नागेशभट्ट

कृत

परिभाषेन्दुशेखराचें

विस्तृत विवरणासह व प्रक्रियेसह

मराठी भाषान्तर

अनुवादक व प्रकाशक

रा. ब. नारायण दाजीबा वाडेगांवकर,

एम्. ए., रिटायर्ड डिस्ट्रिक्ट व सेशन्स जज्, नागपूर.

मुद्रक

म्यानेजर, श्रीराम प्रिंटिंग प्रेस, नागपूर.

१९३६

अर्पणपत्रिका

कै. परमपूज्य गुरुवर्य महामहोपाध्याय भट्टजीशास्त्री
(जयकृष्णशास्त्री) घाटे.

स्मारं स्मारं गुणगणजुषः शब्दशास्त्रे नदीष्णान्
विद्याम्भोधिप्रतरणकलाकोविदानाहिताग्नीन् ।
निर्वाणाख्यं पदमुपगतान्भट्टजीशास्त्रिवर्यान्
भक्त्या तेषां पदकमलयोरर्प्यते ग्रन्थ एषः ॥

प्रस्तावना.

परिभाषेन्दुशेखरनामक ग्रन्थाचा कर्ता नागेश ऊर्फ नागोजीभट्ट हा एक अलौकिक बुद्धिमान् पण्डित इसवी सनाच्या १८ व्या शतकात होऊन गेला. हा सर्व शास्त्रांत निष्णात असल्यामुळे व याच्या अलौकिक विद्वत्तेमुळें याला तत्कालीन पण्डितलोक सर्वतन्त्रस्वतन्त्र असे संबोधित असत याने अनेक शास्त्रांवर बरेच ग्रन्थ लिहिले आहेत मन्त्रशास्त्र, धर्मशास्त्र, अलङ्कारशास्त्र, योगशास्त्र, व्याकरणशास्त्र इत्यादि शास्त्रावर याने लिहिलेले अनेक ग्रन्थ उपलब्ध आहेत. त्यापैकीं कांहीं ग्रन्थ छापले असून इतर ग्रन्थ अझून छापले गेले नाहींत. याने न्यायशास्त्रावर देखील युक्तिमुक्तावलिनामक ग्रन्थ लिहिला आहे व तसेच रामायणावर टीका लिहिली आहे. हा विद्वान् पण्डित जरी सर्व शास्त्रात निष्णात होता तरी व्याकरणशास्त्र हा त्याचा अत्यन्त आवडता विषय होता, व या शास्त्रावर त्याने अनेक प्रमाणभूत ग्रन्थ लिहिले आहेत, व या ग्रन्थाचे ज्याने अध्ययन केले नाहीं तो खरा वैयाकरण नव्हे असे सर्व आधुनिक वैयाकरणाचे मत आहे. भट्टोजी दीक्षितांच्या सिद्धान्तकौमुदीला जे आज अग्रस्थान व विलक्षण महत्व प्राप्त झाले आहे तें नागेशाच्या परिश्रमाचें फल होय असे म्हणण्यांत आतिशयोक्ति होणार नाही सिद्धान्तकौमुदी हा व्याकरणशास्त्रावरील अत्युत्तम ग्रन्थ आहे हे कोणीहि प्राञ्जलपणें कबूल करील. तथापि त्या ग्रन्थावर भट्टोजी दीक्षितानीं जी प्रौढमनोरमानामक टीका लिहिली त्या टीकेंत आपल्या गुरूच्या—म्हणजे शेषकृष्णाच्या–मताचे मधून मधून खण्डन केले असल्यामुळे शेषकृष्णाच्या वंशजाना भट्टोजी दीक्षिताची ही कृति मुळींच पसंत पडली नाहीं व शेषकृष्णाच्या मुलाचा शिष्य प्रसिद्ध जगन्नाथराय पण्डित यानें मनोरमाकुचमर्दिनीनामक ग्रन्थ लिहून भट्टोजी दीक्षितास नालायक ठरविण्याचा प्रयत्न केला. पण नागेशाने आपल्या अलौकिक बुद्धिमत्तेने आपल्या गुरूच्या पितामहावर केलेला हा हल्ला हाणून पाडला व भट्टोजी दीक्षिताचीं मतेच भाष्यसम्मत आहेत असें सप्रमाण सिद्ध करून दाखविले याचा परिणाम असा झाला की भट्टोजी दीक्षितापूर्वीं ज्या ग्रन्थाच्या–म्हणजे रामचन्द्रकृत प्रक्रियाकौमुदी–नामक ग्रन्थाचा प्रचार होता तो ग्रन्थ व त्या ग्रन्थावर शेषकृष्णाने केलेली प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशनामक टीका व तसेच त्या ग्रन्थावर इतर वैयाकरणानीं लिहिलेल्या टीका लुप्तप्राय होऊन व्याकरणशास्त्रात भट्टोजी दीक्षित, नागेश व त्यांचे अनुयायी यांचेच ग्रन्थ प्रमाणभूत मानले जाऊं लागले, व त्याच ग्रन्थाचे अध्ययन अध्यापन सर्वत्र प्रचारात आलें, व तोच प्रचार अझून अव्याहत चालू आहे. ही क्रान्ति घडवून आणण्याचे श्रेय जरी भट्टोजी दीक्षितास आहे तरी, वर सागितल्याप्रमाणें, तें श्रेय पुष्कळ अंशी नागेशामुळेच प्राप्त झाले आहे. या बाबतींत नागेशाने जी कामगिरी बजाविली ती भाष्यकाराच्या कामगिरीप्रमाणेच

होती हे म्हणणे अयथार्थ होणार नाहीं. अनेक वार्तिककारांनीं अष्टाध्यायीवर हल्ला करून जेव्हा ती सदोष आहे असे ठरविण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा भाष्यकारांनी अद्वितीय भाष्य लिहून तो हल्ला हाणून पाडला व अष्टाध्यायीचे महत्व प्रस्थापित केले. त्याचा परिणाम हा झाला की अष्टाध्यायी रचण्यापूर्वी इन्द्रादिकांचीं जीं व्याकरणशास्त्रे प्रसिद्ध होती तीं सर्व लुप्तप्राय होऊन अष्टाध्यायीला अग्रस्थान मिळाले व ते अद्यून कायम आहे. जशी भाष्यकारानी पाणिनीच्या बाबतीत कामगिरी बजाविली तशीच नागेशाने, वर सांगितल्याप्रमाणे, दीक्षिताच्या बाबतींत कामगिरी बजाविली. ह्या बाबतींत मतभेद आहे हे मी जाणून आहे. पण माझे लिहिणे [illegible] आहे हे लक्षात असू द्यावे.

अशा अलौकिक बुद्धिमान् पुरुषाचें जीवनचरित्र लिहिण्याचीं काहींच साधने उपलब्ध नसावीं हें पाहून फार खेद वाटतो. नागेशाचा जन्म कोणत्या सालीं व कोठे झाला, त्याला भाऊबहिणी होत्या काय, त्याचे वडिलास बन्धु होते काय, व त्याचे वडील काय धंदा करीत असत, आणि तसेच त्याच्या वंशातील मूळ पुरुषाचें वास्तव्य कोठे होते व ते काशीस राहण्यास केव्हा आले वगैरे सबंधाने काहींच माहिती मिळूं शकत नाहीं. नागेशाच्या ग्रन्थावरून एवढीच माहिती मिळते कीं काळे या उपनावाच्या [illegible] त्याचा जन्म झाला असून त्याच्या पित्याचे नाव शिवभट्ट व आईचें नाव सती होतें व श्रृंगवेरपुराधीश राजा रामसिंह हा त्याचा शिष्य असून आश्रयदाता होता श्रृंगवेरपुर हे गाव अलाहबादेच्या उत्तरेस कांहीं मैलावर असून ते आतां सिंग्रौर या नावाने प्रसिद्ध आहे.

नागेशाने जे ग्रन्थ लिहिले आहेत त्यापैकीं कांहीं ग्रन्थांत त्याने आपले उपनाव काळे असे दिले असून, इतर ग्रन्थात उपाध्याय असे आपले उपनाव दिले आहे. बृहत्शब्देन्दुशेखरात तर त्याने पूर्वार्धाचे अखेरीस आपले उपनाव काळे असें दिले असून त्याच ग्रन्थाच्या उत्तरार्धाचे अखेरीस उपाध्याय असे आपले उपनाव दिले आहे. तथापि नागेशाचे उपनाव वास्तविक काळे असून उपाध्याय ही पदवी त्याच्या पूर्वजास त्यांच्या विद्वत्तेमुळे किंवा धंद्यामुळे मिळाली असावी असे वाटते.

जयपुरचा राजा सवाई जयसिंह (इ० स० १६८८–१७२८) याने इ० स० १७१४ मध्ये अश्वमेधयज्ञ केला होता. त्या यज्ञाकरिता त्याने हिंदुस्थानांतील निवडक, प्रसिद्ध, विद्वान पण्डिताना निमन्त्रणपत्रिका पाठविल्या होत्या. ज्यांना अशा पत्रिका पाठविल्या होत्या त्यापैकीं नागेश हा एक होता. तो यज्ञास गेला नाहीं. मी क्षेत्रसन्यास घेतला आहे व काशीक्षेत्र सोडून कोठेहि न जाण्याचा मी संकल्प केला असल्यामुळें जयपुरास माझे येणें होऊं शकत नाहीं असे नागेशाने सवाई जयसिंहास उत्तर पाठविलें. सवाई जयसिंहानें नागेशास यज्ञाकरितां मुद्दाम निमन्त्रण पाठविले होते त्यावरून हें स्पष्ट होते कीं नागेश हा महाविद्वान् पण्डित आहे अशी त्याची

त्यावेळी सर्वत्र ख्याति झाली असली पाहिजे, व एवढी विद्वत्ता संपादन करण्यास व प्रसिद्ध विद्वान् पण्डितांमध्ये गणना करण्यालायक होण्यास, नागेश त्यावेळीं निदान ४० वर्षांचा तरी असला पाहिजे यावरून नागेशाचा जन्म इ० स० १६७६ चे सुमारास झाला असावा असे अनुमान करण्यास काहीं हरकत नाही.

महामहोपाध्याय पण्डित हरप्रसाद शास्त्री माजी प्रिन्सिपाल, संस्कृत कॉलेज, कलकत्ता, यानी बंगाल रायल एशिआटिक सोसायटी येथील ग्रन्थसंग्रहालयात जी हस्तलिखित पुस्तकें आहेत त्याची एक सूचि तयार केली आहे व तिच्यावर एक विस्तृत प्रस्तावना लिहिली आहे त्या प्रस्तावनेत ते असे म्हणतात कीं ' The greatest supporter of Bhatoji Dixit however, was Nagoji Bhatt, a pupil of Hari Dixit who commented upon all his works and the works of his school He had a long life and lived more than hundred years and died in 1775 on the day when Warren Hasting's life was in jeopardy on account of the Benares revolt " (पहा पान १०८) ही जी माहिती पण्डित मजकुरांनीं दिली आहे ती कोणत्याहि लेखी पुराव्याच्या आधारावर दिली नसून, दन्तकथेच्या आधारावर दिली आहे हे त्यांच्या प्रस्तावनेवरूनच स्पष्ट होते (पहा प्रस्तावना पान २५) ही दन्तकथा खरी असल्यास नागेशाचें वय मरणकाळीं सुमारे १०० वर्षांचे असले पाहिजे हें उघड होते.

काशीत अशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे की नागेश फार वृद्ध होऊन वारला. त्याच्या वार्धक्यामुळे त्याची कबर वाकली होती व पाठीचे ठिकाणीं मोठे कुबडे निघालें होते. त्याचा लेखनव्यवसाय आमरणान्त चालू होता. पाठीस कुबडे निघाल्यामुळें त्याला भितीस टेकून बसताना फार त्रास होत असे. म्हणून त्याने भिंतीला एक छिद्र पाडले होतें व त्या छिद्रांत आपले कुबडे घालून तो भिंतीला टेकून बसत असे व आपला लेखनव्यवसाय अव्याहत चालवीत असे. ही आख्यायिका खरी असल्यास तिजवरून देखील हे दिसून येते कीं नागेश मरणसमयीं फार वृद्ध झाला होता. परंतु याचे उलट महाराष्ट्र ज्ञानकोशात (पहा जिल्द १६ ' न ' पान ७१) असें लिहिले आहे कीं नागेश आपल्या वयाच्या ६२ वे वर्षी काशीक्षेत्री मरण पावला. या म्हणण्याला देखील काहीं लेखी पुरावा दिला नसून लोकवार्ता हाच आधार दिला आहे. साराश नागेशाचा जन्म कधीं झाला व त्याचे देहावसान कधीं झाले हे निश्चितपणे सागतां येणें फार कठीण आहे.

नदिया येथील विद्यापीठातील एका ग्रन्थात नागेशाबद्दल दिलेली माहिती ज्ञानकोषकारानीं आपल्या ग्रन्थात नमूद केली आहे ती अशी आहे कीं नागेश लहानपणीं वेदाध्ययन करून नंतर याज्ञिक शिकला व त्यावर आपला उदरनिर्वाह करूं लागला. परंतु त्याचा निर्वाह नीट होईना म्हणून तो वाईस गेला व तेथील विद्यालयात पढूं लागला. तेथे त्याने काव्याचे व इतर ग्रन्थाचे अध्ययन केल्यावर तो

आपल्या वयाच्या ४० वे वर्षी काशीस परत गेला व तेथे त्याने व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले. पुढे त्याने मन्त्रशास्त्राचा अभ्यास करून ५० वे वर्षी सप्तशतीवर टीका लिहिली व नंतर महाभाष्यावर टीका लिहून व्याकरणशास्त्रावर व इतर शास्त्रावर त्याने मोठाले ग्रन्थ लिहिले. या माहितीवरून असे दिसून येते कीं नागेशाने आपल्या वयाच्या ५० वे वर्षी ग्रन्थरचना करण्यास सुरुवात केली व १२ वर्षांत सर्व ग्रन्थ लिहून तो ६२ वे वर्षी मरण पावला. परतु त्याने अनेक शास्त्रावर जे मोठमोठे ग्रन्थ लिहिले आहेत ते सर्व ग्रन्थ तो १२ वर्षात लिहूं शकला हे मानणे अगदी असंभवनीय दिसते. पठनपाठनादि सर्व व्यवसाय सभाळून एवढी प्रचण्ड ग्रन्थरचना करण्याकरिता नागेशास निदान २५ वर्षे तरी लागली असली पाहिजेत. म्हणून नागेशाबद्दल ज्ञानकोषकारानी जी माहिती दिली आहे ती विश्वसनीय मानता येत नाही.

नागेशाबद्दल अशी आख्यायिका आहे कीं तो सोळा वर्षांचा होईपर्यंत त्याचे विद्याभ्यासाकडे मुळीच लक्ष नव्हते. त्याने आपल्या आयुष्याचा हा काळ मल्लविद्या संपादन करण्यातच घातला होता. आखाड्यात जावे, कसरत करावी, कुस्ती लढावी व दिवसभर काशीक्षेत्रात व्यर्थ इकडे तिकडे फिरत असावे अशी त्याची सोळा वर्षांचा होईपर्यंत उनाड मुलाप्रमाणे दिनचर्या होती एकदा काशीत पण्डिताची सभा चालू असतां, नागेश उन्मत्तपणे त्या सभेत शिरून अग्रस्थानीं जाऊन बसला. सभेत हजर असलेल्या पण्डितानी त्याच्या या उन्मत्त आचरणाबद्दल त्याला बरेच वाक्ताडन केले व सभेतून हाकलून दिले. त्यामुळ नागेशास फार वाईट वाटले व त्यानें भरसभेत सर्व पण्डिताच्या समोर अशी प्रतिज्ञा केली कीं मी विद्या संपादन करून पण्डिताग्रणी होईन. असे म्हणून तो सभेतून निघून गेला व त्या दिवसापासून त्याने मनोभावेकरून वाग्देवीची उपासना करण्यास प्रारभ केला. भट्टोजी दीक्षिताचे पौत्र व त्या काळीं प्रसिद्ध विद्वान् म्हणून नावाजलेले पण्डित हर दीक्षित यांचे जवळ त्याने व्याकरणशास्त्र शिकण्यास सुरुवात केली, व त्या शास्त्राचे अध्ययन त्याचेजवळ संपवून तो त्या शास्त्रांत अत्यंत निष्णात झाला. यानतर त्याने व्याकरणशास्त्रावर अनेक ग्रन्थ रचले व त्या सर्व ग्रन्थाचे पठन पाठन आजकाल सर्वत्र चालू आहे व ते सर्व ग्रन्थ व्याकरणशास्त्रात प्रमाणभूत मानले जातात व्याकरणशास्त्राचे खरे रहस्य जाणण्यास ते ग्रन्थ अत्यंत उपयोगी आहेत असे सर्व आधुनिक वैयाकरणाचे मत आहे सर्वत्र अशी देखील आख्यायिका प्रसिद्ध आहे की ज्याप्रमाणे नागेशानें आपला आश्रयदाता प्रसिद्ध राजा रामसिह याच्या नावाने रामायणावर टीका लिहिली त्याचप्रमाणे त्याने आपल्या गुरूच्या—म्हणजे हर दीक्षिताच्या— नांवाने भट्टोजी दीक्षितकृत प्रौढमनोरमेवर शब्दरत्न नावाची प्रसिद्ध टीका लिहिली. ही टीका खरोखरच नागेशाने लिहिली किंवा हर दीक्षितानीं लिहिली हे निश्चितपणे सागतां येणे फार कठीण आहे. तथापि लोकवार्ता अशीच आहे कीं ही टीका नागेशानेच कृतज्ञताबुद्धिपूर्वक आपले गुरूच्या नावानें लिहिली. प्रसिद्ध शार्मण्यदेशीय पण्डित ऑफ्रेक्ट याने जी संस्कृत ग्रन्थांची मोठी सूचि बरेंच

दिवसांपूर्वी तयार केली आहे तीत देखील रामायणावरील टीका व शब्दरत्न हे ग्रन्थ नागेशकृत आहेत असें म्हटले आहे, व त्या सूचीत त्याने नागेशकृत सर्व ग्रन्थाची यादी दिली आहे. ती बरीच मोठी असल्यामुळे येथे विस्तारभयास्तव देतां येत नाही तथापि निर्णयसागर छापखान्यात जे महाभाष्य छापले आहे त्यांत दिलेल्या प्रस्तावनेत त्या सर्व ग्रन्थांची यादी दिली आहे व वाटल्यास ती तेथे पाहावी. नागेशाने जसे व्याकरणशास्त्राचे अध्ययन केले होते त्याचप्रमाणें त्याने इतर शास्त्राचे देखील अध्ययन केले होते. हीं इतर शास्त्रे तो हरदीक्षिताजवळच शिकला किंवा इतर विद्वान् पण्डितां-जवळ शिकला हे जाणण्यास कोणतेंच साधन उपलब्ध नाही, तथापि त्याच्या ग्रन्था-वरून असे दिसून येते की तो न्यायशास्त्र रामरामभट्टाचार्यनामक वङ्गदेशीय प्रसिद्ध न्यायशास्त्रयाजवळ शिकला होता, कारण 'अधीत्य फणिभाष्याब्धि सुधीन्द्र-हरिदीक्षितात् । न्यायतन्त्रं [illegible] ॥' असे त्याने बृहत्शब्देन्दु-शेखरात व मञ्जूषेत म्हटले आहे.

इ० स० १६५७ सालीं देवरुखे ब्राह्मण पाङ्क्त व शरीरसंबंधार्ह आहेत की काय या प्रश्नाचा निर्णय करण्याकरितां काशी क्षेत्रांत विद्वान् पण्डितांची सभा भरली होती व त्या सभेने देवरुखे ब्राह्मणांतर्फे लेखी निकाल दिला. त्या लेखी निकालावर रामरामभट्टाचार्यांची सही आहे या निकालाची नकल श्री० रा स. पिपुटकर यांनी चितळेभट्टप्रकरण या ग्रन्थात छापली आहे हाच रामरामभट्टाचार्य नागेशाचा गुरु असावा.

नागेशाला राजा रामसिंहाचा आश्रय मिळेपर्यंत तो विपन्नावस्थेतच होता असे दिसून येते. जेथे सरस्वतीचा वास आहे तेथे लक्ष्मी ढुंकून देखील पाहत नाही असा त्याकाळी सामान्य नियम असे, व नागेश त्या नियमास अपवाद नव्हता त्याची गरीबीची स्थिति असल्यामुळे, त्याची पत्नी त्याला नेहमी द्रव्यार्जन व कीर्तिसंपादन करण्याकरितां परदेशांत जाण्याबद्दल आग्रह करीत असे पण तो तिच्या म्हणण्याकडे नेहमी दुर्लक्ष करीत असे पठनपाठनात व विद्यानन्दात नेहमी निमग्न असणाऱ्या व काशीसारख्या पुण्यक्षेत्रात राहणाऱ्या त्या धर्मशील व विद्वान् पुरुषास द्रव्य किंवा कीर्ति संपादन करण्याची मुळीच हाव नव्हती पण स्त्रीच्या अत्यन्त आग्रहास्तव त्याला एकदा तिचे म्हणणे मानणे भाग पडले, व तो परदे-शास जाण्याचा निश्चय करून गंगातीरावर येऊन दाखल झाला व नावाड्यास म्हणाला की माझेजवळ तुला देण्याकरितां पैसे नसल्यामुळे तूं मला पैलतीरावर फुकट पोहचवून दे. नावाडी त्याला नावेवर फुकट घेऊन जाण्यास तयार नव्हता तेव्हा त्याने नावाड्याला म्हटले की मी काशींतील विद्वान् ब्राह्मण असल्यामुळे तूं मजजवळून पैसा न घेतां मला गंगापार करून दिले पाहिजे. यावर नावाडी नागेशास उन्मत्तपणे म्हणाला की तूं कोण असा मोठा विद्वान् पण्डित आहेस की

आम्ही तुला पैलतीरावर फुकट घेऊन जावे काशी क्षेत्रांत खरा विद्वान् पण्डित एक नागोजीभट्ट आहे. तसा पण्डित नावेवर बसण्याकरितां आल्यास आम्ही त्याला नावेवर फुकट घेऊन जाऊं शकतो. तुझ्यासारख्या ब्राह्मणास आम्ही फुकट नेणार नाहीं. नावाड्याचे हे भाषण ऐकून नागेश काहीं उत्तर न देतां मुकाट्याने घरीं परत गेला व झालेला सर्व वृत्तान्त त्यानें आपल्या पत्नीस कळविला व तो म्हणाला कीं काशींतील आबालवृद्धास ज्याचे नांव माहीत आहे व काशीसारख्या ठिकाणीं ज्याची कीर्ति सर्वत्र पसरली आहे त्याला कीर्ति संपादन करण्याकरिता परदेशांत जाण्याची कांहीच गरज नाहीं. द्रव्याची अडचण आहे खरी, तथापि काशीसारख्या पुण्यक्षेत्रात राहून व नित्य गंगास्नान करून विश्वेश्वर जें देईल तेवढ्यातच सन्तोष मानून आपण कसा तरी आपला संसार चालवू एखादा पुरुष प्रसिद्धीस आला म्हणजे त्याच्या संबंधाने अनेक आख्यायिका लोकांत प्रचलित होत असतात. त्यांपैकीं खऱ्या कोणत्या व खोट्या कोणत्या हे निश्चितपणे ठरविणे फार कठीण जाते. म्हणून वर दिलेली ही आख्यायिका खरी आहे किंवा नाही हे सागणे फार कठीण आहे. एवढे मात्र खरे कीं रामराजाचा आश्रय मिळेपर्यंत नागेशाची साम्पत्तिक स्थिति विशेष चागली नव्हती, व त्याच्या अलौकिक विद्येच्या बळावर त्याला राजाश्रय मिळाल्यावरच त्याची साम्पत्तिक स्थिति सुधारली, व ज्या रामराजाने नागेशाला आश्रय दिला तो त्याचा शिष्य झाला हे रामायणाच्या टीकेत आरंभीं जे श्लोक दिले आहेत त्यावरून स्पष्ट होते. त्यांपैकीं एका श्लोकात रामसिंहानें स्वतःला ' भट्टनागेशशिष्येण ' असे म्हटले आहे.

नागेशाने मञ्जूषाग्रन्थात असे म्हटले आहे कीं ' शब्देन्दुशेखरं पुत्रं मञ्जूषा चैव कन्यकाम् । स्वमतौ स्वयमुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ ' असा श्लोक नागेशाने आपल्या ग्रन्थात लिहिला असल्यामुळे, कित्येकाचे असे म्हणणें आहे कीं नागेशास सन्तति नव्हती, पण या म्हणण्यांत विशेष तथ्य नाहीं. नागेशाच्या काळात काशींतील विद्वान् पण्डितात अशी प्रथाच पडली होती कीं स्वतः लिहिलेल्या ग्रन्थांपैकीं एक ग्रन्थ कन्या मानून व दुसरा ग्रन्थ पुत्र मानून दोन्ही कन्यापुत्ररूपी ग्रन्थ विश्वेश्वरास अर्पण करावे. पण एवढ्यावरून हे सिद्ध होत नाहीं कीं ज्या पण्डितांनीं अशा रीतीनें विश्वेश्वरास ग्रन्थ समर्पण केले त्याना सन्तति नव्हती नागेशसमकालीन महादेवभट्ट पुणताम्बकर या प्रसिद्ध नैयायिकानें न्यायशास्त्रावर काहीं ग्रन्थ लिहिले होते त्याला पुत्र असून काहीं कन्याहि होत्या. असे असून देखील त्याने स्वतः लिहिलेल्या ग्रन्थांपैकीं प्रकाशकौस्तुभनामक ग्रन्थ पुत्र मानून व सर्वोपकारिणीनामक ग्रन्थ कन्या मानून दोन्ही ग्रन्थ विश्वेश्वरास अर्पण केले हे त्याच्या घरीं असलेल्या त्याच्या ग्रन्थावरून स्पष्ट होतें. सारांश एखाद्या ग्रन्थकाराने अनेक ग्रन्थ लिहून त्यांपैकी दोन ग्रन्थ विश्वेश्वरास कन्यापुत्ररूपानें अर्पण केल्याने त्याला सन्तति नव्हती हें म्हणणे साहस होय. काशीस जी माहिती उपलब्ध झाली तीवरून असे दिसते कीं नागेशास एक कन्या

होती व नागेशाने आपले स्वत.चें राहण्याचे घर तिच्या नावे दानपत्र लिहून तिला बक्षीस दिले. हे घर तीन मजली असून दगडाने बांधले आहे व सिद्धेश्वरी मोहल्यांत अजून कायम आहे. त्या घरांत नागेशाच्या मुलीचे वंशज–म्हणजे देव घराण्यांतील मंडळी–राहत असतात नागेशाने स्वत.चे घर आपल्या मुलीस बक्षीस दिले यावरून हे मात्र दिसून येते कीं त्याला पुत्र नव्हते. त्याला पुत्र असते तर त्याने आपले घर मुलीला बक्षीस करून दिले नसते

नागेशाचें उपनाव काळे होते हे पूर्वी सांगितलेच आहे. हे उपनाव देशस्थ, कोकणस्थ व कऱ्हाडे ब्राह्मणात सापडते व तसेच यजुर्वेदी ब्राह्मणात देखील सापडतें. तथापि वर उल्लेखिलेले देव घराणें देशस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मणाचे असल्यामुळे–म्हणजे नागेशानीं आपली कन्या देशस्थ ब्राह्मणास दिली असल्यामुळे–हे स्पष्ट होते की नागेश हा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण होता

प्रसिद्ध विद्वान् वैजनाथ पायगुंडे हा नागेशाचा पट्टशिष्य होता व त्याने देखील नागेशाप्रमाणे अनेक शास्त्रावर ग्रन्थ लिहिले आहेत व नागेशाच्या कित्येक ग्रन्थावर टीका लिहिली आहे.

नागेशासंबधानें जेवढी माहिती मिळू शकली तेवढी वर ग्रथित केली आहे. दुर्दैवाने जास्त माहिती न मिळूं शकल्यामुळे, नागेशाच्या जीवनचरित्रासंबंधानें जास्त कांहीं लिहिता येत नाहीं, व त्या थोर विद्वान् पुरुषास अनेक साष्टांग प्रणिपात करून त्याचे जीवनचरित्र संपवितो.

माझे संस्कृताचे ज्ञान व विशेषतः व्याकरणशास्त्राचे ज्ञान अगदी थोडे असून देखील परिभाषेन्दुशेखरासारख्या व्याकरणशास्त्रावरील कठीण ग्रन्थाचे भाषान्तर व विवरण करण्याचे साहस मी का केले आहे याबद्दल येथे उल्लेख करणे जरूर वाटतें. सिद्धान्तकौमुदींत मधून मधून कित्येक परिभाषा दिल्या असल्यामुळे परिभाषाचे आपल्यास ज्ञान व्हावे म्हणून मी श्री. गोपाळ केशव गर्दे एम्. ए माजी प्रोफेसर हिस्लॉप कॉलेज, नागपूर याना मला परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समजवून देण्याबद्दल विनन्ति केली व त्यानीं ती मोठ्या आनंदाने मान्य केली. परंतु त्यानीं अशी अट घातली कीं मी परिभाषेन्दुशेखराचे सरळ भाषेत मराठी भाषान्तर करावें व त्या ग्रन्थातील प्रत्येक कठीण पंक्तीच्या अर्थाचे अशा रीतीने विवेचन करावे कीं ज्यानें सिद्धान्तकौमुदी वाचली आहे त्याला भाषान्तराच्या सहाय्यानें परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समजण्यात अडचण न यावी. 'आज्ञा गुरूणा ह्यविचारणीया' या उक्तीप्रमाणें मला त्यांची आज्ञा मानणें भाग पडले, व सम्पूर्ण ग्रन्थाचें वाचन झाल्यावर मी भाषान्तर करण्यास प्रारंभ केला वार्धक्यामुळे माझ्या हातास फार कंप सुटला आहे व मला लिहिणे अशक्यप्राय झालें आहे म्हणून मी श्री० वि. क पेशवे एम्. ए. याना विनन्ति केली की मी ग्रन्थाचे भाषान्तर सांगत जाईन व त्याप्रमाणे तुम्ही

भाषान्तर लिहीत जावे त्यानीं माझ्या विनन्तीस मान देऊन मी जसें भाषान्तर त्याना सागत गेलो तसें त्यांनीं समग्र भाषान्तर लिहून काढले त्यावेळीं माझ्याजवळ फक्त भैरवी टीकाच होती पण पुढें विजयाटीका व अखेर अखेर सुप्रसिद्ध भूति-टीका माझे पाहण्यात आल्यावर, मला बऱ्याच परिभाषा पुन्हा लिहून काढाव्या लागल्या व हे पुनर्लेखनाचे काम माझ्या जेष्ठ चिरंजीवाने केले, व तसेच प्रूफ तपासण्याचे सर्व काम त्यानेच केले वरील टीकाकाराचा मी फार ऋणी आहे.

ज्या थोर सद्गृहस्थाजवळ मी सिद्धान्तकौमुदी, परिभाषेन्दुशेखर, मुक्तावलि, तर्कपाद इत्यादि ग्रन्थाचे अध्ययन केले त्याच्या विद्वत्तेबद्दल प्रान्तात जशी माहिती असावी तशी नसल्यामुळे त्याचे संक्षिप्त चारित्र मी येथे देत आहे. श्री. गोपाळराव गर्दे याचा जन्म ४–१–१८७२ इ रोजीं सागरास भैयाजी रिंगे यांचे घरीं झाला. त्याच्या वडिलाचे नाव केशवभट्ट असून मातुश्रीचे नाव रमाबाई होते. केशवभट्ट याज्ञिक व पुराणिक होते, व याज्ञिकी करून ते आपला संसार चालवीत असत त्यांना पुराण सागून जी द्रव्यप्राप्ति होत असे ती ते संसारात खर्च न करिता, दानधर्मांत व ब्राह्मणभोजनात ते त्या द्रव्याचा विनियोग करीत असत. त्याना दोन मुली व पाच पुत्र होते. मुलामध्ये गोपाळराव तिसरे होत. रा० गोपाळरावाचा मॅट्रिक-पर्यंत अभ्यास सागर हायस्कुलात झाला व ते त्या शाळेंतून मॅट्रिकची परिक्षा इ० स० १८८७ त पास झाले सागरास कॉलेज नसल्यामुळे त्याना जबलपुरास जावे लागले. जबलपुरास ते कै० प्रो० दिनकरराव जठार याचे वडील रा० धुंडिराजपंत जठार याचे घरीं राहत असत जबलपुर कॉलेजातून ते बी ए ची परिक्षा १८९१ मध्ये पास झाले. त्या परिक्षेकरिता त्यांनीं गणित, फिजिक्स व केमिस्ट्री हे विषय घेतले होते. त्याची गरीबीची [illegible] त्यानी बी ए. ची परीक्षा पास झाल्याबरोबर हितकारिणी हायस्कूल [illegible] शिक्षकाची नौकरी पत्करली व त्या शाळेंत ते मॅट्रिक वर्गाला गणित व संस्कृत हे विषय शिकवीत असत. त्या काळात त्याना नायब तहसिलदारीची जागा सहज मिळू शकली असती व त्यानी ती नौकरी पत्करली असती तर ते अवश्य मोठ्या हुद्यावर चढले असते व सेवानिवृत्त झाल्यावर त्याना चांगली पेन्शन देखील मिळाली असती तसेच त्यानीं बी. एल्. चा अभ्यास केला असता तर वकील होऊन त्यानीं बरेच द्रव्य सम्पादन केले असते. परंतु शिक्षकाचा धंदा त्यांना पसत असल्यामुळें त्याच्या मित्रमंडळींचा त्याना आग्रह असून देखील त्यांनीं नायब तहसिलदारी मिळण्याबद्दल मुळींच खटपट केली नाही किंवा बी एल् चा त्यांनीं अभ्यास केला नाहीं. ते जबलपुरास शिक्षकाचें काम करीत असताना त्यानीं तेथील प्रसिद्ध नैयायिक श्री० शंकरशास्त्री सोमण यांचेजवळ न्यायशास्त्राचे अध्ययन केले. इ० स० १८९६ मध्ये नागपुर येथील हिस्लॉप कॉलेजांत प्रोफेसर ऑफ फिजिक्सची जागा खाली झाल्यामुळे त्या जागेवर त्याना नेमण्यांत आलें, व तेव्हापासून ते नागपुरासच राहत असतात. त्यांना ही जागा मिळाल्यापासून दोन वर्षांचे आतच त्यांनीं

पदवी देऊन त्यांचा गौरव केला त्याचप्रमाणे १९३४ साली नागपूरच्या कांहीं गुणग्राहक मण्डळींनीं प्रो० गर्दे सेवानिवृत्त झाल्यावर त्यांच्या सन्मानार्थ टाउन हॉलमध्ये एक जाहीर सभा भरविली व त्या सभेत त्याना मानपत्र देऊन व नागपुर यूनिव्हर्सिटीचे माजी कुलगुरु व नागपुर हायकोर्टाचे जज ऑनरेबल् श्री० भवानीशंकर नियोगी एम्. ए., एल्‌एल्. एम्. यांच्या हस्ते सुमारे ४५०० रु. ची थैली अर्पण करून त्याच्याबद्दल आपला आदर व्यक्त केला अशा सत्पुरुषाशी माझा सम्बन्ध घडला हे मी आपले मोठे भाग्य समजतो.

परिभाषेन्दुशेखरासारख्या कठीण ग्रन्थाचे भाषान्तर व विवरण करण्याची माझे ठिकाणीं मुळींच लायकी नसून मी तें केवळ प्रो० गर्दे यांच्या आज्ञेनुसार केले आहे हे वर सांगितलेच आहे त्यांनीं आपला अमूल्य वेळ खर्च करून मला ग्रन्थ समजावून दिला नसता व हा ग्रन्थ लिहीत असताना मला ज्या मधून मधून अडचणी येत असत त्या त्यांनीं सोडविल्या नसत्या तर मला हा ग्रन्थ तयार करणें अशक्य झाले असते त्यानी मजकरिता जे परिश्रम घेतले त्याबद्दल मी त्यांचे कितीहि आभार मानले तरी कमीच आहेत मी केलेलें भाषान्तर व विवरण कित्पत् चांगले साधले आहे याबद्दल मला कांहींच सांगता येत नाहीं. तथापि तें चांगले झाले असल्यास, त्याचे सर्व श्रेय प्रो० गर्दे यांनाच आहे. ' साळुंकि ही बोले मञ्जूळ वाणी । बोलविता धनी वेगळाचि ॥' हा अभंग मला अक्षरशः लागू पडणारा आहे. हा ग्रन्थ लिहिताना माझे हातून बऱ्याच चुका झाल्या असतील. कित्येक ठिकाणी ज्या गोष्टी अवश्य लिहिल्या पाहिजे होत्या त्या लिहिणें राहून गेले असेल. व कांहीं ठिकाणी मजकडून पुनरुक्ति झाली असेल. व्याकरणशास्त्राचे माझे ज्ञान अल्प असल्यामुळे व हा माझा प्रथमच प्रयत्न असल्यामुळे माझे हातून तसे दोष होणे अगदीं साहजिक आहे व या सर्व दोषांबद्दल मी एकटाच जबाबदार आहे. हे दोष विद्वज्जनानीं माझ्या नजरेस आणल्यास मी त्यांचा फार आभारी होईन

प्रो० किल्हॉर्न यानीं परिभाषेन्दुशेखराचे इंग्रजींत सुंदर भाषान्तर केलें आहे व हा ग्रन्थ लिहितांना मला त्या भाषान्तराचा बराच उपयोग झाला. याबद्दल मी प्रोफेसर मजकूरचा आभारी आहे. मी आपला ग्रन्थ काशींतील कांहीं प्रसिद्ध महाराष्ट्र वैयाकरणास वाचून दाखविला. क्विन्स कॉलेज, बनारस येथील व्याकरणशास्त्राचे मुख्य अध्यापक व्याकरणाचार्य गणपतिशास्त्री मोकाटे, व्याकरणाचार्य गोपाळशास्त्री नेने, व्याकरणाचार्य व मीमांसातीर्थ अनन्तशास्त्री फडके, व्याकरणाचार्य मुकुन्दशास्त्री पुनताबेकर, न्यायाचार्य गोपाळशास्त्री भट्ट, व गीर्वाणवाग्वर्धिनी सभेचे कांहीं सभासद—म्हणजे सुप्रसिद्ध पण्डित राजेश्वरशास्त्री द्रवीड व पण्डित देवनायकाचार्य इत्यादि शास्त्रिलोकांनी—हे भाषान्तर मधून मधून वाचण्याची किंवा ऐकून घेण्याची

जी तसदी घेतली व माझ्या अडचणी दूर करून माझ्या ग्रन्थावर अभिप्राय दिला त्याबद्दल मी त्यांचा अत्यन्त ऋणी आहे तसेच मॉरिस कॉलेज नागपुर येथील संस्कृताचे प्रोफेसर श्री० व्ही० व्ही० मिराशी, एम् ए व व्याकरणाचार्य पण्डित चतुर्वेदी यांनीं या ग्रन्थाचा बराचसा भाग वाचून मला प्रोत्साहन दिले याबद्दल मी त्यांचा देखील फार आभारी आहे त्याचप्रमाणें महामहोपाध्याय पण्डित माधवशास्त्री भाण्डारी यांनी या भाषान्तराचा बराच भाग वाचून पाहिला व काहीं उपयुक्त सूचना करून ग्रन्थावर जो अभिप्राय दिला त्याबद्दल मी त्यांचा फार आभारी आहे तसेच ज्या छापखान्यांत हा ग्रन्थ छापला गेला त्या छापखान्याचे मालक व मॅनेजर याचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो. मी इ० स० १८९२ सालीं एम्. ए. चा अभ्यास करीत असताना महामहोपाध्याय भटजीशास्त्री घाटेजवळ परिक्षेस नेमलेल्या ग्रन्थापैकी बऱ्याच ग्रन्थांचे अध्ययन केलें होतें. ते जसे प्रो० गर्दे यांचे गुरु होते तसेंच माझे देखील गुरु होते व त्यांचा मजवर फार लोभ असे मी जबलपुरास सरकारी नौकरीत असताना ते मजजवळ मुद्दाम महिनाभर येऊन राहिले होते. ते जर आज हयात असते तर मी व्याकरणशास्त्राची जी थोडीबहुत सेवा केली आहे ती पाहून त्याना समाधान वाटलें असतें. पण दैवगति अशी विचित्र की त्याचे हयातींत मजकडून व्याकरणशास्त्राची मुळीच सेवा घडूं शकली नाहीं तथापि त्यानीं माझे ठिकाणीं व्याकरणशास्त्राबद्दल जी अभिरुचि उत्पन्न केली त्यामुळेच मला प्रो० गर्दे साहेबांच्या प्रेरणेवरून हा ग्रन्थ लिहिण्याची बुद्धि झाली

हे भाषान्तर वैयाकरणांकरिता केले नसून माझ्यासारख्या अल्पज्ञ विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां केले आहे व या भाषान्तराने विद्यार्थिवर्गाला फायदा झाल्यास माझ्या परिश्रमाचे सार्थक झाले असे मी समजेन हे भाषान्तर छापण्याच्या हेतूने मुळींच केले नव्हते. परंतु अनेक मित्रांच्या आग्रहावरून तें छापून प्रसिद्ध करण्याचे धाडस मी केलें आहे व या धाडसाबद्दल विद्वज्जन मला क्षमा करतील अशी आशा आहे. अखेरीस ज्या जगन्नियन्त्याच्या कृपेने हा प्रयत्न कसा तरी तडीस गेला त्याला सहस्रशः साष्टाग प्रणिपात करून मी ही प्रस्तावना पुरी करितों.

सूचना:—हा ग्रन्थ छापतांना दुर्दैवेकरून बऱ्याच छापण्याच्या चुका झाल्या आहेत. त्याबद्दल वाचकांनी माफी करावी व ग्रन्थाच्या शेवटीं जे शुद्धिपत्र जोडले आहे त्याच्या सहायाने हा ग्रन्थ वाचावा. सहज कळण्यासारख्या चुका शुद्धिपत्रांत समाविष्ट केल्या नाहींत

धंतोली, नागपूर.
तारीख १६-११-१९३६.

ना. दा. वाडेगांवकर.

उपोद्घात.

नागेशाने व्याकरणशास्त्रावर जे अनेक विद्वत्ताप्रचुर ग्रन्थ लिहिले त्यांपैकी परिभाषेन्दुशेखर हा एक ग्रन्थ आहे. 'परिभाषा इन्दुरिव शेखरे यस्य' असा परिभाषेन्दुशेखर या सामासिक शब्दाचा विग्रह आहे चन्द्र जसा सर्वत्र प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणे परिभाषा देखील सर्व व्याकरणशास्त्रावर प्रकाश पाडणाऱ्या असल्यामुळे, त्यांची चन्द्राशी तुलना केली आहे. अशा परिभाषांचे ज्या ग्रन्थांत विवेचन केले आहे त्याला परिभाषेन्दुशेखर हे नाव अगदीं अन्वर्थक व शोभणारें आहे यांत कांहीं संशय नाहीं.

परिभाषा म्हणजे काय हे येथे सांगणे अवश्य आहे. 'परितो भाष्यते इति परिभाषा' अशी परिभाषा या शब्दाची व्युत्पत्ति असून 'परितो व्यापृता भाषा परिभाषा प्रचक्षते' अशी परिभाषेची व्याख्या आहे. परिभाषा या शब्दाचा अर्थ इंग्रजींत करणें झाल्यास 'rules of interpretation असा केला पाहिजे. कायद्याचा अर्थ नीट समजण्याकरिता अनेक सामान्य नियम घालून दिले आहेत व त्याना rules of interpretation असे म्हणत असतात. या विषयावर अनेक यूरोपियन व अमेरिकन विद्वान् लोकांनीं अनेक मोठमोठे ग्रन्थ रचले आहेत. त्या ग्रन्थांसारखाच व्याकरणशास्त्राचा अर्थ नीट कळण्याकरिता नागेशाने प्रकृत ग्रन्थ लिहिला आहे अष्टाध्यायींत सुमारें ४००० सूत्रें असून तीं अगदीं लहान आहेत. त्या सूत्राचा अर्थ नीट करून देण्याच्या कामी पडणारे जे सर्वसाधारण नियम आहेत त्याना परिभाषा असें म्हणतात. एकच परिभाषा तिच्या चिन्हांनी युक्त असलेल्या अनेक सूत्राचा अर्थ निश्चित करून देण्याच्या उपयोगीं पडत असल्यामुळे, तिला 'परितो भाष्यते इति परिभाषा' असे म्हणतात. 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यादि परिभाषा अष्टाध्यायींत साक्षात् सूत्ररूपाने पठित केल्या आहेत. 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' हें एक सूत्र असून, अष्टाध्यायींत पठित असलेल्या जेवढ्या सूत्रात सप्तमीविभक्तीचा निर्देश करून कार्य होणे सांगितलें आहे तेवढ्या सर्व सूत्रांचा अर्थ नीट करून देण्याच्या कामीं पडत असल्यामुळें, त्याला परिभाषा असे म्हणतात. 'परिभाषा' या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, भाष्यकारानीं निषेधसूत्रांना देखील गौणव्यवहाराने परिभाषा मानलें आहे, कारण ज्या विधिसूत्राचा निषेधकसूत्रें निषेध करितात तीं विधिसूत्रें कोठें प्रवृत्त व्हावीं व कोठें प्रवृत्त होऊं नयेत हे ठरविण्याच्या कामी तीं निषेधसूत्रें उपयोगी पडतात. ज्या परिभाषा सूत्ररूपाने अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित केल्या आहेत त्यांचे प्रकृतग्रन्थांत विवेचन केले नाहीं. ज्या परिभाषा अष्टाध्यायींत पठित नाहींत त्यांचेच प्रकृतग्रन्थात विस्तृत विवेचन केलें आहे.

परिभाषा दोन प्रकारच्या असतात, काही शास्त्रत्वसम्पादिका असतात व कांही शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यिका असतात ज्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीनंतर विधिसूत्राचा अर्थ परिपूर्ण होऊन निश्चित होतो ती प्रथमप्रकारची परिभाषा होय जसे– इको यणचि ' या सूत्राचा अर्थ ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' ही परिभाषा प्रवृत्त झाल्यानंतरच पूर्ण होऊन निश्चित होतो तसेच यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे ' ही परिभाषा प्रवृत्त झाल्यावरच, ' वान्तो यि प्रत्यये' या सूत्राचा अर्थ निश्चितपणे ठरविता येतो. म्हणून अशा प्रकारच्या परिभाषा शास्त्रत्वसम्पादिका होत. सूत्राचा अर्थ निश्चित झाल्यावर त्या सूत्रात परस्परामध्ये प्रबलदुर्बलभावाचे किंवा बाध्यबाधकभावाचें बोधन करून देणाऱ्या परिभाषा शास्त्रत्वावच्छिन्नोद्देश्यिका होत

प्रकृत ग्रन्थात तीन प्रकरणे सांगितली आहेत प्रथम प्रकरणाचे नांव शास्त्रत्वसम्पादनोद्देश प्रकरण असून त्या प्रकरणांत प्रथमप्रकारच्या परिभाषा—म्हणजे शास्त्रत्वसम्पादिका परिभाषा—पठित केल्या आहेत दुसऱ्या प्रकरणाचें नाव बाधबीजप्रकरण असून त्यांत द्वितीय प्रकारच्या परिभाषा पठित केल्या आहेत तृतीय प्रकरणाचे नांव तन्त्रशेषप्रकरण असे आहे व त्याचा अर्थ पहिल्या व दुसऱ्या प्रकरणाचा शेष असा आहे वर सांगितलेल्या दोन्ही प्रकारच्या ज्या परिभाषा प्रथम व द्वितीय प्रकरणांत पठित केल्या नाहीत त्या तृतीय प्रकरणात पठित केल्या आहेत पहिल्या दोन प्रकरणात महत्वाच्या परिभाषा सांगितल्या असून बाकी राहिलेल्या किरकोळ परिभाषा तृतीय प्रकरणात सांगितल्या आहेत आणि म्हणूनच त्याला तन्त्रशेषप्रकरण असे अन्वर्थक नांव दिले आहे

वरील दोन्ही प्रकारच्या परिभाषांचे तीन प्रकार आहेत. (१) वाचनिकी, (२) न्यायसिद्ध, व (३) ज्ञापकसिद्ध, वाचनिकी परिभाषेचे दोन पोटभेद आहेत– (१) स्वतन्त्र वाचनिकी व (२) सूत्रसिद्ध वाचनिकी पाणिनीय सूत्राच्या अर्थावरूनच जी परिभाषा सिद्ध होते—म्हणजे पाणिनीय सूत्राच्या अर्थांतूनच जी परिभाषा निघते–तिला सूत्रसिद्ध वाचनिकी म्हणतात जी परिभाषा पाणिनीय सूत्राच्या अर्थातून निघत नाहीं व जी न्यायसिद्ध किंवा ज्ञापकसिद्ध नाही आणि जी भाष्यकारानी भाष्यात स्वतन्त्र रीतीने वचनरूपाने पठित केली आहे तिला स्वतन्त्र वाचनिकी परिभाषा म्हणतात कित्येक वैयाकरणांच्या मते स्वतन्त्र वाचनिकी अशी कोणतीहि परिभाषा नाहीं. ज्या परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी मानल्या आहेत त्या सर्वांचीं ज्ञापके पाणिनीय सूत्रांत मिळत असल्यामुळे, त्या ज्ञापकसिद्धच मानल्या पाहिजेत असे त्याचे मत आहे, व ते असे म्हणतात की कांहीं परिभाषाचे व्याख्यान करिताना नागेशाने जरी त्या स्वतन्त्र वाचनिकी आहेत असे म्हटले आहे तरी त्या म्हणण्याचा अर्थ एवढाच समजावा कीं त्या परिभाषांचे ज्ञापक भाष्यात सांगितले नाहीं, पण तेवढ्यावरून त्या परिभाषा ज्ञापकसिद्ध नाहींत व स्वतन्त्र वाचनिकी आहेत असे

मात्र समजूं नये. नागेशाने ज्या परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी मानल्या आहेत त्यांचीं ज्ञापके टीकाकारानी दिली आहेत. तथापि ज्याअर्थी नागेशाने प्रकृत ग्रन्थांत ठिकठिकाणी कित्येक परिभाषा स्वतन्त्र वाचनिकी व कित्येक सूत्रसिद्ध वाचनिकी मानल्या आहेत त्याअर्थी तशा प्रकारच्या परिभाषा मानणे इष्ट वाटल्यावरून, वाचनिकी परिभाषेचे वर सागितलेले दोन पोटविभाग केले आहेत.

न्यायसिद्ध परिभाषेचे देखील दोन पोटभेद आहेत–(१) लौकिकन्यायसिद्ध व (२) शास्त्रीयन्यायसिद्ध किंवा युक्तिसिद्ध लोकात प्रचलित असलेल्या व्यवहाराचे आधारावर जी परिभाषा रचली आहे तिला लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषा म्हणतात व जी शास्त्रीयन्यायाच्या–म्हणजे शुद्ध तर्काच्या किंवा युक्तीच्या–आधारावर रचली आहे तिला युक्तिसिद्ध परिभाषा म्हणतात अशा दोन्ही प्रकारच्या परिभाषा प्रकृतग्रन्थात ठिकठिकाणी सागितल्या आहेत व या ग्रन्थास जोडलेल्या अनुक्रमणिकेवरून त्या कोणकोणत्या परिभाषा आहेत हे कळून येईल.

जी परिभाषा एखाद्या पाणिनीय सूत्राने किंवा त्या सूत्रांतील एखाद्या पदाने ज्ञापित होते––म्हणजे पाणिनीला ती अवगत होती असे अनुमान काढता येते–तिला ज्ञापकसिद्ध परिभाषा म्हणतात. ग्रन्थकाराने ज्ञापकाचे लक्षण प्रकृतग्रन्थांत सागितले नाही. टीकाकारानीं ज्ञापकाचे लक्षण दिले आहे, व तें ‘ स्वांशे चारितार्थ्यम्, वचनसिद्धिः , फलमन्यस्थलेष्वपि ’ असे आहे. एखादे सूत्र किंवा त्यातील एखादे पद एखाद्या परिभाषेचे ज्ञापक तेव्हाच मानता येते कीं जेव्हा, ती परिभाषा नसल्यास, ते सूत्र किंवा ते पद व्यर्थ ठरते, पण ती परिभाषा मानल्यानेंच चरितार्थ —म्हणजे आवश्यक—ठरते प्रकृत ग्रन्थांत अनेक ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सागितल्या आहेत व ग्रन्थकारानें त्यांचीं ज्ञापके दिलीं आहेत आणि तीं ज्ञापके कशीं ठरतात हे विवरणांत विस्तारपूर्वक चर्चा करून सिद्ध करून दाखविले आहे, व त्या परिभाषा वाचल्याने ज्ञापक कशाला म्हणतात हें कळून येईल.

प्रकृतग्रन्थात ज्या ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत त्याचें नागेशानें पाणिनीय सूत्रांतून एक ज्ञापक दिले आहे. एवढ्यावरून हें मात्र समजूं नये कीं नागेशानें एखाद्या परिभाषेचे जे ज्ञापक दिलें आहे तेवढेच त्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. त्या परिभाषेचीं इतर ज्ञापके देखील पाणिनीय सूत्रातून दता येतील परंतु नागेशानें उदाहरणादाखल केवळ एक ज्ञापक सागितले आहे एवढाच त्याचा अर्थ समजावा.

कांहीं परिभाषा अशा आहत कीं ज्या लौकिकन्यायसिद्ध असून देखील त्यांचीं ज्ञापकें पाणिनीय सूत्रांत आढळतात अशा ठिकाणीं त्या परिभाषा केवळ लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे त्यांचे ज्ञापक शोधून काढण्याची काहीच गरज राहत नाहीं व त्या लौकिकन्यायसिद्धच मानणे इष्ट आहे असे नागेशानें परिभाषा १० च्या टीकेत

सुचविले आहे. तथापि लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषेपेक्षा ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अधिक बलवती असते असे कित्येक वैयाकरणांचे मत असल्यामुळे, (पहा भैरवी पान २१४) जी परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहे ती या ग्रन्थास जोडलेल्या परिभाषानुक्रमणिकेत दोन्ही प्रकारची दाखविली आहे

न्यायसिद्ध परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध असूं शकते आणि तसेच वाचनिकी परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध असूं शकते. ज्या परिभाषा वाचनिकी किंवा न्यायसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहेत तशा परिभाषा अनुक्रमणिकेत दोन्ही तऱ्हेच्या दाखविल्या आहेत.

नागेशाने कित्येक परिभाषांचे विवरण करिताना त्या अनित्य आहेत असें म्हटले आहे, व त्यांचे अनित्यत्व सिद्ध करण्याकरिता भाष्याचे प्रमाण देऊन उदाहरणें देखील दिली आहेत यावरून हे स्पष्ट होते की सर्वच ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा नित्य नसून त्यांपैकीं कांही अनित्य आहेत. इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या कामी उपयोगी पडणे हे परिभाषांचे मुख्य प्रयोजन आहे. जी परिभाषा भाषेत प्रचलित असलेलीं सर्व शुद्ध व इष्ट रूपें सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडत नसून बरींच इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगीं पडते व काही थोडी इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगीं पडत नाहीं ती परिभाषा अनित्य समजावी, व जेथे ती परिभाषा इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या आड येते तेथे ती अनित्य मानून तिचा उपयोग करूं नये व अन्यरीतीने इष्टरूप सिद्ध करून घ्यावे, आणि जेवढ्या ठिकाणीं ती इष्टरूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी पडते तेवढ्याच ठिकाणीं तिचा उपयोग करावा

प्रकृतग्रन्थांत ' ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ' अशी एक परिभाषा (प० १२५) सांगितली आहे त्या परिभाषेतील ' ज्ञापक ' हा शब्द न्यायाचे देखील उपलक्षण आहे व त्या परिभाषेचा अर्थ असा आहे कीं ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा सर्वत्र उपयोगी पडणाऱ्या परिभाषा नाहीत व त्या अनित्य समजाव्या, आणि त्या लावल्यास जर अनिष्ट रूप सिद्ध होत असेल तर त्यांचा उपयोग न करितां अन्य रीतीने इष्ट रूपांची सिद्धि करून घ्यावी. ही परिभाषा पाणिनीयकृतीवरूनच सिद्ध होते. जर ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा नित्य असत्या तर ज्याप्रमाणें पाणिनीनें अष्टाध्यायीत कित्येक परिभाषा सूत्ररूपाने पठित केल्या आहेत त्याचप्रमाणे त्याने अशा परिभाषा देखील अष्टाध्यायीत पठित केल्या असत्या, आणि त्या पठित केल्या नसल्यामुळेच त्यांचे अनित्यत्व ज्ञापित होते. पण अशा रीतीने जर सर्वच ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा अनित्य आहेत तर नागेशाने प्रकृतग्रन्थात कांहीं तशा परिभाषा अनित्य आहेत असे कां म्हटले व त्यांचे अनित्यत्व सिद्ध करण्याकरितां खटपट कां केली हा प्रश्न सहजच उत्पन्न होतो या प्रश्नाचे उत्तर हेच की ' ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ' हा सामान्य नियम आहे व प्रत्येक सामान्य नियमास काहीं अपवाद असतातच म्हणून कांहीं परिभाषा अपवादरूपाने नित्य व काहीं सामान्य नियमान्वये

अनित्य असूं शकतात. ज्या न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा नागेशाने अनित्य म्हटल्या आहेत त्या कोणत्या स्थली अनित्य आहेत हे समजून यावे व तशा स्थलीं त्या परिभाषाचा उपयोग न करितां इतर रीतीने इष्टरूपांची सिद्धि करून घ्यावी या हेतूने नागेशाने प्रकृतग्रन्थात त्याच्या नित्य वानित्यत्वाची चर्चा केली आहे. जरी प्रत्येक न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अनित्य असली तरी ती कोणत्या विशेष स्थली अनित्य आहे हे समजणे आवश्यक आहे. नाही तर तिचा सर्वत्र उपयोग केल्यास कित्येक अनिष्ट रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति न यावी म्हणून नागेशास तशी चर्चा करणे आवश्यक होते हे उघड आहे ज्या परिभाषाचे अनित्यत्व नागेशाने सिद्ध करून दाखविले आहे त्यांच्यापुढे परिभाषानुक्रमणिकेंत अनित्य हा शब्द घातला आहे. त्यामुळे कोणत्या परिभाषा अनित्य आहेत हे एकदम ध्यानांत येईल. सूत्रसिद्ध वाचनिकी परिभाषा पाणिनीय सूत्रांतूनच निघाल्या असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे पाणिनीय सूत्रे अनित्य मानता येत नाहीत त्याप्रमाणे तशा परिभाषा देखील अनित्य मानता येत नाहीत हे उघड आहे. तसेच पाणिनीय सूत्रातील उणीव भरून काढण्याकरितां ज्या परिभाषा भाष्यकारानी भाष्यात स्वतन्त्ररीतीने वचनरूपाने पठित केल्या आहेत त्या देखील नित्य मानल्याच पाहिजेत.

प्रकृत ग्रन्थाच्या आरंभी नागेशाने ' प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धानि भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ' अशी पंक्ति लिहिली आहे त्या पंक्तीचा सरळ अर्थ असा आहे की, प्राचीन वैयाकरणाच्या ग्रन्थात ज्या परिभाषा वचनरूपाने—म्हणजे सूत्र रूपाने—पठित आहेत परंतु ज्या पाणिनीय शास्त्रांत (सूत्ररूपाने पठित केल्या नसून) ज्ञापकसिद्ध किंवा न्यायसिद्ध आहेत आणि भाष्यकार व वार्तिककार यानी भाष्यांत किंवा वार्तिकांत ग्रथित किंवा ध्वनित केल्या आहेत तशाच परिभाषांचे या ग्रन्थांत व्याख्यान करण्याचे योजिले आहे. या पंक्तीवरून हे स्पष्ट होते कीं ज्या ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा भाष्यकारानी किंवा वार्तिककारानीं स्वीकारल्या आहेत त्याचेच व्याख्यान करण्याबद्दल नागेशाने ग्रन्थारम्भी प्रतिज्ञा केली आहे. त्यामुळे ज्या परिभाषा वाचनिकी मानल्या आहेत, व तसेच ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारांनीं पठित किंवा निदान ध्वनित केल्या नाहींत, व तसेच ज्या पठित करून प्रत्याख्यात केल्या आहेत अशा परिभाषा नागेशानें प्रकृत ग्रन्थांत सांगावयास नको होत्या, व त्यांचें व्याख्यान करावयास नको होते. पण त्याने अशा परिभाषांचे देखील प्रकृतग्रन्थांत व्याख्यान केलें असल्यामुळे, त्याजवर प्रतिज्ञाहानिरूप दोष येतो या दोषाचें निवारण करण्याकरितां टीकाकारानीं बरीच खटपट केली आहे. उदाहरणार्थ सदाशिवभट्टांनी ' ज्ञापकन्यायसिद्धानि ' या पदांतील ' ज्ञापक ' या शब्दाचा अर्थ ज्ञापकसिद्ध, ' न्याय ' या शब्दाचा अर्थ न्यायसिद्ध, व 'सिद्ध' या शब्दाचा अर्थ वाचनिकी असा केला असून, ' भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानि ' हे ' ज्ञापकन्यायसिद्धानि ' या पदाचे

विशेषण न मानतां, विशेष्य मानले आहे त्यामुळे वरील पंक्तीचा अर्थ असा होतो की, ज्या परिभाषा ज्ञापकसिद्ध न्यायसिद्ध, व वाचनिकी आहेत—मग त्या भाष्यांत किंवा वार्तिकांत पठित केल्या असोत किंवा नसोत, किंवा पठित केल्या असून प्रत्याख्यात केल्या असोत—आणि तसेंच ज्या परिभाषा भाष्यकारांनी किंवा वार्तिककारानी स्वीकारल्या आहेत त्यांचें प्रकृत ग्रन्थांत व्याख्यान करण्याचे योजिले आहे असा अर्थ केल्यास, हें खरें कीं, नागेशावर प्रतिज्ञाहानिरूप दोष येत नाहीं, पण हा अर्थ बराच ओढून ताणून केला आहे. पण कांहीहि असो, व्याकरणशास्त्रांत उपयोगी पडणाऱ्या कोणत्या परिभाषा आहेत व कोणत्या नाहीत हे व्याकरणशास्त्राचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या ध्यानांत यावे, व ज्यांचा व्याकरणशास्त्रांत उपयोग करणे अयोग्य ठरविले आहे त्यांचा उपयोग करूं नये याकरितां नागेशाने सर्व परिभाषा सांगून त्यांचे सविस्तर व्याख्यान केले हे योग्यच केले असें म्हटले पाहिजे.

ज्या परिभाषा भाष्यांत पठित किंवा ध्वनित केल्या नसल्यामुळे, किंवा ज्या पठित केल्या असून भाष्यकारांनी प्रत्याख्यात केल्या असल्यामुळे, नागेशाच्या मते, स्वीकारार्ह नाहीत त्या परिभाषानुक्रमणिकेंत दाखविल्या आहेत.

ज्या परिभाषा प्रकृतग्रन्थांत सांगितल्या आहेत त्या सर्व पाणिनीच्या काळी प्रचलित होत्या कीं काय व त्या सर्व पाणिनीस अवगत होत्या की काय हे सांगणे फार कठीण आहे, कारण पाणिनिसमकालीन कोणताहि परिभाषाग्रन्थ अजून उपलब्ध झाला नाही तसा ग्रन्थ उपलब्ध झाल्यास, पाणिनीच्या वेळी कोणत्या परिभाषा प्रचलित होत्या हें निश्चितपणे सांगतां येईल तथापि प्रकृतग्रन्थांत दिलेल्या परिभाषां पैकी बऱ्याच परिभाषांचे ज्ञापक अष्टाध्यायींत मिळत असल्यामुळे, तशा परिभाषा पाणिनीय कालांत प्रचलित होत्या हे मानणे वावगे होणार नाही दुसरे असे की पाणिनीय कालांत सूत्ररूपाने ग्रन्थरचना करण्याचा प्रघात होता व सूत्रे जेवढीं लहान करणे शक्य असेल तेवढी लहान करण्याची प्रथा होती त्याकाळी तशा अत्यंत संक्षिप्त सूत्रांचा अर्थ लावण्यास उपयोगी पडणारे कांही तरी सामान्य नियम असलेच पाहिजेत, व पाणिनीनतर कांही काळाने झालेल्या व्याडिनामक पुरातन ग्रन्थकाराने त्या काळीं प्रचलित असलेल्या सर्व परिभाषा एकत्र संगृहीत करून परिभाषापाठनामक एक ग्रन्थ लिहिला होता व त्याचे नावाने प्रसिद्ध असलेला तो ग्रन्थ बंगाल रायल एशियाटिक सोसायटीच्या पुस्तकालयांत उपलब्ध आहे असे म० हरप्रशादशास्त्री यांनीं तयार केलेल्या सूचीवरुन दिसून येते. परिभाषापाठ हा ग्रन्थ खरोखरच व्याडीनें केला होता किंवा त्याच्यानंतर बऱ्याच काळानें त्याच्या नावाने दुसऱ्या कोणी ग्रन्थकारानें तो तयार केला हे सांगणे फार कठीण आहे तो ग्रन्थ छापला नसल्यामुळें त्यांत कोणत्या परिभाषा पठित केल्या आहेत हें देखील सागता येत नाही. मात्र एवढें खरें कीं व्याडि हा भाष्यकाराच्या बरेंच पूर्वीं होऊन गेला व तो पाणिनीच्या

मामाचा पणतु होता अशी आख्यायिका आहे. त्याने एकलक्षश्लोकात्मक संग्रहनामक मोठा ग्रन्थ लिहिला होता व भाष्यकाराच्या वेळीं तो उपलब्ध असून अतिशय मान्य ग्रन्थ समजला जात असे असे भाष्यावरून दिसून येते त्या ग्रन्थांत बहुधा त्याकाळीं प्रचलित असलेल्या सर्व परिभाषाचा उल्लेख केला असावा, परंतु तो ग्रन्थ आता उपलब्ध नसल्यामुळे त्या ग्रन्थात कोणत्या परिभाषा सागितल्या होत्या हे समजण्यास काहीं साधन उपलब्ध नाहीं.

पण्डित हरप्रशाद् शास्त्री आपल्या प्रस्तावनेत असे म्हणतात कीं ' the whole of the Paribhasha literature seems to emanate from Vyadi (Catal. No. 4337-46) Vyadi seems to have collected the nucleus of the Paribhashas and subsequent writers have added to them till their number was fixed by the vritti of Siradeva. The Paniniya Paribhasha seems to apply to all schools of grammar The last word on the Paribhashas has been said by Nagesh and his pupil Vaidyanath Payagunde ' वरील उताऱ्यावरून हे दिसून येते कीं बंगाल रायल एशियाटिक सोसायटीच्या पुस्तकालयात परिभाषाशास्त्रावर दहा हस्तलिखित ग्रन्थ उपलब्ध आहेत. ते ग्रन्थ पाहण्यात आले नसल्यामुळे ते केव्हा रचले गेले व त्यात कोणत्या परिभाषा दिल्या आहेत हे सागता येत नाहीं. तथापि परिभाषाशास्त्रावर रचलेला सीरदेवकृत परिभाषावृत्तिनामक पुरातन ग्रन्थ उपलब्ध आहे व तो काशींत छापला गेला आहे. सीरदेव कोणत्या शतकात झाला हे सागता येणे कठीण आहे. तथापि १४ व्या शतकात माधवानें जी धातुवृत्ति लिहिली आहे तींत सीरदेवकृत परिभाषावृत्तिचा निर्देश केला असल्यामुळें, सीरदेव इ० सनाच्या १४ व्या शतकापूर्वी झाला असावा हे उघड आहे. सीरदेवाच्या ग्रन्थांत आठव्या शतकात झालेल्या न्यासकाराचा ठिकठिकाणीं निर्देश केला असून हरदत्तादि प्रसिद्ध पुरातन वैयाकरणाचा कोठेंहि नामनिर्देश केला नसल्यामुळें, तो बराच प्राचीन वैयाकरण असावा असें दिसून येतें. परंतु तो कोणत्या शतकात झाला हें निश्चितपणें सागतां येत नाहीं. त्याच्या ग्रन्थांत देखील १२३ परिभाषा सागितल्या असून त्यापैकीं बऱ्याच परिभाषा परिभाषेन्दुशेखरात जशा पठित केल्या आहेत त्याच शद्बांत दिल्या आहेत. कांहीं परिभाषा भिन्न शद्बांत सांगितल्या असून इतर थोड्या वेगळ्या परिभाषा देखील दिल्या आहेत, व परिभाषेन्दुशेखरांत दिलेल्या परिभाषांपैकीं कांहीं परिभाषा सांगितल्या नाहींत. सीरदेवानें आपल्या ग्रन्थाचे दोन भाग केले आहेत. प्रथम भागांत ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सांगितल्या असून, द्वितीय भागांत न्यायसिद्ध परिभाषा सांगितल्या आहेत. ह्यावरून असें दिसून येतें कीं सीरदेवाच्या मते कोणतीहि परिभाषा वाचानिकी नसून दोनच प्रकारच्या—म्हणजे ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध—परिभाषा आहेत. सीरदेवानें प्रथम भागाचें, अष्टाध्यायीप्रमाणें, आठ अध्याय केले असून,

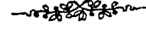
प्रत्येक अध्यायाचे चार पाद केले आहेत, व प्रत्येक पादांत अशाच परिभाषा सांगितल्या आहेत कीं ज्या त्या पादांत पठित असलेल्या सूत्रांनी ज्ञापित होतात. सारांश [illegible] सीरदेवाने ज्ञापकसिद्ध परिभाषा आपल्या ग्रन्थांत दिल्या आहेत नागेशाने परिभाषेन्दुशेखरांत हा क्रम स्वीकारला नसून भिन्न क्रम स्वीकारला आहे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, त्याने आपल्या ग्रन्थाची तीन प्रकरणे करून प्रत्येक प्रकरणांत समाविष्ट होण्याजोग्या परिभाषा त्या त्या प्रकरणांत दिल्या आहेत नागेशाने स्वीकारलेला क्रम अधिक उपयुक्त व सरस आहे हे दोन्हीं ग्रन्थांचे अवलोकन केल्याने सहज ध्यानांत येऊं शकतें.

परिभाषेन्दुशेखरावर अनेक विद्वान वैयाकरणांनी टीका केल्या आहेत. पण त्यांपैकीं पुष्कळ टीका बऱ्याच अवघड आहेत व त्यांत अनेक अवान्तर विषयांचे प्रतिपादन केले असल्यामुळे, त्या प्रत्येक स्वतन्त्र ग्रन्थासारख्याच झाल्या आहेत. त्या सर्व टीकांच्या तात्पर्याचा प्रकृतग्रन्थात समावेश केला असता तर आतां जेवढा ग्रन्थ झाला आहे त्याच्या दुप्पट ग्रन्थ झाला असता व तो विद्यार्थ्यांना कटाळवाणा झाला असता म्हणून महत्वाच्या विषयांचेच प्रकृतग्रन्थांत विवेचन केले आहे. ऑल्फ्रेक्टचे असे म्हणणें आहे की परिभाषेन्दुशेखरावर नागेशाने स्वत हैमवती नांवाची टीका लिहिली आहे. परंतु विश्वसनीय माहितीवरून असे कळून येते कीं ती टीका नागेशाने लिहिली नसून दुसऱ्याच ग्रन्थकाराने लिहिली आहे.

(१) पाणिनीय सूत्रें, (२) वार्तिकें, (३) परिभाषा, व (४) या तीहींचेंहि ज्या ग्रन्थांत उत्कृष्ट रीतीने विस्तृत विवेचन केले आहे तें महर्षिपतञ्जलिकृत महाभाष्य या चोहोंचेहि ज्याला पूर्ण ज्ञान आहे तो खरा वैयाकरण होय. वरील चार अङ्गांपैकी एका अङ्गाची–म्हणजे [illegible]। विस्तृत चर्चा करून नागेशाने व्याकरणशास्त्राची मोठी सेवा केली आहे, व याबद्दल त्याला जितके धन्यवाद दिले तितके कमीच आहेत या ग्रन्थाचे मी जें भाषान्तर व विवरण केले आहे त्यायोगाने महाराष्ट्रीय विद्यार्थिवर्गास फायदा होवो अशी आशा करून मी हा उपोद्घात पूर्ण करितो.

परिभाषासूचीपत्र.

प. अं.	परिभाषा	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
	निमित्ततया नाश्रीयते	सूत्रातील 'शयितरि' हा निर्देश हिचा ज्ञापक आहे उपादानकारण व निमित्त-कारण नेहमी भिन्न असतात या लौकिक-न्यायावर रचली असल्यामुळें, लौकिक-न्यायसिद्ध देखील आहे.	
११	यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्र-हणेन गृह्यन्ते	लौकिकन्यायसिद्ध. 'देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणम्' या लौकिकन्यायानें सिद्ध 'आने मुक्' या सू-त्रात मुग्विधान केल्यामुळें ही अनित्य आहे.	२७
१२	निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'षष्ठी स्थानेयोगा' या सूत्रांतून ही निघाली आहे	३८
१३	यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः	सूत्रसिद्धवाचनिकी. 'स्थानेऽन्तरतम.' या सूत्रातून निघाली आहे.	४५
१४	अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य	सूत्रसिद्धवाचनिकी. ' स्वं रूपं शद्वस्य ' या सूत्रांतून निघाली आहे. ' विशिष्टरू-पोपादाने उपस्थितार्थस्य शद्वम्प्रति विशे-षणतयान्वयसम्भवे त्यागे मानाभाव ' या शास्त्रीय न्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळें युक्तिसिद्ध देखील आहे.	४९
१५	गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्र-त्ययः	वास्तविक हा लौकिक न्याय असून याचा व्याकरणशास्त्रात उपयोग केल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५३
१६	अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति	स्वतन्त्रवाचनिकी. ' येन विधि ' या सूत्रावरील भाष्यात वचनरूपानें पठित केली आहे.	६४
१७	एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः	लौकिकन्यायसिद्ध ' [illegible] बहूनां लोके [illegible] ' या लौकिकन्यायानें सिद्ध.	६६
१८	क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते	सूत्रसिद्धवाचनिकी. ' स्वरितेनाधिकारः ' या सूत्रान्वयें सिद्ध आहे.	६९

प. अं	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
	ग्रहणम्	तील ' अनन्तरः ' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	
२९	पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च	' येन विधि ' या सूत्राच्या अर्थाचा प्रपंच करणारी असल्यामुळे ही सूत्रसिद्ध वाचनिकी आहे. ' पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ' या सूत्रास ही परिभाषा लागत नाहीं असें भाष्यात सांगितले आहे.	१०५
३०	व्यपदेशिवदेकस्मिन्	' एकपुत्रसत्वे जेष्ठमध्यमकनिष्ठव्यवहारदर्शनात् ' या लौकिकन्यायाने सिद्ध असल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध समजावी.	१०७
३१	ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति	' समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध ' या वार्तिकातील ' प्रत्यय ' या अंशाचा अनुवाद करणारी असल्यामुळे, ही सूत्रसिद्ध—वार्तिकसिद्ध—वाचनिकी आहे, व तसेंच ही ज्ञापकसिद्ध देखील आहे आणि 'सपूर्वाच्च ' हें सूत्र हिचें ज्ञापक आहे.	११७
३२	व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन	ज्ञापकसिद्ध. 'पूर्वान्सपूर्वादिनिः' असें एक सूत्र न करिता, ' पूर्वादिनि ' व ' सपूर्वाच्च ' अशीं दोन वेगळीं सूत्रें केलीं आहेत हेंच हिचे ज्ञापक होय.	११९
३३	यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे	स्वतन्त्रवाचनिकी. ' येन विधि ' या सूत्रावरील भाष्यात ही पठित केली आहे.	१२३
३४	सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति	'चार्थे द्वन्द्व ' या सूत्रांतील 'च' या पदाच्या अर्थाचा अनुवाद करणारी असल्यामुळें ही सूत्रसिद्धवाचनिकी आहे व तसेंच ज्ञापकसिद्ध देखील आहे, ' तिष्यपुनर्वस्वो ' या सूत्रातील ' बहुवचनस्य ' हें पद हिचें ज्ञापक आहे.	१२५
३५	सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते	' व्यत्ययो बहुलम् ' या सूत्राचा बहुलम् ' असा योगविभाग केल्यानें, किंवा	१२८

प. अं.	परिभाषा	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ
		'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' या सूत्राचा 'वा' असा योगविभाग केल्याने सिद्ध होत असल्यामुळे, ही सूत्रसिद्धवाचनिकी आहे.	
३६	प्रकृतिवदनुकरणं भवति	ज्ञापकसिद्ध 'क्षियो दीर्घात्' या सूत्रातील 'क्षियः' यातील इयङ्निर्देश हिचा ज्ञापक आहे. प्रातिपदिकास होणारा विभक्तिप्रत्यय धातूचे अनुकरण करणाऱ्या 'क्षि' या शब्दास लावला असल्यामुळें, ही अनित्य आहे.	१२८
३७	एकदेशविकृतमनन्यवत्	'छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारः' या लौकिक न्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळें ही लौकिक न्यायसिद्ध आहे 'अभीयात्' इत्यादि रूपे सिद्ध करण्याकरिता लागू पडत नसल्यामुळे, ही अनित्य मानली आहे	१२९
	२—बाधबीजप्रकरणम्		
३८	पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः	या परिभाषेचे वेगळे वेगळे भाग करून पुढील परिभाषात सांगितले आहेत. त्यापैकीं 'पूर्वात्परं बलवत्' हा प्रथम भाग या परिभाषेत दिला आहे, व तो 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या सूत्राचा अनुवाद करणारा असल्यामुळे तो भाग सूत्रासिद्धवाचनिकी परिभाषा होय.	१३१
३९	पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम्	'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या सूत्राचाच प्रपंच करणाऱ्या असल्यामुळें या सूत्रसिद्धवाचनिकी आहेत. ते सूत्र विधिपर मानल्यास प. ३९ सिद्ध होते, व नियमपर मानल्यास प ४० सिद्ध होते.	१३५
४०	सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव		१३६
४१	विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्	ज्ञापकसिद्ध. 'वृद्भ्यः स्यसनोः' या सूत्रात विकल्पेंकरून परस्मैपदिप्रत्यय होण्याचें विधान केलें आहे तें हिचें ज्ञापक आहे.	१४७

प अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
४२	पराम्नित्यं बलवत्	‘अक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितम्’ या तत्त्वावर रचली असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे.	१५४
४३	शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति	‘यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुन प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वम्’ या न्यायाच्या आधारावर रचल्यामुळें या युक्तिसिद्ध आहेत, व याच्याविरुद्ध प० ४६-४८ असल्यामुळे, या अनित्य ठरतात.	१५५
४४	शब्दान्तरात् प्राप्नुवत शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम्		१५७
४५	लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य		१५८
४६	क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता	‘ यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण ..व्यक्तिविशेषाश्रयणाभाव·’या न्यायावर रचली असल्यामुळे युक्तिसिद्ध व अनित्य (पा.१६०)	१६०
४७	यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्	‘वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य वालित प्राबल्यं न व्यवहरन्ति । भगवत्सहायै पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवाना प्राबल्यं व्यवहरन्ति च ।’ या लौकिकन्यायानें सिद्ध असल्यामुळें या दोन्ही लौकिकन्यायसिद्ध आहेत, व अनित्य आहेत.	१६२
४८	यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यानित्यम्		१६३
४९	स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति	युक्तिसिद्ध ‘स्वरोऽपि शब्दान्तरत्वसम्पादक’ असा न्याय असल्यामुळे, प. ४३-४६ ज्या न्यायाने सिद्ध होतात त्याच न्यायानें ही सिद्ध होते	१६४
५०	असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे	‘ मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथम स्वशरीरकार्याणि करोति, तत सुहृदा, ततः सम्बन्धिनाम् ’ या लौकिकन्यायाने सिद्ध असल्यामुळें ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. ही ज्ञापकसिद्ध देखील आहे व ‘ वाह ऊठ् ’ या सूत्रातील ‘ ऊठ् ’ ग्रहण हिचे ज्ञापक आहे. ‘ सम्प्रसारणाच्च ’ या सूत्रावरील भाष्यात ही अनित्य ठरविली आहे	१६७
५१	नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्ति.	ज्ञापकसिद्ध. ‘ षत्वतुकोरसिद्धः ’ या	२२०

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
		सूत्रातील लुग्ग्रहण हिंचे ज्ञापक आहे. ही भाष्यकारांनीं अनावश्यकी मानून प्रत्याख्यात केली असल्यामुळे, स्वीकारार्ह नाहीं	
५२	अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते	ज्ञापकसिद्ध. 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हें सूत्र किंवा त्या सूत्रांत केलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति, हिंचे ज्ञापक आहे भाष्यरीत्या ही स्वतन्त्रवाचनिकी असून वार्तिकरीत्या ज्ञापकसिद्ध आहे असे काहीं वैयाकरण म्हणतात.	२३२
५३	पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न	ज्ञापकसिद्ध. 'नेन्द्रस्य परस्य' हे निषेधसूत्र हिंचे ज्ञापक आहे.	२४८
५४	अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते	ज्ञापकसिद्ध. 'अदो जग्धि' या सूत्रातील 'ल्यप्' ग्रहण हिंचे ज्ञापक आहे.	२५४
५५	वार्णादाङ्गं बलीयो भवति	ज्ञापकसिद्ध व अनित्य. कित्येकाच्या मतें 'अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातील 'असवर्णे' या पदाचे ग्रहण, पण ग्रन्थकाराच्या मते तें संपूर्ण सूत्र, हिंचें ज्ञापक आहे. 'च्छ्वो शूठ्' या सूत्रातील सतुक निर्देश हिच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक आहे.	२५६
५६	अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः	ज्ञापकसिद्ध. 'समर्थानां प्रथमाद्वा' या सूत्रातील 'समर्थ' हें पद हिंचें ज्ञापक आहे. 'अल्लोपोऽनः' या सूत्रातील तपरकरण हिच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक, आहे भाष्यांत पठित नसल्यामुळें, ही स्वीकारार्ह नाहीं.	२७५
५७	अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्	'सर्वथा प्रतिबद्धावकाशस्य सर्वतो बलवत्वदर्शनात्' या लौकिकन्यायाने, सिद्ध असल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	२९७
५८	येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति	तक्रकौण्डिन्यन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	२९७

प अं.	परिभाषा	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
५९	क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गो-ऽभिनिविशत इति	माठरकौण्डिन्यपरिवेषणन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ही लौकिक-न्यायसिद्ध आहे.	३०९
६०	पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्	'अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य तत. परस्य बाधे मानाभाव' या न्यायावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३२२
६१	मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्	'पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यम्' या तत्वावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	३२३
६२	अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति	प्रत्यासत्तिन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे	३२५
६३	पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः	लक्ष्यैकचक्षुष्कलक्ष्यैकचक्षुष्कबुद्धिमूलक न्यायावर रचल्या असल्यामुळे ह्या दोन्ही परिभाषा युक्तिसिद्ध आहेत.	३२८
६४	प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते		३३२
६५	उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति	'उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यसम्भावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसम्भावना' या तत्वावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे	३३३
६६	अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते	'निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्'—म्हणजे अपवाद सावकाश झाल्यामुळे त्याचे बाधकत्व नष्ट होते—या न्यायावर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे	३३९
६७	अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति	ज्ञापकसिद्ध 'दीर्घोऽकितः' या सुत्रातील अकिद्ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे.	३४२
६८	ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति	ज्ञापकसिद्ध 'निन्दहिंसक्लिश' या सूत्रात 'वुञ्' प्रत्यय व्हावा असे जे विधान	३४५

प अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार	पृष्ठ.
		केले आहे ते हिचे ज्ञापक आहे. 'सूददीपदीक्षश्च' या सूत्रात 'दीप्' धातूला 'युच्' प्रत्यय न व्हावा असा निषेध केला असल्यामुळे, ही अनित्य ठरते. वास्तविक 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र अनित्य असल्यामुळे प० ६८,६९ व ७० सिद्ध होतात म्हणून त्या युक्तिसिद्ध समजाव्या.	
६९	क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति	वर सांगितल्याप्रमाणे युक्तिसिद्ध.	३४८
७०	लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति	वर सांगितल्याप्रमाणे युक्तिसिद्ध तसेच ही ज्ञापकसिद्धहि आहे व 'हशश्वतोर्लङ् च' या सूत्रात केलेले लङ्विधान हिचें ज्ञापक आहे	३५०
७१	उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्	'तस्मादित्युत्तरस्य' हें सूत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' या सूत्राच्या मानानें परसूत्र असल्यामुळे ही सिद्ध होते आणि म्हणून ही युक्तिसिद्ध समजावी	३५२
७२	प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्	ज्ञापकसिद्ध 'कुमार श्रमणादिभिः' या सूत्रात केलेला स्त्रीलिङ्ग श्रमणादि पाठ हिचा ज्ञापक आहे. 'शक्तिलाङ्गलाङ्कुश' या वार्तिकातील 'घटघटी' ग्रहण हिच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक आहे, व भाष्यकारानीं सांगितल्याप्रमाणे ही सात ठिकाणीं अनित्य आहे.	३५५
७३	विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम्	परिभाषा ७२ अनित्य असल्यामुळे, तिच्या अनित्यत्वामुळें ही परिभाषा सिद्ध होते व म्हणून ही युक्तिसिद्ध आहे.	३६०
७४	सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम्	ज्ञापकसिद्ध. 'अर्धं नपुंसकम्' या सूत्रातील 'नपुंसकम्' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. धान्यपलालन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे.	३६१

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
७५	नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगति.	' न हि अब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति ' या लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे	३६२
७६	गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्ते	ज्ञापकसिद्ध. ' उपपदमतिङ् ' या सूत्रातील 'अतिङ् ' ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. ही युक्तिसिद्ध देखील मानता येते. ही अनित्य आहे, व 'अम्बाम्ब ' या सूत्रातील ' गो भूमि ' इत्यादि पदाचे ग्रहण हिच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक आहे कित्येकाचे मतें ही अनित्य नाही	३६५
७७	साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगति.	' तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् ' 'काकवत् देवदत्तस्य गृहम् ' या लौकिकन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. (पहा पान ३७३)	३७२
७८	बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि	' सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके ' असे भाष्यात म्हटलें असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	३७४
७९	चानुकृष्टं नोत्तरत्र	'अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने' या सूत्रातील ' णमुल् ' ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे व ही ज्ञापकसिद्ध आहे ही अनित्य आहे 'लुटि च क्लृपः ' या सूत्रावरील भाष्यात अनुवृत्यर्थक सर्व चकाराचे भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, ही भाष्यविरुद्ध ठरते व म्हणून स्वीकारार्ह नाहीं.	३७६
८०	स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्	ज्ञापकसिद्ध ' नोत्तरपदे ' या सूत्रातील पृथिव्यादि पर्युदास हिचा ज्ञापक आहे. कैयटाच्या मते ही अनावश्यकी आहे व भाष्यांत देखील तसेच ध्वनित केले आहे.	३७८
८१	हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्	ज्ञापकसिद्ध ' यतोऽनावः ' या सूत्रातील ' अनाव ' हा प्रतिषेध हिचा ज्ञापक आहे.	३८०

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
८२	निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य	ज्ञापकसिद्ध. ' वामदेवाड्ड्यड्डचौ ' या सूत्रातील प्रत्ययाचे डित्करण याचे ज्ञापक आहे.	३८२
८३	तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य		३८२
८४	क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते	ज्ञापकसिद्ध. 'णच स्त्रियाम्' या सूत्रातील ' स्त्रियाम् ' हे पद हिचें ज्ञापक आहे.	३८७
८५	समासान्तविधिरनित्य	ज्ञापकसिद्ध. ' प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्य अश्वादिगणांमध्यें जो ' राजन् ' शद्बाचा पाठ केला आहे तो हिचा ज्ञापक आहे.	३८८
८६	सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य	'उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वम् ' या लौकिकन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. ' कष्टाय क्रमणे ' या सूत्रातील ' कष्टाय ' हा निर्देश हिच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक आहे, व भाष्यात सांगितल्याप्रमाणे ही आठ ठिकाणीं अनित्य आहे.	३८९
८७	सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः	ज्ञापकसिद्ध. ' बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ' या सूत्रातील छग्रहण हिचे ज्ञापक आहे तसेच ही लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे. 'एकैकस्मिन् प्रयोजने येषां सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्तावितरनिवृत्ति ' या लौकिकन्यायावर ही रचली आहे. (पहा पा. ४१०)	४०८
८८	ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्ति	ज्ञापकसिद्ध.'कार्मस्ताच्छील्ये' या सूत्रान्वये ' कार्म ' शद्बाची जी निपातनानें सिद्धि केली आहे ती हिची ज्ञापिका आहे कित्येकाच्यामते ' छत्रादिभ्यो णः ' असें सूत्र केलें असल्यामुळें ही अनित्य आहे (पहा पा. ४१४)	४१३
८९	धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति	ज्ञापकसिद्ध. ' भ्रौणहत्य ' यातील तत्वनिपातन हिचें ज्ञापक आहे. (पहा पा.	४१५

पं० अं	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
		४१५) 'न भूसुधियोः' असें निषेधक-सूत्र असल्यामुळे, ही अनित्य आहे	
९०	तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते	ज्ञापकसिद्ध. 'नेदमदसोरकोः' या सूत्रातील 'अकोः' हा निषेध हिचा ज्ञापक आहे	४१९
९१	लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य	ज्ञापकसिद्ध पाणिनीय सूत्रात हिचे कोठेहि ज्ञापक नसून 'यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्य हिचें ज्ञापक आहे. ही भाष्यात साक्षात् पठित केली नसून ध्वनित केली आहे.	४२१
९२	प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम्	ज्ञापकसिद्ध. 'हेरचङि' या सूत्रातील 'अचङि' हा प्रतिषेध हिचा ज्ञापक आहे. ही कुत्वविषयकच आहे.	४२४
९३	अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि.	ज्ञापकसिद्ध 'ज्यादादीयसः' या सूत्रातील 'आत्' ग्रहण व तसेच 'ज्ञाजनोर्जा' या सूत्रातील 'जा' ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे. पाणिनीयसूत्रात 'द्वयो' असा निर्देश असल्यामुळें ही अनित्य आहे. कित्येकाचे मतें ही अनावश्यकी आहे.	४२६
९४	संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम्	ज्ञापकसिद्ध 'ओर्गुण' या सूत्रातील 'गुण' शद्बाचें ग्रहण हिचे ज्ञापक आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३१
९५	आगमशास्त्रमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'आनि लोट्' या सूत्रातील आडागमाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३२
९६	गणकार्यमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'तनादिकृञ्भ्यः' या सूत्रातील 'कृञ्' शद्बाचे ग्रहण हिचे ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळें ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३३

प. अं.	परिभाषा	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
९७	अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. 'चक्षिङ्' धातूचें ङित्करण हिचे ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३४
९८	नञ्घटितमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रातील 'वर्ज' शब्दाचे ग्रहण हिचे ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३५
९९	आतिदेशिकमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध 'लोटो लङ्वत्' हें सूत्र हिचे ज्ञापक मानले आहे कित्येक 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र हिचे ज्ञापक मानतात. (पहा पा ४४०) भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३९
१००	सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान्	ज्ञापकसिद्ध. 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र हिच्या प्रथमांशाचे ज्ञापक मानले असून 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रातील इट्ग्रहण द्वितीयांशाचें ज्ञापक मानले आहे. पहा (पा. ४४१) भाष्यात पठित नसल्यामुळें ही स्वीकारार्ह नाहीं	४३९
१०१	प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्	'षाष्ठद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनम्' या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळें ही युक्तिसिद्ध आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४४२
१०२	विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे	'विध्यङ्गभूताना परिभाषाणा विधेयेन असिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थाना तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभावः' या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळें ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४४६

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१०३	उपपदविभक्ते. कारकविभक्ति-र्बलीयसी	स्वतन्त्रवाचनिकी	४५३
१०४	अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य	स्वतन्त्रवाचनिकी	४५९
१०५	नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरन-भ्यासविकारे	ज्ञापकसिद्ध. ‘ नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ’ या सूत्रातील ‘ अन्त्यस्य ’ या पदाचे ग्रहण हिच्या प्रथमांशाचे ज्ञापक असून, ‘ अतिपिपर्त्योश्च ’ या सूत्रातील ‘ पिपर्ति ’ शब्दाचे ग्रहण ‘ अनभ्यास-विकारे ’ या द्वितीयांशाचे ज्ञापक आहे (पहा पा० ४६७) भाष्यकारानीं ही पठित करुन प्रत्याख्यात केली आहे	४६६
१०६	प्रधानाप्रधानयो प्रधाने कार्य-सम्प्रत्यय.	‘ लोके बहुपु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधान राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधा-न्य तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् ’ या लौकिकन्यायाने सिद्ध असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे (पहा पा ४७०)	४६९
१०७	अवयवप्रसिद्धे. समुदायप्रसि-द्धिर्बलीयसी	मीमांसेतील रथाविकरणन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे	४७०
१०८	व्यवस्थितविभाषयापि कार्या-णि क्रियन्ते	स्वतन्त्रवाचनिकी	४७२
१०९	विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्	‘ नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः माम- [illegible] लाघवा-द्विधिरेव’ या मीमांसाशास्त्रातील न्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	४७५
११०	सामान्यातिदेशे विशेषानति-देशः	‘ सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषो-पस्थापकसामग्र्यभाव ’ या लौकिकन्या-याने सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिक-न्यायसिद्ध आहे. ही अनित्य आहे, व ‘ न ल्यपि ’ हे सूत्र हिच्या अनित्य-त्वाचे ज्ञापक आहे	४७७

प. अं.	परिभाषा	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
९७	अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध. ‘ चक्षिङ् ’ धातूचें ङित्करण हिचे ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाही.	४३४
९८	नञ्घटितमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध ‘ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ’ या सूत्रातील ‘ वर्जं ’ शद्वाचे ग्रहण हिचे ज्ञापक आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३५
९९	आतिदेशिकमनित्यम्	ज्ञापकसिद्ध ‘ लोटो लङ्वत् ’ हें सूत्र हिचे ज्ञापक मानले आहे. कित्यक ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ’ हे सूत्र हिचे ज्ञापक मानतात. (पहा पा ४४०) भाष्यांत पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४३९
१००	सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान्	ज्ञापकसिद्ध. ‘ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ’ हे सूत्र हिच्या प्रथमांशाचे ज्ञापक मानले असून ‘ आर्धधातुकस्येट् ’ या सूत्रातील इट्ग्रहण द्वितीयांशाचें ज्ञापक मानले आहे. पहा (पा. ४४१) भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं	४३९
१०१	प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्	‘ षाष्ठद्वित्वस्य द्विः प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनम् ’ या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळें ही युक्तिसिद्ध आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४४२
१०२	विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे	‘ विध्यङ्गभूताना परिभाषाणा विधेयेन असिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थाना तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभावः ’ या शास्त्रीयन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे. भाष्यात पठित नसल्यामुळें ही स्वीकारार्ह नाहीं.	४४६

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१०३	उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी	स्वतन्त्रवाचनिकी	४५३
१०४	अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य	स्वतन्त्रवाचनिकी.	४५९
१०५	नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे	ज्ञापकसिद्ध ' नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ' या सूत्रातील ' अन्त्यस्य ' या पदाचे ग्रहण हिच्या प्रथमांशाचे ज्ञापक असून, ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' या सूत्रातील ' पिपर्ति ' शब्दाचे ग्रहण ' अनभ्यासविकारे ' या द्वितीयांशाचे ज्ञापक आहे (पहा पा० ४६७) भाष्यकारांनीं ही पठित करून प्रत्याख्यात केली आहे	४६६
१०६	प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययः	' लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधान राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् ' या लौकिकन्यायाने सिद्ध [illegible], ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे (पहा पा ४७०)	४६९
१०७	अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी	मीमांसेतील रथाविकरणन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे ही युक्तिसिद्ध आहे	४७०
१०८	व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते	स्वतन्त्रवाचनिकी	४७२
१०९	विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्	' नियमे ह्यश्रुताया अन्यनिवृत्तेः साम- [illegible] लाघवाद्विधिरेव' या मीमांसाशास्त्रातील न्यायानें सिद्ध होत [illegible] ही युक्तिसिद्ध आहे.	४७५
११०	सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः	' सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभाव ' या लौकिकन्यायाने सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. ही अनित्य आहे, व ' न ल्यपि ' हे सूत्र हिच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक आहे	४७७

प. अं.	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
१११	प्रत्ययाप्रत्यययो. प्रत्ययस्य ग्रहणम्	स्वतन्त्रवाचनिकी ही एकदेशीची उक्ति असल्यामुळें व भाष्यात इष्टरूपें सिद्ध करण्याकरिता कोठेंहि हिचा उपयोग केला नसल्यामुळे ही अनावश्यकी आहे. (पहा पा ४८१)	४७९
११२	सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम्	‘ सहचरण सदृशयोरेव ’ या लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे ‘द्वित्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे’ या सूत्रात ‘कृत्वोऽर्थे’ या पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे ही अनित्य मानली आहे (पहा पा ४८५)	४८२
११३	श्रुतानुमितयो श्रुतसम्बन्धो बलवान्	‘ प्रकरणादित श्रुते बलवत्वम् ’ या मीमांसान्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे	४८६
११४	लक्षणप्रतिपदोक्तयो. प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्	प्रतिपदोक्त शीघ्रोपस्थितिक व लाक्षणिक विलम्बोपस्थितिक या लौकिक लाघवगौरवमूलकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळें ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. (पहा पा. ४९३)	४९१
११५	गामादाग्रहणेष्वविशेष.	ज्ञापकसिद्ध ‘ दैप् ’ धातूचे पित्वकरण हिच्या एकांशाचें ज्ञापक आहे व ‘ एकदेशानुमतिद्वारा सम्पूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते ’ असे ग्रन्थकारानें म्हटले आहे. (पहा पा. ४९७-९८)	४९६
११६	प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः	‘ देवदत्तादयो भोज्यन्ताम् ’ या लौकिकन्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळे ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	४९९
११७	क्वचित्समुदायेऽपि	‘ गर्गा शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति ’ या लौकिकन्यायाने सिद्ध असल्यामुळे ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५००

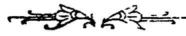
प. अं	परिभाषा	परिभाषाप्रकार.	पृष्ठ.
११८	अभेदका गुणाः	ज्ञापकसिद्ध. 'अस्थिदधि' या सूत्रातील 'उदात्त' या पदाचें ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे कैयटाचें असें म्हणणें आहे कीं अष्टाध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास. 'चतसर्याद्युदात्त-निपातनं करिष्यते' इत्यादि भाष्य हिचें ज्ञापक समजावें.	५०१
११९	बाधकान्येव निपातनानि	'येन नाप्राप्ते' या न्यायानें सिद्ध होत असल्यामुळें ही युक्तिसिद्ध आहे.	५१२
१२०	पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः	पर्जन्यरूप लौकिक दृष्टान्तावर रचली असल्यामुळें, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे	५१४
१२१	निषेधाश्च बलीयांसः	'यस्योन्मूलनाय यस्य प्रसक्तिर्भवति ततस्तस्य बलवत्त्वं. कस्मात् कृष्णस्येव' या लौकिकन्यायावर रचली असल्यामुळें ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५१९
१२२	अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे	'उपस्थितं परित्यज्य अनुपस्थितपरिक-ल्पने मानाभावः' या शास्त्रीयन्या-यावर रचली असल्यामुळें ही युक्तिसिद्ध आहे.	५२३
१२३	योगविभागादिष्टसिद्धिः	'तत्तत्समानविधिकद्वितीययोगेन विभक्त-स्यानित्यत्वज्ञापनम्' या शास्त्रीयन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळें ही युक्ति-सिद्ध आहे.	५२५
१२४	पर्यायशब्दानां लाघवगौरव-चर्चा नाद्रियते	ज्ञापकसिद्ध. 'अन्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम्'	५२६
१२५	ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र	'स्पष्टमेव पठितव्येऽनुमानाद्बोधनम-सार्वत्रिकत्वार्थम्' या युक्तीवर रचली असल्यामुळे, ही युक्तिसिद्ध आहे.	५२६
१२६	पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे	ज्ञापकसिद्ध. 'अणुदित् सवर्णस्य' या सूत्रातील अण्ग्रहण हिचें ज्ञापक आहे व	५२९

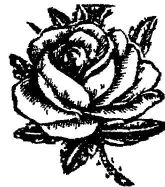
प. अं	परिभाषा.	परिभाषाप्रकार	पृष्ठ.
		' उभौ साभ्यासस्य ' हे सूत्र असल्यामुळे ही अनित्य ठरते (पहा पा. ५३३)	
१२७	एकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति	लाघवगौरवमूलक लौकिकन्यायावर रचली असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे. (पहा पा. ५३५)	५३३
१२८	सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्	भाष्यकारानी ही प्रत्याख्यात केली आहे.	५३५
१२९	क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति	भाष्यात पठित नसल्यामुळें ह्या स्वीकारार्ह नाहीत	५३७
१३०	औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम्		५३८
१३१	श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि	ज्ञापकसिद्ध ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रातील एकाज्ग्रहण हिच्या एका अंशाचें ज्ञापक आहे भाष्यात पठित नसल्यामुळे ही स्वीकारार्ह नाहीं.	५४१
१३२	पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान्	लाघवगौरवमूलक लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे, पण भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, स्वीकारार्ह नाहीं	५५३
१३३	अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः	लाघवगौरवमूलक लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, ही लौकिकन्यायसिद्ध आहे.	५५५

टीपः—प्रस्तावना पा. ७ ओ. २९ येथील ' ह्याविचारणीया ' च्या जागीं ' ह्मविचारणीया ' असे वाचावें, व तसेंच पा ९ ओ ३ येथील ' रिकामी खाली ' च्या जागीं ' जागा रिकामी ' असें वाचावे.

अक्षरानुक्रमवार परिभाषासूचीपत्र.

अभिप्राय.

प्रकृतग्रन्थावर अनेक विद्वान् व्याकरणाचार्यांनीं दिलेले अभिप्रायः—

(१). महामहोपाध्याय व्याकरणाचार्य माधवशास्त्री भाण्डारी, प्रधानाध्यापक, ओरिॲन्टल् कॉलेज, लाहोर लिहितात—रा. ब. वाडेगावकर साहेबांनीं परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थावर मराठी भाषेत केलेली टीका मी बहुतेक सर्व वाचली. त्यावरून मराठी भाषेत फार बहुमूल्य शास्त्रीय ग्रन्थाची भर पडली आहे असे मला पूर्णपणे वाटते या टीकेची भाषा अगदीं सरळ आहे व पूर्णपणे ग्रन्थाचे अक्षरश विवेचन व प्रक्रियेचा स्पष्टपणें सर्व खुलासा अत्यंत सुबोध रीतीनें केला आहे हा ग्रन्थ महाराष्ट्रीय विद्यार्थ्यांना उपकारक तर होईलच, पण शास्त्री लोकांना सुद्धा अत्यंत मान्य होईल असा मला विश्वास वाटतो. वाडेगांवकर साहेब या अपूर्व कामगिरीबद्दल अत्यंत धन्यवादार्ह आहेत.

(२). व्याकरणाचार्य श्री. गणपतिशास्त्री मोकाटे, व्याकरणशास्त्राचे मुख्याध्यापक, क्वीन्स् कॉलेज, बनारस, लिहितात—श्री महोदय बाबासाहेब वाडेगावकर यांनीं परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थावर महाराष्ट्रभाषेत स्वत. बनविलेली टीका मला दाखविली. ती टीका कांहीं कांहीं ठिकाणीं मी आपातत· वाचून पाहिली मुळाच्या पंक्तीचा अर्थ मराठीत सुंदर रीतीने उतरला आहे. उदाहरणेंहि सूत्राचे अंक देऊन फार विशद रीतीने सोडवून दाखविलीं आहेत. एवंच हा ग्रन्थ कौमुदी शिकलेल्या विद्यार्थ्यांना उपकारक होईल असे मला वाटते

(३). व्याकरणाचार्य श्री कालिदासशास्त्री जोशी, बनारस, लिहितात—रा. ब. ना. दा. वाडेगावकरसाहेब यानी परिभाषेन्दुशेखराचे जे मराठीत भाषांतर व विवेचन केलें आहे त्यापैकीं ५५ प. छापून तयार आहेत त्या सर्व मी काळजीपूर्वक वाचून पाहिल्या व तसेच बऱ्याच इतर परिभाषा देखील वाचल्या. रा. ब साहेबांनीं प्रत्येक पंक्तीचा अक्षरार्थ देऊन त्या पंक्तीच्या अर्थाचे कंसात विस्तृत विवेचन केलें आहे. पंक्तीचा अर्थ नीट लक्षांत येण्याकरितां जेथे उदाहरणाची आवश्यकता आहे तेथे आवश्यक उदाहरणे देऊन त्यांची प्रक्रियापूर्वक सिद्धि करून दाखविली आहे. प्रक्रिया लिहितांना त्यानी सूत्राङ्क देऊन पाणिनीय सूत्रें सांगितलीं आहेत त्यामुळे प्रक्रिया एकदम ध्यानांत येते. ग्रन्थाची भाषा फार सोपी व सरळ असल्यामुळे व होतां होई तो पर्यंत पारिभाषिक शब्द वापरले नसल्यामुळे, विद्यार्थ्यास प्रत्येक पंक्तीचा अर्थ उत्तम रीतीने ध्यानांत येण्यास कांहीच अडचण येत नाहीं सारांश हा ग्रन्थ

सर्वांगसुंदर व छात्रवर्गास अत्यंत हितावह झाला आहे. परिभाषेन्दुशेखर व्याकरणशास्त्रातील फार कठीण ग्रन्थ असल्यामुळे, अशा भाषांतराची विद्यार्थिवर्गास फार गरज होती. रा. ब. साहेबांनी ती गरज भरून काढल्यामुळें त्यांना जितके धन्यवाद दिले तितके कमीच आहेत. माझी पूर्ण उमेद आहे कीं ज्या विद्यार्थ्यांने कौमुदी वाचली आहे त्याला प्रकृतभाषांतराच्या सहायाने परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ उत्तम रीतीने समजण्यांत काहींच अडचण येऊं नये. एवढया उतारवयात अविश्रान्त परिश्रम करून रा. ब. साहेबांनीं हे जे विस्तृत भाषांतर केले आहे त्या योगाने त्यांनीं विद्यार्थिवर्गावर फार मोठा उपकार केला आहे.

(४). व्याकरणाचार्य पं. चतुर्वेदी एम्. ए. मॉरिस कॉलेज, नागपूर येथील संस्कृताचे प्रोफेसर लिहितात—

I had the privilege of having gone carefully through the major portion of the marathi version of परिभाषेन्दुशेखर by R. B. N. D. Wadegaonker. The translation is lucid and accurate and leaves nothing to be desired for an intelligent understanding of the text. The learned translator has not only taken care to refer to the important sutras required in the प्रक्रिया of the forms—the knowledge of which is indispensable if one wishes to go through the subtleties of the text, but has made the translation immensely useful by adding within brackets explanatory notes and giving, at the end in case of important परिभाषाs an analytic summary of the various views on the subject. R B. Saheb, being a retired high officer in the Judicial service, it is no wonder that he has brought his critical faculty of judgment and the method of logical presentation to the work and has given us a lucid and threadbare explanation of **each and every** word of the Text—which few scholars would have done so successfully. With his masterly knowledge of analysing and sifting facts and penetrative insight into the application of maxims of interpretation, he has rendered an invaluable service to the students of नागोजीभट्ट whose work, being overloaded by hair-splitting commentaries, has been growing obscure.

I myself have the honour of having studied the work in the traditional way from Benares Pandits; but I must confess, without hesitation, that on many a point I have been benefitted by reading Rao Bahadur's version, for its clear cut explanation of obscure points has made the Text more intelligible. A sanskrit student, who has studied सिद्धान्त कौमुदी should, in my opinion, be able to understand परिभाषेन्दुशेखर—the standard and unique work of its type—without the help of a teacher Herein lies the intrinsic merit and speciality of the work—a distinct improvement on Kielhorn's English version of the Text, which, though precise and logically written, frightens many students by its terse and pithy style A Hindi rendering of the Marathi version should be more useful, for it will then reach many more deserving hands.

I pray God for a long period of Rao Bahadur's retired career to enable him to do still more work in making the scholarly works of the Paninian system of grammar more easily intelligible to the Sanskrit students.

(५). व्याकरणाचार्य पंडित गोपाळशास्त्री नेने, क्वीन्स् कॉलेज, बनारस येथील व्याकरणशास्त्राचे अध्यापक लिहितात:—

श्रीमद्भिर्माननीयैर्नागपूरनिवासिभिर्भूतपूर्वप्राड्विवाकप्रवरैर्बाबासाहेबमहोदयैश्चिरादेव विरचितं परिभाषेन्दुशेखरस्य महाराष्ट्रभाषान्तरमापाततोऽवलोकितम् । शास्त्रीयग्रन्थेषु पारिभाषिकशब्दानां भाषान्तरकरणमतिदुःशकमपि यथावद्ग्रन्थकाराभिप्रायप्रदर्शकं तत्र तत्रानूदितमवलोक्य सर्वस्यापि विदुषो मनसो मोदमावहेत् । अस्मिन् पुस्तके प्रथमतो ग्रन्थस्य शब्दतोऽनुवादं विरच्य तत्स्पष्टीकरणाय कृतश्श्रीमतां प्रयत्नोऽतीव स्तुत्यो वर्तते । तेनेदं पुस्तकं महाराष्ट्रभाषाभाषिणामल्पसंस्कृतज्ञानामपि महतो ग्रन्थस्य परिभाषेन्दुशेखरस्य याथातथ्येनार्थप्रकाशकं भवेदिति मदीयो विश्वासः ।

(६) व्याकरणाचार्य व मीमांसातीर्थ पं० अनन्तशास्त्री फडके, क्वीन्स् कॉलेज, बनारस येथील अध्यापक लिहितात—

श्रीयुतैः प्राड्विवाकप्रवरैः श्रीबाबासाहेबवाडेगांवकरमहोदयैः परिभाषेन्दुशेखरस्य महाराष्ट्रभाषायां कृतं नूतनं सोदाहरणं व्याख्यानं बहुषु स्थलेषु मया सुसमालोचितम् । सम्यग्मूलार्थद्योतिभिः सुललितैः पदैः कृतमेतद्व्याख्यानं नीरसव्याकरणग्रन्थस्यान्यभाषायां सुललितैः पदैः कर्तव्यस्यानुवादस्याद्यमुदाहरणं भवेदिति वदतो मम जिह्वामसत्यवाददोषो न स्पृशेदिति निश्चितम् । अत्र सर्वत्र स्थलेषूदाहरणानि सूत्राङ्कप्रदर्शनपूर्वकं सम्यक्तया विवृतानि । कौमुदीं पठित्वाऽग्रिमग्रन्थपिपठिषूणां छात्राणां कृतेऽतीवोपकारकमेतद्व्याख्यानं भवेदिति निःसन्दिग्धं मे मतम् ।

(७). व्याकरणाचार्य पं. मुकुन्दशास्त्री पुणतामकर, साङ्गवेद विद्यालय, काशी येथील व्याकरणशास्त्राचे अध्यापक लिहितात.—

श्रीमद्भिस्तत्रभवद्भिः रावबहादुरपदमलङ्कुर्वाणैर्भूतपूर्वन्यायाधीश्वरैर्विविधविद्यानदीष्णैः ना. दा. वाडेगावकरमहानुभावैर्विनिर्मितं महाराष्ट्रभाषया परिभाषेन्दुशेखरस्य व्याख्यानं यथामति विलोकयता मया नितरामवर्णनीय आनन्दसन्दोहोऽनुभूतः । यतोऽत्र महाराष्ट्रभाषाया ग्रन्थतात्पर्यनिर्णयसमर्थाना पर्यायशब्दानां प्रदानं महाराष्ट्रभाषायाः समधिकवैदुष्यपरिचायकमित्यत्र नास्ति द्वापरः । किञ्च मध्ये समुपदर्शितायां प्रक्रियाया मया यावान् ग्रन्थोऽवलोकितस्तत्राऽशुद्धिलेशोऽपि मदीयदृष्टिपथं नागतः । अहोऽतितरामेषा समुद्यमः श्लाघ्यः ।... . . ...

(८). गीर्वाणवाग्वर्धिनी सभेच्या विद्वान् सभासदांचे मत त्या सभेचे मन्त्री खाली लिहिल्याप्रमाणे कळवितात:—

श्रीमद्भिर्विदर्भराजधानीनिवासिभिर्न्यायाधीशपदाधिष्ठितैर्वाडेगावकरमहोदयैर्व्याकरणशास्त्रीयपरिभाषेन्दुशेखरग्रन्थो गुरुमुखादवधृत्य व्युत्पत्सुपाश्चात्यभाषाविद्यार्थिनां सौकर्याय सुरुचिरमहाराष्ट्रभाषया प्रसन्नेन वाग्गुम्फेन प्रथमतयाऽनूद्योपदिष्टोऽस्माकं चेतश्चमत्करोति । वाडेगांवकरमहोदयानामयमुद्योगोऽत्यन्तं प्रशस्यः । उपदेश्यतया अभिप्रेतानां पाश्चात्यविद्यार्थिनां सम्यक् हितावहश्चेति वयं प्रतीमः । श्रीमता कीर्तिवर्द्धिनी इयं कृतिः श्रीविश्वेश्वरप्रसादेन सुचिरमेधतामिति समाशास्महे । इति काशीस्थगीर्वाणवाग्वर्धिनीसभासदां सम्मतं मतं निवेदयामः ।

सभापतिः—गोपाळभट्टभट्टः मन्त्रीः—हरिराम शुक्लः

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

परिभाषेन्दुशेखराचे मराठी भाषांतर.

गणाधिपं नमस्कृत्य सर्वारिघ्नविनाशकम् ।
सकलार्थप्रदां चाम्बां मातापुरनिवासिनीम् ॥ १ ॥
व्यंकटेशं च वरदं पाणिन्यादीन्मुनीस्तथा ।
विद्वछ्रेष्ठं च नागेशं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २ ॥
दुर्बोधपरिभाषेन्दुशेखरस्य सुबोधकम् ।
भाषान्तरं महाराष्ट्र्यां कुर्वे गुरुप्रसादतः ॥ ३ ॥
क्वाहं मन्दमतिः क्वायं परिभाषेन्दुशेखरः ।
बहुभिः पण्डितैर्यत्नः कृतो यस्यार्थबोधने ॥ ४ ॥
गुर्वादेशात्तथाप्येतत् क्रियते साहसं मया ।
गुर्वाज्ञा नावमन्तव्येति हि सर्वत्र विश्रुतम् ॥ ५ ॥
अतो मे साहसमिदं क्षन्तव्यं पण्डितैरिति ।
विनयावनतो भूत्वा प्रार्थयेहं कृताञ्जलिः ॥ ६ ॥
ये व्याकरणशास्त्रज्ञास्तदर्थं नायमुद्यमः ।
अल्पज्ञा मन्दमतयस्तदर्थमयमुद्यमः ॥ ७ ॥
स्खलितानि दुरुक्तानि ग्रन्थेऽस्मिन्स्युः पदे पदे ।
प्रदर्शितानि चेत्तानि महाननुग्रहो भवेत् ॥ ८ ॥

प्रथमं प्रकरणम्

नत्वा साम्बं शिवं ब्रह्म नागेशः कुरुते सुधीः ।
बालानां सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम् ॥१॥

परब्रह्मस्वरूपी साम्ब (अम्बेसहित) सदाशिवास नमस्कार करून (महाभाष्यादि आकरग्रन्थाचे अध्ययन केले नसल्यामुळे परिभाषाचा अर्थ ज्यांना नीट रीतीने अवगत झाला नाही अशा) लोकांना (परिभाषाचा अर्थ) सहजपणे कळावा या हेतूने पण्डित नागेश परिभाषेन्दुशेखर (नामक ग्रन्थ) करितो

प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकान्यत्र पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्याय-सिद्धानि भाष्यवार्त्तिकयोरुपनिबद्धानि यानि परिभाषारूपाणि तानि व्याख्यायन्ते ।

पुरातन वैयाकरण (इन्द्र इत्यादिकांनी) केलेल्या व्याकरणग्रन्थांत सूत्ररूपाने पठित पण पाणिनीयशास्त्रांत (अष्टाध्यायीमध्ये) ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध असलेल्या

ज्या परिभाषा भाष्यात किंवा वार्तिकात सांगितल्या आहेत अशा परिभाषांची (ह्या ग्रन्थात) व्याख्या केली जाते

परिभाषा १

ननु लण्अइउण्सूत्रयोर्णकारद्वयस्यैवोपादानेनाणिण्ग्रहणेषु सन्देहादनिर्णयोऽत आह—

(माहेश्वर सूत्रात) 'ण्' हा अनुबन्ध दोन ठिकाणी म्हणजे एकदां 'अइउण्' ह्या प्रथम सूत्रांत व पुन. 'लण्' ह्या सहाव्या सूत्रांत आढळतो. तेव्हा 'अण्' किंवा 'इण्' प्रत्याहाराने कोणत्या णकाराचे ग्रहण करावे असा संशय उत्पन्न होतो, व (पाणिनीचा उद्देश काय होता हे कळण्यास अष्टाध्यायीत साधन नसल्यामुळे) संशयाचे निराकरण होत नाही अशा स्थितीत काय करावे ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सन्देहादलक्षणम् ॥ १ ॥

(कोणत्याहि सूत्रांतील शब्दाच्या अर्थाबद्दल संशय उत्पन्न झाला असता, भाष्यकारादिकांच्या) व्याख्यानावरून संशयनिवृत्ति करून घ्यावी, कारण एखाद्या सूत्रांत संदेहजनक शब्द असला तरी ते सूत्र त्यात सांगितलेले कार्य केल्याशिवाय राहत नाही. (सूत्रनिर्दिष्ट कार्य निश्चितच असले पाहिजे हे लक्षांत ठेऊन, जेव्हां संदेह उत्पन्न होतो. तेव्हां त्या संदेहाचे निराकरण भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानावरून करून घ्यावे.)

विशेषस्यान्यतराद्यर्थरूपस्य व्याख्यानाच्छिष्टकृतात् प्रतिपत्तिर्निश्चयो, यतः सन्देहाच्छास्त्रमलक्षणमननुष्ठापकं लक्षणमलक्षणं तथा न, शास्त्रस्य निर्णयजनकत्वौचित्यादित्यर्थः ।

सूत्रात एखादा संदेहजनक शब्द आल्यास त्याच्या अनेक अर्थापैकी कोणता अर्थ बरोबर आहे हे निश्चितपणे समजण्यासाठी, शिष्टांनी (भाष्यकारादिकांनी) त्या शब्दाचे जे व्याख्यान केले आहे त्यावरून निश्चित अर्थ करून घ्यावा. कारण (अष्टाध्यायीतील) सूत्रांत एखादा संदेहजनक शब्द असला तरी शब्दांचे शुद्ध रूप कोणते हे समजण्यास जे ज्ञान आवश्यक आहे ते त्या सूत्रांत नाही किंवा ते सूत्र त्यांत सांगितलेले कार्य करून इष्टरूप सिद्ध करीत नाही असे होत नाहीं. (कोणास संशय उत्पन्न झाला एतद्यावरून पाणिनीय शास्त्र अननुष्ठापक–कार्य करण्यास असमर्थ–ठरत नाहीं) व पाणिनीय व्याकरणशास्त्र निश्चितार्थप्रतिपादक आहे हेच मानणे योग्य आहे

असन्दिग्धानुष्ठानसिद्ध्यर्थेऽत्र शास्त्रे सन्दिग्धोच्चारणरूपाचार्यव्यवहारेण सन्देहनिवृत्तेर्व्याख्यानादिसिद्धत्वेनानपेक्षत्वं बोध्यत इति यावत् ॥

पाणिनीय शास्त्राचा उद्देश निश्चितपणे कार्यसिद्धि व्हावी (सूत्रनिर्दिष्ट कार्ये निश्चितपणे करता यावीत व शुद्ध स्वरूप ठरविता यावे) असा असल्यामुळे, पाणिनीने क्वचित् सूत्रांत संदेहजनक शब्द उच्चारला असल्यावरून असे ज्ञापित होते की, संदेह-

निवृत्ति करण्यास व्याख्यानाखेरीज इतर कोणतेहि साधन नाही (भाष्यकारादिकाच्या व्याख्यानावरूनच संशयाची निवृत्ति करून घेतली पाहिजे, म्हणून अशा संदेहजनक स्थली व्याख्यानच शरण मानिले पाहिजे.)

तेनाणुदित्सवर्णस्येत्येतत्परिहाय पूर्वेणाण्ग्रहणं, परेणेण्ग्रहणमिति लण्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ १ ॥

ह्मणूनच (असंदिग्धपणे कार्यसिद्धि करिता यावी हे व्याकरणशास्त्राचे प्रयोजन असल्यामुळे व्याख्यानावरूनच आपणास असे कळते की) जेथे जेथे 'अण्' प्रत्याहाराचे पाणिनीय सूत्रात ग्रहण केले आहे तेथे तेथे 'अणुदित्सवर्णस्य' (सू. १४) एवढे एकच सूत्र खेरीज करून इतर सर्व सूत्रात 'अण्' प्रत्याहाराने पूर्व णकाराचेच ग्रहण करावे व 'इण्' इत्यादि प्रत्याहारांत दुसऱ्या णकाराचेच ग्रहण करावे असे 'लण्' सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे

परिभाषा २ व ३

तत्र संज्ञापरिभाषाविषये पक्षद्वयमित्याह—

संज्ञा व परिभाषा संबंधाने जे दोन पक्ष आहेत ते सागणाऱ्या परिभाषा खाली सांगतात —

यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् ॥ २ ॥

संज्ञा व परिभाषा ज्या ठिकाणी सांगितल्या आहेत (तो प्रदेश न सोडता) तेथेच राहतात.

कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् ॥ ३ ॥

ज्या सूत्रात काही कार्य करण्याचे सांगितले आहे त्या सूत्रान्वये कार्य करतेवेळी, संज्ञा व परिभाषा तेथे (सूत्रप्रदेशांत) उपस्थित होतात

उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेशः । अधिकरणसाधनश्चायम् ॥ यत्र देशे उपदिश्यते तद्देशे एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्त्या गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः । देशश्चोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवह्रियते ॥ तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्त्वन्यथाथ्यनर्थातिप्रसक्तिरपेक्षोऽयं पक्ष इतीदूत्सूत्रे कैयटः ।

(यथोद्देशपक्ष ह्मणजे काय व कार्यकालपक्ष ह्मणजे काय व ह्या दोन पक्षात काय फरक आहे हे ग्रन्थकार आतां सांगू इच्छितात. थोडक्यांत सांगावयाचे ह्मणजे ह्या दोन पक्षांत हा फरक आहे की, यथोद्देशपक्षांत, संज्ञासूत्रे व परिभाषा जेथे पठित आहेत त्याठिकाणी विधिसूत्राच्या अर्थाचा बोध होतो पण कार्यकालपक्षांत विधिसूत्रे जेथे पठित आहेत तेथेच संज्ञासूत्रे व परिभाषा ह्यांच्या सहायाने त्याच्या अर्थाचा बोध

होतो) उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्' ह्या अव्ययीभाव समासाचा अर्थ 'आपला प्रदेश (आपली जागा) न सोडता' असा आहे 'उद्देश' ह्मणजे ज्या ठिकाणी (संज्ञासूत्र किंवा परिभाषा) पठित आहे तो प्रदेश 'उद्देश' हा शब्द ('उद् + दिश्' ह्या धातूस) अधिकरणवाचक अर्थात 'घञ्' प्रत्यय लागून झाला आहे (उद्दिश्यते अस्मिन् इतिउद्देश). संज्ञा व परिभाषा ज्या ठिकाणी पठित आहेत, त्याच ठिकाणी ज्या वाक्यानीं त्या पठित केलेल्या आहेत त्या वाक्याच्या अर्थाचा बोध होऊन संज्ञाच्या सांकेतिक अर्थाचे व तसेच परिभाषांच्या अर्थाचे पूर्णपणे ज्ञान होते, व त्याच्या त्या अर्थाला धरूनच त्याचा व्याकरणशास्त्रात सर्वत्र उपयोग केला जातो ह्या व्याकरणशास्त्रांत, 'देश ह्या शब्दाचा 'उच्चारणकाल' असा अर्थ मानला आहे. 'ईदूत् १-१-११ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटानें असें ह्मटले आहे की, संज्ञासूत्रें व परिभाषा ज्या ठिकाणी पठित आहेत तेथे गुरुपासून ज्ञात झालेल्या अर्थाचे पूर्णपणे ज्ञान करून घेतल्यावर पुढे ह्या ज्ञानाचा (व्याकरणशास्त्रात) केव्हांना केव्हा तरी उपयोग होईलच अशी श्रद्धा बाळगणाऱ्या व झालेल्या ज्ञानानें संतुष्ट होणाऱ्या (छात्रा) करिता हा यथोद्देशपक्ष आहे (सारांश, अपेक्षाबुद्धिमूलक यथोद्देशपक्ष असून उपेक्षाबुद्धिमूलक कार्यकालपक्ष आहे. संज्ञासूत्रें व परिभाषा व्याकरणशास्त्रात पठित असल्यामुळे त्याचा पुढे व्याकरणशास्त्रात सांगितलेल्या विधिसूत्राचा अर्थ यथार्थपणे समजून घेण्याकरिता, अवश्य उपयोग होईल असें समजून जे छात्र गुरूनें सांगितलेला संज्ञासूत्राचा व परिभाषाचा अर्थ त्याचवेळी पूर्णपणे अवगत करून घेतात व नेहमीकरिता तो अर्थ ध्यानात ठेवितात तशा श्रद्धालु व अपेक्षाबुद्धियुक्त छात्रांकरिता यथोद्देशपक्ष आहे 'वृद्धिरादैच्' इत्यादि संज्ञासूत्राचा व 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्यादि परिभाषांचा गुरूनें सांगितलेला अर्थ ते नेहमीकरितां ध्यानात ठेवीत असल्यामुळे, जेव्हा ते 'वृद्धिरेचि' इत्यादि संज्ञाघटित सूत्रें व इको यणचि' इत्यादि सप्तमीनिर्देशयुक्त सूत्रें पठन करितात. तेव्हा गुरूनें पूर्वी सांगितलेला 'वृद्धि' ह्या पदाचा अर्थ व तसेच सप्तमीनिर्देशानें कोणास कार्य होते हे त्यांना पूर्णपणे अवगत असल्यामुळे, त्याना विधिसूत्रार्थ चटकन् कळतो व अशाच छात्राकरिता यथोद्देशपक्ष आहे हे लक्षांत ठेवावे ह्याच्या उलट जे छात्र गुरूपासून संज्ञासूत्राचा व परिभाषाचा अर्थ ऐकून घेतल्यावर त्याकडे त्यावेळी दुर्लक्ष करितात व जेव्हा विधिसूत्राचा अर्थ समजून घेण्याची वेळ येईल तेव्हां संज्ञाचा व परिभाषाचा अर्थ नीट लक्षात आणून विधिसूत्राचा अर्थ ज्ञात करून घेऊं अशी ढकल करितात तशा उपेक्षाबुद्धियुक्त छात्रवर्गाकरिता कार्यकालपक्ष आहे. परिभाषासंबंधानेंच प्राचीन मतात व नवीन मतात फरक आहे. संज्ञासंबंधी दोहोंत ऐकमत्य आहे प्राचीन व नवीन मताप्रमाणे, यथोद्देशपक्षात, संज्ञाघटित विधिसूत्रांचा अर्थ संज्ञासूत्राच्या प्रदेशात केला जातो, पण कार्यकालपक्षात, संज्ञासूत्रें विधिसूत्रप्रदेशात उपस्थित होऊन व दोहोंची एकवाक्यता होऊन सूत्रार्थ केला जातो. तसेच, परिभाषासंबंधानें कैयटादि प्राचीन वैयाकरणांचे मत असें आहे की यथोद्देशपक्षांत विधिसूत्रे

परिभाषांजवळ उपस्थित होतात व दोहोंची एकवाक्यता होऊन परिभाषाप्रदेशात विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो, परंतु कार्यकालपक्षांत, परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशात उपस्थित होतात व दोहोंची एकवाक्यता होऊन विधिसूत्रप्रदेशांत विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो. हे परिभाषासंबंधाने वर सांगितलेले प्राचीन मत नागेशादि नवीन वैयाकरणास मान्य नसल्यामुळे, नागेश, 'केचित्तु' ह्या शब्दाने सुरूं होणाऱ्या पुढील पंक्तीत परिभाषासंबधाने नवीन मताचे प्रतिपादन करितात नवीन मताप्रमाणे, यथोद्देशपक्षांत परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होत नसून, त्याच्या अर्थाचे केवळ स्मरण होत असते यथोद्देशपक्षात परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होतात असे मानल्यास विधिसूत्रातील परापरत्व नष्ट होईल. जसे 'वृक्षेभ्य ' हे रूप साधताना, 'सुपिच' सू २०२–व 'बहुवचने झल्येत्'–सू २०५–ह्या दोन सूत्राची प्राप्ति होते. दोन्ही सूत्रात सप्तमीविभक्तीचा निर्देश असल्यामुळे, ही दोन्ही सूत्रे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ह्या परिभाषेजवळ उपस्थित होतील व एकदेशस्थ बनतील, व त्यामुळे त्याचे परापरत्व नष्ट होईल. असे झाल्यास, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय लावता येणार नाही व कोणत्या सूत्रान्वये कार्य करावे हे ठरविता येणार नाही परतु परिभाषेजवळ विधिसूत्रे उपस्थित होत नसून त्यांच्या केवळ अर्थाचे परिभाषाप्रदेशात स्मरण होते असे नवीन मताप्रमाणे मानल्यास, विधिसूत्रे एकदेशस्थ बनत नाहीत व त्यामुळे त्याचे परापरत्व नष्ट न होता, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हा न्याय लावण्यात काहीच अडचण येत नाही, आणि 'बहुवचने झल्येत् ' हे परसूत्र असल्यामुळे ते प्रवृत्त होऊन, 'वृक्षेभ्य असे इष्टरूप सिद्ध होते तसेच कार्यकालपक्षात जशा परिभाषा प्राचीन मताप्रमाणे विधिसूत्रप्रदेशात उपस्थित होतात, तशा त्या, नवीन मताप्रमाणे विधिसूत्रप्रदेशांत साक्षात् उपस्थित होत नसून, त्या प्रदेशात केवळ त्यांच्या अर्थाचेच स्मरण होते परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत साक्षात् उपस्थित होतात असे जे प्राचीन मत आहे ते मानल्यास, 'ङमो ह्रस्वात अचि ङमुट् नित्यम्' इत्यादि सूत्रांत जेथे पञ्चमी व सप्तमी ह्या दोन्ही विभक्तीचा निर्देश आहे, तेथे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होऊन एकदेशस्थ बनतील, व तसे झाल्यास त्या परिभाषाचे परापरत्व नष्ट होईल. व विप्रतिषेधन्याय अशा ठिकाणी लावता येणार नाही, आणि त्यामुळे विधिसूत्रांचा अर्थ करण्याकरिता कोणती परिभाषा लावावी हे ठरवितां येणार नाही. पण परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत उपस्थित न होतां, तेथे त्यांच्या केवळ अर्थाचेच स्मरण होते असे जे नवीन मत आहे ते मानल्यास, त्या परिभाषा एकदेशस्थ न बनतां, त्यांचा मूळ प्रदेश कायम राहतो व त्यामुळे विप्रतिषेधन्याय लावण्यास कांही अडचण येत नाही, आणि 'तस्मादित्युत्तरस्य' हे परसूत्र असल्यामुळे ते लावून 'ङमो ह्रस्वात्' ह्या विधिसूत्राचा अर्थ निश्चितपणे करितां येतो प्राचीन मतामध्ये दोन्ही पक्षांत जरी विप्रतिषेधन्याय उपयोगात आणला जातो हे खरे आहे तरी, तो गौणरीत्या उपयोगांत आणला जातो, पण नवीन मतांत तो मुख्यरीत्या लागू

पडतो तसेच परिभाषा व विधिसूत्रें अचेतन असल्यामुळे, स्वदेश सोडून त्यांचे परदेशांत जाणे संभवत नसल्यामुळे, ती परदेशांत साक्षात् उपस्थित होतात हे मानणे बरोबर नाही. ह्या सर्व कारणामुळे, प्राचीन मत स्वीकारतां येत नाहीं व नवीन मत सयुक्तिक असल्यामुळे आणि त्याला भाष्याचा आधार असल्यामुळे तेच ग्राह्य आहे असे आतां पुढील ग्रन्थांत नागेश सांगणार आहेत. पुढील ग्रन्थ नीट लागावा व परिभाषासंबंधाने प्राचीन मतांत व नवीन मतांत काय फरक आहे हे पूर्णपणे लक्षात यावे ह्या हेतूने ही विस्तारपूर्वक चर्चा केली आहे)

केचित्तु परिभाषाविषये तस्मिन्नित्यादिवाक्यार्थबोधे सप्तमीनिर्देशः क्वेति पर्यालोचनायां सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ सकलतत्तत्संस्कारय गुणभेदं परिकल्प्यैकवाक्यतयैव नियमः ।

कित्येक (भाष्यतत्त्ववित् नवीन) वैयाकरणाचे परिभाषासंबंधाने असे मत आहे की, ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ' इत्यादि परिभाषाच्या अर्थाचा (गुरुमुखापासून) बोध झाल्यानतर, सप्तमी इत्यादि विभक्तींचा निर्देश कोणकोणत्या सूत्रात आहे अशी जिज्ञासा उत्पन्न होते व त्यावेळीं जेवढीं सूत्रे बुद्धीत उपस्थित होतात—म्हणजे ज्याचे स्मरण होते—त्यापैकी प्रत्येक सूत्राला ती परिभाषा लावून व दोहोंची एकवाक्यता करून विधिसूत्रांचा अर्थ (परिभाषाप्रदेशात) नीट समजून घेतला जातो (ह्या पंक्तीत ' परिभाषाविषये ' हा शब्द घातला आहे. त्याचे कारण असे की, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, प्राचीन मतांत व नवीन मतांत संज्ञासंबंधाने ऐक्यमत आहे. फरक काय तो ह्या दोन मतात परिभाषासंबंधानेच आहे. तसेच ह्या पंक्तीत ' सकलतत्तद्विध्युपस्थितौ ' हा जो शब्द वापरला आहे त्यांतील ' सकल ' ह्या पदाचा ' संपूर्ण ' असा अर्थ नसून ' कतिपय ' असा अर्थ आहे, आणि ' उपस्थिति ' ह्या पदाचा अर्थ ' परप्रदेशात चालून जाणें ' असा नसून, ' बुद्धीचे ठिकाणी स्मरण होणे ' असा आहे सारांश, ह्या पंक्तीचा अर्थ असा आहे कीं जेव्हां गुरु आपल्या शिष्यास ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' इत्यादि परिभाषाचा अर्थ नीट समजवून देतो व शिष्याला तो अर्थ पूर्णपणे कळतो तेव्हां सप्तमीनिर्देशाचीं सूत्रे कोणकोणती आहेत ही जिज्ञासा त्याचे मनांत सहज उत्पन्न होते व तो गुरूला तीं सूत्रे सांगण्याबद्दल विनंति करितो, आणि त्यावेळी उदाहरणादाखल जी सूत्रे गुरु त्याला सांगतो किंवा जी सूत्रे त्याला स्वतःला आठवतात अशाच सूत्रांना यथोद्देशपक्ष लागतो. जी सूत्रे त्याला त्यावेळी गुरु सांगत नाही किंवा ज्याचे स्मरण त्याला होत नाहीं अशा सूत्रांचे ठिकाणी कार्यकालपक्ष लागतो असे नवीन वैयाकरणाचे मत आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे दोन्ही पक्षांत विधिसूत्रें परिभाषाप्रदेशांत किंवा परिभाषा विधिसूत्रप्रदेशांत चालून जात नसून व तद्देशस्थ होत नसून आपआपल्याच प्रदेशांत कायम राहतात, व त्यामुळें त्यांचें परापरत्व ठरवितांना कांही अडचण येत नाहीं.)

कार्य्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः ।

(नवीन मताप्रमाणे, यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष ह्या दोन पक्षात हा फरक

आहे की) केवळ कार्यकालपक्षामध्येच परिभाषा त्रिपादीत देखील उपस्थित होतात.

(' कार्यकालपक्षे तु ' ह्यांतील ' तु ' शब्दाचा अर्थ ' एव असा आहे परिभाषा सपादसप्ताध्यायीत पठित असल्यामुळे व ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रान्वयें, त्यांच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध असल्यामुळे, यथोद्देशपक्षांत परिभाषा त्रिपादींतील सूत्रांस लागू पडूं शकत नाहीत म्हणूनच परिभाषा त्रिपादीतील सूत्रांस लागू पडण्या करिता कार्यकालपक्षाची मदत घ्यावी लागते सारांश. यथोद्देशपक्ष व कार्यकालपक्ष हे दोन्ही पक्ष सपादसप्ताध्यायीतील सूत्राना लागू पडतात; कारण परिभाषा व ती विधिसूत्रे एकमेकाच्या दृष्टीने असिद्ध नाहीत परतु त्रिपादीत पठित असलेल्या विधि-सूत्रांचे ठिकाणी कार्यकालपक्षच लागता येथे हे लक्षात ठेवावें की जरी सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे तरी त्रिपादीच्या दृष्टीने सपादसप्ताध्यायी असिद्ध नाहीं म्हणून त्रिपादीपठित विधिसूत्र परिभाषांच्या मदतीने आपला अर्थ कार्यकालपक्षांत यथार्थ-रीतीने स्वप्रदेशांत करून घेतात आतां, परिभाषासंबंधाने जे नवीन मत ग्रन्थकाराने सांगितले आहे ते भाष्यास धरून आहे व परिभाषासंबंधी प्राचीन मत भाष्यविरुद्ध आहे हे सिद्ध करण्याकरितां, नागेश पुढच्या पंक्तीत भाष्याचे प्रमाण देतात.)

एतदेवाभिप्रेत्याधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयतीति षष्ठीस्थाने इति सूत्रे भाष्य उक्तम्। अधिकारशब्देन पारार्थ्यात्परिभाषाप्युच्यते। कश्चित्परिभाषारूप इति कैयटः। दीपो यथा प्रभाद्वारा सर्वगृहप्रकाशक एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम्। एतच्च पक्षद्वयसाधारणं भाष्यं पक्षद्वयेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इतः प्रतीतेः। तत्रैतावान्विशेषः, यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रबुद्धावात्मभेदं परिकल्प्य तैरेकवाक्यता परिभाषाणाम्। तदुक्तं क्ङिति चेति सूत्रे कैयटेन 'यथोद्देशे प्रधानान्यात्मसंस्काराय सन्निधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत' इति॥

(वर जे परिभाषासंबंधाने नवीन मत सांगितले आहे) त्याच अभिप्रायानें, षष्ठी स्थानेयोगा ' १-१-४९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात की अधिकार तीन प्रकारचा असतो (१-' स्वरितेनाधिकारः ' ह्या सूत्रान्वये सांगितलेला अधिकार, तो त्या अधिकारांत पठित असलेल्या सर्व सूत्रांस लागू पडतो. जसे 'अङ्गस्य' हे अधिकारसूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असलेल्या प्रत्येक सूत्राचे ठिकाणी उपस्थित होते २—' चकार ' जेथे उत्तरसूत्रांत ' चकार ' असतो तेथे पूर्वसूत्रांतील विधेय त्या चकाराने उत्तरसूत्रांत अनुकृष्ट होते हे प्रसिद्धच आहे. ३—' परिभाषा. ' ह्या परिभाषा त्यांच्या चिन्हांनी युक्त असलेल्या सर्व विधिसूत्रांस लागू पडतात व त्या विधिसूत्रांचा अर्थ योग्य रीतीने करून देण्याच्या उपयोगी पडतात म्हणून त्यांना ' अधिकार ' असे म्हटले आहे). त्यापैकी एक अधिकार—म्हणजे ' परिभाषा '–असा आहे की जो (आपला प्रदेश न सोडतां) एकाच जागी राहून. ज्या प्रमाणे चांगला प्रकाश-

युक्त दिवा (आपली जागा न सोडतां, जेथे तो आहे तेथूनच) आपल्या प्रकाशाच्या योगाने सर्व घरांत प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणे, सर्व व्याकरणशास्त्रावर प्रकाश पाडतो ' ' अधिकार ' या शब्दाने परिभाषांचेहि ग्रहण होते, कारण, अधिकारसूत्राप्रमाणे परिभाषा स्वत करितां उच्चारल्या नसून इतर सूत्रांचा—म्हणजे विधिसूत्रांचा अर्थ योग्य रीतीने करून देण्यासाठी त्या सांगितल्या असतात वरील भाष्यांत ' कश्चित ' ह्या शब्दाने परिभाषेचे ग्रहण होते असे कैयटाने म्हटले आहे त्या भाष्याचे तात्पर्य हे आहे की ज्याप्रमाणे दिवा आपल्या जागेहूनच सर्व घरांत प्रकाश पाडतो त्याचप्रमाणे परिभाषा (आपल्या जागीच राहून) आपल्या अर्थाच्या स्मरणद्वारा सर्व व्याकरणशास्त्राच्या उपयोगी पडतात—म्हणजे त्यांच्या चिन्हांनी युक्त असलेल्या सर्व विधिसूत्रांचा अर्थ नीट लावण्याच्या कामी पडतात. (वरील भाष्यांत ' एकदेशस्थ. ' हे पद घातले असल्यामुळे त्यावरून हे स्पष्ट होते की परिभाषा आपला प्रदेश केव्हांहि सोडीत नाहीत व विधिसूत्रांजवळ चालून जात नाहींत आणि तद्देशस्थ बनत नाहीत म्हणूनच परिभाषासबंधाने पूर्वी जे प्राचीन मत सांगितले आहे ते स्वीकारतां येत नाहीं, कारण त्या मताप्रमाणें परिभाषा विधिसूत्रांजवळ जाऊन तद्देशस्थ बनतात आता, कैयटाचे असे म्हणणे आहे की वरील भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षाबद्दल असून ते कार्यकालपक्षास लागू पडणारे नाहीं. कारण त्याच्या मताप्रमाणे, यथोद्देशपक्षांतच परिभाषा आपली जागा सोडीत नाहींत व कार्यकालपक्षांत त्या विधिसूत्र देशस्थ बनतात. ह्यावर नागेशाचे म्हणणे असे आहे कीं, वरील भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षास लागणारे नसून) ते भाष्य दोन्ही पक्षास म्हणजे यथोद्देश व कार्यकालपक्षास लागू पडणारे असे उभयपक्षसाधारण भाष्य आहे (कारण तें भाष्य केवळ यथोद्देशपक्षासच लागते असे मानण्यास काहीच प्रमाण नाही दुसरें असें की ते केवळ यथोद्देपक्षास लागते असे मानल्यास परिभाषांना कार्यकालपक्ष लागूच पडणार नाहीं, कारण त्या जर स्वदेशीच राहिल्या तर प्राचीन मताप्रमाणे त्यांच्या संबंधाने कार्यकालपक्षाची उपस्थिति होणे अशक्य आहे.) वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की दोहीं पक्षांत—म्हणजे यथोद्देश व कार्यकालपक्षांत—एकाच प्रदेशाचे ठिकाणी परिभाषा व विधिसूत्रें ह्यांची एकवाक्यता होते. ह्या दोन पक्षांत फरक येवढाच आहे कीं, यथोद्देशपक्षांत, परिभाषाप्रदेशामध्ये विधिसूत्रांचे स्मरण होऊन जेवढ्या विधिसूत्रांचे स्मरण होतें तितकेदा परिभाषा उच्चारून प्रत्येक सूत्राची परिभाषाविधेयाशी एकवाक्यता केली जाते. ' क्ङिति च ' १–१–५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने असें म्हटलें आहे की, ' यथोद्देशपक्षांत, विधिसूत्रे परिभाषेजवळ ठेविली जातात व जितकीं विधिसूत्रे उपस्थित होतात तितकेदा परिभाषा उच्चारून परिभाषेच्या विधेयासह प्रत्येक विधिसूत्राची एकवाक्यता केली जाते (सारांश, कैयटाच्या प्राचीन मताप्रमाणे देखील यथोद्देशपक्षांत परिभाषाप्रदेशामध्येच विधिसूत्रार्थबोध होतो. परंतु परिभाषाप्रदेशांत विधिसूत्रे साक्षात् उपस्थित केली जातात असें जे कैयटाचे म्हणणे आहे ते नवीन मतवाद्यांना कबूल नसून त्यांच्या मताप्रमाणे परिभाषाप्रदेशांत केवळ विधिसूत्रा-

र्थस्मरण होते. हाच दोन मतांत फरक आहे केयटाचे मत कसे दोषयुक्त आहे हे ग्रन्थकार पुढे सांगणार आहेत)

कार्यकाले तु तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषाबुद्ध्यैकवाक्यतेति। अत्रैकदेशस्थ इत्यनेन तत्र तत्र तद्बुद्धावपि तत्तद्देशस्थत्वं वारयति, यथा व्यवहर्तॄणां कार्यार्थमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहारः किन्त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव, तद्वत्।

परंतु कार्यकालपक्षांत विधिसूत्रप्रदेशामध्ये परिभाषेच्या अर्थाचे स्मरण होऊन त्या प्रदेशांत दोहोंची एकवाक्यता केली जाते (व विधिसूत्रप्रदेशात सूत्रार्थबोध होतो, परंतु यथोद्देशपक्षांत परिभाषाप्रदेशामध्ये सूत्रार्थबोध होतो. हाच दोन पक्षांत फरक आहे.) वर सांगितलेल्या ('षष्ठी स्थानेयोगा' ह्या सूत्रावरील) भाष्यात 'एकदेशस्थ' हे पद घातले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, परिभाषाचे विधिसूत्रप्रदेशांत जरी स्मरण होते तरी त्या विधिसूत्राचे जवळ चालून जात नाहीत व विधिसूत्रदेशस्थ बनत नाहीत (आणि त्यामुळे त्याच्यांतील परापरत्व कायम राहते प्राचीन मताप्रमाणे परिभाषा विधिसूत्राजवळ जाऊन विधिसूत्रप्रदेशस्थ बनतात, परतु हे ह्मणणे 'एकदेशस्थ' ह्या भाष्यांतील पदाच्या विरुद्ध असल्यामुळे, प्राचीन मत चूक ठरते.) ज्याप्रमाणे रोजगार करण्याकरिता निघालेले पुरुष जरी अनेक देशांत जातात तरी त्या देशांतील राहणारे समजले जात नसून आपल्या मूळ प्रदेशातलेच राहणारे समजले जातात त्याचप्रमाणे परिभाषासंबंधाने समजावे.

निषेधवाक्यानामपि निषेध्यविधिसाकाङ्क्षत्वाद्विध्येकवाक्यतयैवान्वय इति परिभाषासादृश्यात्परिभाषात्वेन व्यवहारः क्ङिति चेत्यत्र भाष्ये। तत्रैकवाक्यता पर्युदासन्यायेन। प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि तेन सह वाक्यार्थबोधमात्रेणैकवाक्यताव्यवहारः॥

(निषेधसूत्रांना देखील गौणरीत्या परिभाषा मानतात त्याचे कारण ग्रन्थकार असे सांगतात की) अमुक कार्य होऊं नये असे सांगणाऱ्या कार्यनिषेधकसूत्रांना, ज्याचा ती निषेध करितात त्याची आकांक्षा (गरज) असल्यामुळे, ज्या ज्या विधिवाक्यात सांगितलेल्या कार्याचा ती निषेध करितात त्या त्या विधिवाक्याबरोबरच त्यांचा उच्चार करून दोहोंची (विधिवाक्य व तत्संबंधी निषेधवाक्य ह्यांची) एकवाक्यता केल्याने अर्थबोध होत असल्यामुळे, व ह्या बाबतीत त्यांचे परिभाषांशी सादृश्य असल्यामुळे, त्यांना (कार्यनिषेधकसूत्रांना) देखील परिभाषाच मानावे असे 'क्ङिति च' (१-१-५) ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्मटले आहे ही जी (विधिवाक्य व निषेधवाक्य ह्यांची) एकवाक्यता करावयाची ती कधी पर्युदासरूपाने व कधी प्रसज्यप्रतिषेधरूपाने होऊन, दोहोंच्या (विधायक व निषेधक सूत्रांच्या) एकत्रीकरणाने अर्थबोध होतो पर्युदासाचा स्वीकार केल्यास, दोहोंची मिळून पदैकवाक्यता होते (जसे 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' सू. २१६८ हे विधायकसूत्र व 'क्ङिति च' सू. २२१७ हे निषेध सूत्र,

ह्या दोहोंची, पर्युदासपक्ष स्वीकारून, एकवाक्यता केल्यास, 'अक्ङिन्सार्वधातुकार्ध-धातुकयोः प्रत्ययोः परयोः इगन्ताङ्गस्य गुणो भवति' असे एकवाक्य होते) प्रसज्य-प्रतिषेध करून दोन भिन्न वाक्यें केल्यास, त्या दोन वाक्यांचे महावाक्य करून एकवाक्यता होते. (जसें 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः प्रत्यययोः परयोः इगन्ताङ्गस्य गुणो भवति, किंतु क्ङिति प्रत्यये परे गुणो न भवति').

संज्ञाशास्त्रस्य तु कार्यकालपक्षे न पृथग्वाक्यार्थबोधः किन्तु प्रदेशवाक्येन सहैव, अत एवाणोऽप्रगृह्यस्येत्येतदेकवाक्यतापन्नाऽदसोमादित्येतत्प्रति न मुत्वाद्यसिद्धम्, असिद्धत्वस्य कार्यार्थतया कार्यज्ञानोत्तरमेव तत्प्रवृत्तिः, कार्यज्ञानं च प्रदेशदेश एवेति तद्देशस्थस्यासिद्धत्वात्पूर्वग्रहणेनाग्रहणात्

कार्यकालपक्षात, संज्ञासूत्रें जेथे पठित आहेत तेथे त्यांच्या देखील अर्थाचा बोध होत नाहीं. (म्हणजे तेथें त्यांच्या अर्थाचा बोध जरी झाला तरी त्यामुळें कांही विधायक कार्य होऊं शकत नाही); परंतु ज्या विधायकसूत्रांत संज्ञांचा उपयोग केला आहे त्या सूत्रांसह या संज्ञासूत्रांचा विधायकसूत्राच्या प्रदेशात अन्वय केल्यास अर्थबोध होतो (—म्हणजे कोणते कार्य करावे ह्याचा बोध होतो. सारांश संज्ञासूत्राना जेथें विधिसूत्रें पठित आहेत त्या ठिकाणी नेऊन दोहोंची एकवाक्यता केल्यानें विधिसूत्रप्रदेशांत त्यांचा कार्यकालपक्षामध्यें अर्थबोध होतो.) म्हणूनच 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' (८–४–५७ सू० ११०) ह्या विधिसूत्राजवळ 'अदसो मात्' (१–१–१२ सू. १०१) हे प्रगृह्यसंज्ञेचे सूत्र नेऊन तेथे दोहोंची एकवाक्यता केल्यावर, विधिसूत्राच्या प्रदेशांत आणलेल्या 'अदसो मात्' ह्या सूत्राच्या दृष्टीने 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' (८–२–८० सू. ४१९) हे सूत्र असिद्ध ठरत नाही व त्यामुळे ('अमी' ह्या शब्दांतील) मुत्वाला असिद्धत्व प्राप्त होत नाहीं. ('पूर्वत्रासिद्धम्' ह्या सूत्रान्वये, सिद्धकाण्डांतील सूत्रांच्या दृष्टीनें त्रिपादीपठित सर्व सूत्रें असिद्ध आहेत व तसेच त्रिपादीत पठित पूर्व पूर्वसूत्रांच्या दृष्टीनें उत्तरोत्तर सूत्रें असिद्ध आहेत. ह्या रीतीनें 'अदसो मात्' ह्या सिद्ध-काण्डांतील सूत्राच्या दृष्टीनें 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' व 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' ही दोन्ही त्रिपादींतील सूत्रें असिद्धच आहेत. 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' ह्या त्रिपादीतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' हे त्रिपादीतील परसूत्रहि असिद्धच आहे. पण जेव्हां कार्यकालपक्षात 'अदसो मात्' हे संज्ञासूत्र 'अणोऽप्रगृह्यस्य' ह्या सूत्राला जाऊन मिळते व त्याच्याशी एकवाक्यतापन्न होतें, तेव्हां अशा तऱ्हेने एकजीव झालेल्या ह्या दोन सूत्रांच्या दृष्टीनें, 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' हे, पूर्वसूत्र असल्यामुळे असिद्ध ठरू शकत नाही —म्हणजे सिद्ध ठरतें, व त्यामुळे, 'अमी' ह्यातील मुत्वाला असिद्धत्व प्राप्त होत नाहीं. व त्याला 'प्रगृह्य' संज्ञा प्राप्त होऊन, तें पदान्ती असलें तरी, अनुनासिक होत नाहीं.) कारण ('पूर्वत्रासिद्धम्' ह्या सूत्रानें सांगितलेलें) असिद्धत्व, कार्य करण्याकरितांच (—म्हणजे सिद्धसूत्रान्वये प्रथम कार्य करून मग असिद्धसूत्रान्वये कार्य

करावे ह्या करितांच) सांगितले आहे, व कार्यज्ञान झाल्यावरच जे कार्य करणे आहे ते सिद्ध किंवा असिद्ध आहे हे ठरविणे शक्य आहे कार्यज्ञान, कार्यविधायक सूत्र जेथे पठित असेल. त्याप्रदेशीच (ठिकाणीच) होऊ शकते म्हणून ' अणोऽप्रगृह्यस्य ' ह्या कार्य विधायक सूत्राजवळ उपस्थित होऊन त्याच्याशीं एकवाक्यतापन्न झाल्याने तद्देशस्थ बनलेले ' अदसो मात् ' हे संज्ञासूत्र, ' अदसोऽसेर्दादु दो म ' ह्या असिद्धकाण्डातील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरते, व त्यामुळे ' पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या सूत्रातील 'पूर्व' शब्दाने ' अदसो मात् ' (उत्तरसूत्रदेशस्थ होऊन उत्तरसूत्र झाल्यामुळे) ह्या सूत्राचे, ग्रहण होऊ शकत नाही

एवं तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रतिसन्धानं चेति तत्परत्वमेव विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तौ बीजम् । अत एव कार्यकालपक्षेऽयादिभ्यः परैव प्रगृह्यसंज्ञेत्यदसोमादितिसूत्रे भाष्य उक्तम् ।

वर सांगितल्याप्रमाणे, ज्या विधिसूत्रात संज्ञेचा उल्लेख आहे त्या सूत्राच्याजवळ संज्ञासूत्र नेल्यानंतर तेथे त्या संज्ञासूत्राचा अर्थबोध होत असल्यामुळे, ते संज्ञासूत्र विधिसूत्रप्रदेशस्थ आहे असे समजून, ' पूर्वत्रासिद्धम् ह्या सूत्रान्वये परापरत्व ठरवावे. (संज्ञासूत्राचा ज्या विधिसूत्रप्रदेशांत सफल वाक्यार्थबोध होतो तद्देशस्थ ते संज्ञासूत्र समजून विप्रतिषेधन्यायाने परापरत्व ठरवावे असा नियम स्वीकारला आहे) म्हणूनच, कार्यकालपक्षात, ' एचोऽयवायव ' सू० ६१ ह्या सूत्राच्या अपेक्षेने प्रगृह्यसंज्ञासूत्र पर आहे असे ' अदसो मात ' १-१-१२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे (वास्तविक, प्रगृह्यसंज्ञासूत्रे अष्टाध्यायीत प्रथमाध्यायात पठित आहेत, ' एचोऽयवायाव. ' सू० ६१ व ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' सू० ९० ही सूत्रे षष्ठाध्यायाच्या प्रथमपादांत पठित असून त्या दोहोमध्ये ' प्लुतप्रगृह्या ' हे परसूत्र आहे पण कार्यकालपक्षांत जेव्हां ' ईदूदेत् द्विवचनम् प्रगृह्यम् ' सू० १०० हे संज्ञासूत्र ' प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' ह्या सूत्राजवळ जाऊन त्याच्याशीं एकवाक्यतापन्न होते व तद्देशस्थ बनते, तेव्हां त्याला ' एचोऽयवायाव ' ह्या सूत्राच्या दृष्टिने परत्व येत व ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' या न्यायाने ते संज्ञासूत्र पर ठरून, ' गङ्गे अमू ' इत्यादि ठिकाणी अयादेश न होतां, प्रकृतिभाव कायम राहतो. येथे सहज अशी शंका उत्पन्न होते की ज्याप्रमाणे परिभाषा अचेतन आहेत त्याचप्रमाणे संज्ञासूत्रे देखील अचेतन आहेत मग परिभाषा विधिसूत्रांजवळ का चालून जात नाहीत व संज्ञासूत्रे विधिसूत्रांजवळ का चालून जातात ? ह्या शंकेचे उत्तर हे आहे की वर दिलेल्या भाष्यांत ' एकदेशस्थः ' हे पद केवळ परिभाषासंबंधाने उच्चारले आहे, संज्ञासूत्रासंबंधाने ते पद उच्चारले नाही. त्यामुळे असें दिसून येते की भाष्यकाराच्या मते, कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रे विधिसूत्रप्रदेशात जाऊन तद्देशस्थ बनतात, व भाष्य प्रमाण मानलेच पाहिजे. भाष्याच्या प्रामाण्याबद्दल संशय काढण्यास आपणांस मुळीच अधिकार नाही दुसरे असें की, कार्यकालपक्षात संज्ञासूत्रे जेथे पठित आहेत तेथें त्यांचा सफल—म्हणजे कार्य करण्याच्या उपयोगीं पड

णारा असा—वाक्यार्थबोध होत नसून, विधिसूत्रप्रदेशांतच त्यांचा सफल वाक्यार्थबोध होत असल्यामुळे, त्यांना विधिसूत्रप्रदेशस्थ मानलें जातें संज्ञासूत्रें व परिभाषा ह्यांत हा फरक आहे की परिभाषामध्ये विधेय सांगितलें असतें—म्हणजे कोणास कार्य करावें ह्या संबंधानें निर्देश केला असतो, परंतु संज्ञासूत्रांत विधेय मुळीच सांगितलें नसतें. ह्यामुळे संज्ञासूत्रांचा कार्य करण्याच्या उपयोगी पडणारा अशा तऱ्हेचा वाक्यार्थबोध विधिसूत्र-प्रदेशातच होऊं शकतो, आणि म्हणूनच, ज्या ठिकाणीं सूत्राचा सफल वाक्यार्थबोध होतो, तद्देशस्थ तें सूत्र आहे असा नियम असल्यामुळे, कार्यकालपक्षांत संज्ञासूत्रें विधिसूत्र-प्रदेशस्थ मानली जातात.)

आकडाराधिकारस्थभपदसंज्ञादिविषये तु यथोद्देशपक्ष एवेति तत्रत्य-परत्वेनैव बाध्यबाधकभावः ।

परंतु 'आकडारादेका संज्ञा' सू० २३२ ह्या अधिकारांत सांगितलेल्या भसंज्ञा, पदसंज्ञा इत्यादि संज्ञासंबंधानें यथोद्देशपक्षच स्वीकारावा व त्या संज्ञाविधायक-सूत्रांतील परापरत्वाच्या अनुरोधानेंच बाध्यबाधकभाव ठरवावा (असें असल्यामुळे, भसंज्ञा, पदसंज्ञेच्या मानानें पर असल्यामुळे, ती पदसंज्ञेची बाधक होते. भसंज्ञा, पद-संज्ञा, इत्यादि आकडाराधिकारस्थ संज्ञांच्या विषयांत यथोद्देशपक्ष न स्वीकारतां कार्य-कालपक्ष स्वीकारल्यास, इष्टरूपसिद्धि होणार नाहीं. जसें—'राजन्+शस्' अशा स्थितींत, 'अल्लोपोऽन' सू० २३४ व 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. कार्यकालपक्षांत ह्या दोन सूत्रांजवळ तत्तत्संज्ञा-विधायकसूत्रें येऊन मिळतील व त्या संज्ञाविधायकसूत्रांना त्या विधिसूत्रांचें स्थान मिळेल व त्यावरून पूर्वापरभाव ठरवावा लागेल. जसें–'अल्लोपोऽनः' सू० २३४ ह्या सूत्राजवळ 'यचि भम्' सू० २३१ हें भसंज्ञाविधायकसूत्र जाऊन त्याशीं एकवाक्यतापन्न झाल्यावर, 'अल्लोपोऽन' ह्या सूत्राचें जें स्थान आहे तें स्थान 'यचि भम्' ह्या सूत्राला प्राप्त होईल. तसेंच 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या सूत्राजवळ 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू० २३० हें पदसंज्ञा-विधायक सूत्र येऊन त्याशीं एकवाक्यतापन्न होईल आणि त्यामुळे 'न लोप प्रातिपदिका-न्तस्य' ह्या सूत्राचें जें स्थान आहे तें स्थान 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' ह्या सूत्रास प्राप्त होईल. 'कडाराः कर्मधारये' ह्या सूत्रापूर्वीं जी संज्ञाविधायकसूत्रें पठित आहेत त्यांनाच एकसंज्ञानियम लागू पडतो. परंतु 'अल्लोपोऽन.' व 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' हीं दोन्ही सूत्रें 'कडाराः कर्मधारये' ह्या सूत्रानंतर पठित आहेत. त्यामुळे त्यांच्या संबंधानं एकसंज्ञानियम लागू पडूं शकत नाहीं. ह्मणून 'अल्लोपोऽन.' व 'यचि भम्' हीं दोन सूत्रें एकवाक्यतापन्न होऊन बनलेल्या सूत्रानें 'राजन्' ह्यांतील अकाराचा लोप होईल व नंतर 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' हें असिद्धकाण्डांतील सूत्र व त्याला जाऊन मिळालेलें 'स्वादिषु' हें सूत्र ह्या दोन सूत्रांचीं एकवाक्यता होऊन बनलेल्या सूत्रानें 'राजन' ह्यांतील नकाराचा देखील लोप होईल, व 'राज्ञः' असें इष्ट रूप सिद्ध

होणार नाही. पण अशा ठिकाणी यथोद्देशपक्ष स्वीकारल्यास, अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति टळते कारण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, यथोद्देशपक्षात संज्ञाविधायकसूत्रे कार्यविधायकविधिसूत्राजवळ न जाता आपल्याच जागीं कायम राहत असतात, व विधिसूत्रे त्यांना येऊन मिळत असतात. आणि त्या विधिसूत्रांचे परापरत्व संज्ञाविधायकसूत्रांच्या परापरत्वाच्या अनुरोधानेच ठरवावे लागते. त्यामुळे 'अल्लोपोऽनः' हे विधिसूत्र 'यचि भम्' ह्या भसंज्ञाविधायक परसूत्राजवळ जाऊन मिळाल्याने, ते परसूत्र ठरते, व 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' हे सूत्र 'स्वादिषु असर्वनामस्थाने' ह्या पदसंज्ञाविधायक पूर्वसूत्राशी जाऊन मिळाल्याने, ते पूर्वसूत्र ठरते. आणि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' ह्या न्यायान्वये, 'अल्लोपोऽनः' हे सूत्र 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' ह्या पूर्वसूत्राचे बाधक ठरून, त्या सूत्राने होणारे कार्य होऊं देत नाही व 'राजन्' ह्यांतील केवळ अकाराचाच लोप होतो व नकाराचा लोप होत नाही व 'राज्ञ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते.)

पदादिसंज्ञानां तत्र जातशक्तिग्रहेणैव त्रिपाद्यामपि व्यवहारः। अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे परिभाषाणामेव त्रिपाद्यामप्रवृत्तिमाशङ्क्य कार्यकालपक्षाश्रयेण समाहितमित्याहुः। यथोद्देशपक्षः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे भाष्ये ॥ २॥

'पद' इत्यादि संज्ञाविधायक सूत्रे अष्टाध्यायीत ज्या ठिकाणी पठित आहेत त्या ठिकाणीच त्यांच्या सांकेतिक अर्थाचा पूर्णपणे बोध होत असल्यामुळे, त्यांच्या त्या अर्थाला धरूनच त्यांचा त्रिपादीत उपयोग केला जातो ह्मणूनच 'पूर्वत्रासिद्धम्' ८-२-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारानी, परिभाषा त्रिपादीत कशा प्रवृत्त होऊं शकतील अशी केवळ परिभाषांच्या संबंधानेच शंका उपस्थित करून त्या शंकेचे समाधान कार्यकालपक्ष स्वीकारून केले आहे असे काही वैयाकरणांचे ह्मणणे आहे. प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणावरील भाष्यात यथोद्देशपक्ष सांगितला आहे

कार्यकालमित्यस्य च कार्येण काल्यते स्वसन्निधिं प्राप्यत इत्यर्थः। कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिन्हितपरिभाषाणामाक्षेप इति यावत् ॥ अतएव पूर्वत्रासिद्धमिति सूत्रे भाष्ये त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सपादसप्ताध्यायीस्थपरिभाषाणामप्रवृत्तिमाशङ्क्य यद्यपीदंतत्रासिद्धं तात्विह सिद्धमित्युक्त्वा तावताप्यसिद्धिरित्यभिप्रायके कथमिति प्रश्ने कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमित्युक्तम् ॥

'कार्यकालम्' ह्मणजे 'कार्यविधायक विधिसूत्राने आपलेजवळ बोलाविलें जाते' असा अर्थ समजावा. कार्यविधायकविधिसूत्रे आपापला अर्थ योग्य रीतीने लावून घेण्याकरिता त्या त्या विधिसूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या चिन्हांनी युक्त अशा अनुरूप परिभाषा आपल्याजवळ आणून घेतात (—ह्मणजे त्या परिभाषांच्या अर्थाचे विधिसूत्रप्रदेशांत स्मरण होते.) ह्मणूनच 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रावरील भाष्यांत, "सपादसप्ताध्यायीत परिभाषा पठित असल्यामुळे असिद्धकाण्डामध्ये त्या कशा प्रवृत्त होऊं

करतील, कारण त्यांच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे'' अशी शंका काढून भाष्यकारांनी चे समाधान अशा रीतीने केले आहे की, जरी सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी सिद्ध आहे तरी त्रिपादीच्या दृष्टीने सपादसप्ताध्यायी असिद्ध नाही ह्यावर शंकाकाराने न· अशी शंका काढली की, असे मानल्याने देखील, त्रिपादीमध्ये परिभाषांचा प्रवृत्ति शी होऊं शकणार, कारण त्रिपादी असिद्ध आहे, ह्या शंकेवर 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' से भाष्यांत उत्तर देऊन शंकेचे निवारण अशा तऱ्हेने केले आहे की, अशा ठिकाणी ार्यकालपक्ष स्वीकारावा, व जेथे जेथे कार्यविधायक सूत्रे पठित आहेत (मग ती त्रिपादीत असली तरी हरकत नाही) तेथे तेथे त्यांना लागू पडणारी संज्ञासूत्रे उपस्थित होतात. (व परिभाषाच्या अर्थाचे स्मरण होते व दोहोंची एकवाक्यता होऊन विधिसूत्र-प्रदेशांत विधिसूत्रांच्या अर्थाचा बोध होतो)

न च कार्यकालपक्षे ङमो ह्रस्वादित्यादौ तस्मादित्युत्तरस्य तस्मिन्निति· निर्दिष्टपूर्वस्येति परिभाषाद्वयोपस्थितौ परत्वादुभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति तस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः उभयोरेकदेशस्थत्वेन परत्वा-दित्यस्यासङ्गत्यापत्तेः स्पष्टं चेदमिको गुणेत्यत्र कैयट इति वाच्यम्, विप्र-तिषेधसूत्रेऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याश्रयणेनादोषात् ।

ह्यावर जर कोणी कैयटाच्या 'इको गुणवृद्धी' १-१-३ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेचा आधार घेऊन अशी शंका करील की, ('ज्या विधिसूत्रांत पञ्चमी व सप्तमी ह्या दोन्ही विभक्तींचा निर्देश आहे अशा) 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' सू० १३४–ह्या व ह्यासारख्या सूत्रांजवळ, कार्यकालपक्षांत, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या दोन्ही परिभाषा उपस्थित होऊन एकदेशस्थ झाल्यामुळे एका परिभाषेला पर व दुसरीला अपर कसे ह्मणतां येणार, व 'उभयनिर्देशे पञ्चमी निर्देशो बलीयान्' असे जे 'तस्मिन्निति' (१–१–६६) ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्मटले आहे, ते पूर्व व्याख्यानाशी विसंगत ठरेल' तर ही शंका बरोबर नाही कारण 'विप्रति-षेधे परं कार्यम्' ह्या सूत्रांत जे परापरत्व सांगितले आहे ते अष्टाध्यायीत जो सूत्रपाठक्रम आहे त्यावरूनच ठरवावयाचे असते, व त्या सूत्रपाठक्रमाचा आश्रय केल्याने, शंकाका-राने वर जो दोष दाखविला आहे त्याचें निवारण होते. (ह्मणजे 'तस्मादित्युत्तरस्य) हें परसूत्र असल्यामुळे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या पूर्वसूत्रापेक्षां तें बलवत्तर ठरते, व 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' असे जे ह्मटले आहे ते अगदीं योग्य ठरते

नहि कार्यकालपक्ष इत्येतावता तदपैति । पक्षद्वयेऽपि प्रदेशेषु स्वबु-द्धिजननेनाविशेषात् । नहि तत्पक्षेऽप्यचेतनस्य शास्त्रस्य स्वदेशं विहाय तद्देशगमनं सम्भवति । नाप्यस्मदादिबुद्धिजननेन स्वदेशत्यागो भवति । अत एव भाष्ये एकदेशस्थस्यैव सर्वशास्त्राभिज्वालकत्वमुक्तम् । अत एव तस्मिन्निति सूत्रे कैयटः सूत्रपाठापेक्षया परत्वस्य व्यवस्थापकत्वमिति ।

कार्यकालपक्षांत अष्टाध्यायीपाठकृत परापरत्व नष्ट होत नाही. कारण दोन्ही

(कार्यकाल व यथोद्देश) पक्षांत ह्या संबंधी एकवाक्यता आहे की, परिभाषा (जेथे पठित आहेत ती जागा न सोडतां,) आपल्या जागेहूनच ज्या सूत्रांशी त्यांचा संबंध येऊन पोहोचतो त्याचे ठिकाणी आपला अर्थ बोधित करितात. परिभाषा अचेतन असल्यामुळे, कार्यकालपक्षात देखील, जेथे त्या पठित आहेत ती जागा सोडून ज्या ज्या सूत्रांशी त्याचा संबंध येतो त्या त्या सूत्रांच्या जागी त्याचे जाणे संभवत नाही, व आपणास (कार्यकालपक्षात) परिभाषाच्या अर्थाचा बोध ज्या ज्या सूत्रांस त्या लागू पडतात त्या त्या ठिकाणी जरी होत असला तरी एवढ्यावरुन त्या आपली जागा सोडतात (व विधिसूत्राजवळ चालून जातात) असे ठरत नाही. (सारांश कार्यकाल पक्षात परिभाषा आपली जागा सोडून कोठेहि जात नाहीत), त्यामुळेच भाष्यकारांनीं ह्मटले आहे की, 'परिभाषा एकाच जागेहून सर्व व्याकरणशास्त्राला प्रकाशित करिते;' व ह्या मुळेच 'तस्मिन्निति–१–१–६६—ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या व्याख्येत कैयटानेंहि ह्मटले आहे की परिभाषांचे परापरत्व अष्टाध्यायीतील सूत्रपाठक्रमाच्या अनुरोधानेच ठरविले पाहिजे.

इकोगुणेति सूत्रस्थकैयटस्तु चिन्त्य एव। अन्यथा सर्वशास्त्राणां प्रयोगार्थत्वेन प्रयोगरूपैकदेशस्थत्वेन क्वापि परत्वं न स्यात।

'इको गुणवृद्धी' १–१–३–ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या व्याख्येत मात्र जे कैयटानें ह्मटले आहे (व ज्याचा पूर्वी उल्लेख केलाच आहे) ते बरोबर नाही. ते ह्मणणें बरोबर मानल्यास, असे देखिल ह्मणतां येईल की व्याकरणशास्त्राचा अवतार लौकिक शब्दाच्या रूपांची शुद्धरीतीने सिद्धि व्हावी ह्याकरिता असल्यामुळे, शब्दाची शुद्धरूपसिद्धि करण्याकरितां सर्व सूत्रं, रूपसिद्धि करतेवेळी, एक जागी येऊन मिळतात, व असें मानल्यास, सूत्राचे परापरत्व नष्ट होईल. (ह्मणजे परापरत्व ठरवितां येणार नाहीं व त्यामुळे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र व्यर्थ ठरेल)

किं च क्ङिति चेतिसूत्रस्थकैयटरीत्या विधिसूत्राणां यथोद्देशपक्षे परिभाषादेशे सन्निधानेन तेषां परत्वं व्याहन्येत। एवं च वृक्षेभ्य इत्यत्र सुपि चेत्यतः परत्वाद् बहुवचने झल्येदित्येत्वमित्याद्युच्छिद्येतेत्यलम् ॥ ३ ॥

दुसरे असे की, 'क्ङिति च' १–१–५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटानें ह्मटल्याप्रमाणे यथोद्देशपक्षात सर्व कार्यविधायकसूत्रे त्यांना लागू पडणाऱ्या परिभाषा-जवळ उपस्थित होतात. पण असे मानल्यास, त्या सूत्रांचे परापरत्व नष्ट होईल, व अशा तऱ्हेने त्याचे परापरत्व नष्ट झाल्यामुळे 'वृक्ष' शब्दाचे 'वृक्षेभ्य ' असे पञ्चमी विभक्तीच्या बहुवचनाचे रूप करतेवेळी, 'सुपि च' व 'बहुवचने झल्येत्' हे परसूत्र 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या परिभाषेजवळ उपस्थित होतील, व (दोन्ही सूत्रे एकेच ठिकाणी आल्यामुळे त्यांचा परापरत्वभाव नष्ट होऊन) 'वृक्षेभ्य.' ह्यात एत्वसिद्धि होऊं शकणार नाही. (परापरत्व कायम असले तरच 'बहुवचने झल्येत्' हे परसूत्र

असल्यामुळे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' ह्या सूत्रान्वयें 'सुपि च' ह्या पूर्वसूत्राचा बाध होऊन एत्वसिद्धि होऊं शकेल) वर जेवढे सांगितलें आहे तेवढें पुरे.

परिभाषा ४

इत्संज्ञका अनुबन्धास्तेष्ववयवानवयवत्वसन्देह आह—

अनुबन्ध इत्संज्ञक आहेत, हे अनुबन्ध ज्याला लागले आहेत त्याचे अवयव आहेत अथवा अवयव नाहीत असा संशय उत्पन्न होत असल्यामुळे, ही परिभाषा सांगतात.—

अनेकान्ता अनुबन्धा इति ॥ ४ ॥

" अनुबन्ध ज्याला लागले असतात त्याचे ते अवयव नव्हत "

अनेकान्ता अनवयवा इत्यर्थः । यो ह्यवयवः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव, अयं तु न तथा, तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात् । शित्किदित्यादौ समीपेऽवयवत्वारोपेण समासो बोध्यः

'अनेकान्ताः' म्हणजे 'अवयव नाहीत'. अवयव हा अवयवीचे ठिकाणी केव्हा तरी दिसतोच. (जसें.—झाडाची फांदी कापल्यानंतर जरी ती झाडाचे ठिकाणी दिसत नाहीं तरी कापण्यापूर्वी ती झाडाचे ठिकाणी अवश्य दिसतेच). पण अनुबन्ध असा नाहीं. कारण सानुबन्ध प्रत्यय, आदेश, आगम इत्यादिकांचे वाच्य जे त्यांचे प्रयोगार्ह निरनुबन्धरूप त्यांत तो कधीच दिसत नाही, (जसें· 'शप्' याचा अर्थ 'अ'. हे 'अ' विकरण लागले असतां, त्यांत 'श्' किंवा 'प्' ह्यांपैकी कोणताहि अनुबन्ध आढळत नाहीं). 'शित्' (='ज्याचा अनुबन्ध 'श्' आहे असा') 'कित्' (='ज्याचा अनुबन्ध 'क्' आहे असा') इत्यादि शब्दांचे जे (बहुव्रीहीचे) सामासिक रूप बनलें आहे ते ('श्' किंवा 'क्' इत्यादि प्रत्ययादिकाचे अवयव आहेत ह्या अर्थात नसून) अनुबन्धाचे उच्चारण समीप होत असल्यामुळे, त्याच्यावर अवयवत्वाचा आरोप करून तसें सामासिक रूप झालें आहे असें समजावें.

वुञ्छण्कठेत्यादौ णित्त्वप्रयुक्तं कार्यं पूर्वस्यैवेत्यादि तु व्याख्यानतो निर्णेयम् ।

(आता कोणी अशी शंका करील की, जर अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव नाहीत व ते समीप उच्चारले असल्यामुळे त्यांचे ठिकाणी अवयवत्वाचा केवळ आरोप केलेला असतो तर, 'वुञ्छणकठ—सू. १२९२—ह्या सूत्रांत असणारा 'ण्' हा अनुबन्ध जसा 'छ' जवळ आहे तसाच तो 'क' जवळहि असल्यामुळे, दोहोंचाहि म्हणजे 'छ' चा व 'क' चा अनुबन्ध मानावा लागेल, व णित्वामुळे होणारे वृद्धिकार्य जसें 'छ' ने होते तसें 'क' नेंहि होऊं लागेल. ह्या शंकेचे उत्तर असें की, अनुबंध हा त्याच्या लगेच मागे जे असते त्याचा होत असून त्याच्या लगेच पुढें जे असते त्याचा होत नाहीं. म्हणून)

गित्वामुळे होणारे वृद्धिरूप कार्य पत्रे छ' प्रत्ययच करूं शकतो (व क' प्रत्यय ते कार्य करू शकत नाही), हे व्याख्यानावरून निश्चित करून घ्यावे (कारण 'व्याख्यानतो विशेष-प्रतिपत्ति ' असे प्रथम परिभाषेत सांगितलेच आहे.)

हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकः ॥ ४ ॥

' हलन्त्यम्-सू १ ह्या सूत्रात अन्त्य' शब्द (अवयववाचक नसून) 'दुस-ऱ्याच्या समीप असणारा' ह्या अर्थाचा बोधक आहे

परिभाषा ५

" वस्तुतस्तु- ' वास्तविक ।

' एकान्ता ' ॥ ५ ॥

—अनुबन्ध अवयव आहेत

' इत्येव न्याय्यम् । "

हेच म्हणणे बरोबर आहे. (सारांश परिभाषा ४ एकदेशीची उक्ति असल्यामुळे ती स्वीकारार्ह नाही व परिभाषा ५ ही सिद्धान्तीची उक्ति असल्यामुळे तीच ग्राह्य आहे)

शास्त्रे तत्रैवोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च । अनवयवो हि काकादिरैकजातीयसम्बन्धेन गृहवृक्षादिषूपलभ्यते नैवमयम् । एवं हि बहुव्रीहिरपि न्याय्यत एवोपपन्नः । अन्त्यादिशब्दे लक्षणा च न ।

व्याकरणशास्त्रांत अनुबन्ध आपल्या अवयवीजवळच सांपडतो व इतर ठिकाणी तो सापडत नाही (जसे 'कर्तरि शप्' 'तुदादिभ्य श ' ह्या दोन्ही सूत्रांत 'शप्' व 'श ह्या दोहोंचाहि अर्थ जरी 'अ' आहे तरी 'प्' हा अनुबन्ध 'शप येथेच आढळत असून श येथे आढळत नाही, व पित्वनिमित्तामुळे गुणरूपी कार्य 'शप्' लागला असतांच होते, व 'श' लागला असतां होत नाही) कावळे इत्यादि पक्षी वृक्षावर बसलेले आढळ तात, पण ते पक्षी त्या वृक्षाचा अवयव नसल्यामुळे, ज्या संयोगसंबंधाने ते वृक्षावर बसलेले आढळतात त्याच संयोगसंबंधाने ते इतर ठिकाणींहि (घरावर) बसलेले आढळ-तात, पण अनुबन्धासंबंधाने तसे नाही (अनुबन्ध हा ज्याचा अवयव आहे, तेथेच आढ-ळतो, इतर ठिकाणी आढळत नाही). अनुबन्ध हे अवयव मानल्यास, 'गित् कित इत्यादि ठिकाणी (लक्षणेचा आश्रय न करितां) बहुव्रीहिसमासाची साहजिकरीत्या उपपत्ति लागते व 'हलन्त्यम्' ह्या ठिकाणी 'अन्त्य' शब्दाचा लक्षणेने (म्हणजे अवयवत्वाचा आरोप करून) अर्थ करण्याची गरज पडत नाही.

किं चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरित्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वा-भावात् । उगन्तत्रकारस्य वैयर्थ्यापत्तिश्च । इदश्च तस्य लोप इत्यत्र भाष्ये

स्यम् । तत्र ह्युक्तमेकान्ता अनुबन्धा इत्येव न्याय्यमिति दिक् ॥ ५ ॥

दुसरें असें की, अनुबन्ध प्रत्ययादिकाचे अवयव न मानल्यास (म्हणजे प्रत्यय अनुबन्धरहित मानल्यास, 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो ण.—सू. २९०२ 'पाघ्राध्माधेट्दृश. श सू. २८९८ 'इगुपधज्ञाप्रीकिर क सू. २८९७ इत्यादि सूत्रांनीं होणाऱ्या) 'ण' 'श' क' प्रत्ययांचे आदिवर्ण 'ण्' 'श्' 'क्' इत्संज्ञक होणार नाहींत. (कारण ह्या तिन्ही प्रत्ययात 'अ' एवढाच प्रत्यय मानल्यास) 'ण्' 'श्' 'क्' ह्याना प्रत्ययाचे आदिवर्ण म्हणताच येणार नाही. (जर अनुबन्धसहित प्रत्यय मानला तरच ते प्रत्ययाचे आदिवर्ण मानता येतील, व 'चुटू' सू. १८९ 'लशक्वतद्धिते'–सू. १९५–'आदिर्ञिटुडव' सू. २२८९ ही सूत्रे व्यर्थ ठरणार नाहीत.) तसेच ('प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच' सू. १८३८ ह्या सूत्रांत 'द्वयसच्' ह्यातील च्' 'द्वयसच्' व 'दघ्नच्' ह्या दोहोंच्याहि समीप असल्यामुळे, देहलीदीपन्यायानें दोहोंनाहि काम देईल, व) 'दघ्नच्' यातील 'च्' व्यर्थ पडेल (दोन्ही शब्दांपुढे पाणिनीनें भिन्न भिन्न 'च्' उच्चारला आहे ह्यावरून 'एकान्ता अनुबन्धा.' ह्या परिभाषेचे ते दोन चकार ज्ञापक ठरतात.) 'तस्यलोप.'–१–३–९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ह्या विषयीं स्पष्ट उल्लेख केला आहे व तेथे हेंहि सांगितले आहे की अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव आहेत हेच मानणें योग्य आहे.

परिभाषा ६

नन्वेकान्तत्वेऽनेकाल्त्वादेव औशादीनां सर्वादेशत्वसिद्ध्याऽनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणं व्यर्थमत आह ॥

आतां कोणी अशी शंका करील की, अनुबन्ध प्रत्ययादिकांचे अवयव मानले गेल्यामुळे ('अष्टाभ्य औश्' सू० ३७२ ह्या सूत्रांत सांगितलेला) 'औश्' आदेश व इतर असेच आदेश हे आपोआपच 'अनेकाल्' झाले, व ते अनेकाल् झाल्यामुळे, ज्याचे ठिकाणीं ते आदेश सांगितले आहेत त्या पूर्ण शब्दाचे जागीं, 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' सू० ४५ ह्या सूत्रान्वये, होणारच मग 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' ह्या सूत्रात पुन 'शित्' शब्दाचे ग्रहण व्यर्थच ठरते. (म्हणजे 'शित्' आदेश अनेकाल् असणारच, तेव्हां 'अनेकाल्' ह्या शब्दाने त्याचे ग्रहण होत असल्यामुळे, पुनः 'शित्' आदेश पूर्ण शब्दाचे जागीं होतो हे सांगण्याची गरज काय आहे ? तशी गरज न उरल्यामुळे, सूत्रांतील 'शित्' शब्द व्यर्थ पडतो) म्हणून (ह्या शंकेचे निवारण करण्याकरितां) ही परिभाषा सांगतात —

नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ॥ ६ ॥

जो अनुबन्धरहित असतांना एकाल् असतो त्याला अनुबन्ध लावल्यामुळे अनेकाल् समजूं नये.

(सारांश जो आदेश करावयाचा तो स्वत अनेकाल असला तरच तो सर्वादेश होतो. अनुबन्धामुळे त्याला अनेकालत्व येत असले तर ते अनेकालत्व सर्वादेशसिद्धि होण्याकरितां उपयोगी पडूं शकत नाही)

शिद्ग्रहणमेवैतज्ज्ञापकम्, तेनार्वणस्तृ इत्यादेर्न सर्वादेशत्वम् ।

(' अनेकाल् शित् सर्वस्य ' ह्या सूत्रांत ' अनेकाल् ' हा शद्ब असून देखील पुन ' शित् ' हा शद्ब घातला आहे तो) ' शित् ' शद्ब ह्या परिभाषेचा ज्ञापक होय (ही परिभाषा नसती तर ' शित् ग्रहण व्यर्थ ठरले असते) ही परिभाषा असल्यामुळे, ' अर्वणस्त्रसावनञ. ' सू० ३६४ ह्या सूत्रांत सांगितलेला ' तृ ' हा आदेश पूर्ण ' अर्वन् ' शद्बाचे जागी न होता, (' अलोन्त्यस्य ' सू० ४२ ह्या सूत्राने) अन्त्य-वर्ण ' न् ' ह्याचे जागी होतो. (' तृ ' हा अनेकाल् दिसतो, पण त्यातील ऋकार अनु-बन्ध असल्यामुळे, त्याला ह्या परिभाषेमुळे अनेकाल् मानतां येत नाही.)

डादिविषये तु सर्वादेशत्वं विनानुबन्धत्वस्यैवाभावेनानुपूर्व्यान्निर्दोषः

(' लुट. प्रथमस्य डारौरस ' सू० २१८८ ह्या सूत्राने ' लुट् ' लकारांत ' तिप्तस् झि ' ह्या प्रथमपुरुषाच्या प्रत्ययाच्या जागी) ' डा ' इत्यादि जे आदेश सांगितले आहेत ते सर्वादेश झाल्याशिवाय (व ते सर्वादेश होऊन त्यांना स्थानिवद्भावाने ' प्रत्यय ' ही संज्ञा प्राप्त झाल्याशिवाय, ' चुटू ' सू० १८९ ह्या सूत्रान्वये, ' ड् ' इत्यादिकांना ' इत्संज्ञक ') अनुबन्ध मानतां येत नसल्यामुळे, त्यांचे सर्वादेशत्व वर दिलेल्या क्रमाने सिद्ध होते (तो क्रम असा —' डा ' हा स्वत सिद्ध अनेकाल् अस-ल्यामुळे, ' अनेकाल् शित् सर्वस्य ' ह्या सूत्रान्वये, तो **प्रथम** सर्वादेश होतो. तो सर्वा-देश झाला म्हणजेच **मग** त्या ' डा ला स्थानिवद्भावाने ' प्रत्यय ' अशी संज्ञा प्राप्त होते, आणि **नंतर** ' चुटू ' ह्या सूत्रान्वये ' ड् ' हा इत्संज्ञक अनुबन्ध होतो. तोपर्यंत ' ड् ' ह्याला अनुबन्ध मानतांच येत नाही, आणि म्हणूनच ' डा ' हा सर्वादेश होतो. सारांश ' नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वम् ' ही परिभाषा ' डा ' हा सर्वादेश होण्याच्या आड येत नाही)

परिभाषा नं. ७

नन्वेवमप्यवदातं मुखमित्यत्र पलोपोत्तरमात्वेकृतेऽदाविति घुसंज्ञा-प्रतिषेधो न स्याद्दैपः पकारसत्त्वेऽनेजन्तत्वादात्वाप्राप्त्या पलोपोत्तरं पकाराभावेनास्य दाप्त्वाभावादत आह—

आतां कोणी अशी शंका करील कीं, अनुबन्ध जर अवयव मानले तर 'अवदात मुखम्' ह्यांत 'अवदातम्' (अव+दैप् शोधने+क्त) हे रूप सिद्ध कसे व्हावे ? कारण 'दैप्' ह्यातील 'प्' ह्या अनुबन्धाचा ('तस्य लोप.' सू० ६२ ह्या सूत्राने) लोप होऊन

दै' असे धातूचे रूप राहते, व 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू० २३७० ह्या सूत्राने दै' चा 'दा' होतो. ('दाप्' होत नाही.) व अशा 'दा' ला (तो 'दाप्' नसल्यामुळे) घुसंज्ञानिषेध लागू पडत नाही. कारण 'दाधाघ्वदाप्' सू० २३७३ ह्या सूत्रान्वये 'दाप्' लाच घुसंज्ञानिषेध सांगितला आहे 'दैप्' ह्यातील 'प्'चा लोप न केल्यास 'दैप्' धातु एजन्त मानतां येणार नाही. (कारण त्याच्या अन्ती 'ऐ' नसून 'प्' आहे) व त्यामुळे ('आदेच उपदेशेऽशिति सू० २३७० ह्या सूत्रान्वये) 'दैप्' ह्याचे 'दाप्' असे रूप होऊ शकणार नाही. 'प्'चा लोप झाल्यानंतर 'आदेच.'–ह्या सूत्राने 'दै'चा दा' जरी होईल तरी अशा 'दा'चे ठिकाणी 'प'चा अभाव राहणार (व त्यामुळे 'दा' ह्याला घुसंज्ञानिषेध लागू पडूं शकत नसल्यामुळे, तो घुसंज्ञक होईल, व 'अच उपसर्गात्तः' सू० ३०७८ ह्या सूत्रान्वये 'अवदातम्' असे रूप न होतां, 'अवत्तम्' असे विकृत रूप होईल). ह्या शंकेचे निवारण करण्याकरितां ही परिभाषा सांगतात

नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ॥ ७ ॥

अनुबन्धामुळे एजन्तत्व नष्ट होत नाही (ह्मणजे अनुबन्धसहित धातु अनुबन्ध रहित केल्यानंतर जर एजन्त असेल तर अनुबन्धामुळे तो एजन्त नाही, असे मानूं नये)

उदीचां माङ इति निर्देशोऽस्या ज्ञापकः । आदेच उपदेशे इति सूत्रेणोपदिश्यमानस्यैजन्तस्यात्वं क्रियते ङकारसत्त्वे त्वेजन्तत्वाभावादात्वाप्राप्तस्तस्यासङ्गतिः ।

"उदीचां माङो व्यतीहारे" सू० ३३१७ ह्या सूत्रांत ('मेङः' असे न उच्चारतां, पाणिनीने) 'माङ.' असे जे पद उच्चारले आहे, ते ह्या परिभाषेचें ज्ञापक होय 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू. २३७० ह्या सूत्रान्वये धातुपाठांत पठित 'मेङ' ह्या एजन्त धातूतील 'ए' च्या ठिकाणी 'आ' केला आहे. 'मेङ्' ह्यांत जोपर्यंत 'ङ्'कायम आहे, तोपर्यंत तो धातु एजन्त समजतां येत नाही. (कारण त्याच्या अन्ती 'ए' नसून 'ङ्' आहे) व त्यामुळे ('आदेचः' ह्या सूत्राने 'ए'चें जागी 'आ' होऊं शकत नाही, असे मानल्यास, 'उदीचां माङ.' ह्या सूत्रांत) 'माङ' असे जे उच्चारण केले आहे ते अशुद्ध ठरते. (पण ज्या अर्थी सूत्रांत 'माङ' असा निर्देश केला आहे त्या अर्थी तो निर्देश ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतो. सारांश, अनुबन्धामुळे धातूचे एजन्तत्व नष्ट होत नाही हे ह्या निर्देशामुळे सिद्ध होते.)

न चास्यामवस्थायां तस्य धातुत्वाभावात्कथमात्वम्, तत्र धातोरित्यस्य निवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टं चेदं दाधाघ्वदाविति सूत्रे भाष्ये ॥७॥

ह्यावर कोणी अशी शंका करील की, 'मेङ्' ह्यांत जोपर्यंत 'ङ्' आहे तोपर्यंत या 'मेङ्'ला'धातु' ही संज्ञा प्राप्तच होऊं शकत नाही, (कारण भाष्यकारांच्यामत, धातुपाठांत सांगितलेल्या धातूंच्या अनुबन्धरहित रूपालाच 'धातु' ही संज्ञा आहे) व

'मेङ' याला धातुसंज्ञा नसल्यामुळे, 'ए' चे आत्व कसें व्हावें ? (कारण धातूच्या एकाराला आत्व होते. 'मेङ्' हा धातुच नाही,) पण ही शंका बरोबर नाही. ('आदेच' ह्या सूत्रांत) 'धातो ' ह्या पदाची अनुवृति नाही असा अन्यत्र उल्लेख केला आहे (त्यामुळे मेङ' ह्याला धातु न मानले तरी 'आदेच.' हे सूत्र लागू पडते व 'मेङ्' ह्यांतील 'ए' चे आत्व होते). 'दाधाघ्वदाप्' १-१-२० ह्या सूत्रावरील भाष्यांत हे स्पष्टपणे सांगितले आहे.

परिभाषा ८

नन्वेवमपि वासरूपसूत्रेण कविषयेऽणोऽप्यापत्तिरित्यत आह—

आतां कोणी अशी शंका करील की, ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८३० ह्या सूत्राप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययाधिकारस्थ सोडून इतर सर्व ' कृत् ' प्रत्यय असरूप असल्यास, एकमेकांचे बाधक न होतां, दोन्हीहि प्रत्यय विकल्पेकरून होतात. (परिभाषा नं. ५ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे अनुबन्ध जर प्रत्ययाचे अवयव मानले तर) अनुबन्धसहित 'क' व ' अण् ' हे प्रत्यय (जरी हे दोन्ही प्रत्यय अनुबन्धरहित केल्यास दोन्हीचाहि अर्थ ' अ ' असल्यामुळे अकाररूपाने सरूप आहेत तरी) असरूप होतील, व त्यामुळे जेथे ' क ' प्रत्यय सांगितला आहे तेथे ' वासरूप ह्या सूत्रान्वये विकल्पेकरून ' अण् ' प्रत्ययहि होईल (म्हणजे ' कर्मण्यण् '—सू० २९१३ ह्याने ' अण् ' प्रत्यय होईल व ' आतोऽनुपसर्गे क ' सू० २९१५ ह्याने विकल्पेकरून ' क ' प्रत्ययहि होईल.) म्हणून (ह्या शंकेचे निवारण करण्यासाठी) ही परिभाषा सांगतात—

नानुबन्धकृतमसारूप्यम् ॥ ८ ॥

प्रत्ययांना अनुबन्धामुळे आलेले असारूप्य, असारूप्य नव्हे.

ददातिदधात्योर्विभाषा इति णबाधकशस्य विकल्पविधायकमस्यां ज्ञापकम् ॥ तेन गोद इत्यादौ नाणिति वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ८ ॥

' ण ' प्रत्ययाचा बाध करणाऱ्या ' श ' प्रत्ययाचे विकल्पानें विधान करणारें ' ददातिदधात्योर्विभाषा ' सू० २९०१ हे सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय (' ण ' व ' श ' ह्या प्रत्ययांत ' ण् ' व ' श् ' हे अनुबन्ध आहेत, व दोन्ही प्रत्ययांचा अर्थ ' अ ' हाच आहे अनुबन्धसहित हे दोन प्रत्यय जर असरूप मानले तर ' ददतिदधात्यो ' ह्या सूत्रांत ' विभाषा ' हा शब्द घालण्याचे कांहीच कारण नव्हते, व ' ददातिदधात्यो. ' एवढेच सूत्र केले असते, व या सूत्राने ' श ' प्रत्यय होऊन ' श्याव्यधा —सू० २९०३—ह्या सूत्राने आकारान्तधातूस सांगितलेला ' ण ' प्रत्ययहि ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' ह्या सूत्रान्वये, विकल्पेकरून झालाच असता. तरी पण पाणिनीने

' ददातिदधात्यो ' ह्या सूत्रांत ' विभाषा ' हा शब्द मुद्दाम टाकला आहे, ह्यावरून हें स्पष्टपणे सिद्ध होतें की, 'ण' व 'श' प्रत्यय सरूप आहेत व त्यामुळे ते एकमेकाचे बाधक ठरतात—म्हणजे एक झाला तर दुसरा होऊं शकत नाही तरी पण ते ' दा ' व ' धा ' ह्या धातूंस विकल्पेकरून व्हावे असे पाणिनीस इष्ट असल्यामुळे, त्याला वरील सूत्रांत ' विभाषा ' हा शब्द घालणे भाग पडले ह्या सूत्रावरून हे स्पष्ट होतें की, अनुबन्धामुळे दिसणारे असारूप्य हे असारूप्य समजूं नये) व ह्यामुळेच ' गोदः ' ह्या ठिकाणी, (' आतोऽनुपसर्गे क ' ह्या सूत्राने ' क ' प्रत्यय झाल्यावर, ' कर्मण्यण् ' ह्या सूत्राने) ' अण् ' प्रत्यय होत नाही (व ' आतो युक्चिण्कृतोः ' सू० २७६१ ह्या सूत्रान्वये ' गोदाय. ' असे रूप होत नाही कारण ' क ' व अण् ' हे प्रत्यय जरी अनुबन्धामुळे विसदृश दिसतात तरी असे असारूप्य, ह्या परिभाषेमुळे, असारूप्य मानतां येत नाहीं, व हे प्रत्यय सरूप ठरून परस्परांचे बाधक होतात) हे ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' ३–१–९४ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे

परिभाषा ९

ननु संख्याग्रहणे बह्वादीनामेव ग्रहणं स्यात्प्रकरणस्याभिधानियामकत्वसिद्धात्कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायात्। अस्ति च प्रकृते बह्वादीनां संख्यासंज्ञा कृतेति ज्ञानरूपं प्रकरणम्। न तु लोकप्रसिद्धैकद्व्यादीनामित्यत आह—

(' बहुगणवतुडति संख्या ' सू० २५८ हे संख्यासंज्ञाविधायकसूत्र असल्यामुळे) बहु, गण, वतु'प्रत्ययान्त व 'डति'प्रत्ययान्त, ह्यांचेच ' संख्या ' शब्दाने ग्रहण होईल. (कारण जेथे एका शब्दाचे अनेक अर्थ आहेत तेथे, प्रकरणाकडे लक्ष देऊन, त्या शब्दाचा प्रकरणाशी जुळणारा असाच अर्थ स्वीकारला पाहिजे जसे — ' सैन्धव ' शब्दाचे ' मीठ ' व ' अश्व ' असे दोन अर्थ आहेत. एखादा गृहस्थ भोजन करीत असतांना त्याने ' सैन्धवमानय ' असे म्हटले तर भोजनप्रकरणाला धरून, ' सैन्धव ' ह्या शब्दाचा ' मीठ असाच अर्थ केला पाहिजे पण एखादा राजा शिकारीस निघतेवेळीं म्हणेल की ' सैन्धवमानय ' तर तेथे, मृगयाप्रकरणास अनुसरून, ' सैन्धव ' शब्दाचा अर्थ ' घोडा ' असाच केला पाहिजे. सारांश.) प्रकरण हे अनेकार्थबोधक शब्दाच्या विशिष्ट अर्थाचे नियामक आहे, व ह्याला धरूनच ' कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः ' असा न्याय सांगितला आहे. (जेथे एखाद्या शब्दाचे कृत्रिम व अकृत्रिम असे दोन्ही अर्थ आहेत तेथें, विधायक सूत्रान्वये कार्य करतेवेळी, कृत्रिमाचेच ठिकाणी तें कार्य करावें. ' संख्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ एक, द्वि त्रि, इत्यादि आहे, याचा कृत्रिम अर्थ बहु, गण, 'वतु'प्रत्ययान्त व 'डति'प्रत्ययान्त, असा आहे.

तेव्हां पाणिनीय सूत्राने संख्येवरून कांही कार्य करावे असे सांगितल्यास, कृत्रिम संख्येवरूनच ते कार्य झाले पाहिजे) पाणिनीच्या व्याकरणशास्त्रात 'संख्या' ह्या शब्दाचा कृत्रिम अर्थ केला आहे, व हे व्याकरणशास्त्ररूपी प्रकरण लक्षात घेऊन 'संख्या' शब्दाचा लोकप्रसिद्ध एक दोन इत्यादि असा अकृत्रिम अर्थ न घेतां, कृत्रिमच अर्थ घेतला पाहिजे (सारांश, कृत्रिम अर्थाचेच ग्रहण करावे किंवा अकृत्रिम अर्थाचेहि ग्रहण करावे असा संदेह उत्पन्न झाल्यामुळे तो संदेह निवृत्त व्हावा) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

उभयगतिरिह भवति ॥ ९ ॥

"व्याकरणशास्त्रांत दोन्ही प्रकारच्या अर्थाचे ग्रहण करावे (व दोन्हीहि अर्थ मानून कार्य करावे.)"

इह शास्त्रे ।

ह्या परिभाषेतील 'इह' ह्या शब्दाचा अर्थ "ह्या व्याकरणशास्त्रात" असा आहे

'संख्याया अतिशदन्तायाः' इति निषेधोऽस्या ज्ञापकः । नहि कृत्रिमा संख्या त्यन्ता शदन्ता वास्ति ।

'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' सू० १६८७ हे निषेधसूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय. (संख्यावाचक शब्दाच्या अन्ती जर 'ति' किंवा 'शत' असेल तर 'कन्' प्रत्यय होत नाहीं असा निषेध ह्या सूत्रांत सांगितला आहे. येथे 'संख्या' ह्या शब्दाचा कृत्रिम अर्थ केल्यास हा निषेध व्यर्थ ठरेल, कारण) कृत्रिमसंख्यावाचक शब्द (बहु, गण, 'वतु'प्रत्ययान्त व 'डति'प्रत्ययान्त शब्द) ह्यांच्या अन्ती 'ति' किंवा 'शत' नसतोच.(ह्या निषेधावरून हे स्पष्ट होते की, 'संख्या' शब्दाचा कृत्रिमच अर्थ न घेतां, उभयविध—म्हणजे कृत्रिम व अकृत्रिम असे—अर्थ घ्यावे, म्हणजेच वरील निषेध चरितार्थ ठरेल)

तेन 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' 'कण्वमेघेभ्यः करणे' 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणे' त्यादौ लौकिकक्रियाद्रव्यादेर्गतिः ।

अशी परिभाषा आहे म्हणूनच, 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' सू० २६८० ह्या सूत्रात 'कर्म' शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ 'क्रिया' असा आहे. ('कर्तुरीप्सिततमं कर्म' हा कृत्रिम अर्थ घेऊं नये) तसेच 'शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे' सू० २६७३ ह्या सूत्रांत 'करण' ह्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ 'क्रिया' हाच आहे ('साधकतमं करणम्' हा कृत्रिम अर्थ घेऊं नये) तसेच 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' सू० ९१७ ह्या सूत्रात 'अधिकरण' हा शब्द अकृत्रिम अर्थ 'द्रव्य' ह्याचा वाचक आहे. ('आधारोऽधिकरणम्' हा त्याचा कृत्रिम अर्थ येथे घेऊं नये)

तत्र क्वोभयगतिः क्वाकृत्रिमस्यैव क्व कृत्रिमस्यैवेत्यत्र लक्ष्यानुसारि व्याख्यानमेव शरणम् । अत एवाम्रेडितशब्देन कृत्रिमस्यैव ग्रहणं न तु द्विस्त्रिर्घुष्टमात्रस्य । स्पष्टं चेदं संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये ।

पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत कोठे दोन्हींहि अर्थांचे ग्रहण करावे, कोठे केवळ कृत्रिमार्थांचेच ग्रहण करावे व कोठें केवळ अकृत्रिम अर्थांचेच ग्रहण करावे हे ठरवितांना, (भाष्यकारादिकांनी) इष्टरूपसिद्धि हे प्रयोजन लक्षांत धरून, त्या सूत्रांत जसा अर्थ केला आहे तो अर्थ घेऊनच कार्यसिद्धि करावी. म्हणूनच अशा ठिकाणी, निश्चितार्थबोध होण्याकरितां केवळ व्याख्यानाचा आश्रय केला पाहिजे. असे असल्यामुळे ' तस्यपरमाम्रेडितम् ' सू० ८३ ह्या सूत्रांतील) ' आम्रेडित ' शब्दाच्या कृत्रिमार्थांचेच (व्याकरणशास्त्रांत) ग्रहण करावे, व ' दोन किंवा तीनदा जे उच्चारले आहे ' असा ह्या शब्दाचा अकृत्रिम अर्थ करूं नये संख्यासंज्ञासूत्रावरील भाष्यांत (१-२-२३) हे स्पष्टपणे सांगितले आहे.

यत्तु संज्ञाशास्त्राणां मच्छास्त्रे ऽनेन शब्देनैत एवेति नियमार्थत्वं कृत्रिमाकृत्रिमन्यायबीजमिति तन्न । तेषामगृहीतशक्तिग्राहकत्वेन विधित्वे सम्भवति नियमत्वायोगात् ।

पाणिनीय व्याकरणशास्त्रांत, संज्ञाविधायक सूत्रांत संज्ञावाचक शब्दांचा जो कृत्रिम अर्थ दिला आहे त्याचेच ग्रहण करावे (व अकृत्रिम अर्थांचे ग्रहण करूं नये) असा नियम करण्याच्या उद्देशानेच संज्ञासूत्रे रचली आहेत व एतन्मूलकच 'कृत्रिमाकृत्रिम न्याय' आहे असे कोणी म्हणतात पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण संज्ञावाचक शब्दांनी ज्या विशेष अर्थांचा पूर्वी बोध होत नव्हता त्या नवीन अर्थांचाहि बोध त्यापासून व्हावा (म्हणजे त्या संज्ञावाचक शब्दांचा लोकव्यवहारांत जो मामुली अकृत्रिम अर्थ आहे त्याखेरीज त्यांत नवीन म्हणजे कृत्रिम अर्थांची भर घालून त्यांना एक जास्त विशिष्ट अर्थ जोडून दिला आहे) अशा विधानाकरितां संज्ञासूत्रे रचली आहेत असे म्हणणे संभवत असतांना, त्या संज्ञावाचक शब्दाचे एकाच विशिष्ट (कृत्रिम) अर्थांत नियमन केले आहे—म्हणजे संज्ञाविधायकसूत्रांत संज्ञावाचक शब्दांचा जो कृत्रिम अर्थ दिला आहे तेवढ्याच अर्थाचे ग्रहण करावे व त्या शब्दांच्या इतर अर्थांचे ग्रहण करू नये—हे म्हणणे बरोबर नाही (सारांश संज्ञाविधायकसूत्रे ही विधिसूत्रे मानली जाऊं शकत असता, त्यांना नियामक सूत्रे मानणे बरोबर नाही)

सर्वे सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमोऽपि योगिदृष्ट्या, न त्वस्मद्दृष्ट्या विशिष्य सर्वशब्दार्थज्ञानस्याशक्यत्वात् । सामान्यज्ञानं तु न बोधोपयोगीत्यन्यत्र निरूपितम् ॥ ९ ॥

(प्रत्येक शब्दाने सर्व अर्थांचा बोध होत असल्यामुळे, संज्ञावाचक शब्दांत संज्ञाविधायक सूत्रांनी नवीन अर्थांची भर घातली आहे हे म्हणणे बरोबर नाही—असे जर कोणी म्हणेल तर ते ठीक नाही, कारण) सर्व शब्द सर्व अर्थांचे वाचक आहेत हे म्हणणे योगिजनांच्या दृष्टीने ठीक असलें तरी आपल्या (व्यवहारी पामरांच्या) दृष्टीने तसे म्हणणे बरो

बर नाही; कारण यच्चयावत् सर्व शब्द व त्यांचे सर्व अर्थ जाणणे आपणांस अशक्य आहे. व (कोणी एखादे वाक्य उच्चारल्यास त्यांतील प्रत्येक शब्दाचा) विशेष—म्हणजे अभिप्रेत-अर्थ कोणता आहे हेहि जाणणे अशक्य आहे (प्रत्येक शब्दाचे सर्व प्रकारचे अर्थ आहेत असे) सामान्यज्ञान वाक्यार्थबोधाच्या उपयोगी पडूं शकत नाही. (वाक्यांतील प्रत्येक शब्दाचा सङ्केतित अर्थ—म्हणजे जो अर्थ वक्त्याला अभिप्रेत आहे तो अर्थ—कळल्याशिवाय वाक्यार्थबोध होऊं शकत नाही) हे इतर ठिकाणीं सांगितले आहे.

परिभाषा नं० १०

नन्वध्येता शयितेत्यादाविङ्शीङोर्ङित्वाद् गुणनिषेधः स्यादत आह—

‘ [illegible] ’ व ‘ शीङ्+इ+ता=शे+इता=शयिता ’ इत्यादि स्थली, ‘ इङ् ’ व ‘ शीङ् ’ हे दोन्ही धातु ङित् आहेत त्यामुळे ‘ क्ङिति च’ सू० २२१७ ह्या सूत्रान्वये त्यांनां गुणाचा निषेध पावला आहे (अशी कोणी शंका करील तर, त्या शंकेचे निवारण व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

कार्यमनुभवन् हि कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ॥ १० ॥

ज्याच्यावर कार्य केले जाते तो कार्यी, ते कार्य अनुभवीत असतांना, (सूत्र-विहित) कार्याचे निमित्त होऊं शकत नाही.

स्थण्डिलाच्छयितरीति निर्देशश्चास्या ज्ञापकः

‘ स्थण्डिलाच्छयितरिव्रते ’ सू० १२१६ ह्या सूत्रांत ‘ शयितरि ’ असा जो निर्देश केला आहे तो ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय. (‘शयितरि’ ह्यांत ‘ शीङ् ’ धातूच्या अन्त्य ईकाराचा ‘ सार्वधातुकार्धधातुकयोः ’ सू० २१६८ ह्या सूत्राने गुण करून ‘ एचोऽयवायावः ’ सू० ६१ ह्या सूत्राने ‘ ए ’ च्या जागी अयादेश करून सप्तमीच्या एक वचनाचे रूप निर्दिष्ट केले आहे ‘ शीङ् ’ धातु ङित् असूनहि पाणिनीने अन्त्य ईकाराला गुण केला आहे, कारण ‘ शीङ् ’ हा धातु गुणरूपी कार्य अनुभवित असतांना गुणप्रतिबन्धक कार्याचे निमित्त होऊं शकत नाही. ह्यामुळे ‘ शयितरि ’ हा शब्द त्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

ऊर्णुनविषतीत्यादिसिद्धये कार्यमनुभवन्निति। अत्र हि द्विर्वचनेऽचीति नुशब्दस्य द्वित्वम्। अन्यथा सन्यङोरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्सन्नन्तस्य कार्यित्वेनेसो द्वित्वनिमित्तत्वाभावान्नप्रवृत्तिर्न स्यात् ॥

‘ ऊर्णुनविषति ’ इत्यादि रूपाची सिद्धि व्हावी एवढ्याकरिता ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द ह्या परिभाषेत घातले आहेत. ‘ ऊर्णुनविषति ’ हे रूप सिद्ध करिताना, ‘ द्विर्वचनेऽचि ’ सू० २२४३ असे सूत्र असल्यामुळे, (गुणरूपी अजादेश होण्यापूर्वी) ‘ नु ’ ह्याचे द्वित्व केले आहे परिभाषेत जर ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द नसते (व ‘ कार्यी निमित्ततया नाश्रीयते ’ एवढीच जर परिभाषा पठित असती) तर, ‘ सन्यङो. ’ सू० २३९५ ह्या सूत्रांत ‘ सन्यङो. ’ हा षाष्ठ्यन्त निर्देश आहे म्हणून, ‘ सन्नन्त ’ ‘ ऊर्णु+इस् ’ एवढा सर्व ‘ कार्यी झाल्यामुळे ’ ‘ इस् ’ हा द्वित्वाचे निमित्त होऊं शकला नसता, व द्वित्वनिमित्ताच्या अभावामुळे ‘ द्विर्वचनेऽचि ’ हे निषेध-सूत्र प्रवृत्त झाले नसते (व त्यामुळे गुणाचा प्रतिषेध झाला नसता व गुण होऊन, ‘नु’ चे द्वित्व न होता, ‘ नो ’ चे द्वित्व झाले असते व सनाचे विकृत रूप झाले असते. सन्यङो ’ हे षष्ठीचे द्विवचन आहे, सप्तमीचे रूप नव्हे ह्या सूत्राचा अर्थ ‘ सन्नन्तस्य यङन्तस्य च द्वित्वं भवति ’ असा केला आहे. ह्या अर्थाप्रमाणे सन्नन्ताला द्वित्व होते. ह्यामुळे द्वित्वरूपी कार्य अनुभविणारा ‘ऊर्णु+इस् ’ एवढा शब्दसमुदाय कार्यी होतो तर मग ह्या परिभाषेप्रमाणे तो द्वित्वरूपी कार्याचे निमित्त—म्हणजे कारण—कसा होऊं शकणार ? परंतु परिभाषेत ‘ कार्यमनुभवन् ’ हे शब्द टाकले असल्यामुळे, व द्वित्व-रूपी कार्य अनुभविणारे पूर्ण सन्नन्ताङ्ग कार्यी नसून, ‘ अजादेर्द्वितीयस्य ’ सू० २१७६ ह्या सूत्राप्रमाणे द्वितीय एकाच् ‘ नु ’ हाच द्वित्वरूपी कार्य अनुभविणारा अस-ल्यामुळे, हे सन्नान्ताङ्ग द्वित्वरूपी कार्याचे निमित्त=कारण होऊं शकते. ह्या दोहोंत—म्हणजे द्वितीय एकाच् ‘ नु ’ व सन्नन्ता—ङ्ग ह्यामध्ये अवयवावयविभावामुळे फरक आहे. पूर्ण सन्नन्ताङ्ग हे अवयवी असून, ‘ नु ’ हा त्याचा अवयव आहे. सारांश, द्वित्वकार्य अनु-भविणारा कार्यी ‘ नु ’ व द्वित्वाचे निमित्त पूर्ण सन्नन्ताङ्ग हे भिन्न असल्यामुळे, ही परिभाषा ‘ नु ’ चे द्वित्व होण्याच्या आड येत नाही.)

वस्तुतः समवायिकारणनिमित्तकारणयोर्भेदस्य सकललोकतन्त्रप्रसिद्धतया तस्य तत्त्वेनाश्रयणाभावेन नैषा ज्ञापकसाध्या। अत एव हिः प्रयुक्तः। स हि तत्त्वेनानाश्रयणे हेतोः प्रसिद्धत्वं द्योतयतीति तत्वम् ॥ द्विर्वचनेऽचीत्यत्र भाष्ये ध्वनितैषा ॥ १० ॥

वास्तविक पाहिले असतां, समवायिकारण व निमित्तकारण भिन्न असतात ही गोष्ट सर्व शास्त्रांत व लोकव्यवहारांत प्रसिद्ध आहे. (ही दोन कारणे परस्पर भिन्न असल्यामुळें) समवायिकारणाला केव्हाहि निमित्तकारण मानता येत नाही; म्हणून ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध मानण्याचे कारण नाही. (कारण समवायिकारण कधीहि निमित्त-कारण होऊं शकत नाहीं ह्या लौकिक न्यायानेच ती सिद्ध होते. येथे ‘ कार्यमनुभवन् हि कार्यी ’ म्हणजेच समवायि कारण होय जसे—घटरूपकार्य अनुभविणारी मृत्तिका ही समवायिकारण असल्यामुळें वर सांगितलेल्या लौकिकन्यायाप्रमाणे ती केव्हाहि निमित्त

कारण होऊं शकत नाही म्हणून ही परिभाषा लौकिकन्यायाने सिद्ध होत असता, ज्ञापक शोधण्याची गरज काय ?) म्हणूनच ह्या परिभाषेत ' हि ' हा शब्द घातला आहे, व तो शब्द हेच सुचवितो की, समवायिकारण हे केव्हांहि निमित्तकारण होऊं शकत नाही हे सर्वत्र प्रसिद्ध—म्हणजे लौकिकन्यायसिद्ध—असल्यामुळे, कार्य अनुभविणारा कार्यी हा समवायिकारण असतांना, निमित्तकारण केव्हांहि होऊं शकत नाही. ' द्विर्वचनेऽचि ' १–१–५९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ह्या परिभाषेचे (व ह्या परिभाषेतील ' कार्यमनुभवन् ' ह्या अंशाचे) अस्तित्व ध्वनित केले आहे.

परिभाषा नं० ११

ननु प्रणिदापयतीत्यादौ दारूपस्य विधीयमाना घुसंज्ञा दापि न स्यादत आह—

' प्रणिदापयति ' इत्यादि स्थली, ' दा ' ला सांगितलेली ' घु ' संज्ञा ' दाप् ' ला होणार नाही (' दा ' धातुचा ' णिच् ' करितांना ' अर्तिन्ही ' सू० २५७० ह्या सूत्राने पुगागम होत असल्यामुळे, ' दा ' धातूचे ' दाप् ' असे रूप होते, व त्यामुळे ' दाधाघ्वदाप ' सू० २३७२ ह्या सूत्राने ' दा ' धातुची घुसंज्ञा नष्ट होऊन ' नेर्गदनद '–सू० २२८५ ह्या सूत्राने ' प्रणिदापयति ' ह्यांतील ' न् ' चे णत्व होणार नाही तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ ११ ॥

" ज्याला आगम होणे सांगितले आहे त्याला आगम झाल्यावर, आगम त्याचा अवयव होत असल्यामुळे, आगमरहित शब्दाच्या वाचकशब्दाने आगमसहित शब्दाचे ग्रहण होते "

यमुद्दिश्यागमो विहितः स तद्गुणीभूतः शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन तद्ग्राहकेण तद्बोधकेन शब्देन गृह्यते बोध्यत इत्यर्थः ।

ज्याला उद्देशून आगम सांगितला आहे त्याला तो आगम झाल्यावर व्याकरणशास्त्रांत तो आगम त्याचा अवयव समजला जातो. म्हणून आगमरहिताच्या वाचक शब्दाने आगमसहिताचा बोध होतो. (जसे ' दा ' ह्या आगमरहित धातूचा वाचक शब्द ' घु ' आहे, ' अर्तिन्ही ' ह्या सूत्राने ' दा ' धातूस ' प् ' हा आगम झाल्यावर ' दाप् ' असे आगमसहित रूप होते, व ' घु ' ह्या शब्दाने त्या आगमसहित ' दाप् ' रूपाचेहि ग्रहण होते.)

तत्र तद्गुणीभूता इत्यंशो बीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याङ्गाधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं दृश्यते ॥

ह्या परिभाषेंतील ' तद्गुणीभूता. ' ह्या शब्दाने अशा तऱ्हेचा बोध होण्याचें कारण सांगितलें आहे लौकिक व्यवहारांत देखील देवदत्ताला (इतर लोकांच्या मानानें) अधिक अवयव असल्यास, ' देवदत्त ' शब्दानें जास्त अवयवानें युक्त अशा देवदत्ताचें ग्रहण केले जाते. (आणि ह्याच लौकिकन्यायानुसार ज्याला आगम होतो त्याचा तो आगम अवयव होत असल्यामुळे, आगमरहिताच्या वाचकशब्दाने आगमसहित शब्दाचेंहि ग्रहण होते.)

यमुद्दिश्य विहित इत्युक्तेः प्रनिदारयतीत्यादौ न दारित्यस्य घुत्वम् ॥

ह्या परिभाषेतील 'यदागमा.' ह्या शब्दाची 'यमुद्दिश्य विहित.' (' ज्याला उद्देशून आगम सांगितला आहे) अशी व्याख्या केली असल्यामुळे, ' प्रनिदारयति ' इत्यादि ठिकाणी 'दार्' ह्याला 'घु' संज्ञा प्राप्त होत नाही. (' प्र+नि+दॄ+णिच् ' अशा स्थितीत ' अचोञ्णिति' सू. २५४ ह्या सूत्रानें 'दॄ' ह्यांतील अन्त्य ऋकाराची वृद्धि होऊन, ' उरण्रपरः' सू. ७० ह्या सूत्रान्वये ' प्र+नि+दार्+णिच् ' असे होते. आतां शंकाकार अशी शंका करील की, ' दा' धातूला पुगागम होऊन 'दाप्' असे झाल्यावर तुम्ही त्याची 'घु' संज्ञा मानता, तर मग 'दॄ' ह्याचे 'दार्' असे रूप, वर सांगितल्याप्रमाणे, झाल्यावर, 'दार्' ह्याला देखील 'घु' संज्ञा कां प्राप्त होऊं नये ? कारण जसा 'प्' हा आगम आहे तसा 'र्' हाहि आगम आहे. ह्या शंकेचे उत्तर असे आहे की, 'र्' हा आगम धातूला झाला नसून, 'आ' ह्या वृद्धीला ' उरण्रपरः ' सू ७० ह्या सूत्रान्वये झाला आहे. जसा पुगागम 'दा' धातूला उद्देशून झाला आहे तसा 'र्' हा आगम 'दा' ला उद्देशून झाला असता तर, 'दा' शब्दानें 'दार्' चे ग्रहण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, झालें असते, व त्याला घुसंज्ञा प्राप्त झाली असती. 'यमुद्दिश्य विहित.' हे शब्द व्याख्येत घातले असल्यामुळे, जशी ' दाप् ' ला घुसंज्ञा प्राप्त होते तशी 'दार्' ला घुसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'नेर्गदनद' हे सूत्र लागू पडत नाही व' प्रनिदारयति ' येथे णत्व होत नाही.)

' आने मुक् ' इति मुग्विधानसामर्थ्यादेषाऽनित्या । अन्यथा पचमान इत्यादावकारस्य मुकि अनया परिभाषया विशिष्टस्य सवर्णदीर्घे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

' आने मुक् ' सू ३१०१ ह्या सूत्रानें मुगागम सांगितला असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य आहे असे समजावें (ही परिभाषा नित्य आहे असे मानल्यास,) 'आने मुक् ' हें सूत्र व्यर्थ ठरेल. कारण, 'पचमान ' ('पच्+शप+शानच्=पच+आन') इत्यादि स्थलीं 'पच' हें अदन्त अङ्ग असल्यामुळे त्यांतील अन्त्य अकाराला ' आने मुक्' ह्या सूत्रानें ' म् ' हा आगम झाल्यावर, 'पचम्+आन' अशी स्थिति होते, व ' 'अकः सवर्णे दीर्घः ' सू. ८५ ह्या सूत्रांतील ' अकः ' ह्याने मुगागमसहित अकाराचे–म्हणजे–' अम् 'चे,–ह्या परिभाषेप्रमाणे, ग्रहण केल्यास,–म्हणजे 'पचम् ' हे 'पच' च आहे असें मानल्यास,–सवर्णदीर्घ होईल (व 'पचम्+आन =पचान ' असे विकृत रुप होईल,

व 'आने मुक्' हे सूत्र मुद्दाम केले असूनहि व्यर्थ ठरेल म्हणूनच ही परिभाषा अनित्य मानली पाहिजे, व ती अनित्य मानल्यास, मुगागमसहित अकाराचे–म्हणजे, 'अम् चे-'अक्'ने ग्रहण होणार नाही 'अम्' ला 'अम्' च मानावे, 'अ' मानूं नये, म्हणजे सवर्ण-दीर्घाची प्राप्ति न होतां, ' पचम्+आन =पचमान असे रूप सिद्ध होते)

तेन दिदीय इत्यादौ यणादि न,

ही परिभाषा अनित्य मानली आहे म्हणूनच, ' दिदीये ' इत्यादि ठिकाणी यणादेश होत नाही ('दिदीये' हे ' दीङ् क्षये' ह्या धातूच्या लिटाचे रूप आहे 'दी+ए=दीदी+ए=दिदी+ए' अशा स्थितीत, 'दीङो युडचि क्ङिति सू २५०७ ह्या सूत्राने प्रत्ययास 'युट्' आगम होऊन, 'दिदी+य्+ए=दिदीये' असे रूप होते जर ह्या परिभाषेप्रमाणे, आगम-रहित 'ए' प्रत्यय व आगमसहित 'ए' प्रत्यय–म्हणजे 'ये'—हे एकच मानले तर ' एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ' सू –२७३ ह्या सूत्राने ' दिदी ' यातील अन्त्य ईकारास यणादेश होऊन 'दिद्य्+ये='दिद्य्ये' असे विकृत रूप होईल, तसे रूप होत नाहीं, कारण ही परिभाषा अनित्य मानली आहे, व त्यामुळे 'ये' ह्याला 'ए असे मानता येत नाही)

जहारेत्यादावात औ णल इति च न।

('वुग्युटौ उवङ्यणो. सिद्धौ वक्तव्यौ'–सू० २५०७ वरील वार्तिक–ह्याप्रमाणे ' दिदीये ' असेच रूप होऊं शकते, म्हणून ग्रन्थकार ' जहार ' हे दुसरे उदाहरण देतात.) ही परिभाषा अनित्य आहे म्हणूनच, ' जहार ' इत्यादिस्थली ' आत औ णलः सू० २३७१ हे सूत्र लागत नाहीं (' हृ+णल्=जहृ+णल् ' येथे ' उरत् ' व 'कुहोश्चुः' सू २२४४ व २२४५ ह्या सूत्रान्वये अत्व व चुत्व होऊन आणि अचो ञ्णिति' सू० २५४ ह्याने वृद्धि होऊन 'जहार्+अ' अशी स्थिति झाली असता, जर ह्या परिभाषे-प्रमाणे, उरण्रपर ' सू० ७० ह्या सूत्राने ' आ ' ह्या वृद्धीला झालेला जो 'र्' हा आगम त्या आगमारहित 'आ' ला हा 'आ' च आहे असे मानले तर, ' आत औ णल ' हे सूत्र लागून ' णल्' चे जागी ' औ ' असा आदेश होऊन, ' जहार्+औ=जहा+औ=जहौ ' असे 'वृद्धिरेचि' सू न ७२ ह्या सूत्रान्वये विकृत रूप सिद्ध होईल तसे न व्हावे म्हणूनच ही परिभाषा अनित्य मानली आहे)

न चाकारादेर्वर्णस्य वर्णान्तरमवयवः कथमिति वाच्यम्, वचनेनाव-यवत्वबोधनात्। तस्य चावयवत्वसादृश्ये पर्यवसानं बोध्यम्।

' अ ' इत्यादिवर्णांचा दुसरा वर्ण अवयव कसा मानतां येईल ? (जसे–'पचम्+आन' ह्यांतील ' म् ' हा वेगळा वर्ण 'अ' चा अवयव कसा मानावा, किंवा ' दाप् ' ह्यांतील ' प ' हा आगम भिन्न वर्ण असल्यामुळे, ' आ ' चा अवयव कसा मानावा ? वर्णसमुदायांत जे वर्ण असतात ते त्या समुदायाचे अवयव मानणे योग्य होईल, पण एक वर्ण दुसऱ्या वर्णाचा अवयव मानणे योग्य नाही—अशी शंका कोणी केल्यास ही शंका

वेणे बरोबर नाही कारण ' वचन '–म्हणजे ही परिभाषाच–सांगते की, एक वर्ण (आगम) दुसऱ्या वर्णाचा (ज्याला आगम झाला आहे त्याचा) अवयव समजावा (वास्तविक एक वर्ण दुसऱ्या वर्णाचा अवयव नसतो. तथापि) आगमाचे ठिकाणी अवयवत्वाची कल्पना करावी–म्हणजे ज्याला आगम झाला आहे त्याचा तो आगम अवयव आहे असा त्या आगमाचे ठिकाणी अवयवत्वाचा आरोप करावा—हे ह्या परिभाषेचे तात्पर्य समजावे

न चोक्तज्ञापकाद्गणग्रहणे ऽस्या अप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ,–' आने मुक् ' इति सूत्रे भाष्येऽकारस्याङ्गावयवस्य मुगित्यर्थे पचमान इत्यत्र ' तास्यनुदात्तेत् ' इति स्वरो न स्यादित्याशङ्क्याद्युपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राह्यमित्युक्तेरसङ्गत्यापत्तेः ॥

' जेथे एकाच वर्णास–म्हणजे ' एकाल् ' ला–आगम होतो तेथे ही परिभाषा लागत नाही हे, ही परिभाषा अनित्य आहे ह्याचे ज्ञापक मानलेल्या ' आने मुक् ह्या सूत्रावरूनच सिद्ध होते–अशी कोणी शंका केल्यास, (' आने मुक् ' ह्या सूत्राने ' पच ' ह्यांतील अन्त्य अकार जो एकवर्ण म्हणजे एकाल् आहे त्याला ' म ' हा आगम होतो अशा ठिकाणी ' अम् ' हा ' अ ' च आहे अशी ह्या परिभाषेमुळे, बुद्धि न व्हावी म्हणून ' आनेमुक् ' हे सूत्र मुद्दाम केले आहे व हे सूत्र जेथे एकाल्ला आगम होतो तेथे ' यदागमा ' ही परिभाषा लागत नाही ह्याचे ज्ञापक ठरते अशी शंका केल्यास) ही शंका बरोबर नाही कारण असे मानल्यास, भाष्याशी (तीन ठिकाणी) विरोध येईल (तो विरोध कसा येतो हे पुढील व्याख्यानांत सांगितले आहे)

(१) भाष्यांत ' आने मुक् ' ह्या सूत्राचा अर्थ असा केला आहे की, अङ्गावयव जो अन्त्य अकार त्याला, ' आन ' पुढे आल्यास, ' मुक् ' आगम होतो. भाष्यकारांनी ह्या सूत्राचा असा अर्थ करून अशी शंका केली आहे की, ' पचमान ' येथील ' अ ' च्या पुढे असणारा लादेश ' शानच् ' (' लटः शतृशानचौ ' सू० २१०० ह्या सूत्राने होणारा जो सार्वधातुक आदेश आहे) त्या शानचांतील–म्हणजे ' आन ' यातील- ' आ ' ला ' तास्यनुदात्तेत् '–सू० ३७३० ह्या सूत्राने अनुदात्त स्वर कसा होऊं शकणार? (कारण ' अ ' व ' आ ' ह्यांमध्ये ' मुक् 'चे व्यवधान आहे. ह्या शंकेचे निराकरण भाष्यकार असे करितात की,) ' शप् ' चा–म्हणजे ' अ ' चा–अवयव झालेला जो ' मुक् '=' म् ' त्याचे ' शप् ' (अ) ग्रहणाने ग्रहण होते. (म्हणजे मुगागमसहित जो शप्=' अम् ' त्याला मुगागमरहित ' शप् ' च–म्हणजे ' अ ' च–मानावे. त्यामुळे ' म् ' चे व्यवधानच नाही असे समजावे, म्हणजे, ' तास्यनुदात्तेत् ' ह्या सूत्राने अनुदात्तस्वर होऊ शकतो. ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, एकाल्च्या ठिकाणीहि ' यदागमा. ' ही परिभाषा लागते, कारण अ ' हा एकाल्–म्हणजे केवळ एकवर्ण–असून देखील, भाष्यकारांनी अकाराने आगमसहित अकाराचे–म्हणजे ' अम् ' चे–ग्रहण केले आहे म्हणून जेथे एकच वर्णाला आगम होतो तेथें ही परिभाषा लागत नाही हे म्हणणे चूक ठरते)

किं च ङमन्तपदावयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडित्यर्थे कुर्वन्नास्ते इत्यादौ ङमो ङमुडागमे णत्वप्राप्तिमाशङ्क्य यदागमा इति न्यायेनाद्यनस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणात्पदान्तस्य इति निषेध इत्यनया परिभाषयागमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यत इत्याशयक ङमुट्सूत्रस्थभाष्यासङ्गतेः ।

(२) दुसरे असे की, ङमो ह्रस्वादचि ङमुट् नित्यम् ' सू० १३४ ह्या सूत्राचा भाष्यकारानी, ' ह्रस्वात्पर य. ङम् पदान्त तस्य ङमुट् आगमो भवति, अचि परे सति '–म्हणजे ' ङम् ' ह्रस्व स्वरापुढे असून पदाच्या अन्ती असल्यास व त्यापुढे स्वर आल्यास, त्या ' ङम् ' ला ' ङमुट् आगम होतो–असा अर्थ केला आहे. ह्या अर्थाप्रमाणे (' कुर्वन्+आस्ते=कुर्वन्नास्ते ' अशा स्थितीत ' कुर्वन् ' ह्यांतील पदान्त नकारापुढे ' आ ' हा स्वर असल्यामुळे त्या नकाराला ' ङमुट् =न् ' असा आगम होऊन ' कुर्व+ङमुट्=न्+न्+आस्ते अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत ' कुर्वन् ' ह्यातील अन्त्य ' न् ' ला ' पदान्तस्य ' सू० १२८ ह्या सूत्रामुळे जरी णत्व होऊं शकत नाही तरी त्याच्यापूर्वी असलेल्या) ङमुडागमरूपी प्रथम ' न् ' ला णत्व का होऊं नये अशी शंका भाष्यकार करितात (कारण तो ' न् ' पदान्ती नसल्यामुळे, ' पदान्तस्य ' हा निषेध त्याला लागू पडूं शकत नाही.) आणि त्या शंकेचे समाधान असे करितात की, पदान्त ' न् ' ला झालेला ' ङमुट् ' (न्) आगम पदान्त ' न् ' चा अवयव असल्यामुळे तोहि , ' यदागमा ' ह्या परिभाषेच्या आधारे, पदान्तच समजला पाहिजे म्हणून ' पदान्तस्य ' ह्या निषेधामुळे त्या प्रथम ' न् ' लाहि णत्व होऊं शकत नाही (ह्याहि भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, एकाल्ग्रहणात ही परिभाषा लागते, कारण ' कुर्वन् ' यातील पदान्त ' न् ' ला झालेला ' न् ' आगम त्याचा अवयव होतो असे म्हणून भाष्यकारानी ही परिभाषा लावली आहे जर प्रथम ' न् ' ला णत्व झाले असते तर ' ष्टुनाष्टु ' सू० ११३ ह्या सूत्रान्वये, द्वितीय ' न् ' लाहि णत्व झाले असते व ' कुर्वण्णास्ते ' असा विकृत सन्धि झाला असता) वरील भाष्याचा आशय असा आहे की, ज्याला आगम झाला आहे त्याचे धर्म आगमास प्राप्त होतात. (जसे ' कुर्वन् ' ह्यातील ' न् ' चे ठिकाणी जो पदान्तत्व धर्म आहे तो त्याला झालेल्या ' न् ' ह्या आगमासहि प्राप्त होतो. त्यामुळें तो आगमहि पदान्त समजला जातो) साराश ' एकाल् ' ला ही परिभाषा लागत नाही हें म्हणणें ङमुट् सूत्रावरील ८–३–३२ भाष्याविरूद्ध ठरते.

किञ्च गुणादेरपरत्वे रेफविशिष्टे गुणत्वाद्यैष्टव्यम् । अन्यथा ऋकारस्य गुणवृद्धी अरारावेवेति नियमो न स्यात् तच्च । वर्णग्रहण एतदप्रवृत्तौ न सङ्गच्छते ।

(३) तिसरे असे की, भाष्यकाराची अशी इष्टि (म्हणण) आहे की, गुण (अ) व वृद्धि (आ) ह्यांना ' उरण्रपर ' ह्या सूत्रान्वये) ' रेफ ' (र्) लाग-

ल्यावर रेफविशिष्ट 'अ' व 'आ' (म्हणजे 'अर्' व 'आर्') ह्यांना 'ऋ' चे अनुक्रमे गुण व वृद्धि समजावे वर्ण ग्रहणांत 'यदागमा.' ही परिभाषा लागत नाही असे मानल्यास, 'ऋ' चा गुण 'अर्' व वृद्धि 'आर्' हा जो भाष्यकारांनी नियम सांगितला आहे तो सिद्ध होणार नाही व भाष्याशी विरोध येईल (वास्तविक पाहता 'अदेङ्गुण' व 'वृद्धिरादैच्' सू० १७ व १६ ह्यां सूत्रांप्रमाणे, 'अ' ला गुणसंज्ञा आहे, 'अर्' ला गुणसंज्ञा नाही, तसेच 'आ' ह्याला वृद्धिसंज्ञा आहे, 'आर्' ह्याला वृद्धिसंज्ञा नाही तथापि 'यदागमाः' ही परिभाषा वर्णग्रहणात देखील लागते असे मानल्यास, 'र्' हा आगम, 'एकाल्' 'अ' व 'आ' याचा अवयव ठरतो, व 'अर्' म्हणजे 'अ' च, व 'आर्' म्हणजे 'आ' च, असे मानल्याने, 'अर्' ह्याला गुणसंज्ञा व 'आर्' ह्याला वृद्धिसंज्ञा प्राप्त होते.)

अत एव रदाभ्यामितिसूत्रे भाष्यं "गुणो भवति वृद्धिर्भवति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तत" इति ।

(वर्णग्रहणात ही परिभाषा लागू पडते) म्हणूनच, 'रदाभ्याम्'-८-४-४२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, जेव्हा 'ऋ' ला गुण होतो किंवा वृद्धि होते असे म्हटले जाते तेव्हा रेफ ज्यांच्या शिरावर आहे असे 'अ' व 'आ' —म्हणजे 'अर्' व 'आर्'—हे अनुक्रमे गुणसंज्ञक व वृद्धिसंज्ञक होतात

अत एव 'नेटि' 'णेरनिटि' इत्यादि चरितार्थम् ।

'यदागमा' ही परिभाषा पाणिनीला मान्य असल्यामुळेच, 'नेटि' सू० २२६८ व 'णेरनिटि' सू० २३१३ ही सूत्रे सार्थक ठरतात (ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसती तर, वरील दोन सूत्रे करण्याची कांहीच गरज नव्हती. 'वदव्रजहलन्तस्याचः' सू० २२६७ ह्या सूत्राने परस्मैपदीधातुपुढे 'सिच्' आला असतां, 'वद्' 'व्रज्' व हलन्ताङ्ग ह्यांतील अचाला वृद्धि होते. ह्या सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या 'सिच्' ह्याचा 'इडागमरहित' 'सिच्' असा अर्थ केला तर 'नेटि' ह्या निषेधवाचक सूत्राची गरजच नाही. कारण 'प्राप्तस्यैव निषेध.' ह्या न्यायाने प्राप्ताचाच निषेध केला जातो. पण 'यदागमाः' ह्या परिभाषेचा आश्रय केल्यास, 'सिच्' म्हणजे इडागमरहित व तसाच इडागमसहित 'सिच्' असा अर्थ होतो, व ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे, इडागमसहित 'सिच्' पुढें असतां देखील वृद्धि प्राप्त होईल हे जाणूनच, तशा ठिकाणीं वृद्धि न व्हावी म्हणून, 'नेटि' हे सूत्र पाणिनीने केले आहे. तसेच 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू० २२९७ ह्या सूत्रांत 'सिच्' चा इडागमरहित व तसाच इडागमसहित 'सिच्' असा जो अर्थ आहे तो देखील, ही परिभाषा पाणिनीस मान्य होती हेच दर्शवितो. तसेच 'णेरनिटि' असे सूत्र न करितां, पाणिनीने केवळ 'णे.' असेच सूत्र केले असतें तर, ह्या यदागमपरिभाषेप्रमाणे, इडागमरहित किंवा इडागम-

सहित आर्धधातुकप्रत्यय पुढे असता, णिलोप झाला असता, तो णिलोप इडागमरहित आर्धधातुकप्रत्यय पुढे असतांच व्हावा म्हणून, 'णेरनिटि' असे सूत्र केले आहे. वरील सूत्रावरून हे स्पष्ट होते की 'यदागम' परिभाषा पाणिनीला मान्य होती.)

अनागमकानां सागमका आदेशा इत्यस्य त्वयमर्थः—आर्धधातुकस्येडागम इत्यर्थे ज्ञाते नित्येषु शब्देष्वागमविधानानुपपत्त्यार्थापत्तिन्यायकवाक्यान्तरकल्पनेनेड्रहितबुद्धिप्रसङ्गे सेड्बुद्धिः कर्तव्येति ।

(कोणी अशी शंका करितात की, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' सू० ४९ हे सूत्र असल्यामुळे, 'यदागमा' ह्या परिभाषेची आवश्यकताच नाही. कारण ह्या परिभाषेने जे कार्य करणे आहे ते, स्थानिवद्भाव मानून करिता येईल ह्या शंकेचे निरसन करण्याकरिता ग्रन्थकार प्रथम असे म्हणतात की, 'अनागमकानां सागमका आदेशाः' —म्हणजे 'आगमरहिताचे जागी आगमसहित आदेश होतात —ह्याचा अर्थ असा आहे की, 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' सू० २१८४—म्हणजे 'वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाना इडागम होतो'—असा ह्या सूत्राचा अर्थ कळल्यानंतर, आपल्यास सहजच वाटते की, प्रत्ययास आगम होतो असे विधान करणे अयोग्य होय, कारण (वैयाकरणाच्या मते) शब्द नित्य (म्हणजे अपचय व उपचयरहित आणि अविकारि—म्हणजे ज्याचे स्वरूप कधीहि न बदलतां एकसारखेच राहत) असल्यामुळे, त्याला आगम होतो असे विधान करणे बरोबर नाही (कारण तसे विधान केल्यास शब्दाला अनित्यत्व येण्याची आपत्ति येते) म्हणून, आगम विधायक 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्राचे अर्थापत्तिन्यायान्वये वाक्यान्तर कल्पून, आपण (वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला इडागम होतो असे न समजता,) अशी बुद्धि करावी की, (असे समजावे की) इड्रहित वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाचे जागी इट्सहित वलादि आर्धधातुकप्रत्यय होतो (अशी बुद्धि केल्यास प्रत्ययाला आगम होतो असे मानल्याने शब्दस्वरूप बदलून शब्दाला अनित्यत्व येत होते ते न येतां, शब्दाचे नित्यत्व कायम राहते, कारण आपण एका नित्य शब्दाचे ठिकाणी दुसरा नित्य शब्द होतो असे मानल्याने, शब्दाचे ठिकाणी अनित्यत्व येण्याची आपत्ति सहजच टळते 'अर्थातपत्तिन्यायान्वये' असे वर म्हटले आहे 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' हे अर्थापत्तिन्यायाचे उदाहरण आहे. आंगाने जाडा देवदत्त दिवसा जेवत नाही असा त्याचा अर्थ आहे मग देवदत्त लठ्ठ कसा ? त्याच्या जाडेपणामुळे अर्थात् हे सिद्ध होते की तो रात्री जेवीत असतो, नाहीतर तो रोड झाला असता अशा ठिकाणी वाक्यार्थ नीट जुळण्याकरिता 'रात्रौ भुङ्क्ते' अशी वाक्यान्तरकल्पना करावी लागते तसेच प्रकृतस्थलीं शब्दाचे नित्यत्व कायम राखण्याकरिता, 'इडागमरहितवलाद्यार्धधातुकप्रत्यये सेडार्धधातुकबुद्धिः कर्तव्या' अशी वाक्यान्तराची कल्पना करावी असे ग्रन्थकाराचे म्हणणे आहे)

एवं चादेशेऽपि यदागमापि बुद्धिविपरिणाम इति न नित्यत्वहानिः ।

ज्या प्रमाणे एका शब्दाचे ठिकाणी दुसऱ्या शब्दाचा आदेश होतो असे म्हटले असता, ' स्थानी ' व ' आदेश ' हे दोन्हीं नित्य शब्द असल्यामुळे नित्यत्वाची हानि होत नाही, त्याचप्रमाणे आगमाचे विधान केले असतां, तशीच बुद्धि करावी. (म्हणजे अनागमकाचे ठिकाणीं सागमक आदेश होतो असे समजावे), व असे मानल्यास शब्दाच्या नित्यत्वाचा बाध होत नाही.

स्थानिवत्सूत्रे च नेदृशादेशग्रहणं साक्षादष्टाध्यायीबोधितस्थान्यादेशभावे चारितार्थ्यात् ।

(वर केलेले प्रतिपादन योग्य असले तरी, ' स्थानिवदादेश ' हे सूत्र असल्यामुळे, ' यदागम परिभाषा व्यर्थ ठरते हे जे आमचे म्हणणे आहे त्याला काही बाध येत नाहीं.—असे शङ्काकार म्हणत असल्यास, त्याच्या आक्षेपावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं,) ' स्थानिवदादेश· ' ह्या सूत्रात, वर सांगितलेल्या ' आनुमानिक ' स्थान्यादेशभावाचें ग्रहण होत नाहीं. (जसे ' अर्तिह्रीव्ली '—सू० २५७० ह्या सूत्राने ' णिच् ' पुढे असता, 'दा' धातूस पुगागम होतो व आपण अशी कल्पना किंवा बुद्धि करितों कीं, 'दा' चे ठिकाणीं ' दाप् ' होतो. अशा प्रकारच्या आनुमानिक किंवा काल्पनिक आदेशाचे ग्रहण ' स्थानिवदादेश ' ह्या सूत्रात अन्तर्भूत होत नाही,—म्हणजे ' स्थानिवदादेश ' हें सूत्र अशा काल्पनिक आदेशाला मुळींच लागत नाहीं) ' स्थानिवदादेश.' ह्या सूत्राने अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित असलेल्या आदेशांचेच ग्रहण केले जाते (जसें ' अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति सू० ३८० ' हनो वध लिङि ' ' लुङि च ' सू० २४३३–२४३४ अशा सूत्रांनी सांगितलेल्या आदेशाचेच ग्रहण होतें, व आनुमानिक आदेशाचे ह्या सूत्राने ग्रहण होत नाहीं.) म्हणून ते सूत्र अष्टाध्यायींत सांगितलेल्या साक्षात आदेशाच्या ठिकाणीं चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, यदागमपरिभाषा व्यर्थ ठरत नाहीं.

किञ्चैवं सति स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाया अप्राप्त्याऽडागमसहितस्य पिबाद्यादेशापत्त्या लावस्थायामडिति भाष्योक्तसिद्धान्तासङ्गतिः ।

दुसरें असे कीं, ' स्थानिवदादेश. ' ह्या सूत्राने आनुमानिक आदेशांचेहि ग्रहण होते असें मानल्यास, लावस्थेतच (' ल ' च्या जागीं तिबादिप्रत्ययांचे आदेश होण्या पूर्वीच, ' लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त ' सू० २२०६ ह्याने) ' अट् ' हा आगम होत असतो असा जो भाष्यात सिद्धान्त सांगितला आहे त्याची सङ्गति लागणार नाही कारण जेथ ' स्थानिवदादेश ' ह्या सूत्राने, आदेशाचे ठिकाणी तो स्थानी आहे अशी बुद्धि करून, आपण कार्य करूं इच्छितो तेथ, ' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ' प० १२ ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, अडागमसहित ' पा ' ('अ+पा') ह्याचे ठिकाणी (' पाघ्राध्मा ' सू० २३६० ह्या सूत्राने) पिबादेश होण्याची आपत्ति येईल

('पा+लङ्' अशा स्थितीत, प्रथम लङाचे जागी तिबादेश होऊन, व नंतर 'पा' चे जागी पिबादेश होऊन मग अडागम होतो असा क्रम नसून, भाष्यकाराच्या सिद्धान्ताप्रमाणे, लावस्थेतच—म्हणजे लङाच्या ठिकाणी तिबादेश होण्यापूर्वीच—अडागम होत असल्यामुळे, 'अ+पा+लङ्' अशी स्थिति होते. पुढे लङाचे जागी तिबादेश होऊन व 'शप्' विकरण लागून, 'अ+पा+शप्+त' अशी स्थिति होते, नंतर 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रान्वये, स्थानिवद्भाव मानल्यास—म्हणजे आगमसहित 'अ+पा' हा 'पा' च आहे असे मानल्यास, 'पाघ्राध्मा' ह्या सूत्राने सांगितलेला पिबादेश 'अ+पा' च्या जागी होऊन 'अ+पा+शप्+त=पिब्+शप+त=पिबत' असे 'पा' धातूच्या लङाचे विकृत रूप होईल 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने होणाऱ्या स्थानिवद्भावामध्ये 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नसल्यामुळे, 'अपा' येथील केवळ 'पा' चे जागी पिबादेश करिता येणार नाही. पण 'यदागमा' ही परिभाषा मानल्यास, 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊन 'पाघ्राध्मा' ह्या सूत्रांत निर्दिष्ट जो 'पा' तेवढ्याचेच ठिकाणी पिबादेश होऊन, 'अपिबत्' असे रूप सिद्ध होईल.)

स्थानिवद्भावविषये निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाया' प्रवृतो तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे स्थानिवद्भावेन त्रयादेशमाशङ्क्य सकृद्गतिन्यायेन समाधानपरभाष्यासङ्गति ।

(जेथे 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने आदेशाला स्थानिवद्भाव होतो तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नाही, असे जे वर म्हटले आहे त्याच्या समर्थनार्थ ग्रन्थकार भाष्याचे प्रमाण देतात.) जेथे 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्राने आदेशाला स्थानिवद्भाव होतो तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागते असे मानल्यास, भाष्यकारांनी 'तिसृणाम्' हे रूप बरोबर आहे असे समर्थन करिताना जे भाष्य लिहिले आहे ते असगत ठरेल ('त्रेस्त्रयः' सू० २६४ ह्या सूत्राप्रमाणे, षष्ठीविभक्तीच्या बहुवचनाचा 'आम्' प्रत्यय पुढे असता, 'त्रि' चे ठिकाणी 'त्रय' असा आदेश होतो, 'त्रिचतुरो स्त्रियां तिसृचतसृ' सू० २९८ ह्या सूत्रान्वये, स्त्रीलिङ्गवाचक 'त्रि' शब्दाचे जागीं 'तिसृ' असा आदेश होतो स्त्रीलिङ्गवाचक 'त्रि' शब्दाच्या षष्ठीचे बहुवचन करिताना,) 'त्रिचतुरो.' हे सूत्र पर असल्यामुळे, (व 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' सू० १७५ असे सूत्र असल्यामुळे,) परसूत्र प्रवृत्त होऊन, स्त्रीलिङ्गवाचक 'त्रि' शब्दाचे जागी ('त्रि+आम्' अशा स्थितीत, 'त्रेस्त्रय' ह्या पर्वसूत्राप्रमाणे 'त्रय' असा आदेश न होता,) 'तिसृ' असा आदेश होतो (व 'तिसृ+आम्' अशी स्थिति होते अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां,) भाष्यकार अशी शंका करितात की, 'त्रि' चे जागी झालेला 'तिसृ' हा आदेश 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रान्वये, 'त्रि' च आहे असे मानून 'तिसृ' चे जागी पुन 'त्रेस्त्रय' ह्या सूत्राने 'त्रय' असा आदेश कां करू नये? व ह्या शंकेचे समाधान 'सकृद्गतिन्याय'

(सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ' परि० ४०) लावून करितात. (म्हणजे ' त्रेस्त्रय ' ह्या पूर्वसूत्राचा ' त्रिचतुरो ' ह्या परसूत्राने एकदा बाध झाला असल्यामुळे, ' त्रेस्त्रय ' हे पूर्वसूत्र पुनः प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व ' तिसृ ' चे जागी पुनः ' त्रय ' असा आदेश होऊं शकत नाही. ' निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ' ह्या परिभाषेचा उपयोग करून भाष्यकारानी शंकेचे समाधान केले नाही. त्यानी त्या परिभाषेचा उपयोग केला असता तर, त्याना सहज असे समाधान करिता आले असते की, ' त्रेस्त्रयः ' ह्या सूत्रात मागितलेला जो ' त्रि ' शब्द त्याचेच जागीं ' त्रय ' असा आदेश होऊ शकतो व ' तिसृ+आम् ' येथे ' त्रि ' शब्द नसून ' तिसृ ' शब्द असल्यामुळे, त्या अनिर्दिष्ट ' तिसृ ' शब्दाचे जागी, ' निर्दिश्यमानस्य ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्रयादेश होऊ शकत नाही पण अशा तऱ्हेने समाधान न करिता सकृद्गतिन्यायाचे अवलंबन करून, भाष्यकारानीं ज्याअर्थीं समाधान केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, ' स्थानिवदादेश ' ह्या सूत्राने जेथे आदेशाला ' स्थानिवद्भाव ' होतो तेथे ' निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागू शकत नाही)

एरुगित्यादौ स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया पठितवाक्यस्यैव समुदायादेशपरत्वेनादेशग्रहणसामर्थ्यात्तस्य स्थानिवत्सूत्रे ग्रहणेन न दोषः ।

' एरु ' सू० २१९६ इत्यादि सूत्रात (' इ चे स्थानी ' असा अर्थ सांगणाऱ्या ' एः ' या) स्थानषष्ठीचा निर्देश केला असल्यामुळे (जरी त्या सूत्राचा 'इ' चे स्थानी ' उ ' होतो असा अक्षरार्थ आहे तरी) त्या सूत्राचा तदन्तविधिपर—म्हणजे इकारान्ताचे स्थानी उकारान्त आदेश होतो असा अर्थ केल्यास, त्या साक्षात् पठित ' एरु ' या सूत्राचाच ' समुदायरूप स्थानीचे जागीं समुदायरूप आदेश होतो ' असा अर्थ होतो, व ' स्थानिवदादेश ' सू० ४९ या सूत्रात ' आदेश ' हा शब्द मुद्दाम घातला असल्यामुळे त्या सूत्राने समुदायरूपस्थानीचे जागीं होणाऱ्या समुदायरूप आदेशाचे ग्रहण होते व ते सूत्र अशा रीतीने होणाऱ्या आदेशास लागू पडण्यांत काही अडचण येत नाही (' स्थानिवत् ' एवढेच सूत्र केले असते तरी, ' स्थानी ' हा शब्द सापेक्ष असल्यामुळे त्या शब्दाने ' आदेश ' या शब्दाचे आपोआप ग्रहण झालेच असते असे असून देखील ज्या अर्थी पाणिनीने स्थानिवदादेश ' या सूत्रात ' आदेश ' हा शब्द घातला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, पाणिनीचा हा हेतु होता की, ' आदेश ' शब्दाने समुदायरूपी आदेशाचे देखील ग्रहण व्हावे असे मानले म्हणजे, ' ति ' या समुदायाचे ठिकाणीं झालेल्या ' तु ' ह्या समुदायरूपी आदेशाला ' स्थानिवदादेशः ' हें सूत्र लागू पडते व त्यामुळे ' पचतु ' याला पदसंज्ञा प्राप्त होण्यात काही अडचण येत नाहीं.)

अनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽपि श्रौतस्थानादेशभावस्य न त्याग इत्यचः परस्मिन् इत्यादेर्नासङ्गतिः । एतेन यदागमा इति परिभाषा

स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थत्यपास्तम्। एतत्सर्वं दाधाघ्वदाबितिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ ११॥

(वर सांगितलेला 'ति' चे जागी होणारा 'तु' हा आदेश साक्षात् सूत्र-निर्दिष्ट नसून तदन्तविधीने करावा लागत असल्यामुळे) अशा ठिकाणी 'ति' हा आनुमानिकस्थानी व 'तु' हा आनुमानिकआदेश अशा तऱ्हेची आनुमानिकस्थान्या-देशभावाची कल्पना करावी लागते तरी (अशा ठिकाणी होणारा आदेश साक्षात् सूत्र-निर्दिष्ट स्थानी व आदेश—म्हणजे इकार व उकार—यांना धरूनच होत असल्यामुळे.) अशा साक्षात् निर्दिष्ट स्थानी व आदेश याचा त्याग करितां येत नाही (कारण हा समुदायरूपी आदेश त्या साक्षात् सूत्रनिर्दिष्ट स्थानी व आदेश याच्या आधारावर केला असल्यामुळे, जर पायाच काढून घेतला तर त्यावर रचलेली इमारत ढासळून पडणार. समुदायाचे ठिकाणी समुदायरूपीआदेश करतेवेळीं एक अचाचे जागी होणाऱ्या साक्षात् सूत्रनिर्दिष्ट आदेशाचा त्याग करिता येत नाही,) म्हणूनच 'अच.परस्मिन्' सू० ५० इत्यादि सूत्रे चरितार्थ ठरतात (कारण 'अच परस्मिन्' हे सूत्र लागण्याकरितां एका अचाचे ठिकाणी आदेश होतो हे मानणे आवश्यक आहे. समुदायाचे ठिकाणी समुदायरूपी आदेश होतो एवढेच मानल्यास 'अच परस्मिन्' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थळ सापडणार नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरेल येथे समुदायरूपी आदेशांत व अर्थापत्तिमूलक वाक्यान्तरकल्पनेने होणाऱ्या आदेशात काय फरक आहे हे सांगणे जरूर आहे जेथे सूत्रात स्थानषष्ठीचा निर्देश केला असून 'स्थानी' व 'आदेश' यांचा पृथक् निर्देश केला आहे व त्या सूत्राचा तदन्तपर अर्थ करून एक समुदायाचे जागी दुसऱ्या समुदायाचा आदेश होतो अशी आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पना करावी लागते—उदाहरणार्थ वर सांगितल्याप्रमाणे 'एरु' या स्थली,—तशा स्थली 'स्थानि-वदादेश' हे सूत्र लागू पडते पण जेथे सूत्रात स्थानषष्ठीचा निर्देश नसून इतर प्रकारच्या षष्ठीचा निर्देश केला आहे व 'स्थानी' व 'आदेश' याचा पृथक निर्देश केला नसल्यामुळे 'आगमरहितस्य स्थाने आगमसहितस्य आदेशो भवति' अशी, शब्दाचे नित्यत्व कायम राखण्याकरिता अर्थापत्तिमूलक वाक्यान्तरकल्पना करावी लागते, तेथे जरी आनुमानिकस्थान्यादेशभाव होतो तरी तशा ठिकाणी 'स्थानिवदादेश' हे सूत्र लागू पडत नाही व 'यदागमा' ही परिभाषा लागू पडते, आणि अशा रीतीने तें सूत्र व ही परिभाषा ही दोन्ही आपापल्या विषयात चरितार्थ ठरतात, व एक दुसऱ्याचा बाध करीत नाही. असे आहे) म्हणूनच 'स्थानिवदादेश.' या सूत्रात 'यदागमा' या परिभाषेचा अन्तर्भाव होतो (व ही परिभाषा असण्याची कांही गरज नाही)—हे म्हणणे चूक ठरते. 'दाधाध्वदाप्' १-१-२० या सूत्रावरील भाष्यात हे सर्व स्पष्टपणे सांगितले आहे.

परिभाषा नं. १२

नन्वेवमुदस्थादित्यादावुदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य इति पूर्वसवर्णापत्तिरत आह—

यदागमपरिभाषेचा स्वीकार केल्यास, 'उदस्थात्' इत्यादि स्थली 'उद.स्थास्तम्भो:पूर्वस्य' ह्या सूत्रान्वये पूर्वसवर्ण होण्याची आपत्ति येईल (व 'उदस्थात' असे रूप सिद्ध न होतां, 'उत्थात्' असे विकृत रूप सिद्ध होईल, कारण 'उद्+अ+स्था+लुङ्' अशा स्थितीत, 'यदागमा. ह्या परिभाषेने 'अ+स्था' ह्याला 'स्था' असे मानल्यास—ह्मणजे 'उद्' च्या पुढे जरी 'अ+स्था' आहे तरी तो 'स्था' च आहे असे मानले तर—'उद स्थास्तम्भोपूर्वस्य' सू० ११८ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन 'अ+स्था' ह्याच्या पूर्वी जो 'द्' आहे त्याचा सवर्णरूपी आदेश 'अ' चे जागी करावा लागेल, व त्यामुळे 'उद्+द्+स्था=उद्+त्+स्था=उत+त+स्था=उत्था' असे रूप होऊन पुढे लुङाचे रूप करितांना 'उत्था+सिच्+त' अशी स्थिति झाली असता, 'गातिस्थाघुपाभूभ्य.' सू० २२२३ ह्याने सिचाचा लुक् होऊन, 'उत्थात' असे विकृत रूप होईल ही आपत्ति टाळण्याकरिता,) ही परिभाषा सागतात

निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ॥ १२ ॥

"सूत्रांत ज्या स्थानीचे उच्चारण केले आहे तेवढ्याचेच जागी आदेश होतात"

('उद.स्थास्तम्भो ह्या सूत्रांत 'स्था' चा निर्देश केला असल्यामुळे, 'आदे परस्य' ह्या सूत्रान्वये, सकाराच्याच ठिकाणी त्याच्या पूर्वी असलेल्या दकाराच्या सवर्णाचा आदेश होतो. 'उद्+अ+स्था+लुङ्' ह्या ठिकाणी 'उद्' च्या लगेच पुढे 'स्था' नसून दोहोत अकाराचे व्यवधान असल्यामुळे,—म्हणजे सकारापूर्वी अकार असून 'उद्' ह्यांतील दकार नसल्यामुळे, सकाराचे जागी सवर्णाची प्राप्तीच नाही. म्हणुन 'उदस्थात्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

'षष्ठीस्थानेयोगे' ति सूत्रमावर्तते । तत्र द्वितीयस्यायमर्थः । षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानमुच्चार्यमाणमुच्चार्यमाणसजातीयमेव निर्दिश्यमानादवदरूपमेव वा स्थानेन स्थाननिरूपितसम्बन्धेन युज्यते न तु प्रतीयमानमित्यर्थस्तेनेदं सिद्धम् ।

'षष्ठी स्थानेयोगा' हे सूत्र दोनदा उच्चारावे (पहिल्याने उच्चारलेल्या ह्या सूत्राचा अर्थ कौमुदीत जसा दिला आहे तसा करून) दुसऱ्याने उच्चारलेल्या त्या सूत्राचा अर्थ असा करावा—'षष्ठी' ह्या प्रथम शब्दाचा (तदन्तविधीने) 'षष्ठ्यन्तम्' असा अर्थ करून (व ह्या शब्दापुढे 'निर्दिश्यमानम्' ह्या शब्दाचा अध्याहार करून 'षष्ठ्यन्तं निर्दिश्यमानम्' ह्या पदांचा) अर्थ असा समजावा की, १—ज्याचे षष्ठीविभक्तीत सूत्रात उच्चारण केले आहे तो, किंवा २—त्याच्याशी जो सजातीय

आहे तो, (जसें—' उद स्थास्तम्भो ' सू० ११८ या सूत्रांत ' स्था ' चे षष्ठी विभक्तींत उच्चारण केले आहे त्या सूत्रात ज्या ' स्था ' चा पाणिनीनें उच्चार केला आहे तो ' स्था, ' आज आपण जो ' स्था ' उच्चारतो त्याहून व्यक्तिदृष्ट्या भिन्न आहे, तरी पण दोन्ही ' स्था ' ची एकच ' स्था ' रूप जाति असल्यामुळे, सूत्रात उच्चारलेल्या ' स्था ' ने आपण आज उच्चारलेल्या ' स्था ' चे ग्रहण होते. तसेच ' अस्यच्वौ ' सू० २११८ या सूत्रात जरी षष्ठी विभक्तीत अकाराचे उच्चारण केले आहे तरी, जातिपक्षाचा किंवा ' अणुदित् सवर्णस्य ' सू० १४ या सूत्राचा आश्रय केल्यास, ' अस्य ' ह्याने, सजातीयत्वामुळे किंवा सवर्णत्वामुळे, अठराहि प्रकारच्या अकाराचे ग्रहण होते. म्हणूनच ' उच्चार्यमाणसजातीयम् ' असा शब्द ग्रन्थकाराने वापरला आहे,) किंवा ३—ज्याचे सूत्रात षष्ठी विभक्तीत उच्चारण केले आहे त्याचा जो अवयव आहे तो. (तो अवयव ' आदे परस्य ' या सूत्रान्वये आद्यवयव असूं शकेल किंवा ' अलोऽन्त्यस्य या सूत्रान्वये अन्त्यावयव असूं शकेल. उरलेल्या ' स्थानेयोगा ' या शब्दाचा अर्थ असा समजावा की वर जो ' स्थानी ' म्हणून सांगितला आहे) तेवढ्याचेच जागी आदेश करावा, (असा दुसऱ्याने उच्चारलेल्या ' षष्ठी स्थानेयोगा ' या सूत्राचा अर्थ होतो, व असा अर्थ होत असल्यामुळे,) आनुमानिक स्थानीचे जागी—म्हणजे ' यदागम ' परिभाषेने किंवा तदन्तविधीने ज्ञापित होणाऱ्या स्थानीचे जागी—आदेश करूं नये. (' षष्ठी स्थानेयोगा ' या सूत्राचा) असा अर्थ केला म्हणजे त्यावरूनच ही परिभाषा सिद्ध होते. (साराश ही परिभाषा न्यायसिद्ध किंवा ज्ञापकसिद्ध नसून सूत्रसिद्ध वाचनिकी आहे.)

न चास्य च्वावित्यादौ दीर्घाणामादेशानापत्तिस्तेषां निर्दिश्यमानत्वाभावादिति वाच्यम्, जातिपक्षे दोषाभावात्।

' अस्य च्वौ ' सू० ११८ इत्यादि सूत्रात (ऱ्हस्वाचेच उच्चारण केले असून) दीर्घाचे उच्चारण केले नसल्यामुळे (—म्हणजे ' अ ' या स्थानीचे उच्चारण केले असून ' आ ' या स्थानीचे उच्चारण केले नसल्यामुळे) दीर्घाचे ठिकाणी आदेश न होण्याची आपत्ति येईल, (व त्यामुळे ' अगङ्गा गङ्गा संपद्यमाना स्यात् गङ्गीस्यात् ' किंवा ' अमाला माला भवति मालीभवति ' इत्यादि रूपे सिद्ध होणार नाहीत)—अशी कोणी शंका केल्यास ती शंका बरोबर नाही, कारण जातिपक्ष स्वीकारल्यास, (अकाराने अठराहि प्रकाराच्या अकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळे) कांही दोष उत्पन्न होत नाहीं (व 'अ'ने 'आ'चे ग्रहण होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं)

किं च न भूसुधियोरिति निषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीतानां निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोषः।

(शङ्काकार असे म्हणतो कीं, जातिपक्ष मानल्यास दोष येत नाही असे वर म्हटलें आहे ते जरी ठीक असले तरी, व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास, आमचा आक्षेप कायमच राहतो, पण हेहि म्हणणें बरोबर नाही, कारण) ' न भूसुधियो ' सू० २७३

ह्या निषेधावरून हे स्पष्ट होते की, जेथे एखाद्या वर्णास कार्य सांगितले असते तेथे, 'अणुदित्सवर्णस्य' ह्या ग्रहणकशास्त्राने बोधित जे त्याचे सवर्ण आहेत त्या सवर्णासहित कार्य लागू पडते व त्यामुळे काही अडचण येत नाही ('ओ: सुपि' सू० २८१ ह्या सूत्राने ऱ्हस्व उकारास यणादेश सांगितला आहे, व 'एरनेकाच.'—सू० २७२ ह्या सूत्राने ऱ्हस्व इकारास यणादेश सांगितला आहे वरील दोन्ही सूत्रात ऱ्हस्व उकार व ऱ्हस्व इकार निर्दिष्ट असल्यामुळे त्याचेच जागी यणादेशाची प्राप्ति होत असता, 'न भूसुधियो' ह्या सूत्राने दीर्घ ऊकारान्त 'भू' व दीर्घ ईकारान्त 'सुधी' ह्यांना केलेला यणादेशाचा निषेध, 'प्राप्तस्यैव निषेध' ह्या न्यायाने, अनुपपन्न ठरतो पण ग्रहणकशास्त्राच्या आधारे, इकार व उकार अठराप्रकारच्या इकारांचे व उकाराचे वाचक आहेत असे मानले म्हणजेच, वरील निषेध योग्य ठरतो म्हणून हे मानणे अवश्य आहे की, ग्रहणकशास्त्राने बोधित अशा सवर्णांची निवृत्ति 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेनें होत नसून, सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या अकारादिकानी सर्व प्रकारच्या अकारादिकांचें ग्रहण होते.)

इयङुवङोर्ङित्वं त्विवर्णोवर्णान्तधातुश्नुभ्रुवामित्यर्थेन धात्वादीनपि निर्दिष्टत्वादन्त्यादेशत्वाय ।

('अचिश्नुधातुभ्रुवां य्वो इयङुवङौ' सू० २७१ ह्या सूत्रात 'य्वो' असा स्पष्ट स्थानीचा निर्देश केला आहे, व त्यामुळे, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेने, 'इ' व 'उ' ह्यांचेच जागीं 'इय्' व 'उव्' असे आदेश अनुक्रमे पावले आहेत. असे असून देखील, 'इयङ् उवङ्' ह्या आदेशाना 'ङ्' हा अनुबन्ध का लावला आहे.? 'ङिच्च' सू० ४३—ह्या सूत्राचें अन्त्य वर्णाचे जागी आदेश होणे हे प्रयोजन आहे, पण 'अचिश्नुधातु' या सूत्रांत अन्त्य 'इ' व 'उ' असा स्पष्ट स्थानिनिर्देश असल्यामुळे, आदेशांचे ठिकाणी 'ङित्त्व' करणे व्यर्थ ठरते ह्या शंकेचे समाधान ग्रन्थकार असे करितात कीं, 'येन विधिस्तदन्तस्य' हे सूत्र लावून सूत्रांत जो 'धातु' शब्द आला आहे त्याचे 'य्वो' हे विशेषण करून, 'य्वो धातोः' याचा अर्थ 'इवर्णान्त व उवर्णान्त धातु' असा केला पाहिजे, व असे केल्याने, अन्त्यवर्णाचे जागीं ? होण्याकरितां, आदेशाचे ठिकाणीं केलेले ङित्त्व योग्य ठरते.) 'अचि श्नुधातु' —या सूत्राचा अर्थ इवर्णान्त व उवर्णान्त धातु व श्नु व भ्रू असा असून, सूत्रात धातु इत्यादिकाचाहि निर्देश केला असल्यामुळे, अन्त्यवर्णाचे जागी आदेश होण्याकरिता आदेशांना 'ङ्' हा अनुबन्ध लावला आहे.

रीङ्रिङोर्ङित्त्वं तु स्पष्टार्थमेव ।

('रीङृतः सू० १२३४ व रिङ्शयग्लिङ्क्षु' सू० २३६७ ह्या सूत्रांत, 'ऋ' चे ठिकाणीं 'री व रि' आदेश व्हावे हे सांगितले आहे 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेप्रमाणे, ते आदेश, सूत्रांत स्थानी जो 'ऋ' त्याचा निर्देश केला असल्या-

मुळे ' ऋ ' चे जागीच होणार असे असूनहि, आदेशाना ' ङ् ' हा अनुबन्ध का लावला आहे ? ह्या शकेचे समाधान ग्रन्थकार असे करितात की, येथे ङित्त्व करण्याचे वास्तविक कांहीच प्रयोजन नसल्यामुळे,) ' रीङ् ' व ' रिङ ' येथील ङित्त्वकरण केवळ स्पष्टार्थबोध होण्याकरितां आहे असे समजावे.

एतेनेदं ङित्त्व वर्णग्रहणे निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकमित्यपास्तम्। हयवरट्सूत्रस्थेन 'अयोगवाहानामुपदेशे ऽलो ऽन्त्यविधिः प्रयोजनम्। वृक्षस्तत्र। नैतदस्ति प्रयोजनम्, निर्दिश्यमानस्येत्येव सिद्ध-' मिति भाष्येण विरोधात्।

' जेथे सूत्रात एकच वर्णाचा स्थनिरूपाने उच्चार करून त्याचे ठिकाणी आदेश होणे मागितले आहे तेथे ' निर्दिश्यमानस्य ही परिभाषा लागत नाही हे ' रिङ् ' व ' रीङ् ' ह्या आदेशांना 'ङित् ' केले असल्यामळे स्पष्ट होते —असे जर कोणी म्हणेल तर ते म्हणणे चुकीचे आहे कारण हे म्हणणे हयवरट् ' ह्या (माहेश्वर) सूत्रावरील भाष्याच्या विरुद्ध जाते कारण (त्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी ' अयोगवाहाचा'—म्हणजे अनुस्वार, विसर्ग, जिह्वामूलीय, उपध्मानीय व यम याचा—समावेश माहेश्वर सूत्रांत करावा असे सागून,) ' अयोगवाहांचे ' ग्रहण करण्याचे प्रयोजन काय ? (ह्या प्रश्नाचा विचार करिताना भाष्यकार म्हणतात की,) अलोन्त्यविधि प्रयोजन होईल काय ? कारण 'वृक्षस्तत्र' हे कसे होईल ? आणि असे म्हणून, लगेच उत्तर देतात कीं, अलोन्त्यविधि हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण 'निर्दिश्यमान परिभाषेने 'वृक्षस्तत्र' हे सिद्ध होऊ शकते (' अल् ' प्रत्याहारात अयोगवाहांचे ग्रहण न केल्यास, ' वृक्ष तत्र ह्या ठिकाणी विसर्गाचे जागी, ' अलोन्त्यस्य ' ह्या सूत्रान्वये, सकार होणार नाही, पण त्यांचे ' अल् ' प्रत्याहारात ग्रहण केले तर, वृक्षःतत्र ' ह्या उदाहरणांत ' वृक्ष ' ह्याच्या अन्ती जो विसर्जनीयरूपी अल् आहे त्याचे जागी 'विसर्जनीयस्य स ' सू० १३८ ह्याने सकार होईल. म्हणून 'अल् ' प्रत्याहारांत अयोगवाहांचें ग्रहण करण्याचे प्रयोजन अलोन्त्यविधि होय काय ? अशी शंका उपस्थित करून भाष्यकार लगेच उत्तर देतात की, अलोन्त्यविधि हे प्रयोजन होऊ शकत नाही, कारण ' विसर्जनीयस्य स ' ह्या सूत्रात स्थानी जो ' विसर्जनीय ' त्याचा स्पष्ट निर्देश केला असल्यामुळे, विसर्गाच्या जागी, ' निर्दिश्यमानस्य ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, स् ' हा आदेश होऊन ' वृक्षस्तत्र असे रूप सिद्ध होईल. म्हणून ' अल् ' प्रत्याहारात अयोगवाहांचे ग्रहण करण्याचे प्रयोजन अलोन्त्यविधि मानणे हे योग्य नाही ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, केवळ अल्ग्रहणात देखील भाष्यकारांनीं ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लाविली आहे, त्यामुळे अल् ' ग्रहणांत ' निर्दिश्यमान ' परिभाषा लागत नाहीं हे म्हणणे भाष्यविरूद्ध असल्यामुळे, चूक आहे)

अनया परिभाषया येनविधिरिति सूत्रबोधिततदन्तस्य स्थानित्वा-

भावबोधन यदागमाइति लब्धस्य च । तेन सुपद उदस्थाद्दित्यादिसिद्धिः

'येन विधिस्तदन्तस्य' सू० २६ ह्या सूत्राने बोधित तदन्ताला, व 'यदागमा ह्या परिभाषेने बोधित आगमसहिताला, 'निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेने कार्य करिताना, स्थानित्व प्राप्त होत नाहीं (-म्हणजे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लावतेवेळीं, तदन्ताला व आगसहिताला स्थानी मानता येत नाही हे ह्या परिभाषेवरून स्पष्ट होतें.) त्यामुळे 'सुपद.' 'उदस्थात्' इत्यादि रूपाची सिद्धि होते (जसे पाद पत् सू० ४१४ ह्या सूत्रांत 'पाद्' ह्या स्थानीचा स्पष्ट निर्देश केला असल्यामुळे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागते, व 'येन विधिस्तदन्तस्य' हे सूत्र लागत नाहीं ते सूत्र लावल्यास, ज्याच्या अन्ती 'पाद्' आहे असा 'सुपाद्' शब्द स्थानी होऊन, त्या पर्ण शब्दाचे जागी 'पत्' असा आदेश होईल व त्या शब्दाचे द्वितीयाविभक्तीच्या बहुवचनाचे रूप 'सुपदः' असे न होता, 'पद' असे विकृत रूप होईल तसेच 'उत्+अ+स्था+लुङ्' ह्या ठिकाणीं, 'उद. स्थास्तम्भो. पूर्वस्य' ह्या सूत्रांत स्थानी जो 'स्था' त्याचा स्पष्ट निर्देश असल्यामुळें, 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागते, व त्यामुळें स्था' ह्यांतील सकाराच्या व 'उद्' ह्यांतील दकाराच्या मध्ये 'अ' चे व्यवधान असल्यामुळे सकाराचे जागीं पूर्वसवर्णादेश-म्हणजे 'स्था' तील सकाराचे जागीं पूर्ववर्ण जो 'द्' त्याच्या सवर्णाचा आदेश–होत नाही व 'उदस्थात्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते अशा ठिकाणी, 'यदागमाः' ही परिभाषा लावल्यास व 'अ+स्था' हा 'स्था' च आहे असे मानल्यास, 'उत्थात्' असे विकृत रूप होईल हें पूर्वींच सागितले आहे)

अनया च स्वस्वनिमित्तसन्निधापितानामलोन्त्यस्येत्यादीनां समावेश एव न बाध्यबाधकभावो विरोधाभावात् ।

आपापली निमित्ते असल्यामुळे कार्य करण्यास उपस्थित झालेली अलोऽन्त्यस्य' (व 'आदे.परस्य') इत्यादि सूत्रे ह्या परिभाषेसह आपापली कार्ये करितात. वरील सूत्रात व ह्या परिभाषेत विरोध नसल्यामुळे, एक दुसऱ्याचे बाधक होत नाही (ह्या परिभाषेप्रमाणे, पाणिनीय सूत्रांत साक्षात् निर्दिष्ट किंवा पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त असा जो स्थानी असेल त्याचेच ठिकाणीं आदेश होतो, पण तो आदेश आद्यावयवाचे ठिकाणी किंवा अन्त्यावयवाचे ठिकाणीं व्हावा हे 'आदे:परस्य' सू० ४४ व 'अलोऽन्त्यस्य' सू० ४२ ह्या सूत्रानीं ज्ञापित होते सारांश ही सूत्र व ही परिभाषा आपापली कार्ये, एकत्र मिळून करितात जसें 'त्यदादिनाम.' सू० २६५ ह्या सूत्रांत 'त्यद्' इत्यादि सर्वनामांचा 'स्थाना' असा षष्ठीविभक्तींत निर्देश केला असल्यामुळे, त्यांचे ठिकाणीं 'अ' हा आदेश होतो, पण तो 'अलोन्त्यस्य' ह्या सूत्राने 'त्यद्' ह्याच्या अन्त्यावयवाचें जागीं होतो. तसेंच 'उद.स्थास्तम्भो.' या सूत्रांत षष्ठीविभक्तीत 'स्था' या स्थानीचा निर्देश केला आहे, व 'उद.' हे पञ्चम्यन्त पद असल्यामुळे, 'तस्मा-

दित्युत्तरस्य ' सू० ४१ या सूत्रान्वये, ' उद् ' च्यापुढें असणाऱ्या ' स्था ' ला पूर्वसवर्णादेश प्राप्त होतो अशा ठिकाणीं ' आदेःपरस्य ' सू० ४४ हे सूत्र प्रवृत्त होते व ' स्था ' च्या आदिवर्णाचे- म्हणजे सकाराचे-जागी पूर्वसवर्णादेश होऊन, ' उत्थानम् ' असे रूप सिद्ध होते)

नाप्येतयोरङ्गाङ्गिभाव उभयोरपि परार्थत्वेन तदयोगात् ।

वरील सूत्रात व ह्या परिभाषेत अङ्गाङ्गिभावहि नाही,—ह्मणजे एक प्रधान व दुसरे गौण असा संबंध नाही कारण ही सूत्रे व ही परिभाषा (स्वत.च्या उपयोगाकरितां नसून) इतर सूत्रांच्या उपयोगाकरिता सांगितली आहेत त्यामुळे ('गुणानां च परार्थत्वात् असम्बन्धः समत्वात् स्यात्' ह्या न्यायाने) त्याच्यात अङ्गाङ्गिभाव राहू शकत नाही (कारण विशेषणे जरी विशेष्यास गुणीभूत असतात तरी त्याचा आपसांत समान दर्जा असल्यामुळे, त्यांच्यांत परस्परांत प्रधानगौणभाव राहू शकत नाही.)

अनेकाल्शिदिति सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते ।

'अनेकाल् शित्सर्वस्य' सू० ४५ ह्या सूत्रातील ' सर्व ' शब्दाने ' निर्दिश्यमानस्य' ह्या परिभाषेने बोधित जो स्थानी त्याचेच ग्रहण करावे. (सूत्रांत ज्याचा उच्चार केला आहे तोच स्थानी समजून त्याचे जागीं आदेश करावा, ' येन विधिस्तदन्तस्य ' किंवा ' यदागमा ' ही परिभाषा लावून स्थानीचे ग्रहण करूं नये असे केल्यास, 'पादः पत् ' सू० ४१४ 'जराया जरसन्यतरस्याम्' सू० २२७ इत्यादि सूत्रान्वये ' सुपद ' ' निर्जरस ' अशी जी रूपे, ' निर्दिश्यमान ' परिभाषा लावल्यानें, सिद्ध होतात, ती न होतां, ' पद ' ' जरस ' अशीं रूपे होतील व तसेच ' उदस्थात् ' असे रूप न होता, ' उत्थात् ' असे रूप होईल हे पूर्वी सांगितलेच आहे)

यत्त्वादेः परस्यालोऽन्त्यस्येतावेव तद्बाधकाविति, तन्न । 'उदस्थादि'ति सूत्रविषयेऽस्याः 'पादः पदि'ति सूत्रे भाष्ये सञ्चारितत्वात् । नाप्येतयोरियं बाधिका एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गादिति तिविंशतेरिति सूत्रे कयट ।

कित्येक असे ह्मणतात की ' आदेः परस्य ' व ' अलोन्त्यस्य ' हीं सूत्रे ' निर्दिश्यमानस्य ' ह्या परिभाषेचे बाधकच मानले पाहिजेत (कारण ही परिभाषा ' षष्ठी स्थानेयोगा ' ह्या पूर्वसूत्रांत पठित आहे व वरील दोन सूत्रे परसूत्रे आहेत त्यामुळे ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' ह्या न्यायाने तीं सूत्रे ह्या परिभाषेची बाधक होतात)— पण हे ह्मणणे बरोबर नाही. कारण ' पाद.पत् ' ६-४-१३० ह्या सूत्रावरील भाष्यात 'उद. स्थास्तम्भो पूर्वस्य' ह्या सूत्राने 'उदस्थात् ' हे रूप सिद्ध करिताना, भाष्यकारानी ' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा लावून 'आदे.परस्य' हें सूत्रहि लाविले आहे (—ह्मणजे ह्या दोहोंचाहि एकेच वेळी उपयोग केला आहे. त्या दोहोंत बाध्यबाधकभाव मानला असता तर, दोहोंचा युगपत् उपयोग केला नसता) तसेच, ' निर्दिश्यमानस्य ' ही

परिभाषा ह्या सूत्राचा बाध करणारी आहे असेहि समजू नये, कारण 'ति विंशते' ६-४-१४२ ह्या सूत्रावरील भाष्याचय्या टीकेत कैयटाने असे ह्मटले आहे कीं, ही परिभाषा ह्या सूत्राचा बाध करिते असे मानल्यास, ही सूत्रे कोठेहि प्रवृत्त होऊ शकणार नाहीत व त्यामुळे निरवकाश — ह्मणजे व्यर्थ — ठरतील (कारण ही परिभाषा या सूत्राचा बाध करिते असे मानल्यास, 'उद स्थास्तम्भोः' 'त्यदादीनाम' इत्यादि सूत्रात षष्ठीविभक्तीत निर्दिष्ट असलेले स्था, स्तम्भ, त्यदादि सर्वनामे इत्यादि संपूर्ण शब्द स्थानी मानावे लागतील, व त्याच्या आदि किंवा अन्त्य अवयवाचे जागी आदेश होत नाहीत असे मानावे लागेल, व तसे मानल्यास, 'आदेः परस्य' व 'अलोऽन्त्यस्य' हीं सूत्रे प्रवृत्त होण्यास एकहि उदाहरण सापडणार नाही व ती सूत्रे मुद्दाम केलेलीं असून देखील निरुपयोगी ठरतील)

अकज्विषये तु नायं न्यायः स्थानिवद्भावेनैव तन्मध्यपतितन्यायेन तद्बुद्ध्यैव कार्यजननात् ।

पण ('अव्ययसर्वनाम्नाम् अकच् प्राक् टेः' सू. २०२६ ह्या सूत्राने) जेथे 'अकच्' झाला आहे तेथे 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा लागत नाही कारण तेथे 'तन्मध्य-पतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते'—परिभाषा ९० ह्या न्यायाने ('टि' च्या पूर्वी झालेला अकच् शब्दाच्या मध्ये पडला असल्यामुळे,) अकच्सहित शब्द अकच्रहितच आहे अशी स्थानिवद्भावासारखी बुद्धि करून, ('सर्व' शब्दाला जसे कार्य होते तसेच 'सर्वक' शब्दालाहि) कार्य होऊं शकते (—ह्मणजे 'सर्वकेषाम्,' 'सर्वकस्मिन' इत्यादि रूपे 'सर्वेषाम्' 'सर्वस्मिन्' प्रमाणे सिद्ध होऊ शकतात.)

इयं चावयवषष्ठीविषयेऽपि । अत एव तदोः सः सा' विति सत्वमतिस्य इत्यत्रोपसर्गतकारस्य न । निर्दिश्यमानयुष्मदाद्यवयवमपर्यन्तस्यैव युयादयो न त्वतियूयमित्यादौ सोपसर्गावयवमपर्यन्तस्येति बोध्यम् । पादः पदिति सूत्रे 'षष्ठीस्थाने' इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा ॥१२॥

('षष्ठी स्थानेयोगा' ह्या सूत्रावरून ही परिभाषा काढली असल्यामुळे, ज्या सूत्रांत स्थानषष्ठीचा निर्देश आहे तेथेच ही परिभाषा लागते व ज्या सूत्रात इतर प्रकारच्या संबंधवाचक षष्ठीचा प्रयोग असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाहीं—हे म्हणणे बरोबर नाही असे ग्रन्थकार सांगतात) अवयवावयविभाववाचक षष्ठीचा जेथे निर्देश केला असतो तेथे देखील ही परिभाषा लागते म्हणूनच 'अतिस्य' ह्या ठिकाणी, 'अति' ह्या उपसर्गातील तकाराचे जागी 'तदोः सःसावनन्त्ययोः' ह्या सूत्रान्वये सकार होत नाही. (कारण 'त्यदादीनामः' सू. २६५ ह्या सूत्रांतील 'त्यदादीनाम्' ह्या शब्दाची 'तदोःस सौ' ह्या सूत्रात अनुवृत्ति होऊन, 'त्यदादीनां तदोः सः' असा अर्थ होतो व त्यदादीनाम्' ही अवयवषष्ठी होते, व 'त्यदादीनाम्' हे अनुवृत्त पद 'तदो स सौ' ह्या सूत्रात निर्दिश्यमान

असल्यामुळे, त्यदादींचा अवयव जो तकार त्याचेच ठिकाणी सकार होतो 'अति' हा निपात त्यदादींचा अवयव नसल्यामुळे, त्यातील तकाराचे जागी सकार होत नाही ह्यावरून हे स्पष्ट आहे की, 'निर्दिश्यमानस्य' ही परिभाषा अवयवषष्ठीचे ठिकाणी देखील लागू पडत). म्हणूनच 'युष्मद्' 'अस्मद्' हे सूत्रांत निर्दिश्यमान स्थानी असल्यामुळे, त्यांच्या 'मपर्यन्त' अवयवाचे जागी 'यूय' 'वय' असे आदेश होतात निपातसहित युष्मद् 'अस्मद्' ह्यांच्या मपर्यन्त अवयवाचे जागी 'यूय' 'वय' हे आदेश होत नाहीत. त्यामुळेच 'अतियूयम्' 'अतिवयम्' अशी रूपे सिद्ध होतात ('यूयवयौ जसि' सू० ३८८ ह्या सूत्रांत 'युष्मदस्मदो' हे पद अनुवृत्त होते व मपर्यन्तस्य' सू० ३८३ हे अधिकारसूत्र प्रवृत्त होऊन, 'यूय वयौ जसि' ह्या सूत्राचा 'युष्मदस्मदो मपर्यन्तस्य यूय वय इति आदेशौस्त जसि परे सति' असा अर्थ होतो. येथे अनुवृत्त 'युष्मदस्मदो' हे पद निर्दिश्यमान असल्यामुळे व अवयवषष्ठी असल्यामुळे, 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दाचा जो मपर्यन्त अवयव त्याचेच जागीं 'यूय' 'वय' असे अनुक्रमे आदेश होतात, 'अति' ह्या निपात सहित 'युष्मद्' 'अस्मद्' शब्दाच्या मपर्यन्त अवयवाचे जागी तसे आदेश होत नाहींत, कारण 'अति' हा निपात 'युष्मद्' 'अस्मद्' ह्यांचा अवयव नसून भिन्न शब्द आहे, त्यामुळें अतियूयम् अतिवयम् अशी रूपें सिध्द होतात) 'पाद. पत्' ६-४-१३० व 'षष्ठी स्थानेयोगा' १-१-४९ ह्या सूत्रांवरील भाष्यात ह्या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे.

परिभाषा १३

ननु चेतेत्यादौ ह्रस्वस्येकारस्य प्रमाणत आन्तर्यादकारोपि स्यादत आह—

'चेता' (='चि + तास् + डा') इत्यादि ठिकाणी ऱ्हस्व इकाराचे जागी अकारहि व्हावा, कारण 'इ' व 'अ' हे दोन्ही वर्ण ऱ्हस्व असल्यामुळे, त्यांच्यांत प्रमाणरूपीं (एकमात्रा असणे हे) सादृश्य आहे, (तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

यत्रानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः ॥ १३ ॥

"जेथे अनेक प्रकारचें सादृश्य (दोन वर्णांत) असतें तेथे, स्थानामुळे होणारें सादृश्य हें सर्वांत अधिक समजावे."

('चेता' ह्या ठिकाणी 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' सू० २१६८ ह्या सूत्राने 'चि' धातूच्या अन्त्य इकारास गुण पावला आहे, 'अदेङ् गुणः सू० १७ ह्या सूत्रा

प्रमाणे, 'अ' 'ए' 'ओ' ह्या तिन्ही वर्णांना गुण संज्ञा आहे तर मग 'इ' व 'अ' हे दोन्ही वर्ण ह्रस्व असून त्यांची एकच मात्रा असल्यामुळे, त्यांच्यात सादृश्य आहे म्हणून, 'चि' ह्यांतील अन्त्य 'इ' चें जागीं 'अ' असा गुणरूपी आदेश का न व्हावा अशी शंका उत्पन्न होते ह्या शंकेचे निवारण ही परिभाषा करिते, व स्थानी-चे जागीं होणारा आदेश कसा असावा हे सांगते ह्या परिभाषेप्रमाणे, 'इ' वं 'अ' ह्यांचे स्थान भिन्न असल्यामुळे—म्हणजे 'इ' चे तालुस्थान व 'अ' चे कण्ठस्थान असल्यामुळे–'इ' चे जागी 'अ' असा गुणरूपी आदेश न होतां, 'ए' चे कण्ठतालुस्थान असल्यामुळे, आणि 'इ' व 'ए' यात तालुरूपी स्थानसाम्य असल्या-मुळें, 'इ' चे जागी 'ए' असा गुणरूपी आदेश होतो)

अनेकविधं स्थानार्थगुणप्रमाणकृतम् । अत्र मानं, 'षष्ठीस्थाने इत्यत एकदेशानुवृत्त्या स्थानेग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनः 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रे स्थानेग्रहणमेव । तद्धि तृतीयया विपरिणम्य वाक्यभेदेन स्थानिन· प्रसङ्गे जायमानः सति सम्भवे स्थानत एवान्तरतम इत्यर्थकम् । तमबग्रहणमेवा-नेकविधान्तर्यसत्तागमकम् । स्थानत स्थानेनेत्यर्थ ।

ह्या परिभाषेतील 'अनेकविधम्' ह्या शब्दाचा स्थान, अर्थ, गुण, व प्रमाण ह्यांनीं प्राप्त झालेले (सादृश्य) असा अर्थ आहे 'षष्ठी स्थानेयोगा' ह्या सूत्रातील स्थानेयोगा' ह्या शब्दाचा एकदेश 'स्थाने' ह्या शब्दाची ('क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते' प १८ ह्या न्यायान्वये) स्थानेऽन्तरतम ' ह्या सूत्रात अनुवृत्ति होत असून देखिल, पुन्हा त्या सूत्रात 'स्थाने' ह्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे त्यामुळे, ही परिभाषा सिद्ध होते ह्या सूत्रात 'स्थाने' ह्या शब्दाचे पुन्हा जे ग्रहण केले आहे ते अशा करिता केले आहे कीं 'स्थाने स्थानेऽन्तरतम·' असे सूत्र समजावें, व)—सूत्रात असलेल्या 'स्थाने' ह्या सप्तम्यन्त शब्दाचा तृतीया विभक्तीत विपरिणाम करून (म्हणजे स्थाने' ह्याच्या जागीं 'स्थानेन' असे करून 'स्थाने स्थानेन अन्तरतम' असे जे वाक्य तयार होते त्याचीं) दोन भिन्न वाक्ये करावीं, (एक वाक्य 'स्थाने अन्तरतम भवति,' दुसरें वाक्य 'स्थानेन यः अन्तरतम· स एव भवति') व ह्या दोन वाक्याचा अर्थ असा होतो कीं स्थानीच जागीं आदेश होण्याचा प्रसग आला असता, संभव असल्यास, तोच आदेश करावा कीं ज्याचे स्थानीशी 'स्थानतः' सादृश्य आहे (वरील पंक्तीत 'सति सम्भवे' असे म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा आहे कीं जेथे स्थानत. आन्तर्य संभवत असेल तेथे स्थानीचे जागी असाच आदेश करावा की ज्याचे स्थानीशी स्थानत सादृश्य आहे. परंतु जेथे अनेक वर्णांशीं स्थानत. आन्तर्य असेल तेथे आभ्यन्तर किंवा बाह्य प्रयत्नांच्या साम्यत्वामुळे जो वर्ण अन्तरतम ठरत असेल त्याच वर्णाचा आदेश करावा. जसें—'उद· स्थास्तम्भो.' सू० ११८ या सूत्रानें 'स्था' व 'स्तम्भ' यांतील आदिस-

स्थानत साम्य पाहूं गेल्यास ' लृतुलसानां दन्ताः ' या शिक्षावचनान्वये सकाराचे जागी लृ, तृ, थ, द्, ध्, न्, व ल् या सर्व वर्णांची प्राप्ति होते, अशा ठिकाणी ज्या वर्णाचा आभ्यन्तर किंवा बाह्य प्रयत्न सकाराशी जुळतो त्याच वर्णाचा सकाराचे जागी आदेश करावा सकाराचा आभ्यन्तर प्रयत्न वरील सर्व स्थानत सदृश वर्णांहून भिन्न आहे, परंतु सकाराचा व थकाराचा बाह्य प्रयत्न सारखाच आहे. ह्मणून सकाराचे जागी थकारादेश होतो. सारांश, ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध किंवा न्यायसिद्ध नसून पाणिनीयसूत्रांतूनच निघाली असल्यामुळें ती सूत्रसिद्ध वाचनिकी समजावी) अन्तरतम ' ह्या ठिकाणी जे ' तमप् ' ग्रहण केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की सादृश्य अनेक प्रकारचे असते परिभाषेतील ' स्थानत ' ह्या शब्दाचा अर्थ ' स्थानेन ' असा आहे (येथील ' तस् ' प्रत्यय तृतीयाविभक्तीचा द्योतक आहे.)

तत्र स्थानत आन्तर्यमिकोयणचीत्यादौ प्रसिद्धमेव ।

(आन्तर्य -ह्मणजे सादृश्य—अनेक प्रकारचे असते असे वर ह्मटले आहे, व ते प्रकारहि वर सांगितले आहेत. आतां, प्रत्येक प्रकाराच्या सादृश्याचे उदाहरण ग्रन्थकार देतात.) ' इकोयणचि ' सू० ४७ इत्यादि सूत्रांत, उच्चारणस्थान एक असल्यामुळे होणारे स्थानसादृश्य प्रसिद्धच आहे (इ, ऊ, ऋ, लृ ह्याचे जागीं यणादेश होतो असा ' इकोयणचि ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे, पण ' इ'चे जागी ' य् ' च कां व्हावा, ' व् ' का होऊं नये, ' उ ' चे जागी ' व् ' च कां व्हावा ' र्, ल् य् कां होऊ नये ? ह्याचे कारण हेच की, ' इ ' व ' य् ' ह्याचे उच्चारणस्थान—' तालु '–एकच असल्यामुळे, इ चे जागी ' य् ' हाच आदेश होतो, व् र् ल् ह्यांचे उच्चारण स्थान भिन्न असल्यामुळे, ' इ 'चे जागी ' व् ' किंवा ' ल् ' किंवा ' र् ' असा आदेश होत नाहीं. तसेच ' उ ' चे उच्चारणस्थान ओष्ठ्य व ' व् ' चे उच्चारणस्थान दन्तोष्ठ असल्यामुळे व त्यांच्या उच्चारणस्थानांत ओष्ठस्थानरूपी स्थानसादृश्य असल्यामुळे, उ' चे जागीं ' व् ' हाच आदेश होतो, ' य् ' किंवा ' ल् ' किंवा र् ' असा आदेश होत नाही. तसेच ऋ, लृ संबंधानें समजावे)

अर्थतः पद्न्नित्यादौ । स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेति सिद्धान्तात्तदर्थाभिधानसमर्थो यः स तस्यादेश इति तत्समानार्थतत्समानवर्णपादादीनां ते ।

' पद्दन्नोमास्हृन्निशसन् ' सू० २२८ ह्या सूत्रांत, स्थानी व आदेश ह्यांचे अर्थामुळें होणारे सादृश्य आहे (ह्मणजे पाद, दन्त नासिका, मास, हृदय इत्यादिकांचे ठिकाणी अनुक्रमे होणाऱ्या पद्, दत्, मास्, नस्, हृद् ह्या आदेशांचा जो अर्थ आहे तोच त्यांच्या स्थानीचा अर्थ आहे) स्थानीचा जो अर्थ आहे तो सांगण्यास जो समर्थ असतो तोच त्याचा आदेश होऊं शकतो असा सिद्धान्त असल्यामुळे, ज्या स्थानीच्या अर्थाचे अभिधान करण्यास जो आदेश समर्थ आहे तोच आदेश त्या स्थानीचे जागी

होऊ शकतो (ह्मणूनच 'पद्दन्नोमास्' ह्या सूत्रात, ज्यांच्या जागी 'पद्' 'दत्' इत्यादि आदेश सांगितले आहेत त्यां स्थानीचा निर्देश केलेला नाहीं तरी,) अर्थ सादृश्यामुळे व वर्णसादृश्यामुळे, हे आदेश 'पाद' 'दन्त' इत्यादिकाचे जागी अनुक्रमे होतात)

तृज्वत्क्रोष्टुरिति च ।

(कांहींच्या मतें 'पद्दन्नस्' –ह्या सूत्रात सांगितलेले 'पद् , दत् , नस् , मास् इत्यादि आदेश नसून स्वतंत्र शब्द होत, कारण जर ते आदेश असते तर, ज्या स्थानींच्या जागी ते व्हावयाचे, त्या स्थानींचाहि निर्देश पाणिनीने सूत्रात केला असता. साराश 'पद्दन्' हे अर्थसादृश्याचे सर्वसमत उदाहरण नसल्यामुळे, ग्रन्थकार अर्थ-सादृश्याचे दुसरे उदाहरण देतात) 'तृज्वत्क्रोष्टु' सू० २७४ हे देखील अर्थसादृश्याचे उदाहरण आहे ('क्रोष्टु' शब्दाचे जागी सर्वनामस्थानात तृजन्तासारखा आदेश होतो असा 'तृज्वत्क्रोष्टु.' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे आता कर्तृ 'भर्तृ' इत्यादि शब्द तृजन्त आहेत व 'क्रोष्टृ' शब्दहि तृजन्त आहे क्रोष्टु' शब्दाच्या जागी जर तृजन्ता-सारखा आदेश व्हावा असे आहे, तर मग 'क्रोष्टु' शब्दाचे जागी 'कर्तृ' किंवा 'भर्तृ' अशा तृजन्तशब्दाचा आदेश कां होऊं नये ? ह्याला उत्तर हेच की, 'कर्तृ' 'भर्तृ' शब्दांत व 'क्रोष्टु' शब्दात अर्थसादृश्य नाही, 'क्रोष्टु' व 'क्रोष्टृ' शब्दात अर्थ-सादृश्य आहे, कारण दोहोंचाहि अर्थ एकच—ह्मणजे 'कोल्हा' असा—आहे, व दोन्ही शब्द 'क्रुश आव्हाने रोदनेच' ह्या एकाच धातूपासून निघाले असून, एक 'क्रोष्टु' शब्द 'तुन्' प्रत्ययान्त व दुसरा 'क्रोष्टृ' शब्द 'तृच्' प्रत्ययान्त आहे ह्या सादृश्या-मुळे, 'क्रोष्टु' चे जागी 'क्रोष्टृ' असाच आदेश होतो)

गुणतो वाग्घरिरित्यादौ ।

गुणामुळे होणाऱ्या सादृश्याचे उदाहरण 'वाग्घरि' इत्यादि आहेत. ('गुण' ह्मणजे धर्म. स्थान, अर्थ, गुण व प्रमाण हे सर्व वर्णांचे धर्मच आहेत. पण ज्याअर्थी स्थान, अर्थ, व प्रमाण याचा पृथक् निर्देश केला आहे त्या अर्थी येथे 'गुण' ह्मणजे हे तीन धर्म सोडून इतर धर्म घ्यावे. ते इतर धर्म ह्मणजे प्रयत्न इत्यादि. प्रयत्न वास्तविक वर्णांचे ठिकाणीं नसून उच्चारणाऱ्याचे ठिकाणीं असतो, तथापि तो उच्चारणा-मुळे वर्णांच्या ठिकाणी संक्रमित होत असतो असें मानून त्याला वर्णधर्म समजावा आता 'वाच्+हरिः' ह्याचा सन्धि करिताना 'चोः कुः' सू. ३७८ ह्याने 'वाक्+हरि-अस होऊन, 'झलां जशोऽन्ते' सू० ८४ ह्या सूत्राने 'वाग्+हरि' असे होते. पुढे 'झयो होऽन्यतरस्याम्' सू० ११९ ह्या सूत्राने झयाच्यापुढे असलेल्या ह्' ला विकल्पे-करून पूर्वसवर्ण आदेश पावला आहे. पूर्ववर्ण जो ग् त्याचे सवर्ण 'क् ख् घ् ङ्' आहेत. कवर्गांतलि पांचहि वर्णांचे हकाराशी स्थानत सादृश्य आहे हे 'अकुहविसर्जनीयाना कण्ठ'. ह्या शिक्षावचनावरून स्पष्ट होते तर मग हे पाचहि वर्ण हकाराशी स्थानत. सदृश असल्या-

मुळे, ह्याच्यापैकी कोणता वर्ण घ्यावा ? आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य पाहू गेल्यास, हकारात व कवर्गात आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्य नाही, कारण कवर्गाचा ' स्पृष्ट ' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे व हकाराचा 'विवृत' हा आभ्यन्तरप्रयत्न आहे बाह्यप्रयत्नसादृश्य पाहू गेल्यास, जसा 'हवर्ण' घोष, नाद, संवार, व महाप्राण ह्या चार बाह्यप्रयत्नानी युक्त आहे तसा कवर्गांतील फक्त एकच वर्ण—म्हणजे घकार—आहे, इतर वर्णाचे बाह्य प्रयत्न भिन्न आहेत म्हणून बाह्यप्रयत्नरूपी गुणसादृश्यामुळे, हकाराचे जागी पूर्वसवर्ण ' घकार ' होऊन वाग्घरि.' असे वैकल्पिक रूप होते (पहा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति, पान ५-६)

प्रमाणतो ऽदसो ऽसेरित्यादौ ।

प्रमाणाने होणाऱ्या सादृश्याचे उदाहरण 'अदसो ऽसे.' सू० ४१९ इत्यादि होय. (प्रमाणसादृश्यामुळेच, ऱ्हस्व स्वराचे व व्यजनाचे जागीं ऱ्हस्व ' उ', व दीर्घ स्वराचे जागी दीर्घ 'ऊ' असा आदेश ' अदसोऽसे ' ह्या सूत्रान्वये होतो, कारण त्यांच्यात मात्रासादृश्य आहे)

' स्थाने ऽन्तरतम ' सूत्रे भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १३ ॥

'स्थाने ऽन्तरतम·' १-१-५० ह्या सूत्रावरलि भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा १४

ननु प्रोढवानित्यत्र ' प्रादूहोढे ' ति वृद्धि स्यादत आह—

' प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु — सू० ७२ मधील वार्तिक— ह्या वार्तिकाने ' प्रोढवान् ' येथे वृद्धि व्हावी. (' प्र ' ह्या उपसर्गापुढे ' ऊह ', ' ऊढ ', ' ऊढि ', ' एष ' 'एष्य' आल्यास, पूर्वापर स्वराचे जागी वृद्धिरूप एकादेश होतो असे वार्तिक असल्यामुळे, ' प्र + ऊढ ' ह्याचा ' प्रौढ ' असा संधि होतो आतां, 'प्र + ऊढवान्' येथे ' प्र ' ह्या उपसर्गापुढे ' ऊढवान् ' शब्दांत असणारा 'ऊढ' शब्द आहे म्हणून ' प्रोढवान् ' असा सन्धि न होतां, वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' प्रौढवान् ' असा सन्धि व्हावा, तसा सन्धि न व्हावा,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ॥ १४ ॥

"जेथे सूत्रांत अर्थवान् शब्दाचे ग्रहण केले आहे तेथे त्या शब्दानें अनर्थक शब्दाचे ग्रहण होऊं शकत नाहीं."

विशिष्टरूपोपादाने, उपस्थितार्थस्य शब्दं प्रति विशेषणतयान्वयसम्भवे त्यागे मानाभावो ऽस्या मूलम् ।

सूत्रांत विशिष्ट शब्द उच्चारला असता, त्याच्या बरोबर उपस्थित झालेला त्याचा अर्थ त्या शब्दस्वरूपाचे (शब्दाचे) विशेषण संभवत असतांना, तो विशेषणीभूत अर्थ

सोडून देण्यास काहीं प्रमाण नाही, हेच ह्या परिभाषेचे बीज होय (व त्यामुळे ती युक्ति सिद्ध समजावी एखादा शब्द उच्चारला असता जसा त्याचा वर्णानुक्रम लक्षांत येतो त्याचप्रमाणे त्या वर्णानुक्रमाबरोबरच त्याचा अर्थहि मनात येतो सारांश, शब्द उच्चारल्याबरोबर त्याची वर्णानुपूर्वी व त्याचा अर्थ या दोहोंचा एकेच वेळी बोध होत असल्यामुळे व सूत्रनिर्दिष्ट कार्य अर्थाचे ठिकाणी करणे संभवत नसल्यामुळे, अर्थ शब्द स्वरूपाचें विशेषण होतो, व अमुक अर्थाचा हा शब्द आहे असा बोध होतो अशा तऱ्हेचा बाध होत असल्यामुळे शब्दस्वरूपात अन्वित–म्हणजे संबद्ध–असलेल्या अर्थाकडे दुर्लक्ष करून केवळ शब्दस्वरूपाचे ग्रहण करणे अनुचित होय. याच न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे, व त्यावरून हें सिद्ध होते की, वर्णानुपूर्वीविशिष्ट अर्थवान् शब्दाने तशा अनर्थक शब्दाचे ग्रहण करतां येत नाही. म्हणूनच 'प्रादूहोढ' या वार्तिकात कर्मणिक्तप्रत्ययान्त अथर्वान् 'ऊढ' शब्द उच्चारला असल्यामुळ, कर्तरिक्तवतुप्रत्ययान्त 'उढवत् या अर्थवान् शब्दामध्ये जो अनर्थक 'ऊढ' हा भाग आहे, त्या भागाचे वार्तिकांत उच्चारलेल्या अर्थवान् 'ऊढ' शब्दाने ग्रहण करितां यत नाहीं. येथे हे लक्षांत ठेवावे कीं 'क्तवत्' हा सपूर्ण कर्तरिप्रत्यय जरी अर्थवान् आहे तरी त्यातील 'क्त' हा एकदेश अर्थवान् नाही. म्हणूनच 'वह्+क्त=ऊढ'याने 'वह्+क्तवत्=ऊढवत्' यातील 'ऊढ'चे ग्रहण करतां येत नाहीं, आणि त्यामुळे 'प्र+ऊढ' येथे जसा वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'प्रौढ' असें रूप होते तसे 'प्र+ऊढवान्' या स्थली 'प्र' या उपसर्गापुढे अर्थवान् 'ऊढ' शब्द नसून अनर्थक 'ऊढ' शब्द असल्यामुळे वरील वार्तिक लागूं पडत नाही, व वृद्धिरूप एकादेश न होतां 'आद्गुणः' सू ६९ याने गुणरूपी एकादेश होऊन 'प्रोढवान्' असे रूप होते.)

अत्रार्थ कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः शास्त्रीयोऽपि गृह्यते इति सङ्ख्याया इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

'संख्यायाः'–५-१-२२ या सूत्रावरील भाष्यावरून स्पष्ट होते की, या परिभाषेतील 'अर्थ' या शब्दाने (जसे अन्वयव्यतिरेकसिध्द लौकिक अर्थाचे ग्रहण होते तसेंच) व्याकरणशास्त्रांत प्रसिध्द असलेल्या अन्वयव्यतिरेकसिध्द शास्त्रीय अर्थाचे ग्रहण होतें (लौकिकव्यवहारांत केवळ प्रकृति किंवा कवळ प्रत्यय यांचा कधीच उपयोग केला जात नाहीं. दाहोंचा मिळूनच उपयोग केला जातो आणि प्रकृति व प्रत्यय मिळून सिध्द झालेल्या अखंड शब्दानेंच अर्थबोध होतो, व ता अन्वयव्यतिरेकानें जाणला जातो 'तत्सत्वे तत्सत्वम्' याला 'अन्वय' म्हणतात व 'तदसत्वे तदसत्वम्' याला 'व्यतिरेक' म्हणतात. 'अश्व' हा शब्द उच्चारल्यास घोड्याचा बोध होतो, न उच्चारल्यास तसा बोध होत नाहीं, म्हणून 'अश्व' हा शब्द 'घोडा' या अर्थाचा वाचक ठरतो लौकिकव्यवहारांत केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय उच्चारला असतां जरी अर्थबोध होत नाहीं तरी व्याकरणशास्त्रांत प्रकृति व प्रत्यय यांचे भिन्न अर्थ

कल्पिलेले आहेत व प्रत्येक प्रत्ययाचा भिन्न अर्थ कल्पिलेला आहे. 'क्त' या प्रत्ययाचे अर्थाहून 'क्तवतू' या प्रत्ययाचा अर्थ भिन्न आहे अशा प्रकारच्या कल्पित अर्थाचें देखलि या परिभाषेत ग्रहण केले आहे, व या कल्पित अर्थाचा देखलि वर सांगितल्याप्रमाणें अन्वयव्यतिरेकानेच बोध होतो. जसे 'क्त' उच्चारला तरच त्याच्या कल्पित अर्थाचा बोध होतो, नाहींतर होत नाहीं. म्हणूनच ' क्तवत् ' प्रत्ययान्ताने ' क्त ' प्रत्ययान्ताचे ग्रहण होत नाही.)

इयं वर्णग्रहणेषु नेति लस्येत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । अत एवैषा विशिष्टरूपोपादानविषयेति वृद्धाः । एतन्मूलकमेव येनविधिरित्यत्र भाष्ये पठ्यतेऽलैवानर्थकेन तदन्तविधिरिति ॥

जेथे सूत्रात वर्णाचे–ह्मणजे अलाचे-ग्रहण केले आहे (व त्या वर्णाला कार्य होणे सांगितले आहे) तशाठिकाणीं ही परिभाषा लागू पडत नाहीं असे ' लस्य ' ३-४-७७ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (जसे इकोयणचि ' सू. ४७ या सूत्रात इकाचे–ह्मणजे इक् प्रत्याहारांतील इ, उ, ऋ, लृ या वर्णांचे–ग्रहण केले आहे व असे सांगितले आहे कीं, 'इक्' प्रत्याहारातील वर्णापुढे 'अच्' आल्यास त्याच जागी यणादेश करावा. या सूत्रात वर्णग्रहण केले असल्यामुळे, अशा ठिकाणी ही परिभाषा लावल्यास, जेथें अर्थवान् इकापुढे 'अच्' येतो तेथेच यणादेश करावा, इतरत्र करूं नये, असा अनिष्ट सूत्रार्थ होईल, व त्यामुळे ' दधि+अत्र ' किंवा ' मधु+अत्र ' येथे यणादेश न होण्याची आपत्ति येईल, कारण 'दधि' व 'मधु' यातील अन्त्य 'इक्' अर्थवान् नाहीं. तसेच 'अत-इञ्' सू० १०९५ यात अवर्णाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, येथे ही परिभाषा लावल्यास, ' अस्य=विष्णो. अपत्यम् इः' असे 'इञ्' प्रत्यय लागून रूप होईल, कारण ' अ ' हा ' विष्णु ' शद्बाचा वाचक असल्याने अर्थवान् आहे, पण 'दशरथस्य अपत्यम् दाशरथि.' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाहीं, कारण ' दशरथ ' यांतील अन्त्य अकार अर्थवान् नाहीं. ही आपत्ति टाळण्याकरिताच ' इयं वर्णग्रहणेषु न ' असे ह्मटले आहे.) ह्मणूनच प्राचीन वैयाकरणांनी असे ह्मटले आहे कीं, जेथे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट (वर्णसमुदायरूप) शद्बस्वरूपाचे ग्रहण केले आहे तेथेच ही परिभाषा लागते (व जेथे केवळ अलाचे ग्रहण केले आहे तेथे ही परिभाषा लागत नाहीं.) ' इयं वर्णग्रहणेषु न ' याच सिद्धान्ताच्या आधारावर ' येन विधिः' १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यांत ' अलैवानर्थकेन तदन्तविधिः' असे वार्तिक पठित केले आहे (व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं ' येन विधि ' या सूत्रान्वये अनर्थकाने तदन्तविधि करणे असेल तर तो अनर्थक अलानेच करावा यावरून हे सिद्ध होते कीं, जेथे वर्णसमुदायानें तदन्तविधि करणे असेल तेथें सार्थक वर्णसमुदायानेच तदन्तविधि होऊं शकतो, व तशा सार्थक वर्णसमुदायाने अनर्थक वर्णसमुदायाचे, या परिभाषेप्रमाणे, ग्रहण करिता येत नाही. ह्मणूनच वरील वार्तिकाचें प्रयोजन काय आहे हे सांगताना, भाष्यकार म्हणतात–'हन्ग्रहणे प्लीहन्ग्रहणं माभूत् । उद्ग्रहणे गर्मुद्ग्रहणम् ... ..' व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, ' इन् हन् पूषार्यम्णां

घ्नो' सू० ३५६ या सूत्रात 'हन्'–म्हणजे मारणारा–या सार्थक वर्णसमुदायाने तदन्त विधि केल्यास जसे 'वृत्रहन्' याचे ग्रहण होते तसे 'प्लीहन्' याचे ग्रहण होऊं शकत नाही, कारण 'वृत्रहन्' येथ अर्थवान् 'हन्' अन्तीं आहे, पण 'प्लीहन्' येथे अर्थवान् 'हन्' अन्तीं नाहीं म्हणन 'इन्हन्' हे निषेधसूत्र 'वृत्रहन्'ला लागू पडते आणि 'वृत्रहाणो असे रूप न होतां, वृत्रहणो' असे रूप होते, पण ते सूत्र 'प्लीहन्'ला लागत नाही व त्यामुळें 'प्लीहानो' असे रूप होते तसेच 'उद:स्थास्तम्भो' सू० ११८ या सूत्रात ऊर्ध्व-वाचक 'उद्' या अर्थवान् वर्णसमुदायाचे ग्रहण केले असल्यामुळे. ते सूत्र जसे 'उद्+स्थानम्' येथे लागू पडते तसे 'गर्मुद्' यांतील 'उद्' अनर्थक असल्यामुळे त्याला लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे 'गर्मुद्+स्थास्यति' येथे 'स्था' यांतील सकाराचे जागी पूर्वसवर्णादेश होत नाहीं. भाष्यांत या सबधानें इतरहि उदाहरणे दिली आहेत, पण तीं विस्तारभयास्तव येथे दिली नाहीत सारांश, या पक्तीवरून देखील हे स्पष्ट होते की, जेथे सूत्रात अलाचे ग्रहण असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाही व जेथे अर्थवान् वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दस्वरूपाचे ग्रहण असेल तेथेच ही परिभाषा लागते).

किं च स्व रूपमिति शास्त्रे स्वशब्देनात्मीयवाचिनाऽर्थो गृह्यते, रूपशब्देन स्वरूपम् एवं च. तदुभय शब्दस्य संज्ञीति तदर्थ. । तत्रार्थो न विशेष्यस्तत्र शास्त्रीयकार्यासम्भवात् किंतु शब्दविशेषणम् । एवं चार्थविशिष्ट शब्द सञ्ज्ञीति फलितम् । तेनैषा परिभाषा सिध्देति भाष्ये स्पष्टम् ॥ १४ ॥

आणि 'स्व रूपं शब्दस्य' सू २५ ह्या सूत्रातील 'आपले' ह्या अर्थाचा वाचक जो 'स्वम्' शब्द आहे त्याचा अर्थ 'अर्थ' असा समजावा, व 'रूपम्' ह्या शब्दाचा अर्थ 'शब्दाचे स्वरूप' असा समजावा, म्हणजे शब्द व अर्थ हे दोन्हीं मिळून 'सञ्ज्ञी' होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो. येथे अर्थ हा विशेष्य (व शब्दस्वरूप हे विशेषण) समजूं नये कारण सूत्रांत सांगितलेलीं कार्ये अर्थाचे ठिकाणी होऊं शकत नाहीत (तीं कार्ये शब्दालाच होऊं शकतात. म्हणून 'अर्थ' हा 'शब्दाचे' विशेषण मानावा.) अशा रीतीने ह्या दोन शब्दांचा अर्थ केल्यास, 'अर्थविशिष्ट शब्दास संज्ञी म्हणावे' असा वरील सूत्राचा अर्थ होऊन ह्या सूत्रानेच ही परिभाषा सिद्ध होते असे भाष्यकारांनी म्हटलें आहे. ('स्वं रूप शब्दस्य सज्ञि' याचा 'अर्थविशिष्ट शब्दस्वरूपं संज्ञि स्यात्' असा भाष्यकारांनी अर्थ केला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें की जेथे सूत्रांत एखाद्या शब्दाचे ग्रहण करून त्या शब्दाला कार्य होणे सांगितले आहे तशा ठिकाणीं त्या अर्थविशिष्ट शब्दस्वरूपाचेच ग्रहण करावे, अनर्थक शब्दस्वरूपाचे ग्रहण करू नये. ही परिभाषा देखील हेच सांगते, म्हणूनच 'स्वं रूपं शब्दस्य' या सूत्रावरून ही परिभाषा निघते असे ग्रन्थकाराने म्हटले आहे. परंतु भाष्यकारांनी या सूत्राचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे ही परिभाषा सूत्रसिद्ध वाचनिकी मानता येणार नाही म्हणून, ग्रन्थकाराने ही परिभाषा न्यायसिद्ध–म्हणजे युक्तिसिद्ध–आहे असे प्रथम म्हटले आहे)

परिभाषा १५

नन्वेवमपि महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्रान्महत इत्यात्वापत्तिरत आह—

' अर्थवद्ग्रहणे ' ही परिभाषा स्वीकारली तरी—म्हणजे परिभाषा न० १४ असून देखील—'महद्भूतश्चन्द्रमा ' या उदाहरणात ('महत्' यातील अन्त्य तकाराचे जागी) आकारादेश होण्याची आपत्ति कायम राहतेच (' अमहान् भूत महद्भूत.' येथे 'अभूततद्भावे' या अर्थामध्ये 'कृभ्वस्तियोगे' सू० २११७ या सूत्राने 'महत् शब्दास 'च्वि' प्रत्यय होऊन व 'वेरपृक्तस्य' सू० ३७५ या सूत्राने 'च्वि=व्' चा लोप होऊन व 'भूत' शब्दाशीं सामानाधिकरण्य होऊन, 'महद्भूत ' असे रूप सिद्ध झाले आहे येथे टीकाकार अशी शंका करतो की, 'महत्' हा शब्द अर्थवान् असल्यामुळे, 'आन्महत ' सू० ८०७ या सूत्रान्वये जशी महादेव , महाबाहु इत्यादि रूपे होतात त्याचप्रमाणे 'महाभूत ' असे रूप का होऊं नये या शंकेला उत्तर) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः ॥ १५ ॥

"सूत्रांत एखाद्या शब्दाला कार्य करणे सांगितले असल्यास, जेव्हा तो शब्द मुख्यार्थवाचक असतो तेव्हाच त्याला ते कार्य करावे, (तो शब्द गौणार्थवाचक असल्यास त्याला ते सूत्रनिर्दिष्ट कार्य करू नये)"

('अमहान् महान् भूत महद्भूतश्चन्द्रमा ' याचा अर्थ असा आहे की, चन्द्र वास्तविक मोठा नसून त्याचे ठिकाणी महत्वाचा आरोप केला आहे, कारण तो कलंकयुक्त असल्यामुळे त्याला मोठा–म्हणजे महत्वयुक्त–आहे असे मानता येत नाही, सारांश येथे 'महत्' शब्दाचा मुख्यार्थात प्रयोग केला नसून गौणार्थामध्ये प्रयोग केला आहे म्हणून ' आन्महत ' हे सूत्र अशा गौणार्थवाचक ' महत् ' शब्दाला लागत नाही, व त्यामुळे त्याच्या अन्त्य तकाराचे जागी आकारादेश होत नाही. ' महादेव ' ' महाबाहु ' या उदाहरणांत ' महत् ' शब्दाचा प्रयोग मुख्यार्थामध्ये केला असल्यामुळे, ' महत् ' शब्दाच्या तकाराचे जागी आकारादेश होतो.)

गुणादागतो गौणः । यथा गोशब्दस्य जाड्यादिगुणनिमित्तोऽर्थो वाहीक । अप्रसिद्धश्च संज्ञादिरपि तद्गुणारोपादेव बुध्यते । मुखमिव प्रधानत्वान्मुख्य· प्रथम इत्यर्थ· । गौणे ह्यर्थे शब्दः प्रयुज्यमानो मुख्यार्थारोपेण प्रवर्तते । एव चाप्रसिद्धत्व गौणलाक्षणिकत्वं चात्र गौणत्वम् ।

(या परिभाषेत ' गौणमुख्ययो ' हा शब्द घातला आहे. म्हणून गौण कशास म्हणावे व मुख्य कशास म्हणावे हे आता ग्रन्थकार सांगतात) ' गौण. ' ह्मणजे 'गुणामुळे आलेला' (' तत आगत· ' सू० १४५३ या सूत्राने 'आगत ' या अर्थामध्ये ' गुण' शब्दास ' अण् ' प्रत्यय होऊन ' गौण ' असे रूप झाले आहे) जसे ' गौर्वा-

हीकः या स्थलीं (मुख्यार्थवाचक गोशब्दाचें वाहीकाशीं सामानाधिकरण्य संभवत नाहीं, कारण ' वाहीक ' हा पंचनददेशस्थ मनुष्य असून बैल नाहीं असे असून देखील जेव्हा ' गौर्वाहीक ' असा सामानाधिकरण्यांत प्रयोग केला जातो तेव्हां अशा ठिकाणीं ' गो ' शब्द मुख्यार्थवाचक नसून–म्हणजे ' गो ' शब्दाचा अर्थ गोव्यक्ति नसून–तो शब्द गौणार्थवाचक आहे व त्याचा अर्थ गुणसादृश्यामुळें होणाऱ्या लक्षणेने ' गोनिष्ठबुद्धिमान्द्य सदृशबुद्धिमान्द्यवान् ' असा होतो. म्हणून,) गोनिष्ठजाड्यादिनिमित्तामुळें–म्हणजे बैलात जे बुद्धिमान्द्य इत्यादि गुण आहेत ते गुण वाहीकांत असल्यामुळें–' गौर्वाहीक.' असा सामानाधिकरण्यात प्रयोग होतो व ' गो ' शब्द वाहीकाचा बोधक होतो. याचप्रमाणे अप्रसिद्ध संज्ञीचा बोध देखील (प्रसिद्ध संज्ञीचे ठिकाणीं असणाऱ्या) गुणांचा (त्या अप्रसिद्धाचे ठिकाणीं) आरोप केल्यामुळेच होतो. (येथे ' संज्ञादिः' या शब्दाचा ' संज्ञा आदि =प्रथम =बोधक. यस्य स. संज्ञादि.=संज्ञी ' असा अर्थ होतो एखादा मुलगा जन्मल्यावर त्याचें नामकरण करतेवेळीं त्याचे नांव ' विष्णु ' असे ठेविले जाते. तो मुलगा साक्षात् विष्णु नव्हे, व विष्णूचे ठिकाणीं असणारे सर्वज्ञत्व, सर्वशक्तिमत्व, इत्यादि गुण त्या मुलात नाहींत, तथापि प्रसिद्ध विष्णूचे ठिकाणीं असणाऱ्या त्या गुणाचा या अप्रसिद्ध मुलाचे ठिकाणीं आरोप करून त्याचे नाव विष्णु असे ठेविलें जातें, व त्या नंतर ते नाव उच्चारले असतां त्या मुलाचा–म्हणजे अप्रसिद्ध संज्ञीचा–बोध होतो सारांश संज्ञा-म्हणजे नाव–ठेवताना, व तसेच 'गौर्वाहीक.' इत्यादि सामानाधिकरण्यांत प्रयोग करिताना, अर्थामध्ये गुणामुळेच गौणत्व येत असते, म्हणूनच ' गुणादागतो गौणः ' अशी गौणार्थाची ग्रन्थकाराने व्युत्पत्ति सांगितली आहे. ' गौण ' या शब्दाचा अर्थ सांगून आता ग्रन्थकार 'मुख्य' या शब्दाचा अर्थ सांगतात) ' मुखमिव मुख्यः ' (म्हणजे ' सर्वेषु गात्रेषु मुखं प्रधानम् ' ह्या म्हणीप्रमाणे जसें सर्व गात्रात मुख प्रधान आहे त्याचप्रमाणे सर्व अर्थामध्ये) मुख्यार्थ प्रधान असल्यामुळे, (शब्द उच्चारल्याबरोबर) त्या मुख्यार्थाचा प्रथम बोध होतो. म्हणून त्याला 'प्रथम ' असे म्हटले आहे. ('मुख्यः' या ठिकाणीं मुख शब्दाला ' शाखादिभ्यो य =' सू० २०५८ या सूत्राने ' य ' प्रत्यय झाला आहे) जेव्हां एखाद्या मुख्यार्थवाचक शब्दाचा गौणार्थामध्ये प्रयोग केला जातो तेव्हां मुख्याचे ठिकाणीं असणाऱ्या गुणांचा आरोप करूनच तसा प्रयोग केला जातो. सारांश या परिभाषेत जो ' गौण ' शब्द वापरला आहे त्याचा अर्थ अप्रसिद्धत्व व गौणलाक्षणिकत्व एवढाच समजावा (अप्रसिद्धत्व व गौणलाक्षणिकत्व या दोहोंत हा फरक आहे कीं, प्रथमस्थलीं अप्रसिद्धाचे–म्हणजे संज्ञीचे–ठिकाणीं प्रसिद्धाचे गुण नसून देखील त्या गुणांचा त्याचे ठिकाणीं आरोप केला जातो, पण द्वितीय स्थलीं, ज्याचे ठिकाणीं ज्याच्या गुणांचा आरोप केला जातो त्याचे ठिकाणीं तत्सदृश गुण असतात, व गुणसादृश्यामुळें ' गौर्वाहीकः ' असा सामानाधिकरण्यानें अभेदारोप केला जातो.)

तेन प्रियत्रयाणामित्यादौ त्रयादेशो भवत्येव तत्र त्रिशब्दार्थस्येतरविशेषणत्वेऽप्युक्तरूपगौणत्वाभावात् ।

(या परिभाषेतील ' गौण ' शब्दाचा अर्थ अप्रसिद्धत्व व गौणलाक्षणिकत्व एवढाच असल्यामुळे या शब्दाच्या अर्थामध्ये इतर प्रकारचे गौणत्व समाविष्ट होत नाही म्हणून) ' प्रियत्रयाणाम् ' इत्यादि स्थली त्रयादेश होतांच (' प्रियाः त्रयः यासां ताः प्रियत्रयः तासां प्रियत्रयाणाम् ' या बहुव्रीहि समासांत ' त्रि ' हा शब्द उपसर्जन असून अन्यपदार्थांचे विशेषण आहे म्हणून एकारीतीने या 'त्रि' शब्दाचे ठिकाणी गौणत्व आहे पण अशा प्रकारचे उपसर्जनरूपी गौणत्व या परिभाषेतील 'गौण' या शब्दाच्या अर्थामध्ये समाविष्ट नसल्यामुळे 'त्रेस्त्रय ' सू० २६४ हे सूत्र लागून. 'आम्' प्रत्यय पुढे असतां, 'त्रि' शब्दाचे जागी त्रयादेश होतो जर या परिभाषेतील 'गौण शब्दाच्या अर्थामध्ये उपसर्जनरूपी गौणत्व समाविष्ट असते तर, 'त्रेस्त्रयः' हे सूत्र लागले नसते व त्रयादेश झाला नसता तसेच समासांत उपसर्जनीभूत झाल्याने प्राप्त झालेल्या गौणत्वाचे या परिभाषेने ग्रहण झाले असते तर, 'सर्वादीनि सर्वनामानि' या सूत्रावर 'संज्ञोपसर्जनप्रतिषेध ' हे वार्तिक करण्याची काहीच गरज नव्हती)

किं चायं न्यायो न प्रातिपदिककार्ये किंतूपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र तादृशपदकार्य एव। परिनिष्ठितस्य पदान्तरसम्बन्धे हि गोर्वाहीक इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसंस्कारवेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्ज्ञानसंस्कारबाधायोग प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्यभावे बीजम् ।

('गौण' व 'मुख्य' ह्या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणे अर्थ स्पष्ट केल्यानंतर, आता ग्रन्थकार परिभाषेतील ' कार्य ' ह्या शब्दाचा अर्थ सांगतात त्याच्या मताप्रमाणे ' कार्य ' ह्या शब्दाचा प्रातिपदिककार्य असा अर्थ नसून पदकार्य हा अर्थ आहे. प्रातिपदिकास स्त्रीप्रत्यय किंवा विभक्तिप्रत्यय लावतेवेळीं जे पाणिनीयसूत्रान्वये कार्य होते त्याला प्रातिपदिककार्य असे ह्मणतात, व प्रातिपदिकास विभक्तिप्रत्यय लावल्यावर जेव्हां त्याचे भाषेत प्रयोग करण्यालायक परिनिष्ठित रूप—ह्मणजे पद—होतें तेव्हा तशा पदाचा पदान्तरांशीं सम्बन्ध झाला असतां किंवा त्या पदाहून प्रत्यय झाला असतां, त्या पदाला पाणिनीयसूत्रान्वये जे कार्य होते त्याला पदकार्य ह्मणतात जसे — ' गो ' ह्या प्रातिपदिकास ' सु ' हा विभक्तिप्रत्यय लावला असतां ' गोतो णित् ' सू० २८४ ह्या सूत्रान्वये जे णिद्वत् वृद्धिरूपकार्य होतें ते प्रातिपदिककार्य होय, पण ' अग्नि ' व ' सोम ' ह्या दोन प्रसिद्ध देवतावाचक पदाचा द्वन्द्वसमास करतेवेळीं ' ईदग्नेः सोमवरुणयोः ' व ' अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ' सू० ९२३ व ९२४ ह्यां सूत्रांन्वये जे ईत्व व षत्व कार्य होते ते पदकार्य होय). दुसरे असे कीं, प्रातिपदिकाला सूत्रांत सांगितलेले कार्य करतेवेळी ही परिभाषा लागत नाहीं (प्रातिपदिकाला कार्य करतेवेळीं जर ही परिभाषा लागली असती तर ' गौर्वाहीक. ' ह्या स्थली ' गो ' शब्दाचा मुख्यार्थामध्ये प्रयोग केला नसून गौणार्थामध्ये प्रयोग केला असल्यामुळे ' गोतो णित् ' सू० २८४ ह्या सूत्रान्वये सर्वनामस्थानांत णिद्वत्कार्य झाले

नसते व 'गो' असे रूप न होतां, 'गो+सु=गो' असे रूप झाले असते). परंतु जेथे विशेष अर्थाचा बोध करणारें वर्णानुपूर्वीविशिष्ट शब्दस्वरूप सूत्रांत उच्चारलें आहे तशा शब्दस्वरूपास पदकार्य करतेवेळींच ही परिभाषा लागू पडते. प्रातिपदिकास कार्य करतेवेळी ही परिभाषा लागू पडत नाहीं ह्याचें कारण हे आहे की (केवळ प्रकृति किंवा केवळ प्रत्यय ह्यांचा भाषेत कधींच प्रयोग केला जात नसून पदसमूहरूप वाक्याचाच प्रयोग केला जात असतो, म्हणून) भाषेत प्रयोग करण्यालायक प्रातिपदिकाहून परिनिष्ठित रूप—म्हणजे पद—तयार झाल्यावर त्याचा जेव्हा इतर पदाशीं सम्बन्ध—म्हणजे अन्वय—होतो तेव्हाच त्या पदाचा गौणार्थामध्ये प्रयोग केला आहे हे ध्यानात येते, जसे 'गौर्वाहीक' इत्यादि स्थली. ('गो' ह्या शब्दास विभक्तिप्रत्यय लावून त्याचा 'वाहीक' ह्या पदान्तराशीं अन्वय केल्याशिवाय 'गो' शब्द हा गौणार्थामध्ये उपयोगात आणला आहे हे कळूं शकत नाहीं) म्हणून प्रातिपदिकास संस्कार करतेवेळी—म्हणजे विभक्तिप्रत्यय लावून त्याचें पद करतेवेळी—त्या प्रातिपदिकाला जी कार्यें होतात तीं अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तीं प्रथम झाल्यावर त्याचा बाध होऊं शकत नाही ('गो' ह्या प्रातिपदिकास विभक्तिप्रत्यय लावतेवेळी लगेच पुढे असणाऱ्या विभक्तिप्रत्ययनिमित्तामुळे जे कार्य होते ते अन्तरङ्ग कार्य आहे, व त्या प्रातिपदिकाला विभक्तिप्रत्यय लागून पद तयार झाल्यावर त्या पदाचा—म्हणजे 'गौ' ह्या पदाचा—'वाहीक' ह्या पदान्तराशी सम्बन्ध झाल्यानंतर उत्पन्न होणारें गौणत्व हे, त्या कार्याच्या अपेक्षेने, बहिरङ्ग आहे म्हणून अन्तरङ्ग कार्य प्रथम झाल्यावर व पुढें पदान्तराशी अन्वय झाल्यावर जेव्हा बहिरङ्ग गौणत्व उत्पन्न होते तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते, व ही परिभाषा पूर्वी होऊन गेलेल्या अन्तरङ्ग कार्याचा नाश करूं शकत नाही त्यामुळे 'गौर्वाहीक.' असाच पदप्रयोग होतो व 'गोर्वाहीक.' असा पदप्रयोग होत नाही).

श्वशुरसदृशस्यापत्यमित्यर्थके श्वाशुरिरित्यादावत इञः सिद्धये उपात्तमित्यादि। न च प्रातिपदिकपदं तादृशमिति वाच्यम्। तेन हि प्रातिपदिकपदवत्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्यार्थोपस्थापकत्वाभावात्।

('श्वशुर' ह्या शब्दाचा मुख्य अर्थ 'सासरा' हा आहे, व त्याचा गौणार्थ, साक्षात् सासरा नसून नावनात्याने किंवा इतर कांही कारणामुळे 'मानलेला सासरा' हा आहे.) गौणार्थवाचक 'श्वशुर' शब्दास 'अत इञ्' सू० १०९५ हे सूत्र लावता यावे व त्याला अपत्यार्थक 'इञ्' प्रत्यय लागून 'श्वशुरसदृशस्यापत्यम् श्वाशुरि.' असे रूप व्हावें म्हणून वरील पङ्क्तींत 'उपात्तं विशिष्यार्थोपस्थापकं विशिष्टरूपं यत्र' हीं पदे घातलीं आहेत ('राजश्वशुराद्यत्' सू० ११५३ ह्या सूत्रात वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थाचें—म्हणजे 'सासरा' ह्या अर्थाचे—वाचक 'श्वशुर' हे जे शब्दस्वरूप त्याचे ग्रहण केलें असल्यामुळें, त्या शब्दस्वरूपास पदकार्य करतेवेळी ही परिभाषा लागू पडते, व मुख्यार्थवाचक 'श्वशुर' शब्दाहून अपत्यार्थक प्रत्यय करणे झाल्यास त्या सूत्रान्वये 'यत्'

हाच प्रत्यय होतो, गौणार्थवाचक 'श्वशुर' शब्दाहून तो प्रत्यय, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होऊ शकत नाहीं तशा ठिकाणी 'अत इञ्' ह्या सूत्रान्वये 'इञ्' प्रत्यय होऊन 'श्वाशुरिः' असे रूप सिद्ध होते. 'अत इञ्' ह्या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थाचे वाचक अशा शब्दस्वरूपाचे ग्रहण केले नसल्यामुळे, गौणार्थवाचक अदन्त शब्दाहून देखील अपत्यार्थकप्रत्यय 'इञ्' करतेवेळीं हे सूत्र लागते व ही परिभाषा तें सूत्र लागण्याच्या आड येत नाही येथे हे लक्षांत ठेवावे की, सुबन्ताहून तद्धितप्रत्ययोत्पत्ति होत असते--म्हणजे 'श्वशुरस्य=श्वशुर+ङस्' ह्या पदाहून 'यत्' किंवा 'इञ्' हा अपत्यार्थकतद्धितप्रत्यय होतो, व 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' सू० ६५० ह्या सूत्रान्वये 'ङस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'श्वशुर्य' व 'श्वाशुरि' हीं रूपे मुख्यार्थांत व गौणार्थांत अनुक्रमे सिद्ध होतात, व ही रूपे करतेवेळी होणारें कार्य पदकार्य होय, म्हणून अशा ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते आता येथे शंकाकार अशी शंका करितो कीं, गौणार्थवाचक 'श्वशुर' शब्दाहून अपत्यार्थक प्रत्यय करणे झाल्यास, 'अत इञ्' हें सूत्र देखील लावता येत नाहीं, कारण त्या सूत्रांत 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रातील प्रातिपदिकात्' हे पद अनुवृत्त आहे, व ते पद वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेष अर्थाचे-म्हणजे प्रातिपदिक ह्या अर्थाचे-वाचक आहे. ह्या शङ्केवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की, ही शङ्का बरोबर नाही; कारण 'अत इञ्' ह्या सूत्रांत अनुवृत्त असलेले) 'प्रातिपदिक' हें पद तशा प्रकारचे म्हणजे वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थाचे वाचक-नाही, कारण ते पद उच्चारलें असतां विशिष्टार्थवाचक प्रातिपदिकाचा बोध होत नसून ज्यांत प्रातिपदिकत्वरूपी सामान्यधर्म अ हे अशा कोणत्याहि शब्दस्वरूपाचे त्या पदाने ग्रहण करिता येतें ('अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ ही 'प्रातिपदिक' शब्दाची व्याख्या आहे व ह्या व्याख्येवरून हे स्पष्ट होतें की, 'प्रातिपदिक' ही संज्ञा विशेषवर्णानुपूर्वीयुक्त व विशिष्टार्थवाचक शब्दाला लागणारी नसून प्रत्यय, प्रत्ययान्त, व धातु खेरीज करून कोणत्याहि अर्थवान् शब्दास लागू पडणारी आहे, मग त्या शब्दाची वर्णानुपूर्वी कोणतीहि असो व त्याचा अर्थ कोणताहि असा. म्हणून 'अत इञ्' या सूत्रांत वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक अशा शब्दाचे ग्रहण केले नसल्यामुळे किंवा अशा शब्दाची अनुवृत्ति नसल्यामुळे, गौणार्थवाचक सुबन्ताहून अपत्यार्थक प्रत्यय करतेवेळी ते सूत्र लावण्यांत कांही अडचण येत नाहीं व ते सूत्र लावण्याच्या आड ही परिभाषा येत नाही.)

निपातपदं तु चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्यविधायके औदित्यादावतेत्प्रवृत्त्या गोभवदित्यादौ दोषो न ।

(आतां शङ्काकार अशी शङ्का करितो कीं, जसा 'प्रातिपदिक' हा शब्द वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक शब्दास लागणारा नसून ज्या शब्दांत प्रातिपदिकत्वरूपी सामान्यधर्म आहे अशा सर्व शब्दांस लागू पडणारा सामान्यशब्द आहे,

तसाच 'निपात' हा शब्द देखील आहे. 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः' सू० १९ हें निपात-संज्ञाविधायक सूत्र आहे. ह्या सूत्रात देखील वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक शब्दाचें ग्रहण केले नाहीं. म्हणून गौणार्थकवाचक निपाताला पदकार्य करतेवेळीं ही परिभाषा लागूं नये. ह्या शङ्केवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं जसें 'प्रातिपदिक' हें सामान्यधर्मवाचक पद आहे तसे 'निपात' हे पद नाहीं, कारण) 'निपात' ह्या पदानें ('चादयोऽसत्वे' सू० २० ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या) 'चादि' गणांत साक्षात् पठित जे 'च' इत्यादि (वर्णानुपूर्वीविशिष्ट व विशेषार्थवाचक) शब्द आहेत यांचेंच ग्रहण होतें. म्हणून निपातांना उद्देशून कार्य सागणाऱ्या 'ओत्' सू० १०४ इत्यादि सूत्रांना ही परिभाषा लागते, व त्यामुळे 'गोभवत्' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात कांहीं दोष येत नाहीं. ('अगौः गौः अभवत्=गोऽभवत्'—म्हणजे वास्तवित बैल नसून बैलासारखा झाला—ह्या उदाहरणांत 'गो' शब्द मुख्यार्थवाचक नसून 'गोगतधर्मसदृशधर्मवान्' अशा गौणार्थाचा वाचक आहे. 'गो' शब्दाहून 'कृभ्वस्तियोगे' सू० ११७ ह्या सूत्रान्वये अभूततद्भावार्थामध्ये 'च्वि=व्' प्रत्यय होऊन व 'वेरपृक्तस्य' सू० ३७५ ह्या सूत्राने त्या प्रत्ययाचा लोप होऊन 'गोऽभवत्' असें रूप झालें आहे येथें जरी 'च्वि' प्रत्ययाचा लोप झाला आहे तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ ह्या सूत्रान्वये 'गो' शब्द च्विप्रत्ययान्त मानता येत असल्यामुळे 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' सू० ७६२ ह्या सूत्राने त्याला निपातसंज्ञा प्राप्त झाली आहे, व तो ओदन्त निपात असल्यामुळे 'ओत्' सू० १०४ ह्या सूत्रान्वये याला प्रगृह्य संज्ञा प्राप्त झाली आहे, व 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्' सू० ९० ह्या सूत्रान्वयें येथे संधि न होता, प्रकृतिभाव कायम राहून 'गो अभवत्' असे रूप व्हावें व 'गोभवत्' असे रूप होऊं नये परतु 'गो' हा च्व्यन्त शब्द गौणार्थवाचक असल्यामुळे, निपातास उद्देशून कार्य सागणारें 'ओत्' हे सूत्र, ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्याला लागूं पडत नाहीं, व त्यामुळे त्याला प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, 'प्लुत-प्रगृह्या अचि नित्यम्' हे सूत्र प्रवृत्त न होता 'एङः पदान्तादति' सू० ८६ ह्या सूत्रान्वयें पूर्वरूप एकादेश होऊन 'गोभवत्' असे रूप सिद्ध होते)

अग्नीषोमौ माणवकावित्यत्र प्रासिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोमपदस्य तत्सदृशपरत्वेऽन्तरङ्गत्वादीत्वषत्वे भवत एव। सदृशलाक्षणिकाग्निसोम-पदयोर्द्वन्द्वे तन्नामकावित्यर्थके च नेत्वषत्वे, आद्ये गौणलाक्षणिकत्वादन्त्ये ऽनादेशत्वात्। अत एवाग्निसोमौ माणवकावित्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववारणपरं 'मद्भेः स्तुत्स्तोमसोमा' इति सूत्रस्थं भाष्यं सङ्गच्छते।

'अग्नीषोमौ माणवकौ'— म्हणजे गुणसादृश्यामुळें प्रसिद्ध अग्नि व सोम ह्या देवतांसारखे दोन पुरुष—ह्या उदाहरणांत ('अग्निः' व 'सोमः' ह्या दोन देवता-वाचक पदांचा देवताद्वन्द्व करतेवेळीं 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' सू० ९२३ या सूत्राने

'ईत्व' व 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः.' सू० ९२४ ह्या सूत्राने 'षत्व' करून सामासिक-पद तयार झाल्यावर तशा रीतीने सिद्ध झालेल्या) प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाचक 'अग्नीषोमौ' ह्या पदाचा, गुणसादृश्यामुळे अग्निसोमसदृश अशा दोन पुरुषाचे ठिकाणी आरोप केल्यास, (द्वन्द्वसमास करतेवेळी गौणत्वाची प्रतीति नसल्यामुळे वरील दोन सूत्रान्वये होऊन गेलेले) ईत्व व षत्व कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, (नंतर उत्पन्न झालेल्या गौणत्वप्रतीतिरूप बहिरङ्गत्वाने त्याचा बाध न होतां) ते कार्य जसेचे तसेच कायम राहते (परंतु जेथे 'अग्नि' व 'सोमः' ह्या दोन प्रसिद्ध देवतावाचक पदाचा द्वन्द्वसमास करण्यापूर्वीच गौणत्वाचा बोध झाला आहे व) 'अग्नि' व 'सोम' ह्याच्यासारख्या गुणानीं युक्त अशा दोन पुरुषाचे ठिकाणीं सादृश्यमूलकलक्षणेने त्या दोन देवताचा आरोप केला जातो, किंवा जेथे एका पुरुषाचे व्यावहारिक नांव अग्नि व दुसऱ्याचे सोम असल्यामुळे द्वन्द्वसमास केला जातो, तशा ठिकाणीं (द्वन्द्वसमास करण्यापूर्वीच गौणत्वाचा बोध झाला असल्यामुळे) ईत्व व षत्व होत नाहीं. (व 'अग्निसोमौ' असें सामासिक रूप होते. ह्या दोन उदाहरणापैकीं) पहिल्या उदाहरणात सादृश्यमूलक गौणीलक्षणा आहे व दुसऱ्या उदाहरणांत अप्रसिद्धांचे ठिकाणीं प्रसिद्धाच्या गुणाचा आरोप केला आहे असे आहे म्हणूनच, 'अग्निसोमौ माणवकौ' ह्या ठिकाणीं (ह्या परिभाषेत सांगितलेला) गौणमुख्यन्याय लावून षत्वाचा बाध करणारे 'अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः.' सू० ८-३-८२ ह्या सूत्रांवरील भाष्य बरोबर जुळते (ह्या पङ्क्तींत सांगितलेल्या तीन उदाहरणावरून हे स्पष्ट होते कीं, जेव्हा गौणत्वाचा बोध होतो तेव्हांच ही परिभाषा लागू पडते व सूत्रनिर्दिष्टकार्य मुख्यालाच होते, व गौणाला होत नाहीं. पण जेथे गौणत्वाचा बोध होण्यापूर्वीच सूत्रनिर्दिष्ट कार्य होऊन गेले आहे तशा ठिकाणीं, पूर्वी होऊन गेलेले कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे व नंतर उत्पन्न होणारें गौणत्व बहिरङ्ग असल्यामुळे, त्या अन्तरङ्ग कार्याचा बाध ही परिभाषा करूं शकत नाहीं व ते अन्तरङ्ग कार्य जसेचे तसेच कायम राहते. म्हणूनच 'अग्नि.' व 'सोम.' ह्या दोन देवतावाचक पदाचा देवताद्वन्द्व करतेवेळीं जर गौणत्वाचा बोध नसेल तर ईत्व व षत्व कार्य होऊन 'अग्नीषोमौ' असे रूप सिद्ध होते, व असे रूप सिद्ध झाल्यानंतर त्या देवताद्वन्द्वाचा सादृश्यमूलकलक्षणेने दोन पुरुषाचे ठिकाणीं आरोप करणे झाल्यास गौणत्वबोध होण्यापूर्वी झालेले ईत्वषत्व कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते नष्ट न होतां जसेचे तसेच कायम राहते. पण जेथे 'अग्निः' व 'सोमः' ह्या दोन पदाचा द्वन्द्वसमास करण्यापूर्वीच गौणत्वाचा बोध झाला असतो तेथें ही परिभाषा प्रवृत्त होऊन मुख्याचे ठिकाणी होणारें ईत्वषत्व कार्य गौणाचे ठिकाणीं होऊं देत नाहीं, व त्यामुळे 'अग्निसोमौ' असें सामासिक रूप होते.)

गां पाठयेत्यादौ मुख्यगोपदार्थस्य पाठनकर्मत्वासम्भवेन विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणार्थत्वस्य प्रतीतावप्यपदस्याप्रयोगेण. बोद्धृभिः

सर्वत्र पदस्यैव गौणार्थकत्वस्य ग्रहेणाऽत्वं त्वं सम्पद्यते अमहान् महान् भूतस्त्वद्भवतीत्यादिभाष्यप्रयोगें त्वाद्यादेशदीर्घादीनां करणेन चास्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वमेवोचितम्। अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्तिः ॥

(एखादा गृहस्थ आपल्या मुलास आचार्याजवळ नेऊन आचार्यास विनंति करितो की, ह्या माझ्या बैलासारख्या जडबुद्धीच्या मुलास आपण शिकवावे, तेव्हां तो ' गो ' ह्या गौणार्थवाचक शब्दाचे ' गाम् ' असेच द्वितियेचे रूप करून ' गां पाठय ' असा पदप्रयोग करितो अशा ठिकाणी) ' गां पाठय ' इत्यादि पदप्रयोग करितेवेळीं पदप्रयोग करणाऱ्या पुरुषास ' गो ' ह्या प्रातिपदिकास द्वितीया विभक्तीचा प्रत्यय लावून ' गाम् ' असे रूप करतेवेळी जरी हे माहीत आहे कीं, ' गो ' शब्दाचा मुख्यार्थ जो ' बैल ' त्याला पढविणे असंभवनीय असल्यामुळे, ' गो ' शब्दाचा प्रयोग मी गौणार्थांत करीत आहे तरी भाषेत (' सुप्तिङन्तं पदम् ' ह्या सूत्रान्वये ज्याला पदसंज्ञा प्राप्त झाली नाही अशा) अपदाचा प्रयोग केला जात नसल्यामुळे (आणि ' अपद न प्रयुञ्जीत ' असा भाष्यसिद्धान्त देखील असल्यामुळे, भाषण करतेवेळी– म्हणजे वाक्य उच्चारतेवेळी–पदांचाच प्रयोग होत असल्यामुळे. व पदसमूहरूप वाक्य-प्रयोग केल्याशिवाय श्रोत्याला गौणार्थबोध होऊ शकत नसल्यामुळे, आणि जोपर्यंत श्रोत्याला गौणार्थबोध होत नाही तोपर्यंत ह्या परिभाषेची प्रवृत्ति होऊ शकत नसल्या-मुळे,) जेव्हा वक्त्याकडून पदप्रयोग केला जातो तेव्हांच श्रोत्याला गौणार्थबोध होते. असें असल्यामुळे आणि भाष्यकारांनी भाष्यांत ' अत्व त्व सम्पद्यते, ' अमहान् महान् भूत ' त्वद्भवति ' असे प्रयोग करतेवेळीं त्वादेश व दीर्घ आकारादेश इत्यादि केले असल्यामुळें हे स्पष्ट होते कीं, पदकार्य करतेवेळीच ही परिभाषा लावणें योग्य आहे (प्रातिपदिक कार्य करतेवेळी ही परिभाषा उपयोगांत आणू नये. ' अ व त्व सम्पद्यते ' 'अमहान् महान् भूत ' ह्या दोन्हीं वाक्यांत ' त्वम् ' व 'महान्' हे शब्द गौणार्थवाचक आहेत. ' अत्वं त्व सम्पद्यते '–म्हणजे तो, तू नसून तू होतो — येथे ' तो ' हा ' तूं ' नसल्यामुळें, ' तूं ' होऊ शकत नाहीं. म्हणून ' त्वम् ' हा शब्द येथे ' त्वत्सदृश ' ह्या गौणार्थाचा वाचक आहे. असे असल्यामुळे, ही परिभाषा प्रातिपादिक कार्य करतेवेळी लागते असे मानल्यास, मुख्यार्थवाचक 'युष्मद्' शब्दाला पाणिनीय सूत्रान्वये जे कार्य सांगितले आहे तें कार्य ह्या गौणार्थवाचक ' युष्मद् ' शब्दाला होऊ नये — म्हणजे ' त्वा हौ सौ ' व ' ङ प्रथमयोरम् ' सू० ३८४ व ३८२ हीं सूत्रे लागू नये व ' युष्मद् ' शब्दाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचें ' त्वम् ' असें रूप होऊ नये. पण भाष्य-कारांनीं तर ' अत्वं त्व सम्पद्यत ' असा वाक्यप्रयोग करितांना त्वादेश करून ' त्वम् ' असा पदप्रयोग केला आहे तसेच ' अमहान् महान् भूत. '—म्हणजे मोठा नसून मोठा झालेला—ह्या वाक्यात ' महान् ' हा शब्द गौणार्थवाचक आहे. त्याचा अर्थ

' मोठा ' असा नसून ' महत्सदृश ' असा आहे असे असल्यामुळे, ही परिभाषा प्रातिपदिककार्य करितांना लागते असे मानल्यास सान्तमहतः संयोगस्य ' सू० ३१७ हे सूत्र गौणार्थवाचक ' महत् ' शब्दाला लागूं नये व महत् ' शब्दाच्या उपधतील अकाराचा दीर्घ—म्हणजे ' आ '—होऊ नये, तरी पण भाष्यांत ' अमहान् महान् भूत· असा वाक्यप्रयोग केला आहे तसेच ' त्वद्भवति ' –म्हणजे जो तूं नाहीं तो तू होतो—या भाष्यांतील तिसऱ्या उदहरणात ' युष्मद्+सु+च्वि+भवति ' येथे ' युष्मद् ' हे गौणार्थवाचक—म्हणजे ' त्वत्सदृश ' या अथाचे वाचक–प्रातिपदिक असून देखील ' प्रत्ययोत्तरपदयाश्च ' सू० १३७३ या सूत्रान्वये ' युष्मद् ' च्या मपर्यंत जागी त्वादश करून भाष्यकारांनी त्वद्भवति ' असा प्रयोग केला आहे वर दिलेल्या भाष्यांतील तीन्ही उदाहरणावरून हे स्पष्ट होते की, प्रातिपदिकाला कार्य करतेवेळी ही परिभाषा—म्हणजे गौणमुख्यन्याय–लागू पडत नाही) तसे न मानल्यास –म्हणजे प्रातिपदिकास कार्य करतवेळी देखील ही परिभाषा लागू पडते असे मानल्यास –वाक्यसंस्कारपक्षांत (' गां पाठय ' ' अत्वं त्व संम्पद्यते, ' ' अमहान् महान् भूत ') या ठिकाणीं आकारादेश, त्वादेश व उपधादीर्घ न होण्याची आपत्ति येईल. (व्याकरणशास्त्रांत पदसंस्कारपक्ष व वाक्यसंस्कारपक्ष असे दोन पक्ष मानले आहेत ' पदपर्यन्त प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य ततः संस्कार पदसंस्कार ' ही पदसंस्कारपक्षाची व्याख्या आहे व 'वाक्यपर्यन्त प्रकृतिप्रत्ययान् संस्थाप्य तत. संस्कार. वाक्यसंस्कार:' अशी थोडक्यांत वाक्यसंस्कारपक्षाची व्याख्या आहे, व याचा अर्थ असा आहे की पदांतील प्रकृति व प्रत्ययाची मांडणी करून त्यांचे ठिकाणी पद तयार होईपर्यंत व्याकरणसूत्रान्वयें संस्कार करणे याला पदसंस्कारपक्ष ह्मणतात, व तसेच वाक्यांतील सर्व शब्दांच्या प्रकृतिप्रत्ययांची मांडणी करून संपूर्ण वाक्य तयार होईपर्यंत व्याकरणसूत्रान्वये त्याचे ठिकाणी संस्कार करणे याला वाक्यसंस्कारपक्ष ह्मणतात वाक्यसंस्कारपक्षांत पदांचा परस्पराशी अन्वय होतेवेळीं, एखादा शब्द गौणार्थांत वापरला असल्यास त्याच्या गौणार्थाची लगेच प्रतीति होते व त्यामुळे तो शब्द मुख्यार्थांत वापरला असतां त्याला जी सूत्रे लागूं पडतात तीं सूत्रे तो गौणार्थात वापरला असल्यामुळे त्याला लागू पडत नाहीत व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यात अडचण येत नाही. जसें 'गांपाठय=गो+अम्+पठ्+णिच्+शप्+हि' या स्थलीं 'गो+अम्, याचा 'पठ्+णिच् +शप्+हि ' याशी अन्वय करतेवेळी , बैलाला पढविणे असंभवनीय असल्यामुळे,'गो' हा शब्द गौणार्थामध्ये वापरला आहे असा एकदम बोध होतो व त्यामुळे ' गो ' हा शब्द मुख्यार्थात वापरला असतां त्याला जी सूत्रे लागूं पडतात ती या ठिकाणी लावतां येणार नाहीत व ' गाम् असे इष्ट रूप सिद्ध न होतां विकृत रूप सिद्ध होईल.)

किञ्च ' शुक्लामित्युक्ते कर्म निर्दिष्टं कर्ता क्रिया चानिर्दिष्टे ' इत्याद्युक्त्वे ' इदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्तेत्यादौ सर्वं निर्दिष्टं, गामेव कर्म, देवदत्त एव कर्त्ता, अभ्याजैव क्रिये,' त्यर्थकेनार्थवत्सूत्रस्थभाष्येण कारका-

द्गिमात्रप्रयोगे योग्यसर्वक्रियाध्याहारे प्रसक्ते नियमार्थः क्रियावाचकादिप्रयोग इत्येतत्तात्पर्यकेण, सामान्यतः क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयादीनां साधुत्वान्वाख्यानमिति यर्थलाभेन, पाठनक्रियान्वयकाले पदस्यैव गौणार्थत्वप्रतीतिः प्रयोक्तुरपि ।

(मागे असे ह्मटले आहे की, जरी 'गा पाठय' ह्या वाक्याचा प्रयोग करणाऱ्यास 'गो' ह्या प्रातिपदिकास द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लावतेवेळीं हें माहित असते कीं, 'गो' शब्दाचा प्रयोग तो गौणार्थांत करीत आहे तरी, श्रोत्याला पदसमूहरुपी वाक्य उच्चारल्यानंतरच वाक्यात गौणार्थवाचक 'गो' शब्दाचा प्रयोग केला आहे हें कळूं शकते. आता ग्रंथकार असे सिद्ध करूं इच्छितात कीं, जसा श्रोत्याला वाक्य उच्चारल्यानंतरच 'गो' शब्द गौणार्थांत वापरला आहे असे ज्ञान होते, तसेच प्रयोग करणाऱ्यास देखील तें ज्ञान वाक्य उच्चारल्यानंतरच होते, पूर्वी होत नाही.) दुसरे असे कीं, 'गां पाठय' असा पदप्रयोग करणाऱ्यास देखील ('गो' ह्या प्रातिपदिकास द्वितीयाविभक्तीचा प्रत्यय लावून 'गाम्' असे पद तयार केल्यानतर तें) 'गाम्' हे पद 'पाठय' या क्रियापदाशीं अन्वित करतेवेळींच गौणार्थांत मी 'गो' शब्दाचा प्रयोग करीत आहे असे ज्ञान होते (त्यापूर्वी त्याला असे ज्ञान होत नाहीं) कारण 'अर्थवदधातुः-१-२-४५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, 'शुक्लाम्' एवढेच पद जेव्हा कोणी उच्चारतो तेव्हा तो केवळ कर्माचा निर्देश करतो, कर्ता व क्रिया यांचा निर्देश करित नाही—असे ह्मणून भाष्यकार पुढे असे ह्मणतात कीं, 'गामभ्याज कृष्णां देवदत्त' (हे देवदत्त, काळी गाय घेऊन ये) असा वाक्यप्रयोग कोणी केल्यास आतां आपणास (कर्ता, कर्म व क्रियापद ह्या) सर्वांचा निर्देश केला आहे—म्हणजे 'गाम्' हेच कर्म, 'देवदत्त' हाच कर्ता, व 'अभ्याज' हेच क्रियापद—असे कळते. ह्या भाष्याचे तात्पर्य असें आहे कीं, केवळ कारकाचा प्रयोग केल्यास (ह्मणजे प्रातिपदिकाला विभक्तिप्रत्यय लावून जे कारकरूपी पद सिद्ध होते तेवढ्याचाच उच्चार केल्यास—ह्मणजे फक्त कर्ता किंवा कर्मच उच्चारल्यास), अशा ठिकाणीं अनेक योग्य (ह्मणजे आकांक्षा पूर्ण करण्यास समर्थ अशा) क्रियापदाचा अध्याहार करणे संभवत असल्यामुळें, क्रियावाचक पदाचा प्रयोग करण्याचे हेंच प्रयोजन आहे कीं, त्या कारकाचा तेवढ्याच क्रियेशीं अन्वय व्हावा. ह्यावरून असा अर्थ निघतो कीं, क्रियेपासून उत्पन्न होणाऱ्या फलाचे आश्रय (ह्मणजे कर्म) एवढेंच सांगण्याची इच्छा असल्यास, तें कर्मपद उच्चारताना, द्वितीयादि विभक्तींचा प्रयोग करूनच ते पद उच्चारणे योग्य आहे. (ह्यावरून असे सिद्ध होते कीं, क्रियेशीं कर्मकारक अन्वित होण्यापूर्वीच त्याचे कर्म विभक्तीचे रूप तयार होतें. साराश, प्रयोग करणाऱ्यास मी कर्माचा प्रयोग गौणार्थांत करतो आहे हे कळण्यापूर्वींच कर्मविभक्तीचे रूप तयार होत असल्यामुळें, प्रातिपदिकास उद्देशून कोणतेंहि सूत्रांत सांगितलेले कार्य करितांना ही परिभाषा लागूं पडत नाहीं हें मानणें योग्य आहे.)

एवमेतन्मूलको "ऽभिव्यक्तपदार्था ये" इति श्लोकोऽपि पदकार्यविषयकः। ध्वनितं चेदं 'सर्वादीनीतिसूत्रे संज्ञाभूतानां प्रतिषेधमारभमाणा वार्त्तिककृता, 'पूर्वपरे'ति सूत्रेऽसंज्ञायामिति वदता सूत्रकृता,' ऽन्वर्थसंज्ञया तत्प्रत्याख्यानं कुर्वता भाष्यकृता च ॥

(ज्याप्रमाणे ही परिभाषा पदकार्य करितानाच लागू पडते व प्रातिपदिककार्य करितांना लागू पडत नाही) त्याचप्रमाणे "अभिव्यक्तपदार्था ये प्रसिद्धा लोकविश्रुता. । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥" (ह्मणजे 'सूत्रात शब्दाला उद्देशून कोणतेहि कार्य सांगितलें असल्यास, त्या शब्दाचा प्रयोग लोकांत ज्ञात व प्रसिद्ध असलेल्या मुख्यार्थांत केला असेल व गौणार्थांत केला नसेल तेव्हाच त्याला ते कार्य करावें') हा, ह्या परिभाषेच्या आधारावर रचलेला, श्लोक देखील पदकार्य करितानाच लागू पडतो गौणमुख्यन्याय पदकार्य करितानाच लागतो हा नियम, वार्तिककारानीं देखील, 'संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादयः,' सू० २२२ वरील वार्तिक,–म्हणजे 'सर्वादि' शब्द संज्ञावाचक म्हणजे कोणाचे नांव असल्यास, किंवा उपसर्जनीभूत म्हणजे इतराचे विशेषण होऊन आपल्या अर्थाचा बोध करणारे असल्यास, त्यांना सर्वनामसंज्ञा होत नाहीं. असे प्रतिषेधात्मक वार्तिक करून, ध्वनित केला आहे; तसेंच सूत्रकार पाणिनीनें 'पूर्वपरावर' सू० २१८ ह्या सूत्रांत 'असंज्ञायाम्' हा शब्द वापरुन हाच नियम सुचविला आहे आणि तसेच सर्वनामसंज्ञा अन्वर्थक आहे असे सांगून वरील वार्तिकाचे व 'पूर्वपरावर'—ह्या सूत्रातील 'असंज्ञायाम्' ह्या पदाचे भाष्यकारानीं प्रत्याख्यान केल्याने हाच नियम ध्वनित केला आहे. (प्रातिपदिक कार्य करितांना ही परिभाषा लागत नाही व पदकार्य करितानाच लागते हा नियम पाणिनीला व वार्तिककाराला मान्य असल्यामुळेच पाणिनीला 'पूर्वपरावर–ह्या सूत्रात 'असंज्ञायाम्' हे पद घालावे लागले, व वार्तिककाराला वर सांगितलेले वार्तिक करावे लागलें असे जर त्यानी केले नसते तर संज्ञा अथवा उपसर्जन असताना देखील 'सर्वादि' गणात पठित असलेल्या प्रातिपदिकांना सर्वनामकार्य झाले असतें. ते इष्ट नव्हते म्हणूनच ह्या परिभाषेचा अपवाद करणारी वचनें त्याना द्यावी लागली भाष्यकारानीं ह्या वचनांचे प्रत्याख्यान करिताना, 'सर्वनाम' शब्दाच्या मूळ अर्थाला धरूनच तें प्रत्याख्यान केलें आहे. 'सर्वनाम' म्हणजे सर्वांचें नांव होण्यास जे योग्य आहे ते. जेथे 'सर्वादि' शब्दाची, ते संज्ञावाचक किंवा उपसर्जनीभूत झाल्यामुळे ही योग्यता नष्ट होते, तेथे त्याना 'सर्वनाम' म्हणताच येत नाही, आणि म्हणूनच सर्वनामाला उद्देशून जीं प्रातिपदिक कार्यें सांगितली आहेत, तीं त्याना अर्थातच होऊं शकत नाहींत. ह्या भाष्यकाराच्या व्याख्यानावरून देखील हेच सिद्ध होते की वरील नियम मुनित्रयास मान्य आहे.)

अर्थाश्रय एतदेवं भवति शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्त्वे इति ओत्सूत्रस्थभाष्यस्य लौकिकार्थवत्त्वयोग्यपदाश्रय एष न्यायस्तद्रहितशब्दाश्रये च ते इत्यर्थः।

गोतइति यथाश्रुनसूत्रे विशिष्टरूपोपादानसत्त्वेनोक्तरीत्यैवैतस्य भाष्यस्य व्याख्येयत्वादित्यलम् ॥१५॥

' ओत् ' सू० १-१-१५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ' अर्थाश्रये एतदेव भवति, शब्दाश्रये च वृध्यात्त्वे ' असे जे म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा कीं, पद झाल्यावरच लोकप्रसिध्द अर्थ सांगण्याची योग्यता शब्दास येते. म्हणून (ह्या परिभाषेत सांगितलेला गौणमुख्य) न्याय पदाच्याच ठिकाणी लागतो व लौकिकार्थ सागण्याची योग्यता नसणाऱ्या शब्दास (म्हणजे 'गो' ह्या प्रातिपदिकास) वृद्धि ('गौ ') व आत्व (गाम्) होतात भाष्याचा वर जसा अर्थ केला आहे तसाच करणे योग्य आहे; कारण 'गोतो णित्' सू २८४ ह्या सूत्रांत (ओतो णित्' असे सूत्र न करितां) विशिष्ट प्रातिपदिकाचे ('गो' ह्या विशिष्ट प्रातिपदिकाचे) ग्रहण केले आहे ह्यापुढे जास्त विचार करण्याची गरज नाहीं.

परिभाषा १६

अर्थवद्ग्रहणे इत्यस्यापवादमाह—

' अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' प १४ ह्या परिभाषेचा अपवाद असणारी ही परिभाषा सांगतात—

अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति ॥१६॥

" कोणत्याहि सूत्रात 'अन्' 'इन्' 'अस' किंवा 'मन्' ह्या प्रत्ययासंबंधाने काहीं कार्य सांगितले असल्यास, ('येन विधिस्तदन्तस्य' ह्या सूत्रानें) तदन्तविधि करून ते कार्य अन्नन्त, इन्नन्त, असन्त, व मन्नन्त प्रातिपदिकांस करावे, मग ते 'अन्' इन्' 'अस्' 'मन्' हे अंश (व्याकरणदृष्ट्या) अर्थवान् असोत अथवा अर्थरहित असोत (ते अर्थरहित असले तरी कार्य होऊं शकते.)"

'येन विधि' रित्यत्र भाष्ये वचनरूपेण पठितैषा । तेन राज्ञा साम्नेत्यादावल्लोपो, दण्डी वाग्मीत्यादा 'विन्नहन्नि'ति नियम , सुपयाः सुस्रोताः इत्यादौ 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः, सुशर्म्मा सुप्रथिमेत्यादौ 'मनः' इति ङीब्निषेधश्च सिद्धः ॥

' येन विधिस्तदन्तस्य'–१–१–७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा वचनरूपानें पठित आहे. (म्हणून ही स्वतन्त्र वाचनिकी समजावी) ह्या परिभाषेमुळे, 'राज्ञा' 'साम्ना' इत्यादि ठिकाणीं, ('अल्लोपोऽन·' सू० २३४ ह्या सूत्राने) अल्लोप होतो (जरी 'राजन' शब्द 'अन्' प्रत्ययान्त आहे व सामन' शब्द 'मन्' प्रत्ययान्त असून, त्या अर्थवान् ' मन्' प्रत्ययांतील 'अन्' हा अंश अर्थरहित आहे तरी दोन्ही ठिकाणी

अल्लोप होतो.) तसेच 'दण्डी' 'वाग्मी' इत्यादि ठिकाणी, 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' 'सौ च' सू ३५६-३५७ ही सूत्रे लागतात. (जरी 'दण्ड' शब्दास 'अत इनिठनौ' सू० १९२२ ह्या सूत्राने 'इनि' प्रत्यय लागून 'दण्डी' हा शब्द इन्नन्त आहे, व 'वाच्' शब्दास 'वाचो ग्मिनिः' १९३० ह्या सूत्राने 'ग्मिन्' प्रत्यय लागून 'वाग्मिन्' हा शब्द 'ग्मिन्' प्रत्ययान्त आहे व त्या 'ग्मिन्' प्रत्ययांतील 'इन्' हा अंश अर्थरहित आहे तरी, दोहोंना 'सु' प्रत्यय पुढे असता उपधादीर्घरूप कार्य होऊन, 'दण्डी' व 'वाग्मी' अशी रूपे सिद्ध होतात.) तसेच 'सुपयाः' 'सुस्रोताः' इत्यादि ठिकाणी, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' सू० ४२५ ह्या सूत्रान्वये उपधादीर्घ होतो, (जरी 'सुपयाः' हा 'अस्' प्रत्ययान्त आहे व 'सुस्रोताः' हा 'तस्' प्रत्ययान्त-म्हणजे तुडागमसहित अस्प्रत्ययान्त-असून, त्यातील 'अस्' हा अंश अर्थरहित आहे तरी, 'सु' प्रत्यय पुढें असता, दोहोंचीहि उपधा दीर्घ होते) तसेच 'सुशर्मा' 'सुप्रथिमा' इत्यादि ठिकाणीं 'मनः' सू० ४५९ ह्या सूत्राने 'ङीप्' होत नाही. (जरी 'सुशर्मा' 'मन्' प्रत्ययान्त आहे व 'सुप्रथिमा' 'इमनिच्' प्रत्ययान्त असून, त्याचा अंश 'मन्' हा अर्थरहित आहे तरी, दोहोंनाहि स्त्रीवाचक अर्थांमध्ये 'ङीप्' प्रत्यय होत नाही.)

अन्ये तु परिवेविषीध्वमित्यत्र ढत्वव्यावृत्तये क्रियमाणा 'दिण षीध्व' मित्यत्राङ्गग्रहणादर्थवत्परिभाषाऽनित्या तन्मूलकमिदमित्याहुः ॥

कांही वैयाकरणांचे असे मत आहे की 'परिवेविषीध्वम्' ह्या ठिकाणी 'ढत्व' होऊं नये म्हणून 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' सू० २२४७ ह्या सूत्रांत 'अङ्गात्' हें पद घातले असल्यामुळे, 'अर्थवद्ग्रहणे' ही परिभाषा १४ अनित्य ठरते, व तिच्या अनित्यतेच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे. ('परिवेविषीध्वम्' हे जुहोत्यादिगणांतील परिपूर्वक 'विष्' धातूचे आत्मनेपदाचे विधिलिङाचे रूप आहे 'परि-वेविष्-सीयुट्-ई-ध्वम्' अशा स्थितींत 'लिङःसलोपोऽनन्त्यस्य' सू० २२११ ह्या सूत्राने 'सीयुट्' ह्यातील 'स्' चा लोप व 'लोपो व्योर्वलि' सू० ८७३ ह्या सूत्राने 'य्' चा लोप होऊन, 'परि+वेविष्+ई+ध्वम्=परिवेविषीध्वम्' हें रूप सिद्ध होते. 'परिवेविषीध्वम्' येथे 'षीध्वम्' हा प्रत्यय नाही; कारण तो 'विष्' धातुचा 'ष्' 'सीयुट्' चा 'ई,' व 'ध्वम्' प्रत्यय हे तीन एकत्र मिळून झाला आहे म्हणून तो अर्थवान् नाहीं, आणि 'अर्थवद्ग्रहणे' ही परिभाषा असल्यामुळें, 'इणः षीध्वम्' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या अर्थवान् 'षीध्वम्' प्रत्ययाने 'परिवेविषीध्वम्' यातील अनर्थक 'षीध्वम्'चे ग्रहण होऊं शकत नाहीं. असे असताना, 'इणः षीध्वम्' या सूत्रांत 'अङ्गात्' हे पद कां घातले ? 'इणः षीध्वंलिङ्टांधः' एवढेच सूत्र जरी असते तरी अनर्थक 'षीध्वम्' यांतील धकारास, 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेमुळे, ढत्व झालेच नसते तरी पण ज्या अर्थी

पाणिनीनें त्या सूत्रांत 'अङ्गात्' हे पद मुद्दाम घातले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें की पाणिनीला ही जाणीव होती की, 'अर्थवद्ग्रहणे' ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य असल्यामुळे अनर्थक 'षीध्वम्' यांतील धकारास देखील ढत्व होईल. तसे होणें इष्ट नसल्यामुळे पाणिनीने) 'इण. षीध्वम्' या सूत्रात 'अङ्गात्' हे पद घातले आहे, व त्यामुळें त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं इण्णन्त अङ्गापुढे 'षीध्वम्' आल्यास तशाच 'षीध्वम्' यांतील धकाराला ढत्व व्हावे. 'परिवेविषीध्वम्' या उदाहरणांत 'वेविष्' हें अङ्ग असून त्यापुढे 'ईध्वम्' असून 'षीध्वम्' नसल्यामुळे त्याठिकाणी ढत्व होऊं शकत नाहीं व अशारीतीनें 'इणःषीध्वम्' या सूत्रातील 'अङ्गात्' या पदाचें ग्रहण 'अर्थवद्ग्रहणे' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे बोधक ठरतें)

'विभाषेट' इत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमः सम्भवात्त्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १६ ॥

दुसरे वैयाकरण असे ह्मणतात की, 'इण षीध्वम्' ह्या सूत्रात 'अङ्गात्' हे पद घालण्याचे कारण हे आहे की, 'विभाषेट' सू० २३२५ ह्या सूत्रांत जसे अर्थ रहित 'षीध्वम्' चे ग्रहण आहे, तसेच 'इण षीध्वम्' ह्या सूत्रातहि अर्थरहित 'षीध्वम्' चे ग्रहण असले पाहिजे, असा भ्रम उत्पन्न होऊ नये (आर्धधातुकस्येड्वलादे' सू० २१८४ ह्या सूत्राने जेव्हां 'षीध्वम्' ह्याला इडागम होतो तेव्हा 'यदागमा.'–परिभाषा ११—ह्या परिभाषेने, 'इषीध्वम्' असा प्रत्यय होतो हा 'इषीध्वम्' अर्थवान आहे, त्यातील षीध्वम्' हा अंश अर्थवान् नाहीं. 'विभाषेट' ह्या सूत्रात जसे अर्थरहित 'षीध्वम्' चे ग्रहण आहे, तसेच 'इण· षीध्वम्' ह्या सूत्रांतहि अर्थरहित 'षीध्वम्' चे ग्रहण का असू नये असा भ्रम उत्पन्न झाल्यास, त्याच्या निवारणार्थ, 'इण.षीध्वम्' ह्या सूत्रांत 'अङ्गात्' हे पद घातले आहे व त्यामुळे हे स्पष्ट होते की, 'इण्णन्त' अङ्गाच्या लगेच पुढें अर्थवान् 'षीध्वम्' प्रत्यय असल्यास, त्यातील धकारास 'ढत्व' होते साराश, 'अङ्गात्' हे पद 'अर्थवद्ग्रहणे' ह्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक होऊं शकत नाही—असे कांही वैयाकरण ह्मणतात व तेच ग्रन्थकाराचें मत आहे.)

परिभाषा १७

ननु 'उश्च' इत्यत्र 'लिङ्सिचौ' इत्यत आत्मनेपदेष्वित्येव सम्बध्येतानन्तरत्वादत आह—

'उश्च' सू० २३६८ ह्या सूत्रांत 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' सू० २३०० ह्या पूर्वसूत्रांतील अव्यवहितपूर्व—ह्मणजे लगेच पूर्वी असलेले—'आत्मनेपदेषु' एवढेंच

पद अनुवृत्त होईल (व त्या पदाबरोबर ' लिङ्सिचौ ' ह्या पदाची अनुवृत्ति होणार नाही तसे न व्हावे) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १७ ॥

" एकाच (पूर्व) सूत्रात उच्चारलेल्या व ज्याचा अर्थ परस्परांशी अन्वित आहे अशा सर्व पदाची मिळूनच अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति (परसूत्रांत) होत असते "

(ह्मणूनच ' लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' ह्या पूर्व सूत्रातील ' लिङ्सिचौ ' व ' आत्मनेपदेषु ' ही पदे परस्पराशी अर्थामध्ये अन्वित असल्यामुळे, ' उश्च ' ह्या उत्तर-सूत्रात अनुवृत्त होतात ' आत्मनेपदेषु ' एवढ्याच पदाची त्या उत्तरसूत्रांत अनुवृत्ति करिता येत नाही)

वा शब्द एवार्थे । परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः ॥

ह्या परिभाषेतील 'वा' शब्दाचा 'एव' असा अर्थ आहे परस्पराशी अर्थामध्ये अन्वित असलेल्या पदाची, तशी सर्व पदे मिळूनच, अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति होत असते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजावा लौकिक व्यवहारात देखील असाच न्याय दृष्टीस पडतो. एकाच कार्याकरिता नेमलेले पुरुष सर्वजण मिळूनच ते कार्य करण्यास प्रवृत्त होतात किंवा त्या कार्यापासून निवृत्त होतात (साराश, ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे)

यत्त्वत्र ज्ञापकं ' नेड्वशीत्यत ' इडित्यनुवर्त्तमाने आर्द्धधातुकस्येडि'त्यत्र पुनरिड्ग्रहणं, तद्धि नेत्वस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न । दीधीवेवीटामिति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येटो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन सिद्धा ।

कोणी असे ह्मणतात की, 'नेड्वशि कृति' सू० २९८१ ह्या पूर्वसूत्रांतून 'आर्ध-धातुकस्येड्वलादे ' सू० २१८४ ह्या पुढील सूत्रांत ' इट् ' ची अनुवृत्ति करितां येत असून देखील, पुन ' आर्धधातुकस्येट् ' ह्या सूत्रात जे इट् ग्रहण केले आहे ते ह्या परि-भाषेचे ज्ञापक होय. (कारण 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रांत 'इट्' ग्रहण केले नसते तर, 'नेड्वशि कृति' ह्या सूत्रातील अर्थांमध्ये परस्पराशी अन्वित असलेली, अशीं 'न इट्' ही दोन्ही पदे त्या सूत्रात अनुवृत्त झाली असतीं. तसे न व्हावे—ह्मणजे 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रांत 'न' या पदाची अनुवृत्ति न व्हावी—ह्मणूनच त्या सूत्रांत पुन. 'इट्' ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते इट् ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)—पण हे ह्मणणे बरोबर नाही, कारण ते भाष्यविरुद्ध आहे. ' दीधीवेवीटाम् ' १-१-६ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' दीधीवेवीटाम् ' ह्या सूत्रात जे इट्ग्रहण केलें आहे त्याचे प्रत्याख्यान करितांना भाष्यकार, ' आर्धधातुकस्येट् ' ह्या सूत्रांत जे इट्ग्रहण केले आहे त्याची सार्थकता

पाणिनीने त्या सूत्रांत ' अङ्गात् ' हे पद मुद्दाम घातले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें की पाणिनीला ही जाणीव होती की, 'अर्थवद्ग्रहणे' ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य असल्यामुळे अनर्थक ' षीध्वम् ' यांतील धकारास देखील ढत्व होईल. तसें होणे इष्ट नसल्यामुळे पाणिनीने) 'इण षीध्वम्' या सूत्रांत ' अङ्गात् ' हे पद घातले आहे, व त्यामुळे त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं इण्णन्त अङ्गापुढे 'षीध्वम्' आल्यास तशाच ' षीध्वम् ' यांतील धकाराला ढत्व व्हावे. ' परिवेविषीध्वम् ' या उदाहरणांत ' वेविष् ' हें अङ्ग असून त्यापुढे ' ईध्वम् ' असून 'षीध्वम्' नसल्यामुळे त्याठिकाणी ढत्व होऊं शकत नाहीं व अशारीतीने 'इण·षीध्वम्' या सूत्रातील ' अङ्गात् ' या पदाचें ग्रहण ' अर्थवद्ग्रहणे ' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे बोधक ठरतें)

' विभाषेट ' इत्यत्रानर्थकस्यैव षीध्वमः सम्भवादत्रापि तस्यैव ग्रहणमिति भ्रमवारणायाङ्गादिति परे ॥ १६ ॥

दुसरे वैयाकरण असे ह्मणतात की, ' इण षीध्वम् ' ह्या सूत्रात ' अङ्गात् ' हे पद घालण्याचे कारण हे आहे की, ' विभाषेट ' सू० २३२५ ह्या सूत्रांत जसे अर्थ रहित ' षीध्वम् ' चे ग्रहण आहे, तसेच ' इण षीध्वम् ' ह्या सूत्रातहि अर्थरहित ' षीध्वम् ' चे ग्रहण असले पाहिजे, असा भ्रम उत्पन्न होऊ नये. (' आर्धधातुकस्येड्वलादेः ' सू० २१८४ ह्या सूत्राने जेव्हां ' षीध्वम् ' ह्याला इडागम होतो तेव्हा ' यदागमा '–परिभाषा ११—ह्या परिभाषेने ' इषीध्वम् ' असा प्रत्यय होतो हा 'इषीध्वम्' अर्थवान् आहे, त्यातील षीध्वम्' हा अंश अर्थवान् नाहीं. 'विभाषेट ' ह्या सूत्रात जसे अर्थरहित ' षीध्वम् ' चे ग्रहण आहे, तसेच ' इण षीध्वम् ' ह्या सूत्रातहि अर्थरहित ' षीध्वम् ' चे ग्रहण का असू नये असा भ्रम उत्पन्न झाल्यास, त्याच्या निवारणार्थ, ' इणःषीध्वम् ' ह्या सूत्रांत ' अङ्गात् ' हे पद घातले आहे, व त्यामुळे हे स्पष्ट होते की, ' इण्णन्त ' अङ्गाच्या लगेच पुढे अर्थवान् ' षीध्वम् ' प्रत्यय असल्यास, त्यांतील धकारास ' ढत्व ' होतें सारांश, ' अङ्गात् ' हे पद अर्थवद्ग्रहणे ' ह्या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक होऊ शकत नाही—असे कांही वैयाकरण ह्मणतात व तेच ग्रन्थकाराचे मत आहे.)

परिभाषा १७

ननु ' उश्च ' इत्यत्र ' लिङ्सिचौ ' इत्यत आत्मनेपदेष्वित्येव सम्बध्येतानन्तरत्वादत आह—

' उश्च ' सू० २३६८ ह्या सूत्रांत ' लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ' सू० २३०० ह्या पूर्वसूत्रांतील अव्यवहितपूर्व—ह्मणज लगेच पूर्वी असलेले— आत्मनेपदेषु ' एवढेंच

पद अनुवृत्त होईल (व त्या पदाबरोबर 'लिङ्सिचौ' ह्या पदाची अनुवृत्ति होणार नाही. तसे न व्हावे) ह्मणून ही परिभाषा म्हणतात —

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः ॥ १७ ॥

' एकाच (पूर्व) सूत्रात उच्चारलेल्या व ज्याचा अर्थ परस्परांशी अन्वित आहे अशा सर्व पदांची मिळूनच अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति (परसूत्रांत) होत असते. ''

(ह्मणूनच 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' ह्या पूर्व सूत्रातील 'लिङ्सिचौ' व 'आत्मनेपदेषु' ही पदे परस्परांशी अर्थामध्ये अन्वित असल्यामुळे, 'उश्च' ह्या उत्तरसूत्रात अनुवृत्त होतात 'आत्मनेपदेषु' एवढ्याच पदाची त्या उत्तरसूत्रांत अनुवृत्ति करिता येत नाही)

वा शब्द एवार्थे । परस्परान्वितार्थकपदानां सहैवानुवृत्तिनिवृत्ती इत्यर्थः । एककार्यनियुक्तानां बहूनां लोके तथैव दर्शनादिति भावः ॥

ह्या परिभाषेतील 'वा' शब्दाचा 'एव' असा अर्थ आहे परस्परांशी अर्थामध्ये अन्वित असलेल्या पदांची, तशी सर्व पदे मिळूनच, अनुवृत्ति किंवा निवृत्ति होत असते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजावा लौकिक व्यवहारांत देखील असाच न्याय दृष्टीस पडतो. एकाच कार्याकरिता नेमलेले पुरुष सर्वजण मिळूनच ते कार्य करण्यास प्रवृत्त होतात किंवा त्या कार्यापासून निवृत्त होतात (सारांश, ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे)

यत्त्वत्र ज्ञापकं 'नेड्वशीत्यत' इडित्यनुवर्त्तमाने आर्द्धधातुकस्येडि'त्यत्र पुनरिड्ग्रहणं, तद्धि नेत्वस्यासंबन्धार्थमिति, तन्न । दीधीवेवीटामिति सूत्रे भाष्ये तत्रत्येड्ग्रहणप्रत्याख्यानायेड्ग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनरिड्ग्रहणस्येटो गुणरूपविकाराभावार्थकत्वस्योक्तत्वेन तद्विरोधात् । नञो निवृत्तिस्तु क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति न्यायेन सिद्धा ।

कोणी असे ह्मणतात की, 'नेड्वशि कृति' सू० २९८१ ह्या पूर्वसूत्रांतून 'आर्धधातुकस्येड्वलादे' सू० २१८४ ह्या पुढील सूत्रांत 'इट्' ची अनुवृत्ति करिता येत असून देखील, पुन 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रात जे इट् ग्रहण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय. (कारण 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रांत 'इट्' ग्रहण केले नसते तर, 'नेड्वशि कृति' ह्या सूत्रांतील अर्थांमध्ये परस्परांशी अन्वित असलेली, अशी 'न इट्' हीं दोन्ही पदे त्या सूत्रात अनुवृत्त झाली असतीं. तसे न व्हावे—ह्मणजे 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रांत 'न' या पदाची अनुवृत्ति न व्हावी—ह्मणूनच त्या सूत्रांत पुन. 'इट्' ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते इट् ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)—पण हे ह्मणणे बरोबर नाही, कारण ते भाष्यविरुद्ध आहे. 'दीधीवेवीटाम्' १-१-६ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, 'दीधीवेवीटाम्' ह्या सूत्रांत जे इट्ग्रहण केले आहे त्याचे प्रत्याख्यान करितांना भाष्यकार, 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रांत जे इट्ग्रहण केले आहे त्याची सार्थकता

अशा रीतीने दाखवितात की, ' नेड्वशि ' ह्या सूत्रांतून इट् अनुवृत्त होतोच तरीपण ' आर्धधातुकस्येट् ' ह्या सूत्रांत पुनः जे इट्ग्रहण केले आहे ते एवढ्यासाठीच त्या इट्ला गुणरूप विकार न होतां (त्याचा गुण न होतां,) तो ' इट् ' तसाच राहावा (सारांश, ' आर्धधातुकस्येट् इट् वलादे ' असे सूत्र ह्मणावे, व त्याचा अर्थ असा समजावा की, वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला 'इट्' होतो, व तो 'इट्' इट्रूपानेच राहतो—ह्मणजे त्याला गुण किंवा वृद्धि होत नाही. भाष्यकारांनी 'नेड्वशि कृति' ह्या सूत्रांतून 'आर्धधातुकस्य' ह्या सूत्रांत केवळ ' इट् ' एवढ्याच पदाची अनुवृत्ति केली आहे व ' न ' ह्या पदाची अनुवृत्ति केली नाहीं,—हे ह्या परिभाषेच्या विरुद्ध आहे असे कोणी ह्मटल्यास, त्याला ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की) ' क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ' परिभाषा १८ ह्या परिभाषेने ' न ' ह्या पदाची निवृत्ति केली आहे.

वस्तुतस्तु ' दीधीवेवीटा ' मिति सूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः । ' आर्द्धधातुकस्येति ' सूत्रस्थेड्ग्रहणस्य ' नेड्वशि ' इति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात् तत्करणेन गुरुतरयत्नमाश्रित्यैतत्प्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात् ॥ १७ ॥

वास्तविक पाहिले असतां, ' दीधीवेवीटाम् ' या सूत्रावरील भाष्य एकदेशीची उक्ति आहे (सिद्धान्तीची उक्ति नव्हे,) कारण ' नेड्वशि ' ७-२-८ या सूत्रावरील भाष्यात ' आर्धधातुकस्येट् ' या सूत्रांत जे ' इट् ' ग्रहण केले आहे त्याचे भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केल आहे (व 'दीधीवेवीटाम्' या सूत्रांतील ' इट् चे प्रत्याख्यान केले नाही व तेच योग्य आहे.) असे असून देखील (' आर्धधातुकस्येट ' या सूत्रांत ' नेड्वशि ' या सूत्रांतून 'इट् ' ची) अनुवृत्ति करणे आणि द्राविडी प्राणायाम करून (' दीधीवेवीटाम् ' या सूत्रांतील) 'इट्' चे प्रत्याख्यान करणे अगदी अयोग्य ठरते (' दीधीवेवीटाम् ' या गुणवृद्धिनिषेधक सूत्राने ' इट् ' जसाचा तसाच कायम राहत असून देखील त्या सूत्रांतील 'इट्' चे प्रत्याख्यान करणे व ' इट्' ला गुण न होतां तो जसाचा तसाच कायम रहावा म्हणून ' आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांत ' इट्' ग्रहण असून देखील त्यांत पुन. ' नेड्वशि ' या सूत्रांतील ' इट् ' ची अनुवृत्ति करून, ' इट् इट् एव स्यात् ' असा अकृत्रिम अर्थ करणे हा व्यर्थ खटाटोप होय यावरूनच हे सिद्ध होते की, ' दीधीवेवीटाम् ' या सूत्रावरील भाष्य एकदेशीची उक्ति असून, 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांतील ' इट् ' चे प्रत्याख्यान करणारे ' नेड्वशि ' या सूत्रावरील भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति आहे तसे मानण्याचे कारण हे की ' नेड्वशि या सूत्रांतून ' इट् ' ची अनुवृत्ति होऊ शकत असतां, ' आर्धधातुकस्येट् , या सूत्रांत ' इट् ' ग्रहण करण्याची कांहीच गरज नाहीं व ' दीधीवेवीटाम् ' या सूत्राने ' इट् ' जसाचा तसाच कायम राहू शकतो सारांश, ज्या अर्थी भाष्यांत 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रांतील इटाच प्रत्याख्यान केलें आहे व ' नेड्वशि ' ह्या सूत्रांतून 'इट्' ची अनुवृत्ति केली आहे त्याअर्थी 'आर्धधातुकस्येट्' ह्या सूत्रातील इड्ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाही.)

परिभाषा १८

नन्वलुगधिकारः प्रागनङ उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारादित्यनुपपन्नमेकयोगनिर्दिष्टत्वात् । तथा दामहायनान्ताच्च इत्यादौ संख्याव्ययादेरित्यतः संख्यादेरित्यनुवर्त्ततेऽव्ययादेरिति निवृत्तमिति चानुपपन्नमत आह—

'अलुगुत्तरपदे' हे अधिकारसूत्र असून ह्याची दोन्ही पदे—'अलुक्' व 'उत्तरपदे'—'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' ह्या सूत्राच्या पूर्वसूत्रापर्यंत अनुवृत्त होतात, व ह्या 'अलुगुत्तरपदे' सूत्रातील एकच पद 'उत्तरपदे' हे 'आनङ् ऋतो द्वन्द्वे' ह्या सूत्रापासून अङ्गाधिकार सुरू होईपर्यंत (म्हणजे षष्ठाध्यायाचा तृतीय पाद संपेपर्यंत) अनुवृत्त होते 'अलुक्' व 'उत्तरपदे' ही दोन्ही पदे (अर्थामध्ये परस्परांशी अन्विता असून) एकाच सूत्रात उच्चारली असल्यामुळे, (मागील परिभाषेप्रमाणे,) दोहोंचीहि प्रवृत्ति किंवा निवृत्ति मिळून व्हावी. तसेच 'दामहायनान्ताच्च' ह्या सूत्रांत, पूर्वसूत्र 'संख्याव्ययादे' ह्या सूत्रांतील 'सख्यादे' ' ह्याचीच अनुवृत्ति होते व 'अव्ययादे' ह्याची अनुवृत्ति होत नाही हे देखील (पूर्व परिभाषेप्रमाणे) बरोबर नाही. (अशी शंका उत्पन्न झाली असतां,) ही परिभाषा सागतात—

क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्त्तते ॥ १८ ॥

'कोठे कोठे एकदेशाचीहि अनुवृति होते'

एकत्रार्थे योगः सम्बन्धस्तेन निर्दिष्टयोः समुदायाभिधायिद्वन्द्वनिर्दिष्टयोरित्यर्थ इति पक्षात्तिरिति सूत्रे कैयटः ॥ तावन्मात्रांशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलाल्लभ्यमिदम् । स्पष्टा चेयं दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे औतोऽम्शसोरिति सूत्रे च भाष्ये पूर्वा च ॥ १८ ॥

'पक्षात्ति' ५-२-२५ ह्या सूत्रावरील भाष्याचे व्याख्यान करितांना, 'एकयोगनिर्दिष्टयो' ह्या शब्दाचा कैयटाने, अर्थामध्ये परस्पराशी संबद्ध अशा रीतीने निर्दिष्ट केलेले—म्हणजे समुदायरूपी अर्थाचा वाचक जो द्वन्द्व समास त्या समासांत निर्दिष्ट केलेले (सांगितलेले)—असा अर्थ केला आहे. (पण 'एकयोगनिर्दिष्ट' या शब्दाचा 'द्वन्द्वसमासनिर्दिष्ट' असा जो कैयटाने अर्थ केला आहे तो नागेशास पसंत नाहीं, कारण पूर्वसूत्रांत द्वन्द्वसमासांत निर्दिष्ट नसून देखील अर्थामध्ये परस्परांशीं अन्वित असलेलीं दोन किंवा अधिक पदे उत्तरसूत्रांत एकत्र अनुवृत्त किंवा निवृत्त होऊं शकतात म्हणून नागेश म्हणतात का, वास्तविक पाहिले असतां, 'स्वरितेनाधिकार' ह्या सूत्रान्वये) जेवढ्याची अनुवृत्ति करावयाची आहे तेवढ्यास स्वरित केले म्हणजे (१७ व १८ परिभाषांत जे सांगितले आहे) ते सिद्ध होते 'दामहायनान्ताच्च' ४-१-२७ व 'औतोम्शसोः' ६-१-९३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्या दोन्ही परिभाषा सांगितल्या आहेत.

परिभाषा १९

ननु 'त्यदादीनाम' इत्यादिनेममित्यादावननुनासिकः स्यादत आह—

'त्यदादीनाम' सू० २६५ ह्या सूत्राने 'इमम्' इत्यादि ठिकाणी अनुनासिक होईल. ('इदम्' ह्या सर्वनामाचे द्वितीयाविभक्तीचे एकवचनाचे रूप करितांना, 'त्यदादीनाम' सू० २६५ ह्या सूत्राने 'इदम्' ह्यातलि अन्त्य मकाराचे जागी 'अ' हा आदेश होऊन, व 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन, 'इदम्= इद+अ=इद' असे झाल्यावर, पुढे 'अम्' हा द्वितीयेचा प्रत्यय लावला म्हणजे 'दश्च' सू० ३४५ ह्या सूत्राने 'द्' च्या जागी 'म्' असा आदेश होऊन, 'अमि पूर्वः' सू० १९४ ह्या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन, 'इद+अम्=इम+अम्=इमम्' असे रूप सिद्ध होते. आता शंका अशी उत्पन्न होते की, 'त्यदादीनाम' ह्या सूत्राने 'इदम्' ह्याच्या अन्त्य मकाराचे जागी, 'म्' हा वर्ण अनुनासिक असल्यामुळे, अनुनासिक अकार व्हावा तसे होत नाही) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न ॥ १९ ॥

'पुढे (प्रत्ययरूपाने, किंवा आदेशरूपाने किंवा आगमरूपाने सूत्रान्वये) उत्पन्न होणारा वर्ण सवर्णांचे ग्रहण करीत नाही'

(अनुनासिक अकार जरी निरनुनासिक अकाराचा सवर्ण आहे तरी 'त्यदादीनाम' ह्या सूत्रात निरनुनासिक अकाराचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ह्या परिभाषेप्रमाणे त्या निरनुनासिक अकाराने अनुनासिक अकाराचे ग्रहण करितां येत नाही, म्हणून 'इदम्' ह्यातील अन्त्य मकाराचे जागी अनुनासिक अकाराचा आदेश न होतां, निरनुनासिक अकाराचाच आदेश होतो.)

अणुदित्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यनेन सामर्थ्यात्सूत्रप्राप्तं जातिपक्षेण प्राप्तं गुणाभेदकत्वेन च प्राप्तं नेत्यर्थः । अत एवाणुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशागमेषु सवर्णग्रहणाभावं प्रकारान्तरेणोक्त्वैवं तर्हि सिद्धे यदप्रत्यय इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयति भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति.

'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' ह्या सूत्रांतील 'अप्रत्ययः' ह्या शब्दाचा जो अर्थ आहे त्या अर्थसामर्थ्याने हे स्पष्ट होते की, प्रत्ययात असलेल्या वर्णानें सवर्णांचे ग्रहण होऊं शकत नाहीं, मग तें सवर्णग्रहण 'अणुदित्' सूत्राने प्राप्त झाले असो, जातिपक्ष स्वीकारल्याने प्राप्त होवो, किंवा 'अभेदका गुणाः' ह्या परिभाषेने प्राप्त होत असो. म्हणूनच 'अणुदित्' १–१–६९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, प्रत्यय, आदेश, व आगम ह्यांत असलेल्या वर्णांनीं ('अणुदित्' सूत्रांत 'अप्रत्ययः' हा शब्द नसला तरी) सवर्णांचे ग्रहण होऊं शकत नाहीं असें इतर रीतीने सिद्ध करून भाष्यकार म्हणतात

की, 'अणुदित्' ह्या सूत्रातील 'अप्रत्यय' हा शब्द अशा तऱ्हेने व्यर्थ ठरत असून देखील त्या सूत्रात पाणिनीने ह्या शब्दाचे ग्रहण केले आहे, व 'अप्रत्यय' असा निषेध सांगितला आहे ह्यावरून 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न' ही परिभाषा ज्ञापित होते ('प्रत्याययति इति प्रत्ययः' अशी 'प्रत्यय' शब्दाची व्युत्पत्ति आहे व त्याचा अर्थ हा की ज्याने अर्थाचा बोध होतो तो प्रत्यय समजावा. म्हणूनच कैयटाने देखील म्हटले आहे की, 'येनार्थं प्रतियन्ति स प्रत्ययः'. ह्यावरून हे स्पष्ट होते की, प्रत्यय हा विशेष अर्थाचा बोधक असतो, त्यामुळे प्रत्ययात असणाऱ्या वर्णाने सवर्णाचे ग्रहण केल्यास —म्हणजे ऱ्हस्वाने दीर्घाचे किंवा प्लुताचे ग्रहण केल्यास किंवा निरनुनासिकाने अनुनासिकाचे ग्रहण केल्यास—त्या प्रत्ययात विशिष्टार्थबोधक जी विशिष्टवर्णानुपूर्वी आहे तीत फरक होईल व असा फरक झाल्यास तो प्रत्यय आपला सांकेतिक अर्थ सांगण्यास असमर्थ होईल असे असल्यामुळे 'अणुदित् सवर्णस्य' ह्या सूत्रात पाणिनीला 'अप्रत्यय' हा निषेधवाचक शब्द घालण्याची काहीच गरज नव्हती, कारण तो शब्द त्या सूत्रांत घातला नसता तरी, वर सांगितल्याप्रमाणे, प्रत्ययात असलेल्या वर्णाने सवर्णाचे ग्रहण होऊंच शकले नसते असे असून देखील त्या सूत्रात 'अप्रत्यय' हा शब्द पाणिनीने घातला असल्यामुळे प्रकृत परिभाषा ज्ञापित होते, कारण ज्याअर्थी पाणिनीने प्रत्ययांतील वर्णाने सवर्णाचे ग्रहण होत नाही असे सांगून प्रत्ययाच्या अंशात एकदेशानुमति दर्शविली आहे व ज्या अर्थी प्रत्ययाच्या अंशात लागू पडणारी कारणे आगम व आदेश यांना देखील सारखीच लागू पडतात त्या अर्थी आगम व आदेश यातील वर्णांनी देखील सवर्णग्रहण होऊ शकत नाही हे ज्ञापित होते. व अशा रीतीने प्रकृत परिभाषा 'अणुदित' या सूत्रांत 'अप्रत्यय' हा शब्द घातल्यामुळे ज्ञापित होते अशी ही परिभाषा असल्यामुळेच, दीक्षितानी 'प्रतीयते विधीयते इति प्रत्ययः=विधीयमान' अशी प्रत्यय शब्दाची व्युत्पत्ति देऊन, 'प्रत्यय' या शब्दाने प्रत्यय, आदेश व आगम या तिहींचेहि ग्रहण होते असे सुचविले आहे व 'अणुदित्' या सूत्रातील 'अप्रत्यय' ह्या शब्दाचा 'अविधीयमान' असा अर्थ करून, 'अविधीयमान अण्, उदित् च, सवर्णग्राहको भवति' असा त्या सूत्राचा अर्थ केला आहे)

किञ्च ज्याद् ईयस इत्येवान्तर्यतो दीर्घे सिद्धे ज्यादादिति दीर्घोच्चारणमस्या ज्ञापकम्। अणुदित्सूत्रे ज्यादादितिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टैषा।

दुसरे असे की, 'ज्याद ईयस' असे सूत्र जरी केले असते तरी 'ईयस्' यातील दीर्घ 'ई' च जागी ('स्थानेऽन्तरतमः' ह्या सूत्रान्वये) अन्तरतम दीर्घ 'आ' असा आदेश झालाच असता परंतु पाणिनीने 'ज्यादादीयसः' सू० २०१२ असे सूत्र करून त्या सूत्रांत 'आ' असे दीर्घोच्चारण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय ('ज्याद ईयस' एवढेच सूत्र जरी असते तरी त्याचा अर्थ,—'ज्य च' सू० २०११ ह्या सूत्राने 'प्रशस्य' चे जागी 'ज्य' हा जो आदेश होतो त्या 'ज्य' पुढे 'ईयस्'

प्रत्यय आल्यास, 'आदे परस्य' सू० ४४ ह्या सूत्रान्वये 'ईयस्'च्या आदिवर्णाचे जागी 'अ' हा आदेश करावा--असा झाला असता, व ही परिभाषा नसती तर, 'अणुदित्सवर्णस्य' ह्या सूत्रान्वये 'अ' ने अठराहि प्रकारच्या अकाराचे ग्रहण होत असल्यामुळे, 'स्थानेऽन्तरतमः' ह्या सूत्राने दीर्घ ईकाराचे जागी दीर्घ 'अ'–म्हणजे'आ—असा आदेश झालाच असता. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे पाणिनीला हे माहीत होते की. 'ई' चे जागी पुढे होणाऱ्या 'अ' ह्या आदेशाने सवर्ण 'आ' चे ग्रहण होणार नाही त्यामुळे 'ज्य+ईयस्=ज्य+अयस्' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'ज्ययस्' असे अनिष्ट रूप सिद्ध झाले असते. तसे न व्हावे म्हणून त्याला 'ज्यादादीयसः' असे सूत्र करावे लागले, व तसे सूत्र केल्यामुळे 'ज्य+ईयस्=ज्य+आयस् ज्यायस्' असे इष्ट रूप सिद्ध होते, आणि अशा रीतीने ते सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतें) 'अणुदित्' १–१–६९ व तसेच 'ज्यादादीयसः' ६–१–९३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

'चोः कु' रित्यादौ भाव्यमानेनापि सवर्णग्रहणं विधेये उदिदुच्चारणसामर्थ्यात्। एतदेवाभिप्रेत्य भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृण्हातीति नव्याः पठन्ति ॥ १९ ॥

'चोः कुः' सू० ३७८ इत्यादि सूत्रांत विधेयाला उदित् केले असल्यामुळे (व 'अणुदित्सवर्णस्य' या सूत्रान्वये 'उदित्'--म्हणजे कु, चु, टु, तु, पु,–हा सवर्णाचा ग्राहक होत असल्यामुळे) अशा स्थली आदेशांतील वर्णाने सवर्णाचे ग्रहण होते (व तशा सवर्णग्रहणाच्या आड ही परिभाषा येत नाहीं) म्हणूनच 'भाव्यमान.अण् सवर्णान् न गृण्हाति' अशी परिभाषा नवीन वैयाकरण पठित करितात (पण अशा रीतीने ही परिभाषा भाष्यांत पठित नसल्यामुळे, हा पाठ नागेशास मान्य नाहीं आणि म्हणूनच भाष्यांत जशी ही परिभाषा पठित केली आहे त्यांच शब्दांत नागेशाने आपल्या ग्रन्थांत ही परिभाषा पठित केली आहे.)

परिभाषा २०

नन्वेवमदसोऽसेरित्यादिनाम् इत्यादौ दीर्घविधानं न स्यादत आह–

(मागल्या परिभाषेप्रमाणे, जेथे सूत्रांत ऱ्हस्व उकार आदेश सांगितला आहे तेथें ऱ्हस्व उकाराचेंच ग्रहण होते, व त्या उकारानें त्याच्या सवर्णांचे—ह्मणजे दीर्घ इत्यादि ऊकारांचें—ग्रहण होऊं शकत नाही). ह्यामुळे 'अदसोऽसे' सू० ४१९ ह्या सूत्राने होणाऱ्या 'अमू' ह्यांत दीर्घ होऊं नये. (जसे–'अदस्' शब्दाचे प्रथमेच द्विवचन करितांना 'अदस्+औ' अशा स्थितींत, 'त्यदादीनाम' सू०२६५ व 'अतो गुणे' सू०

१९१ ह्या सूत्रानी 'अद+औ' होऊन, 'वृद्धिरेचि' सू० ७२ ह्या सूत्राने, 'अदौ' असें होतें, व 'अदसोऽसेर्दादुदोम' सू० ४१९ ह्या सूत्राने 'अदौ' ह्यातील 'द्' च्या जागी 'म्' व औच्या जागीं 'स्थानेऽन्तरम' ह्याने दीर्घ ऊ होऊन 'अम्+ऊ=अमू असें शुद्ध रूप होतें, पण 'अदसोऽसे·' ह्या सूत्रात ऱ्हस्व उकाराचा निर्देश केला असल्यामुळें मागील परिभाषेप्रमाणे, सवर्ण दीर्घ ऊकाराचें ग्रहण करिता येत नाही, ह्मणून 'औ' च्या जागीं ऱ्हस्व उकार व्हावा, व तसे झाल्यास 'अमु' असें विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येणार ती न यावी,) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृण्हाति ॥ २० ॥

"(सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या) पुढे उत्पन्न होणाऱ्या देखील उकाराने सवर्णांचें ग्रहण होतें"

(ही परिभाषा असल्यामुळें 'औ' या द्विमात्रक वर्णाचे जागी स्थानेऽन्तरतम.' या सूत्रानें दीर्घ ऊकारादेश होऊन 'अमू' असें शुद्ध रूप सिद्ध होतें.)

'दिव उत्' 'ऋत उत्' इति तपरकरणमस्या ज्ञापकम् ॥ 'तित्स्वरित' मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टैवा ॥ २० ॥

'दिव उत्' सू० ३३७ व 'ऋत उत्' सू० २७९ ह्या सूत्रातील तपरकरण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक होय. ('उ' हा तपर केला असल्यामुळे, 'तपरस्तत्कालस्य' ह्या सूत्राने, ऱ्हस्व उकाराचेच ग्रहण होतें जर ही परिभाषा नसती तर मागील परिभाषेनें, 'उ' ह्याने 'ऱ्हस्व' उकाराचेच ग्रहण झाले असतें व त्यामुळे तपरकरण व्यर्थ ठरलें असते. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'उ' ने दीर्घ ऊकाराचे ग्रहण न व्हावे ह्मणून, 'दिव उत्,' 'ऋत उत्' येथे तपरकरण करावें लागले. ह्यावरून ही परीभाषा पाणिनीस मान्य होती हे सिद्ध होते.) 'तित्स्वरितम्' ६–१–१८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा २१

ननु गवे हितं गोहितमित्यादौ प्रत्ययलक्षणेनावाद्यादेशापत्तिरत आह—

'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ ह्या सूत्रामुळे, 'गवे हितम्=गोहितम्' इत्यादि ठिकाणी 'अव्' इत्यादि आदेश होण्याची आपत्ति येणार. (जसे–'गवे हितम =गो+ङे=ए+हितम्' ह्यांचा समास करतेवेळी, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' सू० ६५०

ह्या सूत्रानें विभक्तिप्रत्यय एकार ह्याचा लुक् झाला तरी, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रामुळे, तो 'एकार' जणु काय कायमच आहे असें मानल्यास, 'गो' येथील ओ चे जागीं 'एचोऽयवायाव.' सू० ६१ ह्या सूत्रानें 'अव्' असा आदेश होऊन, 'गवहितम्' असे विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति 'न लुमताऽङ्गस्य' सू. २६३ ह्या सूत्राने टाळता येत नाही, कारण येथे प्रत्ययनिमित्तक अङ्गकार्य करणे नाही म्हणून ती आपत्ति टाळण्याकरितां,) ही परिभाषा सागतात.

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

'(पुढे असणाऱ्या) प्रत्ययांतील वर्णामुळे (त्याचे मागील) वर्णास कार्य करण्याचा प्रसङ्ग आला असतां, जर प्रत्ययाचा लोप झाला असेल तर, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाही, व (वर्णाच्या निमित्तामुळे होणारे) ते कार्य होत नाही'

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'गोहितम्' हा समास करिताना, 'ए' ह्या प्रत्ययाचा लुक झाल्यावर तो आहे असे मानता येत नाही, व त्यामुळे 'गो' येथील ओकाराचे जागी अवादेश होत नाही)

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च 'प्रत्ययलोप' इति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्य तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतत्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूप प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च, तेन गोहितमित्यादाववादिर्न, चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण्योऽकारस्तदन्तान्ङीबिति ङीप् च न ।

ही परिभाषा, जेथे वर्णाला प्राधान्य देऊन वर्णविषयक—म्हणजे वर्णाला होणारे-कार्य सागितले आहे, तेथेच लागू पडते असे म्हणण्याचे कारण हे आहे की, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्रात 'स्थानिवदादेश' ह्या सूत्रातील 'स्थानिवत्' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होऊ शकत होती, (व अशी अनुवृत्ति मानली असती तर 'प्रत्ययलोपे' एवढेच सूत्र पुरे झाले असते,) व सूत्रार्थ व्यक्त होऊं शकत होता, तरी पण 'प्रत्ययलक्षणम्' हा शब्द ह्या सूत्रांत घातला आहे, ह्यावरून हे सिद्ध होतें की, जेथे प्रत्ययाला प्राधान्य आहे व प्रत्यय इतराचें विशेषण झाला नसून इतरास प्राधान्य नाही (म्हणजे जेथे प्रत्ययनिमित्तक कार्य करणे आहे व वर्णनिमित्तक कार्य करणे नाही) अशाच ठिकाणीं 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र लागू पडते 'वर्णप्राधान्य' म्हणजे (१) वर्ण इतरांचे विशेषण केलेला नसून स्वत. प्रधानत्वानें सूत्रांत निर्दिष्ट केला आहे (जसे 'इकोयणचि,' 'एचोऽयवायाव' 'आद्गुण' इत्यादि ठिकाणी वर्ण कशाचेंहि विशेषण न होतां, त्याचा प्रधानरूपाने सूत्रांत निर्देश केला आहे) व (२) जेथे वर्ण, प्रत्ययाचे विशेष्य केला जाऊन तशा रीतीने तो सूत्रांत निर्दिष्ट केला

आहे (हे वर्णप्राधान्य वर सांगितलेल्या दोन प्रकारचें असतें. व ही परिभाषा जेथे वर्गाला प्राधान्य असतें तेथेच लागते) म्हणूनच ' गोहितम् ' इत्यादि ठिकाणी अवादेश होत नाही; व ' चित्रायां जाता चित्रा ' इत्यादि ठिकाणी ' अण् ' प्रत्ययातील जो अकार तदन्तप्रातिपदिकाहून प्राप्त झालेला ' ङीप् ' होत नाही (' गोहितम् ' इत्यादि ठिकाणी ' एचोऽयवायाव. ' ह्या सूत्रात ' एच् ' कशाचाहि विशेषण नसून प्रधानरूपाने सांगितला आहे, म्हणून ही परिभाषा लागते. व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ह्या सूत्राने ' गो+ङे (ए)+हितम् यांतील ' ए ' चा लोप झाल्यावर ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लागत नाही व अवादेश होत नाही. ' गोहितम् ' हे पहिल्या प्रकारच्या वर्गप्राधान्याचे उदाहरण होय आतां दुसऱ्या प्रकारच्या वर्णप्राधान्याचे उदाहरण ' चित्रायां जाता चित्रा ' हे देतात ह्या दुसऱ्या उदाहरणांत, 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ' सू १३८७ ह्या सूत्राने ' अण् प्रत्यय होऊन चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् '–सू० १४०८ वरील वार्तिक–ह्या वार्तिकाने त्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे, व 'लुक् तद्धितलुकि' सू १४०८ ह्या सूत्राने ' चित्रा ' ह्यातील स्त्रीप्रत्यय ' टाप् 'ह्याचा लुक् झाला आहे ' अण् ' व स्त्रीप्रत्यय ' टाप् ' या दोहोंचा वर सांगितल्याप्रमाणे लुक् झाल्यामुळे, ' चित्र असे अदन्त प्रातिपदिक शिल्लक राहते आतां ह्या प्रतिपदिकाहून ज्या ' अण् ' प्रत्ययाचा ' चित्रारेवतीरोहिणीभ्य ' ह्या वार्तिकाने लुक् झाला आहे तो ' अण् ' कायमच आहे अशी बुद्धि ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ह्या सूत्रान्वयें केल्यास, 'टिड्ढाणञ् सू० ४७० ह्या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्यय पावतो; परतु ' ङीप् ' प्रत्यय होत नाही व 'चित्री' असे रूप होत नाही कारण ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्राने सांगितलेला ङीप् प्रत्यय तेव्हांच होतो, जेव्हा प्रातिपदिकाचे अन्ती असणारा ' अ ' हा ' अण् ' प्रत्ययाचा अवयव आहे हेच पारिभाषिक शब्दात सांगणे झाल्यास असे म्हटले पाहिजे की, जेथे ' अण्प्रत्ययनिरूपित ' अकार '—म्हणजे 'अण्' प्रत्ययाचा अवयव असलेला अकार—प्रातिपदिकाचे अन्ती आहे, तेथे ' अण् ' प्रत्यय हा विशेषण व ' अ ' हा त्याचे विशेष्य होऊन प्रत्यय गुणीभूत झाल्यामुळे वर्णास प्राधान्य येते, अशा वर्णप्रधानस्थलांत ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लागू पडत नाही, व ज्या ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो ' अण् ' कायमच आहे अशी बुद्धि करिता येत नाही सारांश ' टाप् ' प्रत्यय निघून गेल्यावर बाकी राहिलेले प्रातिपदिक जे ' चित्र ' त्याच्या अन्तीं ' अण् ' ह्यातील ' अ ' आहे असे कोणत्याहि तऱ्हेने मानतां येत नसल्यामुळे, ' टिड्ढाणञ् ' या सूत्राने 'ङीप्' न होतां, ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्राने ' टाप् ' प्रत्यय होऊन ' चित्रा ' असे रूप सिद्ध होते.)

इयमल्विधौ स्थानिवत्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

अल्विधि करितांना—म्हणजे अलाला मानून कार्य करिताना जरी आदेशाला

ह्या सूत्राने विभक्तिप्रत्यय एकार ह्याचा लुक् झाला तरी, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' ह्या सूत्रामुळे, तो ' एकार ' जणु काय कायमच आहे असें मानल्यास, ' गो ' येथील ओ चे जागीं एचोऽयवायाव. ' सू० ६१ ह्या सूत्राने ' अव् ' असा आदेश होऊन, ' गवाहितम् ' असे विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति ' न लुमताऽङ्गस्य ' सू २६३ ह्या सूत्राने टाळता येत नाही, कारण येथे प्रत्ययनिमित्तक अङ्गकार्य करणे नाही म्हणून ती आपत्ति टाळण्याकरितां,) ही परिभाषा सांगतात.

वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ २१ ॥

' (पुढे असणाऱ्या) प्रत्ययातील वर्णामुळे (त्याचे मागील) वर्णास कार्य करण्याचा प्रसङ्ग आला असता, जर प्रत्ययाचा लोप झाला असेल तर, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाही, व (वर्णाच्या निमित्तामुळे होणारे) ते कार्य होत नाही "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, गोहितम्' हा समास करिताना, 'ए' ह्या प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर तो आहे असे मानता येत नाही, व त्यामुळे 'गो' येथील ओकाराचे जागी अवादेश होत नाही)

वर्णप्राधान्यविषयमेतत् । तत्त्वं च 'प्रत्ययलोप' इति सूत्रे स्थानिवदित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे प्रत्ययलक्षणग्रहणं प्रत्ययस्येतराविशेषणत्वरूपं यत्र प्राधान्यं तत्रैव प्रवृत्त्यर्थमित्येतात्सिद्धम् । वर्णप्राधान्यं च वर्णस्येतराविशेषणत्वरूपं प्रत्ययनिरूपितविशेष्यतारूपं च, तेन गोहितमित्यादाववादिर्न, चित्रायां जाता चित्रेत्यादावण्योऽकारस्तदन्तान्ङीबिति ङीप् च न ।

ही परिभाषा, जेथे वर्णाला प्राधान्य देऊन वर्णविषयक–म्हणजे वर्णाला होणारे-कार्य सांगितले आहे, तेथेच लागू पडते असे म्हणण्याचे कारण हे आहे की, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' ह्या सूत्रात ' स्थानिवदादेश ' ह्या सूत्रातील ' स्थानिवत् ' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होऊं शकत होती, (व अशी अनुवृत्ति मानली असती तर ' प्रत्ययलोपे ' एवढेच सूत्र पुरे झाले असते,) व सूत्रार्थ व्यक्त होऊं शकत होता, तरी पण 'प्रत्ययलक्षणम्' हा शब्द ह्या सूत्रांत घातला आहे, ह्यावरून हे सिद्ध होतें की, जेथे प्रत्ययाला प्राधान्य आहे व प्रत्यय इतरांचें विशेषण झाला नसून इतरास प्राधान्य नाही (म्हणजे जेथे प्रत्ययनिमित्तक कार्य करणे आहे व वर्णनिमित्तक कार्य करणे नाही) अशाच ठिकाणीं ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लागू पडते ' वर्णप्राधान्य म्हणजे (१) वर्ण इतरांचे विशेषण केलेला नसून स्वत. प्रधानत्वाने सूत्रांत निर्दिष्ट केला आहे (जसे ' इकोयणचि,' ' एचोऽयवायाव ' ' आद्गुण ' इत्यादि ठिकाणी वर्ण कशाचेंहि विशेषण न होतां, त्याचा प्रधानरूपाने सूत्रांत निर्देश केला आहे) व (२) जेथे वर्ण, प्रत्ययाचें विशेष्य केला जाऊन तशा रीतीने तो सूत्रात निर्दिष्ट केला

आहे (हे वर्णप्राधान्य वर सांगितलेल्या दोन प्रकारचे असते व ही परिभाषा जेथे वर्णाला प्राधान्य असते तेथेच लागते) म्हणूनच ' गोहितम् ' इत्यादि ठिकाणी अवादेश होत नाही, व ' चित्रायां जाता चित्रा इत्यादि ठिकाणी ' अण् ' प्रत्ययांतील जो अकार तदन्तप्रातिपदिकाहून प्राप्त झालेला ' ङीप् ' होत नाही (' गोहितम् ' इत्यादि ठिकाणी, ' एचोऽयवायाव ' ह्या सूत्रांत ' एच् ' कशाचाहि विशेषण नसून प्रधानरूपाने सांगितला आहे, म्हणून ही परिभाषा लागते व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ह्या सूत्राने ' गो+ङे (ए)+हितम् यांतील ' ए ' चा लोप झाल्यावर ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम ' हे सूत्र लागत नाही व अवादेश होत नाही ' गोहितम् ' हे पहिल्या प्रकारच्या वर्णप्राधान्याचे उदाहरण होय आता दुसऱ्या प्रकारच्या वर्णप्राधान्याचे उदाहरण ' चित्रायां जाता चित्रा ' हे देतात ह्या दुसऱ्या उदाहरणात, 'सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ' सू १३८७ ह्या सूत्राने ' अण् प्रत्यय होऊन 'चित्रारेवतीरोहिणीभ्य स्त्रियामुपसंख्यानम् '–सू० १४०८ वरील वार्तिक–ह्या वार्तिकाने त्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे, व 'लुक् तद्धितलुकि' सू १४०८ ह्या सूत्राने ' चित्रा ' ह्यातील स्त्रीप्रत्यय ' टाप् 'ह्याचा लुक् झाला आहे. ' अण् ' व स्त्रीप्रत्यय ' टाप् ' या दोहोंचा वर सांगितल्याप्रमाणे लुक् झाल्यामुळे, ' चित्र ' असे अदन्त प्रातिपदिक शिल्लक राहते आतां ह्या प्रतिपदिकाहून ज्या ' अण् प्रत्ययाचा ' चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः ' ह्या वार्तिकाने लुक् झाला आहे तो ' अण् ' कायमच आहे अशी बुद्धि ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ह्या सूत्रान्वये केल्यास, 'टिड्ढाणञ्' सू० ४७० ह्या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्यय पावतो; परतु ' ङीप् ' प्रत्यय होत नाही व 'चित्री' असे रूप होत नाही कारण ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्राने सांगितलेला ङीप् प्रत्यय तेव्हांच होतो. जेव्हां प्रातिपदिकाचे अन्ती असणारा ' अ ' हा ' अण् ' प्रत्ययाचा अवयव आहे हेच पारिभाषिक शब्दात सांगणे झाल्यास असे म्हटले पाहिजे की, जेथे ' अण्प्रत्ययानिरूपित ' अकार '—म्हणजे 'अण्' प्रत्ययाचा अवयव असलेला अकार—प्रातिपदिकाचे अन्ती आहे, तेथे ' अण् ' प्रत्यय हा विशेषण व ' अ ' हा त्याचे विशेष्य होऊन प्रत्यय गुणीभूत झाल्यामुळे वर्णास प्राधान्य येते; अशा वर्णप्रधानस्थलांत ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लागू पडत नाही, व ज्या ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे तो ' अण् ' कायमच आहे अशी बुद्धि करिता येत नाही. सारांश ' टाप् ' प्रत्यय निघून गेल्यावर बाकी राहिलेले प्रातिपदिक जे ' चित्र ' त्याच्या अन्तीं ' अण् ' ह्यातील ' अ ' आहे असे कोणत्याहि तऱ्हेने मानतां येत नसल्यामुळे, ' टिड्ढाणञ् ' या सूत्राने 'ङीप्' न होता, ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्राने ' टाप् ' प्रत्यय होऊन ' चित्रा ' असे रूप सिद्ध होते.)

इयमल्विधौ स्थानिवत्वाप्राप्तावपि प्राप्तप्रत्ययलक्षणविधेर्निषेधिकेति स्पष्टं भाष्ये ॥ २१ ॥

अल्विधि करिताना—म्हणजे अलाला मानून कार्य करितांना जरी आदेशाला

(' स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ '—सूत्र ४९ ह्या सूत्राने) स्थानिवद्भाव प्राप्त होत नाही तरी प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' ह्या सूत्रामुळे स्थानिवद्भाव प्राप्त होण्याचा संभव होता त्याचे निवारण करण्याकरिता, ही परिभाषा सांगितली आहे असे (' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' १-१-६२ ह्या सूत्रावरील) भाष्यात म्हटले आहे.

परिभाषा २२

नन्वतः कृकमीत्यत्र कमिग्रहणेन सिद्धे कंसग्रहणं व्यर्थमत आह—

अत कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ' सू० १६० ह्या सूत्रांत 'कमि' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे पुन ' कंस ' शब्दाचे ग्रहण व्यर्थ ठरते. (' कमि ' ह्याचा अर्थ ' कम् ' धातूपासून निघालेला शब्द असा आहे. ' कंस ' हा शब्द देखील ' कम् ' धातूस उणादि ' स ' प्रत्यय लागून झाला आहे. म्हणून ' कमि ' ह्या शब्दाने ' कंस ' शब्दाचे ग्रहण होतेच मग पुन ' कंस ' हा शब्द सूत्रांत घालण्याचे कांहीच प्रयोजन नव्हते. तरी तो शब्द का घातला आहे ह्याचे कारण कळावे,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि ॥ २२ ॥

' उणादिप्रत्ययान्त प्रातिपदिके अव्युत्पन्न आहेत असे समजावे. "

(तीं प्रातिपदिके धातूला प्रत्यय लावून सिद्ध झाली आहेत असें न मानता, ती स्वत सिद्धच शब्द आहेत असे समजावे ह्यामुळे, ' कंस ' हा शब्द ' कम् ' धातूस उणादि ' स ' प्रत्यय लागून सिद्ध झाला आहे असे न मानतां, तो स्वत-सिद्धच शब्द आहे असे मानले पाहिजे आणि म्हणूनच, 'कृकमि' ह्या सूत्रात, ' कमि ' शब्दाचे ग्रहण केले असून देखील, पुन· ' कंस ' शब्द घातला आहे)

इदमेवास्या ज्ञापकमिति कैयटादयः। कंसेस्तु न कंसोऽनभिधानात॥ ' प्रत्ययस्य लुगि ' त्यादौ भाष्ये स्पष्टा ।

कैयटादिकांच्या मते ' अत.कृकमि ' हे सूत्रच ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. ' कंस् ' धातूपासून ' कंस ' हा शब्द निघाला नाही, तसा तो निघाला आहे असें मानल्यास, ' कंस' शब्दाचा जो अर्थ आहे तो अर्थ सांगण्यास तो शब्द समर्थ होऊं शकत नाहीं. ' प्रत्ययस्य लुक् '—१-१-६८ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात ह्या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे

'ण्वुल्तृचा' वित्यादौ भाष्ये व्युत्पन्नानीत्यपि। इदं शाकटायनादिरीत्या।

पाणिनेस्त्वव्युत्पत्तिपक्ष एवेति शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ 'आयनेयी' ति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत् ॥ २२ ॥

'ण्वुल्तृचा' ३-१-१३३ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात, सर्व प्रातिपदिके व्युत्पन्न असतात (म्हणजे धातूला प्रत्यय लागून सिद्ध झालेली असतात) असे म्हटले आहे पण ते शाकटायनादिकांच्या मताला धरून म्हटले आहे. परंतु पाणिनीच्या मते (उणादि सूत्रांनी सिद्ध झालेल्या प्रातिपदिकांच्या विषयात व्युत्पत्तिपक्ष ग्राह्य नसून) अव्युत्पत्तिपक्षच ग्राह्य आहे हे शब्देन्दुशेखरात सिद्ध केले आहे. 'आयनेयी' ७-१-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात देखील हेच सांगितले आहे

परिभाषा २३

ननु देवदत्तश्चिकीर्षतीत्यादौ देवादेः सन्नन्तत्वप्रयुक्तधातुत्वापत्तिरत आह—

'देवदत्तश्चिकीर्षति' इत्यादि स्थली 'देव' या शब्दाने सुरू होणारा ('देवदत्तश्चिकीर्ष' हा) पूर्ण शब्दसमुदाय सन्नन्त असल्यामुळे, त्याला ('सनाद्यन्ता धातव' सू २३०४ या सूत्रान्वये) धातु मानण्याची आपत्ति येईल ('सनाद्यन्ता धातवः' या धातुसंज्ञाविधायक सूत्रान्वये ज्याच्या अखेरीस सन्, क्यच्, काम्यच् इत्यादि बारा प्रत्ययांपैकी कोणताहि एक प्रत्यय असतो तशा प्रत्ययान्त शब्दाला धातुसंज्ञा प्राप्त होते 'देवदत्तश्चिकीर्ष' हा शब्दसमुदाय देखील सन्नन्त आहे, तर मग याला वरील सूत्रान्वये धातु संज्ञा प्राप्त कां होऊ नये—अशी शङ्काकार शङ्का करतो, व ही शङ्का बरोबर मानल्यास आणि 'देवदत्तश्चिकीर्ष' हा पूर्ण शब्दसमुदाय धातु मानल्यास, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो' सू० ६५० या सूत्रान्वये 'देवदत्त' या शब्दापुढील सु' प्रत्ययाचा 'लुक' करावा लागेल, तसेच लुङचे रूप करणे झाल्यास, 'देवदत्तश्चिकीर्ष' या पूर्ण शब्दसमुदायापूर्वी अडागम करावा लागेल, आणि त्याचप्रमाणे 'सन्यङो' सू० २३९५ या सूत्रान्वये द्वित्व करण्याचा प्रसंग आल्यास, पूर्ण शब्दसमुदायाच्या प्रथम एकाचाचे—म्हणजे 'दे' चे—द्वित्व करावे लागेल तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ॥२३ ॥

"जेथे (सूत्रांत) प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथे ज्याहून तो प्रत्यय विहित आहे—म्हणजे पाणिनीय सूत्रान्वये होतो—त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असते ते पूर्ण शब्दस्वरूप त्या प्रत्ययाने गृहीत केलें जाते"

(जसे—'सनाशंस भिक्ष उ.' सू० ३१४८ या सूत्रात 'सन्' प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे 'धातो कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायाम् वा' सूत्र २६०८ या सूत्राने

धातूहून 'सन्' प्रत्यय होणे सांगितले आहे म्हणून ज्या कोणत्याहि धातूहून 'सन्' प्रत्यय होतो त्या धातूच्या प्रारंभापासून 'सन्' प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असेल–म्हणजे 'कृ+सन्=चिकीर्ष'–ते शब्दस्वरूप 'सन्' प्रत्ययाने गृहीत केले जाते, व तशा शब्दस्वरूपास 'सनाद्यन्ता' या सूत्रान्वये 'उ' प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणे देवदत्त श्चिकीर्ष' या प्रकृत उदाहरणात, 'धातोः कर्मणः' या सूत्रान्वये 'कृ' धातूहून 'सन्' प्रत्यय झाला असल्यामुळे, तो 'कृ' आदि आहे ज्याच्या व 'सन्' प्रत्यय अन्ती आहे ज्याच्या अशाच शब्दसमुदायास–म्हणजे 'चिकीर्ष' यालाच–'सनाद्यन्ता' या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा, या परिभाषेप्रमाणे, प्राप्त होते, 'देवदत्तश्चिकीर्ष' या पूर्ण शब्दसमुदायास धातुसंज्ञा प्राप्त होत नाही, कारण 'देवदत्त+सु+कृ' या शब्दसमुदायाला 'सन्' प्रत्यय झाला नसून केवळ 'कृ' ला तो प्रत्यय झाला आहे. असे असल्यामुळे वर ज्या आपत्ति दाखविल्या आहेत त्या आपोआप टळतात)

'यस्मात्प्रत्ययविधि रिति सूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यय इति योगो विभज्यते। गृह्यमाण उपतिष्ठत इति शेषः। तेन तदाद्यन्तांशः सिद्धः। तदन्तांशस्तु 'येन विधि रित्यनेन सिद्धः। स च शब्दरूपं विशेष्यमादाय विशेष्यान्तरासत्त्वे।

'यस्मात्प्रत्ययविधि. तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू० १९९ या सूत्राचे दोन भाग करावे, व प्रथम भाग 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' हा समजावा व त्याच्यापुढे 'गृह्यमाणे उपतिष्ठते' हे शब्द अध्याहृत करावे असे केले म्हणजे या परिभाषेचा 'तदादि' या शब्दापर्यंतचा भाग सिद्ध होतो. ('यस्मात्प्रत्ययविधि.' या सूत्राचे वर सांगितल्याप्रमाणे दोन भाग करून प्रथम भागाला 'गृह्यमाणे उपतिष्ठते' ही अध्याहृत पदे जोडल्यास, 'प्रत्यये गृह्यमाणे, यस्मात्प्रत्ययविधि तदादि इति अश. उपतिष्ठते'—म्हणजे जेथे सूत्रात प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथे ज्या शब्दाहून तो प्रत्यय होणे सांगितले आहे त्या शब्दस्वरूपाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययापर्यंत जे शब्दस्वरूप असेल त्याचे ग्रहण होते—असा अर्थ होतो असा अर्थ होत असल्यामुळे, 'भू+मि' अशा स्थितींत 'भू' धातूला 'शप्' विकरण लागून 'भू+अ+मि=भो+अ+मि=भव्+अ+मि=भव+मि' अशी स्थिति झाली असतां, 'भू' आहे आदि ज्याच्या असे मिप्रत्ययापर्यंत जे शब्दस्वरूप—म्हणजे 'भव'–आहे त्याचे ग्रहण होते, व त्यामुळे 'अतो दीर्घो यञि' सू० २१७० या सूत्राने 'भव' यांतील अन्त्य अकार दीर्घ होऊन 'भवामि' असे रूप सिद्ध होते.) या परिभाषेचा उरलेला भाग 'येन विधिस्तदन्तस्य' सू० २६ या सूत्राने सिद्ध होतो (ही परिभाषा नीट समजण्याकरितां 'तदादि' म्हणजे काय, 'तदन्त' म्हणजे काय, व 'तदादितदन्त' म्हणजे काय हे जाणणे आवश्यक आहे 'तदादि' व 'तदन्त' हे दोन्ही शब्द अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमासाने बनलेले शब्द आहेत 'स =यस्मात्प्रत्ययो विहित सः शब्दः, आदि यस्य शब्दस्वरूपस्य सः तदादि,' व 'सः

प्रत्यय. अन्ते यस्य शब्दस्वरूपस्य स. तदन्त ,' असा या दोन शब्दांचा विग्रह आहे वर दिलेल्या विग्रहावरून हे स्पष्ट होते की. या ठिकाणी 'शब्दस्वरूप' हा अन्यपदार्थ प्रधान —म्हणजे विशेष्य–आहे. या दोन शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, ज्या शब्दाहून प्रत्यय होणे सांगितले आहे त्या शब्दाच्या प्रारभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असेल ते 'तदादितदन्त' होय असा अर्थ सिद्ध होतो, व जेथे सूत्रात प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथें ह्या परिभाषेप्रमाणे, त्या प्रत्ययाने अशा तदादितदन्त' शब्द स्वरूपाचे ग्रहण होते) जेथे सूत्रात कोणत्याहि विशेष्याचा निर्देश केला नसेल तशा ठिकाणी तदन्तांश हा शब्दस्वरूपाचे विशेषण होतो (पण जेथे सूत्रात विशेष्याचा निर्देश केला असेल तेथे तदन्तांश सूत्रांत निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त असलेल्या विशेष्याचे विशेषण होतो जसे 'ष्यङ. संप्रसारणम्' सू० १००३ ह्या सूत्रात विशेष्य निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त नाहीं, तसेच 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' सू० १८२ ह्या सूत्रात देखील 'ङी व 'आप्' ह्यांचे विशेष्य निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त नाही म्हणून अशा ठिकाणी ष्यङ 'व 'ङ्याप्' ह्याचा 'ष्यङन्तात्, ङीबन्तात्, आबन्तात् शब्दस्वरूपात्'—म्हणजे ज्याहून हे प्रत्यय झाले आहेत त्याच्या प्रारभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यत जे शब्दस्वरूप होते ते शब्दस्वरूप–असा अर्थ होतो, परंतु 'टिड्ढाणञ् ' सू० ४७० व 'यञञोश्च' सू० ११०८ इत्यादि सूत्रात ' ङ्याप् प्रातिपदिकात्' सू० १८२ या अधिकारसूत्रांतील 'प्रातिपदिकात्' हे पद अनुवृत्त असल्यामुळे अण्णन्तात् प्रातिपदिकात , यञन्तात्, अञन्तात् प्रातिपदिकात् असा अर्थ होतो.)

यत्तु प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायाक्षेपात्तद्विशेषणत्वेन तदन्तविधिरिति, तन्न । इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात् ॥

(प्रत्ययाला कार्य होणे सांगितले असल्यास, केवळ प्रत्ययाचा भाषेत प्रयोग होत नसल्यामुळे, प्रकृतिसहित असलेल्या प्रत्ययालाच कार्य होणार आणि एतन्मूलकच तदन्तविधि होत असतो ह्या परिभाषेचा तदन्तांश ह्या वरील न्यायाने–म्हणजे प्रत्ययाने प्रकृति आपोआपच आक्षिप्त होते ह्या न्यायाने–सिद्ध होत असल्यामुळे, 'येन विधिस्तदन्तस्य' ह्या सूत्राची मदत घेऊन तदन्तांश सिद्ध करण्याची गरज नाहीं—अशी शंकाकाराची शंका आहे व तो असे म्हणतो की,) प्रत्ययाने, तो प्रत्यय, व ज्याहून तो प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति, या दोन्ही अवयवाच्या समुदायाचे आपोआप ग्रहण होत असल्यामुळे, अशा प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूप शब्दविशेषाचे ' तदन्त ' हा विशेषण होतो (पण ग्रन्थकार म्हणतात की,) हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' इयान् ' इत्यादि उदाहरणांत प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूप शब्दस्वरूपाची उपस्थिति होत नसल्यामुळे–म्हणजे अशा ठिकाणी प्रकृतीचा लोप होऊन केवळ प्रत्ययच बाकी राहत असल्यामुळे—वरील नियम व्यभिचरित होतो, व प्रत्ययाने प्रकृति आपोआप आक्षिप्त होते असे मानतां येत नाही. (आणि म्हणूनच शंकाकाराने दिलेल्या वरील न्यायाचे अवलंबन केल्याने तदन्तांश सिद्ध होत नसल्यामुळे, ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्राच्या मदतीनेच तो सिद्ध होतो. ' इयान् '

ह्या स्थली शंकाकाराने मागितलेला साहचर्यनियम कसा व्यभिचरित होतो हे खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल — ' किमिदंभ्यां वो घ ' सू० १८४१ ह्या सूत्राने ' इदम् ' शब्दास 'परिमाण ' ह्या अर्थामध्ये ' वतुप् ' प्रत्यय होऊन व त्या प्रत्ययांतील वकाराचे जागी 'घ् ' म्हणजे ' इय ' असा आदेश होऊन, ' इदम्+वत्= इदम्+घत =इदम्+इयत ' अशी स्थिति होते, व ह्यानंतर 'इद किमोरीश्की' सू० ११०८ ह्या सूत्राने ' इदम् ' चे जागी ' ई ' असा आदेश होऊन, ' ई+इयत् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्राने ' ई ' चा लोप होऊन ' इयत् ' एवढा प्रत्ययच शिलक राहतो व प्रकृतीचा कोणताहि भाग शिलक राहत नाही. तसेच ' अस्य अपत्यं इ =अ+इञ् ' ह्या स्थली देखील, ' यस्येति च ' ह्या सूत्राने ' अ ' ह्या प्रकृतीचा लोप होऊन, ' इ ' हा प्रत्ययच बाकी राहतो. म्हणून प्रत्ययग्रहणाने प्रकृति आपोआप उपस्थित होते हा नियम स्वीकारतां येत नाही)

यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादेरित्यन्तांशमात्रोपस्थितिरिति ' अङ्गस्ये ' ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः ।

जेथे सूत्रात प्रत्यय हा निमित्तरूपाने सांगितला आहे—म्हणजे प्रत्यय व्हावा असे विधान केले नसून प्रत्ययामुळे अङ्गाला कार्य होणे सांगितले आहे—तेथे ह्या परिभाषेचा तदादि अंशच केवळ उपस्थित होतो असे अङ्गस्य ' ६–४–१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकाराने व कैयटाने म्हटले आहे (त्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने खाली लिहिल्याप्रमाणे म्हटले आहे·–'यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वं कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिर्गृह्यते । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे ' । ह्या पङ्क्तीचे स्पष्टीकरण करण्यापूर्वी हे सांगणे आवश्यक आहे की कोठे कोठे सूत्रात प्रत्यय व्हावा असे विधान करण्याच्या हेतूने प्रत्ययाचे ग्रहण विधेयांशात केले असते, अशा ठिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही परतु जेथे प्रत्यय विधेय नसून उद्देश्य असतो—म्हणजे प्रत्ययनिमित्तामुळे प्रत्ययाच्या पूर्वी असणाऱ्यास कार्य सांगितले आहे किंवा प्रत्ययास्रच कार्य होणे सांगितले आहे तेथे ह्या परिभाषेच्या कोणत्या भागाची उपस्थिति होते हे कैयटाने सांगितले आहे कैयटाचे म्हणणे असे आहे की, जेथे सूत्रांत प्रत्ययनिमित्तक कार्य होण्याकरितां प्रत्ययाचे ग्रहण केलें आहे तेथे प्रत्यायाच्या पूर्वी असणाऱ्या शब्दस्वरूपास कार्य होत असल्यामुळे, ह्या परिभाषेच्या तदादि अंशाचीच उपस्थिति होते व तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाहीं. ह्याचा अर्थ असा की अशा ठिकाणी प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण न होतां, प्रत्ययापर्यंतच्याच शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होते. जसे 'सुपि च' सू २०२ 'ओसि च' सू० २०७ 'नामि' सू० २०९ इत्यादि स्थली प्रत्ययाचे ग्रहण सप्तमीविभक्तीत केले असल्यामुळे, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ह्या सूत्रान्वये तो प्रत्यय त्याच्या लगेच मागे असलेल्या शब्दस्वरूपास कार्य होण्याचें निमित्त होतो, व येथे प्रत्य-

याच्या निमित्तामुळें कार्य होणें असल्यामुळे, प्रत्ययान्ताचे ग्रहण न होतां, ज्या शब्दाहून प्रत्यय झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रत्ययापर्यंतच्या भागाचच ग्रहण होतें, साराश अशा स्थळीं तदादि अंशाचीच उपस्थिति होते, दोन्ही अंशांची उपस्थिति होत नाही परंतु जेथे सूत्रांत प्रत्यय कार्यित्वाने निर्दिष्ट आहे–ह्मणजे जेथ सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण करून त्या प्रत्ययालाच कार्य होणें सांगितले आहे–तेथे तदन्तांशाची उपस्थिति होते जसें–' ष्यङ सम्प्रसारणम्' सू. १००३ ह्या सूत्रांत 'ष्यङ्' प्रत्ययाचे ग्रहण केले असून त्या प्रत्ययालाच संप्रसारणरूप कार्य होणें सांगितलें आहे अशा ठिकाणीं तदन्तांशाची उपस्थिति होते व ष्यङ्प्रत्ययान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होते. प्रत्यय निमित्तरूपानें सूत्रांत निर्दिष्ट असलयास जी तदादि अंशाची उपस्थिति होते, व कार्यित्वाने निर्दिष्ट असल्यास जी तदन्तांशाची उपस्थिति होते, ती षष्ठीविभक्तीत होते. जसें, ' सुपि परे अदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् , ओसि परे अदन्ताङ्गस्य एकार. स्यात् , नामि परे अजन्ताङ्गस्य दीर्घ स्यात् , ष्यङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात् ,' इत्यादि)

एवं यत्रापि पञ्चम्यन्तात्पर प्रत्यय आश्रीयते तत्रापि तदादी-त्यन्तांशोपस्थितिः, परन्तु तत्र पञ्चम्यन्तता। अत एवैङ्ह्रस्वादिति सूत्रे एङन्तादित्यर्थलाभः ।

(कैयटानें वर दिलेल्या उताऱ्यांत असें म्हटले आहे की,—' यत्र तु प्रत्यय. कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणम् ,' पण ह्याला देखिल अपवाद आहे, व तो अपवाद ग्रन्थकार ह्या पङ्क्तीत सांगतात) ह्याचप्रमाणे जेथे सूत्रांत पञ्चम्यन्त शब्द उच्चारला असून त्यानंतर प्रत्ययाचा उद्देश्यकोटीत निर्देश केला असेल तेथे देखील ह्या परिभाषेच्या केवळ तदादि अंशाचीच उपस्थिति होते. (व तदन्तांशाची उपस्थिति होन नाही—म्हणजे प्रत्ययान्त शब्दस्वरूप उपस्थित न होतां प्रत्ययापर्यन्तचेच शब्द-स्वरूप उपस्थित होते.) परंतु अशा ठिकाणीं तदादि अंशाची पञ्चमीविभक्तीत उप-स्थिति होते. (व ह्या उपस्थित झालेला तदादि अंश विशेष्य होऊन सूत्रांत निर्दिष्ट असलेली पञ्चम्यन्त पदें त्याची विशेषणे होतात, आणि त्यामुळे 'येन विधिस्तदन्तस्य' —म्हणजे ' विशेषणं तदन्तस्य संज्ञा स्यात्'—या सूत्रान्वये त्या पञ्चम्यन्त पदांना तदन्त-विधि होतो. जसे 'अतो भिस एस्' सू० २०३ किंवा 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' सू० २०८ या सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे व ते प्रत्ययाला कार्य होण्याकरितां केलें आहे अशा स्थली पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्यय उच्चारला असलयामुळे, 'तस्मादित्युत्तरस्य' ह्या सूत्रान्वये प्रत्यय कार्यी ठरतो, व प्रत्ययाने प्रत्ययान्ताचे ग्रहण न होतां, प्रत्ययाच्या अव्यवहितपूर्व भागाचे —म्हणजे ज्याहून तो प्रत्यय झाला आहे त्याच्या प्रत्ययापर्यंतच्या शब्दस्वरूपाचें—ग्रहण होते व त्या शब्दस्वरूपाची पञ्चमी विभक्तीत उपस्थिति होते जसें ' अदन्तात् अङ्गात् परस्य भिस. ऐस् स्यात् , ह्रस्वान्तात् , नद्यन्तात् आबन्तात् अङ्गात् परस्य आम नुट् स्यात्' इत्यादि.) असें आहे म्हणूनच 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' सू० १९३ ह्या सूत्रांतील

' एङ् ' ह्याचा ' एङन्तात ' असा अर्थ होतो (या सूत्रांत सम्बुद्धिप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे, व ते 'एङ्ह्रस्वात्' ह्या पञ्चम्यन्त पदानंतर केले असल्यामुळे, तो कार्यी ठरतो व तदादि अंशाची पञ्चमीत उपस्थिति होऊन सूत्रांत असलेली पञ्चम्यन्त पदे त्याची विशेषणे होतात व त्यामुळे त्या सूत्राचा ' एङन्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् परस्य सम्बुद्धिप्रत्ययस्य लोपो भवति ' असा अर्थ होतो सारांश जेथे सूत्रात प्रत्ययाचे (१) निमित्तरूपाने ग्रहण केले आहे, किंवा (२) 'कार्यी' ह्या रूपाने ग्रहण केले असून तो प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदानन्तर उच्चारला आहे अशा दोन्ही ठिकाणी ह्या परिभाषेच्या केवळ तदादि अंशाचीच उपस्थिति होते. पण दोहोत फरक हाच की, प्रथमस्थली तदादि अंश षष्ठीविभक्तीत उपस्थित होतो व द्वितीय स्थली तो पञ्चमीविभक्तीत उपस्थित होतो)

अस्याः परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं ' येन विधि'रित्यत्र भाष्य उक्तं ' परमगार्ग्यायण ' इति, परमगार्ग्यस्यापत्यमिति विग्रहेऽपि गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो न विशिष्टात्। निष्कृष्य तावन्मात्रेणैकार्थीभावाभावेऽपि वृत्तिर्भवत्येव। अत्र चेदं भाष्यमेव मानमित्यन्यत्र विस्तरः।

'येन विधिस्तदन्तस्य १–१–७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ह्या परिभाषेचे दुसरेहि प्रयोजन सांगितले आहे व ते प्रयोजन हे आहे की, परमगार्ग्यायण. ' ह्या पदाचा ' परमगार्ग्यस्य अपत्यम् ' असा जरी विग्रह होतो तरी ' परमगार्ग्य ' ह्या शब्दांत असलेल्या ' गार्ग्य ' शब्दाहूनच (' फक् ') प्रत्यय व्हावा व ' परमगार्ग्य ' ह्या पूर्ण शब्दाहून तो प्रत्यय होऊ नये. परमगार्ग्य ' या शब्दसमुदायातून गार्ग्य ' हा शब्द अगदी काढल्यास त्या 'गार्ग्य' शब्दाशी जरी (अपत्यार्थक 'फक्' प्रत्यय याचा) अर्थ जुळत नाही (व परमगार्ग्यायण हा गार्ग्याचा अपत्य नसून, परमगार्ग्याचा अपत्य असल्यामळे वास्तविक अपत्यार्थक ' फक् ' प्रत्ययाचा अर्थ ' परमगार्ग्य ' या संपूर्ण शब्दाशीच जुळतो) तरी (ही परिभाषा असल्यामुळे) केवळ ' गार्ग्य ' शब्दाहूनच ' फक ' प्रत्यय होतो, व याला वरील भाष्यच प्रमाण आहे असे इतर ग्रन्थात विस्तारपूर्वक सांगितले आहे (' गर्गादिभ्यो यञ्' सू० ११०७ या सूत्राने ' गर्ग ' शब्दास ' यञ् ' प्रत्यय होऊन ' गार्ग्य ' असे रूप होते. ' गार्ग्य ' हा शब्द यञ्प्रत्ययान्त आहे, परमगार्ग्य ' हा शब्द यञ्प्रत्ययान्त नाही, कारण ' परमगर्ग ' शब्दाहून यञ ' प्रत्यय झाला नाही. ह्मणून यञिञोश्च ' सू० ११०३ या सूत्रान्वये ' यञ् ' प्रत्ययान्त 'गार्ग्य' शब्दासच ' फक् ' प्रत्यय होतो. ही परिभाषा नसती तर ' परमगार्ग्य ' या शब्दांत ' गार्ग्य ' हा यञन्त शब्द अन्ती असल्यामुळ त्या सपूर्ण शब्दाहून ' फक् ' प्रत्यय झाला असता व हा ताद्धित ' फक् ' प्रत्यय ' कित् ' असल्यामुळे, ' किति च ' सू० १०७६ या सूत्रान्वये आद्यचाला वृद्धि होऊन 'पारमगार्ग्यायण ' असे विकृत रूप झाले असते. पण ' यञिञोश्च ' या सूत्रांत ' यञ् ' प्रत्ययाचे कार्यित्वाने ग्रहण केले असल्यामुळे, या परिभाषेप्रमाणे त्या प्रत्ययाने, ज्याहून तो प्रत्यय

झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप—म्हणजे 'गर्ग+यञ्=गार्ग्य' एवढ्याचेच ग्रहण होते. व त्याला ' फक् ' प्रत्यय होऊन 'परम-गार्ग्यायण ' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. या परिभाषेचा तदादि अंश ' यस्मात्प्रत्ययविधिः सू० १९९ या सूत्राने सिद्ध होतो, व तदन्तांश ' येन विधि.' सू० २६ या सूत्राने सिद्ध होतो असे वर सांगितलेच आहे त्यामुळे अशी शंका सहज उत्पन्न होते की, वर सांगितलेलीं दोन सूत्रे असताना ही परिभाषा मानण्याची गरज काय ? या शंकेचे निरसन करण्याकरिता ग्रन्थकारानें वरील भाष्याचे प्रमाण दिले आहे, व ते भाष्य असे सांगते कीं जरी ही परिभाषा वरील दोन सूत्रानीं सिद्ध होते तरी ती मानणें आवश्यक आहे, कारण ती न मानल्यास ' परमगार्ग्यायण· ' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत)

प्रत्ययमात्रग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहण इति ' उगितश्चे ' ति सूत्रे भाष्ये ॥ इयमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २३ ॥

जेथे सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दाने केवळ प्रत्ययाचेंच ग्रहण होत असेल (व प्रत्ययभिन्नाचे ग्रहण होत नसेल) तशाच ठिकाणीं ही परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथे सूत्रात उच्चारलेला शब्द प्रत्यय व अप्रत्यय—म्हणजे प्रत्ययभिन्न शब्द—या दोहोंचाहि वाचक असेल तेथे ही परिभाषा लागत नाहीं, असे ' उगितश्च ' ४–१–६ या सूत्रा वरील भाष्यात सांगितले आहे. ('उगित्' याचा अर्थ ज्यांत ' उक् '—म्हणजे उ, ऋ, किंवा ऌ—इत् आहे, असा आहे. ' मतुप् ' इत्यादि प्रत्ययात उकार इत् असल्यामुळें ते प्रत्यय ' उगित् ' आहेत. तसेच सर्वादिगणांत पठित असलेल्या ' भवतु ' या सर्व-नामातील उकार इत् असल्यामुळें भवतु ' हे प्रातिपदिक देखील ' उदित् ' आहे. साराश ' उगितश्च ' या सूत्रांतील ' उगित् ' हा शब्द जसा प्रत्ययाला लागू पडतो तसा प्रत्ययभिन्नाला देखील लागू पडतो म्हणून अशा ठिकाणीं ही परिभाषा लागत नाही, व त्यामुळे ' यवमती ' व ' निर्यवमती ' अशी रूपे सिद्ध होण्यात अडचण येत नाही. वास्तविक ' यव+मतुप्=यवमत् ' या स्थलीं ' यव ' शब्दाहून ' मतुप् ' प्रत्यय झाला असल्यामुळें, ' यवमत् ' हा शब्द मतुप् ' प्रत्ययान्त मानला जाऊं शकतो, पण ' निर्यव ' या शब्दाहून ' मतुप् ' प्रत्यय झाला नसल्यामुळे, ' निर्यव-मत् ' हा शब्द ' मतुप् ' प्रत्यायान्त मानतां येत नाही त्यामुळे प्रकृत परिभाषेप्रमाणे ' ङीप् ' प्रत्यय लागून ' यवमती ' असें रूप होऊ शकेल, पण 'निर्यवमती' असे रूप होऊ शकणार नाहीं. परंतु जेथे सूत्रांत प्रत्यय व अप्रत्यय या दोहोंसहि लागू पडणारा असा उभयसाधारण शब्द उपयोगांत आणला आहे तेथे, वर सांगितल्याप्रमाणे, प्रकृत परिभाषा लागत नसल्यामुळें, जसे ' यवमती ' हे रूप सिद्ध होते तसे ' निर्यवमती ' हे रूप देखील सिद्ध होते) यस्मात्प्रत्ययविधि १–४–१३ या अङ्गसंज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा २४

"येन विधिरिति सूत्रे भाष्य एतद्घटकतदन्तांशस्यापवादः पठ्यते–"

"येन विधि' १–१–७२ या सूत्रावरील भाष्यात, मागील परिभाषेत जे दोन–म्हणजे तदादि व तदन्त—अंश सांगितले आहेत त्यापैकी 'तदन्त' या अंशाचा अपवाद असणारी ही परिभाषा पठित केली आहे —

प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या ॥ २४ ॥

जेथे सूत्रांत पञ्चम्यन्त पद खेरीज करून इतर पदानंतर प्रत्ययाचे ग्रहण (प्रत्यय व्हावा या हेतूने केले नसून इतर कार्य होण्याकरिता) केले आहे तशा ठिकाणी तदन्त-विधि होतो (पण जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्ययाचा निर्देश केला आहे तेथे तदन्तविधि होत नाहीं)

"यत्र पञ्चम्यन्तात्परः प्रत्ययः कार्यान्तरविधानाय परिगृह्यते तत्र तदन्तविधिर्नेत्यर्थः । यथा 'रदाभ्यां निष्ठातो न' इत्यत्र, तेन दृषत्तीर्णेत्यादौ धातुतकारस्य न नत्वम् । तदन्तेत्यंशानुपस्थितावपि तदादीत्यंशस्योपस्थितौ रेफदान्तात्परस्य निष्ठातस्येत्यर्थ इति न दोषस्तदंशानुपस्थितौ मानाभावात्, तदन्तांशोपस्थितौ तूभयोरेकविषयत्वमेव स्यादिति दृषत्तीर्णेत्यादौ दोषः स्यादेव ।

('येन विधिः' या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा वार्तिकरूपाने पठित केली असून, ती 'प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या.' या शब्दात पठित केली आहे, व नागेशाने उद्योतात तिचा अर्थ खाली लिहिल्याप्रमाणे केला आहे.–' पञ्चम्यन्तात् परः प्रत्ययो यत्र कार्यान्तरविधानायानूद्यते तद्भिन्नस्थले प्रत्ययग्रहण तदन्तविधे. प्रयोजनमिति वार्तिकार्थ.' व या परिभाषेचा जो अर्थ वर दिला आहे तोच या पक्तीचा अर्थ आहे.) जेथे सूत्रात पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्ययाचे ग्रहण केले असते व ते प्रत्ययग्रहण (प्रत्ययाच्या विधानाकरितां–म्हणजे प्रत्यय व्हावा असे सांगण्याच्या हेतूने केले नसून,) काही तरी भिन्न कार्य सांगण्याच्या हेतूने (उद्देश्यकोटींत) केले असते तेथे तदन्तविधि होत नाही. (म्हणजे प्रत्ययाने प्रत्यायान्ताचे ग्रहण न होतां केवळ प्रत्ययाचेच ग्रहण होते, व शा ठिकाणी 'प्रत्यय' हा प्रत्ययाचाच वाचक असतो, आणि 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषेचा केवळ तदादि अंश उपस्थित होतो व तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाहीं.) याचे उदाहरण 'रदाभ्या निष्ठातो न' सू० ३०१६ हे सूत्र आहे. (या सूत्रांत 'निष्ठा' प्रत्ययाचे–म्हणजे 'क्त' व 'क्तवत' या प्रत्ययाचे–'रदाभ्याम्' या पञ्चम्यन्त पदानंतर ग्रहण केले आहे, व ते

प्रत्ययाचे विधान करण्याच्या हेतूने केले नसून नत्वविधानाकरिता--म्हणजे निष्ठा प्रत्ययांतील तकाराचा नकार व त्याच्या लगेच पूर्वी असणाऱ्या धातूंतील दकाराचा नकार होण्याकरिता–केले आहे म्हणून या सूत्रांतील ' निष्ठा ' या शब्दाचा, या परिभाषेप्रमाणे, निष्ठासंज्ञकप्रत्यय असाच अर्थ होतो, अशा ठिकाणी तदन्तविधि होत नसल्यामुळे ' निष्ठान्त ' असा अर्थ होत नाही) त्यामुळे ' दृषत्तीर्णा ' इत्यादि स्थलीं धातूंत असलेल्या तकाराचे नत्व होत नाही (व निष्ठासंज्ञकप्रत्ययांतील तकाराचेंच नत्व होते.) ' प्रत्ययग्रहणे ' या परिभाषेच्या तदन्तांशाची उपस्थिति होत नसली तरी तदादि अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, 'रदाभ्यां निष्ठातो न.' या सूत्राचा ' रेफान्तापुढे किंवा दान्तापुढे असलेल्या निष्ठेतील तकाराचा नकार होतो ' असा अर्थ होतो व त्यामुळे ' दृषत्तीर्णा ' हे रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. (पञ्चम्यन्त पदानंतर प्रत्यय उच्चारला असल्यास जशी तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही तशी) तदादि अंशाची (देखील) उपस्थिति होत नाहीं असे मानण्यास काहीं प्रमाण नाही अशा ठिकाणीं तदन्तांशाचीहि उपस्थिति झाल्यास, तदादि व तदन्त हे दोन्ही अंश एकाच शब्दस्वरूपास-म्हणजे 'तॄ+क्त=तीर्+क्त' अशा शब्दस्वरूपास लागू पडतील, व त्यामुळे इष्ट रूप सिद्ध होण्यात अडचण येईलच (' दृषद्+तॄ+क्त ' येथे 'तॄ' धातूहून 'क्त' प्रत्यय झाला आहे ' ऋत इद् धातो ' सू० २३९० या सूत्रानें धातूंतील ऋकाराचे जागीं इकार होऊन, ' उरण् रपर ' सू० ७० या सूत्राने इकारापुढे रकार होऊन, व ' हलि च ' सू० ३५४ या सूत्राने इकाराचा दीर्घ होऊन 'दृषद्+तीर्+क्त' अशी स्थिति होते व 'रदाभ्यां निष्ठातो न ' सू० ३०१६ या सूत्राने निष्ठाप्रत्यय जो तकार त्याचा नकार होऊन, 'रषाभ्यां नो ण. ' सू० २३५ या सूत्राने नकाराचा णकार होऊन, दृषत्तीर्णे ' असे रूप होते. सारांश या स्थलीं ' रदाभ्याम् ' या पञ्चम्यन्त पदानंतर ' निष्ठा ' प्रत्ययाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे तदन्तांशाची उपस्थिति होत नसून केवळ तदादि अंशाची उपस्थिति होत असल्यामुळे, ' यस्मात् निष्ठाप्रत्ययो विहित. तदादे. रेफदान्तात् शब्दस्वरूपात् परस्य निष्ठातकारस्य नकार स्यात् ' असा ' रदाभ्याम् ' या सूत्राचा अर्थ होऊन ' दृषत्तीर्णे ' हे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत काही अडचण येत नाहीं. या स्थली जशी तदादि अंशाची उपस्थिति होते तशी तदन्तांशाचीहि उपस्थिति झाली असती व ' निष्ठा ' प्रत्ययाने निष्ठान्त शब्दस्वरूपाचे ग्रहण झाले असते तर 'रदाभ्याम्' या सूत्राचा ' यस्मात् प्रत्ययो विहित. तदादेः तदन्तस्य=प्रत्ययान्तस्य यः तकारः स· रेफाद्दकारात् परश्चेत् तस्य नकारो भवति, पूर्वस्य दकारस्य च नकारो भवति ' असा अर्थ झाला असता, व ' दृषत्+तीर्+क्त ' या उदाहरणात ' दृषद् ' यांतील दकारापुढे, तदादितदन्त–म्हणजे ज्याहून 'क्त' प्रत्यय झाला आहे असा क्त प्रत्ययान्त–'तीर्+क्त' हा शब्द असल्यामुळे, ' तीर् ' यातील आदितकाराचा नकार व त्याच्या लगेच मागे असलेल्या ' दृषद् यांतील अन्त्य दकाराचा नकार होऊन ' दृषन्नीर्त ' असे विकृत रूप झाले असते व ' दृषत्तीर्ण ' असे रूप सिद्ध होऊं शकले नसते.)

‘स्यातासी लृलुटो’ रित्यादौ लृलुटोः परयोरित्यर्थे नियमेनावधि-साकाङ्क्षत्वेनोपस्थितधातोरित्यस्यावधित्वेनान्वयान्न तदन्तविधिः।

(‘स्यतासी लृलुटो.’ या सूत्रात ‘लृ’ व ‘लुट्’ याचा पञ्चम्यन्तपदानतर निर्देश केला नसल्यामुळे, या सूत्रास प्रकृत परिभाषा लागू नये, व प्रत्ययग्रहणपरिभाषे-प्रमाणे तदादि व तदन्त या दोन्ही अंशांची उपस्थिति व्हावी, व ते दोन्ही अंश उप-स्थित झाल्यास, ‘यस्मात् लृलुटो विहितौ तदादौ लृन्ते लुडन्ते वा शब्दस्वरूपे परे सति अव्यवहितपूर्वे स्यतासी स्त’—ह्मणजे ज्याहून लृ किंवा लुट् झाला आहे असा लृन्त किंवा लुडन्त शब्द पुढे असल्यास त्याच्या लगेच मागे ‘स्य’ व ‘तास्’ अनुक्रमे होतात—असा ‘स्यतासी लृलुटो’ या सूत्राचा अर्थ होईल व त्या अर्थान्वये ‘भू+लृट्’ अशा स्थितीत. लृडन्त ‘भू’ धातूच्या मागे ‘स्य’ हे विकरण लावण्याची आपत्ति येईल. त्या आपत्तीचे निवारण कसे होते हे ग्रन्थकार या पंक्तीत सागतात.) ‘स्यतासी लृलुटो’ सू० २१८६ इत्यादि सूत्रात ‘लृलुटो’ या निमित्तसप्तमीचा ‘लृ किंवा लुट्’ पुढे असता असा अर्थ होत असल्यामुळे, ‘कशापुढे असतां’ अशी आकाक्षा अवश्य उत्पन्न होते, व ती आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता (‘धातो. एकाचः हलादे.’ सू० २६२९ या पूर्वसूत्रातून) ‘धातो’ या पञ्चम्यन्तपदाची अनुवृत्ति करावी लागते, व त्या पदाचा अवधिवाचक अर्थामध्ये ‘लृलुटो.’ या पदाशी अन्वय होत असल्यामुळें, अशा ठिकाणीं, या परिभाषेप्रमाणे, तदन्तविधि होत नाहीं. (साराश, सूत्रांत पञ्चम्यन्त पद उच्चारलें असल्यास किंवा अनुवृत्त असल्यास व त्यापुढें प्रत्ययाचें ग्रहण केलें असल्यास जसा तदन्तविधि होत नाहीं, त्याचप्रमाणे जेथे ‘कशाच्या पुढे’ अशा प्रकारच्या अवधीची आकाक्षा पूर्ण करण्याकरिता पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त—ह्मणजे अध्याहृत—करावे लागते अशा ठिकाणीं देखील प्रकृत परिभाषा लागते, व तदन्तांशाची उपस्थिति न होतां, केवळ तदादिअंशाचीच उपस्थिति होते त्यामुळें ‘स्यतासी’ या सूत्रात अवधीची आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां ‘धातो’ हे अवधिवाचक पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावें लागत असल्यामुळें व तशा आक्षिप्त पञ्चम्यन्तपदापुढे ‘लृ’ ‘लुट्’ या प्रत्ययांचें ग्रहण केलें असल्यामुळें, येथे प्रकृत परिभाषा लागून तदन्तविधि होत नाही, व त्यामुळें ‘धातोः लृलुटोः परयो. धातोः स्यतासी स्त.’ असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो, व या अर्थान्वये, धातुपुढे लृ व ‘लुट्’ असल्यास धातूला ‘स्य’ व ‘तास्’ ही विकरणे अनुक्रमें होऊन ‘भू+स्य+ति=भू+इ+स्य+ति=भो+इ+स्य+ति=भविष्यति’ असें शुद्ध रूप सिद्ध होतें. मागील परिभाषेंत ‘यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादेरित्यन्तां-शमात्रोपस्थिति’ असें ह्मटले आहे. तशा ठिकाणीं केवळ तदादि अंशाची उपस्थिति कां होत असते याचें कारण या पंक्तींत सांगितले आहे, व तें कारण हेंच आहे की अशा ठिकाणीं अवधिवाचक पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त करावे लागत असल्यामुळे प्रकृत परिभाषा प्रवृत्त होते, व तदन्तांशाची उपस्थिति न होता, केवळ तदादि अंशाची उपस्थिति होते)

'ङ्याब्भ्य' इत्यादौ तु न दोषस्तत्र कस्मादिति नियतावध्याकाङ्क्षाया अभावेन पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाभावात्

'हल्ङ्याब्भ्य ' सू० २३२ इत्यादि सूत्रात ('ङ्याप्—ह्मणजे ङी' व आप्' —या प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, अशा ठिकाणी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे—ह्मणजे परिभाषा २३ प्रमाणे—तदादितदन्तविधि करून ' ङ्यन्तात् ' आबन्तात् ' असा अर्थ करण्याच्या आड प्रकृत परिभाषा २४ येत नाही, व) कोणतीहि अडचण उपस्थित होत नाही, कारण ह्या सूत्रात (' ङी ' व ' आप् ' हे प्रत्यय नेहमी प्रातिपदिकाहूनच होणारे असल्यामुळे, 'हे प्रत्यय कशाच्यापुढे असता' अशा प्रकारची) अवधीची आकांक्षा उत्पन्न होत नाही, (व त्यामुळे पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करण्याची गरज नसल्यामुळे) ह्या प्रत्ययाचे विशेष्य होणारे असे पञ्चम्यन्त पद उपस्थित होत नाही. (त्यामुळे अशा ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही जर ' हल्ङ्याब्भ्य० ' ह्या सूत्रात पञ्चम्यन्त पद निर्दिष्ट किंवा अनुवृत्त असते व त्यानंतर ' ङी ' व ' आप् ' ह्या स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले असते, किंवा अवधीची आकांक्षा असती, आणि ती पूर्ण करण्याकरिता पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करण्याची गरज असती तर प्रकृत परिभाषा लागू पडली असती व तदन्तविधि होऊ शकला नसता पण येथे तसे कांहीच नसल्यामुळे तदन्तविधि करण्यात काहीच अडचण येत नाही.)

अङ्गसंज्ञासूत्रे तु तदादेः प्रत्यये पर इत्यर्थे पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वं स्पष्टमेव ।

(' यस्मात्प्रत्ययविधि. तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् ' सू० १९९ या अङ्गसंज्ञाविधायकसूत्रांत ' प्रत्यये ' ह्या प्रत्ययवाचक शब्दाचे पञ्चम्यन्तपदानतर ग्रहण केले नसल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा ह्या सूत्रास लागू पडूं शकत नाही व त्यामुळे तदन्तविधि करून 'प्रत्यय' ह्या शब्दाचा ' प्रत्ययान्त ' असा अर्थ केल्यास, ज्याहून जो प्रत्यय झाला आहे त्या प्रत्ययाच्या लगेच मागे असलेल्या शब्दस्वरूपास अङ्गसंज्ञा प्राप्त न होण्याची आपत्ति येईल. पण ग्रन्थकार म्हणतात की अशी आपत्ति येऊ शकत नाही, कारण) अङ्गसंज्ञाविधायक सूत्रातील ' प्रत्यये ' ह्या पदाचा ' तदादे. प्रत्यये परे ' असा अर्थ होत असल्यामुळे, ' तदादे ' हे पञ्चम्यन्तपद प्रत्ययाचे विशेषण होते हे अगदी उघड आहे. (सारांश अङ्गसंज्ञाविधायक सूत्रात 'प्रत्यये ' हे निमित्तवाचक सप्तम्यन्तपद उच्चारले असल्यामुळे, त्याचा ' प्रत्यये परे सति ' असा अर्थ होतो, व तसा अर्थ होत असल्यामुळे, ' कस्मात्परे सति' अशी अवधीची आकांक्षा उत्पन्न होते, व ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरिता 'तदादेः' हे पञ्चम्यन्तपद आक्षिप्त करावे लागते, व ते पद प्रत्ययाचे विशेषण होते अशारीतीने आक्षिप्त केलेल्या पञ्चम्यन्त पदानतर ' प्रत्यय ' शब्दाचे ग्रहण होत असल्यामुळे प्रकृत परिभाषा लागू पडते, व त्यामुळे ' तदन्तविधि ' होत नाही, आणि ' प्रत्यय ' हा शब्द प्रत्ययान्ताचा वाचक न होतां, कवळ प्रत्ययाचाच वाचक होतो व 'यस्मात् यस्य प्रत्य-

यस्य विधिः, तदादेः प्रत्यये परे तदादि अङ्गसंज्ञकं भवति ' असा त्या सूत्राचा अर्थ होतो.)

अत एवोत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते ॥ २४ ॥

(जेथे अवधीची आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां सूत्रांत पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावे लागते तशा ठिकाणी तदन्तांशाची उपस्थिति न होता तदादि अंशच उपस्थित होतो व तो प्रत्ययाचे विशेषण होतो आणि त्यामुळे तशा ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू पडते असा नियम मानला आहे,) म्हणूनच ' उत्तमैकाभ्यां च ' सू० ७९४ ह्या सूत्रात ' उत्तमैकाभ्याम् ' असा केलेला निर्देश व अशा प्रकारचे इतर सूत्रांत केलेले निर्देश शुद्ध ठरतात. (' सुपि च ' सू० २०२ ह्या सूत्रांत निमित्तवाचक ' सुपि ' हे सप्तम्यन्त पद उच्चारले असल्यामुळे त्याचा अर्थ ' सुपि परे सति ' असा होतो, व त्यामुळे ' कस्मात्परे सति ' अशी अवधीची आकांक्षा उत्पन्न होते व ती आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां ' तदादेः ' हे पञ्चम्यन्त पद आक्षिप्त करावे लागते, व ' यस्मात् सुप् प्रत्ययो विहितः तदादेः सुपि परे' असा सूत्रार्थ होतो व सुप् प्रत्यय प्रत्ययाचा वाचक होत असून सुबन्ताचा वाचक होत नाही त्यामुळे ' उत्तम+सु+एक+सु+भ्याम् ' अशा स्थितीत, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० ह्या सूत्राने सु ' प्रत्ययाचा लुक् होऊन ' उत्तम+एक+भ्याम् ' अशी स्थिति झाली असतां ' भ्याम् ' हा यञादि सुप् प्रत्यय ' उत्तम+एक=उत्तमैक ' ह्या प्रातिपदिकाहून झाला असल्यामुळे, ज्याला तो प्रत्यय झाला आहे त्या ' उत्तमैक ' ह्या अङ्गाचा अन्त्य अकार दीर्घ होऊन ' उत्तमैकाभ्याम् ' असे रूप सिद्ध होते. येथें प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक मानला तर ' उत्तम ' ह्यापुढे ' एक+भ्याम् ' असें सुबन्त असल्यामुळे, ' उत्तम ' ह्यांतील अन्त्य अकार दीर्घ होऊन ' उत्तमैकभ्याम् ' असे अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल.)

परिभाषा २५

नन्वेवं कुमारी ब्राह्मणिरूपेत्यादौ घरूपेतिह्रस्वापत्तिरतआह—

(परिभाषा २४ एवढीच परिभाषा २३ ची अपवाद मानल्यास,) ' कुमारी ब्राह्मणिरूपा ' इत्यादि स्थलीं ' घरूप ' सू० ९८५ ह्या सूत्रान्वये ऱ्हस्व होण्याची आपत्ति येईल (' प्रशंसायां रूपप् ' सू० २०२१ ह्या सूत्राने होणाऱ्या ज्या ' रूपप् ' प्रत्ययाचा ' घरूप ' ह्या सूत्रांत निर्देश केला आहे त्याचा, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे, तदन्तविधीने ' रूपप्प्रत्ययान्त ' असा अर्थ करावा लागेल, व असा अर्थ केल्यास, ' कुमारी ' ह्या शब्दापुढे रूपप्प्रत्ययान्त ' ब्राह्मणिरूपा ' हा शब्द असल्यामुळें, ' कुमारी ' यांतील अन्त्य ईकाराचा ऱ्हस्व होईल, व ' कुमारि ब्राह्मणिरूपा ' असे विकृत रूप होईल. तसे न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणम् ॥ २५ ॥

" उत्तरपदाधिकारातील सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास, तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाहीं (व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक असतो—म्हणजे ह्या ठिकाणी तदन्तविधि होत नाही.) "

(उत्तरपदाधिकार सहाव्या अध्यायाच्या तृतीय पादाच्या आरम्भापासून सुरु होत असून त्या पादाच्या अखेरपर्यंत आहे ' घरूपकल्पप् ' हे सूत्र त्या अधिकारांत सांगितले असल्यामुळे, त्या सूत्रात सांगितलेले प्रत्यय, ह्या परिभाषेप्रमाणे प्रत्ययान्ताचे वाचक न होतां केवळ प्रत्ययाचेच वाचक होतात त्यामुळे, ' रूपप् ' हा प्रत्यय ' ब्राम्हणी ' ह्या शब्दाच्या पुढे असल्यामुळे त्या शब्दातील ईकाराचा ऱ्हस्व होतो, ' कुमारी ' ह्या शब्दापुढे जरी रूपप्प्रत्ययान्त शब्द आहे तरी त्या ' कुमारी ' शब्दापुढे ' रूपप् ' प्रत्यय नसल्यामुळे, ' कुमारी ' ह्यातील ईकाराचा ऱ्हस्व हाते नाही.)

' हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेष्वि ' त्यत्र लेखग्रहणात् । तत्र लेखेति न घञन्तमनभिधानात् । इयं च ' हृदयस्ये ' ति सूत्रे एव भाष्ये स्पष्टा ॥ २५ ॥

' हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु सू० ९८९ ह्या सूत्रात 'लेख' शब्दाचे ग्रहण केले आहे (व तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे, कारण ' अण् ' प्रत्यय सूत्रांत सांगितलाच आहे 'अण्' प्रत्ययाने जर प्रत्ययान्ताचे ग्रहण झाले असते तर पुन अण्णन्त ' लेख ' शब्द उच्चारण्याची पाणिनीला गरज नव्हती. परंतु ' अण् ' प्रत्यय व ' अण् ' प्रत्ययान्त ' लेख ' शब्द असे दोन्ही ह्या सूत्रात उच्चारले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते कीं उत्तरपदाधिकारातील सूत्रात प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नसून प्रत्ययाचाच वाचक असतो व अशा रीतीने ' अण् ' व ' लेख ' हे शब्द या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतात. कोणी असे ह्मणेल की, सूत्रातील ' लेख ' शब्द अण्णन्त नसून घञन्त आहे, ह्मणून त्या घञन्त ' लेख ' शब्दाचा सूत्रात पृथक् निर्देश करावा लागला—पण हें ह्मणणे बरोबर नाहीं, कारण) तो ' लेख ' शब्द घञन्त आहे असे मानल्यास, योग्य अर्थबोध होणार नाहीं (दुसरे असे की, ' लेख ' शब्द अण्णन्त नाहीं व घञन्त आहे असे मानल्यास, ज्ञापकपर भाष्याशी विरोध येईल. घञन्त 'लेख' शब्द ' हृदय ' शब्दापुढे आल्यास, ' हृदयलेख ' असेच रूप होईल व हृदादेश होणार नाही, असे कैयटाने आपल्या टीकेंत स्पष्ट ह्मटले आहे.) 'हृदयस्य हृत् ' ६–३–५० ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे. (येथे सहज अशी शंका उत्पन्न होते की, ' घरूप ' या सूत्रात प्रत्ययांचा निमित्तसप्तमीत निर्देश केला असल्यामुळे—ह्मणजे त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रत्ययांचा निमित्तत्वाने आश्रय केला असल्यामुळें आणि ते प्रत्यय पुढे आले असतां त्यांच्या लगेच मागे असलेल्या शब्दस्वरूपास सूत्रनिर्दिष्ट कार्य होते असा अर्थ होत असल्यामुळे,—' यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनाश्रीयते तत्र तदादेरित्यन्तांशमात्रोपस्थितिः ' ह्या भाष्योक्तन्यायान्वये, व तसेंच अशा

ठिकाणीं ' कशापुढे असता ' अशी उत्पन्न होणारी आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां पञ्चम्यन्तपद उपस्थित होत असल्यामुळें 'प्रत्ययग्रहणेचापञ्चम्याः' ह्या परिभाषेप्रमाणें देखील, तदादि अंशच उपस्थित होतो व तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाहीं. त्यामुळें ही वेगळी परिभाषा करण्याची काहींच गरज नव्हती व ' प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ' ह्या परिभाषेने काम भागले असते—पण ही शंका बरोबर नाही व ह्या शंकेचे उत्तर भैरवीत पुढे लिहिल्याप्रमाणें दिले आहे–'शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेस्तथा निषेधोऽपि उत्तरपदस्य विशेष्यत्वाद्यस्तदन्तविधि प्राप्तस्तन्निषेधार्थमस्यावश्यकत्वात् ' व ह्या पङ्क्तीचा अर्थ असा आहे की, जेथे सूत्रात निर्दिष्ट असलेला प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदाचे विशेषण होतो तेथे ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये प्राप्त झालेल्या तदन्तविधीचे निवारण करण्याकरिता ' प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या. ' ही परिभाषा सांगितली आहे पण जेथे प्रत्यय उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांत अनुवृत्त असलेल्या उत्तरपदाचे विशेषण होतो व त्यामुळे ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये जी तदन्तविधीची प्राप्ति होते त्याचे निवारण परिभाषा २४ ने होऊं शकत नाही, व त्याचे निवारण होण्याकरितां प्रकृत परिभाषा आवश्यक आहे, व अशा रीतीने ती व्यर्थ ठरत नाही)

परिभाषा २६

" नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ' ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो ' रिति स्यादत आह—

(परिभाषा २४ व २५ एवढ्याच प्रत्ययग्रहणपरिभाषेचा अपवाद आहेत असे मानल्यास,) ज्याप्रमाणें ' परमकारीषगन्धीपुत्र. ' या स्थली 'ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो ' सू० १००३ या सूत्रान्वयें ष्यङाला सम्प्रसारण झाले आहे त्याचप्रमाणे ' अतिकारीषगन्ध्यापुत्र. ' या स्थलीं देखील वरील सूत्रान्वये ष्यङाला सम्प्रसारण होण्याची आपत्ति येते. (कारण दोन्हीं उदाहरणात उत्तरपद 'पुत्र' आहे. त्यामुळें वरील सूत्रान्वये दोन्ही स्थलीं सम्प्रसारणकार्य प्राप्त होते ' अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः या स्थली सम्प्रसारण कां होत नाहीं हे स्पष्ट करण्याकरिता) ही परिभाषा सांगतातः—

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

' सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास (व त्या स्त्रीप्रत्ययाला कांही कार्य होणे सांगितलें असल्यास जरी तदन्तविधि होतो व स्त्रीप्रत्यय स्त्रीप्रत्ययान्ताचा वाचक होतो तरी) स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यास तदादिनियम लागू पडत नाही. (पण स्त्रीप्रत्यय अप्रधान झाला असल्यास, तदादिनियम देखील लागू पडतो.)'

(सारांश, जेथे स्त्रीप्रत्यय उपसर्जनीभूत—म्हणजे अप्रधान—असेल तेथे प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषा २३ प्रमाणे तदादि व तदन्त या दोन्ही अर्थांची उपस्थिति होते, व ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्या आरंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्द-स्वरूप असेल तेवढ्याच शब्दस्वरूपाचे, त्या स्त्रीप्रत्ययाने, ग्रहण होते पण जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान असेल तेथे तदादिनियम न लागता, केवळ तदन्तनियमच लागतो, व त्यामुळे ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्यामागे इतर शब्द असल्यास देखील स्त्रीप्रत्य-याला जे कार्य होणे सांगितले आहे ते होते वर दिलेल्या दोन्ही उदाहरणात 'कारीषग-न्ध्या' हे पद समान असून, 'करीषगन्ध इव गन्धो यस्य स करीषगन्धि, तस्या-पत्यं स्त्री करीषगन्ध्या' अशा रीतीने ते सिद्ध झाले आहे येथे 'उपमानाच्च' सू० ८७६ याने इत्व होऊन, व 'तस्यापत्यम्' सू० १०८८ याने अपत्यार्थक 'अण्' प्रत्यय होऊन, व 'अणिञोरनार्षयोः' सू० ११९८ याने ष्यङादेश होऊन, व 'यस्येति च' सू० ३११ याने इकारलोप होऊन, व 'यङश्चाप्' सू० ५२८ याने 'चाप्=आ' प्रत्यय होऊन व आद्यचाला वृद्धि होऊन, 'कारीषगन्ध्या' हे रूप तयार झाले आहे 'परमकारीषगन्ध्या' हा शब्द 'परमा चासौ कारीषगन्ध्या' असा कर्मधारय समास होऊन बनला आहे. येथे 'कारीषगन्ध्य' हा ष्यङ् प्रत्ययान्त शब्द आहे व जेथे ष्यङ् होतो तेथे नियमेकरून 'चाप्=आ' होत असल्यामुळे, 'कारीषगन्ध्या' हा शब्द देखील एका रीतीने ष्यङ्प्रत्ययान्त मानण्यास काहीं हरकत नाहीं, व हा शब्द जेथें कशाचाहि उपसर्जन झाला नसून प्रधान आहे तेथे ष्यङ् प्रत्ययाला 'ष्यङः संप्रसारणम्' सू० १००३ ह्या सूत्राने जे संप्रसारणरूपी कार्य सांगितले आहे ते होते, व तें कार्य जसे ज्याहून ष्यङ् झाला आहे अशा शब्द स्वरूपाच्या अन्तीं असणाऱ्या 'ष्यङ्' प्रत्ययाला होतें त्याचप्रमाणे ते कार्य ज्याहून ष्यङ् झाला आहे त्याच्यापूर्वीं इतर शब्द असले तरी तशा शब्दसमुदायाच्या अन्तीं असलेल्या ष्यङ् प्रत्ययास देखील होते—म्हणजेच ह्याचा अर्थ असा की, जेथें स्त्रीप्रत्यय प्रधानत्वानें स्त्रीत्वाचा बोध करितो तेथें तदादिनियम लागत नाहीं 'परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः= परमकारीषगन्धीपुत्रः' या उदाहरणांत जर तदादिनियम लागू पडला असता तर, ज्याअर्थी 'करीषगन्धि' ह्या शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय होऊन ष्यङादेश झाला आहे व 'परमकरीषगन्धि' ह्या शब्दाहून 'अण्' प्रत्यय व ष्यङादेश झाला नाहीं त्याअर्थी, 'कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः= 'कारीषगन्धीपुत्र' येथे संप्रसारण झाले असते, पण 'परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः' येथे संप्रसारण झाले नसते, व 'परमकारीषगन्ध्यापुत्र' असें विकृतरूप झालें असतें, पण येथे तदादिनियम लागत नसल्यामुळें 'परमकारीषगन्धीपुत्रः' असें इष्ट रूप सिद्ध होते पण 'कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीषगन्ध्या, अतिकारीष-गन्ध्यायाः पुत्रः' येथे संप्रसारण न होता 'अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः' असेंच रूप होतें ह्याचे कारण हें आहे कीं 'कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता—अन्या काचित् स्त्री—अतिकारीषगन्ध्या' ह्या 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया'—सू० ७८० वरील

ठिकाणी ' कशापुढे असता ' अशी उत्पन्न होणारी आकांक्षा पूर्ण करण्याकरितां पञ्चम्य-न्तपद उपस्थित होत असल्यामुळें 'प्रत्ययग्रहणेचापञ्चम्या.' ह्या परिभाषेप्रमाणें देखील, तदादि अंशच उपस्थित होतो व तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही. त्यामुळे ही वेगळी परिभाषा करण्याची काहीच गरज नव्हती व ' प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ' ह्या परिभा-षेने काम भागले असते—पण ही शंका बरोबर नाही व ह्या शंकेचे उत्तर भैरवीत पुढे लिहिल्याप्रमाणे दिले आहे–'शब्दस्वरूपं विशेष्यमादाय प्राप्ततदन्तविधेस्तथा निषेधोऽपि उत्तरपदस्य विशेष्यत्वाद्यस्तदन्तविधि प्राप्तस्तन्निषेधार्थमस्यावश्यकत्वात् ' व ह्या पङ्-क्तीचा अर्थ असा आहे की, जेथे सूत्रात निर्दिष्ट असलेला प्रत्यय पञ्चम्यन्त पदाचे विशे-षण होतो तेथे ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये प्राप्त झालेल्या तदन्तविधीचें निवारण करण्याकरितां ' प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः ' ही परिभाषा सांगितली आहे पण जेथे प्रत्यय उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांत अनुवृत्त अस-लेल्या उत्तरपदाचे विशेषण होतो व त्यामुळे ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये व प्रत्ययग्रहणपरिभाषान्वये जी तदन्तविधीची प्राप्ति होते त्याचे निवारण परिभाषा २४ ने होऊ शकत नाहीं, व त्याचे निवारण होण्याकरितां प्रकृत परिभाषा आवश्यक आहे, व अशा रीतीने ती व्यर्थ ठरत नाही)

परिभाषा २६

" नन्वेवं परमकारीषगन्धीपुत्र इत्यत्रेवातिकारीषगन्ध्यापुत्र इत्यत्र ' ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योः ' रिति स्यादत आह—

(परिभाषा २४ व २५ एवढ्याच प्रत्ययग्रहणपरिभाषेचा अपवाद आहेत असे मान-ल्यास,) ज्याप्रमाणे ' परमकारीषगन्धीपुत्रः ' या स्थली 'ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्यो. ' सू० १००३ या सूत्रान्वयें ष्यङाला सम्प्रसारण झालें आहे त्याचप्रमाणे ' अतिकारीष-गन्ध्यापुत्रः ' या स्थलीं देखील वरील सूत्रान्वये ष्यङाला सम्प्रसारण होण्याची आपत्ति येते. (कारण दोन्हीं उदाहरणात उत्तरपद 'पुत्र' आहे त्यामुळे वरील सूत्रान्वये दोन्ही स्थलीं सम्प्रसारणकार्य प्राप्त होते. ' अतिकारीषगन्ध्यापुत्र' या स्थली सम्प्रसारण कां होत नाहीं हें स्पष्ट करण्याकरिता) ही परिभाषा सांगतातः—

स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ॥ २६ ॥

' सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास (व त्या स्त्रीप्रत्ययाला कांही कार्य होणे मागितले असल्यास जरी तदन्तविधि होतो व स्त्रीप्रत्यय स्त्रीप्रत्ययान्ताचा वाचक होतो तरी) स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असल्यास तदादिनियम लागू पडत नाही (पण स्त्रीप्रत्यय अप्रधान झाला असल्यास, तदादिनियम देखील लागू पडतो.)'

(सारांश, जेथे स्त्रीप्रत्यय उपसर्जनीभूत—म्हणजे अप्रधान—असेल तेथे प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषा २३ प्रमाणे तदादि व तदन्त या दोन्ही अंशांची उपस्थिति होते, व ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्या आरंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्द-स्वरूप असेल तेवढ्याच शब्दस्वरूपाचे, त्या स्त्रीप्रत्ययाने, ग्रहण होते पण जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान असेल तेथे तदादिनियम न लागता, केवळ तदन्तनियमच लागतो, व त्यामुळे ज्या शब्दाहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे त्याच्यामागे इतर शब्द असल्यास देखील स्त्रीप्रत्य-याला जें कार्य होणें सांगितले आहे ते होते वर दिलेल्या दोन्ही उदाहरणात 'कारीषग-न्ध्या ' हें पद समान असून, ' करीषगन्ध इव गन्धो यस्य स करीषगन्धिः , तस्या-पत्य स्त्री करीषगन्ध्या' अशा रीतीने ते सिद्ध झाले आहे येथे 'उपमानाच' सू० ८७६ याने इत्व होऊन, व ' तस्यापत्यम् ' सू० १०८८ याने अपत्यार्थक ' अण् ' प्रत्यय होऊन, व ' अणिञोरनार्षयो सू० ११९८ याने ष्यङादेश होऊन, व ' यस्येति च ' सू० ३११ याने इकारलोप होऊन, व ' यङश्चाप् ' सू० ५२८ याने ' चाप्=आ ' प्रत्यय होऊन व आद्यचाला वृद्धि होऊन, ' कारीषगन्ध्या ' हे रूप तयार झालें आहे ' परमकारीषगन्ध्या ' हा शब्द 'परमा चासौ कारीषगन्ध्या असा कर्मधारय समास होऊन बनला आहे. येथे ' कारीषगन्ध्य ' हा ष्यङ् प्रत्ययान्त शब्द आहे व जेथे ष्यङ् होतो तेथे नियमेकरून ' चाप्=आ ' होत असल्यामुळे, ' कारीषगन्ध्या ' हा शब्द देखील एका रीतीने ष्यङ्प्रत्ययान्त मानण्यास काहीं हरकत नाहीं, व हा शब्द जेथें कशाचाहि उपसर्जन झाला नसून प्रधान आहे तेथें ष्यङ् प्रत्ययाला 'ष्यङः संप्रसारणम्' सू० १००३ ह्या सूत्राने जे संप्रसारणरूपी कार्य सांगितले आहे ते होते, व ते कार्य जसे ज्याहून ष्यङ् झाला आहे अशा शब्द स्वरूपाच्या अन्तीं असणाऱ्या ' ष्यङ् ' प्रत्ययाला होतें त्याचप्रमाणे ते कार्य ज्याहून ष्यङ् झाला आहे त्याच्यापूर्वी इतर शब्द असले तरी तशा शब्दस्मुदायाच्या अन्तीं असलेल्या ष्यङ् प्रत्ययास देखील होते—म्हणजेच ह्याचा अर्थ असा की, जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधानत्वानें स्त्रीत्वाचा बोध करितो तेथें तदादिनियम लागत नाहीं ' परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्र = परमकारीषगन्धीपुत्रः' या उदाहरणांत जर तदादिनियम लागू पडला असता तर, ज्याअर्थी ' करीषगन्धि ' ह्या शब्दाहून ' अण् ' प्रत्यय होऊन ष्यङादेश झाला आहे व ' परमकरीषगन्धि ' ह्या शब्दाहून ' अण् ' प्रत्यय व ष्यङादेश झाला नाहीं त्याअर्थी, ' कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः= 'कारीषगन्धीपुत्र ' येथे संप्रसारण झाले असते, पण ' परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्र ' येथे संप्रसारण झालें नसतें, व ' परमकारीषगन्ध्यापुत्र ' असें विकृतरूप झालें असतें, पण येथे तदादिनियम लागत नसल्यामुळें ' परमकारीषगन्धीपुत्रः असें इष्ट रूप सिद्ध होते. पण ' कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीषगन्धा। अतिकारीष-गन्ध्यायाः पुत्रः ' येथे सप्रसारण न होतां ' अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ' असेंच रूप होतें ह्याचे कारण हें आहे कीं ' कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता—अन्या काचित् स्त्री—अतिकारीषगन्ध्या ' ह्या ' अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया '—सू० ७८० वरील

वार्तिक— या वार्तिकान्वये झालेल्या तत्पुरुषसमासांत, अन्यपदार्थ—म्हणजे कारीषगन्ध्याहून भिन्न स्त्री–प्रधान आहे व ' कारीषगन्ध्या ' हा शब्द 'अति' ह्या शब्दाच्या अर्थाच्या—म्हणजे 'अतिक्रमण करणारी' ह्या अर्थाच्या–अपेक्षेने अप्रधान आहे साराश ह्या उदाहरणात ' ष्यङ् ' हा स्त्रीप्रत्यय ज्या शब्दाहून झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा प्रधानत्वाने बोध करीत नसून गौणत्वाने बोध करीत असल्यामुळे, येथें तदादिनियम लागतो. त्यामुळें ' अतिकरीषगन्धि ' ह्याहून 'अण् ' प्रत्यय व त्या अणाचे जागीं ष्यङ् आदेश झाला नसल्यामुळें व ' करीषगन्धि ' एवढ्याच शब्दस्वरूपाहून तो प्रत्यय झाला असल्यामुळे, 'अतिकारीषगन्धीपुत्र.' असे रूप न होता, अतिकारीषगन्ध्यापुत्रः ' असेच रूप होते)

विषयसप्तमीयम् । यः स्त्रीप्रत्ययः स्त्रियं प्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो न । यस्त्वप्राधान्येनाह तत्र तदादिनियमो ऽस्त्येवेत्यर्थः ।

ह्या परिभाषेतील ' स्त्रीप्रत्यये अनुपसर्जने ' ही विषयसप्तमी आहे (व ' अनुपसर्जने ' हे पद ' स्त्रीप्रत्यये ' याचे विशेषण असून त्या पदाचा अर्थ ' अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययविषये '–ह्मणजे जेथे स्त्रीप्रत्यय प्रधान असतो तशा स्थलीं–असा आहे.) जेथे स्त्रीप्रत्यय ज्याहून तो झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा, प्रधानत्वाने बोध करीत असेल–ह्मणजे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द प्रधान असेल–तेथें तदादिनियम लागत नाही. पण जेथे स्त्रीप्रत्यय ज्याहून तो झाला आहे त्याच्या स्त्रीत्वाचा, गौणत्वाने बोध करीत असेल–ह्मणजे जेथे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जनीभूत झाला असेल–तेथे तदादिनियम लागतोच असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्

(ज्याहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे एवढाच स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द जर समासान्तर्गत —ह्मणजे समासाचा अवयव–झाला नसेल तर तो शब्द नित्य प्रधानच असणार, व त्या शब्दाच्या अन्तीं असणारा स्त्रीप्रत्यय तशा स्थलीं प्रधानत्वानेच स्त्रीत्वाचा बोध करणार. त्यामुळें अशा स्थली त्या शब्दाचे इतर शब्दाशी सान्निध्य नसल्यामुळे तो शब्द प्रधान आहे कीं नाहीं व तदादिनियम लागतो कीं नाही हा प्रश्नच उपस्थित होत नाही ह्मणून ग्रन्थकार ह्मणतात कीं, ज्याहून स्त्रीप्रत्यय झाला आहे अशा तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांशीं) इतर पदाचें सान्निध्य झाल्याने (सन्निध असलेल्या पदाशीं त्याचा समास होऊन जो सामासिक शब्दसमुदाय होतो तसा सामासिक) शब्दसमुदाय स्त्रीप्रत्ययान्त मानावा किंवा नाहीं हे ठरविणे झाल्यास ज्याहून वास्तविक स्त्रीप्रत्यय झाला आहे अशा तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचा अर्थ पूर्ण (सामासिक) शब्दसमुदायाच्या अर्थामध्ये गुणीभूत झाला नसेल तशाच स्थली ही परिभाषा लागू पडते (व तशाच स्थली तदादिनियम लागू पडत नाही. जसें:–'परमकारीषगन्ध्या' या उदाहरणात ज्याहून वास्तविक स्त्रीप्र-

त्यय ष्यङ् झाला आहे असा तदादि स्त्रीप्रत्ययान्त 'कारीषगन्ध्या' हा शब्द आहे ह्याचा 'परमा' ह्या भिन्न शब्दाशी समास होऊन त्या समासात 'कारीषगन्ध्या' हा शब्द प्रधान आहे व पूर्ण सामासिक शब्द कारीषगन्ध्याचाच बोधक आहे, त्यामुळे ह्या स्थली तदादिनियम लागत नाही, व परमकारीषगन्ध्या' हा पूर्ण सामासिक शब्द, ह्या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययान्त मानतां येतो, आणि ह्मणूनच अशा स्थली 'ष्यङ सम्प्रसारणम्' ह्या सूत्रान्वये संप्रसारण होऊन व 'संप्रसारणस्य' सू० १००४ ह्याने अन्त्य इक'राचा दीर्घ होऊन 'परमकारीषगन्धीपुत्रः' असे रूप सिद्ध होते. पण जेव्हा 'कारीषगन्ध्या' या तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त शब्दाचे 'अति' या शब्दाशीं सान्निध्य होऊन व दोहोंचा समास होऊन 'कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ता अतिकारीषगन्ध्या' असा सामासिक शब्दसमुदाय होतो तेथे, वर सांगितल्याप्रमाणे 'कारीषगन्ध्या' या शब्दाचा अर्थ पूर्ण सामासिक शब्दाच्या अर्थामध्ये गुणीभूत होतो, कारण तो शब्दसमुदाय 'कारीषगन्ध्या' हिचा बोध करीत नसून तिचे अतिक्रमण करणाऱ्या अन्य स्त्रीचा बोध करितो ह्मणून या स्थलीं तदादिनियम लागू पडतो व त्यामुळे 'अतिकारीषगन्ध्या' हा पूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त मानतां येत नाही, आणि ह्मणूनच पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणे 'अतिकारीषगन्ध्याया' पुत्र' येथे संप्रसारण न होता अतिकारीषगन्ध्यापुत्र' असेच रूप होतें.)

तेनातिराजकुमारिरित्यादौ राजकुमारीशब्दार्थस्यातिशब्दार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेऽपि तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमाभावेन ह्रस्वसिद्धिः

वरील पङ्क्तींत जो नियम सांगितला आहे तसा नियम असल्यामुळे, 'अतिराजकुमारिः' इत्यादि स्थलीं, 'राजकुमारी' ह्या शब्दाचा अर्थ जरी 'अति' –ह्मणजे अतिक्रमण करणारी– या शब्दाच्या अर्थामध्ये गुणीभूत झाला आहे तरी, 'राजकुमारी' ह्या शब्दाच्या अर्थामध्ये 'कुमारी' या शब्दाचा अर्थ गुणीभूत झाला नसल्यामुळें, तदादिनियम लागू पडत नाही, व त्यामुळें ('कुमारी' ह्या शब्दातील अन्त्य ईकार 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू० ६५६ या सूत्रान्वये) ऱ्हस्व होतो, ('वयसि प्रथमे' सू० ४७८ या सूत्राने 'कुमार' या शब्दाला 'ङीप्' प्रत्यय होऊन 'कुमारी' हा शब्द बनला आहे प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे 'कुमारी' एवढाच शब्द तदादिस्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो तथापि 'राज्ञ कुमारी=राजकुमारी' या उत्तरपदार्थप्रधान षष्ठीतत्पुरुषसमासात स्त्रीप्रत्ययान्त 'कुमारी' शब्द प्रधान असल्यामुळें तदादिनियम लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे 'राजकुमारी' हा पूर्ण सामासिक शब्द, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, स्त्रीप्रत्ययान्त मानतां येतो पण 'राजकुमारीमतिक्रान्ता–अन्या काचित् स्त्री–अतिराजकुमारि.' येथे 'अति' व 'राजकुमारी' या दोन शब्दाचा समास होऊन जेव्हा 'अतिराजकुमारि' असा सामासिक शब्द होतो तेव्हां 'राजकुमारी' ह्या शब्दाचा अर्थ 'अति' ह्या शब्दाच्या अर्थामध्यें गुणीभूत होतो, कारण 'अतिराजकुमारिः' हा शब्द 'राजकुमारी' चा बोधक नसून तिचें अतिक्रमण करणाऱ्या अन्य स्त्रीचा बोधक

आहे अशा रीतीने ' राजकुमारी ' हा स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द उपसर्जन झाला असल्यामुळे व ' अतिराजकुमारि ' ह्या प्रातिपदिकाच्या अन्ती तो उपसर्जनीभूत झालेला शब्द असल्यामुळे, ' गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' व ' अलोऽन्त्यस्य ' या सूत्रानीं त्या प्रातिपदिकातील अन्त्य ईकाराचा ऱ्हस्व होतो.)

अत एवात्र परिभाषायां न शास्त्रीयमुपसर्जनत्वमसम्भवात्

(' स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न ' या परिभाषेत ' अनुपसर्जने ' हा शब्द ' स्त्रीप्रत्यये ' ह्याचे विशेषण असल्यामुळे येथे केवळ स्त्रीप्रत्ययाचेच ठिकाणी उपसर्जनत्वाची विवक्षा आहे) ह्मणून, या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' या शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन असा अर्थ करिता येत नाहीं, कारण (केवळ स्त्रीप्रत्ययाचे ठिकाणी) शास्त्रीय उपसर्जनत्व सम्भवतच नाहीं (समास शास्त्रांत उपसर्जन संज्ञाविधायक दोनच सूत्रे पठित आहेत व तीं ' प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ' ' व एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ' सू० ६५३ व ६५५ हीं होत ' प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ' ह्या सूत्रात सांगितलेले उपसर्जनत्व ' उपसर्जनं पूर्वम् ' सू० ६५४ ह्या सूत्रान्वये समासांतील पूर्वपदासच संभवतें, व समासात केवळ स्त्रीप्रत्यय पूर्वपद राहूच शकत नाहीं. तसेच ' एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ' ह्या सूत्राने सांगितलेले उपसर्जनत्व समासातील उत्तरपदासच संभवतें, व केवळ स्त्रीप्रत्यय समासात उत्तरपद राहूंच शकत नाही सारांश समासात केवळ स्त्रीप्रत्यय पूर्वपद किंवा उत्तरपद राहणे असंभवनीय असल्यामुळे, या परिभाषेत असलेल्या ' उपसर्जन ' शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन असा अर्थ न करिता, लौकिक उपसर्जन असाच अर्थ करणे योग्य आहे या पंक्तीवर टीकाकारानीं बरीच टीका केली आहे व कित्येकांचे असे ह्मणणे आहे कीं, या परिभाषेतील ' स्त्रीप्रत्यये ' हा शब्द केवळ स्त्रीप्रत्ययाचा वाचक नसून स्त्रीप्रत्ययान्ताचा वाचक आहे व स्त्रीप्रत्ययान्ताचे ठिकाणी शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवत असल्यामुळे त्या परिभाषेतिल ' उपसर्जन ' शब्दाचा शास्त्रीय उपसर्जन हाच अर्थ करणें योग्य आहे. कित्येकानीं असें ह्मटले आहे कीं, ' अस्य स्त्री ई, याः निष्क्रान्ता निरिः ' ह्या ठिकाणी ' यस्येति च ' या सूत्रान्वये ' अ ' ह्या प्रकृतीचा लोप होऊन केवळ प्रत्ययच शिल्लक राहतो ह्मणून केवळ प्रत्ययाचे ठिकाणीं शास्त्रीय उपसर्जनत्व संभवत नाहीं, हे ह्मणणें बरोबर नाहीं, व त्यांच्या मताप्रमाणे ह्या परिभाषेतील ' उपसर्जन ' शब्दाचा लौकिक उपसर्जन व शास्त्रीय उपसर्जन असा दोन्ही प्रकारचा अर्थ करणे योग्य आहे.)

अस्या ' प्रत्ययग्रहण ' इत्यस्यापवादत्वात्तदेकवाक्यतापन्नत्वाच्चात्रापि ग्रहणपदसम्बन्धेन स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च प्रवृत्तिर्न तु स्त्रीप्रत्ययास्त्रीप्रत्ययग्रहणे । ध्वनितं चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये ॥ इयं च वाचनिक्येव । ' ष्यङ ' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २६ ॥

ही परिभाषा 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषा २३ चा अपवाद असल्यामुळे व दोन्ही परिभाषा–म्हणजे ही परिभाषा व परिभाषा २३—एकवाक्यतापन्न होऊन त्यांचे एक महावाक्य होत असल्यामुळे, 'प्रत्ययग्रहणे' या परिभाषेतील 'ग्रहण' हा शब्द या प्रकृत परिभाषेशीं अन्वित होतो (व त्यामुळें 'स्त्रीप्रत्ययग्रहणे सति अनुपसर्जनविषये तदादिनियमो न' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ होतो) म्हणून जेथे सूत्रात (जसें 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू० ६५६ या सूत्रात) सामान्य स्त्रीप्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे. अथवा जेथे सूत्रात विशेष स्त्रीप्रत्ययाचे (जसे 'अणिञोरनार्षयो' सू० ११९८ या सूत्रानें ष्यङ् या विशेष स्त्रीप्रत्ययाचे) ग्रहण केले असेल तेथेच ही परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथ सूत्रात असा शब्द वापरला आहे की, जो स्त्रीप्रत्ययाचा व तसेच स्त्रीप्रत्यय-भिन्नाचा वाचक आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही असे 'अर्थवत्' १–२–४५ या सूत्रावरील भाष्यात ध्वनित केले आहे ('अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ या सूत्रात असलेला 'प्रत्यय' हा शब्द स्त्रीप्रत्ययाचा व तसेच इतर प्रकारच्या प्रत्ययाचा—म्हणजे दोन्ही प्रकारच्या प्रत्ययांचा—वाचक आहे त्यामुळे अशा ठिकाणीं प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ती कशी लागू पडत नाही हें नीट समजण्याकरितां भैरवीत 'राजकुमारी' हे उदाहरण दिले आहे 'राजकुमारी' ह्यातील 'कुमारी' हा शब्द ङीप्प्रत्ययान्त असून प्रधान आहे. तो उपसर्जनीभूत नसल्यामुळे, या परिभाषेप्रमाणे, तदादिनियम लागत नाहीं, आणि म्हणून 'राजकुमारी' हा सम्पूर्ण शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो. अशा रीतीने तो शब्द प्रत्ययान्त ठरत असल्यामुळे, अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ ह्या सूत्रान्वये त्याला 'प्रातिपदिक' मानतां येऊं नये, कारण त्या सूत्रात 'अप्रत्ययः' हा शब्द घातला आहे व त्याचा 'प्रत्ययं प्रत्ययान्तं च वर्जयित्वा' असा अर्थ आहे. 'राजकुमारी' या शब्दास प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होण्याकारितां, 'कृत्तद्धितसमासाश्च' सू० १७९ या सूत्राचा आश्रय करणे भाग आहे. पण अशा रीतीने त्या सूत्राचा उपयोग केल्यास, त्या सूत्रातील 'समास' या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ होऊन विधायक ठरेल. पण भाष्यकारानी तर 'अर्थवदधातु' १–२–४५ या सूत्रावरील भाष्यांत 'अर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थं भविष्यति। समास एवार्थवतां समुदायानां प्रातिपदिकसंज्ञो भवति नान्य इति॥' असे म्हटले आहे व ते म्हणण्याचा हेतु हा कीं, अर्थवत्समुदायरूप वाक्याला—म्हणजे 'गामभ्याज कृष्णां देवदत्त' अशा वाक्याला—प्रातिपादिकसंज्ञा प्राप्त होण्याचा सम्भव होता त्याचे निवारण व्हावे, व अर्थवत्समुदायाला जर प्रातिपदिक संज्ञा होणे असेल तर ती केवळ समासालाच व्हावी म्हणून 'कृत्तद्धितसमासाश्च' या सूत्रांतील 'समास' शब्दाचे ग्रहण विधायक मानल्यास—म्हणजे त्या सूत्राने समासाला प्रातिपादिकसंज्ञा प्राप्त होते असे मानल्यास,—वरील भाष्याशीं विरोध येतो; व तो विरोध टाळण्याकरितांच, 'नतु स्त्रीप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे' असें ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे, व त्यामुळे 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपादिकम्' या सूत्रांत स्त्रीप्रत्ययवाचक व स्त्रीभिन्न

प्रत्ययवाचक अशा उभयविधप्रत्ययवाचक ' प्रत्यय ' या सामान्य शब्दाचा उपयोग केला असल्यामुळे, त्या सूत्रास प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही, आणि याचा परिणाम हा होतो की ' राजकुमारी ' हा सम्पूर्ण शब्द जरी या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययान्त ठरतो तरी त्याला ' अप्रत्यय ' हा प्रतिषेध लागू पडत नाही, व त्यामुळे तो शब्द स्त्रीप्रत्ययान्त असून देखील, ' अर्थवत् ' सू० १७८ या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिक-संज्ञा प्राप्त होण्यात कांही अडचण येत नाही तसेच ' स्त्रियां क्तिन् ' सू० ३२७२ या सूत्रानें होणारा ' क्तिन् ' प्रत्यय हा स्त्रीप्रत्यय व तसाच कृत्प्रत्यय असल्यामुळे आणि त्याचप्रमाणे ' यूनस्तिः ' सू० ५३१ या सूत्राने होणारा ' ति ' प्रत्यय स्त्रीप्रत्यय व तसाच तद्धित प्रत्यय असल्यामुळे अशा प्रकारच्या उभयविध प्रत्ययास प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाहीं व त्यामुळे, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे, अशा प्रत्ययांना तदादिनियम लागू पडतो) ही परिभाषा वाचनिकी असून ' ष्यङः संप्रसारणम् ' ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यांत पठित केली आहे.

परिभाषा २७

नन्वेवं ' तरप्तमपौ घ ' इत्यादिना तरबन्तादेः संज्ञा स्यादत आह—

(प. २४ ते २६ एवढयाच प. २३ च्या अपवाद मानल्यास, प्रत्यय ग्रहणपरिभाषेप्रमाणे,) ' तरप्तमपौ घ ' सू० २००३ इत्यादि सूत्रांनीं सांगितलेली संज्ञा तरबन्त इत्यादिकाना होईल (व त्यामुळे ' गौरी ब्राह्मणितरा ' इत्यादि उदाहरणांत ' गौरी ' या शब्दापुढे ' ब्राह्मणितरा ' हा तरबन्त शब्द असल्यामुळें ' गौरी ' यातील अन्त्य ईकाराचा, ' घरूप ' सू० ९८५ या सूत्रान्वये ऱ्हस्व होईल व ' ब्राह्मणितरा ' यातील ' ब्राह्मणी ' शब्दापुढे केवळ ' तरप् ' प्रत्यय असून तरबन्त शब्द नसल्यामुळे 'ब्राह्मणी' यातील अन्त्य ईकाराचा ऱ्हस्व होणार नाही. अशी आपत्ति येऊं नये) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति ॥ २७ ॥

" संज्ञेचे विधान करणाऱ्या सूत्रांत प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यास, तो प्रत्यय प्रत्ययान्ताचा वाचक होत नाहीं (व केवळ प्रत्ययाचाच वाचक असतो) "

(' तरप्तमपौ घ ' हें संज्ञाविधायक सूत्र असल्यामुळें, ह्या सूत्रात उच्चारलेले ' तरप् ' व ' तमप् ' प्रत्यय प्रत्ययान्ताचे वाचक न होतां, केवळ प्रत्ययाचेच वाचक होतात, व अशा ठिकाणीं प्रत्ययग्रहणपरिभाषेतील तदन्तांशाची उपस्थिति होत नाही, व त्यामुळे ' गौरी ब्राह्मणितरा ' असे इष्ट रूप सिद्ध होण्यांत कांही अडचण येत नाही. येथें हें सांगणें आवश्यक आहे कीं ह्या परिभाषेत सांगितलेला नियम अनेक पाणिनीय

सञ्ज्ञाविधायक सूत्रात व्यभिचरित झालेला दिसतो. जसें—' कृत्तद्धितसमासाश्च ' सू० १७९ ह्या प्रातिपदिकसञ्ज्ञाविधायक सूत्रांत ' कृत् ' व तद्धित प्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे, व ह्या सूत्रास ही परिभाषा लावल्यास ' कृत् ' व ' तद्धित ' प्रत्ययांना प्रातिपदिकसंज्ञा होण्याची आपत्ति येईल ही आपत्ति टाळण्याकरितां भाष्यकार असे ह्मणतात कीं, ' अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ' ह्या पूर्वसूत्रातून ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' ह्या सूत्रात ' अर्थवत् ' या पदाची अनुवृत्ति होते, व कृत् व तद्धित प्रत्यय याचे ठिकाणी लौकिकी अर्थवत्ता नसून कृदन्त व तद्धितान्त याचेच ठिकाणी ती असल्यामुळे, कृत् व तद्धित या शब्दानीं कृदन्त व तद्धितान्त यांचेच ग्रहण करणे योग्य आहे. तसेच 'बहुगणवतुडति सङ्ख्या' सू० २५८ या सङ्ख्यासञ्ज्ञाविधायक सूत्रात 'वतु' व 'डति' प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे परंतु भाषेत अशा केवळ प्रत्ययाचा प्रयोग होत नसल्यामुळे, ' वतु ' ह्मणजे वतुप्रत्ययान्त, व ' डति ' ह्मणजे डतिप्रत्ययान्त, असाच अर्थ केला पाहिजे. त्याचप्रमाणें ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ ह्या सर्वनामसंज्ञाविधायक सूत्रात ज्या सर्वादिगणाचा निर्देश केला आहे त्या गणात ' डतर ' व डतम ' हे प्रत्यय पठित आहेत. त्या प्रत्ययाचा देखील भाषेत कधीं प्रयोग होत नसल्यामुळे, त्या प्रत्ययानी देखील प्रत्ययान्ताचेच ग्रहण केले पाहिजे, आणि ह्मणूनच दीक्षितांनी सू० २१७ च्या व्याख्येत असे ह्मटलें आहे कीं, ' डतरडतमौ प्रत्ययौ । प्रत्ययग्रहणे तदन्ता ग्राह्या । यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति, सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् । तथापीह तदन्तग्रहणम् । केवलयोः संज्ञाया. प्रयोजनाभावात् । ').

सुप्तिङन्तमित्यन्तग्रहणमस्या ज्ञापकम् ।

सुप्तिङन्तं पदम् ' सू० २९ या सूत्रात जो ' अन्त'शब्द आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक होय. (' सुप्तिङ् पदम् ' एवढेच सूत्र जरी केले असते तरी प्रत्ययग्रहणपरिभाषेने प्रत्ययान्ताचे ग्रहण झालेच असते व ' सुबन्त तिङन्तं च पदसञ्ज्ञ स्यात् ' असा त्या सूत्राचा अर्थ झालाच असता परतु संज्ञाविधायकसूत्रात उच्चारलेल्या प्रत्ययानें प्रत्ययान्ताचे ग्रहण होत नाही हा नियम पाणिनीला अवगत असल्यामुळे त्याला वरील सूत्रात ' अन्त ' हा शब्द घालणे भाग पडले ' अन्त' हा शब्द सूत्रांत घातला नसता तर ' सुप् ' व ' तिङ् ' यांनाच पदसंज्ञा झाली असती साराश ही परिभाषा असल्यामुळे ' सुप्तिङन्तं पदम् ' या सूत्रांतील ' अन्त ' या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो).

न च प्रत्यययो पदसंज्ञायामपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणसंभवाज्ज्ञापितेऽपि फलाभाव इति वाच्यम् । पदसंज्ञायाः स्वादिष्विति-विषये प्रकृतिनिष्ठतया पदग्रहणस्य प्रत्ययमात्रग्रहणत्वाभावात् । सुप्तिङन्त-मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ २७ ॥

(आतां शंकाकार अशी शंका करितो की 'सुप्तिङ् पदम्' एवढेच सूत्र जरी असते तरी) जरी 'सुप्' व 'तिङ्' या प्रत्ययांना पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती तरी प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषेप्रमाणे तदन्तविधि होऊन 'सुबन्त' व 'तिङन्त' यांना पदसंज्ञा प्राप्त झालीच असती (म्हणून 'सुप्तिङन्तं पदम्' ह्या सूत्रात 'अन्त' शब्द घातल्याने 'सुप' व 'तिङ्' यांना पदसंज्ञा प्राप्त होत नाही असे) जरी ज्ञापित होते तरी तसे ज्ञापित केल्याने काहीच फायदा होत नाही ('सुप्तिङ् पदम्' एवढेच जरी सूत्र केले असते तरी 'पद'–म्हणजे 'सुप्' व 'तिङ्' हे प्रत्यय–अन्ती आहेत ज्यांच्या अशा शब्दांचे–म्हणजे सुबन्तांचे व तिङन्तांचे–प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे ग्रहण झालेच असते हे खरे की, तसे सूत्र असते तर 'सुप्' व 'तिङ्' यांना देखील पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती. पण तसे झाले असते तरी काय बिघडले असते? कारण भाषेत केवळ 'सुप्' व 'तिङ्' प्रत्ययांचा प्रयोग कधीच होत नाही सुबन्ताला व तिङन्ताला पदसंज्ञा प्राप्त होणे, हे इष्ट आहे, व 'सुप्तिङ् पदम्' एवढे सूत्र असूनहि प्रत्ययग्रहणपरिभाषेच्या मदतीने तो इष्ट हेतु सिद्ध होऊ शकतो म्हणून 'सुप्तिङन्त पदम्' ह्या सूत्रात असलेला 'अन्त' हा शब्द आपल्या अर्थाचे ठिकाणी चरितार्थ ठरत नसल्यामुळे व ज्ञापकाचे ठिकाणी जो धर्म असला पाहिजे–म्हणजे 'स्वांशे चारितार्थ्यम्–' तो धर्म या शब्दाच ठिकाणी नसल्यामुळे, हा शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरू शकत नाहीं — अशी शंकाकाराची शंका आहे ह्यावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की, ज्या प्रत्ययग्रहणपरिभाषेच्या आधारावर ही शंका उपस्थित केली आहे ती प्रत्ययग्रहणपरिभाषा ह्या ठिकाणी मुळीच लागू पडत नाही, व त्यामुळे ही शंका व्यर्थ ठरते प्रत्ययग्रहणपरिभाषा ह्या ठिकाणीं लागत नाही असे जे वर म्हटले आहे त्याचे कारण हे की,) 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' सू० २३० या सूत्राने होणारी पदसंज्ञा प्रकृतीला—म्हणजे ज्याहून प्रत्यय होतो त्या प्रत्ययापर्यंत-च्या भागाला–प्राप्त होत असल्यामुळें, 'पद' या शब्दाने केवळ प्रत्ययाचे ग्रहण होणार नाही. व पद शब्दाने 'सुप्' 'तिङ्' या प्रत्ययांचे व तसेच असर्वनामस्थानांत ज्याहून 'सुप्' प्रत्यय होतो तशा प्रकृतीचेंहि ग्रहण होईल व अशा रीतीने पदसंज्ञा ही प्रत्ययाला व अप्रत्ययाला लागू पडणारी अशी प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण ठरणार, त्यामुळे प्रत्ययग्रहणपरिभाषा अशा ठिकाणी उपस्थित होऊ शकणार नाही, कारण 'प्रत्ययमात्र ग्रहणे एषा न तु प्रत्ययाप्रत्ययग्रहणे' असा त्या परिभाषेबद्दल भाष्यकारांनी सिद्धान्त सांगितला आहे. सारांश सुप्तिङ् पदम्' एवढेच सूत्र केले असते तर 'सुप्' व 'तिङ्' एवढ्यांनाच पदसंज्ञा प्राप्त झाली असती, व वर सांगितल्याप्रमाणे त्या ठिकाणी प्रत्ययग्रहण-परिभाषा लागू पडत नसल्यामुळे, सुबन्ताला व तिङन्ताला पदसंज्ञा प्राप्त होऊ शकली नसती. म्हणून 'अन्त' शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ ठरून तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो)

'सुप्तिङन्त पदम्'—१–४-१४ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा २८

नन्ववतप्तेनकुलस्थितमित्यादौ नकुलस्थितशब्दस्य क्तान्तत्वाभावात्समासो न स्यादत आह—

'अवतप्तेनकुलस्थितम्' इत्यादि स्थली 'नकुलस्थितम्' हा शब्द (प्रत्यय-ग्रहणपरिभाषेप्रमाणे) क्तान्त ठरत नसल्यामुळे समास होऊ शकणार नाही. ('क्षेपे' सू० ७२४ या सूत्रान्वये सप्तम्यन्त पदाचा क्तान्त पदाशी निन्दावाचक अर्थामध्ये समास होत असतो 'अवतप्तेनकुलस्थितम्' या उदाहरणात 'अवतप्ते' हें सप्तम्यन्त पद आहे, पण 'नकुलस्थितम्' हे क्तान्त पद नाही, कारण ज्याहून 'क्त' प्रत्यय झाला आहे असे तदादिक्तान्त 'स्थितम्' एवढेच पद आहे 'नकुल' हा शब्द त्या तदादिक्तान्त शब्दामागे असल्यामुळे 'नकुलस्थितम्' या पदाचा 'अवतप्ते' या पदाशी 'क्षेपे' या सूत्रान्वये समास न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम् ॥ २८ ॥

'जेथे सूत्रांत कृत् प्रत्ययाचें ग्रहण केले आहे तेथे (परिभाषा २३ प्रमाणे कृदन्ताचे तर ग्रहण होतेच पण त्याशिवाय) त्या कृदन्तापूर्वी गति किंवा कारक असल्यास, गतिसहित व कारकसहित कृदन्ताचे देखील ग्रहण होते'

('नकुलेन स्थितम्=नकुलस्थितम्' येथे 'स्थितम्' हा भावे क्तान्त शब्द आहे व 'नकुलेन' ही कर्तरि तृतीया आहे व 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' सू० ६९४ या सूत्रानें दोहोंचा समास होऊन 'नकुलस्थितम्' असा सामासिक शब्द झाला आहे या शब्दांत 'नकुल' हे कर्तरितृतीयारूप कारक असून 'स्थितम्' हे क्तान्त—म्हणजे कृत् प्रत्ययान्त—आहे म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणे 'नकुलस्थितम्' हा कारक-पूर्वकक्तान्त शब्द क्तान्त ठरतो, व त्यामुळे 'अवतप्ते' या सप्तम्यन्त पदाशीं 'क्षेपे' या सूत्रान्वये निंदावाचक अर्थामध्यें त्याचा समास होण्यांत काही अडचण येत नाही, व 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' सू० ९७२ या सूत्रान्वये सप्तम्यलुक् समास होतो.)

'अस्याश्च कर्मणि क्तान्त उत्तरपदेऽनन्तरो गतिः प्रकृतिस्वर इत्यर्थके 'गतिरनन्तर' इति सूत्रेऽनन्तरग्रहणं ज्ञापकम्। तद्ध्यभ्युद्धृतमित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वाभावादेवाप्राप्तौ तद् व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् ॥'

'कर्मणि' क्तान्त उत्तरपद असल्यास त्याच्या लगेच पूर्वी असलेल्या गतीला प्रकृतिस्वर होतो अशा अर्थाच्या 'गतिरनन्तर.' सू ३७८३ या सूत्रात जे 'अनन्तर' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय 'अभ्युद्धृतम्' इत्यादि स्थली

'अभि' या गतीला ते सूत्र लागू नये व 'अभि' ला प्रकृतिस्वर होऊं नये ह्याकरिता त्या सूत्रात 'अनन्तर' हा शब्द घातला आहे प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे 'उद्धृत' हा शब्द क्तान्त ठरत नसल्यामुळे अभि ला प्रकृतिस्वर प्राप्त होऊच शकत नाही व त्यामुळे तो 'अनन्तर' शब्द व्यर्थ ठरतो (पण ही परिभाषा असल्यामुळेच तो चरितार्थ ठरतो, व अशा रीतीने) तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक होतो ('आद्युदात्तश्च' सू० ३७०८ या सूत्रान्वये प्रत्यय हा आद्युदात्त असतो, व निपाता आद्युदात्ता' फिट् सू० ८० या सूत्रान्वये निपात देखील आद्युदात्त असतो, व 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' फिट् सू० ८१ या सूत्रान्वये 'अभि' खेरीज करून इतर उपसर्ग आद्युदात्त असतात व 'अभि' हा अन्तोदात्त असतो म्हणून 'उद्' चा प्रकृतिस्वर आद्युदात्त आहे व 'अभि' चा प्रकृतिस्वर अन्तोदात्त आहे हे लक्षात ठेवावे, म्हणजे स्वरप्रक्रियेसंबधी पुढील ग्रन्थ नीट ध्यानात येईल. 'उद्' चा 'हृतम्' ह्या क्तान्त पदाशी 'कुगतिप्रादय' सू० ७६१ या सूत्रान्वये समास झाल्यावर 'समासस्य' सू० ३७२१ या सूत्राने 'उद्धृतम्' हा पूर्ण सामासिक शब्द अन्तोदात्त होत असल्यामुळे, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू० ,६५० या सूत्रान्वये त्या शब्दातील बाकीचे स्वर अनुदात्त होतात—ह्मणजे 'उद्' चा उदात्त प्रकृतिस्वर नष्ट होऊन अनुदात्त होतो समासस्य' या सूत्राचे बाधक 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' सू० ३७३६ हे सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये 'उद्' या अव्ययाला प्रकृतिस्वर—ह्मणजे आद्युदात्त–होतो पण या सूत्राचे 'गतिकारकोपपदात् कृत्' सू० ३८७३ हे बाधक सूत्र असल्यामुळे, 'उद्' या गतीपुढे असणाऱ्या 'हृत' या कृदन्ताला प्रकृतिस्वर– ह्मणजे अन्तोदात्त—होतो, व त्यामुळे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' या सूत्रान्वये 'उद्' अनुदात्त होतो पण 'थाथघञ्' सू० ३८७८ हे वरील सूत्राचे बाधक सूत्र असल्यामुळे. या सूत्रान्वये उद्धृत' हा अन्तोदात्त होतो, व त्यामुळे 'उद्' हा अनुदात्तच राहतो, पण ह्याचे देखील बाधक 'गतिरनन्तर' सू० ३७८३ हे सूत्र आहे, व या सूत्रान्वये 'उद्धृतम्' येथे क्तान्त उत्तरपद असल्यामुळे, त्याच्या लगेच मागे असणाऱ्या 'उद्' या गतीला प्रकृतिस्वर —ह्मणजे 'आद्युदात्त'–होतो, व त्या पदातील बाकीचे सर्व स्वर अनुदात्त होतात साराश वर सांगितल्याप्रमाणे स्वर प्राप्तिक्रम असल्यामुळें, 'उद्धृत' हा शब्द आद्युदात्त ठरतो आतां, 'गतिरनन्तर' असें सूत्र न करिता पाणिनीने 'गति.' एवढेच सूत्र केलें असते तर, 'उद्' ह्या गतिसहित 'हृत' हा क्तान्त शब्द,—ह्मणजे 'उद्धृत' हा पूर्ण शब्द,—ह्या परिभाषेप्रमाणे, क्तान्त ठरत असल्यामुळे, त्याच्या लगेच मागे असलेल्या 'अभ्युद्धृतम्' यातील 'अभि' या गतीला प्रकृतिस्वर—ह्मणजे अन्तोदात्त–झाला असता तसे न व्हावे ह्मणून त्या सूत्रांत 'अनन्तरः' हा शब्द मुद्दाम घातला आहे जर ही परिभाषा नसती तर, प्रत्ययग्रहणपरिभाषेप्रमाणे, ज्या धातूहून क्त प्रत्यय झाला आहे असा तदादिक्तान्त 'हृत' एवढाच शब्द क्तान्त ठरला असता, व 'गतिरनन्तरः' या सूत्रांत 'अनन्तरः' हा शब्द घालण्याची कांहींच गरज नव्हती;

कारण ' गति ' हा धातूच्या मागेच असणार व तशा मागे असणाऱ्या गतीला प्रकृति-स्वर झालाच असता, व ' अनन्तर ' या शब्दाचें ग्रहण व्यर्थ झाले असते. पण ही परिभाषा असल्यामुळे तो शब्द चरितार्थ ठरून ही परिभाषा ज्ञापित करितो).

न चाभ्युद्धृतमित्यादौ परत्वाद् ' गतिर्गतौ ' वित्यनेनाभेर्निघात एवेति वाच्यम्, पादादिस्थत्वेन पदात्परत्वाभावेन च तदप्राप्तेः । अनन्तर ग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादाक्षिप्तधात्वनिरूपितमेवानन्तर्यं गृह्यत इति न दोषः ।

' गतिरनन्तरः ' या सूत्राच्या मानाने ' गतिर्गतौ ' सू० ३९७७ हे परसूत्र असल्यामुळे, (' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' या न्यायान्वये, ते परसूत्र प्रबल ठरते व) त्या सूत्रान्वये (' अभि 'च्या पुढे ' उद् ' असल्यामुळे) ' अभि 'ला अनुदात्त स्वर झालाच असता. (व त्याचा प्रकृतिस्वर—अन्तोदात्त-नष्ट झालाच असता व त्यामुळे 'उद्'चा प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त—कायम राहिलाच असता. म्हणून ' गतिरनन्तरः ' या सूत्रात ' अनन्तर ' हा शब्द घातल्याने काहींच फलनिष्पत्ति झाली नाहीं अशा रीतीने ' अनन्तर. ' हा शब्द व्यर्थ ठरत असल्यामुळे, तो ह्या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाही—अशी कोणी शंका केल्यास ग्रन्थकार म्हणतात कीं, ही शंका बरोबर नाहीं कारण ज्या सूत्राच्या—म्हणजे ' गतिर्गतौ ' या सूत्राच्या आधारावर ही शंका उपस्थित केली आहे ते सूत्र प्रकृत उदाहरणात लागूच पडत नाही कारण त्या सूत्रांत ' पदस्य ' सू० ४०१ व ' पदात् ' सू० ४०२ या अधिकारसूत्राची व तसेच ' अनुदात्तं सर्वमपादादौ ' सू० ४०३ ह्या सूत्रातील 'अपादादौ या शब्दाची अनुवृत्ति आहे, व त्यामुळें त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, गतीच्या पुढे गति असल्यास व तसा गतिसंज्ञक शब्द पादाचा आदि नसल्यास व कोणत्याहि पदापुढे नसल्यास, तो गतिसंज्ञक शब्द अनुदात्त होतो, पण) ' अभ्युद्धृत ' हा शब्द पादाचा आदि शब्द असून कोणत्याहि पदापुढे नसल्यास तशा ठिकाणीं ' गतिर्गतौ ' हे सूत्र मुळींच लागू पडणार नाहीं (व 'गतिरनन्तर.' हेच सूत्र लागू पडेल व त्या सूत्रात) 'अनन्तर' या शब्दाचें ग्रहण केल्यानें ('कशाच्या अनन्तर' अशी आकाङ्क्षा उत्पन्न झाली असता) त्या 'अनन्तर' शब्दाच्या सामर्थ्यानें आपोआपच धातु आक्षिप्त होतो. (कारण ' उपसर्गाः क्रियायोगे ' ' गतिश्च ' सू० २२ व २३ अशीं सूत्रे असल्यामुळें, उपसर्ग व गति हे नेहमीं धातूच्या पूर्वींच असतात, व ' गति ' असा शब्द उच्चारला कीं, तो धातूच्या मागेच असावयाचा) व धातूच्या लगेच मागे असणें अशा प्रकारच्या आनन्तर्याचें ' अनन्तर ' या शब्दानें ग्रहण होते व काहीं अडचण येत नाहीं. (' अभ्युद्धृत ' या स्थलीं ' हृत ' याच्या लगेच मागे ' उद् ' आहे, ' अभि ' नाहीं, कारण ' अभि ' व ' हृत ' या दोहोंमध्यें ' उद् ' चे व्यवधान आहे. म्हणून ' गतिरनन्तरः ' या सूत्रात ' अनन्तर ' या शब्दाचें ग्रहण केले असल्यामुळें,

उद् ला प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त—होतो व ' अभि ' ला प्रकृतिस्वर—अन्तोदात्त—होत नाहीं. साराश अशा रीतीनें ' अनन्तर ' शब्दाचे ग्रहण, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ ठरून तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

न चाभ्युद्धृतमित्यादावाभिना समासेऽनन्तरस्योद: पूर्वपदत्वाभावेऽपि स्वरार्थं तदिति वाच्यम्, कारकद्दत्ते ' ति सूत्रे कारकादिति योगं विभज्य तत्र गतिग्रहणमनुवर्त्य कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्तमिति नियमेन थाथादिस्वराप्राप्त्या कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वसिद्धेः, तस्मादनन्तरग्रहणं व्यवहितनिवृत्त्यर्थमेवेति ज्ञापकमेव ।

(आतां शंकाकार अशी शंका करितो की, 'गतिरनन्तर ' असें सूत्र न करितां ' गति ' एवढेच सूत्र केलें असतें तर ' अभ्युद्धृतम् ' यातील ' उद् ' ला प्रकृतिस्वर — उदात्तस्वर—आला नसता, कारण ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' सू० ३७३५ या पूर्वसूत्रातील ' प्रकृत्या पूर्वपदम ' ही पदें ' गति ' ह्या सूत्रांत अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा अर्थ असा झाला असता कीं, क्तान्त उत्तरपद असून ' गति ' पूर्वपद असल्यासच त्या गतीला प्रकृतिस्वर व्हावा, व तसा अर्थ होत असल्यामुळे,) ' अभ्युद्धृतम्' इत्यादि स्थलीं ' अभि ' चा ' उद्धृतम ' या शब्दाशी (' कुगतिप्रादय: ' या सूत्रान्वयें) समास झाल्यावर, ' उद् ' हे समासांत पूर्वपद राहत नाहीं. (अभ्युद्धृतम्' या सामासिक शब्दांत ' अभि ' हें पूर्व—म्हणजे प्रथम-पद होतें, त्यामुळे ' उद् '—ला प्रकृतिस्वर—आद्युदात्त-न होता, ' थाथघञ् ' सू० ३८७८ या सूत्रान्वयें 'उद्धृत' हा शब्द अन्तोदात्त होईल. तसें न व्हावें म्हणून ' गतिरनन्तर, ' या सूत्रांत ' अनन्तर ' हा शब्द घातला आहे. साराश,) ' उद् ' ला प्रकृतिस्वर व्हावा म्हणून ' गतिरनन्तर: ' या सूत्रांत ' अनन्तर ' शब्द घातला आहे. (व त्या हेतूनें तो शब्द त्या सूत्रांत घातला असल्यामुळे, या परिभाषेचा तो शब्द ज्ञापक होऊं शकत नाहीं— असें कोणी म्हटल्यास ग्रन्थकार म्हणतात कीं, ही शंका बरोबर नाही, कारण) ' कारकाद्दत्त ' सू० ३८८२ या सूत्राचा ' कारकात् ' असा योगविभाग करून व ' गतिकारकोपपदात्कृत् ' सू० ३८७३ या सूत्रातून ' गति ' शब्दाची अनुवृत्ति करून त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, गतिपूर्वक क्तान्तपद कारकाच्या पुढे असलें तरच तें अन्तोदात्त होतें, वै हें सूत्र ' थाथघञ् ' या सूत्राचें नियामक सूत्र असल्यामुळे, ' थाथघञ ' या सूत्रानें होणारें अन्तोदात्तत्व ' अभ्युद्धृतम् ' या शब्दाला होऊं शकत नाहीं (कारण ' उद्धृत ' हा गतिपूर्वकक्तान्त शब्द कारकापुढें नसून, ' अभि ' या गतीपुढें आहे. साराश ' थाथघञ् ' हें सूत्र येथें लागू पडत नसल्यामुळें ' गतिरनन्तर: ' असें सूत्र न मानता ' गति. ' एवढेंच सूत्र जरी मानलें तरी त्या सूत्रान्वयें ' उद्धृत ' हा शब्द आद्युदात्त ठरत असल्यामुळे, त्या शब्दाचा ' अभि ' याशी समास झाल्यावर, ह्या परिभाषेप्रमाणें क्तान्त ठरत असलेल्या ' उद्धृत ' या शब्दाचा

प्रकृतिस्वर–आद्युदात्त–' गतिकारकोपपदात् कृत ' या सूत्राने कायम राहतो व अशा रीतीने) ' उद् ' ला आपोआपच प्रकृतिस्वर—म्हणजे आद्युदात्त स्वर—प्राप्त होतो (सारांश ' उद् ' ला उदात्त स्वराची प्राप्ति, वर सांगितल्याप्रमाणे, इतर रीतीने सिद्ध होत असल्यामुळे, ' गतिरनन्तर ' या सूत्रात ' अनन्तर ' हा शब्द ' उद् ' ला उदात्तस्वर व्हावा म्हणून मुद्दाम घातला आहे हे म्हणणे चूक ठरते. प्रकृत परिभाषेप्रमाणे ' उद्धृत ' हा पूर्ण शब्द कृदन्त ठरत असल्यामुळे, ' गति ' एवढेच सूत्र असते तर) ' अभि ' ला जो प्रकृतिस्वर झाला असता तो न व्हावा एवढ्याकरिताच ' अनन्तर ' हा शब्द ' गतिरनन्तर ' या सूत्रात घातला आहे व ही परिभाषा असल्यामुळे तो शब्द चरितार्थ होऊन प्रकृत परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.

यत्र गतिकारकसमभिव्याहृतं कृदन्तं तत्र कृद्ग्रहणे तद्विशिष्टस्यैव ग्रहणमपिशब्दात्तदसमभिव्याहृतस्य केवलस्यापीति तदर्थः । अन्यथाऽनया कृद्ग्रहणविषये परत्वात् प्रत्ययग्रहणपरिभाषया बाध एव स्यादित्यपि-ग्रहणम् ।

जेथे गतिसहित किंवा कारकासहित कृदन्त उच्चारला असेल तशा ठिकाणी कृत-प्रत्ययग्रहणाने तशा गतिविशिष्ट व कारकविशिष्ट कृदन्ताचे ग्रहण होते, व या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला असल्यामुळे जेथे कृदन्तापूर्वी गति किंवा कारक उच्चारला नसेल तेथे कृत्प्रत्ययग्रहणाने केवळ कृदन्ताचे देखील ग्रहण होते. या परिभाषेत 'अपि' शब्द घातला नसता तर, ही परिभाषा पर असल्यामुळे, कृत्प्रत्ययाच्या विषयात प्रत्ययग्रहणपरिभाषेची बाधक झाली असती. (अष्टाध्यायीतील सूत्रपाठक्रमानुरोधाने सूत्रांचे परापरत्व ठरविता येते, पण परिभाषा अष्टाध्यायीत पठित नसल्यामुळे त्यांचे परापरत्व कसे ठरवावे हा प्रश्न सहजच उपस्थित होतो. त्या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, परिभाषांचे परापरत्व, ज्या सूत्रांनी त्या ज्ञापित झाल्या आहेत त्या ज्ञापकसूत्रांच्या पाठक्रमानुरोधाने ठरविले जाते. प्रत्ययग्रहणपरिभाषा २३ ही 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' व ' येन विधिस्तदन्तस्य ' या अष्टाध्यायीच्या प्रथमाध्यायात असलेल्या सूत्रांनी सिद्ध झाली आहे, व प्रकृतपरिभाषा ' गतिरनन्तर ' या षष्ठाध्यायांतील सूत्राने ज्ञापित झाली आहे. म्हणून प्रकृत परिभाषा पर ठरते, व 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या न्यायान्वये ती प्रत्ययग्रहणपरिभाषेची बाधक ठरते. म्हणून प्रकृतपरिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला नसता तर, जेथे जेथे सूत्रात कृत्प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे तेथे तेथे प्रकृतपरिभाषान्वये गतिपूर्व किंवा कारकपूर्व कृदन्ताचेच ग्रहण झाले असते व ज्याहून कृत्प्रत्यय झाला आहे एवढ्याच तदादितदन्त कृदन्ताचे जे परिभाषा २३ प्रमाणे ग्रहण होऊं शकते तसे केवळ कृदन्ताचे ग्रहण झाले नसते. तसे न व्हावे म्हणूनच, या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला आहे.)

अत एव साङ्कूटिनमिति ' गतिकारकोपपदाना' मिति ' कृद्ग्रहण ' इति च परिभाषाभ्यां कृदन्तेन समासे कृते विशिष्टादेवाणि सिध्यति न तु सङ्कौटिनमितीति ' पुंयोगादि ' ति सूत्रे भाष्योक्तं सङ्गच्छते। अन्यथा तत्र केवलं कूटिन्नित्येतस्यापीनुणन्तत्वात्ततो ऽणि पाक्षिकदोषो दुर्वार एव स्यात्। स्पष्टं चेदं सर्वं ' समासे ऽनञ्पूर्वे इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः।

(जेथ गतिपूर्व किंवा कारकपूर्व कृदन्त असेल तेथें तद्विशिष्ट कृदन्ताचेच ग्रहण होत असून केवळ कृदन्ताचे ग्रहण होत नाही असा नियम आहे) म्हणूनच, ' गतिकारकोपपदानाम् ' परिभाषा ७६ व ही कृद्ग्रहणपरिभाषा २८ या दोन परिभाषान्वये ('सम्' या गतीचा, 'अभिविधौ भावे इनुण्' सू० ३२१८ या सूत्रानें 'कूट' शब्दास 'इनुण्' प्रत्यय झाल्यावर, इनुणन्त 'कूटिन् या) कृदन्ताशी समास होऊन 'सङ्कूटिन्' अशा गतिविशिष्ट कृदन्तालाच (अणिनुण.' सू० ३२२९ या सूत्रानें) 'अण्' प्रत्यय केल्यावर (तद्धितेष्वचामादेः ' सू० १०७५ या सूत्राने आद्यचाला वृद्धि होऊन,) ' साङ्कूटिनम् ' असे रूप सिद्ध होत व ' सङ्कौटिनम् असे रूप सिद्ध होत नाही असे जें ' पुंयोगात् ' ४-१४८ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे ते बरोबर जुळते, नाहीतर ' कूटिन् ' हा गतिरहित शब्द देखील इनुणन्त असल्यामुळे तशा गतिरहित कृदन्ताला ' अण् ' प्रत्यय केल्याने (कूटिन् यातील आद्याचाला वृद्धि होऊन) ' सङ्कौटिनम् ' असे पाक्षिक अशुद्ध रूप सिद्ध होण्याचा प्रसंग आला असता व तो प्रसंग टाळणे अशक्य झाले असते. ' समासेऽनञ्पूर्वे ' ७-१-३७ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटाच्या वृत्तींत हे सांगितले आहे

गतिरनन्तर ' इत्यत्र तु गतेः पूर्वपदस्य क्तान्त उत्तरपदे परे कार्यविधानात्तत्समवधानेऽपि केवलस्य क्तान्तत्वेन ग्रहणं बोध्यम्।

परंतु ' गतिरनन्तर· ' या सूत्रात गति हे पूर्वपद व क्तान्त हे उत्तरपद असतानाच कार्य सांगितले असल्यामुळे, गतिविशिष्ट क्तान्त उच्चारला असला तरी (तशा गतिविशिष्ट क्तान्ताचे ग्रहण न होतां.) केवळ क्तान्ताचेच त्या सूत्रान्वये ग्रहण होते हें जाणावे. (सारांश 'गतिरनन्तरः' या सूत्रास प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही. म्हणूनच त्या सूत्रान्वये प्रकृतिस्वर करतेवेळीं गतिविशिष्ट क्तान्ताला क्तान्त न मानतां केवळ क्तान्ताला क्तान्त मानून, त्याच्या लगेच पूर्वी असलेल्या गतीला प्रकृतिस्वर करावा.)

इयं च कृद्विशेषग्रहणे कृत्सामान्यग्रहणे च न तु कृदकृद्ग्रहण इति ' अनुपसर्जनादि ' ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥ २८॥

' अनुपसर्जनात् ' ४-१-१४ या सूत्रावरील भाष्यांत असे सांगितले आहे की, जेथे सूत्रांत सामान्य कृत् प्रत्ययाचे अथवा विशेषकृत्प्रत्ययाचे ग्रहण केले असेल तेथेंच ही परिभाषा लागते. जेथे सूत्रांत अशा प्रकारच्या प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे

की, जो कृत्प्रत्यय असून कृत्भिन्नहि प्रत्यय आहे तशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ('कर्तृकरणे कृता बहुलम्' सू० ६९४ या सूत्रांत 'कृत्' हा शब्द उच्चारून सामान्यकृत्प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे त्यामुळे ही परिभाषा तशा सूत्रास लागते व 'विष्णुना सुकृतम्=विष्णुसुकृतम्' 'नखैः निर्भिन्नः=नखनिर्भिन्न' इत्यादि समासाची सिद्धि होते असे सू० ७०४ या सूत्रात 'क्त' या कृद्विशेषप्रत्ययाची अनुवृत्ति आहे. म्हणून तशा सूत्रास ही परिभाषा लागते व 'अवतप्तेनकुलस्थितम्' इत्यादि समासाची सिद्धि होते पण 'णिनि' हा कृत्प्रत्यय असून तद्धितप्रत्ययहि आहे 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' व्रते 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' सू० २९८८ ते २९९१ इत्यादि सूत्रात 'णिनि' ह्या कृत्प्रत्ययाचे ग्रहण आहे, व तसेच 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः' 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च' सू० १४८३ व १४८४ इत्यादि सूत्रात तद्धित 'णिनि' प्रत्ययाचे ग्रहण आहे, म्हणून ज्या सूत्रात अशा कृदकृत्प्रत्ययाचे ग्रहण केले आहे तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाही, आणि त्यामुळे 'बहुसुरागिणी नगरी' इत्यादि उदाहरणात 'इन स्त्रियाम्' सू० ८९० या सूत्राने कप् प्रत्यय होत नाही. तसेच 'अण्' प्रत्यय हा देखील तद्धित व तसाच कृत्प्रत्यय आहे व त्यामुळे त्या प्रत्ययाचे ज्या सूत्रात ग्रहण केले असेल तेथे देखील ही परिभाषा लागू पडत नाही.)

परिभाषा २९

पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च ॥ २९ ॥

"पदाधिकारातील व अङ्गाधिकारातील सूत्रात प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले असल्यास, त्या सूत्राने सांगितलेले कार्य त्या सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकाहून व तसेच प्रातिपदिकान्ताहून देखील होते."

पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणेन च तदन्तविधिः । 'येन विधि'रित्यस्यायं प्रपञ्चः । तेनेष्टकचितं पक्वेष्टकचितमित्यादौ 'इष्टकेषीकामालानां चिते'ति ह्रस्वो महान् परममहान् परमातिमहानित्यादौ 'सान्तमहत' इति दीर्घश्च सिद्धः ।

पद व अङ्ग हे शब्द विशेष्य समजावे व विशेषणाने तदन्त विधि करावा साराश ही परिभाषा 'येन विधिस्तदन्तस्य' ह्या सूत्राचा अर्थ व्यक्त करणारी (व त्या सूत्राचाच एक पोटभेद) आहे. (ग्रन्थकार पुढे लगेच सांगणार आहेत की, या परिभाषेतील 'पद' शब्दाने पदाधिकाराचे व तसेच उत्तरपदाधिकाराचे ग्रहण होते पदाधिकार अष्टाध्यायीच्या आठव्या अध्यायाच्या प्रथम पादाच्या

सोळाव्या सूत्रापासून सुरु झाला असून त्या अध्यायाच्या तृतीय पादाच्या 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' या पचावन्नाव्या सूत्रापर्यंत चालू आहे, व ह्या अधिकारांत 'पदस्य' हे पद अनुवृत्त असून ते विशेष्य होते. उत्तरपदाधिकार षष्ठाध्यायाच्या तृतीय पादाच्या आरंभापासून सुरु झाला असून त्या पादाच्या समाप्तीपर्यंत चालू आहे. ह्या अधिकारात 'उत्तरपद' हे अनुवृत्त असून विशेष्य होते व पूर्वपद त्याचे विशेषण होते. अङ्गाधिकार षष्ठाध्यायाच्या चतुर्थपादाच्या आरंभापासून सुरु झाला असून सप्तमाध्यायाच्या अखेरपर्यंत तो चालू आहे, व या अधिकारांत 'अङ्गस्य' हे पद सर्वत्र अनुवृत्त असून विशेष्य होते, व ज्याचा उच्चार करून सूत्रात काहीं कार्य होणें त्याला सांगितले आहे तो त्याचें विशेषण होतो. 'येन विधिस्तदन्तस्य'—म्हणजे विशेषण तदन्तस्य स्वस्य च सञ्ज्ञा स्यात्'—या सूत्रान्वये विशेषण स्वतःचे व तदन्ताचे ग्राहक होते. ह्याच नियमाचा अनुवाद करणारी ही परिभाषा असल्यामुळे ती सूत्रसिद्धवाचनिकी समजावी. आता ग्रन्थकार ह्या परिभाषेची उदाहरणे देतात.) ही परिभाषा असल्यामुळे 'इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु' सू० १००६ या सूत्राने जसा 'इष्टकचितम्' या ठिकाणी ऱ्हस्व होतो तसाच 'पक्वेष्टकाचितम्' इत्यादि स्थलींहि ऱ्हस्व होतो. (या सूत्रात 'इष्टका,' 'इषीका' व 'माला' हीं पूर्वपदे असून विशेषणे आहेत, म्हणून ही विशेषणें स्वतःची व तदन्ताची बोधक होतात त्यामुळे जशीं 'इषीकतूलम्' 'मालभारि' इत्यादिरूपे सिद्ध होतात त्याचप्रमाणे मुञ्जेषीकतूलम्' व 'उत्पलमालभारि' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात) तसेंच 'सान्तमहतः संयोगस्य' सू० ३१७ या सूत्रान्वये जसें 'महान्' या ठिकाणीं दीर्घ होतो तसेंच 'परममहान्' 'परमातिमहान्' इत्यादि महदन्त शब्दाची उपधा दीर्घ होते

अतएव तदुत्तरपदस्येति पाठोऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम्। अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च।

('परमातिमहान्' इत्यादिस्थलीं उपधा दीर्घ होत असल्यामुळें, या परिभाषेतील 'तदन्तस्य' या शब्दाचे जागी 'तदुत्तरपदस्य' हा शब्द घालून ह्या परिभाषेचा.) 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य' असा पाठ करणे अयोग्य आहे हे भाष्यात स्पष्टपणे सांगितले आहे. (तसा पाठ मानल्यास जरी 'अतिमहान्,' 'परममहान्' यांतील उपधा दीर्घ होईल तरी 'परमातिमहान्' यातील उपधा दीर्घ होणार नाही, कारण येथें 'महत्' हे समासांत उत्तरपद नसून 'अतिमहत्' हे उत्तरपद आहे, परंतु 'तदन्तस्य' हा पाठ स्वीकारल्यास 'परमातिमहत्' इत्यादिरुपाची सिद्धि होऊ शकते.) या परिभाषेंतील 'पद' शब्दाने केवळ पदाधिकार व तसेच उत्तरपदाधिकार या दोहोंचेहि ग्रहण होते. (ग्रन्थकारानें पदाधिकारांतील सूत्राचे उदाहरण दिले नाहीं, तथापि 'अहन्' सू० ४४३ व 'वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः' सू० ३३४ ही सूत्रे उदाहरणादाखल देतां येतील, व जसें वरील दोन सूत्रांन्वयें 'अहोभ्याम्' 'अनडुद्भ्याम्'

ही रूपे होतात तसेच ' परमाहोभ्याम् ' व 'परमानडुद्भ्याम् ' अशी रूपे देखील सिद्ध होऊ शकतात)

पादस्य पदाज्यातीत्यत्र न तदन्तग्रहणं लब्धानुरोधादिति सर्वे येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

तथापि ' पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ' सू० ९९० ह्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या ' पाद ' शब्दानें पादान्त प्रातिपदिकाचे ग्रहण करिता येत नाहीं. असें येथे तदन्त ग्रहण न करण्याचें कारण इष्ट रूपसिद्धि करणे हे आहे (' पादस्य पदाज्याति ' हें उत्तरपदाधिकारातील सूत्र आहे. व ह्या परिभाषेप्रमाणे ' पाद ' शब्दाने पादान्त शब्दाचे देखील ग्रहण व्हावे, पण भाष्यकार असे म्हणतात कीं, ह्या सूत्रांत केवळ प्रातिपदिकाचे ग्रहण करणे इष्ट आहे व प्रातिपदिकान्ताचे ग्रहण करणे योग्य नाहीं, कारण तसे केल्यास, इष्टरूपसिद्धि होणार नाही. इष्टरूप सिद्ध करणे हेच परिभाषाचे मुख्य प्रयोजन असल्यामुळे, जेथे परिभाषा लावल्याने इष्टरूप सिद्ध होत नाही व अशुद्ध रूप सिद्ध होण्याचा प्रसग येतो तेथें ती मुळींच लावू नये व तिच्या मदती-शिवाय इष्टरूपसिद्धि करुन घ्यावी. पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ' या सूत्रान्वये, ' पादेन उपहतम् ' असा समास करितांना, 'पाद' शब्दाचे जागी पदादेश होऊन ' पदोपहतम् ' असे रूप सिद्ध होते, पण ' पाद ' शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा ' दिग्धपादेन ' या शब्दाचा ' उपहतम् ' या शब्दाशी समास करिताना, ' पाद ' शब्दाचे जागीं पदादेश न होता, ' दिग्धपादोपहतम् ' असेच रूप होते, ' दिग्धपदोपहतम् ' असे रूप होत नाही) ' येन विधिस्तदन्तस्य ' १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत वर जें म्हटले आहे ते स्पष्टपणे सांगितले आहे.

परिभाषा ३०

नन्वेवमस्यापत्यमित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ् न स्यादत आह—

(' येन विधिस्तदन्तस्य ' सू० २६ या सूत्रान्वये विशेषण हें नेहमी तदन्ताचे वाचक होते हा पक्ष स्वीकारल्यास) ' अस्य अपत्यम् इः ' इत्यादि ठिकाणीं ' अ ' हें अदन्त प्रातिप्रदिक नसल्यामुळे, (' अत इञ् ' सू० १०९५ या सूत्रान्वये) 'अ' ला ' इञ् ' प्रत्यय होणार नाहीं. (' अत इञ् ' हे सूत्र ' ङयाप् प्रातिपदिकात् ' या अधिकारातील सूत्र असल्यामुळे, ह्या सूत्रांत ' प्रातिपदिकात् ' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होते व ' अत प्रातिपदिकात् इञ् ' असा सूत्राचा अर्थ होतो, येथें ' अतः ' हें विशेषण व ' प्रातिपदिकात् ' हें विशेष्य आहे. ' अत ' हें विशेषग असल्यामुळें, 'येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्राने त्याचा अर्थ ' अदन्तात् ' असा होतो, व ' अतः इञ् '

सोळाव्या सूत्रापासून सुरु झाला असून त्या अध्यायाच्या तृतीय पादाच्या ' अपदान्तस्य मूर्धन्यः ' या पचावन्नाव्या सूत्रापर्यंत चालू आहे, व ह्या अधिकारांत 'पदस्य ' हे पद अनुवृत्त असून ते विशेष्य होते उत्तरपदाधिकार षष्ठाध्यायाच्या तृतीय पादाच्या आरंभापासून सुरु झाला असून त्या पादाच्या समाप्तीपर्यंत चालू आहे. ह्या अधिकारात ' उत्तरपद ' हे अनुवृत्त असून विशेष्य होते व पूर्वपद त्याचे विशेषण होते अङ्गाधिकार षष्ठाध्यायाच्या चतुर्थपादाच्या आरभापासून सुरू झाला असून सप्तमाध्यायाच्या अखेरपर्यंत तो चालू आहे, व या अधिकारांत ' अङ्गस्य ' हे पद सर्वत्र अनुवृत्त असून विशेष्य होते, व ज्याचा उच्चार करून सूत्रात काहीं कार्य होणे त्याला सागितले आहे तो त्याचें विशेषण होतो ' येन विधिस्तदन्तस्य '—म्हणजे विशेषण तदन्तस्य स्वस्य च सज्ञा स्यात् '—या सूत्रान्वये विशेषण स्वतःचे व तदन्ताचे ग्राहक होते ह्याच नियमाचा अनुवाद करणारी ही परिभाषा असल्यामुळे ती सूत्रसिद्धवाचनिकी समजावी. आता ग्रन्थकार ह्या परिभाषेची उदाहरणे देतात.) ही परिभाषा असल्यामुळे ' इष्टकेषीकामालाना चिततूलभारिषु ' सू० १००६ या सूत्राने जसा ' इष्टकचितम् ' या ठिकाणी ऱ्हस्व होतो तसाच ' पक्वेष्टकाचितम् ' इत्यादि स्थलींहि ऱ्हस्व होतो. (या सूत्रात ' इष्टका, ' ' इषीका ' व ' माला ' ही पूर्वपदे असून विशेषणे आहेत, म्हणून ही विशेषणें स्वतःची व तदन्ताची बोधक होतात त्यामुळे जशीं ' इषीकतूलम् ' ' मालभारि ' इत्यादिरूपें सिद्ध होतात त्याचप्रमाणे मुञ्जेषीकतूलम् ' व ' उत्पलमालभारि ' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात) तसेच ' सान्तमहत. संयोगस्य ' सू० ३१७ या सूत्रान्वये जसें ' महान् ' या ठिकाणीं दीर्घ होतो तसेंच ' परममहान् ' ' परमातिमहान् ' इत्यादि महदन्त शब्दाची उपधा दीर्घ होते

अतएव तदुत्तरपदस्येति पाठोऽयुक्त इति भाष्ये स्पष्टम्। अत्र पदशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च।

(' परमातिमहान् ' इत्यादिस्थलीं उपधा दीर्घ होत असल्यामुळें, या परिभाषेंतील 'तदन्तस्य ' या शब्दाचे जागी ' तदुत्तरपदस्य ' हा शब्द घालून ह्या परिभाषेचा.) ' पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य ' असा पाठ करणे अयोग्य आहे हे भाष्यात स्पष्टपणें सांगितले आहे. (तसा पाठ मानल्यास जरी अतिमहान् ,' ' परममहान् ' यांतील उपधा दीर्घ होईल तरी 'परमातिमहान् ' यातील उपधा दीर्घ होणार नाही, कारण येथे ' महत् ' हे समासांत उत्तरपद नसून ' अतिमहत् ' हे उत्तरपद आहे, परंतु 'तदन्तस्य' हा पाठ स्वीकारल्यास 'परमातिमहत्' इत्यादिरुपांची सिद्धि होऊ शकते.) या परिभाषेंतील ' पद ' शब्दानें केवळ पदाधिकार व तसेच उत्तरपदाधिकार या दोहोंचेंहि ग्रहण होतें. (ग्रन्थकारानें पदाधिकारांतील सूत्राचे उदाहरण दिले नाहीं, तथापि ' अहन् ' सू० ४४३ व ' वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ' सू० ३३४ ही सूत्रे उदाहरणादाखल देतां येतील, व जसें वरील दोन सूत्रांन्वयें ' अहोभ्याम् ' ' अनडुद्भ्याम् '

ही रूपे होतात तसेच ' परमाहोभ्याम् ' व 'परमानडुद्भ्याम् ' अशीं रूपें देखील सिद्ध होऊ शकतात.)

पादस्य पदाज्यातीत्यत्र न तदन्तग्रहणं लक्ष्यानुरोधादिति सर्वे येन विधिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ २९ ॥

तथापि ' पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ' सू० ९९० ह्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ' पाद ' शब्दानें पादान्त प्रातिपदिकाचे ग्रहण करितां येत नाही. असे येथें तदन्त ग्रहण न करण्याचें कारण इष्ट रूपसिद्धि करणे हे आहे (' पादस्य पदाज्याति ' हें उत्तरपदाधिकारातील सूत्र आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणे ' पाद ' शब्दाने पादान्त शब्दाचें देखील ग्रहण व्हावे, पण भाष्यकार असे म्हणतात कीं, ह्या सूत्रांत केवळ प्रातिपदिकाचे ग्रहण करणे इष्ट आहे व प्रातिपदिकान्ताचे ग्रहण करणे योग्य नाहीं, कारण तसे केल्यास, इष्टरूपसिद्धि होणार नाही. इष्टरूप सिद्ध करणे हेच परिभाषाचे मुख्य प्रयोजन असल्यामुळे जेथे परिभाषा लावल्याने इष्टरूप सिद्ध होत नाही व अशुद्ध रूप सिद्ध होण्याचा प्रसग येतो तेथें ती मुळींच लावूं नये व तिच्या मदती-शिवाय इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी. पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ' या सूत्रान्वयें, ' पादेन उपहतम् ' असा समास करिताना, 'पाद' शब्दाचे जागी पदादेश होऊन ' पदोपहतम् ' असे रूप सिद्ध होते, पण ' पाद ' शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा ' दिग्धपादेन ' या शब्दाचा ' उपहतम् ' या शब्दाशी समास करिताना, ' पाद ' शब्दाचे जागीं पदादेश न होता, ' दिग्धपादोपहतम् ' असेच रूप होते, ' दिग्धपदोपहतम् ' असे रूप होत नाही.) ' येन विधिस्तदन्तस्य ' १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत वर जें म्हटले आहे ते स्पष्टपणे सांगितले आहे.

परिभाषा ३०

नन्वेवमस्यापत्यमित्यादावदन्तप्रातिपदिकाभावादिञ् न स्यादत आह—

(' येन विधिस्तदन्तस्य ' सू० २६ या सूत्रान्वयें विशेषण हें नेहमी तदन्ताचे वाचक होते हा पक्ष स्वीकारल्यास) ' अस्य अपत्यम् इः ' इत्यादि ठिकाणीं ' अ ' हें अदन्त प्रातिप्रदिक नसल्यामुळे, (' अत इञ् ' सू० १०९५ या सूत्रान्वये) 'अ' ला ' इञ् ' प्रत्यय होणार नाहीं. (' अत इञ् ' हे सूत्र ' ङयाप् प्रातिपदिकात् ' या अधिकारांतील सूत्र असल्यामुळे ह्या सूत्रांत ' प्रातिपदिकात् ' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होते व ' अतः प्रातिपदिकात् इञ् ' असा सूत्राचा अर्थ होतो, येथें ' अतः ' हे विशेषण व ' प्रातिपदिकात् ' हें विशेष्य आहे. ' अतः ' हें विशेषण असल्यामुळें, 'येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्राने त्याचा अर्थ ' अदन्तात् ' असा होतो, व ' अतः इञ् '

ह्या सूत्राचा अर्थ 'अदन्तात् प्रातिपदिकात् इञ् स्यात्' असा होतो. 'अदन्त'— म्हणजे 'अ' आहे अन्ती ज्या वर्णसमुदायाच्या—हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे 'अस्य अपत्य इ' ह्यातील 'अ'=विष्णु ह्या प्रातिपदिकात केवळ 'अ' च आहे अन्यपदार्थ नाही. म्हणून 'अ' ला अदन्त कसे म्हणावे? दुसरे असे की, 'अन्त' ह्या शब्दाचा अर्थ 'सत्यन्यस्मिन् यस्मात्परं नास्ति पूर्वमस्ति सोऽन्त इत्युच्यते' असा भाष्यात दिला आहे—म्हणजे ज्या वर्णापूर्वी इतर वर्ण असत त्याच्यापुढे कोणताहि वर्ण नाही ही 'अन्त' शब्दाची व्याख्या आहे ही व्याख्या 'अ' ला लागू पडत नाहीं, कारण त्याच्यापूर्वी काहींच नाही. म्हणून त्याला अदन्त कसे म्हणता येईल व 'इञ्' प्रत्यय कसा व्हावा? अशी शंका उपस्थित होत असल्यामुळे तिचे निवारण करण्याकरिता) ही परिभाषा सांगतात—

व्यपदेशिवदेकस्मिन् ॥ ३० ॥

'काही तरी निमित्त असल्यामुळे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडतो अशा शब्दाला जे कार्य सांगितले आहे ते कार्य, जो एकटा असल्यामुळे मुख्य व्यवहाराचा विषय होऊ शकत नाही, त्याला देखील होते'

निमित्तसद्भावाद्विशिष्टोऽपदेशो मुख्यो व्यवहारो यस्यास्ति स व्यपदेशी। यस्तु व्यपदेशहेत्वभावादविद्यमानव्यपदेशोऽसहायः स तेन तुल्यं वर्तते कार्यं प्रतीत्येकस्मिन्नसहायेऽपि तत्कार्यं कर्तव्यमित्यर्थः। तेनाकारस्याप्यदन्तत्वान्न क्षतिः।

काहीतरी निमित्त असल्यामुळे जो मुख्य व्यवहाराचा विषय होतो—म्हणजे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडतो—(जसे अनेक मुले असणे, हे निमित्त असल्यामुळे, त्या सर्व मुलांत जो वडील त्याला ज्येष्ठ व जो धाकटा त्याला कनिष्ठ असे म्हणता येतें) तो 'व्यपदेशी' होय. जेथे एकटाच असल्यामुळे त्या एकटेपणामुळे व काही निमित्त नसल्यामुळे ज्याला मुख्य व्यवहार लागू पडत नाहीं, (जसे, एखाद्या गृहस्थास एकच मुलगा असला व इतर मुले नसली तर त्या मुलास ज्येष्ठ अथवा कनिष्ठ असे म्हणता येत नाहीं) तो देखील, सूत्रात सांगितलेले कार्य करिताना, व्यपदेशीप्रमाणेच समजावा म्हणून व्यपदेशीला जें कार्य सूत्रात सांगितले आहे तें अशा एकट्यालाहि करावे असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे म्हणून अकाराचे अन्ती देखील 'अ' असल्यामुळे, (अदन्त प्रातिपदिकाला जे कार्य सांगितले आहे ते, ह्या परिभाषेप्रमाणे, एकट्या 'अ' ला देखील होते, व त्यामुळे, 'अस्य अपत्यं इः=अ+इञ्' येथे 'यस्येतिच' सू० ३११ या सूत्राने 'अ' चा लोप होऊन 'इ' असे रूप होण्यात) काहीं अडचण येत नाहीं.

एकस्मिन्नित्युक्तेः सभासन्नयने आकारस्य नादित्वं, दरिद्राधाता-

विकारस्य नान्तत्वम् । अन्यथा सभासन्नयने भव इत्यर्थे 'वृद्धाच्छः' दरिद्रातेरिवर्णान्तलक्षणोऽच्च स्यात् । अत एव हरिष्वित्यादौ सोः पदत्वं न, लोकेऽपि बहुपुत्रसत्वे नैकस्मिन् ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिव्यवहारोऽयं मे ज्येष्ठः कनिष्ठो मध्यम इति, किंत्वेकपुत्रसत्व एव ।

या परिभाषेत 'एकस्मिन्' हा शब्द असल्यामुळे, 'सभासन्नयन' या शब्दात असलेल्या आकाराला आदि मानता येत नाही व तसेच 'दरिद्रा' या धातूतील इकाराला अन्त्याक्षर मानता येत नाही (कारण 'सभासन्नयन' या शब्दातील आकार, व तसेच 'दरिद्रा' धातूतील इकार, एकटा नसून वर्णसमुदायान्तर्गत–म्हणजे इतर वर्णासह वर्तमान–आहे) या परिभाषेत 'असहाय' या अर्थाचा वाचक 'एकस्मिन्' हा शब्द नसता तर, 'सभासन्नयने भव.' या अर्थामध्ये 'वृद्धाच्छः' सू० १३३७ या सूत्राने 'छ' प्रत्यय झाला असता. (कारण 'सभासन्नयन' यातील आकाराला आदिवर्ण मानला असता तर, 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' सू० १३३५ या सूत्राने त्या शब्दाला 'वृद्ध' संज्ञा प्राप्त झाली असती व त्यामुळे 'वृद्धाच्छः' हे सूत्र लागू पडले असते.) तसेच 'दरिद्रा' यांतील इकाराला अन्त्यवर्ण मानला तर, 'इ वर्ण अन्ती असता 'एरच्' सू० ३२३१ या सूत्राने होणारा, अच् प्रत्यय झाला असता. या परिभाषेत 'एकस्मिन्' हा शब्द घातला आहे म्हणूनच 'हरिषु=हरि+सु' या ठिकाणी 'सु' ला पदसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. (कारण 'सु' हा येथे एकटा नसून 'हरि' या वर्णसमुदायासह आहे. म्हणून 'सु' हा एकटा असताना जी त्याला 'सुप्तिङन्तं पदम्' या सूत्रान्वये पदसंज्ञा प्राप्त करून देण्याचा प्रसंग आला असता तो प्रसंग 'सु' हा वर्णसमुदायान्तर्गत असल्यामुळे येऊ शकत नाहीं) लौकिक व्यवहारात देखील एखाद्या गृहस्थास अनेक पुत्र असल्यास, तो वाटेल त्या पुत्रास हा माझा ज्येष्ठ, मध्यम किंवा कनिष्ठ पुत्र आहे असा व्यवहार करीत नाहीं. (पण सर्वांत जो वडील त्यालाच ज्येष्ठ, सर्वांत जो धाकटा त्यालाच कनिष्ठ, व मधल्यास मध्यम म्हणतो,) परंतु त्याला एकच पुत्र असल्यास तो तसा व्यवहार त्या पुत्राच्या संबधाने करितो. (कारण त्याला एकच पुत्र असल्यामुळे, तोच जेष्ठ, तोच कनिष्ठ व तोच मध्यम, असे म्हणता येते)

अनेन चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेशः

ही परिभाषा लौकिक व्यवहाराच्या आधारावर रचली गेली असल्यामुळे, या परिभाषेने (जसा शास्त्रीय—म्हणजे सूत्रविहित–कार्याचा अतिदेश होतो तसाच) अशास्त्रीयाचा–म्हणजे सूत्राने विहित नसलेल्याचा–देखील अतिदेश होतो. (एकाला जे कार्य सांगितले आहे तेच कार्य दुसऱ्यालाहि व्हावे असे विधान करणे याला अतिदेश म्हणतात, व तो अतिदेश 'वति' प्रत्ययाचा किंवा सदृशार्थवाचक 'इव' इत्यादि शब्दांचा उपयोग करून केला जातो प्रकृतस्थली 'व्यपदेशि' या शब्दाला 'तत्र तस्येव' सू० १७७९ या सूत्राने 'वति' प्रत्यय लावून अतिदेश सांगितला आहे, व त्याचा अर्थ असा होतो

कीं, मुख्याला जें कार्य होणें सांगितलें आहे तें कार्य एकट्याला देखील करावें. ज्या अर्थी ही परिभाषा लौकिक—म्हणजेच अशास्त्रीय—व्यवहाराच्या आधारावर रचली आहे त्याअर्थी ह्या परिभाषान्वयें अशास्त्रीयाचा देखील अतिदेश होतो शास्त्रीय कार्य म्हणजे सूत्रात विधेयरूपानें जें कार्य सांगितलें आहे तें होय जें सूत्रात कोठेंहि विधेयरूपानें सांगितलें नाहीं तें अशास्त्रीय होय)

अत एव इयायेत्यादावेकाच्त्वनिबन्धनद्वित्वसिद्धिः ।

ज्याप्रमाणे मुख्याला शास्त्रीय किंवा अशास्त्रीय कार्य होतें त्याचप्रमाणे तें कार्य असहायाला देखील व्हावें असा या परिभाषेनें कार्यातिदेश केला असल्यामुळें, 'इयाय' इत्यादिस्थलीं एकाच्त्वाच्या निमित्तामुळें होणारें द्वित्व होतें. (' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' सू० २१७३ या सूत्रान्वयें, लिट् पुढें असतां, अनभ्यस्त धातूच्या अवयवास द्वित्व करावें असें सांगितलें आहे हे द्वित्वकार्य विधेयप्रतिपादित असल्यामुळें, शास्त्रीय कार्य आहे, व हें कार्य 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू० २१७५ या सूत्रान्वयें धातूच्या प्रथम एकाचास होतें. 'एकाच्' या शब्दाचा अर्थ 'एक आहे अच् ज्या वर्णसमुदायात' असा आहे, व हा शब्द अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे ' इ ' या धातूत इतर वर्ग नसून एकटा ' इ ' हाच वर्ण आहे तथापि, या परिभाषेप्रमाणे, इतर वर्णान्तर्गत एक अच् ज्या धातूत आहे—जसें, ' गम् ', ' हन् ', ' वद् इत्यादि स्थलीं—तशा धातूंपुढें लिट् आला असता, जसें प्रथम एकाचाला द्वित्व होतें, त्याचप्रमाणे ' इ ' धातूला, लिट्पुढें असता द्वित्व होतें. द्वित्व कार्य जरी शास्त्रीय आहे तरी एकाच्त्व शास्त्रीय नाहीं कारण पाणिनीयसूत्रात तें कोठेंहि विधेयरूपानें उपदिष्ट केलें नाहीं 'यस्मात्प्रत्ययविधि.,' ' येन विधिस्तदन्तस्य इत्यादि सूत्रांनीं ' तदादि ' ' तदन्त ' ' अङ्ग ' इत्यादि संज्ञांचें जसें विधान केलें आहे तसें एकाच्त्वाचें कोठेंहि विधान केलें नाहीं, असें असून देखील ' गम् ' हन् ' ' वद् ' इत्यादि धातूचे ठिकाणीं जें वास्तविक एकाच्त्व आहे याचा ' इ ' धातुचे ठिकाणी अतिदेश केल्यानें, एकाच्त्वाच्या निमित्तामुळें होणारें द्वित्व कार्य ' इ ' धातूलाहि होतें.)

अत एव भवतीत्यादौ भू इत्यस्याङ्गत्वम्,

ही परिभाषा असल्यामुळेच ' भवति=भू+शप्+ति ' इत्यादि स्थलीं. (' शप् ' या प्रत्ययाला मानून) ' भू ' ला अङ्गसंज्ञा होते. (' भू+शप्+ति=भव+ति ' या स्थलीं, ' भव ' हे ' तिप् ' प्रत्ययाचें अङ्ग आहे. ' भव ' हे 'भू' नें सुरू झालें असून त्यापुढें इतर वर्ण असल्यामुळें त्याला तदादि म्हणतां येतें; पण शपाला मानून 'भू'-ला अङ्गसंज्ञा कशी प्राप्त व्हावी ? कारण ' भू ' या स्थलीं, वर्णसमुदायामध्यें ' भू ' हा आदि नसून एकटाच आहे व ' सत्यन्यस्मिन् यस्मात् पूर्वं नास्ति परमस्ति स आदिरुच्यते ' अशी 'आदि' शब्दाची भाष्यकारांनीं व्याख्या दिली आहे. या व्याख्येप्रमाणे, ' भू ' ला अङ्गसंज्ञा वास्तविक प्राप्त होऊं शकत नाहीं, तथापि ह्या परिभाषेप्रमाणे तो

एकदा असल्यामुळे त्याला ही संज्ञा प्राप्त होते, व ' भू ' हे शपाचे अङ्ग मानण्यात, ही परिभाषा असल्यामुळे, काही अडचण येत नाहीं)

इयानित्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वं च सिध्यति । अन्यथा यस्माद्धितस्तदादित्वाभावान्न स्यात् ।

तसेच ' इयान् ' इत्यादिस्थली, तद्धितान्तत्वामुळे होणारी प्रातिपदिकसञ्ज्ञा कार्यकालपक्षात ' इयत् ' ला होते ही परिभाषा नसती तर ज्याहून तद्धित प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति ' इयत् ' या शब्दस्वरूपात आदि नसल्यामुळे—म्हणजे प्रकृतीचा लोप होऊन प्रत्ययच बाकी राहिला असल्यामुळे—इयत्‌ला कार्यकालपक्षात प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्त होऊं शकली नसती (' कृत्तद्धितसमासाश्च ' सू १७९ ह्या सूत्राने तद्धितान्ताला प्रतिपदिकसञ्ज्ञा होत असते तद्धितान्त ' या शब्दाचा अर्थ ' ज्या प्रकृतीहून तद्धितप्रत्यय झाला आहे असे प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात्मक शब्दस्वरूप ' असा आहे. अशा समुदायात प्रकृति आदि व प्रत्यय अन्ती असला तरच तसे शब्दस्वरूप तद्धितान्त मानता येते, पण ' इयत् ' या स्थली ज्या ' इदम् ' प्रकृतीहून ' वतुप् ' प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतीचा लोप होऊन व प्रत्ययाचे पाणिनीय सूत्रान्वये ' इयत् ' असे रूपान्तर होऊन केवळ प्रत्ययच शिलक राहिला आहे हे प २३ मध्ये प्रक्रियापूर्वक सिद्ध करून दाखविले आहे सारांश ' इयत् ' हा केवळ प्रत्यय असून त्याच्यामागे प्रकृति नसल्यामुळे, त्याला तदादितद्धितान्त मानता येत नाही, व त्यामुळे त्याला प्रातिपदिकसञ्ज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहीं तो प्रातिपदिक न मानता आल्यास, ' ङ्याप्प्रातिपदिकात् सू० १८२ या अधिकारसूत्रान्वये त्याहून ' सु ' इत्यादि विभक्तिप्रत्यय होऊ शकणार नाहीत व इयान्' इत्यादि रूपाची सिद्धि होऊं शकणार नाही. पण ही परिभाषा असल्यामुळे जरी प्रकृतीचा लोप होऊन 'इयत्' हा केवळ प्रत्यय शिलक राहिला आहे तरी जशी प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूप तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा होऊ शकते तशी या असहाय—म्हणजे एकट्या—' इयत् ' ला देखील व्यपदेशिवद्भावाने होते, व त्यामुळे सुबुत्पत्ति होण्यात व ' इयान ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यांत कार्यकालपक्षांत देखील काही अडचण येत नाही ग्रन्थकाराने ह्या पंक्तीत ' कार्यकालपक्षे ' असा शब्द घातला आहे त्याचे कारण हें की या पंक्तीत जी अडचण दाखवून तिचे निवारण केले आहे ती अडचण यथोद्देशपक्षात मुळीच उपस्थित होत नाहीं. ती केवळ कार्यकालपक्षातच उपस्थित होते यथोद्देशपक्षात ' किमिदंभ्यां वो घः ' सू० १८४१ या सूत्राने ' इदम् ' ला ' वतुप् हा तद्धित प्रत्यय होऊन ' इदम् + वतुप् ' अशी स्थिति होताच, त्याला ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' या सूत्रान्वये लगेच प्रातिपदिकसञ्ज्ञा होते, व ती संज्ञा ' इदम् + वतुप् ' याचे, अनेक सूत्रान्वये संस्कार होऊन ' इयत् ' असें रूप सिद्ध होईपर्यंत कायम राहून, 'इयत्' ला स्थानिवद्भावाने ती प्राप्त होते पण कार्यकालपक्षात ' यदा कार्यं तदा संज्ञापरिभाषम् '

असा नियम असल्यामुळे, 'इयत्' हे रूप सिद्ध झाल्यावर त्याहून सुबुत्पत्ति करते-वळी, हा 'इयत' प्रातिपदिक आहे की नाही हे ठरवितांना ही परिभाषा 'कृत्तद्धितसमासाश्च' या सूत्राजवळ उपस्थित होते व जरी 'इयत्' हे तदादितद्धितान्त नाही व केवळ प्रत्यय आहे तरी त्याला या परिभाषेप्रमाणे व्यपदेशिवद्भावाने प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते, व सुबुत्पत्ति होऊन 'इयान्' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काहीं अडचण येत नाही.)

यत्तु योऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्व्यपदेशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजिति कैयटस्तन्न। तस्यैकपदा ऋगित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्त्वात्। एकपदा ऋगित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य उक्तम्। ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्याः शब्दमात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः।

कैयटाचे असे म्हणणे आहे कीं, ज्याला अर्थ असतो त्याच्या अर्थाचे एकदा ग्रहण व एकदा त्याग केला असता, एकाच्त्वव्यवहार उपपन्न होतो, जसें 'इयाय' इत्यादि स्थलीं 'इ' या अर्थवान् धातूचा (अर्थाचा त्याग केला असता) 'इ' हा जो एक वर्ण आहे त्याचे ठिकाणी 'एकाच्' ही संज्ञा लागू पडते. (मागे हे सांगितलेच आहे कीं, 'एक अच् यस्मिन् स एकाच्' हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे येथे अन्यपदार्थ वर्णसमुदाय आहे म्हणून ज्या वर्णसमुदायात एक अच् असतो तशाच वर्णसमुदायाला 'एकाच्' ही संज्ञा लागू पडते. पण 'इ' या धातूंत वर्णसमुदाय नसून एकच वर्ण—म्हणजे 'इ'—आहे. तेव्हां या 'इ' ला एकाच् म्हणावे कसे ? यावर कैयटाचे असे म्हणणे आहे की ज्या स्थली एकच वर्ण असून तो अर्थवान् आहे तशा स्थली तो वर्ण व त्या वर्णाचा अर्थ या दोहोंचा समुदाय अन्यपदार्थ मानल्यास व तशा वर्णार्थरूपी समुदायाचा तो वर्ण अवयव मानल्यास,'एकाच्' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति लागते, व अशा रीतीने 'इ' ला एकाच् म्हणतां येते. पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हे कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाही, कारण असे मानल्यास, भाष्यांत 'एकपदा ऋक्' ह्यांतील 'एकपदा' या शब्दाची अन्वर्थकता सिद्ध करण्याकरितां जे प्रतिपादन केले आहे त्या तऱ्हेने 'इ' ला एकाच् संज्ञा प्राप्त होते असे म्हणणें हे मुख्य व्यवहाराचें उदाहरण होईल. (व ते वास्तविक गौणव्यवहाराचे उदाहरण असून देखील ते गौणव्यवहाराचे उदाहरण आहे असे मानतां येणार नाही) 'एकपदा ऋक्' याचे व्याख्यान करितांना 'अर्थेन युक्तो व्यपदेश ' (अर्थामुळे व्यवहार योग्य ठरतो) असे भाष्यकारांनी भाष्यांत ह्मटले आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे की, ऋक्त्व हा धर्म अर्थ व शब्द या दोहोंचे ठिकाणीं राहणारा असल्यामुळे, त्या ऋचेतील वर्णसमुदायरूपी एक पाद त्या ऋचेचा अवयव समजावा हा त्या भाष्याचा आशय आहे. (शब्द व त्याचा अर्थ या दोहोंचा नित्य संबन्ध असल्यामुळे व अर्थ हा नेहमी शब्दानेच अभि-

व्यक्त होणारा असल्यामुळे, ऋक्त्वरूपी धर्म शब्द व अर्थ या दोहोंचे ठिकाणी विद्यमान असतो. केवळ अर्थ ऋक् नव्हे किंवा केवळ वर्ण ऋक् नव्हे, वर्णार्थरूपसमुदाय ऋक् आहे, व अशा वर्णार्थरूपसमुदायाचा केवळ वर्णात्मक समुदाय अवयव मानल्याने 'एकपदा' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति लावता येते असे भाष्यकाराचे ह्मणणे आहे. 'एकः पादः यस्याः सा एकपदा' असा समास होऊन 'एकपदा' हा शब्द 'संख्यासुपूर्वस्य', 'पादः पत्' व 'टाबृचि' सू० ८७९, ४३४ व ४५८ हीं सूत्रें लावल्याने सिद्ध होतो. जिच्यांत केवळ एक पाद आहे अशा ऋचेमध्ये—जसें 'भद्रनो अपिवातय मन' ह्या एकपदा ऋचेमध्ये—वास्तविक एक पादाशिवाय कोणताच अन्यपदार्थ नाहीं मग 'एकपदा' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति कशी लावावी ? तथापि भाष्यकारानीं वर सांगितलेल्या तऱ्हेनें त्या समासाची उपपत्ति लावली आहे. पण 'एकपदा ऋक्' हें गौणव्यवहाराचें उदाहरण नसून मुख्यव्यवहाराचें उदाहरण आहे, कारण गौणव्यवहारांत जसा मुख्याचे ठिकाणी असणाऱ्या धर्मांचा गौणाचे—ह्मणजे असहायाचे—ठिकाणी आरोप केला जातो तसा वरील उदाहरणांत आरोप केला नसून, ऋक् हीच 'व्यपदेशि'—ह्मणजे मुख्य व्यवहाराचा विषय—मानली आहे व त्याचें कारण हें की, ऋचेतील वर्ण व त्याचा अर्थ या दोहोंत ऋक्त्वधर्म समान असल्यामुळे, या ठिकाणी आरोप करण्याचें कामच पडत नाहीं परंतु 'इ' या धातुला एकाच् मानतेवेळीं मुख्याचे ठिकाणी—ह्मणजे 'गम्' 'हन्' 'वद्' इत्यादि वर्णसमुदायात्मक एकाच् धातूंत—असणाऱ्या एकाच्त्वरूपी धर्मांचा त्या असहाय 'इ' धातूचे ठिकाणी आरोप करावा लागत असल्यामुळे, तें गौणव्यवहाराचें उदाहरण ठरतें. अशा गौणव्यवहाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावतांना, मुख्यव्यवहाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावतेवेळीं ज्या प्रतिपादनशैलीचें अवलंबन भाष्यकारांनी केलें आहे तिचें अवलंबन करणें अयोग्य आहे कारण तसें केल्यास तें गौणव्यवहाराचें उदाहरण न होता मुख्यव्यवहाराचें उदाहरण ठरेल व 'इ' हाच व्यपदेशि होईल. ह्मणून कैयटाचें ह्मणणें बरोबर आहे असें मानतां येत नाहीं हा ग्रन्थकाराचा आशय आहे)

तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्यैष्ठ्यत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकास्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेणैतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् ।

(गौणव्यवहारांत मुख्याचे ठिकाणी असलेल्या धर्मांचा गौणाचे—ह्मणजे असहायाचे—ठिकाणीं आरोप केल्यानें गौणव्यवहाराची उपपत्ति लागते) ह्मणूनच जेथें एखाद्या गृहस्थास एकच मुलगा असल्यास त्या मुलाचे ठिकाणीं ज्येष्ठत्व, मध्यमत्व, कनिष्ठत्व इत्यादि गुणांचा आरोप करून त्या पुत्राला ज्येष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ असें एकाच वेळीं म्हणतां येतें किंवा 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्'

असा नियम असल्यामुळे, ' इयत् ' हे रूप सिद्ध झाल्यावर त्याहून सुबुत्पत्ति करते-वेळी, हा ' इयत् ' प्रातिपदिक आहे की नाही हे ठरविताना ही परिभाषा ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' या सूत्राजवळ उपस्थित होते व जरी ' इयत् ' हे तदादितद्धितान्त नाहीं व केवळ प्रत्यय आहे तरी त्याला या परिभाषेप्रमाणे व्यपदेशिवद्भावाने प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते, व सुबुत्पत्ति होऊन ' इयान् ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही.)

यत्तु योऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्व्यपदेशो यथेयायेत्यादावर्थवतो धातोरयं वर्णरूप एकोऽजिति कैयटस्तन्न। तस्यैकपदा ऋगित्यत्र भाष्योक्तरीत्या मुख्यव्यवहारसत्वात्। एकपदा ऋगित्यत्रार्थेन युक्तो व्यपदेश इति भाष्य उक्तम्। ऋक्त्वादेरर्थशब्दोभयवृत्तित्वेन तस्या शब्दमात्ररूपं पदमेकोऽवयव इत्यर्थ इति तदाशयः।

कैयटाचे असे म्हणणे आहे कीं, ज्याला अर्थ असतो त्याच्या अर्थाचे एकदा ग्रहण व एकदा त्याग केला असतां, एकाच्त्वव्यवहार उपपन्न होतो, जसें 'इयाय' इत्यादि स्थलीं 'इ' या अर्थवान् धातूचा (अर्थाचा त्याग केला असता) 'इ' हा जो एक वर्ण आहे त्याचे ठिकाणी 'एकाच्' ही संज्ञा लागू पडते. (मागे हे सांगितलेच आहे कीं, 'एकः अच् यस्मिन् स एकाच्' हा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि आहे येथे अन्यपदार्थ वर्णसमुदाय आहे म्हणून ज्या वर्णसमुदायांत एक अच् असतो तशाच वर्णसमुदायाला 'एकाच् ' ही संज्ञा लागू पडते. पण 'इ' या धातूंत वर्णसमुदाय नसून एकच वर्ण—म्हणजे 'इ'—आहे. तेव्हां या 'इ' ला एकाच् म्हणावे कसे ? यावर कैयटाचें असे म्हणणे आहे की ज्या स्थलीं एकच वर्ण असून तो अर्थवान् आहे तशा स्थली तो वर्ण व त्या वर्णाचा अर्थ या दोहोंचा समुदाय अन्यपदार्थ मानल्यास व तशा वर्णार्थरूपी समुदायाचा तो वर्ण अवयव मानल्यास,'एकाच्' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति लागते, व अशा रीतीने 'इ' ला एकाच् म्हणतां येते. पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हे कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाही, कारण असे मानल्यास, भाष्यात 'एकपदा ऋक्' ह्यातील 'एकपदा' या शब्दाची अन्वर्थकता सिद्ध करण्याकरिता जे प्रतिपादन केले आहे त्या तऱ्हेने 'इ' ला एकाच् संज्ञा प्राप्त होते असे म्हणणें हे मुख्य व्यवहाराचे उदाहरण होईल. (व ते वास्तविक गौणव्यवहाराचे उदाहरण असून देखील ते गौणव्यवहाराचे उदाहरण आहे असे मानतां येणार नाही) 'एकपदा ऋक्' याचे व्याख्यान करितांना 'अर्थेन युक्तो व्यपदेश ' (अर्थामुळे व्यवहार योग्य ठरतो) असे भाष्यकारांनी भाष्यांत ह्मटले आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, ऋक्त्व हा धर्म अर्थ व शब्द या दोहोंचे ठिकाणीं राहणारा असल्यामुळे त्या ऋचेतील वर्णसमुदायरूपी एक पाद त्या ऋचेचा अवयव समजावा हा त्या भाष्याचा आशय आहे (शब्द व त्याचा अर्थ या दोहोंचा नित्य संबन्ध असल्यामुळे व अर्थ हा नेहमी शब्दानेच अभि-

व्यक्त होणारा असल्यामुळे ऋक्त्वरूपी धर्म शब्द व अर्थ या दोहोंचे ठिकाणी विद्यमान असतो. केवळ अर्थ ऋक् नव्हे किंवा केवळ वर्ण ऋक् नव्हे, वर्णार्थरूपसमुदाय ऋक् आहे, व अशा वर्णार्थरूपसमुदायाचा केवळ वर्णात्मक समुदाय अवयव मानल्याने 'एकपदा' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति लावता येते असे भाष्यकाराचे ह्मणणे आहे. 'एक पाद यस्याः सा एकपदा' असा समास होऊन 'एकपदा' हा शब्द 'सङ्ख्यासुपूर्वस्य, 'पाद पत्' व 'टाबृचि' सू० ८७९, ४३४ व ४५८ हीं सूत्रें लावल्याने सिद्ध होतो जिच्यांत केवळ एक पाद आहे अशा ऋचेमध्ये—जसें 'भद्रनो अपिवातय मन' ह्या एकपदा ऋचेमध्ये—वास्तविक एक पादाशिवाय कोणताच अन्यपदार्थ नाहीं मग 'एकपदा' या बहुव्रीहि समासाची उपपत्ति कशी लावावी ? तथापि भाष्यकारांनी वर सांगितलेल्या तऱ्हेने त्या समासाची उपपत्ति लावली आहे. पण 'एकपदा ऋक्' हे गौणव्यवहाराचें उदाहरण नसून मुख्यव्यवहाराचें उदाहरण आहे, कारण गौणव्यवहारात जसा मुख्याचे ठिकाणीं असणाऱ्या धर्माचा गौणाचे—ह्मणजे असहायाचे—ठिकाणी आरोप केला जातो तसा वरील उदाहरणात आरोप केला नसून, ऋक् हीच 'व्यपदेशि'—ह्मणजे मुख्य व्यवहाराचा विषय—मानली आहे, व त्याचें कारण हे की, ऋचेतील वर्ण व त्यांचा अर्थ या दोहोंत ऋक्त्वधर्म समान असल्यामुळे, या ठिकाणी आरोप करण्याचें कामच पडत नाहीं. परंतु 'इ' या धातुला एकाच् मानतेवेळी मुख्याचे ठिकाणी—ह्मणजे 'गम्' 'हन्' 'वद्' इत्यादि वर्णसमुदायात्मक एकाच् धातूत—असणाऱ्या एकाच्त्वरूपी धर्माचा त्या असहाय 'इ' धातूचे ठिकाणी आरोप करावा लागत असल्यामुळे, तें गौणव्यवहाराचें उदाहरण ठरतें अशा गौणव्यवहाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावताना, मुख्यव्यवहाराच्या उदाहरणाची उपपत्ति लावतेवेळीं ज्या प्रतिपादनशैलीचें अवलम्बन भाष्यकारांनी केलें आहे तिचें अवलंबन करणे अयोग्य आहे कारण तसे केल्यास ते गौणव्यवहाराचें उदाहरण न होता मुख्यव्यवहाराचें उदाहरण ठरेल व 'इ' हाच व्यपदेशि होईल. ह्मणून कैयटाचें ह्मणणे बरोबर आहे असें मानता येत नाही हा ग्रन्थकाराचा आशय आहे)

तस्मादेकस्मिंस्तत्तद्धर्मारोपेण युगपद्यथा ज्येष्ठत्वादिव्यवहारो यथा च शिलापुत्रकस्य शरीरमित्यादावेकस्मिन्नारोपितानेकावस्थाभिः समुदायरूपत्वाद्यारोपेणैतस्य शरीरमित्यादिव्यवहारस्तथात्रैकाच्त्वादिव्यवहारोपपत्तिरिति लोकन्यायसिद्धेयम् ।

(गौणव्यवहारांत मुख्याचे ठिकाणी असलेल्या धर्माचा गौणाचे—ह्मणजे असहायाचे—ठिकाणीं आरोप केल्याने गौणव्यवहाराची उपपत्ति लागते) ह्मणूनच जेथें एखाद्या गृहस्थास एकच मुलगा असल्यास त्या मुलाचे ठिकाणीं ज्येष्ठत्व, मध्यमत्व, कनिष्ठत्व इत्यादि गुणांचा आरोप करून त्या पुत्राला ज्येष्ठ, मध्यम व कनिष्ठ असे एकाच वेळी म्हणतां येते किंवा 'शिलापुत्रकस्य शरीरम्'

(वरवंट्याचें शरीर) या उदाहरणात (जरी वरवंटा, आपल्या शरीराहून भिन्न नाही तरी आडवा वरवंटा, उभा वरवंटा इत्यादि) अवस्थाभेद कल्पून त्या अनेक अवस्थेमध्ये असणाऱ्या वरवंट्याचें जे समुदायरूपी स्वरूप आहे तशा आरोपित समुदायस्वरूपी वरवंट्याचें शरीर—म्हणजे वर्तमानकालिकस्वरूप—असा व्यवहार होतो त्याचप्रमाणे 'इ' या एकवर्णात्मक धातूचे ठिकाणी देखील (मुख्याच्या ठिकाणीं असणाऱ्या एकाच्त्वरूपी धर्माचा आरोप करून) जो एकाच्त्वव्यवहार केला जातो त्याची (वर सांगितलेल्या लौकिकव्यवहारान्वयें) उपपत्ति लागते, व अशा रीतीनें ही परिभाषा लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली असल्यामुळे ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी

न चासहाय एवैतत्प्रवृत्तौ भवतीत्यत्र भू इत्यस्याङ्गत्वानापत्तिः ससहायत्वादिति वाच्यम्, शपमादायाङ्गत्वे कार्ये यस्माद्विहितस्तदादित्वे तस्य ससहायत्वाभावाल्लोके विजातीयकन्यादिसत्वेऽप्येकपुत्रस्य तस्मिन्नेवायमेव ज्येष्ठ इत्यादिव्यवहारवत् ।

जो असहाय—म्हणजे एकटा—आहे त्याचेच ठिकाणी ही परिभाषा प्रवृत्त होते (असा जो सिद्धान्त वर सांगितला आहे तो बरोबर आहे) असे मानल्यास 'भवति' या स्थलीं 'भू' हे (शपाचें) अङ्ग मानता येणार नाही, कारण तो 'भू' (शप् लावतेवेळीं एकटा नसून त्याला तिबादिप्रत्ययाचें सहाय्य असल्यामुळे) ससहाय आहे—असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाही कारण 'भू' हे शपाचें अङ्ग आहे अशी शपाला मानून 'भू'ची अङ्गसंज्ञा सिद्ध करतेवेळीं, ज्याहून शप् प्रत्यय झाला आहे त्याचा 'भू' हा तदादि असल्यामुळें (व 'भू'च्या लगेच पुढे तिप् प्रत्यय नसून दोहोंमध्यें शपाचें व्यवधान असल्यामुळे,) 'भू' हा ससहाय आहे असे मानता येत नाहीं ('भू+तिप्' अशी स्थिति झाली असता, 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्रानें 'भू' ला शप् विकरण लागते. सारांश शप् विकरण लागतेवेळीं 'भू' हा एकटा नसून त्याला तिप् प्रत्ययाचें सहाय्य असते म्हणून 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' सू० १९९ या सूत्रान्वयें 'भू' ला तदादि म्हणता येत नाही. 'भू' जर एकटाच असता व त्याला तिप् प्रत्ययाचें सहाय नसते तर प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे त्याचे ठिकाणीं 'तदादि' असा व्यवहार करता आला असता—अशी शंकाकाराची शंका आहे. त्यावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, ही शंका बरोबर नाही, कारण जरी शप् प्रत्यय लागतेवेळी 'भू' चे जवळ तिप् प्रत्यय आहे तरी तो तिप् प्रत्यय 'भू'चा सजातीय नसून विजातीय आहे 'भू' हा कार्यी आहे—म्हणजे शपाच्या निमित्तानें 'भू'ला कार्य होणे आहे,'तिप्' ला कार्य होणे नाही, व तसेच शप् हे विकरण धातूच्या लगेच पुढे लागत असल्यामुळे, 'भू' धातु शपाच्या अपेक्षेनें तदादि ठरतो, व या परिभाषेप्रमाणे त्याचे ठिकाणीं तदादिसंज्ञा योग्य ठरते.) जसें लौकिक व्यवहारांत एखाद्या गृहस्थास एकच पुत्र असून कांहीं कन्या असल्यास पुत्र व कन्या

याच्यामध्ये सजातीयत्व नसून विजातीयत्व असल्यामुळे तो गृहस्थ आपल्या पुत्राचे ठिकाणी, त्याला कन्या असूनहि, ज्येष्ठ, कनिष्ठ मध्यम इत्यादि व्यवहार करूं शकतो, त्याचप्रमाणे ' भृ ' ह्याला, जरी त्याचे जवळ विजातीय तिप् प्रत्यय आहे तरी शपाच्या अपेक्षेने अङ्गसंज्ञा प्राप्त होण्यात कांही अडचण येत नाही)

न चैवं ' निजौ चत्वार एकाच ' इति भाष्यासङ्गतिरिकारस्यासहायत्वाभावेन तत्रैकाच्त्वानुपपादनादिति वाच्यम्, एकस्मिन्नित्यस्यापर्यालोचनया तत्प्रवृत्तेः ।

ही परिभाषा जो असहाय आहे त्यालाच लागू पडते असे मानल्यास, ' निजौ चत्वार एकाच. ' (ह्मणजे ' निज् ' धातूत चार एकाच्—निज् , इज् , नि, व इ— आहेत) असे जे भाष्यात ह्मटलें आहे त्याच्या विरुद्ध हे मत ठरते, कारण ' निज् ' धातूतील जो इकार एकाच् मानला आहे (तो असहाय नसून न् व ज् या दोन वर्णांनीं युक्त असल्यामुळे व ' निज् ' या वर्णसमुदायात समाविष्ट असल्यामुळे,) तो ससहाय आहे (आणि ज्या अर्थी भाष्यात अशा ससहाय इकाराला एकाच् संज्ञा लावली आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होते की, ही परिभाषा असहायासच लागते व ससहायास लागत नाहीं हे ह्मणणे चूक ठरते—असे कोणी ह्मटल्यास, ग्रन्थकार ह्मणतात कीं,) ही शंका बरोबर नाहीं, कारण ज्या भाष्याच्या आधारावर ही शंका उपस्थित केली आहे ते वर दिलेले भाष्य प्रकृत परिभाषेत असलेल्या ' एकस्मिन् ' या शब्दाच्या अर्थाचा विचार न करिता लिहिले आहे (सारांश ' एकस्मिन् ' या शब्दाच्या अर्थाकडे दुर्लक्ष करून लिहिलेले वरील भाष्य सिद्धान्ताची उक्ति आहे असे मानता येत नाही. ती एकदेशीची उक्ति आहे असे समजून तिचा स्वीकार करू नये, व तसे केल्यास, केवळ असहायासच ही परिभाषा लागते असा जो सिद्धान्त वर सांगितला आहे त्यांत कांही दोष येत नाहीं)

अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इत्यत्रार्थवत्पदेनाप्यसहायत्वमुपलक्ष्यते । अर्थबोधकेन शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः कार्यं लभ्यत इति तदर्थः ।

(योऽर्थवांस्तत्रार्थस्य त्यागोपादानाभ्यामेकाज्व्यपदेश ' असे जे कैयटाने ह्मटले आहे ते ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव ' या भाष्यातील वचनाला धरून असल्यामुळे, कैयटाचें ह्मणणे चूक नसून अगदी बरोबर आहे—अशी कोणी शंका केल्यास त्यावर ग्रन्थकार असे ह्मणतात की,) ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव '—ह्मणजे जो अर्थवान् आहे त्याचे ठिकाणीं जसा मुख्याचे ठिकाणी व्यवहार होतो तसा करावा—असे जे भाष्यांत ह्मटले आहे त्यांतील ' अर्थवत् ' शब्दाचा लक्षणावृत्तीने ' असहाय ' असा अर्थ होतो, व त्याचा अर्थ असा की, मुख्याचे ठिकाणी जसे कार्य होते तसेच अर्थबोधक शब्दाचे ठिकाणी कार्य होते (सारांश ' अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव. ' यांतील ' अर्थवत् ' शब्दाचा अर्थ ' असहाय ' असा असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा जो अर्थ

आहे तोच त्या उक्तीचा अर्थ होतो, आणि ह्मणून कैयटाचें म्हणणें बरोबर मानता येत नाहीं जो अर्थवान् आहे त्याला आपला अर्थ सांगण्याकरिता दुसऱ्याच्या मदतीची गरज पडत नसल्यामुळे त्याला लक्षणावृत्तीनें 'असहाय' असें म्हणता येते)

प्रायोऽसहाय एवार्थवत्वात् । कुरुते इत्यादौ तशब्दाकारोऽचामन्त्य इति व्यवहारे स आदिर्यस्येति व्यवहारे चासहाय एवेति तत्र व्यपदेशिवद्भावेन टिसंज्ञासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३० ॥

(मुख्य व्यवहाराचा विषय नसून ज्याला ह्या परिभाषेप्रमाणे व्यपदेशिवद्भावानें व्यवहाराचा विषय ठरविले जाते तो अर्थवान्,) त्याचे ठिकाणीं अर्थवत्ता असल्यामुळे, बहुधा असहाय असतो (पण क्वचित् स्थलीं जो व्यपदेशिवद्भावानें व्यवहाराचा विषय ठरविला जातो तो अर्थवान् नसतो जसे—) ' कुरुते ' इत्यादि स्थलीं ' त ' या प्रत्ययांतील अकाराचे ठिकाणीं, हा अकार अचामधील अन्त्य अच् आहे व हा अकार वर्णसमुदायात आदि आहे असे दोन व्यवहार करितांना तो अकार असहायच असतो ह्मणून व्यपदेशिवद्भावानें त्याचे ठिकाणीं टि ' सज्ञा सिद्ध होते (' कृ ' धातूचे आत्मनेपदाचे लटाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचनाचे रुप तयार करितांना ' कृ+उ+त ' अशी स्थिति झाली असता, ' टित आत्मनेपदाना टेरे ' सू. २२३३ हें सूत्र प्रवृत्त होते, व या सूत्रान्वये ' टि ' ला एत्व होते ' अचोऽन्त्यादि टि ' सू. ७९ हें टिसंज्ञाविधायक सूत्र आहे व त्याचा अर्थ 'अचा मध्ये योऽन्त्य स आदिर्यस्य तट्टिसज्ञं स्यात् ' —ह्मणजे शद्वातील अचामधे जो अन्त्य अच् आहे तो अन्त्य अच् ज्या वर्णसमुदायाचा आदि आहे त्याला ' टि ' असे ह्मणतात—असा आहे ' त ' या प्रत्ययांत अनेक अच् नसून केवळ एक अच्—ह्मणजे ' अ —आहे, व हा कोणत्याहि वर्णसमुदायाचा आदि नाहीं, कारण ह्याच्या पुढे कोणताहि वर्ण नाहीं तसेच तो अकार अर्थवान् देखील नाहीं, ' त ' प्रत्यय अर्थवान् आहे पण त्यातील ' अ ' याला काहीच अर्थ नाहीं तथापि तो जरी निरर्थक आहे तरी असहाय आहे—ह्मणजे अनेक अचांमधील अन्त्य अच् तो नाहीं व तसेच कोणत्याहि वर्णसमुदायाचा आदि नाही तरी तो असहाय असल्यामुळे, जरी तो अर्थरहित आहे तरी, या परिभाषेप्रमाणे मुख्याचे ठिकाणीं होणारा व्यवहार त्याचे ठिकाणीं होतो, व त्याला व्यपदेशिवद्भावानें ' अचा मध्ये अन्त्य. ' व ' वर्णसमुदायस्यादि असे मानतां येते, व त्यामुळे त्याला टिसंज्ञा प्राप्त होण्यात काहीच अडचण येत नाहीं) ह्या विषयासंबन्धानें इतर ग्रन्थात विस्तारपूर्वक चर्चा केली आहे. (येथे सहजच असा प्रश्न उद्भवतो कीं, आद्यन्तवदेकस्मिन् ' सू. ३४८ हें अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित सूत्र असल्यामुळे व ही परिभाषा त्या सूत्राचाच अर्थ सांगणारी असल्यामुळे, ही वेगळी परिभाषा मानण्याची गरज काय ? पण भाष्यकार ह्मणतात कीं, ' आद्यन्तवदेकस्मिन् ' हें सूत्र असहायाच्या— ह्मणजे एकट्याच्या—ठिकाणी तदादि व तदन्त एवढेच व्यवहार करण्याच्या कामीं उपयोगी पड-

णारे सूत्र असल्यामुळे मर्यादित सूत्र आहे, व व्यपदेशिवदेकस्मिन् हा न्याय असहायाचे ठिकाणी सर्व प्रकारचे व्यवहार लागू करण्याच्या कामी उपयोगी पडणारा असल्यामुळे व्यापक आहे ह्मणून वास्तविक आद्यन्तवदेकस्मिन् असा सूत्राचा पाठ न करिता ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' असा त्या सूत्राचा पाठ करणे योग्य आहे, व असा पाठ केल्यासच, ' इ ', ' ऋ ' इत्यादि एकवर्णात्मक धातूंना एकाच संज्ञा प्राप्त होऊं शकते ही एकाच् संज्ञा ' आद्यन्तवदेकस्मिन् ' या सूत्रान्वये तशा धातूंच्या ठिकाणीं प्राप्त होऊं शकत नाहीं तसेच ' आदेशप्रत्यययोः ' सू २१२ या सूत्रातील ' आदेश प्रत्यययोः ' ही अवयवषष्ठी असल्यामुळे, प्रत्ययांतील सकार वर्णसमुदायाचा अवयव असला तरच त्याला षत्व होऊ शकेल, पण तो सकार वर्णसमुदायात नसून एकटाच असल्यास त्याला षत्व होणार नाहीं ह्मणून व्यपदेशिवदेकस्मिन् असा व्यापक सूत्र-पाठ असणेच उचित आहे. पण अखेरीस भाष्यकार असे ह्मणतात कीं असे सूत्र अस-ण्याची देखील काही गरज नाही, कारण या सूत्रान्वये होणारे सर्व व्यवहार लौकिक-व्यवहारान्वयेच सिद्ध होऊं शकतात, व जी गोष्ट लौकिकव्यवहाराने सिद्ध होऊ शकते तिच्या सिद्धीकरिता मुद्दाम सूत्र करण्याची काहीच गरज नाही सारांश आद्यन्त-वदेकस्मिन् ' हे सूत्र न मानता ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' ही परिभाषा मानली ह्मणजे सर्व काहीं कामें भागतील)

परिभाषा ३१

ननु गर्गादिभ्यो विहितो यञ् तदन्तविधिना परमगर्गादिभ्योपि स्यादत आह ॥

' गर्गादिभ्यो यञ् ' सू. ११०७ ह्या सूत्राने सांगितलेला ' यञ् ' प्रत्यय जसा गर्गादिगणात पठित असलेल्या प्रातिपदिकांना होतो तसाच ' येन विधिस्तदन्तस्य ' ह्या सूत्रान्वये तो प्रत्यय तदन्तविधीनें गर्गादिप्रातिपदिकान्त शब्द ' परमगर्ग ' इत्या दिकानाहि होईल (तसा तो होऊ नये) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ॥ ३१ ॥

" सूत्रांत जर एखाद्या प्रातिपदिकाचा निर्देश करून त्याला प्रत्यय होणे सांगितले असेल तर अशा ठिकाणीं तदन्तविधि होत नाही (ह्मणजे प्रातिपदिकान्ताहून तो प्रत्यय न होतां सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकाहूनच तो प्रत्यय होतो) "

(' गर्गादिभ्यो यञ् ' या सूत्रात गर्गादिगणात साक्षात पठित असलेल्या प्रातिपदिकांचे ग्रहण केले असल्यामुळे त्या प्रातिपदिकाहूनच ' यञ् ' प्रत्यय होतो, व ' परमगर्ग.' इत्यादि प्रातिपदिकान्ताहून तो प्रत्यय होऊं शकत नाहीं)

इयं च समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति वार्तिकस्थप्रत्ययांशानुवादः । अत एवायं प्रत्ययविधिविषय एव । अत एव येन विधिरिति सूत्रभाष्ये प्रत्ययविधिभिन्नेऽप्तृन्नित्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनापि तदन्तविधिप्रतिपादनं स्वसा परमस्वसेत्या उदाहरणं च संगच्छते ॥ अत एव च तदन्तविधिसूत्रे भाष्ये समासेत्यादिनिषेधस्य कथनवदस्य न कथनम् । सोऽपि निषेधो विशिष्य तत्तद्रूपेण गृहीतप्रातिपदिकसूत्र एव । ध्वनित चेदमसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥

' समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् ' ह्या वार्तिकात प्रत्यय ' शद्बाचे ग्रहण केले आहे व ही परिभाषा त्या वार्तिकातील ' प्रत्यय ' एवढ्याच अशाचा अर्थ सांगणारी आहे, ह्मणूनच ज्या सूत्रात प्रत्यय होणे सागितले आहे त्यानाच ही परिभाषा लागू पडते. ह्मणूनच ' येन विधिस्तदन्तस्य ' १—१—७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, प्रत्ययाचे विधान न करिता भिन्न विधान करणाऱ्या ' अप्तृन् ' सू २७७ इत्यादि सूत्रात जरी प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी तेथे तदन्तविधि होऊन ' स्वसा ' ' परमस्वसा ' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात असे जे सागितले आहे ते योग्य आहे. (' अप्तृन् ' या सूत्रात प्रातिपदिकाहून प्रत्यय व्हावा असे विधान केले नसून सर्वनामस्थानांत उपधादीर्घ व्हावा असे विधान केले आहे, ह्मणून अशा ठिकाणी तदन्त विधि होऊ शकतो, व त्यामुळे ' अप्तृन् ' या सूत्रांत जरी स्वसृ' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी सर्वनामस्थानात जशी ' स्वसृ ' यातील उपधा दीर्घ होते तशीच ' स्वसृ ' आहे अन्ती ज्याच्या अशा ' परमस्वसृ ' याची देखील उपधा दीर्घ होते.) आणि ह्मणूनच ' येन विधिः' या सूत्रावरील भाष्यांत ' समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध हे निषेधक वार्तिक सागितले आहे, पण ही परिभाषा सागितली नाही. (कारण त्या वार्तिकात प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ अंतर्भूत होत असल्यामुळे, तिचा पृथक् निर्देश करण्याची भाष्यकारास गरज वाटली नाही) 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध·' या वार्तिकात सागितलेला निषेध देखील अशाच सूत्राना लागू पडतो की ज्यामध्ये विशिष्ट प्रातिपदिकाचें ग्रहण केले आहे. (' उगितश्च ' सू० ४५५ ' अत इञ् ' सू० १०९५ ' यञिञोश्च ' सू ११०३ इत्यादि सूत्रात जरी प्रत्यय व्हावा असे विधान केले आहे तरी त्या-सूत्रांत कोणत्याहि विशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण केलें नसल्यामुळे, तशा सूत्राना तदन्तविधिनिषेध लागू पडत नाही, व उगिदन्त प्रातिपदिकाहून ' ङीप् ' प्रत्यय होतो. तसेंच अदन्त प्रातिपदिकाहून ' इञ् प्रत्यय, व ज्याना गोत्रवाचक यञ् किंवा इञ् प्रत्यय झाला आहे अशा यञन्त व इञन्त प्रातिपदिकांहून फक् प्रत्यय होतो.) ' असमासे निष्कादिभ्य ' ५–१–२० या सूत्रावरील भाष्यांत हे ध्वनित केले आहे

अत्र च ज्ञापकं सपूर्वाच्चेति सूत्रम् । अन्यथा पूर्वादिनिरित्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन ॥ ३१ ॥

' सपूर्वाच्च ' सू. १८८७ हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर ' पूर्वादिनिः' सू. १८८६ या सूत्रानेच तदन्तविधि केल्याने काम भागू शकले असते, व ' सपूर्वाच्च ' हें सूत्र करण्याची काहीच गरज नव्हती ('पूर्वादिनिः' या सूत्रांत ' पूर्व ' या विशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे व त्या प्रातिपदिकाहून ' इनि ' प्रत्यय व्हावा असे विधान केले आहे. येथें जर तदन्तविधि लागू पडला असता—ह्मणजे ' पूर्व ' शब्द आहे अन्तीं ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाहून देखील जर ' इनि ' प्रत्यय होऊं शकला असता—तर ' सपूर्वाच्च '—ह्मणजे ' पूर्व ' शब्दापूर्वी इतर शब्द असला तरी तशा पूर्वशब्दान्त प्रातिपदिकाला देखील इनि प्रत्यय होतो— असे वेगळे सूत्र करण्याची काहीच गरज नव्हती. पण ही परिभाषा असल्यामुळे ' सपूर्वाच्च ' हे सूत्र पाणिनीला मुद्दाम करावे लागलें, आणि अशा रीतीने ते सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतें.)

परिभाषा ३२

नन्वेवं सूत्रान्ताट्ठक् दशान्ताड्ड एकगोपूर्वाठ्ठञित्यादेः केवलसूत्रशब्द-दशन्शब्दैकशब्दादिष्वपि प्रवृत्तिर्व्यपदेशिवद्भावात्स्यादत आह—

' सूत्रान्तात् ठक् ' सू० १२७०, ' दशान्तात् ड ' सू० १८४६, ' एकगो-पूर्वात् ठञ् ' सू. १९२५ इत्यादि सूत्रांनी सांगितलेले प्रत्यय केवळ सूत्र, दशन् , एक, गो इत्यादि शब्दास देखील व्यपदेशिवद्भावाने होतील. (जेथे सूत्रात विशिष्ट प्रातिप-दिकाचे ग्रहण केले आहे तेथे तदन्तविधि होत नाही असे प. ३१ मध्ये सांगितले आहे. पण त्या परिभाषेत, जेथे विशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तेथे ' व्यपदेशिवदे-कस्मिन् ' या परिभाषान्वये मुख्याचे ठिकाणी होणारा व्यवहार असहायाचे ठिकाणी होत नाही असे सांगितले नाही. त्यामुळे, ज्या प्रातिपदिकाच्या अन्ती 'सूत्र' हा शब्द आहे अशा सूत्रान्त प्रातिपदिकाहून ठक् प्रत्यय व्हावा असे विधान करणाऱ्या 'सूत्रान्तात् ठक् ' या सूत्रान्वये, केवळ ' सूत्र ' या असहाय प्रातिपदिकाहून देखील ठक् प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते. तसेच ' दशन् ' हा शब्द आहे अन्ती ज्याच्या अशा तदन्त-शब्दाहून जसा 'ड' प्रत्यय होतो तसाच केवळ ' दशन् ' शब्दाहून देखील ' ड ' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते. तसेच 'एक' शब्द किंवा ' गो ' शब्द आहे पूर्वी ज्याच्या अशा एकपूर्व किंवा गोपूर्व शब्दाहून जसा ठञ् प्रत्यय होतो तसाच तो प्रत्यय केवळ ' एक ' किंवा केवळ ' गो ' शब्दाहून होण्याची आपत्ति येते. ही आपत्ति व्यपदेशिवद्भाव मान-ल्याने येते ती टळावी) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात.—

व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ॥ ३२ ॥

' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' ही परिभाषा (जेथे सूत्रांत विशिष्ट प्रातिपदिकांचें ग्रहण करून त्यांना प्रत्यय होणे सांगितले आहे तशा) प्रातिपदिकाचे ठिकाणी लागू पडत नाही ''

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ज्या अर्थी वर दिलेल्या तीन सूत्रांत सूत्रान्त प्रातिपदिकाहून ठक् प्रत्यय व्हावा, दशान्त प्रातिपदिकाहून ' ड ' प्रत्यय व्हावा, व एकपूर्व किंवा गोपूर्व प्रातिपदिकाहून ' ठञ् ' प्रत्यय व्हावा असे सांगितले आहे त्या अर्थी अशा सूत्रान्त, दशान्त, व एकपूर्व किंवा गोपूर्व प्रातिपदिकाच्या विषयात व्यपदेशिवद्भाव लागू पडत नाही, व त्यामुळे केवळ सूत्र, दशन्, एक, व गो या प्रातिपदिकांहून त्या त्या सूत्रात सांगितलेले प्रत्यय होऊं शकत नाहीत.)

पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येकयोगे एव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणमस्या ज्ञापकम् ।

' पूर्वात् सपूर्वादिनि ' असे एक सूत्र न करिता पूर्वादिनि ,' ' सपूर्वाच्च ' सू० १८८६ व १८८७ अशी दोन वेगळी सूत्रे केली आहेत हेच या परिभाषेचें ज्ञापक होय (पूर्वात्सपूर्वादिनि असे एकच सूत्र केले असते तर, पूर्वी काहीं आहे ज्याच्या अशा पूर्वान्त प्रातिपदिकाहून इनि प्रत्यय व्हावा ' असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता, व ही परिभाषा नसती तर व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' या परिभाषेप्रमाणे, केवळ ' पूर्व ' या प्रातिपदिकाहून देखील इनि प्रत्यय झाला असता. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, तसे एकच सूत्र केले असते तर, केवळ ' पूर्व ' या प्रातिपदिकाहून इनि प्रत्यय होऊं शकला नसता पण पूर्व ' या प्रातिपदिकाहून देखील इनि प्रत्यय होणे इष्ट असल्यामुळे, पाणिनीला वर सांगितलेली दोन सूत्रे करावी लागली, व अशा रीतीने ती दोन सूत्रे ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरतात.)

न चेष्टादिभ्य इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं तथा पाठोऽत एवानिष्टीत्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनानिष्टी यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि तावत उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च ।

' इष्टादिभ्यश्च ' सू० १८८८ या उत्तरसूत्रात ' सपूर्वाच्च ' या पूर्वसूत्राची अनुवृत्ति व्हावी ह्मणून पाणिनीने दोन वेगळी वरील सूत्रे केली, व अशी अनुवृत्ति असल्यामुळेंच, ' अनिष्टी ' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात— असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणणे बरोबर नाहीं; कारण वरील दोन सूत्रे या परिभाषेचें ज्ञापक आहेत असे ज्या भाष्यांत सांगितले आहे ते ज्ञापकपर भाष्य प्रमाण असल्यामुळे ' अनिष्टी ' इत्यादि रूपें अशुद्ध आहेत असच मानले पाहिजे (' इष्टादिभ्यश्च ' या सूत्रांत ' सपूर्वाच्च ' या सूत्राची

अनुवृत्ति व्हावी ह्मणून पाणिनीने एक सूत्र न करितां दोन वेगळी सूत्रे केली असे मानल्यास, योगविभाग चरितार्थ ठरेल व वरील दोन सूत्रे या परिभाषेचे ज्ञापक मानली जाऊं शकणार नाहीत पण ज्याअर्थी भाष्यकारानीं ती दोन सूत्रे या परिभाषेची ज्ञापक मानली आहेत—व भाष्यकाराचे ह्मणणे प्रमाण मानलेच पाहिजे—त्याअर्थी ' सपूर्वाच्च ' हे सूत्र ' इष्टादिभ्यश्च ' या सूत्रात अनुवृत्त होत नाही हे मानणे भाग आहे, व तसे मानले असता, ' नञ्+इष्ट+इनि=अनिष्टी ' हे रूप आपोआपच अशुद्ध ठरते; कारण ' इष्ट ' इत्यादि शब्दांपासून इनि प्रत्यय होणे सांगितले आहे, इष्टान्त शब्दाहून, इनि प्रत्यय होणे सांगितले नाहीं, व प ३१ प्रमाणे तदन्तविधि होऊं शकत नाहीं) दोन वेगळी सूत्रे न करिता एकच सूत्र—ह्मणजे पूर्वात्सपूर्वादिनि ' एवढे एकच सूत्र—केले असते तरी (' क्वचिदेकदेशोऽप्यनुवर्तते ' या परिभाषेप्रमाणे, ' सपूर्वात् ' एवढ्याच पदाची ' इष्टादिभ्यश्च ' या) उत्तरसूत्रांत अनुवृत्ति करण्यांत काहीच अडचण आली नसती. (ह्मणून अनुवृत्ति होण्याकरिता योगविभाग केला आहे हे मानणे अगदीं चूक ठरते ही परिभाषा असल्यामुळे, तसा योगविभाग करणे भाग पडले, व अशा रीतीने तो योगविभाग या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो)

अत एव नान्तादसङ्ख्यादेरिति चरितार्थम् । अन्यथा पञ्चम इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादित्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

ही परिभाषा असल्यामुळेच ' नान्तादसङ्ख्यादेर्मट् सू० १८५० हे सूत्र चरितार्थ ठरते. ही परिभाषा नसती तर ' पञ्चम ' इत्यादि स्थली देखील, ' व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' या परिभाषेप्रमाणे, ' पञ्चन् ' इत्यादि नान्त संख्यावाचक शब्दाला व्यपदेशिवद्भावाने संख्यादि मानता येत असल्यामुळे, ते सूत्र व्यर्थ ठरले असते (तस्य पूरणे डट् ' सू० १८४९ या सूत्रानंतर ' नान्तादसंख्यादेर्मट् ' हे सूत्र आहे, व या उत्तरसूत्राचा अर्थ असा आहे कीं संख्यावाचक नकारान्त शब्दापूर्वी संख्यावाचक शब्द नसल्यास, त्याला झालेल्या ' डट् ' प्रत्ययाला ' मट् ' आगम होतो येथे जर व्यपदेशिवदेकस्मिन् ' ही परिभाषा लावली तर पञ्चन् ' अष्टन् ', दशन् , इत्यादि नकारान्त संख्यावाचक शब्द देखील व्यपदेशिवद्भावाने ' संख्यादि ' ह्मणता येतील, व त्यामुळे ' नान्तादसंख्यादे ' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थल सापडणार नाही, व ते सूत्र व्यर्थ ठरेल पण या परिभाषेप्रमाणे अशा ठिकाणी व्यपदेशिवद्भावाचा प्रतिषेध केला असल्यामुळे, ते सूत्र चरितार्थ ठरते)

इयं च प्रातिपदिकग्रहणे एव न तु प्रातिपदिकाप्रातिपदिकग्रहणे, तेनो गितश्चेत्यत्र न दोष इति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्

ज्या सूत्रात प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तशाच सूत्राला ही परिभाषा लागते पण जेथे सूत्रात असा शब्द उच्चारला आहे की जो प्रातिपदिकास व त्याचप्रमाणे अप्रातिपदिकासहि लागू पडतो तेथे ही परिभाषा लागत नाही ह्मणूनच ' उगितश्च ' सू०

४५५ (या सूत्रात 'उगित्' असा शब्द उच्चारला असता मुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाही व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यात) कांही अडचण येत नाही असे त्या सूत्रावरील भाष्यातच ४-१-६ सांगितले आहे. (' उक् ' प्रत्याहारातील उ, ऋ, किंवा ऌ ज्यात इत् आहेत त्याला ' उगित् ' असे म्हणतात. प्रत्यय उगित् असूं शकतो, जसे मतुप्, शतृ इत्यादि प्रातिपदिकहि ' उगित् ' असू शकते, जसे सर्वादिगणात पठित असलेलें ' भवतु ' हे सर्वनाम सारांश ' उगित् ' हा शब्द प्रातिपदिकास व तसेच अप्रातिपदिकास लागणारा असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागू पडत नाही. ' उगितश्च ' या सूत्राचा ' उगितः प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा किंवा उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा असा ' उगितश्च ' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं प्रश्न केला आहे, व ते म्हणतात की, ' उगित. प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ केला तर ' भवती ' ' महती ' अशीं रूपे सिद्ध होतील, पण ' अतिभवती,' ' अतिमहती ' अशी रूपे सिद्ध होणार नाहीत तशी रूपे तदन्तविधीनें सिद्ध होऊं शकतील असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ' अशी परिभाषा आहे ' उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् असा जर सूत्राचा अर्थ केला तर अतिभवती, अतिमहती अशी रूपे सिद्ध होतील, पण भवती, महती ही रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत व्यपदेशिवद्भावानें ती रूपे सिद्ध होऊ शकतील असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ' ही परिभाषा आहे. पण भाषेत तर भवती, अतिभवती व महती, अतिमहती अशीं दोन्हीं प्रकारची रूपे प्रचलित असून शुद्ध आहेत मग ही दोन्ही प्रकारची रूपे सिद्ध व्हावी कशी ? दोन्हीकडून अशा प्रकारची अडचण दाखवून त्या अडचणीचे निवारण करण्याकरितां भाष्यकार असे म्हणतात की, ' उगित् ' हा शब्द केवळ प्रातिपदिकाचा बोधक नसून प्रातिपदिक व अप्रातिपदिक या दोहोंचाहि बोधक आहे. म्हणून अशा ठिकाणीं वरील दोन्ही परिभाषा ३१ व ३२ लागत नाहींत-म्हणजे अशा ठिकाणी तदन्तविधीचा किंवा व्यपदेशिवद्भावाचा प्रतिषेध लागू पडत नाही,—व त्यामुळे ' उगितश्च ' या सूत्राचा वर दिलेल्या दोन अर्थांपैकीं कोणताहि अर्थ केला तरी उभयविधरूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाहीं.)

इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। तेन अहन्नित्यादेः परमाहन् शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः॥ ३२॥

जेथें सूत्रांत (विशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण केलें असून त्या प्रातिपदिकास) प्रत्यय होणें सांगितलें आहे तशाच ठिकाणीं ही परिभाषा व ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन ' प. ३१ ही परिभाषा लागू पडते असे ' असमासे निष्कादिभ्य.' ५-१-२० या सूत्रा-

वरील भाष्यात व तसेच कैयटाच्या वृत्तीत सांगितले आहे असे आहे म्हणूनच ' अहन् ' सू ४४३ हे सूत्र केवळ ' अहन् ' शब्दाला व तसेच ' परमाहन् ' शब्दाला लागू पडते असे इतर स्थली विस्तारपूर्वक सांगितले आहे (पदाच्या अन्ती नकार असल्यास त्याला रुत्व होते असे ' अहन् ' या सूत्रांत सांगितले आहे त्या सूत्रांत जरी ' अहन् ' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी त्या प्रातिपदिकाहून कोणताहि प्रत्यय होण्याचे विधान केले नाही म्हणून अशा सूत्राला प ३१ व ३२ लागू पडत नाहीत. त्यामुळे ' अहन्++भ्याम्=अहर्++भ्याम् स्थितीत ' हशिच ' सू १६६ या सूत्राने रकाराचा उकार होऊन ' अह+उ+भ्याम्=अहोभ्याम् ' हे रूप जसे होते तसेच ' परमाहोभ्याम् ' हे रूप देखील होते. येथे हे सांगणे जरूर आहे की, जेथे सूत्रांत अन्त, आदि, पूर्व, सह, किंवा त्याच्या पर्यायशब्दाचा उपयोग करून सत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकान्ताहून किंवा सत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक आदि असता समुदायाहून प्रत्यय होणे सांगितले आहे तशाच ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू शकते हे उघड आहे, कारण तशाच ठिकाणी व्यपदेशिवद्भाव होण्याचा संभव असतो.)

परिभाषा ३३

ननु वान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थ कथमत आह ।

' वान्तो यि प्रत्यये ' सू० ६३ इत्यादि सूत्रात (तदन्तविधि करून यान्तप्रत्यय पुढे असतां ' असा अर्थ न होतां,) ' यकाराने सुरू होणारा प्रत्यय पुढे असतां ' असा अर्थ का व्हावा ? म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

" सत्रांत सप्तमीविभक्तीत कोणताहि ' अल् ' उच्चारून तो ' अल् ' पुढे असतांना जे कार्य सांगितले आहे ते कार्य, ' अलादि पुढे असताना ' असा अर्थ करून, करावे " (ही परिभाषा असल्यामुळे, ' यि ' याचा अर्थ ' यादौ ' असा होतो)

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा येन विधिरित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् । अत एव नेड्वशि कृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्याद्यर्थलाभः ॥

ही परिभाषा ' येन विधिस्तदन्तस्य' या सूत्राने होणाऱ्या तदन्तविधीचा अपवाद म्हणून सांगितली आहे ही वाचनिकी असून ' येन विधिस्तदन्तस्य ' १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात पठित केली आहे जेथे सूत्रांत कोणताहि अल् उच्चारून त्या अलाचा

४५५ (या सूत्रात उगित् असा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाही व त्यामुळे इष्टरूपसिद्धि होण्यात) कांही अडचण येत नाही असे त्या सूत्रावरील भाष्यातच ४-१-६ सांगितले आहे. (' उक् ' प्रत्याहारातील उ, ऋ, किंवा ऌ ज्यात इत् आहेत त्याला ' उगित् ' असे ह्मणतात. प्रत्यय उगित् असूं शकतो, जसे मतुप्, शतृ इत्यादि प्रातिपदिकहि ' उगित् ' असू शकते, जसे सर्वादिगणांत पठित असलेलें ' भवतु ' हे सर्वनाम सारांश ' उगित् ' हा शब्द प्रातिपदिकास व तसेच अप्रातिपदिकास लागणारा असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागू पडत नाही. ' उगितश्च ' या सूत्राचा ' उगित. प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा किंवा उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ करावा असा ' उगितश्च ' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी प्रश्न केला आहे, व ते ह्मणतात की, ' उगित प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा अर्थ केला तर ' भवती ' ' महती ' अशी रूपे सिद्ध होतील, पण ' अतिभवती,' ' अतिमहती ' अशी रूपे सिद्ध होणार नाहीत. तशी रूपे तदन्तविधीने सिद्ध होऊ शकतील असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणणे बरोबर नाही, कारण ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति ' अशी परिभाषा आहे. ' उगिदन्तात् प्रातिपदिकात् ङीप् स्यात् ' असा जर सूत्राचा अर्थ केला तर अतिभवती, अतिमहती अशी रूपे सिद्ध होतील, पण भवती, महती ही रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. व्यपदेशिवद्भावाने ती रूपे सिद्ध होऊ शकतील असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणणे बरोबर नाही, कारण ' व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन ' ही परिभाषा आहे. पण भाषेत तर भवती, अतिभवती व महती, अतिमहती अशी दोन्हीं प्रकारची रूपे प्रचलित असून शुद्ध आहेत मग ही दोन्ही प्रकारची रूपे सिद्ध व्हावीं कशी ? दोन्हीकडून अशा प्रकारची अडचण दाखवून त्या अडचणीचे निवारण करण्याकरितां भाष्यकार असे ह्मणतात की, ' उगित् ' हा शब्द केवळ प्रातिपदिकाचा बोधक नसून प्रातिपदिक व अप्रातिपदिक या दोहोचाहि बोधक आहे. ह्मणून अशा ठिकाणीं वरील दोन्ही परिभाषा ३१ व ३२ लागत नाहीत—म्हणजे अशा ठिकाणी तदन्तविधीचा किंवा व्यपदेशिवद्भावाचा प्रतिषेध लागू पडत नाहीं,—व त्यामुळे ' उगितश्च ' या सूत्राचा वर दिलेल्या दोन अर्थांपैकीं कोणताहि अर्थ केला तरी उभयविधरूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाहीं.)

इयं ग्रहणवतेति च परिभाषा प्रत्ययविधिविषयैवेत्यसमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तेन अहन्नित्यादेः परमाहन् शब्दे केवलाहन्शब्दे च प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३२ ॥

जेथें सूत्रांत (विशिष्ट प्रातिपदिकाचें ग्रहण केले असून त्या प्रातिपदिकास) प्रत्यय होणें सांगितलें आहे तशाच ठिकाणीं ही परिभाषा व ' ग्रहणवता प्रातिपदिकेन ' प. ३१ ही परिभाषा लागू पडते असे ' असमासे निष्कादिभ्य.' ५-१-२० या सूत्रा-

वरील भाष्यात व तसेच कैयटाच्या वृत्तीत सांगितले आहे असे आहे ह्मणूनच ' अहन् ' सू ४४३ हे सूत्र केवळ ' अहन् ' शब्दाला व तसेच ' परमाहन् ' शब्दाला लागू पडते असे इतर स्थली विस्तारपूर्वक सांगितले आहे. (पदाच्या अन्ती नकार असल्यास त्याला रुत्व होते असे ' अहन् ' या सूत्रात सांगितले आहे त्या सूत्रांत जरी ' अहन् ' या प्रातिपदिकाचे ग्रहण केले आहे तरी त्या प्रातिपदिकाहून कोणताहि प्रत्यय होण्याचे विधान केले नाही ह्मणून अशा सूत्राला प ३१ व ३२ लागू पडत नाहीत. त्यामुळे ' अहन्+भ्याम्=अहर्+भ्याम् स्थितीत ' हशिच ' सू. १६६ या सूत्राने रकाराचा उकार होऊन ' अह+उ+भ्याम्=अहोभ्याम् ' हे रूप जसे होते तसेच ' परमाहोभ्याम् ' हे रूप देखील होते. येथे हे सांगणे जरूर आहे की, जेथे सूत्रांत अन्त, आदि, पूर्व, सह, किंवा त्यांच्या पर्यायशब्दाचा उपयोग करून सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिकान्ताहून किंवा सूत्रनिर्दिष्ट प्रातिपदिक आदि असता समुदायाहून प्रत्यय होणे सांगितले आहे तशाच ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागू शकते हे उघड आहे, कारण तशाच ठिकाणीं व्यपदेशिवद्भाव होण्याचा संभव असतो.)

परिभाषा ३३

ननु वान्तो यीत्यादौ यादौ प्रत्यय इत्यर्थ कथमत आह ।

' वान्तो यि प्रत्यये ' सू० ६३ इत्यादि सूत्रात (तदन्तविधि करून 'यान्तप्रत्यय पुढे असतां ' असा अर्थ न होता,) ' यकाराने सुरू होणारा प्रत्यय पुढे असतां ' असा अर्थ का व्हावा ? म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे ॥ ३३ ॥

" सूत्रांत सप्तमीविभक्तीत कोणताहि ' अल् ' उच्चारून तो ' अल् ' पुढे असतांना जे कार्य सांगितले आहे ते कार्य, ' अलादि पुढे असताना ' असा अर्थ करून, करावे " (ही परिभाषा असल्यामुळे, ' यि ' याचा अर्थ ' यादौ ' असा होतो)

तदन्तविधेरपवाद इयम् । वाचनिक्येषा येन विधिरित्यत्र भाष्ये पठिता । अस्याश्च स्वरूपसती सप्तमी निमित्तम् । अत एव नेड्वशि कृतीत्यादौ वशादेः कृत इत्याद्यर्थलाभः ॥

ही परिभाषा ' येन विधिस्तदन्तस्य' या सूत्राने होणाऱ्या तदन्तविधीचा अपवाद म्हणून सांगितली आहे ही वाचनिकी असून ' येन विधिस्तदन्तस्य ' १-१-७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात पठित केली आहे जेथे सूत्रांत कोणताहि अल् उच्चारून त्या अलाचा

सप्तमीविभक्तीच्या रूपानें निर्देश केला आहे (मग त्या सप्तमीचा अर्थ षष्ठी विभक्तीत करावा लागला तरी हरकत नाहीं पण 'अल्' सप्तमीविभक्तीतच उच्चारला असला पाहिजे) तेथें ही परिभाषा लागू पडते म्हणूनच ' नेड्वशि कृति ' सू० २९८१ इत्यादि सूत्रात वशादेः कृतः असा अर्थ होतो (' वशि म्हणजे ' वश् ' प्रत्याहारातील कोणताहि अल्, नेड्वशि कृति ह्या सूत्रात अशा प्रकारचा अल् सप्तमी विभक्तीत उच्चारला आहे व त्या सप्तमी विभक्तीचा अर्थ जरी षष्ठी विभक्तिप्रमाणे होतो तरी ही परिभाषा लागू पडते, व त्यामुळे, ' वशादेः कृत्प्रत्ययस्य इट् न स्यात् ' असा अर्थ होतो.)

इयं चार्द्धधातुकस्येडिति सूत्रे वलादिग्रहणसामर्थ्याद्विशेष्यविशेषणयोरुभयोः सप्तम्यन्तत्व एव प्रवर्तते। तेन डः सि धुडित्यादौ सादेः पदस्येति नार्थः ॥

' आर्धधातुकस्येड् वलादेः सू० २१८४ ह्या सूत्रात ' वलादेः ' ह्या ठिकाणीं ' आदि ' शब्दाचे ग्रहण केले आहे ह्यावरून हे सिद्ध होतें कीं, जेथे सूत्रात विशेषण व विशेष्य ह्या दोहोंचाहि निर्देश केला असून ती दोन्ही सप्तमी विभक्तीत उच्चारली असतील तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते (' आर्धधातुकस्येड् वलादेः ' ह्या सूत्रात वल् प्रत्याहारातील वर्ण ' वलि ' अशा रीतीनें सप्तमी विभक्तीत उच्चारला नसून षष्ठी विभक्तींत उच्चारला आहे व ' वलादे ' हे विशेषण व ' आर्धधातुकस्य ' हे विशेष्य षष्ठी विभक्तीत उच्चारलीं आहेत. त्यामुळे, ह्या सूत्रास ही परिभाषा लागत नाहीं आणि म्हणूनच ह्या सूत्रात ' वलादेः ' ह्या ठिकाणी ' आदि ' शब्दाचे ग्रहण केले आहे. 'आर्धधातुके वलि' असे सूत्र असते तर ही परिभाषा लागू पडली असती) ह्मणूनच 'ड सि धुट् सू० १३१-' डान्तस्य सस्य धुट् वा स्यात् '-इत्यादि स्थलीं, ' सादेः पदस्य ' असा अर्थ होत नाहीं. (कारण येथे ' सि ' हे कशाचेहि विशेषण नाहीं, व विशेषण आणि विशेष्य ह्याचा ह्या सूत्रात सप्तमी विभक्तींत निर्देश केला नाहीं. ह्मणून येथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं ' सादेः पदस्य ' असा अर्थ केल्यास, ' षड्+सु ' अशा स्थितींत, ' सु ' हा प्रत्यय असून पद नसल्यामुळे, त्याला ' धुट् ' होणार नाहीं, व ' षट्त्सु ' असे वैकल्पिक रूप सिद्ध होणार नाहीं)

तीषसह, सेऽसिचीत्यादौ यथा तादेरित्याद्यर्थलाभस्तथा शब्देन्दुशेखरे निरूपितम् ॥ ३३ ॥

' तीषसहलुभरुषरिषः ' सू० २३४० व ' सेऽसिचि कृतचृतछृदतृदनृतः ' सू० २५०६ इत्यादि सूत्रात ' तादेः ' ' सादेः ' असा अर्थ कसा होतो हें शब्देन्दुशेखरांत सांगितले आहे. (वरील दोन्हीं सूत्रात ' आर्धधातुकस्य ' ह्या पदाची अनुवृत्ति आहे. ' तीषसह ' ह्या सूत्रांत ' ति ' ह्या सप्तम्यन्ताला मानून, 'आर्धधातुकस्य' हे विपरिणामानें सप्तम्यन्त केलें असतां, विशेषण ' ति ' व विशेष्य ' आर्धधातुके ' हीं दोन्ही सप्तम्यन्त असल्यामुळें ही परिभाषा लागते, व ' ति ' ह्याचा ' तादेः ' असा अर्थ

होतो. तसेच ' सेऽसिचि ' ह्या मन्त्रात ' असिचि से ' हे सप्तम्यन्त विशेषण असून ' आर्धधातुकस्य ' हे अनुवृत्त पद सप्तम्यन्तात विपरिणाम करून विशेष्य केल्यास, विशेषण व विशेष्य सप्तमी विभक्तीत असल्यामुळे ' से ' ह्याचा अर्थ ' सादि. ' असा होतो दोन्हीं सूत्रात जरी सप्तमी षष्ठ्यर्थक आहे तरी अल्‌चा सप्तमी विभक्तीत निर्देश केला असल्यामुळे व विशेष्य विभक्तिविपरिणामाने सप्तमीत अनुवृत्त असल्यामुळे ही परिभाषा लागू पडण्यात काही अडचण येत नाही)

परिभाषा ३४

घटपटं घटपटावित्यादिसिद्धय आह ॥

' घट ' व ' पट ' ह्या दोन व्यक्तिवाचक पदाचा समास केला असता 'घटपटम्' व ' घटपटौ ' अशी दोन्ही प्रकारची सामासिकरूपे (विकल्पेकरून) सिद्ध व्हावीं ह्या-करितां ही परिभाषा सागतात —

सर्वो द्वन्द्वो विभाषयैकवद्भवति ॥ ३४ ॥

" सर्व द्वन्द्व विकल्पेकरून एकवचनान्त (समाहार द्वन्द्व) होतात. "

द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादिप्रकरणाविषयः सर्वो द्वन्द्व इत्यर्थः ॥ चार्थे द्वन्द्व इति सूत्रेण समाहारेतरेतरयोगयोरविशेषेण द्वन्द्वविधानान्न्यायसिद्धेयम् ॥

' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ' इत्यादि प्रकरणात न येणारा द्वन्द्व असा ह्या परिभाषेतील 'द्वन्द्व' शद्वाचा अर्थ समजावा (' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ' ह्या सूत्रापासून ' गवाश्वप्रभृतीनि च' ह्या सूत्रापर्यंत जीं सूत्रे आहेत त्या सूत्रांनी–सू० ९०६ ते ९१५–नियमेकरून एकवचनी नपुंसक होणाऱ्या समाहारद्वन्द्वास ही परिभाषा लागत नाहीं, व तेथे विकल्प न होता, समाहारद्वन्द्वच होतो) ' चार्थे द्वन्द्वः ' सू० ९०१ ह्या द्वन्द्वविधायक सूत्रांतील ' च ' चे जे दोन अर्थ–ह्मणजे ' समाहार ' व ' इतरेतर-योग '—आहेत ह्या पैकीं कोणत्याहि अर्थात द्वन्द्व समास करावा असे सांगितले अस-ल्यामुळे, त्या सूत्रपठितन्यायाने ही परिभाषा सिद्ध होते. (सारांश ही परिभाषा ' चार्थे द्वन्द्व ' या सूत्राच्या अर्थाचा केवळ अनुवाद करणारी आहे.)

तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रस्थं बहुवचनस्येतिग्रहणमस्या ज्ञापकम् तद्धीदं तिष्यपुनर्वस्वित्यत्र तद्व्यावृत्त्यर्थम् ॥

' तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ' सू० ८२० या सूत्रां-तील ' बहुवचनस्य ' हा शद्व या परिभाषेचा ज्ञापक आहे व तो शद्व ह्या सूत्रांत अशा

करिता घातला आहे की, हे सूत्र ' तिष्यपुनर्वसु ' अशा (नपुंसक एकवचनान्त समाहारद्वन्द्वरूपी) सामासिक शब्दास लागू नये. (तिष्य नक्षत्र एक, व पुनर्वसु नक्षत्र दोन असल्यामुळे, तिष्य व पुनर्वसु याचा द्वन्द्व समास केला असता, जर नित्य बहुवचनाचीच प्राप्ति असती तर ' तिष्यपुनर्वस्वो ' या सूत्रांत ' बहुवचनस्य ' हा शब्द घालण्याची काहीच गरज नव्हती व तो शब्द व्यर्थ ठरतो पण ही परिभाषा असल्यामुळे द्वन्द्वसमास करतेवेळी विकल्पाने समाहारद्वन्द्व होत असतो, व तिष्य आणि पुनर्वसु याचा समाहार द्वन्द्व केला असतां जे एकवचनी सामासिकरूप होईल तशा एकवचनी रूपास ही परिभाषा लागू नये म्हणून ' बहुवचनस्य ' हा शब्द त्या सूत्रात घालणे भाग पडले, व अशा रीतीने तो शब्द चरितार्थ होऊन या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो. पण येथे सहज असा प्रश्न उद्भवतो की, ' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ' या प्रकरणांत ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र पठित असल्यामुळे व त्या प्रकरणात पठित असलेल्या सूत्रानी होणारा द्वन्द्व नियमेकरून एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होत असल्यामुळे, 'तिष्यपुनर्वस्वो ' हे सूत्रच व्यर्थ ठरते, कारण तिष्य व पुनर्वसु हे प्राणि नसल्यामुळे ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र त्याना लागू पडून त्याचा नियमाने एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होणार व बहुवचनान्त इतरेतरयोगद्वन्द्व समास होणारच नाहीं पण ' बहुवचनस्य ' हा शब्द वरील सूत्रात घातला असल्यामुळे, हे स्पष्ट होते की, तिष्य व पुनर्वसु याचा विकल्पेकरून एकवचनी समाहारद्वन्द्व होतो, व तसा समाहारद्वन्द्व अशाच ठिकाणीं होतो की, जेथे व्यक्ति प्राधान्येकरून विवक्षित नसून जाति प्रधानत्वाने विवक्षित आहे, पण जेथे व्यक्ति प्रधानत्वाने विवक्षित आहे तेथे समाहारद्वन्द्व न होता इतरेतरद्वन्द्व होतो. अशा रीतीने व्यवस्थित विभाषेने ' जातिरप्राणिनाम् ' या सूत्राचा अर्थ केला असता, ' तिष्यपुनर्वस्वो ' या सूत्रातील ' बहुवचनस्य ' हा शब्द चरितार्थ ठरतो, व त्या शब्दाच्या सामर्थ्याने हे ध्वनित होते कीं, प्रत्येक द्वन्द्वसमास इतरेतरयोग व समाहार अशा दोन्ही रूपांत होऊ शकतो.)

न चैवमप्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्यैकवद्भावेन बहुवचनाभावादिदं सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम् । तद्वैकल्पिकत्वस्याप्यनेन ज्ञापनात् ।

' जातिरप्राणिनाम् ' सू० ९१० या सूत्रान्वये (जे प्राणि नाहींत त्याचा) नित्य एकवचनी समाहारद्वन्द्व होत असल्यामुळे (व तिष्य व पुनर्वसु हे प्राणि नसल्यामुळें त्याचा समास करतेवेळीं) बहुवचनाची प्राप्तिच नाही म्हणून, ' तिष्यपुनर्वस्वो ' हे सूत्र व्यर्थ ठरते—असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण (' तिष्यपुनर्वस्वोः ' या सूत्रांत ' बहुवचनस्य ' हा शब्द घातला असल्यामुळे) त्या शब्दाने हे देखील ज्ञापित होतें की, ' जातिरप्राणिनाम् ' या सूत्रान्वये विकल्पेकरून दोन्ही प्रकारचे द्वन्द्व समास होत असतात (सारांश जरी 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य' या प्रकरणांत ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र पठित आहे व जरी त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रानी

नियमेकरून एकवचनी समाहारद्वन्द्वच होतो तरी ' तिष्यपुनर्वस्वो ' या सूत्रांत ' बहुवचनस्य ' हा शब्द घातला असल्यामुळे हे ज्ञापित होते की, ' जातिरप्राणिनाम् ' या सूत्राने होणारा द्वन्द्वसमास विकल्पाने इतरेतरयोगरूपीहि होऊं शकतो, व हा विकल्प व्यवस्थित विकल्प आहे हे मागील पंक्तीत सांगितलेच आहे)

न चैते प्राणिन इति वाच्यम्। आपोमयः प्राण इति श्रुतेरद्भिर्विना म्लायमानप्राणानामेव प्राणित्वात्। स्पष्टं चेदं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रे भाष्ये ॥

तिष्य व पुनर्वसु हे प्राणी आहेत (म्हणून ' जातिरप्राणिनाम् ' हे सूत्र त्याना लागूच पडत नाही व ' तिष्यपुनर्वसु ' असा नपुंसक एकवचनान्त समाहारद्वन्द्व होऊंच शकत नाही म्हणून या उदाहरणात विकल्पेकरून दोन्ही प्रकारच्या द्वन्द्वाची प्राप्ति नसल्यामुळे, तिष्यपुनर्वस्वो ' या सूत्रातील बहुवचनस्य हा शब्द व्यर्थ ठरतो व तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाही)—असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' आपोमय प्राण ' ह्या श्रुतीवरून हे स्पष्ट होते की पाण्याशिवाय ज्याचा प्राण राहं शकत नाही त्यानाच प्राणी ही संज्ञा लागू पडते (तिष्य व पुनर्वसु हे पाण्याशिवाय देखील राहं शकत असल्यामुळे, त्याना प्राणी ही संज्ञा लागू पडत नाहीं, आणि म्हणून 'जातिरप्राणिनाम्' हे सूत्र त्याचे ठिकाणी लागू पडते व त्याचा विकल्पेकरून समाहारद्वन्द्व होऊं शकतो, व तसेंच ' तिष्यपुनर्वस्वोः ' ह्या सूत्रान्वये इतरेतरयोगद्वन्द्वहि होऊं शकतो, आणि ' तिष्यपुनर्वस्वो ' हे सूत्र असे सांगते की, जेथे इतरेतरयोगद्वन्द्व होउन बहुवचनाची प्राप्ति आहे तेथे बहुवचनाचे जागी द्विवचन करावे व जेथे विकल्पाने समाहारद्वन्द्व होऊन बहुवचनाची प्राप्ति नाही तशा ठिकाणी या सूत्राची प्रवृत्तिच होत नाही सारांश ' तिष्यपुनर्वस्वो ' हे सूत्र व तसेच त्या सूत्रातील ' बहुवचन हा शब्द व्यर्थ ठरत नाही, व वर सांगितल्याप्रमाणे ' बहुवचनस्य हा शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो) ' तिष्यपुनर्वस्वो ' १–२–६३ या सूत्रांवरील भाष्यात हे सर्व सांगितले आहे.

अत एव द्वन्द्वश्च प्राणीत्यादेः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति विपरीतनियमो न ॥ ३४ ॥

म्हणूनच ' द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य ' इत्यादि स्थली, ' प्राण्यङ्गानामेव समाहार असा उलट नियम सिद्ध होत नाही. (ह्या परिभाषेप्रमाणे सर्व द्वन्द्व विकल्पेकरून समाहारद्वन्द्व होतात तथापि ' प्राणितूर्य ' या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्राच्या विषयात समाहारद्वन्द्वच व्हावा व इतरेतरद्वन्द्व होऊं शकत नाही असा नियम करण्याकरितां ती सूत्रे सांगितलीं आहेत. पण तेवढ्याच सूत्रात सांगितलेल्या ठिकाणी समाहारद्वन्द्व व्हावा व इतर ठिकाणी तसा द्वन्द्व होऊ नये असा उलट नियम मानणे बरोबर नाही)

परिभाषा ३५

सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते ॥ ३५ ॥

"(अष्टाध्यायीतील सूत्रांत सांगितलेले) सर्व नियम वेदात विकल्पेकरून लागू पडतात"

व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये बहुलमिति योगविभागेन षष्ठीयुक्तश्छन्दसीति सूत्रे वेति योगविभागेन चैषा साधिता । तेन प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यतीत्यादि सिद्धम् । युध्यत इति प्राप्नोति ॥ ३६ ॥

'व्यत्ययो बहुलम्' ३–१–८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात, बहुलम्' असा योगविभाग करून आणि (पूर्व सूत्रातून 'छन्दसि' ह्या शब्दाची अनुवृत्ति करून व अशा रीतीने 'छन्दसि बहुलम्' असे योगविभागाने पृथक् सूत्र तयार करून) आणि तसेच 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा' १–४–९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात 'वा' ('छन्दसि वा') असा योगविभाग करून ही परिभाषा सिद्ध केली आहे. ही परिभाषा असल्यामुळेच 'प्रतीपमन्य ऊर्मिर्युध्यति' इत्यादि सिद्ध होते (युध्' हा दिवादिगणातील धातु 'अनुदात्तेत असल्यामुळे, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ ह्या सूत्राने त्याला आत्मनेपदप्रत्यय पावले आहेत, परंतु सर्वच सूत्रे वेदात विकल्पेकरून लागत असल्यामुळे 'युध्यते' असे रूप न करिता, 'युध्यति' असे परस्मैपदाचे रूप केले आहे) वास्तविक 'युध्यते' असा प्रयोग प्राप्त होता

परिभाषा ३६

ननु क्षिय इत्यादावियङ्कथमत आह ॥

'क्षिय.' सू० ३३३८ इत्यादि सूत्रात इयङ्' कशाच्या आधारे केला आहे? ('अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' सू० २७१ ह्या सूत्राने धातूच्या इकारास व उकारास, 'अच्' पुढे असतां, अनुक्रमेकरून इयङ् व उवङ् असे आदेश होतात 'क्षिय' ह्या सूत्रांतील 'क्षि' हा धातु नसून ह्या शब्दाने धातुचे अनुकरण केले आहे म्हणून अचि श्नु' ह्या सूत्राने त्या 'क्षि' शब्दातील इकारास इयङादेश न व्हावा व 'क्षियः' असें रूप होऊ नये. ते कां होते ह्याचे कारण स्पष्ट व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

प्रकृतिवदनुकरणं भवति ॥ ३६ ॥

"प्रकृतींचें (मूलशब्दाचे) अनुकरण करणाऱ्या शब्दाचे जागी प्रकृतीचे नियम लागतात."

(म्हणूनच अनुकरण व त्याची प्रकृति ह्याचीं एकसारखींच रूपे होतात)

क्षिय इतीयङ्निर्देशोऽस्या ज्ञापकः ॥ तत्रैव प्रातिपदिकत्वनिबन्धन विभक्तिकरणादिनित्या चेयमिति क्षियो दीर्घादिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥३६॥

'क्षिय' ह्या जागी केलेला इयङ् आदेश ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे 'क्षिय असे रूप करिताना प्रातिपदिकास होणारा विभक्तिप्रत्यय लावला असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य आहे हे देखील सिद्ध होते असे 'क्षियो दीर्घात्' ८–१–४३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे (मूळ 'क्षि' धातुचे अनुकरण करणाऱ्या 'क्षि' ह्या शब्दाची 'क्षि' धातूप्रमाणेच वास्तविक, ह्या परिभाषेप्रमाणे, रूपे व्हावी, 'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू १७८ ह्या सूत्राप्रमाणे धातूला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत नाही म्हणून प्रातिपदिकास लागणारे विभक्तिप्रत्यय 'क्षि' ह्या शब्दास होऊ नयेत तथापि तसे विभक्तिप्रत्यय लावून 'क्षिय' असे षष्ठीचे रूप केले आहे ह्यावरून हे सिद्ध होते की, ही परिभाषा अनित्य आहे)

परिभाषा ३७

ननु रामावित्यादौ वृद्धौ कृतायां कार्यकालपक्षे कथं पदत्वमुभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वाभावाद्यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गमित्यस्याभावादत आह ॥

'रामौ' इत्यादि स्थली वृद्धि केल्यावर 'रामौ' या शद्बाला कार्यकालपक्षात पदसंज्ञा कशी प्राप्त व्हावी? कारण एकादेशाला एकेच वेळीं पूर्ववर्णाचा अन्त व उत्तरवर्णाचा आदि, 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वये, मानता येत नाही. त्या एकादेशास उत्तरवर्णाचा आदि मानल्यास, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति प्रत्ययापूर्वी राहत नाही, त्या एकादेशास पूर्ववर्णाचा अन्त मानल्यास, तो शद्ब प्रत्ययान्त राहत नाही, अशा रीतीने तदादि व तदन्त असा 'रामौ' हा शद्ब ठरत नसल्यामुळे, त्याला पद कसें म्हणावे? ('रामौ पश्य' या उदाहरणात 'तिङ् अतिङ' सू ३९३५ या सूत्रान्वये 'पश्य' या तिङन्ताला अनुदात्त स्वर करतेवेळी, जर ते तिङन्त पद अतिङन्त पदापुढे असेल तरच त्याला अनुदात्त स्वर होतो असा नियम असल्यामुळे, 'रामौ' हे पद आहे किंवा नाही ह्या संबधानें विचार करिताना, कार्यकालपक्षातें 'तिङ् अतिङ' या सूत्राजवळ 'सुप्तिङन्त पदम्' हे पदसंज्ञाविधायक सूत्र उपस्थित होते. त्यावेळीं 'वृद्धिरेचि' सू ७२ या सूत्रान्वये 'राम+औट्=रामौ' असा वृद्धिरूप एकादेश पुर्वीच होऊन गेलेला असल्यामुळे, व प्रकृति व प्रत्यय आपापल्या स्वरूपात उपलब्ध नसल्यामुळे 'रामौ' याला सुबन्त मानावे कसे? कारण अन्ती असलेला 'औट्' हा प्रत्यय एकादेशाने गिळंकृत केला आहे 'औ' ह्या वृद्धिरूप एकादेशास जर एकेच वेळी 'राम' या प्रकृतीचा अन्त व 'औट्' या प्रत्ययाचा आदि मानतां आले तर 'रामौ' याल

पद मानता येईल. पण ' उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् ' असा भाष्य सिद्धान्त आहे म्हणून तसे करितां येत नाहीं. ' औ ' या एकादेशास ' राम ' ह्या प्रकृतीचा अन्त मानता येते, किंवा औट् या प्रत्ययाचा आदि मानता येते ' औ ' ह्या एकादेशास ' राम ' ह्या प्रकृतीचा अन्त मानल्यास, पुढे प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, ' रामौ ' याला सुबन्त मानता येत नाही, व त्यामुळे त्याला पदसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाही ' औ ' या एकादेशास ' औट् ' प्रत्ययाचा आदि मानले तर ' राम्+औ ' अशी स्थिति होऊन, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे ती प्रकृति—म्हणजे ' राम ' ही प्रकृति–न राहता, 'राम्' अशी विकृतप्रकृति राहते ' प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम् ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, ज्याहून प्रत्यय झाला आहे त्या शब्दाच्या प्रारंभापासून प्रत्ययाच्या अखेरपर्यंत जे शब्दस्वरूप असते तशा शब्दस्वरूपाचे, ' सुप्तिङन्तं पदम् ' या सूत्रातील ' सुप् ' या प्रत्ययाने ग्रहण होते व तशा प्रकृति-प्रत्ययसमुदायरूप शब्दासच पदसंज्ञा प्राप्त होते. तसे शब्दस्वरूप येथे उपलब्ध नसल्यामुळे ' रामौ ' याला पद मानावे कसे ? जर ' औ ' ह्या एकादेशास ' औट् ' प्रत्ययाचा आदि मानल्यानें ' राम् ' अशी जी प्रकृति होते त्या प्रकृतीस कोणत्या तरी शास्त्राच्या आधारे ही मूळ प्रकृतीच–म्हणजे ' राम '–आहे असे मानता आले, तरच ' रामौ ' याला कार्यकालपक्षात पदसंज्ञा प्राप्त होऊं शकेल, व ही परिभाषा तसे आधारभूत शास्त्र आहे) म्हणून ही परिभाषा सागतात —

एकदेशविकृतमनन्यवत् ॥ ३७ ॥

" ज्याच्या एक भागांत काही बदल झाला आहे तो त्यामुळे आपल्या पूर्व-रूपाहून भिन्न होत नाही "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' औ ' या एकादेशास ' औट् ' या प्रत्ययाचा आदि मानल्याने ' राम् ' अशी जी एकदेशविकृत प्रकृति होते तिला मूळ प्रकृति–म्हणजे ' राम '–मानता येते, व त्यामुळे ' रामौ ' याला कार्यकालपक्षात पदसंज्ञा प्राप्त होण्यात कांही अडचण येत नाही. वर जी अडचण दाखविली आहे ती कार्यकाल-पक्षातच उपस्थित होते. अशी अडचण यथोद्देशपक्षात येतच नाही, कारण त्या पक्षांत ' राम+औट् ' अशी स्थिति होताच, ' सुप्तिङन्तं पदम्' या सूत्रान्वये पदसंज्ञा एकदम प्राप्त होते, व ' वृद्धिरेचि ' या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' रामौ ' असे रूप झाल्यावर देखील, स्थानिवद्भावाने ती पदसंज्ञा ' रामौ ' याला प्राप्त होते पण कार्य-कालपक्षात ' यदा कार्यं तदा सञ्ज्ञापरिभाषम् ' असा न्याय असल्यामुळे, वर दाखवि-लेली अडचण उपस्थित होते.)

अनन्यवदित्यस्यान्यवन्नेत्यर्थः । तत्रान्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाभावः सुतराम् । अत एव तादृशादर्थबोधः । अन्यथा शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्य-ज्ञानात्ततो बोधो न स्यात् ।

या परिभाषांत असलेल्या 'अनन्यवत्' या शब्दाचा, 'दुसऱ्यासारखा–म्हणजे भिन्न–होत नाही' असा अर्थ आहे 'अनन्यवत्' या शब्दाने दुसऱ्याशी सादृश्य असणे ह्याचा निषेध केला असल्यामुळे (एकदेशात विकृत झालेल्या शब्दाला मूळ शब्द स्वरूपाहून) दुसरेपणा किंवा भिन्नत्व मुळीच प्राप्त होत नाही असे आपोआपच सिद्ध होते म्हणूनच तशा विकृत शब्दाहून अर्थबोध होतो विकृतरूप मूळरूपाहून भिन्न मानल्यास, ज्या वर्णक्रमात अर्थबोध करण्याची शक्ति असते (त्या वर्णक्रमात बदल झाला असल्यामुळे, तो वर्णक्रम आपल्यास दिसत नाही म्हणून) त्या वर्णक्रमाचे ज्ञान होत नसल्यामुळे, त्या विकृत शब्दापासून अर्थाचा बोध होऊ शकणार नाही

एवं च रामिति मान्तस्य यस्माद्विहितस्तत्त्वमौ इत्यस्य परादिवत्वेन सुप्त्वमिति तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम् । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवन्मान्ते तत्त्वं लोकन्यायसिद्धम् ।

(शास्त्रीय कार्य केल्याने मूळ शब्दाच्या एकदेशात बदल पडला तरी तो विकृत शब्द मूळ शब्दच आहे असे ह्या परिभाषेप्रमाणे मानता येते) म्हणून मान्त 'राम्' शब्दाला, ज्या 'राम' या मूळ प्रकृतीहून 'औट्' प्रत्यय झाला आहे तीच ही प्रकृति आहे असे मानतां येत असल्यामुळे व 'औ' या एकादेशास 'औट्' प्रत्ययाचा आदि ('अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वये) मानता येत असल्यामळे 'रामौ' या स्थलीं तदादि व तदन्त या दोन्ही अंशाची उपपत्ति लागते–म्हणजे तदादि व तदन्त या दोन्ही शब्दाच्या अर्थाचा जो समुदाय त्याने युक्त 'रामौ' हा शब्द आहे असे ज्ञान होते व अशा रीतीने 'रामौ' याला सुबन्त मानतां येत असल्यामुळे, त्याचे ठिकाणीं पदसंज्ञा प्राप्त होण्यांत काही अडचण येत नाही (साराश 'राम+औट्=रामौ' या स्थली 'वृद्धिरेचि' या सूत्रान्वये झालेल्या 'औ' ह्या एकादेशास 'औ ' या प्रत्ययाचा आदि मानल्याने, 'रामौ' हा शब्द सुप्प्रत्ययान्त ठरतो; व असे केल्याने जरी 'राम्' अशी विकृत प्रकृति होते तरी ही विकृत झालेली प्रकृति ज्या मूळ 'राम' प्रकृतीहून 'औट्' प्रत्यय झाला आहे तीच ही प्रकृति आहे असे, ह्या परिभाषेप्रमाणे, मानता येत असल्यामुळे, तदादि व तदन्त ह्या दोन्ही अंशाची सिद्धि होते व रामौ' याला पदसंज्ञा प्राप्त होण्यांत काहीं दोष येत नाही) जसे एखाद्या कुत्र्याचे पुच्छ कापलें असल्यास देखील त्याला लोक कुत्रा असेच म्हणतात त्याचप्रमाणे 'राम्' या मान्त प्रकृतीला ही मूळप्रकृतीच–म्हणजे 'राम'–आहे असे लौकिकव्यवहारान्वये मानता येते. (सारांश ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.)

अत एव प्राग्दीव्यत इति सूत्रे भाष्ये दीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थं विकृतनिर्देश एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदित्युक्तम् । एतेनायं न्यायः शास्त्रीयकार्य एव शास्त्रीयविकार एवेत्यपास्तम् ।

(ही परिभाषा लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली आहे) म्हणूनच 'प्राग्दीव्यतोऽण् ' ४-१-८३ या सूत्रावरील भाष्यात, 'दीव्यत् ' हा शब्द ' तेन दीव्यति ' सू० १५५० या सूत्रातील ' दीव्यति ' या शब्दाच्या एकदेशाचे अनुकरण आहे असे सांगून भाष्यकार असा प्रश्न करितात की, असे (इकाररहित) विकृतरूप का बरे (पाणिनीने) उच्चारले आहे ? (व ह्या प्रश्नाचें उत्तर देताना भाष्यकार असे म्हणतात कीं, ज्या अर्थी पाणिनीने असे विकृत रूप उच्चारले आहे) त्यावरूनच ' एकदेशविकृतमनन्यवत ' ही परिभाषा आहे असे आचार्य पाणिनि ज्ञापित करितात म्हणूनच शास्त्रीय कार्य करितानाच ही परिभाषा लागू पडते किंवा जेथे पाणिनीय सूत्र लावल्याने मूळशब्दस्वरुपात बदल झाला आहे तशा विकारालाच ही परिभाषा लागते-हे म्हणणे चूक ठरते. (कारण 'दीव्यति' ह्याचे ' दीव्यत् ' असे जे पाणिनीनें विकृतरुप उच्चारले आहे ते कोणत्याहि पाणिनीय सूत्राने सिद्ध होत नसून स्वतंत्रेच्छ पाणिनीने ते अशास्त्रीय रूप उच्चारले आहे, व ज्याअर्थी भाष्यकारानीं अशा अशास्त्रीय रूपास ही परिभाषा लावली आहे त्यावरूनच हे सिद्ध होते कीं, ही परिभाषा जशी शास्त्रीय कार्यास लागू पडते तशी अशास्त्रीय कार्यास देखील लागू पडते)

विकृतावयवनिबन्धनकार्ये तु नायं, छिन्नपुच्छे शुनि पुच्छवत्त्वव्यवहारवद्विकृतावयवव्यवहारस्य दुरुपपादत्वात् ॥

पण विकृत अवयवाला (तो अवयव विकृत होण्यापूर्वी जसा होता तसाच तो अवयव आहे असे मानून) कार्य करणे झाल्यास ही परिभाषा लागू पडत नाहीं (जसे ' निर्गता जरा यस्मात् स निर्जर ' या स्थलीं ' गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' सू० ६५६ या सूत्रान्वये मूळचा आबन्त ' जरा ' हा शब्द ह्रस्व-म्हणजे ' जर '—असा झाला आहे साराश ह्या स्थली ' आ ' याचे ' अ ' असे विकृत रूप झाले आहे त्यामुळे ' निर्जर ' या शब्दाला आकारान्त शब्द मानून आकारान्त शब्दाप्रमाणे चालवूं नये, अकारान्त शब्दाप्रमाणेच ' निर्जर ' हा शब्द चालवावा.) जसे एखाद्या कुत्र्याची शेपटी कापली असल्यास त्याला शेपटी आहे असा व्यवहार करिता येत नाही तसेच जो अवयव विकृत झाला आहे तो विकृत झाला नाही असे प्रतिपादन करणे कधींहि बरोबर होऊं शकत नाहीं (जसे, ' मघवा बहुलम् ' सू० ३६० ह्या सूत्राने ' मघवन् ' शब्दाच्या अन्त्य नकाराचे जागी ' त् ' असा विकल्पेकरून आदेश होतो, व ' मघवत् ' असा शब्द होऊन तो ' भगवत् ' शब्दाप्रमाणे चालतो. ह्या एकदेश-विकृत ' मघवत् ' शब्दास अन्नन्त ' मघवन् ' च आहे असे मानता येत नाही, व ' श्वयुवमघोनामतद्धिते ' सू० ३६२ ह्या सूत्राने अन्नन्त ' मघवन् ' शब्दाला सांगितलेलें सम्प्रसारण कार्य ' मघवत् ' शब्दास करितां येत नाही)

एवमुक्तपरिमाणग्रहणेऽपि नायम्, उक्तयुक्तेः। एतत् येन विधिरित्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम् ॥

वर सांगितलेल्या लौकिक न्यायावरून असेहि सिद्ध होते की जेथे सूत्रात वर्णानुपूर्वीविशिष्ट (वर्णांचा विशेष क्रमाने उच्चार करून) मोजकेच वर्ण उच्चारून त्या वर्णसमुदायास काही कार्य सांगितले आहे तशा ठिकाणी, त्या वर्णसमुदायांतील वर्णांत कोणत्याहि कारणामुळे बदल झाला असल्यास, तशा विकृत वर्णसमुदायास देखील ही परिभाषा लागत नाहीं. (जसे ' अल्लोपोऽन सू० २३४ ह्या सूत्रात, 'अन्' ह्यातील अकाराचा लोप सांगितला आहे; 'राज्ञ क च' सू० १३६४ ह्या सूत्राने, 'राजन्' शब्दातील अन्त्य नकाराचे जागी ककारादेश होतो असे सांगितले असल्यामुळे, ' छ प्रत्यय लागण्यापूर्वी ' राजन् ' ह्याचे ' राजक् ' असे रूप होते अशा ठिकाणी मोजक्या दोन अक्षरात उच्चारलेल्या वर्णानुक्रमविशिष्ट ' अन् ' ह्याला जे अल्लोपरूपी कार्य सांगितले आहे ते कार्य, राजक् ह्यात विकृतरूप पावलेल्या ' अक् ला, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होत नाही—म्हणजे ' अक् ह्यातील 'अ चा लोप होत नाही व ' छ प्रत्यय लागून ' राजकीयम् ' असे रूप सिद्ध होते.) ' येन विधि ' १–१–७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात व कैयटवृत्तीत हे ध्वनित केले आहे.

यत्र त्वर्द्धं तदधिकं वा विकृतं तत्र जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाभावेन तत्त्वाप्रतीतौ कार्यसिद्धयर्थं विकृतानल्रूपावयवत्वप्रतीत्यर्थं च स्थानिवत्सूत्रम् ।

जेथे अर्धे किंवा अर्ध्याहून अधिक शब्दस्वरूप बदलून गेले आहे अशा ठिकाणीं जातिबोधक असा अवयवाचा बराच भाग नाहींसा झाल्याने दिसत नसल्यामुळे, तोच हा शब्द आहे अशी बुद्धि होऊ शकत नाहीं, म्हणून अशा स्थली कार्यसिद्धि होण्याकरिता व तसेच विकृतावयवस्वरूप (पूर्वशब्दस्वरूपाहून भिन्नस्वरूप) असा जो 'अनल्' आदेश त्याचे ठिकाणी स्थानिवत् बुद्धि (हा स्थानीच आहे अशी बुद्धि) होण्याकरिता, 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' सू ४९ हे सूत्र आहे (अशा ठिकाणी ही परिभाषा लागत नसून, ' स्थानिवदादेश. ' हेच सूत्र लागते सारांश ' स्थानिवदादेश ' हे सूत्र ह्या परिभाषेमुळे व्यर्थ ठरत नाही व ही परिभाषा व ते सूत्र ही दोन्ही चरितार्थ ठरतात ' यत्र त्वर्धं तदधिकं वा विकृतम् ' असे ग्रन्थकाराने लिहिले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, ह्या परिभाषेतील ' एकदेश ' शब्दाचा अर्थ ' अर्ध्यापेक्षा कमी ' असाच समजला पाहिजे. म्हणून ' एरु ' सू० २१९६ ह्या सूत्राने ' ति ' चे जागी लोट् लकारात 'तु' असा आदेश झाला असता, येथे दोन अलापैकी, एका अलात—म्हणजे ' त् ' व ' इ ' ह्यापैकी ' इ ' मध्ये—बदल झाल्यामुळे ही परिभाषा न लागतां, ' स्थानिवदादेश. ' हे सूत्र लागून ' भवतु ' ह्याला ' सुप्तिङन्तं पदम् ' ह्या सूत्राने पदसंज्ञा प्राप्त होते तसेच ' थास से ' सू० २२३६ ह्या सूत्राने ' थास् ' ह्याचे जागी ' से ' असा सर्वादेश होतो, तेथेहि ही परिभाषा न लागता, स्थानिवत् ' सूत्र लागून ' लभसे ' ह्याला पदसंज्ञा प्राप्त होते)

क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधान्न्यायानाश्रयणम् । तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः ।

कोठे कोठे शुद्धरूपाकडे लक्ष देऊन ही परिभाषा उपयोगांत आणली जात नाही. म्हणनच 'अभीयात् इत्यादि रूपें सिद्ध होतात ('अभि+इयात्' ह्या स्थली 'अकः सवर्णे दीर्घ' या सूत्राने होणारा सवर्णदीर्घादेश 'ई' हा, 'अन्तादिवच्च' सू० ७५ ह्या सूत्राने, 'इयात्' ह्या उत्तरपदाचा आदि मानल्यास, 'अभ्' असे पूर्वपद होते, व ते, ही परिभाषा लावून 'अभि' च आहे असे मानल्यास, त्याला पदसंज्ञा प्राप्त होऊन 'झला जशोऽन्ते' सू० ८४ ह्या सूत्राने पदान्ती असणाऱ्या 'भ्' चा 'ब्' होईल; पण शुद्धरूपाकडे नजर ठेवून अशा ठिकाणी ही परिभाषा न लावल्यास, 'अभ् ह्याला पदसंज्ञा प्राप्त होत नाहीं, व त्यामुळे 'भ्' चा 'ब्' न होतां, 'अभीयात्' असें शुद्ध रूप सिद्ध होतें)

स्पष्टं च क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३७ ॥

'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ६–१–१०२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत, ही परिभाषा क्वचित् स्थली लागत नाही, असे कैयटाने ह्मटले आहे, व त्याचे विवरण दुसऱ्या ग्रन्थांत (शब्देन्दुशेखरात) केले आहे. ('श्रेयसि भव'=श्रायस ' ह्या ठिकाणी 'तत्र भव' सू० १४२८ ह्याने 'अण्' व 'देविकाशिंशपा' सू० १४३९ ह्या सूत्राने एकाराचा आकार होऊन 'श्रायस' असे रूप सिद्ध झाले आहे. आता, 'श्रायस' शब्दास प्रथमाविभक्तीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय 'औ' लावला असतां, 'श्रायस+औ= श्रायसौ अशा स्थितींत, 'औ' हा वृद्धिरूप एकादेश 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वयें प्रत्ययाचा आदि मानल्यास 'श्रेयस्+औ' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत ही परिभाषा लावून 'श्रायस्' हा एकदेश विकृत शब्द 'श्रेयस्' शब्दच आहे असे मानल्यास 'ईयसुन्' प्रत्ययान्त 'श्रेयस्' शब्द उगित् असल्यामुळे, 'उगिदचा सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्राने नुमागमाची प्राप्ति होते; पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती येथे न लावल्यास नुमागम न होतां, 'श्रायसौ' असेंच शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

प्रथम प्रकरण समाप्त

द्वितीयं प्रकरणम्

परिभाषा ३८

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीय ॥ ३८ ॥

' पूर्व, पर, नित्य, अन्तरङ्ग व अपवाद ह्यांत मागच्यापेक्षां पुढील अधिक बलवत्तर असते ''

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ॥३८॥

पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र अधिक बलवत् असते ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' सू १७५ ह्या सूत्रामुळे परसूत्र पूर्वसूत्राचे बाधक होते. (जसे राम+भ्याम् अशा स्थितीत, 'सुपि च' सू० २०२ ह्या सूत्राने अदन्त अङ्गाला दीर्घ होऊन ' रामाभ्याम् असे रूप होतें पण ' राम+भ्य· ' अशा स्थितींत दीर्घ होऊन ' रामाभ्य ' असें रूप होत नाही. कारण पूर्वसूत्र 'सुपि च' ह्याचे बाधक परसूत्र ' बहुवचने झल्येत् सू० २०५ हे असल्यामुळें, ते प्रवृत्त होऊन अकाराचे जागी एकार होतो, व ' रामेभ्य· ' असे रूप होतें)

परिभाषा ३९

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितो धिर्न स्यादत आह ॥

(जर वर सागितल्याप्रमाणे परसूत्राने पूर्वसूत्र बाधित होते तर मग) ' भिन्धि ' इत्यादि स्थलीं ' धि ' हा आदेश तातङने बाधित झाल्यामुळे, ' हि ' चा ' धि ' होऊ नये. (' सेर्हि '—सू० २२०१ ह्या तृतीयाध्यायातील सूत्राने, ' सि '-च्या जागी लोट् लकारांत ' हि ' असा आदेश होतो हे सागितले आहे. ह्याच्या नंतरचे ' हुझल्भ्यो हेर्धि सू० २४२५ हे षष्ठाध्यायात सूत्र आहे. ह्या सूत्रान्वये, झलन्त धातुपुढे ' हि ' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागी ' धि ' असा आदेश होतो हे सागितले आहे. ह्या नंतर सप्तमाध्यायांतील ' तुह्योस्तातङ् ' सू० *२१९७ ह्या पर-सूत्राने ' हि ' चे जागी विकल्पेकरून ' तातङ् ' होतो असे सागितले आहे, व हे परसूत्र असल्यामुळें, ' हुझल्भ्यो हेर्धि· ' ह्या पूर्वसूत्राचे, मागील परिभाषेप्रमाणे, बाधक ठरते, म्हणून, ' हि ' चे जागीं ' धि ' असा आदेश न होतां, ' तातङ् ' च व्हावा अशी परिस्थिति उत्पन्न होते, ही अडचण दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

क्वचित्तु लक्ष्यानुरोधान्न्यायानाश्रयणम् । तेनाभीयादित्यादिसिद्धिः ।

कोठे कोठे शुद्धरूपाकडे लक्ष देऊन ही परिभाषा उपयोगांत आणली जात नाही. म्हणनच 'अभीयात' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात ('अभि+इयात्' ह्या स्थली 'अकः सवर्णे दीर्घ' या सूत्राने होणारा सवर्णदीर्घादेश 'ई' हा, 'अन्तादिवच्च' सू० ७५ ह्या सूत्राने, 'इयात्' ह्या उत्तरपदाचा आदि मानल्यास, 'अभ्' असे पूर्वपद होते, व ते, ही परिभाषा लावून 'अभि' च आहे असे मानल्यास, त्याला पदसंज्ञा प्राप्त होऊन 'झला जशोऽन्ते' सू० ८४ ह्या सूत्राने पदान्तीं असणाऱ्या 'भ्' चा 'ब्' होईल; पण शुद्धरूपाकडे नजर ठेवून अशा ठिकाणी ही परिभाषा न लावल्यास, 'अभ्' ह्याला पदसंज्ञा प्राप्त होत नाहीं, व त्यामुळे 'भ्' चा 'ब्' न होतां, 'अभीयात्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते)

स्पष्टं च क्वचिन्न्यायाप्रवृत्तिः प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्र कैयटेन दर्शितेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ३७ ॥

'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' ६–१–१०२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत, ही परिभाषा क्वचित् स्थली लागत नाही, असे कैयटाने म्हटले आहे, व त्याचे विवरण दुसऱ्या ग्रन्थात (शब्देन्दुशेखरात) केले आहे. ('श्रेयसि भव =श्रायसः' ह्या ठिकाणी 'तत्र भव' सू० १४२८ ह्याने 'अण्' व 'देविकाशिंशपा' सू० १४३९ ह्या सूत्राने एकाराचा आकार होऊन 'श्रायस' असे रूप सिद्ध झाले आहे. आतां, 'श्रायस' शब्दास प्रथमाविभक्तीच्या द्विवचनाचा प्रत्यय 'औ' लावला असतां, 'श्रायस+औ= श्रायसौ' अशा स्थितींत, 'औ' हा वृद्धिरूप एकादेश 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वयें प्रत्ययाचा आदि मानल्यास 'श्रेयस्+औ' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत ही परिभाषा लावून 'श्रायस्' हा एकदेश विकृत शब्द 'श्रेयस्' शब्दच आहे असे मानल्यास 'ईयसुन्' प्रत्ययान्त 'श्रेयस्' शब्द उगित् असल्यामुळे, 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्राने नुमागमाची प्राप्ति होते; पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती येथे न लावल्यास नुमागम न होता, 'श्रायसौ' असेंच शुद्ध रूप सिद्ध होते.)

प्रथम प्रकरण समाप्त

द्वितीयं प्रकरणम्

परिभाषा ३८

पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः ॥ ३८ ॥

" पूर्व, पर, नित्य, अन्तरङ्ग व अपवाद ह्यांत मागच्यापेक्षा पुढील अधिक बलवत्तर असते "

पूर्वात्परं बलवत्, विप्रतिषेधशास्त्रात्पूर्वस्य परं बाधकमिति यावत् ॥३८॥

पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र अधिक बलवत् असते ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' सू. १७५ ह्या सूत्रामुळे परसूत्र पूर्वसूत्राचे बाधक होते. (जसे ' राम+भ्याम् ' अशा स्थितीत, 'सुपि च' सू० २०२ ह्या सूत्राने अदन्त अङ्गाला दीर्घ होऊन ' रामाभ्याम् ' असे रूप होते पण ' राम+भ्य: ' अशा स्थितींत दीर्घ होऊन ' रामाभ्य: ' असें रूप होत नाही. कारण पूर्वसूत्र 'सुपि च' ह्याचे बाधक परसूत्र ' बहुवचने झल्येत् ' सू० २०५ हे असल्यामुळे, ते प्रवृत्त होऊन अकाराचे जागी एकार होतो, व ' रामेभ्य: ' असे रूप होते)

परिभाषा ३९

नन्वेवं भिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङा बाधितो धिर्न स्यादत आह ॥

(जर वर सांगितल्याप्रमाणे परसूत्राने पूर्वसूत्र बाधित होते तर मग) ' भिन्धि ' इत्यादि स्थलीं ' धि ' हा आदेश तातङाने बाधित झाल्यामुळे, ' हि ' चा ' धि ' होऊ नये. (' सेर्ह्यपिच्च '—सू० २२०१ ह्या तृतीयाध्यायांतील सूत्राने, ' सि '-च्या जागी लोट् लकारात ' हि ' असा आदेश होतो हे सांगितले आहे. ह्याच्या नंतरचे ' हुझल्भ्यो हेर्धिः ' सू० २४२५ हे षष्ठाध्यायात सूत्र आहे. ह्या सूत्रान्वये, झलन्त धातुपुढे ' हि ' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागी ' धि ' असा आदेश होतो हे सांगितले आहे. ह्या नंतर सप्तमाध्यायांतील ' तुह्योस्तातङ् ' सू० •२१९७ ह्या पर-सूत्राने ' हि ' चे जागी विकल्पेकरून ' तातङ् ' होतो असे सांगितले आहे, व हे परसूत्र असल्यामुळें, ' हुझल्भ्यो हेर्धिः ' ह्या पूर्वसूत्राचे, मागील परिभाषेप्रमाणे, बाधक ठरते, म्हणून, ' हि ' चे जागी ' धि ' असा आदेश न होतां, ' तातङ् ' च व्हावा अशी परिस्थिति उत्पन्न होते, ही अडचण दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धम् ॥ ३९ ॥

" पुनः प्रसङ्ग प्राप्त झाला असतां, बाधित सूत्रानें इष्टरूपसिद्धि होते "

(अशी परिभाषा असल्यानें जेव्हां विकल्पामुळें ' हि ' प्रत्यय राहतो तेव्हां ' हुझल्भ्यो हेर्धिः ' हे सूत्र पुनः प्रवृत्त होऊन ' हि ' चा ' धि ' होतो; मात्र जेथे परसूत्राने ' तातङ् ' झाला आहे तेथे स्थानिवद्भावाने तो ' हि ' च आहे असे मानून त्या तातङाचे जागी ' धि ' असा आदेश होत नाही. कारण परसूत्र पूर्वसूत्राचे बाधक असतें असे पूर्वी सांगितलेंच आहे. दुसरे असे की, ' तातङो हे स्थानिवत्प्रतिषेधो वक्तव्य ' ह्या वार्तिकाने स्थानिवत्त्वाचा निषेधहि केला आहे.)

परिभाषा ४०

नन्वेव तिसृणामित्यत्र परत्वात्तिस्रादेशे पुनस्त्रयादेशः स्यादत आह ॥

परिभाषा ३९ स्वीकारल्यास–म्हणजे बाधकशास्त्राची प्रवृत्ति झाल्यानंतर, बाध्य-शास्त्राचे निमित्त उपलब्ध असल्यास बाध्यशास्त्र देखील पुन्हा प्रवृत्त होते हा नियम स्वीकारल्यास—' तिसृणाम् ' ह्या स्थली, ' त्रि ' चे जागी परसूत्राने ' तिसृ ' असा आदेश झाल्यावर, पुन्हा (' आम् ' प्रत्यय पुढे असता, मागलि परिभाषेप्रमाणे) ' त्रि ' चे जागी ' त्रय ' असा आदेश होईल (स्त्रीवाचक ' त्रि ' शब्दाचे षष्ठीचे बहुवचन करिताना, ' त्रि+आम् ' अशा स्थितीत, 'त्रेस्त्रयः' सू० २६४ व ' त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ' सू० २९८ हीं दोन सूत्रे प्राप्त होतात. त्यापैकी, ' त्रिचतुरो, ' हें परसूत्र असल्यामुळे ' त्रि ' चे जागीं ' तिसृ ' असा आदेश होतो. हा आदेश स्थानिवद्भावाने 'त्रि' च आहे असे मानल्यास, 'आम्' प्रत्यय पुढे असतां, 'त्रेस्त्रयः' ह्या सूत्राने ' त्रि ' चे जागी त्रयादेश, मागील परिभाषेच्या आधारे, का करूं नये ? ह्या शंकेचें निवारण व्हावें) म्हणून हीं परिभाषा सांगतात —

सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव ॥ ४० ॥

" दोन सूत्राचीं एकेचवेळीं प्राप्ति झाली असता, ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' या सूत्रान्वये परसूत्रानें जें पूर्व सूत्र एकदा बाधित होते, ते नेहमीकरितां बाधित होत असते (व बाधक सूत्राने कार्य केल्यावर पुनः बाधित सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाहीं, व तें बाधित सूत्र आपलें कार्य करूं शकत नाहीं.) "

(हीं परिभाषा आहे म्हणूनच, 'त्रेस्त्रयः' हे पूर्वसूत्र ' त्रिचतुरोः ' ह्या परसूत्राने एकदां बाधित झाल्यामुळें, ते पुनः प्रवृत्त होऊं शकत नाही व ' आम् ' प्रत्यय पुढे असूनहि ' त्रि ' चे जागीं त्रयादेश होऊं शकत नाहीं.)

तत्र क्वचिच्चरितार्थयोरेकस्मिन्युगपदुभयोः कार्ययोरसंभवेन बाधका-

भावात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसक्तेः नियमार्थं विप्रतिषेधसूत्रमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः ।

असंकीर्ण लक्ष्याचे ठिकाणीं–म्हणजे जेथे एकाच सूत्राची प्राप्ति आहे अशा उदाहरणाचे ठिकाणी–आपापलीं सूत्रनिर्दिष्ट कार्ये करून चरितार्थ—म्हणजे सफल–झालेलीं दोन सूत्रे, जेथे दोन्ही सूत्राची प्राप्ति आहे अशा संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणी एकेच वेळी प्राप्त झाल्यास (ती सूत्रे परस्पर विरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळे) दोन्ही सूत्रानी एकेच वेळी आपापले कार्य करणे असंभवनीय–म्हणजे अशक्य आहे, (व विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र नसल्यास व व्याकरणशास्त्रांत सांगितलेली सर्व सूत्रे सारखीच प्रमाणभूत मानल्यास, तशा) दोन सूत्रात बाध्यबाधकभाव मानता येत नाही. त्यामुळे ज्याप्रमाणे 'ण्वुलतृचौ' सू० २८९५ ह्या सूत्राने एकदां धातूला ' ण्वुल् ' प्रत्यय होतो व नंतर विकल्पेकरून ' तृच् प्रत्यय देखील होतो त्याचप्रमाणे अशा ठिकाणी त्या दोन सूत्रांची पर्यायाने–म्हणजे एकामागून दुसर अशा क्रमाने–प्रवृत्ति होण्याचा प्रसंग येईल. (व तसे झाल्यास एकच इष्ट रूप सिद्ध न होतां दोन वैकल्पिक रूपे होण्याची आपत्ति येईल) अशा स्थलीं पर्यायाने दोन्ही सूत्रांची प्राप्ति न होता परसूत्रच प्रवृत्त व्हावे असा नियम घालून देण्याकरितां ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' हे नियामक सूत्र केले आहे, व अशा रीतीने ३९ व ४० या दोन परिभाषापैकीं ' सकृद्गतौ ' ही चाळीसावी परिभाषा (तृजादिवत् शास्त्रीय दृष्टान्ताने) सिद्ध होते (सारांश दोन सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्य करणारीं असल्यास त्यापैकी एकाचीच एखाद्या उदाहरणात प्राप्ति होत असेल तर त्या सूत्रास आपलें कार्य करण्यास कोणतीच अडचण पडत नाहीं जसे 'सुपि च' सू० २०२ व ' बहुवचने झल्येत् ' सू० २०५ हीं परस्परविरुद्ध कार्य करणारीं दोन सूत्रे आहेत. पहिले सूत्र अदन्त अङ्गाच्या अन्त्यस्वराचा दीर्घ करते व दुसरे सूत्र अन्त्य स्वराचे ठिकाणी एत्व करते 'वृक्ष+भ्याम्' अशा स्थली ' भ्याम् ' हा यञादि सुप् प्रत्यय असून बहुवचनाचा प्रत्यय नसल्यामुळे, ' सुपि च ' एवढेच सूत्र प्रवृत्त होऊन 'वृक्ष' यातील अन्त्य अकाराचा दीर्घ होतो व 'वृक्षाभ्याम्' असे रूप होण्यात कांही अडचण येत नाहीं. त्याचप्रमाणे 'वृक्ष+सु' ह्या स्थलीं 'सु' हा बहुवचनाचा झलादि प्रत्यय यञादि नसल्यामुळे ' बहुवचने झल्येत् ' एवढेच सूत्र प्रवृत्त होते व 'वृक्षेषु' असे रूप होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. पण 'वृक्ष+भ्यः' या स्थली भ्यस्' हा बहुवचनाचा प्रत्यय झलादि व तसाच यञादि देखील आहे म्हणून या ठिकाणी वरील दोन्हीं सूत्रे एकेच वेळी प्रवृत्त होऊं पाहतात तेव्हा कोणत्या सूत्राने कार्य करावे ? दोन्ही सूत्रे पाणिनीय शास्त्रांत पठित असल्यामुळे सारखीच प्रमाणभूत आहेत. हीं दोन सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळें दोहोंनीं एकेच वेळी कार्य करणे अशक्य आहे म्हणून ज्याप्रमाणे दोन परस्परविरोधक श्रुति असल्यास, त्या दोन्हीं सारख्याच प्रमाणभूत असल्यामुळे त्यांच्यात बाध्यबाधकभाव मानता येत नाही म्हणून, मीमांसक

तशा ठिकाणी विकल्प मानतात—जसें 'उदिते जुहोति,' 'अनुदिते जुहोति' किंवा 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादि ठिकाणी विकल्प मानतात—त्याचप्रमाणे व्याकरणशास्त्रांतहि विकल्प मानावा लागेल पण तसा विकल्प मानल्यास एकच इष्टरूप सिद्ध न होता विकल्पानें पाक्षिक रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल–म्हणजे 'वृक्षेभ्यः' असे एकच इष्ट रूप सिद्ध न होतां, 'वृक्षेभ्यः' व 'वृक्षाभ्यः' अशीं दोन रूपे होतील ही आपत्ति टाळण्याकरिताच 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे नियामक सूत्र केले आहे, व ते सूत्र असा नियम घालून देते की, जेथे एकाच उदाहरणात दोन परस्परविरुद्ध कार्य करणारी सूत्रे प्रवृत्त होतात तशा ठिकाणी परसूत्रच प्रवृत्त व्हावे व पूर्वसूत्र मुळीच प्रवृत्त होऊ नये. 'विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति' अशी मीमांसकांनीं विधि व नियम याची व्याख्या केली आहे, व 'व्रीहीन् अवहन्ति' हे नियमाचें प्रसिद्ध उदाहरण आहे यज्ञाकरिता धानाचे तांदूळ करतेवेळीं धानावरील टरफल उखळात धान कांडून काढता येते किंवा नखानीं देखील काढता येते. अशा ठिकाणीं श्रुति असा नियम करते की, धानाचे तांदूळ करण्याचे जे अनेक उपाय आहेत त्यापैकीं अवहनन हाच उपाय स्वीकारावा तसेच विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हें नियामक सूत्र ठरून पर्यायाचा—म्हणजे विकल्पाचा- बाध करिते व अशा रीतीने प ४० सिद्ध होते)

यथा तुल्यबलयोरेकः प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति यदा तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये तदोभयोर्न करोति यौगपद्यासंभवात्तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयोः क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसंभवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिदं परविध्यर्थं, तत्र कृते यदि पूर्वप्राप्तिरस्ति तर्हि तदपि भवत्येवेति पुनः प्रसङ्गविज्ञानसिद्धिरिति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

जसें दोन सारख्या बलवान् पुरुषांचा एकच नोकर असला तर तो भिन्न भिन्न वेळीं त्या दोघाचेहि कार्य करूं शकेल (त्यांच्या हुकुमाची अमलबजावणी करूं शकेल) पण त्या दोघानींहि त्याला एकेचवेळी हुकुम सोडला व एकाने त्याला एका दिशेस जावयास सांगितलें व दुसऱ्याने त्याला उलट्या दिशेस जाण्यास सांगितले तर, दोन भिन्न दिशेला त्याचे एकेच वेळीं जाणे अशक्य असल्यामुळे, तो दोघांचेहि काम एकेच वेळीं करूं शकत नाही (व त्याला तटस्थ बसणे भाग पडते) त्याचप्रमाणे आपापल्या विषयात चरितार्थ असलेली (परस्परविरुद्ध कार्य करणारी) दोन सूत्रे एकेच वेळी एकाच उदाहरणाचे ठिकाणीं उपस्थित झालीं असतां, दोन भिन्न कार्ये एकेच वेळी होणे अशक्य असल्यामुळे दोहोंची निवृत्ति होण्याचा प्रसंग येईल (म्हणजे एकहि सूत्र कार्य करण्यास प्रवृत्त होणार नाहीं.) अशा ठिकाणीं परसूत्र प्रवृत्त व्हावे असे विधान करण्याकरितांच, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र केलें आहे परसूत्राने कार्य केल्यानंतर जर पूर्वसूत्राची प्राप्ति होत असेल तर पुर्वसूत्र लावूनहि त्या सूत्रान्वये कार्य करावे.

अशा रीतीने ' पुन. प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् ' ही परिभाषा न ३९ सिद्ध होते हे विप्रतिषेधे परं कार्यम् ह्या १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (सारांश जेथे परस्परविरुद्ध कार्यं करणारीं दोन सूत्रे एकेच वेळी एखाद्या संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणीं प्राप्त होतात व त्या उदाहरणाची उपेक्षा करून आपल्या जागीच तटस्थ बसतात व त्यांची गति कुण्ठित होते तशा स्थली ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र वाट खुली करून देते व असे विधान करते की, परसूत्राने प्रवृत्त होऊन आपले काम करून दिल्यानंतर जर पूर्वसूत्राचे निमित्त उपलब्ध असेल तर त्यानेहि खुशाल प्रवृत्त व्हावे ह्या संबधानें भाष्यकाराचे व्याख्यान खालीं दिले आहे –

" इह भवता द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ—तृजादिभिस्तुल्य पर्याय प्राप्नोतीति च, ' अप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वात् ' इति च । तद्यदा तावदेष हेतुस्तृजादिभिस्तुल्यं पर्याय प्राप्नोतीति तदा ' विप्रतिषेधे परम् ' इत्यनेन किं क्रियते ? । नियम —विप्रतिषेधे परमेव भवतीति । तदेतदुपपन्नं भवति–' सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेव ' इति । यदा त्वेष हेतुरप्रतिपत्तिरुभयोस्तुल्यबलत्वात् ' इति, तदा ' विप्रतिषेधे परम् ' इत्यनेन किं क्रियते ? । द्वारम्–विप्रतिषेधे परं तावद्भवति तस्मिन्कृते यदि पूर्वमपि प्राप्नोति तदपि भवति । तदेतदुपपन्नं भवति–' पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धमिति ॥ ")

यत्तु कैयटादयो व्यक्तौ पदार्थे प्रतिलक्ष्यं लक्षणोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्तल्लक्ष्यविषयत्वेनाग्निहोत्रादिन्यायेन पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ परमेवेति नियमार्थमिदमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धिः । अत्र पक्ष एतन्नियमवशादेतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रानुपप्लव एव ।

कैयटादिकांचे असे म्हणणे आहे की, शब्द हा व्यक्तीचा बोधक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास (शब्द हा व्यक्तीचा वाचक असतो व तसाच जातीचाहि वाचक असतो, ' ब्राम्हण ' या शब्दाने ब्राम्हणव्यक्तीचा बोध होतो, व तसाच ब्राम्हणजातीचा बोध होतो कित्येकाच्या मते शब्द हा व्यक्तीचा वाचक आहे व कित्येकाच्या मते तो जातीचा वाचक आहे. या दोन मतापैकी शब्द व्यक्तीचा वाचक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास,) अनेक सारख्या उदाहरणाचे ठिकाणी लागू पडणारे सूत्र प्रत्येक उदाहरणांत रूपसिद्धि करतेवेळीं नव्या नव्याने उच्चारावे लागत असल्यामुळे, संकीर्ण उदाहरणात जेथे दोन परस्परविरुद्ध सूत्राची प्राप्ति आहे तेथे तीं दोन्हीं सूत्रे उच्चारलीं असता, (तीं सूत्रे परस्परविरुद्ध कार्य करणारीं असल्यामुळे, कार्य करण्यास असमर्थ होऊन) व्यर्थ ठरूं पाहतात, व अशा ठिकाणी (दोन्हीं सूत्रे सारखीच प्रमाणभूत असल्यामुळे, मीमांसकरीत्या) त्यांची पर्यायाने—म्हणजे विकल्पेकरून—प्राप्ति होऊं पाहते; (व अशा रीतीनें तीं दोन सूत्रें विकल्पेकरून प्रवृत्त झाल्यास दोन रूपे सिद्ध होतील. असें न व्हावे) म्हणून ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र असा नियम करून देते कीं, अशा ठिकाणीं परसूत्रच प्रवृत्त व्हावें, (व पूर्वसूत्र मुळीच प्रवृत्त होऊं नये,) व अशा रीतीनें

'सकृद्गतौ' ही परिभाषा ४० सिद्ध होते. ह्या व्यक्तिपक्षात असा नियम सांगितला असल्यामुळे, संकीर्ण उदाहरणाचे स्थली पूर्वसूत्र मुळीच उच्चारू नये (व परसूत्रच उच्चारावे व त्या सूत्रान्वये कार्यसिद्धि करावी—म्हणजे असेच सूत्र उच्चारावे की जे उच्चारले असतां व्यर्थ ठरणार नाही व इष्टरूपसिद्धि करून चरितार्थ ठरेल)

जातिपक्षे तूद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते क्वचिल्लक्ष्ये चरितार्थयोर्द्वयोः शास्त्रयोः, सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयासम्भवरूपविरोधस्थल उभयोरप्यप्राप्तौ परविध्यर्थमिदमिति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धिरित्याहुस्तन्न ।

शब्द हा जातीचा वाचक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, (प्रत्येक रूपाची सिद्धि करतेवेळीं तशा रूपाची सिद्धि करण्याकरितां उपयोगी पडणारे सूत्र नव्यानव्याने उच्चारण्याची गरज नाही व ह्या पक्षांत) सूत्रात सांगितलेली निमित्ते ज्या उदाहरणात उपलब्ध आहेत अशा उदाहरणापैकीं काही—म्हणजे असंकीर्ण–उदाहरणात आपापलीं कार्ये करून चरितार्थ झालेलीं दोन सूत्रे, संकीर्ण उदाहरणांत, ती परस्परविरुद्ध कार्य करणारी असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभासात दोन परस्पर विरुद्ध हेतु असल्यामुळे अनुमितीचा प्रतिबंध होतो—म्हणजे अनुमिति होऊ शकत नाही (जसे—'वेद. पौरुषेय वाक्यत्वात्, कालिदासादिवाक्यवत्,' व 'वेद. अपौरुषेय. सर्वजनसमादरणीयत्वे सति अस्मर्यमाणकर्तृकत्वात्' ह्या स्थली दोन परस्परविरुद्ध हेतु दिलेले असल्यामुळे वेद पौरुषेय किंवा अपौरुषेय आहेत हे ठरवितां येत नाहीं) त्याचप्रमाणे दोन्हीं सूत्राची अप्राप्ति झाल्यावर 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र परसूत्राचे विधायक ठरते (म्हणजे अशा ठिकाणी परसूत्राने प्रवृत्त व्हावे असा विधि सांगते, पण ते पूर्वसूत्राच्या प्रवृत्तीचा निषेध करीत नसल्यामुळे) जर परसूत्राने कार्य केल्यावर पूर्वसूत्राची प्राप्ति असेल तर तेहि सूत्र प्रवृत्त होते, व अशारीतीने 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्' ही परिभाषा ३९ सिद्ध होते. (वर सांगितलेल्या व्यक्तिपक्षांत व जातिपक्षात हा फरक आहे की, व्यक्तिपक्षांत प्रत्येक व्यक्तीचे रूप सिद्ध करतेवेळी त रूप सिद्ध करण्याचे कामीं उपयोगीं पडणारे सूत्र नव्यानव्याने उच्चारावे लागते, व जरी असंकीर्ण उदाहरणांत वेगळे वेगळे वेळी उच्चारलेले सूत्र इष्टरूप सिद्ध करून चरितार्थ होते तरी जेव्हा संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणी परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या दोन सूत्रांचा नव्याने उच्चार केला जातो तेव्हा तशा स्थली उच्चारलेलीं ती दोन सूत्रे चरितार्थ होऊ शकत नसल्यामुळें, आपली चरितार्थता करून घेण्याकरितां, ती दोन्हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊ पाहतात. तशा ठिकाणीं त्यांची युगपत् प्रवृत्ति अशक्य असल्यामुळे, पर्यायाने युगपत् प्रवृत्ति होण्याचा संभव येतो; व ह्या संभवाचें निवारण करण्याकरितां परसूत्रानेच प्रवृत्त व्हावें व पूर्वसूत्राने मुळींच प्रवृत्त होऊं नये असा नियम घालून देण्याकरितां 'विप्रतिषेध' सूत्र केले आहे. व्यक्तिपक्षात जशी संकीर्ण उदाहरणाचे स्थली नव्याने उच्चारलेली दोन सूत्रे चरितार्थ होत नसल्यामुळे प्रवृत्त होऊं पाहतात तसे जातिपक्षांत होत नाही.

जातिपक्षात आपापल्या लक्ष्याची रूपसिद्धि करून सूत्रे चरितार्थ झाली असतात, व जेव्हां संकीर्ण उदाहरणाचे स्थलीं परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या दोन सूत्रांची युगपत प्राप्ति होते तेव्हा ती सूत्रे पूर्वी चरितार्थ झाली असल्यामुळे, ती दोन्ही सूत्रे संकीर्ण उदाहरणाची उपेक्षा करून उदासीन व मंदप्रवृत्तिक होतात, व दोन्ही सूत्रे अशी उदासीन झाली असता, अशा स्थली ' विप्रतिषेध ' सूत्र विधायक सूत्र बनते, व असे विधान करते की, अशा परस्पराविरोधस्थली परसूत्राने प्रवृत्त व्हावे पण ते पूर्वसूत्राच्या प्रवृत्तीचा अजिबाद निषेध करीत नाही असे आहे म्हणूनच कैयटादिकानी म्हटले आहे की, जातिपक्ष स्वीकारल्याने परिभाषा ३९ व व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्याने परिभाषा ४० सिद्ध होते. पण हे मत ग्रन्थकारास मुळीच मान्य नाही)

व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्यं शास्त्रं व्याप्नोति न जातिपक्षे इत्यत्र मानाभावात् । न ब्राह्मणं हन्यादित्यादौ जात्याश्रयसकलव्यक्तिविषयत्वार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात् । अत एव सरूपसूत्रे भाष्ये जातौ पदार्थेऽनवयवेन साकल्येन विधिप्रवृत्तेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादौ सकलगवानुबन्धनासम्भवात्कर्मणो वैगुण्यमुक्तम् । द्रव्यवादे चासर्वद्रव्यावगतेर्गौरनुबन्ध्य इत्यादावेक शास्त्रोक्तोऽपरोऽशास्त्रोक्त इत्युक्तम् ।

पण हे कैयटादिकाचे म्हणणे बरोबर नाही व्यक्तिपक्षात सूत्र प्रत्येक लक्ष्यास—म्हणजे त्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या निमित्तानी युक्त अशा प्रत्येक उदाहरणास—लागू पडते व जातिपक्षात ते तसे लागू पडत नाही (म्हणजे व्यक्तिपक्षांत सूत्र जसे प्रत्येक लक्ष्याचे ठिकाणीं आपली चरितार्थता करून घेण्याकरिता प्रवृत्त होऊं पाहाते तसे जातिपक्षांत सूत्र असंकीर्ण स्थली चरितार्थ झाले असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी संकीर्ण उदाहरणाचे स्थली प्रवृत्त होण्याबद्दल उदासीनता उत्पन्न होऊन ते तटस्थ राहते) असे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नाही उलटपक्षी ' न ब्राह्मण हन्यात् ' इत्यादि स्थली जातिपक्ष स्वीकारून ब्राम्हणजातीमध्ये अंतर्भूत होणाऱ्या सर्व व्यक्तींना हे शास्त्र लागू पडते असे (सरूपाणामेकशेष '—१–२–६४ या सूत्रावरील भाष्यात) भाष्यकारांनी म्हटलें आहे (त्या सूत्रावरील भाष्यात ' धर्मशास्त्रं च तथा ' असे वार्तिक देऊन भाष्यकार म्हणतातः—" एव च कृत्वा धर्मशास्त्र प्रवृत्तम् । ब्राह्मणो न हन्तव्य , सुरा न पेया इति ब्राम्हणमात्र च न हन्यते, सुरामात्रं च न पीयते । यदि द्रव्यं पदार्थः स्यात्, एक ब्राह्मणमहत्वा एका च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचार स्यात् । ") जातिवाचक शब्दाने त्या जातीत अतर्भूत असणाऱ्या सर्व व्यक्तींचा बोध होत असल्यामुळेच ' सरूपाणामेकशेष '—१–२–६४ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, शब्द जातीचा वाचक आहे असे मानल्यास, ' गौरनुबन्ध्य ' इत्यादि विधायकशास्त्रस्थलात त्या विधायक शास्त्रान्वये सकल ' गो ' व्यक्तीचे अनुबन्धन प्राप्त होते, व तसे करणे अशक्य असल्यामुळे कर्मात वैगुण्य येईल, परंतु शब्द हा व्यक्तीचा

वाचक आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास ('गो' या शब्दानें) सकल व्यक्तीचा बोध होत नसल्यामुळे (व एकच व्यक्तीचा बोध होत असल्यामुळें,) 'गौरनुबन्ध्य' इत्यादि स्थलीं एकाच गोव्यक्तीचे अनुबन्धन करणे शास्त्रोक्त आहे दुसऱ्या गोव्यक्तीचे अनुबन्धन करणे शास्त्रोक्त नाही—म्हणजे शास्त्रविरुद्ध आहे.

किञ्च न हि भाष्योक्ततृजादिदृष्टान्तस्य व्यक्तिपक्ष एव सर्वविषयत्वं न जातिपक्ष इत्यत्र मानमस्ति ॥ अपि च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिरूपविषयलाभेन चरितार्थयोरिय व्यक्तिविरोधात्स्वविषयकत्वं न कल्पयतीति वक्तुं शक्यम्। जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव नैतद्व्यक्तिविषयकत्वमित्यत्र विनिगमकाभावः ॥ तत्र लक्ष्यानुसारात् क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयणं क्वचिल्लौकिकदृष्टान्ताश्रयणमिति भाष्यसंमतमार्ग एव युक्त इति बोध्यम् ॥

(कैयटादिकाचे म्हणणे बरोबर नाही हे मानण्यास) दुसरे कारण असे आहे कीं भाष्यकारानी, 'ण्वुल्तृचौ' हा जो शास्त्रीय दृष्टान्त दिला आहे तो व्यक्तिपक्षांत सर्व व्यक्तीना लागू पडतो व जातिपक्षात सर्व व्यक्तीना लागू पडत नाहीं असे म्हणण्यास कोणतेहि प्रमाण नाही (साराश पर्यायाची प्राप्ति व्यक्तिपक्षातच होते व जातिपक्षात होत नाहीं हे म्हणणे अगदी निराधार आहे. दोन्ही पक्षात विकल्पाची प्राप्ति होऊ शकते) तसेच व्यक्तिपक्षात देखील असे म्हणता येणे शक्य आहे की, आपापल्या विषयात—म्हणजे असकीर्ण उदाहरणाचे जागी—आपापलीं कार्यें करून चरितार्थ झालेलीं दोन परस्परविरुद्ध कार्य करणारी सूत्रे जेव्हां एखाद्या संकीर्ण उदाहरणाचे जागीं प्राप्त होतात तेव्हा ती परस्परविरुद्ध कार्य करणारीं असल्यामुळें ते संकीर्ण उदाहरण त्याची प्राप्ति होऊं देत नाहीं (सारांश जसे जातिपक्षात दोन परस्परविरुद्ध कार्य करणाऱ्या सूत्राची संकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणीं, ती असंकीर्ण उदाहरणाचे ठिकाणीं चरितार्थ झाल्यामुळें, निवृत्ति होते असे म्हटले आहे, तसे व्यक्तिपक्षात देखील म्हणता येते, व कैयटानें जातिपक्ष व व्यक्तिपक्ष स्वीकारून जो मतभेद उपस्थित केला आहे त्याला कांहीं प्रमाण नसल्यामुळें तो ग्राह्य नाहीं) तसेच जातिपक्षात जातीत अंतर्भूत असलेल्या कांहीं व्यक्तींना सूत्र लागू पडते व इतर व्यक्तींना ते लागू पडत नाही असा भेद सुचविणारे कोणतेच प्रमाण उपलब्ध नाही. म्हणून इष्टरूप सिद्ध करणे हा (व्याकरण शास्त्राचा) मुख्य उद्देश लक्षात बाळगून इष्टरूप सिद्ध होण्याकरिता कोठे कोठे 'तृजादिवत्' या शास्त्रीय दृष्टान्ताचा उपयोग करावा—म्हणजे प. ४० उपयोगांत आणावी, व कोठे कोठे इष्टरूपसिद्धिकरिता 'तुल्यबलयोः' या लौकिकदृष्टान्ताचें अवलंबन करावें—म्हणजे प ३९ उपयोगांत आणावी—हा जो भाष्यकारांना संमत मार्ग आहे तोच योग्य आहे असें समजावें.

द्वयोः कार्ययोर्यौगपद्येनासंभव एव विप्रतिषेधशास्त्रोपयोगि। इद्-मिको गुणेति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। यथा शिष्टादित्यादौ तातङ्ङाभावयोर्यु-

गपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तानन्तर्यासम्भवः। यद्यपि तातङादे स्थानिवद्भावेनास्त्येव तत् तथाप्यादेशप्रवृत्त्युत्तरमेव स, न तु तत्प्रवृत्तिकाले।

जेथे दोन सूत्रानीं सागितलेली दोन परस्परविरुद्ध कार्ये एकेच वेळीं होणे असम्भवनीय आहे तशाच ठिकाणी 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र लागू पडते (जेथे एखाद्या सर्कीर्ण उदाहरणांत परस्परविरुद्ध कार्य करणारी दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात तशाच ठिकाणीं विप्रतिषेधसूत्र उपयोगात आणावे) ' इको गुणवृद्धी ' या सूत्राच्या भाष्यावरील टीकेत कैयटाने हे स्पष्ट सागितले आहे जसे ' शिष्टात् ' इत्यादि स्थलीं, ('हि' चे जागीं) 'तातङ् हा आदेश व ('शास्'चे जागी) 'शा असा आदेश एकेच वेळी करूं लागल्यास, ते दोन आदेश होण्याकरिता त्याना जे आपापल्या निमित्ताचे आनन्तर्य– ह्मणजे निमित्त लगेच मागे किंवा पुढे असणे–आवश्यक आहे ते आनन्तर्य राहूं शकत नाहीं. स्थानिवद्भाव मानल्यास, तातङ्' व 'शा' याना आपापल्या निमिताचे आनन्तर्य आहे असे जरी मानता येते तथापि आदेश झाल्यावरच स्थानिवद्भाव मानता येतो आदेश होत असताना––म्हणजे आदेश होण्यापूर्वी––स्थानिवद्भाव मानता येत नाही (' शास्+हि ' या स्थली दोन भिन्न स्थानीचे जागी दोन भिन्न आदेश पावले आहेत ' शा हौ ' सू २४८७ या सूत्राने, 'हि' प्रत्यय पुढे असता, 'शास्' चे जागी ' शा ' असा आदेश पावला आहे, व तसेच ' तुह्योस्तातङ् ' सू० २१९७ या सूत्राने ' हि ' चे जागी ' तातङ् ' हा आदेश पावला आहे. ' शास् ' चे जागी ' शा ' हा आदेश होण्याकरिता ' हि ' प्रत्यय पुढे असणे या निमित्ताची आवश्यकता आहे, व हि ' चे जागी ' तातङ् ' हा आदेश होण्याकरितां ' शास् ' धातु लगेच मागे असणे हे निमित्त आवश्यक आहे हे दोन्ही आदेश एकेचवेळी करूं गेल्यास, ' शास् ' चे जागी 'शा' हा आदेश केल्याने ' हि ' चे जागी ' तातङ् ' आदेश होऊं शकत नाहीं, कारण 'तातङ्' आदेश होण्याकरितां लगेच मागे 'शास्' धातु असणे हे जे निमित्त आवश्यक आहे ते निमित्त कायम राहत नाही, व ' हि ' चे जागी ' तातङ् ' केल्यास शास् ' चे जागी 'शा' असा आदेश होऊं शकत नाही, कारण तो आदेश होण्याकरिता ज्या निमिताची–म्हणजे ' हि ' प्रत्यय पुढे असणे या निमित्ताची––आवश्यकता आहे तो ' हि ' प्रत्यय कायम राहत नाहीं. सारांश, एक आदेश केल्याने दुसरा आदेश होण्याचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे, दोन्ही आदेश एकेच वेळी करणे अशक्य आहे. 'हि' चे जागी 'तातङ्' हा आदेश करण्याचेवेळी, 'हि' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'शास्' चे जागी ' शा ' असा जो आदेश होतो तो आदेश शास् ' च आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येत नाही, त्याचप्रमाणे ' हि ' चे जागी ' तातङ् ' हा आदेश झाल्यावर ' शास् ' चे जागी 'शा' असा आदेश करण्याचेवेळीं, ' तातङ् ' हा ' हि ' च आहे असे स्थानिवद्भावाने मानता येत नाही कारण स्थानीचे जागी आदेश झाल्यानंतरच ' स्थानिवदादेश ' सू० ४९ हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते. जेथे आदेश होऊं घातला आहे तेथे आदेश होत असतांना व

तो होण्यापूर्वी ते सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही. अशा स्थितींत प्रकृतउदाहरणात परस्पर-विरुद्ध कार्य करणारी व एकमेकाची निमित्ते नष्ट करणारी दोन सूत्रे एकेचवेळी प्रवृत्त होऊं पाहात असल्यामुळे ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो, व त्या न्यायान्वये ' तुह्योस्तातङ् ' हे परसूत्र असल्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त होऊन शास्+हि =शास्+तातङ् ' अशी स्थिति झाली असता, ' शास इदङ्हलोः ' सू २४८६ या सूत्राने ' शास् यातील उपधेच्या जागी इकार होऊन, व ' शासिवसिघसीनां च ' सू० २४१० या सूत्रानें षत्व होऊन, व ' ष्टुना ष्टुः ' सू० ११२ याने तकाराचा टकार होऊन ' शिष्टात् ' असे रूप सिद्ध होते ' तातङ् ' हा आदेश विकल्पेकरून होत असल्यामुळे, जेव्हा तो होत नाही तेव्हा ' शा हौ ' हें पूर्वसूत्र प्रवृत्त होऊन ' शास्+हि= शा+हि ' अशी स्थिति झाली असता, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः ' सू- २४२५ या सूत्राने 'हि' च्या जागी ' धि ' असा आदेश होऊन ' शाधि ' असे वैकल्पिक रूप सिद्ध होतें.)

एवं नुम्तृज्वत्वयोः प्रियक्रोष्टूनीत्यादौ युगपद्संभवो यदागमा इत्यस्य नुम्प्रवृत्त्युत्तरं प्रवृत्तेः ।

त्याचप्रमाणे प्रियक्रोष्टूनि ' इत्यादि स्थली, ('प्रियक्रोष्टु' शब्दाचे नपुंसकाचे प्रथमेचे बहुवचन करिताना, नुमागम व तृज्वद्भाव हीं दोन्ही कार्यें एकेचवेळी होणे अशक्य आहे, कारण नुमागम झाल्यावरच ' यदागमा. ' ही परिभाषा लागू शकते. ('प्रियक्रोष्टु+शि' अशा स्थितीत ' नपुंसकस्य झलचः ' सू० ३१४ याने नुमागम, व ' तृज्वत्क्रोष्टुः ' सू २७४ याने ' क्रोष्टु' चे जागीं 'क्रोष्टृ ' असा ऋकारान्त आदेश पावला आहे. ही दोन्हीं कार्यें युगपत् प्राप्त झालीं आहेत, व ही कार्यें एकेच वेळी करू गेल्यास, एक कार्य दुसऱ्या कार्यांच्या निमित्ताचा नाश करणारें असल्यामुळे, दोन्ही कार्यें एकेचवेळी होणे शक्य नाहीं. नुमागम केल्यास, ' मिदचोऽन्त्यात्परः ' सू० ३९ या सूत्रान्वये तो अन्त्य स्वारला होऊन उकारान्त अङ्ग नाहीसे होईल व त्याचे जागीं ' प्रियक्रोष्टुन् ' असे हलन्त अङ्ग होईल. त्यामुळे. ' क्रोष्टु ' हा शब्द अङ्गाच्या अन्ती राहत नसल्यामुळे ' क्रोष्टु ' चे जागीं क्रोष्टृ ' असा आदेश होऊं शकणार नाही. ' क्रोष्टु' चे जागीं ' क्रोष्टृ ' असा आदेश केल्यास, ज्या उकारान्त अङ्गाला नुमागम करणे आहे ते अङ्ग ऋकारान्त होईल. सारांश कोणतेहि एक कार्य केले कीं त्याच वेळीं दुसरे कार्य करणें अशक्य होते. नुमागमसहित ' प्रियक्रोष्टुन् ' हा शब्द यदागमपरिभाषेप्रमाणें ' प्रियक्रोष्टु 'च आहे असे मानून ' क्रोष्टुन् ' चे जागीं ' क्रोष्टृ ' असा आदेश करतां येईल –असें कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण आगम झाल्यावरच यदागमपरिभाषेचा उपयोग करितां येतो; आगम करितेवेळीं आगम होण्यापूर्वीच ती परिभाषा लागू पडत नाही तसेंच ' क्रोष्टु ' चे जागीं ' क्रोष्टृ असा आदेश करून तो आदेश ' स्थानिवदादेश· ' या सूत्रान्वयें, ' क्रोष्टृ ' च आहे असें देखील मानतां येत नाही. कारण आदेश झाल्यावरच स्थानिवद्भाव होऊं शकतो.

नुमागम कार्य व तृज्वद्भाव ही दोन कार्ये वर सांगितल्याप्रमाणे एकेचवेळी होऊं शकत नसल्यामुळे, अशा ठिकाणीं विप्रतिषेधे पर कार्यम् हा न्याय लागू पडतो व या न्यायान्वये, तृज्वद्भावाचे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, वास्तविक तृज्वद्भावच व्हावा, परंतु ' वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुम् पूर्वविप्रतिषेधेन '—सू० ३२० वरील वार्तिक–असे वार्तिक असल्यामुळे, नुमागमाचे सूत्र पूर्वसूत्र असून देखील ते तृज्वद्भावाचा बाध करते, व त्यामुळे तृज्वद्भाव न होता, नुमागम होऊन ' प्रियक्रोष्टुन्+इ ' अशी स्थिति झाली असता, ' सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ' सू० २५० या सूत्राने उपधा दीर्घ होऊन प्रियक्रोष्टूनि ' असे रूप सिद्ध होते)

एवं भिन्द्धीत्यत्र [illegible] निमित्तानन्तर्यस्य चासंभवो बोध्यः ।

ह्याचप्रमाणे ' भिन्द्धि ' ह्या स्थली, एकच ' स्थानी ' जो ' हि प्रत्यय त्याचे जागीं एकेच वेळी ' तातङ् ' व ' धि ' असे दोन आदेश होऊ शकत नाहीत, (व एका नंतर दुसरा असे दोन्ही आदेश एकेच वेळी केल्यास–ह्मणजे 'भिन्द्+तातङ्+धि' असे केल्यास–पुढच्या) आदेशाला अङ्गाचे (' भिन्द् ' ह्याचे) आनन्तर्य–ह्मणजे लगेच मागे असणे–राहूं शकत नाही. (' भिन्द्+हि ' अशा स्थितीत, ' तुह्योस्तातङ् ' व ' हुझल्भ्यो हेर्धि ' ह्या दोन सूत्रांनी ' हि ' ह्या प्रत्ययाचे जागी एकेच वेळीं ' तातङ् ' व ' धि ' असे दोन आदेश होऊ पाहतात एका स्थानीच्या जागी एकेच वेळी दोन आदेश होणे शक्य नाही. हे दोन आदेश एका पुढे एक केल्यास, अङ्गाच्या लगेच पुढे प्रत्यय असला पाहिजे असे जे अङ्गाचे आनन्तर्य आवश्यक आहे, ते पुढच्या प्रत्ययास राहूं शकत नाही. त्यामुळे ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होते, व तातङादेशाचे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, ते सूत्र प्रथम लागून ' भिन्तात् ' असे रूप होते, नंतर ' अन्यतरस्याम् ' ह्या विकल्पामुळे ' धि ' आदेशाचे पूर्वसूत्र प्रवृत्त होते व ' हि ' चे जागी ' धि ' असा आदेश होऊन, ' भिन्द्धि ' असे रूप होते)

नुम्नुटोरपि नुट्यजादिविभक्त्यानन्तर्यबाधो नुमि ह्रस्वान्ताङ्गबाध इत्यसंभवाद्विप्रतिषेधः ॥

(' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' सू १७१ हे सूत्र जसे एकेचवेळी परस्परविरुद्ध आदेश होतेवेळीं लागू पडते तसेच ते सूत्र एकेचवेळी परस्परविरुद्ध आगम होतेवेळी देखील लागू पडते याचे उदाहरण आतां ग्रन्थकार देतात) नुमागम व 'नुट्' आगम देखील परस्परविरोधि आहेत कारण (प्रत्ययास) ' नुट् ' आगम केल्यास, (अङ्गापुढे) अजादि विभक्तिप्रत्यय राहत नाहीं, ' नुम् ' आगम केल्यास, ह्रस्वान्त अङ्ग राहत नाही (जसे—' वारि+आम् ' अशा स्थितींत, ' ह्रस्वनद्यापो नुट् ' सू० २०८ ह्या सूत्राने ' आम् ' प्रत्ययास ' नुट् ' आगम पावला आहे व ' इकोऽचि विभक्तौ ' सू० ३२० ह्या सूत्राने ' वारि ' ह्या इगन्त क्लीब अङ्गाला ' नुम् ' आगम

पावला आहे नुमागम व नुडागम ही दोन्ही कार्ये एकेचवेळी केल्यास 'आम्' प्रत्ययास 'नुट्' आगम केला असतां 'आद्यन्तौ टकितौ' सू० ३६ ह्या सूत्रान्वये, 'आम्' प्रत्यय 'न्+आम=नाम्' असा होतो–म्हणजे तो प्रत्यय अजादि न राहता हलादि प्रत्यय होतो —आणि त्यामुळे अङ्गाला नुमागम करण्यास अजादि प्रत्यय पुढे असला पाहिजे हे जे निमित्त, ते राहत नाही. अङ्गास नुमागम केल्यास, ह्रस्वस्वरान्त अङ्ग राहत नाही, 'वारिन्' असे हलन्त अङ्ग होतें, व त्यामुळे 'आम्' प्रत्ययाला 'नुट्' आगम होऊं शकत नाही अशा तऱ्हेने परस्परविरोधक ही दोन सूत्रे एकेच वेळीं लावल्यास, तीं आपापली कार्ये निमित्ताच्या अभावामुळे करू शकत नाहीत, म्हणून 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन, नुमागमाचे सूत्र पर असल्या-मुळे, नुमागम हा नुडागमाचा बाधक होतो परंतु 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्व-विप्रतिषेधेन'–सू० २८० वरील वार्तिक–असे वार्तिक असल्यामुळे, नुडागम नुमाग-माचा बाधक होतो, व नुडागम होऊन, 'वारि+नाम्' असे होऊन, 'नामि' सू० २०९ ह्या सूत्राने दीर्घ होऊन. व 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' सू० १९७ ह्या सूत्राने णत्व होऊन 'वारीणाम्' असे रूप होते.)

क्वचिदिष्टानुरोधेन पूर्वशास्त्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलात् स्वरितेनाधिकं कार्यमित्यर्थात्पूर्वमेव भवति। तेन सर्वे पूर्वविप्रतिषेधाः संगृहीता इति स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये। विप्रतिषेधसूत्रस्थपरशब्दस्येष्टवाचित्वात्तत्संग्रह इति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ॥ ४० ॥

(जरी 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' सू १९५ ह्या सूत्राने पूर्वसूत्रापेक्षां परसूत्र बलवत्तर मानले आहे तरी,) कोठे कोठे इष्ट रूप सिद्ध करण्याकरितां, पूर्वसूत्र परसू-त्रापेक्षां बलवत्तर मानावे लागते (व पूर्वसूत्रान्वये कार्य करावे लागते.) 'स्वरिते-नाधिकारः' सू० ४६ ह्या सूत्राचा भाष्यात, 'स्वरितत्वामुळे आधिक कार्य करण्याचे सामर्थ्य येते' असा अर्थ केला असल्यामुळे, स्वरितत्वाच्या सहाय्याने जेथे पूर्वसूत्र प्रबल ठरतें तशा ठिकाणीं पूर्वसूत्र लावून इष्टरूपसिद्धि करावी (वास्तविक 'विप्र-तिषेधे परं कार्यम्' ह्या सूत्रान्वये पूर्वसूत्र परसूत्राच्या मानाने दुर्बल ठरते. परंतु 'स्व-रितेनाधिकारः' ह्या अतिप्रबल अधिकारसूत्राच्या सहाय्याने पूर्वसूत्र दुर्बल असून देखील परसूत्रापेक्षां प्रबलतर ठरतें. जसें एखादे राष्ट्र दुर्बल असूनहि त्याला जर अति-प्रबल राष्ट्राचे सहाय्य मिळाले तर ते राष्ट्र आपल्या प्रबलशत्रूचा नाश करण्यास समर्थ होतें, तसेंच ह्या स्थलींहि होतें.) 'स्वरितेनाधिकारः' ह्या सूत्राचा भाष्यकारांनीं असा अर्थ केला असल्यामुळे, पूर्वविप्रतिषेधाच्या संबंधाचीं जीं वार्तिकें वार्तिककारांनीं केली आहेत, त्यांची गरजच राहत नाहीं हें 'स्वरितेनाधिकारः' १–३–११ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे. 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्'–१–४–२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ह्या सूत्रांतील 'परम्' शब्दाचा अर्थ 'इष्टम्' असा केला आहे; (म्हणजे इष्टरूप

सिद्ध करण्याकारिता जे सूत्र इष्ट सूत्र असेल—मग ते सूत्र पूर्वसूत्र असो किंवा परसूत्र असो—ते सूत्र लावून इष्टरूपसिद्धि करावी,) व असा अर्थ केल्यास, पूर्वसूत्र प्रबल ठरते व पूर्वविप्रतिषेधासंबंधाच्या वार्तिकाची गरज राहत नाही, हे त्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे

परिभाषा ४१

नन्वेवमेधते इत्यादौ परत्वाद्विकरणेऽनुदात्तङित इत्यादिनियमानुपपत्तिस्तेन व्यवधानादत आह ।

'एधते' इत्यादि स्थली विकरणाची सूत्रे परसूत्रे असल्यामुळे, विकरणाचे व्यवधान झाल्याने, 'अनुदात्तङित.' सू २१५७ इत्यादि नियामक सूत्रे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल (कोणत्या धातूंना आत्मनेपदिप्रत्यय व्हावे याचे नियामक सूत्र 'अनुदात्तङित' हे आहे, कोणत्या धातूंना परस्मैपदिप्रत्यय व्हावे याचे नियामक सूत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' सू २१५९ हे आहे या प्रकरणात इतर सूत्रेहि पठित आहेत या सर्व सूत्रांच्या अपेक्षेने 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ इत्यादि विकरणविधायक सूत्रे परसूत्र आहेत ह्मणून 'पूर्वात्पर बलवत्' या न्यायान्वये, 'एध्+लट्' अशा स्थितीत, 'एध' हा धातु अनुदात्तेत् असल्यामुळे, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' व 'कर्तरि शप्' ही जी दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात त्यापैकी 'कर्तरि शप्' हे परसूत्र असल्यामुळे, लटाचे जागी आत्मनेपदिप्रत्ययांचे आदेश प्रथम न करिता विकरण प्रथम केल्यास, 'एध्+शप्=अ + लट्' अशी स्थिति होईल 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेली 'अनुदात्तङित' ही पञ्चमी परपञ्चमी—ह्मणजे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी—मानल्यास, 'अनुदात्तेत ङितश्च धातो परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदिप्रत्ययादेशा भवन्ति' असा 'अनुदात्तङित' या सूत्राचा अर्थ होतो, व या अर्थान्वये 'एध् + शप् + लट्' अशा स्थितीत, 'एध्' या धातूच्या लगेच पुढे लट् नसून दोहोमध्ये शपाचे व्यवधान असल्यामुळे, लटाचे जागी आत्मनेपदिप्रत्ययाचे आदेश होऊं शकणार नाहीत व 'अनुदात्तङित' हे नियामक सूत्र व त्याचप्रमाणे इतर नियामक सूत्रे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात.—

विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् ॥ ४१ ॥

" विकरणविधायक सूत्रापेक्षा (प्रत्ययादेशासंबन्धाचीं) नियामक सूत्रे बलवत्तर असतात "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, लकाराचे जागी प्रत्ययाचे आदेश प्रथम होतात व नंतर धातूला विकरण लागते. सारांश, 'पूर्वात्परं बलवत्' या परिभाषेचा अपवाद ही परिभाषा आहे)

अत्र वृद्भ्यः स्यसनोरिति सूत्रेण स्ये विभाषाऽतङ्विधानं ज्ञापकम् । अन्यथा स्यव्यवधाने नियमाप्रवृत्तौ सामान्यशास्त्रेणोभयसिद्धौ विकल्पविधान व्यर्थं स्यात् ।

'वृद्भ्य स्यसनो' सू २३४७ या सूत्रात, वृतादि पाच धातूंच्या पुढे 'स्य' हे विकरण लागलें असता, 'ल' चे जागी विकल्पेकरून परस्मैपदिप्रत्ययाचे आदेश व्हावे असे जे विधान केले आहे ते या परिभाषेचे ज्ञापक होय ही परिभाषा नसती तर 'स्य चे व्यवधान झाल मुळे, 'अनुदात्तङितः' या नियामक सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकलीच नसती, व ('तिप्तस्झि' सू० २१५७ या) सामान्यशास्त्रान्वये दोन्ही पदाचे–ह्मणजे परस्मैपदाचे व आत्मनेपदाचे–प्रत्यय आपोआप झालेच असते, व 'वृद्भ्य स्यसनो.' या सूत्रात केलेले विकल्पाचे विधान व्यर्थ ठरले असते. (वृत् वृध्, शृध् स्यन्द् व कृप् या पाच धातु अनुदात्तेत् आहेत. या धातूंच्या पुढे लृट् लकार आल्यास. 'स्यतासी लृलुटो' सू २१८६ या सूत्रान्वये धातूच्या लगेच पुढे 'स्य' हे विकरण लागते व 'वृत् + स्य + लृट्' अशी स्थिति झाली असता, धातु व लृट् या दोहोत 'स्य' चे व्यवधान झाल्यामुळे, 'अनुदात्तङित' या सूत्राचा वर जो अर्थ दिला आहे त्या अर्थान्वये त्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकलीच नसती, व त्यामुळे 'तिप्तस्झि' या सामान्यसूत्राची प्रवृत्ति होऊन लृटाचे जागी उभयविध प्रत्ययाचे आदेश झालेच असते, व अशा रीतीने 'अनुदात्तङित' या सूत्रात जे विकल्पाचे विधान केले आहे ते व्यर्थ ठरलें असते पण 'वृद्भ्य स्यसनो.' हे सूत्र मुद्दाम पाणिनीने केले असल्यामुळे हें ज्ञापित होते का विकरणाचे सूत्र जरी परसूत्र आहे तरी ते प्रथम प्रवृत्त न होता, 'अनुदात्तङित' हे नियामक पूर्वसूत्र प्रथम प्रवृत्त होते, व त्यानंतर विकरण लागते अशा स्थितींत वृतादि पाच धातूना केवळ आत्मनेपदाचे प्रत्यय झाले असते पण 'स्य' विकरण पुढे असतां तसे न व्हावे व दोन्ही प्रकारचे प्रत्यय व्हावे ह्मणून पाणिनीला, ही परिभाषा असल्यामुळ 'वृद्भ्य स्यसनो.' या सूत्रात विकल्पाचे विधान करावे लागलें, व अशा रीतीने ते विकल्पाचे विधान या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)

अत्रार्थे ज्ञापिते तु स्य इति तत्र विषयसप्तमी बोध्येत्यनुदात्तङित इत्यत्र भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् ॥

'वृद्भ्य.स्यसनोः' या सूत्राने ही परिभाषा ज्ञापित केली असल्यामुळे–ह्मणजे धातूस विकरण प्रथम न लागतां धातूपुढील लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश प्रथम होतात असें ज्ञापित केलें असल्यामुळे–'वृद्भ्य.स्यसनो.' या सूत्रांतील 'स्ये' ही (निमित्तसप्तमी न मानतां) विषयसप्तमी समजावी, असे 'अनुदात्तङित' १–३–१२ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटवृत्तींत सांगितले आहे ('स्ये' ही विषयसप्तमी मानली म्हणजे असा अर्थ होतो कीं 'स्य' च्या विषयांत—म्हणजे जेथे 'स्य' हे विकरण लागणार आहे तशा ठिकाणीं–लृटाचे जागी विकल्पेकरून परस्मैपदिप्रत्ययांचे आदेश

करावे या पक्षान्वये धातूला विकरण प्रथम न लागतां धातूपुढील लकाराचे जागी प्रत्ययांचे आदेश प्रथम होतात. सारांश जरी विकरणसूत्रे पर आहेत तरी ती प्रथम प्रवृत्त न होता, नियामकसूत्रे, पूर्वसूत्रे असून देखील, प्रथम प्रवृत्त होतात ह्या प्रथम पक्षांत ' स्ये ' ही विषयसप्तमी मानावी लागत असल्यामुळे व विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या सूत्राचा बाध होत असल्यामुळे हा पक्ष दोषयुक्त आहे म्हणून आता ग्रन्थकार द्वितीय पक्ष सांगतात)

विकरणव्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तेरिदं ज्ञापकमिति शदेः शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् ॥

विकरणाचे व्यवधान असून देखील नियामक सूत्रे प्रवृत्त होतात याचे ' वृद्भ्य स्यसनो ' हे सूत्र ज्ञापक आहे असे ' शदे शित ' १-३-६० या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित केले आहे (त्या भाष्यात भाष्यकार म्हणतात–' अथ वा यद्यपि तावदेतदन्यत्र भवति विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् इति । इहैतन्नास्ति । विकरणो हीहाश्रीयते ' शित इति । ' भाष्यकाराचे म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ' वृद्भ्य स्यसनो ' ' शदे शित ' इत्यादि सूत्रांना प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही कारण सूत्रात जे कार्य होणे सांगितले आहे ते विकरणाच्या निमित्तामुळे होणारे कार्य आहे. म्हणून, अशा ठिकाणी त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने विकरण प्रथम होतें. सारांश, या द्वितीय पक्षांत जरी धातूला विकरण प्रथम लागते व त्यामुळे धातु व लकार या दोहोत जरी विकरणाचे व्यवधान होते तरी त्या व्यवधानास न जुमानता लकाराचे जागी नियामकसूत्रान्वये प्रत्ययादेश होतातच या पक्षात प्रकृत परिभाषेचा अर्थ असा समजावा की ' विकरणव्यवधानेपि नियम प्रवर्तते'–म्हणजे विकरणसूत्रें पर असल्यामुळें जरी धातूस विकरण प्रथम लागते तरी नियामक सूत्रे बलवत्तर ठरून ती विकरणाकडे दुर्लक्ष करितात व त्याच्या सामर्थ्याने लकाराचे जागी अनुरूप प्रत्ययादेश होतात)

वस्तुनोऽस्माज्ज्ञापकादनुदात्तङित इत्यादि प्रकरण तिबादिविध्येकवाक्यतया विधायकम् । तत्र धातोरिति विहितपञ्चमी तत्समानाधिकरणमनुदात्तङित इत्यादि विहितविशेषणमेव । एवं च लावस्थायां स्येऽपि तद्व्यवधाने तङ्सिद्धिः । शबादिभ्यस्तु पूर्वमेव नियमः ।

(वर सांगितलेल्या दोन्ही पक्षांत 'अनुदात्तङित ' इत्यादि सूत्रे नियामक सूत्रे मानली आहेत पण ' विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायान्–' म्हणजे जेथे एखादे सूत्र विधायक व तसेच नियामक मानतां येते तेथे ते सूत्र विधायक सूत्र मानावे हा अधिक श्रेयस्कर पक्ष आहे–अशी परिभाषा नं १०९ असल्यामुळे ' अनुदात्तङित. ' इत्यादि सूत्रांना नियामक सूत्रे मानण्यांत गौरव असून, ती विधायक सूत्रे मानण्यांत लाघव आहे दुसरे असे की 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' व ' तस्मादित्युत्तरस्य ' व ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् या अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित असलेल्या सूत्रांच्या विरुद्ध प्रकृत आनुमानिक परिभाषा

जात असल्यामुळे तीं न मानता जर इष्ट कार्य होऊं शकते तर ती मानण्यात कांहीं फायदा नाही या अर्थाचा तृतीय पक्ष आता ग्रन्थकार सांगतात. व हाच सिद्धान्त पक्ष होय) वास्तविक 'वृद्भ्य स्यसनो' या ज्ञापक सूत्रावरून हे सिद्ध होते की 'अनुदात्तडित.' व या प्रकरणात पठित असलेल्या इतर (प्रत्ययादेशविधायक) सूत्रांची 'तिप्तस्झि' या विधिसूत्राशी एकवाक्यता करून ही सूत्रे त्या सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न झाल्याने तयार झालेले एक सूत्र विधायकसूत्र मानावे, व 'तिप्तस्झि' या सूत्रात अनुवृत्त असलेल्या 'धातोः' सू २८०९ या अधिकारसूत्रांतील 'धातो.' ही (दिग्योगलक्षणापञ्चमी न मानतां) विहितपञ्चमी–म्हणजे 'धातो विहितस्य' अशा अर्थाची पञ्चमी–समजावी व 'धातो' या पदाशीं सामानाधिकरण्यांत–म्हणजे 'धातो.' या पदाची जी विभक्ति आहे त्याच विभक्तींत–असणारी 'अनुदात्तडित' इत्यादि (त्या प्रकरणात पठित असलेलीं) पञ्चम्यन्तपदे (जीं 'धातो' या पदाचीं विशेषणे होत त तीं सर्व पदे) धातूहून जो विहित (लकार) आहे त्याची–म्हणजे 'लस्य' सू २१५३ याची–विशेषणेच समजावीं (व ती पदे 'विहितस्य' या शब्दात अन्वित करावीं अशा रीतीने 'अनुदात्तडित·' या आत्मनेपदप्रत्ययविधायक सूत्राची 'धातो विहितस्य लस्य स्थाने तिङादेशा भवन्ति' याशीं एकवाक्यता केल्यास त्या एकवाक्यतापन्न सूत्राचा अर्थ असा होतो की 'धातो विहितस्य लस्य स्थाने तिङादेशा भवान्ति किन्तु अनुदात्तेत. ङितश्च धातो विहितस्य लस्य स्थाने तादृशा आदेशा भवन्ति येषा आत्मनेपदसंज्ञा भविष्यति',. अशा रीतीनें लावस्थेतच-म्हणजे लकाराचे जागी प्रत्ययादेश होण्यापूर्वीच–जरी 'स्य' हे विकरण लागते व त्यामुळे धातु व लकार या दोहोत 'स्य'-चें व्यवधान होते तरी लकाराचे जागीं तङादेश होण्यात काही अडचण येत नाही (कारण एकवाक्यतापन्न झालेले सूत्र असे सांगते कीं धातूहून विहित जो लकार त्याचे जागीं अनुरूप प्रत्ययादेश करावे, व या अर्थान्वये धातूंत व लकारांत विकरणाचे व्यवधान होत असले तरी तङादेश होण्यात कांहीं हरकत येत नाही) परंतु शबादि विकरणे लावण्यापूर्वीच लकाराचे जागी प्रत्ययादेश होतात (याचे कारण हे आहे कीं 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्रात 'कर्तरि'–म्हणजे 'कर्त्रर्थे सार्वधातुके प्रत्यये परे' या अर्थाचे-हें पद घातले आहे, व 'दिवादिभ्य श्यन्' 'स्वादिभ्यः श्नुः' 'तनादिकृञ्भ्य उ,' 'क्र्यादिभ्यः श्ना' इत्यादि विकरणविधायक सूत्रे शपाची अपवादसूत्रे असल्यामुळे, त्या सर्व सूत्रान्वये , कर्तरि सर्वधातुक प्रत्यय पुढे असतांच, विकरणे लागतात, त्या पूर्वीं तीं लागत नाहीत. म्हणून अशा ठिकाणीं शबादि विकरणे लागण्यापूर्वीच त्या त्या सूत्राच्या सामर्थ्याने लकाराचे जागी कर्तरि प्रत्ययादेश करणे भाग पडते. परंतु 'स्यतासी ऌलुटोः' सू २१८६ या सूत्रान्वये 'ऌ' व 'लुट्' हीं निमित्तें पुढे असलयासच धातूला 'स्य' व 'तास्' हीं अनुक्रमे विकरणे लागत असल्यामुळें, 'ऌ' व 'लुट्' यांचे जागीं प्रत्ययादेश प्रथम केल्यास, तीं विकरणे लागण्याचे निमित्त नष्ट होईल व तीं विकरणें लागू शकणार नाहींत म्हणून त्या ठिकाणी लकाराचे जागी प्रत्ययादेश होण्या-

पूर्वी धातूस विकरण लावावे लागतें. पण लकाराचे जागी प्रत्ययादेश होण्यापूर्वी किंवा प्रत्ययादेश झाल्यानंतर जरी धातूस विकरणे लागलीं तरी, 'अनुदात्तङित ' या सूत्रान्वये लकाराचे जागी आत्मनेपद प्रत्ययादेश होण्यांत कोणताहि प्रत्यवाय येत नाही व विकरणाचे व्यवधान असले तरी विधायकसूत्रान्वयें तसे आदेश होतात)

यद्वा लमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गा आदेशा लकारविशेषापेक्षत्वात्स्यादयो बहिरङ्गा इति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामपि न दोषः । अत्र पक्षे वृद्भ्यः स्येति सूत्रं स्यविषय इति व्याख्येयम् । आत्मनेपदशब्दादौ भाविसंज्ञाऽऽश्रयणीयेति तत्त्वम् ।

(आता ग्रन्थकार कैयटादिकांनी मानलेला चवथा पक्ष सांगतात). अथवा (' तिप्तस्झि ' या सूत्रान्वये) सामान्य लकारास मानून—ह्मणजे कोणताहि लकार पुढे असल्यास-लकाराचे जागी होणारे प्रत्ययादेश अन्तरङ्ग ठरतात व त्याच्या मानाने लकार-विशेष पुढे असताना होणारीं विकरणे बहिरङ्ग ठरतात (जसे ' लृ ' किंवा ' लुट् ' हे विशेष लकार पुढे असल्यासच ' स्य ' व ' तास् ' ही विकरणे अनुक्रमे धातूस लाग-तात, व तसेच ' लुङ् ' हा विशेष लकार पुढे असल्यासच धातूला ' च्लि=सिच् ' लागतो, व ' सामान्यापेक्षमन्तरङ्गम्, विशेषापेक्षं बहिरङ्गम् ' असा प्राचीन वैयाकर-णांनी नियम मानला असल्यामुळे, विशेष लकाराला मानून होणारी कार्ये बहिरङ्ग समजली जातात, व ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा असल्यामुळे, अशीं कार्ये असिद्ध ठरून तीं प्रथम न होतां अन्तरङ्ग कार्ये प्रथम होतात व नंतर बहिरङ्ग कार्य होते—ह्मणजे लकाराचे जागीं प्रत्ययादेश प्रथम होऊन नंतर विकरण लागतें. ह्मणून ' धातोः लस्य ' यांतील ' धातो ' ही पूर्वीप्रमाणे विहितपञ्चमी न मानतां) दिग्योग-लक्षणापञ्चमी मानली तरी काही अडचण येत नाही (कारण धातूच्या लगेच पुढे जो लकार आहे त्याचे जागी ' तस्मादित्युत्तरस्य ' या सूत्रान्वये अनुरूप प्रत्ययादेश होण्यात काही प्रत्यवाय येत नाही) या पक्षांत ' वृद्भ्य स्यसनोः ' या सूत्रातील ' स्ये ' ही (निमित्तसप्तमी न मानतां) विषयसप्तमी मानून त्या सूत्राचा अर्थ करावा (व तसे केले ह्मणजे त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, जेथे वृतादि पांच धातूस ' स्य ' हे विकरण लागणार आहे तशा स्थितीत ' लृ ' च जागीं उभयविध प्रत्ययादेश विकल्पे-करून करावे. असा अर्थ केला ह्मणजे लकाराचे जागी प्रत्ययादेश करतेवेळीं 'स्य' हे विकरण धातूचे पुढे असण्याची गरज नाहीं. आतां येथे अशी शंका उत्पन्न होते की, 'ल' च्या जागीं झालेल्या तिबादि आदेशाना, ते आदेश झाल्यानंतरच परस्मैपद किंवा आत्मनेपद संज्ञा प्राप्त होते. जोपर्यंत ते प्रत्यय लकाराचे जागी झाले नाहींत तोपर्यंत त्यांना अशी संज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. मग आत्मनेपदप्रत्ययाचे किंवा परस्मैपदप्रत्ययाचे आदेश करावे असे जे वर ह्मटले आहे ते ह्मणणे कसे योग्य ठरते ? या शंकेवर असे उत्तर देतात की,) अशा स्थली आत्मनेपद इत्यादि शब्दांचा प्रयोग, लकाराचे जागी

आदेश झाल्यानतर पुढे उत्पन्न होणारी जी संज्ञा, त्या संज्ञेला धरून केला आहे असे समजावे (एखाद्या विणकरास सांगितले कीं तू मजकरितां लुगडें वीण तर अशा ठिकाणीं असा अर्थ केला पाहिजे की, तू मजकरिता ते वीण कीं जे विणून तयार झाल्यानंतर ' लुगडे ' या संज्ञेस प्राप्त होईल, कारण ' लुगडे वीण ' अशी आज्ञा करितेवेळी लुगडे अस्तित्वातच नाहीं मग जे अस्तित्वात नाहीं ते तो कसे विणणार ? साराश, अशा ठिकाणी भाविसंज्ञेच्या आधारानेच शब्दप्रयोग केला जातो भाष्याची निर्णयसागराची प्रत, भाग २, पान १५१ पहा त्याचप्रमाणे 'अनुदात्तङित धातो परस्य लस्य स्थाने आत्मनेपदादेशा भवन्ति ' याचा ' अनुदात्तङित. धातोः परस्य लस्य स्थाने तादृशा. आदेशा· भवन्ति येषा जाताना 'तङानावात्मनेपदम् ' इति सूत्रेण आत्मनेपद संज्ञा भविष्यति ' असा अर्थ भाविसंज्ञेचा आश्रय करूनच करावा लागतो हा जो चवथा पक्ष येथे सांगितला आहे तो सिद्धान्तपक्ष आहे असे मुळीच समजूं नये तिसरा पक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष होय ' सामान्यापेक्षमन्तरङ्ग विशेषापेक्षं बहिरङ्गम् ' या न्याया च्या आधारावर हा चवथा पक्ष कैयटादिकानीं प्रस्थापित केला आहे पण परिभाषा ५० मध्ये ग्रन्थकार पुढे सागणार आहेत की, वर दिलेला न्याय भाष्यात कोठेहि आढळत नसल्यामुळे तो स्वीकारार्ह नाहीं, व असे मानले की हा पक्ष चूक ठरतो)

भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रविहितानां नियमे तु लुगादिनेव नियमेन जातनिवृत्तिरङ्गीकार्या। भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यादिति न्यायस्तु नात्र शास्त्र आश्रयितुं युक्तो, नियमादिशास्त्राण वैयर्थ्यापत्तेः। ध्वनितं चेदं स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे भाष्ये। शास्त्रानर्थक्यं तु वृद्धिसंज्ञासूत्रे भाष्ये तिरस्कृतम्।

(पूर्वी ग्रन्थकारानीं एकवाक्यतापक्ष हाच सिद्धान्तपक्ष आहे असे सांगितले आहे. भिन्नवाक्यतापक्ष स्वीकारल्यास–म्हणजे ' तिप्तस्झि ' हे सामान्यशास्त्र व ' अनुदात्त-ङित. ' इत्यादि विशेषशास्त्रे भिन्न भिन्न व स्वतंत्र आणि परस्पर निरपेक्ष वाक्ये मानून त्यांनी सांगितलेली कार्यें पृथक् पृथक् केल्यास काय दोष येतात व भिन्नवाक्यतापक्ष कसा गौरवयुक्त पक्ष ठरतो हे आतां ग्रन्थकार सांगतात) भिन्नवाक्यतापक्ष स्वीकारल्यास, ज्याप्रमाणे प्रत्ययाचा ' लुक् ' होऊन झालेल्या प्रत्ययाची निवृत्ति होते (जसे, अव्ययें हीं अर्थवान् असून धातु नसल्यामुळे, ' अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' सू० १७८ या सूत्रान्वये त्याना प्रातिपदिकसंज्ञा आहे, व ' ङ्याप् प्रातिपदिकात् ' या अधिकारसूत्रान्वयें त्यानां विभक्तिप्रत्यय व स्त्रीप्रत्यय होतात, पण ' अव्ययादाप्सुपः ' सू० ४५२ या सूत्रान्वये त्या प्रत्ययांचा ' लुक् ' होतो–म्हणजे झालेले प्रत्यय नाहींसे होतात) त्याचप्रमाणे तिप्तस्झि ' या सामान्यशास्त्रान्वये उभयविध–म्हणजे परस्मैपदाचे व आत्मनेपदाचे–प्रत्यय झाल्यावर त्या दोन प्रकारच्या रूपांपैकी एक प्रकारच्या रूपांची–म्हणजे परस्मैपदाच्या नवरूपांची किंवा आत्मनेपदाच्या नवरूपांची–अनु-

दात्ताङित ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये निवृत्ति होते असे मानले पाहिजे ('तिप्तस्झि' या सामान्यशास्त्रान्वये प्रत्येक धातूस प्रत्येक लकारात परस्मैपदाचे व आत्मनेपदाचे प्रत्यय लागून अठरा रूपे तयार होतील. धातु आत्मनेपदि असल्यास ' अनुदात्तङित ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये परस्मैपदाची प्रत्येक लकाराची नव रूपे नाहीशी करून बाकीची आत्मनेपदाची रूपे कायम ठेवावी लागतील, तसेच धातु परस्मैपदि असल्यास, ' शेष. परस्मैपदम् ' इत्यादि विशेषशास्त्रान्वये आत्मनेपदाची नव रूपे नाहीशी करून परस्मैपदाची नव रूपेच कायम ठवावी लागतील. अशा रीतीने या पक्षात सामान्यशास्त्रान्वये झालेल्या कांही रूपांची विशेषशास्त्राच्या आधारे निवृत्ति केल्याशिवाय गत्यन्तर नाही. आता कोणी अशी शंका करील की, वर सांगितल्याप्रमाणे जी अठरा रूपे एकदा तयार होऊन चुकली आहेत त्यांपैकी नव रूपे नाहीशीं कशी होऊ शकणार ? कारण जे एकदा होऊन गेले आहे त्याला तूं होऊ नकोस असे म्हटल्याने फायदा काय ? जसे, एखाद्याचे जेवण झाल्यावर त्याला तू जेऊं नकोस हे म्हणणे निरर्थक आहे. त्याचप्रमाणे जी रूपे होऊन चुकली आहेत त्यांना होऊं नका हे म्हणणे व्यर्थ आहे. या शंकेवर असे उत्तर देण्यांत येते की,) ' भुक्तवन्तं प्रति मा भुङ्क्था इति ब्रूयात् किं तेन कृतं स्यात् '– म्हणजे ज्याचे जेवण झाले आहे त्याला तूं जेऊ नकोस असे म्हटल्याने फायदा काय होणार–हा लौकिकन्याय व्याकरणशास्त्रांत लावणे योग्य नाही, कारण तो न्याय लावल्यास नियम घालून देणारी विशेष सूत्रे व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल असे ' स्थानेऽन्तरतमः ' १–१–५० या सूत्रावरील भाष्यात ध्वनित केले आहे, व ' वृद्धिरादैच् ' १–१–१ या वृद्धिसंज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्यात, जे कोणी अष्टाध्यायीतील कोणतेहि सूत्र निरर्थक ठरवू पाहतात त्यांचा भाष्यकारांनी धिक्कार केला आहे. (भाष्यकार म्हणतात ' प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुम्, किं पुनरियता सूत्रेण । ' या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की सामान्यशास्त्र व विशेषशास्त्र ही दोन्ही सार्थक मानलीच पाहिजेत, व तसे मानले म्हणजे दोन्ही शास्त्रे आपापली कार्ये स्वतंत्र रीतीने करणारच. फरक एवढाच की सामान्यशास्त्राने जी दोन प्रकारची रूपे तयार झाली आहेत त्यांपैकी एक प्रकारची रूपे विशेषशास्त्र नाहीशी करून बाकीची स्वतःला अनुकूल अशी रूपे कायम ठेवते.)

सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तु सरूपसूत्रस्थकैयटरीत्या प्रधानानुरोधेन गुणभेदकल्पनात्तावत्प्रकृतिकल्पनया कार्या प्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितप्रकृतेरपि निवृत्तिः कल्प्येति गौरवमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ४१ ॥

सामान्यशास्त्रान्वये (प्रत्येक लकारात धातूची अठरा प्रकारची रूपे) सिद्ध करण्याकरिता, ' सरूपाणामेकशेष ' १–२–६४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने म्हटल्याप्रमाणे, प्रधानाच्या–म्हणजे प्रत्ययाच्या–अनुरोधाने वेगळ्या वेगळ्या

—म्हणजे जितके प्रत्यय आहेत तितक्या—प्रकृति कल्पाव्या लागतील व एक प्रकारच्या प्रत्ययांची रूपे (विशेषणशास्त्रान्वये) नाहीशी केल्यावर जितक्या प्रकृतींस ते प्रत्यय झाले आहेत तितक्या प्रकृति (प्रत्ययांसह) नाहीशा कराव्या लागतील. अशा तऱ्हेने हा भिन्नवाक्यतापक्ष गौरवयुक्त ठरतो असे इतर ग्रन्थात विस्तारपूर्वक सांगितले आहे (प्रत्येक लकाराचे परस्मैपदाचे नव प्रत्यय व आत्मनेपदाचे नव प्रत्यय असे एकदर अठरा प्रत्यय आहेत. 'प्रकृत्यपेक्षया प्रत्ययः प्रधानम्' या न्यायान्वये प्रकृतीच्या मानाने प्रत्यय हा प्रधान समजला जातो म्हणून प्रत्येक प्रत्यय होण्याकरितां एकेक वेगळी प्रकृति कल्पावी लागते अशा रीतीने प्रत्येक लकारांत अठरा प्रत्यय होण्याकरितां अठरा प्रकृति कल्पाव्या लागतील, व प्रकृतीला प्रत्यय लागून अठरा रूपे तयार झाल्यावर, विशेषणशास्त्रान्वये नव प्रत्यय व ज्या प्रकृतींस ते प्रत्यय झाले आहेत त्या नव प्रकृति पुसून काढाव्या लागतील सारांश, प्रथम अठरा रूपे तयार करून मग नव रूपे नाहीशी करण्याचा खटाटोप करणे यात गौरव आहे पण एकवाक्यतापक्ष स्वीकारल्यास नवच प्रकारची रूपे तयार होत असल्यामुळे, त्या पक्षात लाघव आहे म्हणून तोच सिद्धान्तपक्ष समजावा.)

परिभाषा ४२

परान्नित्यं बलवत् ॥ ४२ ॥

परसूत्रापेक्षा नित्यकार्य करणारे सूत्र बलवत्तर असते.''

(वास्तविक पाहतां परिभाषा नं ३८ मध्ये हे सांगितलेच आहे, म्हणून अशी पुनरुक्ति करणारी परिभाषा न देतां 'कृताकृतप्रसङ्गि नित्यम्, तद्विपरीतमनित्यम्' अशी 'नित्य' व 'अनित्य' ह्याचे लक्षण सांगणारी परिभाषा दिली असती तर अधिक योग्य झाले असते)

कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । तत्राक्लृप्ताभावकस्याभावकल्पनापेक्षया क्लृप्ताभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति नित्यस्य बलवत्त्वे बीजम् । तदाह–कृताकृतप्रसङ्गि नित्यं तद्विपरीतमनित्यम् ।

परसूत्राने कार्य केले किंवा न केले तरी जें कार्य अवश्य होते ते नित्यकार्य होय. असे असल्यामुळें, (नित्यकार्य करणारे सूत्र परसूत्रापेक्षा बलवत्तर असते) असे म्हटलें आहे. ज्याचा अभाव (बाध) कधी होत नाही त्याचा अभाव (बाध) मानण्यापेक्षां ज्याचा अभाव (बाध) होतो त्याचा बाध मानणे उचित आहे हे या परिभाषेचे बीज होय. ('अक्लृप्तः=न संजात., अभावः=बाध., यस्य तादृशस्य,' नित्यसूत्र असे असते की, परसूत्राने तुम्ही कार्य केले अथवा न केले तरी, ते प्रवृत्त होऊन आपले कार्य केल्या-

शिवाय राहत नाही. परंतु परसूत्र असे आहे की नित्यसूत्र त्याचा बाध करते ह्या लाघवन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली असल्यामुळे, ती युक्तिसिद्ध आहे हे जाणावे म्हणूनच असे म्हटले आहे की, इतर सूत्र लागले किंवा न लागले तरी जे सूत्र अवश्य लागते ते नित्य होय, तसे नसणारे सूत्र अनित्य होय (आणि खरोखर हीच नित्य व अनित्य कार्याचे लक्षण सांगणारी परिभाषा मानणे उचित आहे)

अत एव तुदतीत्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शप्रत्ययादिर्भवति ।४२॥

म्हणूनच ' तुदति ' इत्यादि स्थली, गुणविधायक सूत्र जरी परसूत्र आहे तरी, ' श ' विकरण होण्याचे सूत्र नित्य असल्यामुळे ते प्रवृत्त होते (' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू० २१८९ हे गुणविधायक सूत्र असून परसूत्र आहे. ' तुदादिभ्य श. ' सू २५३४ हे तुदादिगणांतील धातूना शपाच ऐवजी ' श ' हे विकरण होते असे सांगणारे पूर्वसूत्र आहे पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र बलवत्तर असते असे पूर्वी सांगितलेच आहे. म्हणून 'तुद+लट्=तुद+तिप् ' अशा स्थितीत, ' तिप् ' प्रत्यय ' पित् ' असल्यामुळे, 'पुगन्तलघूपधस्य च ' या परसूत्राने ' तुद् ' ह्यातील उपधाउकाराला गुण होऊन ' तोद्+ति ' असे व्हावे, व नतर ' श ' विकरण लागावे, म्हणजे ' तोदति ' असे रूप व्हावे. परंतु तसे रूप होत नाही ह्याचे कारण हे की, 'तुदादिभ्य श ' हे जरी पूर्वसूत्र आहे तरी, ते नित्य असल्यामुळे, परसूत्राचा बाध करून कार्य करण्यास प्रवृत्त होते. ते सूत्र नित्य आहे म्हणण्याचे कारण असे की गुण होवो अथवा न होवो ' श ' विकरण धातूस लागणारच—म्हणजे ' तुद्+ति ' अथवा ' तोद्+ति ' अशी कोणतीहि स्थिति असली तरी धातूला ' श ' विकरण लागल्याशिवाय राहणार नाही म्हणून ते विकरण गुण होण्यापूर्वी लागते व 'तुद्+अ+ति' अशी स्थिति होते, अशा स्थितीत 'तुद् ' ह्या पुढे अकार आल्यामुळे, ' तुद् ' धातूतील उकार उपधा राहत नाही, आणि म्हणून 'तिप् ' प्रत्यय पित्' असूनहि त्या प्रत्ययाला मानून गुण होत नाही व 'तुदति' असे रूप होते, ' श ' प्रत्ययाला मानून ' तुद् ' ह्यातील उपधेचा 'क्ङिति च' सू० २२१७ या निषेधसूत्रामुळे गुण होत नाही)

परिभाषा ४३

यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वमित्याशयेनाह—

(मागील परिभाषेत असे सांगितले आहे की, पूर्वसूत्र नित्य असल्यास ते परसूत्रापेक्षा बलवत्तर ठरते, व 'नित्य' ह्या शब्दाची व्याख्या ' कृताकृतप्रसङ्गि ' एवढीच त्या परिभाषेत दिली आहे पण आता जी परिभाषा सांगणार आहेत तिच्यायोगाने ती

व्याख्या जास्त संकुचित केली जाते) ज्या शब्दस्वरूपास अनुलक्षून दोन सूत्रांपैकी ज्या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होते, त्याच शब्दस्वरूपास अनुलक्षून, दुसरे सूत्र लावल्यानंतर-हि, जर त्या प्रथम सूत्राची प्रवृत्ति होत असेल तरच त्या सूत्राने होणारे कार्य कृताकृ-तप्रसङ्गि—म्हणजे परसूत्राने कार्य केले किंवा न केले तरी होणारे—समजावे हा आशय मनात धरून ही परिभाषा सांगतात —

शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४३ ॥

" (एखाद्या उदाहरणात दोन सूत्रे एकेच वेळा प्राप्त झाली असता, त्यापैकी कोणतेहि एक सूत्र प्रथम लावल्यास) त्या सूत्रान्वये ज्या शब्दस्वरूपास कार्य होते त्या-हून भिन्न शब्दस्वरूपाला, (दुसऱ्या सूत्राने कार्य केल्यानंतर, त्या प्रथम सूत्रान्वये) कार्य होत असेल तर ते सूत्र अनित्य समजावे "

इदं शदेः शित इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि न्यविशतेत्यत्र विक-रणे कृते तदन्तस्याडकृते धातुमात्रस्येत्यडनित्य इत्युक्तम् ॥ ४३ ॥

ही परिभाषा ' शदे शित ' १–३–६० ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितली आहे, व तेथे असे म्हटले आहे कीं, ' न्यविशत ' ह्या स्थली, धातूला विकरण लावले असता, विकरणान्त धातूला अडागम होतो, व विकरण न लावता अडागम केल्यास, तो केवळ धातूलाच होतो, म्हणून अडागम अनित्य आहे. ('नेर्विश ' सू० २६८३ ह्या सूत्रा-ने 'नि' या उपसर्गपूर्वक ' विश् ' धातूप आत्मनेपद झाले आहे. 'नि+विश्+लङ्' अशा स्थितीत 'तुदादिभ्य. श ' सू० २५३४ ह्याने 'श' विकरण पावले आहे व ' लुङ्-लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्त. सू० २२०६ ह्याने अडागम पावला आहे. अडागमाचे सूत्र परसूत्र आहे. दोन्ही सूत्रे नित्य आहेत. कारण दोन्ही कार्ये अवश्य होणारी आहेत —म्हणजे एक झाले अथवा न झाले तरी दुसरे होणारच अशा प्रकारची ती कार्ये आहेत तरी पण विकरण प्रथम लावल्यास ' विश्+अ=विश ' अशा स्थितीत ' विश ' ह्याला अडागम होणार, व विकरण न लावतां अडागम केल्यास तो केवळ ' विश् ' धातूस होणार सारांश विकरण प्रथम लावले असता ज्या ' विश ' ह्या शब्दस्वरूपास अडागम होतो ते शब्दस्वरूप, विकरण न लावता अडागम केल्यास, दुसरेच—म्हणजे ' विश् —असे असते म्हणून, ह्या परिभाषेप्रमाणे, अडागम अनित्य समजावा पण येथे हे सांगणे जरूर वाटते की, अशा रीतीने ' श ' विकरणाचे सूत्र देखील अनित्य ठरविता येईल, कारण अडागम प्रथम केल्यास, ' यदागमा. ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अडागमसहित ' विश् ' —म्हणजे अ+विश्—हा ' विश् ' च आहे असे मानल्यास, ' अ+विश् ' ला विकरण लागणार, व अडागम न करिता विकरण लावल्यास, ते विकरण भिन्न शब्दस्वरूपास —म्हणजे केवळ ' विश् ' लाच—होणार. तथापि कैयटाने असे म्हटले आहे कीं, ' विक-रणास्तु शब्दान्तरादपि प्राप्नुवन्तो नानित्या ' व ह्या करिताच परिभाषा ४६ सांगितली आहे. म्हणून विकरण लावण्याचे कार्य नित्य मानावें. ह्या परिभाषेचे दुसरे उदाहरण

भैरवी टीकेत दिले आहे ते असे —' इष् ' धातूचे सनाचे रुप करिताना ' सन्यङो ' सू० २३९५ ह्या सूत्राने द्विर्वचन पावले आहे व ' आर्धधातुकस्येड्वलादे ' सू० २१८४ ह्या सूत्राने ' सन् ' ला इडागम पावला आहे. दोन्ही सूत्रे नित्य आहेत. 'इष्+सन् ' अशा स्थितीत, ' सन् ' ला इडागम न करिता द्वित्व प्रथम केल्यास, ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ ह्या सूत्रान्वये ' इष्+स ' ह्यातील 'स' ला द्वित्व प्राप्त होते, व इडागम प्रथम केल्यास, ' इष्+इ+स=इषिष ' अशा स्थितीत, शब्दान्तराला–म्हणजे ' षिष् ' ला–द्वित्व प्राप्त होते, म्हणून येथे द्विर्वचन अनित्य समजावे, व इडागम प्रथम करुन मग द्वित्व करावे.)

परिभाषा ४४

एतत्तुल्यन्यायेनाह—

(' यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिः तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुनः प्रवृत्तौ कृताकृतप्रसङ्गित्वम् ' हा जो न्याय मागल्या परिभाषेत सांगितला आहे त्याच) पूर्वोक्त न्यायाला धरुन ही खालील परिभाषा असल्यामुळे, ही परिभाषा सांगतात —

शब्दान्तरात् प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यत्वम् ॥ ४४ ॥

" (दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त झाली असता त्यापैकी कोणतेहि एक सूत्र प्रथम लावल्यास त्या सूत्राने) ज्या शब्दस्वरूपानंतर किंवा ज्या शब्दस्वरुपापूर्वी कार्य होते तशा ठिकाणी द्वितीय सूत्र लावल्यानंतर पुनः प्रथम सूत्र लावल्यास, जर ते कार्य भिन्न शब्दस्वरूपानंतर किंवा भिन्न शब्दस्वरूपापूर्वी होत असेल तर ते सूत्र अनित्य समजावे "

(ह्या परिभाषेच्या स्पष्टीकरणार्थ ग्रन्थकाराने एकहि उदाहरण दिले नाहीं. तथापि भैरवी टीकेत ह्या परिभाषेची काही उदाहरणे दिली आहेत, त्यापैकी दोन उदाहरणे ह्या परिभाषेचा अर्थ नीट ध्यानात यावा ह्मणून खाली सांगितली आहेत.

(१) ' शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः विधेरनित्यत्वम् ' ह्याचे उदाहरण ' मा भवान् उजिहत् ' असे दिले आहे 'ऊह् वितर्के ' ह्या भ्वादिगणातील धातूचा णिच् करून णिजन्ताचे लुङाचे रूप करिताना, णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ' सू २३१२ ह्या सूत्राने ' च्लि ' च जागी ' चङ् ' होतो, ह्मणजे ' ऊह्+णिच्+चङ्=ऊह्+इ+अ ' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत ' चङि ' सू० २३१५ ह्या सूत्राने द्वित्व पावले आहे, व ' णौ चङि उपधाया ह्रस्व ' सू० २३१४ ह्या सूत्राने उपधाह्रस्व पावला आहे ' ऊह्+इ+अ =ऊहि+अ ' अशा स्थितीत, ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ ह्या सूत्राने ' ऊहि ' ह्यातील ऊ ' शब्दापुढे असणाऱ्या द्वितीय एकाचाला–ह्मणजे ' हि ' ला–द्वित्व होईल पण ' णौ चङि ' ह्या सूत्राने उपधाह्रस्व केल्यास, ' उ ' शब्दानंतर असलेल्या ' हि '

ह्या द्वितीय एकाचास द्वित्व होईल साराश ज्या शब्दस्वरूपानतर ह्मणजे ' ऊ ' नंतर प्रथमत ' हि आहे ते शब्दस्वरूप, ' णो चङि ' हे सूत्र लावल्यावर, बदलून ' उ ' असे भिन्न शब्दस्वरूप होते ह्मणून द्वित्वकार्य ज्या ' हि ' ला करणे आहे तो ' हि ' ' णो चङि ' हे सूत्र लावल्यावर, भिन्न शब्दस्वरूपानतर येत असल्यामुळे, द्वित्वकार्य ह्या परिभाषेप्रमाणे, अनित्य समजावे. त्यामुळे ते द्वित्वकार्य प्रथम न करिता उपधा-ऱ्हस्व प्रथम करावा व नंतर द्वित्व करावे, ह्मणजेच 'उजिहत्' असे रूप सिद्ध होईल, द्वित्व प्रथम केल्यास, ' ऊजिहत् ' असे विकृत रूप होईल

(२) ' शब्दान्तरे प्राप्नुवतो विधेरनित्यत्वम् ' ह्याचे उदाहरण ' करिष्यते ' हे दिले आहे ' कृञ्+लृट् ' अशा स्थितीत, ' स्वरितञित कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ' सू २१५८ ह्या सूत्राने लृटाचे जागीं आत्मनेपदी तङादेश पावला आहे व ' स्यतासी लृलुटो. ' सू० २१८६ ह्या सूत्राने धातूला ' स्य ' हे विकरण पावले आहे लृटाचे जागीं आत्मनेपदप्रत्ययाचे आदेश करण्यापूर्वी, धातूला ' स्य ' लावल्यास तो लृटापूर्वी येईल, व प्रत्ययादेश केल्यानंतर लावल्यास, तो ' ते ' ह्या प्रत्ययापूर्वी येईल साराश ज्या शब्दस्वरूपापूर्वी–म्हणजे ' लृट् ' च्या पूर्वी–प्रथम स्य ' येतो ते शब्दस्वरूप, आत्मनेपदप्रत्ययादेश केल्यानंतर, बदलत असल्यामुळे, ' स्यतासी ' या सूत्राने होणारे कार्य अनित्य ठरते, म्हणून प्रथम प्रत्ययादेश केल्यानंतर धातूला ' स्य ' लावावा.)

परिभाषा ४५

एतन्मूलकमेवाह—

–वरील न्यायाला धरूनच ही परिभाषा सागतात

लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य· ॥ ४५ ॥

“(दोन सूत्रें युगपत् प्राप्त झालीं असता, त्या दोन सूत्रांपैकी एका सूत्राने कार्य केल्यावर दुसऱ्या सूत्राने कार्य करणे झाल्यास, जर ते दुसरे सूत्र ते कार्य) तिसऱ्या सूत्राची अथवा भिन्न निमित्ताची मदत मिळाली तरच करूं शकत असेल तर, अशा दुसऱ्या सूत्राने सांगितलेले कार्य अनित्य समजावे ”

(ह्या परिभाषेचे देखील ग्रन्थकाराने एकहि उदाहरण दिले नाही तथापि कैयटाने ह्या परिभाषेचे ' कुर्व. ' हे उदाहरण दिले आहे. ' कृञ् ' धातूस ' तनादिकृञ्भ्य उ ' सू. २४६६ ह्या सूत्राने ' उ ' लागल्यावर ' कृ+उ+वस् ' अशा स्थितींत, ' सार्वधातुकार्धधातुकयो ' सू० २१६८ व ' नित्य करोते. ' सू० २५४८ हा दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात 'नित्यं करोते.' ह्या पूर्व सूत्राने, ' वस् ' प्रत्यय पुढ असल्यामुळे, उकाराचा लोप होतो. ' उ ' या आर्धधातुकप्रत्ययाला मानून ' कृ ' यांतील अन्त्य ऋकाराचा

गुण केला तरी उलोप होणारच न केला तरी होणारच, म्हणून हा उलोप ' कृताकृत-प्रसङ्गि ' असल्यामुळे नित्य आहे आणि म्हणून जरी तो पूर्वसूत्राने प्राप्त आहे तरी प्रथम होतो उलोप झाल्यावर, ' उ प्रत्यय पुढे असल्यामुळे ' कृ ' ह्यांतील अन्त्य ऋकारान्त ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' ह्या परसूत्राने होणारा गुण, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् सू० २६२ ह्या तिसऱ्या सूत्राची मदत घेतल्याशिवाय—म्हणजे ' उ ' प्रत्ययाचा लोप जरी झाला आहे तरी तो कायम आहेच असे मानल्याशिवाय—करितां येत नाही. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणे, गुणकार्य अनित्य ठरते त्यामुळे उलोप प्रथम करावा व नंतर गुणकार्य करावे मग ' अत उत्सार्वधातुके ' सू २४६७ ह्या सूत्राने ' कर् ' ह्यांतील अकाराचा उकार करावा म्हणजे ' कुर्व ' असे रूप सिद्ध होते. ह्या परिभाषेचे उदाहरण अजरासि कुलानि ' असे भैरवी टीकेत दिले आहे ' न विद्यते जरा येषां तानि ' येथे ' नञ् ' व ' नलोपो नञः ' सू० ७०६ व ७५७ व 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' सू० ६५६ ही सूत्रे लागून, आणि ' जश्शसोः शि ' सू ३१२ हे सूत्र लागून, ' अजर' +शि(इ)' अशी स्थिति झाली असता, ' जराया जरस् ' सू० २२७ व 'नपुंसकस्य झलचः ' सू ३१४ ही दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात ' एकदेशविकृतमनन्यवत् ' ह्या परिभाषेप्रमाणे ' अजर ' येथील ' जर ' ' जरा ' च आहे असे समजून त्याचे जागी ' जरस् ' आदेश पावला आहे ' जरस् ' आदेश केला अथवा न केला तरी अङ्गाला नुमागमाची प्राप्ति असल्यामुळे, ' कृताकृतप्रसङ्गि ' नुमागम, परिभाषा ४२ प्रमाणे आपातत नित्य ठरतो, व तो नित्य ठरत असल्यामुळे प्रथम केल्यास, ' अजर+नुम्+इ=अजरन् +इ असे रूप होणार, व तसे रूप झाल्यावर जरा ' शब्द न राहिल्यामुळे, ' जरस्' हा आदेश, ' जरन् ' ह्या नुमागमयुक्त अङ्गाचे ठिकाणी नुम्चे व्यवधान झाल्यामुळे, होणार नाही परंतु ' लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः ' ही परिभाषा असल्यामुळे पूर्वी अजन्तत्व लक्षणामुळे, व ' जरस् ' आदेश झाल्यावर झलन्तत्व ह्या भिन्न लक्षणामुळे, होणारा नुमागम देखील अनित्य ठरतो म्हणून ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' ह्या न्यायाने, ' जराया जरस् ' हे परसूत्र प्रवृत्त होऊन प्रथम ' जरस् ' आदेश होतो, व नंतर ' नपुंसकस्य झलचः ' ह्या पूर्वसूत्राने सांगितलेला ' नुमागम ' होतो तो ' मिदचोऽन्त्यात्परः ' सू० ३७ ह्या सूत्राने अन्त्य स्वरानंतर होऊन ' अजरन्+स्+इ ' अशी स्थिति झाली असतां. ' सान्तमहतः संयोगस्य ' सू ३१७ ह्या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन, व ' नश्चापदान्तस्य ' सू १२३ ह्या सूत्राने ' न् ' चा अनुस्वार होऊन, ' अजरांसि ' असे रूप सिद्ध होते)

अतिदेशविषये इयमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेनोक्ता ॥ ४९ ॥

' असिद्धवदत्राभात् ' ६–४–२२ ह्या सूत्रावरील भाष्याचा टीकेत कैयटाने ही परिभाषा, (' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' ह्या सूत्रान्वये होणाऱ्या) अतिदेशासंबंधाने उल्लेख करितांना, सांगितली आहे.

परिभाषा ४६

यदा तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचारो यदापि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभावस्तदाह—

जेथे सूत्राचा विचार न करिता, त्या सूत्रानी सागितलेली कार्ये नित्य आहेत की अनित्य आहेत एवढाच विचार करणे आहे व जेथे शब्दस्वरूप पूर्वी जसे होते नसे नमन शब्दान्तरास कार्य होते ह्याबद्दल देखील विचार करणे नाही तेथे ही परिभाषा लावतात —

क्वचित् कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि नित्यता ॥ ४६ ॥

" कोठे कोठे (शुद्ध रूपाची सिद्धि करण्याकरिता) इतर सूत्राने आपले कार्य केले अथवा न केले तरी ज्या सूत्राच्या प्राप्तीचा केवळ संभव असतो त्या सूत्राने सांगितलेले कार्य नित्य समजावे '

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाभिमतस्य पुनः प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे प्रयोजकं, न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गोऽपि तथेति भावः ॥ ४६ ॥

इतर सूत्राने कार्य केल्यावर, नित्य म्हणून मानलेल्या सूत्राने सांगितलेल्या कार्याच्या पुन प्राप्तीचा संभव असल्यास, असा प्राप्तीचा संभवच त्या सूत्राने सांगितलेल्या कार्यास नित्य मानण्यास कारणीभूत होतो. (ज्या दोन कार्यांच्या नित्यानित्यत्वाचा विचार करणे आहे त्यांपैकीं एक कार्य असे असले कीं, दुसरे कार्य होण्यापूर्वी किंवा ते कार्य झाल्यानतर देखील ज्याच्या प्राप्तीचा केवळ संभव आहे ते कार्य नित्य समजावें ते कार्य इतर बाधकसूत्रामुळे अखेरीस जरी होऊं न शकले तरी ते नित्य मानण्यास काही हरकत नाही कारण,) बाधक सूत्राने ज्याचे फलजननसामर्थ्य नष्ट झालें नाही —म्हणजे ज्याची फल उत्पन्न करण्याची शक्ति नष्ट न होता अशीची तशीच कायम आहे—अशाच सूत्राने सांगितलेले कार्य नित्य असते असा काही नियम नाहीं (प. ४२ मध्ये जी कार्याच्या नित्यत्वाची व्याख्या दिली होती त्या व्याख्येमध्यें प न. ४२ ते ४५ ह्यानीं जो फेरबदल केला आहे त्याकडे दुर्लक्ष करून प न ४६ ते ४८ सांगितल्या आहेत. ह्या परिभाषा सांगताना ग्रन्थकारानें ' शास्त्रव्यतिरेकेण ' असे म्हटले आहे, व तसें म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ज्या कार्यांची नित्यता ठरविणे आहे त्या कार्याच्या प्राप्तिचा, इतर सूत्राने कार्य केल्यानंतर देखील, जर सम्भव असेल तर, ते कार्य सूत्रान्तरानें बाधित झाल्यामुळें जरी होऊं शकत नसेल किंवा सूत्रान्तराने त्याचे निमित्त नष्ट झाल्यामुळें जरी तें होऊं शकत नसेल किंवा सूत्रान्तराची मदत घेतल्याशिवाय जरी ते होऊं शकत नसेल तरी, या गोष्टींचा विचार न करितां, तें कार्य, या परिभाषेप्रमाणे लक्ष्यानुसार नित्य मानावे. असे आहे म्हणूनच ' प्रसङ्गमात्रम् '—म्हणजे प्राप्तीचा

सम्भव असणे—असे ग्रन्थकाराने म्हटले आहे, व 'प्रसङ्गमात्रम्' या शब्दांत 'मात्रम्' हा जो शब्द वापरला आहे त्याची अन्वर्थकता दर्शविण्याकरिताच 'न तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्गोऽपि तथा' हे शब्द मुद्दाम पुढे घातले आहेत, व त्या पङ्क्तीचा अर्थ असा आहे की, बाधकसूत्राने फल उत्पन्न करण्याची शक्ति जरी नाहीशी झाल्याचा प्रसङ्ग आला असला तरी कार्य नित्य मानण्यास काही हरकत नाही. प. नं. ४६ व ४७ चे स्पष्टीकरण करिताना जी उदाहरणे पुढे दिली आहेत त्याच्यायोगाने वर दिलेला अर्थ स्पष्टपणे ध्यानात येईल. सारांश, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राने बाधित झाले आहे व त्यामुळे त्याचे सूत्रविहित कार्य करण्याचें सामर्थ्य नष्ट झाले आहे इत्यादि बाध्यबाधकभावादिकांचा विचार न करिता ते कार्य लक्ष्यानुसार नित्य मानावे. तसेच 'यद्यपि व्यक्तिविशेषाश्रयणाभाव' असे ग्रन्थकाराने म्हणण्याचे कारण हे आहे की, कोणत्याहि सूत्राने सांगितलेले कार्य प्रथम ज्या शब्दस्वरूपास होत असेल त्याहून भिन्न शब्दस्वरूपास नंतर ते होत असले तरी ते कार्य लक्ष्यानुसार नित्य मानावे. सारांश प. नं. ४३ ते ४५ अनित्य आहेत हे दाखविण्याकरिता वरील शब्द उपयोगांत आणिले आहेत, व त्या परिभाषांच्या विरुद्ध प. न. ४६ ते ४८ या परिभाषा सांगितल्या आहेत, व इष्टरूप सिद्धि करण्याकरिता केव्हा त्यांचा व केव्हा ह्यांचा उपयोग करावा. प. नं. ४६ चे उदाहरण भैरवी टीकेत 'तुदति' हे दिले आहे. 'तुद्+ति' अशा स्थितींत, 'तुदादिभ्यः शः' सू० २५३४ व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या दोन सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते. ह्या दोन कार्यांपैकी विकरण कार्य नित्य आहे, कारण ते गुण झाला तरी होणार व न झाला तरी होणार. पण गुण हा अनित्य आहे कारण जरी तो विकरण लावण्यापूर्वी होऊ शकतो तरी विकरण लावल्यानंतर, 'तुद्+अ+ति' अशा स्थितींत, उपधेत उकार राहत नसल्यामुळे, तो होऊ शकत नाही म्हणून विकरण नित्य असल्यामुळे प्रथम लागते. गुण प्रथम न केल्यास, विकरण 'तुद्' ला होते व गुण प्रथम केल्यास विकरण 'तोद्' ला होते हे खरे, व ह्यामुळे प. ४४ प्रमाणे ते विकरण कार्य देखील अनित्य ठरते, व दोन्ही कार्ये अनित्य मानल्यास, गुणविधायक सूत्र परसूत्र असल्यामुळे ते प्रथमप्रवृत्त होऊन, 'तोदति' असे विकृत रूप सिद्ध होईल. ते न व्हावे म्हणून ही परिभाषा सांगितली आहे, ह्या परिभाषेप्रमाणे गुण प्रथम केल्यास जरी शब्दान्तरास विकरण होण्याचा संभव आहे तरी 'स्थानिवदादेश' सू० ४९ ह्या सूत्रान्तराची मदत घेतल्यास 'तोद्' हा 'तुद्' च आहे असे मानता येत असल्यामुळे, व तसे मानल्याने विकरण होऊ शकत असल्यामुळे, जरी प. ४५ प्रमाणे ते अनित्य ठरते तरी ते विकरणकार्य प्रकृत परिभाषेप्रमाणे अनित्य समजू नये, व ते प्रथम करावे म्हणजे 'तुदति' असे इष्टरूप सिद्ध होते.)

परिभाषा ४७

तदाह—

(बाधक सूत्राने ज्याचे फलजननसामर्थ्य नष्ट होत नाही, तेच नित्य समजावें असा कांहीं आग्रह नाही ह्या विधानाचे समर्थन करण्याकरितां) ही परिभाषा सांगतात —

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् ॥ ४७ ॥

" (दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली असतां,) एखाद्या भिन्न सूत्राने ज्या कार्याचे निमित्त नष्ट होते ते कार्य एवढ्याचमुळे अनित्य समजूं नये "

(ग्रन्थकाराने ह्या परिभाषेचे उदाहरण दिले नाही ह्या परिभाषेचा अर्थ नीट लक्षांत यावा ह्मणून खाली दोन उदाहरणे दिली आहेत. पहिले उदाहरण ' ऊढ ' असे आहे. ' वह्+क्त ' अशा स्थितींत, ' हो ढः ' सू. ३२४ ह्या सूत्राने ' वह् ' ह्यातील ' ह् ' चा ' ढ् ' झाल्यावर ' झषस्तथोर्धोऽधः ' सू. २२८० ह्याने क्त प्रत्ययांतील तकाराचा धकार होतो, व ' ष्टुना ष्टु ' याने ध चा ढ होतो, व ' ढो ढे लोप ' सू. २३३५ ह्या सूत्राने पूर्व ' ढ ' चा लोप होऊन ' वढ ' अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां ' वचिस्वपियजादीनां किति ' सू २४०९ व ' सहिवहोरोदवर्णस्य ' सू २३५७ ह्या दोन सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. ' वचिस्वपि ' ह्या सूत्राने पावलेले संप्रसारण कार्य नित्य आहे, कारण ओत्व करण्यापूर्वी ' वढ ' ह्या स्थितीत ते होणारच, व ओत्व केल्यावर ' वोढ ' ह्या स्थितींत देखील ते होणारच. तसेच ' सहिवहो. ' ह्या सूत्रानें सांगितलेले ओत्व कार्यहि नित्य आहे. कारण संप्रसारण केले तरी 'उ+अढ' अशा स्थितींत अकाराला ओत्व पावतेच, संप्रसारण न केले तरी ' व्+अढ ' अशा स्थितींतहि ओत्व पावतेच तथापि प्रथम संप्रसारण करून, ' संप्रसारणाच्च ' सू० ३३० हे सूत्रान्तर लावल्यास, ओत्व कार्य होण्याचे निमित्त–म्हणजे ज्याचा ' ओ ' करणें आहे तो ' अ ' नष्ट होतो असे आहे तरी, ह्या परिभाषेमुळे, ओत्वकार्य अनित्य मानूं नये साराश संप्रसारण कार्य व ओत्व कार्य हीं दोन्हीं कार्ये नित्य समजावीं पण ओत्व विधायक ' सहिवहो ' हे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, प्रथम ओत्व करावें. म्हणजे ' व्+अढ=व्+ओढ ' असे होते नतर संप्रसारण करावें म्हणजे ' उ+ओढ ' असे होतें, मग ' संप्रसारणाच्च ' सू ३३० ह्या सूत्रानें पूर्वरूपै एकादेश होऊन ' उढ ' असे झाल्यावर, 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण.' सू० १७४ ह्या सूत्राने ' ऊढ ' असे रूप सिद्ध होते. ह्या परिभाषेचे दुसरे उदाहरण ' त्वापयति ' हें आहे. ' प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ' ह्या गणसूत्राने ' युष्मद् ' ह्या प्रातिपदिकास ' णिच् ' केल्यास, ' मपर्यन्तस्य ' सू. ३८३ व 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' सू. १६७३ ह्या सूत्रानीं ' त्व+अद्+णिच् ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' टे: ' सू. १७८६ व ' अतो गुणे ' सू० १९१ हीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात. त्यापैकीं टिलोपकार्य

नित्य आहे, कारण 'अतो गुणे' ह्याने पररूप एकादेश केला अथवा न केला तरी 'त्वद्' किंवा 'त्व+अद्' अशा दोन्ही स्थितीत टिलोप होणारच पण 'टिलोप' प्रथम केल्यास 'त्व' अशा स्थितीत 'अतो गुणे' हे सूत्र प्रवृत्तच होऊ शकत नाहीं. म्हणून ते अनित्य आहे. परंतु 'अतो गुणे' ह्या सूत्राने प्रथम पररूप एकादेश करून 'त्व+अद्= त्वद्' असे रूप केल्यावर, 'प्रकृत्यैकाच्' सू २०१० ह्या सूत्रान्तराची प्रवृत्ति होऊन जरी टिलोप बाधित होतो तरी, ह्या परिभाषेमुळे, टिलोपाचे नित्यत्व, टिलोपाचे निमित्त —म्हणजे प्रकृतीचे 'अनेकाच्त्व'—नष्ट झाले आहे एवढ्यामुळे. नष्ट होत नाही म्हणून टिलोप प्रथम होतो व 'त्व+अद्=त्व+०' असे झाल्यावर 'अचो ञ्णिति' सू० २५४ ह्या सूत्राने वृद्धि होऊन 'त्वा' असे झाल्यानंतर, 'अर्तिन्ही' सू० २५७० ह्या सूत्राने पुगागम होऊन 'त्वाप्+इ+अ+ [illegible] ' असे रूप सिद्ध होते)

परिभाषा ४८

क्वचित्तु बाधकाबाधितफलोपहितप्रसङ्ग एव गृह्यते। तदाह—

(इष्टरूपसिद्धि करण्याकरितां, लक्ष्यानुसार) कोठे कोठे बाधकसूत्राने फल उत्पन्न करण्याची शक्ति नष्ट झाल्यास बाध्यसूत्राचे नित्यत्व कायम राहत नाही हे दर्शविण्याकरिता ही परिभाषा सागतात —

यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते तदप्यनित्यम् ॥ ४८ ॥

" (दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली असतां) भिन्नसूत्राने ज्या कार्याचे निमित्त नष्ट होते त्या कार्याला (कोठे कोठे लक्ष्यानुसार) अनित्य देखील मानतात "

सप्तमे कैयटेनैतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतम्। वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि सुग्रीवस्य वालिनः प्राबल्यं न व्यवहरन्ति। भगवत्सहायैः पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि पाण्डवानां प्राबल्यं व्यवहरन्ति चेति। सर्वं चेदं लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितम् ॥ ४८ ॥

सप्तमाध्यायात ('स्वमोर्नपुंसकात्' ७-१-२३ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत ४७ व ४८ ह्या दोन परस्परविरुद्ध) परिभाषांच्या समर्थनार्थ कैयटाने दोन लौकिक दृष्टान्ताची उदाहरणे दिलीं आहेत. वाली व सुग्रीव यांचे युद्ध चालू असताना, भगवान् श्रीरामचंद्राने वालीचा प्राण घेतला, तथापि सुग्रीव वालीपेक्षा जास्त प्रबल होता असे लोक ह्मणत नाहींत, परंतु भगवान् श्रीकृष्णाच्या महात्म्यामुळेच पांडवाना (भारतीय युद्धात) जय मिळाला तरी पांडव (कौरवापेक्षा) जास्त प्रबल होते असे लोक ह्मणतात (असे हे दोन परस्परविरुद्ध लोकव्यवहार प्रचलित आहेत त्याचप्रमाणे

४७ व ४८ ह्या परस्परविरुद्ध दोन परिभाषा व्याकरणशास्त्रात प्रचलित आहेत व त्या लौकिकन्यायसिद्ध आहेत) वरील परस्परविरुद्ध परिभाषा लक्ष्यानुसार म्हणजे इष्टरूपाची सिद्धि करण्याकरितां–उपयोगात आणून त्याची व्यवस्था लावावी. (ह्या परिभाषेचें उदाहरण तत्त्वप्रकाशिकेत 'स्योन' हे दिले आहे 'सिव्' धातूला उणादि 'न' प्रत्यय लावल्यास, 'सिव्+न' अशा स्थितीत, 'च्छ्वोः शूट्' सू. २५६१ व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू १९८९ ह्या दोन सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते ह्या दोन कार्यापैकी, 'ऊठ्' कार्य नित्य आहे, कारण प्रथम गुण केला तरी 'सेव्+न' अशा स्थितीत व गुण न केला तरी 'सिव्+न' अशा स्थितीत 'ऊठ्' होणारच पण गुणकार्य अनित्य आहे कारण 'ऊठ्' प्रथम केल्यास 'सि+ऊ+न' अशा स्थितीत 'इको यणचि' सू ४७ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन 'स्यू+न' असे झाले असता, गुण यणूकार्याने बाधित झाल्यामुळे–म्हणजे ज्याला गुण व्हावयाचा तो 'सिव्' ह्यातील इकार नष्ट झाल्यामुळे–गुणकार्य ह्या परिभाषेप्रमाणे अनित्य ठरते. म्हणून 'ऊठ्' कार्य प्रथम करावे ते प्रथम केल्यास 'सिव्+न=सि+ऊ+न=स्यू+न' असे झाल्यानंतर 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' सू २१६८ या सूत्राने गुण होऊन 'स्योन' असे रूप सिद्ध होते)

परिभाषा ४९

लुट प्रथमस्येति सूत्रे भाष्ये इति पठ्यते ॥

लुट प्रथमस्य ' २-४-८५ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे–

स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ ४९ ॥

"(एखाद्या स्थली दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त झाल्यावर, त्यापैकी एक सूत्र प्रथम) ज्या स्वरयुक्त शब्दस्वरूपास लागू पडते त्याहून भिन्नस्वरयुक्त शब्दस्वरूपास ते सूत्र (दुसऱ्या सूत्राने कार्य केल्यानंतर) लागू पडत असल्यास त्या सूत्राने होणारे कार्य अनित्य समजावे"

(परिभाषा ४३ प्रमाणेच ही परिभाषा आहे व या परिभाषेवरून हे स्पष्ट होते कीं स्वरात बदल झाल्यास शब्दाला भिन्न स्वरूप प्राप्त होते. म्हणूनच 'स्वरोऽपि शब्दान्तरत्वसम्पादक' असे भैरवीत म्हटले आहे या परिभाषेचे उदाहरण ग्रन्थकाराने मुळींच दिले नाही. तथापि भाष्यांत 'कुमार्यै' हे उदाहरण दिले आहे व भैरवीत 'दध्योदकम्' हें उदाहरण दिले आहे 'कुमारी+ङे(ए)' अशा स्थितीत 'इको यणचि' सू० ४७ या सूत्राने यणादेश केल्यावर 'कुमार्य्+ए' अशी स्थिति झाली असता, 'आण्नद्या.' सू० २६८ या सूत्राने ङे=ए' या प्रत्ययास आट् आगम पावला आहे व तसेच 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' सू० ३७२० या सूत्राने 'ए' या प्रत्ययाला उदात्त स्वर पावला आहे. येथे आट् आगम प्रथम करावा की उदात्तस्वर प्रथम करावा?

दोन्ही कार्ये, एक केले तरी दुसरे होणारच अशी असल्यामुळे, कृताकृतप्रसङ्गि आहेत. 'पण अट् आगम प्रथम केल्यास, 'आटश्च' सू० २६९ या सूत्राने वृद्धि झाल्यावर 'ऐ' ला उदात्तस्वर होईल, आडागम न केल्यास, 'ए' ला उदात्तस्वर होईल. म्हणून परिभाषा ४३ प्रमाणे उदात्तस्वरकार्य अनित्य ठरते तसेच 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' या सूत्राने उदात्तस्वर प्रथम केल्यास, उदात्त 'ए' ला आडागम पावतो, पण उदात्तस्वर न करिता आडागम केल्यास, तो आडागम 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' सू०३७०९ या सूत्रान्वये मूळच्या अनुदात्त असणाऱ्या 'ए' प्रत्ययाला होईल म्हणून तो प्रकृत परिभाषेप्रमाणे अनित्य ठरतो साराश, आडागम व उदात्तस्वर होणे ही दोन्ही कार्ये अनित्य ठरत असल्यामुळे व 'आण्नद्याः' हे परसूत्र असल्यामुळे, आडागम प्रथम करावा असे भाष्यात सांगितले आहे. आता आपण 'दध्युदकम्' हे उदाहरण घेऊ 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' फिट् सू० २६ या सूत्रान्वये 'दधि' हा नपुंसकलिंगी शब्द आद्युदात्त आहे, व त्यामुळे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू० ३६५० या सूत्रान्वये 'दधि' यातील अन्त्य इकार अनुदात्त आहे. या शब्दाचा 'उदकम्' या शब्दाशी समास करून सामासिक शब्द तयार करतेवेळी 'दधि+उदकम्' अशी स्थिति झाली असता 'इको यणचि' सू० ४७ या सूत्राने यणादेश व 'उदकेऽकेवले' सू० ३८३० या सूत्राने समासातील पूर्वपदाला—म्हणजे 'दधि' या पदाला–अन्तोदात्तत्व होणे, या दोन कार्यांची युगपत प्राप्ति होते यणादेश कृताकृतप्रसङ्गि आहे–म्हणजे 'उदकेऽकेवले' या सूत्राने प्रथम कार्य केले किंवा मागून कार्य केले तरी होणारा आहे तथापि यणादेश प्रथम केल्यास, 'दधि' यातील अनुदात्त इकारास यणादेश पावतो, व 'उदकेऽकेवले' या सूत्राने प्रथम कार्य केल्यास, स्वरभिन्न इकारास–म्हणजे उदात्त इकारास–यणादेश पावतो म्हणून तो या परिभाषेप्रमाणे अनित्य ठरतो. त्यामुळे 'उदकेऽकेवले' हे परसूत्र प्रथम प्रवृत्त होते, व उदात्त इकाराचे जागी यणादेश झाल्यामुळे पुढील उकार 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' सू० ३६५७ या सूत्रान्वये स्वरित होतो.)

यत्र त्वेकस्यैव कार्यस्य परत्वं नित्यत्वं च तत्रेच्छयान्यतरत्तदुभयं वा तस्य बलवत्वे नियामकमुल्लेख्यम्। अत एव तत्र तत्र परत्वान्नित्यत्वाच्चेति भाष्ये उच्यते। वस्तुतस्तत्र परत्वादित्युक्तिरेकदेशिनः। स्पष्टं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे।

जर एखादे कार्य (परसूत्राने सांगितले असल्यामुळे) पर असून नित्यहि आहे तर तशा स्थितींत इच्छेनुसार त्या कार्याचे परत्व अथवा नित्यत्व हे एकच कारण, किंवा परत्व व नित्यत्व ही दोन्ही कारणे, ते कार्य बलवत्तर आहे हें सांगण्याकरिता, दर्शविली जातात म्हणूनच भाष्यांत ठिकठिकाणी 'पर व तसेच नित्य असल्यामुळे' (अमुक कार्य बलवत्तर ठरते) असा प्रयोग आढळतो. वास्तविक तशा ठिकाणी 'परत्वात्' ही (सिद्धान्तीची उक्ति नसून) एकदेशीची उक्ति आहे असे समजावे.(कारण एक सूत्राने

सांगितलेलें कार्य नित्य व दुसऱ्या सूत्राने सांगितलेले कार्य अनित्य असल्यास दोन्ही तुल्यबल ठरत नसल्यामुळे, तशा ठिकाणी ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र लागू पडत नाही म्हणून तशा ठिकाणी ' परत्वात् ' हा हेतु देणे बरोबर नाही. ' नित्यत्वात् ' एवढाच हेतु देणे बरोबर आहे.) 'विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने हे स्पष्ट सांगितले आहे (व असे म्हटले आहे की, ' कार्यम् ' येथे अर्हार्थे कृत्यप्रत्यय झाला असल्यामुळे ' कार्यम् ' या शब्दाचा अर्थ ' करणार्हम् ' असा होतो, व दोन तुल्यबलशास्त्रेच करणार्ह ठरतात त्यामुळे जेथे एक सूत्र नित्यकार्य करणारे व दुसरे अनित्यकार्य करणारे आहे. किंवा जेथे एक सूत्र सामान्यशास्त्र असून दुसरें सूत्र अपवादशास्त्र आहे, किंवा जेथे एक सूत्र अन्तरङ्गकार्य करणारे असून दुसरे सूत्र बहिरङ्गकार्य करणारे आहे तशा ठिकाणी दोन्ही सूत्रें तुल्यबल नसल्यामुळे—म्हणजे एक प्रबल व दुसरें दुर्बल असल्यामुळे–विप्रतिषेधन्याय लागू पडत नाहीं)

णौ चङीति ह्रस्वापेक्षया नित्यत्वान्तरङ्गत्वप्रयुक्तद्वित्वस्य प्रथमत प्रवृत्तौ नित्यत्वादित्येव भाष्य उक्तम् ।

' णौ चङि ' ७-४-१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी उपधाऱ्हस्वकार्यापेक्षां ('चङि' या सूत्राने होणारे) द्वित्वकार्य नित्य व अन्तरङ्ग असूनहि त्या द्वित्वकार्याच्या प्रथमप्रवृत्तीचे कारण (' नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ' किंवा ' अन्तरङ्गत्वात् ' असे न देता) नित्यत्वात्' एवढेच दिले आहे. ('अट्+णिच्+चङ्' अशा स्थितीत, 'अत उपधाया ' सू० २२८२ या सूत्राने उपधेतील अकारास वृद्धि होऊन ' आट् +णिच्+चङ् ' अशी स्थिति झाली असता, 'चङि' सू० २३१५ या सूत्राने द्वित्वकार्य व 'णौ चङि उपधाया ऱ्हस्व. ' सू० २३१४ या सूत्राने उपधाऱ्हस्व होणे ही दोन कार्ये युगपत् प्राप्त होतात. तेव्हा द्वित्व प्रथम करावे की उपधाऱ्हस्व प्रथम करावा? उपधाऱ्हस्व प्रथम केला किंवा न केला तरी द्वित्व होणारच, म्हणून द्वित्वकार्य कृताकृतप्रसङ्गि असल्यामुळे नित्य आहे. द्वित्व प्रथम केल्यास उपधाऱ्हस्व पावतच नाहीं. म्हणून उपधाऱ्हस्वकार्य अनित्य आहे तसेच द्वित्वकार्य केवळ चङ्निमित्तामुळे होणारे असून उपधाऱ्हस्वकार्याला णिच् व चङ् या दोन निमित्ताची गरज आहे, म्हणून उपधाऱ्हस्वकार्याच्या अपेक्षेने द्वित्वकार्य अन्तरङ्ग ठरते. सारांश द्वित्वकार्य नित्य असून अन्तरङ्ग देखील आहे, म्हणून द्वित्वकार्य प्रथम प्रवृत्त होते पण भाष्यकारांनी द्वित्वकार्याची प्रथम प्रवृत्ति होण्याकरिता ' नित्यत्वात् ' एवढाच हेतु दिला आहे, ' अन्तरङ्गत्वात् ' हा हेतु बलवत्तर असून देखील तो दिला नाही याचें कारण हे कीं जे निमित्त–म्हणजे कारण–प्रथम उपस्थित होते तेवढेंच कारण देखील एखादे कार्य बलवत्तर आहे हे सांगण्यास पुरें आहे. म्हणूनच भैरवींत म्हटले आहे कीं, ' यद्यप्युभयं बलवत्वप्रयोजकं भवति तथापि प्रथमोपस्थितत्यागो नोचित इत्याशयेन नित्यत्वादित्येवोक्तमिति भावः ')

एवं नित्यान्तरङ्गयोर्बलवत्वमपि यौगपद्यासम्भव एवेति बोध्यम् ॥ ४९ ॥

याचप्रमाणे नित्यकार्य सांगणारें सूत्र व अन्तरङ्गकार्य सांगणारें सूत्र ही सूत्रे पर-सूत्र व नित्यसूत्र यांच्यापेक्षां अनुक्रमें तेव्हाच बलवत्तर समजावीं कीं, जेव्हां तशी दोन सूत्रे एखाद्या उदाहरणात युगपत् प्राप्त झाली असतां तीं सूत्रे आपापली कार्ये एकेचवेळी करूं शकत नाहींत.

परिभाषा ५०

नित्यादप्यन्तरङ्गं बलीयोऽन्तरङ्गे बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात् । तदाह—

नित्यकार्य सांगणाऱ्या सूत्रापेक्षां देखील अन्तरङ्गकार्य सांगणारें सूत्र बलवत्तर असते, कारण अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने बहिरङ्गकार्य (अन्तरङ्गकार्य अनित्य असून व बहि-रङ्गकार्य नित्य असून देखील) असिद्ध—म्हणजे नाहींच—असे समजले जाते. या अर्थाची ही परिभाषा सागतात:—

असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥ ५० ॥

"अन्तरङ्गकार्य सांगणाऱ्या सूत्राच्या दृष्टीने बहिरङ्गकार्य सांगणारें सूत्र असिद्ध ठरते (म्हणजे बहिरङ्गकार्य पूर्वी झाले असल्यास ते झालेच नाही असे समजून अन्त-रङ्गकार्य होते, किंवा दोन्हीं प्रकारची कार्ये एकाच स्थलीं युगपत् प्राप्त झाली असल्यास अन्तरङ्गकार्य प्रथम होते)"

अन्तर्मध्ये बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्येऽन्तर्भूतान्यङ्गानि निमि-त्तानि यस्य तदन्तरङ्गम् । एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिर-ङ्गम् । एतच्च खरवसानयोरिति सूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रे च भाष्यकैयटयो स्पष्टम् ।

(आतां ग्रन्थकार अन्तरङ्ग व बाहिरङ्ग या दोन शब्दांचा अर्थ सांगतात. हे दोन्ही शब्द अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि समास होऊन बनलेले आहेत, व या ठिकाणी 'शास्त्र' हा अन्य पदार्थ आहे) 'अन्त' या शब्दाचा अर्थ 'मध्ये' असा आहे बहिरङ्गशास्त्र प्रवृत्त होण्याकरितां ज्या निमित्तसमुदायाची अपेक्षा आहे त्या [illegible] ज्याचीं निमित्ते अन्तर्भूत आहेत ते अन्तरङ्ग होय त्याचप्रमाणे अन्तरङ्गशास्त्राची प्रवृत्ति होण्याकरिता ज्या निमित्तसमुदायाची अपेक्षा आहे त्याच्या बाहेर किंवा पलीकडे ज्याचे निमित्त आहे ते बहिरङ्ग होय. 'खरवसानयो' ८–३–१५ व 'असिद्धवदत्राभात्' ६-४-२२ या दोन सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटाच्या टीकेत हे स्पष्टपणे सागितले आहे.

अत्राङ्गशब्देन शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यते शब्दशास्त्रे तस्यैव प्रधान-त्वात् । तेनार्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् । अत एव न तिसृचतसृ इति

निषेधश्चरितार्थः । अन्यथा स्त्रीत्वरूपार्थनिमित्तकतिस्रपेक्षयान्तरङ्गत्वात् त्रयादेशे तदसङ्गतिः स्पष्टैव । अत एव त्रयादेशे स्रन्तस्य प्रतिषेध इति स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यवार्तिकादि सङ्गच्छते ॥

येथे (अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग या शब्दांतील) 'अङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'शब्दरूप-निमित्त' असाच केला पाहिजे, कारण व्याकरणशास्त्रात शब्दस्वरूपालाच प्राधान्य आहे (येथे शब्दरूपनिमित्त म्हणजे वर्णरूप किंवा वर्णसमुदायरूपनिमित्त जे सूत्रांत पञ्चमी किंवा सप्तमी विभक्तीत निर्दिष्ट केले असते तेंच समजावें. जसें 'इको यणचि' या सूत्रात यणादेश होण्याचे निमित्त 'अच्' हा वर्ण सप्तमीविभक्तींत निर्दिष्ट केला आहे तसेंच 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' सू० १९३ या सूत्रात संबुद्धिलोप होण्याचें शब्दरूप-निमित्त पञ्चमीविभक्तीत निर्दिष्ट केले आहे. साराश 'अङ्ग' या शब्दाचा 'शब्दरूप-निमित्त' एवढाच अर्थ केला असल्यामुळे,) अर्थरूपनिमित्तामुळे बहिरङ्गत्व येत नाहीं, आणि त्यामुळेच 'न तिसृचतसृ' सू० ३०० हें निषेधसूत्र चरितार्थ ठरतें. अर्थरूपनि-मित्तामुळें बहिरङ्गत्व येत असतें तर स्त्रीत्वरूपी अर्थाच्या निमित्तामुळें 'त्रि' चे जागीं होणाऱ्या 'तिसृ' या आदेशाच्या अपेक्षेनें 'त्रय' हा आदेश अन्तरङ्ग ठरून तो प्रथम झालाच असता, व 'न तिसृचतसृ' हें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती ('त्रेस्त्रयः' सू० २६४ या सूत्रान्वयें 'त्रि' या शब्दापुढें 'आम्' हा षष्ठीच्या बहु-वचनाचा प्रत्यय आला असता 'त्रि' चे जागीं 'त्रय' असा आदेश होतो. 'त्रिच-तुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' सू. १९८ या सूत्रान्वयें स्त्रीवाचक 'त्रि' शब्दापुढें कोणताहि विभक्तिप्रत्यय आला असता त्या 'त्रि' चे जागीं 'तिसृ' असा आदेश होतो. 'नामि' सू. २०९ या सूत्रान्वयें 'नाम्' हा प्रत्यय पुढें असता अजन्त अङ्गाचा अन्त्य स्वर दीर्घ होतो असें सांगितलें आहे, व त्याचा निषेध करणारें 'न तिसृचतसृ' सू० ३०० हें सूत्र आहे, व या सूत्रान्वयें 'नाम्' प्रत्यय पुढें आला असता 'तिसृ' व 'चतसृ' यांतील अन्त्य स्वर दीर्घ होत नाहीं. आतां स्त्रीवाचक 'त्रि' या शब्दापुढें 'आम्' प्रत्यय आला असतां, 'त्रि+आम्' अशा स्थितींत, 'त्रेस्त्रयः' व 'त्रिचतुरोः' या दोन्ही सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते 'त्रि' चे जागीं त्रयादेश होण्याकरितां 'आम्' प्रत्यय पुढें असणें एवढ्या एकाच निमित्ताची गरज आहे. पण 'त्रि' चे जागीं 'तिसृ' हा आदेश होण्या-करितां दोन निमित्तांची गरज आहे—म्हणजे (१) 'त्रि' शब्द स्त्रीवाचक असला पाहि-जे, व (२) त्या शब्दापुढें विभक्तिप्रत्यय असला पाहिजे. 'अर्थ' हें निमित्त एखाद्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य बहिरङ्ग ठरविण्यास कारणीभूत होतें असें मानल्यास, 'त्रि' चे जागीं होणारा 'तिसृ' हा आदेश हें बहिरङ्गकार्य ठरतें, कारण त्याला दोन निमि-त्तांची अपेक्षा आहे, व 'त्रि' चे जागीं त्रयादेश होण्याकरितां एकच निमित्ताची अपे-क्षा असल्यामुळें त्रयादेश अन्तरङ्ग ठरतो, व प्रकृत परिभाषेप्रमाणें त्रयादेशच झाला पाहिजे व 'तिसृ' हा आदेश पावतच नाहीं. साराश, 'तिसृ' हा आदेश बहिरङ्ग ठरत अस-

त्यामुळे जर तो आदेश केव्हाहि 'त्रि' चे जागी होणे शक्य नाही तर मग 'तिसृ' च्या पुढे 'नाम्' प्रत्यय आला असता त्यांतील अन्त्य स्वर दीर्घ होऊ नये या अर्थाचे 'न तिसृचतसृ' असे निषेधसूत्र करण्याची काय गरज होती? पण ज्याअर्थी पाणिनीने हे निषेधसूत्र मुद्दाम केले त्याअर्थी हे त्यावरून हे सिद्ध होते की कोणतेहि कार्य बहिरङ्ग ठरविण्यास 'अर्थ' हे निमित्त कारणीभूत होत नाही. त्यामुळे जसा त्रयादेश होण्यास एकच निमित्ताची म्हणजे 'आम्' प्रत्यय पुढे असण्याची–गरज आहे त्याचप्रमाणे 'तिसृ' हा आदेश होण्यास एकच निमित्ताची–म्हणजे कोणता तरी विभक्तिप्रत्यय पुढे असण्याची–गरज आहे असे सिद्ध होते, व दोन्ही कार्यें समाननिमित्तक असल्यामुळे एक कार्य अन्तरङ्ग व दुसरे बहिरङ्ग मानता येत नाही. पण 'त्रिचतुरोः' हे परसूत्र असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' या न्यायान्वये ते सूत्र प्रवृत्त होऊन वरील उदाहरणात त्रयादेश न होता 'तिसृ' असाच आदेश होतो, व तो आदेश झाला असता, 'नामि' या सूत्राने 'तिसृ' यातील अन्त्यस्वर दीर्घ होऊं नये म्हणून मुद्दाम केलेले 'न तिसृचतसृ' हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते) असे आहे म्हणूनच 'त्रयादेशे स्रन्तप्रतिषेधः' असे जे वार्तिक 'स्थानिवदादेश' १-१-५६ या सूत्रावरील भाष्यात पठित केले आहे (व त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करिताना भाष्यकारानी जे म्हटले आहे) ते बरोबर जुळते. (वरील वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, 'सृ' आहे अन्तीं ज्याच्या अशा 'तिसृ' या आदेशाचे ठिकाणीं त्रयादेश करण्याचा प्रसंग आला असता, तो 'तिसृ' आदेश 'त्रि' च आहे अशी स्थानिवद्भावाने बुद्धि करूं नये–म्हणजे अशा ठिकाणी स्थानिवद्भावाचा निषेध केला आहे. तसा निषेध करण्याचे कारण हे की 'तिसृ' हा आदेश 'त्रि' च आहे असे स्थानिवद्भावाने मानल्यास, 'त्रेस्त्रयः' या सूत्राने 'तिसृ' चे जागी त्रयादेश होण्याची आपत्ति आली असती ती टाळण्याकरिता वरील वार्तिक मुद्दाम केले आहे जर अर्थरूप निमित्तामुळे 'तिसृ' हा आदेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असता तर तसे वार्तिक करण्याची काहीच गरज नव्हती पण ते वार्तिक केल्यामुळे हे सिद्ध होते की, अर्थरूप निमित्तामुळे बहिरङ्गत्व येत नसते. भाष्यकारानी या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे हे खरे आहे, पण तसे प्रत्याख्यान करतेवेळी भाष्यकारानी असे मुळीच म्हटले नाहीं कीं, 'तिसृ' हा आदेश अर्थरूपनिमित्तामुळे बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, तसे वार्तिक करण्याची गरज नव्हती उलट 'त्रि' चे जागी झालेला 'तिसृ' हा आदेश बहिरङ्ग नाही असे मानूनच भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, 'त्रिचतुरोः' हे परसूत्र असल्यामुळे, विप्रतिषेधन्यायान्वये त्रयादेशाचा बाध करून 'तिसृ' असा आदेश झाल्यावर 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेव' प. ४० या परिभाषेप्रमाणे ज्या त्रयादेशाचा एकदां बाध झाला तो नेहमीकरितां झाला असल्यामुळे, वरील उदाहरणांत त्रयादेश होऊंच शकत नाही, आणि म्हणून तो न व्हावा याकरितां वार्तिक करण्याची कांहीच गरज नव्हती. 'प्राप्तस्यैव निषेधः' या न्यायान्वये जे प्राप्त आहे त्याचाच निषेध करणे आवश्यक आहे पण जे प्राप्तच नाही ते होऊ नये हे सांगण्याकरितां

वार्त्तिक करण्याची गरज काय ? सारांश, वरील वार्त्तिक व भाष्य या दोहोवरून हे स्पष्ट होते की, अर्थरूपनिमित्त एखाद्या कार्यास बहिरङ्ग ठरविण्यास कारण मानतां येत नाही)

एतेन गौधेर· पचेदित्यादावेयादीनामङ्गसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्वलि लोपो न स्यादिति परास्तम् । एयादेशादेरपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ॥

(शब्दरूपनिमित्तच कोणत्याहि कार्याचे बहिरङ्गत्व ठरविण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे, कोणतेहि कार्य बहिरङ्ग आहे असे ठरविताना इतर कोणत्याहि प्रकारच्या निमित्ताचा आश्रय करिता येत नाही) म्हणूनच ‘ गौधेर ’ ‘ पचेत् ’ इत्यादि स्थलीं अङ्गसंज्ञानिमित्तामुळे झालेले एयादि आदेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ‘वल्’ प्रत्याहारातील वर्ण पुढे आला असतां देखील यकाराचा लोप न होण्याची आपत्ति येईल असे जे कित्येक वैयाकरण म्हणतात ते म्हणणे चूक ठरते (‘ गोधाया अपत्यं गौधेर ’ येथे ‘ गोधाया· ढ्रक् ’ सू. ११२५ या सूत्राने ‘ गोधा ’ याला अपत्यार्थे ‘ ढ्रक् ’ प्रत्यय होऊन, व ‘ किति च ’ सू० १०७६ या सूत्राने ‘ गोधा ’ यांतील आद्यच् ओ ’ याची वृद्धि होऊन, व ‘ आयनेयीनीयिय. ’ सू० ४७५ या सूत्राने ‘ ढ्रक् ’ प्रत्ययाचा आदि जो ‘ ढ् ’ त्याचे जागी ‘ एय् ’ असा आदेश होऊन, ‘गौधा+एय्+र्+अक् अशी स्थिति झाली असता, ‘ यस्येति च ’ सू० ३११ या सूत्राने आकारलोप होऊन ‘ गौध्+एय्+र्+अक् ’ अशा स्थितींत ‘ य् ’ च्या पुढे वल्प्रत्याहारातील ‘ र् ’ हा वर्ण आल्यामुळे, ‘ लोपो व्योर्वलि ’ सू० ८७३ या सूत्राने ‘ य् ’ चा लोप होऊन ‘ गौधेर ’ असे रूप झाले आहे त्याचप्रमाणे ‘ पच्+विधिलिङ्=पच्+शप्+यासुट्+त् ’ या स्थली ‘ यासुट् परस्मैपदेषु ’ सू० २२०९ या सूत्राने प्रत्ययास ‘ यासुट् ’ आगम होऊन, व ‘ लिङ. स लोपोऽनन्त्यस्य ’ सू० २२११ या सूत्राने ‘ यासुट्=यास् ’ यांतील सकाराचा लोप होऊन, आणि ‘ अतो येय. ’ सू० २२१२ या सूत्राने ‘ यासुट् ’ यातील बाकी राहिलेल्या ‘या’ चे जागी ‘इय्’ असा आदेश होऊन ‘ पच्+अ+इय्+त् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘लोपो व्योर्वलि’ सू० ८७३ या सूत्राने, यकारापुढे वल्प्रत्याहारातील ‘त्’ हा वर्ण असल्यामुळे, ‘ य् ’ लोप होऊन ‘ पचेत् ’ असे रूप सिद्ध होतें. वरील उदाहरणांत ‘ आयनेयी ’ व ‘अतो येय.’ ही जी दोन सूत्रे लावून ‘ ढ् ’ चे जागी ‘ एय् ’ व ‘ या ’ चे जागीं ‘ इय् ’ आदेश केले आहेत ती दोन्ही सूत्रे अङ्गाधिकारातील सूत्रे आहेत व ‘ अङ्गस्य ’ हे पद त्यात अनुवृत्त आहे म्हणून ‘ आयनेयी ’ या सूत्राचा ‘ अङ्गस्य=अङ्गसम्बन्धिना प्रत्ययादिना फढखछघामायनेयीनीयिय ’ असा अर्थ होतो— म्हणजे अङ्गापुढे फ्, ढ्, ख्, छ्, घ्, आले असल्यास व ते प्रत्ययाचे आदिवर्ण असल्यास त्यांचे जागीं अनुक्रमें आयन्, एय्, ईन् ईय् व इय् असे आदेश करावे सारांश ‘ ढ् ’ चे जागीं ‘ एय् ’ असा आदेश होण्याकरितां अङ्गसंज्ञा व प्रत्ययसंज्ञा या दोन संज्ञांची गरज आहे, व ‘ य् ’ लोप होण्याकरितां वल्प्रत्याहारांतील वर्ण पुढें असणें एवढ्याच निमि-

त्याची गरज आहे म्हणून 'य्' लोपाच्या अपेक्षेने एयादेश बहिरङ्ग ठरतो. तसेच 'अतो येय:' या सूत्राचा ' अत: परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् ' असा अर्थ असल्यामुळे, ' या ' चे जागी इयादेश होण्याकरिता तो ' या ' अदन्त अङ्गापुढे असून सार्वधातुकप्रत्ययाचा आगमरूपाने अवयव असला पाहिजे. सारांश ' या ' चे जागी इयादेश होण्याकरिता अदन्ताङ्गसंज्ञा, सार्वधातुकसंज्ञा, व यासुट्संज्ञा या तीन संज्ञांची गरज असल्यामुळे, तो आदेश सञ्ज्ञात्रयापेक्ष ठरतो, आणि त्यामुळे ' य् ' लोपकार्याच्या मानाने तो बहिरङ्ग ठरतो. म्हणून शंकाकाराचे असे म्हणणे आहे की एयादेश व इयादेश होण्याकरिता जास्त निमित्ताची गरज असल्यामुळे व त्यामुळे ते य्लोपकार्याच्या मानाने बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ते आदेश असिद्ध–म्हणजे झालेच नाहीत–असे समजले पाहिजे, व तसे आदेश झालेच नाहीत असे मानल्यास, जर ' य् ' च नाहीं तर य्लोपाची प्राप्ति कशी होणार ? सारांश प्रकृतपरिभाषा मानल्यास, ' गौधेर ' व ' पचेत् ' या उदाहरणांत य्लोप न होण्याची आपत्ति येते. या शंकेवर ग्रन्थकाराचे उत्तर हे आहे कीं, शद्बरूपनिमित्त एवढ्याच प्रकारचे निमित्त कोणतेहि कार्य बहिरङ्ग ठरविण्यास कारणीभूत होत असल्यामुळे, अर्थ किंवा सञ्ज्ञा इत्यादि अवान्तर निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही. म्हणून एयादेश व इयादेश बहिरङ्ग मानता येत नाहीत. दुसरे असे की) ते आदेश होण्याकरिता पुढे कोणतेहि शद्बरूपनिमित्त असण्याची आवश्यकता नाही (पण य्लोप होण्याकरिता वल्प्रत्याहारांतील वर्ण पुढे असण्याची गरज आहे) म्हणून ते आदेश अन्तरङ्ग ठरतात. (व त्यामुळे 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्राने य्लोप होण्यात व ' गौधेर ' व ' पचेत् ' अशी इष्ट रूपे सिद्ध होण्यांत काहींच अडचण येत नाही.)

ननु येन विधिस्तदन्तस्येति सूत्रे भाष्ये इको यणचीत्यादावपि तदन्तविधौ स्योन इत्यत्रान्तरङ्गत्वाद्यणो गुणबाधकत्वमिष्यते तन्न सिद्धयेत् ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यादित्युक्तम् । अत्र कैयट । सिवेर्बाहुलकादौणादिके नप्रत्यये गुणवलोपोठां प्रसङ्गे ऊठ् अपवादत्वाद्वलोपं बाधते । गुणं त्वन्तरङ्गत्वाद्बाधते । गुणो ह्यङ्गसम्बन्धिनीमिग्लक्षणां लघ्वीमुपधामार्द्धधातुकं चाश्रयति । ऊठ् तु वकारान्तमङ्गमनुनासिकादि च प्रत्ययमित्यल्पापेक्षत्वादन्तरङ्ग । तत्र कृते यण्गुणौ प्राप्नुत इति । एवं च संज्ञापेक्षस्यापि बहिरङ्गत्वं स्पष्टमेवोक्तमिति चेत्, न । तदन्तविधावपि बहुपदार्थापेक्षत्वरूपबाहिरङ्गत्वस्य गुणे सत्वेन तत्र दोषकथनपरभाष्यासङ्गते । बहिरङ्गान्तरङ्गशब्दाभ्यां बह्वपेक्षत्वाल्पापेक्षत्वयोः शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च तथा सत्यसिद्धं बह्वपेक्षमल्पापेक्ष इत्येव वदेत् ।

(आतां शंकाकार असे म्हणतो की, या परिभाषेतील ' अङ्ग ' शद्बाने शद्बरूपनिमित्ताचेच ग्रहण होते व इतर कोणत्याहि प्रकारच्या निमित्ताचे ग्रहण होत नाही हे

म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' येन विधिस्तदन्तस्य ' या सूत्रावरील भाष्य योग्य रीतीने लावण्याकरितां [illegible] भिन्न निमित्ताचें-म्हणजे संज्ञारूपनिमित्ताचे-ग्रहण करणे आवश्यक आहे. संज्ञारूपनिमित्तामुळें कार्यास बहिरङ्गत्व येते असे मानल्य शिवाय ते भाष्य बरोबर लावतां येणे शक्य नाहीं, व ते भाष्य योग्य रीतीने लावण्याकरिता कैयटाने संज्ञारूपनिमित्ताचा आश्रय घेतला आहे ते भाष्य कोणते आहे व कैयटाने ते कसे लावले आहे हे आता शंकाकार सांगतो) ' येन विधिस्तदन्तस्य ' १-१-७२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार असे म्हणतात कीं, ' इको यणचि ' इत्यादि सूत्राचा देखील तदन्तविधि करून अर्थ केल्यास, ' स्योन ' असे इष्ट रूप सिद्ध करतेवेळी, आन्तरङ्गत्वामुळे यणादेश गुणरूपीकार्याचा बाधक व्हावा असे जे इष्ट आहे तें इष्ट साध्य होऊं शकणार नाही, कारण यणादेशाचे ' ऊन ' हे एवढे शब्दरूपनिमित्त होईल, व (त्या ' ऊन ' शब्दात अन्तर्भूत असलेला केवळ) ' न ' हा शब्द गुणाचे निमित्त होईल व त्यामुळे गुणकार्य अन्तरङ्ग ठरून गुणच होण्याची आपत्ति येईल. (' इको यणचि ' इत्यादि सूत्रांचा तदन्तविधि लावून अर्थ केल्यास कोणते दोष येतील हे सांगण्याकरिता वरील भाष्य लिहिले आहे त्या भाष्यात तदन्तविधि हे तदादिविधीचे देखील उपलक्षण आहे व भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे की, ' येन विधिस्तदन्तस्य ' सू० २६ व ' यस्मिन्विधिस्तदादौ ' प ३३ याचा आधार घेऊन तदादितदन्तविधीने ' इको यणचि ' इत्यादि सूत्रांचा अर्थ करू नये तसा अर्थ केल्यास ' इगन्तस्य स्थाने यणन्तो भवति अजादौ परे सति ' असा ' इको यणचि ' या सूत्राचा अर्थ होईल व तसा अर्थ केल्यास, 'सिव्+न' अशा स्थितीत ' च्छ्वोः शूडनुनासिके च ' सू० २५६१ या सूत्राने वकाराचे जागी ऊठ् केल्यास ' सि+ऊ+न ' अशी स्थिति झाली असता, ' सि ' या इगन्त शब्दास, ' ऊन ' हा अजादि शब्द पुढे असल्यामुळे, ' स्य् ' असा यणन्त आदेश पावतो, व ' न ' हा आर्धधातुकप्रत्यय पुढे असल्यामुळे ' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्राने ' सिव् ' यांतील उपधा इकारास गुण पावतो. ' ऊन ' यात अन्तर्भूत असलेल्या ' न ' या निमित्तामुळे गुणकार्य होणारें असल्यामुळे व ' ऊन ' हा अजादि शब्द पुढे असल्यामुळे यणूकार्य होणारें असल्यामुळे, गुणकार्य अन्तरङ्ग ठरते व त्याच्या मानाने यणूकार्य बहिरङ्ग ठरते. म्हणून गुणकार्य प्रथम होईल व ते कार्य प्रथम केल्यास, ' से+ऊन ' अशी स्थिति होईल, व तशा स्थितीत ' इक् ' राहत नसल्यामुळे यणादेशाची प्राप्ति होत नाही व त्यामुळे ' स्योन ' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) या भाष्यावर टीका करितांना कैयटाने असे म्हटले आहे कीं, (' उणादयो बहुलम् ' सू० ३१६९ या सूत्रात ' बहुलम् ' हा शब्द वापरला असल्यामुळे, जरी ' सिवेष्टेर्यू च ' उणादि सू ० २८९ या उणादि सूत्राने ' सिव् ' धातूच्या ' टि ' चे जागी ' यू ' असा आदेश झाल्यावर ' न ' प्रत्यय होतो व ' स्यून ' असे रूप होते तरी ' टि ' चे जागीं ' यू ' असा आदेश न करितां ' सिव् ' धातूला एकदम ' न ' प्रत्यय करिता येतो.

म्हणूनच दीक्षितांनी म्हटले आहे की, ' बाहुलकात्केवलो नः'. अशा रीतीने) ' सिव् ' धातूहून औणादिक ' न ' प्रत्यय केला असता (' सिव्+न ' अशी स्थिति होते व अशा स्थितीत ' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्राने गुण, 'लोपो व्योर्वलि' सू० ८७३ या सूत्राने व्लोप व ' च्छ्वोः शूडनुनासिके च ' सू० २५६१ या सूत्राने ' ऊठ् ' अशी) गुण, व्लोप व ऊठ् ही तीन कार्ये प्राप्त होतात ऊठ्कार्य अपवादत्वा-मुळे वलोपकार्याचे बाधक ठरते (कारण जेथे जेथे ऊठ्कार्य होऊ पाहते तेथे तेथे 'लोपो व्योर्वलि ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे, व त्यामुळे ऊठ्कार्य होण्यास कोणतेहि स्थळ मिळणे शक्य नाही, म्हणून 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ' प. ५८ या न्यायान्वये ऊठ्कार्य वलोपाचे बाधक ठरते) व ते ऊठ्कार्य अन्त-रङ्गत्वामुळे गुणकार्याचे बाधक ठरते (गुणकार्याच्या मानाने ऊठ्कार्य कसे अन्तरङ्ग ठरते हे सांगताना कैयटाने असे म्हटले आहे की) गुणकार्य अङ्गसंज्ञा, इक्संज्ञा, लघुसंज्ञा, उपधासंज्ञा, व आर्धधातुकसंज्ञा या पांच संज्ञांच्या आश्रयाने होणारे कार्य आहे (' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रान्वये अङ्गापुढे सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय आल्यास व अङ्गाच्या उपधेत लघु इक्–म्हणजे इ, उ ऋ किंवा ऌ–असल्यास तशा इकाला गुण होतो यावरून हें स्पष्ट होते की गुण होण्याकरिता ' यस्मात्प्रत्ययविधि ' सू० १९५ या सूत्राने होणाऱ्या अङ्गसंज्ञेची, ' आर्धधातुकं शेषः ' सू० २१८७ या सूत्राने प्राप्त होणाऱ्या आर्धधातुकप्रत्ययसंज्ञेची, अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा' सू० २४९ या सूत्राने होणाऱ्या उपधासंज्ञेची ' ह्रस्वं लघु ' सू० ३१ या सूत्राने होणाऱ्या लघुसंज्ञेची व ' आदिरन्त्येन सहेता ' सू० २ या सूत्राने होणाऱ्या इक्संज्ञेची अपेक्षा आहे) पण ' ऊठ् ' होण्याकरिता वकारान्त अङ्ग, त्यापुढे प्रत्यय असणे, व तो अनुनासिक वर्णाने सुरू होणारा असणें एवढ्याचीच गरज आहे–म्हणजे अङ्ग, प्रत्यय, व (मुखनासिकाव-चनोऽनुनासिक ' सू० ९ या सूत्राने होणाऱ्या) अनुनासिकसंज्ञेची त्याला अपेक्षा आहे म्हणून संज्ञात्रयापेक्ष ऊठ्कार्य पञ्चसंज्ञापेक्ष गुणकार्याच्या मानाने अन्तरङ्ग ठरते व त्यामुळे गुण होण्यापूर्वी 'ऊठ्'होतो ऊठ् प्रथम झाल्यावर ('सि+ऊ+न' अशी स्थिति झाली असता) यणादेश व गुणकार्य यांची युगपत् प्राप्ति होते (म्हणजे ' सि ' यातील अन्त्य इकारापुढे ' ऊ ' असल्यामुळे ' इको यणचि ' या सूत्राने यणादेश, व ' न ' हा आर्धधातुक औणादिक प्रत्यय पुढे असल्यामुळे त्याच इकारास ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रान्वये गुण प्राप्त होतो असे कैयटाने म्हटले आहे. सारांश वरील भाष्याचे व्याख्यान करितांना कैयटाने जी वृत्ति लिहिली आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते की) संज्ञारूपनिमित्तामुळे देखील कार्यास बहिरङ्गत्व येते (शंकाकाराने अशी शंका उपस्थित केली असता या शंकेचे निरसन करितांना ग्रन्थकार असे म्हणतात की) ही शंका बरोबर नाहीं, कारण ' इको यणचि ' या सूत्राचा तदादितदन्तविधीने अर्थ केला असतां तशा स्थितीत देखील (यणादेश हा इगन्त शब्द व त्यापुढे अजादि शब्द या दोनच निमित्तांमुळे होणारा असल्यामुळे, आणि वर सांगितल्याप्रमाणे गुणकार्य पञ्चसंज्ञानिमित्तक असल्या-

मुळे, यणादेशरूपी कार्याच्या मानानें) बहुनिमित्तापेक्ष गुणकार्य बहिरङ्ग ठरते (आणि अशा रीतीनें यणादेश अन्तरङ्ग व गुणकार्य बहिरङ्ग मानल्यास, तदादितदन्तविधीनें ' इको यणचि ' या सूत्राचा अर्थ केला असता कसे दोष उत्पन्न होतात हे सांगणाऱ्या) दोषकथनपर भाष्याशी विरोध येतो. (कारण भाष्यकारानी त्या दोषकथनपर भाष्यात असे म्हटले आहे की, 'ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो, नशब्दमाश्रित्य गुण इत्यन्तरङ्गत्वाद्गुण एव स्यात्.' म्हणून ज्या कैयटोक्तिच्या भरंवशावर प्रकृत शंका उपस्थित केली आहे ती कैयटोक्ति भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, ती शंका चूक ठरते. दुसरे असें की जे कार्य होण्याकरिता जास्त निमित्ताची गरज असते ते कार्य बहिरङ्ग, व जे कार्य होण्याकरिता कमी निमित्तांची गरज असते ते कार्य, तशा कार्याच्या मानानें, अन्तरङ्ग असते असा अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग या शब्दांचा अर्थ करून त्या अर्थाच्या आधारावर वरील शंका उपस्थित केली आहे, पण) बहिरङ्ग म्हणजे बह्वपेक्ष व अन्तरङ्ग म्हणजे अल्पापेक्ष असा, बहिरङ्ग व अन्तरङ्ग या शब्दात अर्थप्रकाशन करण्याची जी शक्ति—म्हणजे सामर्थ्य—आहे त्या शब्द-शक्तीनें, त्या दोन शब्दाचा वर दिलेला अर्थ मुळीच होऊं शकत नाहीं, (कारण 'बहिः ' या शब्दाचा अर्थ ' बहु ' व ' अन्त ' या शब्दाचा अर्थ ' अल्प ' केव्हांहि होऊं शकत नाहीं.) बह्वपेक्षकार्य बहिरङ्ग व अल्पापेक्ष कार्य अन्तरङ्ग असते तर (' असिद्धं बहि-रङ्गमन्तरङ्गे' अशी परिभाषा पठित न करिता, भाष्यकारानीं) 'असिद्धं बह्वपेक्षमल्पापेक्षे' अशी परिभाषा पठित केली असती. (पण तशी परिभाषा पठित केली नसल्यामुळे, ' बहिरङ्ग ' या शब्दाचा अर्थ ' बह्वपेक्ष ' व ' अन्तरङ्ग ' या शब्दाचा अर्थ ' अल्पा-पेक्ष ' असा करणे बरोबर नाही.)

अत एव विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये गुणाद्यणादेशोऽन्तरङ्गत्वादित्यस्य स्योन इत्युदाहरणं, न तु गुणादूडन्तरङ्गत्वादित्युक्तम् । त्वद्रीत्या तदपि वक्तु-मुचितम् । प्राथम्यात्तदेव वा वक्तुमुचितम् । मम त्वन्तरङ्गपरिभाषया त-द्वारणासंभवान्नोक्तम् ॥ किं च सिद्धान्ते नित्यत्वात् गुणात् पूर्वमूठ् गुणस्तु ऊठि यणा बाधितत्वादनित्यः । ऊनशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च परिभा-षायामङ्गशब्देन सप्तम्याद्यन्ततयोपात्तं शब्दरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स्पष्टमेवोक्तम् ॥

(' बहिरङ्ग ' व ' अन्तरङ्ग ' या शब्दाचा अर्थ ' बह्वपेक्ष ' व ' अल्पापेक्ष ' असा होऊं शकत नाही, व संज्ञारूपनिमित्तामुळें कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही,) म्हणू-नच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १–४–२ या सूत्रावरील भाष्यात, गुणकार्यापेक्षा यणा-देशकार्य अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळे यणादेश प्रथम होतो हे ह्मणणे सिद्ध करण्याकरिता भाष्यकारांनीं ' स्योनः ' हे उदाहरण दिले आहे, व ते उदाहरण देताना, गुणकार्यापेक्षां ऊठ्कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें ऊठ्कार्य प्रथम होते असे भाष्यकारानीं ह्मटले नाही (' संज्ञाकृतमपि बहिरङ्गत्वम् ' हा जो पक्ष कैयटाने प्रतिपादित केला आहे तो भाष्य-

कारास मान्य असता तर) भाष्यकारांनी तसे देखील ह्मणावयास पाहिजे होते (कारण वर सांगितल्याप्रमाणे कैयटानें असे ह्मटले आहे की ऊठ्कार्य सञ्ज्ञात्रयापेक्ष व गुणकार्य पञ्चमसञ्ज्ञापेक्ष असल्यामुळे गुणकार्याच्या मानाने ऊठ्कार्य अन्तरङ्ग ठरते, व सञ्ज्ञारूपनिमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येते हा पक्ष जर भाष्यकारास मान्य असता तर 'स्योन' या उदाहरणांत जसे गुणकार्य व यणादेशकार्य प्राप्त आहे तसेच ऊठ्कार्य देखील प्राप्त असल्यामुळे, ज्याप्रमाणे यणादेशकार्य गुणकार्यापेक्षां अन्तरङ्ग ठरते असे भाष्यकारानी ह्मटले आहे त्याचप्रमाणे गुणकार्यापेक्षा ऊठ्कार्य देखील अन्तरङ्ग ठरते असे भाष्यकारानी अवश्य ह्मटले असते एवढेच नाही तर 'सिव्+न' अशा स्थितीत यणादेशाची मुळीच प्राप्ति नसून गुणकार्य व ऊठ्कार्य या दोन कार्यांचीच प्रथमतः प्राप्ति असल्यामुळे) पहिल्याने भाष्यकारांनी तसेच–ह्मणजे गुणकार्यापेक्षां ऊठ्कार्य अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळे ऊठ्कार्य प्रथम होते असेच–ह्मणावयास पाहिजे होते. पण आमच्या–ह्मणजे ग्रन्थकाराच्या–मताप्रमाणे भाष्यकारानी तसे ह्मटले नाही याचे कारण हे आहे कीं, अन्तरङ्गपरिभाषेचा–ह्मणजे प्रकृत परिभाषेचा–उपयोग करून गुणकार्याचे निवारण करणे शक्य नव्हते (कारण 'सिव्+न' अशा स्थितीत 'न' हा अनुनासिकादि व तसाच आर्धधातुकप्रत्यय असल्यामुळें तोच प्रत्यय ऊठ्कार्याचे व तसेच गुणकार्याचे निमित्त ठरतो ह्मणून अशा ठिकाणी एक कार्य अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग आहे असे मुळीच मानता येत नाहीं 'संज्ञापेक्षं बहिरङ्गत्वम्' हा नियम मानला असता तरच ऊठ्कार्य अन्तरङ्ग व गुणकार्य बहिरङ्ग ह्मणता आले असते. पण तो नियम भाष्यात कोठेहि सांगितला नसल्यामुळें स्वीकारता येत नाहीं.) दुसरे असे की सिद्धान्तपक्षामध्ये ऊठ्कार्य गुणापूर्वीं होते असे मानले आहे, पण त्याचे कारण हे आहे की ऊठ्कार्य नित्य आहे (कारण गुणकार्य प्रथम केले किंवा न केले तरी–ह्मणजे 'सिव्+न' व 'सेव्+न' अशा दोन्ही स्थितींत–ऊठ्कार्याची प्राप्ति आहेच ह्मणून ऊठ्कार्य कृताकृतप्रसङ्गि असल्यामुळे नित्य ठरते व तें नित्यकार्य असल्यामुळे, जरी गुणकार्य परसूत्राने पावले आहे तरी, 'परान्नित्य बलवत्' परिभाषा ४२ या परिभाषेप्रमाणे ऊठ्कार्य प्रथम होते) पण ऊठ्कार्य प्रथम केल्यास, गुण यणादेशाने बाधित होत असल्यामुळे गुणकार्य अनित्य ठरते (कारण 'च्छ्वोः शूठ्' या सूत्रानें ऊठ्कार्य प्रथम केल्यास 'सि+ऊ+न' अशी स्थिति झाली असतां, 'ऊ' या अलीकडच्या निमित्तामुळें यणादेश प्राप्त होत असल्यामुळे व 'न' या पलीकडच्या निमित्तामुळें गुणकार्य प्राप्त होत असल्यामुळे, यणादेश अन्तरङ्ग ठरून गुणकार्याचा बाध करतो ह्मणून गुणकार्य कृताकृतप्रसङ्गि नसल्यामुळे, 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते तदप्यनित्यम्' परिभाषा ४८ या परिभाषेप्रमाणे ते अनित्य ठरते, व गुणकार्य प्रथम न होतां यणादेश प्रथम होतो यणादेशकार्य प्रथम होऊन 'स्यू+न' अशी स्थिति झाल्यावर 'सार्वधातुकार्धधातुकयो' सू० २१६८ या सूत्राने 'स्यू' यांतील अन्त्य स्वराला गुण होऊन 'स्योन' असे इष्ट रूप सिद्ध होते) 'ऊनशब्दमाश्रित्य यणादेशो नशब्दमाश्रित्य गुण' असे भाष्य-

कारानीं ह्मटले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते कीं, प्रकृत परिभाषेत असलेल्या 'अङ्ग' शद्बानें, सूत्रात सप्तमी इत्यादि विभक्तीत निर्दिष्ट असलेल्या शद्बरूपनिमित्ताचेच ग्रहण होत (व अर्थरूप किंवा संज्ञारूपनिमित्ताचे ग्रहण होत नाही व तशा निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही)

यत्तु कैयटेन तदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुण प्राप्नोतीत्युक्तं तत्त्वूनशब्द् माश्रित्येत्यादिभाष्यासङ्गत्या चिन्त्यम् ॥

('येन विधिस्तदन्तस्य' या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने असे ह्मटले आहे की 'यदि च इको यणचीत्यत्र तदादितदन्तविधी स्याता तदा यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेश स्यात्'–ह्मणजे 'इको यणचि' या सूत्राचा तदादितदन्तविधीने अर्थ केल्यास, यणादेश अन्तरङ्ग ठरत नसल्यामुळे व गुणकार्य परसूत्राने होणारे असल्यामुळे, गुणकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल ग्रन्थकार ह्मणतात की) तदन्तविधिपक्ष स्वीकारल्यास, परत्वामुळे गुणकार्याची प्रथम प्राप्ति होईल असें जे कैयटाने ह्मटले आहे ते 'ऊनशद्बमाश्रित्य यणादेश' इत्यादि भाष्याच्या विरुद्ध असल्यामुळे ग्राह्य नाही. (कारण भाष्यकारानी स्पष्ट ह्मटले आहे की ऊट्कार्य प्रथम झाल्यावर 'सि+ऊ+न' अशी स्थिति झाली असता, 'ऊन' या पूर्ण शद्बनिमित्तामुळे यणादेश पावत असल्यामुळे व त्या 'ऊन' शद्बात अन्तर्भूत असलेल्या केवळ 'न' या शद्बनिमित्तामुळे गुणकार्य प्राप्त होत असल्यामुळे, यणादेशाच्या मानाने गुणकार्य अन्तरङ्ग ठरून गुणकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल. यामुळे 'यणादेशस्यान्तरङ्गत्वाभावात् परत्वाद्गुणादेश स्यात्' असे जे कैयटाने ह्मटले आहे ते भाष्याच्या विरुद्ध जाते आणि ह्मणून ते ह्मणणे बरोबर मानता येत नाहीं.)

वलि लोपेऽन्तरङ्गपरिभाषा न प्रवर्तत इति तु न युक्तम् तत्सूत्रभाष्य एव व्रश्चादिषु लोपातिप्रसङ्गमाशङ्क्योपदेशसामर्थ्यान्न। न च वृश्चतीत्यादौ चारितार्थ्यम्, बहिरङ्गतया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन पूर्वमेव तत्प्राप्तेरिति भाष्योक्तेः ।

(कित्येक वैयाकरणाचे असे मत आहे की प्रकृतपरिभाषा 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्रास लागू पडत नाहीं, व त्याचें म्हणणें बरोबर आहे हे सिद्ध करण्याकरितां ते चेले क्नोपे' –सू ३३५४ या सूत्रांतील 'क्नोपे' या निर्देशाचा आधार दाखवितात. क्नूयी शद्बे उन्दने च' या भ्वादिगणांतील 'क्नय्' धातूहून णिच् केला असतां, क्नूय्+णिच्' अशा स्थितींत, 'अर्तिन्ही' सू० २५७० या सूत्रानें पुगागम होऊन क्नूय्+प्+इ' अशी स्थिति होते. वल्प्रत्याहारातील वर्ण पुढे असल्यास वलोप होत असल्यामुळे, व पुगागम होण्यास 'क्नूय्' धातु व त्यापुढे 'णिच्' असणे या दोन निमित्तांची गरज असल्यामुळें, पुगागमरूपी कार्य, वलोपकार्याच्या मानाने, बहिरङ्ग ठरते, व पुगागम बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे तो प्रकृत परिभाषेप्रमाणे असिद्ध–म्हणजे

झालाच नाहीं–असे मानल्यास–म्हणजे ' क्नूय् ' यांतील यकारापुढे वल्प्रत्याहारांतील यकार नाहीच असे मानल्यास–वलोप पावतच नाहीं. तरी पण पाणिनीनें ' क्नूय् ' यातील यकाराचा लोप करून ' क्नोपि ' असे रूप केले आहे व त्या रूपाचा वरील सूत्रात ' क्नोपे ' असा षष्ठीविभक्तींत निर्देश केला आहे. जर प्रकृतपरिभाषा वलोपास लागू पडली असती तर पाणिनीने ' क्नोपे ' असा निर्देश केला नसता. पण तसा निर्देश केला असल्यामुळें हें सिद्ध होते की ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राने वलोप किंवा यलोप करतेवेळीं प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही, व त्यामुळे ' गोधेर॰, ' ' पचेत् ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यास काहीं अडचण येत नाहीं असे कैयटादि प्राचीन वैयाकरणाचे मत आहे. पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं हे मत भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकारार्ह नाहीं.) वल्प्रत्याहारांतील वर्ण पुढे असता वलोप किंवा यलोप करतेवेळीं अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाहीं हे म्हणणे बरोबर नाही कारण ' लोपो व्योर्वलि ' ६-१-६६ या सूत्रावरील भाष्यातच ' व्रश्च ' इत्यादि स्थली वलोप होण्याची आपत्ति येईल अशी शंका उपस्थित करून, उपदेशात–म्हणजे धातुपाठांत–' व्रश्च ' अशा तऱ्हेनें धातु पठित केला असल्यामुळे वलोप करता येत नाही अशा रीतीनें भाष्यकारांनी त्या शकेंचे निरसन केले आहे. (' व्रश्च ' असा धातु उच्चारताक्षणींच त्या धातूंतील वकारापुढे वल्प्रत्याहारांतील रकार हा वर्ण असल्यामुळे ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राने वकाराचा लोप पावतो व वलोप केल्यास ' रश्च ' असे धातूचे रूप होईल; पण ज्याअर्थी धातुपाठात ' व्रश्च ' असा वकारयुक्त धातु पाणिनीने पठित केला आहे त्याअर्थी त्या पाठसामर्थ्यावरून हे सिद्ध होते कीं पाणिनीचा हेतु हा होता कीं, ' व्रश्च ' असाच धातु समजावा आणि वलोप करून ' रश्च ' असा धातु मानू नये, नाही तर त्याने ' व्रश्च ' असा धातु पठित करण्याची रिकामी खटपट न करिता, ' रश्च ' असाच धातु धातुपाठात पठित केला असता.) ' वृश्चति ' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावी म्हणून धातुपाठात ' व्रश्च ' असा धातु पठित केला आहे व त्यामुळे तसा पाठ चरितार्थ ठरतो हे म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध ठरते, व ते प्राप्त होण्यापूर्वीच वलोपाची प्राप्ति होते असे भाष्यात म्हटले आहे ('ओव्रश्चू छेदने' हा तुदादिगणातील धातु असल्यामुळे, ' तुदादिभ्य शः ' सू० २५३४ या सूत्राने त्याला ' श ' हे विकरण लागले असतां, ' व्रश्+श (अ)+ति ' अशा स्थितीत, ' श ' हा प्रत्यय ' सार्वधातुकमपित ' सू० २२३४ या सूत्रान्वये ङित् असल्यामुळे, ' ग्रहिज्यावयि ' सू० २४१२ या सूत्राने ' व्रश्च् ' यांतील रकारास सम्प्रसारण पावले आहे. सम्प्रसारणाचे निमित्त ' श ' हें वलोपाचे निमित्त जो वल्प्रत्याहारांतील ' र् ' त्याच्या मानाने पलीकडे असल्यामुळे, वलोप अन्तरङ्ग ठरतो व सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग ठरते म्हणून वलोपकार्य प्रथम प्राप्त होते. वलोप प्रथम केल्यास व नंतर प्राप्त झालेले सम्प्रसारणकार्य मागून केल्यास ' ऋश्चति ' असे अनिष्टरूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते. परतु धातुपाठात 'व्रश्च' असा धातु पठित असल्यामुळे, उपदेशसामर्थ्यामुळे वलोप होत नाही, व त्यामुळे वकार कायम राहतो

व ' वृश्चति ' असे इष्टरूप सिद्ध होते. सारांश वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्रानें वलोप किंवा यलोप करतेवेळी ही परिभाषा लागते, तसे नसते तर, सम्प्रसारण बहिरङ्ग असल्यामुळे व वलोप अन्तरङ्ग असल्यामुळे ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्राने वलोप प्रथम प्राप्त होतो अशी शंका भाष्यकारानी उपस्थित केलीच नसती, आणि ' उत्तरोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम् ' या न्यायान्वये भाष्यमत प्रमाण मानलेच पाहिजे.)

यत्तु नलोपस्य षट्संज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र नषडिति निषेध इति. तच्चिन्त्यम् । नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम् तच्च न, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात् । पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन भूतपूर्वषट्त्वमादायेति बोध्यम् ॥

' पञ्च ' या शब्दास ' षट् ' संज्ञा करतेवेळी नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ' न षट्स्वस्रादिभ्यः ' सू० ३०८ हे निषेधसूत्र त्या ' पञ्च ' शब्दाला लागू पडते असे जे (कैयटाने) म्हटले आहे ते बरोबर मानता येत नाही नलोप (असिद्ध ठरविण्याकरितां) तो पदसंज्ञेमुळे होणारा असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरतो असे म्हणावे लागेल, पण ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण संज्ञानिमित्तामुळे कार्य बहिरङ्ग ठरते हा पक्ष स्वीकारार्ह नाहीं. (' पञ्च ब्राम्हण्यः ' या स्थली, ' पञ्च ' हे ' ब्राम्हण्य ' या प्रथमेच्या स्त्रीलिंगबहुवचनान्त शब्दाचे विशेषण आहे. ' पञ्चन्+जस् ' येथें ' पञ्चन् ' हा संख्यावाचक शब्द नकारान्त असल्यामुळे ' ष्णान्ता षट् ' सू० ३६९ या सूत्रान्वयें तो षट्संज्ञक आहे व त्यामुळे ' षड्भ्यो लुक् ' सू० २६१ या सूत्रानें ' जस् ' चा लुक् होऊन ' पञ्चन् ' एवढेंच रूप बाकी राहते, व ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २२६ या सूत्राने ' पञ्चन् ' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होऊन ' पञ्च ' असें रूप होते येथे हे सांगणे अवश्य आहे की, ' पञ्चन्+जस् ' अशा स्थितीत ' षड्भ्यो लुक् ' या सूत्राने ' जस् ' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर देखील ' पञ्चन् ' याची पदसंज्ञा, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ हे सूत्र असल्यामुळे, नष्ट होत नाही ' न लुमताङ्गस्य ' सू० २६३ हा निषेध वरील उदाहरणास लागू पडत नाही, कारण ' जस् ' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अङ्गास कोणतेंहि अङ्गाधिकारोक्त कार्य करणें नाही. म्हणूनच बालमनोरमेंत या सूत्राच्या वृत्तीत म्हटले आहे की ' अङ्गस्य इत्यनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा न स्यात्, जश्शसोर्लुका लुप्तत्वात् । ततश्च न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपो न स्यात् । अतोऽङ्गस्येत्युक्तम् । ' सारांश ' जस् ' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर देखील ' पञ्चन् ' याची पदसंज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळे ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य '–म्हणजे प्रातिपदिकसंज्ञकम् यत्पदं तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्–या सूत्रान्वयें नलोप झाला आहे. आतां येथे प्रश्न असा की हा नलोप कशाच्या आधारावर असिद्ध मानावा? ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' हें असिद्धकांडांतील सूत्र असल्यामुळें, सिद्धकांडातील सूत्रा-

न्वये कार्य करणे झाल्यास, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रान्वये नलोप असिद्ध ठरतो–असे कोणी झटल्यास ते ह्मणणे बरोबर नाहीं, कारण नलोप सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ' सू० ३५३ हे नियामक सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रांत सांगितलेले विधि करितांनाच नलोप असिद्ध ठरतो इतर ठिकाणीं तो नलोप असिद्ध ठरत नाही येथे कोणी असे ह्मणेल कीं, ' पञ्च ' या शब्दाला षट्संज्ञा करणे असल्यामुळे त्या सूत्रान्वयेच नलोप असिद्ध ठरतो–ह्मणजे तो झालाच नाही असे मानता येते पण हे ह्मणणे देखील बरोबर नाहीं, कारण त्या सूत्रावरील भाष्यावरुन असे सिद्ध होते कीं ' शेषो घ्यसखि ' सू० २४३ या सूत्रान्वये घिसंज्ञा करतेवेळीच नलोप असिद्ध ठरतो, इतर संज्ञा करतेवेळीं तो नलोप असिद्ध ठरत नाही ह्मणूनच या परिभाषेवरील विजया टीकेत असे ह्मटले आहे कीं, ' ननु नलोप सुबिल्यादिना षट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्व किन्न स्यादिति-चेन्न, तत्र संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणस्य तत्सूत्रस्थभाष्यतो लाभात्.' सारांश ' न लोप प्रातिपदिकान्तस्य ' किंवा ' नलोप सुप्स्वरसंज्ञा ' या दोन्ही सूत्रांनी नलोप असिद्ध ठरत नाही. तर मग तो असिद्ध कसा मानावा? तो असिद्ध न ठरल्यास, 'अजा-द्यतष्टाप् ' सू० ४५४ या सूत्रान्वये ' पञ्च ' शब्दाला ' टाप् ' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते यावर कैयटाचे असें ह्मणणे आहे की, पदसंज्ञानिमित्तामुळे ' न लोप प्रातिपदि-कान्तस्य ' या सूत्रान्वये नलोप झाला असल्यामुळे षट्संज्ञा प्राप्त करुन देणे या अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने तो नलोप बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो, व नलोप झालाच नाही असे मानल्यास–ह्मणजे ' पञ्च ' हा शब्द नकारान्त सङ्ख्यावाचक ' पञ्चन् ' शब्दच आहे असे मानल्यास–त्याला षट्संज्ञा प्राप्त होण्यात काही अडचण येत नाहीं. परंतु ग्रन्थकार ह्मणतात की संज्ञानिमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही हा सिद्धान्त बरोबर नाही असे पूर्वीच सिद्ध केले असल्यामुळे पदसंज्ञेमुळे झालेला नलोप बहिरङ्ग व असिद्ध ठरूं शकत नाहीं. पण जर तो असिद्ध ठरूं शकत नाहीं तर ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' सू० ३०६ या सूत्रान्वये ङीप् प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति कशी टाळतां येते हें ग्रन्थ-कार आतां सांगतात.) ' पञ्चन् ' यातील (' न लोप. प्रातिपदिकान्तस्य ' या सूत्राने नलोप होण्यापूर्वीं, ' ष्णान्ता षट् ' हा सूत्रान्वये त्याला जी षट्संज्ञा होती त्या) भूतपूर्व–ह्मणजे पूर्वीं असलेल्या–षट्संज्ञेचा आश्रय घेऊन–ह्मणजे ' पञ्च ' हा स्थानिव-द्भावाने ' पञ्चन् ' च आहे असे मानल्यास–' पञ्च ' हा षट्संज्ञकच-शब्द आहे असे मानण्यांत कांहीं अडचण येत नाही व तसे मानले ह्मणजे, न षट्स्वस्रादिभ्यः ' सू० ३०८ हे निषेधात्मक सूत्र ' पञ्च ' शब्दास लागू पडते, आणि स्त्रिलिंगाचे जे प्रत्यय प्राप्त होतात त्यापैकीं कोणताहि प्रत्यय होत नाहीं असा त्या सूत्राचा (भाष्यकारांनीं) अर्थ केला असल्यामुळे, त्या व्याख्यानाच्या सामर्थ्याने ' पञ्च ' शब्दास कोणताहि स्त्रीप्रत्यय –ह्मणजे ङीप् किंवा टाप्–होऊं शकत नाहीं (व त्यामुळे ' पञ्च ब्राह्मण्य. ' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो)

व 'वृश्चति' असे इष्टरूप सिद्ध होते. सारांश वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्राने वलोप किंवा यलोप करतेवेळी ही परिभाषा लागते, तसे नसते तर, सम्प्रसारण बहिरङ्ग असल्यामुळे व वलोप अन्तरङ्ग असल्यामुळे 'लोपो व्योर्वलि' या सूत्राने वलोप प्रथम प्राप्त होतो अशी शंका भाष्यकारानी उपस्थित केलीच नसती, आणि 'उत्तरोत्तर मुनीनां प्रामाण्यम्' या न्यायान्वये भाष्यमत प्रमाण मानलेच पाहिजे.)

यत्तु नलोपस्य पदसंज्ञायामसिद्धत्वात्पञ्चेत्यत्र नषडिति निषेध इति. तच्चिन्त्यम्। नलोपस्य हि पदसंज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं वाच्यम् तच्च न, संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात्। पञ्चेत्यत्र निषेधस्तु स्त्रियां यत् प्राप्नोति तन्नेति व्याख्यानसामर्थ्येन नूनपूर्वपरत्वमादायेति बोध्यम्॥

'पञ्च' या शद्वास 'षट्' संज्ञा करतेवेळी नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'न षट्स्वस्रादिभ्य' सू० ३०८ हे निषेधसूत्र त्या 'पञ्च' शद्वाला लागू पडते असे जे (कैयटाने) म्हटले आहे तें बरोबर मानतां येत नाही नलोप (असिद्ध ठरविण्याकरितां) तो पदसंज्ञेमुळे होणारा असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरतो असे म्हणावे लागेल, पण ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण संज्ञानिमित्तामुळे कार्य बहिरङ्ग ठरते हा पक्ष स्वीकारार्ह नाहीं. ('पञ्च ब्राम्हण्यः' या स्थली, 'पञ्च' हे 'ब्राम्हण्यः' या प्रथमेच्या स्त्रीलिंगबहुवचनान्त शद्वाचे विशेषण आहे. 'पञ्चन्+जस्' येथें 'पञ्चन्' हा संख्यावाचक शद्व नकारान्त असल्यामुळें 'ष्णान्ता षट्' सू० ३६९ या सूत्रान्वये तो षट्संज्ञक आहे व त्यामुळे 'षड्भ्यो लुक्' सू० २६१ या सूत्रानें 'जस्' चा लुक् होऊन 'पञ्चन्' एवढेच रूप बाकी राहते, व 'न लोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २२६ या सूत्राने 'पञ्चन्' यांतील अन्त्य नकाराचा लोप होऊन 'पञ्च' असें रूप होते येथे हे सांगणे अवश्य आहे की, 'पञ्चन्+जस्' अशा स्थितीत 'षड्भ्यो लुक्' या सूत्राने 'जस्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर देखील 'पञ्चन्' याची पदसंज्ञा, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हे सूत्र असल्यामुळे, नष्ट होत नाही 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हा निषेध वरील उदाहरणास लागू पडत नाही, कारण 'जस्' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे अङ्गास कोणतेंहि अङ्गाधिकारोक्त कार्य करणें नाही. म्हणूनच बालमनोरमेंत या सूत्राच्या वृत्तीत म्हटले आहे की 'अङ्गस्य इत्यनुक्तौ पञ्च सप्त इत्यादौ सुप्तिङन्तमिति पदसंज्ञा न स्यात्, जश्शसोर्लुका लुप्तत्वात्। ततश्च न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य इति नलोपो न स्यात्। अतोऽङ्गस्येत्युक्तम्।' सारांश 'जस्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यावर देखील 'पञ्चन्' याची पदसंज्ञा नष्ट होत नसल्यामुळें 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य'–म्हणजे प्रातिपदिकसंज्ञकम् यत्पद तदन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात्–या सूत्रान्वयें नलोप झाला आहे आतां येथे प्रश्न असा की हा नलोप कशाच्या आधारावर असिद्ध मानावा? 'न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य' हें असिद्धकांडांतील सूत्र असल्यामुळे, सिद्धकांडांतील सूत्रा-

न्वये कार्य करणे झाल्यास, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रान्वये नलोप असिद्ध ठरतो–असे कोणी ह्मटल्यास ते ह्मणणे बरोबर नाहीं, कारण नलोप सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ' सू० ३५३ हे नियामक सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रांत सांगितलेले विधि करितांनाच नलोप असिद्ध ठरतो इतर ठिकाणीं तो नलोप असिद्ध ठरत नाहीं येथें कोणी असे ह्मणेल कीं, ' पञ्च ' या शब्दाला षट्संज्ञा करणे असल्यामुळे त्या सूत्रान्वयेच नलोप असिद्ध ठरतो–ह्मणजे तो झालाच नाहीं असे मानता येते. पण हे ह्मणणे देखील बरोबर नाहीं, कारण त्या सूत्रावरील भाष्यावरून असे सिद्ध होते की ' शेषो घ्यसखि ' सू० २४३ या सूत्रान्वये घिसंज्ञा करतेवेळीच नलोप असिद्ध ठरतो, इतर संज्ञा करतेवेळीं तो नलोप असिद्ध ठरत नाहीं ह्मणूनच या परिभाषेवरील विजया टीकेत असे ह्मटले आहे कीं, ' ननु नलोप सुब्विध्यादिना षट्संज्ञादृष्ट्या नलोपासिद्धत्व किन्न स्यादिति-चेन्न, तत्र संज्ञापदेन घिसंज्ञाया एव ग्रहणस्य तत्सूत्रस्थभाष्यतो लाभात् ' सारांश ' न लोप प्रातिपदिकान्तस्य ' किंवा ' नलोप सुप्स्वरसंज्ञा ' या दोन्ही सूत्रांनीं नलोप असिद्ध ठरत नाहीं. तर मग तो असिद्ध कसा मानावा? तो असिद्ध न ठरल्यास, 'अजा-द्यतष्टाप् ' सू० ४५४ या सूत्रान्वये ' पञ्च ' शब्दाला ' टाप् ' प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते यावर कैयटाचे असें ह्मणणे आहे की, पदसंज्ञानिमित्तामुळे ' न लोप प्रातिपदि-कान्तस्य ' या सूत्रान्वये नलोप झाला असल्यामुळे, षट्संज्ञा प्राप्त करून देणे या अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने तो नलोप बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो, व नलोप झालाच नाहीं असे मानल्यास–ह्मणजे ' पञ्च ' हा शब्द नकारान्त सङ्ख्यावाचक ' पञ्चन् ' शब्दच आहे असे मानल्यास–त्याला षट्संज्ञा प्राप्त होण्यात काही अडचण येत नाहीं. परंतु ग्रन्थकार ह्मणतात कीं संज्ञानिमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येत नाही हा सिद्धान्त बरोबर नाहीं असे पूर्वीच सिद्ध केले असल्यामुळे, पदसंज्ञेमुळे झालेला नलोप बहिरङ्ग व असिद्ध ठरूं शकत नाहीं. पण जर तो असिद्ध ठरू शकत नाहीं तर ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' सू० ३०६ या सूत्रान्वये ङीप् प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति कशी टाळतां येते हें ग्रन्थ-कार आतां सांगतात.) ' पञ्चन् ' यांतील (' न लोप प्रातिपदिकान्तस्य ' या सूत्राने नलोप होण्यापूर्वीं, ' ष्णान्ता षट् ' हा सूत्रान्वये त्याला जी षट्संज्ञा होती त्या) भूतपूर्व–ह्मणजे पूर्वीं असलेल्या–षट्संज्ञेचा आश्रय घेऊन–ह्मणजे ' पञ्च ' हा स्थानिव-द्भावाने ' पञ्चन् ' च आहे असे मानल्यास–' पञ्च ' हा षट्संज्ञकच शब्द आहे असे मानण्यांत कांहीं अडचण येत नाही व तसे मानले ह्मणजे, न षट्स्वस्रादिभ्यः ' सू० ३०८ हे निषेधात्मक सूत्र ' पञ्च ' शब्दास लागू पडते, आणि स्त्रिलिंगाचे जे प्रत्यय प्राप्त होतात त्यांपैकी कोणताहि प्रत्यय होत नाहीं असा त्या सूत्राचा (भाष्यकारानीं) अर्थ केला असल्यामुळे, त्या व्याख्यानाच्या सामर्थ्यानें ' पञ्च ' शब्दास कोणताहि स्त्रीप्रत्यय –ह्मणजे ङीप् किंवा टाप्–होऊं शकत नाहीं (व त्यामुळे ' पञ्च ब्राह्मण्यः ' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो.)

अत एव कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । वृत्रहभ्यामित्यादौ पदत्वनिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरङ्गत्वाभावात् । भ्यामः पदसंज्ञानिमित्तत्वेऽपि नलोपस्य तन्निमित्तकत्वाभावात् । परम्परया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् । ध्वनितं चेदं नलोपः सुपिति सूत्रे भाष्य इति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम् ॥

(संज्ञासापेक्ष बहिरङ्गत्व नसते—म्हणजे संज्ञेचा आश्रय घेऊन काही कार्य केल्यास त्या कार्याला बहिरङ्ग मानता येत नाहीं–) म्हणूनच ('नलोप सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति' सू० ३५३ ह्या सूत्रात 'कृति तुग्विधौ - कृति प्रत्यये परे सति य. तुग्विधि. तत्र विषये'—हे जे पाणिनीने सांगितले आहे ते) ' कृति तुक् ' ग्रहण चरितार्थ ठरते, कारण ' वृत्रहभ्याम् ' इत्यादि स्थळी, पदसंज्ञेमुळे जरी ' न् ' लोप होतो तरी तो बहिरङ्ग ठरत नाहीं. (संज्ञानिमित्तक कार्य—म्हणजे संज्ञेचा आश्रय घेऊन केलेले कार्य—बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते हा पक्ष जर पाणिनीस मान्य असता तर, ' वृत्र+हन्+क्विप्+भ्याम् ' अशा स्थळी, ' न लोप. प्रातिपदिकान्तस्य ' (पदस्य) ह्या सूत्रान्वये, ' प्रातिपदिक ' व ' पद ' ह्या दोन संज्ञांचा आश्रय घेऊन त्यामुळे झालेला ' न् ' लोप आपोआपच बहिरङ्ग व असिद्ध ठरला असता, व ' ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ' सू० २८५८ ह्या सूत्राने 'क्विप् ' ह्या प्रत्ययाला मानून होणारे ' तुक् ' कार्य जरी अन्तरङ्ग आहे तरी ' वृत्रहन् ' ह्यातील नलोप असिद्ध ठरत असल्यामुळे,तो शब्द ह्रस्वस्वरान्त मानला जाऊं शकत नसल्यामुळे ते सूत्र प्रवृत्त झाले नसते व तुगागम झाला नसता, आणि त्यामुळें ' वृत्रहद्भ्याम् ' असे रूप झाले नसते तरी पण ज्याअर्थी ' न लोप· सुप्स्वर ' सू० ३५३ ह्या सूत्रात पाणिनीनें ' कृति तुक् ' ग्रहण केलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होते कीं, संज्ञानिमित्तामुळे होणारे कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध असतें हा पक्ष पाणिनीला मुळींच मान्य नव्हता आणि म्हणूनच त्यानें ' कृति तुग्ग्रहण ' केले आहे व तें अशा तऱ्हेने चरितार्थ ठरते. तो पक्ष पाणिनीस मान्य असता तर ' कृति तुक् ' ग्रहण व्यर्थ ठरलें असतें.) ' भ्याम् ' हा विभक्तिप्रत्यय जरी पदसंज्ञा होण्यास कारणीभूत आहे तरी तो साक्षात् 'न' लोपाचे कारण नाहीं परंपरेने ठरत असलेल्या कारणामुळें बहिरङ्गत्व येते असें मानण्यास कांहींच प्रमाण नाहीं (' वृत्र+हन्+क्विप्+भ्याम् ' ह्या स्थळीं, अलीकडचा ' क्विप् ' हा प्रत्यय ' ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ' ह्या सूत्रान्वये होणाऱ्या तुगागमाचे निमित्त आहे, व ' भ्याम् ' ह्या पलीकडे असलेल्या प्रत्ययामुळे ' वृत्रहन् ' ह्या प्रातिपदिकास ' स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ' सू० २३० ह्या सूत्राने पदसंज्ञा प्राप्त होते, व पदसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर ' न लोप. प्रातिपदिकान्तस्य ' ह्या सूत्राने ' न् ' लोप होत असल्यामुळें, ' भ्याम् ' हा प्रत्यय ' न ' लोपाचे निमित्त ठरतो. तुकाचे निमित्त ' क्विप् ' व ' न् ' लोपाचें निमित्त ' भ्याम् ' ह्या दोन निमित्तांपैकीं, ' क्विप् ' हा ' भ्याम् ' च्या मानानें अधिक जवळ असल्यामुळें, तुक्कार्य अन्तरङ्ग ठरते, व ' न् ' लोपकार्य बहि-

रङ्ग ठरते, ह्मणून ' न लोप सुप्स्वर ' सू० ३९३ ह्या सूत्रातील ' कृति तुक् ' ग्रहण व्यर्थ ठरते.—अशी शंका कोणी केल्यास, ग्रन्थकार त्या शंकेला असें उत्तर देतात की, ' भ्याम् ' हे ' न् ' लोपाचे निमित्त नसून प्रातिपदिकास केवळ पदसंज्ञा होण्याचे निमित्त आहे ह्यावर शंकाकार पुन असे ह्मणतो की ' भ्याम् ' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे ' स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ' ह्या सूत्राने पदसंज्ञा प्राप्त होते, व तशी संज्ञा प्राप्त झाल्यामुळेच ' न लोप प्रातिपदिकान्तस्य ' ह्या सूत्राने नलोप होतो. ह्मणून ' भ्याम् ' हे परंपरेने नलोपाचे निमित्त ठरते व अशा पलीकडे असलेल्या निमित्ताने झालेला नलोप बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, ' नलोप सुप्स्वर ' ह्या सूत्रात ' कृति तुक् ' ग्रहण व्यर्थ ठरते. ह्या शंकेला ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की, साक्षात् कारण नसून परंपरेने कारण होणाऱ्या निमित्तामुळे झालेले कार्य बहिरङ्ग ठरते असे मानण्यास काहींच प्रमाण नाहीं) ' न लोप सुप्स्वर '—८—२—२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात हे ध्वनित केले आहे. व तेथेच प्रदीपात व उद्योतात ह्या विषयाचे निरूपण केले आहे

अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धमित्यर्थः। वृश्चत्यादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालत्वमेव द्वयोरिति बोध्यम्। एतेनान्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीय इति परिभाषान्तरमित्यपास्तम्। एतामाश्रित्य विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये तस्याः प्रत्याख्यानाच्च ॥

(वाक्याचा अर्थ बरोबर समजण्याकरितां त्या वाक्यातील पदाचा अर्थ प्रथम नीट समजला पाहिजे. म्हणून ग्रन्थकारानीं प्रथम या परिभाषेतील अङ्ग, अन्तरङ्ग, बहिरङ्ग इत्यादि शब्दाचा अर्थ विशद केल्यावर ते आता परिभाषेचा अर्थ सागतात) अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, पूर्वी होऊन गेलेले किंवा युगपत् प्राप्त झालेलें बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरते —म्हणजे पूर्वी झालेले कार्य झालेच नाही किंवा युगपत् प्राप्त झालेलें कार्य प्राप्तच नाही असे समजून अन्तरङ्गकार्य प्रवृत्त होते—असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (हा जो परिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वयें जरी पूर्वी होऊन गेलेले किंवा युगपत् प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरतें तरी भविष्यत्—म्हणजे पुढे होणारें—बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरत नाहीं. पण भाष्यकारांनी तर ' वृश्चति ' इत्यादि स्थलीं वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या अपेक्षेने पुढे होणारे सम्प्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्य देखील असिद्ध ठरविले आहे. म्हणून वर दिलेला या परिभाषेचा अर्थ भाष्याशी जुळत नाहीं—अशी कोणीं शंका केल्यास ग्रन्थकार म्हणतात कीं,) 'वृश्चति' इत्यादि स्थलीं पदसंस्कारपक्षांत अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यांची एकेच वेळीं प्राप्ति आहे हे जाणावे. (सारांश ' लोपो व्योर्वलि ' या सूत्रावरील ' वृश्चति ' या संबंधाने भाष्यकारानी जे म्हटले आहे ते पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय धरूनच म्हटले आहे असे समजावे, व तसे मानल्यास, या परिभाषेचा वर जो अर्थ दिला आहे तो, भाष्यविरुद्ध न जातां, भाष्याशी बरोबर जुळतो. पदसंस्कारपक्ष म्हणजे काय हे परिभाषा १५ मध्यें पूर्वींच सांगितले आहे वास्तविक 'व्रश्च्' असा धातु उच्चा-

ऱ्याक्षणींच, वकारापुढे वल्प्रत्याहारांतील रकार असल्यामुळे वलोप एकदम पावतो. त्यावेळीं ' व्रश्च् ' धातूपुढे कोणताहि ङित् प्रत्यय नसल्यामुळे सम्प्रसारणकार्य प्राप्त होतच नाहीं पण पदसंस्कारपक्षात ' वृश्चति ' हे पद सिद्ध करतेवेळी ' व्रश्च् ' या प्रकृतीपुढे प्रत्ययांची माडणी करून पाणिनीय सूत्रान्वये संस्कार करण्याचा जेव्हा प्रसंग येतो तेव्हां ' व्रश्च्+श+ति ' अशा स्थितीतच पूर्वोपस्थितनिमित्त जो रकार त्याला मानून वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्याची व तसेच ' श ' या पलीकडे असणाऱ्या ङित् प्रत्ययाला मानून सम्प्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्याची युगपत् प्राप्ति होते अशा स्थितीत वास्तविक या परिभाषेप्रमाणे वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम झाले पाहिजे. पण धातुपाठात 'व्रश्च्' असा धातु पठित केला असल्यामुळे, वलोपरूपी अन्तरङ्गकार्य न होता, बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्यच होते हे पूर्वी सांगितलेच आहे. साराश ' वृश्चति ' या संबंधाने जे भाष्य लिहिले आहे ते पदसंस्कारपक्षाला धरूनच लिहिले आहे. असे मानल्याशिवाय त्या भाष्याची उपपत्ति लागत नाहीं पण ते भाष्य पदसंस्कारपक्षविषयक मानले म्हणजे, अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें युगपत् प्राप्त होतात हे वर दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होते.) या परिभाषेचा ' जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम् ' असा अर्थ केला असल्यामुळे,' अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीयः ' ही वेगळी परिभाषा मानण्याची काहीं गरज राहत नाहीं, आणि म्हणूनच ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं प्रकृत परिभाषेचा स्वीकार करून त्या वेगळ्या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केले आहे. (' वाह ऊठ् ' सू० ३२९ हे सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक आहे असे ग्रन्थकार लगेच पुढे सांगणार आहेत. ते सूत्र पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरतें एवढयाचेच ज्ञापक असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं बहिरङ्गमसिद्धम् ' एवढाच प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ मानला पाहिजे. पण तसे मानल्यास, युगपत् प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरणार नाहीं. ते देखील असिद्ध ठरणे इष्ट असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गं बहिरङ्गाद्बलीयः ' अशी वेगळी परिभाषा प्राचीन वैयाकरणांनीं मानली आहे. पण प्रकृतपरिभाषेच्या आधारे दोन्हीं प्रकारचे— म्हणजे पूर्वी होऊन गेलेले व तसेच युगपत् प्राप्त असलेले—बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरूं शकत असल्यामुळे ती वेगळी परिभाषा मानण्याची काहीं गरज नाहीं असे म्हणून, भाष्यकारांनीं त्या वेगळया परिभाषेचे प्रत्याख्यान केले आहे)

अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् ॥ इयं च त्रिपाद्यां न प्रवर्तते त्रिपाद्या असिद्धत्वात् । अस्याञ्च वाह ऊठ्सूत्रस्थमूठ्ग्रहणं ज्ञापकमित्येषा सपादसप्ताध्यायीस्था । अन्यथा सम्प्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इत्यादिसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्यां ह्येतस्यां बहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणो न स्यात् ।

जेथें अन्तरङ्ग कार्य करणाऱ्या सूत्राची प्राप्ति होते तेथेच ही परिभाषा उपस्थित होते. ही परिभाषा त्रिपादीस लागू पडत नाहीं; कारण सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने

त्रिपादी असिद्ध आहे 'वाह ऊठ्' सू० ३२९ या सूत्रांतील ऊठ्ग्रहण या परिभाषेचे ज्ञापक असल्यामुळे ही परिभाषा सपादसप्ताध्यायीत आहे असे मानले पाहिजे ('अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्' असे म्हटलें असून 'बहिरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्' किंवा 'अन्तरङ्गकार्यत्वमस्या लिङ्गम्' असे म्हटले नाही याचे कारण हे की बहिरङ्गशास्त्र प्रवृत्त होतेवेळी किंवा अन्तरङ्गकार्य होतेवेळीं ही परिभाषा उपस्थित न होता, जेथे अन्तरङ्गशास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथेच ही परिभाषा उपस्थित होते बहिरङ्गकार्यसंपादकसूत्र प्रवृत्त होतेवेळी ही परिभाषा उपस्थित झाल्यास, ती त्या बहिरङ्गशास्त्रास आपले कार्य करूं देणार नाहीं व त्यामुळे जेथें बहिरङ्गकार्य झाल्यावर अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति आहे तेथे अन्तरङ्गकार्य प्राप्तच होऊ शकणार नाही व त्यामुळे इष्ट रूप सिद्ध होणे अशक्य होईल. अन्तरङ्गकार्य करतेवेळी ही परिभाषा उपस्थित होते असे मानल्यास, अन्तरङ्गकार्य करणारे त्रिपादीस्थ सूत्र सापादिकशास्त्रदृष्ट्या, 'पूर्वत्रासिद्धम्' या न्यायान्वये, असिद्ध असून देखील तसे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येईल म्हणूनच 'अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम्' असे म्हटले आहे, व त्याचा अर्थ असा होतो कीं बहिरङ्गशास्त्राने आपले बहिरङ्गकार्य केल्यावर जेव्हा अन्तरङ्गकार्य करणारे शास्त्र—म्हणजे सूत्र—प्रवृत्त होतें तेव्हाच झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरविण्याकरिता किंवा युगपत् प्राप्त झालेल्या बहिरङ्गशास्त्राची प्रवृत्ति होऊ न देण्याकरितां व अन्तरङ्गशास्त्रान्वये प्रथम कार्य व्हावे या करिता ही परिभाषा उपस्थित होते वास्तविक अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग हे परस्परसापेक्ष शब्द आहेत आणि भाष्यकारानीं असें म्हटले आहे की 'बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ । कथम् । सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं सतिच बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् ॥' म्हणून जेथे अन्तरङ्गशास्त्राला बहिरङ्गशास्त्र दिसते व बहिरङ्गशास्त्राला अन्तरङ्गशास्त्र दिसते तेथेंच ती शास्त्रे—म्हणजे सूत्रे—परस्पराच्या अपेक्षेने अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग म्हटलीं जातात. जेथे त्रिपादींतील सूत्राने होणारें कार्य अन्तरङ्ग आहे व सपादसप्ताध्यायीतील सूत्राने होणारे कार्य बहिरङ्ग आहे तेथे, सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध—म्हणजे नाहीच असे—असल्यामुळे, सापादिक बहिरङ्गशास्त्रास त्रिपादीस्थ सूत्राने होणारे अन्तरङ्गकार्य दिसत नाही व त्यामुळे सापादिक सूत्राने होणाऱ्या कार्यास बहिरङ्गत्व न येतां ते कार्य होते पण जेथे काही विशेष कारणामुळे त्रिपादीस्थ सूत्रास 'पूर्वत्रासिद्धम्' हे सूत्र लागू पडत नाही व त्रिपादीस्थ सूत्राने होणारे कार्य सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने असिद्ध ठरत नाही तेथे अन्तरङ्गशास्त्र प्रवृत्त होतेवेळीं ही परिभाषा लागू पडते. जसे, 'ओगच्छ हे पयोद' या स्थलीं 'पयस्+द' अशा स्थितींत 'ससजुषो रुः' सू० १६२ या सूत्राने 'पयस्' यातील सकाराला रुत्व होऊन 'पयर्+द' अशी स्थिति झाली असतां, 'हशि च' सू० १६६ या सिद्धकांडांतील सूत्राची व तसेच 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य' सू० ९७ या असिद्धकांडांतील सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. 'हशि च' या सूत्राच्या दृष्टीने त्रिपादींतील रुत्वप्रकरणसंबंधाचीं व प्लुतप्रकरणसंबंधाची सूत्रे असिद्ध नाहींत. 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' सू० १६३ या सूत्राच्या टीकेत दीक्षितांनी म्हटले आहे की 'उत्वं प्रति

रुत्वस्यासिद्धत्वं तु न भवति। रुत्वमनूद्योत्वविधे सामर्थ्यात्॥ ' व तसेच ' नादिचि ' सू० १६५ या सूत्राच्या टीकेत त्यानी म्हटले आहे की ' अप्लुतात् इति विशेषणे न तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वम् ' वरील उदाहरणांत उत्वकार्य वर्णाश्रयाच्या निमित्ताने होणारें असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे व प्लुतकार्य वाक्याच्या आश्रयाने होणारे असल्यामुळे बहिरङ्ग आहे. या स्थली प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त न झाल्यास प्लुताचे सूत्र पर असल्यामुळे, ' पूर्वात्परं बलवत् ' या न्यायान्वये प्लुत होईल आणि उत्व होणार नाही व त्यामुळे ' पयोद ' हे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. पण अन्तरङ्गशास्त्राची प्रवृत्ति होतेवेळी ही परिभाषा उपस्थित होते असे मानले असल्यामुळे, ही परिभाषा उपस्थित होऊन ' गुरोरनृत· ' या सूत्राने होणारे प्लुतरूपी बहिरङ्गकार्य होऊं न देतां 'हशि च' या सूत्राने अन्तरङ्गकार्य होऊं देते जेथे त्रिपादीतील सूत्र ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या न्यायान्वये सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने किंवा त्रिपादीतील पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरते तेथे त्या सूत्राने होणाऱ्या कार्यास–मग ते कार्य अन्तरङ्ग असो किंवा बहिरङ्ग असो– ही परिभाषा लागत नाही जसे, ' राज्ञ =राजन्+शस् ' येथे ' अल्लोपोऽन ' सू० २३४ या सापादिक सूत्राने झालेला शस्प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग अल्लोप, ' स्तो श्चुना श्चु. ' सू० १११ या त्रैपादिक सूत्रान्वये अन्तरङ्ग कार्य करण्याचा प्रसग आला असता, असिद्ध ठरत नाही. तसेच ' अभिषेणयति ' या स्थलीं ' उपसर्गात्सुनोति ' सू० २२७० या पूर्व सूत्रान्वये होणारे षत्वकार्य पदद्वयनिमित्तक असल्यामुळे बहिरङ्ग आहे व अट्कुप्' सू० १९७ या उत्तर सूत्राने होणारें णत्वकार्य एकपदनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे. तरी पण दोन्ही कार्ये त्रिपादीस्थ सूत्रांनीं होणारी असल्यामुळे व या परिभाषेला ती सूत्रे दिसत नसल्यामुळे, अशा ठिकाणी ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाहीं व त्यामुळे षत्व पूर्वी होऊन णत्व होते ही परिभाषा जरी अष्टाध्यायीत पठित नाही तरी ' वाह ऊठ् ' हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक असल्यामुळें ही परिभाषा त्या सूत्राजवळच पठित आहे असे मानलें पाहिजे व अशा रीतीने ती सपादसप्ताध्यायीस्थ ठरत असल्यामुळे तिच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे व त्यामुळे ती त्रिपादीस लागू पडत नाहीं असे ग्रन्थकाराने झटले आहे) जर ही परिभाषा नसती तर, केवळ सम्प्रसारण व्हावे असे सांगितले असते तरी लघूपधगुण होऊन व नंतर ' वृद्धिरेचि ' सू० ७२ या सूत्राने वृद्धि होऊन ' विश्वौह. ' इत्यादि रूपे सिद्ध झालींच असती व ' वाह ऊठ् ' या सूत्रांतील ऊठ्ग्रहण व्यर्थ ठरले असते. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे बहिरङ्गसम्प्रसारणकार्य असिद्ध ठरून लघूपधगुण झाला नसता. (व ' विश्वौहः' असे रूप सिद्ध झाले नसते. ' वाह ऊठ् ' या सूत्रांतील ' ऊठ् ' ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे हे सिद्ध करण्याकरितां वरील पंक्ति आहे. ही परिभाषा नसती तर केवळ ' वाह· ' एवढेच सूत्र पुरे होते, व पाणिनीने तेवढेंच सूत्र केले असते. ह्या सूत्रापूर्वी ' वसो. सम्प्रसारणम् हे सूत्र आहे, व त्या सूत्रांतील ' सम्प्रसारणम् ' ह्या शब्दाची ' वाह· ' येथे अनुवृत्ति झाली असती, व त्यायोगानें ' वाह. ' या सूत्राचा अर्थ ' भस्य वाहः सम्प्रसारणं स्यात् '

असा झाला असता, व ह्या सूत्राने संप्रसारण होऊन ‘ विश्वौह ’ असे रूप, ही परिभाषा नसती तर, सिद्ध झालेच असते. ते कसे सिद्ध झाले असते हे खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. ‘ वहश्च ’ सू० ३२१० ह्या सूत्राने ‘ वह् ’ धातूला ‘ ण्वि ’ प्रत्यय होऊन, ‘ अत उपधायाः ’ सू० २२८२ ह्या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन, ‘ विश्व + वाह् + ण्वि + शस् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ वाह ’ ह्या सूत्राने ‘ व् ’-चे सम्प्रसारण होऊन, ‘ विश्व + उ + आह् + ण्वि + शस् ’ असे होऊन, व नंतर ‘ सम्प्रसारणाच्च ’ सू० ३३० ह्या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन, ‘ विश्व+उह् + ण्वि + शस् ’ असे झाले असते, नतर ‘ पुगन्तलघूपधस्य च ’ सू० २१८९ ह्या सूत्राने ‘ उह् ’ यातील ‘ उ ’ ह्या उपधेचा गुण होऊन, ‘ विश्व + ओह् + ण्वि (व्) + शस् ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ वेरपृक्तस्य ’ सू० ३७५ ह्या सूत्राने ‘ ण्वि ’ म्हणजे ‘ व् ’चा लोप होऊन, व ‘ वृद्धिरेचि ’ सू० ७२ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन, ‘ विश्वौह् + ० + शस् = विश्वौह् + अस् = विश्वौह ’ असे रूप सिद्ध झाले असते परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ वाह ऊठ् ’ असे ऊठ्विधायक सूत्र जर नसते व केवळ ‘ वाह ’ एवढेच सम्प्रसारणविधायक सूत्र असते तर, ‘ विश्वौह ’ हे रूप सिद्ध होऊ शकले नसते, कारण ‘ विश्व+वाह्+ण्वि+शस् ’ अशा स्थितीत, ‘ शस् ’ प्रत्ययाला मानून होणारे संप्रसारण बहिरङ्ग व असिद्ध ठरले असते; व ते, ह्या परिभाषेप्रमाणे झालेच नाही—म्हणजे वाह् ह्याचे ‘ उ+आह्=उह् ’ असे रूप झालेच नाही, व ते ‘ वाह् ’ असेच आहे—असे मानणे भाग पडले असते, आणि त्यामुळे, ‘ ण्वि ’ प्रत्ययामुळे ‘ पुगन्तलघूपधस्य च ’ ह्या सूत्राने होणारा उपधेचा गुण होऊं शकला नसता, व ‘ विश्व+उह्+शस्=विश्वोह ’ असे ‘ आद्गुण ’ सू० ६९ ह्या सूत्राने रूप सिद्ध झाले असते. पण ‘ वाह ऊठ् ’ ह्या सूत्रात ‘ ऊठ् ’ ग्रहण केले असल्यामुळे, ‘ विश्वौह ’ असे रूप सिद्ध होण्यास काहींच अडचण पडत नाही हे खालील दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. ‘ विश्व+वाह्+ण्वि + शस् ’ ह्या स्थितीत, ‘ वाह ऊठ् ’ ह्या सूत्राने ‘ ऊठ् ’ होऊन, ‘ विश्व+ऊ+आह्+ण्वि+शस् ’ अशी स्थिति झाली असता, ऊठ् ह्याला संप्रसारणसंज्ञा असल्यामुळे, ‘ सम्प्रसारणाच्च ’ सू० ३३० ह्या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन, आणि ‘ वेरपृक्तस्य ’ सू० ३७५ ह्या सूत्राने ‘ ण्वि=व् ’ लोप होऊन व नतर ‘ एत्येधत्यूठ्सु ’ सू० ७३ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ‘ विश्वौह ’ असे रूप सिद्ध होते यावर कित्येक वैयाकरण असे म्हणतात की ‘ विश्वौह ’ या ठिकाणी शस्प्रत्ययनिमित्तक सम्प्रसारण बहिरङ्ग असले तरी ‘ सम्प्रसारणाच्च ’ सू ३३० या सूत्रान्वये होणाऱ्या पूर्वरूपएकादेशाने ते सम्प्रसारण कायम राहत नसल्यामुळे व पूर्वरूपएकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध नसल्यामुळे, ‘ पुगन्तलघूपधस्य च ’ या सूत्राने ‘ उह् ’ यातील उकाराला गुण होऊन व ‘ वृद्धिरेचि ’ या सूत्राने वृद्धि होऊन ‘ विश्वौह ’ हे रूप सिद्ध होण्यांत अडचण येत नाही पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण ‘ हल ’ सू० २५५९ या सूत्राचा ‘ अङ्गावयवाद्धल परं यत्सम्प्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घं स्यात् ’

असा अर्थ असल्यामुळे, पूर्वरूपएकादेश संप्रसारणतुल्य मानला आहे हे स्पष्ट होते. म्हणून जसें संप्रसारण बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते त्याचप्रमाणे एकादेश देखील बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो इतर वैयाकरण या शंकेचे अशा रीतीनें निरसन करितात की, 'संप्रसारणाच्च' या सूत्रान्वये संप्रसारणापुढे असणाऱ्या अचाचीच केवळ निवृत्ति सांगितली आहे. त्यामुळे संप्रसारणापुढील अच् निवृत्त होऊन संप्रसारण जसेंचे तसेंच कायम राहतें, व ते शस्प्रत्ययनिमित्तक संप्रसारण बहिरङ्ग व असिद्ध असल्यामुळे, गुणकार्य होऊं शकत नाही म्हणून 'वाह ऊठ्' या सूत्रांतील ऊठ्ग्रहण चरितार्थ होऊन या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते. आता दुसरी शंका अशी कीं वरील उदाहरणात जें संप्रसारण होते ते शस्प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होत नसून भसंज्ञेच्या निमित्तामुळे होते, व 'संज्ञानिमित्तक बहिरङ्गत्वच ' आणि तसेंच ' परंपरया निमित्तत्वमादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम् ' असे दोन सिद्धांत नुकतेच वर सांगितले असल्यामुळें, परंपरेने शस्निमित्तामुळे झालेले पण वास्तविक भसंज्ञेमुळे झालेले संप्रसारण बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाही आणि त्यामुळे लघूपधगुण व वृद्धि होऊन 'विश्वौह ' हे रूप सिद्ध होण्यांत काहीं अडचण येत नाही पण हे म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण 'विश्व+वाह्+शस्' या स्थलीं 'विश्व' हे कर्मणि उपपद व त्यापुढे 'वह्' धातूचे ण्विप्रत्ययान्त रूप या दोन पदांना मानून भसंज्ञा होणारी असल्यामुळे आणि भसंज्ञा होण्याकरिता निमित्त अवश्य आक्षिप्त करावे लागत असल्यामुळे, भसंज्ञानिमित्तक संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध ठरविलें आहे म्हणून संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध नाही हे म्हणणे चूक ठरतें.)

न च पुगन्तेतिसूत्रेनिमित्तमिको विशेषणमत एव भिनत्तीत्यादौ न गुण., एवं च नाजानन्तर्य्ये इति निषेधात्कथं परिभाषाप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्ययस्याङ्गांश उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवान्वयात्। पुगन्तेत्यादौ कर्मधारयाश्रयणेनप्रत्ययपराङ्गावयवलघूपधारूपेको गुण इतीको गुणवृद्धी इति सूत्रभाष्यसम्मतेऽर्थे भिनत्तीत्यादावदोषाच्च ॥

(शङ्काकार अशी शङ्का करितो कीं) ' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्रांत (सार्वधातुकार्धधातुकप्रत्ययरूपी) निमित्त ' इक् ' याचे विशेषण आहे, आणि म्हणूनच ' भिनत्ति ' इत्यादि स्थलीं गुण होत नाही आणि अशा रीतीने ' नाजानन्तर्ये ' (प. ५१) ही परिभाषा असल्यामुळे, (' विश्वौह. ' या उदाहरणांत) प्रकृत परिभाषा लागूच पडूं शकत नाहीं (' ऊठ् ' ग्रहण या परिभाषेचे ज्ञापक आहे व ' वाह ऊठ् ' या सूत्रांत 'ऊठ्' ग्रहण नसतें तर ' विश्वौहः ' हें रूप सिध्द होऊं शकले नसतें असे वर सांगितलें आहे. यावर शङ्काकार अशी शङ्का करितो कीं ' वाह ऊठ् ' या सूत्रात ' ऊठ् ' ग्रहण नसते तरी ' विश्वौहः ' असे रूप सिद्ध होऊं शकले असते. म्हणून ' वाह ऊठ् ' या सूत्रातील ' ऊठ् ' ग्रहण या परिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाहीं, कारण ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रांत ' सार्वधातुकार्धधातुकयो. ' या पूर्वसू-

त्राची अनुवृत्ति आहे, व या पूर्वसूत्राचा अर्थ ' सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असता ' असा आहे असा प्रत्यय पुढे असणे हे जे निमित्त ते, अङ्गाचे विशेषण नसून इक् चें विशेषण आहे व ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रांतील ' पुगन्त व ' लघूपध ' हे शब्द बहुव्रीहि समासानें तयार झालेले सामासिक शब्द असून ते अङ्गाचे विशेषण आहेत म्हणून ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, ' पुगन्त वा लघूपध यदङ्ग तदवयवभूतस्य सार्वधातुकार्धधातुकप्रत्ययपरकस्य इक गुण स्यात् – म्हणजे पुगन्त किंवा लघूपध अङ्ग असून त्या अङ्गाचा अवयव इक् असल्यास व त्या इकापुढें सावधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय हे निमित्त असल्यास, त्या इकाला गुण होतो अशा तऱ्हेचा या सूत्राचा अर्थ केल्यास ' भिनत्ति ' इत्यादि स्थलीं इकारास गुण होत नाहीं, कारण 'भिनद्+तिप्' या ठिकाणीं 'भिनद्' हे अङ्ग असून व 'भि' यांतील इकार त्या अङ्गाचा अवयव असून देखील, त्या इकारापुढे ' तिप् ' हा सार्वधातुक प्रत्यय नाहीं. इकार व ' तिप् ' प्रत्यय या दोहोंत एकपेक्षां अधिक वर्णाचे व्यवधान आहे व ' येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तकं कार्यं भवति ' असा न्याय असल्यामुळे, जेथे लघूपधेचा गुण होणे सांगितले आहे तशा ठिकाणीं केवळ एक वर्णाचेच व्यवधान सहन करितां येते, जास्त वर्णांचे व्यवधान असल्यास, गुण होऊ शकत नाहीं व त्यामुळे ' भिनत्ति ' या अङ्गातील इकाराला गुण होत नाहीं. आणि ' नाजान्तर्ये ' ही निषेधात्मक परिभाषा असल्यामुळे व त्या परिभाषेचा अर्थ अचाच्या अनन्तर–म्हणजे लगेच पुढे असणाऱ्या–निमित्तामुळे होणारे कार्य करतेवेळीं पूर्वी झालेले बहिरङ्ग कार्य बहिरङ्ग ठरत नाहीं असा असल्यामुळे, ' विश्वौह ' या स्थलीं, प्रकृतपरिभाषा लागूच पडत नाहीं, कारण ' विश्व+वाह् +ण्वि+शस्=विश्व+उ+अ+ह्+ण्वि+शस्=विश्व+उह्+ण्वि+शस् ' अशा स्थितीत ज्यांत लघूपधाभूत अच् जो उकार आहे तशा ' उह् ' या अङ्गापुढे ' ण्वि ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे, त्या प्रत्ययरूपी निमित्तानें ' उह् ' यातील उपधाभूत उकारास गुण कार्य करितांना, पुढे असलेल्या ' शस् ' प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे ' वाह् ' यांतील वकारास झालेले उकाररूपी सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग मानतां येत नाहीं, व त्यामुळे उकारास गुण होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं, व गुण झाला म्हणजे ' विश्व +ओह्+ण्वि+शस् ' अशी स्थिति होऊन व ' वेरपृक्तस्य ' या सूत्रानें ' ण्वि '–म्हणजे व्–चा लोप होऊन व ' वृद्धिरेचि ' या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' विश्वौह ' हे रूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं,) हे म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण प्रत्ययाला अङ्गाची आकांक्षा असल्यामुळे म्हणजे प्रत्यय हा नेहमी अङ्गास लागत असून, प्रत्यय म्हटला कीं, अङ्गाची अवश्य उपस्थिति होत असल्यामुळे प्रत्ययाचा अङ्गाचे ठिकाणी अन्वय होणे-म्हणजे प्रत्यय इकाचे विशेषण न होतां अङ्गाचे विशेषण होणे—हेच योग्य आहे. दुसरे असे कीं ' इको गुणवृद्धी ' १–१–३ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितल्याप्रमाणे पुगन्त व लघूपध या शब्दांचा (बहुव्रीहि समास न करितां) कर्मधारय समास केला असतां, ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्राचा सार्वधा-

तुकार्धधातुकप्रत्ययपरक यदङ्ग तदवयवस्य लघूपधारूपस्य इको गुणो भवति ' असा अर्थ होऊन 'भिनत्ति' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही. (' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' व ' पुगन्तलघूपधस्य च ' ही अङ्गाधिकारांतील सूत्रे आहेत. त्या अधिकारात पठित असलेल्या सर्व सूत्रांत ' अङ्गस्य ' हे अधिकारसूत्र अनुवृत्त होते व अङ्ग आणि प्रत्यय याना परस्पराची आकांक्षा असल्यामुळे प्रत्यय याचा अङ्गात अन्वय करणे-म्हणजे प्रत्ययाला इकाचे विशेषण न मानतां अङ्गाचे विशेषण मानणे-हेच योग्य ठरते. त्याचप्रमाणे 'पुक् अन्ते यस्य तत्पुगन्तम्' व 'लघ्वी उपधा यस्य तत् लघूपधम्' असा 'पुगन्त' व 'लघूपध' या दोन शब्दाचा अन्यपदार्थप्रधान बहुव्रीहि समास करून त्याना अङ्गाचे विशेषण न मानतां त्याचा 'पुकि अन्त पुगन्त', लघ्वी उपधा लघूपधा, तयो समाहार. पुगन्तलघूपधम् ' अशा तऱ्हेनें भाष्यकारानी जो समास केला आहे तसाच समास करणे इष्ट आहे तसे केले असतां ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रात ' सार्वधातुकार्धधातुकयो. ' व ' अङ्गस्य ' हीं दोन सूत्रे अनुवृत्त होत असल्यामुळे त्या सूत्राचा, सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय ज्या अङ्गाच्या पुढे येतो त्या अङ्गाच्या उपधाभूत इकाला गुण होतो असा अर्थ होतो, व असा अर्थ केला म्हणजे लगेच पुढे सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक प्रत्यय असणे हे इकाच्या गुणाचे साक्षात् निमित्त न ठरता परंपरेने निमित्त ठरते व त्यामुळे ' नाजानन्तर्ये , ही परिभाषा ' विश्वौह. ' या उदाहरणांत उपधाभूत उकाराचा गुण करतेवेळी लागू पडत नाही. ती परिभाषा अशाच ठिकाणी लागू पडते कीं ज्या अचाला कार्य करणे आहे त्या अचाला कार्य होण्याचे सूत्रनिर्दिष्टनिमित्त त्या अचाच्या लगेच पुढे आहे तशी स्थिति वर सांगितल्याप्रमाणे प्रकृतउदाहरणात उपलब्ध नसल्यामुळे पूर्वी झालेल्या संप्रसारण कार्याचे बहिरङ्गत्व नष्ट होऊं शकत नाहीं व त्यामुळें उकारास गुण होऊं शकत नाही, आणि ' विश्वौह ' असे रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं म्हणून ' वाह ऊठ् ' हे सूत्र आवश्यक आहे आणि वर सांगितल्याप्रमाणे त्या सूत्रांतील ऊठ्ग्रहण या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते पण हे नागेशाचे म्हणणें पुष्कळ टीकाकारांस मान्य नसून ते असे म्हणतात की ' पुगन्तलघूपधस्य च ' या सूत्रान्वये उपधेतलि इकाला गुण होण्याकरितां, ज्याप्रमाणे ' येन नाव्यवधानम् ' या न्यायान्वयें एकवर्णाचें व्यवधान सह्य मानले आहे तसे ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा लागण्याकरिता एकवर्णाचे व्यवधान सहन करण्याकरितां कोणतेच प्रमाण नाही अशा रीतीनें वास्तविक नागेशाने वरील शंकेचे समाधान करावयास पाहिजे होते, व तशा रीतीनें नागेशाने वरील शंकेचे उत्तर दिले असते तर ' विश्व+उह्+ण्वि+शस् ' या स्थलीं ज्या उकाराला गुण होणे आहे त्या उकारात व ण्वि प्रत्ययांत हकाराचे व्यवधान असल्यामुळें वकारास झालेल्या उकाररूपी संप्रसारण कार्याचे बहिरङ्गत्व नष्ट होत नाही व त्यामुळें उकारास गुण होऊ शकत नाही. म्हणून ' वाह ऊठ् ' या सूत्रांतील ऊठ्ग्रहण चरितार्थ होऊन या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते)

अकारान्तोपसर्गेऽनकारान्ते चोपपदे वहेर्वाहेर्वा ण्विविच्चावनभिधाना-न्न रत एव । वार्यूहेत्यादि तूहते क्विपि वोध्यम् । धातूनामनेकार्थत्वान्नार्थासङ्गतिः । प्रौह इत्याद्यसाध्वेव वृद्धेरप्राप्तेः अस्योहस्यानर्थक्यान्न प्रादूहोढो-ढ्यस्यापि प्रवृत्तिः ॥

(आता शंकाकार अशी शंका करतो की 'प्र' इत्यादि उपसर्गांपुढे किंवा वारि इत्यादि अनकारान्त उपपदापुढे 'वह्' धातूचे ण्विप्रत्ययान्त रूप किंवा 'वाह्' धातूचे विच्प्रत्ययान्त रूप आले असता 'प्रौहः' व 'वार्यूहा' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरिता 'वाह ऊठ्' या सूत्रात ऊठ्ग्रहण केले आहे, व तशा रीतीने ते ऊठ्ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाही. शंकाकार ह्मणतो की जर 'वाह ऊठ्' हे सूत्र नसते तर 'प्रवाह्' या शब्दाच्या द्वितीयेच्या बहुवचनाचे 'प्रौहः' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, 'प्रोहः' असे विकृत रूप झाले असते, जसे 'ऊठ्' न करिता संप्रसारण केले असते तर 'प्र+वह्+ण्वि+शस् =प्रवाह्+ण्वि+शस्=प्र+उ+अ ह्+ण्वि+शस्=प्र+उह्+ण्वि+शस्=प्र+ओह्+० +अस्' अशी स्थिति होऊन, 'एङि पररूपम्' सू० ७८ या सूत्राने पररूप एकादेश केल्यावर 'प्रोहः' असे रूप झाले असते. पण 'वाह ऊठ्' हे सूत्र असल्यामुळे 'प्र+वाह्+शस् =प्र+ऊ+आह्+शस्=प्र+ऊह्+अस्' अशी स्थिति होऊन 'एत्येधत्यूठ्सु' सू० ७३ या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'प्रौहः' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. तसेच 'वारि +वाह्+विच्+टा' अशा स्थितीत ऊठ् न करितां संप्रसारण केल्यास, 'वारि+उ+आह विच्+टा=वारि+उह्+विच्+टा' अशी स्थिति झाली असता, 'पुगन्तलघूपधस्य च' या सूत्राने 'उह्' यातील लघूपधाभूत उकारास गुण होऊन 'वारि+ओह्+०+आ' अशी स्थिति झाल्यावर, 'इको यणचि' या सूत्राने यणादेश होऊन 'वार्योहा' असे विकृत रूप सिद्ध झाले असते. पण ऊठ् केल्यास, 'वारि+वाह्+विच्+टा=वारि +ऊ +आह्+विच+टा=वारि+ऊह्+विच्+टा' अशा स्थितीत 'ऊह्' यांतील उपधा ऱ्हस्व नसल्यामुळे, 'पुगन्तलघूपधस्य च' या सूत्राने गुण न होतां, 'इको यणचि' या सूत्राने यणादेश होऊन 'वार्यूहा' असे इष्ट रूप सिद्ध होते. या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की) अकारान्त उपसर्गांपुढे किंवा अनकारान्त उपपदापुढे 'वह्' धातूचे ण्विप्रत्ययान्त किंवा 'वाह्' धातूचे विच्प्रत्ययान्त रूप येतच नाहीं; कारण भाषेत अशा शब्दांचा प्रयोग कोठेहि केलेला आढळत नाहीं. ('वार्यूहा' या शब्दाचा प्रयोग भाषेत आढळतो हे खरे) पण अशा प्रकारचे शब्दप्रयोग 'ऊह्' धातूला क्विप्प्रत्यय लागून सिद्ध झाले आहेत असे समजावे ('वाह्' धातूला विच्प्रत्यय लागून तशी रूपे सिद्ध झाली आहेत असे समजूं नये 'ऊह्' व त्याचा 'ऊह् वितर्के' असा अर्थ आहे तरी) प्रत्येक धातूचे अनेक अर्थ असल्यामुळे, व धातूपाठांत धातूचे सर्व अर्थ न देता केवळ प्रसिद्ध अर्थ दिले असल्यामुळे, 'ऊह्' धातूचा अर्थ 'ऊह् प्रापणे'

असा केल्यास, ' वार्यूहा ' इत्यादि शब्दाचा वास्तविक जो अर्थ आहे त्या) अर्थाचा बोध होण्यांत काही अडचण येत नाहीं. ' प्रोहः ' इत्यादि रूपे अशुद्धच आहेत, कारण अशा स्थली (' ऊठ् ' च्या अभावामळे) कोणत्याहि सूत्राने वृद्धीची प्राप्ति नाहीं तसेच ' प्रौह. ' इत्यादि स्थली ' ऊह ' हा शब्द अनर्थक असल्यामुळे ' प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु '–सू० ७३ वरील वार्तिक–या वार्तिकाची देखील प्राप्ति नाहीं (' प्र+ऊह्+क्विप्–शस्=प्र+ऊह्+०+अस् ' येथील ' ऊह ' शब्द अनर्थक आहे, कारण तो शस्प्रत्ययाचा एकदेश ' अ ' व ' ऊह् ' या दोहोंचा संधि होऊन तयार झाला आहे. हा ' ऊह ' शब्द वजन्त ' ऊह ' शब्दाप्रमाणें अर्थवान् नाही. म्हणून ' अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य – परिभाषा १४–या परिभाषेप्रमाणे वरील वार्तिकांत सांगितलेल्या ' ऊह ' या अर्थवान् शब्दानें, वर सांगितल्याप्रमाणे संधीने बनलेल्या ' ऊह ' या अनर्थक शब्दाचे, ग्रहण होऊं शकत नाहीं; आणि त्यामुळे ' प्र+ऊह ' येथे वरील वार्तिकान्वये वृद्धिरूप एकादेश होऊं शकत नाहीं आणि ' प्रौह ' असे रूप कोणत्याहि तऱ्हेने सिद्ध होऊं शकत नाही)

न च कार्य्यकालपक्षे त्रिपाद्यामेतत्प्रवृत्तिर्दुर्वारेति वाच्यम् । पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेन पूर्वस्य तन्निमित्तबहिरङ्गत्वाभावात्तदा तस्यासिद्धत्वप्रतिपादनासम्भवात् । न चानया पूर्वस्यासिद्धत्वात्तदभावेन तं प्रति परासिद्धत्वं पूर्वत्रेत्यनेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यम् । एवं हि विनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । किं च पूर्वत्रेत्यस्य प्रत्यक्षत्वेन तेनानुमानिक्या अस्या बाध एवोचितः । अतः कार्यकालपक्षेऽपि त्रिपाद्यामस्या अनुपस्थितिरेव ॥

(शंकाकार अशी शंका करतो कीं, जरी ही परिभाषा यथोद्देशपक्षांत त्रिपादीस लागू पडत नाहीं तरी) कार्यकालपक्षात परिभाषेची त्रिपादीमध्ये प्रवृत्ति बंद करणे अशक्य आहे–पण हे म्हणणें बरोबर नाहीं, कारण (' पूर्वत्रासिद्धम् ' सू० १२ या सूत्रान्वये) सपादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें त्रिपादींतील परसूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे (परसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणारे असले व पूर्वसूत्र बहिरङ्गकार्य करणारे असले तरी बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने अन्तरङ्गकार्य करणारे त्रिपादींतील परसूत्र असिद्ध ठरते व त्यामुळें त्रिपादींतील परसूत्राने होणाऱ्या अन्तरङ्गकार्याला) अन्तरङ्गत्व येऊ शकत नाहीं, व त्या त्रैपादिक परसूत्राच्या दृष्टीने सापादिक पूर्वसूत्राने होणाऱ्या कार्याला बहिरङ्गत्व येऊं शकत नाहीं, आणि प्रकृतपरिभाषेनें त्या बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्रास असिद्ध ठरवितां येणे अशक्य आहे (आतां शंकाकार अशी शंका करतो कीं) या परिभाषेच्या आधारें बहिरङ्गकार्य करणारे सापादिक पूर्वसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या त्रैपादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध–म्हणजे ते विद्यमानच नाहीं असे–ठरत असल्यामुळे, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रांतील ' पूर्वत्र ' या शब्दाने त्या बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्राचें ग्रहणच होऊं शकणार नाहीं व अशा रीतीनें बहिरङ्गकार्य करणारे सापा-

दिक पूर्वसूत्र अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या त्रैपादिक परसूत्राच्या दृष्टीने असिद्ध ठरेल (व बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने अन्तरङ्गकार्य करणारे त्रैपादिक परसूत्र असिद्ध ठरूं शकणार नाही पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हें म्हणणें बरोबर नाही कारण या परिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या त्रैपादिक परसूत्राच्या दृष्टीने बहिरङ्गकार्य करणारे सापादिक पूर्वसूत्र असिद्ध ठरणार, व ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रान्वये सापादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने त्रैपादिक परसूत्र असिद्ध ठरणार अशा रीतीने एकमेकांच्या दृष्टीने एकमेक असिद्ध ठरल्यामुळे व दोहोंतून कशाचे ग्रहण करावे (व कोणत्या सूत्रास सिद्ध व कोणत्या सूत्रास असिद्ध मानावे) हे ठरविण्याचें कोणतेंहि साधन उपलब्ध नसल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषा व ' पूर्वत्रासिद्धम् ' हे सूत्र हीं दोन्हीं प्रवृत्त होऊं शकणार नाहींत. (व त्यामुळे कोणतें सूत्र सिद्ध व कोणतें असिद्ध हे ठरविता येणे अशक्य होणार) दुसरे असे कीं ' पूर्वत्रासिद्धम् ' हे सूत्र अष्टाध्यायींत प्रत्यक्ष पठित असल्यामुळे व प्रकृतपरिभाषा केवळ अनुमानाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे–म्हणजे ' वाह ऊठ् ' या सूत्रातील ऊठ् ग्रहणरूपी ज्ञापकाच्या आधारें मानली असल्यामुळे–प्रत्यक्ष पठित सूत्राने–म्हणजे ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रानें–प्रकृत आनुमानिकी परिभाषेचा बाध होणें हेंच योग्य ठरते म्हणूनच कार्यकालपक्षात देखील ही परिभाषा त्रिपादींत मुळींच उपस्थित होत नाहीं असेच मानले पाहिजे (आणि असे आहे म्हणूनच जेथे एखाद्या स्थलीं अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या त्रैपादिक सूत्राची व बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या सापादिक सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते तेथे ही परिभाषा मुळींच लागू पडत नाहीं व 'पूर्वत्रासिद्धम्' या सूत्रान्वयें त्रैपादिक सूत्र अन्तरङ्गकार्य करणारे असून देखील असिद्ध ठरते व बहिरङ्गकार्य करणारे सापादिक सूत्रच प्रवृत्त होते. जसें ' मनोरथ=मनस्+रथ ' या उदाहरणात ' ससजुषो रुः ' या सूत्राने रुत्व होऊन ' मनर्+रथ ' अशी स्थिति झाली असता, अन्तरङ्गकार्य करणाऱ्या ' रो रि ' सू० १७३ या त्रैपादिक सूत्राची व तसेच बहिरङ्गकार्य करणाऱ्या ' हशि च ' सू० १६६ या सापादिक सूत्राची युगपत् प्राप्ति होते. ' हशि च ' या सूत्राच्या दृष्टीने ' रो रि ' हे सूत्र असिद्ध ठरत असल्यामुळे, ' रो रि ' हे सूत्र प्रवृत्त न होतां ' हशि च ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ' मनोरथ ' असें इष्ट रूप सिद्ध होते.)

अत एव कार्यकालपक्षमेवोपक्रम्योक्तयुक्तीरुक्त्वाऽयुक्तोऽयं परिहारो न वा बहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तं विसर्जनीयसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तिना। त्रिपादीस्थेऽन्तरङ्गे कर्तव्येऽयं परिहारो न युक्त इति तदर्थः। किं तु वचनमेवारब्धव्यमिति तदाशयः॥

(यथोद्देशपक्षांत व तसेच कार्यकालपक्षांत ही परिभाषा त्रिपादीस लागू पडत नाहीं,) म्हणूनच, ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' ८–३–१५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं कार्यकालपक्षाचा उपक्रम करून व वर सांगितलेल्या युक्तींचा अनुवाद करुन (' विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ' हे वार्तिक अवश्य आहे काय ह्या संबं-

धानें विचार करितांना जेव्हां अशी शंका निघाली की, हे वार्तिक असण्याची मुळींच गरज नाही, कारण वृद्धि बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे रेफाचा विसर्जनीय होऊंच शकत नाही, तेव्हां ह्या शंकेचे उत्तर देतांना) भाष्यकार सिद्धान्तपक्ष सांगतेवेळीं असे ह्मणतात की, अशा रीतीने (वृद्धीच्या) बहिरङ्गत्वामुळे वार्तिक व्यर्थ ठरविणे अयोग्य आहे ह्या भाष्याचा आशय हा आहे की, त्रिपादींत पठित असलेल्या सूत्राने जेथे अन्तरङ्ग कार्य करणे आहे तेथे (अन्तरङ्गपरिभाषेचा आधार घेऊन,) आलेल्या अड-चणींचा परिहार करणे योग्य नाही व वरील वार्तिकाचे अवश्य पठण केले पाहिजे (' नृपते अपत्यं पुमान् नार्पत्य ' ह्या उदाहरणांत, ' दित्यदित्यादित्युपत्युत्तर-पदाण्ण्यः ' सू० १०७७ ह्या सूत्राने अपत्यार्थे ' ण्य ' प्रत्यय होऊन, ' तद्धितेष्वचा-मादेः ' सू० १०७५ ह्या सूत्राने आद्यच् ' ऋ ' ला वृद्धि होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्याने इकाराचा लोप होऊन, ' नार्पत्य ' असे रूप होते, जसे– 'नृपति+ण्य = नार्पति + ण्य = नार् + पत् + ण्य (य) = नार्पत्य '. ह्या उदाहरणांत प्रश्न असा निघतो कीं, ' नार् ' ह्या पदात पदान्ती असलेल्या ' र् 'चा ' खरव-सानयोर्विसर्जनीय ' सू० ७६ ह्या सूत्राने विसर्ग का होऊ नये ? वास्तविक या सूत्राने रेफाचा विसर्ग होऊन, ' विसर्जनीयस्य स ' सू० १३८ ह्या सूत्राने विसर्गाचा सकार झाला पाहिजे. असे न व्हावे ह्मणून वार्तिककारांनीं ' विसर्जनीयोऽनुत्तरपदे ' असे वार्तिक मुद्दाम केले आहे. ह्या वार्तिकान्वये पुढे उत्तरपद असल्यामुळे, रेफाचा विसर्ग न होता, तो जसाचा तसाच राहतो. ह्यावर शंकाकार अशी शंका करतो की, हे वार्तिक असण्याची काही गरज नाही; कारण ' ण्य ' प्रत्ययाला मानून ऋका-राची वृद्धि ' आर् ' झालेली असल्यामुळे, ती ह्या परिभाषेप्रमाणे बहिरङ्ग व असिद्ध ठरते व ती झालीच नाहीं असेच मानलें पाहिजे. ह्मणजे मग रेफ नाहीच असे मान-ल्यास ' खरवसानयोर्विसर्जनीयः ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही. ह्या शंकेवर भाष्यकार असे उत्तर देतात की, ' खरवसानयोर्विसर्जनीय. ' हे त्रिपादीतील सूत्र आहे. ह्या सूत्राने अन्तरङ्ग कार्य–ह्मणजे रेफाचा विसर्जनीय–करतेवेळी, सापादिक वृद्धि-रूप बहिरङ्गकार्य असिद्ध मानतां येत नाही; कारण अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादीस लागू पडत नाहीं. त्यामुळे सापादिक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याला त्रिपादीने होणारे अन्तरङ्ग-कार्य दिसत नसल्यामुळे ते बहिरङ्ग ठरूं शकत नाही व ते प्रथम होते व त्या-नतर रेफाचा विसर्ग होणे हे कार्य थांबवितां येत नाहीं पण ते कार्य न व्हावे ह्मणून वरील वार्तिकाची आवश्यकता आहे. साराश, भाष्यकारांच्या ह्या व्याख्यानावरून हे स्पष्ट होतें कीं, त्यांच्या मते ही परिभाषा कार्यकालपक्षांत देखील त्रिपादीस लागत नाहीं)

अत एव निगाल्यते इत्यादौ लत्वार्थं तस्य दोष इति वचनमेवारब्धम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाण्णिलोपात्पूर्वं वैकल्पिकलत्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

(त्रिपादीस ही परिभाषा लागत नाही) म्हणूनच, ' निगाल्यते ' इत्यादि स्थली, लत्व होण्याकरितां, 'तस्य दोष संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु ' असे वार्तिक ('न पदान्त' १–१–५८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत) मुद्दाम सांगितले आहे. जर ही परि - भाषा त्रिपादीस लागू पडत असती तर हे वार्तिक व्यर्थ ठरले असते, (व ते भाष्यका- रानी सांगण्याचे कांही कारण नव्हते,) कारण वैकल्पिक लत्व अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते, बहिरङ्ग णिलोपापूर्वी, होऊ शकले असते. ('निगाल्यते ' हे नि+'गॄ निगरण ' ह्या तुदादिगणांतील धातूच्या णिजन्ताचे कर्मणि रूप आहे. ' नि+गॄ+णिच्+यक्+ते 'ह्या स्थितीत 'अचो ञ्णिति ' सू० २५४ ह्या सूत्राने, णिच् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे ' गॄ ' ह्यांतील ' ॠ ' ची ' आर् ' अशी वृद्धि होऊन व नंतर ' णेरनिटि सू० २३१३ ह्या सूत्राने ' णि ' लोप होऊन, ' निगार्यते ' हे रूप सिद्ध होते आणि ' निगाल्यते ' हे वैकल्पिक रूप 'अचि विभाषा ' सू० २५४१ ह्या असिद्धकाण्डांतील सूत्राने होते. येथे ' णिच् ' ला–म्हणजे ' इ ' या अचाला–मानून होणारे वैकल्पिक ' लत्व अन्तरङ्ग- कार्य आहे, व पुढे असणाऱ्या ' यक् ' प्रत्ययामुळे होणारा ' णि ' लोप हे बहिरङ्गकार्य आहे. ' असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, ' णि '–म्हणजे ' इ '–पुढे असल्यामुळे, 'अचि विभाषा' ह्या सूत्रान्वये वैकल्पिक लत्व होऊन ' निगार्यते ' व ' निगाल्यते अशी रूपे सिद्ध होतील पण पूर्वत्रासिद्धम् ' ह्या साक्षात् पठित सूत्रान्वये, ' णेरनिटि ' ह्या सिद्धकाण्डातील सूत्राने णिलोपकार्य प्रथम केल्यास, ' गार् ' ह्या पुढे ' णि ' राहत नाही म्हणून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लाग- णार नाही, व वैकल्पिक लत्व होणार नाही. णिलोपरूपी अजादेश स्थानिवत् मानून ' अचि विभाषा ' हे सूत्र लावता येत नाही, कारण ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् ' असे वार्तिक आहे, व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की, त्रिपादीत सांगितलेल्या सूत्रा- न्वये कार्य करिताना, आदेश स्थानिवत् मानू नये मग निगाल्यते' हे रूप सिद्ध होणार नाहीं, म्हणून भाष्यकार म्हणतात की, ' तस्य दोष संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु'–म्हणजे ' पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत् इति वार्तिकस्य दोष =बाध =अप्रवृत्ति , संयोगादिलोप लत्वे णत्वे च कर्तव्ये. ' सारांश ' स्को. संयोगाद्यो ' याने संयोगादि लोप करिताना, 'अचि विभाषा ' ह्याने लत्व करितांना, व ' रषाभ्यां नो ण ' ह्याने णत्व करिताना, ' पूर्वत्रा- सिद्धे न स्थानिवत् ' हे वरील वार्तिक न मानता, आदेश स्थानिवत् मानून संयोगा- दिलोप, लत्व, व णत्व करावे, व ह्या भाष्याच्या आधारे, णिलोपरूपी अजादेश स्थानिवत् मानल्याने, ' निगाल्यते ' असे वैकल्पिकरूप होते. ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, ही अन्तरङ्ग परिभाषा त्रिपादीस लागू पडत नाहीं, कारण ती त्रिपादीस लागू पडती तर, ' लत्व ' हे अन्तरङ्ग कार्य असल्यामुळे, प्रथम झालेच असतें, व णिलोप बहिरङ्ग असल्यामुळे मागून झाला असता, व मग पूर्वत्रासिध्दे न स्थानिवत् ' ह्या वार्तिकांत दोष दाखविण्याची भाष्यकारास काहीच गरज नव्हती.)

येऽपि लक्ष्यानुरोधादानुमानिक्याप्यन्तरङ्गपरिभाषया प्रत्यक्षसिद्धस्य पूर्वत्रेत्यस्य बाधं वदन्ति तेऽपि लक्षणैकचक्षुर्भिर्नादर्तव्या इति दिक् ॥

जे कोणी (वैयाकरण भाषेत प्रचलित असलेल्या इष्ट रूपांची सिद्धि करण्याकरिता) लक्ष्यानुसार, ही अन्तरङ्ग परिभाषा आनुमानिकी असूनहि, ती साक्षात् पठित 'पूर्वत्रासिद्धम्' ह्या सूत्राचा बाध करूं शकते असें समजतात व ह्या परिभाषेने इष्टरूपसिद्धि करून घेतात ते पाणिनीय सूत्रांत जसें सांगितले आहे तशाच तन्हेने कार्य करणाऱ्याच्या आदरास पात्र नाहीत हे लक्षांत ठेवावें. (सारांश परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित असलेल्या सूत्राचा बाध करू शकत नाहीं; म्हणून पठित सूत्रानेच कार्य करावे, व परिभाषा आड येत असल्यास तिच्याकडे लक्ष देऊं नये, आणि ह्या अन्तरङ्ग परिभाषेचा त्रिपादींत उपयोग करूं नये)

अत एव ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्धि खट्वा आ ऊढेत्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते वृद्धिप्राप्तौ पररूपार्थम् । साधनबोधकप्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरं पूर्वं धातोरुपसर्गयोगे पश्चात् खट्वाशब्दस्य समुदायेन योगाद्गुणस्यान्तरङ्गत्वमिति संप्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(मागें ग्रन्थकाराने 'अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम्' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ केला आहे, त्यातील प्रथमांश म्हणजे 'जातम्' हा कसा ज्ञापकसिद्ध आहे ह्याचे आतापर्यंत विवेचन करून, द्वितीयांश म्हणजे 'तत्कालप्राप्तिकम्' हा अंश देखील पाणिनीला संमत आहे हे सांगतात. युगपत् प्राप्त बहिरङ्गकार्य देखील ह्या परिभाषेप्रमाणे असिद्ध ठरतें,) म्हणूनच, 'ओमाङोश्च' सू० ८० ह्या सूत्रांतील 'आङ्' ग्रहण योग्य ठरते. 'खट्वा+आ+ऊढ' अशा स्थितींत, ('अक सवर्णे दीर्घ.' सू० ८५ ह्या परसूत्राने होणारें सवर्णदीर्घकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळे, व 'आद्गुण' सू० ६९ ह्या पूर्वसूत्राने होणारें गुणादेशकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते) गुणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य पूर्वसूत्राने होणारें असून देखील, परसूत्रानें होणाऱ्या बहिरङ्ग सवर्णदीर्घकार्याचा बाध करिते (व प्रथम होते आणि त्यामुळे 'खट्व+ओढ' अशी स्थिति झाली असतां,) 'वृद्धिरेचि' सू० ७२ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेशाची प्राप्ति होते. वृद्धिरूप एकादेश न होतां, पररूप एकादेश व्हावा (व अशा रीतीने 'खट्वोढ' असे इष्ट रूप सिद्ध व्हावें) म्हणून, 'ओमाङोश्च' ह्या सूत्रात 'आङ्' ग्रहण केले आहे. (व तें आङ्ग्रहण वर सांगितलेल्या 'तत्कालप्राप्तिकम्' ह्या द्वितीयांशाचे—म्हणजे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्य युगपत् प्राप्त झाल्यास, बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरून अन्तरङ्गकार्य प्रथम होते ह्याचें—ज्ञापक आहे 'खट्वोढः' ह्या उदाहरणात, सवर्णदीर्घरूपी बहिरङ्गकार्य व गुणरूपी अन्तरङ्गकार्य युगपत् प्राप्त झालीं असतां, गुणरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने सवर्णदीर्घरूप बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरून ते न होता, गुणरूपी अन्तरङ्ग

कार्य प्रथम होते हें ' ओमाङोश्च ' ह्या सूत्रातील ' आङ् 'ग्रहणानें ज्ञापित होते गुण-कार्य अन्तरङ्ग का व सवर्णदीर्घकार्य बहिरङ्ग का हे आता ग्रन्थकार सांगतात) क्रिया-वाचक प्रत्ययाचा प्रथम धातूशीं संधि झाल्यावर (म्हणजे ' वह्+क्त=ऊढ ' असा संधि केल्यावर,) नंतर उपसर्गाशी संधि करावा, (म्हणजे ' आ+ऊढ=ओढ ' असा सन्धि करावा) व त्यानतर ' खट्वा ' ह्या शब्दान्तराशीं ' ओढ ' ह्या समुदायाचा संधि करावा, —अशा रीतीनें गुण अन्तरङ्ग ठरतो असे ' संप्रसारणाच्च ' ६-१-१०८ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (' प्रथमं धातु. साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण पश्चात्शब्दान्तरेण ' असा नियम असल्यामुळे. पूर्व पूर्व कार्य उत्तरोत्तर कार्याच्या अपेक्षेने अन्तरङ्ग ठरते व उत्तरोत्तर कार्य बहिरङ्ग ठरते; म्हणून ' आ+ऊढ ' ह्याचे संधिरूप कार्य, ' खट्वा+आ ' ह्या संधिरूप कार्याच्या मानानें, अन्तरङ्ग असल्या-मुळे, ते कार्य प्रथम होऊन गुणरूपी एकादेश होतो. ह्या मुळे गुणरूपी कार्य अन्तरङ्ग व सवर्णदीर्घ कार्य बहिरङ्ग आहे असे भाष्यांत म्हटलें आहे. वास्तविक ' खट्वा+आ +ऊढ , अशा स्थितींत सवर्णदीर्घकार्य प्रथम केल्यास ' खट्वा+ऊढ ' अशी स्थिति होऊन व नतर ' आद्गुण ' याने गुणादेश होऊन ' खट्वोढ ' असे रूप सिद्ध होऊ शकले असते. परंतु प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे त्याला हे माहीत होते की गुणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य सवर्णदीर्घरूपी बहिरङ्गकार्याचा बाध करून प्रथम होईल व ' खट्वा+ओढ ' अशी स्थिति होईल आणि तशा स्थितीत ' वृद्धिरेचि ' या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' खट्वौढ ' असे अनिष्ट रूप सिद्ध होईल तसे न व्हावे म्हणून त्याला ' ओमि आङि च आत् परे पररूपमेकादेशः स्यात् ' या अर्थाचे ' ओमाङोश्च ' हे सूत्र मुद्दाम करावे लागले व अशा रीतीने त्या सूत्रांतील आङ्ग्रहण या परिभाषेच्या द्वितीयांशाचे ज्ञापक ठरते)

एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसबन्धे तु नास्य प्रवृत्तिर्ज्ञापकपरसं-प्रसारणाच्चेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनानित्यं प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेश-मादाय लब्धाङ्त्वे एतदप्रवृत्तेः ।

(शंकाकार अशी शंका करितो की, ' ओमाङोश्च ' ह्या सूत्रातील ' आङ् ' ग्रहण ' तत्कालप्राप्तिकम् ' ह्या द्वितीयांशाचे ज्ञापक होऊ शकत नाही, कारण ' शिव एहि इति स आह ' अशा स्थली, अनुकरणरूपी ' शिव एहि ' ह्या दोन शब्दाचा ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्रान्वये ' शिवैहि ' असा संधि न होता ' शिवेहि' असा संधि व्हावा ह्मणून ' ओमाङोश्च ' ह्या सूत्रात ' आङ् ' ग्रहण केले आहे, व ते अशा रीतीने चरितार्थ ठरते ग्रन्थकार ह्या शकेचे असे उत्तर देतात की,) 'एहि' ह्या अनुकरणरूपी शब्दाचा ' शिव ' इत्यादि शब्दांशी संधि करतेवेळी, ' ओमा-ङोश्च ' हे सूत्र लागत नाही, कारण ' संप्रसारणाच्च ' ६-१-१०८ ह्या सूत्रावरील भाष्यात जेथे ' आङ् ' ग्रहण ह्या परिभाषेचे वर सांगितल्याप्रमाणे, ज्ञापक मानलें आहे त्या भाष्यावरुन हे स्पष्ट होते की, जेथे (' आङ् ' मूळचा नसून,) ' प्रकृति

वदनुकरणं भवति ' प ३६ ह्या अनित्य व अतिदेशविधायक परिभाषेमुळे आङ्ला आङ्त्व प्राप्त झाले आहे, तेथे ' ओमाङोश्च ' हे सूत्र लागत नाही (' ओमाङोश्च ' हे सूत्र तेव्हांच लागू पडते की जेव्हा ' शिव+आ+ इहि ' अशी स्थिति आहे पण ' शिव एहि इति स आह ' अशा अनुकरणस्थलीं, ' एहि ' हा शब्द ' आ+इहि ' ह्याचा संधि होऊन झालेला शब्द नसून, तशा संधि होऊन झालेल्या शब्दाचा अनुकरण करणारा शब्द आहे सारांश अशा अनुकरणस्थलीं, ' एहि ' हा शब्द ' आ+इ ' ह्याने सुरू होणारा शब्द नसल्यामुळे, ह्या ठिकाणी ' ओमाङोश्च ' हें सूत्र लागू शकत नाही. ह्मणून अशा ठिकाणी पररूप संधि होण्याकरिता हे सूत्र चरितार्थ ठरते हे ह्मणणं बरोबर नाही, व ते सूत्र द्वितीयांशाचे ज्ञापक आहे असे जे वर सांगितले आहे तेच बरोबर आहे)

यत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण च । अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति, तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनकाङ्क्षया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संबन्धौचित्यात् । अत एव सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे पुर्वं धातुरुपसर्गेणेत्युक्त्वा नेतत्सार पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यस्योक्तयुक्त्यास्यैव युक्तत्वमुक्तं साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादिना भाष्ये ।

कोणी असे ह्मणतात की, प्रथम धातूचा उपसर्गाशी—ह्मणजे ' उपसर्गाः क्रियायोगे ' ह्या संज्ञाविधायक सूत्रान्वयें ज्या शब्दांना ' उपसर्ग ' अशी संज्ञा प्राप्त होते तशा शब्दांशी—संयोग होतो, नन्तर कारकवाचक (तिप् इत्यादि) प्रत्ययांशी, व त्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या (' सार्वधातुके यक्, कर्तरि शप् ' इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या ' यक् ' इत्यादि विकरणरूपी) कार्याशी संयोग होतो असा नियम असल्यामुळेच, ' अनुभूयते ' इत्यादि स्थली, (' भू ' हा धातु जरी अकर्मक आहे तरी त्याचा ' अनु ' ह्या उपसर्गाशी प्रथम संयोग झाल्यामुळे,) सकर्मकत्व येते, व धातु सकर्मक झाल्यामुळें, कर्मणि लकारात होणारे प्रत्यय (' ते इते अन्ते इ० व ' यक् ') होतात —पण हे ह्मणणे बरोबर नाही. कारण क्रिया ही साध्य असल्यामुळे, ती साध्य आहे असाच बोध होतो (व साधनाशिवाय साध्य सिद्ध होऊ शकत नसल्यामुळें,) साध्याला—ह्मणजे क्रियेला—साधनाची—ह्मणजे कारकाची—आकांक्षा असते. ह्मणून क्रियेशीं कारकवाचक ('तिप्' इत्यादि) प्रत्ययाचा संयोग झाल्यानंतरच, ही क्रिया कोणत्या प्रकारची आहे (ह्मणजे कर्तरि किंवा कर्मणि आहे) हे निश्चयात्मक ज्ञान होऊ शकते. आणि साधन—ह्मणजे कारकवाचक ' तिप् ' इत्यादि प्रत्यय—लागल्यावर, त्या प्रत्ययनिमित्तामुळे होणारे कार्य (—ह्मणजे प्रत्यय ज्या अर्थात असेल तदनु-

रूप 'यक्. शप्' इ० विकरण लावण्याचे कार्य-) केल्यानंतर, आणि त्याचा क्रियेशी संयोग घडल्यानंतर, 'उपसर्गाः क्रियायोगे' ह्या सूत्रान्वये उपसर्गसंज्ञा प्राप्त होणाऱ्या शब्दाशी संबंध होणे उचित आहे म्हणून, 'सुट्क पूर्वे.' ६-१-१३५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात 'प्रथम धातूचा उपसर्गाशी संबंध होतो' असा पक्ष सांगून असे म्हटले आहे की,' हा पक्ष बरोबर नाही प्रथम, धातूचा प्रत्ययाशी संयोग होतो, नंतर उपसर्गाशी संयोग होतो, व भाष्यकारांना, वर सांगितलेली कारणे देऊन, हाच द्वितीय पक्ष बरोबर आहे, कारण साधनामुळे क्रिया सिध्द होते, असे म्हटले आहे

उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः। पश्चाच्छ्रोतुर्बोधाय द्योतकोपसर्गसंबन्धः॥

धातूंत सर्व अर्थांचे प्रकाशन करण्याचें सामर्थ्य असल्यामुळे, व उपसर्गाने ज्ञात होणारा अर्थ धातूंत अन्तर्भूत असल्यामुळे, वर सांगितलेल्या ('अनुभूयते सुखं मया' इत्यादि) उदाहरणात कर्मणि लकाराची रूपे सिद्ध होण्यात काहीच अडचण येत नाही मूळ धातूस लकार लावल्यानंतर, वाक्यप्रयोग करणारा पुरुष ज्या विशिष्ट अर्थामध्ये धातूचा प्रयोग करू इच्छितो तो धातूंत अन्तर्भूत असलेला अर्थ वाक्य श्रवण करणाऱ्या श्रोत्यास स्पष्ट कळावा म्हणून अभिप्रेत अर्थाचा द्योतक उपसर्ग धातूमागे लावतो

एवं चान्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्त सुट् संस्करोतीत्यादरूपाणां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि॥

अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होत असल्यामुळे, 'सम्+कृ+ति' अशा स्थितीत ('संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' सू० २५५० ह्या सूत्राने 'सुट्' आगम व 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सू० २१७७ ह्या सूत्राने द्विर्वचन अशी दोन कार्ये, लिटाचे रूप करिताना, युगपत् प्राप्त झाली असतां,) 'सुट्' प्रथम होतो व द्विर्वचन नंतर होते, कारण 'सुट्' आगमाचे निमित्त 'सम्' हा उपसर्ग अन्तरङ्गतर अर्थाचा द्योतक आहे (अन्तरङ्गत्वामुळे धातूचा प्रत्ययाशीं प्रथम संबंध होतो व नंतर उपसर्गाशी संबंध होतो असे मागे सांगितले आहे. पण जेथे कांही विशेष कारणामुळे धातूचा व उपसर्गाचा संबन्ध अन्तरङ्गतर ठरत असेल तेथे, धातु उपसर्गाशी प्रथम संयुक्त करावा. प्रकृत उदाहरणांत, 'सम्' ह्या उपसर्गापुढे 'कृ' धातु आला असता, भूषणरूप अर्थविशेषांत 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' ह्या सूत्राने 'सुट्' आगम होतो अशा ठिकाणीं, उपसर्गाची भूषणरूप अर्थविशेषद्योतकता 'सुट्' आगम होण्यास निमित्त होते भूषणरूप अर्थ 'कृ' धातूंत अन्तर्भूत आहे खरा, पण तो अर्थ जेव्हा 'सम्' ह्या उपसर्गाने प्रकाशित होतो तेव्हाच 'सुट्' होतो, व अर्थद्योतकता प्रधान व अत्यन्त अन्तरङ्ग असल्यामुळे, अशा ठिकाणीं, धातूचा, प्रत्ययाशी संबंध होण्यापूर्वी, उपसर्गाशी संबंध होतो, व नंतर लिटाचे रूप करिताना, तिपाचे जागी 'णल्' आदेश होऊन, 'णल्' निमित्तक द्वित्व होते. सारांश, 'सम् + कृ + ति' अशी स्थिति

वदनुकरणं भवति ' प ३६ ह्या अनित्य व अतिदेशविधायक परिभाषेमुळे आङ्ला आङ्त्व प्राप्त झाले आहे, तेथे ' ओमाङोश्च ' हे सूत्र लागत नाही (' ओमाङोश्च ' हे सूत्र तेव्हाच लागू पडत की जेव्हा ' शिव+आ+इहि ' अशी स्थिति आहे पण ' शिव एहि इति स आह ' अशा अनुकरणस्थली, ' एहि ' हा शब्द ' आ+इहि ' ह्याचा संधि होऊन झालेला शब्द नसून, तसा संधि होऊन झालेल्या शब्दाचा अनुकरण करणारा शब्द आहे सारांश अशा अनुकरणस्थली, ' एहि ' हा शब्द ' आ+इ ' ह्याने सुरू होणारा शब्द नसल्यामुळे, ह्या ठिकाणी ' ओमाङोश्च ' हें सूत्र लागू शकत नाही. ह्मणून अशा ठिकाणी पररूप संधि होण्याकरितां हे सूत्र चरितार्थ ठरते हे ह्मणणे बरोबर नाही व ते सूत्र द्वितीयांशाचे ज्ञापक आहे असें जे वर सांगितले आहे तेच बरोबर आहे)

यत्तु पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन । उपसर्गेण तत्संज्ञकशब्देन साधनेन कारकेण तत्प्रयुक्तकार्येण च । अत एवानुभूयत इत्यादौ सकर्मकत्वात् कर्मणि लकारसिद्धिरिति, तन्न । क्रियायाः साध्यत्वेन बोधात्साध्यस्य च साधनकाङ्क्षया तत्सम्बन्धोत्तरमेव निश्चितक्रियाबोधेन साधनकार्यप्रवृत्त्युत्तरमेव क्रियायोगनिमित्तोपसर्गसंज्ञकस्य संबन्धौचित्यात् । अत एव सुट्कात्पूर्व इति सूत्रे पूर्वं धातुरुपसर्गेणेत्युक्त्वा नेतत्सारं पूर्वं धातु साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेत्यस्योक्तयुक्त्यास्यैव युक्तत्वमुक्तं साधनं हि क्रियां निर्वर्तयतीत्यादिना भाष्ये ।

कोणी असे ह्मणतात की, प्रथम धातूचा उपसर्गाशी—ह्मणजे ' उपसर्गाः क्रियायोगे ' ह्या संज्ञाविधायक सूत्रान्वये ज्या शब्दांना ' उपसर्ग ' अशी संज्ञा प्राप्त होते तशा शब्दांशी—संयोग होतो, नन्तर कारकवाचक (तिप् इत्यादि) प्रत्ययांशी, व त्या प्रत्ययांच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या (' सार्वधातुके यक्, कर्तरि शप् ' इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या ' यक् ' इत्यादि विकरणरूपी) कार्यांशी संयोग होतो असा नियम असल्यामुळेच, ' अनुभूयते ' इत्यादि स्थलीं. (' भू ' हा धातु जरी अकर्मक आहे तरी त्याचा ' अनु ' ह्या उपसर्गाशी प्रथम संयोग झाल्यामुळे,) सकर्मकत्व येते, व धातु सकर्मक झाल्यामुळे, कर्मणि लकारांत होणारे प्रत्यय (' ते इते अन्ते इ० व ' यक् ') होतात —पण हे ह्मणणे बरोबर नाही. कारण क्रिया ही साध्य असल्यामुळे, ती साध्य आहे असाच बोध होतो (व साधनाशिवाय साध्य सिद्ध होऊं शकत नसल्यामुळे,) साध्याला—ह्मणजे क्रियेला—साधनाची—ह्मणजे कारकाची—आकाक्षा असते. ह्मणून क्रियेशीं कारकवाचक ('तिप्' इत्यादि) प्रत्ययाचा संयोग झाल्यानंतरच, ही क्रिया कोणत्या प्रकारची आहे (ह्मणजे कर्तरि किंवा कर्मणि आहे) हे निश्चयात्मक ज्ञान होऊं शकते. आणि साधन—ह्मणजे कारकवाचक ' तिप् ' इत्यादि प्रत्यय—लागल्यावर, त्या प्रत्ययनिमित्तामुळे होणारे कार्य (—ह्मणजे प्रत्यय ज्या अर्थांत असेल तदनु-

रूप 'यक्, शप्' इ० विकरण लावण्याचे कार्य–) केल्यानंतर, आणि त्यांचा क्रियेशी संयोग घडल्यानंतर, 'उपसर्गाः क्रियायोगे' ह्या सूत्रान्वये उपसर्गसंज्ञा प्राप्त होणाऱ्या शब्दाशी संबंध होणे उचित आहे. म्हणूनच, 'सुट् कात्पूर्वः' ६-१-१३५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात 'प्रथम धातूचा उपसर्गाशी संबंध होतो' असा पक्ष सांगून असे म्हटले आहे की, 'हा पक्ष बरोबर नाही. प्रथम, धातूचा प्रत्ययाशी संयोग होतो, नंतर उपसर्गाशी संयोग होतो, व भाष्यकारांनी, वर सांगितलेली कारणे देऊन, हाच द्वितीय पक्ष बरोबर आहे, कारण साधनामुळे क्रिया सिध्द होते, असे म्हटले आहे.

उपसर्गद्योत्यार्थान्तर्भावेण धातुनैवार्थाभिधानादुक्तेषु कर्मणि लकारादिसिद्धिः । पश्चाच्छ्रोतुर्बोधाय द्योतकोपसर्गसंबन्धः ॥

धातूंत सर्व अर्थांचे प्रकाशन करण्याचे सामर्थ्य असल्यामुळे, व उपसर्गाने ज्ञात होणारा अर्थ धातूंत अन्तर्भूत असल्यामुळे वर सांगितलेल्या ('अनुभूयते सुखं मया' इत्यादि) उदाहरणांत कर्मणि लकाराची रूपे सिद्ध होण्यांत कांहीच अडचण येत नाही. मूळ धातूस लकार लावल्यानंतर, वाक्यप्रयोग करणारा पुरुष ज्या विशिष्ट अर्थामध्ये धातूचा प्रयोग करू इच्छितो तो धातूत अन्तर्भूत असलेला अर्थ वाक्य श्रवण करणाऱ्या श्रोत्यास स्पष्ट कळावा म्हणून अभिप्रेत अर्थाचा द्योतक उपसर्ग धातूमागे लावतो.

एवं चान्तरङ्गतरार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् संकृतीत्यवस्थायां द्वित्वादितः पूर्वं प्रवर्तते ततो द्वित्वादि ॥

अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होत असल्यामुळे, 'सम्+कृ+ति' अशा स्थितीत ('संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' सू० २५५० ह्या सूत्राने 'सुट्' आगम व 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सू० २१७७ ह्या सूत्राने द्विर्वचन अशी दोन कार्ये, लिटाचे रूप करितांना, युगपत् प्राप्त झाली असतां,) 'सुट्' प्रथम होतो व द्विर्वचन नंतर होते, कारण 'सुट्' आगमाचे निमित्त 'सम्' हा उपसर्ग अन्तरङ्गतर अर्थाचा द्योतक आहे (अन्तरङ्गत्वामुळे धातूचा प्रत्ययाशी प्रथम संबंध होतो व नंतर उपसर्गाशी संबंध होतो असे मागे सांगितले आहे. पण जेथे काही विशेष कारणामुळे धातूचा व उपसर्गाचा संबन्ध अन्तरङ्गतर ठरत असेल तेथे, धातु उपसर्गाशी प्रथम संयुक्त करावा. प्रकृत उदाहरणांत, 'सम्' ह्या उपसर्गापुढे 'कृ' धातु आला असता, भूषणरूप अर्थविशेषांत 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' ह्या सूत्राने 'सुट्' आगम होतो. अशा ठिकाणी, उपसर्गाची भूषणरूप अर्थविशेषद्योतकता 'सुट्' आगम होण्यास निमित्त होते. भूषणरूप अर्थ 'कृ' धातूंत अन्तर्भूत आहे खरा, पण तो अर्थ जेव्हा 'सम्' ह्या उपसर्गाने प्रकाशित होतो तेव्हाच 'सुट्' होतो, व अर्थद्योतकता प्रधान व अत्यन्त अन्तरङ्ग असल्यामुळे, अशा ठिकाणी, धातूचा प्रत्ययाशी संबंध होण्यापूर्वी, उपसर्गाशी संबंध होतो, व नंतर लिटाचे रूप करितांना, तिपाचे जागी 'णल्' आदेश होऊन, 'णल्' निमित्तक द्वित्व होते. सारांश, 'सम् + कृ + ति' अशी स्थिति

पाहतांच, भूषणरूप अर्थ एकदम प्रथम मनांत येत असल्यामुळें, त्या अर्थाच्या निमित्तामुळे होणारा ' सुट् ' आगम, णलादेशनिमित्तक द्वित्व कार्यापेक्षां, अधिक अन्तरङ्ग ठरतो.)

अत एव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यदागमा इति न्यायेन समाहितं भाष्ये ॥

(धातूचा प्रथम प्रत्ययांशीं व नंतर उपसर्गांशीं सम्बन्ध होतो) ह्मणूनच 'यदागमाः ' प० ११ ही परिभाषा लावून, ' प्रणिदापयति ' ह्यातील णत्व भाष्यात सिध्द केले आहे. (प्र + नि + दा + णिच् ' अशा स्थितींत ' अर्तिन्ही ' स० २५७० ह्या सूत्रानें, ' णिच् ' पुढे असल्यामुळे, पुगागम होऊन, ' प्र+ नि+ दाप् + णिच् ' अशी स्थिति होते येथे मूळचा ' दा ' धातू नसून पुगागमसहित ' दाप् ' आहे. ह्मणून ' नेर्गदनद ' सू० २२८५ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति कशी व्हावी असा संशय आला असतां, त्या संशयाचे ' यदागमा ' ही परिभाषा लावून — ह्मणजे आगमसहित ' दाप् ' हा ' दा ' च समजावा असें सांगून, भाष्यकारांनीं निराकरण केले आहे ' णिच् ' प्रत्ययाशी सम्बन्ध होण्यापूर्वी व ' णिच् ' निमित्तानें पुगागम होण्यापूर्वी, जर धातूचा उपसर्गांशी सम्बन्ध झाला असता तर, ' प्रनिदा ' अशा स्थितीतच ' दा ' धातु जसाचा तसाच–म्हणजे आगमरहित-असल्यामुळे, ' नेर्गदनद ' ह्या सुत्राने एकदम णत्व झाले असते, व यदागम परिभाषा लावण्याची कांहीच गरज नव्हती. ह्या भाष्यावरुन हे स्पष्ट होते की, धातूचा प्रथम प्रत्ययाशीं व प्रत्ययनिमित्तक कार्यांशी सम्बन्ध होतो, व नंतर उपसर्गांशी संयोग होतो.)

अत एव प्रत्येति प्रत्यय इत्यादिसिद्धिः । अन्यथान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः ॥

(धातूचा प्रथम प्रत्ययाशी व नतर उपसर्गांशीं सम्बन्ध होतो) म्हणूनच. ' प्रत्येति ' ' प्रत्ययः ' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात, तसे नसते–म्हणजे उपसर्गांशी प्रथम सम्बन्ध झाला असता तर,–सवर्णदीर्घरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे. ते प्रथम झालें असते, व तशीं रूपे सिद्ध झालीं नसतीं. (' प्रति+इ+तिप् ' अशा स्थितींत धातूचा प्रथम उपसर्गांशीं संधि होऊन नंतर प्रत्ययाशीं सम्बन्ध झाला असता तर, ' अक सवर्णे दीर्घ ' सू० ८५ ह्या सूत्राने सवर्णदीर्घ होऊन ' प्रती+तिप् ' अशी स्थिति झाली असती, व नतर ' सार्वधातुकार्धधातुकयो ' सू० २१६८ ह्या सूत्राने ' तिप् ' प्रत्ययनिमित्तामुळें गुणकार्य होऊन, ' प्रतेति ' असे विकृत रूप झाले असते. तसेच प्रति +इ+अच् ' येथे, ' एरच् ' सू० ३२३१ ह्या सूत्राने ' अच् ' प्रत्यय लागला असतां, सवर्णदीर्घ होऊन, नंतर ' सार्वधातुकार्धधातुक्यो ' ह्याने गुण होऊन, व नतर ' एचोऽयवायावः ' ह्याने अयादेश होऊन, ' प्रति+इ+अच्=प्रती+अच्=प्रते+अच् =प्रतय्+अच् =प्रतय· ' असें विकृत रूप झाले असत)

यदुपसर्गनिमित्तकं कार्यमुपसर्गार्थाश्रितं विशिष्टोपसर्गनिमित्तकत्वात्तदन्तरङ्गम्। यत्तु न तथा, तत्र पूर्वागतसाधननिमित्तकमेवान्तरङ्गम्। अत एव न धात्विति सूत्रे प्रेद्ध इत्यत्र गुणो बहिरङ्ग इति भाष्य उक्तम्॥

जेथे उपसर्ग विशेष अर्थाचा द्योतक असून तशा उपसर्गामुळे जर धातूस काही कार्य होत असेल (जसे–' सम्+कृ ' अशा स्थितींत ' सम् ' हा उपसर्ग भूषणरूप अर्थाचा द्योतक असल्यामुळे, ' संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ' ह्या सूत्राने धातूला ' सुट् ' आगमरूपी कार्य होते) तशाच स्थली ते कार्य, विशिष्टार्थद्योतक उपसर्गाच्या निमित्ताने होणारे असल्यामुळे, अन्तरङ्ग ठरते (व धातुचा उपसर्गाशी प्रथम संयोग होतो, व नंतर प्रत्ययाशी, आणि नंतर प्रत्ययनिमित्तक कार्याशी, सम्बन्ध होतो. पण हा अपवाद आहे हें लक्षात असूं द्यावे.) पण जेथे उपसर्गाच्या विशिष्ट अर्थामुळे धातूला काही कार्य सांगितले नसेल तेथे, प्रत्ययामुळे होणारे कार्य अन्तरङ्ग समजावे, कारण (उपसर्गाशी धातूचा सम्बन्ध होण्यापूर्वीच,) धातुपुढे प्रत्यय उपस्थित झालेला असतो. ह्मणूनच, ' न धातुलोप ' १–१–४ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' प्रेद्ध. ' ह्या स्थली, गुण बहिरङ्ग आहे असे ह्मटले आहे (' प्र + इन्ध् + क्त ' अशा स्थितीत, ' अनिदिता हल उपधाया क्ङिति ' सू० ४१५ ह्या सूत्राने, ' क्त ' हा प्रत्यय कित् असल्यामुळे, नलोप झाल्यावर ' प्र + इध् + क्त ' अशी स्थिति झाली असतां, ' न धातुलोपे ' सू० २६५६ ह्या सूत्राने गुणैकादेशाचा निषेध पावला आहे व तसेच ' आद्गुण. ' सू० ६९ ह्या सूत्राने गुणैकादेश पावला आहे हीं दोन्ही कार्यें युगपत् प्राप्त झालीं असतां, भाष्यकार असे ह्मणतात कीं, गुणैकादेशनिषेधरूपीकार्य अन्तरङ्ग आहे व गुणैकादेशरूपीकार्य बहिरङ्ग आहे. कारण प्रथम कार्य धातु व प्रत्यय याच्या संबंधामुळे होणारे असून द्वितीय कार्य धातु व उपसर्ग यांच्या संबंधामुळे होणारे आहे. भाष्यकाराच्या या ह्मणण्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, धातूचा व प्रत्ययाचा सम्बन्ध प्रथम होतो व त्यामुळे तो व तन्निमित्तक कार्य अन्तरङ्ग ठरतात, आणि नंतर धातूचा उपसर्गाशीं सम्बन्ध होतो व त्यामुळे तो व तन्निमित्तक कार्य बहिरङ्ग ठरतात, आणि ह्मणूनच, ' प्र + इध् + क्त ' या स्थितीत, ' प्र + इध् ' याचा संधि प्रथम न होता, ' इध् + क्त= इद्ध ' असे रूप झाल्यावर ' प्र + इद्ध ' याचा सन्धि होऊन ' प्रेद्ध ' असे रूप होते. ' प्र + इध् ' यांचा प्रथम संबंध केल्यास गुणरूपी एकादेश होऊं शकणार नाही, कारण ' इन्ध् ' धातूचा नकाराचा लोप करणारा आर्धधातुक ' क्त ' प्रत्यय पुढें आहे, व तो प्रत्यय पुढे असल्यामुळे जे गुणरूपी किंवा वृद्धिरूपीकार्य प्राप्त होते ते ' न धातुलोपे ' या सूत्रामुळे होऊ शकत नाही परंतु ' इध् + क्त ' यांचे अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, क्त प्रत्यय आपले गुणनिषेधरूपी कार्य करून चरितार्थ होत असल्यामुळे, ' प्र + इध् ' यांचे बहिरङ्गकार्य करतेवेळीं गुणरूपी एकादेश होण्यांत कांही अडचण येत नाही)

किं च पूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गयोः समासे ऐकस्वर्याद्यापत्तिरित्युपपदमतिङिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

दुसरें असे कीं, धातु व उपसर्ग यांचा सम्बन्ध प्रथम केला तर (' कुगतिप्रादयः ' सू० ७६१ ह्या सूत्रानें) धातु व उपसर्ग याचा समास होऊन दोहोंना मिळून एकच स्वर होण्याची आपत्ति येईल, असें ' उपपदमतिङ् ' २-२-१९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे. (उपसर्गांचे स्वर भिन्न आहेत, ' उपसर्गाश्चाभिवर्जम् ' फिट् सू० ८१ ह्या सूत्रान्वयें त्यांना आद्युदात्त स्वर सांगितला आहे, व ' धातोः ' सू० ३६७१ ह्या सूत्रान्वयें धातु अन्तोदात्त असतो पण दोहोंचा समास केल्यास त्याचे भिन्न स्वर नष्ट होऊन ' समासस्य ' सू० ३७३४ ह्या सूत्रान्वयें एकच सामासिक स्वर–ह्मणजे अन्तोदात्त स्वर–होईल.)

भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः । अत एव णेरध्ययने इति निर्देशः सङ्गच्छते ।

भाववाचक प्रत्यय पुढें असला तरी, तो धातुशीं प्रथम अन्वित होतो (नंतर धातूचा उपसर्गाशीं सम्बन्ध होतो) ह्मणूनच, ' णेरध्ययने वृत्तम् ' सू०३०६६ ह्या सूत्रांत ' अध्ययने ' असा उच्चारलेला शब्द योग्य ठरतो (प्रथम धातु साधनेन युज्यते, पश्चादुपसर्गेण ' ह्या नियमानुसार जेथें कारकवाचक—ह्मणजे कर्तरि, कर्मणि, अधिकरणे इत्यादि अर्थांचा वाचक–प्रत्यय पुढें येतो तेथेंच हा नियम लागू पडावा, पण जेथें धातूपुढें क्रियावाचक प्रत्यय येतो तेथें हा नियम लागू पडूं नये अशी कोणी शंका केल्यास, ग्रन्थकार ह्मणतात कीं, धातूपुढें कारकवाचक प्रत्यय आला असतां, जसा धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो, त्याचप्रमाणे धातूपुढें क्रियावाचक प्रत्यय आला असतां देखील, त्या दोहोंचा सम्बन्ध प्रथम होतो, व हें ' णेरध्ययने वृत्तम् ' ह्या सूत्रांतील ' अध्ययने ' ह्या रूपावरून सिद्ध होतें. ' अध्ययनम् ' येथें ' ल्युट् ' प्रत्यय कारकवाचक नसून भाववाचक— ह्मणजे क्रियावाचक— आहे, तरी पण त्या क्रियावाचक प्रत्ययाचा धातूशीं प्रथम सम्बन्ध केला तरच ' अध्ययनम् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें. धातूचा प्रथम उपसर्गाशीं सम्बन्ध करून मग प्रत्ययाशीं सम्बन्ध केला तर, ' अध्यायन ' असें रूप सिद्ध होऊ शकत नाहीं; कारण ' अधि + इङ् + भावे ल्युट् ' अशा स्थितींत, ' युवोरनाकौ ' सू० १२४७ ह्या सूत्रानें ' ल्युट् ' चे जागीं ' अन ' असा आदेश होऊन ' अधि + इ+-अन ' अशी स्थिति झाली असतां, धातु व उपसर्ग ह्यांचा प्रथम संधि केल्यास, ' अकः सवर्णे दीर्घः ' ह्या सूत्रान्वयें सवर्णदीर्घ होऊन ' अधी + अन ' असें होईल, व नंतर ' सार्वधातुकार्धधातुकयो ' ह्या सूत्रानें गुण होऊन, ' अधे + अन ' असें होऊन, नंतर ' एचोऽयवायावः ' ह्या सूत्रानें अयादेश होऊन ' अधय् + अन=अधयन ' असें विकृत रूप होईल. पण धातूचा प्रत्ययाशीं प्रथम, व नंतर उपसर्गाशीं,

सम्बन्ध केल्यास, ' इ + ल्युट् = इ + अन ' अशा स्थितीत सार्वधातुकार्धधातु-कयो ' ह्या सूत्राने इकाराचा गुण होऊन ' ए + अन ' अशी स्थिति झाल्यावर, 'एचो-ऽयवायावः ' ह्या सूत्राने अयादेश होऊन ' अय् + अन=अयन ' असे रूप होते, व नंतर ' अधि ' ह्या उपसर्गाशी ' अयन ' ह्याचा संधि केल्यास, ' इको यणचि ' ह्या सूत्राने यणादेश होऊन ' अध्य् + अयन=अध्ययन ' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते. ह्या-वरून हे स्पष्ट होते की, धातूच्या पुढे क्रियावाचक प्रत्यय आला तरी, धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होऊन नतर उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो व पाणिनीने वरील सूत्रात उच्चारलेला ' अध्ययन ' हा शब्द ह्याचें ज्ञापक आहे.)

इदं च सामान्यपेक्षं ज्ञापक भावतिङोऽपि पूर्वमुत्पत्तेः । अन्यथा तत्र समासापत्तिः ।

('अध्ययन' येथे भाववाचक कृत् प्रत्यय ' ल्युट् ' पुढे आहे, ह्मणून 'अध्ययन' हा शब्द एवढ्याचेच ज्ञापक व्हावा की, धातूपुढे क्रियावाचक ' कृत् ' प्रत्यय आल्यास धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होऊन नंतर उपसर्गाशीं सम्बन्ध होतो, पण धातू-पुढे भाववाचक ' तिङ् ' प्रत्यय आल्यास, धातूचा व त्या प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो, व नतर उपसर्गाशी सम्बन्ध होतो ह्याचे ज्ञापक ' अध्ययन ' हा शब्द होऊं शकत नाही, अशी कोणी शंका केल्यास ग्रन्थकार ह्मणतात की, ' णेरध्ययने वृत्तम् ' ह्यातील ' अध्ययन ' हा शब्द केवळ ' कृत् ' प्रत्ययाचा ज्ञापक नसून,) तो सर्व प्रकारच्या प्रत्य-याचा ज्ञापक आहे, कारण क्रियावाचक ' तिङ् ' प्रत्यय पुढे असला तरी, धातूचा व प्रत्ययाचा प्रथम सम्बन्ध होतो तसा सम्बन्ध प्रथम न केल्यास—ह्मणजे धातूचा प्रथम उपसर्गाशी सम्बन्ध केल्यास—त्यांचा समास होईल (व वर सांगितल्याप्रमाणे त्या दोहोंचा मिळून एक सामासिक शब्द झाल्याने ' ऐकस्वर्याद्यापत्ति ' रूप दोष येईल)

तिङ्ङिवातिङिति निषेधान्न तत्र दोषो यदि भावतिङ्युपसर्गयोगो ऽस्तीत्यलम् ।

पण धातूपुढे भाववाचक ' तिङ् ' प्रत्यय आला असतां, अशा धातूपूर्वी उपसर्ग येत असेल तर. धातूचा उपसर्गाशीं सम्बन्ध होण्यापूर्वी 'तिङ्' प्रत्ययाशी सम्बन्ध होतो असें मानले ह्मणजे, ' उपपदमतिङ् ' सू० ७८२ या सूत्रांतील ' अतिङ् ' या निषेधा-न्वये तिङन्ताचा व उपसर्गाचा समास होत नसल्यामुळे, ऐकस्वर्यादिदोष येऊं शकत नाहींत. (ग्रन्थकाराच्या ह्मणण्याचा आशय असा आहे कीं, जेथे धातूपुढे भाववाचक—ह्मणजे क्रियावाचक—' तिङ् ' प्रत्यय येतो तेथे धातूपूर्वी उपसर्ग येण्याचा संभव नसतो, कारण भाववाचक ' तिङ् ' प्रत्यय क्रियेचा अर्थ सांगतोच व त्याहून जास्त अर्थ सांगणे जेथे अभिप्रेत आहे तेथेच धातूपूर्वी उपसर्ग लावण्याची गरज पडते. पण अशा ठिकाणी देखील उपसर्ग धातूमागे लावला असल्यास, धातु व भाववाचक ' तिङ् ' प्रत्यय याचा प्रथम सम्बन्ध केला व नंतर तशा तिङन्त धातूशीं उपसर्गाचा सम्बन्ध केला ह्मणजे,

तिङन्त धातूचा व उपसर्गाचा 'उपपदमतिङ्' या निषेधान्वये समास होत नसल्या-मुळे ऐकस्वर्यादिदोष मुळींच येऊं शकत नाहीत.) एवढें विवेचन पुरे आहे

यत्तु विशेषापेक्षात्सामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षे विशेषधर्मस्याधिकस्य निमित्तत्वात्। यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुदादित्वं सार्वधातुकत्वं च। तत्र सार्वधातुकत्वज्ञानाय प्रकृतेर्धातुत्वज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्वज्ञानं चावश्यकमिति यासुडन्तरङ्ग।

कोणी असे म्हणतात कीं, ज्याला विशेष निमित्ताची अपेक्षा आहे त्याच्या मानानें, ज्याला सामान्य निमित्ताची अपेक्षा आहे तें अन्तरङ्ग समजावें, कारण ज्याला विशेष निमित्ताची अपेक्षा असते (त्याला सामान्य निमित्ताची अपेक्षा असतेच) व त्याहून अधिक–म्हणजे विशेष–निमित्ताची अपेक्षा असते (म्हणून सामान्य+विशेष अशा दोन निमित्तांची ज्या कार्याला अपेक्षा आहे तें कार्य, ज्या कार्याला केवळ सामान्य निमित्ताची अपेक्षा आहे त्याच्या मानानें, बहिरङ्ग ठरतें.) जसें रुदादिभ्य. सार्वधातुके' सू० २४७४ ह्या सूत्राप्रमाणें, (प्रत्ययाला इडागम होण्याकरिता,) दोन निमित्तांची अपेक्षा आहे —(१) तो प्रत्यय सार्वधातुक असला पाहिजे व (२) प्रकृति, रुदादि पांच धातूंपैकीं, धातु असला पाहिजे (व तो प्रत्यय देखील 'वलादि' असला पाहिजे तेव्हांच इडागम होतो) अशा ठिकाणीं 'रुदादिभ्य सार्वधातुके' या सूत्रांत विवक्षित असलेल्या सार्वधातुकाचें ज्ञान होण्याकरिता रुदादि पञ्च धातूंपैकीं प्रकृतीहून तो प्रत्यय झाला आहे आणि तसेच तो वलादि सार्वधातुकप्रत्यय आहे या ज्ञानाची आवश्यकता आहे (सारांश 'अट्,इट्, ईट्' हे आगम होण्याकरितां प्रकृति रुदादि पञ्च धातूंपैकीं एक धातु असून त्यापुढें सार्वधातुक वलादि प्रत्यय आहे हें ज्ञान आवश्यक आहे. पण यासुट् होण्याकरितां तशा ज्ञानाची आवश्यकता नाहीं; कारण तो विशेष प्रकृतीहून होणारा नसून कोणत्याहि धातूहून कोणत्याहि सार्वधातुक किंवा आर्धधातुक परस्मैपदी लिङाच्या प्रत्ययाला होणारा आगम आहे) म्हणून यासुट् अन्तरङ्ग ठरतो. ('यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' सू० २२०९ ह्या सूत्रानें लिङाच्या परस्मैपद प्रत्ययांना 'यासुट्' आगम सांगितला आहे. 'रुदादिभ्य. सार्वधातुके' सू० २४७४ ह्या सूत्रानें 'रुदादि' परस्मैपदी पांच धातूपुढें वलादि सार्वधातुक प्रत्यय आल्यास त्या प्रत्ययाला इडागम सांगितला आहे, तसेच 'रुदश्च पञ्चभ्यः' व 'अट् गार्ग्यगालवयोः' सू० २४७५–२४७६ ह्या सूत्रांनीं, रुदादि पांच परस्मैपदी धातूपुढें हलादि सार्वधातुक अपृक्त प्रत्यय आल्यास तशा प्रत्ययाला 'ईट्' व विकल्पेकरून 'अट्' आगम सांगितला आहे तेव्हां 'रुद्+लिङ्' अशा स्थितींत, लिङादेश 'त्' प्रत्यय होऊन 'रुद्+त्' अशी स्थिति झाली असतां, 'त्' ह्या अपृक्त हलादि सार्वधातुक प्रत्ययाला 'यासुट्' आगम प्रथम करावा की 'ईट्' आगम प्रथम करावा? 'अट् गार्ग्यगालवयोः' ह्या सूत्रावरील वृत्तींत भट्टोजी दीक्षित असें म्हणतात की, 'प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामडीड्भ्यामन्तरङ्गत्वात् यासुट्'–म्हणजे अट् व ईट् हे आगम होण्याकरितां

रुदादि पञ्च धातु प्रकृतिविशेष, व हलादि अपृक्त सार्वधातुकप्रत्ययविशेष ह्याची अपेक्षा असल्यामुळे व ' यासुट् ' आगम होण्याकरिता तशी अपेक्षा नसल्यामुळे ' यासुट् ' अन्तरङ्ग ठरतो, व प्रथम होतो. ' यासुट् ' आगम प्रथम झाल्यावर, प्रत्यय वलादि किंवा अपृक्त राहत नाही. म्हणून ' इट् ' ' ईट् ' अथवा ' अट् ' आगम प्रत्ययास होऊ शकत नाहीं हे भट्टोजी दीक्षितांचे म्हणणे ग्रन्थकारास मान्य नाही; म्हणून ग्रन्थकार पुढे सांगणार आहेत की, हे म्हणणे बरोबर नाही)

एतेन यदनुदात्तङित इति सूत्रे कैयटेनोक्तं लमात्रापेक्षयाऽन्तरङ्गास्तिबादयो लकारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा स्यादय इति, तत्परास्तम्। विशेषापेक्षत्वेऽपि तस्य सामान्यधर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्वस्य दुरुपपादत्वात्। परनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिरङ्गत्वाच्च।

' अनुदात्तङित. ' १-३-१२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने असे म्हटले आहे की, तिबादि प्रत्ययांना केवळ सामान्य लकाराची अपेक्षा असल्यामुळे व ' स्य ' इत्यादींना लकारविशेषाची अपेक्षा असल्यामुळे ' तिप् ' इत्यादि प्रत्यय ' स्य ' इत्यादिकांच्या मानाने अन्तरङ्ग ठरतात व ' स्य ' इत्यादि बहिरङ्ग ठरतात. पण हे कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाही. कारण (' स्यतासी ऌलुटो ' सू० २१८६ ह्या सूत्रान्वये ' स्य ' इत्यादि होण्याकरितां) जरी त्यांना विशेष लकाराची अपेक्षा आहे तरी त्यांना सामान्य लकाराची अपेक्षा नसल्यामुळे, त्यांना बहिरङ्गत्व येऊं शकत नाही. (कारण तिबादि आदेश होण्यास जशी एकच निमित्ताची–म्हणजे केवळ सामान्य लकाराची –अपेक्षा आहे तसेच, ' स्य ' ' तासि ' होण्याकरिता देखील एकच निमित्ताची–म्हणजे ऌट् ऌङ् व लुट् ह्या विशेष लकारांची–अपेक्षा आहे सारांश दोहोनाहि एकच निमित्ताची अपेक्षा असल्यामुळे, ' स्य, तासि, ' हे बहिरङ्ग ठरूं शकत नाहीत. जर ' स्य ' ' तासि ' ह्यांना सामान्य लकाराची व तसेच विशेष लकाराची अशा दोन निमित्तांची अपेक्षा असती तरच ते बहिरङ्ग ठरले असते. ग्रन्थकार म्हणतात की, आम्हांस देखील हे मान्य आहे की, ' स्य ' ' तासि ' हे तिबादेशाच्या मानाने बहिरङ्ग आहेत. पण आम्ही असे मानतो त्याचे कारण कैयटाने दिलेल्या कारणाहून अगदी भिन्न आहे, व ते कारण हे की, तिबादि आदेश होण्याकरिता त्यांना परनिमित्ताची–म्हणजे त्यांच्यापुढे कांही निमित्त असण्याची–गरज नाही, पण) ' स्य इत्यादि आदेश होण्याकरितां पुढे निमित्त असण्याची–म्हणजे ऌट्, ऌङ् व लुट् पुढे असण्याची–आवश्यकता आहे. म्हणून ते बहिरङ्ग आहेत (' लस्य ' 'तिप्तस्झि' सू० २१५३–२१५४ ह्या सूत्रान्वये लकाराचे जागीं तिबादि आदेश होतात व तसे आदेश होण्याकरिता पुढे कोणतेहि निमित्त असण्याची गरज नसल्यामुळे ते, ' स्य ' ' तासि ' ह्याच्या मानाने, अन्तरङ्ग ठरतात.)

इति, तन्न। विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावपि तस्य निमित्तत्वे मानाभावेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादनात्। भाष्ये एवं विधान्तरङ्गबहिरङ्गभावस्य काप्यनुल्लेखाच्च।

('इति तन्न ' ह्याचा अन्वय ' इति यासुट् अन्तरङ्ग. ' ह्याशी करावा-म्हणजे ग्रन्थकार जे कारण सांगणार आहेत, ते भट्टोजी दीक्षितांच्या मताचे खण्डन करणारे आहे असे समजावे; व ह्या कारणाने कैयटाच्या मताचे देखील खण्डन होते हे सांगण्याकरिता ग्रन्थकारांनीं मागील पंक्तींत 'एतेन' म्हणजे-वक्ष्यमाणप्रकारेण-हा शब्द घातला आहे.) वर जे (दीक्षितानी) म्हटले आहे ते बरोबर नाहीं. विशेष हे व्याप्य (व सामान्य हे व्यापक) असल्यामुळे, जेथे जेथे विशेष असते तेथें तेथे सामान्याचे अस्तित्व अनुमानाने सिद्ध होते हे जरी खरे आहे (जसे-जेथे जेथे आम्रवृक्ष, वटवृक्ष, पिप्पलवृक्ष आहेत तेथे तेथे ' वृक्षत्व ' आहे हे अनुमानाने सिद्ध होतें) तरी, (जशी विशेषाला निमित्तता आहे-म्हणजे ' स्य ' ' तासि ' होण्यास जशी त्यांना विशेषलकाररूप विशेषनिमित्ताची अपेक्षा असल्यामुळे विशेषाचे ठिकाणीं निमित्तत्व असते,-तशी) सामान्याचे ठिकाणीं निमित्तता असते हे मानण्यास कांहींच प्रमाण नाहीं (म्हणजे ' स्य ' ' तासि ' होण्यास सामान्यलकाराचीहि गरज आहे असे मानण्यास काहीच आधार नाही.) म्हणून विशेषाचे ठिकाणी अधिक (सामान्य+विशेष) निमित्त असते असे प्रतिपादन करणे बरोबर नाहीं आणि भाष्यांत सामान्यापेक्ष कार्य अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष कार्य बहिरङ्ग असते असा कोठेहि उल्लेख केला नाहीं. (साराश सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असे जे दीक्षितांनी व कैयटाने म्हटले आहे ते बरोबर नाही. अट्, इट्, ईट्, हे आगम होण्यापूर्वी यासुट् होतो हे खरे आहे, पण त्याचे खरे कारण हे आहे की, यासुट् हा नित्य आहे-म्हणजे आगम झाले तरी तो होतो व न झाले तरी तो होतो. पण यासुट् प्रथम झाल्यावर आगमांची प्राप्तीच नाहीं म्हणून ते अनित्य आहेत. तत्वप्रकाशिकेत म्हटले आहे कीं, ' नित्यत्वाद्यासुट् । अडिटोस्तु यासुटि न प्राप्तिरपृक्तत्वाभावादिति बोध्यम् ')

यत्तु मतुप्सूत्रे भाष्ये पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुरित्यत्र मतुप्राप्तिमाशङ्क्य प्रत्येकमसामर्थ्यात्समुदायादप्रातिपदिकत्वात्समासात्समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्तिनोक्ते, नैतत्सारमुक्तेऽपि हि प्रत्ययार्थे उत्पद्यते द्विगोस्तद्धितो, यथा पाञ्चनापितिरिति पूर्वपक्ष्युक्तिर्भाष्ये । द्विगोर्लुगनपत्य इति लुग्विधानात्तद्धितार्थाद्द्विगोस्ताद्धितो भवति पञ्चगुशब्दश्च द्विगुरिति तदाशयं कैयटः । ततो द्वैमातुरः पाञ्चनापितिः पञ्चसु कपालेषु संस्कृत इत्यादौ सावकाशाद्द्विगोर्बहुव्रीहिणा प्रकृते परत्वाद्बाध इत्याशयेन, नैष द्विगुः कस्तर्हि बहुव्रीहिरिति सिद्धान्तिनोक्ते, तमवकाशमजानानोऽपवादत्वाद्द्विगु प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी । अन्यपदार्थे सुबन्तमात्रस्य विधीयमानबहुव्रीहेः संख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशेषविहितत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीति कैयटः। ततः सिद्धान्त्येकदेश्याह । अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिः। कान्तरङ्गता। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्विशिष्टेऽन्यपदार्थे द्विगुस्तस्मिंश्चास्य

तद्धितेऽस्तिग्रहणं क्रियत इति। अधिकास्त्यर्थापेक्षमत्वर्थनिमित्तो द्विगुर्बहिरङ्ग इति कैयट इति। नैषा सिद्धा त्युक्तिरेतावताप्यपवादत्वाहानेः। अच्सामान्यापेक्षदणो विशिष्टसवर्णाजपेक्षदीर्घेण बाधदर्शनात्।

(शंकाकार म्हणतो कीं, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असा भाष्यांत उल्लेख आहे व तो उल्लेख कोठे आहे हे तो सांगतो.) ' तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ' ५-२-९४ ह्या मतुप्सूत्रावरील भाष्यांत,'पञ्च गावो यस्य सन्ति स पञ्चगुः ' ह्या ठिकाणी ' मतुप् ' प्रत्ययाची प्राप्ति आहे (कारण ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' येथे ' तदस्यास्ति ' ह्या सूत्रांत सांगितलेला अर्थ स्पष्ट दिसतो. म्हणून ' पञ्चगुः ' असे रूप न होतां, ' मतुप् ' प्रत्यय लागून ' पञ्चगोमान् ' असे रूप व्हावे) अशी शंका उपस्थित झाली असता, सिद्धान्ती म्हणतो कीं, (' पञ्चगोमान् ' असे मतुप्प्रत्ययान्त रूप होऊं शकत नाही. कारण ' पञ्च गाव. सन्ति यस्य ' ह्या उदाहरणांत ' पञ्च ' व ' गो ' हे दोन शब्द परस्परनिरपेक्ष नसून परस्परसापेक्ष आहेत.) म्हणून त्या दोन शब्दांपैकी कोणत्याहि एका शब्दाला ' मतुप् ' प्रत्यय लावला असता ' पञ्चगोमान् ' ह्या शब्दाने ज्या अर्थाचा बोध होतो त्या अर्थाचा बोध ' पञ्चवान् ' किंवा ' गोमान् ' ह्या शब्दांनी होऊं शकत नाही—म्हणजे तसा बोध करून देण्याचे त्यां दोन शब्दांत सामर्थ्य नाही. तसेच (' पञ्च ' व ' गाव. ' ह्या दोन शब्दांचा ' पञ्च गाव. ' असा जो समुदाय) त्या समुदायाहूनहि ' मतुप् ' प्रत्यय होऊं शकत नाही, कारण तो शब्दसमुदाय प्रातिपदिक नाहीं. (सुबन्त समुदाय आहे, व ' ङ्याप्प्रातिपदिकात् ' ह्या अधिकारसूत्रान्वयें प्रातिपदिकाहून ' मतुप् ' प्रत्यय होऊं शकतो.) तसेच (' पञ्च गाव· सन्ति यस्य स· ' असा बहुव्रीहि) समास केल्यावर ' पञ्चगु ' ह्या सामासिकशब्दाहून ' मतुप् ' प्रत्यय करण्याचे कांहीं प्रयोजन राहत नाहीं, कारण बहुव्रीहिसमासाने, मतुप्प्रत्ययाने होणारा अर्थ सांगितलाच आहे असें सिद्धान्तीने म्हटल्यावर, (शंकाकार म्हणतो की, सिद्धान्तीचे) हे म्हणणे बरोबर नाहीं. कारण (द्विगु) समासाने प्रत्ययाचा अर्थ सांगितला असला तरी, द्विगूहून तद्धित प्रत्यय होऊं शकतो—जसे ' पाञ्चनापितिः ' (ह्या स्थलीं द्विगुसमासाहून अपत्यार्थक ताद्धित ' इञ् ' प्रत्यय झाला आहे.) हे वरील भाष्य पूर्वपक्षीची उक्ति आहे. कैयट म्हणतो की, पूर्वपक्ष करणाऱ्याचा आशय हा आहे की, ' द्विगोर्लुगनपत्ये ' सू० १०८० ह्या सूत्रात, तद्धितप्रत्ययाचा लुक् होतो असे विधान केलें असल्यामुळे, त्या सूत्रावरून हे स्पष्ट होते की, ताद्धितार्थ द्विगूहून तद्धित प्रत्यय होतो व ' पञ्चगु ' हा द्विगुसमास आहे. (बहुव्रीहि समास नाहीं, म्हणून ' पञ्चगु ' शब्दाहून ' मतुप् ' प्रत्यय होण्यास कांही हरकत नाहीं. वास्तविक, सिद्धान्तीच्या म्हणण्याप्रमाणे, ' पञ्चगु ' हा बहुव्रीहि समास आहे; पण पूर्वपक्षी ह्याकडे लक्ष न देतां, तो द्विगुसमास आहे असे धरून वरील शंका करितो. ह्या शंकेवर सिद्धान्ती पुन· असे उत्तर देतो कीं,) ' द्वैमातुरः, ' ' पाञ्चनापिति , ' ' पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः ' इत्यादि स्थलीं, सावकाश—म्हणजे चरि-

तार्थ–झालेला द्विगु, प्रकृत उदाहरणांत–म्हणजे ' पञ्च गाव: सन्ति यस्य स: पञ्चगु ' ह्या उदाहरणात–बहुव्रीहीने, परत्वामुळे, बाधित होतो. (पूर्वसूत्रापेक्षां परसूत्र बलवत्तर ठरण्याकरितां, दोन्ही सूत्रे तुल्यबल–म्हणजे आपापल्या विषयात चरितार्थ– असली पाहिजेत ' संख्यापूर्वो द्विगु ' व ' तद्धितार्थोत्तरपदे समाहारे च ' सू० ७३० व ७२८ ही द्विगुविधायक सूत्रे ' द्वैमातुर., ' ' पाञ्चनापितिः ' ' पञ्चकपाल, ' इत्यादि स्थली तद्धितप्रत्यय पुढे होण्याकरिता केलेल्या द्विगूत चरितार्थ आहेत, तसेच ' शेषो बहुव्रीहि ' व ' अनेकमन्यपदार्थे ' सू० ८२९ व ८३० ही बहुव्रीहिविधायक सूत्रे ' पीताम्बर ' ' चक्रपाणि. , ' इत्यादि ठिकाणी चरितार्थ आहेत ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' ह्या उदाहरणात, संख्या प्रथम असल्यामुळे ' संख्यापूर्वो द्विगु ' ह्या सूत्राने द्विगु पावला आहे, व ' अनेकमन्यपदार्थे 'ह्याने बहुव्रीहि पावला आहे. ' अनेकमन्यपदार्थे ' हे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' ह्या न्यायाने द्विगूचा बाध होऊन बहुव्रीहि होतो.) हा वरील अर्थ मनात धरून सिद्धान्ती म्हणतो की, ' पञ्चगु ' हा द्विगुसमास नव्हे तर मग हा कोणता समास आहे? (असे पूर्वपक्षीने विचारले असता, सिद्धान्ती उत्तर देतो कीं,) हा बहुव्रीहि समास आहे ('संख्यापूर्वो द्विगु हे सूत्र पाण्मातुर ' 'द्वैमातुरः' इत्यादि ठिकाणी चरितार्थ आहे अशी त्या सूत्राची) चरितार्थता न जाणल्यामुळे, पूर्वपक्षी उत्तर देतो की, प्रकृत उदाहरणात, द्विगु हा बहुव्रीहिचा अपवाद असल्यामुळे, द्विगूची प्राप्ति आहे. कैयट म्हणतो कीं, अपवादत्वामुळे द्विगु समास होतो असे म्हणण्याचा पूर्वपक्षीचा आशय हा आहे कीं, तद्धित प्रत्यय लागण्याकरितां सांगितलेला संख्यापूर्व द्विगु विशिष्ट स्थली होत असतो असे विधान केले असल्यामुळे, अन्यपदार्थात केवळ सुबन्तांहून होणाऱ्या बहुव्रीहीचा तो द्विगु बाधक होतो. (साराश, पूर्वपक्षीच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं द्विगुविधायकसमासशास्त्र विशेषशास्त्र असल्यामुळे व बहुव्रीहिसमासविधायकशास्त्र सामान्यशास्त्र असल्यामुळे, ' येन नाप्राप्ते ' परिभाषा ५८ या न्यायान्वये द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद ठरून त्याचा बाध करितो.) ह्यावर (सिद्धान्तीचा अभिप्राय पूर्णपणे न जाणणारा) सिद्धान्त्येकदेशी म्हणतो की, प्रकृत उदाहरणांत, बहुव्रीहि अन्तरङ्ग असल्यामुळे बहुव्रीहि समास होतो (द्विगु बहिरङ्ग असल्यामुळे येथे द्विगु समास होऊं शकत नाही.) बहुव्रीहि समास अन्तरङ्ग कसा ? (असा पूर्वपक्षीने एकदेशीला प्रश्न केला असतां, तो एकदेशी म्हणतो की,) बहुव्रीहि सामान्य अन्यपदार्थाचा वाचक असतो व द्विगु हा विशिष्ट प्रकारच्या अन्यपदार्थाचा वाचक असतो; कारण ('तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ' ह्या द्विगूहून होणाऱ्या ' मतुप्विधायक ' सूत्रात) ' अस्ति ' ह्या अधिक शब्दाचे ग्रहण केले आहे कैयट म्हणतो की, एकदेशीचा आशय हा आहे की, ' अस्ति ' हा अधिक अर्थ दाखविणारा व ' मतुप् ' प्रत्यय लागण्याकरितां (' तद्धितार्थोत्तरपदे समाहारे च ' व ' संख्यापूर्वो द्विगुः ' ह्या सूत्रानीं) होणारा द्विगु बहिरङ्ग होय. (बहुव्रीहि समास केवळ ' यस्य ' ह्या अर्थाचा वाचक आहे. पण मतुप्प्रत्ययनिमित्तामुळे–म्हणजे ' मतुप् ' प्रत्यय

लागण्याकरिता–होणारा द्विगु ' यस्य अस्ति ' ह्या अर्थाचा सांगणारा आहे म्हणून ' पञ्च गावः सन्ति यस्य ' हा अधिक अर्थ सांगणारा द्विगु, ' पञ्च गाव यस्य ' असा कमी अर्थ सांगणाऱ्या बहुव्रीहिसमासाच्या मानाने, बहिरङ्ग ठरतो शंकाकार असे म्हणतो की ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते ह्यावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं,) वरील भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नाही, (एकदेशीची उक्ति आहे, व ती एकदेशीची उक्ति आहे हे म्हणण्याचे कारण हे की,) त्या उक्तीने देखील (पूर्वपक्षीने जो दोष दिला होता की, द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळे बहुव्रीहीचा बाध करतो) त्या अपवादरूपी दोषाचे निराकरण होत नाही कारण (सामान्यशास्त्राचा विशेष शास्त्राने बाध होत असतो असा नियम आहे जसे–) ' इको यणचि ' ह्या केवळ अचाची अपेक्षा करणाऱ्या सामान्यशास्त्राचा, ' अकः सवर्णे दीर्घः ' ह्या विशेष अचाची––म्हणजे सवर्ण अचाची ––अपेक्षा करणाऱ्या, विशेष शास्त्राने, बाध होतो. (तसेंच ' अनेकमन्यपदार्थे ' ह्या सामान्यशास्त्राने होणाऱ्या बहुव्रीहीचा, तद्धितार्थ सङ्ख्यापूर्व, विशिष्ट अर्थात होणारा द्विगु, बाधक होतो सारांश पूर्वपक्षीने, दिलेल्या दोषाचे वरील भाष्याने निराकरण होत नसल्यामुळे, ते एकदेशि भाष्य आहे असे सिद्ध होते, व अशा एकदेशि भाष्यांत सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असा जो नियम सांगितला आहे तो नियम सिद्धान्तीने सांगितला नसल्यामुळे, प्रमाण मानतां येत नाही)

किञ्चोक्तरीत्या परत्वेन बाधसिद्धेः ।

दुसरे असे की, (' अपवादत्वात् द्विगु प्राप्नोति '– ह्मणजे द्विगु हा बहुव्रीहीचा अपवाद असल्यामुळे ' पञ्चगु ' या उदाहरणांत द्विगूची प्राप्ति आहे व बहुव्रीहि समास न होतां द्विगु समास झाला पाहिजे––असे जे पूर्वपक्षीचे ह्मणणे आहे ते देखील मुळींच बरोबर नाही कारण दोन्ही समास, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, आपापल्या विषयांत चरितार्थ असल्यामुळे, एक दुसऱ्याचा अपवाद होऊ शकत नाही. उलट दोन्ही समास तुल्यबल असल्यामुळे ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' या न्यायान्वये बहुव्रीहि समास पर असल्यामुळे) तोच पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे परत्वामुळे द्विगूचा बाधक ठरतो

किं चात्राधिकापेक्षत्वेनैव बहिरङ्गत्वम् । न केवलविशेषापेक्षत्वेनेति नैतद्भाष्यारूढं विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वम् । अत एव सुबन्तसामान्यापेक्षो बहुव्रीहिस्तद्विशेषापेक्षो द्विगुरिति नोक्तं भाष्ये ।

दुसरे असे कीं (वरील एकदेशिभाष्यांत) द्विगु हा अधिकनिमित्तापेक्ष आहे असे सांगून बहिरङ्ग मानला आहे, केवळ विशेषनिमित्तामुळे तो होणारा आहे असें सांगून त्याला बहिरङ्ग मानले नाहीं (सारांश सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असतें व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असे भाष्यात कोठेहि सांगितले नाहीं. आणि ह्मणूनच दोन सुबन्तांमुळे

होणारा बहुव्रीहि समान्यापेक्ष आहे व द्विगु हा (संख्यापूर्वक असून तद्धित प्रत्यय होण्याकरितां केला असल्यामुळे) विशेषापेक्ष आहे असे वरील भाष्यात ह्मटले नाही.

न चार्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणादिदमयुक्तम् । एकदेश्युक्तित्वेनादोषात् ।

(आतां शकाकार ग्रन्थकारास असे म्हणतो की तुम्ही स्वत.च कबूल करिता कीं, अधिक अर्थाची अपेक्षा करणारे कार्य बहिरङ्ग असते व कमी अर्थाची अपेक्षा करणारे कार्य अन्तरङ्ग असते हे भाष्यात स्पष्टपणे सांगितले आहे, व तुम्ही तर पूर्वी असे म्हटले होते. कीं, अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असतें हा नियम आह्मांस मुळीच मान्य नाही. ह्मणून निदान हे तुमचे ह्मणणे भाष्यविरुद्ध ठरते या शंकेचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की, आम्हास हे कबूल आहे की अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग व अल्पअर्थापेक्ष अन्तरङ्ग असते हा नियम आम्हास मान्य नाही असे आम्ही पूर्वी म्हटले आहे पण हें आमचे ह्मणणे भाष्यविरुद्ध आहे हे सिद्ध करण्याकरितां तुह्मी ज्या भाष्याचे प्रमाण देता ते भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नसून) एकदेशीची उक्ति आहे व त्यामुळे आह्मी जो नियम पूर्वी सांगितला आहे (तो भाष्यविरुद्ध ठरत नाहीं व) त्यांत कोणताहि दोष येत नाहीं.

अत एवास्तिग्रहणं नोपाध्यर्थं किं त्वस्तिशब्दान्मतुबर्थमिति त्वदभिमतं बहिरङ्गत्वमपि द्विगोर्नास्तीति प्रतिपाद्य सिद्धान्तिना मत्वर्थे द्विगोः प्रतिषेधो वक्तव्य इति वचनेनैतत्सिद्धमित्युक्तम् ।

(अधिक अर्थापेक्ष बहिरङ्ग असते व अल्पार्थापेक्ष अन्तरङ्ग असते ही एक देशीची उक्ति असल्यामुळे ग्राह्य नाहीं म्हणूनच, सर्व तऱ्हेच्या शंका काढून, अखेरीस सिद्धान्त सागतेवेळीं, भाष्यांत) सिद्धान्ती असें ह्मणतो कीं, ' तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ' ह्या मतुप्विधायक सूत्रांत केलेले ' अस्ति ' शद्वाचे ग्रहण उपाधिचे—ह्मणजे निमित्ताचे—द्योतक आहे असे समजूं नये (— ह्मणजे ' मतुप् ' प्रत्ययाचा अर्थ प्रकाशित करण्याकरिता ' तदस्य अस्ति ' ' तदस्मिन्नस्ति ' अशा तऱ्हेचे ग्रहण सूत्रांत केले आहे असें समजू नये.) परंतु ' अस्ति ' शद्वाहून ' मतुप् ' प्रत्यय ~~व्हावा~~ (व ' अस्तिमान् ' असे रूप व्हावे,) ह्मणन त्या सूत्रात ' अस्ति ' शद्वाचे ग्रहण केले आहे. ह्मणूनच तुला अभिमत असलले बहिरङ्गत्व देखील द्विगु समासात नाही, (' मतुप् ' प्रत्यय करण्याकरिता केलेल्या द्विगुसमासांत ' अस्ति ' ह्या अधिक शब्दाचा अर्थ असल्यामुळे, तू—ह्मणजे एकदेशी—द्विगुला बहिरङ्ग ठरवूं पाहत होतास, पण ते बरोबर नाही; कारण जसे बहुव्रीहि समासांत ' अस्ति ' शद्वाचे ग्रहण नसते, तसेंच द्विगु समासांतहि ' अस्ति ' शद्वाचे ग्रहण नसते, दोन्ही समास वास्तविक बरोबरीचा अर्थ सांगणारे असल्यामुळे, तुझे—ह्मणजे एकदेशीचे—ह्मणणे बरोबर

नाहीं,) असे प्रतिपादन करून अखेरीस सिद्धान्ती असे सांगतो की, ' मतुप् ' प्रत्यय लावण्याकरितां द्विगु समास करू नये, व असे वचन असल्यामुळे, (' पञ्च गाव सन्ति यस्य स ' येथे ' मतुप् ' प्रत्यय लावण्याकरितां द्विगु समास करूं नये, आणि ' पञ्चगोमान् ' असे रूप करू नये. बहुव्रीहि समासच करावा, व तो समास केल्यास, ' गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' सू० ६५६ ह्या सूत्राने उपसर्जन ' गो ' शब्दाचा र्‍हस्व होऊन, ' एच इग्घ्रस्वादेशे ' सू० १२३ ह्या सूत्रान्वये ' पञ्चगु ' असे) रूप सिद्ध होते.

अत एव तदोः सः साविति सूत्रेऽनन्त्ययोरिति चरितार्थम् । अन्यथा प्रत्ययसामान्यापेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादन्त्यस्यात्वेऽनन्त्यस्यैव सत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ पादः पदिति सूत्रे भाष्यकैयटयोरप्येतदन्तरङ्गत्वाभाव एव सूचित इति सुधियो विभावयन्तु ॥

म्हणूनच, ' तदो सः सौ अनन्त्ययोः ' सू० ३८१ ह्या सूत्रांत ' अनन्त्ययोः ' ह्या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ ठरते (सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असे न मानल्यासच, वरील सूत्रांत अनन्त्ययोः ' हा शब्द चरितार्थ ठरतो,) नाहीं तर प्रत्ययसामान्यापेक्ष-म्हणजे कोणत्याहि विभक्तीचा प्रत्यय पुढे असतां होणारे-'अत्व' अन्तरङ्ग ठरेल व त्यामुळे अन्तीं नसलेलाच तकार किंवा दकार राहील आणि मग ' अनन्त्ययोः ' ह्या शब्दाचे ग्रहण व्यर्थ ठरेल (सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते असे मानल्यास, 'त्यदादीनाम ' सू० २६० ह्या सूत्राने, कोणत्याहि विभक्तीचा प्रत्यय पुढे आला असतां अन्त्य दकाराचे जागीं होणारा अकारादेश सामान्यापेक्ष असल्यामुळे. अन्तरङ्ग ठरेल, व हे कार्य प्रथम होईल, आणि त्यामुळे ' त्यद् ' इत्यादि सर्वनामाचे अखेरीस तकार किंवा दकार न राहतां, अकारच राहील नंतर ' तदो सः सौ ' हे विशेषापेक्ष—म्हणजे ' सु ' प्रत्यय पुढे असतांनाच होणारे-कार्य सांगणारें सूत्र बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, ते मागून प्रवृत्त होईल. ते सूत्र प्रवृत्त होतेवेळीं अनन्त्य - म्हणजे अन्तीं नसलेल्या- ' त् ' अथवा ' द् ' चे जागींच सकारादेश होणार, कारण ' अ ' हा आदेश अन्त्य त् ' अथवा ' द् ' चे जागीं झाल्यामुळें, अन्तीं ' त् ' किंवा ' द् ' राहणारच नाही मग ' अनन्त्ययोः' हे पद सूत्रात घातले कशाला ? हे पद सूत्रात घातले आहे ह्यावरूनच हें स्पष्ट होते कीं, सामान्यापेक्ष अन्तरङ्गत्व असते व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग असते हे म्हणणे बरोबर नाहीं.) ' पादः पत् ' ६-४-१३० ह्या सूत्रावरील भाष्यात व ह्या भाष्यावरील कैयटाच्या टीकेत देखील सामान्यापेक्ष अन्तरङ्ग व विशेषापेक्ष बहिरङ्ग होत नाहीं असे सुचविले आहे, हें विद्वान् लोकांनीं समजावे (' पादः पत् ' ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' तस्थस्थमिपां तांतंतामः ' सू० २१९९ ह्या सूत्राने होणारे आदेश अन्तरङ्ग आहेत व 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' सू० २४७४ हे परसूत्र आहे तरी त्या सूत्राने होणारा इडागम बहिरङ्ग आहे असे म्हटले आहे, कारण इडागमाचे निमित्त रुदादि धातु हा तांतंतामादेशे

होणाऱ्या निमित्ताच्या बहिर्भूत आहे जसें– ' अ + रुद् + तस् ' येथें, ' तस् ' चे जागीं ' ताम् ' आदेश होण्याचें निमित्त केवळ ' तस् ' प्रत्ययच आहे, पण इडागमाचें निमित्त ' तस् ' हा वलादि सार्वधातुक प्रत्यय व त्याच्या बहिर्भूत असलेला ' रुद् ' धातुहि आहे. ह्मणून तामादेशकार्य अन्तर्भूतनिमित्तक व इडागमकार्य बहिर्भूतनिमित्तक असल्यामुळे, तामादेश अन्तरङ्ग ठरून प्रथम होतो, व नंतर इडागमरूपी बहिरङ्ग कार्य होतें इडागम प्रथम केल्यास, यदागमपरिभाषेनें ' इ + तस् ' ह्याचे जागीं तामादेश होऊन विकृत रूप सिद्ध होईल सारांश तेथें अन्तरङ्गत्व व बहिरङ्गत्व निमित्तापेक्ष मानलें आहे, सामान्यविशेषापेक्ष मानलें नाहीं)

नन्वेवमसुस्रुवदित्यत्र लघूपधगुणादुवङोऽल्पनिमित्त्वाभावादुवङ् न स्यादिति चेत् । न । तत्रान्तःकार्यत्वरूपान्तरङ्गत्वसत्त्वात् । अन्तःकार्यत्वं च पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात् ।

(' णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ् ' सू० २३१२ ह्या सूत्रानें ' स्रु ' धातूला लुङांत ' च्लि ' चे जागीं ' चङ् ' झाला असतां, ' चङि ' सू० २३१५ ह्या सूत्रानें द्वित्व होऊन, ' असुस्रु+चङ्(अ)+त् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' त् ' ह्या ' पित् ' प्रत्ययामुळें ' स्रु ' ह्यांतील, ' अ ' पुढें असल्यामुळें लघूपध झालेल्या, उकारास ' पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्रानें गुण पावला आहे. तसेंच ' स्रु ' ह्यांतील ' उ ' च्या पुढें ' अ ' असल्यामुळें, ' अचि श्नुधातुभ्रुवां ' सू० २७१ ह्या सूत्रानें ' उवङ् ' प्राप्त झाला आहे, तर कोणतें कार्य प्रथम करावें?) ' असुस्रुवत् ' इत्यादि स्थलीं, लघूपधगुण होण्यास जे निमित्त आहे त्यापेक्षां ' उवङादेश ' होण्यास असणारें निमित्त अल्प–ह्मणजे कमी–नसल्यामुळें, ' उवङ् ' होऊं नये, (व लघूपधगुण व्हावा, कारण ' पुगन्तलघूपधस्य च ' हें परसूत्र आहे व ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' असा नियम आहे) –असें कोणी ह्मटल्यास, हें ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण येथें अन्त कार्यत्वरूप अन्तरङ्गता आहे ' अन्त कार्यत्व ' ह्मणजे ' ज्याचें निमित्त पहिल्यानें उपस्थित होतें ते ' समजावें, कारण (ह्या परिभाषेतील ' अन्तरङ्ग ' व ' बहिरङ्ग ' ह्या शब्दांत असणाऱ्या) ' अङ्ग ' ह्या शब्दाचा ' निमित्त ' असा अर्थ आहे (' अ+सुस्रु+अ+त् ' ह्या उदाहरणांत, लघूपधगुणाचें ' त् ' हा पित् प्रत्यय एवढें एकच निमित्त आहे, तसेंच ' उ ' चे जागीं उवङादेश होण्यास ' अ ' हा अच् एकच निमित्त आहे. सारांश, दोन्ही कार्ये समाननिमित्तक आहेत एक कार्य अल्पनिमित्तक व दुसरें बहुनिमित्तक अशी स्थिति प्रकृत उदाहरणांत नाहीं. मग कोणतें कार्य प्रथम करावें? लघूपधगुणच प्रथम व्हावा, कारण तो परसूत्रानें सांगितला आहे. पण हें ह्मणणें बरोबर नाहीं, कारण लघूपधगुणकार्याच्या मानानें उवङ् कार्य अन्तरङ्ग आहे ह्याचें कारण असें कीं, उवङ् होण्याचें निमित्त ' अ ', लघूपधगुणाच्या निमित्ताच्या मानानें–ह्मणजे ' त् ' प्रत्ययाच्या मानानें–पूर्वोपस्थित–ह्मणजे प्रथम आलेलें किंवा अलीकडे–आहे, व 'त्' प्रत्यय, ' अ ' च्या मानानें,

परोपस्थित—ह्मणजे नंतर आलेला किंवा पलीकडे—आहे ह्मणून अलीकडील निमित्तामुळे होणारे कार्य प्रथम उपस्थित होत असल्यामुळे, ते कार्य अन्तरङ्ग समजावे ह्या परिभाषेतील ' अन्तरङ्ग ' शब्दाचा अर्थ ' ज्याचे निमित्त अलीकडे, आत किंवा जवळ आहे ते कार्य ' असा समजावा. व ' बहिरङ्ग ' शब्दाचा अर्थ ' ज्याचे निमित्त पलीकडे बाहेर किंवा दूर आहे ते कार्य ' असा समजावा)

इदमन्तरङ्गत्वं लोकन्यायसिद्धमिति मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय स्वशरीर-कार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनामर्थानामपि जातिव्यक्तिलि-ङ्गसंख्याकारकाणां बोधक्रमः शास्त्रकृत्कल्पितस्तत्क्रमेणैव च तद्बोधकशा-ब्दप्रादुर्भावः कल्पित इति तत्क्रमेणैव तत्कार्याणीति पट्व्येत्यादावन्तरङ्ग-त्वात्पूर्वं पूर्वयणादेशः परयणादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वादित्यनेनाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

(वर सांगितलेल्या प्रकारचे) हे अन्तरङ्गत्व लौकिकन्यायसिद्ध आहे—म्हणजे लोकव्यवहाराला धरूनच आहे. जसे—कोणीहि मनुष्य सकाळीं उठल्यानंतर प्रथम स्वतः संबधीं कार्ये करितो, मग मित्राचीं, व नंतर आपल्या सम्बन्धिजनाचीं कार्ये करितो त्याच लौकिकनियमानुसार, व्याकरणशास्त्रकार पाणिनीने, शब्दापासून ज्ञात होणारा अर्थ, प्रथम जाति, नंतर व्यक्ति, नंतर लिङ्ग, नंतर संख्या, व नंतर कारक, अशा क्रमाने जाणला जातो, असे मानून, त्या क्रमानुसार ती तीं कार्ये व्हावी असा नियम मानला आहे (जसे 'इन्द्राण्यै' ह्या उदाहरणांत, 'इन्द्र' हे मूळ प्रातिपदिक आहे त्याने प्रथम जातीचा व नंतर व्यक्तीचा बोध होतो. जातिनिमित्तक व व्यक्तिनिमित्तक कांही कार्य येथे सांगितले नसल्यामुळे, आपण तन्निमित्तक कांहीं कार्य करीत नाहीं पण नंतर लिङ्गबोध होण्याकरिता, 'इन्द्रवरुणभव' सू० ५०५ ह्या सूत्रान्वये आपण 'ङीप्' प्रत्यय लावतो व ' आनुक् ' आगम करितो, नंतर संख्येचा व कारकाचा बोध होण्याकरिता, चतुर्थी विभक्तीच्या एकवचनाचा 'ङे' प्रत्यय लावतो व तो प्रत्यय लावतांना 'आण्नद्याः' सू० २६८ ह्या सूत्रान्वये 'आट्' आगम करून 'आटश्च' सू० २६९ ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश करितो साराश शब्दापासून ज्या क्रमानें अर्थबोध होतो त्या क्रमानुसारच प्राप्त होणारे कार्य करावे असा पाणिनीने नियम मानला आहे, आणि असा नियम मानला आहे) म्हणूनच, 'पट्व्या' आदि स्थली, पूर्वयणादेश प्रथम होतो, परयणादेश बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध ठरतो व म्हणून तो मागून होतो, असे 'अचः परस्मिन्' १–५–१७ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (पटु+ङीप्+टा=पटु + ई+आ' अशा स्थितीत, 'इको यणचि' ह्या सूत्रान्वये, 'पटु' ह्यांतील उकारास प्रथम यणादेश करावा किंवा 'ई' ला प्रथम यणादेश करावा ? ई ला प्रथम यणादेश केल्यास, 'ई+आ=या' असे होऊन 'ऊ' ला यणादेश प्राप्त होणार नाहीं, व 'पटुया' असे विकृत रूप होईल 'ङीप्' प्रत्यय लिङ्गबोधक

असल्यामुळे, त्या निमित्तामुळे होणारें यणादेशकार्य, पूर्वोक्त नियमानुसार, प्रथम करावें, म्हणजे, 'पटु+ई=पट्वी' असें होतें, नंतर संख्याकारकबोधक 'टा' प्रत्ययाच्या निमित्ताने होणारें कार्य करावें, म्हणजे 'पट्वी+आ='पट्व्या' असें शुद्ध रूप सिद्ध होतें)

तदपि युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव, यथा पट्व्येत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने, न तु जातस्य बहिरङ्गस्य तादृशेऽन्तरङ्गेऽसिद्धतानियामकं, प्रागुक्तलौकन्यायेन तथैव लाभादिति वाह ऊठ् सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें एकेच वेळी प्राप्त झालीं असतील तेथेच, पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गत्वम्'—म्हणजे ' ज्या कार्याचे निमित्त प्रथम उपस्थित होते ते कार्य अन्तरङ्ग समजून–प्रथम करावे,'—हा नियम लावावा. जसे 'पट्व्या' ह्या सिद्धरूपाचे अन्वाख्यान करिताना—म्हणजे व्याकरणरीत्या तें रूप कसे सिद्ध झाले आहे हें सांगताना,—आपण त्या सिद्ध रूपाची ' पटु+ई+आ ' अशी शकले पाडतो, व अशा वेळीं, पूर्वोपस्थित 'ई' ह्या निमित्तामुळे होणारें यण् कार्य प्रथम करितो व नंतर परोपस्थित–म्हणजे पलीकडे असणाऱ्या– आ' ह्या निमित्तामुळे होणारे यण् कार्य करितो जेथे बहिरङ्ग कार्य झाल्यानंतर अन्तरङ्ग कार्य करण्याचा प्रसङ्ग येतो तेथे, ' पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गत्वम्' हा नियम लावूं नये, व पूर्वीं होऊन गेलेलें बहिरङ्ग कार्य असिद्ध–म्हणजे झाले नाहीं असें–मानू नये. कारण वर दिलेल्या लौकिकन्यायानें हे सिद्ध होते, असें 'वाह ऊठ्' ६–४–१३२ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेंत कैयटाने म्हटले आहे (कारण तो लौकिकन्याय जेथे दोन कार्यें युगपत् प्राप्त झालीं आहेत तेथेच लागू पडतो साराश जेथे ' पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गत्वम् ' हा न्याय लावून कार्याचे अन्तरङ्गत्व व बहिरङ्गत्व ठरविणे आहे तेथे ' जातमपि बहिरङ्गमसिद्धं भवति ' हा नियम लागू पडत नाहीं.)

अत एव वाय्वोरित्यादौ वलि लोपो यणः स्थानिवत्त्वेन वारितोऽच परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकृता ।

म्हणूनच ' अचः परस्मिन् १-१-५७ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, 'वाय्वोः' इत्यादि स्थलीं, भाष्यकारांनीं ' व् ' लोपाचें निवारण, यणादेश स्थानिवत् मानून, केले आहे ('वायु+ओस्' ह्या स्थितींत, ' इको यणचि ' ह्या सूत्राने यणादेश होऊन 'वायुव्+ओस् ' अशी स्थिति झाली असता, 'लोपो व्योर्वलि' सू० ८७३ ह्या सूत्राने, ' य् ' पुढे ' व् ' असल्यामुळें, ' य् ' लोप प्राप्त झाला आहे. पण हे ' य् ' लोपकार्य, ' इको यणचि ' ह्या सूत्रानें यणादेश झाल्यानंतरच प्राप्त झालें आहे. सारांश यणादेश व ' य् ' लोप हीं दोन्हीं कार्यें युगपत् प्राप्त झालीं नाहींत यणादेशाचे निमित्त ' ओ ' पलीकडे आहे व ' य् ' लोपाचें निमित्त ' व् ' अलीकडे आहे, म्हणून ' य् ' लोपकार्य अन्तरङ्ग ठरतें व यणादेशकार्य बहिरङ्ग ठरतें, हें जरी खरे आहे तरी, अशा ठिकाणीं दोन्ही कार्यें

युगपत् प्राप्त झालीं नसल्यामुळें, ‘ पूर्वोपस्थितनिमित्तकमन्तरङ्गत्वम् ’ हा नियम लागू पडत नाहीं हा नियम जर अशा ठिकाणीं लागू पडला असता तर, भाष्यकारानीं ‘ वाय्वोः ’ येथील यलोपाचे निवारण करिताना हा नियम लावला असता, व असे ह्मटले असते कीं, ‘ य् ’ लोप कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते कार्य करण्याचा प्रसङ्ग आला असतां, ‘ ओ ’ ह्या पलीकडच्या निमित्तामुळे झालेला ‘ उ ’ चा ‘ व् ’ बहिरङ्ग व असिद्ध आहे ह्मणून ‘ य् ’ लोप होऊं शकत नाहीं, पण अशा रीतीने ‘ य् ’ लोपाचे निवारण न करिता, ‘ अचः परस्मिन् ’ सू० ५० हे सूत्र लावून भाष्यकारानीं ‘ य् ’ लोपाचें निवारण केले आहे. त्याचा अर्थ असा कीं, ‘ वायु ’ ह्या शद्बांत ‘ उ ’ च्या पूर्वी असलेल्या ‘ य् ’ चा लोप करण्याचा प्रसङ्ग आला असता, ‘ ओ ’ ह्या निमित्तामुळे ‘ वायु ’ ह्यातील ‘ उ ’ चे जागीं झालेला ‘ व् ’ हा आदेश स्थानिवत् मानावा —ह्मणजे तो ‘ उ ’ च आहे असे मानावें—आणि तसे मानल्यास, ‘ य् ’ लोपाची प्राप्ति होऊंच शकत नाहीं सारांश ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें युगपत् प्राप्त होतात तेथेच वरील नियम लागू पडतो)

क्रमेणान्वाख्याने तूक्तोदाहरणे पूर्वप्रवृत्तिकत्वमन्तरङ्गत्वं बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमपि निमित्ताभावादप्राप्तिरूपं बोध्यम् ॥

वरील ‘ पट्व्या ’ ह्या उदाहरणात क्रमानें अन्वाख्यान केल्यास, (ह्मणजे प्रथम ‘पटु+ङीप्=पट्वी’ एवढेच रूप साधून नतर त्याचे तृतीयेचे एकवचन करितांना‘पट्वी+आ= पट्व्या ’ असे रूप केल्यास,) जे कार्य पूर्वी प्रवृत्त होते ते अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, ज्या कार्याचे निमित्त उपस्थितच होत नाहीं (कारण ‘ पटु+ङीप्=पटु+ई=पट्वी ’ हें रूप साधतेवेळीं, उत्तरयणादेशाचे निमित्त ‘ टा ’ प्रत्यय अस्तित्वातच नाहीं. पट्वी ’ असें रूप प्रथम सिद्ध झाल्यानंतरच तो ‘ टा ’ प्रत्यय लावला जाणार आहे ह्मणून पुढें उपस्थित होणारे) ते कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध समजावे

यत्त्वेवंरीत्या पूर्वस्थानिकमप्यन्तरङ्गमिति, तच्चिन्त्यम् । स्रजिष्ठ इत्यादौ विन्मतोर्लुकि टिलोपस्यापवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणेन वारणप्रयासस्य प्रकृत्यैकाजिति सूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे भाष्यकृत्कृतस्य नैष्फल्यापत्तेः । त्वदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गासिद्धत्वेनानायासतस्तद्वारणात् । भाष्य ईदृशरीत्या बहिरङ्गासिद्धत्वस्य क्वाप्यनाश्रयणाच्च ॥ परिभाषायामङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वाच्च ॥

अशाच रीतीने पूर्वस्थानीला पावलेले कार्य अन्तरङ्ग (व त्याच्या पुढच्या स्थानीला पावलेले कार्य बहिरङ्ग) समजावें,—असे ह्मणणें बरोबर नाहीं. कारण ते बरोबर मानल्यास, ‘ स्रजिष्ठः ’ इत्यादि स्थलीं, (‘ स्रज्+विन् ’ येथे ‘ अस्मायामेधास्रजो विनि ’ सू० १९२८ ह्या सूत्राने ‘ विन् ’ प्रत्यय होऊन ‘ स्रग्वी ’ असे रूप सिद्ध झाल्यावर, ‘ अतिशयेन स्रग्वी=स्रग्वी+इष्ठन् ’ अशा स्थितींत, ‘ विन्मतोर्लुक् ’ सू०

२०२० ह्या सूत्राने, 'इष्ठन्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, 'विन्' प्रत्ययाचा लुक् होतो, व 'स्रज् + विन् + इष्ठन् = स्रज् + ० + इष्ठन्' अशी स्थिति होते, अशा स्थितीत, 'टे' सू० १७८६ ह्या सूत्राने, 'इष्ठन्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, टिलोप पावला आहे.) 'विन्मतोर्लुक्' हे टिलोपाचे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे, प्रथम 'विन्' लोप झाल्यावर, 'टि' लोपाची प्राप्ति झाली असता भाष्यकारानी, 'प्रकृत्यैकाच्' ६-४-१६३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात त्या सूत्राचे प्रत्याख्यान करतेवेळीं, तो 'टि' लोप टाळण्याकरिता, जातिपक्षाचा आश्रय धरून जो प्रयास केला आहे तो व्यर्थ ठरणार, कारण तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणे, 'स्रग्विन्' ह्यातील 'विन्' लोप, पुढे असणाऱ्या स्थानीला झाला असल्यामुळे, तो बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो, व तो झाला नाही असे समजून पूर्वस्थानी जो 'स्रज्' त्याच्या टिलोपाचा अनायासेच बाध होतो (पूर्वस्थानीला होणारे कार्य अन्तरङ्ग व पुढच्या स्थानीला होणारे कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध असते असे जे तुमचे -शकाकाराचे—ह्मणणे आहे ते जर बरोबर असते तर, तुमच्या मताचा आश्रय करून भाष्यकाराना टिलोप सहज टाळता आला असता व त्यांनी असे ह्मटले असते की, 'विन्' लोपरूप कार्य पुढच्या स्थानीला—ह्मणजे 'स्रग्विन्' ला—झाले असल्यामुळे, तो विन् लोप, पूर्वस्थानी 'स्रज्' याला टिलोप करण्याचा प्रसग आला असता, झालाच नाही असे समजावें ह्मणजे टिलोपाची प्राप्तिच होत नाहीं. पण असे न ह्मणता, भाष्यकारानी जातिपक्षाचा आश्रय धरून टिलोप टाळण्याची—ह्मणजे 'विन्मतोर्लुक्' ह्या अपवादात्मक सूत्राने एकदा जो 'टि' लोपाचा बाध झाला तो पुढे प्राप्त होणाऱ्या सर्व 'टि' लोपांचा बाधक होतो असा जातिपक्ष स्वीकारून टिलोपनिवारण करण्याचा—प्रयास केला आहे. तुमचे ह्मणणे जर भाष्यकारास कबूल असते तर त्यांना एवढा खटाटोप करण्याचे काहीच प्रयोजन नव्हते) भाष्यामध्ये अशा प्रकारचे बहिरङ्गत्व व असिद्धत्व कोठेहि मानले नाही, व ह्या परिभाषेतील 'अङ्ग' शब्दाचा अर्थ 'निमित्त' असा केला आहे ('स्थानी' असा अर्थ केला नाही व स्थानी केव्हाहि निमित्त मानला जाऊं शकत नाहीं ह्यामुळे तुमचें मत त्याज्य आहे.)

—इयं चोत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गस्य नासिद्धत्वबोधिकेतीच एकाचो-मिति सूत्रे भाष्ये पुर्वपक्ष्युक्तिरिति सा नादर्तव्या। परन्तप इत्यादावनुस्वारे नासिद्धत्वं मुमस्त्रिपाद्यां तदप्रवृत्ते ॥

'अलुगुत्तरपदे' ह्या उत्तरपदाधिकारांत जे बहिरङ्ग कार्य सांगितले आहे, ते ह्या परिभाषेनें असिद्ध ठरत नाहीं, असे 'इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्च' ६-३-६८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत ह्मटले आहे, पण ती पूर्वपक्षीची उक्ति असल्यामुळे, आदरास पात्र नाहीं. 'परंतप.' इत्यादि स्थलीं, 'मुम्' चे जागीं अनुस्वार करतेवेळीं,

' मुम् ' असिद्ध ठरत नाही, कारण ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नाही (' परान् तापयति इति परंतप ' ह्या स्थली ' द्विषत्परयोस्तापे ' सू० २९५४ ह्या सूत्राने ' खच् ' प्रत्यय होऊन, ' खचि ऱ्हस्व ' सू० २९५५ ह्या सूत्राने ऱ्हस्व होतो, व ' अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ' सू० २९४२ ह्या उत्तरपदाधिकारातील सूत्राने मुमागम होतो त्यामुळे ' पर+ताप+खच्=पर + तप + खच्=परम्+तप+खच् ' अशी स्थिति झाली असता, ' परम् ' येथील ' म् ', पदाच्या अन्ती असल्यामुळे ' मोऽनुस्वार ' सू० १२२ ह्या सूत्राने मकाराचा अनुस्वार होण्याची प्राप्ति झाली आहे परन्तु खिदन्त शब्द पुढे असल्यामुळे व अजन्त शब्द मागे असल्यामुळें, ' पर ' शब्दास निमित्तद्वयामुळे झालेला परनिमित्तक मुमागम बहिरङ्ग आहे, व ' मोऽनुस्वार ' ह्या सूत्राने ' मुम् = म् ' चा अनुस्वार होणे हे अन्तरङ्ग कार्य आहे कारण अनुस्वार होण्यास पदाच्या अन्ती असणे एवढे एकच निमित्त आवश्यक आहे. ह्मणून हे अनुस्वाररूपी अपरनिमित्तक अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग ' मुम् , ह्या परिभाषेप्रमाणे, असिद्ध ठरत असल्यामुळे, तो झालाच नाही असे मानले पाहिजे, व तसे मानल्यास, ' मुम = म् ' चा अनुस्वार होऊ शकत नाही —ह्या शंकेवर भाष्यात असे उत्तर दिलें आहे की, उत्तरपदाधिकारातील सूत्राने झालेले बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत नाहीं, व त्यामुळे मुम् ' चा अनुस्वार होऊ शकतो पण हे भाष्यातील उत्तर सिद्धान्तीचे नसून पूर्वपक्षीचे उत्तर असल्यामुळे, ते स्वीकारूं नये खरे उत्तर हे समजावे कीं, ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे व ' मोऽनुस्वार ' हे त्रिपादींतील सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्रान्वये होणारे अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळी, ' अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ' ह्या सिद्धकाण्डातील सूत्राने झालेला मुमागम असिद्ध ठरत नाही, व त्यामुळे त्याचा अनुस्वार होतो)

नव्यमतेऽपि यथोद्देशपक्षाश्रयणेनान्यथासिद्धोदाहरणदानेन तस्य तदुक्तित्वमावश्यकमित्याहुः ।

(यथोद्देशपक्षातच ही परिभाषा त्रिपादीस लागत नाही, परंतु कार्यकालपक्षात ती त्रिपादीस लागते असे जे भट्टोजी दीक्षित इत्यादि) नवीन वैयाकरणाचे मत आहे ते स्वीकारले तरी, (त्याच्याच मताप्रमाणे ही परिभाषा, निदान यथोद्देशपक्षात, त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे) जी रूपे इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकत नाहीत तीं यथोद्देशपक्षाचा आश्रय घेवून सिद्ध होऊ शकत असल्यामुळे, वरील उक्ति— ह्मणजे ' इय चोत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गस्य न असिद्धत्वबोधिका' ही उक्ति—पूर्वपक्षीचीच उक्ति आहे असे मानिले पाहिजे असे (भाष्याचे खरे मर्म जाणणाऱ्या कित्येक) विद्वान वैयाकरणाचे मत आहे ('अलुगुत्तरपदे ' हे षष्ठाध्यायाच्या तृतीय पादाचे प्रथम सूत्र आहे येथून उत्तरपदाधिकार सुरू होत असून तो त्या पादाच्या अखेरपर्यंत चालू आहे या उत्तरपदाधिकारातील सूत्रान्वये झालेल्या बहिरङ्ग कार्यास प्रकृत परिभाषा लागत नाही व ते कार्य असिद्ध

ठरत नाही असे जे 'इच एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यांत ह्मटले आहे तो सिद्धान्त असून पूर्वपक्षीची उक्ति नव्हे असे दीक्षितादि नवीन वैयाकरणांचे मत आहे ते ह्मणतात की, प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रांनीं होणाऱ्या बहिरङ्गकार्यास लावली तर 'द्विषन्तपः' इत्यादि रूपे सिद्ध होणार नाहींत. 'द्विषत्परयोस्तापेः' सू० २९५४ या सूत्राने, 'द्विषत्' शब्द कर्मणि उपपद असतां 'तापि' या णिजन्त धातूस 'खच्' प्रत्यय होऊन, 'खचि ऱ्हस्वः' सू० २९५५ याने ऱ्हस्व झाल्यावर, उत्तरपद खिदन्त असल्यामुळे, 'द्विषत्' शब्दास 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' सू० २९४२ या सूत्राने मुमागम होतो व 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सू० ३७ या सूत्रान्वये तो अन्त्य अचाला होत असल्यामुळे 'द्विषमृत्' असे रूप होतें. 'द्विषमृत्' या पदांतील तकार संयोगान्त असल्यामुळे, 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ या सूत्राने त्याचा लोप पावला आहे हें लोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे, कारण हे कार्य होण्यास पुढें कांहीं निमित्त असण्याची गरज नाहीं. पण 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' या उत्तरपदाधिकारा-तील सूत्राने झालेले मुमागमरूपी कार्य, खिदन्त उत्तरपदाच्या निमित्तामुळे झालेले असल्यामुळे, बहिरङ्ग आहे, व 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही प्रकृत परिभाषा उत्तर-पदाधिकारातील सूत्राने झालेल्या बहिरङ्ग कार्यास लावल्यास, मुमागम असिद्ध ठरून तो झालाच नाही असें मानले पाहिजे व तसे मानल्यास 'द्विषमृत्' यांतील तकार संयोगान्त ठरणार नाही, व त्याचा लोप होणार नाहीं, आणि इष्टरूप सिद्ध होणार नाही तसेच 'परन्तपः' या उदाहरणांत 'पर' शब्दाला झालेला मुमा-गम, वर सांगितल्याप्रमाणें बहिरङ्ग आहे व 'मोऽनुस्वारः' सू० १२२ या सूत्राने होणारे अनुस्काररूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे या ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लावल्यास, मुमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरेल व मुमागम झालाच नाही असें मानावे लागेल तसें मानल्यास, 'परम्' हे मुमागमसहित रूप मकारान्त आहे असे मानतां येणार नाही, व त्यामुळे मकाराचा अनुस्वार होणार नाहीं तसेच 'श्रियमात्मानं मन्यते इति श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम्' असे जे 'इच एकाचोऽम्' या सूत्रावरील भाष्यात ह्मटलें आहे ते बरोबर ठरणार नाहीं, व 'श्रियंमन्यं ब्राह्मणकुलम्' असे रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति कशी येते हे पुढील प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल. 'श्रियमा-त्मानं मन्यते' या स्थलीं 'आत्ममाने खश्च' सू० २९९३ या सूत्राने 'मन्' धातूस 'खश्' प्रत्यय होतो 'श्री' शब्द जरी नित्यस्त्रीलिङ्ग शब्द आहे तरी 'कुले लक्षणया वृत्तेः नपुंसकत्वम्—लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्यागात् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते' असें 'इच एकाचोऽम्' या सूत्रावरील बालमनोरमेंत ह्मटले आहे. अशा रीतीने 'श्री' शब्द नपुंसकलिङ्गी मानल्यास, 'ऱ्हस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू० ३१८ या सूत्रानें 'श्री' हें प्रातिपदिक ऱ्हस्व होऊन त्याला खिदन्त उत्तरपद पुढें असल्यामुळे 'इच एकाचोऽम्' सू० २९९४ ह्या सूत्रानें अमागम होतो, व त्या अमागमास प्रत्ययवत मानावें लागत असल्यामुळें, 'श्रि + अम्' अशा स्थितींत 'स्वमोर्नपुंसकात्' सू०

३१९ या सूत्राने ' अम् ' चा ' लुक् ' पावला आहे. पण अमागमरूपी कार्य, खिदन्त उत्तरपद पुढे असता होणारे असल्यामुळे, बहिरङ्ग आहे, व ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सूत्रानें होणारें ' लुक् ' कार्य अन्तरङ्ग आहे म्हणून प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे अमागमरूपी कार्य असिद्ध ठरते, व ते झालेच नाही असे मानले पाहिजे. तसे मानल्यास, अम् चा लुक् पावतच नाहीं, व तो लुक् न झाल्यास ' अचि श्नुधातु ' सू० २७१ या सूत्रानें ' इयङ् ' होऊन ' श्रियमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' असे रूप होईल पण ' इच एकाचोऽम् ' या उत्तरपदाधिकारातील सूत्राने झालेल्या बहिरङ्गकार्यास प्रकृतपरिभाषा लागत नाहीं असें मानलें म्हणजे, अमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत नाही, व तो अमागम प्रत्ययवत् असल्यामुळे, ' स्वमोर्नपुंसकात् ' या सूत्राने ' अम् 'चा लुक् होऊन, ' श्रिमन्यं ब्राह्मणकुलम् ' असे जे भाष्यात म्हटले आहे ते सिद्ध होते. यावर नागेशाचें असे म्हणणे आहे की, ' नेयं परिभाषोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । द्विषन्तपः परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् । तस्माच्छ्रिमन्यमित्येव भवितव्यम् '—म्हणजे ही परिभाषा या उत्तरपदाधिकारात लावणे बरोबर नाहीं, कारण ती लावल्यास, 'द्विषन्तप ' ' परन्तप ' हीं रूपें सिद्ध होणार नाहींत, संयोगान्तलोप होणार नाहीं; म्हणून ' श्रिमन्यम् ' हेच रूप शुद्ध समजावे—असे जें ' इच एकाचोऽम् ' या सूत्रावरील भाष्यात म्हटले आहे ते सिद्धान्तीचे वचन नसून पूर्वपक्षीची उक्ति आहे आणि ती पूर्वपक्षीची उक्ति आहे हे मानण्यास कारण असे आहे की, प्रकृत परिभाषा उत्तरपदाधिकारात लावल्यास देखील, 'द्विषन्तप ' 'परन्तप ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्यात काहींच अडचण येत नाहीं 'द्विषन्तपः ' या उदाहरणात जरी मुमागम कार्य बहिरङ्ग आहे व संयोगान्तलोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे तरी, प्रकृत परिभाषा त्रिपादीस लागत नसल्यामुळे,'संयोगान्तस्य लोपः' या त्रिपादींतील सूत्रानें होणाऱ्या संयोगान्तलोपरूपी अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीनें सापादिक शास्त्राने झालेले मुमागमरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध ठरत नाही, व त्यामुळे संयोगान्त तकाराचा लोप होण्यात काहींच अडचण येत नाही तसेच ' परन्तप ' या स्थलीं ' मोऽनुस्वारः ' या त्रिपादींतील सूत्रानें होणाऱ्या अन्तरङ्गकार्याच्या दृष्टीने सापादिक सूत्राने झालेला मुमागम असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, अनुस्वार होण्यांत काहीं अडचण येत नाही त्याचप्रमाणे, ' श्रिमन्य ब्राम्हणकुलम् ' ही पूर्वपक्षीची उक्ति असून ' श्रियंमन्यमिति भवितव्यम् ' हीच सिद्धान्तीची उक्ति होय. सारांश प्रकृत परीभाषा उत्तरपदाधिकारांतील सूत्रानीं होणाऱ्या बहिरङ्ग कार्यास लागत नाही हे म्हणणें नागेशाच्या मता प्रमाणें, बरोबर नाहीं)

आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नानेनासिद्धत्वमसिद्धत्वादित्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥

आभीय अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, समानाश्रय आभीय बहिरङ्ग कार्य ह्या परिभाषेने असिद्ध ठरत नाहीं, कारण ती दोन्ही कार्ये ' असिद्धवदत्राभात् ' सू० २१८३ ह्या

सूत्रानेच परस्परांच्या दृष्टीने असिद्ध ठरतात, असे त्या सूत्रावरील ६-४-२२ भाष्यात सांगितले आहे (' आभीय ' अधिकार ' असिद्धवदत्राभात् ' ह्या सूत्रापासून सुरू होतो व षष्ठाध्यायाच्या चतुर्थपादाच्या समाप्तीपर्यंत तो अधिकार चालू आहे, व त्या अधिकारात सांगितलेली समानाश्रय कार्ये करतेवेळी, ही अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही, कारण ' असिद्धवदत्राभात् ' ह्या सूत्रातच त्या अधिकारांतील एका सूत्राने सांगितलेलें कार्य, दुसऱ्या सूत्राने समानाश्रय कार्य करतेवेळीं, असिद्ध समजावे असे सांगितले आहे जसे पा+लिट् ' येथे ' क्वसुश्च ' सू० ३०९५ या सूत्राने लिटाचे जागी ' क्वसु=वस् ' असा आदेश होऊन व द्वित्व होऊन ' पपा+वस्+शस् ' अशी स्थिति झाली असता ' सम्प्रसारण तदाश्रयं च कार्य बलवत् ' प० १२८ या न्यायान्वये, ' वस्वेकाजाद्घसाम् ' सू० ३०९६ या सूत्राने प्राप्त झालेल्या इडागमाचा बाध करून ' वसो. सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या नित्य सूत्राने प्रथम सम्प्रसारण झाल्यावर, व ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश झाल्यावर 'पपा+उस्+अस्' अशी स्थिति झाली असता ' आतो लोपः ' सू० २३७२ या आभीय अधिकारातील सूत्रानें, अजादि आर्धधातुक ' उस् ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' पपा ' यांतील अकाराचा लोप पावला आहे व हे कार्य अन्तरङ्ग आहे तसेच पलीकडे असलेल्या ' शस् ' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे ' वसो. सम्प्रसारणम् ' या आभीय अधिकारातील सूत्राने झालेले सम्प्रसारण कार्य बहिरङ्ग आहे. व अशा ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लावल्यास, ते सम्प्रसारण कार्य असिद्ध ठरतें, व ' वस् ' चा ' उस् ' झालाच नाहीं व तो ' वस् ' च आहे असे मानावे लागेल. तसे मानल्यास, अजादि आर्धधातुकप्रत्यय पुढें राहत नसल्यामुळें, आकारलोप होणार नाहीं, व ' पपुष. ' हे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही परन्तु प्रकृत परिभाषा आभीय अधिकारातील ' वाह ऊठ् ' या सूत्रात पठित असल्यामुळे, ती आभीय अधिकारांतील इतर सूत्रांनी समानाश्रय कार्य करतेवेळीं ' असिद्धवदत्राभात् ' सू० २१८३ या सूत्राने असिद्ध ठरत असल्यामुळे ती येथें प्रवृत्त होऊं शकत नाही त्यामुळे, सम्प्रसारण कार्य बहिरङ्ग असून देखील असिद्ध ठरत नाहीं, व आकार लोप होऊन ' पपुषः ' हें इष्ट रूप सिद्ध होते या विषयासम्बधाने चित्रप्रभेत खालीं लिहिल्याप्रमाणे म्हटले आहे – ' आभीयेष्वाल्लोपादिष्वन्तरङ्गेषु कर्तव्येष्वाभीयाया असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया असिद्धवदित्यसिद्धत्वात् तेष्वन्तरङ्गेषु प्रवर्तत इति भाव. । न चासिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया आल्लोपादीना च समानाश्रयत्वाभावादसिद्धवदिति न प्रवर्तत इति वाच्यम् । सम्प्रसारणे कृते ह्यजाद्याश्रयेणाल्लोपादीनि प्रवर्तन्ते, कर्तव्येषु च तेषु सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये बहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तत इति तेषा समानाश्रयत्वेन तत्प्रवृत्तेर्दुवारत्वात् ।)

एवं सिचिवृद्धेर्येननाप्राप्तिन्यायेनान्तरङ्गबाधकत्वमूलक न सिच्यन्तरङ्गमस्तीतीको गुणेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५० ॥

याचप्रमाणे ' इकोगुणवृद्धी ' १-१-३ या सूत्रावरील भाष्यात, ' येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ' प० ५८ या न्यायान्वये, अपवाद अन्तरङ्ग कार्यांचा बाधक ठरत असल्यामुळे, त्या न्यायाच्या आधारावर 'न सिच्यन्तरङ्गमास्ति' असे म्हटलें आहे (स्वादिगणातील ' चिञ् चयने' या धातूचे लुङाचे परस्मैपदाचें रूप करिताना, ' अस्ति सिचोऽपृक्ते सू० २२२५ या सूत्राने ' त् ' प्रत्ययास ईडागम होऊन ' अ+चि +सिच्+ई+त् ' अशी स्थिति झाली असता, अलीकडे असलेल्या आर्धधातुक ' सिच् ' प्रत्ययामुळें ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' सू० २१६८ या सूत्राने पावलेला गुण अन्तरङ्ग कार्य आहे, व सिचापुढे परस्मैपदी प्रत्यय असल्यास 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' सू० २२९७ या सूत्रान्वये निमित्तद्वयामुळे—सिच् व त्यापुढे परस्मैपदी प्रत्यय असणे या दोन निमित्तामुळे—पावलेले वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानल्यास, व ते न करितां अन्तरङ्ग गुणकार्य केल्यास ' अचैषीत् ' असे इष्ट रूप सिद्ध न होता, ' अचेषीत् ' असे विकृत रूप सिद्ध होईल तसे न व्हावे म्हणून, ' न सिचि अन्तरङ्गमास्ति ' असे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' या सूत्राने वृद्धि करतेवेळीं, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा लागत नाहीं, व त्यामुळें गुण कार्य अन्तरङ्ग असून देखील, ते न होता, बहिरङ्ग वृद्धिकार्य होतें असे म्हणण्याचे कारण हे आहे कीं, ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' हे सामान्यशास्त्र आहे व ' सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' हे विशेषशास्त्र आहे जेथे जेथे ' सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे ' सार्वधातुकार्धधातुकयोः ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे, कारण ' सिच् ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळे सर्वत्र गुण होऊं पाहणारच, व त्यामुळे 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि स्थळ मिळूं शकणार नाहीं, व ते सूत्र व्यर्थ ठरणार अशा ठिकाणीं ' येन नाप्राप्ते ' या न्यायान्वये विशेषशास्त्र अपवादत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरिता बाधक ठरून, सामान्यशास्त्रास प्रवृत्त होऊं न देता, स्वतः च प्रवृत्त होते, व म्हणूनच ' अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् '—प० ५७—असे म्हटले आहे. सारांश (१) त्रिपादीतील सूत्रांनीं कार्य करतेवेळीं, (२) आभयाधिकारातील सूत्रांनीं समानाश्रय कार्य करतेवेळीं व (३) 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' या सूत्राने कार्य करतेवेळीं प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाहीं हें ध्यानात ठेवावे.)

टीप-असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' या परिभाषेंत 'बहिरङ्ग' व 'अन्तरङ्ग' हे शब्द आले असल्यामुळें व हे दोन्ही शब्द सापेक्ष असल्यामुळे कोणत्या कार्यास बहिरङ्ग म्हणावे व त्याच्या अपेक्षेने कोणते कार्य अन्तरङ्ग ठरते याविषयासंबन्धानें चर्चा करिताना ग्रन्थकाराने 'बहिरङ्ग' शब्दाच्या प्राचीन वैयाकरणानीं ज्या अनेक व्याख्या दिल्या आहेत त्याचें विस्तरपूर्वक खण्डन केलें आहे. त्या सर्व व्याख्या लक्षांत राहव्या म्हणून थोडक्यात खालीं दिल्या आहेत — (१) ' अर्थनिमित्तकस्य न बहिरङ्गत्वम् '—ज्या कार्याचे अर्थ निमित्त आहे ते बहिरङ्ग कार्य होय व त्याच्या अपेक्षेने ज्या कार्याचें अर्थ निमित्त नाही ते अन्तरङ्ग कार्य होय

असे जे प्राचीन वैयाकरणांचें मत आहे ते बरोबर नाही. (२) 'बह्वपेक्षं बहिरङ्ग-मल्पापेक्षमन्तरङ्गम्'–जे कार्य जास्त निमित्तांमुळे होते ते बहिरङ्ग व जे कार्य कमी निमित्तामुळें होते ते त्याच्या अपेक्षेने अन्तरङ्ग समजावे असें जे प्राचीन वैयाकरणांचे मत आहे ते बरोबर नाही (३) 'संज्ञापेक्षं बहिरङ्गम्'—ज्या कार्याला संज्ञेची अपेक्षा आहे ते कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानाने ज्या कार्याला संज्ञेची अपेक्षा नाहीं ते कार्य अन्तरङ्ग होय असे जे प्राचीन वैयाकरणाचें मत आहे ते बरोबर नाही (४) 'परम्परया निमित्तत्वनादाय बहिरङ्गत्वाश्रयणे तु न मानम्'–परम्परेने होणाऱ्या निमित्तामुळे कार्यास बहिरङ्गत्व येते असे जे कित्येक प्राचीन वैयाकरणाचे मत आहे ते बरोबर नाही (५) 'विशेषापेक्षं बहिरङ्गं सामान्यापेक्षमन्तरङ्गम्'–ज्याला विशेषनिमित्ताची अपेक्षा आहे तें कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानाने ज्या कार्याला सामान्यनिमित्ताची अपेक्षा आहे ते कार्य अन्तरङ्ग होय असें जे कित्येक प्राचीन वैयाकरणाचे मत आहे ते बरोबर नाहीं (६) 'पूर्वस्थानिककार्यमन्तरङ्गं परस्थानिककार्यं बहिरङ्गम्' पुढच्या स्थानाला होणारे कार्य बहिरङ्ग व त्याच्या मानाने पूर्व स्थानाला होणारे कार्य अन्तरङ्ग होय असे जे कित्येक प्राचीन वैयाकरणांचे मत आहे ते बरोबर नाही (७) 'पूर्वोपस्थितनिमित्तक-मन्तरङ्गं परोपस्थितनिमित्तकं बहिरङ्गम्,' अथवा 'बहिरङ्गनिमित्तसमुदायान्तर्भूतं यस्य निमित्तं तदन्तरङ्गम्, अन्तरङ्गकार्यनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूतं यस्य निमित्तं तद्बहिरङ्गम्' किंवा 'अल्पनिमित्तकमन्तरङ्गम् परनिमित्तकं बहिरङ्गम्' ह्याच अन्तरङ्ग व बहिरङ्गकार्याच्या व्याख्या योग्य होत हे ग्रन्थकाराचे मत आहे असे दिसून येते

परिभाषा ५१

नन्वेवमक्षद्यूरित्यादौ बहिरङ्गस्योठोऽसिद्धत्वादन्तरङ्गो यण् न स्यादत आह—

असे जर आहे तर-म्हणजे वरील परिभाषा नं ५० स्वीकारल्यास–'अक्षद्यू' इत्यादि उदाहरणात, 'ऊठ्' बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध मानल्यास, अन्तरङ्ग यणादेश होणार नाही ('अक्ष+दिव्+क्विप्+सु' येथे, 'क्विप्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, 'च्छ्वोः शूठ् अनुनासिके च' सू० २५६१ ह्या सूत्राने 'दिव्' ह्यातील 'व्' चे जागीं 'ऊठ्' होऊन, 'अक्ष+दिऊ+क्विप्+सु' अशी स्थिति झाली असता, 'दि' ह्यांतील इकाराला, 'ऊ' हा अच् पुढे असल्यामुळे, 'इको यणचि' सू० ४७ ह्या सूत्राने यणादेश पावला आहे. 'ऊठ्' हें बहिरङ्ग कार्य असून, यणादेश हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, कारण यणादेश कार्य पूर्वी असलेल्या 'ऊ' निमित्तानें पावलें असून, 'ऊठ्' कार्य पुढे असलेल्या 'क्विप्' निमित्तामुळें पावले आहे 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ह्या परिभाषेप्रमाणें, अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं बहिरङ्ग कार्य झालेच नाही असें समजावे

लागतें ह्मणून यणादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळी, बहिरङ्ग ऊठ् झालाच नाही व तो 'व्' च आहे असे मानणे भाग आहे, आणि असे मानल्यास, यणादेशाची प्राप्तीच नाहीं, व 'दि+ऊ' ह्याचा 'द्य' असा सन्धि होऊं शकणार नाही. तसे होऊ नये) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः ॥ ५१ ॥

"अचाच्या लगेच पुढे असणाऱ्या निमित्तामुळे अन्तरङ्गकार्य करणे प्राप्त झाल्यास पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध मानू नये"

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ऊठ् कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी 'दि' ह्यातील अचाच्या लगेच पुढे प्राप्त झालेल्या 'ऊ' ह्या निमित्तामुळे अन्तरङ्ग यणादेशरूपी कार्याची प्राप्ति झाली असतां तो यणादेश करतेवेळी, बहिरङ्ग 'ऊठ्' असिद्ध आहे—ह्मणजे 'व्' चे जागी 'ऊ' झालाच नाहीं—असे समजू नये, व 'इ' ला यणादेश करावा तसे केले ह्मणजे 'अक्ष+दि+ऊ+क्विप्=०+सु=अक्षद्यू' असे इष्ट रूप सिद्ध होतें)

अत्र षत्वतुकोरिति सूत्रस्य तुग्ग्रहणं ज्ञापकम् । अन्यथाधीत्य प्रेत्येत्यादौ समासोत्तर ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं समासे जाते तत्र संहिताया नित्यत्वाल्ल्यबुत्पत्तिपर्यन्तमप्यसंहितयावस्थानासंभवेनैकादेशे ल्यपि तुगपेक्षया पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षैकादेशस्य बहिरङ्गतयासिद्धत्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

'षत्वतुकोरसिद्धः' सू० ३३३३ या सूत्रातील तुक्ग्रहण या परिभाषेचे ज्ञापक होय. ही परिभाषा नसती तर ते तुक्ग्रहण व्यर्थ ठरले असते, कारण 'अधीत्य, प्रेत्य' इत्यादि स्थलीं समास झाल्यावरच (क्त्वाचे जागी) ल्यबादेश होऊ शकत असल्यामुळे, व समास प्रथम केल्यानंतर समासातील पदाचा सन्धि होणे नित्य असल्यामुळे —ह्मणजे सन्धि टाळता येणे अशक्य असल्यामुळे—आणि ल्यबादेश होईपर्यंत धातु व उपसर्ग यांचे, सन्धि न होता, पृथक् स्थितीत—ह्मणजे सन्धिशिवाय—राहणे असंभवनीय असल्यामुळे, एकादेश प्रथम झालाच असता, व एकादेश झाल्यावर तो एकादेश-दोन भिन्न पदांतील दोन वर्णांच्या आश्रयाने होणारा असल्यामुळे, (केवळ ल्यप् प्रत्ययाला मानून होणाऱ्या) तुगागमाच्या मानाने, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरलाच असता. (व तो झालाच नाही असे मानून तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्य करता आलेच असते. ह्मणून तुगागम करतेवेळीं पूर्वी झालेला एकादेश असिद्ध समजावा असे सांगण्याची कांहीच गरज नव्हती. (ही परिभाषा नसती तर 'षत्वतुकोरसिद्धः' या सूत्रात तुक्ग्रहण करण्याची कांहीच गरज नव्हती असे जें ग्रन्थकाराने ह्मटले आहे ते खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून स्पष्ट होईल 'अधि+इ+क्त्वा,' अथवा 'प्र+इ+क्त्वा' अशा स्थलीं, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' सू० ३३३२ ह्या सूत्राप्रमाणे, धातु व उपसर्ग ह्याचा समास झाल्याशि-

वाय ' क्त्वा ' चे जागीं ' ल्यप् ' होऊं शकत नाही म्हणून ' ल्यप् ' होण्याकरिता, धातु व उपसर्ग ह्याचा समास करणे आवश्यक आहे समास केला तर धातु व उपसर्ग ह्यांचा सन्धि होणे टाळता येत नाही, कारण ' संहितैकपदे नित्या, नित्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ' असा सन्धीच्या संबन्धाने नियम आहे म्हणून ' अधि+इ ' ह्या ठिकाणीं ' अकः सवर्णे दीर्घः ' सू० ८५ ह्या सूत्राने सवर्ण-दीर्घरूप एकादेश व तसेच ' प्र+इ ' ह्या ठिकाणीं ' आद्गुणः ' सू० ६९ ह्या सूत्राने गुणरूप एकादेश, केलाच पाहिजे तसा एकादेश केल्यास, ' अधि+इ= अधी ' व ' प्र+इ=प्रे ' अशी रूपे होणार. ह्या दोन्हीं रूपात अन्तीं ऱ्हस्व स्वर नसल्यामुळे ' ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक् ' सू० २८५८ ह्या सूत्राप्रमाणे तुगागम होऊं शकणार नाही, व ' अधीय, ' प्रेय ' अशीं अशुद्ध रूपे होतील एकादेश असिद्ध—म्हणजे झालाच नाही—असे मानले तरच तुगागम होऊं शकतो. तो एकादेश होण्यास दोन पदात असणाऱ्या दोन वर्णांची गरज आहे—म्हणजेच तो [illegible] आहे पण तुगागम केवळ 'ल्यप्' प्रत्ययामुळे होणारा आहे, म्हणून तुगागम अन्तरङ्ग व त्याचा मानाने एकादेश बहिरङ्ग ठरतो, व ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा लावल्यास पूर्वी झालेला एकादेश बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे तुगागमरूपी अन्तरङ्ग कार्य करते-वेळीं, तो एकादेश झालाच नाही—म्हणजे ' इ ' असे ऱ्हस्वान्तच रूप आहे—असे मानल्यास, तुगागम आपोआपच होऊं शकतो. असे असून मग पाणिनीने ' षत्वतु-कोरसिद्धः '—म्हणजे षत्व किंवा तुक्विधि करितांना एकादेश असिद्ध समजावा,—हे सूत्र कशास केले ? अन्तरङ्ग परिभाषा—प० ५०—असल्यामुळे, तें सूत्र व्यर्थ ठरू पाहतें पण अचाच्या लगेच पुढे असलेल्या निमित्तामुळे कार्य करणे झाल्यास, पूर्वी झालेल्या बहिरङ्ग कार्यास बहिरङ्गत्व व असिद्धत्व येत नाहीं, ही परिभाषा ५१ पाणिनीस मान्य असल्यामुळें, बहिरङ्ग एकादेशाला असिद्धत्व आले नसतें ते यावे म्हणून, पाणिनीला ' षत्वतुकोरसिद्धः ' ह्या सूत्रांत तुक्ग्रहण करणे भाग पडले, व अशा रीतीने ते ' तुक् ' ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरते)

पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षं बहिरङ्गमिति प्रेद्ध इत्यादौ गुणो बहिरङ्ग इति ग्रन्थेन न धातुलोप इति सूत्रे संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्—

(पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्ष एकादेश बहिरङ्ग आहे असे जे वर म्हटले आहे त्याला ग्रन्थकार भाष्याचें प्रमाण देतात.) दोन पदें एका पुढें एक आली असता, पहिल्या पदातील अन्त्य वर्णाचा पुढच्या पदाच्या आद्य वर्णाशीं होणारा एकादेशरूप सन्धि पदद्वयसंबन्धि वर्णद्वयापेक्ष असल्यामुळे, तो बहिरङ्ग ठरतो, म्हणूनच 'प्रेद्धः' इत्यादि स्थलीं गुणरूपी एकादेश बहिरङ्ग समजावा असे ' न धातुलोप आर्धधातुके ' १-१-४ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत व तसेच ' संयोगान्तस्य लोपः ' ८-२-२३ ह्या

सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (' ञिइन्धी दीप्तौ ' ह्या रुधादिगणांतील प्रपूर्वक ' इन्ध ' धातूस ' क्त ' प्रत्यय करिताना ' प्र + इन्ध् + क्त ' अशा स्थितींत, ' अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ' सू० ४१५ ह्या सूत्राने ' न् ' चा लोप होऊन ' प्र + इध् + क्त ' असे रूप होते. अशा स्थितीत, ' न धातुलोप आर्धधातुके ' सू० २६-६ ह्या सूत्राप्रमाणे, धातूचा अंश नकार ह्याचा लोप करणारा आर्धधातुक ' क्त ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, गुणरूपी एकादेश ' ए ' होऊं नये पण भाष्यकार ह्मणतात की, धातु व प्रत्यय ह्याचे अन्तरङ्ग कार्य केल्यावर, पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्ष सन्धिरूप—ह्मणजे गुणरूपएकदेश हें—बहिरङ्ग कार्य करण्यास हरकत नाही. ह्मणून ' प्र + इध् + क्त = प्रेद्ध. ' असे रूप होते तसेच, 'दधि+अत्र' ह्या ठिकाणीं ' इको यणचि ' ह्या सूत्राने ' दध्य् + अत्र ' असे झाल्यावर ' संयोगान्तस्य लोपः ' सू० ५४ ह्या सूत्राने ' दध्य् ' ह्यातील अन्त्य ' य् ' चा लोप पावला आहे ' यणः प्रतिषेधो वाच्यः ' ह्या वार्तिकामुळे ' य् लोप होत नाहीं पण भाष्यकार ' य् ' लोप टाळण्यासाठी वरील वार्तिक सांगून पुढे असेहि म्हणतात कीं ' न वा वक्तव्यम् किं कारणम्। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा । अथवा बहिरङ्गो यणादेश । अन्तरङ्गो लोप । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । ' म्हणजे हे वार्तिक असण्याची काहीं गरज नाहीं कारण यणादेश बहिरङ्ग असून लोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे, व ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा असल्यामुळे अन्तरङ्गलोपरूपी कार्य करण्याचा प्रसङ्ग आला असता, यणादेशरूपी बहिरङ्गकार्य आपोआपच असिध्द ठरते, व त्यामुळे लोप होऊं शकत नाहीं. हे खरें कीं 'संयोगान्तस्य लोपः ' हे त्रिपादींतील सूत्र असल्यामुळे व परिभाषा नं. ५० पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे त्रिपादीस लागू पडत नसल्यामुळे, संयोगान्तलोपरूपी कार्य, अन्तरङ्ग असून देखील सिध्दकांडातील सूत्राने होणाऱ्या यणादेशाच्या दृष्टीने, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या सूत्रान्वये, असिध्दच ठरते, व त्यामुळे संयोगान्त लोप होऊं शकत नाही तथापि भाष्यकारानीं संयोगान्तलोप टाळण्याकरिता वर सांगितलेली दुसरी युक्ति सुचवली आहे.)

यत्तु षत्वग्रहणमपि ज्ञापकम् अन्यथा । कोऽसिचदित्यादौ पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेन बहिरङ्गस्यैकादेशस्यासिद्धत्वेन षत्वाप्रवृत्तौ किं तेनेति। तन्न । इणः पूर्वपदसंबन्धित्वेन षत्वस्यापि पदद्वयसंबन्धिवर्णद्वयापेक्षत्वेनोभयोः समत्वात् । एकादेशस्य परादित्वेनौसिचदित्यस्य पदत्वेन तस्य पदादित्वाभावान्न सात्पदाद्योरित्यनेन निषेधः । त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे कार्याकालपक्षेऽपि बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः पूर्वमुपपादितत्वाच्च ॥

(काही वैयाकरण असे ह्मणतात की, जसे ' षत्वतुकोरसिद्ध ' ह्या सूत्रातील ' तुक् ' ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे, तसेच ह्या सूत्रातील) षत्वग्रहण देखील ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. तसें न मानल्यास, ' कोऽसिचत् ' इत्यादि स्थलीं, दोन

पदातील दोन वर्णांचे जागीं होणारा एकादेश (प० ५० प्रमाणे) बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळें, (तो झालाच नाहीं असे मानल्यास), षत्वाची प्राप्तीच होत नाहीं, व त्यामुळे षत्वग्रहण व्यर्थ पडेल (क+सु+असिचत् ' येथें, ' ससजुषो रु ' सू० १६२ ह्या सूत्राने ' स् ' चा ' र् ' होऊन, ' अतो रोरु ' सू० १६३ ह्या सूत्राने रकाराचा उकार होऊन ' क+उ + असिचत् ' अशी स्थिति झाल्यावर, आद्गुण ' सू० ६९ ह्याने ' क ' यांतील ' अ ' व त्यापुढील उ ' ह्याचे जागीं ' ओ ' असा गुणरूपी एकादेश होऊन ' को+असिचत् ' अशी स्थिति होते, व ' एङ. पदान्तादति' सू० ८६ ह्या सूत्राने पूर्ववर्णरूपी एकादेश होऊन 'कोऽसिचत्' असे रूप होते आता येथे असा प्रश्न उपस्थित होतो कीं, ' को ' ह्यातील ओकारापुढे 'सिचत्' ह्यातील ' स् ' आल्यामुळे व हा सकार षिच क्षरणे ' ह्या तुदादिधातूंतील षकाराचे जागी ' धात्वादे. ष. स . सू० २२६४ ह्या सूत्रान्वयें आदेश झाला असल्यामुळे, 'इण्को.' 'आदेशप्रत्यययो.' सू' २२१ व २१२ ह्या सूत्राप्रमाणे सकाराचा षकार व्हावा. परतु पदद्वयात असणाऱ्या ' ओ ' व ' अ ' ह्या दोन वर्णांचा पूर्ववर्णरूपी एकादेश ' ओ ' पदद्वयसम्बन्धि-वर्णद्वयाश्रित असल्यामुळें, तो बहिरङ्ग ठरतो, व 'सिचत्' ह्या एकपदातील 'स्' ह्या वर्णास होणारे षत्वरूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, तो ' ओकार ' अन्तरङ्ग परिभाषे-प्रमाणे असिद्ध ठरत असल्यामुळे, षत्व होऊंच शकत नाहीं. असे असल्यामुळे ' षत्वतु-कोरसिद्ध. ' ह्या सूत्रातील षत्वग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहते परतु ' नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्र-क्लृप्तिः ' ही परिभाषा असल्यामुळे, ' ओ ' हा पूर्ववर्णरूपी एकादेश बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाहीं, व त्यामुळे षत्व प्राप्त होते ते षत्व टाळण्याकरिता, पाणिनीने 'षत्वतुको.' ह्या सूत्रात मुद्दाम षत्वग्रहण केले आहे. ह्मणून ते षत्वग्रहण देखील ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते असे कैयटादिकाचे ह्मणणे आहे परतु हे मत नागेशास मान्य नसल्यामुळे त्या मताचे खण्डन करिताना ते असें ह्मणतात कीं,—) हे वरील ह्मणणे बरोबर नाहीं कारण पूर्वसवर्णरूपी ' ओ ' हा एकादेश जसा दोन भिन्न पदाच्या दोन वर्णांच्या जागीं झाला आहे तसेच षत्व देखील दोन भिन्न पदाच्या (—'को ' व सिचत् ' ह्या दोन पदाच्या—) दोन वर्णांना (- ' ओ ' व ' स् ' ह्या दोन वर्णांना-)मानून होणारे कार्य आहे व दोन्हीं कार्यें सारखींच आहेत. (ह्मणून दोन्हीं कार्ये समाननि-मित्तक असल्यामुळे व त्यामुळे एककार्य अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग ठरत नस-ल्यामुळें, अशा ठिकाणीं अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही ह्यावर शंकाकार असे ह्मणतो कीं, असें जर आहे तर, ' सिचत् ' येथील सकारास षत्व कां होऊ नये ? ह्या शंकेचें उत्तर असे आहे कीं, ' अन्तादिवच्च ' सू० ७५ ह्या सूत्रान्वयें, एकादेश ' ओ ' ह्याला पूर्वपदाचा अन्त्यावयव मानल्यास, उत्तरपद ' सिचत् ' असे राहत असल्यामुळें, ' सात्पदाद्योः ' सू० २१२३ ह्या सूत्रामुळे, आदि सकारास षत्व होऊं शकत नाही. पण) एकादेश ' ओ ' ह्याला ' अन्तादिवच्च ' ह्या सूत्रान्वये, उत्तरपदाचा आद्यवयव मानल्यास – ह्मणजे ' ओसिचत् ' असे एक पद मानल्यास

' इण् ' प्रत्याहारांतील ' ओ ' ह्याच्यापुढे सकार असल्यामुळे व सकार पदाचा आदि नसल्यामुळे ' सात्पदाद्योः ' ह्या सूत्राने षत्वनिषेध होऊ शकत नाहीं (साराश होणाऱ्या षत्वाचे निवारण करण्याकरिता ' षत्वतुकोरसिद्ध ' ह्या सूत्रातील षत्व-ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते षत्वग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं.) दुसरें असे की, कार्यकालपक्षांत देखील, त्रिपादीत सांगितलेले अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळीं, अन्तरङ्ग परिभाषा–नं० ५०–लागू पडत नाहीं हे मागेच सिद्ध केले आहे. (ह्मणून षत्वकार्य जरी अन्तरङ्ग मानले तरी, ते त्रैपादिक कार्य असल्यामुळे तशा ठिकाणी अन्तरङ्गपरिभाषा लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे सापादिक कार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होते, व ते त्रैपादिक अन्तरङ्ग कार्याच्या दृष्टीने, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत नाही, व ते कार्य झाल्यावर त्रैपादिक षत्वरूपी अन्तरङ्ग कार्य करणे प्राप्त झाले असता, षत्वाचे निवारण करण्याकरिता ' षत्वतुकोरसिध्द ह्या सूत्रातील षत्वग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं)

परिभाषार्थस्त्वचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्न । बहिस्पदेन बहिरङ्गम् । तस्य भावो बहिरङ्गत्वम् । तत्प्रयुक्तासिद्धत्वस्य न प्रक्लृप्तिः न प्राप्तिरिति ।

परिभाषेचा अर्थ असा आहे कीं, अचाच्या लगेच पुढे असलेल्या दुसऱ्या कोणत्याहि निमित्तामुळे अन्तरङ्ग कार्य करणे प्राप्त झाल्यास, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग कार्य बहिरङ्ग समजूं नये ' बहिष्ट्व ' ह्यातील ' बहि ' ह्या शब्दाचा अर्थ ' बहिरङ्ग ' समजावा, त्याचा भाव ह्मणजे बहिरङ्गत्व, त्या बहिरङ्गत्वामुळे (प० ५० प्रमाणे) येणाऱ्या असिद्धत्वाची प्रक्लृप्ति, ह्मणजे प्राप्ति, होत नाही. (साराश ते बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानूं नये)

असिद्धं बहिरङ्गमित्युक्त्वा नाजानन्तर्य इति वक्ष्यामीति भाष्योक्त्या तत्रत्यस्याऽन्तरङ्ग इत्यस्याऽनुवृत्तिसूचनात् ॥ तेन पचावेदमित्यादौ न दोषः । अन्तरङ्गस्याच्स्थानिककार्यस्यैत्वस्यान्यानन्तर्यनिमित्तकत्वाभावात् ॥

भाष्यकार ' असिद्धं बाहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा सागून नंतर म्हणतात कीं, ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा मी पुढे सागणार आहे ह्यावरून अन्तरङ्ग परिभाषेतील ' अन्तरङ्गे ' ह्या शब्दाची प्रकृत परिभाषेत अनुवृत्ति करावी हे सुचविले आहे (आणि त्यामुळे ' अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तके अन्तरङ्गे कर्तव्ये ' असा या परिभाषेतील ' अजानन्तर्ये' या शब्दाचा अर्थ होतो) म्हणूनच, ' पचावेदम् ' इत्यादि स्थलीं काही दोष येत नाही, कारण अच् जो ' ए ' त्याला ' ऐ ' रूपी जे अन्तरङ्ग कार्य करणे आहे ते पुढे असणाऱ्या निमित्ताला मानून होत नसणारे कार्य आहे (' पचाव+इदम् ' ह्या

ठिकाणी, 'आद्गुण ' सू० ६९ ह्या सूत्राने गुणरूपी एकादेश होऊन 'पचावेदम्' असे झाले आहे येथे शंकाकार असे म्हणतो की, 'अन्तादिवच्च' सू० ७५ ह्या सूत्राप्रमाणे, 'ए' ह्या एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त्यावयव मानल्यास, 'एत ऐ' सू० २२०३ ह्या सूत्राप्रमाणे, 'पचावे' ह्यातील अन्त्य 'ए' चा 'ऐ' होऊन 'पचावै' असे रूप का होऊ नये? ह्या शंकेचे उत्तर हे की, 'पचाव 'व 'इदम्' ह्या दोन पदात असणाऱ्या 'अ' व 'इ' ह्या दोन वर्णांना मानून होणारा एकादेश बहिरङ्ग असल्यामुळे व 'ए' चा 'ऐ' होणे हे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ह्या ठिकाणी 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ही परिभाषा लागू पडते म्हणून 'ए' हा बहिरङ्ग एकादेश झालाच नाही, असे समजले पाहिजे त्यामुळे 'एत ऐ' हे सूत्र येथे लागू पडत नाहीं, व 'ए' चा 'ऐ' होत नाही 'नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिः' ही अपवादात्मक परिभाषा देखील ह्या वरील उदाहरणात लागू पडत नाही, कारण अच् जो 'ए' त्याला 'ऐ' रूपी जे कार्य करणे आहे ते कार्य पुढे असणाऱ्या निमित्तामुळे होणारे कार्य नसून, ते 'ए'-लाच मानून होणारे कार्य आहे आणि म्हणूनच मागल्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग कार्य 'ए' हे असिद्ध ठरत असल्यामुळे, 'ए' चा 'ऐ' हे अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळी, ते पूर्वी झालेले एकादेशरूपी कार्य झालेच नाहीं असे मानले पाहिजे, व 'ए' झालाच नाही असे मानले म्हणजे ऐत्वाची प्राप्तीच होत नाही)

जातस्य बहिरङ्गस्येत्युक्त्वायजे इन्द्र धियतीत्यादौ बहिरङ्गदीर्घगुणाऽसिद्धत्व सिद्धम् ।

('अचोऽनन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्य बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिर्न' असा ह्या परिभाषेचा अर्थ करितांना,) 'जातस्य बहिरङ्गस्य' असे म्हटले असल्यामुळे, 'अयजे इन्द्रम्' 'धियति' इत्यादि स्थली सवर्णदीर्घरूप एकादेश व गुणरूप एकादेश, बहिरङ्ग असल्यामुळे, असिद्ध ठरतात. ('अ+यज्+शप् (अ)+इट्+इन्द्रम्= अयज+इ+इन्द्रम्' ह्या स्थली, 'अ' व 'इ' ह्याचा गुणैकादेशरूपी सन्धि. आणि तसेच 'इ' व 'इ' ह्याचा सवर्णदीर्घरूपी सन्धि युगपत् प्राप्त झाला आहे. ह्या दोन कार्यांपैकी धातु व प्रत्यय ह्याचा सन्धि अन्तरङ्ग कार्य असून, प्रत्यय व शब्दान्तर 'इन्द्र' ह्याचा सन्धि बहिरङ्ग कार्य आहे म्हणून, मागल्या परिभाषेप्रमाणे, अशीं दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली असता, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होत असल्यामुळे, 'अयजे +इन्द्रम् असे होते 'जातस्य बहिरङ्गस्य' असे म्हटले असल्यामुळे व येथे बहिरङ्गकार्य पूर्वी झालेले नसल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा–नं. ५१–लागू पडत नाही तसेच तुदादि परस्मैपदी 'धि धारणे' ह्या धातूचे प्रथमपुरुषाचे एकवचनाचे रूप करिताना, 'धि+श+ति=धि+अ+ति' अशा स्थितींत, 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' सू० २७१ ह्या सूत्रानें 'इयङ्' पावला आहे, व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्राने गुण पावला आहे, व दोन्ही कार्ये युगपत् पावली आहेत. त्यापैकी 'इयङ्' कार्य होण्याचे

निमित्त ' अ ' हा अधिक जवळ असल्यामुळे, ते कार्य अन्तरङ्ग ठरते, व गुणरूपी कार्य होण्याचे निमित्त ' तिप् ' प्रत्यय पलीकडे असल्यामुळे, ते कार्य बहिरङ्ग ठरते, म्हणून मागल्या परिभाषेप्रमाणे, दोन्ही कार्ये युगपत् प्राप्त झालीं असता, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होऊन–म्हणजे इयडादेश होऊन–' धियति ' असे रूप होते येथे देखील ' जातस्य बहिरङ्गस्य ' असे म्हटले असल्यामुळे, व बहिरङ्ग कार्य पूर्वी झाले नसल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा–नं० ५१–लागू शकत नाही.)

अत एवेण्ङिशीनामाद्गुणः सवर्णदीर्घत्वाच्छचङन्तस्यान्तरङ्गलक्षणत्वादित्यादि सङ्गच्छते ।

(' जातस्य बहिरङ्गस्य ' असे म्हटले आहे) म्हणूनच. ' इट् ', ' ङि, ' व ' शि ' ह्यांना सवर्णदीर्घ न होता, ' आद्गुण ' ह्या सूत्रान्वये गुण होतो असे जे (' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १–४–२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) सांगितले आहे आणि तसेच शान्त व चङन्त अन्तरङ्ग असल्यामुळे, (गुण न होतां, इयङ्, उवङ् आदेश होतात इत्यादि जें (क्ङिति च ' १–१–५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात) सांगितले आहे ते ठीक जुळते. (' इट् 'चे उदाहरण ' अग्ज+इट्+इन्द्रम् ' हे नुकतेच वर दिले आहे सप्तमीविभक्तीचा एकवचनाचा प्रत्यय ' ङि ' ह्याचें उदाहरण ' ग्राम+ङि+इह=ग्राम+इ+इह=ग्रामे+इह ' हे आहे. ' जश्शसोः शि ' सू० २१२ ह्या सूत्राप्रमाणे होणाऱ्या ' शि ' प्रत्ययाचे उदाहरण, ' सर्व+शि+इत्थम्=सर्व+इ+इत्थम्= सर्वे + इत्थम् ' हे आहे ह्या वरील तिन्हीं उदाहरणांत, सवर्णदीर्घादेश–म्हणजे ' इ + इ ' ह्याचे ठिकाणीं होणारा पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयनिमित्तक ' ई ' हा आदेश, बहिरङ्ग असल्यामुळे. तो न होतां, प्रकृति व प्रत्यय यांचे ठिकाणी ' आद्गुण ' ह्या सूत्राने होणारा गुणरूपी एकादेश अन्तरङ्ग असल्यामुळे, तो एकादेश होतो ' श् ' आहे अन्ती ज्याच्या अशा शान्ताचे उदाहरण ' धि+श+ति ' असे वर नुकतेच दिले आहे, व तेथें ' इयङ् ' आदेशाचे निमित्त जवळ असल्यामुळे, तो अन्तरङ्ग ठरतो व लघूपध गुणाचे निमित्त ' ति ' पलीकडे असल्यामुळें, तो बहिरङ्ग ठरतो, ह्मणून लघूपध गुण न होता, ' इयङ् ' आदेश होऊन ' धियति ' असें रूप होते ' चङ् ' आहे अन्तीं ज्याच्या अशा चङन्ताचे उदाहरण ' असुस्रुवत् ' हें मागें दिलेच आहे. ' असुस्रु+चङ्+त्=असुस्रु+अ–त् ' अशा स्थितींत, ' अचि श्नुधातु ' ह्या सूत्राने ' उवङ् ' पावला आहे व तसेच ' पुगन्तलघूपधस्य च ' ह्या सूत्रानें ' उ ' ला गुण पावला आहे. पण गुणाचे निमित्त ' त् ' प्रत्यय पलीकडे व ' उवङ् ' चे निमित्त ' अ ' अलीकडे असल्यामुळें, ' उवङ् ' अन्तरङ्ग व गुण बहिरङ्ग ठरतो, ह्मणून लघूपधगुण न होता, उवङादेश होऊन ' असुस्रुवत् ' असे रूप होते वरील दिलेल्या सर्व उदाहरणात, अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्यें युगपत् प्राप्त झाली असल्यामुळे व बहिरङ्ग कार्य पूर्वीं झाले नसल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा न लागतां, अन्तरङ्ग परिभाषा लागते.)

अत एवओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणं चरितार्थम्। तद्धि शिव आ इहीति स्थिते परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा धातूपसर्गकार्यत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गुणे वृद्धिबाधनार्थम् ॥

आणि (' जातस्य बहिरङ्गस्य ' असे ह्मटले आहे) ह्मणूनच, ' ओमाङोश्च ' सू० ८० ह्या सूत्रांतील आङ्ग्रहण चरितार्थ ठरते ते आङ्ग्रहण अशा करिता केले आहे की, ' शिव+आ+इहि ' अशा स्थितीत, सवर्णदीर्घादेशाचें ('अकः सवर्णे दीर्घः ' हे) सूत्र जरी पर आहे तरी त्याचा बाध होऊन, धातु व उपसर्ग ह्याचे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ' आद्गुणः ' ह्या सूत्राने, अन्तरङ्गकार्य प्रथम झाल्यावर, ('शिव+एहि ' अशी स्थिति प्राप्त झाली असतां, ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्रान्वये प्राप्त झालेल्या) वृद्धीचा बाध व्हावा (ह्मणजे वृद्धि न होतां, पररूप एकादेश व्हावा ह्मणून ' आङ् ' ग्रहण केले आहे, व ते कसे चरितार्थ ठरते हे खाली दिलेल्या प्रक्रियेवरून ध्यानात येईल ' शिव+आ + इहि ' अशा स्थितींत जर ' अकः सवर्णे दीर्घः ' ह्या सूत्राने दीर्घादेश प्रथम करून ' शिवा + इहि ' असे केले तर, ' आद्गुणः ' ह्या सूत्राने शिवेहि ' असे रूप आपोआपच सिद्ध होऊन, ' आङ् ' ग्रहण व्यर्थ ठरते पण सूत्रकार पाणिनीला ही जाणीव होती की, धातु व उपसर्ग ह्यांचे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, सवर्णदीर्घादेश न होतां, ते अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होऊन, ' शिव+एहि ' अशी स्थिति होईल, व तशी स्थिति झाल्यानंतर ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्राने वृद्धिरूप एकादेश होऊन ' शिवैहि ' असे रूप होईल तसा वृद्धिरूप एकादेश न व्हावा ह्मणून ' ओमाङोश्च ' ह्या सूत्रात ' आङ ' ग्रहण मुद्दाम केले आहे ह्यावरून देखील हे स्पष्ट होते की, जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग अशीं दोन्हीं कार्ये युगपत् प्राप्त होतात, तेथें प्रकृत परिभाषा- नं० ५१- न लागतां, अन्तरङ्ग परिभाषा- नं० ५०- लागते व बहिरङ्ग कार्य न होतां, अन्तरङ्ग कार्य होते.)

न चाक्षद्यूरित्यत्र यणि कृते ऊठोऽसिद्धत्वाद्धलि लोपापत्तिरिति वाच्यम्। अचोऽन्यानन्तर्यनिमित्तकेऽन्तरङ्गे कर्तव्ये कृते च तस्मिन्यदन्तरङ्गं प्राप्नोति तत्र च कर्तव्ये नासिद्धत्वमिति तदर्थात्। असिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वेन तद्वारणे त्वस्या वैयर्थ्यं तेनैव सिद्धेः ॥

- (— परिभाषेचा वर दिलेला अर्थ बरोबर मानल्यास,) 'अक्षद्यूः ' ह्या स्थली यणादेश झाल्यावर, वल् प्रत्याहारातील वर्ण पुढें असल्यामुळे ' य् ' लोप होण्याची आपत्ति येईल, कारण ऊठ्कार्य असिद्ध आहे—असें कोणीं ह्मटल्यास, ते ह्मणणें बरोबर नाहीं, कारण ह्या परिभाषेचा अर्थ असा आहे की अचाच्या लगेच पुढे असलेल्या निमित्तामुळे अन्तरङ्ग कार्य करण्याची प्राप्ति झाली असता, ते अन्तरङ्ग कार्य केल्यानंतर जर दुसरें अन्तरङ्ग कार्य करण्याची प्राप्ति झाली तर, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग कार्य असिद्ध—म्हणजे झालेंच नाहीं असे—मानूं नये (' अक्ष + दिव् + क्विप् + सु '

अशा स्थितीत, ' क्विप् ' हा कित् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' च्छ्वोः शूठनुनासिके च ' सू० २५६१ ह्या सूत्राने ' दिव् ' ह्यातील ' व् ' चे जागी ' ऊठ् ' होऊन, ' अक्ष+दि +ऊ+क्विप्+सु ' अशी स्थिति झाली असतां, क्विप् प्रत्ययामुळे झालेला ' ऊठ् ' बहिरङ्ग व असिद्ध–ह्मणजे झालाच नाही– व तो ' व् ' च आहे असे मानले पाहिजे, व ' ऊ ' पुढे आल्यामुळे ' दि ' ह्यातील इकाराचे जागी ' इको यणचि ' ह्या सूत्राने यणादेश केल्यावर, ' अक्ष+द्य्+ऊ+०+सु ' अशा स्थितींत, ' य् ' पुढे ' ऊ ' नसून ' व् ' च आहे असे मानल्यास, ' लोपो व्योर्वलि ' सू० ८७३ ह्या सूत्राने ' य् ' चा लोप प्राप्त होतो व तो केल्यास, ' अक्षद्यू ' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाही अशी शंकाकार शंका करितो ग्रन्थकार ह्मणतात कीं, ही शंका बरोबर नाही, कारण ' अक्ष+दिव्+क्विप्+सु ' येथे ऊठ्रूपी बहिरङ्ग कार्य केल्यानंतर यणादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्राप्त झाले आहे ते कार्य केल्यानंतर ऊठ्रूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध— ह्मणजे झालेच नाहीं व ' य् ' पुढे ' ऊ ' नसून ' व् ' च आहे असे—मानल्यास, ' य् ' लोपरूपी दुसरे अन्तरङ्ग कार्य प्राप्त होते हे दुसरे अन्तरङ्ग कार्य करणे झाल्यास देखील, पूर्वी झालेले ऊठ्रूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध मानू नये असा प्रकृत परिभाषेचा अर्थ आहे, आणि असा अर्थ असल्यामुळे, येथे ' य् ' लोप होऊं शकत नाहीं) ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ही परिभाषा अनित्य मानून ' य् ' लोपाचे निवारण करणे बरोबर नाही; तशा रीतीने ' य् ' लोपाचे निवारण केल्यास, ही परिभाषा–नं० ५१–व्यर्थ ठरेल, कारण अन्तरङ्ग परिभाषा अनित्य मानल्यानेच, ' य् ' लोपाचे निवारण होऊं शकेल (साराश, ही परिभाषा व्यर्थ ठरू नये ह्मणून तिचा वर दिलेला अर्थ बरोबर मानून त्या अर्थाच्या आधारे, ' य् ' लोपाचे निवारण करणे योग्य आहे)

अत एव नलोपः सुपिति सूत्रे कृति तुग्ग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथा वृत्रहभ्यामित्यादौ बहिर्भूतभ्याम्निमित्तकपदत्वाश्रयत्वेन बहिरङ्गतया नलोपस्यासिद्धत्वेनसिद्धे स्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । मम तु नुक्यजानन्तर्यसत्त्वाद्दोषः ॥

(ही परिभाषा आहे) ह्मणूनच, ' नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ' सू० ३५२ ह्या सूत्रांत जे ' तुक् ' ग्रहण केले आहे ते चरितार्थ ठरते. ही परिभाषा नसती तर, ' वृत्रहभ्याम् ' इत्यादि स्थली, अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताच्या पलीकडे असणाऱ्या ' भ्याम् ' ह्या प्रत्ययामुळे ' वृत्रहन् ' ह्याला पदसंज्ञा प्राप्त होऊन व त्यामुळे नूलोप होऊन तो नूलोप, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळे, झालाच नाहीं असे मानल्यास, ' तुक् ' ग्रहण व्यर्थ ठरलें असते (' वृत्र+हन्+क्विप्+भ्याम् ' अशा स्थितींत, ' स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ' सू० २३० ह्या सूत्राने ' भ्याम् ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे ' वृत्रहन् ' ह्याला पदसंज्ञा प्राप्त होते, व नंतर तशी पदसंज्ञा प्राप्त झाल्यामुळे, ' नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २३६ ह्या सूत्राने ' न् ' लोप होतो. तो नूलोप ' भ्याम् ' ह्या पलीकडे असणाऱ्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे पदसंज्ञा प्राप्त होऊन झाला असल्यामुळे, बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतो–ह्मणजे

'वृत्रह' असे पद नसून 'वृत्रहन्' असेच पद आहे असे मानले पाहिजे, आणि असे मानल्यास, 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्राने, ऱ्हस्व स्वर अन्ती नसल्यामुळे, तुगागम पावतच नाही मग पाणिनीला 'न लोप. सुप्स्वर' सू० ३५३ ह्या सूत्रात 'कृति तुग्विधो नलोप असिद्ध' असे सागण्याचे काहीच प्रयोजन नव्हते.) परतु आमच्या मते 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा असल्यामुळे, काही दोष येत नाही (कारण, लगेच पुढे असलेल्या 'क्विप्' प्रत्यय निमित्तामुळे 'अ'ला होणारे तुक्रूपी अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळी, पलीकडे असलेल्या 'भ्याम्' ह्या प्रत्ययामुळे झालेला बहिरङ्ग 'न्' लोप, ह्या परिभाषेप्रमाणे असिद्ध ठरू शकत नसल्यामुळे, तुगागमरूपी कार्य करतेवेळी तो असिद्ध समजला जावा म्हणून मुद्दाम 'नलोप सुप्स्वर' ह्या सूत्रात केलेले 'तुक्' ग्रहण चरितार्थ ठरुन वर केलेली शंका व्यर्थ ठरते)

न चैव सति ह्रस्वस्य पितीति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । तत्र हि ग्रामणिपुत्र इत्यत्रेको ह्रस्वोऽङ्य इति ह्रस्वे कृते तुकमाशङ्क्य ह्रस्वस्य बहिरङ्गासिद्धत्वेन समाहितम् । नाजानन्तर्य इत्यस्य सत्वे तत्र तदप्राप्तेरसंगतिः स्पष्टैवेति वाच्यम् । तेन भाष्येणास्या अनावश्यकत्वबोधनात् । एतज्ज्ञापकेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वबोधनस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा मानल्यास, 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' ६-१-७१ ह्या सूत्रावरील भाष्य असंगत ठरते, कारण त्या भाष्यात 'इको ऱ्हस्वोऽङ्यो गालवस्य' सू० ९९९ ह्या सूत्राने 'ग्रामणिपुत्र' असे जेव्हा (विकल्पेकरून) ऱ्हस्व रूप केले जाते तेव्हा ('ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्रान्वये,) 'तुक्' कां न व्हावा अशी शंका करून, ऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध आहे असे सागून, त्या शंकेचें भाष्यकारानी समाधान केले आहे (ग्राम+नी+क्विप्+सु+पुत्र =ग्रामणीपुत्र ग्रामणिपुत्रो वा' ह्या उदाहरणात जेव्हा विकल्पेकरून 'ग्रामणिपुत्र.' असे रूप होते तेव्हा 'तुक्' आगम कां न व्हावा अशी शंका भाष्यात काढली आहे. पण त्या शंकेचे समाधान भाष्यकार अशा रीतीने करितात कीं, लगेच पुढे असलेल्या 'क्विप्' प्रत्याला मानून 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' ह्या सूत्राने होणारे तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व पुढे असणारे उत्तरपद 'पुत्र' ह्याला मानून 'इको ऱ्हस्वोऽङ्यो गालवस्य' ह्या उत्तरपदाधिकारातील सूत्राने होणारे ऱ्हस्वरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे, म्हणून, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ह्या परिभाषेप्रमाणे, ऱ्हस्वरूपी बहिरङ्ग कार्य असिद्ध–म्हणजे झालेच नाहीं–असे मानले पाहिजे, आणि अशा रीतीने ऱ्हस्व झालाच नाही असे मानल्यास, तुगागमरूपी कार्य पावतच नाही) पण 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा असल्यामुळे, 'ग्रामणिपुत्र' ह्या वरील उदाहरणांत अन्तरङ्गपरिभाषा लागूच पडत नाहीं, म्हणून वरील भाष्य असंगत ठरतें–असे कोणी म्हटल्यास, हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण त्या भाष्याने प्रकृत परिभाषा आवश्यक नाही हे ज्ञापित होते (वास्तविक पाहिले असता,

' ग्रामणिपुत्र ' ह्या उदाहरणांत, ' नाजानन्तर्ये ' हीच परिभाषा लागू पडते याचे कारण असे कीं त्या उदाहरणांत ऱ्हस्वरूपी बहिरङ्गकार्य झाल्यावरच ऱ्हस्व इकारास, 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' ह्या सूत्रान्वये तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्याची प्राप्ति होते ऱ्हस्वकार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी, ऱ्हस्व इकाराला लगेच पुढे असलेल्या ' क्विप् ' प्रत्ययरूपी निमित्तामुळें तुगागमकार्य प्राप्त झाले असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, पूर्वी झालेले बहिरङ्ग ऱ्हस्वकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध नाहीं असेच मानले पाहिजे. व त्यामुळे तुगागम टाळता येत नाहीं, आणि ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा अन्तरङ्ग परिभाषेचा अपवाद असल्यामुळे जेथे ती परिभाषा—म्हणजे परिभाषा न० ५१—लागू पडते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा बाधित होत असल्यामुळे, तिची—म्हणजे अन्तरङ्गपरिभाषेची—प्रवृत्ति होऊं शकत नाही असे असून देखील प्रकृत उदाहरणात भाष्यकारानीं ' नाजानन्तर्ये ' ह्या परिभाषेचा उल्लेख देखील केला नाहीं व ती परिभाषा उपयोगात आणली नाहीं उलटे अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून ' ग्रामणिपुत्र ' ह्या स्थली तुगागम होत नाही असे भाष्यकारानीं म्हटले आहे ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा मानल्यास, वरील भाष्य खरोखरच, असंगत ठरते मग ते सुसंगत कसे ठरवावे ? ह्या प्रश्नाचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, जर ' नाजानन्तर्ये ' ही परिभाषा भाष्यकाराच्या मते आवश्यक असती व त्यांना मान्य असती तर, 'ग्रामणिपुत्र ' या उदाहरणात त्यानीं तिचा उल्लेख केला असता व तिचा उपयोग करून तुगागम टाळण्याचा अन्य प्रयत्न केला असता पण ज्या अर्थी त्यानीं तिचा उल्लेख देखील केला नाहीं, व उलटे अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून तुगागमाचे निवारण केले, त्यावरून हे स्पष्ट होते की, ही परिभाषा भाष्यकारानीं अनावश्यक आहे असे मानून ती स्वीकारली नाहीं सारांश ही परिभाषा भाष्यकारानीं प्रत्याख्यात केली असल्यामुळे ती स्वीकारार्ह नाहीं पण ही परिभाषा न मानली तर ' अक्षद्यू. ' इत्यादि रूपे सिद्ध कशी व्हावी हा प्रश्न सहजच उपस्थित होतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे की, अन्तरङ्गपरिभाषा अनित्य मानली म्हणजे सर्व अडचणी दूर होतात, व ' अक्षद्यू ' इत्यादि रूपे सिद्ध करण्यात काही हरकत येत नाही. जेथे अन्तरङ्गपरिभाषा लावल्यास इष्ट रूप सिद्ध होत नाहीं तेथे ती अनित्य समजून उपयोगात आणू नये व इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी) 'षत्वतुकोरसिद्ध ' ह्या सूत्रातील जे तुग्ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे त्या ज्ञापकाच्या आधारे, अन्तरङ्गपरिभाषा अनित्य आहे असे मानणेच रास्त [illegible]ते. (कारण अन्तरङ्गपरिभाषा जर नित्य असती तर 'षत्वतुकोरसिद्ध ' ह्या सूत्रात तुग्ग्रहण करण्याची काहींच गरज नव्हती. पण ती अनित्य असल्यामुळे त्या सूत्रांत तुग्ग्रहण करणे भाग पडलें व अशा रीतीने ते तुग्ग्रहण अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक ठरते)

अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये पटु ई आ इत्यत्र परयणादेशस्यानयाऽसिद्धत्वात्पूर्वयणादेशः साधितः । अत एवैषा परिभाषा भाष्ये पुनः क्वापि नोल्लिखिता ।

(ही परिभाषा अनावश्यक आहे व भाष्यकारानीं ती प्रत्याख्यात केली आहे) म्हणूनच 'अच परस्मिन्' १-१-५७ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, 'पटु+ई+आ' ह्या स्थली, अन्तरङ्गपरिभाषेप्रमाणे, परयणादेश असिद्ध ठरत असल्यामुळे, पूर्वयणादेश साधला आहे (वास्तविक 'पटु+ई+आ' या उदाहरणात 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा लागू पडते पण भाष्यकारानी तिचा उल्लेख देखील न करिता, अन्तरङ्गपरिभाषेचा उपयोग करून पूर्वयणादेशाची सिद्धि करून दाखविली आहे पूर्वयणादेश कसा सिद्ध होतो हे मागील परिभाषेत सांगितलेच आहे. साराश, या भाष्यावरून देखील हेच सिद्ध होते की भाष्यकारास प्रकृत परिभाषा संमत नव्हती, व ती त्यांना मान्य नव्हती,) म्हणूनच भाष्यात या परिभाषेचा पुनः कोठेहि उल्लेख केला नाहीं (जर ही परिभाषा भाष्यकारास आवश्यक वाटली असती व त्यानी मान्य केली असती तर त्यांनीं तिचा ठिकठिकाणी इष्टरूपसिद्धि करण्याकरिता अवश्य उपयोग केला असता)

अत एवान्तरङ्गपरिभाषानुपक्रम्य विप्रतिषेधसूत्रेऽस्या बहूनि प्रयोजनानि सन्ति तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं च दोषेषु इत्युक्त सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रे भाष्ये प्रतिविधानं च परिभाषाऽनित्यत्वाश्रयणमेवेति ध्वनितमित्यलम् ॥ ५१ ॥

(आणि हा परिभाषा भाष्यकारास संमत नाहीं) ह्मणूनच 'संप्रसारणाच्च' ६-१-१०८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत अन्तरङ्ग परिभाषेचा उपन्यास करून असे म्हटले आहे की, 'विप्रतिषेधे पर कार्यम्' १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात या अन्तरङ्ग परिभाषेची अनेक प्रयोजने दर्शविली आहेत, व त्यामुळे ही अन्तरङ्ग परिभाषा मानणे आवश्यक आहे परंतु जेथे (ही अन्तरङ्ग परिभाषा मानल्याने इष्टरूपसिद्धि न होतां) अनिष्टरूपसिद्धि होत असेल तेथे उपायान्तराने दोषाचे निवारण करावे ह्या वरील भाष्यावरून हे ध्वनित होते की, ज्या स्थली अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडते तशा स्थली (ती लावल्याने अनिष्ट रूप सिद्ध होत असल्यास) ती अनित्य मानून, उत्पन्न होणाऱ्या दोषाचे निवारण करावे (साराश जेथे इष्टरूपसिद्धि होत असेल तेथे अन्तरङ्ग परिभाषा लावावी जेथें अनिष्टरुप सिद्ध होत असेल तेथे ती परिभाषा अनित्य मानून उपयोगांत आणू नये व ती नाही असे समजून इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी. परिभाषा न. ५१ स्वीकारण्याचे काहीं कारण नाहीं.) आता विस्तार पुरे.

परिभाषा ५२

नन्वेवं गोमत्प्रिय इत्यादौ पदद्वयनिमित्तकसमासाश्रितत्वेन बहिरङ्गं लुक बाधित्वान्तरङ्गत्वाद्धल्ङ्याब्भ्यादिलोपे नुमादयः स्युरत आह—

(त्रिपादीत, आभीयाधिकारात, व परस्मैपदपरक सिचाला मानून वृद्धि करणे झाल्यास, अन्तरङ्ग परिभाषा लागत नाही व इतर सर्वत्र ती लागते आणि परिभाषा

शकतो. त्या प्रातिपदिकांहून क्विप् किंवा णिच् प्रत्यय होतेवेळीं त्याच्यापुढे कोणताहि विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'त्वमावेकवचने, तवममौ ङसि' इत्यादि सूत्राची प्राप्ति होऊ शकत नाही. म्हणून 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकांपुढे आचार क्विप् किंवा णिच् प्रत्यय आल्यास त्याच्या मपर्यन्त जागीं 'त्व' व 'म' हे आदेश अनुक्रमे व्हावे या करिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचे ग्रहण आवश्यक व चरितार्थ ठरते, व अशा रीतीने ते चरितार्थ ठरत असल्यामुळे त्या सूत्रांतील निदान 'प्रत्यय' हा शब्द या परिभाषेचा कोणत्याहि रीतीने ज्ञापक मानता येत नाही—या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकांहून जर आचारक्विप् किंवा णिच् प्रत्यय होऊं शकत असेल तरच वरील शंका उपपन्न ठरते.) पण भाष्यकारांनी 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानले असल्यामुळे युष्मद् इत्यादि प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् होतच नाहीं एवढेच नव्हे तर 'ऋम्वनत्रापोनुट्' ७-१-५४ या नुटाचे विधान करणाऱ्या सूत्रावरील भाष्यान्वये कोणत्याहि हलन्त प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् होत नाही तसेच एकवचनवाचक 'युष्मद' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून णिच् प्रत्यय देखील होऊ शकत नाही असे असल्यामुळे ('युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकापुढे क्विप् किंवा णिच् प्रत्यय आल्यास त्याच्या मपर्यन्त जागी 'त्व' व 'म' हे) आदेश होण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ ठरते हे ह्मणणे बरोबर मानता येत नाही (कारण 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून जर आचारक्विप किंवा णिच् होत असता तर भाष्यकारानीं असे ह्मटलें असते कीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रातील 'प्रत्यय' शब्दाचे ग्रहण, 'युष्मद्' व 'अस्मद्' याचे मपर्यन्त जागी त्व' व 'म' हे आदेश होण्याकरितां आवश्यक ठरत असल्यामुळे, ते सपूर्ण सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही, पण तसे न ह्मणता भाष्यकारानीं मपर्यन्तानुवृत्तिसहित ते सपूर्ण सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक ठरविले आहे, व भाष्यकाराचे ह्मणणे बरोबर नाही असे ह्मणण्याचा कोणासहि अधिकार नाही. साराश, भाष्यकारानीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे संपूर्ण सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या प्रातिपदिकाहून आचारक्विप् किंवा णिच् प्रत्यय होत नसतो.)

ननु मपर्यन्तानुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरितार्था। न चोत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायेनासिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसम्मतेन मपर्यन्तस्यैवादेशे सिद्धे तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्, तस्य श्नम्बहुजकजादौ व्यभिचारादिति चेत्। न। श्नमि मित्वेन बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाकचि प्राक्टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाभावात्॥ अत एव तस्मिन्नणिचेत्यनेन युष्माकाद्यादेशाविधानं चरितार्थम्। अन्यथाऽकञादेशमेव विदध्यात्।आक-

ङि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनान्त्यादेशस्यापत्तिरतस्तद्विधानम्। इदमेव च तज्ज्ञापकम्।

('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांत असलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति देखील या परिभाषेची ज्ञापिका मानली आहे या संबधाने शंकाकाराचे असे ह्मणणे आहे की ती अनुवृत्ति देखील या परिभाषेची ज्ञापिका मानतां येत नाहीं, कारण ज्या न्यायाच्या आधारावर ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानली जाऊं शकते तो न्याय मुळीच बरोबर नाही, व तो न्यायच जर चूक आहे तर त्याच्या आधारावर रचलेली ज्ञापकता आपोआपच चूक ठरते. दुसरे असे कीं, ती अनुवृत्ति इतर रीतीने आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे तिला या परिभाषेची ज्ञापिका मानतां येत नाही ती अनुवृत्ति कशी आवश्यक आहे हे आतां शकाकार सागतो–ज्याप्रमाणे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र इतर रीतीने आवश्यक व चरितार्थ ठरतें त्याचप्रमाणे) 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति देखील सर्वादेश होण्याची आपत्ति टाळण्याकरितां चरितार्थ ठरते ('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति न केल्यास, सर्वादेश होण्याची–ह्मणजे 'त्व' व 'म' हे आदेश अनेकाल् असल्यामुळे 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' सू० ४५ या सूत्रान्वये संपूर्ण 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या शद्वाचे जागी ते आदेश होतील आणि 'युष्म्' व 'अस्म्' एवढ्याच जागी ते आदेश होणार नाहींत. ही आपत्ति टाळण्याकरितां 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति आवश्यक असल्यामुळे चरितार्थ ठरते, आणि म्हणून ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानतां येत नाहीं. ही अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका आहे हे म्हणणे सिद्ध करण्याकरितां, जर सिद्धान्ती असे म्हणेल की,) 'असिद्धवदत्राभात्' ६–४ : २ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सागितलेल्या व भाष्यकारास समत असलेल्या 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा.' ह्या न्यायाने, 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रांत अनुवृत्ति करण्याची गरज नव्हती, (कारण जेवढ्या प्रदेशास सामान्य नियम लागतो तेवढ्याच प्रदेशास अपवाद लागतो असा न्याय आहे व तो भाष्यकाराना संमत आहे, व 'त्वमावेकवचने' ह्या सामान्य नियमाप्रमाणे, 'युष्म्' व 'अस्म्' एवढ्याच जागीं 'त्व' व 'म हे आदेश होत असल्यामुळे, आणि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे त्या सूत्राचे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' ह्या न्यायाप्रमाणे, प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असता, 'युष्म्' व 'अस्म्' एवढ्याच जागीं 'त्व' आणि 'म' हे आदेश अनुक्रमे होणारच म्हणून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रांत 'मपर्यन्तस्य' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति करण्याची गरज नव्हती, पण ती केली आहे, ह्यावरून ती अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते-असे सिद्धान्तीने ह्मटल्यास, त्यावर शंकाकार असें ह्मणतो कीं,) हे ह्मणणे बरोबर नाही कारण वर सागितलेला न्याय (सर्व ठिकाणीं लागू पडणारा नसून, 'श्नम्', 'बहुच्,' 'अकच्' इत्यादि

थलीं त्या न्यायाचा व्यभिचार–म्हणजे न लागू पडणे–स्पष्ट दिसून येतो. (कारण श्नम् ' हा ' शप् 'चा अपवाद असून देखील, दोहोंचा प्रदेश समान नाही. ' शप् ' विकरण धातूच्या पुढे लागते व ' श्नम् ' हे विकरण, त्याप्रमाणे धातूच्या पुढे न लागतां, धातूच्या अन्त्य अचापुढे लागते. तसेच ' बहुच् ' हा प्रत्यय कल्पप्, देश्य, देशीयर् ह्या प्रत्ययांचा अपवाद असूनहि तो त्याच्याप्रमाणे शब्दापुढे न होता, ' विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ' सू० २०२३ ह्या सूत्रान्वये, शब्दापूर्वी होतो, सारांश दोहोंचे प्रदेश समान नाहीत. आणि त्याचप्रमाणे ' क ' प्रत्ययाचा अपवाद ' अकच् ' हा प्रत्यय, ' क ' प्रत्ययाप्रमाणे शब्दापुढे न होता ' अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः ' सू० २०२६ ह्या सूत्रान्वये, ' टि 'च्या पूर्वी होतो. येथपर्यंत शंकाग्रन्थ आहे. ह्या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की) ही शंका बरोबर नाही. कारण ' श्नम् ' हा मित् असल्यामुळे(व ' मिदचोऽन्त्यात्परः ' सू० ३७ असे सूत्र असल्यामुळे,) तसेच ' बहुच् ' चे ठिकाणी ' पुरस्तात् ' ह्या शब्दाचे (विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ह्या सूत्रांत) ग्रहण केले असल्यामुळे आणि तसेच ' अकच् ' प्रत्यय लागतेवेळी, (' अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक्टेः ' ह्या सूत्रांत) 'प्राक्टेः' ह्या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, जरी वर सांगितलेला न्याय वर दिलेल्या तीन ठिकाणी लागू पडत नाही, तरी त्या न्यायाचा इतर ठिकाणी त्याग करण्यास कांहीच प्रमाण नाही. (सारांश, ज्या सूत्रांत विरुद्ध प्रकारचे विधान केले असेल तेवढींच सूत्रे खेरीज करून, इतर सर्वत्र ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा सामान्य नियम लागू पडतो व हा सामान्य नियम प्रकृत स्थलीं लावल्यास, ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्राचे ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे, दोहोंचा प्रदेश समान मानणे भाग आहे, व तसे मानल्यास, ज्या प्रमाणे ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्राने, एकवचनात ' युष्मद् ' व ' अस्मद् ' ह्या स्थली मपर्यन्तचे जागी ' त्व ' व ' म ' हे आदेश सांगितले आहेत त्याचप्रमाणे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या अपवादात्मक सूत्राने देखील, प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढें असतां, एकवचनात मपर्यन्तचे जागींच ' त्व ' आणि ' म ' हे आदेश होतील; ' युष्मद् ' व ' अस्मद् ' ह्या संपूर्ण शब्दाचे जागी ते आदेश मुळींच होणार नाहींत. म्हणून ' मपर्यन्तस्य ' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रात करण्याची मुळीच गरज नव्हती पण ती अनुवृत्ति केली आहे, आणि तशी अनुवृत्ति करण्यास कांही तरी विशेष कारण असलेच पाहिजे. ते कारण पुढे लवकरच सांगण्यात येईल) आणि ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' असा सामान्य नियम असल्यामुळेच, (आणि तो नियम पाणिनीला देखील मान्य असल्यामुळे ' तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' सू० १३७१ ह्या सूत्रांत ' युष्माक ' व ' अस्माक ' ह्या आदेशाचे विधान चरितार्थ ठरते; असा नियम पाणिनीस मान्य नसता तर, 'आकङ्' ह्या आदेशाचे विधान केले असते ('तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ' ह्या सूत्राऐवजी ' तस्मिन्नणि च आकङ् ' असे पाणिनीने लहानसे सूत्र करून जर ' आकङ् ' व्हावा असे म्हटले असते तर, ' आकङ्'

हा ' ङित् ' असल्यामुळे व ' ङिच ' सू० ४३ ह्या सूत्रान्वये तो अन्त्यादेश होणारा असल्यामुळे, ' तवकममकावेकवचने ' सू० १३७२ या पुढील सूत्राने सांगितलेले) ' तवक ' व 'ममक' हे युष्माक व अस्माक याचे अपवादात्मक आदेश, आकडाप्रमाणे, अन्त्यादेशच झाले असते–म्हणजे आकड् जसा युष्मद् यातील अन्त्य दकाराचे जागी झाला असता तसेच ते तवकममकादेश देखील त्याच अन्त्य दकाररूपी स्थानीच्या जागी झाले असते– व अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति आली असती ती आपत्ति टाळण्याकरिता ('तस्मिन्नणि च ' सू० १३७१ या सूत्रांत आकडाचे विधान न करिता पाणिनीने युष्माक व अस्माक या आदेशांचे) विधान केले आहे व ते विधान 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' या न्यायाचे ज्ञापक ठरते

यद्यपि विरोधे बाधकत्वमिति वार्तिकमतेऽयं न्यायो, भाष्यकारस्तु विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधकत्वमिच्छतीत्यनभिहितसूत्रस्थकैयट रीत्या नायं नियमस्तथापि युस्माकाद्यादेशविधानज्ञापित उत्सर्गः स्वीक्रियत एवेति प्रकृते न दोषः । एतद्भाष्यमपि तत्स्वीकारे मानम् ॥

जथे दोन परस्पर विरुद्ध कार्य करणारी सूत्रे एकेच वेळी एकाच स्थली प्रवृत्त होऊ शकत नहीत तेथेच एक सूत्र दुसऱ्याचे बाधक ठरते असे जे वार्तिककाराचे मत आहे ते स्वीकारल्यासच ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय लागू पडतो ' अनभिहिते ' २–३–१ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने सांगितल्याप्रमाणें ' विनापि विरोधं सत्यपि संभवे बाधनं भवति '—म्हणजे दोन सूत्रे जरी एकच वेळीं एकाच स्थलीं आपापलीं कार्ये करण्यास प्रवृत्त होऊं शकण्याचा संभव आहे तरी एक सूत्र दुसऱ्याचे बाधक ठरते—असे भाष्यकाराचे मत असल्यामुळे, या मतान्वयें वरील न्याय स्वीकारतां येत नाही. हे जरी खरे आहे तरी युष्माकादि आदेशांच्या विधानाने ज्ञापित झालेला वरील सामान्य नियम स्वीकारणेच योग्य आहे, व त्यामुळे प्रकृतस्थळी–म्हणजे युष्मद् व अस्मद् याच्या मपर्यन्त जागी ' त्व ' व ' म ' हे आदेश होण्याकरितां–तो न्याय स्वीकारण्यास कांही हरकत नाहीं. ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति ज्या भाष्यांत या परिभाषेची ज्ञापिका मानली आहे तें भाष्य देखील वरील न्याय स्वीकारण्यास प्रमाण ठरते (वार्तिककाराचे मत ' असति संभवे बाधनं भवति ' असे असून, भाष्यकाराचे मत ' सत्यपि संभवे बाधनं भवति ' असे आहे. वार्तिककाराचे मत स्वीकारल्यासच वरील न्याय सिद्ध होऊ शकतो जसे ' इको यणचि' या सूत्रानें यणादेश होणे सांगितलें आहे व ' अक सवर्णे दीर्घः ' या सूत्राने सवर्णदीर्घादेश होणें सांगितले आहे. ही दोन कार्यें परस्पर विरुद्ध असल्यामुळे, एकेच ठिकाणी युगपत् होणें असंभवनीय आहे. कारण यणादेश केल्यास सवर्ण दीर्घादेशाचे निमित्त नष्ट होतें व सवर्णदीर्घ केल्यास यणादेशाचें निमित्त नष्ट होते. जेथे जेथे 'अक सवर्णे दीर्घः ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथें तेथे 'इको यणचि' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे,

नं ५१ एवढीच तिचा अपवाद आहे,) असे जर मानले तर, 'गोमत्प्रिय ' इत्यादि स्थलीं, दोन पदाच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या समासामुळे होणारा 'सु' लुक् बहिरङ्ग व 'हल्ङ्याब्भ्यो' सू० २५२ ह्या सूत्रान्वये होणारा 'सु' लोप अन्तरङ्ग असल्यामुळे, अन्तरङ्ग सुलोप बहिरङ्ग लुकाचा बाध करून, अन्तरङ्ग सुलोप होईल, व नुमादि कार्ये होतील ('गोमान् प्रिय. यस्य=गोमत्+सु+प्रिय+सु ' अशा स्थितींत, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' सू० ६५० ह्या सूत्राने, 'गोमत+सु ' येथील 'सु' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे, पण हे सुप्रत्ययलुक्रूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. कारण समास दोन पदाशिवाय होत नसतो व पदद्वयनिमित्तामुळें होणाऱ्या समासास मानून होणारा 'सु' प्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्ग ठरतो. पण 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्' सू० २५२ ह्या सूत्रानें होणारा सुलोप त्याच्यामागे असणाऱ्या 'गोमत्' ह्या एकच हलन्ताङ्गनिमित्तामुळे होणारा असल्यामुळे अन्तरङ्ग ठरतो, व' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषेच्या आधारें बहिरङ्ग सलुक्चा बाध होऊन अन्तरङ्ग सुलोप होईल व तसे झाल्यास 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हे निषेध सूत्र प्रवृत्त होणार नाहीं व 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हे सूत्र प्रवृत्त होईल, व प्रत्यय पुढे असता जी कार्ये सांगितलीं आहेत ती, प्रत्ययलोप झाला आहे तरी, होतील, व त्यामुळे, 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ ह्या सूत्राने नुमागम, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' सू० ४२५ ह्या सूत्राने उपधादीर्घ, व 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ ह्या सूत्रानें 'त्' चा लोप होऊन, 'गोमत्प्रिय.' असे रूप न होता, गोमान्प्रिय ' असे अनिष्ट रूप होईल. तसे अनिष्ट रूप न व्हावें) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते ॥ ५२ ॥

" लुक् जरी बहिरङ्ग असला तरी तो अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा देखील बाधक होतो "

(साराश ही परिभाषा, परिभाषा ५० चा अपवाद आहे, व ही परिभाषा असल्यामुळे, बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्ग सुलोपाचा बाधक ठरून तो होतो, आणि त्यामुळे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त न होता 'न लुमताङ्गस्य' हे निषेधसूत्र प्रवृत्त होतें, व त्यामुळें नुमागमादि कार्यें न होतां 'गोमत्प्रिय 'असे इष्ट रूप सिद्ध होते. ह्या परिभाषेत 'अपि ' शब्द घातला असल्यामुळे, जसा बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा बाधक होतो तसाच पर व नित्य सूत्रांचा देखील बाधक होतो हे आपोआपच सिद्ध होते, कारण अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राच्या मानाने पर व नित्य सूत्रे दुर्बल असतात असे परिभाषा ३८ मध्ये सांगितलेच आहे ग्रन्थकाराने या परिभाषेत बहिरङ्ग सुलुक् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राचा बाधक होतो याची उदाहरणे दिलीं आहेत, पण सुलुक् पर व नित्य सूत्रांचा बाधक होतो याची उदाहरणे दिली नाहीत. म्हणून ती खालीं दिलीं आहेत. 'ह्य.' 'श्वः' इत्यादि असन्त अव्ययांना 'सु' हा विभक्ति-

प्रत्यय लावला असता, ' हल्ङ्याभ्य. ' सू० २५२ या सूत्राने सुलोप व 'अव्ययादाप्सुप ' सू० ४५२ या सूत्रानें सुलुक् पावला आहे. सुलोपाचें सूत्र परसूत्र आहे व सुलुक्चे सूत्र पूर्वसूत्र आहे. असे असून देखील या परिभाषेप्रमाणे सुलुक् सुलोपाचा बाधक होऊन सुलुक् होतो व सुलोप होत नाही. सुलोप जर परसूत्राने झाला असता तर 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र असल्यामुळे, ' अत्वसन्तस्य चाधातो.' सू० ४२५ या सूत्रान्वयें उपधा दीर्घ होण्याची आपत्ति आली असती. तसेच ' ब्रम्हिष्ठ=ब्रम्हन् +ङस्+इष्ठ' अशा स्थितींत ' टे. ' सू० १७८६ हे पर व तसेच नित्य सूत्र असून देखलि टिलोप प्रथम न होतां, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो. ' सु० ६५० या पूर्वसूत्राने सुलुक् प्रथम होतो, व तो प्रथम झाल्यामुळे, ' ब्रम्हन् ' यातील ' अन् ' या टीचा लोप होऊन ' ब्रम्हिष्ठ ' असे रूप सिद्ध होते.)

अत्र च प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेतिसूत्रं ज्ञापकम् । त्वत्कृतमित्यादौ लुगपेक्षयान्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तकेन त्वमावेकवचन इत्यनेन सिद्धे इदं व्यर्थं सत्तज्ज्ञापकम् ॥

' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' सू० १३७३ हे सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि स्थली, विभक्तिप्रत्ययरूपी निमित्त पुढें असल्यामुळे ' त्वमावेकवचने ' सू० २८९ ह्या सूत्राने (' युष्म् ' व 'अस्म् ') ह्यांचे जागीं ' त्व ' व ' म ' आदेश होणें हे कार्य, लुक्रूपी कार्याच्या अपेक्षेने, अन्तरङ्ग कार्य ठरत असल्यामुळे, व अन्तरङ्ग परिभाषेप्रमाणे, ते प्रथम होऊन) रूपसिद्धि होऊं शकत असल्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते (' त्वया कृतम् + त्वत्कृतम् ' असा समास करतेवेळीं, ' युष्मद् + टा + कृतम् ' अशा स्थितीत, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' सू० ६५० ह्या सूत्राने होणारा ' टा ' प्रत्ययाचा लुक्, मागे सांगितल्याप्रमाणे, पदद्वयनिमित्तक समासाच्या आश्रयानें होणारा असल्यामुळे, बहिरङ्ग कार्य आहे, व केवल ' टा ' ह्या विभक्तिप्रत्ययाला मानून ' त्वमावेकवचने ' सू० ३८९ ह्या सूत्रान्वये ' युष्मद् ' येथलि मपर्यन्त जागीं होणारा ' त्व ' हा आदेश अन्तरङ्ग कार्य आहे. ह्मणून असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होऊन– म्हणजे ' युष्म् ' चे जागीं ' त्व ' हा आदेश होऊन–' युष्मद् + टा + कृतम् = त्व+अद् +टा+कृतम् = त्वद् + टा+कृतम् ' अशी स्थिति झाल्यावर, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' ह्या सूत्राने बहिरङ्ग कार्य- म्हणजे ' टा ' प्रत्ययाचा लुक्–होऊन, ' त्वत्कृतम् ' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकते मग ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र पाणिनीने कशास केले ? तें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते परंतु ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळें, ते सूत्र व्यर्थ ठरत नाहीं. कारण ह्या परिभाषेप्रमाणे, लुक् जरी बहिरङ्ग असला तरी तो अन्तरङ्ग कार्याचा बाध करून प्रथम होतो म्हणून येथे, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे, ' टा ' प्रत्ययाचा लुक् प्रथम होतो, व तो प्रथम केला म्हणजे विभक्तिप्रत्यय पुढे राहत नसल्यामुळे, ' त्वमावेकवचने ' ह्या सूत्रानें ' युष्म् 'चे जागीं त्व ' हा आदेश होऊं शकणार नाहीं,

कारण, ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् सू० २६२ हे सूत्र 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ ह्या सूत्रामुळे, अशा ठिकाणी प्रवृत्त होऊं शकत नाही. म्हणून विभक्तिप्रत्यय खेरीज करून इतर प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असता देखील, 'युष्म्' व 'अस्म्' ह्याचे जागी एक-वचनात 'त्व' व 'म', असे अनुक्रमें आदेश व्हावे हे मागण्याकरितां पाणिनीला ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र, ही परिभाषा असल्यामुळे, करणे भाग पडले. साराश ही परिभाषा असल्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च हे सूत्र व्यर्थ ठरत नाही,) व ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते)

ननु तव पुत्रस्त्वत्पुत्र इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेत् । एवं तर्ह्यत्र्यमपर्यन्तग्रहणानुवृत्तिस्तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृत ॥

' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र 'तवपुत्र. त्व पुत्रः' इत्यादि स्थलीं, (' युष्म्' व ' अस्म् ' ह्याचें जागीं ' तवममौ ङसि ' सू० ३९८ इत्यादि सूत्रांनी होणाऱ्या) 'तव' व ' मम ' इत्यादि आदेशाच्या निवारणार्थ—म्हणजे प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असता युष्म् व अस्म् याचे जागी तव व मम इत्यादि आदेश न होता ' त्व ' व ' म ' असेच आदेश व्हावे या करिता—चरितार्थ आहे (म्हणून तें सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं) असे कोणी म्हटल्यास, भाष्यकार म्हणतात की तर मग ' प्रत्ययोत्तरपद-योश्च ' या सूत्रात ' मपर्यन्तस्य ' सू० ३८३ या सूत्राची जी अनुवृत्ति आहे ती अनु-वृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानावी (प्रकृत परिभाषा नसल्यास जर ' प्रत्ययोत्तर-पदयोश्च ' हे सूत्र व्यर्थ ठरत असेल व ती असल्यासच जर ते सूत्र चरितार्थ ठरत असेल तरच तें सूत्र प्रकृत परिभाषेचे ज्ञापक मानता येते. शंकाकार अशी शंका करितो कीं, प्रकृतपरिभाषा नसली तरी ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र आवश्यक आहे व तें सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं ही परिभाषा नसून देखील ते सूत्र कसे चरितार्थ व आवश्यक ठरते हें आतां शंकाकार सागतो. ' तव पुत्र. त्वत्पुत्रः, तव अयं त्वदीयः, तुभ्यम् हितं त्वद्धितम्' इत्यादि स्थलीं 'युष्मद्+ङस्+पुत्र.' युष्मद्+ङस्+छ, युष्मद् + ङे + हितम् ' अशा स्थितींत, प्रकृत परिभाषा नसल्यास, विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् प्रथम होणार नाहीं, व विभक्तिप्रत्यय पुढे कायम राहिल्यामुळे, विभक्तिप्रत्ययाला मानून ' तव', ' मम ' असे आदेश होणे हें कार्य अन्तरङ्ग, व विभ-क्तिप्रत्ययाचा लुक् होणे हे कार्य, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र नसल्यास, 'तव' व 'तुभ्य' असे आदेश प्रथम झाल्या-वर विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होईल आणि ' तव ' व ' तुभ्य ' हे आदेश जसेचे तसेच कायम राहतील व विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. 'त्वमावेकवचने' या सामान्य-शास्त्राचे बाधक ' तवममौ ङसि ' व ' तुभ्यमह्यौ ङयि ' हीं विशेषशास्त्रे असल्यामुळें, ' त्वमावेकवचने ' हें शास्त्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं, व त्यामुळे युष्मद्चे जागी 'त्व' असा आदेश होऊ शकणार नाहीं. तसा आदेश होण्याकरितां ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे

सूत्र मुद्दाम केले आहे, व अशा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं. अशी शंका शंकाकाराने केल्यावर भाष्यकार असें म्हणतात कीं, जर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र अशा रीतीने चरितार्थ ठरते तर ते सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक न मानता, त्या सूत्रात असलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानावी. भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र प्रकृतपरिभाषा असून देखील जर आवश्यक आहे तर ते सूत्र 'तवममौ ङसि' तुभ्यमह्यौ ङयि' इत्यादि सूत्राचे बाधक-म्हणजे अपवाद सूत्र मानले पाहिजे व तसे मानल्यास, 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' असा न्याय असल्यामुळे, 'तवममौ ङसि' इत्यादि उत्सर्गसूत्रानीं होणारे आदेश जसे युस्मद्, अस्मद् याच्या मपर्यंत जागी होतात तसेच 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राने होणारे 'त्व' व 'म' हे आदेश देखलि, वरील न्यायान्वये, त्याच स्थानीचे जागीं आपोआप होतील व त्यामुळे 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात केलेली 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति व्यर्थ ठरते, आणि ती व्यर्थ ठरत असून देखलि ज्या अर्थी केली आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं पाणिनीला ही परिभाषा मान्य होती. आणि अशा रीतीनें ती अनुवृत्ति, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ होऊन या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते. ती कशी ज्ञापिका ठरते हे ग्रन्थकार पुढे सांगणार आहेत.)

युष्मदादिभ्य आचारक्किप् तु न, संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्याध्रस्वनद्याप इति नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारक्किबभावाच्च । एवमेवैकार्थकाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां प्रातिपदिकणिचोऽप्यनभिधानं बोध्यम् । एतेन तत्रादेशार्थं प्रत्ययग्रहणं चरितार्थमित्यपास्तम् ॥

('प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते असे पूर्वी सांगितले आहे. यावर शंकाकार असे म्हणतो की, ते सूत्र इतर रीतीने आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं. हे खरे की, सुबन्ताहून तद्धित प्रत्यय होत असल्यामुळे 'युष्मद्' व 'अस्मद्' या केवळ प्रातिपदिकाहून तद्धित प्रत्यय होऊं शकत नाहीं हेहि खरे की, 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' असे 'शेषे लोपः' सू० ३८५ या सूत्राच्या वृत्तींत दीक्षितानीं सांगितल्याप्रमाणे त्या प्रातिपदिकांहून स्त्रीप्रत्यय देखील होऊं शकत नाहीं. 'ङ्याप् प्रातिपदिकात्' या अधिकारसूत्रान्वये त्या प्रातिपदिकाहून विभक्तिप्रत्यय होतात व ते प्रत्यय पुढे असल्यास युष्मद् व अस्मद्चे जागीं कोणते आदेश व्हावे हे पाणिनीय सूत्रात सांगितले आहे. पण जसे त्या प्रातिपदिकांहून विभक्तिप्रत्यय होतात तसेच 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य'—सू० २६६५ वरील वार्तिक-या वार्तिकान्वयें त्या प्रातिपदिकांहून क्विप् प्रत्यय होऊं शकतो, व तसेच 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' या गणसूत्रान्वये त्यांना णिच् प्रत्ययहि होऊं

ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते आणि म्हणूनच ' येन नाप्राप्ते या न्यायाने ते सूत्र ' इको यणचि ' या सूत्राचे बाधक व अपवादात्मक सूत्र ठरते. ' इको यणचि ' या सामान्य सूत्राने यणादेश जी जागा व्यापतो तीच जागा ' अकः सवर्णे दीर्घः ' या अपवादात्मक सूत्राने होणारा सवर्णदीर्घ आदेश व्यापतो, व अशाच ठिकाणी ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' हा न्याय लागू पडतो पण ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' व ' अजादेर्द्वितीयस्य सू० २१७५ व २१७६ या दोन सूत्रांनी होणारी कार्ये युगपत् एकेच स्थलीं होण्याचा संभव आहे. धातु अजादि व अनेकाच् असल्यास पहिल्याने प्रथम एकाचाचे द्वित्व करून नंतर द्वितीय एकाचाचे देखील द्वित्व करता येते. असे जरी आहे तरी ' अजादेर्द्वितीयस्य ' हे सूत्र भाष्यकाराच्या मताप्रमाणे ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' या सूत्राचे बाधक ठरते, व अशा ठिकाणीं वरील दोन सूत्रांनी होणाऱ्या द्वित्वकार्यांचा समानदेश नसल्यामुळे, 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' हा न्याय स्वीकारता येत नाहीं ग्रन्थकार म्हणतात की असे जरी आहे तरी—म्हणजे वर सांगितलेला सामान्य नियम जरी सार्वत्रिक नसला तरी-पुष्कळ ठिकाणीं लागू पडणारा आहे, आणि ज्या अर्थी तो नियम सूत्रकारास मान्य आहे व भाष्यकारांनीं देखील, 'मपयन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका आहे हे सिद्ध करण्याकरिता तो मानला आहे त्या अर्थी तो न्याय स्वीकारण्यास व प्रकृतस्थली उपयोगात आणण्यास कांही हरकत नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे हा न्याय न स्वीकारल्यास, ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका ठरू शकत नाहीं ती या परिभाषेची कशी ज्ञापिका ठरते हे ग्रन्थकार आतां पुढील पंक्तीत सांगतात.)

एवं च मपर्यन्तानुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था। तत्र चान्तरङ्गत्वाद्समासेऽप्येव सिद्धे व्यर्था सैतज्ज्ञापिका।

आणि अशा रीतीने वर सांगितल्याप्रमाणे सिद्ध झालेला ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय स्वीकारल्यास, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' या सूत्रात ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची जी अनुवृत्ति केली आहे ती ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि स्थलीं मपर्यन्त जागीं 'त्व' इत्यादि आदेश व्हावे याचें विधान करण्याच्या हेतूने केली आहे. ही परिभाषा नसती तर ' त्व ' व ' म ' असे आदेश होणे हे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते आदेश प्रथम झालेच असते व ' त्वत्कृतम् ' इत्यादि रूपें सिद्ध झालीच असती, आणि ती अनुवृत्ति व्यर्थ ठरली असती. (पण ही परिभाषा असल्यामुळे ती अनुवृत्ति चरितार्थ होते व अशा रीतीने) ती अनुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते (जर ही परिभाषा नसती तर ' युष्मद्+टा+कृतम् ' या स्थलीं अन्तर्वर्तिनी ' टा ' विभक्तीला मानून ' त्वमावेकवचने ' या सूत्राने त्वादेश होणे हे कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, त्वादेश प्रथम झालाच असता व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' या सूत्राने होणारा विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्गकार्य असल्यामुळे मागून झाला असता, व मपर्यन्तानुवृत्ति व्यर्थ ठरली

असती. पण ही परिभाषा असल्यामुळे, 'टा' या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक होणें हे कार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी लुक् प्रथम होतें, व विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् प्रथम झाल्यावर पुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामळे, 'त्वमावेकवचने' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाही, व त्वादेश होऊं शकत नाही. तो आदेश व्हावा आणि तो 'युष्मद्' च्या मपर्यन्त जागींच व्हावा याचे विधान करण्याकरिता 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र करावें लागले, व त्या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' याची अनुवृत्ति करावी लागली सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे, ती अनुवृत्ति चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेची ज्ञापिका ठरते)

ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये त्वादीनामप्राप्त्या तदपवादत्वाभावेन मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति तदाशयः ॥

(येथे अशी शङ्का उत्पन्न होते कीं, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र 'त्वमावेकवचने,' 'तवममौ ङसि' इत्यादि सूत्राचे अपवादक सूत्र असल्यामुळे, व 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' हा न्याय असल्यामुळे, 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सामान्य सूत्रांनीं जसे 'युष्मद्' व 'अस्मद्' याच्या मपर्यन्तजागी आदेश होतात, तसेच 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या अपवादक सूत्राने देखील वरील न्यायान्वये 'युष्मद्' व 'अस्मद्' याच्या मपर्यन्तजागींच 'त्व' व 'म' हे आदेश आपोआपच होतील. मग 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रात 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची अनुवृत्ति करण्याची गरज काय? या शंकेला ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की जर वास्तविक 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र 'त्वमावेकवचने' इत्यादि सूत्राचे अपवादात्मक सूत्र ठरत असलें तरच वरील शङ्का उपपन्न होते.) परंतु ही परिभाषा एकदां वर सांगितल्याप्रमाणे ज्ञापित झाल्यावर 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राच्या विषयांत–म्हणजे 'त्वया कृत त्वत्कृतम्, तव पुत्रः त्वत्पुत्रः, तुभ्यं हित त्वद्धितम्' इत्यादि उदाहरणात–'तव, मम' इत्यादि आदेशाची प्राप्तिच होत नसल्यामुळे, 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' हे सूत्र अपवादात्मक सूत्र ठरूं शकत नाहीं. त्यामुळे ते सूत्र लागतेवेळीं 'युष्मद्' व 'अस्मद्' याच्या मपर्यन्तजागीं आदेश होण्याकरिता 'मपर्यन्तस्य' या सूत्राची 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांत केलेली अनुवृत्ति चरितार्थ ठरते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. (जेथे एकाच्या सूत्राची प्रत्येक उदाहरणात अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे दुसरे सूत्र प्रवृत्त होण्यास स्थळच मिळत नाहीं व तें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते तशाच ठिकाणीं 'येन नाप्राप्ते' –परिभाषा ५८–या न्यायान्वये ते दुसरे सूत्र प्रथम सूत्राचे बाधक व अपवाद होते अन्तर्वर्तिनी विभक्तीला मानून जशी 'त्वमावेकवचने, तवममौ ङसि' इत्यादि सूत्रांची प्राप्ति होते तशीच जर अन्तर्वर्तिनी विभक्तीला मानून 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्राची प्राप्ति असती तरच तें सूत्र त्या सूत्रांचे अपवादात्मक सूत्र ठरले असते. पण प्रकृत परिभाषा असल्यामुळें, अन्तर्वर्तिनी विभक्तीचा प्रथम लुक् होऊन विभक्तीप्रत्यय पुढे राहत नाहीं व 'न लुमताङ्गस्य' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्'

या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं शकत नाही, व त्यामुळें प्रत्ययनिमित्तक कार्य होऊ शकत नाही. अशा रीतीनें ' त्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्राची प्राप्तीच होत नसल्यामुळे, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे अपवादात्मक सूत्र न ठरता, स्वतंत्र विधायक सूत्र ठरतें, आणि तें विधायक सूत्र ठरत असल्यामुळे, ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति ' हा न्याय त्या सूत्रास लागू पडत नाहीं अशा स्थितीत कोणत्या स्थानीच्या जागीं आदेश व्हावा हे सांगण्याकरिता त्या सूत्रात ' मपर्यन्तस्य ' याची अनुवृत्ति आवश्यक आहे. अशा रीतीने. ही परिभाषा असल्यामुळे, ती अनुवृत्ति चरितार्थ होते व या परिभाषेची ज्ञापिका ठरते)

यत्तु हरदत्तेनान्तरङ्गप्रवृत्तौ प्रत्यय उत्तरपदे च मपर्यन्तासंभवेन तदनुवृत्तिर्व्यर्था सती तज्ज्ञापिकेत्युक्तं, तन्न । अन्तरङ्गाणामप्यपवादबाध्यत्वेन तद्विषये तदप्रवृत्तेः ॥

हरदत्ताचे ह्मणणे असे आहे कीं, (ही परिभाषा नसल्यास, अन्तर्वर्तिनी विभक्तीला मानून ' त्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्रानीं) ' त्व ' ' म ' आदेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य केल्यावर (' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र लावतेवेळीं), प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढे असतां, ' युष्मद् ' ' अस्मद् ' ह्या शब्दाचे मपर्यन्त रूप मिळणे अशक्य आहे. (कारण एकवचनी विभक्तीला मानून ' युष्म् ' व ' अस्म ' ह्याचे जागीं ' त्व ' व ' म ' हे आदेश होऊन जात असल्यामुळे, ' युष्म्, ' ' अस्म् ' अशीं रूपें, प्रत्यय किंवा उत्तरपद पुढें असता, मिळण्याचा मुळींच संभव नाही.) ह्मणून ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रात ' मपर्यन्तस्य ' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति केली तरी काहींच प्रयोजन निष्पन्न होणार नाहीं, व ती अनुवृत्ति व्यर्थ ठरेल पण ज्या अर्थी भाष्यकारानी ती अनुवृत्ति केली आहे त्या अर्थीं, त्या अनुवृत्तीमुळे ही परिभाषा ज्ञापित होते (कारण ही परिभाषा असल्यामुळे ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्रानें होणारे बहिरङ्ग लुक्रूपी कार्य प्रथम होते, व अशा रीतीनें अन्तर्वर्तिनी विभक्तीचा लुक् प्रथम होऊन पुढे विभक्तिप्रत्यय राहत नसल्यामुळें ' युष्म् ' ' अस्म् ' ह्याचे जागीं ' त्व ' ' म ' असे आदेश होऊ शकत नाहींत, व त्यामुळे ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र लावताना. ' युष्मद्, ' ' असमद् ' ह्यांचे मपर्यन्त रूप मिळूं शकते.)—पण हें हरदत्ताचे ह्मणणे बरोबर नाहीं, कारण ही परिभाषा नसल्यास ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हें सूत्र ' त्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्राचा अपवाद ठरेल व 'अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्'–प. ५७–ह्या परिभाषेप्रमाणे,) अपवाद हा अन्तरङ्ग कार्याचा देखील बाधक होतो. (व अन्तरङ्ग कार्य प्रथम न होतां, अपवादात्मक सूत्राने सांगितलेलें कार्य प्रथम होतें.) आणि त्यामुळें ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या अपवादात्मक सूत्राच्या विषयात—ह्मणजे जेथे हे सूत्र लागू पडतें तेथे—' त्वमावेकवचने ' इत्यादि अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्राची प्रवृत्तीच होऊं शकत नाहीं. (ह्मणजे ' त्वमावेकवचने ' इत्यादि सूत्रांनीं आदेश न होता, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ह्या सूत्रानेंच आदेश होतील, ते आदेश होतेवेळी, ' युष्मद् '

' अस्मद् ' ह्यांची मपर्यन्त रूपे सापडणारच. त्यामुळे हरदत्ताचे मत स्वीकारल्यास, ' मपर्यन्तस्य ' ही अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरूं शकणार नाहीं पण वर सांगितल्याप्रमाणेच ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' ह्या सूत्रात केलेली ' मपर्यन्तस्य ' ह्या सूत्राची अनुवृत्ति ह्या परिभाषेची ज्ञापिका ठरूं शकते.)

वस्तुत इदं ज्ञापकं वार्तिकरीत्यैव भाष्यरीत्या तु वाचानिक एवायमर्थ इत्याहुः ॥

कित्येक वैयाकरणांचे असे मत आहे की ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' या सूत्रांत केलेली ' मपर्यन्तस्य ' या सूत्राची अनुवृत्ति, वार्तिककारांनी सांगितलेला नियम मानल्यास त्या नियमनुसारच, प्रकृतपरिभाषेची ज्ञापिका ठरते, पण भाष्यकारानी सांगितलेल्या नियमानुसार ती अनुवृत्ति प्रकृतपरिभाषेची ज्ञापिका ठरूं शकत नाहीं व भाष्यकारानी सांगितलेला नियम स्वीकारल्यास, ही परिभाषा वाचनिकीच मानली पाहिजे. (कारण 'असति संभवे बाधनं भवति' हा जो नियम वार्तिककारांनीं सांगितला आहे तो स्वीकारल्यासच, ' उत्सर्गसमानदेशा अपवादा भवन्ति' या न्यायाची सिद्धि होऊं शकते, पण 'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' असा भाष्यकारांनीं सांगितलेला नियम स्वीकारल्यास, वरील न्याय सिद्ध होऊं शकत नाहीं हे पूर्वीच सांगितले आहे. आणि ज्या अर्थी त्या न्याया च्या आधारावरच मपर्यन्तानुवृत्ति प्रकृत परिभाषेची ज्ञापिका ठरूं शकते त्याअर्थी हे स्पष्ट होते कीं भाष्यकारांनी सांगितलेल्या नियमान्वये तो न्याय सिद्ध होऊं शकत नसल्यामुळे, मपर्यन्तानुवृत्ति या परिभाषेची ज्ञापिका मानता येत नाही व ही परिभाषा स्वतंत्र वाचनिकीच मानली पाहिजे असे कित्येक वैयाकरण ह्मणतात. पण हे त्याचे ह्मणणें ग्रन्थकारास संमत नाहीं असे दिसतें.)

इयं सुपो धात्विति लुग्विषयैवेति केचित् । एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः न यासयोरिति सूत्रस्थाकरप्रामाण्येन लुङ्मात्रविषया । आद्ये हे त्रपु इत्यादा वनेन न्यायेन लोपं बाधित्वा लुग्भवतीति भाष्ये उक्तम् । अन्त्येऽन्तरङ्गांश्च विधीन् सर्वोऽपि लुग्बाधते न तु सुब्लुगेव । अत एव स्रनीस्रंस इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीतः पञ्चखट्व इत्यादावेकादेशा-त्प्रागेव टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुक्यकारश्रवणं न स्यादिति कैयटे उक्तम् ।

कांहीं वैयाकरणांचें असे मत आहे कीं, ही परिभाषा 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' या सूत्रानें होणाऱ्या सुप्लुकासच लागते (इतर सूत्रांनीं होणाऱ्या लुकास लागत नाहीं. परंतु हें ह्मणणे बरोबर नाहीं कारण) ' एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ' ६–१–६९ व ' न यासयोः ' ७–३–४५ ह्या सूत्रावरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, ही परि-भाषा सर्व प्रकारच्या लुकांना लागते. ' एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ' ह्या सूत्रावरील भाष्यात असें ह्मटले आहे कीं, ' हे त्रपु ' इत्यादि स्थलीं, (' स्वमोर्नपुंसकात ' स० ३१९

या सूत्राने होणारा सु प्रत्ययाचा) लुक् ('एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' सू. १९३ ह्या सूत्राने होणाऱ्या संबुद्धीच्या) सुलोपाचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बाधक ठरून तो लुक् होतो. (व लोप होत नाही. वास्तविक पाहिले असतां, 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' ह्या सूत्राच्या मानाने 'स्वमोर्नपुंसकात्' हे परसूत्र असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' ह्या सूत्रान्वये, लोप न होता लुक्च होईल. परंतु ह्या परिभाषेंत असे ह्मटले आहे कीं, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते' व ह्या परिभाषेत असलेल्या 'अपि' शब्दाचा अर्थ हा आहे कीं, बहिरङ्ग लुक् पर, नित्य, व अन्तरङ्ग कार्य सांगणाऱ्या सर्व सूत्रांचा बाधक होतो. त्यामुळे 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' हे सूत्र येथे लावण्याची कांहीं गरज नाहीं. दुसरे असे की, ते सूत्र दोन सूत्रे तुल्यबल असल्यासच लागू पडते. पण ह्या परिभाषेमुळे, पूर्वसूत्र बाध्य झाल्यामुळे, ते तुल्यबल राहत नाहीं. ह्मणून येथे ही परिभाषाच लावणे बरोबर आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणे सुलोप न होतां, सुलुक्च होतो सुलोप केल्यास, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू. २६२ हे सूत्र प्रवृत्त होईल, व 'ह्रस्वस्य गुणः' सू २४२ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन, 'हे त्रपो' असे संबुद्धीचे विकृत रूप होईल. पण सुलोप न करिता, सुलुक् केल्यास, 'न लुमताङ्गस्य' सू २६३ ह्या सूत्रान्वये, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाही व गुण होत नाही, आणि 'हे त्रपु' असे संबुद्धीचे इष्ट रूप सिद्ध होते) 'न यासयोः' ह्या सूत्रावरील भाष्यांत असे ह्मटलें आहे कीं, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' ह्या सूत्राने होणारा विभक्तिप्रत्ययाचा लुक्च सर्व अन्तरङ्ग विधींचा बाधक ठरतो असे नसून, सर्व प्रकारचा लुक्-मग तो कोणत्याहि सूत्राने सांगितला असो-अन्तरङ्ग विधींचा बाधक ठरतो आणि असे आहे ह्मणूनच, 'सनीस्रंसः' इत्यादि स्थलीं, नलोप होत नाही. ('स्रंस्+यङ्+अच्' अशा स्थलीं, 'सन्यङोः' सू० २३९५ ह्या सूत्राने द्विर्वचन होते, व 'नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसु' .. सू० २६४२ ह्या सूत्राने अभ्यासास 'नीक्' आगम होतो. त्यामुळे 'सनीस्रंस्+यङ्+अच्' अशी स्थिति झाली असतां, 'अनिदितां हल उपधायाः' सू० ४१० ह्या सूत्राने, 'यङ्' हा ङित् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'स्रन्स्' ह्यांतील उपधानकाराचा लोप पावला आहे व 'यङोऽचि च' सू० २६५० ह्या सूत्राने, अजादि 'अच्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, यङ्लुक् पावला आहे. पूर्वनिमित्तक नलोप जरी अन्तरङ्ग कार्य आहे व परनिमित्तक यङ्लुक् हे जरी बहिरङ्ग कार्य आहे तरी, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक होत असल्यामुळे, यङ्लुक् प्रथम होतो. तो प्रथम झाला ह्मणजे ङित् प्रत्यय पुढे राहत नसल्यामुळे, 'अनिदितां हल उपधायाः' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होत नाहीं व नलोप होत नाहीं येथे देखील 'न लुमताङ्गस्य' हे सूत्र असल्यामुळे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, व नलोप होत नाही) तसेच, 'पञ्चभिः खट्वाभिः क्रीत.=पञ्चखट्व' इत्यादि स्थलीं, एकादेश होण्यापूर्वीच 'टाप्' चा लुक् होतो. तो लुक् प्रथम न करिता, एकादेश

प्रथम केल्यास, व नंतर लुक् केल्यास, प्रकृत उदाहरणात (सामासिक शब्दाच्या अन्तीं) अकार राहणार नाही असे कैयटाने ह्मटले आहे. (' पञ्चाभि. खट्वाभि क्रीतः= पञ्चन्-भिस्+खट्व+टाप्+भिस्+ठक् ' येथे, ' तेन क्रीतम् ' सू० १७०७ ह्या सूत्रानें आर्हीय ' ठक् ' प्रत्यय झाला आहे, व ' अध्यर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ' सू० १६९२ ह्या सूत्राने त्या आर्हीय ' ठक् ' प्रत्ययाचा लुक् झाला आहे. ' लुक् तद्धितलुकि ' सू० १४०८ ह्या सूत्राने स्त्रीप्रत्यय ' टाप् ' चा लुक् झाला आहे, व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० ह्या सूत्राने विभक्तिप्रत्यय ' भिस् ' चा लुक् झाला आहे. ' न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २९३६ ह्या सूत्राने ' पञ्चन् ' ह्यातलि नकाराचा लोप झाला आहे. वरलि उदाहरणात, ' खट्व+टाप् (आ) ' येथे ' अकःसवर्णे दीर्घ.' या सूत्रानें सवर्णदीर्घरूप एकादेश होण्यापूर्वींच, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ' टाप् ' चा लुक् झाला आहे; आणि ह्मणूनच ' पञ्चखट्व ' असे अकारान्त रूप दिसते. जर एकादेश प्रथम केला असता व नंतर आकाराचा लुक् केला असता तर ' पञ्चखट्व् ' असे व्यञ्जनान्त रूप झाले असते सारांश वर दिलेल्या उदाहरणावरून हे स्पष्टपणे सिद्ध होते की, ही परिभाषा ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो· ' ह्या सूत्राने होणाऱ्या लुकालाच लागत नसून, सर्व प्रकारच्या लुकांना लागते.)

एतद्विरोधात्तद्राजस्येति सूत्रे कैयटेनोक्तमङ्गानतिक्रान्तोऽत्यङ्ग इत्यत्र सुपो लुकि बहुवचनपरत्वाभावात्तद्राजस्येति लुग्न स्यादिति शङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे अन्तरङ्गानपीति न्यायेनाय लुक् सुब्लुको बाधकः स्यादित्याशङ्क्य सुब्लुक एवानेन बलवत्त्वं बोध्यत इति तत्प्रौढ्येति द्रष्टव्यम् । लुगपेक्षया लुको बलवत्वस्य वक्तुमशक्यत्वादिति तदाशङ्कासमाधानं वक्तुं युक्तम् ॥

' तद्राजस्य ' २-४-६२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत 'अङ्गान् अतिक्रान्त. अत्यङ्ग:' ह्या उदाहरणात, सुप्चा-म्हणजे ' शस् ' प्रत्ययाचा-लुक् प्रथम केल्यास, बहुवचनाचा प्रत्यय पुढें नसल्यामुळे, ' तद्राज अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणार नाहीं अशी शंका काढली आहे; व त्या शङ्कापर भाष्याचे व्याख्यान करतेवेळीं कैयटानें अशी शंका उपस्थित केली आहे कीं, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' ह्या सूत्राने होणारा लुक् बहिरङ्ग आहे व ' तद्राज अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होणे हे अन्तरङ्ग कार्य आहे, त्यामुळे अन्तरङ्ग लुक् बहिरङ्ग शस्प्रत्ययलुकाचा बाधक होईल, (आणि अन्तरङ्ग अण्प्रत्ययलुक् प्रथम होईल.) व ह्या शङ्केवर उत्तर देतांना, कैयट म्हणतो कीं, ' अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुक् बाधते ' अशी परिभाषा असल्यामुळें, शस्प्रत्ययलुक् जरी बहिरङ्ग आहे तरी तो, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बलवान् ठरत असल्यामुळें, प्रथम होईल पण हें म्हणणें त्याच्या पूर्वींच्या उक्तीच्या विरुद्ध असल्यामुळे,बरोबर मानता येत नाहीं, आणि (शङ्कापर भाष्याचें समर्थन करण्याकरितां,) ही त्यानें केवळ प्रौढोक्ति केलेली

आहे. (म्हणून ती त्याज्य समजावी) एका लुकापेक्षा दुसरा लुक् अधिक बलवान ठरतो हे म्हणणे अशक्य आहे—अशा रीतीने त्याने प्रतिपादन करून, शङ्कापर भाष्याचे समर्थन करावयास पाहिजे होते. ('अङ्गान् अतिक्रान्त. अत्यङ्ग.=अति+अङ्ग+अण् + शस् + सु' येथे, 'द्व्यञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण्' सू० ११८८ ह्या सूत्राने 'अण्' प्रत्यय झाला आहे, व 'तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम्' सू० ११९३, ह्या सूत्राने, 'ते तद्राजा:' सू० ११९२ ह्या सूत्रान्वये 'तद्राजसञ्ज्ञा' प्राप्त झालेल्या त्या 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे. जर वरील उदाहरणात, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' ह्या सूत्राने 'शस्' प्रत्ययाचा लुक् प्रथम केला तर, बहुवचनाचा प्रत्यय पुढे राहत नसल्यामुळे, 'तद्राजस्य बहुषु' ह्या सूत्रान्वये 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् होणार नाहीं अशी भाष्यात शंका काढली असता, त्या शंकेच्या समर्थनार्थ कैयट असें म्हणतो कीं, 'शस्' प्रत्ययास मानून होणारा 'अण्' प्रत्ययाचा लुक् अन्तरङ्ग आहे व पलीकडे असणाऱ्या 'सु' प्रत्ययास मानून होणारा 'शस्' प्रत्ययाचा लुक् बहिरङ्ग आहे, म्हणून अन्तरङ्ग अण्लुक् बहिरङ्ग शस्लुकाचा बाधक होऊन तो प्रथम होतो—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग लुक् बलवान् ठरत असल्यामुळे तो अन्तरङ्ग लुकाचा बाधक होऊन प्रथम झाला पाहिजे. पण शङ्कापर भाष्याचे कसे तरी समर्थन करण्यास कैयटाने केलेली ही उक्ति केवळ प्रौढोक्ति —म्हणजे जिच्यात काहीं तथ्य नाहीं अशी निरर्थक उक्ति—आहे, कारण दोन्हीं लुक्च असल्यामुळे एक लुक् दुसऱ्या लुकापेक्षा बलवान् आहे असें म्हणता येत नाहीं, व असेच म्हणून त्यानें शङ्कापर भाष्याचे समर्थन करावयास पाहिजे होते. पण तसें न करिता, त्याने जे समर्थन केले आहे ती केवळ प्रौढोक्ति मानून तिचा स्वीकार करूं नये)

अनेन न्यायेनान्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकसमासादीनां च प्राबल्यं बोध्यत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ५२ ॥

ह्या परिभाषेवरून हे स्पष्ट होते कीं, (पर, नित्य अथवा) अन्तरङ्ग कार्याचा प्रतिबंध करणारा लुक् आणि तसेच त्या लुकाचे निमित्त— ह्मणजे समास इत्यादि विधि–, पर, नित्य व अन्तरङ्ग कार्यापेक्षां अधिक बलवान् ठरतात ह्याचा विस्तार इतर ग्रन्थात केला आहे. (साराश जरी ह्या परिभाषेत असे ह्मटले आहे कीं, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा बाधक होतो, तरी 'लुक्' शब्दाने अशाच लुकाचे ग्रहण करावें कीं, जो पर, नित्य किंवा अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक होत असेल जो लुक् पर, नित्य किंवा अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक होत नसेल अशा लुकाचे, ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'लुक्' शब्दाने, ग्रहण होत नाहीं जसें:—'ऋणु गतौ' ह्या तनादिगणांतील 'ऋण्' धातूचें लोटाच्या द्वितीयपुरुषाचे एकवचनाचे रूप करिताना, 'तनादिकृञ्भ्यः उ.' सू० २४६६ ह्या सूत्राने 'उ' हे विकरण लागून 'ऋण्+उ+हि' अशी स्थिति झाली

असतां, आर्धधातुक ' उ ' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ ह्या सूत्राने ऋकारास गुण पावला आहे, तसेच ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' सू० २३३४ ह्या सूत्राने ' हि ' प्रत्ययाचा लुक् पावला आहे गुणकार्य अन्तरङ्ग आहे व ' हि ' प्रत्ययाचा लुक् होणे हे बहिरङ्ग कार्य आहे. ह्या परिभाषेप्रमाणे, बहिरङ्ग ' हि ' प्रत्ययाचा लुक् प्रथम केला तरी गुणरूपी अन्तरङ्ग कार्य होईलच, कारण गुणाचे निमित्त ' उ ' प्रत्यय व लघूपधा, बहिरङ्ग लुकामुळे, नष्ट होत नाहींत. ह्मणून अशा ठिकाणीं, बहिरङ्ग लुक् अन्तरङ्ग कार्याचा विनाशक होत नसल्यामुळे, तो बलवत्तर ठरत नाहीं, व प्रथम होत नाहीं गुणरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होते व ते प्रथम झाल्यावर, ' उ ' हा संयोगपूर्व होतो. ह्मणून ' उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ' हे सूत्र प्रवृत्त होत नाहीं व ' हि ' चा लुक् होत नाहीं, आणि ' अर्णुहि ' असे रूप होते. समासविधीचे उदाहरण ' गोमत्प्रियः ' हे पूर्वी सांगितलेच आहे. ह्या उदाहरणात ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या सूत्राने होणाऱ्या लुकाचे निमित्त असणारा समास पदद्वयनिमित्तक असल्यामुळे बहिरङ्ग ठरत असून देखील, अन्तरङ्ग नुमादिकार्याचा बाधक होतो व ' गोमान्प्रियः ' असे रूप न होता, ' गोमत्प्रियः असे रूप होते ' तत्प्रयोजकसमासादीनाम् ' असा शब्द ग्रन्थात वापरला आहे, येथे ' आदि ' शब्दाने तद्धिताचे ग्रहण होते. ' घटिकः ' हे तद्धिताचे उदाहरण आहे. ' घटिकः ' ह्या उदाहरणात ' तरति ' ह्या अर्थात ' नौद्व्यचष्ठन् ' सू० १५५५ ह्या सूत्राने ' ठन् ' प्रत्यय होऊन, ' घट+टा+ठन् ' अशी स्थिति होते, व ' कृत्तद्धितसमासाश्च' सू०१७९ ह्या सूत्राने तद्धितान्ताला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे, ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' हे सूत्र प्रवृत्त होते व ' टा ' ह्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक्, ह्या परिभाषेप्रमाणे, प्रथम होतो, व तो लुक् प्रथम झाल्यामुळे, ' घट ' ह्या द्व्यचकाला ' ठन् ' प्रत्यय होतो. ' टा ' प्रत्ययाला मानून अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, ' घटेन ' असा त्र्यचक शब्द होईल, व त्यामुळे ' ठन् ' प्रत्यय होणार नाहीं. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते कीं, अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा विनाशक बहिरङ्ग लुक् व त्याचे निमित्तकारण समास व तद्धितविधि हे बलवत्तर ठरतात)

परिभाषा ५३

नन्वेवं सौमेन्द्रेऽन्तरङ्गत्वादाद्गुणे पूर्वपदात्परेन्द्रशब्दाभावेन नेन्द्रस्य परस्येति वृद्धिनिषेधो व्यर्थ । अन्तादिवद्भावस्तूभयत आश्रयणे निषिद्धः ।

(प. नं. ५१ व ५२ एवढ्याच जर प. नं. ५० च्या अपवाद मानल्या) तर 'सौमेन्द्र' ह्या स्थळीं, 'आद्गुणः' सू० ६९ ह्या सूत्राने अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास पूर्वपदापुढें 'इन्द्र' शब्द येतच नाहीं व त्यामुळे 'नेन्द्रस्य परस्य' सू० १२४० ह्या

सूत्राने केलेला वृद्धिनिषेध व्यर्थ ठरतो 'अन्तादिवच्च' सू० ७५ ह्या सूत्राने एका देशाला एकेच वेळी पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानता येत नाही. ('सोमश्च इन्द्रश्च सोमेन्द्रौ, तौ देवते यस्य स. सोमेन्द्रो याग.' ह्या स्थली, 'सास्य देवता' सू० १२२६ ह्या सूत्राने 'अण्' प्रत्यय होतो 'देवताद्वन्द्वे च' सू० १२३९ ह्या सूत्राने, पूर्वपदाच्या व उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि पावली आहे, पण 'नेन्द्रस्य परस्य' सू० १२४० ह्या सूत्राने, 'इन्द्र' शब्द पुढे असता त्या 'इन्द्र' शब्दाच्या आद्यचाला वृद्धीचा निषेध सांगितला आहे, म्हणून 'सौमैन्द्र.' असे रूप न होतां, सौमेन्द्र.' असे रूप होते आता शङ्का अशी करितात की, सोम+इन्द्र+अण्' अशा स्थितींत, 'सोम' ह्यातील अन्त्य 'अ' व इन्द्र ह्यातील आदि 'इ' ह्याचे जागीं 'आद्गुणः' ह्या सूत्राने होणारा गुणरूपी एकादेश हे अन्तरङ्ग कार्य आहे, व 'अण्' प्रत्ययाला मानून होणारे वृद्धिरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे म्हणून 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केले पाहिजे, व ते प्रथम केल्यास, 'सोमे+न्द्र+अण्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितींत, उत्तरपद 'इन्द्र' राहतच नाही; 'न्द्र' एवढेच उत्तरपद राहतें त्यामुळें 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधात्मक सूत्र व्यर्थ ठरते. कोणी असे म्हणेल की, एकादेशाला-म्हणजे 'ए' ला-आम्ही पूर्वपद 'सोम' ह्याचा अन्त्य मानूं व उत्तरपद 'इन्द्र' ह्याचा आदि मानू-म्हणजे 'सोमेन्द्र' यात 'सोमे' हे पूर्वपद 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हे उत्तरपद 'इन्द्र' च आहे असें मानू-व तसे मानल्यास, उत्तरपदांत 'इन्द्र' शब्द राहतो व त्यामुळे, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरतें, पण हे म्हणणे बरोबर नाहीं. कारण 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असे 'अन्तादिवच्च' ६-१-८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितलें आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे कीं, एकादेशाला एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त्य व उत्तरपदाचा आदि मानता येत नाही म्हणून वृद्धिनिषेधक सूत्र व्यर्थ ठरते.)

किञ्च वृद्धिरप्यत्र न प्राप्नोत्यन्तादिवत्त्वोभयाभावेऽपि पूर्वान्तवत्वेनैकादेशविशिष्टे पूर्वपदत्वेन न्द्रस्यैकदेशविकृतन्यायेन, "उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्" इत्यस्याभावेन तदाश्रयणे चोत्तरपदत्वेऽपि तस्यानच्कत्वादेकस्यैकादेशेन परस्य नित्येन यस्येति लोपेनापहारात्। न च परादिवद्भावेनैकादेशविशिष्टस्योत्तरपदत्वमेवास्त्विति तत्संभव इति वाच्यम्, उत्तरपदाद्यच्स्थानिकत्वाद् वृद्धेस्तदभावेऽप्राप्तेस्ताद्रूप्यानतिदेशात्। अन्यथा खट्वाभिरित्यादावपि पूर्वान्तवत्वेनाऽदन्तत्वे भिस ऐस्त्वापत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम्।

दुसरे असे कीं, वर दिलेल्या उदाहरणात वृद्धि देखील प्राप्त होत नाही (१) 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असे वचन असल्यामुळे जरी एकादेशाला पूर्वपदाचा अन्त मानता येतो, व तसे मानल्यास, एकादेशविशिष्ट पूर्वपद होऊन

–ह्मणजे पूर्वपद 'सोमे'असे होऊन–उत्तरपद जे 'न्द्र 'असें राहतें ते, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' या न्यायाने, जरी 'इन्द्र 'च आहे असे मानतां येते; (२) आणि तसेच, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' (हे वास्तविक सिद्धान्तीचें वचन नसून एकदेशीची उक्ति आहे ह्मणून) ते वचनच नाहीं असे समजून, व एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानून 'एन्द्र' हे 'इन्द्र' या पदाचें विकृत रूप उत्तरपदांत आहे असे जरी मानता येते तरी, 'इन्द्र' या पदांतील 'इ' एकादेशानें नष्ट होत असल्यामुळे, आणि तसेच त्या पदातील 'अ' देखील 'यस्येति च' सू० ३११ या नित्य सूत्रानें नष्ट होत असल्यामुळें, (व अशा रीतीने वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य होण्यापूर्वीच, 'इन्द्र' या पदांतील दोन्ही अच् नष्ट होत असल्यामुळे) 'इन्द्र' या शब्दांत अच् मुळींच राहत नाहीं, व तो शब्द अनचक होतो (व वृद्धि अचालाच होत असल्यामुळें येथे वृद्धीच पावत नाहीं.) (३) एकादेश जर उत्तरपदाचा आदि मानला–ह्मणचे पूर्वपद 'सोम्' व उत्तरपद 'एन्द्र' असे मानले–तर वृद्धि होऊं शकते–असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणणे देखील बरोबर नाहीं, कारण वृद्धि जी सागितली आहे ती उत्तरपदाचा आद्यच्–जो इकार–त्याला सागितली आहे. पण त्या इकाराचा, 'ए' हा एकादेश झाल्यामुळे, अभाव–ह्मणचे नाश–झाला असल्यामुळें, वृद्धीची प्राप्तिच होत नाही, व एकादेश 'ए' हा 'इ'च आहे असा (एकादेशाचे ठिकाणी) ताद्रूप्याचा अतिदेश करता येत नाहीं (ग्रन्थकारानीं 'नेन्द्रस्य परस्य' हें सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते असे वर ह्मटले आहे. ह्यावर शंकाकार तीन शंका उपस्थित करून असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करितो कीं, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र व्यर्थ ठरत नाहीं. त्याची प्रथम शंका अशी आहे कीं, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' हें जें वचन भाष्यात सांगितले आहे ते सिद्धान्तीचे मत आहे असें जरी गृहीत घेतले तरी, 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वये, एकादेशास पूर्वपदाचा अन्त किंवा उत्तरपदाचा आदि मानता येतोच 'सोम+इन्द्र' या स्थली, 'आद्गुण.' या सूत्रानें जो गुणरूपी एकादेश 'ए' झाला आहे तो पूर्वपद 'सोम' याचा अन्त मानल्यास, 'सोमे+न्द्र' अशी स्थिति होईल. अशा स्थितीत, जरी 'इन्द्र' हे उत्तरपद राहत नसून, 'न्द्र' एवढेच उत्तरपद राहते तरी, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' या न्यायाने, 'न्द्र' याला 'इन्द्र' च आहे असे मानतां येते त्यामुळे उत्तरपदांत एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द राहत असल्यामुळे, 'देवताद्वन्द्वे च' या सूत्राने दोन्ही पदांच्या आद्यचाला जी वृद्धि पावली आहे ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधात्मक सूत्र असल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाहीं, व अशा रीतीनें तें निषेधक सूत्र चरितार्थ ठरते दुसरी शंका अशी कीं, 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्' असे जें भाष्यांत सागितलें आहे ती वास्तविक सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति आहे, म्हणून ती स्वीकारार्ह नाहीं, व त्यामुळें 'ए' या एकादेशास एकेच वेळीं पूर्वपदाचा अन्त व उत्तरपदाचा आदि मानण्यांत काहींच

हरकत नाहीं, व असे मानल्यास, 'सोमे+एन्द्र' अशी स्थिति होईल, व या स्थितीत 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' हा न्याय लावून, 'सोमे' हा शब्द 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हा शब्द 'इन्द्र'च आहे असे म्हणतां येते व अशा तऱ्हेने एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द उत्तरपदात असल्यामुळे जी 'देवताद्वन्द्वे च' या सूत्राने, दोन्ही पदाच्या आद्यचाला वृद्धि पावली होती ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही व ते सूत्र चरितार्थ ठरते तिसरी शंका अशी की, 'अन्तादिवच्च' या सूत्रान्वये, 'ए' या एकादेशास उत्तरपदाचा आदि मानण्यास काहींच हरकत नाहीं, व तसे मानल्यास, 'सोम+एन्द्र' अशी स्थिति होईल अशा स्थितीत देखील, 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' या न्यायाने 'सोम' हा शब्द 'सोम' च आहे व 'एन्द्र' हा शब्द 'इन्द्र' च आहे असे मानता येते, व असे मानल्यास, एकदेशविकृत 'इन्द्र' शब्द उत्तरपदात सापडतोच, व त्यामुळे दोन्ही पदांच्या आद्यचाला जी वृद्धि पावली होती ती, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे सूत्र असल्यामुळे, उत्तरपदाच्या आद्यचाला होत नाही, व अशा रीतीने 'नेन्द्रस्य परस्य' हे सूत्र चरितार्थ ठरते ह्या वरील तिन्ही शंकांचे निरसन ग्रन्थकारानी दोन कारणे देऊन केले आहे. पहिले कारण हे की 'इन्द्र' या पदातील आद्यच् जो 'इ' तो एकादेशाने नष्ट होत असल्यामुळे व दुसरा अच् जो 'अ' तो 'यस्येति च' या सूत्राने नष्ट होत असल्यामुळे, इन्द्र' या उत्तरपदांत मुळींच अच् राहत नाही, 'न्द्र्' असे अनच्क रूप राहते, आणि त्यामुळे या ठिकाणी वृद्धीच पावत नाहीं दुसरे कारण असे की, 'एन्द्र' हे एकदेशविकृत रूप 'इन्द्र' च असे मानले तरी, एकादेश जो 'ए' त्याला 'इ' असे मुळींच मानता येत नाही कारण एकादेशाचे ठिकाणीं ताद्रूप्याचा अतिदेश करिता येत नाही—ह्मणजे ज्या दोन वर्णांचे जागी तो एकादेश झाला आहे त्या दोन वर्णांपैकीं हा कोणता तरी एक वर्ण आहे असे मानता येत नाहीं. अशा रीतीने ताद्रूप्याचा अतिदेश होऊ शकतो असे मानल्यास,) 'खट्वाभि' इत्यादि स्थलीं, ('खट्व+टाप् -भिस्=खट्वा+भिस्' अशा स्थितीत, 'अ+आ' ह्याचे जागी झालेल्या 'आ' या एकादेशास पूर्वपदाचा—ह्मणजे 'खट्व' शब्दाचा—अन्त मानल्यास—ह्मणजे पूर्वपद 'खट्वा' नसून अकारान्त 'खट्व' शब्दच आहे असे समजल्यास,—) 'अतो भिस ऐस्' सू० २०३ हे सूत्र प्रवृत्त होऊन 'भिस्' प्रत्ययाचे जागीं 'ऐस्' असा आदेश होण्याची आपत्ति येईल—ह्मणजे 'खट्वाभि.' असें शुद्ध रूप न होता, 'खट्वै' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल,—असे 'अन्तादिवच्च' ६–१–८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे (ह्या भाष्यात असे ह्मटले आहे कीं, 'न हि ताद्रूप्यमतिदिश्यते रूपाश्रया वा एते विधय., अताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति' व ह्या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, दोन अचांचे जागी जो एकादेश होतो त्या एकादेशाला त्या दोन अचांपैकी, कोणत्याहि अचाचे ताद्रूप्य प्राप्त होत नाहीं. साराश,

' अ+इ ' ह्यांचे जागी होणाऱ्या ' ए ' ह्या एकादेशास, हा अकार आहे किंवा इकार आहे, असे मानतां येत नाहीं.)

अत एव पूर्वैषुकामशम इत्यादावन्तरङ्गत्वादाद्गुणे वृद्धिर्न स्यादित्याशङ्कितम् । तदेकदेशमात्रस्य विकाराभावाच्च ॥

(एकादेशाचे ठिकाणीं, वर सांगितल्याप्रमाणे ताद्रूप्यातिदेश करितां येत नाहीं,) ह्मणूनच, 'अन्तादिवच्च' ६-१-८५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत अशी शंका केली आहे की, 'पूर्वैषुकामशम.' इत्यादि स्थली, (आद्गुण' सू० ६९ ह्या सूत्रानें) गुणेकादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि होऊं शकणार नाहीं, कारण एकादेश (दोन वर्णांचे जागी होत असल्यामुळे तो त्या दोन वर्णांपैकीं) एकवर्णाचे बदललेले रूप आहे असे मानतां येत नाहीं. ('पूर्व' व 'इषुकामशमी' ह्या दोन शब्दांचा 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' सू०७२७ ह्या सूत्रानें समास होऊन, 'पूर्वेषुकामशमी' असा सामासिक शब्द होतो ' पूर्वेषुकामशम्यां भव पूर्वैषुकामशम. ' ह्या ठिकाणी, 'तत्र भव.' सू० १४२८ ह्या सूत्रानें 'अण्' प्रत्यय होतो,व 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' सू० १४०० ह्या सूत्रानें, उत्तरपदातील आद्यच् 'इ' ह्याला वृद्धि होते, व ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्रानें 'शमी' ह्यातील ईकाराचा लोप होऊन पूर्वैषुकामशम ' असे रूप सिद्ध होते. आता 'पूर्व+इषुकामशमी+अण्' अशा स्थितीत, 'आद्गुण.' ह्या सूत्रानें गुणैकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते प्रथम केल्यास, उत्तरपदातील आद्यच् जो इकार व ज्याला ' इको गुणवृद्धी ' ह्या सूत्रान्वये इग्लक्षणा वृद्धि ' प्राचां ग्रामनगराणाम्' ह्या सूत्रानें सांगितली आहे तो इकार, एकादेश झाल्यानें, नष्ट झाला असल्यामुळे, वृद्धि होऊं शकत नाहीं एकादेश जो ' ए ' त्याला उत्तरपदाचा, 'अन्तादिवच्च' ह्या सूत्रान्वये, आद्यच् मानल्यास एकार राहतो, इकार राहत नाहीं, व वृद्धि तर इकारास विहित आहे, व तो एकादेशानें नष्ट झाला असल्यामुळे, वृद्धि व्हावी कशी ? ' एकदेशविकृतमनन्यवत् ' ह्या परिभाषेप्रमाणे एकादेश 'ए' हा 'इ' च आहे असेहि मानता येत नाहीं, कारण 'ए' हा एकादेश ' इषुकामशमी ' ह्या उत्तरपदातील आद्यच् जो इकार त्याचेच जागीं झाला नसून, पूर्वपदातील अन्त्यस्वर अकार व उत्तरपदातील आद्यच् इकार ह्या दोहोंचे जागीं झाला आहे. म्हणून तो एकादेश 'अ' आहे अथवा 'इ' आहे असे मानतां येत नाहीं त्यामुळे एकदेश प्रथम केल्यास, उत्तरपदांत आद्यच् इकार कोणत्याहि रीतीनें मिळूं शकत नसल्यामुळे, वृद्धि प्राप्त होत नाहीं)

तदुक्तं भाष्ये इन्द्रे द्वावचावेको यस्येति लोपेनापहृतोऽपर एकादेशेन, ततोऽनच्क इन्द्रशब्दः संपन्नस्तत्र कः प्रसङ्गो वृद्धेरिति ॥

भाष्यात असे म्हटले आहे की 'इन्द्र' शब्दात दोन अच्–म्हणजे 'इ' व 'अ' हे दोन स्वर–आहेत. त्यापैकीं एक अच्–' अ ' हा–'यस्येति च' ह्या सूत्रानें नाहींसा होतो, व दुसरा अच्–' इ ' हा–एकादेशानें नाहींसा होतो, अशा रीतीनें

' इन्द्र ' शब्दात अच् मुळीच राहत नाही, त्यामुळे वृद्धि होण्याचा प्रसङ्गच प्राप्त होत नाही म्हणून ' सोम + इन्द्र ' ह्यातील उत्तरपदाच्या आद्यचाला वृद्धि व्हावी कशी ? पण परिभाषा ५३ असल्यामुळे, एकादेशरूपी कार्य जरी अन्तरङ्ग आहे व वृद्धिकार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी, एकादेश प्रथम न होता, वृद्धिकार्य प्रथम होते व त्यामुळे 'सौमेन्द्र.' व ' पूर्वेषुकामशम ' ही रूपे सिद्ध होतात.)

मरुदादिभिरिन्द्रस्य द्वन्द्वे इन्द्रस्यैव पूर्वनिपातोऽत आह—

(शकाकाराची चौथी शंका अशी आहे की 'मरुत्' इत्यादि हलन्त देवतावाचक शद्वांचा 'इन्द्र' शब्दाशी देवताद्वन्द्व केल्यास, 'इन्द्र' हा शब्द उत्तरपदात आला असतां, 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र अशा ठिकाणी चरितार्थ ठरूं शकते पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण,) 'मरुत्' व 'इन्द्र' ह्या दोन देवतावाचक शब्दाचा देवताद्वन्द्व केल्यास 'इन्द्र' शद्व (अजादि व अदन्त असल्यामुळे, 'अजाद्यदन्तम्' सू० ९०४ या सूत्राने किंवा 'अभ्यर्हितं च' ह्या वार्तिकान्वये,) समासांत प्रथम येणार. ('इन्द्र ' शब्द समासात उत्तरपद होणारच नाही, व त्यामुळे 'नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषधक सूत्र व्यर्थ ठरणार 'सौमेन्द्र' ह्या ठिकाणीं, 'इन्द्र' शब्द अजादि अदन्त असल्यामुळे व तसेच 'इन्द्र' देवता सर्वात श्रेष्ठ असल्यामुळे, 'अभ्यर्हितं च' ह्या वार्तिकान्वये, 'इन्द्र' हा शब्द समासात पूर्वपद व्हावा तथापि 'सोम'शब्द चन्द्रवाचक नसून महेश्वरवाचक असल्यामुळे किंवा तो शब्द चन्द्राचा वाचक मानला तरी, साक्षात् महेश्वराने देखील त्याला आपल्या मस्तकावर धारण केल्याने तो अभ्यर्हित–म्हणजे अत्यन्त पूज्य–ठरत असल्यामुळे, 'अभ्यर्हितं च' ह्या वार्तिकान्वये, तो समासात पूर्वपद होतो हे लक्षात ठेवावें सारांश ' नेन्द्रस्य परस्य' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरण्याचे खरे कारण काय आहे हे कळावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.–

पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमन्तरङ्गोऽप्येकादेशो न ॥ ५३ ॥

" पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांना निमित्त मानून काही कार्य करावयाचे असेल तर, एकादेश अन्तरङ्ग असला तरी देखील, तो पूर्वी होत नाहीं "

अत्र च नेन्द्रस्येति निषेध एव ज्ञापक इत्यन्तादिवच्च विप्रतिषेधे परमिति सूत्रयोर्भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५३ ॥

' नेन्द्रस्य परस्य ' हें वृद्धिनिषेधक सूत्रच ह्या परिभाषेच ज्ञापक आहे असे ' अन्तादिवच्च ' ६-१-८५ व ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (सारांश, पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांच्या निमित्तामुळे होणारे कार्य बहिरङ्ग असले तरी प्रथम होते, व एकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असले तरी देखील प्रथम होत नाहीं, असे ही परिभाषा सांगत असल्यामुळे, 'नेन्द्रस्य परस्य'

हे वृद्धिनिषेधक सूत्र चरितार्थ ठरते. ' देवताद्वन्द्वे च ' ह्या सूत्राने पूर्वपद व उत्तरपद ह्यांच्या आद्यचाला, ञित्, कित्, अथवा णित् प्रत्यय पुढे असल्यास, वृद्धि सांगितली आहे त्यामुळे ' सौमैन्द्रः' असे रूप झाले असते पण ' नेन्द्रस्य परस्य ' हे वृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळे. ' इन्द्र ' ह्या उत्तरपदांतील आद्यचाला वृद्धि होत नाहीं ही परिभाषा नसती तर, एकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, प्रथम झाले असते व मग वृद्धीची प्राप्तीच झाली नसती, आणि ' नेन्द्रस्य परस्य ' हे सूत्र व्यर्थ ठरले असते या परिभाषेत असलेल्या ' एकादेश ' या शब्दाने केवळ एकादेशाचे ग्रहण न होता सर्व प्रकारच्या सन्धिकार्याचे ग्रहण होतें आणि म्हणूनच 'रात्रिमटः' हे वैकल्पिक रूप सिद्ध होऊ शकतें असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात. 'रात्रिम् अटतीति रात्र्यटः' किंवा ' रात्रिमट.' या स्थलीं, 'कप्रकरणे मलविभजादिभ्य उपसंख्यानम्'–सू० २९१९ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये 'अट्' धातूहून 'क=अ' हा कृत्प्रत्यय झाला आहे व ' अट ' हा कृदन्त शब्द ' रात्रि ' या शब्दापुढे आल्यामुळे, ' रात्रेः कृति विभाषा ' सू० १००८ या सूत्राने ' रात्रि ' शब्दास विकल्पेकरून मुमागम पावला आहे ' रात्रि+अट ' अशा स्थितीत इको यणचि ' या सूत्राने होणारे यण्रूपी सन्धिकार्य अन्तरङ्ग आहे व ' अट ' या कृदन्त उत्तरपदाच्या निमित्तामुळे होणारें मुमागमरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे तरी प्रकृत परिभाषेप्रमाणे मुमागम प्रथम होतो व तो झाल्यावर ' इको यणचि ' या सूत्राची प्राप्तीच होत नाहीं, व त्यामुळे ' रात्रिमटः ' असे वैकल्पिक रूप सिद्ध होते यणादेश प्रथम केला असता तर असे रूप सिद्ध होऊं शकले नसते)

परिभाषा ५४

नन्वेवमपि प्रधाय प्रस्थायेत्यादावन्तरङ्गत्वाद्धित्वादिषु कृतेषु ल्यप् स्यादत आह ॥

(आतांपर्यंत परिभाषा ५१ ते ५३, परिभाषा ५० च्या अपवाद ह्मणून सांगितल्या आहेत पण एवढ्या तीनच परिभाषा प ५० च्या अपवाद मानल्यास ' ल्यप् ' प्रत्यय करितांना उपस्थित होणाऱ्या अडचणी टाळता येत नाहींत. ह्मणून ग्रन्थकार ह्मणतात कीं,) असे जरी आहे तरी ' प्रधाय', ' प्रस्थाय ' इत्यादि स्थलीं हित्वादिकार्यें अन्तरङ्ग असल्यामुळे तीं (प ५० प्रमाणे) प्रथम केली पाहिजेत व नंतर ' ल्यप् ' होईल. (' प्र+धा+क्त्वा ' ह्या उदाहरणात, ' समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' सू० ३३३२ ह्या सूत्रान्वये, ' क्त्वा ' चे जागीं ' ल्यप् ' पावला आहे, आणि तसेंच ' दधातेर्हिः ' सू० ३०७६ ह्या सूत्राने, ' धा ' चे जागीं ' हि ' हा आदेश पावला आहे. ' प्रथमं धातुः साधनेन युज्यते । पश्चादुपसर्गेण ' असा नियम असल्यामुळे,

'धा' धातूचा प्रथम ' क्त्वा ' ह्या प्रत्ययाशीं संबंध होईल व तो संबंध होतांक्षणींच, 'दधातेर्हिः' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ' प्र+हि+क्त्वा ' असे होईल नंतर क्त्वान्त धातूचा उपसर्गाशीं संबंध करून समास केल्यावर, ' समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ' प्र+हि+य ' असे झाल्यावर, ' ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ' सू० २८५८ ह्या सूत्राने तुगागम होऊन ' प्रहित्य ' असें विकृत रूप होईल पण तसें रूप न होतां, ' प्रधाय ' असे रूप होतें हे कसे? तसेच, ' प्र+स्था+क्त्वा ' ह्या उदाहरणांत, ' स्था ' धातूचा ' क्त्वा ' प्रत्ययाशीं पूर्वोक्त न्यायानें प्रथम संबध केल्यास, ' घुमास्थागापाजहातिसां हलि' सू० २४६२ ह्या सूत्राने धातूच्या आकाराचा ईकार होऊन नंतर क्त्वान्त धातु व उपसर्ग ह्यांचा समास केल्यावर, 'क्त्वा' चे जागीं 'समासेऽनञ्पूर्वे' ह्या सूत्रानें ल्यबादेश होऊन, ' प्रस्थीय ' असे रूप होईल. पण तसे रूप न होता, ' प्रस्थाय ' असे रूप कसे होते? समास हा अनेकपदाश्रय असल्यामुळे, पूर्वीं सांगितल्याप्रमाणे, समासनिमित्तक ल्यप्‌रूपी कार्य बहिरङ्ग ठरते, व धातु आणि प्रत्यय एवढ्याच्याच अपेक्षेने होणारे कार्य—ह्मणजे ' धा ' चे जागीं ' हि ' असा आदेश होणे किंवा ' स्था ' यांतील ' आ ' चा ' ई ' होणें हे कार्य–अन्तरङ्ग ठरते. प. ५० प्रमाणे अन्तरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास, पूर्वोक्त उदाहरणात ल्यपाचीं विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येणार. ती आपत्ति टाळण्याकरिता,) ही परिभाषा सांगतातः—

अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब्बाधते ॥ ५४ ॥

" बहिरङ्ग ल्यप् अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्रांचा देखील बाधक होतो "

(ही परिभाषा असल्यामुळें, ल्यबादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतें व ल्यबादेश झाल्यावर ' धा ' धातूपुढें तादि कित् प्रत्यय राहत नसल्यामुळे ' धा ' चे जागीं ' हि ' असा आदेश होऊ शकत नाहीं. स्थानिवदादेश. ' या सूत्रात ' अनल्विधौ ' असा प्रतिषेध असल्यामुळें, ल्यप् प्रत्ययास स्थानिवद्भावाने तादि कित् प्रत्यय मानता येत नाहीं. तसेच ' प्र+स्था+ल्यप् ' अशा स्थितींत ल्यप् हा जरी हलादि प्रत्यय आहे व स्थानिवद्भावाने त्याला कित् मानता येतें तरी ' न ल्यपि ' सू० ३३३५ हे निषेधात्मक सूत्र असल्यामुळे ' स्था ' यातील आकाराला ईत्व होत नाही. येथें हे सांगणे अवश्य आहे की, जर अन्तरङ्गकार्यनिमित्तविनाशक ल्यप् असला तरच तो अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षां बलवत्तर ठरतो, तसा नसला तर बलवत्तर ठरत नाहीं व तशा ल्यपाला प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाहीं. जसे ' प्र+इष्+णिच्+ल्यप् ' अशा स्थितींत लघूपधगुणरूपी अन्तरङ्ग कार्याचे निमित्त णिच् आहे. ल्यप् झाल्यावर जरी ' णेरनिटि ' सू० २३१३ या सूत्राने णिलोप होतो तरी ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ या सूत्रान्वये लघूपधगुणाचें निमित्त–ह्मणजे णिच्या ठिकाणीं झालेला लोपरूपी आदेश–कायम राहतेच, ह्मणून अशा ठिकाणीं ल्यप् अन्तरङ्गकार्याचा बाधक न होता, गुणरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होतें, व ' प्र+एष्+इ+य ' अशी स्थिति झाल्यावर

' णेरनिटि ' या सूत्राने ' णि=इ ' चा लोप होऊन व ' एङि पररूपम् ' सू० ७८ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन ' प्रेष्य ' असे रूप होते. जर ल्यबादेश गुणाचा बाधक झाला असता तर, ' प्र+इष्+इ+य ' अशा स्थितीत ' ल्यपि लघुपूर्वात् ' सू० ३३३६ हें सूत्र प्रवृत्त झाले असते व ' णि ' च्या जागीं अयादेश होऊन इष्ट रूप सिद्ध झाले नसते, ही परिभाषा, परिभाषा ५० चा अपवाद आहे व या परिभाषेतील ' अपि ' हा शब्द आधिक्यार्थांत वापरला आहे असें समजूं नये, कारण ल्यप्कार्य समासनिमित्तक असल्यामुळे नेहमीच बहिरङ्ग असणार व त्याच्या मानाने पूर्वोपस्थितनिमित्तक कार्य नेहमीच अन्तरङ्ग असणार)

अदोजग्धिरिति सूत्रे कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्रहणमस्या ज्ञापकमित्यदो जग्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ ५४ ॥

' अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ' सू० २०८० या सूत्रात जे कित् ग्रहण केले आहे तेवढ्यानेच इष्ट रूप सिद्ध होत असून देखील पुन्हा त्या सूत्रांत 'ल्यप्' चें जे ग्रहण केलें आहे ते या परिभाषेचे ज्ञापक होय असे ' अदो जग्धिः ' २-४-३६ या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितलें आहे.(' प्र + अद् + क्त्वा ' अशा स्थितींत क्त्वा हा कित् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होऊं शकतो व तो केल्यानतर ' क्त्वा ' चे जागीं ल्यबादेश केल्यास, ' प्रजग्ध्य ' असे रूप सिद्ध होऊं शकते. तरी पण सूत्रात 'ल्यप्' ग्रहण केलें आहे त्यावरून हें स्पष्ट होते की, 'क्त्वा' चे जागीं होणारा ल्यबादेश बहिरङ्ग असून देखील प्रथम होतो तो प्रथम झाला म्हणजे, तादि कित् प्रत्यय पुढे न राहिल्यामुळे, अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होणार नाहीं तो व्हावा म्हणून सूत्रात पुन. ' ल्यप् ' ग्रहण केले आहे, व तें अशा तऱ्हेने ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते ह्या वरील अर्थाचा श्लोक भाष्यकारांनीं भाष्यात दिला आहे.

' जग्धौ सिद्धेऽन्तरङ्गत्वात् तिकितीति ल्यबुच्यते ।
ज्ञापयत्यन्तरङ्गाणां ल्यपा भवति बाधनम् ' ॥)

परिभाषा ५५

नन्वेवमपीयायेत्यादौ द्वित्वे कृतेऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वेन तदसिद्धिरत आह

असें जरी आहे तरी–म्हणजे प ५१ ते प. ५४ या जरी अन्तरङ्गपरिभाषेच्या अपवादात्मक परिभाषा सांगितल्या आहेत तरी–' इयाय ' इत्यादि स्थलीं द्वित्व केल्यावर सवर्णदीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, तें प्रथम केल्यास, इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. (' इ + णल् ' येथें ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' सू०

२१७७ या सूत्राने द्विर्वचन करून ' इ + इ + णल् ' अशी स्थिति झाली असता, ' अक सवर्णे दीर्घः ' सू० ८५ या सूत्राने सवर्णदीर्घकार्य पावले आहे व तसेच ' अचो ञ्णिति ' सू० २५४ या सूत्राने वृद्धि पावली आहे. पलीकडे असलेल्या 'णल् प्रत्ययाला मानून होणारे वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व त्याच्या मानाने, अलीकडे असलेल्या इकाराला मानून होणारे सवर्णदीर्घकार्य, अन्तरङ्ग आहे प० ५० प्रमाणे सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास ' इ+इ+णल्=ई+णल्=ई+अ ' अशी स्थिति होईल, व त्यानंतर वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य केल्यास ' ऐ + अ ' अशी स्थिति झाली असता, ' एचोऽयवायावः ' सू ६१ या सूत्राने ' ऐ ' चे जागी आय् ' होऊन, ' ऐ + अ = आय् + अ=आय ' असे विकृत रूप होईल, ' इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. विकृत रूप न होतां इष्ट रूप सिद्ध व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

वर्णादाङ्गं बलीयो भवति ॥ ५५ ॥

" (अङ्गाधिकारात सांगितलेले) अङ्गकार्य (सन्धिनियमाप्रमाणे होणाऱ्या) वार्णकार्यापेक्षा बलवत्तर असते. "

तेनान्तरङ्गमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा वृद्धिरिति तत्सिद्धिः ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असून देखील, वृद्धिकार्य त्याचा बाध करून प्रथम होते, व त्यामुळे ' इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते (' इ+इ+णल् ' अशा स्थितींत वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम होते, व त्यामुळे ' इ+ऐ+अ=इ+आय्+अ ' अशी स्थिति झाली असता, ' अभ्यासस्यासवर्णे ' सू० २२९० या सूत्राने अभ्यासातील इवर्णाचे जागी इयङ् आदेश होऊन ' इय्+आय्+अ=इयाय ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

अभ्यासस्यासवर्णे इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णग्रहणमस्या ज्ञापकम् । तद्धीषतुरीत्यादावियङादिव्यावृत्त्यर्थम् । एतत्परिभाषाभावे त्वीषतुरित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्तद्व्यर्थम् ।

' अभ्यासस्यासवर्णे ' या इयङादेशाचे विधान करणाऱ्या सूत्रात ' असवर्णे ' हा जो शब्द घातला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ' ईषतु ' इत्यादि स्थली इयङादेश न व्हावा म्हणून त्या सूत्रात 'असवर्णे' हा शब्द घातला आहे. ही परिभाषा नसती तर ' ईषतुः ' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग कार्याने (बहिरङ्ग इयङादेशाचा) बाध झालाच असता, व त्या सूत्रात घातलेले ' असवर्णे ' हे पद व्यर्थ ठरले असते. (एखादे सूत्र किंवा त्यांतील एखादे पद एखाद्या परिभाषेचें ज्ञापक तेव्हांच मानतां येते की जेव्हां, ती परिभाषा नसल्यास, ते सूत्र किंवा ते पद व्यर्थ ठरते व ती परिभाषा असल्यासच चरितार्थ ठरते असे पूर्वी सांगितलेच आहे आतां ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रातील ' असवर्णे ' हे पद असे आहे काय की जर ही

परिभाषा नसती तर ते व्यर्थ ठरते व ही परिभाषा असल्यामुळेच चरितार्थ ठरते ? ' अभ्यासस्य ' एवढेच जर सूत्र असते तर ' अचि श्नुधातु ' या पूर्वसूत्रातून ' अचि य्वो इयङुवङौ ' ही पदें अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा ' अभ्यासस्य य्वो इयङुवङौ स्त अचि परे सति '–ह्मणजे अभ्यासांतील इकारापुढे किंवा उकारापुढे ' अच् ' आल्यास त्याच्या जागी अनुक्रमे इयङ् व उवङ् आदेश करावे–असा अर्थ झाला असता, व त्यामुळे ' इष्+इष्+अतु. ' अशा स्थितीत ' हलादि शेष ' सू० २१७९ या सूत्राने अभ्यासातील षकाराचा लोप होऊन ' इ+इष्+अतु ' अशी स्थिति झाली असतां, सवर्णदीर्घ व इयङादेश ही दोन कार्ये युगपत् प्राप्त झाली आहेत सवर्णदीर्घ कार्याचें सूत्र पूर्वसूत्र असून इयङादेशाचें सूत्र परसूत्र आहे तरी पण सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग व इयङादेशकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळे, प० ५० प्रमाणे सवर्णदीर्घकार्यच प्रथम झाले असते व ' ईषतु ' असे इष्ट रूप सिद्ध झालेच असते. साराश, ही परिभाषा नसती तर ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रात ' असवर्णे ' हे पद नसते तरी ' ईषतुः, ऊखतु ' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकली असती, व ' असवर्णे ' हे पद व्यर्थ ठरले असते पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य असल्यामुळे त्याला हे माहित होते की ' इ+इष्+अतु ' इत्यादि स्थली इयङादेशरूप कार्य बहिरङ्ग असून देखील ते अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घरूप वार्णकार्याचा बाध करून प्रथम होईल व ' इयिषतु ' इत्यादि अनिष्ट रूपे होतील. तसे न व्हावे ह्मणून त्याने ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रात ' असवर्णे ' हे पद मुद्दाम घातले, व अशा रीतीने ते पद, ही परिभाषा असल्यामुळे, चरितार्थ होऊन या परिभाषेचें ज्ञापक ठरते.)

इयङुवङौ ह्यभ्यासस्यत्वनिमित्तकत्वाद्बहिरङ्गौ ।

(सवर्णदीर्घ कार्य अन्तरङ्ग व इयङादेश कार्य त्याच्या मानाने बहिरङ्ग आहे असे जे वर ह्मटले आहे त्याचे कारण ग्रन्थकार या पङ्क्तींत सागतात.) इयङुवङादेश होण्याकरितां ज्या इकाराचे किंवा उकाराचे जागी इयङ् उवङ् आदेश करणे आहे तो इकार किंवा उकार अङ्गावयव जो अभ्यास त्या अभ्यासाचा अवयव असला पाहिजे या निमित्ताची गरज आहे. ह्मणून इयङुवङादेशकार्य (सवर्णदीर्घ कार्याच्या मानाने) बहिरङ्ग ठरते. (सवर्णदीर्घादेश होण्याकरितां इकार उकार अमुक प्रकारचाच असावा याची मुळीच गरज नाही, त्याच्या लगेच पुढे सवर्ण ' अच् ' असला की पुरे. पण इयङ् उवङ् आदेश होण्याकरिता ' अच् ' लगेच पुढे असणे या निमित्ताची तर गरज आहेच, पण त्याखेरीज ज्या इकाराला व उकाराला इयङ् उवङ् आदेश होणे आहे तो इकार किंवा उकार अङ्गाचा अवयव जो अभ्यास त्या अभ्यासाचा अवयव असला पाहिजे या निमित्ताची देखील गरज आहे जसे ' इष्+इष्+अतुः ' येथें ' हलादिः शेष ' या सूत्राने अभ्यासांतील षकाराचा लोप झाल्यावर ' इ+इष्+अतु. ' अशी स्थिति झाली असता, सवर्णदीर्घादेश होण्याकरितां लगेच पुढे सवर्ण इकार असणे एवढ्याच निमित्ताची गरज आहे. पण इयङादेश होण्याकरितां पलीकडे असणाऱ्या ' अतुस् ' प्रत्ययाला

मानून ' इ+इष् ' याला अङ्गसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर व पूर्व इकाराला अभ्याससंज्ञा प्राप्त झाल्यावर अङ्गावयव जो अभ्यास त्याचा अवयव हा इकार आहे असे सिद्ध झाल्यानंतरच त्या इकाराला इयङादेश होऊ शकतो म्हणून पूर्वोपस्थितनिमित्तक सवर्णदीर्घादेश अन्तरङ्ग ठरतो, व त्याच्या मानाने परोपस्थितनिमित्तक इयङादेश बहिरङ्ग ठरतो. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, इयङादेश जो बहिरङ्ग मानला आहे तो संज्ञेच्या अपेक्षेमुळे बहिरङ्ग मानला नसून, परोपस्थितनिमित्तकत्वामुळे–म्हणजे त्याचे निमित्त पलीकडे असल्यामुळे–बहिरङ्ग मानला आहे. 'संज्ञापेक्ष बहिरङ्गत्वञ्च ' हा सिद्धान्त ग्रन्थकारानीं पूर्वींच प. ५० मध्ये सांगितला आहे.)

न चेयङादिरपवादो, येन नाप्राप्तिन्यायेनेयर्तीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयादिति प्राञ्चः ॥

(आतां शंकाकार अशी शंका करतो की ही परिभाषा नसली तरी, ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रातील 'असवर्णे' हे पद अन्य रीतीने चरितार्थ ठरते, आणि म्हणून ते पद या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही. ते पद अन्य रीतीने चरितार्थ ठरते हे म्हणण्याचे कारण त्याच्या मते असे आहे की, इयङ्विधायक सूत्र ' अकः सवर्णे दीर्घः ' या सूत्राचे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे ' इ+इष्+अतु ' या स्थली सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असून देखील ते प्रथम न होता, ' अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् '–प. ५७–या न्यायान्वये, इयङादेशकार्य बहिरङ्ग असून देखील, प्रथम झाले असते ते कार्य प्रथम न व्हावे व सवर्णदीर्घकार्यच प्रथम व्हावे या हेतूने ' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रात ' असवर्णे ' हे पद पाणिनींनी मुद्दाम घातले आहे व अशा रीतीने ते पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही या शंकेवर कैयटादि प्राचीन वैयाकरण असे उत्तर देतात की ही शंका व्यर्थ आहे, कारण ज्या आधारावर–म्हणजे इयङादेशविधायक सूत्र ' अकः सवर्णे दीर्घः ' याचे अपवादात्मक सूत्र आहे असे गृहीत करून–ही शंका रचली आहे तो आधारच खोटा आहे–म्हणजे ' अकःसवर्णे दीर्घः ' या सूत्राचे इयङादेशविधायक सूत्र अपवादात्मक सूत्र मुळीच ठरूं शकत नाही कारण) ' येन नाप्राप्ते ' प ५८ या न्यायान्वये ' इयर्ति ' इत्यादि सर्व उदाहरणात लागू पडणाऱ्या (' इको यणचि ' या सूत्राने होणाऱ्या) यणादेशाचेच ते इयङादेशविधायक सूत्र अपवादात्मक सूत्र ठरूं शकते (व ते सूत्र ' अकः सवर्णे दीर्घः ' याचे अपवादात्मक सूत्र ठरूं शकत नाहीं) असे प्राचीन वैयाकरणाचे मत आहे (जेथे जेथे एखादे सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहत असतां, दुसऱ्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे त्या सूत्रास आपले कार्य करण्याकरिता एकहि उदाहरण मिळत नाही, व ते सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते, तशाच ठिकाणीं ' येन नाप्राप्ते ' या न्यायान्वये, ते सूत्र अपवादात्मक सूत्र मानले जाते जेथे दोन सूत्रे आपापल्या विषयात चरितार्थ ठरतात तेथे ' येन नाप्राप्ते ' हा न्याय मुळींच लागू पडत नाही. ' अकः सवर्णे दीर्घः ' हे सूत्र अशा प्रकारचे नाही की जेथे जेथे

'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे त्याची अवश्यप्राप्ति आहे. कारण 'इयर्ति' या उदाहरणांत जुहोत्यादिगणातील 'ऋ' धातचे द्वित्व केल्यावर 'ऋ+ऋ' अशा स्थितींत 'अर्तिपिपर्त्योश्च' सू० २४९३ या सूत्राने अभ्यासातील ऋकाराचे जागी इकार होऊन, व 'उरण् रपरः' सूत्राने त्या इकारास रकारागम होऊन, व नंतर 'हलादिः शेषः' या सूत्राने त्या रकाराचा लोप होऊन, 'इ+ऋ+ति' अशी स्थिति झाली असतां, येथे जशी 'इको यणचि' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे तशी 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्राची मुळीच प्राप्ति नाहीं म्हणून जेथे जेथे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे 'अकःसवर्णे दीर्घः' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे हे म्हणणे चूक ठरते त्यामुळे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र 'अकः सवर्णे दीर्घः' याचे अपवादात्मक सूत्र मानता येत नाहीं आणि म्हणून शंकाकाराने उपस्थित केलेली शंका व्यर्थ ठरते असे प्राचीन वैयाकरण म्हणतात)

परे त्वेतत्परिभाषाभावेऽभ्यासस्येति सूत्रमेव व्यर्थम् ।

इतर वैयाकरणाचे असे मत आहे कीं (व हेच ग्रन्थकाराचे मत आहे असे समजावे, कारण ग्रन्थकार जेव्हा 'परे तु' या शब्दांनीं पंक्ति सुरू करून भिन्न मत सांगतात तेव्हा ते स्वतःचेच मत सांगत असतात.) ही परिभाषा नसल्यास, ('अभ्यासस्यासवर्णे' या सूत्रातील 'असवर्णे' एवढेच पद व्यर्थ न ठरता) ते संपूर्ण सूत्र व्यर्थ ठरते. (कारण 'इ' व 'उ' ने सुरू होणाऱ्या एकाच् धातूचे द्विर्वचन करून 'हलादिः शेषः' या सूत्राने अभ्यासातील हलाचा लोप केल्यावर, अभ्यासापुढे सवर्णच 'इ व उ' येऊं शकतो, गुण किंवा वृद्धि केल्याशिवाय अभ्यासातील 'इ' व 'उ' पुढे असवर्ण अच् येणे शक्य नाही सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग व इयङुवङादेशकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य प्रथम झाल्यावर अभ्यासातील 'इ' व 'उ' पुढे कोणताहि अच् राहत नसल्यामुळें, त्या 'इ' व 'उ' चे जागीं इयङ् उवङ् आदेश होऊंच शकत नाहीत, व त्यामुळे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळण्याचा संभव नसल्यामुळे, ते संपूर्ण सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते. पण भाष्यकारांनी तर असे म्हटले आहे कीं कोणतेहि पाणिनीय सूत्र किंवा त्या सूत्रातील एक अक्षर देखील व्यर्थ ठरूं शकत नाहीं म्हणून ज्याअर्थी पाणिनीने हे सूत्र मुद्दाम केलें आहे त्याअर्थी त्या सूत्रावरूनच हें स्पष्ट होते की गुणवृद्धिरूप अङ्गकार्य बहिरङ्ग असून देखील ते, अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ वार्णकार्याचा बाध करून, प्रथम होते. अशा रीतीनें त्या सूत्रानेच ही परिभाषा ज्ञापित होते, व ही परिभाषा असल्यामुळेच, ते सूत्र व्यर्थ न ठरतां, चरितार्थ ठरते.)

न चेयेषेयायेत्यादौ चरितार्थम् । तयोरपि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च द्विर्वचनेचीतिरूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे कृते पुनः प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घापत्तेः ।

आता शंकाकार अशी शंका करितो की, ही परिभाषा नसून देखील इयेष, इयाय इत्यादि रूपें सिद्ध होण्याकरितां, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे, कारण 'इष्+णल्' किंवा 'इ+णल्' अशा स्थितीत, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सू० २१७६ या सूत्रानें द्विर्वचन व तसेंच 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ व 'अचो ञ्णिति' सू० २५४ या सूत्रांनी 'इष्' येथें लघूपधगुण व 'इ' येथें वृद्धि पावली आहेत. गुण व वृद्धि सांगणारीं सूत्रें, द्विर्वचन सांगणाऱ्या सूत्राच्या मानानें, परसूत्रें असल्यामुळे, 'पूर्वात्पर बलवत्' या न्यायान्वयें गुण व वृद्धि प्रथम होऊन 'एष्+णल्' व 'ऐ+णल्' अशी स्थिति झाल्यावरच द्विर्वचन करितां येतें. द्विर्वचन केल्यावर 'हलादि शेषः' सू० २१७९ या सूत्रानें अभ्यासातील हलाचा लोप होऊन, व 'ह्रस्वः' सू० २१८० या सूत्रानें अभ्यासांतील 'ए' व 'ऐ' चा, 'एच इक् ह्रस्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रान्वयें, ह्रस्व इकार होऊन, 'ए+एष्+णल्=इ+एष्+णल्' व 'ऐ+ऐ+णल्=इ+ऐ+णल्' अशी स्थिति झाली असतां अभ्यासातील इकारापुढें असवर्ण अच् येत असल्यामुळे, त्या इकाराचे जागी इयङादेश होण्याकरितां 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र आवश्यक आहे, व अशा रीतीनें तें संपूर्ण सूत्र व्यर्थ न ठरतां चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तें सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाहीं—या शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं,) इयेष, इयाय इत्यादि रूपें सिद्ध करण्याकरितां 'अभ्यासस्यासवर्णे' हें सूत्र चरितार्थ—ह्मणजे आवश्यक—आहे हें ह्मणणें बरोबर नाहीं, कारण 'द्विर्वचनेऽचि' सू० २२४३ या सूत्रानें पूर्वरूपाचा अतिदेश केला असल्यामुळे, द्विर्वचन करण्यापूर्वी केलेलें गुणकार्य व वृद्धिकार्य, द्विर्वचन करतेवेळीं, नाहींसें होतें असें होत असल्यामुळे, द्विर्वचन केल्यानंतर जेव्हां गुण व वृद्धि यांची (व तसेंच सवर्णदीर्घकार्याची युगपत्) प्राप्ति होते तेव्हां सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, बहिरङ्ग गुणकार्य व वृद्धिकार्य यांचा बाध करून, तें सवर्णदीर्घकार्य प्रथम होण्याची आपत्ति येते. (व ही परिभाषा न मानल्यास ती आपत्ति टळू शकत नाहीं. 'द्विर्वचनेऽचि' या सूत्रांत 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' या पूर्वसूत्रांतून 'स्थानिवदादेशः' हीं पदें अनुवृत्त होत असल्यामुळें, त्या सूत्राचा 'द्विर्वचननिमित्ते अचि परे सति अजादेश स्थानिवद्भवति—ह्मणजे द्वित्त होण्याचें निमित्त असा अच् पुढें असल्यास द्विर्वचन करण्यापूर्वी अचाचे जागीं झालेला गुणवृद्धिरूप आदेश, द्विर्वचन करतेवेळीं, स्थानिवत् समजावा—असा अर्थ होतो सारांश गुणवृद्धिकार्य प्रथम केल्यावर गुणवृद्धिरूप आदेश ज्या अचाचे जागीं झाला आहे तो झालाच नाहीं व पूर्वींचाच अच् कायम आहे असें समजून द्विर्वचन केलें पाहिजे अशा प्रकारचें, आदेशाचा अपहार—ह्मणजे नाश—करून आदेशाचे जागी पूर्वस्वरूप अचच आहे असें सांगणारें, हें सूत्र असल्यामुळे, गुण व वृद्धिकार्य प्रथम करून 'एष्+णल्' व 'ऐ+णल्' अशी स्थिति झाली असतां देखील द्विर्वचन करतेवेळीं, गुणरूप आदेश 'ए' व वृद्धिरूप आदेश 'ऐ' 'इ' च आहे असें समजून द्विर्वचन करावें लागतें, व तसें केल्यास पुनः 'इ+इष+णल्' व इ+

इ+णल् ' अशीच स्थिति होते अशा स्थितीत पुनः सवर्णदीर्घकार्य व गुणवृद्धिकार्य या दोहोंची युगपत् प्राप्ति झाली असतां, सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते प्रथम होऊन ' ईष+णल् ' व ' ई+णल् ' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत अभ्यासापुढे उत्तरखंडांत असवर्ण अच् येणे अशक्य असल्यामुळे, ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे इयङु-वङादेशविधायक सूत्र व्यर्थ ठरते पण ही परिभाषा असल्यामुळे द्विर्वचन केल्यानंतर गुणरूप किंवा वृद्धिरूप अङ्गकार्य बहिरङ्ग असून देखील, ते अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घरूप वार्णकार्याचा बाध करून, प्रथम होत असल्यामुळे, अभ्यासातील इकारापुढे असवर्ण अच् येतो व त्यामुळे ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे संपूर्ण सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरि-भाषेचे ज्ञापक ठरते.)

न चेयर्तीत्यादौ तच्चरितार्थम् । तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे उरित्येव ब्रूयात् । य्वोरित्यनुवर्तते । इणो यणिति साहचर्याद्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम् । अर्तेरिवर्णस्येयङित्यर्थः । अभ्यासस्यार्ताविल्यभ्यासस्यार्तेरिति गुरुत्वान्न युक्तम् ॥

(पुन शंकाकार अशी शका करितो की, जुहोत्यादिगणातील ' ऋ ' धातूची ' इयर्ति ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरितां ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र आवश्यक आहे ते सूत्र नसल्यास, ' इयर्ति ' इत्यादि इष्ट रूपाची सिद्धि होणे अशक्य आहे. कारण ' ऋ+ऋ+ति ' अशा स्थितींत ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' सू० २४९३ या सूत्राने अभ्यासातील ऋकाराचे जागी इकारादेश होऊन, व उरण् रपरः ' या सूत्राने त्या इकारास रकारागम होऊन, व ' हलादिः शेष ' या सूत्राने त्या रकाराचा लोप होऊन, ' इ+ऋ+ति ' अशी स्थिति झाली असतां, अशा स्थितींत सवर्णदीर्घाची मुळीच प्राप्ति नसून, इयङादेशाची किंवा यणादेशाची प्राप्ति आहे यणादेश न होता, गुण झाल्यावर इयङादेशच व्हावा म्हणून, ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र मुद्दाम केले आहे. ते सूत्र नसल्यास, अभ्यासांतील इकाराचे जागी इयङादेश होऊं शकणार नाही, व ' इयर्ति ' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. अशा रीतीने ते सूत्र ' इयर्ति ' इत्यादि रूपे सिद्ध होण्याकरितां आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, त्याला प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाही.—या शंकेवर उत्तर देताना ग्रन्थकार म्हणतात की, ही शका देखील बरोबर नाही. हे खरे आहे की ' ऋ ' धातूच्या अभ्यासांतील इकाराचे जागी इयङादेश होण्याकरिता, एखादे सूत्र आवश्यक आहे पण एक ' ऋ ' धातु खेरीजकरून दुसरें असे कोणतेहि उदाहरण नाही की जेथे अभ्यासांतील इकारापुढे किंवा उकारापुढे, गुणवृद्धिकार्य केल्याशिवाय, असवर्ण अच् येऊ शकतो. म्हणून तेवढ्या एकाच उदाहरणासाठी ' अभ्यासस्यासवर्णे ' असें मोठे सामान्यसूत्र करण्याची काहींच गरज नव्हती. ' न ह्येकमुदाहरण योगारम्भं प्रयोजयति ' —म्हणजे एकाच उदाहरणाकरितां सामान्य सूत्र कधींहि केले जात नाही—असा भाष्य-

कारांनी सिद्धांत सांगितला असल्यामुळे, अनेक उदाहरणांस लागू पडत असल्यासच सामान्यसूत्र केले जात असते. केवळ एक उदाहरणाकरितां सामान्यसूत्र केले जात नसून, तेवढ्याच उदाहरणास लागू पडणारें असे लहानसें विशेषसूत्र केले जात असते. जसें, उणादि 'नि' प्रत्ययान्त 'अग्नि' शब्दाहून 'अग्नेर्ढक्' सू० १२३६ या सूत्राने ढक्प्रत्यय होणे सांगितले आहे. इतर कोणत्याहि निप्रत्ययान्त शब्दाहून ढक प्रत्यय होत नसल्यामुळे 'निप्रत्ययान्तात् ढक्' असे सामान्यसूत्र न करिता, 'अग्नि' एवढ्याच शब्दास लागू पडणारें अग्नेर्ढक्' असे विशेषसूत्र केले आहे. पण पाणिनीने तर प्रकृत स्थली अनेक उदाहरणास लागू पडणारें असे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सामान्यसूत्र रचले आहे. ह्मणून) 'ऋ' धातूची 'इयर्ति' इत्यादि रूपे सिद्ध करण्याकरिता ते सूत्र चरितार्थ ठरते हे ह्मणणे बरोबर नाही तेवढाच–ह्मणजे 'ऋ' धातूच्या अभ्यासांतील इकाराचे जागी इयङ् आदेश व्हावा एवढाच–जर ते सूत्र करण्याचा हेतु असता तर (पाणिनीने 'अभ्यासस्यासवर्णे' असे लांबलचक सामान्यसूत्र न करिता) 'उ' एवढेच (लहानसें विशेष) सूत्र केले असते, व त्या सूत्रात ('अचि श्नुधातु' या पूर्वसूत्रातून) य्वो' हे पद अनुवृत्त झाले असते, व 'इणो यण्' हे सूत्र जवळ असल्यामुळे त्या सूत्राच्या साहचर्याने व (भाष्यकारादिकांच्या) व्याख्यानाने, 'उ' या सूत्राने 'ऋ' धातूचेच ग्रहण झाले असते, व त्या सूत्राचा 'अर्तेरिवर्णस्येयङ्'—ह्मणजे 'ऋ' धातूच्या इवर्णाचे जागी इयङ् करावा–असा अर्थ झालाच असता 'अभ्यासस्यार्तो' किंवा 'अभ्यासस्यार्ते' एवढे देखील मोठे विशेषसूत्र रचणे योग्य झाले नसते. (कित्येक प्राचीन वैयाकरण असे ह्मणतात की केवळ 'ऋ' धातूकरिता 'अभ्यासस्यार्तो' किंवा 'अभ्यासस्यार्ते' अशीं सूत्रें असलीं पाहिजे होती. पण ग्रन्थकार ह्मणतात कीं एवढी मोठी विशेषसूत्रे करण्याची गरज नाही, कारण 'अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः' प १३३ असा न्याय असल्यामुळे एवढी मोठी विशेषसूत्रे करणें अनुचित झाले असतें, व 'उ.' या लहानशा सूत्रानेच काम भागले असते, कारण 'ऋ' धातूचीं रूपे करिताना जो इकार येतो तो 'अर्तिपिपर्त्योश्च' या सूत्रान्वयें अभ्यासातच येतो ह्मणून 'अभ्यासस्य' हे पद देखील विशेषसूत्रांत घालण्याची गरज पडली नसती. पण 'उ' असे विशेषसूत्र न करिता ज्याअर्थी पाणिनीने अनेक उदाहरणाना लागू पडणारे 'अभ्यासस्यासवर्णे' असें सामान्यसूत्र केले आहे त्याअर्थी त्या सूत्रावरूनच हे ज्ञापित होते की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस मान्य होती, व ही परिभाषा असल्यामुळेच त्याला तसे सामान्यसूत्र करावे लागले. अशा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते)

न च ए ऐ ओ औ शब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिटीयङाद्यर्थं तत्सूत्रमावश्यकं, तथा ओणृधातोर्ण्वुलन्तादिच्छाक्यजन्तात्सन्युवोणकीयिषतीत्याद्यर्थमावश्यकमिति वाच्यम् । षाष्ठप्रथमाह्निकान्तस्थभाष्य-

प्रामाण्येन तेषामनभिधानात् । अन्त्ये द्वितीयद्विर्वचनस्यैव सत्वेन त्वदुक्त-प्रयोगस्यैव दुर्लभत्वात् । एवं च संपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकता युक्ता ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो की, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्य.क्विब्वा वक्तव्य.' सू० २६६५ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये) ए, ऐ, ओ, औ, यांना आचार क्विप् करून ('सनाद्यन्ता धातव' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा प्राप्त झालेल्या) त्या आचारक्विबन्त नामधातूंचा लिट् केल्यास, इयडादेश होण्याकरिता 'अभ्यास-स्यासवर्णे' हे सूत्र आवश्यक आहे (जसे 'ए+क्विप्+लिट्=ए+ए+लिट्' अशा स्थितींत 'ह्रस्व:' सू० २१८० या सूत्राने अभ्यासांतील 'ए' च्या जागी, 'एच इक् ह्रस्वादेशे' सू० ३२३ या सूत्रान्वये, ह्रस्व इकार होऊन त्या इकारापुढे असवर्ण 'ए' हा अच् येतो अशा ठिकाणीं अभ्यासातील इकाराचे जागी इयङ् आदेश होण्याकरितां 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र आवश्यक आहे अशी शंकाकाराची शंका आहे. सारांश केवळ 'ऋ' धातूचीं रूपे सिद्ध करण्याकरिताच वरील सूत्र आवश्यक आहे असे नसून, ए, ऐ, ओ, औ या क्विबन्त नामधातूहून लिट् केला असतां त्या सूत्राची गरज आहेच. एवढेच नव्हे तर) भ्वादिगणातील 'ओणृ अपनयने' या धातूला 'ण्वुल्' करून व त्या ण्वुलन्त शब्दाहून 'क्यच्' प्रत्यय करून, तशा क्यच्-प्रत्ययान्त नामधातूचे सनाचे रूप केल्यास देखील 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र आवश्यक आहे. ('ओण्' धातूला 'ण्वुल्' प्रत्यय लावला असता 'ओणक असे रूप होते, व त्या 'ओणक' शब्दाहून 'सुप आत्मन क्यच्' सू० २६५७ या सूत्राने इच्छार्थी क्यचप्रत्यय केल्यास 'ओणकीय' असे रूप होते, व या क्यजन्ताहून 'सन्' केल्यास, 'सन्यडो.' सू० २३९५ या सूत्राने द्विर्वचन केल्यावर 'ओ+ओणकीय +सन्=उ+ओणकीय+सन्' अशी स्थिति झाली असता, अभ्यासांतील उकारापुढे 'ओ' हा असवर्ण अच् येत असल्यामुळे त्या उकाराचे जागी उवङ् आदेश होण्या-करितां देखील, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सामान्यसूत्र आवश्यक आहे या शंकेवर उत्तर देतांना ग्रन्थकार असे ह्मणतात कीं) ही शंका बरोबर नाही, कारण भाष्याच्या सहाव्या अध्यायाच्या प्रथमान्हिकाच्या शेवटील सूत्रांत–ह्मणजे 'दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च' ६–१–१२ या सूत्रात–(जेथे 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे) जे भाष्यकारांनीं ह्मटले आहे त्याच्या आधारानेच हे सिद्ध होते कीं, (ए, ऐ, ओ, औ याना क्विप्प्रत्यय होऊन तशा नामधातूंचा) प्रयोग कोठेहि आढळत नाही. (अशा प्रकारचे प्रयोग जर भाषेत रूढ व प्रचलित असते तर भाष्यकारानीं 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानले नसते, कारण तशा नामधातूंचीं लिटाचीं रूपे केली असता, अभ्यासांतील इकाराचे व उकाराचे जागीं इयङ्, उवङ् आदेश होण्याकरिता ते सूत्र आवश्यक ठरलें असते.) दुसऱ्या उदाहरणांत—ह्मणजे 'उवोणकीयिषति' हे जे शंकाकाराने दुसरे उदाहरण

दिले आहे त्या उदाहरणांत ('यथेष्टं नामधातुषु' या वार्तिकाने प्राप्त झालेल्या द्वित्वाचेहि 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू० २१७६ हे सूत्र नियामक असल्यामुळे) द्वितीय एकाचाचेच द्विर्वचन प्राप्त असल्यामुळे, उर्वोणकीयिषति' असे रूप सिद्ध होऊंच शकत नाही. (कारण 'ओणकीय+सन्' येथे अनेकाच् धातु अजादि असल्यामुळे, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य ' सू० २१७५ हे सूत्र लागू पडत नाही व प्रथम एकाचाचे द्वित्व होऊं शकत नाही, द्वितीय एकाचाचेच द्वित्व होऊ शकते, व यामुळे शंकाकाराची शंका व्यर्थ ठरते) वरील विवेचनावरून हे सिद्ध होते की, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानणे योग्य आहे (कारण ही परिभाषा नसल्यास, एक 'ऋ' धातु खेरीज करून इतर कोठेहि हे सूत्र चरितार्थ ठरत नाही, व केवळ 'ऋ' धातूकरिता असे सामान्यसूत्र मुळीच केले नसते ही परिभाषा असल्यामुळेच ते सूत्र करावे लागले अशा रीतीने या परिभाषेमुळे ते सूत्र चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते)

यद्यपि भाष्ये यदयमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोतीति ग्रन्थेनासवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते तथापि न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवतीति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । अग्रेऽपि नैतदस्ति ज्ञापकमर्त्यर्थमेतत्स्यादित्यनेन सूत्रसार्थक्यमेव दर्शितमसवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तु तद्व्यावर्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् ॥

''यदयमभ्यासस्यासवर्णे इत्यसवर्ण ग्रहणं करोति'' ह्या भाष्यग्रन्थावरून जरी असे दिसून येते की 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रातील असवर्ण' शब्दाचे ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक भाष्यकारानी मानले आहे, तथापि ह्या उक्तीच्या समर्थनार्थ ' न ह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपराभ्यासो भवति' म्हणजे गुण अथवा वृद्धि झाल्याशिवाय अभ्यासापुढे असवर्ण अच् येऊंच शकत नाही–असे जे भाष्यात प्रतिपादन केले आहे यावरून हे स्पष्ट होते कीं, भाष्यकाराच्या मते, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे, पुढे त्याच भाष्यांत शंका उपस्थित करून असे म्हटलें आहे की, हे सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं, कारण हे सूत्र 'ऋ' धातूकरिता चरितार्थ ठरू शकते, व असें म्हणून, भाष्यकारांनी संपूर्ण सूत्राची सार्थकता दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे जर त्या सूत्रातील 'असवर्णे' एवढेच पद भाष्यकाराच्या मते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक असते तर, ते पद सूत्रातून गाळले असतां, कोणता दोष उपस्थित होईल हे स्पष्ट दाखवून तेवढ्याच पदाची सार्थकता दाखविणारे उदाहरण शंकापरभाष्यात दिले असते. (संपूर्ण सूत्राची सार्थकता दाखविणारे उदाहरण त्या शंकापरभाष्यांत भाष्यकारांनी दिले नसते)

न चाकृतव्यूहपरिभाषयेयेषेत्यादौ सवर्णदीर्घाप्राप्तिर्यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुणः स्यादिति संभावनायाः सत्वेन परिभाषाप्रवृत्तेः सूपपादत्वादिति कथं सम्पूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति वाच्यम् । तस्या असत्वात् । सत्वे वैत-

द्भाष्यप्रामाण्येन यत्रान्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव तन्निमित्त विनाशकबाहिरङ्गविधेः प्राप्तिस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकाराच्च ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो की) ' अकृतव्यूहा पाणिनीया' ही परिभाषा ५६ असल्यामुळे ' इयेष' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घ आदेश होण्याची प्राप्तीच नाही, कारण सवर्णदीर्घ न केल्यास गुण होईल (व गुण झाल्याने अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ कार्याच्या निमित्ताचा नाश होईल) असा संभव असल्यामुळे. अशा ठिकाणी 'अकृतव्यूहा ' ही परिभाषा लागू पडते म्हणून 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे संपूर्ण सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक कसे ठरू शकणार? ('इ+इष्+णल्' किंवा 'इ+इ+णल्' या स्थली सवर्णदीर्घकार्याची तसेच गुणवृद्धि कार्याची युगपत् प्राप्ति आहे. अशीकडे असलेल्या ' इ ' या निमित्तामुळे होणारे सवर्णदीर्घ कार्य अन्तरङ्ग आहे, व पलीकडे असलेल्या 'णल्' या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारे गुणवृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे म्हणून प० ५० प्रमाणे अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ कार्याची प्रथम प्राप्ति होते. पण ' अकृतव्यूहा' ' ही परिभाषा, प० ५० ची अपवादात्मक परिभाषा असल्यामुळे, ती या स्थली प० ५० ला प्रवृत्त होऊ देत नाहीं, कारण गुणवृद्धिकार्य जरी बहिरङ्ग आहे तरी ते असे आहे कीं, ते केल्याने अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घ कार्याचे निमित्त जो सवर्ण इकार त्याचा, इकाराचे जागी ' ए ' असा गुण किंवा ' ऐ ' अशी वृद्धि झाल्याने, नाश होणार, म्हणून येथे अन्तरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही, व ' अकृतव्यूहा ' हीच परिभाषा लागू पडते, व त्या परिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्ग कार्य न करिता गुणवृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य प्रथम केल्यास ' इ+एष् + अ ' व ' इ + ऐ+अ ' अशी स्थिति झाली असतां, अभ्यासातील इकारापुढे उत्तरखंडांत असवर्ण ' अच् ' येत असल्यामुळे, त्या इकाराचे जागी इयङ् आदेश होण्याकरिता ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र आवश्यक व चरितार्थ ठरते, आणि त्यामुळे तें सूत्र प्रकृत परिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाही—अशी शंकाकाराची शंका आहे. यावर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं, वास्तविक पाहिले असतां, ज्या परिभाषेच्या आधारावर—म्हणजे ' अकृतव्यूहा ' या परिभाषेच्या आधारावर—ही शंका उपस्थित केली आहे ती परिभाषा भाष्यांत कोठेहि पठित नसल्यामुळे) तशी परिभाषाच नाही, व ती परिभाषा आहे असे मानले तरी ज्या भाष्यात ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र प्रकृत परिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे त्या भाष्याच्या आधाराने हे सिद्ध होते की अन्तरङ्गकार्य प्रवृत्त होण्याच्या योग्य कालानंतर—म्हणजे अन्तरङ्ग कार्य प्रथम झाल्यानंतर—तशा पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्ग कार्याच्या निमित्ताचा नाश करणारे बहिरङ्ग कार्य प्राप्त होत असेल तर तशाच ठिकाणीं 'अकृतव्यूहा ' ही परिभाषा लागू पडते. (जसे ' भाषायां सदवसश्रुवः ' सू० ३०९७ या सूत्रान्वये ' सद् ' या धातूपुढे असलेल्या लिटाचे जागीं ' क्वसु=वस् ' असा आदेश केल्यास 'सद्+क्वसु=वस्' अशा स्थितींत 'वस्वेकाजाद्घसाम्' सू० ३०९६ या सूत्रानें 'वस्' प्रत्ययाला इडागम पावला आहे तो इडागम केल्यावर व तसेंच लिटाचे जागी 'क्वसु' हा आदेश झाला असल्यामुळें, व तो प्रत्यय 'कित्' असल्यामुळें, 'अत एकहल्मध्ये'

सू० २२६० या सूत्रान्वये इडागमापूर्वी 'एत्व' व अभ्यासलोप केल्यावर ' सेद्+इ+वस= सेदिवस् अशी स्थिति होते, व या सेदिवस् शब्दाला ' कृत्तद्धितसमासाश्च सू १७९ या सूत्रान्वये प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते नंतर या प्रातिपदिकास द्वितीयाविभक्तीच्या बहुवचनाचा शस्' प्रत्यय लावला असता 'वसो सम्प्रसारणम् सू० ४३५ या सूत्राने ' वस् यातील वकाराला सम्प्रसारणकार्य प्राप्त होते पूर्वकालिक इडागमकार्य अन्तरङ्ग व उत्तरकालिक सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग आहे तरी पण बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य असे आहे की, ते केल्यास इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त, जे वस्-प्रत्ययाचे वलादित्व, त्याचा, वकाराचे जागी उकार झाल्याने, नाश होतो म्हणून, येथे सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग असून देखील अन्तरङ्गकार्याची निवृत्ति करते व त्यामुळे इडागम नाहीसा होऊन ' सेद् + उ+अस् + शस ' अशी स्थिति झाली असत, ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्रान्वये पूर्वरूप एकदेश झाल्यावर सेद् + उस +अस् = सेदुष ' असे रूप होते या उदाहरणात इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य करून-नंतर सम्प्रसारणरूप बहिरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे म्हणून येथे अकृतव्यूहा ' ही परिभाषा लागते पण ' इयाय, इयेथ या उदाहरणात अन्तरङ्गकार्य झाल्यानंतर बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति झाली नसून दोन्ही कार्ये युगपत् प्राप्त झाली आहेत त्यामुळे या उदाहरणात ' अकृतव्यूहा ही परिभाषा लागू पडत नाही जेथे अन्तरङ्ग व बहिरङ्ग कार्य युगपत प्राप्त होते, तशा ठिकाणीं ' अकृतव्यूहा ' ही परिभाषा लागते असे मानल्यास, ज्या ज्ञापकतर भाष्यात अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे ते भाष्य असंगत ठरते पण भाष्य प्रमाण मानलेच पाहिजे, व अकृत-व्यूहा ही परिभाषा भाष्यकारास मान्य होती असे गृहीत घेऊन चालल्यास, व ही परिभाषा अन्तरङ्ग व बहिरङ्गकार्ये युगपत् प्राप्त झाली असता देखील लागू पडते असे मानल्यास, भाष्यकारानी ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र प्रकृत परिभाषेचे ज्ञापक मानले नसते पण त्यानी ते सूत्र ज्ञापक मानले असल्यामुळें हे स्पष्ट होते की 'अकृतव्यूहा ' ही परिभाषा अन्तरङ्ग व बहिरङ्गकार्यें युगपत् प्राप्त झालीं असता लागू पडत नाही म्हणून शंकाकाराची शंका ज्या आधारावर रचली आहे तो आधारच खोटा असल्यामुळे ती शंका व्यर्थ ठरते सारांश ' इयेथ ' इत्यादि स्थली अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घकार्याची प्राप्तीच नाहीं हे म्हणणे बरोबर नाहीं पण प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, सवर्णदीर्घरूप वार्णकार्य अन्तरङ्ग असून देखील ते प्रथम न होता गुणवृद्धिरूप बहिरङ्ग अङ्गकार्य प्रथम होते व त्यामुळे अभ्यासातील इवर्णापुढे उत्तरखंडात असवर्ण ' अच् येतो म्हणून असवर्ण ' अच् पुढे आला असता इकाराचे जागी इयङ् आदेश व्हावा याकरिता, ही परिभाषा असल्यामुळे, ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र चरितार्थ होऊन या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)

न चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घपीयायेत्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णस्यसवर्ण इयङ्विधानेन सूत्रं चरितार्थम् । न चाचिश्नुवित्यनेन सिद्धि ,

वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्याऽसवर्णपदेनाभ्यासोत्तरखण्ड-सबन्ध्यसवर्णाच एव ग्रहणाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षया परिभाषाज्ञापक-त्वस्यैवौचित्याच्चेत्याहुः ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो कीं) ‘ इयाय ’ इत्यादि स्थलीं सवर्ण-दीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते प्रथम केले तरी सवर्णदीर्घ एकादेशाला पूर्व वर्णाचा अन्त समजून तो अभ्यास आहे असे मानता येते, व तो ईवर्ण असल्यामुळे, व त्याच्या लगेच पुढे असवर्ण ‘णल् = अ’ हा अच् येत असल्यामुळे, ईकराचे जागीं इयङ् आदेश होण्याकरिता ‘ अभ्यासस्यासवर्णे’ हे सूत्र चरितार्थ ठरते अशा ठिकाणी ‘अचिश्नुधातु’ सू० २७१ या सूत्राने इयङादेश होऊं शकतो (असे सिद्धान्तीने म्हटल्यास) ते म्हणणे बरोबर नाही. (कारण ‘अचो ञ्णिति’ सू० २५४ हे वृद्धिविधायक सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, ‘ अचि श्नुधातु ’ या पूर्वसूत्राने वृद्धीचा बाध होणे शक्य नसल्यामुळे, इयङादेश न होतां, वृद्धि होईल. ती वृद्धि न होता इयङादेश व्हावा म्हणून) वृद्धीचा बाध होण्याकरिता ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ हे अपवादात्मक सूत्र केले आहे. (व अशा रीतीने ते सूत्र आवश्यक ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही अशी शंकाकाराची शंका आहे. त्याचा सर्व कटाक्ष ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ हे सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही हे सिद्ध करण्याकडे आहे ‘ वादी भद्रन्न पश्यति ’ या म्हणीप्रमाणे तो या गोष्टीकडे लक्ष देत नाही की त्याची शंका बरोबर ठरल्यास जरी ‘ अभ्यासस्यासवर्णे ’ हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येणार नाही तरी ‘ इयाय, इयेष ’ इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहींत त्याचा हेतु इष्ट रूपसिद्धि होणें हा नसून, सिद्धान्तीचे म्हणणे कोण्यातरी रीतीनें हाणून पाडावे एवढाच दिसतो. तो म्हणतो की ‘ इ+इ+णल् ’ अशा स्थितीत सवर्णदीर्घ व वृद्धि या दोन कार्यांची युगपत् प्राप्ति आहे. पण सवर्णदीर्घकार्य वृद्धिकार्याच्या मानाने अन्तरङ्ग असल्यामुळे, सवर्णदीर्घकार्य प्रथम होऊन ‘ ई+णल् ’ अशी स्थिति झाली असता ‘ई’ या एकादेशास ‘ अन्तादिवच्च ’ सू० ७५ या सूत्रान्वये अभ्यासाचा अन्त मानता येतो, व तसे मानल्यास—म्हणजे ‘ ई ’ हा अभ्यासवर्ण आहे असे मानल्यास—त्याच्या लगेच पुढे ‘ णल् =अ ’ हा असवर्ण अच् येत असल्यामुळे, त्या ईकाराला ‘ अचो ञ्णिति ’ या सूत्रान्वये वृद्धि न होतां, त्या ईकाराचे जागीं इयङादेश व्हावा म्हणून ‘ अभ्यास-स्यासवर्णे ’ हे अपवादात्मक सूत्र मुद्दाम केले आहे, व ते सूत्र आवश्यक असल्यामुळे या परिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाही पण त्याची शंका बरोबर आहे असे मानल्यास ‘ इयाय ’ असे इष्ट रूप सिद्ध न होतां, ‘ ई+अ=इय्+अ=इय’ असे विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल या शंकेवर ग्रन्थकार असें उत्तर देतात की, ही शंका निरर्थक आहे, कारण ‘ पूर्वोऽभ्यास. ’ सू० २१७८ या सूत्रान्वये पूर्वखंडाला अभ्यास अशी संज्ञा होते. यांत ‘ पूर्व ’ हा शब्द सापेक्ष असल्यामुळे त्याने उत्तरखंडाचा आपोआपच आक्षेप होतो. अशा रीतीनें पूर्वखंड व उत्तरखंड यांचे नेहमी सान्निध्य राहत असल्यामुळे,

त्या) मानिल्यामुळे (' अभ्यासस्यासवर्णे ' या सूत्रातील) ' असवर्णे ' या पदाने उत्तरखंडात असणाऱ्या असवर्ण अचाचेच ग्रहण होऊ शकते. ('णल्=अ' हा उत्तर-खंडाचा भाग नसून उत्तरखंडाच्या पलीकडे असतो, व त्यामुळे ' असवर्णे ' या पदाने उत्तरखंडाच्या पलीकडे असणाऱ्या असवर्ण णल्चे ग्रहण करिता येत नाही. साराश ज्या आधारावर वरील शंका रचली आहे तो आधार चूक ठरत असल्यामुळें ती शंका व्यर्थ ठरते) दुसरे असे की ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र ' अचि श्नु ' या सूत्राने प्राप्त जो इयङादि आदेश, त्याचे बाधक अशा 'अचो ञ्णिति' या सूत्राचे बाधक व अपवादात्मक आहे असे मानण्यापेक्षा ते सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक आहे हे मानणे अधिक योग्य आहे (कारण दोन्हीं सूत्रे सारखीं प्रमाणभूत असल्यामुळे त्याच्यात बाध्यबाधकभाव मानण्यात गौरव आहे, जेथे गत्यन्तर नाहीं तेथेच बाध्यबाधकभाव मानणे योग्य आहे)

सा चेयं धर्मिग्राहकमानादाङ्गवार्णयोः समानकार्यित्व एव ।

(' धर्मी ' म्हणजे परिभाषा, तिचे ' ग्राहक ' म्हणजे ज्ञापक असे जे ' मान ' म्हणजे प्रमाण, ते प्रमाण म्हणजे ' अभ्यासस्यासवर्णे ' हे सूत्र आहे.) ह्या सूत्रावरून असे स्पष्ट होते की, जेव्हा वर्णकार्य व अङ्गकार्य एकाच कार्याला प्राप्त होते तेव्हाच ही परिभाषा लागू पडते. कारण ते ज्ञापकसूत्र अशाच ठिकाणी लागू पडते की जेथें अङ्गकार्याचा जो कार्यी आहे तोच वर्णकार्याचा कार्यी आहे. (जसे ' इ+इ+णल् ' येथे मधल्या ' इ ' ला वृद्धिरूप अङ्गकार्य ' अचो ञ्णिति ' ह्या अङ्गाधिकारातील सूत्राने पावले आहे, तसेच ' अक सवर्णे दीर्घ ' या सूत्राने त्याच ' इ ' ला सवर्ण दीर्घादेशरूपी वार्णकार्य,—म्हणजे संधिकार्य-पावले आहे दोन्हीं कार्यांचा कार्यी एकच असल्यामुळे, ह्या उदाहरणात, प्रकृत परिभाषा लागू पडते व वार्णकार्य न होतां, अङ्गकार्य होते तसेच ' इ+इष्+णल् ' येथे ज्या ' इ ' ला गुणरूपी अङ्ग-कार्य ' पुगन्तलघूपधस्य च ' ह्या अङ्गाधिकारातील सूत्राने पावले आहे त्याच ' इ ' ला सवर्णदीर्घरूप वार्णकार्य पावले आहे म्हणून दोन्ही कार्यांचा कार्यी एक असल्यामुळे ह्या उदाहरणात देखील, प्रकृत परिभाषा लागू पडते. परंतु जेथे दोन्ही कार्यांचा कार्यी एक नाही तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं जसें —भ्वादिगणातील ' गाङ् गतौ ' ह्या धातूचे लटाचे प्रथमपुरुषाचें द्विवचन करिताना ' गा+शप्+आताम् ' अशा स्थितींत, ' टित आत्मनेपदानां टेरे ' सू० २२३३ हे सूत्र लावले असता, ' गा+अ+आते ' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत, ' आतो ङितः ' सू० २२३५ ह्या अङ्गाधिकारांतील सूत्राने अदन्त अङ्गापुढे असणाऱ्या ' आते ' ह्या ङित् प्रत्ययाच्या आकारास इयादेश पावला आहे. तसेंच ' अकः सवर्णे दीर्घः ' ह्याने ' गा+अ ' ह्या ठिकाणीं दीर्घादेश पावला आहे दीर्घादेशरूपी वार्णकार्याचे कार्यी ' गा ' ह्यातील ' आ ' व त्यापुढे असणारा ' अ ' हे आहेत. इयादेशरूपी अङ्गकार्याचा कार्यी ' आते' ह्यांतील ' आ ' आहे. इयादेशरूपी कार्य अङ्गकार्य असल्यामुळे, व दीर्घादेशरूपी कार्य वार्णकार्य असल्यामुळे, ह्या परिभाषेप्रमाणे अङ्गकार्य प्रथम व्हावे, पण येथे अङ्ग-

कार्याचे व वार्णकार्याचे कार्यी भिन्न असल्यामुळे, ही परिभाषा ह्या उदाहरणात लागू पडत नाही, व वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते प्रथम होते ते प्रथम झाल्यावर, अङ्ग अदन्त राहत नाही, आदन्त होते, व त्यामुळे 'आते' ह्यांतील 'आ' ला इयादेश होत नाही, आणि सवर्णदीर्घरूप एकादेश होऊन गा+अ+आते=गा+आते =गाते' असे रूप सिद्ध होते.)

यत्तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्व एवैषेति, तन्न। ज्ञापितेऽपीयायेषेत्याद्यसिद्धेः सूत्रवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वाच्च।

वार्णकार्याचे व अङ्गकार्याचे निमित्त एकच असेल तर ही परिभाषा लागू पडते हे ह्मणणे बरोबर नाही, कारण असे मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक मानले तरी, 'इयाय' 'इयेष' इत्यादि रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहीत, व 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र पुनः व्यर्थ ठरणारच ('इ+इ+णल' ह्या स्थली, वृद्धिरूप अङ्गकार्याचे निमित्त 'णल्' आहे, व सवर्णदीर्घादेशरूपी वार्णकार्याचे निमित्त मधला 'इ' आहे दोन्हीं कार्यांची निमित्ते भिन्न असल्यामुळे ही परिभाषा न लावल्यास, वर्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे प्रथम होईल, व ते प्रथम केल्यास 'ई+अ' अशी स्थिति झाल्यावर, वृद्धिरूप बहिरङ्ग कार्य होऊन, 'ऐ+अ=आय्+अ= आय' असे विकृत रूप होईल 'इयाय' असे शुद्ध रूप होणार नाही. तसेच 'इ+इष्+णल्' ह्या स्थलीं, सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, 'ईष+णल्' अशी स्थिति होईल, व लघु उपधा नाहीशी झाल्यामुळे, 'पुगन्तलघूपधस्य च' हे सूत्र लागू पडणार नाहीं, आणि 'इयेष' असे शुद्ध रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही, आणि अशा रीतीने वार्णकार्य प्रथम केल्यास अभ्यासापुढे उत्तरखडात असवर्ण अच् येणे अशक्य असल्यामुळे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास कोणतेही उदाहरण मिळूं शकणार नाहीं, व ते सूत्र व्यर्थ ठरेल)

स्योन इत्यत्र तु वक्ष्यमाणरीत्यास्या अनित्यत्वादप्रवृत्तौ गुणादन्तरङ्गत्वाद्यणादेशः॥

ही परिभाषा अनित्य आहे असे पुढे सांगणार असल्यामुळे, 'स्योन' ह्या उदाहरणात ही परिभाषा लागू पडत नाही, व गुणरूपी अङ्गकार्याच्या मानाने यणादेशरूपी वार्णकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ते वार्णकार्य प्रथम होते ('सिव्' ह्या धातूस उणादि 'न' प्रत्यय लावला असता, 'सिव्+न' अशा स्थितीत, 'च्छ्वोः शूठ' सू० ६५२१ ह्या सूत्राने वकाराचे जागीं ऊठ् होऊन 'सि+ऊ+न' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत, 'सि' ह्यातील इकाराला 'पुगन्तलघूपधस्य च' ह्या सूत्राने, 'न' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, गुणरूपी अङ्गकार्य पावले आहे, व 'इको यणचि' ह्या सूत्राने त्याच इकारास यणादेशरूपी वार्णकार्य पावले आहे. 'न' ह्या पलीकडच्या प्रत्ययाला मानून होणारे गुणरूपी अङ्गकार्य बहिरङ्ग आहे, व पूर्वोपस्थित

निमित्तक वार्णकार्य अन्तरङ्ग आहे. ही परिभाषा नित्य मानल्यास, गुणरूपी अङ्ग-कार्य प्रथम व्हावे. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, यणादेशरूपी अन्तरङ्ग वार्णकार्य प्रथम होते, व त्यामुळे 'स्यू+न' अशी स्थिति झाल्यावर, गुणरूपी बहिरङ्ग अङ्गकार्य, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सू० २१६८ ह्या सूत्राने होऊन 'स्योन' असे रूप सिद्ध होते)

न चैवमपीयायेत्यादावियङ् दुर्लभस्तत्र कर्तव्ये वृद्ध्यादेः स्थानिवत्त्वेनासवर्ण इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्रारम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेः ।

ह्या परिभाषेप्रमाणे, गुणवृद्धिरूप अङ्गकार्य, एकादेशरूपी वार्णकार्य करण्यापूर्वी केले तरी, 'इयाय' इत्यादि स्थलीं, अभ्यासवर्णाला इयङ् होऊं शकणार नाही कारण ('अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' सू० ५० ह्या सूत्रान्वये) गुणवृद्धिरूप अजादेश स्थानिवत्‌च मानला पाहिजे, व तो तसा मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रात 'असवर्णे' असे पद असल्यामुळे, इयङ् उवङ् आदेश अभ्यासवर्णास होणे अशक्य आहे ('इ+इ+णल्=इ+ऐ+णल्' ह्या ठिकाणीं, वृद्धिरूप अजादेश 'ऐ' अथवा 'इ+इष्+णल्=इ+एष्+णल्' ह्या ठिकाणी, गुणरूप अजादेश 'ए' हे 'इ'च आहेत असे स्थानिवद्भावाने मानणे भाग आहे, व तसे मानल्यास, अभ्यासवर्णापुढे असवर्ण अच् आहे असे मानता येणार नाही, व यामुळे, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाही, व इयडादेश होऊं शकणार नाही,) अशी कोणी शंका केल्यास, हे ह्मणणे बरोबर नाही. कारण 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळे, गुणवृद्धिरूप अजादेशाला स्थानिवत् मानतां येत नाही (कारण अशा ठिकाणी स्थानिवद्भाव मानल्यास, 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेहि उदाहरण मिळणार नाही, व ते सूत्र केले असून देखील न केल्यासारखे–ह्मणजे व्यर्थ ठरणार ते मुद्दाम केलेले सूत्र व्यर्थ न ठरावे ह्मणून ते सूत्र जेथे प्रवृत्त होते तेथे स्थानिवद्भाव मानणे अयोग्य आहे.)

तच्च सामान्यापेक्षमभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्त्वं नेति ।

('अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र चरितार्थ ठरावे ह्मणून मानलेला वरील नियम –ह्मणजे स्थानिवद्भावनिषेध–त्या सूत्रापुरताच आहे असे समजू नये. त्या सूत्रापासून निघणारा वरील नियम) सर्वसामान्य नियम आहे असे समजावें, व जेथे उत्तरखंडातील अजादेश स्थानिवत मानल्यास, स्थानिवद्भावामुळे, तो अभ्यासास होणाऱ्या कार्याचा प्रतिबंधक होत असेल तेथे स्थानिवद्भाव मानूं नये. (व अभ्यासास सांगितलेले कार्य करावें.)

अत एवारतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवत्वादभ्यासस्य ढूलोप इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम्। दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च।

ह्मणूनच 'आरति' इत्यादि स्थली, यणादेशाला स्थानिवद्भाव प्राप्त होत असल्यामुळे, 'ढूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' सू० १७४ ह्या सुत्राने अभ्यासाचा दीर्घ होऊ शकत नाही, असे जर कोणी ह्मणेल तर, वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणे, ते ह्मणणे चुकीचे ठरते. दुसरे असे की, दीर्घविधि करतेवेळीं स्थानिवद्भाव मानता येत नाही. ('आरति' हे 'ऋ' धातूचे यङ्लुकाच्या लटाच्या प्रथम पुरुषाचे बहुवचन आहे. 'सूचिसूत्रिमुत्र्यट्यर्त्यशूर्णोतिभ्यो यङ् वाच्यः' ह्या २६३० सूत्रावरील वार्तिकाने 'ऋ' धातूस यङ् होऊन, 'यङोऽचि च' सू० २६५० ह्या सूत्राने यङ्लुक् होतो नतर 'सन्यङो·' सू० २३९५ ह्या सूत्राने द्विर्वचन होऊन 'ऋ+ऋ+झि' अशी स्थिति झाली असता, 'उरत्' सू० २२४४ ह्या सूत्राने अभ्यास ऋवर्णाचे जागी अकार होऊन, 'उरण्रपर' सू० ७० ह्याने 'अ' पुढे रकारागम होऊन, व त्या रकाराचा 'हलादि शेष' सू० २१७९ ह्याने लोप होऊन, व 'अदभ्यस्तात्' सू० २४७९ ह्याने 'झ्' चें जागी 'अत्' होऊन, 'अ+ऋ+अति' अशी स्थिति झाली असतां. 'ऋतश्च' सू० २६५३ ह्या सूत्राने अभ्यासवर्णाला 'रुक्' आगम होऊन 'अर्+ऋ+अति' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत, 'ऋ' च्या पुढे 'अ' आल्यामुळे, 'इको यणचि' सू० ४७ ह्या सूत्राने ऋकाराचे जागी यणादेश–ह्मणजे 'र्'–होऊन, 'अर्+र्+अति' अशी स्थिति झाली असतां, 'रो रि' सू० १७३ ह्या सूत्रान्वये, रेफापुढे रेफ आल्यामुळे, पूर्व रेफाचा लोप होऊन, 'ढूलोपे' सू० १७४ ह्या सूत्रानें रेफापूर्वीं असलेल्या 'अ' चा दीर्घ होतो, आणि 'आरति' असे रूप होते. येथे शंकाकार अशी शंका करितो की, ऋकाराचें जागीं झालेला यणादेश रकार ह्याला 'अचःपरस्मिन्' सू० ५० ह्या सूत्रान्वये स्थानिवत् मानले पाहिजे–ह्मणजे यणादेश रकार 'ऋ'च आहे असे मानले पाहिजे–व तसे मानल्यास, 'रो रि' व 'ढूलोपे' हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊ शकत नाहीत, व त्यामुळे पूर्व रकाराचा लोप व 'अ' चा दीर्घ होऊं शकत नाही ह्या शंकेला उत्तर हे आहे की, उत्तरखंडातील अचाचे जागी होणारा आदेश, स्थानिवद्भाव मानल्यास, जर अभ्यासाम होणाऱ्या कार्याचा प्रतिबंधक होत असेल तर, तशा ठिकाणीं स्थानिवद्भाव मानूं नये असा सर्वसाधारण नियम असल्यामुळे, 'ऋ' ह्या उत्तरखंडांतील अचाचे जागी, झालेला यणादेश 'र्' ह्याला, स्थानिवद्भावाने, 'ऋ' असे मानतां येत नाही, कारण स्थानिवद्भाव मानल्यास अभ्यासवर्णाला होणाऱ्या रलोपरूपी कार्याचा व 'अ' चा दीर्घ होणे ह्या कार्याचा तो प्रतिबंधक होईल–ह्मणजे तो ती कार्ये होऊं देणार नाही. ह्मणून येथे स्थानिवद्भाव मानणे बरोबर नाही, दुसरे असे की, 'रो रि' हे असिद्धकाण्डांतील सूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्राने सांगितलेले कार्य करिताना, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' ह्या वार्तिकान्वये, स्थानिवद्भाव मानतां येत नाहीं तसेच 'ढूलोपे' ह्या सूत्राने

दीर्घविधि करतेवेळीं 'न पदान्त द्विर्वचन सू० ५१ ह्या निषेधात्मक सूत्रान्वये, स्थानिवद्भाव मानता येत नाहीं)

अरियियादित्यत्र तु स्थानिवत्त्वेनेयङ् भवत्येव। तस्य स्थानिवत्त्वस्याभ्यासकार्यप्रतिबन्धकत्वाभावात्॥

'अरियियात्' ह्या स्थली आदेशाला स्थानिवद्भाव होत असल्यामुळे, 'इयङ्' होतो. येथे स्थानिवद्भाव, अभ्यासास होणाऱ्या कोणत्याहि कार्याचा प्रतिबंधक होत नसल्यामुळे, तो मानण्यास कांही हरकत नाहीं ('अरियियात्' हे 'ऋ' धातूच्या यङ्लुकाचे आशीर्लिंडाचे प्रथम पुरुषाचे एकवचनाचे रूप आहे ते असे सिद्ध होते– 'ऋ+ऋ+यात्=अर्+ऋ+यात्=अ+ऋ+यात्=अरि+ऋ+यात्' येथे 'ऋतश्च' सू० २६५३ ह्या सूत्राने अभ्यासाला 'रिक्' आगम झाला आहे अशा स्थितींत, 'रि' ह्यातील इकारास 'इको यणचि' ह्या सूत्राने यणादेशरूपी वार्णकार्य प्राप्त झाले आहे तसेच 'अभ्यासस्यासवर्णे' सू० २२९० ह्या सूत्राने त्या इकारास इयङ्रूपी अङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, अङ्गकार्य बलवत्तर असल्यामुळे, अभ्यासातील इकाराचे जागी इयङ् ची व तसेंच 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' सू० २३०७ ह्या सूत्रानें ऋचे जागीं 'रि' ची प्रथम प्राप्ति होते. पण 'रिङ् शयक्' हे सूत्र 'अभ्यासस्यासवर्णे' ह्या सूत्राच्या मानाने परसूत्र असल्यामुळे, त्या सूत्राने सांगितलेलें कार्य प्रथम होऊन. 'अरि+रि+यात्' अशी स्थिति झाली असता, 'ऋ' चे जागीं झालेल्या 'रि' ह्या आदेशास, 'अच परस्मिन्' ह्या सूत्रान्वये स्थानिवद्भावाने हा 'ऋ' च आहे असे मानल्याशिवाय, 'अभ्यासस्यासवर्णे' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, आणि येथे स्थानिवद्भाव मानण्यास काहीं हरकत नाहीं, कारण स्थानिवद्भाव अभ्यासकार्याचा प्रतिबन्धक होत नाहीं ह्मणून 'रि' ह्या आदेशाला स्थानिवद्भावाने 'ऋ' असे मानून, मागल्या 'रि' ह्यातील 'इ' ला इयङादेश होतो, व 'अरिय्+रि+यात्=अरियियात्' असे रूप सिद्ध होते.)

इयं चाङ्गसंबन्धिन्याङ्ग एवेति स्वरितो वेति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि कुमार्यै इत्यादौ यणुत्तरमाडुक्तः।

ही परिभाषा, अङ्गाधिकारात सांगितलेलें कार्य अङ्गाला–ह्मणजे अङ्गवयवाला–करणे झाल्यासच, लागू पडते असे 'स्वरितो वा' ८–२–६ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे, व त्या भाष्यात 'कुमार्यै' इत्यादि स्थलीं, यणादेश झाल्यावर 'आट्' होतो असे ह्मटले आहे. (अङ्गाधिकारात अङ्गाला कार्य सांगितलें आहे, व तसेच प्रत्ययालाहि कार्य सांगितलें आहे. जेथें अङ्गाधिकारोक्त कार्य अङ्गाला होतें तेथे ही परिभाषा लागते, पण जेथे अङ्गाधिकारोक्त कार्य प्रत्ययाला होते तेथें ही परिभाषा लागत नाहीं जसे.–'कुमारि+ङे=कुमारी+ए' अशा स्थितींत, 'इको यणचि' याने यणादेश होऊन 'कुमार्य्+ए' अशी स्थिति झाली असतां, 'आण्नद्याः' सू०

२६८ ह्या सूत्रानें 'ए' ह्या प्रत्ययाला 'आट्' आगम होऊन, 'कुमार्य्+आ+ए' अशी स्थिति झाली असता, 'आटश्च' सू० २६९ ह्या सूत्रानें वृद्धिरूप एकादेश होऊन 'कुमार्यै' असे रूप होतें ह्या उदाहरणांत आणन्या.' ह्या अङ्गाधिकारातील सूत्रानें आडागमरूपी कार्य, अङ्गाला झाले नसून, प्रत्ययाला झाले आहे. अङ्गाला तें कार्य होणे सांगितले असते तर, 'आट्' प्रथम होऊन मग 'इको यणचि' ह्या सूत्रानें होणारें वार्णकार्य झाले असते, पण प्रत्ययाला वार्णकार्य झाले असल्यामुळे, प्रकृत परिभाषा येथे लागू पडत नाही, व अन्तरङ्ग वार्णकार्य प्रथम होऊन आडागमरूपी बहिरङ्ग अङ्गकार्य नंतर होतें.)

इयं चानित्या च्छ्वोरिति सतुग्निर्देशात । अन्यथाङ्गत्वात्पूर्वं तुकः शादेशे तुकोऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्यन्यत्र विस्तर ॥ ५५ ॥

'च्छ्वोः शूठ्' सू० २५६१ ह्या सूत्रांत 'च्छ्' असा सतुक निर्देश केला असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. ही अनित्य न मानल्यास, 'च्छ्वोः शूठ्' येथील तुगागमसहित छकाराचे ग्रहण व्यर्थ ठरते, कारण छकाराचे जागी शकार होणे हे अङ्गाधिकारोक्त अङ्गकार्य असल्यामुळे (व 'छे च' सू० १४६ ह्या सूत्रानें होणारें कार्य वार्णकार्य असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे) 'तुक्' होण्यापूर्वीच 'छ्' चे जागी 'श्' असा आदेश होऊन (छ् नाहींसा झाल्यामुळे, 'छे च' ह्या सूत्रानें) तुक् झालाच नसता (पाणिनीनें 'छ्वोः शूठ्' असे सूत्र न करितां, 'च्छ्वोः शूठ्' असे सूत्र कां केले ? 'प्रच्छ्,' 'गच्छ्,' 'यच्छ्' इत्यादि ठिकाणीं जो सतुक्क 'छ्' सांपडतो तो 'छे च' ह्या सूत्रानें होत असतो, आणि हे वार्णकार्य आहे 'च्छ्वो शूठ्' ह्या सूत्रानें होणारें कार्य अङ्गकार्य असल्यामुळे, ही परिभाषा नित्य मानल्यास, ह्या परिभाषेप्रमाणे ते कार्य प्रथम होणारच 'प्रछ्+नङ्,' 'विछ्+नङ्' इत्यादि स्थलीं 'यजयाच' सू० ३२६८ या सूत्रानें होणारा 'नङ्' प्रत्यय पुढे असतां, अङ्गकार्य प्रथम होऊन, 'च्छ्वो. शूठ्' असे सूत्र असते तरी 'छ्' चे जागी 'श्' होऊन 'प्रश्न.' 'विश्न.' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकली असती, व 'छ्'चे जागी 'श्' झाल्यावर, तुगागम प्राप्तीचा संभव नव्हता. तरी पण पाणिनीनें 'च्छ्वो शूठ्' ह्या सूत्रांत तुगागमसहित छकाराचे ग्रहण केले आहे त्यावरून हे स्पष्ट होतें की, ही परिभाषा अनित्य आहे—ह्मणजे केव्हा केव्हा वार्णकार्य प्रथम होऊन नंतर अङ्गकार्य होतें, व वार्णकार्य प्रथम होऊन सतुक्क 'छ्' झाल्यास, त्याचेंहि जागी 'श्' व्हावा ह्मणून, सूत्रांत सतुक्क छग्रहण केले आहे.) ह्या विषयाची इतर ग्रंथांत विस्तारपूर्वक चर्चा केली आहे

परिभाषा ५६

नन्वेवं सेदुष इत्यादौ क्वसोरन्तरङ्गत्वादिटि ततः सम्प्रसारणेऽपीटः श्रवणापत्तिरिति चेत् । अत्र केचित् ।

(प ५१ ते ५६ एवढ्याच जर प. ५० च्या अपवाद मानल्या तर) ' सेदुष इत्यादि स्थलीं ' क्वसु ' प्रत्ययाला, इडागमकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, इडागम झाल्यावर सम्प्रसारण केल्यानंतर इडागमाचे देखील श्रवण होण्याची आपत्ति येईल— ह्मणजे इडागमाचे जागीं होणारा यणादेश देखील त्या रूपात राहण्याची आपत्ति येईल (' सद् + लिट् ' अशा स्थितींत ' भाषाया सदवसश्रुव ' सू० ३०९७ या सूत्राने लिटाचे जागीं क्वसु=वस् ' असा आदेश होतो व तो स्थानिवद्भावाने लिट् मानला जात असल्यामुळे, ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' सू० २१७७ या सूत्राने द्विर्वचन होऊन व ' अत एकहल्मध्ये ' सू० २२६० या सूत्राने अभ्यासलोप व एत्व होऊन ' सेद्+वस् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' वस् ' हा वलादि आर्धधातुकप्रत्यय असल्यामुळे ' वस्वेकाजात् ' सू० ३०९६ या नियमाने ' वस् ' ला इडागम होऊन ' सेद्+इ+वस्=सेदिवस् ' असे रूप होते, व हा शब्द कृत्प्रत्ययान्त असल्यामुळे, ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' सू० १७९ या सूत्रान्वये त्याला प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते या प्रातिपदिकास द्वितीयेच्या बहुवचनाचा ' शस् ' प्रत्यय लावला असतां, ' सेदि-वस्+शस् ' अशा स्थितींत ' वसो सम्प्रसारणम् सू० ४३५ या सूत्राने ' वस् ' यातील वकाराला सम्प्रसारण होऊन ' सेदि-उ+अस्—शस् ' अशी स्थिति झाली असतां, 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन ' सेदि+उस्+शस् (अस्) ' अशा स्थितींत ' इको यणचि ' या सूत्राने ' सेदि ' यातील इकाराचे जागी यणादेश होऊन ' सेद्युषः ' असे रूप होण्याची आपत्ति येते, व या रूपात इकाराचे जागी झालेला यणादेश दिसतो व ' सेदुष. ' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकत नाहीं. तसे रूप सिद्ध व्हावे) ह्मणून काही वैयाकरण ही परिभाषा सागतात.—

अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ ५६ ॥

" पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य केल्याने जर पूर्वीं प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग-कार्याचे निमित्त नष्ट होत असेल तर तसे अन्तरङ्गकार्य करूं नये असे पाणिनीच्या अनुयायांचे मत आहे."

न कृतो विशिष्ट ऊहो निश्चयः शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थः । भाविनिमित्तविनाश इत्यध्याहारः । बहिरङ्गेणान्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्संभावितेऽन्तरङ्गं नेति यावत् ॥

' अन्तरङ्गशास्त्राच्या प्रवृत्तीच्या विषयात ज्यांनी विशिष्ट प्रकारचा निश्चय केला नाही' असा 'अकृतव्यूहा ' या शब्दाचा अर्थ आहे या परिभाषेत 'भाविनिमित्तविनाशे'

हें पद अध्याहृत करावे–ह्मणजे ' भाविनिमित्तविनाशे अकृतव्यूहाः पाणिनीया ' अशी परिभाषा पठित करावी,—व या परिभाषेचा अर्थ असा समजावा कीं पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने पूर्वी प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव असेल तर तसे अन्तरङ्गकार्य करू नये (अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं पूर्वी झालेले बहिरङ्गकार्य किंवा युगपत् प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य असिद्ध समजावे असे प० ५० मध्ये सांगितले आहे. अन्तरङ्गकार्य केल्यानंतर पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्ग-कार्य असिद्ध समजावे असें त्या परिभाषेत सांगितले नसल्यामुळे, भविष्यत्–ह्मणजे पुढे प्राप्त होणार–बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरत नाही, व ते करण्यास कोणताहि प्रत्यवाय नाहीं असे आपोआपच सिद्ध होते. पण अन्तरङ्गकार्य केल्यावर पुढे प्राप्त होणारे बहि-रङ्गकार्य जर असे असेल कीं तें केल्यानें पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होतो किंवा होण्याचा संभव आहे तर तशा ठिकाणीं तसे अन्तरङ्गकार्य न करितां बहिरङ्गकार्यच करावें असे पाणिनीचे अनुयायी ह्मणतात यावरून हें स्पष्ट होते कीं अन्तरङ्गकार्य नेहमी प्रथमच झाले पाहिजे असा पाणिनीच्या अनुयायांचा आग्रह नाहीं वर सांगितल्या प्रकारच्या बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति झाल्यास अन्तरङ्ग कार्य करूं नये असें त्यांचे मत आहे दीक्षितानीं या परिभाषेचा अर्थ ' निमित्त विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यन्न कुर्वन्ति ' असा केला आहे, व या पक्षाचा अर्थ देखील वर प्रमाणेच आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' सेद्+वस् ' येथें ' वस् ' प्रत्ययाला मानून जरी इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे तरी पुढे 'सेद्+वस्' याला ' शस् ' प्रत्यय लावतेवेळीं त्या प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे जे सम्प्रसारणरूपी बहि रङ्गकार्य होणार आहे त्या कार्याने ' वस् ' यातील वकाराचा उकार होऊन अन्तरङ्ग-कार्याचे निमित्त जें ' वस् प्रत्ययाचे वलादित्व त्याचा नाश होणार असल्यामुळे, इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य न करिता सम्प्रसारणरूपी बहिरङ्गकार्यच करावे, व तसे केल्यास ' सेद् + वस् + शस्=सेद् + उ + अस् + शस् ' अशा स्थितींत ' सम्प्र-सारणाच्च ' या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन ' सेद् + उस् + शस् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' आदेशप्रत्यययोः ' सू० २१२ या सूत्राने षत्व होऊन ' सेदुष्+ अस्=सेदुषः ' असें इष्टरूप सिद्ध होते.)

अत्र च ज्ञापकं समर्थानां प्रथमादिति सूत्रे समर्थानामिति । तद्धि सूत्थितादिभ्यः कृतदीर्घेभ्यः प्रत्ययोत्पत्यर्थम् । अन्यथान्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृत एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थता स्पष्टैव । तत्र हि भाविन्यादिवृद्ध्या सवर्णाच्-त्वविनाशः स्पष्ट एव ॥

' समर्थानां प्रथमाद्वा ' सू० १०७२ या सूत्रांतील ' समर्थानाम् ' हे पद या परिभाषेचें ज्ञापक आहे, व ते पद त्या सूत्रांत अशाकरितां घातलें आहे कीं, 'सूत्थित' इत्यादि स्थलीं सवर्णदीर्घरूप सन्धिकार्य प्रथम केल्यावर तशा सिद्ध झालेल्या शब्दाहून प्रत्यय व्हावा ही परिभाषा नसती तर सवर्णदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें प्रथम

झालेंच असते व नंतर प्रत्यय लागून प्रत्ययनिमित्तककार्य झाले असते व वरील सूत्रात ' समर्थानाम् ' हें पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती. 'सौत्थिति.' इत्यादि उदाहरणांत पुढे आद्यचाला होणाऱ्या वृद्धीने सवर्णदीर्घाचे निमित्त—ह्मणजे एका अचापुढे दुसरा सवर्ण ' अच् ' असणे—त्या निमित्ताचा नाश होतो हे स्पष्ट आहे ('सूत्थित-ङस्+इञ्' येथे अत इञ् ' सू० १०३० या सूत्राने अपत्यार्थें ' इञ् ' प्रत्यय झाला आहे व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' सू० ६५० या सूत्राने ' ङस् ' प्रत्ययाचा लुक् होतो व इञ् प्रत्यय 'ञित्' असल्यामुळे ' तद्धितेष्वचामादे ' सू० १०७५ या सूत्रानें आद्यचाला वृद्धि पावली आहे ' सूत्थित + इञ् = सु + उत्थित + इञ् ' या स्थली अलीकडे असलेल्या सवर्ण उकाररूपी निमित्तामुळे सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे व त्यानंतर ' इञ् ' प्रत्यय लागला असता पलीकडे असणाऱ्या इञ्-प्रत्ययरूपी निमित्तामुळे वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य प्राप्त झाले आहे ही परिभाषा नसती तर अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घकार्य प्रथम झालेच असते व नतर बहिरङ्ग वृद्धिकार्य झाले असते व त्यामुळे ' समर्थाना प्रथमाद्वा या सूत्रातील ' समर्थानाम् ' हे पद व्यर्थ ठरले असते पण ही परिभाषा असल्यामुळे, पाणिनीला हे माहीत होते की ' सौत्थिति ' इत्यादि उदाहरणात पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं, तें झाल्याने अन्तरङ्ग-कार्याच्या निमित्ताचा नाश होणार व त्यामुळे अन्तरङ्गकार्य न होता बहिरङ्गकार्यच होईल आणि तसे झाल्यास इष्टरूपसिद्धि होणार नाहीं तसे न व्हावे ह्मणून, ही परि-भाषा असल्यामुळे, त्याला ' समर्थाना प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत ' समर्थानाम् ' हे पद मुद्दाम घालावे लागले व त्या पदाचा अर्थ ' कृतसन्धिकार्याणाम् ' असा आहे. अशा रीतीने, ही परिभाषा असल्यामुळे, ते पद चरितार्थ होऊन या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते. ते पद सूत्रात घातले असल्यामुळे जरी सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा पुढे होणाऱ्या बहिरङ्ग वृद्धिकार्याने विनाश होणार आहे तरी ते कार्य प्रथम करावे व नंतर प्रत्यय लावून प्रत्ययनिमित्तककार्य करावे असे स्पष्ट होते.)

न चात्रैकादेशप्रवृत्तिसमये वृद्ध्यप्राप्त्यैकादेशे कृत आदेशे वृद्धेः प्राप्तावपि तन्निमित्तविनाशाभाव इति वाच्यम् । तद्द्वारैव तन्निमित्तविना-शसत्वेनाक्षतेः ॥

' सूत्थित ' इत्यादि स्थलीं एकादेश होण्याचे वेळीं वृद्धीची प्राप्तीच नाहीं;—एकादेश झाल्यावरच वृद्धिकार्य प्राप्त होते, व तें कार्य (ज्या दोन सवर्ण अचाचे जागी सवर्णदीर्घ आदेश झाला आहे त्यापैकी एकाहि अचाला प्राप्त होत नसून त्याचे जागी झालेल्या) आदेशास जरी प्राप्त होते तरी त्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याने अन्तरङ्गका-र्याच्या निमित्ताचा विनाश होत नाही (विनाश आदेशाचा होतो. ह्मणून या स्थली सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य केल्यावर ज्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते ते अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे साक्षात् विनाशक नसल्यामुळे, अशा ठिकाणीं प्रकृतप-

रिभाषा लागूच पडत नाही व त्यामुळे ' समर्थानाम् ' हे पद या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही)- असे कोणी ह्मटल्यास, ते ह्मणणे बरोबर नाहीं, कारण त्या आदेशाच्या नाशाने, ज्यांचे जागी तो आदेश झाला आहे व जे सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग-कार्याचीं निमित्ते आहेत त्यांचा नाश होतोच, व त्यामुळे आमच्या-ह्मणजे ग्रन्थका-राच्या -ह्मणण्यात काही दोष येत नाही. (सारांश वरील शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की जरी वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याने प्रकृत उदाहरणांत ज्या दोन सवर्ण उकाराचे जागीं दीर्घ ऊकारादेश झाला आहे त्याचा साक्षात् नाश होत नसून सवर्ण-दीर्घ आदेशाचा-ह्मणजे ऊकाराचा—नाश होतो तरी ज्या अर्थी तो ऊकारादेश दोन सवर्ण उकारांचे जागीं झाला आहे त्या अर्थी त्या आदेशाच्या नाशाने, ज्याचे जागीं तो झाला आहे त्याचा, नाश परंपरेने होतोच. म्हणून प्रकृत उदाहरणांत पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं जे अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक होते असे जे आम्ही वर म्हटले आहे ते म्हणणे चूक ठरत नाहीं, व वरील उदाहरणांत प्रकृत परिभाषा लागू पडते.)

न च सौत्थितौ बहिरङ्गतया वृद्धेरसिद्धत्वान्न तन्निमित्तविनाश इति वाच्यम् । समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात् ॥

(पुन्हा शंकाकार अशी शंका करितो कीं) ' सौत्थिति. ' या स्थली वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळे असिद्ध ठरते, आणि त्यामुळे अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश सिद्ध होत नाही. (शंकाकाराची शंका अशी आहे कीं, ' सूत्थित + ङस् + इञ् = सूत्थित + ० + इञ् ' या स्थलीं बहिरङ्ग वृद्धिकार्य करून ऊकाराचा औकार केल्यावर ते वृद्धिकार्य बहिरङ्ग असल्यामुळे प० ५० प्रमाणें असिद्ध ठरते, व औकार झालाच नसून तो ऊकारच आहे असें मानता येते व त्यामुळें एकादेशाचा किंवा त्या एकादेशा-च्या द्वारा एकादेशाच्या निमित्ताचा नाश झाला नाही असे आपोआपच सिद्ध होते. म्हणून अशा ठिकाणीं पुढे प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक आहे हे म्हणणें बरोबर ठरत नाही -या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की ही शंका बरोबर नाही, कारण ' समर्थाना प्रथमाद्वा ' या सूत्रांतील ' समर्थानाम् ' या पदाने जशी प्रकृत परिभाषा ज्ञापित होते त्याचप्रमाणे त्या) 'समर्थ' पदाने हे देखील ज्ञापित होते की, जेथे ही परिभाषा लागते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा-प० ५०-प्रवृत्त होऊं शकत नाही (कारण ' यावता विना न चारितार्थ्यं तत्कल्पनीयम् ' या न्यायान्वये, ' समर्थानाम् ' हे पद चरितार्थ ठरण्याकरितां जेवढ्या गोष्टी मानणे आवश्यक आहे तेवढ्या सर्व मानल्याच पाहिजेत. जेथे प्रकृत परिभाषा लागते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा देखील लागते असे मानल्यास, ' समर्थानाम् ' हे पद व्यर्थ ठरेल; कारण अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक बहिरङ्गकार्य पुढे प्राप्त झाल्यास ते असिद्ध ठरते असें मानलें तर, ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत ' समर्थानाम् ' हे पद नसलें तरी सवर्णदीर्घ कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे तें प्रथम होईलच, व ते झाल्यावर बहिरङ्ग

कायानें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा विनाश झाला असला तरी ते कार्य प. ५० प्रमाणे असिद्ध ठरत असल्यामुळे, अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा नाश झालाच नाही असे मानतां येते. मग ' समर्थानाम् ' हे पद सूत्रात घालण्याची गरज काय होती? पण ज्या अर्थी ते पद सूत्रांत मुद्दाम घातलें आहे त्या अर्थी हे देखील मानणे भाग आहे की, जेथे प्रकृतपरिभाषा लागू पडते तेथे अन्तरङ्गपरिभाषा प्रवृत्त होऊ शकत नाही.)

यत्तु समर्थग्रहणेनान्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इति। तन्न। असिद्धपरिभाषया समकालप्राप्तबहिरङ्गस्य पूर्वजातबहिरङ्गस्य चान्तरङ्गे कर्तव्येऽसिद्धत्वं बोध्यते न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्वं बोध्यते मानाभावात् फलाभावाच्च। एवं च सूत्थितादावेकादेशस्य परिभाषा-साध्यत्वाभावेन तदनित्यत्वज्ञापनासम्भवात्॥

(पुन्हा शकाकार अशी शंका करतो की) ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रातील 'समर्थानाम्' या पदाने (प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित न होता,) अन्तरङ्गपरिभाषा अनित्य आहे एवढेच ज्ञापित होते (व ती अनित्य असल्यामुळे कोठे कोठे जसे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होते तसे बहिरङ्गकार्य देखील प्रथम होते. त्यामुळे ' सु+उत्थित+इञ् ' या स्थली आद्यचवृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, ' सौ + उत्थित + इञ् ' अशा स्थितीत ' एचोऽयवायाव ' सू० ६१ या सूत्राने ' औ ' चे जागी आव्' असा आदेश होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ या सूत्राने ' उत्थित ' यांतील अन्त्य अकाराचा लोप होऊन ' सावुत्थिति. ' असे विकृत रूप होईल व ' सौत्थितिः ' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही तसे न व्हावे व अन्तरङ्ग सन्धिकार्यच प्रथम करावे आणि त्यानंतर ताद्धितप्रत्यय लावून प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्ग वृद्धिकार्य करावे हे सांगण्याकरिता वरील सूत्रांत ' समर्थ ' पदाचे ग्रहण केले आहे, व अशा रीतीने त्या पदाचे ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते पद प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही—अशी शंकाकाराने शका केली असतां ग्रन्थकार म्हणतात कीं) ही शंका बरोबर नाहीं, कारण अन्तरङ्ग-परिभाषेने पूर्वी झालेले किंवा युगपत् प्राप्त असलेलेच बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरते, अन्त-रङ्गकार्य होऊन गेल्यानंतर पुढे प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य त्या परिभाषेने असिद्ध ठरत नाहीं कारण तसें मानण्यास कोणतेहि प्रमाण नाहीं व तसे मानल्याने—म्हणजे पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असिद्ध मानल्याने—कोणतेहि फल निष्पन्न होत नाहीं. (पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असिद्ध मानल्याने इष्टरूपसिद्धि होण्यांत मदत होत असेल व तसे न मानल्याने इष्टरूपसिद्धि होऊं शकत नसेल तरच तें कार्य असिद्ध मानण्यांत फायदा आहे. पण वस्तुस्थिति तशी नसल्यामुळे, पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्ग-कार्यास असिद्ध मानण्याची कांहीच गरज नाही. साराश वर सांगितल्याप्रमाणे अन्तरङ्ग परिभाषा दोनच ठिकाणीं—म्हणजे (१) जेथे पूर्वी बहिरङ्ग कार्य होऊन गेले आहे व (२) जेथे बहिरङ्गकार्याची युगपत् प्राप्ति आहे तेथेच—उपस्थित होत असल्यामुळे, 'सूत्थित'

इत्यादि स्थली एकादेश करतेवेळी अन्तरङ्ग परिभाषेची उपस्थितीच होत नाही, कारण ‘ सु+उत्थित’ या ठिकाणी सन्धिकार्य करतेवेळीं कोणतेहि बहिरङ्गकार्य प्राप्त होत नसते. सन्धिकार्य झाल्यानंतरच ‘इञ्’ प्रत्यय लागतो व त्यावेळीं बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते) म्हणून ‘सूत्थित’ इत्यादि स्थली एकादेश प्रथम होण्याकरिता अन्तरङ्गपरिभाषेच्या सहाय्याची कोणत्याहि रीतीने गरज पडत नसल्यामुळे, ‘समर्थ’ या पदाने अन्तरङ्गपरिभाषेचे अनित्यत्व ज्ञापित होऊं शकत नाहीं. (सारांश ‘ सौत्थिति ’ इत्यादि उदाहरणात पुढे प्राप्त होणारे आद्यच्वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य जर अन्तरङ्गपरिभाषेने असिद्ध मानता आले असते व त्यामुळे ‘ सौत्थिति. ’ इत्यादि रूपें सिद्ध होऊ शकलीं नसतीं तर तशीं रूपे सिद्ध होण्याकरिता अन्तरङ्ग परिभाषा अनित्य मानण्याची गरज पडली असती पण ‘ सौत्थिति. ’ इत्यादि उदाहरणे अन्तरङ्गपरिभाषेच्या कक्षेत येत नसल्यामुळे–म्हणजे त्याना अन्तरङ्गपरिभाषा मुळींच लागू पडत नसल्यामुळें–‘ समर्थ ’ पदग्रहणानें त्या परिभाषेचे अनित्यत्व ज्ञापित होते हे म्हणणें बरोबर नाहीं.)

अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः । एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमद्‌ण्डीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न । अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले सामासिकलुकोऽप्राप्त्या तदुत्तरं चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ।

‘ अन्तरङ्गानपि विधीन् ’ इत्यादि परिभाषा–म्हणजे परिभाषा ५२ व ५४ या–प्रकृतपरिभाषेंत अन्तर्भूत होतात. (त्यामुळे त्या दोन परिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं. प्रकृत परिभाषा मानल्याने त्या दोन्ही परिभाषा गतार्थ ठरतात म्हणून त्या दोन परिभाषा न मानता त्यांच्या ऐवजीं ही एकच परिभाषा मानण्यात लाघव आहे हें उघड आहे. आतां प्रकृतपरिभाषा मानल्याने ‘ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते ’–प ५२– ही परिभाषा कशी गतार्थ होते हे ग्रन्थकार सांगतात) प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त होण्याकरिता (अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेनें नाश झाला पाहिजे अशी आवश्यकता नसून,) पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे एवढे देखील कारण पुरे आहे (जेथे नंतर प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य केल्याने पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्यांच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेने नाश होतो तेथें तर ही परिभाषा लागू पडतेच, पण जेथे तसे बहिरङ्गकार्य केल्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे तेथे देखील ही परिभाषा प्रवृत्त होते. ‘ सेदुष ’ या स्थलीं पूर्वीं झालेल्या इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा, पुढे प्राप्त होणाऱ्या सम्प्रसारणरूप बहिरङ्गकार्याने साक्षात् नाश होतो. ‘ सौत्थिति. ’ या स्थलीं पूर्वीं झालेल्या अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घादेशाचा पुढे प्राप्त होणाऱ्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याने पर-

परंपरेने–ह्मणजे आदेशाच्या नाशाच्या द्वारा–नाश होतो हे पूर्वी सांगितलेच आहे; व तशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा उपस्थित होतेच. आतां ग्रन्थकार, जेथे पुढे प्राप्त झालेल्या बहिरङ्गकार्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे तेथे देखील ही परिभाषा प्रवृत्त होते, याचे उदाहरण देतात.) ही परिभाषा प्रवृत्त होण्यास वर दिलेले कारण देखील पुरेसे असल्यामुळे, ' गोमद्दण्डी ' इत्यादि उदाहरणांत ' हल्ङ्याब्भ्यः ' सू० २५२ या सूत्राने ' सु ' लोप होत नाही वर दिलेले कारण प्रकृतपरिभाषेची प्रवृत्ति होण्याकरिता पुरे नाही (व जेथे पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेने नाश होतो तेथेच ही परिभाषा प्रवृत्त होते) असे मानल्यास, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सूत्राने ' सु ' लोपरूपी अन्तरङ्गकार्य करतेवेळी ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० या सूत्राने समासाच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या बहिरङ्ग ' सु ' लुक् कार्याची प्राप्तीच नसल्यामुळे, ' सु ' लोप प्रथम झाल्यावर, ज्या ' सु ' चा ' लुक् ' होणे आहे तो ' सु ' राहत नसल्यामुळे ' सु ' लुक्ची प्राप्तीच होणार नाही, व त्यामुळें, ' सु ' लोप जसाचा तसा कायम राहण्याची आपत्ति येईल ' गोमद्दण्डी ' या स्थळीं देखील, लोप न झाला तर लुक् होईल अशी संभावना–संभव–आहे (' गोमत्+सु ' हा शब्द समासाचा अवयव झाला नसून त्याला समासाचा अवयव करणे आहे अशा स्थितीत तो समासाचा अवयव अजून झाला नसल्यामुळे, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सूत्राने केवळ ' सु ' लोपाची प्राप्ति आहे हें कार्य करतेवेळीं ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' या सूत्राने होणाऱ्या समासनिमित्तक ' सु ' लुक्ची प्राप्तीच नाहीं पण जर त्याला समासाचा अवयव करणे आहे तर तसे करण्यापूर्वी जर प्रथम ' सु ' लोप केला व नंतर तो शब्द समासाचा अवयव केला तर तेव्हाच ' सु ' लुक्ची प्राप्ति आहे पण ' सु ' लोप प्रथम केला असल्यामुळे, ज्या ' सु ' चा ' लुक् ' करणे आहे त्याचा पूर्वीच लोप झाला असल्यामुळे ' सु ' लुक् होणार नाही, व ' सु ' लुक् न झाल्यास, ' सु ' लोप कायम राहून 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हे सूत्र प्रवृत्त होईल व त्यामुळे ' अत्वसन्तस्य चाधातोः ' ४२५ या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन व ' उगिदचां सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ या सूत्रानें नुमागम होऊन 'गोमान्दण्डी' असे विकृत सामासिक रूप होण्याची आपत्ति येईल ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लावल्याने ' सु ' चा जरी लोप झाला आहे तरी तो कायमच आहे असे मानता येते व त्यामुळें ' सु ' लुक् करतां येतो–असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण ज्या ठिकाणीं ते सूत्र लागते तेथे स्थानिवद्भाव मानताच येत नाहीं, असा ' प्रत्ययलक्षण ' ग्रहणाने नियम सिद्ध झाला आहे. 'सु' लोप न केला तर 'सु' लुक् होणारच आहे अशी संभावना प्रकृत स्थली असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा येथे लागू पडते व 'सु' लुक्रूपी बहिरङ्गकार्य 'सु' लोपरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे–म्हणजे 'सु' चे–विनाशक असल्यामुळे, 'सु' लोप न होता 'सु' लुक् बहिरङ्ग असून देखील तोच होतो व तो 'सु' लुक्

इत्यादि स्थली एकादेश करतेवेळी अन्तरङ्ग परिभाषेची उपस्थितीच होत नाही, कारण 'स+उत्थित' या ठिकाणी सन्धिकार्य करतेवेळीं कोणतेहि बहिरङ्गकार्य प्राप्त होत नसतें सन्धिकार्य झाल्यानंतरच 'इञ्' प्रत्यय लागतो व त्यावेळीं बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते) म्हणून 'सूत्थित' इत्यादि स्थली एकादेश प्रथम होण्याकरिता अन्तरङ्गपरिभाषेच्या सहा-याची कोणत्याहि रीतीने गरज पडत नसल्यामुळे, 'समर्थ' या पदाने अन्तरङ्गपरिभाषेचे अनित्यत्व ज्ञापित होऊं शकत नाही. (सारांश 'सौत्थिति' इत्यादि उदाहरणात पुढे प्राप्त होणारे आद्यच्वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य जर अन्तरङ्गपरिभाषेने असिद्ध मानता आले असते व त्यामुळे 'सौत्थिति.' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊ शकलीं नसतीं तर तशीं रूपे सिद्ध होण्याकरिता अन्तरङ्ग परिभाषा अनित्य मानण्याची गरज पडली असती. पण 'सौत्थिति.' इत्यादि उदाहरणें अन्तरङ्गपरिभाषेच्या कक्षेत येत नसल्यामुळे–ह्मणजे त्याना अन्तरङ्गपरिभाषा मुळींच लागू पडत नसल्यामुळें–'समर्थ' पदग्रहणानें त्या परिभाषेचें अनित्यत्व ज्ञापित होते हे म्हणणें बरोबर नाहीं.)

अन्तरङ्गानपि विधीनित्यादेरप्यस्यामेवान्तर्भावः । एतत्प्रवृत्तौ च निमित्तविनाशसम्भावनापि निमित्तम् । अत एव गोमद्दण्डीत्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न । अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले नामाग्निकार्ये [illegible] या तदुत्तर चापहार्याभावादप्राप्त्या लोपस्यैवापत्तेः । अस्ति चात्रापि यदि लोपो न स्यात्तर्हि लुक् स्यादिति सम्भावना ।

'अन्तरङ्गानपि विधीन्' इत्यादि परिभाषा–ह्मणजे परिभाषा ५२ व ५४ या–प्रकृतपरिभाषेंत अन्तर्भूत होतात. (त्यामुळे त्या दोन परिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं. प्रकृत परिभाषा मानल्याने त्या दोन्ही परिभाषा गतार्थ ठरतात. ह्मणून त्या दोन परिभाषा न मानतां त्याच्या ऐवजीं ही एकच परिभाषा मानण्यात लाघव आहे हे उघड आहे. आता प्रकृतपरिभाषा मानल्यानें 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहि-रङ्गो लुग्बाधते'–प ५२– ही परिभाषा कशी गतार्थ होते हे ग्रन्थकार सागतात) प्रकृतपरिभाषा प्रवृत्त होण्याकारितां (अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेने नाश झाला पाहिजे अशी आवश्यकता नसून,) पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्ग-कार्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे एवढे देखील कारण पुरे आहे (जेथे नतर प्राप्त झालेले बहिरङ्गकार्य केल्याने पूर्वीं झालेल्या अन्तरङ्गका-र्याच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेने नाश होतो तेथें तर ही परिभाषा लागू पडतेच, पण जेथे तसे बहिरङ्गकार्य केल्याने अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे तेथे देखील ही परिभाषा प्रवृत्त होते. 'सेदुष·' या स्थलीं पूर्वीं झालेल्या इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा, पुढे प्राप्त होणाऱ्या सम्प्र-सारणरूप बहिरङ्गकार्याने साक्षात् नाश होतो 'सौत्थिति.' या स्थलीं पूर्वीं झालेल्या अन्तरङ्ग सवर्णदीर्घादेशाचा पुढे प्राप्त होणाऱ्या वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्याने परं-

परेने—ह्मणजे आदेशाच्या नाशाच्या द्वारा—नाश होतो हे पूर्वी सांगितलेच आहे, व तशा ठिकाणीं प्रकृतपरिभाषा उपस्थित होतेच आतां ग्रन्थकार, जेथे पुढे प्राप्त झालेल्या बहिरङ्गकार्यानें अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश होण्याचा संभव आहे तेथे देखील ही परिभाषा प्रवृत्त होते, याचे उदाहरण देतात.) ही परिभाषा प्रवृत्त होण्यास वर दिलेले कारण देखील पुरेसे नसल्यामुळे, ' गोमद्दण्डी ' इत्यादि उदाहरणांत हल्ङ्याब्भ्यः ' सू० २५२ या सूत्राने ' सु ' लोप होत नाही वर दिलेले कारण प्रकृतपरिभाषेची प्रवृत्ति होण्याकरिता पुरे नाही (व जेथे पुढे प्राप्त होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा साक्षात् किंवा परंपरेने नाश होतो तेथेच ही परिभाषा प्रवृत्त होते) असे मानल्यास, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सूत्राने ' सु ' लोपरूपी अन्तरङ्गकार्य करतेवेळी ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' सू० ६५० या सूत्राने समासाच्या निमित्तामुळे होणाऱ्या बहिरङ्ग ' सु ' लुक् कार्याची प्राप्तीच नसल्यामुळे, ' सु ' लोप प्रथम झाल्यावर, ज्या ' सु ' चा ' लुक् ' होणे आहे तो ' सु ' राहत नसल्यामुळे ' सु ' लुक्‌ची प्राप्तीच होणार नाही, व त्यामुळें, ' सु ' लोप जसाचा तसा कायम राहण्याची आपत्ति येईल ' गोमद्दण्डी ' या स्थलीं देखील, लोप न झाला तर लुक् होईल अशी संभावना—संभव—आहे (' गोमत्+सु ' हा शब्द समासाचा अवयव झाला नसून त्याला समासाचा अवयव करणे आहे अशा स्थितींत तो समासाचा अवयव अजून झाला नसल्यामुळे, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सूत्राने केवळ ' सु ' लोपाची प्राप्ति आहे हें कार्य करतेवेळीं ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' या सूत्राने होणाऱ्या समासनिमित्तक ' सु ' लुक्‌ची प्राप्तीच नाही पण जर त्याला समासाचा अवयव करणे आहे तर तसे करण्यापूर्वी जर प्रथम ' सु ' लोप केला व नंतर तो शब्द समासाचा अवयव केला तर तेव्हाच ' सु ' लुक्‌ची प्राप्ति आहे पण ' सु ' लोप प्रथम केला असल्यामुळे, ज्या ' सु ' चा ' लुक् ' करणे आहे त्याचा पूर्वीच लोप झाला असल्यामुळे ' सु ' लुक् होणार नाही, व ' सु ' लुक् न झाल्यास, ' सु ' लोप कायम राहून 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ हे सूत्र प्रवृत्त होईल व त्यामुळे ' अत्वसन्तस्य चाधातोः ' ४२५ या सूत्राने उपधादीर्घ होऊन व 'उगिदचां सर्वनामस्थाने' सू० ३६१ या सूत्रानें नुमागम होऊन 'गोमान्दण्डी' असे विकृत सामासिक रूप होण्याची आपत्ति येईल ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लावल्याने, ' सु ' चा जरी लोप झाला आहे तरी तो कायमच आहे असे मानता येते व त्यामुळें ' सु ' लुक् करता येतो—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण ज्या ठिकाणीं ते सूत्र लागते तेथे स्थानिवद्भाव मानताच येत नाही, असा ' प्रत्ययलक्षण ' ग्रहणाने नियम सिद्ध झाला आहे 'सु' लोप न केला तर 'सु' लुक् होणारच आहे अशी संभावना प्रकृत स्थली असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा येथे लागू पडते व 'सु' लुक्‌रूपी बहिरङ्गकार्य 'सु' लोपरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे—म्हणजे 'सु' चे—विनाशक असल्यामुळे, सु' लोप न होता 'सु' लुक् बहिरङ्ग असून देखील तोच होतो व तो 'सु' लुक्

झाला म्हणजे, 'न लुमताङ्गस्य' सू० २६३ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, व त्यामुळे उपधादीर्घ व नुमागम न होतां, 'गोमदण्डी' असें इष्ट सामासिक रूप सिद्ध होतें. सारांश, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' ही परिभाषा प्रकृत परिभाषेनें कशी गतार्थ होते याचे आतापर्यंत विवरण केले. 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यप् बाधते' ही परिभाषा प्रकृतपरिभाषेने कशी गतार्थ होते याचे ग्रन्थात उदाहरण देऊन स्पष्टीकरण केले नसल्यामुळे, ते स्पष्टीकरण होण्याकरितां आपण 'प्रजग्ध्य' हे उदाहरण घेऊं. 'अद्+क्त्वा' अशा स्थितीत, तादि कित् 'क्त्वा' प्रत्यय पुढे असल्यामुळें, 'अदो जग्धि' सू० ३०८० या सूत्राने 'अद्' चे जागी 'जग्ध्' असा आदेश पावला आहे. हा आदेश पावतेवेळीं 'क्त्वा' चे जागीं समासनिमित्तक ल्यबादेशरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति नाही. 'कुगतिप्रादयः' सू० ७६१ या सूत्रान्वये धातूचा गतीशी समास झाल्यावरच 'समासेऽनञ्पूर्वे' सू० ३३३२ या सूत्राने तो आदेश प्राप्त होतो. हे ल्यबादेशरूपी बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं तें केल्याने 'अद्' चे जागीं होणाऱ्या जग्धादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा–म्हणजे तादि कित् 'क्त्वा' प्रत्ययाचा नाश होणार आहे म्हणून प्रकृत परिभाषा येथें लागू पडते, व त्यामुळे 'क्त्वा' चे जागी ल्यबादेश करण्यापूर्वी 'अद्' चे जागी 'जग्ध्' असा आदेश करता येत नाही. प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ल्यबादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक असल्यामुळे तेच प्रथम केले पाहिजे व ते प्रथम केले असतां, 'अद्' च्या पुढे तादि कित् प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, 'अद्' चे जागीं 'जग्ध्' असा आदेश होऊ शकणार नाहीं. पण तसा आदेश होणे इष्ट असल्यामुळे 'अदो जग्धि.' या सूत्रात पाणिनींने मुद्दाम 'ल्यप्' ग्रहण केले आहे, व अशा रीतीने तें ल्यप्ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरत असल्यामुळे, प० ५४ गतार्थ–म्हणजे निरर्थक–ठरते.)

अल्लोपोऽन इति सूत्रस्थतपरकरणं तु परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम्। तद्धयान इत्यादौ लोपवारणाय। अन्यथा दीर्घाभावे लोपसम्भावनयैतत्परिभाषाबलाद्दीर्घाप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहुः॥

'अल्लोपोऽन' सू० २३४ या सूत्रांत 'अत्' अशा तऱ्हेनें अकार तपर उच्चारला आहे; हें तपरकरण, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे याचे, ज्ञापक होय व अशा रीतीनें तें तपरकरण चरितार्थ ठरतें. 'आनः' इत्यादि स्थलीं आकाराचा लोप न व्हावा म्हणून ते तपरकरण केले आहे. ही परिभाषा अनित्य नसून नित्य आहे असे मानल्यास 'अन्' यांतील अकाराचा दीर्घ न केला तर त्या अकाराचा लोप होण्याची संभावना असल्यामुळें, प्रकृत उदाहरणास ही परिभाषा लागू पडते व त्यामुळें अकाराचा आकार होणे या दीर्घ कार्याची प्राप्तीच होऊं शकत नसल्यामुळें, ते तपरकरण व्यर्थ ठरते असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात. ('क्विप्च' २९८३ या सूत्राने 'अन्' धातूस क्वि

प्रत्यय झाला असता, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' सू० २६६६ या सूत्राने 'अन्' यातील उपधादीर्घ होऊन 'आन्' असे रूप होते व या कृदन्त शब्दास 'कृत्तद्धितसमासाश्च' सू० १७९ या सूत्राने प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते. या प्रातिपदिकास द्वितीयाविभक्तीच्या बहुवचनाचा 'शस्' प्रत्यय लावल्यावर 'आन्+शस्=आन्+अस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'अल्लोपोऽनः' या सूत्रात तपरकरण केले नसते तर, 'अ' हा अठराहि प्रकारच्या अकाराचा वाचक असल्यामुळें, 'आन्' यातील आकाराचा लोप झाला असता व 'न' असे विकृत रूप झाले असते तसे न व्हावे म्हणून 'अन्' असें तपरकरण केले आहे, व अशा रीतीने ते तपरकरण चरितार्थ ठरते परंतु 'आन्+शस्=अन्+क्विप्+अस्' अशा स्थितीत 'क्विप्' या अलीकडच्या प्रत्ययाला मानून प्राप्त झालेले उपधादीर्घरूप कार्य अन्तरङ्ग आहे व पलीकडे असलेल्या 'शस्' प्रत्ययाला मानून होणारें अलोपरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. पण हे बहिरङ्गकार्य असे आहे की, ते केल्यानें उपधादीर्घरूपी अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त जो अकार त्याचा नाश होण्याची संभावना आहे त्यामुळे या उदाहरणात प्रकृतपरिभाषा लागू पडते आणि ही परिभाषा लावून अलोपरूपी बहिरङ्गकार्य प्रथम केल्यास, 'अल्लोपोऽनः' या सूत्रात तपरकरण असले किंवा नसले तरी 'न' असेंच विकृतरूप होईल म्हणून त्या सूत्रात केलेले तपरकरण व्यर्थ ठरते पण ते तपरकरण मुद्दाम केले असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे असे ज्ञापित होते—म्हणजे ती कोठे कोठे लागते व कोठे कोठे लागत नाहीं असे ज्ञापित होते, व ती अनित्य असल्यामुळे उपधादीर्घरूप अन्तरङ्गकार्य प्रथम होते आणि ते कार्य झाल्यावर लोपरूपी बहिरङ्गकार्य करतेवेळी आकाराचा लोप होऊं नये म्हणून 'अल्लोपोऽनः' या सूत्रात अकार 'अत्' अशा रीतीने तपर करून उच्चारला आहे व 'तपरस्तत्कालस्य' सू० १५ या सूत्रान्वये तो तपर केलेला अकार ऱ्हस्व अकाराचाच वाचक होतो व दीर्घ अकाराचा—म्हणजे आकाराचा—वाचक होत नाहीं.)

समर्थानामिति सूत्रे कैयटस्तु समर्थवचनेनेयं परिभाषा ज्ञाप्यते अकृतव्यूहाः पाणिनीया इति। तेन पपुष इत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कृतोऽपीडागमो निवर्तत इति वदन्न कृतो व्यूहो विशिष्टस्तर्को निमित्तकारणविनाशेऽपि कार्यस्थितिरूपो यैरित्यर्थमभिप्रैति। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति यावत्। सुत्थिताद्भिर्ञि वृद्धौ दीर्घनिवृत्तौ सात्युत्थितिर्मा भूदिति समर्थानामिति॥

('निमित्तं विनाशोन्मुखं दृष्ट्वा तत्प्रयुक्तं कार्यं न कुर्वन्ति' असा जो भट्टोजी दीक्षितांनी या परिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाला धरून आतापर्यंत ग्रन्थकारानी प्रकृतपरिभाषेचे विवेचन केले आतां कैयटाने या परिभाषेचा अर्थ कसा केला आहे हे ग्रन्थकार सांगतात वास्तविक ग्रन्थकारास दीक्षितांचे किंवा कैयटाचें म्हणणे मान्य नसून, त्यांच्या मताप्रमाणे प्रकृतपरिभाषा नाहीच, व ती न मानली तरी इष्टरूपे सिद्ध होण्यात काहींच अडचण येत नाहीं असे ग्रन्थकार लौकरच पुढे सांगणार आहे.)

'समर्थाना प्रथमाद्वा' ४-१-८२ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने असे म्हटले आहे की, 'समर्थ' या पदाने 'अकृतव्यूहा' ही परिभाषा ज्ञापित होते, व ही परिभाषा असल्यामुळे, 'पपुषः' इत्यादि स्थली इडागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते प्रथम केले तरी निवृत्त—नाहीसे—होते. असे सांगून, कैयट 'अकृतव्यूहा' या पदाचा अर्थ असा करतो की 'कारण नष्ट झाले तरी कार्य राहू शकते या संबंधाने ज्यांनीं विशेष विचार केला नाहीं' ते 'अकृतव्यूह' होत, व तो या परिभाषेचा अर्थ 'कारण नष्ट झाले असता, कार्य नष्ट होते' असा करतो. (कारण नष्ट झाले तर कार्य नष्ट होतेच असा काहीं सार्वत्रिक नियम नाहीं, कारण घट निर्माण करणारा कुंभार व ज्या चक्रदण्डादिकांच्या सहायाने तो घट निर्माण करतो हे सर्व नष्ट झाले तरी त्याच्या बरोबर घट नष्ट होत नाहीं या गोष्टीचा पाणिनीच्या अनुयायांनी विचार न करिता, कारण नष्ट झाले म्हणजे कार्य नष्ट होते असे म्हटले असल्यामुळे ते 'अकृतव्यूह' होत असे कैयटाचे म्हणणे आहे त्याच्या मताप्रमाणे अन्तरङ्गकार्य प्रथम होऊन गेल्यावर जेव्हा अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश करणाऱ्या बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होते तेव्हा ते बहिरङ्गकार्य करतेवेळी, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, अन्तरङ्गकार्याची निवृत्ति करावी—म्हणजे पूर्वी होऊन गेलेले अन्तरङ्गकार्य नाहीसे करावे. असें म्हणण्याचे कारण हे कीं, अन्तरङ्ग कार्य करतेवेळी अन्तरङ्गकार्यनिमित्तविनाशक बहिरङ्गकार्याची प्राप्तीच नसल्यामुळे व ते कार्य पुढे प्राप्त होणारे असल्यामुळे, अन्तरङ्ग कार्य होणे थाबू शकत नाही व ते प्राप्त झाल्याबरोबर होऊन जाते, व पुढे जेव्हां त्या झालेल्या अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचे विनाशक बहिरङ्गकार्य प्राप्त होऊन ते कार्य करण्याची वेळ येते तेव्हां पूर्वी झालेले अन्तरङ्गकार्य निवृत्त—नष्ट—होते. याच्या उलट दीक्षिताचे असे म्हणणे आहे कीं, अन्तरङ्गकार्य करतेवेळी जर आपणास हे माहीत आहे कीं, ते कार्य केल्यावर अन्तरङ्गकार्य निमित्तविनाशक बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होणार आहे तर, अन्तरङ्गकार्य प्रथम करून नंतर ते नाहीसे करण्यापेक्षां, 'प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' या न्यायान्वये, अन्तरङ्गकार्य न करिता बहिरङ्गकार्यच करावे हे मानण्यात लाघव आहे. आणि म्हणूनच दीक्षितांनी 'अकृतव्यूहा' या पदाचा अर्थ 'अन्तरङ्गकार्यच प्रथम व्हावे असा ज्यांनी विशिष्ट प्रकारचा निश्चय केला नाहीं—म्हणजे आग्रह धरला नाही'—असा केला आहे. या वरील दोन मतापैकीं कोणतेहि मत स्वीकारले तरी अखेर परिणामात काही फरक पडत नाहीं, कारण दोहोंच्याहि मतें पुढें प्राप्त होणारे अन्तरङ्गकार्यनिमित्तविनाशक बहिरङ्गकार्य अन्तरङ्गकार्याचे बाधक ठरते तथापि दोहोंच्या मतात काय फरक आहे हें लक्षांत यावे म्हणून वरील विवेचन केले आहे 'पपुष.' या उदाहरणात 'पा' धातूस लिट् लावला असतां, 'क्वसुश्च' सू० ३०९५ या सूत्राने लिटाचे जागी 'क्वसु=वस्' असा आदेश झाल्यावर द्विर्वचन व अभ्यासऱ्हस्व होऊन 'पपा+वस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' सू० ३०९६ या सूत्राने 'वस्' ला इडागम होऊन 'पपा+इ+वस्' अशी स्थिति झाल्यावर 'आतो लोप इटि च' सू० २३७२

या सूत्राने ' पा ' यांतील आकाराचा लोप होऊन ' पप् + इ + वस्= पपिवस् ' असे रूप होते. ' पपिवस् ' या कृदन्त प्रातिपदिकास द्वितीयेच्या बहुवचनाचा ' शस् ' प्रत्यय लावला असतां, ' पपिवस् + शस् ' अशा स्थितींत ' वसो सम्प्रसारणम् ' सू० ४३५ या सूत्राने ' वस् ' प्रत्ययातील वकारास सम्प्रसारण होऊन ' पपि+उ+अस् + शस् ' अशा स्थितींत 'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३० या सूत्राने पूर्वरूप एकादेश होऊन पपि+उस् + शस् = पपि+उस्+अस् ' अशी स्थिति होते ' वस् ' प्रत्ययाला मानून झालेले पूर्वकालिक इडागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व ' शस् ' प्रत्ययास मानून नंतर होणारे सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग आहे हे बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य असे आहे की ते झाले असता इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याचें निमित्त जे 'वस् 'प्रत्ययाचे वलादित्व त्याचा नाश करिते म्हणून ' कारणनाशे कार्यनाश. ' या न्यायान्वये इडागमाच्या कारणाचा नाश झाल्यामुळे इडागमाचाहि नाश होऊन ' पप् +उस् + अस्' अशा स्थितींत षत्व होऊन ' पपुष असे रूप सिद्ध होते असे कयटाचे म्हणणे आहे या मताप्रमाणे प्रकृतपरिभाषेचा जो प्रथम अर्थ केला आहे त्यांत थोडा फरक करून परिभाषेचा अर्थ ' पुढे होणाऱ्या बहिरङ्गकार्याने पूर्वी झालेल्या अन्तरङ्गार्याचे निमित्त नष्ट होत असेल तर पूर्वी झालेले अन्तरङ्गकार्य देखील नष्ट होते' असा केला पाहिजे) ' सूत्थित ' शब्दाहून ' इञ् ' प्रत्यय केला असता, वृद्धि झाल्यावर सवर्णदीर्घादेशाची निवृत्ति होऊन ' सावुत्थिति ' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल, ती न यावी म्हणून ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रात ' समर्थ ' पद घातले आहे (सु+उत्थित= सूत्थित ' याला अपत्यार्थे ' इञ् ' प्रत्यय लावला असता ' तद्धितेष्वचामादेः ' सू० १०७५ या सूत्राने वृद्धि होऊन व ' यस्येति च ' सू० ३११ या सूत्राने अकारलोप होऊन ' सौत्थिति ' असे रूप होते पूर्वकालिक सवर्णदीर्घादेशाच्या मानाने नंतर झालेले वृद्धिकार्य बहिरङ्ग आहे व हे बहिरङ्ग वृद्धिकार्य सवर्णदीर्घ ऊकाराचा व त्याच्या द्वारा सवर्णदीर्घरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचा नाश करणारे आहे म्हणून 'निमित्तापाये नैमित्तिकापायः ' या न्यायान्वये पूर्वी झालेल्या सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्याचा नाश होऊन पुन्हा 'सु+उत्थित+इञ् ' अशी स्थिति झाली असतां, आद्यचाला वृद्धि होऊन ' सौ + उत्थित + इञ्=सावुत्थित + इञ् = सावुत्थिति. ' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टाळण्याकरितां पाणिनीने 'समर्थानां प्रथमाद्वा' या सूत्रांत मुद्दाम ' समर्थ ' हे पद घातले आहे व त्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, पाणिनीच्या मताप्रमाणें सन्धिकार्य केल्यानतरच प्रत्यय लावावा व प्रत्ययनिमित्तक कार्य करावे. त्यामुळे प्रत्ययनिमित्तक कार्याने सन्धिकार्याच्या निमित्ताचा नाश झाला तरी सन्धिकार्य नष्ट होत नाही असे ज्ञापित होते.)

लोकन्यायसिद्धश्चायमर्थः । तथा हि । लोके निमित्त द्विविधं दृष्टम् । कार्यस्थितौ नियामकं तदनियामक च । आद्यं यथा न्यायनयेऽपेक्षाबुद्धिस्तन्नाशे द्वित्वनाशाभ्युपगमात् । वेदान्तिनये प्रारब्धस्य विक्षेपस्थि-

तिनियामकत्व च प्रसिद्धमेव । द्वितीयं यथा दण्डादि, तन्नाशेपि घटनाशादर्शनात् । शास्त्रे लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था ॥ भाविनिमित्तविनाशे पूर्वमनुत्पत्तौ तु न कश्चिन्न्यायो नापि संप्रतिपन्नो दृष्टान्त । समर्थानामित्यस्यापि लोकसिद्धार्थज्ञापनेन चारितार्थ्यसम्भवे लोकासिद्धापूर्वतादृशार्थज्ञापकत्वे मानाभाव इति तदाशय इति बोध्यम् ॥

(कैयटाचें म्हणणें असें आहे कीं, त्यानें या परिभाषेचा जसा अर्थ केला आहे तसा) अर्थ लौकिकन्यायानेंच सिद्ध होतो. (तो अर्थ लौकिकन्यायानें कसा सिद्ध होतो हे आता कैयट सांगतात.) लौकिकव्यवहारात दोन प्रकारचें कारण दिसून येतें. एक प्रकारचें कारण असें असतें की जो पर्यंत ते असतें तो पर्यंतच त्याच्यापासून झालेलें कार्य अस्तित्वांत राहतें. (व त्या कारणाचा नाश झाला कीं त्याच्याबरोबर लगेच त्याच्यापासून झालेल्या कार्याचाहि नाश होतो.) दुसऱ्या प्रकारचें कारण असे असतें कीं त्याचा नाश झाला तरी त्याच्यापासून झालेल्या कार्याचा नाश होत नाही. पहिल्या प्रकारच्या कारणाचें उदाहरण न्यायशास्त्रात सांगितलेली अपेक्षाबुद्धि होय. अपेक्षाबुद्धीचा नाश झाला की तिच्याबरोबर निरन्तरच उत्पन्न झालेल्या द्वित्वाचाहि नाश होतो (हा एक व हा दुसरा अशी जेव्हा बुद्धि होते तेव्हा तशा बुद्धीपासून द्वित्वाचा उदय होतो. तशी बुद्धि जो पर्यंत कायम आहे तो पर्यंत द्वित्व राहतें. ती बुद्धि नष्ट झाली की द्वित्वहि नष्ट होते. भाषापरिच्छेदात असे म्हटले आहे कीं ' द्वित्वादय. परार्धान्ता अपेक्षाबुद्धिजा मता. । अनेकाश्रयपर्याप्ता एते तु परिकीर्तिता: । अपेक्षाबुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषा निरूपित: ।) प्रारब्ध जो पर्यंत कायम आहे तो पर्यंत विक्षेप--म्हणजे संसार--कायम राहतो हे पहिल्या प्रकारच्या कारणाचें वेदान्तशास्त्रातील प्रसिद्ध उदाहरण आहे (कर्मापासून संसाराची उत्पत्ति होते व कर्म नष्ट झालें कीं त्याबरोबर संसाराचाहि नाश होतो कर्म नष्ट होण्यास ज्ञानप्राप्ति हा एकच उपाय वेदान्तशास्त्रांत सांगितला आहे, व ज्ञान उत्पन्न होतांक्षणींच कर्माचा नाश व त्याबरोबर संसाराचाहि लय होतो ' सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ' व ' यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात् कुरुतेऽर्जुन । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा ॥ ' ही या विषयासंबंधाची भगवदुक्ति प्रसिद्धच आहे.) दुसऱ्या प्रकारच्या कारणाचें उदाहरण दण्डादिक होत त्यांचा नाश झाला तरी त्याच्यापासून उत्पन्न झालेल्या घटाचा नाश होत नाहीं. (सारांश लौकिकव्यवहारात वर सांगितल्याप्रमाणे दोन प्रकारचीं कारणे असल्यामुळे व कारणाचा नाश झाला तरी नेहमी कार्यनाश होत नसून केव्हां केव्हा कारणनाशानंतर देखील कार्य कायम राहत असल्यामुळे, वर सांगितलेल्या लौकिकन्यायानुसार ही परिभाषा अनित्य ठरते, आणि ह्मणूनच) इष्टरूप सिद्ध करण्याकरितां जेथें या परिभाषेचा उपयोग होऊं शकतो तेथे ती लावावी व जेथें ही परिभाषा लावल्यास अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येते तेथे ती न लावतां इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी. (जसे, ' पपुष. ' ' सेदुष. ' इत्यादि रूपे सिद्ध

करिताना ही परिभाषा उपयोगी पडते म्हणून तेथें ती लावावी, पण 'आन', पट्व्या' इत्यादि रूपें सिद्ध करिताना, ती लावल्यास अनिष्ट रूपें होण्याचा प्रसङ्ग येतो म्हणून तशा ठिकाणीं तिचा उपयोग करूं नये. 'आन.' या उदाहरणाची प्रक्रिया पूर्वी सांगितलीच आहे. 'पट्व्या=पटु+ङीप्+टा=पट्-ई+आ' अशा स्थितींत पूर्वयणादेश अन्तरङ्गकार्य असून उत्तरयणादेश बहिरङ्गकार्य आहे. पूर्वयणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य केल्यानन्तर प्राप्त होणारें उत्तरयणादेशरूपी बहिरङ्गकार्य असें आहे कीं तें केल्यानें पूर्वयणादेशाचे निमित्त–म्हणजे ईकार–नष्ट होतो. या ठिकाणीं प्रकृत परिभाषा लागू पडते, पण ती लावल्यास पूर्वयणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य न करिता उत्तरयणादेशरूपी बहिरङ्गकार्यच करावें लागणार, व तसें केल्यास 'पट्व्या' असें इष्ट रूप सिद्ध न होता, 'पटुया' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येते म्हणून अशा ठिकाणीं, ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तिचा उपयोग न करिता प्रथम अन्तरङ्गकार्य करून व नंतर बहिरङ्गकार्य करून इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी.) कारणाचा पुढे नाश होणार आहे म्हणून त्या कारणापासून उत्पन्न होणारें कार्य करूंच नये असें म्हणण्यास कोणत्याहि न्यायाचा आधार देता येत नाहीं किंवा समर्पक दृष्टान्त सांगता येत नाहीं. म्हणून 'समर्थानाम्' हें पद देखील वर सांगितलेल्या लौकिकव्यवहाराचे ज्ञापक मानल्यानें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, लौकिकव्यवहारानें जो अर्थ सिद्ध होऊं शकत नाहीं अशा विलक्षण अर्थाचें–म्हणजे पुढे कारणाचा नाश होणार असल्यास त्या कारणापासून उत्पन्न होणारें कार्य करूंच नये अशा अर्थाचें–तें पद ज्ञापक आहे असें मानण्याकरितां कोणतेहि प्रमाण उपलब्ध नाहीं असा कैयटाच्या म्हणण्याचा आशय आहे हे समजावे ('प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' हा तरी लौकिकन्यायच आहे व त्या न्यायान्वये हे सिद्ध होते कीं कार्याच्या निमित्ताचा पुढे नाश होणार असल्यास ते कार्य करूं नये–असें कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाहीं. कारण तो न्याय एवढेच सांगतो कीं एखादें कार्य करून पुढे तें नष्ट करण्यापेक्षा ते न करण्यात लाघव आहे, तो न्याय मुळींच असें सांगत नाहीं कीं, एखाद्या कार्याचे कारण पुढें नष्ट होत असेल तर ते कार्य करु नये)

परे तु सेदुष इत्यादौ पदावधिकेऽन्वाख्याने सेद्वस् अस् इति स्थिते इट्सम्प्रसारणयोः प्राप्तयोः प्रतिपदविधित्वात्पूर्वं संप्रसारणे वलादित्वाभावादिटः प्राप्तिरेव नेति तत्सिद्धिरिति स्पष्टं समर्थानामिति सूत्रे कैयटेऽसिद्धवत्सूत्रे कैयटे च स्पष्टमेतत्। यद्यपि प्रतिपदविधित्वमनवकाशत्वे सत्येव बाधकत्वे बीजं, तथापि पूर्वप्रवृत्तौ सावकाशत्वेपि नियामकं भवत्येवेति तदाशयः। निरूपितं चैतद्बहुशः शब्देन्दुशेखरे ॥

(आतापर्यंत या परिभाषेसंबधानें दीक्षिताचे व कैयटाचे काय मत आहे हे सांगून ग्रन्थकार आता या परिभाषेबद्दल स्वतःचे मत सांगतात ही पंक्ति 'परे तु'

या पदांनी सुरू केली असल्यामुळे यांत सांगितलेले मत ग्रन्थकाराचे मत आहे हे समजावे) इतर वैयाकरण असे ह्मणतात की, सिद्धपदाचे अन्वाख्यान करितांना—ह्मणजे त्या पदाची शकले पाडून व तीं एकापुढे एक ठेवून व्याकरणरीत्या ते पद कसें सिद्ध होते हे दाखवितांना—'सेद्+वस्+अस्' अशा स्थितींत—ह्मणजे 'सद्' धातूला लिट् लावला असतां लिटाचे जागी 'क्वसु=वस्' असा आदेश करून व नंतर द्विर्वचन, अभ्यासलोप, आणि एत्व करून तयार झालेल्या कृदन्तप्रातिपदिकास द्वितीयेच्या बहुवचनाचा 'शस्' प्रत्यय लावल्यावर जी स्थिति होते तशा स्थितीत—इडागम व सम्प्रसारण या दोन कार्यांची प्राप्ति होते (या दोन कार्यांपैकी जरी इडागमकार्य अन्तरङ्ग व सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग आहे तरी 'वसोः सम्प्रसारणम्' सू. ४३५ या सूत्राने होणारे) सम्प्रसारणकार्य प्रतिपदोक्त असल्यामुळे—ह्मणजे 'वसु' या पदाचा मुद्दाम उच्चार करून ते कार्य होणे सांगितले असल्यामुळे—ते प्रथम होते, व ते प्रथम केल्यावर इडागमाचे निमित्त जे 'वस्' प्रत्ययाचे वलादित्व ते राहत नसल्यामुळे, इडागमाची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे (या परिभाषेचा उपयोग करण्याची गरज न पडता) 'सेदुष' हे रूप सिद्ध होते हे कैयटाने स्वतः च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' ४–१–८२ व तसेच 'असिद्धवदत्राभात्' ६–४–२२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत ह्मटले आहे. (ह्मणून प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं, कारण त्या परिभाषेने सिद्ध होणारी रूपे, ती परिभाषा नसून देखील, इतर रीतींनें सिद्ध होऊं शकतात. 'सेदुष' या स्थली 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' प. १२८ या परिभाषेप्रमाणे सम्प्रसारणकार्य प्रथम होत असून त्या परिभाषेचा उपयोग न करिता, ग्रन्थकाराने सम्प्रसारणकार्य प्रथम होण्याकरिता अपवादरूपी प्रतिपदविधीचा आश्रय केला आहे. याचे कारण हे की, ती परिभाषा ग्रन्थकारास मान्य नाही, कारण भाष्यात त्या परिभाषेचे प्रत्याख्यान केले आहे जेथे एखाद्या सूत्रांत पदाचा उच्चार करून त्याला कार्य होणे सांगितले आहे तो प्रतिपदविधि होय, व तो अपवादविधि ठरत असल्यामुळे, 'अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान्' या न्यायान्वये प्रतिपदोक्त बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य अन्तरङ्ग इडागम कार्याचे बाधक होऊन प्रथम होते) प्रतिपदविधीला कोठेहि प्रवृत्त होण्यास स्थळ मिळत नसल्यास तो अनवकाशत्वामुळें बाधक होतो हे जरी खरे आहे तरी तो सावकाश असून देखील, त्याची प्रथम प्रवृत्ति होणे एवढ्यापुरता, तो बाधक ठरतोच असा कैयटाच्या ह्मणण्याचा आशय आहे. ('वसोः सम्प्रसारणम्' या प्रतिपदविधीने होणारे सम्प्रसारणकार्य असे नाहीं की इडागम झाल्यावर ते होऊं शकत नाही. इडागम झाल्यावर देखील ते कार्य होऊं शकत असल्यामुळे व अशा रीतीने सावकाश ठरत असल्यामुळे, इडागमकार्य व सम्प्रसारणकार्य या दोहोंत बाध्यबाधकभाव मानतां येत नाही—ह्मणजे सम्प्रसारणकार्य इडागमाचे बाधक ठरते व इडागम बाध्य ठरतो असे मानतां येत नाहीं हें जरी खरे आहे तरी प्रतिपदविधि अपवादविधि असल्यामुळे,

प्रतिपदोक्तकार्य प्रथम व्हावें व इतर अन्तरङ्ग कार्याची युगपत् प्राप्ति झाली असता तें प्रथम होऊ नये एवढ्यापुरता तो बाधक ठरतो प्रतिपदोक्तकार्य प्रथम झाल्यावर युगपत् प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग कार्याचें निमित्त उपलब्ध असेल तर तें कार्य होण्यास कांही हरकत नाही. पण ' सेदुष इत्यादि स्थलीं सम्प्रसारणकार्य प्रथम झाल्यावर इडागमाचें निमित्त जे ' वस् ' प्रत्ययाचें वलादित्व तें नष्ट होत असल्यामुळे इडागमकार्य होऊं शकत नाहीं.) या विषयासंबंधानें शब्देन्दुशेखरात विस्तृत चर्चा केली आहे.

समर्थानामिति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विपुण इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । ध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये । तत्र हि वक्ष्यमाणैरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम् ।

(' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांतील ' समर्थ ' हें पद ही परिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असें पूर्वी ह्मटलें आहे पण ही परिभाषा नाही असें मानल्यास, तें पद त्या सूत्रांत व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते अशी शंका केली असता, ग्रन्थकार ह्मणतात की, तें पद अन्य रीतीनें आवश्यक व चरितार्थ ठरतें, आणि ह्मणून त्या पदानें प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते हें ह्मणणें चूक आहे. तें पद अन्य रीतीनें कसें चरितार्थ ठरतें हें आता ग्रन्थकार सांगतात)
' विपुण ' इत्यादि स्थली जसें सन्धिकार्य होण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागतो व तन्निमित्तक कार्य होतें तसें इतर सर्व स्थलीं सन्धिकार्य करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लावून तन्निमित्तक कार्य करण्यास कांहीं हरकत नाहीं असा भ्रम न व्हावा ह्मणून, त्या भ्रमाचें निवारण करण्याकरितां, ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत ' समर्थ ' पदाचें ग्रहण केलें आहे (' विपु=सर्वत्र अञ्चतीति विष्वद् = सर्वतोगामी; विष्वड् अस्यास्तीति विपुण. ' या स्थलीं ' विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः —सू० १००७ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वये सन्धिकार्य होण्यापूर्वी मत्वर्थक ' न ' प्रत्यय होऊन उत्तरपदलोप होतो. ' विपु+अञ्च्+क्विप् ' अशा स्थितीत ' अनिदिताम् ' सू० ४१५ या सूत्रानें ' अञ्च् ' यांतील नकाराचा लोप होऊन ' विपु + अच् + क्विप् = विष्वक् ' असें रूप होतें. वार्तिक हें सांगतें की ' विपु+अच् ' याचा सन्धि करण्यापूर्वी ' न ' प्रत्यय लागतो व तो लागल्यावर उत्तरपदाचा लोप होतो त्यामुळे ' विपु+अच्+क्विप्+न=विपु+०+०+न ' अशी स्थिति होऊन व णत्व होऊन ' विपुण. ' असें रूप होतें येथें सन्धि प्रथम केल्यावर ' न ' प्रत्यय लावल्यास, ' विष्वच्+न ' अशा स्थितीत ' अच् ' या उत्तरपदाचा लोप केला तर ' विष्व् +न ' अशी स्थिति होऊन, ' लोपो व्योर्वलि ' सू० ८७३ या सूत्रानें वकाराचा लोप होऊन ' विष्ण ' असें अनिष्ट रूप झालें असतें. तसें न होतां ' विपुण ' असें रूप व्हावें ह्मणून वरील वार्तिक केलें आहे ' विपुण ' हें उदाहरण खेरीज करून इतर

या पदांनी सुरू केली असल्यामुळे यांत सांगितलेले मत ग्रन्थकाराचें मत आहे हे समजावें) इतर वैयाकरण असे ह्मणतात की, सिद्धपदाचें अन्वाख्यान करितांना— ह्मणजे त्या पदाची शकलें पाडून व तीं एकापुढे एक ठेवून व्याकरणरीत्या ते पद कसें सिद्ध होते हे दाखवितांना—' सेद्+वस्+अस् ' अशा स्थितींत—ह्मणजे ' सद् ' धातूला लिट् लावला असतां लिटाचे जागी ' क्वसु=वस् ' असा आदेश करून व नंतर द्विर्वचन, अभ्यासलोप, आणि एत्व करून तयार झालेल्या कृदन्तप्रातिपदिकास द्वितीयेच्या बहुवचनाचा ' शस् ' प्रत्यय लावल्यावर जी स्थिति होते तशा स्थितीत— इडागम व सम्प्रसारण या दोन कार्यांची प्राप्ति होते (या दोन कार्यांपैकी जरी इडागमकार्य अन्तरङ्ग व सम्प्रसारणकार्य बहिरङ्ग आहे तरी ' वसोः सम्प्रसारणम् ' सू॰ ४३५ या सूत्राने होणारें) सम्प्रसारणकार्य प्रतिपदोक्त असल्यामुळे—ह्मणजे ' वसु ' या पदाचा मुद्दाम उच्चार करून ते कार्य होणें सांगितलें असल्यामुळे—तें प्रथम होतें, व तें प्रथम केल्यावर इडागमाचें निमित्त जे ' वस् ' प्रत्ययाचें वलादित्व तें राहत नसल्यामुळे, इडागमाची प्राप्तीच होत नाही व त्यामुळे (या परिभाषेचा उपयोग करण्याची गरज न पडता) ' सेदुष ' हे रूप सिद्ध होतें हे कैयटानें स्वतःच ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' ४-१-८२ व तसेच ' असिद्धवदत्राभात् ' ६-४-२२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत ह्मटले आहे (ह्मणून प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाहीं, कारण त्या परिभाषेनें सिद्ध होणारी रूपे, ती परिभाषा नसून देखील, इतर रीतीनें सिद्ध होऊं शकतात. ' सेदुष ' या स्थली ' सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ' प. १२८ या परिभाषेप्रमाणे सम्प्रसारणकार्य प्रथम होत असून त्या परिभाषेचा उपयोग न करिता, ग्रन्थकारानें सम्प्रसारणकार्य प्रथम होण्याकरिता अपवादरूपी प्रतिपदविधीचा आश्रय केला आहे. याचें कारण हे की, ती परिभाषा ग्रन्थकारास मान्य नाही, कारण भाष्यात त्या परिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे जेथे एखाद्या सूत्रांत पदाचा उच्चार करून त्याला कार्य होणें सांगितलें आहे तो प्रतिपदविधि होय, व तो अपवादविधि ठरत असल्यामुळे, ' अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ' या न्यायान्वये प्रतिपदोक्त बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य अन्तरङ्ग इडागम कार्याचें बाधक होऊन प्रथम होतें) प्रतिपदविधीला कोठेहि प्रवृत्त होण्यास स्थळ मिळत नसल्यास तो अनवकाशत्वामुळे बाधक होतो हे जरी खरें आहे तरी तो सावकाश असून देखील, त्याची प्रथम प्रवृत्ति होणें एवढ्यापुरता, तो बाधक ठरतोच असा कैयटाच्या ह्मणण्याचा आशय आहे. (' वसोः सम्प्रसारणम् ' या प्रतिपदविधीनें होणारें सम्प्रसारणकार्य असे नाहीं की इडागम झाल्यावर ते होऊं शकत नाही. इडागम झाल्यावर देखील ते कार्य होऊं शकत असल्यामुळे व अशा रीतीनें सावकाश ठरत असल्यामुळे, इडागमकार्य व सम्प्रसारणकार्य या दोहोंत बाध्यबाधकभाव मानतां येत नाहीं—ह्मणजे सम्प्रसारणकार्य इडागमाचें बाधक ठरतें व इडागम बाध्य ठरतो असे मानतां येत नाहीं हें जरी खरें आहे तरी प्रतिपदविधि अपवादविधि असल्यामुळे,

प्रतिपदोक्तकार्य प्रथम व्हावें व इतर अन्तरङ्ग कार्याची युगपत् प्राप्ति झाली असता ते प्रथम होऊ नये एवढ्यापुरता तो बाधक ठरतो. प्रतिपदोक्तकार्य प्रथम झाल्यावर युगपत् प्राप्त झालेल्या अन्तरङ्ग कार्याचे निमित्त उरलेले असेल तर ते कार्य होण्यास काही हरकत नाही. पण 'सेदुष' इत्यादि स्थलीं सम्प्रसारणकार्य प्रथम झाल्यावर इडागमाचे निमित्त जे 'वस्' प्रत्ययाचे वलादित्व ते नष्ट होत असल्यामुळे इडागमकार्य होऊं शकत नाहीं.) या विषयासबधाने शब्देन्दुशेखरात विस्तृत चर्चा केली आहे.

समर्थानामिति सूत्रस्थसमर्थग्रहणं तु विपुण इत्यादावकृतसन्धेः प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथा भ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थानुवाद एव। ध्वनितं चेदं विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये। तत्र हि वैक्ष्यमाणिरित्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम्।

(समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रातील 'समर्थ' हे पद ही परिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते असे पूर्वी ह्मटले आहे. पण ही परिभाषा नाही असे मानल्यास, ते पद त्या सूत्रात व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते अशी शंका केली असता, ग्रन्थकार ह्मणतात कीं, ते पद अन्य रीतीने आवश्यक व चरितार्थ ठरते, आणि ह्मणून त्या पदाने प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते हे ह्मणणे चूक आहे. ते पद अन्य रीतीने कसे चरितार्थ ठरते हे आता ग्रन्थकार सांगतात.) 'विपुण ' इत्यादि स्थली जसे सन्धिकार्य होण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागतो व तन्निमित्तक कार्य होते तसें इतर सर्व स्थली सन्धिकार्य करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लावून तन्निमित्तक कार्य करण्यास काहीं हरकत नाहीं असा भ्रम न व्हावा ह्मणून, त्या भ्रमाचे निवारण करण्याकरिता, ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' या सूत्रात ' समर्थ ' पदाचे ग्रहण केले आहे (' विपु=सर्वत्र अञ्चतीति विष्वङ् = सर्वतोगामी; विष्वङ् अस्यास्तीति विपुण. ' या स्थली ' विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः '—सू० १९०७ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें सन्धिकार्य होण्यापूर्वी मत्वर्थक ' न ' प्रत्यय होऊन उत्तरपदलोप होतो. ' विपु+अञ्च्+क्विप् ' अशा स्थितीत ' अनिदिताम् ' सू० ४१५ या सूत्राने ' अञ्च् ' यांतील नकाराचा लोप होऊन विपु + अच् + क्विप् = विष्वक् ' असे रूप होते. वार्तिक हे सांगते की ' विपु+अच् ' याचा सन्धि करण्यापूर्वी ' न ' प्रत्यय लागतो व तो लागल्यावर उत्तरपदाचा लोप होतो. त्यामुळे ' विपु+अच्+क्विप्+न=विपु+०+०+न ' अशी स्थिति होऊन व णत्व होऊन ' विपुण ' असे रूप होते. येथे सन्धि प्रथम केल्यावर ' न ' प्रत्यय लावल्यास, ' विष्वच्+न ' अशा स्थितीत ' अच् ' या उत्तरपदाचा लोप केला तर ' विष्व् +न ' अशी स्थिति होऊन, ' लोपो व्योर्वलि ' सू० ८७३ या सूत्राने वकाराचा लोप होऊन ' विष्ण ' असे अनिष्ट रूप झाले असते. तसे न होता ' विपुण ' असे रूप व्हावे ह्मणून वरील वार्तिक केले आहे. ' विपुण ' हे उदाहरण खेरीज करून इतर

कोठेंहि सन्धिकार्यं करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लावू नये व तन्निमित्तक कार्य करू नये हें स्पष्ट होण्याकरिता ' समर्थ ' पदाचे ग्रहण केले आहे. त्या पदाचे ग्रहण केले नसते तर ' विषुण ' येथे जसा सन्धि करण्यापूर्वी तद्धितप्रत्यय लागून तन्निमित्तक कार्य होते त्याचप्रमाणें इतर सर्वत्र तसे कार्य करण्यास काही हरकत नाही असा भ्रम उत्पन्न होण्याचा संभव होता तो भ्रम उत्पन्न न व्हावा ह्मणून ' समर्थांना प्रथमाद्वा ' या सूत्रांत ' समर्थ पदाचे ग्रहण केले आहे व अशा रीतीने ते पद आवश्यक व चरितार्थ ठरत असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाही) व हे 'समर्थ' पदाचे ग्रहण केवळ अन्तरङ्ग परिभाषेचे अनुवाद करणारे-ह्मणजे अन्तरङ्ग सन्धिकार्य केल्यानंतर तद्धितप्रत्यय लावून प्रत्ययनिमित्तक बहिरङ्गकार्य करावे असे सांगणारे-आहे ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' १-४-२ या सूत्रावरील भाष्यात हे ध्वनित केले आहे, व त्या भाष्यांत ' वैक्षमाणि. ' हे अन्तरङ्गपरिभाषेचे उदाहरण दिलें आहे. (' वि+ईक्षमाण+इञ् ' येथें प्रकृतपरिभाषा लागू पडते, कारण येथें ' इञ् ' प्रत्ययनिमित्तक वृद्धिरूप बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं ते केल्यास सवर्णदीर्घरूप अन्तरङ्ग सन्धिकार्याच्या निमित्ताचा ते नाश करिते. ह्मणून प्रकृतपरिभाषा जर भाष्यकारास मान्य असती तर त्यानीं असे ह्मटले असते कीं जरी या उदाहरणास प्रकृतपरिभाषा लागू पडते तरी ' समर्थांना प्रथमाद्वा ' या सूत्रात ' समर्थ ' पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, सन्धिकार्य प्रथम केल्यावर तद्धितप्रत्यय लागतो व तन्निमित्तक कार्य होते, आणि त्यामुळे ' वायीक्षमाणि· ' असे रूप न होतां ' वैक्षमाणि. ' असे रूप सिद्ध होण्यात काहीं अडचण येत नाही पण तसे न करता त्यांनीं अन्तरङ्ग परिभाषा लावून ' वैक्षमाणि ' हे रूप सिद्ध केले आहे. जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर ती अन्तरङ्गपरिभाषेची अपवादात्मक परिभाषा ठरत असल्यामुळे, त्यानीं प्रकृत स्थलीं अन्तरङ्गपरिभाषा मुळींच लावली नसती)

किञ्च विभज्यान्वाख्याने सु उत्थित अस् इ इति स्थिते वार्णादाङ्गं बलीय इति प्राप्तवृद्धिवारणाय समर्थानामित्यत्रैव सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

(' समर्थ ' पदग्रहणाने ही परिभाषा ज्ञापित होते, व ती तद्धितप्रत्यय लावतेवेळी लागू पडत नाहीं आणि तद्धितप्रत्यय लावण्यापूर्वी सन्धिकार्य प्रथम करून नंतर तद्धितप्रत्यय लावावा असेंहि पण त्या पदानें ज्ञापित होते. याचा अर्थ असा कीं, प्रथम सन्धिरूप अन्तरङ्गकार्य करून तद्धितप्रत्ययनिमित्तक बाहिरङ्ग कार्य करावे, व प० ५० तरी हेच सागतें कीं, अन्तरङ्गकार्य प्रथम करावें. ह्मणून भाष्यकारांनीं 'वैक्षमाणि. ' हे अन्तरङ्ग परिभाषेचे उदाहरण दिले आहे एवढ्यावरून प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती असे सिद्ध होत नाहीं—असे कोणी ह्मटल्यास, तें ह्मणणे वावगें होणार नाहीं ह्मणून ग्रन्थकार आतां ' समर्थ ' पदग्रहण दुसऱ्या रीतीनें कसे चरितार्थ ठरते हें या पक्तींत सांगतात) दुसरे असे कीं, ' सौत्थिति. ' या सिद्ध

पदाची शकलें पाडून ती एकापुढें एक मांडल्यावर तें पद व्याकरणरीत्या कसें सिद्ध होतें हें दाखवितेवेळीं ' सु+उत्थित+इस् (अस्) इञ् ' अशी स्थिति झाली असता, ' वार्णादाङ्गं बलीयः ' प० ५२ या न्यायान्वयें बहिरङ्ग वृद्धिरूप अङ्गकार्य प्रथम प्राप्त होतें (व तें प्रथम केल्यास ' सावुत्थिति ' व तसेंच ' वि+ईक्षमाण+इस्+इञ् या स्थलीं ' वायीक्षनागि ' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरिता) व प्राप्त झालेल्या बहिरङ्ग वृद्धिरूप अङ्गकार्याचें निवारण करण्याकरिता—ह्मणजे अन्तरङ्ग सन्धिकार्य प्रथम करून नंतर बहिरङ्ग वृद्धिरूप अङ्गकार्य करावें हे सांगण्याकरिता—' समर्थ ' पद आवश्यक व चरितार्थ ठरतें असें कैयटानें ' समर्थानां प्रथमाद्वा ' ४-१-८२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीतच म्हटलें आहे (आणि अशा रीतीनें तें पद चरितार्थ ठरत असल्यामुळें प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानता येत नाहीं)

अत एवासिद्धवत्सूत्रे वसुसंप्रसारणमजिविधौ सिद्धं वक्तव्यं पपुष इत्यादौ वसोः सम्प्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्यादिति भाष्ये उक्तम् । एतस्य विसङ्ग्यान्वाख्याने पूर्वोक्तकैयटरीत्या पूर्वं सम्प्रसारणे इटोऽप्राप्त वुस्निमित्तक एवातो लोप इति तदाशयः । अन्यथान्तरङ्गत्वादिटि तन्निमित्तक एवातो लोप इति तदसङ्गतिः ॥

ही परिभाषा नाहीं ह्मणूनच ' असिद्धवदत्राभात ' ६-४-२२ या सूत्रावरील भाष्यांत ' वसो सम्प्रसारणमजिविधौ सिद्ध वक्तव्यम् ' हे वार्तिक सांगून भाष्यकार असें ह्मणतात कीं, ' पपुषः इत्यादि स्थलीं (' वसो सम्प्रसारणम् ' सू ४३५ या सूत्रानें) ' वस् ' चें सम्प्रसारण केलें असता, आकाराचा लोप होण्याकरिता तसें वार्तिक असणें आवश्यक आहे ' पपुष ' या पदाचीं शकलें पाडून तें पद व्याकरणरीत्या कसें सिद्ध झालें आहे हे दाखवितेवेळीं, कैयटानें पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें सम्प्रसारणकार्य प्रथम होतें, व त्यामुळें इडागमाची प्राप्तीच होत नाहीं, ह्मणून ' उस् ' ला मानून आकारलोप व्हावा याकरिता वरील वार्तिक आवश्यक आहे असा भाष्यकाराच्या ह्मणण्याचा आशय आहे नाहीं तर—ह्मणजे ' प्रतिपदविधित्वात् सम्प्रसारण पूर्वं भवति ' हे कैयटाचें ह्मणणें बरोबर न मानलें तर—इडागमकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, तें प्रथम होऊन त्याच्या निमित्तामुळें आकारलोप होऊं शकतोच, व वरील भाष्य विसंगत ठरण्याची आपत्ति येते (' वसो सम्प्रसारणम् ' व ' आतो लोप इटि च ' हीं दोन्हीं आभीय अधिकारातील सूत्रें आहेत. ' असिद्धवदत्राभात ' सू० २१८३ या अधिकारसूत्रान्वयें त्या अधिकारातील एका सूत्रानें समानाश्रय कार्य करतेवेळीं दुसऱ्या सूत्रानें झालेलें कार्य असिद्ध—ह्मणजे झालेंच नाहीं असें—मानावें लागतें ' पपा+वस्+शस् ' येथें ' वस् ' चें सम्प्रसारण होणें व तसेंच आकारलोप होणें हीं दोन्हीं आभीय कार्यें आहेत ' वस् ' प्रत्ययाला मानून इडागम करणें हे कार्य अन्तरङ्ग आहे, व ' शस् ' प्रत्ययाला मानून ' वस् ' चें सम्प्रसारण करणें हे कार्य बहिरङ्ग आहे पण पूर्वी

कैयटानें सांगितल्याप्रमाणे ‘ वस् ’ चे सम्प्रसारण होणे हे कार्य बहिरङ्ग असून देखील प्रतिपदोक्त कार्य असल्यामुळे, ते प्रथम होते हे खरे कीं ‘ वस्वेकाजात् ’ या सूत्राने होणारे इडागम कार्य देखील प्रतिपदोक्त आहे, कारण त्या सूत्रात देखील ‘ वस् ’ हे पद साक्षात् उच्चारून ‘ वस् ’ ला इडागम होणे सांगितले आहे परंतु त्या सूत्राचा ‘ [illegible] द्विःत्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषा, वसोरिट् ’ असा अर्थ होत असल्यामुळे, ते सूत्र प्रवृत्त होण्याकरितां द्विर्वचन होण्याची व एकाच्-त्वाची अपेक्षा आहे–ह्मणजे द्विर्वचन झाल्यानंतर व द्विर्वचन होऊन एकाच्त्व असल्या-सच ते सूत्र प्रवृत्त होऊ शकते ‘ वसो सम्प्रसारणम् ’ हे सूत्र प्रवृत्त होण्याकरितां कशाचीहि अपेक्षा नाही. ह्मणून ‘वस्’ चे सम्प्रसारणकार्य शीघ्रोपस्थितिक व ‘ वस् ’-ला इडागम होणें हें कार्य विलम्बोपस्थितिक ठरते त्यामुळे जरी दोन्ही कार्ये प्रति-पदोक्त आहेत तरी सम्प्रसारणकार्य बलवत्तर ठरून ते प्रथम होते असा कैयटाच्या ह्मणण्याचा आशय आहे. ते सम्प्रसारणकार्य प्रथम झाल्यास ‘ वस् ’ प्रत्ययाचे वलादित्व हे जे इडागमाचे निमित्त आहे ते नष्ट होत असल्यामुळे, इडागम होऊ शकत नाहीं, व इडागम पुढे येत नसल्यामुळे आकाराचा लोप होऊ शकत नाहीं सम्प्रसारणामुळे ‘ वस् ’ या प्रत्ययाचे ‘ उस् ’ असे रूपान्तर होत असल्यामुळे, तो ‘ उस् ’ अजादि आर्धधातुक ‘ कित् ’ प्रत्यय मानता येतो, व तसा प्रत्यय पुढे आ-ल्यामुळे ‘ आतो लोप ’ सू० २३७२ या सूत्राने ‘ पपा ’ यातील आकाराचा लोप होऊं शकतो–असे कोणी ह्मटल्यास ते ह्मणणे बरोबर नाही, कारण ‘ वसो. सम्प्रसा-रणम् ’ या सूत्रान्वये झालेले आभीय सम्प्रसारणकार्य, ‘ आतो लोप. ’ या सूत्राने आकारलोपरूपी आभीय कार्य करतेवेळीं, ‘ असिद्धवदत्राभात् ’ या सूत्रान्वये असिद्ध ठरते–ह्मणजे ‘वस्’ चा ‘ उस् ’ झालाच नाही व ‘ वस् ’ च कायम आहे असे मानणे भाग पडते–व तसे मानल्यास, ‘ पपा ’ यातील आकारापुढे ‘ इट् ’ किंवा अजादि आर्धधातुक प्रत्यय येत नसल्यामुळे, त्या आकाराचा लोप होणे अशक्य आहे, व आकाराचा लोप न झाल्यास, ‘ पपुष ’ असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही आकारलोप होऊन इष्ट रूप सिद्ध व्हावे ह्मणून भाष्यकारांनीं वरील वार्तिक सांगि-तले आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं अज्विधि करतेवेळी–ह्मणजे आकारलोप करतेवेळी–सम्प्रसारणकार्य असिद्ध मानूं नये–ह्मणजे सम्प्रसारणामुळे ‘ वस् ’ याचे ‘ उस् ’ असे जे रूपान्तर होते ते ‘ वस् ’ च आहे असे न समजतां ‘ उस् ’ आहे असे समजावें तसे मानल्यास, तो ‘ उस् ’ अजादि आर्धधातुक कित् प्रत्यय अस-ल्यामुळें, ‘ पपा ’ यातील आकाराचा ‘ आतो लोप. ’ या सूत्रानें लोप होऊन ‘पपुष.’ असें इष्ट रूप सिद्ध होते. जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर वरील वार्तिक करण्याची कांहींच गरज नव्हती, कारण कैयटाने त्या परिभाषेचा जसा अर्थ केला आहे त्या अर्थान्वये इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम झालेच असते व त्यामुळे ‘ इट् ’ प्रत्ययाच्या निमित्ताने आकारलोप झालाच असता, नंतर सम्प्रसारण झाल्यावर

इडागम नष्ट होऊन ' पपुष ' असे इष्ट रूप सिद्ध झालेच असते. दुसरे असे की जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर 'पपुष.' इत्यादि स्थलीं सम्प्रसारणकार्य प्रथम होण्याकरिता ' प्रतिपदविधित्वात् पूर्व सम्प्रसारणं भवति ' या न्यायाचें अवलंबन करण्याची काहींच गरज नव्हती, कारण या स्थलीं बहिरङ्ग सम्प्रसारणकार्य इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्याच्या निमित्ताचें विनाशक असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम झालेच असते पण ज्याअर्थी सम्प्रसारणकार्य प्रथम होण्याकरिता भाष्यकारानीं प्रकृतपरिभाषेचा उपयोग न करिता कैयटाचे ह्मणण्याप्रमाणे प्रतिपदविधीचा उपयोग केला आहे, त्याअर्थीं हे स्पष्ट होते कीं ही परिभाषा भाष्यकारास मुळींच मान्य नव्हती, व ह्मणून ती स्वीकारार्ह नाहीं. प्रतिपदविधित्वामुळे सम्प्रसारणकार्य प्रथम होत असल्यामुळे वरील वार्तिक करण्याची गरज पडली हे उघड आहे)

अत एव चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध इति वचनं वार्तिककृतारब्धं भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम् । प्रत्यङ्गमन्तरङ्गम् । अस्यां परिभाषायां सत्यां तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

(प्रकृतपरिभाषा वार्तिककारास किंवा भाष्यकारास मान्य नव्हती) ह्मणूनच ' चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधः ' असे वार्तिककाराला वार्तिक करावे लागले व भाष्यकारानीं त्या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केले नाहीं (वार्तिकातील) ' प्रत्यङ्ग ' या शब्दाचा अर्थ ' अन्तरङ्ग ' असा आहे जर प्रकृतपरिभाषा असती तर असे वार्तिक करण्याची काहींच गरज नव्हती हे उघड आहे (' प्रति + अन्च् – क्विन् + शस् ' या स्थलीं ' अनिदितां हल उपधायाः ' सू० ४१५ या सूत्राने नकाराचा लोप होऊन व 'वेरपृक्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्राने ' क्विन् = व् ' चा लोप होऊन ' प्रति+अच्+शस् ' अशी स्थिति झाली असतां, अलीकडच्या निमित्तामुळे होणारे यणादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य ' इको यणचि ' या सूत्रान्वये पावले आहे, व तसेच पलीकडे असलेल्या ' शस् ' प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे ' अचः ' सू० ४१६ या सूत्रान्वये होणारे अलोपरूपी बहिरङ्ग कार्य पावले आहे हे अलोपरूपी बहिरङ्गकार्य असे आहे कीं तें केले असता, अन्तरङ्ग यणादेशाचे निमित्त–म्हणजे 'अच्' यातील अकार नष्ट होणार म्हणून जर प्रकृतपरिभाषा असती तर अलोपरूपी बहिरङ्गकार्य प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे प्रथम झालेच असते आणि ' प्रति + च् + शस् = प्रति + च् + अस् ' अशी स्थिति झालीच असती, व ' चौ ' सू० ४१७ या सूत्रान्वये ' प्रति ' यातील इकाराचा दीर्घ होऊन ' प्रती +च्+ अस् = प्रतीचः ' असे रूप सिद्ध झालेच असतें, आणि ' चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध ' असे वार्तिक करण्याची–म्हणजे चकार पुढे असता अन्तरङ्गकार्य प्रथम करू नये असे वार्तिक करण्याची–काहीच गरज नव्हती पण ते वार्तिक केले असल्यामुळे व भाष्यकारानी त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले नसल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती हे स्पष्ट होते वरील वार्तिकान्वये अलोपरूपी कार्य बहिरङ्ग असून देखील ते

यणादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याचा बाध करून–म्हणजे सन्धिकार्य होण्यापूर्वी 'प्रति+अच् +शस्' अशा स्थितीतच–प्रथम होते, व अलोप होऊन 'प्रति+च्+शस्' अशी स्थिति झाली असतां, वर सांगितल्याप्रमाणे 'चौ' या सूत्राने इकाराचा दीर्घ होऊन 'प्रतीच' असे इष्ट रूप सिद्ध होते)

अत एव च्छ्वोरिति सूत्रे अवश्यमत्र तु नाचार्यो यत्नः कार्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोतीति भाष्ये उक्तम्। एतत्सत्त्वे तु तुकोऽप्राप्त्या यत्नावश्यकत्वकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव। न चैतदनित्यत्वज्ञापनार्थमेव तदिति तदाशय। अवश्यमत्रेत्यक्षरस्वारस्यभङ्गापत्तेः॥

(ही परिभाषा भाष्यकारास मान्य नव्हती) म्हणूनच 'च्छ्वोः शूठ्' ६-४ १९ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी असे म्हटले आहे की, या स्थली–म्हणजे 'प्रश्न, विश्न.' इत्यादि स्थली–'तुक्' न राहावा म्हणून (सतुक निर्देशरूपी) यत्न करण्याची (पाणिनीला) आवश्यकता वाटली, कारण तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे येथे त्याची प्राप्ति आहे. प्रकृतपरिभाषा असती तर तुकाची प्राप्तीच नव्हती व पाणिनीला अवश्य यत्न करावा लागला असे जे भाष्यकारानी म्हटले आहे ते म्हणणे विसंगत ठरले असते प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे हे ज्ञापित करण्याकरिता भाष्यकारानी तसे म्हटले आहे हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण असे मानल्यास 'अवश्यमत्र' असे जे भाष्यकारानी म्हटले आहे त्या म्हणण्यात काही स्वारस्य राहत नाही ('छे च' सू० १४६ या सूत्राने 'प्रछ्' याचे 'प्रच्छ्' असे रूप होते, व 'यजयाच' सू० २२६८ या सूत्राने 'प्रच्छ्' ला 'नङ्' प्रत्यय झाल्यावर 'प्रच्छ् + नङ्' अशी स्थिति झाली असता, 'च्छ्वोः शूठ्' सू० २५६१ या सूत्राने 'च्छ्' चे जागी 'श्' होऊन 'प्रश्+ न = प्रश्न' असे रूप होते प्रकृत उदाहरणात छकाराला मानून होणारे तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे व पलीकडे असलेल्या 'नङ्' प्रत्ययाला मानून होणारे शकारादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे. हे बहिरङ्गकार्य असे आहे की ते केल्यास तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्याचे निमित्त जो छकार त्याचे जागी शकार होत असल्यामुळे त्याचा नाश होणार. त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस मान्य असती तर 'च्छ्वोः शूठ्' असे सूत्र न करितां 'छ्वोः शूठ्' असे सूत्र केले असते तरी काम भागले असते, कारण प्रकृतपरिभाषेमुळे तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम न होता छकाराचे जागी होणारे शकारादेशरूपी बहिरङ्गकार्य प्रथम झालेच असते पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसल्यामुळे त्याला हे माहीत होते की तुगागमरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होणार व ते झाल्याने छकाराचा च्छकार होणार छकाराच्या बरोबर तुगागम देखील नाहींसा व्हावा व 'च्छ्' चे जागीं 'श्' असा आदेश व्हावा म्हणून पाणिनीला मुद्दाम 'च्छ्वोः शूठ्' असे सूत्र करण्याचा यत्न करणे भाग पडले असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे ही परिभाषा अनित्य आहे हे ज्ञापित करण्याकरिता पाणिनीला तसा प्रयत्न

करावा लागला अशा रीतीनें भाष्याचा अर्थ लावणे मुळींच बरोबर नाही, कारण ही परिभाषा असून अनित्य आहे असें म्हटल्यास त्याचा अर्थ हाच होतो कीं जेथें इष्टरूप सिद्ध करण्याकरिता प्रकृतपरिभाषा उपयोगी पडूं शकत नाहीं तेथें ती लावूं नये व तिच्या शिवाय इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी पण ' प्रश्न ' इत्यादि स्थलीं इष्टरूप सिद्ध होत नाही असे नसून, ती लावल्याने इष्टरूप सिद्ध होतें मग 'अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्न. कार्यः ' असे जे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे त्यातील ' अवश्यमत्र ' या शब्दाचें स्वारस्य नाहींसे होते, कारण ही परिभाषा असती तर जसा पाणिनीनें यत्न केला आहे तसा न करिता इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलेच असतें. पण ही परिभाषा पाणिनीस मान्य नसल्यामुळे तसा यत्न करावा लागला आणि म्हणूनच भाष्यकाराचे म्हणणें ठीक जुळते वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस व भाष्यकारास मान्य नव्हती)

किञ्चानयैव प्रत्ययोत्तरपदयोश्च अदो जग्धिर्ल्यप्ति किनीत्यनयोश्चारितार्थ्येन तज्ज्ञापकवशाल्लुग्ल्यपोरन्तरङ्गबाधकता भाष्योक्ता भज्येत ॥

दुसरें असे की ही परिभाषा मानल्याने ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' सू० १३७३ व ' अदोजग्धिर्ल्यप्ति किति ' सू० ३०८० हीं सूत्रें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे व प्रकृतपरिभाषेचीं ज्ञापक सूत्रे ठरत असल्यामुळे, ' लुक् ' आणि ' ल्यप् ' अन्तरङ्गकार्याचे बाधक होतात असे जे भाष्यकारानी म्हटलें आहे ते म्हणणें असंगत ठरेल (भाष्यकारानीं प० ५२ व ५४ भाष्यात पठित केल्या आहेत व स्वीकारल्या आहेत, आणि ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' हे सूत्र प० ५२ चे ज्ञापक मानलें असून, ' अदो जग्धि.' हे सूत्र प ५४चे ज्ञापक आहे असे म्हटले आहे जर प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य असती तर, त्या परिभाषेने प० ५२ व ५४ गतार्थ होत असल्यामुळे, या दोन वेगळ्या परिभाषा मानण्याची व त्याची ज्ञापकें सागण्याची त्याना काहींच गरज नव्हती. त्या दोन परिभाषानीं होणारे कार्य प्रकृतपरिभाषेने होऊ शकलेच असते हे पूर्वी विस्तृत रीतीने सिद्ध करून दाखविलेच आहे पण भाष्यकारांनीं ' लुक् ' व ' ल्यप् ' अन्तरङ्गकार्याचे बाधक होतात हे सांगणाऱ्या प० ५२ व ५४ मानल्या असल्यामुळे हें स्पष्ट होते कीं त्यांना प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती)

किञ्चैषा भाष्ये न दृश्यते । तदुक्तमसिद्धवत्सूत्रे कैयटेन " निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय " इति परिभाषाया भाष्यकृतानाश्रयणादिति ॥

दुसरें असे कीं ही परिभाषा भाष्यात कोठेहि आढळत नाहीं, आणि म्हणूनच ' असिद्धवदत्राभात् ' ६-४-२२ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें म्हटले आहे कीं, ' निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः ' या परिभाषेचा भाष्यकारानीं कोठेहि उपयोग केला नाही.

पदसंस्कारपक्षे हरिरित्यादौ विसर्गे कृते ततो गच्छतीत्यादिसम्बन्धे हरिः गच्छतीत्याद्येव साधु । तद्विषये पदसंस्कारपक्षानाश्रयणं वेति दिक् ॥ ५६ ॥

(आता शंकाकार अशी शंका करितो की, प्रकृतपरिभाषा न मानली तरी 'पपुष.' इत्यादि रूपे पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय केल्याने जरी सिद्ध होतात, तरी ही परिभाषा न मानल्यास, पदसंस्कारपक्षांत 'हरिर्गच्छति' असा प्रयोग सिद्ध होऊ शकणार नाही म्हणून ही परिभाषा मानणे आवश्यक आहे पदसंस्कारपक्षात–म्हणजे प्रत्येक पद व्याकरणरीत्या स्वतंत्र रीतीने सिद्ध करिताना व 'हरिर्गच्छति' या वाक्यांतील 'हरि.' हे पद, 'गच्छति' या पदाकडे दुर्लक्ष करून, स्वतन्त्र रीतीने सिद्ध करतेवेळी, 'हरि' या प्रातिपदिकास 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय लावून 'हरि+सु' अशी स्थिति झाली असतां, ससजुषो रु.' सू० १६७ या सूत्राने 'सु' चे जागी रकार होऊन 'हरि+र्' अशी स्थिति होते, व अशा स्थितीत रकार पदाच्या अन्ती असून रकारापुढे अवसान असल्यामुळे–म्हणजे काहीच नसल्यामुळे–'खरवसानयोर्विसर्जनीय.' सू० ७६ या सूत्राने रकाराचा विसर्ग होऊन 'हरि.' असे रूप होते व त्यात रकार राहत नाही अशा रीतीने सिद्ध झालेल्या 'हरिः' या पदाचा 'गच्छति' या पदाशी संबध आल्यावर, 'हरि गच्छति' असा अनिष्ट प्रयोग सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल व 'हरिर्गच्छति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊ शकणार नाही पण प्रकृतपरिभाषा मानल्यास तसा इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो, कारण गच्छति' या पदान्तराशीं संबंध होताक्षणींच विसर्गाचे निमित्त जे अवसान त्याचा नाश होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, विसर्गाचा रेफ होणे हे अन्तरङ्गकार्य होऊं शकत नाही व त्यामुळे 'हरिर्' असे रूप कायम राहून त्याचा 'गच्छति' या पदाशी संबंध आल्यावर 'हरिर्गच्छति' असा इष्ट प्रयोग सिद्ध होतो साराश अशा प्रकारचे प्रयोग पदसंस्कारपक्षांत सिद्ध होण्याकरितां प्रकृतपरिभाषा मानणे आवश्यक आहे अशी शंकाकाराची शंका आहे या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की) पदसंस्कारपक्षांत 'हरि+सु=हरिर्' इत्यादि स्थली रेफाचा विसर्ग केल्यावर, 'हरि ' या पदाचा 'गच्छति' इत्यादि पदान्तराशी सबध आला असता, 'हरि गच्छति' हाच प्रयोग शुद्ध आहे. (आणि म्हणूनच 'हरि ॐ' हा विसर्गसहित सर्वतोमुखी प्रयोग शुद्ध ठरतो. साराश ग्रन्थकार म्हणतात की शंकाकाराने जी आपत्ति दाखविली आहे ती इष्टापत्ति आहे, व तिचे निवारण करण्याची काहीच गरज नाही) 'हरिर्गच्छति' असा प्रयोग सिद्ध करणे झाल्यास पदसंस्कारपक्षाचा आश्रय न केला (व वाक्यसंस्कारपक्षाचा आश्रय केला) म्हणजे तसा प्रयोग सिद्ध होऊं शकतो.

परिभाषा ५७

(ग्रन्थकाराने द्वितीयप्रकरणाच्या आरंभी ' पूर्वपरनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः '–प. ३८– ही परिभाषा सांगून, पूर्वसूत्रापेक्षा परसूत्र, परसूत्रापेक्षा नित्यकार्यविधायकसूत्र, नित्यकार्यविधायकसूत्रापेक्षा अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्र, बलवत्तर असते हे त्या त्या विषयासंबंधी परिभाषा देऊन त्यांचे विस्तृत रीतीने आतांपर्यंत विवेचन केले आता ग्रन्थकार अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षा देखील अपवादशास्त्र बलवत्तर असते हे सांगणारी परिभाषा सांगतात)

अन्तरङ्गादप्यपवादो बलीयान् ॥ ५७ ॥

" अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षा देखील अपवादशास्त्र बलवत्तर असते. "

(या परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला असल्यामुळे, अपवादशास्त्र इतर सर्व प्रकारच्या–ह्मणजे पूर्व, पर व नित्य—सूत्रापेक्षा बलवत्तर असते हे आपोआपच सिद्ध होते)

परिभाषा ५८

तत्रापवादपदार्थमाह—

आतां वरील परिभाषेत जो ' अपवाद ' शब्द घातला आहे त्याचा अर्थ स्पष्ट करणारी ही परिभाषा सांगतात—

येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति ॥ ५८ ॥

" ज्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असता एखादे दुसरे सूत्र आरंभिले जाते त्या ठिकाणी ते दुसरे सूत्र त्या (अवश्यप्राप्त होणाऱ्या) सूत्राचे बाधक होते. "

(जसे सन्धिकार्य करतेवेळी इक्प्रत्याहारातील वर्णापुढे ' अच् ' आल्यास–मग तो सवर्ण किंवा असवर्ण ' अच् ' असो-- ' इको यणचि ' सू० ४७ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति होते ' श्री + ईश ' किंवा ' विष्णु + उदय ' या स्थली इकापुढे ' अच् ' आला असल्यामुळे ' इको यणचि ' हे सूत्र अवश्य प्राप्त होते व यणादेश होऊं पाहतो पण ' अकः सवर्णे दीर्घः ' सू० ७५ हे सूत्र आरंभिले असल्यामुळे, जरी जेथे जेथे ते सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे ' इको यणचि ' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे तरी हे विशेषसूत्र ' इको यणचि ' या सामान्यसूत्राचे प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे बाधक ठरते. सारांश सामान्यशास्त्र व्यापकशास्त्र असून विशेषशास्त्र व्याप्यशास्त्र असते, आणि जेथे दोन सूत्रात असा व्याप्यव्यापकभाव असतो तेथे व्याप्यशास्त्र बाधक

आणि व्यापकशास्त्र बाध्य ठरते. साराश व्याप्यव्यापकभाव हे खरे बाधबीज होय, व 'अपवाद' याचा सामान्य अर्थ बाधकशास्त्र असा समजावा व अशा अपवादशास्त्राने सामान्यशास्त्राचा अर्थ सकुचित केला जातो. जसे ' अक. सवर्णे दीर्घ ' हे विशेषशास्त्र अन्वयाने ' इको यणचि ' या सूत्रांतील ' अचि ' या पदाचा ' असवर्णे अचि ' असा सकुचित अर्थ होतो)

प्राप्त इति भावे क्तः। येन नाप्राप्त इत्यस्य यत्कर्तृकावश्यप्राप्तावित्यर्थो नञ्द्वयस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्। एवं च विशेषशास्त्रोद्देश्यविशेषधर्मावच्छिन्नवृत्तिसामान्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण बाधः।

(' येन नाप्राप्ते ' यात ' येन ' ही ' कर्तृकरणयोस्तृतीया ' सू० ५६१ या सूत्रान्वये कर्तरि तृतीया असून त्या पदाचा अर्थ ' यत्कर्तृक ' असा आहे, आणि ' नाप्राप्ते ' यातील) 'प्राप्ते' येथे ('नपुंसके भावे क्त ' सू० ३०९० या सूत्रान्वये) भावे क्तप्रत्यय झाला आहे. (आणि ' न प्राप्त अप्राप्तं, न अप्राप्तं नाप्राप्तं, तस्मिन् नाप्राप्ते ' या स्थली ' नञ् ' व ' नलोपो नञ ' सू० ७५६ व ७५७ या सूत्रानी ' अप्राप्त ' असा शब्द तयार होऊन त्या शब्दाचा ' न ' या शब्दाशी ' सुपा ' सू० ६४९ या सूत्राने समास होऊन ' नाप्राप्ते ' हा जो सामासिक शब्द तयार झाला आहे त्यात असणारे) दोन निषेधवाचक ' न ' व ' नञ् ' हे शब्द प्रकृत–ह्मणजे प्राप्तिरूप-अर्थाचे–दार्ढ्यबोधक–ह्मणजे आवश्यकत्वबोधक–शब्द असल्यामुळे, ' येन नाप्राप्ते ' या पदाचा ' ज्याची अवश्यप्राप्ति होत असता ' असा अर्थ होतो. या शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळे, (प्रकृतपरिभाषेचा असा अर्थ होतो की) विशेषशास्त्राच्या उद्देश्याचे ठिकाणीं असणारा जो विशेषधर्म त्या धर्माने युक्त अशा शब्दस्वरूपाचे ठिकाणी असणारा जो सामान्यधर्म त्या सामान्यधर्माने युक्त आहे उद्देश्य ज्याचे अशा सामान्यशास्त्राचे विशेषशास्त्र बाधक ठरते—ह्मणजे ज्या विशेषधर्माला उद्देशून विशेषशास्त्र सागितले आहे त्या विशेषधर्माबरोबर राहणाऱ्या सामान्यधर्माला उद्देशून सागितलेल्या सामान्यशास्त्राचे विशेषशास्त्र बाधक होते (या पंक्तीचा अर्थ नीट ध्यानात येण्याकरिता आपण ' हो ढ ' व ' दादेर्धातोर्घ ' सू० ३२४ व ३२५ ही दोन सूत्रे घेऊं. ' हो ढ ' हे सामान्यशास्त्र असून ' दादेर्धातोर्घ ' हे विशेषशास्त्र आहे हकारापुढे झल्प्रत्याहारातील वर्ण असल्यास किंवा तो हकार पदाचे अन्ती असल्यास त्या हकाराचे जागी ढकार होतो असा ' हो ढ ' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ आहे. या सामान्यशास्त्राचे झल्परक किंवा पदाच्या अन्तीं हकार हे उद्देश्य आहे. धातुपाठांत जो दकाराने सुरु होणारा धातु पठित आहे तशा धातूचा अवयव जो हकार तो झल्परक किंवा पदान्तीं असल्यास, त्या हकाराचे जागीं घकार होतो असा ' दादेर्धातोर्घ ' या सूत्राचा अर्थ आहे या विशेषशास्त्रांत दकारानें सुरु होणाऱ्या धातूचा अवयव व झल्परक किंवा पदाच्या अन्तीं असणारा हकार हा उद्देश्य आहे. या विशेषशास्त्रांतील उद्देश्याचे

ठिकाणीं सामान्यशास्त्रांतील उद्देश्याचा धर्म –ह्मणजे झल्परक किंवा पदान्ती हकार असणे हा धर्म–आहेच व त्या धर्माबरोबरच काही जास्त धर्म-ह्मणजे दकाराने सुरू होणाऱ्या धातूचा अवयव हकार असणे हा धर्म–आहे अशी स्थिति असल्यामुळे, ' हो ढः ' हें सामान्यशास्त्र ' दादेर्धातोर्घः ' या विशेषशास्त्राने बाधित होते, व त्यामुळे दादिधातूचा अवयव जो हकार त्याच्यापुढे 'झल्' असल्यास किंवा तो पदान्ती असल्यास, त्याचे जागी ढकार न होता, घकार होतो. अशी स्थिति जेथे नसते–म्हणजे जेथे विशेषशास्त्र व सामान्यशास्त्र यांच्या उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव नसतो—तेथे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक होत नाही जसे 'इको यणचि ' सू० ४१ या सूत्रांत इक्प्रत्याहारांतील वर्ण अच्परक असणे हे उद्देश्य असून 'आद्गुणः' सूत्र ६९ या सूत्रांत ' अ ' वर्ण अच्परक असणे हे उद्देश्य आहे. या दोन उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव नाही म्हणून ' आद्गुणः ' हे सूत्र ' इको यणचि ' या सूत्राचे बाधक होऊ शकत नाहीं. सारांश प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरण्याकरिता त्या दोन सूत्रांतील उद्देश्यामध्ये व्याप्यव्यापकभाव असणे आवश्यक आहे)

तदप्राप्तियोग्येऽनारितार्थ्यं ह्यतस्य बाधकत्वे बीजम् ॥

सामान्यशास्त्राची प्राप्ति नाही असे स्थळ विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास मिळत नसल्यामुळे ते विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरूं पाहणे हेच विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होण्यास कारणीभूत होते (जेथे जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे सामान्य-शास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि उदाहरण मिळूं शकत नाहीं, व त्यामुळें ते विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरू पाहते. परंतु कोणतेंहि पाणि-नीय सूत्र किंवा त्यांतील कोणतेंहि अक्षर व्यर्थ ठरूं शकत नाहीं असा भाष्यकाराचा सिद्धान्त आहे हे पूर्वीच सांगितले आहे, व त्यामुळे विशेषशास्त्र व्यर्थ न ठरतां सामान्य-शास्त्राचे बाधक होते. हेंच प्रथम बाधबीज होय, व ' असति सम्भवे बाधनं भवति ' असा जो वार्तिककारांनी सिद्धान्त सांगितला आहे तोच या प्रथम बाधबीजांत भिन्न शब्दांनी सांगितला आहे या प्रथम बाधबीजांत अनवकाशत्वामुळे–ह्मणजे विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ सांपडत नसल्यामुळे–विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होते व त्यामुळें सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं जसे ' रमा ' या प्रातिपदि-काचे सम्बुद्धीचे एकवचन करितांना ' रमा+सु ' या स्थितींत, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' सू० २५२ व 'सम्बुद्धौ च' सू० २८८ ही दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त होतात. 'सम्बुद्धौ च' या सूत्रांत ' सम्बुद्धि ' हा शब्द साक्षात् उच्चारल्यामुळे हा प्रतिपदविधि असून विशेषशास्त्र आहे व या सूत्रान्वये आबन्त प्रातिपदिकापुढे सम्बुद्धीचा ' सु ' प्रत्यय असल्यास प्रातिपदिकाच्या आकाराचे जागीं एकार होतो. जेथे जेथे हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहेच त्यामुळे ' सम्बुद्धौ च ' या सूत्रास प्रवृत्त होण्यास कोठेंहि अवकाश मिळत नसल्यामुळे, ते सूत्र

अनवकाशत्वामुळे 'हल्ङ्याब्भ्य:' या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त होते, व ते प्रवृत्त होऊन त्याने एत्वरूपी कार्य केल्यानंतर प्रातिपदिक आबन्त राहत नसल्यामुळे व एकारान्त प्रातिपदिक होत असल्यामुळे, 'हल्ङ्याब्भ्य' हे सामान्य शास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं व त्याचा नेहमी करिता बाध फलित होतो)

अत एव "आयादय" इति सूत्रे गोपायिष्यतीत्यादावायादीन्बाधित्वा परत्वात्स्यादयः प्राप्नुवन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा आयादयः। गोपायतीत्यादावपि शप् स्यादिः प्राप्नोति। न च सति शप्यसति वा न विशेष.। अन्यदिदानीमिदमुच्यते नास्ति विशेष इति। यदुक्तमायादीनां स्यादिभिरव्याप्तोऽवकाश इति स नास्त्यवकाश इति भाष्ये उक्तम्॥

वर सांगितल्याप्रमाणे या परिभाषेचा अर्थ असल्यामुळेच, 'आयादय आर्धधातुके वा' ३-१-३१ या सूत्रावरील भाष्यात 'गोपायिष्यति' इत्यादि स्थलीं आयादिकांचा बाध करून, विकरणविधायकसूत्रे पर सूत्रे असल्यामुळे, 'स्य' इत्यादि विकरणाची प्रथम प्रवृत्ति होण्याची आपत्ति येते अशी शंका उपस्थित करून, भाष्यकार म्हणतात कीं असे झाल्यास, आयादिक अनवकाश ठरतील, 'गोपायति' इत्यादि स्थलीं देखील 'स्य' ने सुरु होणारा जो विकरणसमुदाय त्यात अन्तर्गत असणाऱ्या शपाची प्राप्ति आहेच, शप् लावला अथवा न लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होण्यात काहीं फरक होत नाही हे खरे, पण रूप भिन्न होत नाही ही अगदी वेगळी गोष्ट आहे, तथापि 'स्य' इत्यादि विकरणांनीं आयादिकांची जागा व्यापली नाहीं हे म्हणणे बरोबर नसून, त्यानी आयादिकांची सर्व जागा व्याप्त केली आहे व त्यामुळे आयादिक अनवकाश ठरतात हेच म्हणणे बरोबर आहे ('गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आय.' सू० २३०३ या सूत्राने होणारा 'आय' 'ऋतेरीयङ्' सू० २४२२ या सूत्राने होणारा 'ईयङ्,' व 'कमेर्णिङ्' सू०२३१० या सूत्राने होणारा 'णिङ्' या तीन प्रत्ययांना 'आयादि' म्हणतात. 'आय ईयङ् णिङ् चेति त्रय आयादयो मता.' असे वचन आहे. वर सांगितलेल्या तीन्ही सूत्रानंतर स्य, तासि, च्लि, यक्, शप्, श्यन्, श इत्यादि विकरणांचें विधान करणारीं सूत्रे अष्टाध्यायीच्या तृतीयाध्यायाच्या प्रथम पादांत पठित आहेत, व त्या सूत्रामध्यें 'स्यतासी लृलुटो.' हे प्रथम सूत्र असून त्या सूत्रांत 'स्य' चा प्रथम निर्देश केला असल्यामुळे. 'स्यादि' याचा अर्थ 'स्य' ने सुरु होणारीं विकरणें असा होतो. तसेच 'शप् स्यादिः' येथे 'स्यादि.' हे शप्चे विशेषण आहे व त्या दोन पदांचा अर्थ 'स्यादिविकरणसमुदायान्तर्गत शप्' असा आहे. आता भाष्यकार अशी शंका उपस्थित करतात कीं आय, ईयङ्, व णिङ् याचे विधान करणारीं सूत्रे पूर्वसूत्रें असून 'स्य' इत्यादि विकरणांचे विधान करणारी सूत्रे परसूत्रे असल्यामुळें, 'पूर्वात्परं बलवत्' या न्यायान्वयें, स्यादिविकरणविधायकसूत्रे आयादिकांचे विधान करणाऱ्या सूत्राच्या अपेक्षेनें बलवत्तर ठरतात, व त्यामुळें स्यादिविकरणे आयादिकांचे,

परत्वामुळे, बाधक ठरण्याची आपत्ति येते पण या शंकेचे निरसन करितांना भाष्यकार म्हणतात की, 'स्य' इत्यादि विकरणांनीं सर्व स्थलें व्यापलीं असल्यामुळें आयादि निरवकाश ठरतात–म्हणजे त्यांना प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ मिळत नाहीं व त्यामुळे ते व्यर्थ ठरूं पाहतात. मग त्यांचे विधान तरी कशास केले ? पण ज्या अर्थी पाणिनीनें त्यांचे मुद्दाम विधान केलें आहे व कोणतेंहि पाणिनीय सूत्र व्यर्थ ठरूं शकत नाहीं त्याअर्थी ते आयादिक, अनवकाशत्वामुळेच, स्यादिविकरणविधायकसूत्राचे बाधक ठरून प्रथम होतात. आयादिक कसे निरवकाश ठरतात हे सिद्ध करितांना भाष्यकारानी 'गोपायिष्यति' व 'गोपायति' ही दोन उदाहरणे दिलीं आहेत. 'गुप्+लृट्' या स्थली 'गुपूधूप' या सूत्रानें 'आय' ची प्राप्ति आहे व तसेच 'स्यतासी' यासूत्राने 'स्य' ची प्राप्ति आहे. त्याचप्रमाणें 'गुप्+लट्' येथे 'आय' ची प्राप्ति आहे आणि 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्राने शपाचीहि प्राप्ति आहे. विकरणाची सूत्रे परसूत्रे असल्यामुळे, वरील दोन्ही उदाहरणात 'आय' न होता, परत्वामुळें 'स्य' व 'शप' अनुक्रमें व्हावे, पण तसें झाल्यास लृटाचे 'गोपायिष्यति' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही हे खरें कीं 'गोपायति' या स्थलीं 'आय' प्रथम लावला किंवा 'शप्' प्रथम लावला तरी 'गोपायति' असेच इष्टरूप सिद्ध होतें; कारण 'गुप् + आय+शप् + ति' अशा स्थितींत, 'आय' प्रत्यय पुढें असल्यामुळे 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्राने 'गुप्' यातील उपधाउकारास गुण होऊन 'गोप् + आय +अ+ति' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो गुणे' सू० १९१ या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'गोपायति' असे रूप सिद्ध होतें, आणि तसेच 'गुप् + शप्+आय +ति' अशा स्थितीत, 'शप्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळें, लघूपधगुण होऊन 'गोप्+अ +आय+ति' अशी स्थिति झाली असता, 'अकः सवर्णे दीर्घ' सू० ८५ या सूत्रानें 'गोपायति' असेच रूप सिद्ध होते पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'आय' व शप् या दोन प्रत्ययांपैकीं कोणताहि प्रत्यय प्रथम लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होतें हे म्हणणें प्रकृतविषयास धरून नाहीं; कारण येथें प्रश्न हा आहे की 'आय' प्रथम व्हावा किंवा 'शप्' प्रथम व्हावा? कोणताहि प्रत्यय प्रथम लावला तरी इष्टरूप सिद्ध होतेच हे या प्रश्नाचे उत्तर नव्हे वास्तविक, अनवकाशत्वामुळें, 'आय' प्रथम होतो हे या प्रश्नाचें खरें उत्तर आहे, कारण आयादिविधायकसूत्रें विशेषसूत्रे आहेत व स्यादिविधायकसूत्रे सामान्यसूत्रें आहेत. जेथें जेथें विशेषसूत्रें प्रवृत्त होऊं पाहतात तेथें तेथें सामान्यसूत्रांची अवश्यप्राप्ति आहेच. म्हणून आयादिकांस प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थळ मिळत नसल्यामुळे, ते अनवकाशत्वामुळें स्यादिविकरणाचे बाधक ठरून प्रथम होतात व स्यादिविकरणांचा बाध करितात. हे खरे कीं आयादि प्रत्यय लागल्यानंतर स्यादि विकरणे लागतात. पण त्याचें कारण हे आहे कीं, 'सनाद्यन्ता धातवः' सू० २३०४ या सूत्रान्वये 'सन्' इत्यादि बारा प्रत्ययांपैकीं कोणताहि प्रत्यय अन्तीं आल्यास तशा प्रत्ययान्त शब्दाला धातुसंज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळें, स्यादि विकरणे नंतर लागतात

साराश सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास त्याची प्रवृत्ति सफल ठरत असो किंवा निष्फल ठरत असो, दोन्ही स्थलीं विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतेंच).

एवमत्र तत्प्रवृत्त्युत्तरं चारितार्थ्ये ऽपि तद्व्याप्तोऽवकाशो नास्तीति सममेव ॥

तसेच सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला व अशा रीतीने विशेषशास्त्र चरितार्थ ठरत असले तरी सामान्यशास्त्राने न व्यापलेली जागा विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास मिळत नसल्यामुळे, या ठिकाणी देखील अनवकाशता सारखीच आहे (साराश जेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेष-शास्त्र प्रवृत्त होण्याचा मुळींच संभव नाहीं व सामान्यशास्त्राची प्रथमप्रवृत्ति निष्फल असली तरी तेथे ज्याप्रमाणे वार्तिककाराने अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्र सामान्यशा-स्त्राचे बाधक मानले आहे त्याचप्रमाणे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा सभव असला तरी देखील सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होतेवेळी विशेषशास्त्रास प्रवृत्त होण्यास स्थल मिळत नसल्यामुळे, तशा ठिकाणी देखील वार्तिककाराने अनव-काशत्व मानल्याखेरीज गत्यन्तर नाहीं. कारण अशा स्थली देखील सामान्यशास्त्राने न व्यापलेली जागा विशेषशास्त्रास, सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होतेवेळी, मिळत नाही परंतु दोन्ही ठिकाणीं जर अनवकाशत्वामुळे बाध मानला तर ही परिभाषा सागण्याचे काहींच प्रयोजन उरत नाहीं, कारण अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे आपोआपच बाधक ठरते परतु भाष्यकारानी तर ही परिभाषा सागितली आहे व ती सागण्याचे काही तरी विशेष प्रयोजन असलेच पाहिजे. ते प्रयोजन कोणते आहे हे आता ग्रन्थकार पुढील पंक्तीत स्पष्ट करितात.)

किञ्चानेन न्यायेन तत्प्रवृत्त्युत्तरमपि चारितार्थ्ये तद्बाधबोधनम् अन्यथानवकाशत्वेनैव बाधे सिद्धे एतत्कथनवैयर्थ्यापत्तेस्तक्रकौण्डिन्य-न्यायप्रदर्शनस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च ।

दुसरें असे की या परिभाषेप्रमाणे, सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा जरी संभव असला तरी विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होते. या परिभाषेचा अशा प्रकारचा अर्थ न मानल्यास—म्हणजे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यावर विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरणे एवढेंच बाधबीज मानल्यास,—अनवकाशत्वामुळे बाधसिद्धि होऊं शकत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा सांगण्याची काहीच गरज नव्हती व तसेंच (भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ जो तक्रकौडिन्यन्याय सांगितला आहे तो) तक्रकौडिन्यन्याय देखील सांगण्याची कांहीच गरज नव्हती, व ते दोन्ही व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते (एखाद्या सूत्रास जर दुसऱ्या सूत्राला बाधल्याखेरीज प्रवृत्त होण्यास कोणतेंहि स्थल मिळत नाहीं तर तशा ठिकाणी ते सूत्र त्या दुसऱ्या सूत्राचे बाधक होते

हे सांगण्याकरितां कोणतीहि परिभाषा पठित करण्याची आवश्यकता नाही. कारण तशा ठिकाणी ते सूत्र अनवकाशत्वामुळे आपोआपच दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरते, तसे न मानल्यास, ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते व कोणतेहि पाणिनीय सूत्र व्यर्थ ठरू शकत नाही हे वर सांगितलेच आहे. पण ज्याअर्थी ही परिभाषा मुद्दाम भाष्यकारांनी पठित केली आहे व तिच्या समर्थनार्थ तक्रकौण्डिन्यन्याय सांगितला आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होते की दोन सूत्रांतील उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव असल्यास जसे व्याप्यसूत्र व्यापकसूत्राचे अनवकाशत्वामुळे बाधक ठरते, तसेच व्यापकसूत्राची प्रवृत्ति झाल्यानंतर व्याप्यसूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी व्याप्यसूत्र व्यापकसूत्राचे बाधक होते. हेंच द्वितीय बाधबीज होय, व 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' असा जो भाष्यकारांनीं सिद्धान्त सांगितला आहे त्याला धरूनच हे द्वितीय बाधबीज सांगितले आहे, व या बाधबीजालाच तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो, व या बाधबीजान्वये विशेषशास्त्राने सामान्यशास्त्र नेहमीकरितां बाधित होते 'तद्प्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्येऽपि कृत चारितार्थ्यम्' अशा रीतीने वैयाकरण हे द्वितीय बाधबीज पठित करितात व याचे उदाहरण 'सर्वेषाम्' हे देतात. 'सर्व' या अदन्त सर्वनामाचे षष्ठीचे बहुवचन करितांना 'सर्व+आम्' अशा स्थितीत,–'ह्रस्वनद्यापो नुट्' सू. २०८ व 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' सू० २१७ या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' हे विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहेच म्हणून ते विशेषसूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते प्रकृतउदाहरणांत 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' या सामान्यशास्त्रान्वये 'आम्' प्रत्ययाला प्रथम नुडागम केल्यास, 'नाम्' हा नुडागमसहित प्रत्यय यदागमपरिभाषेच्या आधारे 'आम्' च आहे अशी बुद्धि केल्याने, 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' हे विशेषशास्त्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकते व अशा रीतीनें चरितार्थ ठरूं शकते तथापि अशा ठिकाणीं देखील, या द्वितीय बाधबीजान्वये, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरितां बाधक ठरते, व सामान्यशास्त्रास प्रथम किंवा नंतर प्रवृत्त होऊं न देतां स्वतःच प्रवृत्त होते त्यामुळे प्रकृत स्थलीं 'आम्' प्रत्ययास नुडागम न होतां 'सुट्' आगम होऊन 'सर्व+साम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'बहुवचने झल्येत्' सू० २०५ या सूत्राने अकाराचे जागीं एकार होऊन व नंतर 'आदेशप्रत्यययोः' सू० २१२ या सूत्राने षत्व होऊन 'सर्वेषाम्' असें इष्ट रूप सिद्ध होते या द्वितीय बाधबीजात विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे अनवकाशत्वामुळे बाधक ठरत नसून अपवादत्वामुळे बाधक ठरते आणि नेहमी करितां बाधक ठरणे हेच ह्या द्वितीय बाधबीजाचे वैशिष्ट्य आहे व त्यामुळेच या बाधबीजाला तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो या न्यायाचे स्वरूप पुढे लौकरच सांगण्यात येईल. आतां ग्रन्थकार या द्वितीय बाधबीजाची कांहीं उदाहरणे देतात)

यथा प्रथमद्विर्वचनस्य तदुत्तर सावकाशेनापि द्वितीयद्विर्वचनेन बाधः । यथा वादेरपि प्रवृत्त्या चरितार्थेनादेः परस्येत्यनेनालोऽन्त्यस्येत्यस्य

बाध ॥ तदुक्तं मिद्चोऽन्त्यादिति सूत्रे भाष्ये सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति। अन्यथा ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र तक्रदानेन दधिदानस्य बाधो न स्यात्तद्दानोत्तरं तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यसम्भवात् ॥

जसे 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' सू० २१७५ या सूत्रान्वये अजादि अनेकाच् धातूच्या प्रथम एकाचाचे द्विर्वचन करून नंतर 'अजादेर्द्वितीयस्य' या सूत्रान्वये धातूच्या द्वितीय एकाचाचे द्विर्वचन केल्याने 'अजादेर्द्वितीयस्य' हे सूत्र सावकाश ठरण्याचा संभव आहे तरी, ते सूत्र 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्राचे बाधक ठरते (व अजादि अनेकाच् धातूच्या प्रथम एकाचाचे द्वित्व न होतां, द्वितीय एकाचाचेच द्वित्व होते.) त्याचप्रमाणे 'अलोऽन्त्यस्य' सू० ४२ या सूत्रान्वये अन्त्य अलाचे जागी आदेश केल्यानंतर 'आदेः परस्य' सू० ४४ या सूत्रान्वये प्रथम अलाचे जागीं आदेश केल्याने जरी 'आदे परस्य' हे सूत्र चरितार्थ ठरण्याचा संभव आहे तरी तें सूत्र 'अलोऽन्त्यस्य' या सूत्राचे बाधक ठरते. (व 'आदेः परस्य' या सूत्राच्या विषयात 'अलोऽन्त्यस्य' हे सूत्र प्रवृत्त न होतां, 'आदेः परस्य' हेच सूत्र प्रवृत्त होते. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' व 'अलोऽन्त्यस्य' ही दोन्ही सामान्यशास्त्रे आहेत, व अजादेर्द्वितीयस्य' व 'आदेः परस्य' ही विशेषशास्त्रे आहेत जेथे जेथे ही विशेषशास्त्रे प्रवृत्त होऊं पाहतात तेथे तेथे सामान्यशास्त्रांची अवश्यप्राप्ति आहेच व सामान्यशास्त्रे प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्रें प्रवृत्त होऊन तीं चरितार्थ ठरण्यांचा संभव आहे. तरी पण 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवति' या द्वितीय बाधबीजान्वये, विशेषशास्त्रे सामान्यशास्त्रांची नेहमीकरिता बाधक ठरून स्वतःच प्रवृत्त होतात व सामान्यशास्त्रांची मुळीच प्रवृत्ति होऊ देत नाहीत) 'मिद्चोऽन्त्यात्परः' १–१–४७ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात की उत्सर्गशास्त्राने कार्य केल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी विशेषशास्त्र उत्सर्गशास्त्राचें बाधक ठरते, तसे न मानल्यास, 'ब्राम्हणांना दही द्या, कौण्डिन्यास ताक द्या' अशा स्थलीं, कौण्डिन्यास दही देण्यापूर्वी किंवा दही देण्यानतर ताक देण्याचा संभव असल्यामुळे, तक्रदानाने दधिदानाचा बाध होऊं शकणार नाही. (वास्तविक या स्थली आज्ञा देणाऱ्याचा आशय हा आहे की 'कौण्डिन्यास फक्त ताकच द्या, दही देऊं नका. कौण्डिन्य खेरीजकरून इतर सर्व ब्राम्हणास दही द्या,' व ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं हा तक्रकौण्डिन्यन्याय प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ सांगितला आहे त्याअर्थी उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असला तरी, विशेषशास्त्र उत्सर्ग शास्त्राचें बाधक ठरते असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो हे स्पष्ट होतें. केवळ अनवकाशत्वामुळे, उत्सर्गशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरत असतें तर भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेच्या समर्थनार्थ तक्रकौण्डिन्यन्यायाचा दाखला दिला नसता)

अत एव विषयभेदेऽप्यपवादत्वम् । अत एवाचि रादेशेन नुटोऽपवादत्वाद्बाधमाशङ्क्य न तिसृचतसृ इति ज्ञापकेन समाहितं तृज्वत्सूत्रे भाष्ये ।

'सत्यपि संभवे बाधनं भवति' असा न्याय आहे म्हणूनच उत्सर्गशास्त्र व अपवादशास्त्र यांचे विषय—म्हणजे कार्यी—भिन्न असले तरी अपवादशास्त्र उत्सर्गशास्त्राचे बाधक होतेच असा नियम असल्यामुळेच, 'तृज्वत्क्रोष्टुः' ७ १-९५ या सूत्रावरील भाष्यात 'अचि र ऋतः' सू २९९ हे अपवादसूत्र असल्यामुळे त्या सूत्रान्वये ऋकाराचे जागी होणाऱ्या रेफादेशाने, 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' सू २०८ या सामान्यसूत्राने 'आम्' प्रत्ययाला होणाऱ्या नुडागमाचा बाध होण्याची आपत्ति येते अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेचे समाधान भाष्यकारांनी 'न तिसृचतसृ' सू ३०० या ज्ञापकसूत्राच्या आधाराने केले आहे (अचि र ऋतः या सूत्राने 'तिसृ' व 'चतसृ' ह्या शब्दापुढे अजादि विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यातील ऋकाराचे जागी रेफादेश होतो 'तिसृ+आम्' ह्या स्थितीत, 'तिसृ' शब्दापुढे 'आम्' हा अजादिविभक्तिप्रत्यय आल्यामुळे, वरील सूत्राची प्राप्ति होते, व तसेच 'तिसृ' हे ह्रस्वान्त अङ्ग असल्यामुळे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' ह्या सूत्राने 'आम्' प्रत्ययास नुडागमाची प्राप्ति होते. रेफादेशाची प्राप्ति 'तिसृ' ह्या प्रकृतीतील अन्त्य ऋकारास आहे, व नुडागमाची प्राप्ति 'आम्' प्रत्ययास आहे सारांश येथे 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' ह्या सामान्यशास्त्राचे व 'अचि र ऋतः' ह्या विशेषशास्त्राचे कार्यी भिन्न आहेत. असे असून देखील, 'अचि र ऋतः' हे विशेष शास्त्र 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' ह्या सामान्यशास्त्राचा बाध करते, व ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, 'तिसृ' हे ह्रस्वान्त अङ्ग राहत नाही, 'तिस्र्' असे हलन्त अङ्ग होणार, व त्यामुळे 'आम्' प्रत्ययाला नुडागम होऊ शकणार नाही व 'तिस्राम्' असे षष्ठीच्या बहुवचनाचे विकृतरूप होणार. म्हणूनच वार्तिककारांनी 'नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन' असे वार्तिक केले आहे, व ह्या वार्तिकान्वये रेफादेशाचा बाध होऊन नुडागम होतो. परंतु भाष्यकारास हा पूर्वविप्रतिषेध मान्य नाही. त्यांचे म्हणणे असे आहे की, पाणिनीने 'न तिसृचतसृ' हे सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, रेफादेशाने नुडागमाचा बाध होत नाही, कारण तसा बाध झाला असते तर, 'तिसृचतसृ इत्येतयोः नामि दीर्घो न स्यात्' ह्या अर्थाचे वरील सूत्र पाणिनीने केले नसते रेफादेश केल्यास हलन्त अङ्ग होत असल्यामुळे, नुडागम प्राप्तच होत नाही, व त्यामुळे दीर्घाचीहि प्राप्ति होत नाही. पण 'प्राप्तस्यैव प्रतिषेधः' असा न्याय असल्यामुळे, 'न तिसृचतसृ' ह्या निषेधात्मक सूत्रावरून हे स्पष्ट होते की, 'तिसृ' व 'चतसृ' ह्यापुढे नुडागमसहित 'आम्' प्रत्यय—म्हणजे 'नाम्'—येतो; व नुडागम रेफादेशाचा बाधक मानल्याशिवाय तसा नुडागमसहितप्रत्यय येऊं शकत नाही म्हणून पूर्वविप्रतिषेधाचा आश्रय करण्याची येथे गरज नाही, व नुडागम रेफादेशाचा बाधक होतो हे 'न तिसृचतसृ' ह्या निषेधात्मक सूत्रावरूनच सिद्ध होते सारांश 'अचि र ऋतः' हे अपवादात्मक सूत्र असल्यामुळे जरी त्याने, सामान्य

शास्त्राने होणाऱ्या नुडागमाचा बाध करणे योग्य आहे तरी, 'न तिसृचतसृ' ह्या ज्ञापक सूत्रामुळे रेफादेश नुडागमाचा बाधक न होतां, नुडागमच रेफादेशाचा बाधक होतो.)

तेन विषयभेदेऽपवादत्वाभाव एव बोध्यते इति कश्चित्, तन्न। विन्मतोर्लुका टिलोपमात्रस्य बाधानापत्तेः।

भाष्यकारांचे असे मत असल्यामुळे, कार्यी भिन्न असल्यास अपवाद उत्सर्गाचा बाधक होत नाही असे जे एका वैयाकरणाने म्हटले आहे ते म्हणणे (भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे) बरोबर नाही, कारण ते बरोबर मानल्यास, विन्' व 'मतुप्' ह्यांच्या लुकाने सर्व प्रकारच्या 'टि' लोपाचा बाध न होण्याची आपत्ति येईल ('अस्मा-यामेधास्रजो विनिः' सू० ११२८ ह्या सूत्राने 'स्रज्' ह्याला 'विन्' प्रत्यय होऊन 'स्रग्विन्' असे रूप होते 'अतिशयेन स्रग्वी' ह्या अर्थात 'स्रग्विन्' ह्या शब्दास 'इष्ठ' प्रत्यय केल्यास, 'स्रज् + विन् + इष्ठ' अशा स्थितींत, 'विन्मतोर्लुक्' सू० २०२० ह्या सूत्राने 'विन्' प्रत्ययाचा लुक् होऊन, स्रज् + इष्ठ =' स्रजिष्ठ' असे रूप होते. 'इष्ठ' प्रत्यय पुढे आल्यास, 'टि' लोप होण्यासंबंधाचे 'टे' सू०१७८६ हे सामान्य सूत्र आहे. 'विन्मतोर्लुक्' हे 'विन्' व 'मतुप्' ह्याच्याच लुकासंबंधी सूत्र असल्यामुळे, ते विशेषसूत्र आहे दोहोंचे कार्यी भिन्न आहेत विशेषशास्त्राचा कार्यी 'विन्' प्रत्यय आहे व सामान्यशास्त्राचा कार्यी 'स्रज्' ह्या प्रकृतीतील 'टि' –म्हणजे 'अज्'–आहे दोहोंचे कार्यी भिन्न असल्यामुळें, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होत नाहीं असे मानल्यास, 'विन्मतोर्लुक्' ह्या विशेषशास्त्राने 'टे' ह्या सामान्यशास्त्राने होणाऱ्या टिलोपाचा बाध होणार नाही, व तसा बाध न झाल्यास, 'स्रज् + विन् + इष्ठ=स्रज् + ० + इष्ठ= स्र् + इष्ठ=' स्रिष्ठ' असे विकृत रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. परतु कार्यी भिन्न असले तरी विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचा बाध करते हे भाष्यकाराचे मत स्वीकारल्यास, ती आपत्ति टळते, आणि म्हणूनच ते मत स्वीकारले पाहिजे)

यत्तु दयतेर्दिगीति सूत्रे द्वित्वोत्तर दिग्यादेशस्य चारितार्थ्यं कैयटेनोक्त तत् प्रौढ्या ध्वनितं च तेनापि तस्य तथात्वं तदुत्तरग्रन्थेन॥

'दयतेर्दिगिलिटि' ७-४-९ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत, द्वित्व केल्या-नंतर दिग्यादेशाचे सूत्र चरितार्थ ठरते असे जे कैयटाने म्हटले आहे ती केवळ प्रौढोक्ति होय. ते म्हणणे बरोबर नाही हे कैयटाने स्वत च त्याच सूत्रावरील भाष्याच्या पुढील वृत्तींत ध्वनित केले आहे. (दयतेर्दिगि लिटि' सू २३८८ या सूत्रावर 'साभ्यासस्येति वक्तव्यम्' असे वार्तिककारानें वार्तिक केले आहे. हे वार्तिक करण्याचा हेतु हा कीं, जरी दिग्यादेशाचे सूत्र परसूत्र आहे तरी या ठिकाणी पूर्व-विप्रतिषेध मानून प्रथम 'देङ्' धातुचे द्विर्वचन करावे व नंतर साभ्यास 'देङ्' धातूचे

ठिकाणीं दिगि ' असा आदेश करावा, नाहींतर ' दिग्ये ' असें लिटाचें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं, ' देङ् ' धातूचें द्विर्वचन प्रथम केल्यावर ' देङ्देङ् ' हा स्थानिवद्भावानें ' देङ् ' आहे असें समजून त्याचे जागीं ' दिगि ' असा आदेश करता येतो व इष्टरूप सिद्ध करता येतें, आणि म्हणून वरील वार्तिक असण्याची कांहींच गरज नाहीं या शंकेवर भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं दिग्यादेशाचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळें विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' या न्याया-न्वये द्विर्वचनापूर्वी दिग्यादेशाचीच प्राप्ति होते, व दिग्यादेश प्रथम केल्यावर ' पुन प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् ' या न्यायान्वये ' दिगि ' या आदेशाला द्विर्वचनाची प्राप्ति होते व ' दिगि ' याचें द्विर्वचन केल्यास ' दिग्ये ' असें लिटाचें इष्टरूप सिद्ध न होतां, 'दिदिग्ये' असें अनिष्टरूप होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टाळण्या-करितां वरील वार्तिक मानणें भाग आहे. या वार्तिकसमर्थनपर एकदेशी भाष्याच्या टीकेंत विप्रतिषेधन्यायाचें समर्थन करतांना असें म्हटलें आहे कीं, ' लिटि धातोरन-भ्यासस्य ' सू २१७५ हें सूत्र ' पपाच ' इत्यादि स्थलीं सावकाश असून, ' दयतेर्दिगि लिटि ' हें सूत्र द्विर्वचन करून दिग्यादेश केल्यानें सावकाश आहे, व अशा रीतीनें दोन्ही सूत्रें सावकाश ठरत असल्यामुळें, येथें विप्रतिषेधन्याय लागू पडतो या कैयटाच्या टीकेसंबंधानें ग्रन्थकार असें म्हणतात कीं एकदेशिभाष्याचें कसें तरी समर्थन करण्याकरितां कैयटानें असें म्हटलें आहे, पण तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' हें सामान्यशास्त्र असून ' दयतेर्दिगि लिटि ' हें विशेषशास्त्र आहे. व जेथें जेथें दयतेर्दिगि लिटि ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथें तेथें ' लिटि धातो ' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे. म्हणून या ठिकाणीं दिग्यादेशाचें सूत्र अनवकाशत्वा-मुळें बलवत्तर ठरत असल्यामुळें, दोन तुल्यबल सूत्रांचे ठिकाणीं लागू पडणारा विप्रति-षेधन्याय येथें लागू पडत नाहीं, व ' येन नाप्राप्ते ' हाच न्याय येथें लागू पडतो. व त्या न्यायान्वयें ' दयतेर्दिगि लिटि ' हें विशेषशास्त्र ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' या सामान्यशास्त्राचें नेहमीकरितां बाधक ठरत असल्यामुळें, दिग्यादेश प्रथम झाल्यावर द्विर्वचनाची प्राप्तिच होऊं शकत नाहीं. भाष्यकारांनीं सिद्धान्तभाष्यांत हेंच सांगितलें आहे व त्या भाष्याच्या टीकेंत कैयटानें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं ' अनवकाशो दिग्यादेश इति पूर्वं सामान्यविशेषभावमनाश्रित्योभयोः सावकाशत्वमुक्तम् इदानीं तु सामान्य-विशेषाश्रयेण नाप्राप्ते द्विर्वचने आरभ्यमाणस्य दिग्यादेशस्यापवादत्वमुच्यते '. या कैयटो-क्तिवरून हें सिद्ध होतें कीं त्याची पूर्वोक्ति केवळ उपचारार्थ–म्हणजे एकदेशिभाष्याचें कसें तरी समर्थन करण्याकरितां–असून शास्त्रीयसिद्धान्तास धरून नसल्यामुळें, ती केवळ प्रौढोक्ति आहे व स्वीकारार्ह नाहीं.)

असम्भव एव बाधकत्वं विरोधस्य तद्बीजत्वादिति वार्तिकमतं तु भाष्यकृता दूषितत्वान्न लक्ष्यसिद्ध्युपयोगि ॥

वार्तिककारांचे असे मत आहे की जेथे सामान्यशास्त्र व विशेषशास्त्र एकेचवेळी प्रवृत्त होण्याचा संभव नसेल तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे बाधक होते, कारण दोहोत विरोध असणे हेच बाधकत्व येण्यास कारणीभूत होते. परंतु भाष्यकारांनी ('सत्यपि संभवे बाधनं भवति' असे सांगून) हे वार्तिककाराचें मत दूषित केले असल्यामुळे, ते मत इष्टरूपसिद्धि करण्याकरितां स्वीकारतां येत नाही.

तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तत्प्राप्तियोग्येऽन्यत्रगितार्थविषयो विधेयविषय एव चेति तद्धितेष्वचामादेर्धातोरेकाच इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् ॥५८॥

'तद्धितेष्वचामादेः' ७–२–११७ व 'धातोरेकाचः' ३–१–२२ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यांत असे सांगितले आहे की, जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहे आणि ज्याना उद्देशून विधेय सांगितले आहे त्या दोहोत व्याप्यव्यापकभाव आहे तशाच ठिकाणीं तक्रकौण्डिन्यन्याय देखील लागू पडतो. ('ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय' या तक्रकौण्डिन्यायांत, 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्' या सामान्यवचनांत, दधिदान हे विधेय असून त्या विधेयाचे 'ब्राह्मण' हे उद्देश्य आहेत. 'तक्र कौण्डिन्याय' या विशेषवचनांत, तक्रदान विधेय असून त्या विधेयाचा 'कौण्डिन्य ब्राह्मण' हा उद्देश्य आहे दोन्ही वाक्यात विधेये भिन्न असून, त्या विधेयाचे जे उद्देश्य–ह्मणजे ब्राह्मण व कौण्डिन्य–आहेत त्या दोहोत व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण कौण्डिन्य हा व्याप्य असून तो 'ब्राह्मण' या व्यापकात अन्तर्भूत आहे ह्मणून कौण्डिन्यास जे तक्रदान सांगितलें आहे त्याने, त्याचे ठिकाणीं, दधिदानाचा नेहमीकरितां बाध होतो, व त्याला केवळ तक्र मिळते व दधि मिळत नाहीं हा न्याय 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' व 'अजादेर्द्वितीयस्य' सू० २१७६ व २१७७ या सूत्रांस लागू पडतो. 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सामान्यशास्त्रांत, प्रथम एकाचाचे द्वित्व होणें हे विधेय असून त्या विधेयाचे 'धातु' हें उद्देश्य आहे. अजादेर्द्वितीयस्य' या विशेषशास्त्रांत, द्वितीय एकाचाचें द्वित्व होणे हें विधेय असून, त्या विधेयाचें 'अजादि अनेकाच् धातु' हे उद्देश्य आहे. या स्थली विधेये भिन्न असून, विधेयाच्या उद्देश्यात व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण 'धातु' हे उद्देश्य व्यापक असून, 'अजादि अनेकाच् धातु' हें उद्देश्य धातूत अन्तर्भूत असल्यामुळे व्याप्य आहे. ह्मणून वर सांगितल्याप्रमाणे, या दोन सूत्राना तक्रकौण्डिन्यन्याय लागून, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सामान्यशास्त्राचे 'अजादेर्द्वितीयस्य' हे विशेषशास्त्र नेहमीकरितां बाधक ठरतें. तसेच 'अलोऽन्त्यस्य' व 'आदेः परस्य' सू० ४२ व ४४, आणि 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' व 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' सू० २०८ व २१७ या सूत्रात विधेये भिन्न असून उद्देश्यांत व्याप्यव्यापकभाव असल्यामुळें, या सूत्रांना देखील तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो, व 'आदेः परस्य' आणि 'आमि सर्वनाम्नः सुट्' हीं विशेषशास्त्रें आपापल्या सामान्यशास्त्राचीं नेहमीकरितां बाधक ठरतात पण जेथे उद्देश्यांत व्याप्य-

व्यापकभाव नाही तेथे हा न्याय लागू पडत नाहीं जसे–' अचो ञ्णिति ' व ' तद्धितेष्वचामादेः ' सू० २५४ व १०७५ या दोन्ही अङ्गाधिकारातील सूत्रात 'अङ्ग' हे उद्देश्य असून, प्रथम सूत्राने अन्त्य अचाला वृद्धि मागितली आहे व द्वितीय सूत्राने आद्यचाला वृद्धि मागितली आहे येथे उद्देश्यात किंवा विधेयांत व्याप्यव्यापकभाव नसून, केवळ निमित्तामध्ये व्याप्यव्यापकभाव आहे, कारण प्रथम सूत्रांत वृद्धीचे निमित्त सामान्य ञित् किंवा णित् प्रत्यय असून, दुसऱ्या सूत्रात वृद्धीचे निमित्त विशेष–ह्मणजे तद्धित–ञित् किंवा णित् प्रत्यय आहे. ह्मणून या ठिकाणी तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडत नाहीं)

परिभाषा ५९

क्वचित्तु सर्वथानवकाशत्वादेव बाधकत्वं यथा ङेराम्नो याडादिबाधकत्वम् । न हि याडादिषु कृतेषु ङेराम् प्राप्नोति निर्दिश्यमानस्य व्यवधानात् । तत्र स्वस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तेषां बाधः । तत्र बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव यथा तत्रैव याडादयः । अप्राप्तौ तु न, यथा पचेयुरित्यादौ दीर्घबाधके निरवकाश इयादेशे दीर्घाभावः । तदेतत्पठ्यते ॥

कोठे कोठे सर्वथा अनवकाशत्वामुळेच, एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरते. (सामान्यशास्त्राने सर्व जागा व्यापली असल्यामुळे–ह्मणजे जेथें जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथें तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे–जेथें विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं, व तसेच सामान्यशास्त्राची प्रथम प्रवृत्ति झाल्यास विशेषशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, अशा स्थलीं—म्हणजे सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीपूर्वी किंवा सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर देखील जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं अशास्थली–विशेषशास्त्र सर्वथा अनवकाश ठरत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राचे बाधक होते. ग्रन्थकाराने प० ५८ च्या आरंभीं ' तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्यं ह्यन्तस्य बाधकत्वे बीजम् ' असे म्हटले आहे. ही सामान्योक्ति असून तिचा अर्थ असा आहे की एकसूत्र दुसऱ्या सूत्राचे बाधक ठरण्याकरितां हे आवश्यक आहे कीं जेथे जेथे ते सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथें दुसऱ्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, ते व्यर्थ ठरण्याचा संभव आहे. अशी स्थिति असली तरच दोन सूत्रांत बाध्यबाधकभाव उत्पन्न होतो, नसली तर उत्पन्न होत नाहीं. पुढे ग्रन्थकार या वरील सामान्योक्तीचे दोन विभाग करितात. (१) ' तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये कृते चारितार्थ्यम् ' (२) ' तदप्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये कृतेऽचारितार्थ्यम् ' प्रथम भागाचे विवेचन प० ५८ मध्ये करून आतां

ग्रन्थकार द्वितीय भागाचे विवेचन प्रकृतपरिभाषेत करितात या द्वितीयभागाचे देखील दोन पोटभेद आहेत, एक पोटभेद हा कीं, अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्राची प्रथम प्रवृत्ति झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र मुळींच प्रवृत्त होऊं न शकणे, व पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे हेच प्रथम बाधबीज मानले गेले आहे. द्वितीयभागाचा दुसरा पोटभेद हा आहे कीं, अनवकाशत्वामुळे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त नष्ट होत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र देखील नंतर प्रवृत्त होणे हेच तृतीय बाधबीज होय. सामान्यशास्त्राची सर्वत्र अवश्यप्राप्ति असल्यामुळें ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर, जेथे विशेषशास्त्र नंतर प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे तेथे देखील, विशेषशास्त्र सावकाश असूनहि, सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरते हे द्वितीय बाधबीज होय व याचेच विस्तृत विवेचन ग्रन्थकाराने प० ५८ मध्ये केले आहे. द्वितीय बाधबीजस्थलींच बाधक ठरणाऱ्या सूत्रास अपवाद म्हणतात, पण प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली बाधक ठरणाऱ्या सूत्रास अपवाद असे म्हणता येत नाहीं हे आतां ग्रन्थकार सांगणार आहेत व तसे म्हणण्याचे कारण काय आहे हे देखील सांगणार आहेत. सारांश द्वितीय बाधबीजस्थलीं विशेषशास्त्र अपवादत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरते, व या स्थलींच तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडतो. प्रथम व तृतीय बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरते व या दोन्हीं बाधबीजस्थलीं तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडत नाहीं. प्रथम व तृतीय बाधबिजांत हा फरक आहे कीं, प्रथम बाधबीजस्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त राहत नसल्यामुळे, विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरितां बाधक ठरते, पण तृतीय बाधबीजस्थलीं विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त होते. या तृतीय बाधबीजांत विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरितां बाधक ठरत नाहीं, व त्याची बाधकता एवढ्याच पुरती असते कीं ते सामान्यशास्त्रास प्रथम प्रवृत्त होऊं न देतां, स्वतःच प्रथम प्रवृत्त होतें, व नंतर सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति होण्याच्या आड येत नाहीं. या तृतीय बाधबीजस्थली माठरकौण्डिन्यपरिवेषणन्याय लागू पडतो. 'हयवरट्' या माहेश्वरसूत्रावरील भाष्यांत तो न्याय भाष्यकारांनीं सांगितला आहे व तो असा आहे. 'ब्राम्हणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिवेविषातामिति । नेदानी तौ भुञ्जाते.' या न्यायाचा अर्थ असा आहे कीं ' ब्राम्हणांना भोजन घाला. माठर व कौण्डिन्य या दोन ब्राम्हणांनीं वाढावें.' त्यांचेकडे वाढण्याचे काम सोंपले असल्यामुळे ते इतर ब्राम्हणांच्या पंक्तींत भोजन करूं शकत नाहींत, त्यांचे वाढण्याचे काम संपल्यानंतरच ते भोजन करूं शकतात. या ठिकाणीं इतर ब्राम्हणांच्या पंक्तीत भोजनास बसूं न शकणे हीच बाधकता आहे. वाढण्याचें काम संपल्यावर त्यांनी भोजन करण्यास कांहीं हरकत नाहीं. सारांश, त्यांचे भोजन नेहमीकरितां बाधित होत नसून वाढण्याचे काम संपे-

पर्यंतच बाधित होते, आणि हाच न्याय वर सांगितल्याप्रमाणे तुर्त.र बाधबीजांत लागू पडतो. तक्रकौण्डिन्यन्याय लागू पडला असता तर जसा तक्रदान दधिदानाचे नेहमी-करिता बाधक ठरते तसे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीचे निमित्त उपलब्ध असून देखील विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरिता बाधक ठरले असते. (आता ग्रन्थकार तुर्त.र बाधबीजाचे उदाहरण देतात) जसे 'डेराम्' सू० २७० हे सूत्र 'याडापः' सू० २९० या सूत्राचे बाधक ठरते. याडागम प्रथम केल्यास 'ङि'-चे जागी आमादेश होऊ शकत नाही. कारण 'डेराम्' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेला जो 'ङि' (व ज्याचे जागी आमादेश होणे सांगितले आहे) त्यात व आबन्त अङ्गांत याडागमाचे व्यवधान होते. अशा ठिकाणी बाधकसूत्राची बाध्यसूत्राच्या पूर्वी प्रवृत्ति होणे एवढ्याचपुरती त्याची बाधकता असते. बाधकसूत्र प्रवृत्त झाल्यानंतर जर उत्सर्गशास्त्राची प्राप्ति होत असेल तर ते उत्सर्गशास्त्र देखील प्रवृत्त होतेच. जसे वरील उदाहरणात 'ङि'-चे जागी आमादेश झाल्यावर याडागम होतो. बाधकसूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर जर उत्सर्गशास्त्राची प्राप्ति होत नसेल तर ते उत्सर्गशास्त्र प्रवृत्त होत नाही. जसे 'पचेयु' या स्थली दीर्घाचा बाधक निरवकाश इयादेश झाल्यावर दीर्घ होत नाही. ('रमा' या प्रातिपदिकाचे सप्तमीचे एकवचन करिताना 'रमा + ङि' या स्थितीत 'डेराम्' सू० २७० व 'याडापः' सू० २९० या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. जेथे जेथे 'डेराम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे तेथे 'याडापः' या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहेच आणि त्यामुळ 'डेराम्' हे सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते. 'याडाप' या सूत्राने प्रथम कार्य केल्यास, 'रमा+या+ङि (इ)' अशी स्थिति होईल व त्यामुळे 'रमा' हे आबन्त अङ्ग आणि 'डेराम्' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला 'ङि' प्रत्यय या दोहोंत याडागमाचे व्यवधान होत असल्यामुळे, 'डेराम्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकणार नाही. या ठिकाणी हे लक्षात ठेवले पाहिजे की 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' प० १२ ही यदागमन्यायाची अपवादक परिभाषा असल्यामुळे येथे यदागमपरिभाषा प० ११ लागू पडत नाही-म्हणजे याडागमसहित 'ङि' प्रत्यय 'ङि' च आहे असे मानता येत नाही—आणि ह्मणून 'डेराम्' हे सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते, व अनवकाशत्वामुळे ते 'याडापः' या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त होते; आणि ते प्रवृत्त झाल्यावर 'रमा+ङि=रमा + आम्' अशी स्थिति झाली असता, 'याडाप' हे सामान्यशास्त्र, 'आम्' हा स्थानिवद्भावाने 'ङि' च आहे असे समजून, प्रवृत्त होते व याडागम होतो आणि 'रमा+या+आम्' अशी स्थिति होऊन 'रमायाम्' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते पण 'पच्' धातूचे विधिलिङाचे प्रथमपुरुषाचे बहुवचन करिताना 'यासुट् परस्मैपदेषु' सू० २२०९ या सूत्राने 'यासुट्' आगम होऊन, व 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' सू० २२११ या सूत्राने 'यासुट् = यास्' यातील सकाराचा लोप होऊन, व 'झेर्जुस्' सू० २२१२ या सूत्राने 'झि' चे जागी 'उस्' आदेश होऊन, 'पच+या+उस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'अतो दीर्घो यञि' सू० २१४० व 'अतो येयः' सू०

२१९२ या दोन सूत्राची प्राप्ति होते. 'अतो दीर्घो यञि' या सूत्राने प्रथम दीर्घकार्य केल्यास, 'पचा + या + उ' अशी स्थिति झाली असता, अदन्त अङ्ग राहत नसल्यामुळे, 'अतो येय' हे सूत्र प्रवृत्त होण्यास जागाच मिळत नाही व ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते म्हणून निरवकाशत्वामुळे ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त होते व 'या' चे जागी 'इय्' असा आदेश होऊन 'पच+इय् + उ' अशी स्थिति होते अशी स्थिति झाल्यावर अदन्त अङ्गापुढे यञ्प्रत्याहारातील वर्णाने सुरु होणारा प्रत्यय राहत नसल्यामुळे, अतो दीर्घो यञि' या उत्सर्गशास्त्राची प्रवृत्ति होऊ शकत नाही व 'पचेयु' असे इष्टरूप सिद्ध होते सारांश 'रमायाम्' या स्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत असल्यामुळे, सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त होते, पण 'पचेयु' या स्थली विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत नसल्यामुळे, सामान्यशास्त्र मुळीच प्रवृत्त होऊं शकत नाही) या वरील अर्थाची ही परिभाषा सांगतात

क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशत इति ॥ ५९ ॥

"कोठे कोठे अपवादशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानतर देखील सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होते"

अपवादशब्दोऽत्र बाधकपरः ॥

या परिभाषेतील 'अपवाद' या शब्दाचा 'बाधक' एवढाच अर्थ समजावा. (जेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यावर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असतो तशाच ठिकाणीं विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे अपवादत्वामुळे बाधक होते आणि तशाच ठिकाणीं तशा विशेषशास्त्राला 'अपवाद' ही परिभाषिक सज्ञा लागू पडते. पण जेथे विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरते तशा ठिकाणीं 'अपवाद' ही परिभाषिकसंज्ञा लागू पडत नाही, व तशा स्थलीं 'अपवाद' शब्दाचा उपयोग केला असल्यास, त्याचा, सामान्यशास्त्राच्या अवश्यप्राप्तिमुळे सामान्यशाशास्त्राचा बाधक, असा लक्षणवृत्तीने अर्थ करावा हा जो अपवाद शब्दाचा ग्रन्थकाराने अर्थ सांगितला आहे तो बरोबर आहे हे सिद्ध करण्याकरितां ग्रन्थकार पुढील पंक्तींत भाष्याचे प्रमाण देतात)

तदुक्तं गुणोयङ्लुकोरित्यत्र भाष्ये । अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते । अजीगणत् । अत्र गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषं बाधते । न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादि शेष बाधते । किं तर्हि । अनवकाशत्वादिति ग्रन्थेन । गणरूपाभ्यासान्त्यणस्येत्वमित्यर्थे हलादिः शेषेण तन्निवृत्तौ तदनवकाशमीत्वे तु कृते न तस्य प्राप्तिरन्त्यहलोऽभावात् । अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावाभावेन च साधितम् । तस्मिश्च सति लोपे कृते सामर्थ्या-

क्छिद्रस्यान्त्यस्येत्वमिति न दोषः। न च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्व-मप्यस्य सुवचं, तस्य चरितार्थविषयताया उक्तत्वात् ॥

'गुणो यङ्लुकोः' ७-४-८२ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार 'अभ्यास-विकारेषु अपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते–म्हणजे अभ्यासातील वर्णांचे जागी फरक होण्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये एक उत्सर्गसूत्र व दुसरे अपवादसूत्र असले तर अपवाद-सूत्र उत्सर्गसूत्राचा बाध करीत नाही–अशी परिभाषा पठित करून परिभाषेचे 'अजी-गणत' हे उदाहरण देतात व म्हणतात की, या उदाहरणात 'ई च गणः' हे सूत्र अपवादत्वामुळे 'हलादि. शेष' या सूत्राचे बाधक ठरते. असे म्हणून लगेच भाष्यकार पुढे म्हणतात की 'ई च गणः' हे सूत्र अपवादत्वामुळे 'हलादि. शेष' या सूत्राचा बाध करीत नाहीं. तर मग ते सूत्र 'हलादि शेष' या सूत्राचा कशामुळें बाध करिते ? अनवकाशत्वामुळे बाध करिते. हे भाष्य अपवाद शब्दाचा जो वर अर्थ सांगि-तला आहे त्याला प्रमाण आहे. 'ई च गणः' या सूत्राचा 'गण्' रूपी अभ्या-साच्या अन्त्य णकाराचे जागीं ईकार होतो असा अर्थ असल्यामुळे, 'हलादि शेष' या सामान्यशास्त्रान्वयें प्रथम कार्य केल्यास, अभ्यासातील अन्त्य णकार नाहीसा होतो, व त्यामुळे 'ई च गण.' हे विशेषशास्त्र आपले कार्य करु शकत नाहीं व अनवकाश ठरते, 'ई च गण.' या विशेषशास्त्राने प्रथम कार्य केल्यास, अभ्यासा-तील अन्त्य णकाराचे जागीं ईकार होऊन अभ्यासात अन्त्य हल् राहत नसल्यामुळे 'हलादि शेष' हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं. तथापि अभ्यासातील वर्णांचे जागी फरक होण्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रामध्ये परस्परांत बाध्यबाधकभाव नसतो असे सांगून भाष्यकारांनी 'अजीगणत्' हे रूप सिद्ध केले आहे. तशी परिभाषा असल्यामुळे, 'हलादि शेष' या सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम अभ्यासातील अन्त्य णकाराचा लोप केल्यावर बाकी राहिलेला जो अभ्यास–म्हणजे 'ग'–त्यातील अन्त्य वर्णाच्या–म्हणजे अकाराच्या–जागी, 'ई च गण' हे सूत्र सुद्धा केले अस-ल्यामुळे, त्या विशेषशास्त्राच्या सामर्थ्याने, ईकारादेश होतो व 'अजीगणत्' असे इष्टरूप होण्यात काहीं अडचण येत नाही. (ती परिभाषा नसती तर 'अजीगणत्' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलें नसते) 'ई च गण' हे विशेषशास्त्र 'येन नाप्राप्ते' या न्यायान्वये 'हलादिः शेषः' या सामान्यशास्त्राचे अपवादत्वामुळे बाधक ठरतें असें म्हणतां येते–असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाहीं; कारण जेथे सामा-न्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास नंतर विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असतो तशाच ठिकाणी विशेषशास्त्रास अपवाद ह्मणतां येते असे (भाष्यकारांनी) म्हटले आहे ('गण्' धातूच्या णिजन्ताच्या लुङाचे प्रथमपुरुषाचे एकवचन करिताना, 'णिश्रि-द्रुस्रुभ्यः' सू० २३१२ या सूत्रान्वये 'च्लि' चे जागीं 'चङ्' होऊन व 'चङि' सू० २३१५ या सूत्राने द्विर्वचन होऊन 'अ + गण् गण् + णि + चङ् + त्' अशी स्थिति झाली असता, 'हलादि शेषः' सू० २१७९ व 'ई च गण.'

सू० २५७३ हीं दोन सूत्रे प्राप्त होतात. ' ई च गण. ' हे विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे ' हलादि शेष ' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्रापूर्वी प्रवृत्त होऊ शकत नाही, व सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होऊन ' गण् या अभ्यासातील अन्त्य णकाराचा लोप होत असल्यामुळे, ते सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तिनतरहि कार्य करूं शकत नाही. अशा रीतीने ते सूत्र सर्वथा अनवकाश ठरत असल्यामुळे, ' निरवकाशा हि विधय. सावकाशान् विधीन् बाधन्ते ' या न्यायान्वये सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरते, व त्यामुळें तें प्रथम प्रवृत्त व्हावयास पाहिजे. पण ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, 'अजीगणत्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं तसे इष्टरूप सिद्ध व्हावे ह्मणून भाष्यकार 'अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते' अशी परिभाषा पठित करितात व अशी परिभाषा पठित करण्याची अनेक प्रयोजने आहेत असे सागून त्या प्रयोजनापैकी ' अजीगणत् ' असे रूप सिद्ध होणे हेहि एक प्रयोजन आहे असे म्हणतात त्या परिभाषेत ' अपवादा. ' असा शब्द पठित आहे म्हणून ' ई च गणः ' हे सूत्र अपवादसूत्र आहे कीं काय या संबंधाने चर्चा करिताना भाष्यकार ह्मणतात कीं ' ई च गण ' हे सूत्र ' हलादि. शेष. ' या सूत्राचे अपवादत्वामुळे बाधक ठरत नसून अनवकाशत्वामुळे बाधक ठरते. भाष्यकाराच्या ह्मणण्याचा आशय हा आहे की जेथे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचे अनवकाशत्वामुळे बाधक ठरते तशा ठिकाणी ते सूत्र अपवाद मानता येत नाहीं. बाधकसूत्रास ' अपवाद ' ही संज्ञा तेव्हांच लागू पडते कीं जेव्हां सामान्यशात्र प्रवृत्त झाल्यानतर ते सूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे. जसे, 'एकाचो द्वे प्रथमस्य ' सू० २१७५ हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर ' अजादेर्द्वितीयस्य ' सू० २१७६ हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असल्यामुळे, ' अजादेर्द्वितीयस्य ' या सूत्राला ' अपवाद ' ही संज्ञा लागू पडते, आणि म्हणूनच भाष्यकार म्हणतात कीं ' अभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्ते ' अशी परिभाषा पठित न करितां, 'अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्ते' अशी परिभाषा पठित करणे योग्य आहे, व या परिभाषेत ' बाधका ' अशा सामान्यशब्दाचा उपयोग केला असल्यामुळे, ती परिभाषा सर्व प्रकारच्या बाधक विशेषशास्त्राना–मग ती विशेषशास्त्रें अपवादत्वामुळे बाधक ठरत असोत किंवा अनवकाशत्वामुळें बाधक ठरत असोत –लागू पडण्यांत काहीं अडचण येत नाहीं अशी परिभाषा असल्यामुळे, ' हलादि शेष. ' या सामान्यशास्त्राचा बाध न होतां, ते प्रथम प्रवृत्त होतें, व नंतर ' ई च गणः ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन ' अजीगणत् ' असे इष्टरूप सिद्ध होतें. सारांश या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते कीं ' अपवाद ' हा पारिभाषिक शब्द तशाच बाधक विशेषशास्त्रांना लागू पडतो कीं जी सामान्यशास्त्र प्रवृत्त झाल्यानंतर प्रवृत्त होण्याचा संभव आहे. आतां ग्रन्थकार ' अपवाद ' शब्दाचा असाच अर्थ आहे हें सिद्ध करण्याकरितां दुसऱ्या भाष्याचे प्रमाण देतात.)

इको झलित्यत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् । तत्र हि अज्झनेतिदीर्घेण गुणोत्तरं फलाभावेनानवकाशत्वाद् गुणे बाधिते दीर्घोत्तर गुणः स्याद्दीर्घविधान तु मिनोतेर्दीर्घे कृते सनि मीमेत्यत्र मीग्रहणेन ग्रहणेऽर्थवत्तत्र पश्चात्प्राप्तगुणबाधनार्थमिको झलिति कित्त्वमित्युक्तम् । अन्यथापवादत्वेन बाधे तद्विषये उत्सर्गाप्रवृत्तेर्भाष्यस्य सूत्रस्य चासङ्गतिरिति स्पष्टमेव ॥

' इको झल् ' १-२-९ या सूत्रावरील भाष्यांत देखील हे ध्वनित केले आहे. त्या भाष्यात असे ह्मटले आहे की (' सार्वधातुकार्धधातुकयो ' सू० २१६८ या सूत्राने) गुण केल्यावर ' अज्झनगमां सनि ' सू० २६१४ या सूत्राने दीर्घ केल्यास त्या दीर्घीकरणापासून काहीच फलनिष्पत्ति होत नाही. म्हणून अनवकाशत्वामुळे ते दीर्घीकरणाचे सूत्र गुणाचा बाध करते दीर्घीकरणानंतर गुण होऊ शकतो (पण तसे केल्यास दीर्घीकरण व्यर्थ ठरणार तथापि दीर्घाचे विधान व्यर्थ ठरत नाही.) ते दीर्घविधान अशाकरिता केले आहे की ('डु मिञ् प्रक्षेपणे' हा स्वादिगणांतील) 'मि' धातु ('अज्झनगमां सनि' या सूत्रान्वये) दीर्घ केल्यावर 'सनि मीमाघु' सू० २६२३ या सूत्रांत पठित असलेल्या ' मी ' धातुने त्या धातूचे ग्रहण व्हावे, व अशा रीतीने ते दीर्घविधानाचे सूत्र चरितार्थ ठरते. आणि दीर्घ केल्यावर गुणाची प्राप्ति होत असल्यामुळे, त्या गुणाचा बाध व्हावा व प्राप्त झालेले गुणकार्य होऊ नये म्हणून. 'इको झल् ' या सूत्रात झलादि सनाच्या कित्वाचे विधान केले आहे जर अनवकाशस्थली देखील ' येन नाप्राप्ते ' हा न्याय लागू पडू शकत असता तर, अपवादत्वामुळे गुणाचा नेहमीकरितां बाध झालाच असता, व गुणविधायक सामान्यसूत्र प्रवृत्त होऊं शकलेच नसते त्यामुळे ' इको झल् ' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची व तसेच त्या सूत्रावरील भाष्य असंगत–चूक–ठरण्याची आपत्ति येते हे उघड आहे. (ही पक्ति नीट ध्यानांत घेण्याकरिता आपण ' चि ' धातु घेऊ ' चि + सन् ' अशा स्थितींत ' सन्यङोः ' सू० २३९५ या सूत्राने द्विर्वचन होऊन ' चिचि + सन् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' सार्वधातुकार्धधातुकयो ' सू० २१६८ या सूत्राने गुण पावला आहे व तसेच ' अज्झनगमां सनि ' सू० २६१४ या सूत्राने ' चि ' या अजन्त धातूच्या इकाराचे दीर्घ होणे पावले आहे. गुण प्रथम केल्यास ' चिचे + सन् ' अशी स्थिति होणार व ' चे ' यांतील अन्त्य एकार दीर्घ असल्यामुळे त्याचा दीर्घ केल्यास ' ए ' च होणार. म्हणून ' अज्झनगमां सनि ' हे दीर्घीकरणाचे सूत्र व्यर्थ ठरूं पाहते. हे सूत्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे ' सार्वधातुकार्धधातुकयो ' या गुणविधायकसूत्राची अवश्यप्राप्ति आहेच अशा रीतीने त्या सूत्रास प्रवृत्त होण्याकरितां कोणतेहि स्थळ मिळत नसल्यामुळे ते दीर्घीकरणाचे सूत्र अनवकाशत्वामुळे, 'निरवकाशा हि विधय. सावकाशान् विधीन् बाधन्ते' या न्यायान्वये, गुणविधायकसूत्राचें बाधक ठरून ते प्रथम प्रवृत्त होते. ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर ' चिची + सन् ' अशी स्थिति झाली असतां, गुण होण्याचे निमित्त उपलब्ध असल्यामुळे–ह्मणजे इगन्ताङ्गापुढे आर्धधातुक ' सन् ' प्रत्यय

असल्यामुळे—प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे गुणविधायकसूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकते पण गुण केल्यास ' चिचेषति ' असे सनाचे विकृत रूप होईल दुसरे असे की दीर्घीकरणानंतर गुण केला असतां, दीर्घीकरण व्यर्थ ठरणार, कारण ' चि ' धातूच्या अन्त्य इकाराचा दीर्घ करून ' चिची + सन्' अशा स्थितीत गुण केल्यावर ' चिचे + सन् ' असे रूप होणार, व दीर्घ न करितां गुण केला तरी ' चिचि + सन् = चिचे + सन् ' असेच रूप होणार मग दीर्घीकरणाचे सूत्र कशास केले? ते सूत्र व्यर्थ ठरू पाहते. पण भाष्यकार म्हणतात कीं ' सनि मीमाघु ' सू० २६२३ या सूत्रांत जे ' मी ' धातूचे ग्रहण केले आहे त्या 'मी ' ग्रहणाने,' स्वादिगणातील ऱ्हस्व इकारान्त ' मि ' धातूचा अन्त्य इकार ' अज्झन ' या सूत्राने दीर्घ केल्यावर, त्या ' मि ' धातूचे ग्रहण व्हावे याकरितां ते दीर्घीकरणाचे सूत्र केले आहे. दीर्घ केल्यावर प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे गुणाची प्राप्ति आहे व वास्तविक गुण झाला पाहिजे हे वर सांगितलेच आहे तो प्राप्त झालेला गुण न व्हावा म्हणून ' इको झल् ' हे सूत्र मुद्दाम केले आहे, व त्या सूत्रान्वये, इगन्त अङ्गापुढे झलादि सन् प्रत्यय आला असतां तो कित् होत असल्यामुळे, ' क्ङिति च ' सू० २२१७ या सूत्रान्वये गुण न होतां, ' चिचीषति ' असें इष्ट रूप सिद्ध होते असे भाष्यकाराचे म्हणणे आहे. या भाष्यांत देखील दीर्घीकरणाचे सूत्र अनवकाशत्वामुळे गुणाचे बाधक ठरते असे ह्मटले आहे अपवादत्वामुळे बाधक ठरते असे ह्मटले नाही. त्याचे कारण हें आहे की गुणविधायक सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यास दीर्घीकरणाचें सूत्र नतर प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं सामान्यशास्त्राच्या प्रवृत्तीनंतर जर ते सूत्र प्रवृत्त होण्याचा संभव असता तरच तें सूत्र अपवादत्वामुळे गुणाचे बाधक ठरले असते, व अपवादत्वामुळे जर गुणाचे बाधक ठरले असते तर ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर गुणाचा नेहमीकरिता बाध होऊन गुण होऊंच शकला नसता व 'इको झल् ' हें गुणाचा निषेध करणारे सूत्र व्यर्थ ठरले असतें आणि तसेंच भाष्यकारांनीं जे म्हटले आहे कीं दीर्घीकरणानंतर गुण होऊं शकतो व तो न व्हावा म्हणून पाणिनीला ' इको झल् ' हें सूत्र करणे भाग पडलें ते म्हणणे देखील अयोग्य ठरले असते. पण दीर्घीकरणाचे सूत्र अनवकाशत्वामुळे गुणाचें बाधक होते व दीर्घीकरणानंतर गुण होऊ शकतो असे भाष्यकारांनीं म्हटले असल्यामुळें हे स्पष्ट होतें कीं जेथे अनवकाशत्वामुळे एक सूत्र दुसऱ्या सूत्राचें बाधक ठरतें तेथें तशा सूत्रास ' अपवाद ' ही संज्ञा मुख्यार्थांत लागू पडत नाही, व तसें सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यसूत्राचा नेहमीकरितां बाध होत नसून, जर त्याचें निमित्त उपलब्ध असेल तर, ते नंतर प्रवृत्त होऊं शकते.)

(वरील भाष्यासंबंधानें दोन शंका उपस्थित होतात. भाष्यकारांनीं असे म्हटले आहे कीं ' अज्झनगमां सनि ' या सूत्रांत ' अच् ' चे ग्रहण अशाकरितां केले आहे कीं ' सनि मीमाघु ' या सूत्रांत पठित असलेल्या ' मी ' धातूने ' मि ' धातूचे ग्रहण

व्हावें. परंतु ' लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ' प० ११४ अशी परि-भाषा असल्यामुळें, ' सनि मीमाघु ' या सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या दीर्घ ईका-रान्त ' मी ' धातूनें ' अज्झनगमां सनि ' या सूत्रान्वये दीर्घ होणाऱ्या ' मी ' धातूचे ग्रहण करता येत नाही. पण ही शंका बरोबर नाहीं, कारण ' गामादाग्रहणेष्वविशेषः ' प० ११५ ही वरील परिभाषेची अपवादात्मक परिभाषा असल्यामुळें ती (प० ११४) परिभाषा अनित्य ठरते, आणि तसेच ' सनि मीमाघु ' या सूत्रांत ' मी ' व ' मा ' या दोन्ही धातूंचे एकत्र ग्रहण केले असल्यामुळे, प्रत्यासत्तिन्यायान्वयें–म्हणजे साहचर्य-न्यायानें–जसे प्रतिपदोक्त–म्हणजे साक्षात् पठित–'मा' धातूने, 'आदेच उपदेशेऽशिति' सू० २३७० या सूत्राने ' मेङ् ' धातूचे ' मा ' असे रूप झाल्यावर तशा लाक्षणिक ' मा ' चे, ग्रहण होतें त्याचप्रमाणे ' मी ' या प्रतिपदोक्तधातूनें, ' मि ' धातूचे दीर्घी-करण झाल्यानंतर तशा लाक्षणिक ' मी ' चे ग्रहण करण्यांत कांहीं दोष येत नाहीं. दुसरी शंका अशी कीं ' अज्झनगमां सनि ' या सूत्रात ' अच् ' ग्रहण ' मी ' धातूने ' मि ' धातूचे ग्रहण व्हावें एवढ्याचकरिता जर केले आहे तर ' अच् ' असा सामान्य-शब्द उच्चारण्याची काहीच गरज नव्हती. ' नैकमुदाहरणं सूत्रारम्भं प्रयोजयति ' असा न्याय असल्यामुळे, जर 'अच्' ग्रहणाचे, 'मि' धातुने 'मी' धातूचे ग्रहण व्हावें, एवढेच प्रयोजन असते तर ' मिजुहनगमां सनि ' असे सूत्र केले पाहिजे होतें. परंतु ही शंका देखील बरोबर नाही, कारण ' अज्झनगमां सनि ' या सूत्रातील ' अच् ' हा शब्द ' गम् ' धातूचे विशेषण आहे व त्या दोन शब्दांचा अर्थ 'अजादेशगमे' असा होतो व तसा अर्थ होत असल्यामुळे 'अज्झनगमां सनि' या सूत्रातील 'गम्' यानें 'गम्' धातूचे ग्रहण न होता, ' सनि च ' व ' इङश्च ' सू० २६१५ व २६१६ या सूत्रान्वयें इण्, व इङ् धातूच्या जागीं होणाऱ्या गमादेशाचेच ग्रहण होतें. सारांश, ' अज्झनगमां सनि या सूत्रांतील अच्ग्रहण' 'मी' धातूनें, दीर्घ झालेल्या ' मि ' धातूचें, ग्रहण व्हावें एव-ढ्याचकरिता नसून त्याचे, वर सांगितल्याप्रमाणे, दुसरेंहि प्रयोजन आहे. म्हणून वरील शंका अनुपपन्न ठरते.)

यत्तु काञ्चनीत्यादावपवादमयड्विषयेऽप्यण् भवति क्वचिदपवादवि-षयेऽपीति न्यायादिति, तन्न । अण् कर्मणि चेति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । तत्र ह्यणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थं गोदायो व्रजतीत्याद्युक्तम् । काञ्चनीत्यादौ काञ्चनेन निर्मितेत्यर्थे शैषिकोऽण् बोध्य. ॥

(' बाधके प्रवृत्ते यद्युत्सर्गप्राप्तिर्भवति तदा भवत्येव'–म्हणजे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त झाल्यानंतर जर सामान्यशास्त्राची प्राप्ति असेल तर ते नंतर प्रवृत्त होते–असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ ग्रन्थकाराने केला आहे. पण कांहीं वैयाकरण या परिभाषेचा अर्थ वेगळ्या तऱ्हेने करितात. ते असा अर्थ करितात कीं जेथे विशेषशास्त्र व सामान्य-शास्त्र हीं दोन्हीं प्राप्त होतात तेथें क्वचित् स्थलीं सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्राला एकीकडे

सारून स्वत च प्रवृत्त होते–म्हणजे विशेषशास्त्र प्रवृत्त न होतां सामान्यशास्त्रच प्रवृत्त होते, आणि या अर्थाच्या समर्थनार्थ ते 'काञ्चनी' हे उदाहरण देतात आणि ह्मणतात की) 'काञ्चनी' इत्यादि स्थलीं अपवादात्मक 'मयट्' प्रत्ययाच्या विषयात देखील, 'क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' या प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे (विशेषशास्त्रान्वये 'मयट्' प्रत्यय न होतां, सामान्यशास्त्रान्वये) 'अण्' प्रत्यय होतो–पण हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण हे ह्मणणे बरोबर मानल्यास, 'अण् कर्मणि च' ३–३–१२ या सूत्रावरील भाष्याशीं विरोध येतो त्या भाष्यांत 'गोदायो व्रजति' हें उदाहरण देऊन भाष्यकारांनी असे म्हटले आहे की, 'अण् कर्मणि च' या सत्रांत पुन्हा अण् ग्रहण अशाकरितां केले आहे कीं अपवादाच्या विषयांत देखील–म्हणजे जेथे 'आतोऽनुपसर्गे कः' हे अणाचे बाधकसूत्र लागू पडते तशा स्थली देखील—अण्प्रत्ययाची निवृत्ति न होता, तो अण् प्रत्ययच व्हावा. 'काञ्चनी' इत्यादि स्थलीं 'काञ्चनेन निर्मिता' या अर्थामध्ये शैषिक अण्–म्हणजे 'शेषे' सू० १३१२ या सूत्रान्वये होणारा अण्–प्रत्यय होऊन 'काञ्चनी' हे रूप सिद्ध होते हे समजावें ('प्राग्दीव्यतोऽण्' सू० १०७३ या अधिकारांत जे 'तस्य विकार' सू० १५१४ हे सामान्यसूत्र पठित आहे त्याचा बाध करणारे 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' सू० १५२४ हे सूत्र आहे हे विशेषसूत्र असे विधान करते की, 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' सू० १३३५ या सूत्रान्वयें ज्या प्रातिपदिकाला वृद्धसंज्ञा प्राप्त होते तशा प्रातिपदिकाहून विकारार्थामध्ये 'तस्य विकार' या सूत्राने अण्प्रत्यय न होतां, नित्य 'मयट्' प्रत्ययच व्हावा. 'काञ्चन' हे प्रातिपदिक वृद्धसंज्ञक आहे, कारण त्यातील आद्यस्वर 'आ' हा 'वृद्धिरादैच्' सू० १६ या सूत्रान्वये वृद्धिसंज्ञक आहे, ह्मणून 'काञ्चन' या प्रातिपदिकाहून 'तस्य विकार' या सामान्यशास्त्रान्वये अण् प्रत्यय न होतां व 'काञ्चनी' असे रूप न होता, वास्तविक 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' या विशेषशास्त्रान्वये 'मयट्' प्रत्यय होऊन 'काञ्चनमयी' असे रूप झाले पाहिजे होते. पण 'काञ्चनी' असा शब्द भाषेत प्रचलित आहे, व तसे रूप 'तस्य विकारः' या सामान्यशास्त्राने अण्प्रत्यय केल्याशिवाय होऊं शकत नाहीं. यावरून हे सिद्ध होते की कोठे कोठे बाधकशास्त्राच्या विषयांत–म्हणजे जेथें बाधकसूत्र लागू पडतें अशा स्थलीं देखील–बाधकशास्त्र प्रवृत्त न होतां सामान्यशास्त्रच प्रवृत्त होतें, व हाच अर्थ सांगणारी प्रकृतपरिभाषा आहे असे कांही वैयाकरणाचें मत आहे. पण हे मत ग्रन्थकारास मुळींच मान्य नाहीं. ग्रन्थकार म्हणतात कीं प्रकृतपरिभाषेचा वर दिलेला जो विपरीत अर्थ काहीं वैयाकरण करतात तो बरोबर नसून त्यांनीं स्वतः जो या परिभाषेचा अर्थ केला आहे तोच योग्य अर्थ आहे. आणि हें म्हणणे सिद्ध करण्याकरितां 'अण् कर्मणि च' या सूत्रावरील भाष्याचे ते प्रमाण देतात त्या भाष्यांत 'अणः पुनर्वचनमपवादविषयेऽनिवृत्त्यर्थम्' हें वार्तिक सागून भाष्यकार म्हणतात कीं 'अण् कर्मणि च' या सूत्रांत जे पुन्हा अण्ग्रहण केले आहे तें अशाकरितां केलें आहे कीं, जेथें 'कर्मण्यण्' सू० २९१३ या सामान्यसूत्राने

अण्प्रत्ययाची प्राप्ति आहे पण ' आतोऽनुपसर्गे कः ' सू० २९१५ हे बाधकशास्त्र लागू पडते तशा स्थली देखील, बाधित अण्प्रत्यय निवृत्त न होता तोच प्रत्यय व्हावा, व वरील वार्तिकाच्या समर्थनार्थ ते ' गोदायो व्रजति ' हे उदाहरण देतात. या उदाहरणांत 'कर्मण्यण् ' या सामान्यसूत्राने अण्प्रत्यय पावला आहे, पण 'आतोऽनुपसर्गे कः ' हे सूत्र त्या सूत्राचे बाधक असल्यामुळे, अण्प्रत्यय न होता 'क' प्रत्यय होऊन 'गोद ' असे रूप व्हावे परंतु ' अण् कर्मणि च ' सू० ३१८१ हे सूत्र ' आतोऽनुपसर्गे कः ' या सूत्राचे बाधकसूत्र आहे ' अण् कर्मणि च ' या सूत्रात ' भविष्यति गम्यादयः ' सू० ३१७१ या सूत्रातील ' भविष्यति ' हे पद अनुवृत्त होते, व तसेच ' तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ' सू० ३१७५ या पूर्वसूत्रातून ' क्रियायां क्रियार्थायाम्' हीं पदे अनुवृत्त होतात, व सूत्राचा अर्थ असा होतो की जेथे पुढे होणाऱ्या क्रियेकरिता एखादी क्रिया केली जाते तशा स्थली, कर्मणि उपपद मागे असल्यास, आकारान्त धातूस 'क' हा विशेषप्रत्यय न होता 'अण् ' हा सामान्यप्रत्ययच होतो 'गां दातुं व्रजति'–म्हणजे गोदानरूप क्रिया करण्याकरिता गमनरूप क्रिया करतो अशा अर्थामध्ये 'गोदायो व्रजति' असा प्रयोग केला असल्यामुळे, येथे अण्प्रत्ययच होतो व 'आतो युक्चिण्कृतोः ' सू० २७६१ या सूत्रान्वये, ' अण् ' हा णित्कृत् प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ' दा ' या आकारान्त धातूस यकारागम होऊन ' गोदाय ' असे रूप सिद्ध होते जर अपवादाच्या विषयात कोठे कोठे बाधकसूत्र प्रवृत्त न होता सामान्यसूत्रच प्रवृत्त होते अशा अर्थाची परिभाषा असती तर ' अण् कर्मणि च ' असे प्रतिप्रसवात्मकसूत्र करण्याची काहींच गरज नव्हती, व ' गोदाय ' या स्थली अपवादात्मक ' क ' प्रत्यय न होता. 'अण्' हा सामान्यप्रत्यय होऊ शकलाच असता. पण ' अण् कर्मणि च' हें सूत्र मुद्दाम केले असल्यामुळें हे स्पष्ट होते कीं जेथे अपवादसूत्र लागू पडते तेथें सामान्यसूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊ शकत नाही व अपवादसूत्रच प्रथम प्रवृत्त होते. सारांश ग्रन्थकारानें प्रकृतपरिभाषेचा जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ बरोबर मानल्यासच, प्रकृतस्थलीं विशेषप्रत्यय न होता, सामान्य ' अण् ' प्रत्ययच होतो असे विधान करणारे ' अण् कर्मणि च ' हे सूत्र चरितार्थ ठरूं शकते. म्हणून काहीं वैयाकरणानी प्रकृतपरिभाषेचा जो विपरीत अर्थ केला आहे तो बरोबर मानता येत नाही तसा अर्थ बरोबर मानल्यास, सामान्यशास्त्र विशेषशास्त्राचे बाधक होते असा उलट नियम मानावा लागेल मग ' काञ्चनी' हे रूप कसे सिद्ध होते? या प्रश्नाचे ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं 'शेषे', सू० १३१२ या सूत्रानें 'काञ्चन' या प्रातिपदिकाहून शैषिक अण् प्रत्यय केला असता, ' काञ्चनी ' हे रूप सिद्ध होण्यात काही अडचण येत नाही ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं ' प्राग्दीव्यतोऽण् ' या अधिकारांत ' तस्यापत्यम् ' या सूत्रापासून ' अदूरभवश्च ' या सूत्रापर्यंत ' अण् ' प्रत्ययाचे जे अर्थ सांगितले आहेत त्या अर्थांहून भिन्न अर्थांमध्यें—म्हणजे ' तेन निर्मितम् ' या अर्थामध्ये–' शेषे ' या सूत्राने अण्प्रत्यय होऊं शकत असल्यामुळे, ' काञ्चनेन निर्मिता काञ्चनी ' या अर्थामध्ये अण्-

प्रत्यय केल्यास, ' काञ्चनी ' हे रूप सिद्ध होऊ शकते, व ते रूप सिद्ध होण्याकरिता प्रकृतपरिभाषेचा जो विपरीत अर्थ कांही वैयाकरणानी केला आहे तसा अर्थ करण्याची काहीच गरज नाही तथापि येथे अशी शंका उत्पन्न होते कीं, ' शेषे ' या अधिकारात ' वृद्धाच्छ. ' सू० १३३७ हे सूत्र साक्षात् पठित असल्यामुळे व ' काञ्चन ' हे प्रातिपदिक वृद्धसंज्ञक असल्यामुळे, ' काञ्चन ' शब्दाहून शैषिक अण्प्रत्यय न होता 'छ ' प्रत्यय झाला पाहिजे या शंकेवर हे उत्तर आहे की शैषिकाधिकारात 'तत्र जात ,तत्र भव , तस्य निवास:, तस्येदम्' इत्यादि जे विशिष्ट प्रत्ययार्थ सांगितले आहेत तशा अर्थांमध्येच ' छ ' हा अण्प्रत्ययाचा बाधक होतो. ' तेन निर्मितम् ' हा अर्थ शैषिकाधिकारात सांगितला नाही. ह्मणून तशा अर्थांमध्ये होणाऱ्या शैषिक अण्प्रत्ययाचा 'छ' प्रत्यय बाधक होत नाही, आणि त्यामुळे 'काञ्चनेन निर्मिता' या अर्थांमध्ये ' छ ' प्रत्यय न होतां, शैषिक अण्प्रत्यय होऊन ' काञ्चनी ' असे रूप सिद्ध होते.)

अत्रेदं बोध्यम्। येन नाप्राप्तेत्यत्र येनेत्यस्य यदि स्वेतरेणेत्यर्थस्तदा स्वविषये स्वेतरद्यद्यत् प्राप्नोति तद् बाध्यं, अन्यथाऽप्राप्तविषयाभावात्। इयमेव बाध्यसामान्यचिन्तेति व्यवह्रियते । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येषा वक्तुं शक्या यद्युदाहरणमस्ति, विनिगमनाविरहात् ॥

येथे हे लक्षांत ठेवावे कीं, ' येन नाप्राप्ते ' या परिभाषेतील 'येन' या पदाचा 'स्वेतरेण'–ह्मणजे स्वत.हून भिन्न (बाधकशास्त्राहून भिन्न)–असा अर्थ केल्यास, बाधकशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहतें तेथे तेथे ज्या ज्या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे तीं सर्व सूत्रे बाधकशास्त्राने बाधित झालीं पाहिजेत, कारण तसें झाल्याशिवाय, इतर–म्हणजे सामान्य–सूत्राची जेथे प्राप्ति नाहीं असें कोणतेंहि स्थळ बाधकशास्त्र प्रवृत्त होण्याकरिता मिळूं शकणार नाहीं. यालाच व्याकरणशास्त्रात ' बाध्यसामान्यचिन्ता ' असे म्हणण्याचा व्यवहार आहे.(सारांश एखादें सूत्र कोणकोणत्या सूत्राचे बाधक आहे या संबंधाने जेथे विचार करणें आहे तशा स्थली बाध्यसामान्यचिन्ता असा व्यवहार केला जातो.) जेथे अनवकाशत्वामुळें एखादें सूत्र अनेक सूत्रांचें बाधक ठरते तशा स्थलीं देखील, उदाहरण मिळूं शकत असल्यास, बाध्यसामान्यचिन्ता संभवते. कारण ' येन नाप्राप्ते ' या न्यायान्वये अपवादत्वामुळे बाधक ठरणाऱ्या सूत्राचे ठिकाणीं बाध्यसामान्यचिन्ता संभवते व अनवकाशत्वामुळे बाधक ठरणाऱ्या सूत्राच्या विषयांत ती संभवत नाही अशा तऱ्हेचा भेद करण्यास कोणतेहि प्रमाण किंवा युक्ति उपलब्ध नाही. (सारांश. अपवादत्वामुळे सूत्र बाधक ठरत असो किंवा अनवकाशत्वामुळे सूत्र बाधक ठरत असो, अशा दोन्हीं ठिकाणीं बाध्यसामान्यचिन्ता सारखीच संभवते. या पंक्तींत व तसेंच पुढील पंक्तींत अनवकाशस्थलीं ' यद्युदाहरणमस्ति ' असे ग्रन्थकाराने कां म्हटले हे समजत नाहीं. कांहीं टीकाकारांचे मत असे आहे कीं, ही केवळ

वैचित्र्योक्ति आहे व त्या उक्तीचा अर्थ असा समजू नये की अनवकाशस्थलीं उत्पन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेचीं किंवा बाध्यविशेषचिन्तेचीं उदाहरणें मिळू शकत नाहीत वास्तविक पाहिले असता अनवकाशस्थली उत्पन्न होणाऱ्या दोन्ही प्रकारच्या चिन्तांची उदाहरणें मिळ शकतात अपवादस्थलीं उत्पन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेची किंवा बाध्यविशेषचिन्तेचीं उदाहरणें मिळणें दुर्लभ आहे. म्हणून वास्तविक ग्रन्थकाराने 'यद्युदाहरणमस्ति' हे अपवादस्थली म्हणावयास पाहिजे होते, व अनवकाशस्थलीं त्या शब्दाचा ग्रन्थकारानें जो उपयोग केला आहे तो बरोबर नाही असें काही टीकाकार म्हणतात अनवकाशस्थली उत्पन्न होणाऱ्या बाध्यसामान्यचिन्तेचीं अनेक उदाहरणें देता येतील तथापि दोन निवडक उदाहरणें खाली दिली आहेत ' अचि र ऋत सू० २९९ हे सूत्र असे आहे की जेथे ते प्रवृत्त होऊ पाहते तेथे गुणविधायक ' ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ' सू० २७०, पूर्वसवर्णदीर्घविधायक ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' सू० १६४, व उत्वैकादेशविधायक ऋत उत् ' सू० २७९ या तीन सूत्रांपैकी कोणत्याना कोणत्या तरी सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे. ही तीन सूत्रे अशी आहेत की तीं प्रवृत्त झाल्यावर ' अचि र ऋत ' हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, कारण ती सूत्रे प्रवृत्त झाल्यानंतर हे सूत्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त कायम राहत नाही म्हणून अनवकाशत्वामुळे हे सूत्र त्या तीन्ही सूत्रांचे बाधक ठरते, आणि म्हणूनच या सूत्रावरील वृत्तीत 'गुणदीर्घोत्वानामपवाद ' असे दीक्षितांनी म्हटले आहे–पहा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान १३५ तसेच ' उर्ऋत् ' सू० २५६७ या विशेषशास्त्राने कोणकोणती सूत्रे बाधित होतात या संबंधाने विचार करिताना, ' अचीकृतत ' या स्थली ' उपधायाश्च सू० २५७१ या सूत्राची, ' अमीमृजत् ' या स्थलीं मृजेर्वृद्धिः ' सू० २४७३ या सूत्राची, ' अपीपृथत् ' या स्थली ' पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्राची अवश्यप्राप्ति आहे वरील तीन सूत्रांनी प्रथम कार्य केल्यास ' उर्ऋत् ' हे सूत्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त नष्ट होते. म्हणून अनवकाशत्व मुळे हें सूत्र त्या तीन्ही सूत्रांचे बाधक ठरते, आणि म्हणूनच या सूत्रावरील टीकेत ' इररारामपवादः ' असे दीक्षितांनीं म्हटले आहे.–पहा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान ८६९)

यदि तु येनेत्यस्य लक्ष्येणेत्यर्थः कार्येणेत्यर्थो वा, तदा बाध्यविशेषचिन्ता । अनवकाशत्वेन बाधेऽप्येतद्बाधेन सार्थक्यमुत तद्बाधेनेत्येव विशेषचिन्ता सम्भवति यद्युदाहरणमस्ति ॥ ५९ ॥

' येन नाप्राप्ते ' या परिभाषेतील ' येन ' या पदाचा ('स्वेतरेण ' असा अर्थ न करिता) ' लक्ष्येण ' किंवा ' कार्येण '–म्हणजे ज्या विशिष्ट सूत्राची किंवा ज्या विशिष्ट कार्याची अवश्यप्राप्ति आहे–असा अर्थ केल्यास, अशा स्थलीं जो विचार करणे आहे त्याला बाध्यविशेषचिन्ता म्हणतात (अशा स्थलीं एखादे सूत्र कोणकोणत्या सूत्राचे बाधक ठरते असा विचार करणे नसून, एखादे सूत्र किंवा कार्य

कोणत्या विशिष्ट सूत्राचे किंवा कार्याचे बाधक आहे एवढाच विचार करावयाचा असतो, आणि हाच दोन प्रकारच्या चिन्तेमध्ये फरक आहे) जेथे ------ एखादे सूत्र किंवा कार्य बाधक ठरत असेल तशा ठिकाणी देखील, (अपवादत्वामुळे बाध होत असल्यास जशी बाध्यविशेषचिन्ता संभवते त्याचप्रमाणे), उदाहरण मिळू शकत असल्यास, या विशिष्ट सूत्राचे किंवा कार्याचे अथवा त्या विशिष्ट सूत्राचे किंवा कार्याचे बाधक झाल्याने बाधकशास्त्र चरितार्थ ठरते अशा तऱ्हेची बाध्यविशेषचिन्ता संभवते (बाध्यविशेषचिन्तेची उदाहरणे ग्रन्थकाराने स्वत च पुढील दोन परिभाषांमध्ये दिलीं आहेत)

परिभाषा ६०

तत्र कार्येणेत्यर्थे पररूपत्वावच्छिन्ने कार्यं आरभ्यमाणाया वृद्धेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते किंशास्त्रविहितस्येत्येवं तद्विशेषचिन्तायामाह—

(बाध्यसामान्यचिन्ता व बाध्यविशेषचिन्ता कशास म्हणतात हे मागील परिभाषेत सागून, आता ग्रन्थकार बाध्यविशेषचिन्तेसंबंधाने नियम घालून देणाऱ्या पुढील तीन परिभाषा सागतात. ‘ येन नाप्राप्ते ’ यातील ‘ येन ’ या पदाचे जे वर तीन अर्थ–म्हणजे (१) स्वेतरेण, (२) लक्षणेन, व (३) कार्येण–सांगितले आहेत त्या तीन अर्थांपैकीं) ‘ येन ’ या पदाचा ‘ येन कार्येण ’ असा अर्थ केल्यास, (एत्येधत्यूठ्सु ’ सू० ७३ या सूत्राने सांगितलेल्या) वृद्धीने पररूपकार्यांचा बाध होतो असे निश्चित केल्यावर, कोणत्या सूत्राने सांगितलेल्या पररूपकार्यांचा बाध होतो अशी बाध्यविशेषचिन्ता उत्पन्न झाली असता, ही परिभाषा सागतात––

पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६० ॥

“ पूर्वी सांगितलेला अपवाद त्याच्या नंतर प्रथम सांगितलेल्या उत्सर्गाचा बाधक होतो, पुढे सांगितलेल्या उत्सर्गाचा तो अपवाद बाधक होत नाही. ”

अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीये प्रथमोपस्थितानन्तरबाधेन चारितार्थ्ये पश्चादुपस्थितस्य ततः परस्य बाधे मानाभावः आकाङ्क्षाया निवृत्तेर्विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाभावाच्चेत्येतस्य बीजम् ॥ ६० ॥

अपवादकसूत्रानें स्वतःहून भिन्न सूत्राचा बाध केलाच पाहिजे (कारण सामान्यशास्त्राने सर्व जागा व्यापली असल्यामुळे त्याला बाधल्याशिवाय अपवादशास्त्रास प्रवृत्त होण्याकरिता कोणतेंहि स्थळ मिळणें अशक्य आहे.) म्हणून, त्याच्यापुढे जे सामान्यशास्त्र प्रथम उपस्थित होते त्याचा बाध करून तें अपवादसूत्र चरितार्थ झाल्यावर, ज्या सामान्यशास्त्राचा बाध केला त्याच्या पुढे सांगितलेल्या सामान्यशास्त्राचे ते

(अपवादसूत्र) बाधक होते असे म्हणण्यास काही प्रमाण नाही. अशा रीतीने त्या अपवादसूत्राची आकाङ्क्षा नाहीशी झाल्यावर, पुढे दुसरे सामान्यशास्त्र सांगितले असल्यास, त्या शास्त्राचे देखील, ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' ह्या सूत्राचा बाध करून, ते अपवादसूत्र बाधक ठरते असे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नाही. ह्याच न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे. (' एत्येधत्यूठ्सु ' ह्या वृद्धिरूप कार्याचे विधान करणाऱ्या अपवादात्मक सूत्राच्या पुढे जी सूत्रे पठित आहेत त्यामध्ये सर्वांत जवळ ' एङि पररूपम् ' सू० ७८ हे पररूपकार्यविधायक सामान्यसूत्र आहे, व ह्या सूत्राचा बाध केल्याने ' एत्येधत्यूठ्सु ' ह्या सूत्राची आकाङ्क्षानिवृत्ति होऊन ते चरितार्थ ठरते, व मग त्याला पुढील इतर पररूपकार्यविधायक सामान्यशास्त्राचा बाध करण्याची गरज उरत नाही. अशा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ झाल्यावर, ' एङि पररूपम् ' ह्या सूत्रानंतर सांगितलेल्या पररूपकार्यविधायक ' ओमाङोश्च ' सू० ८० ह्या दुसऱ्या सामान्यशास्त्राचा ते बाध करूं शकत नाही. ' एत्येधत्यूठ्सु ' व ' ओमाङोश्च ' ही दोन्ही सूत्रे आपापल्या विषयांत चरितार्थ व तुल्यबल असल्यामुळे अशा ठिकाणीं ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हा न्याय लागू पडतो, व ' ओमाङोश्च ' हे परसूत्र असल्यामुळे, ते ' एत्येधत्यूठ्सु ' ह्या सूत्राचे बाधक होते. म्हणूनच ' अव+आ+इहि=अव+एहि ' येथे वृद्धिरूप एकादेश न होता ' ओमाङोश्च ' ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होतो व ' अवेहि ' असे रूप होते, ' अवैहि ' असे होत नाही.)

परिभाषा ६१

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तेत्यस्यौष्ठादौ ङीप्निषेधत्वावच्छिन्नबाधकत्वे निर्णीते किंविहितस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

' नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ' सू० ५११ हे सूत्र, ओष्ठादि पाच शब्दांच्या विषयात ' ङीष् ' निषेधाचे बाधक आहे असे निश्चित केल्यावर, कोणत्या सूत्राने सांगितलेल्या ' ङीष् ' निषेधाचे ते बाधक आहे अशी बाध्यविशेषचिन्ता उत्पन्न झाली असतां, ही परिभाषा सांगतात

मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन् बाधन्ते नोत्तरान् ॥ ६१ ॥

" मध्ये सांगितलेला अपवाद त्याच्यापूर्वी सांगितलेल्या सूत्राचा बाधक होतो, त्याच्या नंतर सांगितलेल्या सूत्राचा बाधक होत नाही "

तेनौष्ठादिषु पञ्चस्वसंयोगोपधादिति प्रतिषेध एव बाध्यते, न तु सहनञ्विद्यमानलक्षण इति नासिकोदरेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ पूर्वोपस्थितबाधेन नैराकाङ्क्ष्यमस्या बीजम् ॥ ६१ ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ नासिकोदर ’ ह्या सूत्रापूर्वी असलेल्या ‘ स्वाङ्गाच्चो-पसर्जनादसंयोगोपधात् ’ सू० ५१० ह्या सूत्रांत ‘ असंयोगोपधात् ’ ह्याने जो ‘ ङीष् ’ प्रतिषेध सांगितला आहे त्या प्रतिषेधाचे ‘ नासिकोदर ’ हे सूत्र, ओष्ठ, ‘ जङ्घा-दन्त, कर्ण, व शृङ्ग ह्या पांच शद्वांच्या विषयांत बाधक होते. पण ते सूत्र त्याच्या पुढे असलेल्या ‘ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ’ सू० ५१३ ह्या सूत्रांत जो ‘ ङीष् ’ प्रतिषेध सांगितला आहे त्याचे बाधक होत नाही, असे ‘ नासिकोदर ’ ४-१-५५ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे (‘ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ’ ह्या सूत्रात ‘ असंयोगोपधात् ’ असा शब्द वापरला असल्यामुळे, उपसर्जनभूत स्वाङ्गवाचक संयोगोपध शब्द जर समासाच्या अन्तीं असला तर ‘ ङीष् ’ प्रत्यय होत नाहीं. म्हणून ‘ शोभनौ गुल्फौ यस्या. सा ’ ह्या स्थली, ‘सुगुल्फी’ असे रूप न होतां, ‘ सुगुल्फा ’ असे रूप होते. ‘ नासिकोदर ’ ह्या सूत्रांत उच्चारलेले ओष्ठादि पांच शद्व संयो-गोपध आहेत, व त्यामुळें ‘ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्’ ह्या सूत्राने त्यांचे ठिकाणीं ‘ ङीष् ’ निषेधाची प्राप्ति झाली आहे. त्या निषेधाचा ‘ नासिकोदर ’ हे सूत्र बाध करते व विकल्पेकरून ‘ ङीष् ’ होतो असे विधान करते. जसे बिम्बोष्ठी–बिम्बोष्ठा, सुजङ्घी–सुजङ्घा, शुभ्रदन्ती–शुभ्रदन्ता, सुशृङ्गी–सुशृङ्गा. ‘ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ’ ह्या सूत्रांत देखील ‘ ङीष् ’ निषेध सांगितला आहे, पण हे सूत्र ‘ नासिकोदर ’ ह्या सूत्राच्या पुढे असल्यामुळे, त्यात सांगितलेल्या ‘ ङीष् ’ निषेधाचा ‘ नासिकोदर ’ हे सूत्र, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे बाध करूं शकत नाहीं ह्मणून ‘ सहोष्ठा ’ ‘ अनोष्ठा,’ ‘ विद्यमानोष्ठा ’ अशींच रूपे होतात दीक्षितानी ‘ नासिकोदर ’ ह्या सूत्रास, ‘ नासिका ’ व ‘ उदर ’ ह्या शद्वाच्या विषयांत, ‘ पुरस्तादपवादा ’ प. ६० ही परिभाषा देखील लावली आहे. ‘ नासिका ’ व ‘ उदर ’ हे स्वाङ्ग-वाचक बह्वच् शद्व असल्यामुळे, ‘ न क्रोडादिबह्वचः ’ सू० ५१२ ह्या सूत्रान्वये, त्यांचे ठिकाणी ‘ ङीष् ’ निषेधाची प्राप्ति आहे. हे सूत्र ‘ नासिकोदर ’ ह्या सूत्राच्या लगेच पुढे आहे व ‘ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ’ हे सूत्र त्यानतर आहे ह्मणून ‘ पुर-स्तादपवादाः ’ ह्या न्यायाने, ‘ नासिकोदर ’ हे अपवादसूत्र त्याच्या अगदीं जवळ असलेल्या ‘ न क्रोडादिबह्वचः ’ या सूत्राचे बाधक होते पुढे असलेल्या ‘ सहनञ् ’ सूत्राचे बाधक होत नाहीं. उलटे, तेच सूत्र ‘ नासिकोदर ’ ह्या सूत्राचे, विप्रति-षेध न्यायानें, बाधक होतें. म्हणून तुङ्गनासिका—तुङ्गनासिकी अशीं रूपे होतात. पण अनासिकी, सहनासिकी अशीं रूपें न होतां, अनासिका, सहनासिका अशींच रूपें होतात) प्रथम उपस्थित झालेल्या सूत्राचा बाध करून चरितार्थ झालेल्या अपवाद सूत्राला इतर सूत्रांचा बाध करण्याची आकांक्षा राहत नाहीं, हे ह्या परि-भाषेचें बीज होय (– ह्मणजे ह्या न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे, व ती युक्तिसिद्ध आहे असे समजावें.)

परिभाषा ६२

ननु वा छन्दसीत्यनेन सेर्ह्यपिच्चेत्यनन्तरस्यापित्त्वस्येव हेरपि विकल्पः स्यात् । तथा नेटीति निषेधोऽनन्तरहलन्तलक्षणाया इव सिचिवृद्धिमृजि-वृद्धयोरपि स्यात् अत उक्तन्यायमूलकमेवाह—

' सेर्ह्यपिच्च ' सू० २२०१ ह्या सूत्राच्या लगेच पुढे असणाऱ्या ' वा छन्दसि ' सू० ३५७२ ह्या सूत्राने, ' सि ' चे जागी होणारा ' हि ' हा आदेश वेदात विकल्पेकरून ' अपित् ' असतो, असे अगदी जवळ असणाऱ्या अपित्त्वाच्या विकल्पाचे जसे विधान केले आहे त्याचप्रमाणे, वेदात ' सि ' चे जागी ' हि ' हा आदेश विकल्पेकरून होतो असे ' हि ' च्या विकल्पाबद्दल देखील ' वा छन्दसि ' ह्या सूत्राने विधान होण्याची आपत्ति येते. (' सेर्ह्यपिच्च ' ह्या सूत्रात दोन कार्यांचे विधान केले आहे –(१) 'सि' चे जागी ' हि ' हा आदेश होणे व (२) ' सि ' जरी पित् आहे तरी त्याचे जागी होणारा ' हि ' हा आदेश ' अपित् ' होणें ह्या सूत्राच्या लगेच पुढें ' वा छन्दसि ' हे विकल्पविधायक सूत्र पठित असल्यामुळे, ' सेर्ह्यपिच्च ' ह्या सूत्रातील लगेच मागे असलेल्या अपित्स्वरूपी कार्यास न लागता ते विकल्पविधायक सूत्र उभयविध कार्यास लागू पडण्याची आपत्ति येते) तसेंच ' नेटि ' सू० २२६८ ह्या सूत्राने जो वृद्धिनिषेध सांगितला आहे तो जसा त्याच्या लगेच मागे असलेल्या ' वदव्रजहलन्तस्याचः ' सू. २२६७ ह्या सूत्रास लागतो त्याचप्रमाणे तो निषेध ' सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ' सू० २२९७ व ' मृजेर्वृद्धिः ' सू० २४७३ ह्या सूत्राना देखील लागू पडण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून वर जो न्याय सांगितला आहे—म्हणजे प० ६० मध्ये ' अवश्यं स्वपरस्मिन् बाधनीये . मानाभाव ' असा जो न्याय सांगितला आहे–त्याच न्यायाच्या आधारावर रचलेली ही परिभाषा सांगतात –

अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति ॥ ६२ ॥

" जेव्हां एखादे सूत्र कशाचे विधान किंवा कशाचा प्रतिषेध करते तेव्हा ते विधान किंवा तो प्रतिषेध त्याच्या सर्वात जवळ असलेल्याचाच समजावा "

(ही परिभाषा असल्यामुळे ' वा छन्दसि ' ह्या सूत्रात जे विकल्पाचे विधान केले आहे ते, ' सेर्ह्यपिच्च ' ह्या सूत्रातील अपित्त्वाचे विधान त्याच्या अगदी जवळ असल्यामुळे, तेवढ्याच विधानाला ते विकल्पविधान लागू पडते. ' सि ' चे जागी 'हि' होतो हे विधान त्या मानाने दूर असल्यामुळे, त्या विधानास विकल्पाचे विधान लागू शकत नाही तसेच ' नेटि ' ह्या सूत्रातील वृद्धिनिषेध अगदीं जवळच्या सूत्रास लागू पडतो, व दूरच्या सूत्रांस लागू पडत नाही. कारण जवळच्याचे विधान किंवा निषेध करून चरितार्थ झालेल्या अपवादसूत्रास इतराचे विधान किंवा निषेध करण्याची आकांक्षा राहत नाही.)

अत एव संख्याव्ययादेरिति ङीब्ग्रहणं चरितार्थम् । तद्ध्यनन्तरस्य ङीषो विध्यभावाय ।

ही परिभाषा असल्यामुळे, 'संख्याव्ययादेर्ङीप्' सू० ४८५ ह्या सूत्रांतील 'ङीप्' ग्रहण चरितार्थ ठरते. ते त्याच्या अगदीं जवळ असलेल्या ('बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' सू० ६८४ ह्या ङीषूचे विधान करणाऱ्या) सूत्रातून त्यात 'ङीष्' ची अनुवृत्ति न व्हावी ह्या करिता केले आहे. (संख्याव्ययादेः ' एवढेच जर सूत्र केले असते तर त्याच्या लगेच मागे असणाऱ्या 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' ह्या सूत्रातून 'ङीष्' ची अनुवृत्ति झाली असतां ती अनुवृत्ति न व्हावी व 'ङीप्' चे विधान न व्हावे ह्मणून 'सख्याव्ययादेर्ङीप्' असे सूत्र केले आहे व अशा रीतीने त्या सूत्रांतील 'ङीप्' ग्रहण चरितार्थ ठरते.)

न क्तिचीति सूत्रे दीर्घग्रहणञ्च चरितार्थम् । तद्ध्यनन्तरस्यानुदात्तोपदेशेत्यस्यैव निषेधाभावाय ॥

तसेच 'न क्तिचि दीर्घश्च' सू० ३३१४ ह्या सूत्रांत 'दीर्घश्च' हे दीर्घग्रहण चरितार्थ ठरते ते दीर्घग्रहण, 'अनुदात्तोपदेश' सू० २४२८ ह्या सर्वात जवळ असलेल्या सूत्रात सांगितलेल्या कार्याचाच केवळ निषेध न व्हावा ह्मणून, केले आहे. ('अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्रात अनुनासिकलोपाचे विधान केले आहे. हे सूत्र 'न क्तिचि' ह्या सूत्राच्या सर्वांत जवळचे सूत्र आहे 'अनुनासिकस्य क्विझलो. क्ङिति' सू० २६६६ ह्या सूत्रात अनुनासिकान्ताच्या उपधेचा दीर्घ व्हावा असे विधान केले आहे, पण हे सूत्र 'अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्राच्या बरेच पूर्वी पठित आहे 'न क्तिचि' एव्हढेच जर सूत्र केले असते तर त्याच्या सर्वात जवळ असलेल्या 'अनुदात्तोपदेश' ह्या सूत्रात अनुनासिकलोपाचे जे विधान केले आहे तेवढ्याच विधानाचा 'न क्तिचि' ह्या सूत्राने निषेध झाला असता, बरेच पूर्वी असलेल्या 'अनुनासिकस्य क्विझलो.' ह्या सूत्रात उपधादीर्घाचे जे विधान केलें आहे त्या विधानास 'न क्तिचि' हा निषेध, ह्या परिभाषेप्रमाणे, लागू पडला नसता. परंतु पाणिनीला दोन्ही कार्यांचा निषेध करावयाचा होता. म्हणून त्याला 'न क्तिचि' ह्या सूत्रात 'दीर्घश्च' हे शब्द मुद्दाम घालावे लागले, व अशा तऱ्हेने ते शब्द चरितार्थ ठरतात)

मध्येपवादन्यायाद्यपेक्षयाऽनन्तरस्येतिन्यायः प्रबल इत्यष्टाभ्य इति सूत्रे कैयटः ॥

'मध्येऽपवादाः' इत्यादि न्यायांच्या (प. ६० व ६१ च्या) मानाने 'अनन्तरस्य विधिः' (प ६२) हा न्याय प्रबल आहे असे 'अष्टाभ्य औश्' ७-१-२१ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने ह्मटलें आहे ('अष्टौ पुत्रा. यस्य स· अष्टपुत्रः' येथें 'अष्टन्+जस्+पुत्र+जस्+सु' अशा स्थितींत, 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो.' सू० ६५०, व तसेच 'षड्भ्यो लुक्' सू० २६१ आणि 'अष्टाभ्य औश्' सू० ३७२

ह्या तिन्ही सूत्रांची प्राप्ति आहे. ' अष्टाभ्य. औश् ' हे लुकाचे बाधक अपवादसूत्र आहे. ' मध्येऽपवादाः ' प. ६१ हा न्याय ह्या ठिकाणी लावल्यास, ' अष्टाभ्य औश् ' हे अपवादसूत्र ' सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ' ह्या, पूर्वी असलेल्या, लुग्विधायक सूत्राचे बाधक होईल, ' षड्भ्यो लुक् ' ह्या, पुढे असलेल्या, लुक्विधायक सूत्राचे बाधक होणार नाही पण ' अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा ' प ६२ हा न्याय लावल्यास, ' षड्भ्यो लुक् ' हे सूत्र जवळ असल्यामुळे व ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' हे सूत्र फार दूर पूर्वी पठित असल्यामुळे, अष्टाभ्य औश् ' हे सूत्र ' षड्भ्यो लुक् ' ह्याचे बाधक ठरते, व सुपो धातुप्रातिपदिकयो ह्याचे बाधक ठरत नाही. त्यामुळे ' सुपो धातुप्रातिपदिकयो ' हे सूत्र प्रकृत उदाहरणात लागते, 'अष्टाभ्य औश्' हे सूत्र लागत नाही, व ' जस् ' चा लुक् होऊन ' अष्टपुत्र. असे शुद्ध रूप सिद्ध होते)

प्रत्यासत्तिमूलकोऽयम् । लक्ष्यानुरोधाच्च व्यवस्थेत्यपि पक्षान्तरम् ।

सान्निध्याच्या पायावर–ह्मणजे ज्याचे सान्निध्य आहे त्याचाच बाध होणें उचित आहे व जे फार पूर्वी सांगितले आहे व सन्निध नाही त्याचा बाध होणे ठीक नाहीं ह्या पायावर–ही परिभाषा रचली आहे (पण असेंहि ह्मणता येईल कीं, पूर्वी पठित असलेले सूत्र अनुभवाचा विषय झाले असल्यामुळे, त्याचे चटकन् स्मरण होते. व पुढे असलेले सूत्र अनुभवाचा विषय झाले नसल्यामुळे, त्याचे स्मरण होणे शक्य नाही. अशा तऱ्हेने प० ६१ व ६२ ह्या दोन्ही तुल्यबल मानता येतील. मग कोणत्या ठिकाणीं कोणती परिभाषा लावावी हा प्रश्न येतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर हें कीं, इष्टरूपसिद्धि करण्याकरिता परिभाषा असल्यामुळे) ज्या परिभाषेनें इष्टरूप सिद्ध होईल ती परिभाषा लावावी असाहि दुसरा पक्ष आहे. (प० ६२ ही प० ६१ पेक्षा बलवत्तर आहे. ह्मणून ती प्रथम लावावी हा एक पक्ष, व दोन्ही परिभाषा तुल्यबल आहेत व इष्टरूपसिद्धि होण्याकरितां जी परिभाषा उपयोगी पडेल ती लावावी, हा दुसरा पक्ष)

तत्र तत्र क्वचित्स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्येन वा बाध्यतेऽयं न्यायः । यथा टिड्ढेति सूत्रेण डापा व्यवहितस्यापि ङीपो विधिः । न षट्स्वस्रादिभ्य इत्यादिना द्वयोरपि टाबङीपोः प्रतिषेधः । इयञ्च शि सर्वनामस्थानमित्यादौ भाष्ये स्पष्टेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६२ ॥

(पूर्वसूत्रातील कांहीं भाग स्वरित केला असल्यास, ' स्वरितेनाधिकारः ' सू० ४६ ह्या सूत्रान्वये स्वरित भागाची अनुवृत्ति त्या अधिकारांत पठित असलेल्या सूत्रात होत असल्यामुळे,) कोठे कोठे स्वरितत्वाच्या योगाने प्रकृतन्याय बाधित होतो. जसें ' टिड्ढाणञ् ' सू० ४५० ह्या सूत्रांत, ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' सू० ३०६ ह्या सूत्रांतील ' ङीप् ' स्वरित असल्यामुळे, जरी ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' व ' टिड्ढाणञ् ' ह्या दोन सूत्रा-

मध्ये ' डाबुभ्यामन्यतरस्याम् ' सू० ४६१ हे सूत्र आले असून त्यात ' डाप् ' चे विधान केले आहे तरी, ' डाप् ' ची अनुवृत्ति न होता, ' ङीप् ' ची अनुवृत्ति होते. (' अनन्तरस्य विधि ' ह्या न्यायान्वये वास्तविक, ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्राच्या अगदी जवळ ' डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ' हे सूत्र असल्यामुळे, ' डाप् ' ची अनुवृत्ति होऊन ' डाप् ' चे विधान ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्रात व्हावे पण ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' ह्यातील ' ङीप् ' हा शब्द स्वरित असल्यामुळे, ' स्वरितेनाधिकार· ' सू० ४६ ह्या सूत्रान्वये ' डाप् ' ची अनुवृत्ति न होतां, ङीप्‌ची अनुवृत्ति ' टिड्ढाणञ् ' ह्या सूत्रात होते) तसेच ' न षट् स्वस्रादिभ्य ' सू० ३०८ व ' ऋन्नेभ्यो ङीप् ' ह्या दोन सूत्रामध्ये, ' टाबृचि ' सू० ४५८ हे सूत्र असून त्यात ' टाप् ' चे विधान केले आहे तरी, ' न षट् स्वस्रादिभ्य ' ह्या सूत्रातील निषेध केवळ ' टाप् ' ला न लागतां, ' टाप् ' व ' ङीप् ' ह्या दोहोसहि तो लागतो (' अनन्तरस्य प्रतिषेध ' ह्या न्यायाने तो निषेध फक्त ' टाप् ' लाच लागला पाहिजे होता पण ' ङीप् ' स्वरित असल्यामुळे, तो निषेध ' ङीप् ' लाहि लागतो) ' शि सर्वनामस्थानम् '–१–४–२९ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे. या विषयाचा विस्तार इतर ग्रन्थात केला आहे

परिभाषा ६३

(आतापर्यंत ग्रन्थकारानीं तीन बाधबीजें सांगितली. पण इतर वैयाकरण आणखी दोन बाधबीजे मानतात. त्या दोन बाधबीजांपैकीं ' तद्प्राप्तियोग्येऽचारितार्थ्ये सति अपवादशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरमुत्सर्गशास्त्रप्रवृत्तौ अपवादशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यसंभावना ' हे एक होय व हेच चतुर्थ बाधबीज आहे. हे बाधबीज कोणत्याहि परिभाषेत स्पष्ट सांगितलेले दिसून येत नाहीं परंतु याचा अर्थ असा आहे की जेथे जेथे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति असल्यामुळे, ते विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरण्याचा प्रसंग येतो व त्यामुळे विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होते व ते प्रवृत्त झाल्यानंतर जर सामान्यशास्त्रान्वये कार्य केले तर विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते असे आहे म्हणूनच या बाधबीजांत विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरिता अनवकाश त्वामुळे बाधक ठरते. या बाधबीजाचे उदाहरण ' ज्ञानम् ' हे आहे 'ज्ञान' या प्रातिपदिकाचे प्रथमेचे एकवचन करितांना ' ज्ञान+सु ' या स्थितीत ' स्वमोर्नपुंसकात् ' सू० ३१९ व ' अतोऽम् ' सू० ३०९ या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते ' अतोऽम् ' हे विशेषशास्त्र जेथे जेथे प्रवृत्त होऊं पाहते तेथे तेथे 'स्वमोर्नपुंसकात्' या सामान्यशास्त्राची अवश्यप्राप्ति आहेच त्यामुळें ते विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरण्याचा प्रसंग येतो. म्हणून ते विशेषशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होते व तें प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर ' ज्ञान+सु=ज्ञान+अम् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' अम् ' हा स्थानिवद्भावाने ' सु ' च आहे अशी बुद्धि

करून सामान्यशास्त्र नंतर प्रवृत्त केल्यास 'अम्' चा 'लुक्' होऊन 'ज्ञान' असे विकृतरूप होण्याची आपत्ति येते व 'अतोऽम्' हे मुद्दाम केलेले विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरण्याचा प्रसंग येतो म्हणून या स्थळी विशेषशास्त्र सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरिता बाधक ठरते, व ते प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर सामान्यशास्त्राची मुळींच प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं हाच या बाधबीजात व तृतीय बाधबीजात फरक आहे. 'उत्सर्गशास्त्रप्रवृत्त्यभावसंभावनाप्रयोज्यापवादशास्त्रप्रवृत्तिसंभावना' हे पंचम बाधबीज होय; व हे बाधबीज प्रकृतपरिभाषेत ग्रथित केले आहे याचा अर्थ असा आहे कीं जर सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केलें नाहीं तरच विशेषशास्त्रान्वये पुढे प्राप्त होणारे कार्य करता येते, पण जर सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम कार्य केले तर विशेषशास्त्रान्वये पुढे प्राप्त होणारे कार्य करण्यास मुळींच वाव मिळत नाहीं आणि अशा रीतीने ते विशेषशास्त्र व्यर्थ ठरू पाहते ते विशेषशास्त्र व्यर्थ न ठरावे म्हणून जेथे पुढे विशेषशास्त्रान्वये कार्य करावयाचे आहे तशा स्थली सामान्यशास्त्रान्वये प्रथम प्राप्त आलेले कार्य मुळीच करूं नये व विशेषशास्त्रान्वये कार्य करण्याची वेळ आली म्हणजे विशेषशास्त्रान्वयेच कार्य करावे या बाधबीजाचे ग्रन्थकाराने 'दधति' हे उदाहरण दिले आहे 'धा' धातूचे प्रथमपुरुषाचे बहुवचनाचे रूप करतेवेळी 'धा+झि' अशी स्थिति झाली असता, 'धा' या धातूपुढे 'झि' हा प्रत्यय आला असल्यामुळे, 'झोऽन्तः' सू० २१६९ हे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त होऊं पाहते व 'झि' प्रत्ययाचा अवयव जो झकार त्याचे जागी अन्तादेश होऊ पाहतो 'धा+झि' अशी स्थिति असताना, 'अदभ्यस्तात्' सू० २४७९ हे विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याची वेळ आलेली नाहीं 'धा' हा धातु जुहोत्यादिगणांतील असल्यामुळे 'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' प० ४१ या परिभाषेप्रमाणे प्रत्यय प्रथम लावल्यानंतर 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' सू० २४८९ या सूत्रान्वये जेव्हा 'श्लु' हे विकरण लागेल व नंतर 'श्लौ' सू० २४९० या सूत्रान्वये द्विर्वचन होऊन 'धाधा=दधा' याला 'उभे अभ्यस्तम्' सू० ४२६ या सूत्रान्वये अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त होते तेव्हाच 'अदभ्यस्तात्' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकते तों पर्यंत ते सूत्र मुळींच प्रवृत्त होऊ शकत नाहीं सारांश या विशेषसूत्रान्वये जे कार्य करणे आहे ते युगपत् प्राप्त होणारे कार्य नसून पुढे प्राप्त होणारे कार्य आहे. या कार्याची वाट न पाहता—म्हणजे 'श्लु' विकरण लागणे, नंतर द्विर्वचन होणे व नंतर अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त होणे याची वाट न पाहता—'धा+झि' अशा स्थितींत 'झोऽन्तः' हे जे सामान्यशास्त्र प्राप्त झाले आहे त्याची एकदम प्रवृत्ति केल्यास, 'धा + अन्त् + इ' अशी स्थिति होणार अशी स्थिति झाली तरी, विकरण लागून द्विर्वचन झाल्यावर व अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर 'अन्त्' हा 'झ्' च आहे अशी स्थानिवद्भावाने बुद्धि करून 'अदभ्यस्तात्' या विशेषसूत्रान्वये 'अन्त्' चे जागीं 'अत्' असा आदेश करता येतो असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही. कारण 'स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ' सू० ४९ या स्थानिवद्भावाचें विधान करणाऱ्या सूत्रांत 'अनल्विधौ' हा निषेध

सांगितला असल्यामुळे व प्रकृतस्थली ' झ् ' या अलाचे जागी अन्तादेश झाला असल्यामुळे, स्थानिवद्भाव मानतां येत नाही—म्हणजे ' अन्त् ' हा ' झ् ' च आहे अशी बुद्धि करतां येत नाही—व त्यामुळे ' अन्त् ' चे जागी अदादेश करता येत नाही मग ' दधति ' हे रूप कसे सिद्ध व्हावे ? या प्रश्नाचे उत्तर ही परिभाषा देते व ते उत्तर हे आहे की ' धा+झि ' हे उदाहरण विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे स्थळ आहे हे माहीत असल्यामुळे, जरी या ठिकाणीं सामान्यशास्त्राची प्रथम प्राप्ति झाली आहे व त्यावेळीं विशेषशास्त्राची प्राप्ति झालेली नाहीं तरी, सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति करू नये, विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याच्या स्थितीची वाट पाहावी व तशी स्थिति झाल्यावर—म्हणजे विकरण लागून द्विर्वचन केल्यानंतर अभ्यस्तसंज्ञा झाल्यावर—विशेष शास्त्राचीच प्रवृत्ति करावी व सामान्यशास्त्राची मुळीच प्रवृत्ति करू नये. तसे केल्यास ' दधा+झि=दधा +अत्+इ ' अशी स्थिति झाली असता, ' श्नाभ्यस्तयोरातः ' सू० २४८२ या सूत्राने 'धा' यातील आकाराचा लोप होऊन ' दधति ' हे इष्टरूप सिद्ध होते. या बाधबीजात देखील विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरिता बाधक ठरते वर दिलेले विवरण व प्रक्रिया ध्यानात ठेऊन प्रकृत परिभाषा वाचल्यास ती समजण्यास कांही अडचण जाणार नाही.)

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशेऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

' दधति ' इत्यादि स्थली अन्तादेशकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते प्रथम झाल्यावर व अल्विधि करिताना स्थानिवद्भाव मानतां येत नसल्यामुळे, अदादेश होणार नाही व अदादेशविधायकसूत्र व्यर्थ ठरेल. (' धा+झि ' अशा स्थितीत ' झोऽन्त ' सू० २१६९ या सूत्राने ' झि ' या प्रत्ययांतील ' झ् ' या अवयवाचे ठिकाणी ' अन्त् ' हा आदेश प्राप्त होतो; पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ' शप् ' चे जागी ' श्लु ' होऊन द्विर्वचन केल्यावर ' दधा ' यास अभ्यस्तसंज्ञा होते, व ती संज्ञा प्राप्त झाल्यावर अदादेशरूपी कार्य होणारे असल्यामुळे, आणि ते प्रकृति आणि प्रत्यय ह्याना धरून होणारे कार्य असल्यामुळे, बहिरङ्ग कार्य आहे, ह्मणून ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होईल, नतर वर सांगितल्याप्रमाणे अदादेश होऊं शकणार नाही. व ' अदभ्यस्तात् ' हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी,) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात.—

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६३ ॥

" प्रथम अपवाद आपापल्या विषयांत निश्चयेकरून प्रवृत्त होतात, नतर बाकी राहिलेल्या स्थलीं उत्सर्ग प्रवृत्त होतात. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, 'धा+झि ' ह्या स्थली, ' अदभ्यस्तात् ' हे अपवाद सूत्र असल्यामुळे प्रथम प्रवृत्त होऊन अदादेश होतो. व ' दधति ' हे रूप सिद्ध होते. अपवादाचे जे विषय नाहीत तेवढ्याच स्थलीं ' झोऽन्त, ' हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होते. अपवादसूत्र ज्या उदाहरणांत लागू पडते तेथे सामान्यशास्त्र प्रवृत्तच होत नाही)

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चय उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः ।

(ज्याची नजर सदैव लक्षणाकडे–म्हणजे पाणिनीय सूत्राकडे असते व जो पाणिनीय सूत्रान्वये जशी रूपे सिद्ध होतात तीच रूपे शुद्ध होत असे मानतो तो लक्षणैकचक्षुष्क होय) लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषाने अपवादसूत्राचे नीट पर्यालोचन केले असल्यामुळे (व प्रत्येक सामान्यशास्त्राचे जे अपवादशास्त्र आहे त्या दोहोंची एकवाक्यता करून सामान्यशास्त्राचा अर्थ मर्यादित केला असल्यामुळे) अपवादाचे विषय कोणकोणते नाहीत याचे त्याला यथार्थ ज्ञान झालेले असते त्यामुळे (अपवादशास्त्राने सिद्ध होणारी लक्ष्ये वगळून बाकी राहिलेल्या उदाहरणात) तो सामान्यशास्त्र लावून इष्टरूप सिद्ध करितो. असे न केल्यास–म्हणजे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त करून नंतर पुन्हा विशेषशास्त्र प्रवृत्त केल्यास, दोन्ही शास्त्रे सारखीच प्रमाण असल्यामुळे–दोन पाक्षिक रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल, (व एकच इष्ट असलेले रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. उदाहरणार्थ ' धा+झि ' या स्थली, ' झोऽन्त ' हे सामान्यशास्त्र प्रथम लावल्यास व त्यानंतर ' अदभ्यस्तात् ' हें अपवादशास्त्र लावल्यास ' दधन्ति ' व ' दधति ' अशी दोन वैकल्पिक रूपे सिद्ध होतील. पण लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषानें वरील दोन्ही सूत्राची एकवाक्यता करून ' झोऽन्त ' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ संकुचित केला असल्यामुळे–म्हणजे ' अभ्यस्तव्यतिरिक्तधातो परस्य प्रत्ययावयवस्य झकारस्य अन्तादेश स्यात् ' असा संकुचित अर्थ केला असल्यामुळे–' धा+झि ' या स्थली सामान्यशास्त्राची प्राप्तीच नाही व हे अपवादशास्त्राचे उदाहरण आहे असे समजून तो अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करितो व ' अदभ्यस्तात् ' या सूत्रान्वये ' दधति ' हे इष्टरूप सिद्ध करितो)

अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् ॥ ६३ ॥

या परिभाषेंतील ' अभिनिविशन्ते ' या पदाचा अर्थ ' बुद्धींत उपस्थित होतात असा आहे (अपवादाचे विषय कोणकोणते आहेत याचा बुद्धींत प्रथम यथार्थनिश्चय होत असल्यामुळे, लक्षणैकचक्षुष्क पुरुष उरलेल्या ठिकाणीच सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति करितो) ' अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते '–प. ६६–हा न्याय

सांगितला असल्यामुळे व प्रकृतस्थली ‘ झ् ’ या अलाचे जागी अन्तादेश झाला असल्यामुळे, स्थानिवद्भाव मानता येत नाही—म्हणजे ‘ अन्त् ’ हा ‘ झ् ’ च आहे अशी बुद्धि करतां येत नाही—व त्यामुळे ‘ अन्त् ’ चे जागी अदादेश करतां येत नाही मग ‘ दधति ’ हे रूप कसे सिद्ध व्हावे ? या प्रश्नाचे उत्तर ही परिभाषा देते व ते उत्तर हे आहे की ‘ धा+झि ’ हे उदाहरण विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याचे स्थळ आहे हे माहीत असल्यामुळे, जरी या ठिकाणीं सामान्यशास्त्राची प्रथम प्राप्ति झाली आहे व त्यावेळीं विशेषशास्त्राची प्राप्ति झालेली नाही तरी, सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति करू नये, विशेषशास्त्र प्रवृत्त होण्याच्या स्थितीची वाट पाहावी व तशी स्थिति झाल्यावर–म्हणजे विकरण लागून द्विर्वचन केल्यानंतर अभ्यस्तसंज्ञा झाल्यावर–विशेष शास्त्राचीच प्रवृत्ति करावी व सामान्यशास्त्राची मुळींच प्रवृत्ति करू नये. तसे केल्यास ‘ दधा+झि=दधा+अत्+इ ’ अशी स्थिति झाली असता, ‘ श्नाभ्यस्तयोरातः ’ सू० २४८३ या सूत्राने ‘धा’ यातील आकाराचा लोप होऊन ‘ दधति ’ हे इष्टरूप सिद्ध होते. या बाधबीजात देखील विशेषशास्त्र अनवकाशत्वामुळे सामान्यशास्त्राचे नेहमीकरिता बाधक ठरते वर दिलेले विवरण व प्रक्रिया ध्यानात ठेऊन प्रकृत परिभाषा वाचल्यास ती समजण्यास कांही अडचण जाणार नाही.)

ननु दधतीत्यादावन्तरङ्गत्वादन्तादेशेऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाभावाददादेशो न स्यादिति तद्वैयर्थ्यापत्तिरत आह—

‘ दधति ’ इत्यादि स्थली अन्तादेशकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते प्रथम झाल्यावर व अल्विधि करिताना स्थानिवद्भाव मानतां येत नसल्यामुळे, अदादेश होणार नाही व अदादेशविधायकसूत्र व्यर्थ ठरेल. (‘ धा+झि ’ अशा स्थितीत ‘ झोऽन्त ’ सू० २१६९ या सूत्राने ‘ झि ’ या प्रत्ययातील ‘ झ् ’ या अवयवाचे ठिकाणी ‘ अन्त् ’ हा आदेश प्राप्त होतो; पण पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे ‘ शप् ’ चे जागी ‘ श्लु ’ होऊन द्विर्वचन केल्यावर ‘ दधा ’ यास अभ्यस्तसंज्ञा होते, व ती संज्ञा प्राप्त झाल्यावर अदादेशरूपी कार्य होणारे असल्यामुळे, आणि ते प्रकृति आणि प्रत्यय ह्याना धरून होणारे कार्य असल्यामुळे, बहिरङ्ग कार्य आहे, ह्मणून ‘ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ’ ह्या परिभाषेप्रमाणे, अन्तादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्य प्रथम होईल, नतर वर सांगितल्याप्रमाणे अदादेश होऊ शकणार नाही. व ‘ अदभ्यस्तात् ’ हे सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी,) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात.—

पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः ॥ ६३ ॥

“ प्रथम अपवाद आपापल्या विषयात निश्चयेकरून प्रवृत्त होतात, नतर बोर्वा राहिलेल्या स्थलीं उत्सर्ग प्रवृत्त होतात. ”

(ही परिभाषा असल्यामुळे 'धा+झि' ह्या स्थली, 'अदभ्यस्तात्' हे अपवाद सूत्र असल्यामुळे प्रथम प्रवृत्त होऊन अदादेश होतो. व 'दधति' हे रूप सिद्ध होते. अपवादाचे जे विषय नाहीत तेवढ्याच स्थली 'झोऽन्तः' हे सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होते. अपवादसूत्र ज्या उदाहरणांत लागू पडते तेथ सामान्यशास्त्र प्रवृत्तच होत नाहीं)

लक्षणैकचक्षुष्को ह्यपवादविषयं पर्यालोच्य तद्विषयत्वाभावनिश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्यं संस्करोति । अन्यथा विकल्पापत्तिरित्यर्थः ।

(ज्याची नजर सदैव लक्षणाकडे–म्हणजे पाणिनीय सूत्राकडे असते व जो पाणिनीय सूत्रान्वये जशी रूपे सिद्ध होतात तीच रूपे शुद्ध होत असे मानतो तो लक्षणैकचक्षुष्क होय) लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषाने अपवादसूत्राचे नीट पर्यालोचन केले असल्यामुळे (व प्रत्येक सामान्यशास्त्राचे जे अपवादशास्त्र आहे त्या दोहोंची एकवाक्यता करून सामान्यशास्त्राचा अर्थ मर्यादित केला असल्यामुळे) अपवादाचे विषय कोणकोणते नाहीत याचे त्याला यथार्थ ज्ञान झालेले असते त्यामुळे (अपवादशास्त्राने सिद्ध होणारी लक्ष्ये वगळून बाकी राहिलेल्या उदाहरणात) तो सामान्यशास्त्र लावून इष्टरूप सिद्ध करितो. असे न केल्यास–म्हणजे सामान्यशास्त्र प्रथम प्रवृत्त करून नंतर पुन्हा विशेषशास्त्र प्रवृत्त केल्यास, दोन्हीं शास्त्रे सारखीच प्रमाण असल्यामुळे–दोन पाक्षिक रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. (व एकच इष्ट असलेलें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. उदाहरणार्थ 'धा+झि' या स्थली, 'झोऽन्तः' हे सामान्यशास्त्र प्रथम लावल्यास व त्यानंतर 'अदभ्यस्तात्' हें अपवादशास्त्र लावल्यास 'दधन्ति' व 'दधति' अशी दोन वैकल्पिक रूपे सिद्ध होतील. पण लक्षणैकचक्षुष्क पुरुषाने वरील दोन्ही सूत्राची एकवाक्यता करून 'झोऽन्तः' या सामान्यशास्त्राचा अर्थ संकुचित केला असल्यामुळे–म्हणजे 'अभ्यस्तव्यतिरिक्तधातो परस्य प्रत्ययावयवस्य झकारस्य अन्तादेश स्यात्' असा संकुचित अर्थ केला असल्यामुळे–'धा+झि' या स्थली सामान्यशास्त्राची प्राप्तीच नाही व हे अपवादशास्त्राचे उदाहरण आहे असे समजून तो अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करितो व 'अदभ्यस्तात्' या सूत्रान्वये 'दधति' हे इष्टरूप सिद्ध करितो)

अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः । अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थ इति न्यायस्य तु नात्र प्राप्तिरन्तादेशाप्राप्तिविषये चारितार्थ्याभावात् ॥ ६२ ॥

या परिभाषेतील 'अभिनिविशन्ते' या पदाचा अर्थ 'बुद्धीत उपस्थित होतात' असा आहे (अपवादाचे विषय कोणकोणते आहेत याचा बुद्धींत प्रथम यथार्थनिश्चय होत असल्यामुळे, लक्षणैकचक्षुष्क पुरुष उरलेल्या ठिकाणीच सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति करितो) 'अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते'–प. ६६–हा न्याय

' दधति ' या उदाहरणाला लागू पडत नाही, कारण ' झोऽन्तः ' या सूत्राने न व्याप-लेली अशी जागा ' अदभ्यस्तात् या अपवादसूत्रास मिळूं शकत नसल्यामुळे ते आपले कार्य करून चरितार्थ होऊं शकत नाही (आणि ते चरितार्थ होत नसून निरव-काश ठरत असल्यामुळे ' झ् ' च्या जागी ' अन्त् ' असा आदेश होणे हे जे अन्तरङ्ग-कार्य आहे त्या अन्तरङ्गकार्याने अपवादशास्त्राने, होणाऱ्या अदादेशरूपी बहिरङ्गकार्याचा बाध होऊ शकत नाही)

परिभाषा ६४

लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचनं विनाप्यपवादविषयं परित्य-ज्योत्सर्गेण लक्ष्यं संस्करोति, तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः, तदाह—

(ज्याची नजर सदैव लक्ष्याकडेच असते व शुद्ध शब्द नित्य आहेत व त्याचे साधुत्व निश्चित करण्याकरिता पाणिनीय सूत्रांची अवश्यकता नसून केवळ धर्मोत्पत्तिकरिता त्या सूत्रांची आवश्यकता आहे असे जो समजतो तो लक्ष्यैकचक्षुष्क पुरुष होय) लक्ष्यैकचक्षुष्क पुरुष उत्सर्गशास्त्राचा अर्थ निश्चित करतेवेळी अपवादशास्त्राचा विचार न करून देखील, अपवादाची उदाहरणे वगळून, बाकीच्या उदाहरणांतच सामान्यशास्त्राची प्रवृत्ति करितो. (अशा पुरुषास 'दधति' हेच रूप शुद्ध आहे हे पूर्णपणे माहीत असल्यामुळे, तो अशा ठिकाणी अदादेशाला पाहून अदादेशाचे विधान करणाऱ्या ' अदभ्यस्तात् ' या सूत्राचेच स्मरण करितो व तेच सूत्र एकदम प्रवृत्त करतो. परतु 'पचन्ति' इत्यादि स्थली अन्तादेश झाला असल्यामुळे, तो अन्तादेशाचे विधान करणाऱ्या ' झोऽन्त. ' या सूत्राचे स्मरण करतो व ते सूत्र प्रवृत्त करतो. त्याने सामान्यसूत्र कोणते व अपवादसूत्र कोणते याचा विचार केलेला नसतो व दोहोंची एकवाक्यता करून सामान्यसूत्राचा अर्थ सकुचित केलेला नसतो, परंतु भाषेत प्रचलित असलेल्या शुद्ध रूपाकडे नजर ठेऊन तो जे सूत्र जेथे लागू पडते तेथे त्या सूत्राची प्रवृत्ति करतो तथापि तोहि वैयाकरण असल्यामुळे व ' शास्त्रपूर्वके प्रयोगे अभ्युदय ' हा सिद्धान्त त्यालाहि मान्य असल्यामुळे) त्याला देखील शास्त्रप्रक्रियेचे स्मरण करून शब्दप्रयोग करण्यांतच पुण्य लाभते या वरील अर्थाची ही परिभाषा सागतात.

प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते ॥ ६४ ॥

" प्रथम अपवादाच्या कक्षेत येणारी रूपे वगळून नंतर उरलेल्या उदाहरणांतच सामान्यशास्त्र उपयोगांत आणले जाते "

तत इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात् प्रागपीत्यर्थः । प्रकल्प्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । अत एव प्रातिपदिकार्थसूत्रे भाष्ये इदं द्वयमप्युक्त्वा, न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत्प्रतीक्षत इत्यर्थकमुक्तम् ॥ ६४ ॥

(प्रकृतपरिभाषेत असणाऱ्या ' तत. ' या पदाचा ' त्यानंतर ' असा अर्थ करूं नये, कारण ' प्रकल्प्य ' यातील ल्यपाने आनन्तर्यरूपी अर्थ व्यक्त होतोच म्हणून) ' तत ' या पदाचा अर्थ 'अपवादशास्त्राचा विचार करण्यापूर्वी देखील' असा समजावा. तसेच ' प्रकल्प्य ' या पदाचा अर्थ ' वगळून ' असा समजावा. अशा या वरील दोन पदाचा अर्थ असल्यामुळे, ' प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ' २-३-४६ या सूत्रावरील भाष्यात वरील दोन्ही परिभाषा-प ६३ व ६४—सागून, ' न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षते '—म्हणजे ' सामान्यशास्त्र केव्हांहि प्रथम प्रवृत्त होत नाहीं, ते अपवादशास्त्राची वाट पाहते —अशा अर्थाचे वचन पठित केले आहे. (साराश वरील दोन परिभाषा जरी भिन्न शब्दात सांगितल्या आहेत तरी त्याचा तात्पर्यार्थ एकच आहे व तो तात्पर्यार्थ भाष्यकारानीं सांगितला आहे. त्यावरून हे सिद्ध होते की ' धा+श्लि ' अशा स्थलीं जरी सामान्यशास्त्राची प्राप्ति आहे व द्विर्वचन केल्यावर अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त झाल्यानंतरच अपवादशास्त्राची प्राप्ति आहे तरी अशा स्थलीं सामान्यशास्त्राची एकदम प्रवृत्ति न करिता अपवादशास्त्र प्रवृत्त होण्याच्या वेळेची वाट पाहवी व ती स्थिति प्राप्त झाल्याबरोबर अपवादशास्त्रच प्रवृत्त करावें आणि इष्टरूपाची सिद्धि करावी.)

परिभाषा ६५

एतन्मूलकमेव नवीनाः पठन्ति ॥

वर सागितलेल्या दोन परिभाषाच्या अर्थाला व तसेंच ' न कदाचित्तावदुत्सर्गो भवत्यपवादं तावत् प्रतीक्षते ' या भाष्यपठित वचनाला धरुनच नवीन वैयाकरण खालीं दिलेली परिभाषा पठित करितात.

उपसंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसंजातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति ॥ ६५ ॥

" ज्याचे निमित्त पुढे उपस्थित होणार आहे असा देखील अपवाद, ज्याचें निमित उपस्थित झालें आहे अशाहि सामान्यशास्त्राचा, बाधक होतो "

(अशी ही परिभाषा असल्यामुळें ' धा+श्लि ' अशा स्थितींत जरी ' झोऽन्तः ' या सामान्यशास्त्राचे निमित्त उपस्थित आहे व द्विर्वचन केले नसल्यामुळं आणि अभ्य

स्तसंज्ञा प्राप्त झाली नसल्यामुळे ' अदभ्यस्तात् ' या अपवादशास्त्राचे निमित्त उपस्थित झाले नसून, द्विर्वचन केल्यावर व अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर तें सूत्र प्रवृत्त होण्याचे निमित्त पुढे उपस्थित होणार आहे तरी, अपवादसूत्र सामान्यशास्त्राचा बाध करून स्वत. प्रथम प्रवृत्त होते, व त्यामुळे ' दधन्ति ' असे रूप न होतां, ' दधति ' असे इष्टरूप सिद्ध होते)

यत्तु अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटेन प्रकल्प्य चेति प्रतीकमुपादाय यथा न संप्रसारण इति परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं, पूर्वस्य तु तन्निमित्तकः प्रतिषेध इत्युक्तं, तत्तु तत उत्सर्ग इत्याद्यक्षरार्थाननुगुणम् ॥

' उभे अभ्यस्तम् ' ६–१–५ या अभ्यस्तसंज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत ' प्रकल्प्य च ' असे प्रतीक देऊन कैयटाने असे म्हटले आहे की (' व्यध्+क्त ' अशा स्थितींत ' ग्रहिज्यावयिव्यधि ' सू० २४१२ या सूत्राने, ' क्त ' हा कित्प्रत्यय पुढें असल्यामुळे, ' व्यध् ' यातील यणाला–म्हणजे ' व् ' आणि ' य् ' यांना—संप्रसारण प्राप्त झाले आहे. पण) ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' सू० ३६३ हे सूत्र असल्या-मुळें, परयणाचें–म्हणजे ' य् ' चे–संप्रसारण प्रथम होते व ते झाल्यावर पूर्वयण् 'व्' याच्यापुढे सप्रसारण आले असल्यामुळे, पूर्वयणाच्या सप्रसारणाचा निषेध होतो–म्हणजे ' व् ' चे संप्रसारण होऊं शकत नाहीं. पण हें कैयटाचे म्हणणे (परिभाषा ६४ मधील) ' तत उत्सर्ग. ' इत्यादि पदाच्या अर्थाला धरून नसल्यामुळे ग्राह्य नाही. (व्यध् + क्त ' या स्थलीं कैयटाने प० ६४ लावली आहे, पण त्याने या स्थलीं ती परिभाषा लावावयास नको होती; कारण जेथें दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव आहे तेथेच ती परिभाषा लागू पडते व तशाच ठिकाणी ती परिभाषा लावणे योग्य आहे. पण ' ग्रहिज्या ' व ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' या दोन सूत्रात उत्सर्गापवादभाव मुळीच नाहीं, कारण ' विविधतु ' इत्यादि स्थलीं ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' हे सूत्र चरितार्थ ठरतें व ते निरवकाश होत नसल्यामुळे त्याला अपवादसूत्र मानता येत नाही ' व्यध् + अतुस् ' अशा स्थितीत, ' ग्रहिज्या ' हें संप्रसारणाचे विधान करणारे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे व तसेच ' सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ' हा न्याय असल्यामुळे, प्रथम सप्रसारण होते व नंतर द्वित्व होते व द्वित्व झाल्यावर 'विविध् + अतुस् ' अशी स्थिति झाली असता, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' सू० २४०८ या सूत्राने अभ्यासांतील वकाराला संप्रसारण पावले आहे. ते न व्हावे म्हणून ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' हे सूत्र केले आहे व अशा रीतीने ते सूत्र चरितार्थ ठरत असल्यामुळे त्याला ' ग्रहिज्या ' या सामान्यसूत्राचे अपवादकसूत्र मानता येत नाही साराश ' ग्रहिज्या ' व ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम् ' या दोन सूत्रांत उत्सर्गापवादभाव नसल्यामुळे कैयटाचे म्हणणे बरोबर मानतां येत नाहीं असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

यत्त्वपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थ इति तन्न। अभिनिविशतेऽपवादविषयमित्यादिपदस्वारस्यभङ्गापत्तेः। पदजन्यपदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाभावे कारणाभावाच्च।

कित्येक वैयाकरण (पृ० ६४ चा) अर्थ असा करितात कीं, अपवादसूत्राचा अर्थ निश्चित केल्यावेरीज सामान्यसूत्राच्या अर्थाचा योग्य बोध होत नाही. पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण ह्या परिभाषेचा असा अर्थ केल्यास, 'अभिनिविशते' व 'अपवादविषयम्' इत्यादि पदांचे स्वारस्य नष्ट होते ('अभिनिविशते' या पदाचा अर्थ 'प्रवर्तते' असा आहे व 'प्रकल्प्य चापवादविषयम्' चा अर्थ 'अपवादविषयं परित्यज्य' असा आहे या अर्थाला वरून वर्णिलेला अर्थ नसल्यामुळे, तो अर्थ बरोबर मानता येत नाही, व तो बरोबर मानल्यास, वर दिलेल्या पदाचे स्वारस्य नष्ट होतें) दुसरे असे कीं, वाक्यांतील पदाचा अर्थ कळल्यावर वाक्याच्या अर्थाचा बोध होत नाही असे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नाही.

यत्रत्वपवादो निषिद्धस्तत्रापवादविषयेऽप्युत्सर्गः प्रवर्त्तत एव। यथा वृक्षावित्यत्र नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादप्रवर्तमानस्य वृद्धिबाधकत्वाभावाद्वृद्धिः प्रवर्तते। अत एव तौ सदित्यादि सङ्गच्छते।

जेथे अपवादाचा निषेध केला आहे तेथे अपवादविषयामध्ये देखील सामान्यशास्त्र प्रवृत्त होते—म्हणजे अपवादाचा निषेध केला असल्यास, अपवादसूत्राच्या कक्षेत येणाऱ्या उदाहरणात सामान्यशास्त्र लागू पडतें जसे—'वृक्षौ' ह्या उदाहरणात, 'नादिचि' सू० १६५ ह्या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घाचा निषेध केला असल्यामुळे, पूर्वसवर्णदीर्घ होऊं शकत नाही, व त्यामुळें वृद्धीचा बाध होत नाहीं ('वृक्ष + औ' ह्या स्थितींत, 'वृद्धिरेचि' सू० ७२ हे सूत्र पावलें आहे पण 'प्रथमयो: पूर्वसवर्ण:' सू० १६४ हें वृद्धीचा बाध करणारे सूत्र असल्यामुळे, अपवाद प्रथम प्रवृत्त होईल, व तो वृद्धीचा बाधक ठरून प्रथम प्रवृत्त झाल्यास, 'वृक्ष + औ = वृक्षा' असे विकृत रूप होईल परंतु 'नादिचि' सू० १६५ ह्या सूत्रानें सवर्णदीर्घाचा निषेध केला असल्यामुळे, 'प्रथमयो: पूर्वसवर्ण:' हे सूत्र येथें प्रवृत्त होत नाहीं, व त्यामुळे वृद्धीचा बाध न होता 'वृद्धिरेचि' हें सामान्यसूत्र लागून 'वृक्षौ' असे रूप होते) असा नियम असल्यामुळेच, 'तौ सत्' सू० ३१०६ इत्यादि स्थळी, 'तौ' इत्यादि रूपे बरोबर ठरतात. ('तत + औ' ह्या स्थलीं, 'त्यदादीनाम:' सू० २६५ ह्या सूत्राने अन्त्य 'त्' चे जागीं अकार होऊन व 'अतो गुणे' सू० १९१ ह्या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन 'त + औ' अशी स्थिति झाली असता, 'नादिचि' ह्या निषेधक सूत्राने ज्याचा निषेध केला आहे असे 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' हे वृद्धीचा बाध करणारे सूत्र प्रवृत्त होत नाही त्यामुळे वृद्धीचा बाध न होतां, 'वृद्धिरेचि' ह्याने वृद्धि होऊन 'तौ' असे रूप

सिद्ध होते. सारांश, ' तौ सत् ' इत्यादि निर्देशावरून वर सांगितलेला नियम सिद्ध होतो.)

अत एव निर्देशाद्भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणम्। ध्वनितं चेदमिको गुणेति सूत्रे भाष्य इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्॥ अत्र देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्योन्मज्जनं नेति न्यायस्य विषय एव नास्ति। हते देवदत्त उन्मज्जनं न। देवदत्तहननोद्यतस्य हनने तु भवत्येवोन्मज्जनम्। प्रकृतेऽपि न पूर्वसवर्णदीर्घेण वृद्धेर्हननं किन्तु हननोद्यमसजातीयं प्रसक्तिमात्रं प्रसक्तस्यैव निषेधात्॥

म्हणूनच (' तौ सत् ' इत्यादि निर्देश असल्यामुळे) हे स्पष्ट होते की व्याकरणशास्त्रात ' भ्रष्टावसरन्याय ' मानीत नाहींत (ज्याचा अवसर एकदां निघून गेला आहे त्याची पुनः प्रवृत्ति न होणे ह्याला ' भ्रष्टावसरन्याय ' म्हणतात. व्याकरणशास्त्रात हा न्याय मानल्यास, ' तौ सत् ' इत्यादि सूत्रात ' तौ ' असे रूप सिद्ध होणार नाहीं, कारण ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्राचा ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' ह्या अपवादसूत्राने बाध होऊन वृद्धिरूप कार्याचा एकदां बाध झाला की, ते पुन. प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं, व त्यामुळे ' तौ ' ' वृक्षौ ' इत्यादि रूपे सिद्ध न होता, ' ता ' ' वृक्षा ' अशी विकृत रूपे होतील, व ' तौ सत् ' ह्या सूत्रातील ' तौ ' हा निर्देश चुकीचा ठरेल.) ' इको गुणवृद्धी ' १-१-३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत हें ध्वनित केले आहे व ह्याचे निरूपण भाष्यप्रदीपोद्योतात केले आहे. ' देवदत्ताचा ज्याने प्राण घेतला आहे त्याला मारून टाकल्यास, देवदत्त काहीं जिवंत होत नाहीं ' हा न्याय ' तौ ', ' वृक्षौ' इत्यादि स्थलीं लागू पडत नाहीं. देवदत्त एकदा मारला गेला म्हणजे तो पुन. जिवंत होत नाहीं, पण देवदत्तास मारण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा प्राण घेतल्यास, देवदत्ताचे प्राण वांचतात प्रकृत उदाहरणात–म्हणजे 'तौ' ' वृक्षौ ' इत्यादि उदाहरणांत–' प्रथमयो. पूर्वसवर्ण. ' ह्या सूत्राने ' वृद्धिरेचि ' ह्याचा नाश केला नसून, ते सूत्र नाश करण्यास केवळ प्रवृत्त होऊं पाहतें, व त्याचे प्रवृत्त होऊ पाहणें हेच नाश करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखे आहे. (व त्याच्या प्रवृत्तीला ' नादिचि ' ह्या सूत्राने प्रतिबंध करून त्याचा नाश केल्यावर ज्याप्रमाणे देवदत्ताचा प्राण घेण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाचा प्राण घेतला म्हणजे देवदत्ताचे प्राण वांचतात, त्याचप्रमाणे ' वृद्धिरेचि ' ह्या सूत्राचा नाश करण्यास प्रवृत्त झालेल्या ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' ह्या अपवादसूत्राचा ' नादिचि ' ह्या निषेधात्मक सूत्रानें नाश–बाध–केल्यामुळे 'वृद्धिरेचि' ह्या सूत्राचे प्राण वांचतात, व ते सूत्र वृद्धिरूप कार्य करते.) जे प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो. (असा न्याय आहे म्हणूनच ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' ह्या सूत्राची प्राप्ति झाली असल्यामुळे, ' नादिचि ' ह्या सूत्रानें त्याचा निषेध करणे–म्हणजे प्रवृत्ति होऊं न देणे–भाग पडले.)

प्रतिपदोक्तत्वमपि निरवकाशत्वे सत्येव बाधप्रयोजकम्। स्पष्टं चेदं शेषाद्विभाषेति सूत्रे भाष्ये। तत्र हि शेषग्रहणमनर्थकं ये प्रतिपदं विधीयन्ते ते बाधका भविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा इत्युक्तम्।

(जेथे सूत्रात एखादा विशेष शब्द उच्चारून काहीं कार्य होणें सांगितलें आहे त्याला 'प्रतिपदविधि' म्हणतात) 'प्रतिपदविधि' सामान्यशास्त्राचा तेव्हांच बाधक होतो कीं जेव्हा सामान्यशास्त्रास बाधल्यावेरीज त्याची कोठेंहि प्रवृत्ति होऊं शकत नाहीं व तो निरवकाश ठरण्याचा प्रसङ्ग येतो (सामान्यशास्त्रानें सर्व जागा व्यापली असल्यामुळे, जेथे प्रतिपदविधीला आपलें कार्य करण्यास कोणतेंच उदाहरण मिळूं शकत नाहीं व तो व्यर्थ ठरू पाहतो तशाच ठिकाणीं तो सामान्यशास्त्राचा बाधक होतो. जसे 'पादोऽन्यतरस्याम्' सू० ४५७ ह्या सामान्यशास्त्रानें सर्व जागा व्यापली असल्यामुळे, 'ऋचि' हा शब्द उच्चारून सांगितलेला 'टाबृचि' सू० ४५८ हा प्रतिपदविधि सावकाश होत नसल्यामुळे, तो सामान्यशास्त्राचा बाध करितो व 'द्विपदा ऋक्' या स्थलीं वैकल्पिक 'ङीप्' प्रत्यय न होता केवळ 'टाप्' प्रत्ययच होतो) 'शेषाद्विभाषा' ५-४-१५४ ह्या सूत्रावरील भाष्यात हे सांगितले आहे त्या भाष्यांत अशी शंका उपस्थित केली आहे कीं, 'शेषाद्विभाषा' ह्या सूत्रात 'शेषात्' हे पद व्यर्थ घातलें आहे. (कारण 'विभाषा' एवढेच जरी सूत्र असलें तरी ज्या सूत्रात विशेष शब्द उच्चारून ते शब्द समासाच्या अन्ती असल्यास समासान्त प्रत्यय होणें सांगितलें आहे ते प्रतिपदविधि 'विभाषा' ह्या सामान्यशास्त्राचे बाधक ठरतीलच ते तसे न ठरल्यास, त्यांतील विशेष-पद उच्चारून केलेले विधान अनर्थक ठरण्याचा प्रसंग येईल,) परंतु पुढें भाष्यकारानी ह्या शंकेचे समाधान असे केले आहे कीं निरवकाश होत असलेलेच प्रतिपदविधि सामान्यशास्त्राचे बाधक होतात, पण विशेष शब्द उच्चारून जेथे इतर समासान्त प्रत्यय सांगितले आहेत, तशा स्थलीं ते प्रतिपदविधि कपाच्या अभावीं सावकाश ठरतील ('शेषाद्विभाषा' सू० ८९१ ह्या सूत्रांतून 'शेषात्' हा शब्द गाळल्यास व 'विभाषा' —म्हणजे विकल्पेंकरून 'कप्' प्रत्यय होतो—एवढेच सूत्र केल्यास, जेथें नित्य 'कप्' प्रत्यय प्राप्त आहे अशी जागा—म्हणजे 'उरःप्रभृतिभ्य कप्' सू० ८८९, 'इनः स्त्रि-याम्' सू० ८९० व 'नद्यृतश्च' सू० ८३३ हीं सूत्रें—सोडून, बाकी सर्व ठिकाणीं —म्हणजे जेथे इतर समासान्त प्रत्यय सांगितले आहेत तेथें देखील—, 'विभाषा' हें सूत्र लागेल; आणि तें सूत्र लावल्यास जेव्हां विकल्पानें 'कप्' प्रत्यय करणार नाहीं तेव्हां प्रतिपदविधीत सांगितलेल्या त्या त्या समासान्त प्रत्ययाची प्राप्ति होईल व अशा रीतीने ते प्रतिपदोक्त समासान्त प्रत्यय सावकाश ठरतील व त्यामुळे ते 'विभाषा' ह्या सामान्यसूत्राचे बाधक होणार नाहीत. त्याचा परिणाम असा

होणार कीं, ' कप् ' प्रत्यय विकल्पेकरून न केल्यास, ते प्रत्यय होतील, व ' कप् ' प्रत्यय विकल्पेकरून केल्यास, कप्प्रत्ययान्त देखील रूपे होतील, आणि अशा रीतीने उभयप्रत्ययान्त दोन रूपे होतील पण ' शेषात् ' हे पद सूत्रात असल्यास, नित्य ' कप् ' प्रत्ययाची व इतर समासान्त प्रत्ययांची जागा सोडून बाकी जेवढी जागा उरली आहे तेवढ्याच ठिकाणीं विभाषा प्राप्त होईल, आणि त्यामुळे जेथे इतर समासान्त प्रत्यय सांगितले आहेत तेथे ' कप् ' प्रत्यय होणार नाही व अशुद्ध कप्प्रत्ययान्त रूपे होणार नाहीत सारांश, वरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, सावकाश असलेले प्रतिपदविधि सामान्यशास्त्राचे बाधक होत नसतात.)

क्वचिदनवकाशत्वाभावेऽपि परनित्यादिसमवधाने शीघ्रोपस्थितिकत्वेन पूर्वप्रवृत्तिप्रयोजकं बलवत्वं प्रतिपदविधित्वेनापि, परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयो विरोधिसन्निपाते तेषां मिथः प्रसङ्गे परबलीयस्त्वमिति प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे कैयटेन पाठात् ।

कोठे कोठे प्रतिपदविधि अनवकाश नसून देखील म्हणजे सावकाश असला तरी, पर, नित्य, किंवा अन्तरङ्ग, व प्रतिपदविधि ह्यांची युगपद् प्राप्ति झाली असतां त्याच्या बलाबलत्वाचा विचार केल्यास, प्रतिपदविधीत विशेषशब्दाचे उच्चारण केले असल्यामुळे, तो सर्वांचे पूर्वी उपस्थित होतो व त्यामुळे तो प्रथम प्रवृत्त होण्यापुरता जास्त बलवान् ठरतो असे म्हणण्याला प्रमाण हे आहे की, ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' ७-२-९८ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने ' परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधय , विरोधिसन्निपाते तेषां मिथ. प्रसङ्गे परबलीयस्त्वम् ' असे वचन पठित केले आहे (त्याचा अर्थ असा आहे की, पर, नित्य, अन्तरङ्ग, व प्रतिपदविधि आहेत. ते जर एखाद्या उदाहरणात एकेचवेळी प्रवृत्त झाले व त्याच्या मध्ये विरोध उत्पन्न झाला व कोणत्या विधीने कार्य करावे हा प्रश्न उपस्थित झाला तर, अशा ठिकाणीं, उत्तरोत्तरविधि बलवान् समजावा, व त्याने कार्य करावे)

अत एव रमे इत्यादौ प्रतिपदोक्तत्वात्पूर्वमेत्व आकारप्रश्लेषाद्धल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य एङ्ह्रस्वादिति लोपेन समाहितम् ॥ ६९ ॥

(प्रतिपदविधि सावकाश असून देखील सामान्यशास्त्राचा बाध करून प्रथम प्रवृत्त होतो असा नियम आहे) म्हणूनच, ' रमे ' इत्यादि स्थली, प्रतिपदविधीनें प्रथम एत्व केल्यावर, ' हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् ' ह्या सूत्रात आकारप्रश्लेष केला असल्यामुळें त्या सूत्राने, ' सु ' प्रत्ययाचा लोप होऊं शकत नाही अशी शंका उपस्थित करून, ' एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे ' ह्या सूत्राने सुलोप होतो असे त्या शङ्केचे समाधान केले आहे (' रमा ' या आबन्त प्रातिपदिकास संबुद्धीचा ' सु ' प्रत्यय लावला असतां, ' रमा + सु ' अशा स्थितींत ' हल्ङ्याब्भ्यः ' सू० २५२ व

' सम्बुद्धौ च ' सू० २८८ या दोन सूत्रांची प्राप्ति होते. या दोन सूत्रांपैकीं ' सम्बुद्धौ च ' या सूत्रात ' सम्बुद्धौ ' हे विशेषपद उच्चारून कार्य होणे सांगितले असल्यामुळे हा प्रतिपदविधि आहे, व तो सावकाशहि आहे, कारण ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सूत्राने सुलोप केल्यावर ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र लावल्यास, ' सु ' कायमच आहे असे समजून ' सम्बुद्धौ च ' या सूत्रान्वये एत्व करता येते. तरी देखील–म्हणजे ' सम्बुद्धौ च ' हा प्रतिपदविधि सावकाश असून देखील–तो प्रथम प्रवृत्त होतो. तो प्रथम प्रवृत्त झाल्यावर एत्व होऊन ' रमे + सु ' अशी स्थिति झाली असता, ' हल्ङ्याब्भ्यः ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊ शकत नाही व ' सु ' लोप होऊं शकत नाही. ' रमे + सु ' येथील ' रमे ' याला स्थानिवद्भावाने ' रमा ' च आहे असे मानल्यास, ' सु ' लोप होऊं शकतो असे कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणे बरोबर नाही. कारण ' हल्ङ्याब्भ्यः ' या सूत्रात ' हल्, ङी , आ, भ्याप् ' अशी पदे पाडून आकारप्रश्लेष केल्यामुळें त्या सूत्राचा असा अर्थ होतो कीं आबन्त शब्दापुढे ' सु ' प्रत्यय आल्यास, त्या ' सु ' प्रत्ययाचा लोप करतेवेळीं जर तो शब्द आकारान्त असेल तरच सुलोप होऊ शकतो. 'रमे+सु' या स्थली जरी 'रमा' हे आबन्त प्रातिपदिक आहे तरी ' सु ' लोप करतेवेळी ते आबन्त राहत नसून एकारान्त प्रातिपदिक राहते. ' स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ' या सूत्रांत ' अनल्विधौ ' असा प्रतिषेध असल्यामुळे व प्रकृतस्थलीं आकाराला मानून सुलोप सांगितला असल्यामुळे आणि त्यामुळे हा अल्विधि ठरत असल्यामुळे, येथे स्थानिवद्भाव मानता येत नाहीं. मग ' रमे + सु ' अशी स्थिति झाली असता, जर ' हल्ङ्याब्भ्यः ' हे सूत्र लागू शकत नाहीं तर सुलोप व्हावा कसा ? या प्रश्नाचे उत्तर हे आहे कीं ' एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ' सू० १९३ या सूत्राने सुलोप होऊं शकतो, व तो केला म्हणजे ' रमे ' असे संबुद्धीचे रूप सिद्ध होते.)

परिभाषा ६६

नन्वयजे इन्द्रमित्यादावन्तरङ्गस्यापि गुणस्यापवादेन सवर्णदीर्घेण बाधः स्यादत आह—

' अयजे इन्द्रम् ' इत्यादि स्थलीं, गुणैकादेशरूपी कार्य जरी अन्तरङ्ग आहे, तरी अपवादात्मक सवर्णदीर्घकार्याने त्याचा बाध होईल. (' अयज+इद्+इन्द्रम् ' येथे, गुणरूपी एकादेशाचे निमित्त ' इ ' प्रथम उपस्थित असल्यामुळे, ' आद्गुणः ' सू० ६९ ह्या सूत्राने होणारे गुणैकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे. सवर्णदीर्घाचे निमित्त–' इन्द्रम् ' ह्यातील ' इ '–पलीकडे असल्यामुळे, ' अकः सवर्णे दीर्घः ' सू० ८५ ह्या सूत्राने होणारे सवर्णदीर्घकार्य बहिरङ्ग आहे म्हणून अन्तरङ्ग कार्य प्रथम व्हावे, पण ' अन्तरङ्गा-

दप्यपवादो बलीयान् ' अशी परिभाषा असल्यामुळें, व सवर्णदीर्घकार्य गुणादेशाचा अपवाद असल्यामुळे, सवर्णदीर्घ प्रथम होईल, व तसे झाल्यास, ' अयज+इ+इन्द्रम् =अयज+ईन्द्रम्=अयजेन्द्रम् ' असे विकृत रूप होईल. ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात·—

अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण बाध्यते ॥ ६६ ॥

" जर अपवाद इतर स्थली चरितार्थ असला तर त्याचा अन्तरङ्गकार्यानें बाध होतो. "

निरवकाशत्वरूपस्य बाधकत्वबीजस्याभावात्। एवं च प्रकृतेऽन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यण्गुणयोरपवादोऽपि बाध्यते।

अपवाद उत्सर्गाचा बाधक होण्यास तो निरवकाश असावा लागतो. जो अपवाद निरवकाश नाही–म्हणजे इतर ठिकाणीं चरितार्थ आहे,–त्याचे ठिकाणीं बाधकत्व येण्याचें मूळ कारण राहत नसल्यामुळे, तो बाधक होत नाहीं म्हणून प्रकृत उदाहरणात, ' अक सवर्णे दीर्घ.' ह्या सूत्राने होणारा सवर्णदीर्घ, जरी ('इको यणचि' ह्याने होणाऱ्या) यणादेशाचा व (' आद्गुण.' ह्याने होणाऱ्या) गुणरूपी एकादेशाचा ('यद्यत्प्राप्नोति तद्बाध्यम् ' या बाध्यसामान्यचिन्तेने) अपवादक आहे तरी, तो इतर समाननिमित्तक उदाहरणात चरितार्थ होत असल्यामुळें व अशा रीतीने निरवकाश ठरत नसल्यामुळे, तो गुणैकादेशरूपी अन्तरङ्ग कार्याने बाधित होतो (' भानु+उदयः, ' ' हरि+इच्छा ' ' होतृ+ऋकार ' इत्यादि स्थली, 'इको यणचि' ह्या सामान्यशास्त्राची ज्या निमित्तामुळे प्राप्ति आहे त्याच निमित्तामुळे 'अक सवर्णे दीर्घ ' ह्या अपवादसूत्राची प्राप्ति आहे, व ' अक सवर्णे दीर्घः ' हे अपवादसूत्र ह्या ठिकाणीं चरितार्थ होते. तसेच, ' कृष्ण+अर्पण ' ' दण्ड+अग्रम् ' इत्यादि स्थली, ' आद्गुणः ' ह्या सामान्यशास्त्राची ज्या निमित्तामुळे प्राप्ति आहे त्याच निमित्तामुळे ' अक. सवर्णे दीर्घः ' ह्याचीहि प्राप्ति आहे येथें ' अकः सवर्णे दीर्घः ' हे अपवादसूत्र चरितार्थ ठरते अशा रीतीने हे अपवादसूत्र जेथे सामान्यशास्त्राची प्राप्ति आहे तेथे सावकाश ठरत असल्यामुळे, प्रकृत उदाहरणात गुणैकादेशरूपी अन्तरङ्गकार्याने त्याचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, बाध होतो. म्हणून ' अयज + इ +इन्द्रम् ' येथे, गुणैकादेशरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, सवर्णदीर्घरूपी बहिरङ्ग अपवादक कार्याचे बाधक होऊन, प्रथम होते, आणि ' अयजे + इन्द्रम् ' असा इष्ट सन्धि होतो)

पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वविषय इदम् ॥

ही परिभाषा अशाच ठिकाणीं लागू पडते कीं जेथे प्रथम उपस्थित होणाऱ्या निमित्तामुळें कार्यास अन्तरङ्गत्व येते (अन्तरङ्गत्व इतर कारणामुळे देखील येऊं शकतें.

प्रथमोपस्थितिरूप कारणाहून भिन्न कारणामुळे अन्तरङ्गत्व येत असल्यास, तशा ठिकाणी ही परिभाषा लागू पडत नाही व अपवादशास्त्रच प्रथम प्रवृत्त होते. जसे 'अक्ष+दिव्+क्विप्' ह्या स्थली, 'लोपो व्योर्वलि' सू० ८७३ ह्या सूत्राने क्विप्=व् हा वल् प्रत्याहारातील वर्ण पुढे असल्यामुळे, व् लोपाची प्राप्ति आहे, व तसेच 'च्छ्वोः शूठ्' सू० २५६१ ह्या सूत्राने वकाराचे जागी 'ऊठ्' आदेश होण्याची प्राप्ति आहे. 'च्छ्वोः शूठ्' हे सूत्र 'लोपो व्योर्वलि' ह्या सूत्राचा अपवाद आहे, व इतरत्र सावकाश असणारे सूत्र आहे तसेच वलोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग असून, 'च्छ्वोः शूठ्' ह्या सूत्राने होणारे कार्य बहिरङ्ग आहे, कारण वलोपरूपी कार्य 'क्विप्' ह्यातील केवळ 'व्' ला मानून होणारे, वर्णाश्रयनिमित्तक कार्य आहे, व ऊठ्रूपी कार्य, ज्यात 'व्' अन्तर्भूत आहे अशा पूर्ण किंतु 'क्विप्' प्रत्ययाला मानून होणारे प्रत्ययाश्रय कार्य आहे व त्यामुळे, ते बहिरङ्ग कार्य आहे. तरीपण ह्या उदाहरणात प्रथमोपस्थितनिमित्तक बहिरङ्गत्व नसल्यामुळे, ही परिभाषा लागू पडत नाही त्यामुळे व् लोपरूपी अन्तरङ्ग कार्याने ऊठ्रूपी बहिरङ्ग कार्याचा बाध न होता, अपवादसूत्र प्रथम प्रवृत्त होते, व वकाराचा लोप न होता, वकाराचे जागी ऊठ् होऊन 'अक्षद्यू' असे रूप होते)

यत्वागमादेशयोर्न बाध्यबाधकभावो भिन्नफलत्वादत एव ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेत्यादौ कम्बलदानेन न दधिदानबाध इति च्छ्वोरिति सूत्रे कैयटस्तन्न। अपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति दीर्घोऽकित इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ॥ ६६ ॥

कैयटाने 'च्छ्वोः शूठ्' ६–४–१९ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत असे म्हटले आहे की, आगम आणि आदेश ह्यांची फले भिन्न असल्यामुळे एक दुसऱ्याचा बाधक होत नाही (आगमाने शब्दस्वरूपात वाढ होते, जसे, 'आम्' प्रत्ययास नुडागम केल्यास, 'नाम्' असे होते. आदेश केवळ दुसऱ्याचे जागी जाऊन बसतो, त्यामुळे शब्दाच्या मूलस्वरूपात वाढ न होता, केवळ फरक होतो अशा रीतीने आगम व आदेश ह्यांची फले भिन्न आहेत) म्हणूनच 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, कम्बल कौण्डिन्याय' ह्या ठिकाणी, कम्बलदानाने दधिदानाचा बाध होत नाही (कारण जसे 'सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय' ह्या ठिकाणी, तक्रदान व दधिदान ह्या दोहोंचेहि फल एकच–म्हणजे भक्षण–असल्यामुळे, तक्रदानाने दधिदानाचा बाध होतो, त्याप्रमाणे, दधिदानाचे फल भक्षण व कम्बलदानाचे फल थंडीपासून निवारण अशी दोहोंची फले एकच नसून भिन्न असल्यामुळे कम्बलदानाने दधिदानाचा बाध होत नाही, व कौण्डिन्याला दही व घोंगडे ही दोन्ही मिळतात.)—पण हे कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'दीर्घोऽकित' ७–४–८३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात

नुगागम दीर्घादेशाचा अपवाद असल्यामुळे दीर्घादेशाचा बाध करतो असे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे, व ह्या भाष्योक्तीच्या विरुद्ध कैयटाचे म्हणणे आहे ('यंयम्यते' इत्यादि स्थली, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सू० २६४३ ह्या सूत्राने अदन्त अभ्यासाला नुगागम पावला आहे; तसेच 'दीर्घोऽकित.' सू० २६३२ ह्या सूत्राने अभ्यासाला दीर्घादेश पावला आहे. भाष्यकार म्हणतात की, नुगागम दीर्घरूपी कार्याचा बाध करतो, व त्यामुळे 'यायंम्यते' असे रूप न होतां 'यंयम्यते' असे रूप होते. ह्या वरून हे स्पष्ट होते कीं, आगम व आदेश ह्यांत बाध्यबाधकभाव नसतो हे म्हणणें बरोबर नाही)

परिभाषा ६७

नन्वजीगणदित्यादौ गणेरीत्वं निरवकाशत्वाद्धलादिः शेषं बाधते तत्राह—

'अजीगणत्' इत्यादि स्थलीं, 'ई च गणः' सू० २५७३ ह्या सूत्रानें 'गण्' धातूच्या अभ्यासाच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं होणारा 'ई' हा आदेश निरवकाश ठरत असल्यामुळे, तो 'हलादिः शेष.' सू० २१७९ ह्याचा बाधक होईल--(म्हणजे 'हलादि. शेष' ह्याने अभ्यासातील न् चा लोप न होता, त्याचे जागीं ई हा आदेश होईल, तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सागतात.

अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ॥ ६७ ॥

"ज्या सूत्रांमध्ये अभ्यासाचे ठिकाणी विकार—म्हणजे फरक—होणे सांगितले आहे त्या सूत्रामध्ये परस्परांत बाध्यबाधकभाव नसतो"

(ही परिभाषा असल्यामुळें 'ई च गण' हे विशेषसूत्र 'हलादिः शेष.' या सामान्यशास्त्राचे बाधक न होता, 'हलादिः शेषः' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त होते व 'ई च गणः' हें सूत्र अनवकाशत्वामुळे बाधक होऊं शकणारे सूत्र जरी आहे तरी, ते नंतर प्रवृत्त होऊन 'अजीगणत्' असे इष्टरूप सिद्ध होते)

दीर्घोऽकित इत्यकिद्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा यंयम्यत इत्यत्र नुकि कृतेऽनजन्तत्वाद्दीर्घाप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥

'दीर्घोऽकितः' सू० २६३२ या सूत्रांत असलेले 'अकितः' हें पद या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर 'यंयम्यते' इत्यादि स्थलीं नुगागम प्रथम केल्यावर अभ्यास अजन्त राहत नसल्यामुळे दीर्घाची प्राप्तीच होत नाहीं व त्यामुळे 'अकितः' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरते हे उघड आहे. ('नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' सू०

२६४३ हे नुगागमविधायकसूत्र परसूत्र व तसेच अपवादसूत्र असल्यामुळे व 'दीर्घोऽकित ' हे पूर्वसूत्र असल्यामुळे, नुगागम प्रथम झालाच असता, व तो झाल्यानंतर 'दीर्घोऽकित ' असे सूत्र न करिता, 'दीर्घ ' एवढेच सूत्र केले असते तरी नुगागम झाल्यावर अभ्यासाच्या अन्ती अच् राहत नसल्यामुळे व 'अचश्च ' सू० ३५ या सूत्रान्वये अचाचेच दीर्घीकरण होऊं शकत असल्यामुळे दीर्घ झालाच नसता, आणि 'यंयम्यते' असे इष्टरूप सिद्ध झालेच असते. परतु ही परिभाषा असल्यामुळे, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' व 'दीर्घोऽकित ' या दोन सूत्रात बाध्यबाधकभाव राहत नाही व त्यामुळे 'नुगत ' या सूत्राने अभ्यासास प्रथम नुगागम केल्यावर व अभ्यास 'यन् ' असा झाल्यावर 'दीर्घ· ' एवढेच सूत्र असते तर त्याचा अर्थ अभ्यासातील अच् दीर्घ व्हावा असा होत असल्यामुळे 'यन्' या अभ्यासातील अच् जो अकार तो दीर्घ होऊन 'यायम्यते ' असे अनिष्टरूप होण्याची आपत्ति आली असती ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'दीर्घोऽकित ' या सूत्रात 'अकित्' ग्रहण केले आहे व तसे ग्रहण केले असल्यामुळे आणि प्रकृत उदाहरणात अभ्यासास झालेला आगम 'कित्' असल्यामुळें, अभ्यासातील अच् दीर्घ होत नाही व 'यंयम्यते ' असे रुप सिद्ध होते सारांश ही परिभाषा असल्यामुळे 'दीर्घोऽकित ' या सूत्रांतील 'अकित. ' हे पद चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते)

इयं परान्तरङ्गादिबाधकानामप्यबाधकत्वबोधिका । तेनाचीकरत् मीमांसत इत्यादि सिद्धम् । आद्ये सन्वद्भावस्य परत्वाद्दीर्घेण बाधः प्राप्नोति । अन्त्ये मान्बधेति दीर्घेणान्तरङ्गत्वादित्वस्य बाधः प्राप्तः ॥

पर, नित्य, अन्तरङ्ग इत्यादि बाधकशास्त्रे बाधक होत नाहींत हे या परिभाषेवरून स्पष्ट होतें. (वास्तविक प० ३८ प्रमाणे परसूत्र पूर्वसूत्राचे बाधक होते, तसेच नित्यकार्य सांगणारे सूत्र परसूत्राचे बाधक होते त्याचप्रमाणें नित्यकार्य सांगणाऱ्या सूत्राचे अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्र बाधक होते व त्याहि सूत्राचे अपवादसूत्र बाधक होतें पण हीं सूत्रे अभ्यासांत विकार व्हावा असें विधान करणारीं असल्यास, त्यांच्यात परस्परामध्ये बाध्यबाधकभाव राहत नाहीं.) आणि त्यामुळेच 'अचीकरत्' व 'मीमांसते' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. 'अचीकरत्' या प्रथम उदाहरणांत दीर्घकार्य सांगणारे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे सन्वद्भावाचा बाध होण्याची प्राप्ति आहे ('अ+कृ+णि+चङ्+त् ' अशा स्थितीत 'दीर्घो लघो ' सू० २३१८ या परसूत्राने अभ्यासदीर्घ प्रथम केल्यास 'सन्वल्लघुनि ' सू० २३१६ या पूर्वसूत्राने सन्वद्भावाची प्राप्तिच होऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'सन्यत ' सू० २३१७ या सूत्राने सन्वद्भावात होणारे इत्वकार्य होऊ शकत नाही व 'अचीकरत् ' असे इष्टरूप सिद्ध

होणार नाही. परतु 'सन्वल्लघुनि' व 'दीर्घो लघो ' ही दोन्ही सूत्रे अभ्यासविकार सागणारी असल्यामुळे, त्यांच्यांत बाध्यबाधकभाव राहत नाहीं म्हणून सन्वद्भाव प्रथम होऊन—म्हणजे अभ्यासातील अन्त्य अकाराचा ' सन्यत ' ह्या सूत्राने प्रथम इकार होऊन–नंतर अभ्यासाचा अन्त्य वर्ण दीर्घ होतो, व त्यामुळे ' अचीकरत् ' असे शुद्ध रूप सिद्ध होते.) 'मीमांसते ' ह्या उदाहरणात ' मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ' सू० २३९४ ह्या सूत्राने सांगितलेले अभ्यासदीर्घकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, ' सन्यत. ' सू० २३१७ ह्या सूत्राने होणाऱ्या इत्वरूपी बहिरङ्ग कार्याच्या बाधाची प्राप्ति आहे (' मान् + सन् + ते = ममान् + सन् + ते ' ह्या स्थलीं, ' मान्बधदान् ' ह्या सूत्राने जसा ' सन् ' होणे सागितले आहे त्याचप्रमाणे अभ्यासदीर्घ होणेहि सागितले असल्यामुळे. ते अनिमित्तक दीर्घकार्य अन्तरङ्ग आहे व 'सन्' प्रत्ययनिमित्तामुळे होणारे इत्वकार्य बहिरङ्ग आहे, व ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' ह्या परिभाषेप्रमाणे अन्तरङ्गकार्य बहिरङ्गकार्याचा बाध करून प्रथम प्रवृत्त होईल, व ते अन्तरङ्ग दीर्घकार्य प्रथम केल्यास, ' मामासते ' असे विकृत रूप होईल परतु ' मान्बधदान् ' व ' सन्यत ' ही दोन्ही सूत्रे अभ्यासविकार सागणारी असल्यामुळे, त्यांच्यात बाध्यबाधकभाव नाही म्हणून इत्वरूपी कार्य बहिरङ्ग असूनहि प्रथम होतें, व नंतर दीर्घरूपी अन्तरङ्ग कार्य होऊन, ' मीमासते ' हे शुद्ध रूप सिद्ध होते)

यत्तु यत्रैकैकप्रवृत्त्युत्तरमपि सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्रैवेदमित्यत एकेति सूत्रे कैयटस्तन्न । नुकि कृते दीर्घाप्राप्त्या धर्मिग्राहकमानविरोधात् मान्बधादीनां दीर्घे कृते इत्वाप्राप्त्या गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रस्थभाष्योक्तोदाहरणासङ्गतेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ६७ ॥

' अत एकहल्मध्ये ' ६-४-१२० या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने असे म्हटले आहे की एखाद्या उदाहरणात अभ्यासविकाराचे विधान करणाऱ्या जेवढ्या सूत्रांची प्राप्ति आहे तेवढी सर्व सूत्रे जेथे एकामागून एक अशा क्रमाने प्रवृत्त होऊं शकतात तशाच ठिकाणी प्रकृत परिभाषा लागते पण हे कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण ('यंयम्यते' या उदाहरणात) नुगागम प्रथम केल्यावर दीर्घाची प्राप्ति मुळींच होत नसल्यामुळे, ' दीर्घोऽकित. ' या सूत्रातील ' अकित· ' हे जे पद प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे त्याशीं कैयटोक्तीचा विरोध येतो आणि तसेंच (' मीमांसते ' या उदाहरणात) दीर्घकार्य (अन्तरङ्ग असल्यामुळे ते) प्रथम केल्यास, इत्वकार्याची प्राप्ति होत नसून देखील, ' गुणो यङ्लुको ' ७-४-८२ या सूत्रावरील भाष्यात ' मीमांसते ' हें जे प्रकृतपरिभाषेचे उदाहरण भाष्यकारानी दिले आहे ते, कैयटाचे म्हणणें बरोबर मानल्यास, चूक ठरण्याची आपत्ति येते. (' यंयम्यते ' या उदाहरणांत ' नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ' व 'दीर्घोऽकित.' या अभ्या-

सांत विकार सांगणाऱ्या दोन सूत्राची प्राप्ति आहे. या दोन सूत्रांपैकी, 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' हे पर व अपवादसूत्र प्रथम प्रवृत्त केल्यास, दीर्घीकरण सांगणाऱ्या सूत्राची प्राप्तिच होऊं शकत नाहीं. तरी पण भाष्यकारांनी दोन्हीं सूत्रे प्रवृत्त होऊं शकत नसून देखील या उदाहरणांत प्रकृतपरिभाषा लावली आहे व 'दीर्घोऽकित' या सूत्रातील 'अकित' ग्रहणाची, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे. चरितार्थता दाखवून 'अकित' ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे. तसेच 'मीमांसते' या स्थलीं 'मान्बध' व 'सन्यत.' या दोन अभ्यासविकार सांगणाऱ्या सूत्राची प्राप्ति आहे. या दोन सूत्रांपैकी 'मान्बध' हे दीर्घरूपी अन्तरङ्गकार्य मागणारें सूत्र असल्यामुळें ते प्रथम प्रवृत्त करून अभ्यासदीर्घ केल्यास, इत्वरूपी बहिरङ्गकार्य मागणाऱ्या 'सन्यत.' या सूत्राची प्राप्तिच होऊं शकत नाही, कारण अभ्यासात अकार न राहता आकार राहतो असे असून देखील, या उदाहरणात भाष्यकारानीं प्रकृतपरिभाषा लावली आहे कैयटाचे म्हणणे बरोबर मानल्यास, भाष्यकारानीं 'मीमासते' या उदाहरणांत प्रकृतपरिभाषा लावावयास नको होती. पण ज्याअर्थी 'ययम्यते' व 'मीमासते' या दोन्ही स्थलीं अभ्यासविकार मागणारीं जी सूत्रे प्राप्त होतात तीं सर्व सूत्रे एकामागून एक अशी प्रवृत्त होत नसून देखिल प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारानीं लावली आहे त्याअर्थी कैयटाचें वरील म्हणणे बरोबर मानता येत नाही) यासंबधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा ६८

ननु तच्छीलादितृन्विषये ण्वुलपि स्यात् । न च तृन्नपवादोऽसरूपापवादस्य विकल्पेन बाधकत्वात् । अत आह—

जेथे तच्छीलादि 'तृन्' प्रत्यय होतो तेथे 'ण्वुल्' प्रत्यय देखील होईल. 'तृन्' हा ण्वुलाचा अपवाद आहे म्हणून तृन्च्या विषयात ण्वुल्ची प्राप्ति होऊं शकत नाहीं—हे म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' सू० २८३० ह्या सूत्रान्वये, असरूप अपवाद विकल्पेकरून उत्सर्गाचा बाधक होत असतो. ('आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु' सू० ३११४ ह्या सूत्रान्वये, तच्छील, तद्धर्म, व तत्साधुकारि ह्या अर्थांमध्ये, 'तृन्' सू० ३११५ ह्या सूत्राने होणारा 'तृन्' प्रत्यय ज्या उदाहरणांत पावला आहे त्या उदाहरणात, 'ण्वुल्' प्रत्यय देखील होईल. ण्वुल् हा कर्तरि अर्थात होणारा सामान्यप्रत्यय आहे व तृन् हा तच्छीलादिविशिष्टकर्तरि अर्थात होणारा-प्रत्यय आहे आणि त्यामुळे 'तृन्' हा ण्वुल्चा अपवाद आहे, म्हणून, जेथे 'तृन्' ची प्राप्ति आहे तेथे 'ण्वुल्' प्रत्यय होऊ शकत नाही—हे म्हणणे बरोबर नाहीं. कारण हे दोन प्रत्यय अनुबन्धरहित केले असता, त्याचे स्वरूप एकसारखें होत नसून

भिन्न असते 'ण्वुल्' म्हणजे 'अक' व 'तृन्' म्हणजे 'तृ' असे असल्यामुळे, 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ह्या सूत्रान्वये, असरूप अपवादप्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीकरिता बाधक न होतां, विकल्पेकरून बाधक होईल—म्हणजे दोन्ही प्रत्यय विकल्पेकरून होतील त्यामुळे, एकदां 'तृन्' प्रत्यय होईल, व पुन. 'ण्वुल्' प्रत्ययहि होईल. असे न व्हावें) म्हणून, ही परिभाषा सांगतात:—

ताच्छीलिकेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६८ ॥

"तच्छीलादि अर्थामध्ये होणाऱ्या प्रत्ययांना 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र लागत नाही."

(ही परिभाषा असल्यामुळे, अपवादप्रत्यय व उत्सर्गप्रत्यय असरूप असले तरी, अपवादप्रत्यय उत्सर्गप्रत्ययाचा विकल्पेकरून बाधक न होतां, नेहमीकरितां बाधक होतो.)

ण्वुलि सिद्धे, निन्दहिंसादिभ्यः एकाज्भ्यो वुञ्विधानमत्र ज्ञापकं, तत्र ण्वुल्वुञोः स्वरे विशेषाभावात् ॥

'निन्दहिंसक्लिशखाद' सू० ३१२६ ह्या सूत्राने सांगितलेला 'वुञ्' प्रत्यय लावून जशीं (निन्दक:, हिंसक:, क्लेशक, खादक., इत्यादि) रूपे सिद्ध होतात तशींच रूपे 'ण्वुल्तृचौ' सू० २८९५ ह्या सूत्रात सांगितलेला 'ण्वुल्' प्रत्यय लावून देखील सिद्ध होत असतां, 'निन्दहिंस' हे पृथक् सूत्र करून त्या सूत्रांत सांगितलेल्या एकाच् धातूंना 'वुञ्' प्रत्यय व्हावा असे जे विधान केले आहे ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक होय (स्वरात फरक होण्याकरितां भिन्न प्रत्ययांचे विधान केले आहे असे कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणे बरोबर नाही, कारण,) 'ण्वुल्' हा 'लित्' प्रत्यय लावला, अथवा 'वुञ्' हा 'ञित्' प्रत्यय लावला, तरी स्वरांत कांहीं फरक होत नाहीं. ('लिति' सू० ३६७६ ह्या सूत्रान्वये 'लित्' प्रत्ययापूर्वी असणारा स्वर उदात्त होतो, 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' सू० ३६८६ ह्या सूत्रान्वये ञिदन्ताचा व निदन्ताचा आद्यच् उदात्त होतो, 'निन्दहिंसक्लिशखाद' ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या सर्व धातु एकाच् असल्यामुळे—म्हणजे त्याच्यांत एकच अच् असल्यामुळे, तोच आदि व तोच अन्त्य होत असल्यामुळे—तोच उदात्त होणार म्हणून स्वरात काही फरक पडत नाही सारांश 'वुञ्' किंवा 'ण्वुल्' प्रत्यय लावल्याने 'निन्दहिंस' इत्यादि धातूंचीं रूपे एकसारखीच होतात व स्वरातहि फरक पडत नाही असे असूनहि, ज्याअर्थी 'निन्दहिंसक्लिश' हे पृथक् सूत्र केले आहे त्यावरून हे सिद्ध होते की, ताच्छील्यादि अर्थामध्यें होणारे अपवादात्मक 'तृन्' इत्यादि प्रत्यय व उत्सर्गरूपी 'ण्वुल्' प्रत्यय जरी असरूप असले तरी अपवादप्रत्यय, ण्वुल् ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचे, नेहमीकरिता बाधक होतात, व ते नेहमीकरितां बाधक होत असल्यामुळे, 'निन्दहिंसक्लिश' इत्यादि धातूंना

तच्छीलादि अर्थामध्ये ' ण्वुल् ' प्रत्यय होऊ शकत नाहीं. म्हणून पाणिनीला पृथक् सूत्र करून ' वुञ् ' प्रत्ययाचे विधान करणें भाग पडलें. ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र जर ताच्छीलिक प्रत्ययांस लागू पडत असते तर, ' निन्दहिंसक्लिशखाद ' हे पृथक् सूत्र करण्याची गरज नव्हती अशा रीतीनें ते सूत्र ह्या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें)

ताच्छीलिकेष्विति विषयसप्तमी । तेन ताच्छीलिकैरताच्छीलिकैश्च वासरूपविधिर्नेति बोध्यम् ।

ह्या परिभाषेतील ' ताच्छीलिकेषु ' ही (अधिकरणसप्तमी नसून) विषयसप्तमी आहे, व ही विषयसप्तमी असल्यामुळे असें ज्ञापित होतें कीं, ताच्छील्यादि अर्थामध्ये सांगितलेले अपवादप्रत्यय केवळ ताच्छील्यादि अर्थांमध्ये सांगितलेल्या उत्सर्गप्रत्ययाचे बाधक होतात एवढेच नसून, ते ताच्छील्यादिहून भिन्न अर्थामध्ये सांगितलेल्या उत्सर्गप्रत्ययाचे देखील नेहमींकरिता बाधक होतात. व त्याच्या विषयात, ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र लागू पडत नाहीं (ह्या मुळेच ' ण्वुल् ' हा उत्सर्गप्रत्यय जरी ताच्छील्यादि अर्थांमध्ये सांगितलेला नाहीं व ' तृन् ' हा अपवादप्रत्यय ताच्छील्यादि अर्थांमध्ये होणारा आहे तरी, ' तृन् ' हा ' ण्वुल् ' चा विकल्पेकरून बाधक न होतां, नेहमींकरितां बाधक होतो तसेच ' अलकृञ्-निराकृञ् ' सू० ३११६ ह्या सूत्राने ताच्छील्यादि अर्थांमध्ये होणारा ' इष्णुच् ' प्रत्यय ' तृन् ' ह्या तच्छीलार्थक प्रत्ययाचा व तसेच ' ण्वुल् ' ह्या अतच्छीलार्थक प्रत्ययाचा नेहमीकरिता बाधक होतो)

नन्वेवं कम्रा कमनेत्याद्यसिद्धिर्नमिकम्पीति रेणानुदात्तेतश्च हलादेरिति युचो बाधादिति चेत् । न । सूददीपदीक्षश्चेत्यनेन दीपेर्युज्निषेधेनोक्तार्थस्यानित्यत्वात् ॥ ६८ ॥

(तच्छीलादि अर्थांमध्यें होणारा अपवादप्रत्यय, तच्छीलादि अर्थांत होणाऱ्या उत्सर्गाचा देखील नेहमीकरितां बाधक होतो असे जर आहे) तर, ' नमिकम्पि ' सू. ३१४७ ह्या सूत्रानें तच्छीलादि अर्थांमध्यें होणारा ' र ' हा अपवादप्रत्यय ' अनुदात्तेतश्च हलादे. ' सू० ३१२९ ह्या सूत्रानें तच्छीलादि अर्थांत होणाऱ्या ' युच् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीकरिता बाधक होईल, व ' कम् ' धातूचीं विकल्पेंकरून ' कम्रा ' ' कमना ' अशीं रूपे सिद्ध होणार नाहींत.—अशी शंका कोणी केल्यास, त्या शंकेचे उत्तर हे आहे कीं ' सूददीपदीक्षश्च ' सू० ३१३३ ह्या सूत्रानें ' दीप् ' धातूला ' युच् ' प्रत्ययाचा निषेध केला असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. (ही परिभाषा नित्य असती तर, ' नमिकम्पि ' ह्या उत्तरसूत्रांत ' दीप् ' धातूला तच्छीलादि अर्थांमध्ये ' र ' हा अपवादप्रत्यय सांगितला असल्यामुळे, ' अनुदात्तेतश्च हलादे. ' ह्या पूर्वसूत्रात तच्छीलादि अर्थांमध्यें सांगितलेल्या ' युच् ' ह्या उत्सर्ग प्रत्ययाचा नेहमीकरिता बाध झालाच होता, मग पुन्हां ' सूददीपदीक्षश्च ' ह्या

सूत्रानें, ' दीप् ' धातूला ' युच् ' प्रत्यय होऊं नये हें सांगण्याची कांहीच गरज नव्हती, तरी पण हे सूत्र पाणिनीने केले आहे. ह्यावरून हे सिद्ध होते कीं, ही परिभाषा अनित्य आहे; व ती अनित्य असल्यामुळें, ' र ' प्रत्ययानें ' युच् ' प्रत्ययाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, विकल्पेकरून बाध होतो, आणि त्यामुळे ' कम्रा ' व ' कमना ' अशीं दोन्हीं रूपें सिद्ध होतात.)

परिभाषा ६९

नन्वेवं हसितं छात्रस्य हसनमित्यादौ घञ्, इच्छति भोक्तुमित्यत्र लिङ्लोटावीषत्पानः सोमो भवतेत्यत्र खल् प्राप्नोतीत्यत आह—

(तच्छीलादि अर्थामध्ये होणाऱ्या अपवादप्रत्ययांनाच जर ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र लागत नाही,) तर मग ' हसितं छात्रस्य ' ' हसनं छात्रस्य ' इत्यादि स्थलीं, ' घञ् ' व्हावा, तसेंच ' इच्छति भोक्तुम् ' ह्या स्थलो, ' लिङ् ' व ' लोट् ' व्हावा, आणि 'ईषत्पान सोमो भवता' ह्या स्थलीं, ' खल् ' प्रत्यय व्हावा. (१) ' भावे ' सू० ३१८४ ह्या सूत्राने कोणत्याहि धातूला, धात्वर्थ–ह्मणजे क्रिया–वाच्य असतां, ' घञ् ' प्रत्यय होतो. हा उत्सर्गप्रत्यय आहे. ' नपुंसके भावे क्तः' सू० ३०९० व 'ल्युट् च ' सू० ३२९० ह्या सूत्रांनी ' भावे ' ह्या अर्थांत होणारे अतच्छीलार्थक ' क्त' व 'ल्युट्' प्रत्यय, ' भावे ' ह्या अर्थांत होणाऱ्या ' घञ् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचे अपवाद आहेत. म्हणून तच्छीलादि अर्थांमध्ये न होणाऱ्या ह्या तीन्ही प्रत्ययांना ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' सू० २८३ हे सूत्र लागावे, व ' क्त ' व 'ल्युट्' ह्या अपवादप्रत्ययांनीं ' घञ् ' ह्या उत्सर्गप्रत्ययाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, विकल्पेकरून बाध व्हावा, आणि ' हस् ' धातूस भावे ' क्त 'व भावे 'ल्युट् ' लावून जशी ' हसितम् ' व ' हसनम् ' ही रूपे होतात त्याप्रमाणेच, त्या धातूला 'भावे' या अर्थामध्ये ' घञ् ' प्रत्यय विकल्पेकरून लागून ' हास ' असे रूप देखील व्हावे. (२) त्याचप्रमाणे ' इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ सू० २८१४ ह्या सामान्यसूत्राने 'इच्छा' ह्या अर्थांत होणारे लिङाचे व लोटाचे प्रत्यय उत्सर्गप्रत्यय असल्यामुळे, व 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' सू० ३१७६ ह्या सूत्राने होणारा 'तुमुन्' प्रत्यय अपवादप्रत्यय असल्यामुळें आणि हे तीन्ही प्रकारचे प्रत्यय तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणारे नसल्यामुळे ' तुमुन् ' ह्या अपवादप्रत्ययाने लिङ् व लोटाचा नेहमीकरितां बाध न होतां, ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' ह्या सूत्रान्वये, विकल्पेकरून बाध व्हावा, व ' इच्छति भोक्तुम् ' ह्या स्थलीं, केवल तुमुन्प्रत्ययान्त रूप न होतां, लिङ्लोट्प्रत्ययान्त रूपे देखील विकल्पेकरून व्हावी (३) त्याचप्रमाणे ' ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ' सू० ३३०५ ह्या सूत्राने होणारा 'खल्'

प्रत्यय उत्सर्गप्रत्यय असल्यामुळे, व ' आतो युच् ' सू० ३३०९ ह्या सूत्राने खलर्थी-मध्ये होणारा ' युच् ' प्रत्यय ' खल् ' प्रत्ययाचा अपवाद असल्यामुळे, आणि हे दोन्ही प्रत्यय तच्छीलादि अर्थांमध्ये होणारे नसल्यामुळे ' युच् ' प्रत्ययानें ' खल् ' प्रत्ययाचा नेहमीकरिता बाध न होता विकल्पेकरून बाध व्हावा, आणि ' ईषत्पानः सोमो भवता ' ह्या ठिकाणी जसे ' पा ' धातूचे ' युच् ' प्रत्ययान्त रूप झालें आहे तसेच, ' खल् प्रत्ययान्त रूप देखील व्हावे. तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

क्तल्युट्तुमुन्खलर्थेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ६९ ॥

' क्त, ल्युट्, तुमुन्, व खलर्थ युच् प्रत्यय जेथे अपवादरूपानें प्रवृत्त होतात तेथे ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हें सूत्र लागत नाहीं "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, वरील तिन्हीं उदाहरणात, ' क्त, ' ल्युट्, ' ' तुमुन् ' व खलर्थ ' युच् ' हे अपवादप्रत्यय आपापल्या उत्सर्गप्रत्ययाचे नेहमीकरिता बाधक होतात.)

इदं च वासरूपविधेरनित्यत्वात्सिद्धम् । तदनित्यत्वे ज्ञापकं चार्हे कृत्यतृचश्चेति । तत्र हि चकारसमुच्चितलिङा कृत्यतृचोर्बाधो मा भूदिति कृत्यतृज्ग्रहणं क्रियत इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ वासरूपसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ६९ ॥

' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८३० हे सूत्र अनित्य असल्यामुळें प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होते हे सूत्र अनित्य आहे याचें ' अर्हे कृत्यतृचश्च ' सू० २८२२ हे सूत्र ज्ञापक आहे. ' अर्हे कृत्यतृचश्च ' या सूत्रात (' लिङ् यदि ' या पूर्वसूत्रांतून) चकाराने ' लिङ् ' चे अनुकर्षण केले आहे—म्हणजे लिङ् होणे देखील सांगितले आहे–व लिङ् झाल्यास कृत्यप्रत्यय व तृच्प्रत्यय यांचा बाध न व्हावा म्हणून, त्या सूत्रांत कृत्य व तृच् प्रत्ययांचे ग्रहण केले आहे. ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र नित्य असते तर, लिङ्, कृत्यप्रत्यय, व तृच्प्रत्यय असरूप असल्यामुळे, अर्हार्थामध्यें होणारा ' लिङ् ' हा अपवादप्रत्यय, कृत्य व तृच् या सामान्यप्रत्ययांचा ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' या सूत्रान्वयें, नेहमीकरितां बाधक न होता, विकल्पेकरून बाधक झाला असता, व ' अर्हे कृत्यतृचश्च ' या सूत्रांत कृत्यप्रत्यय व तृच्प्रत्यय यांचे ग्रहण केले नसते व ' अर्हे (लिङ्) ' एवढेंच सूत्र केलें असते तरी ते प्रत्यय, असरूप असल्यामुळे, वासरूपविधीने होऊं शकलेच असते असे असून देखील त्या सूत्रात कृत्य व तृच् प्रत्ययांचे ग्रहण केलें असल्यामुळे हे स्पष्ट होते कीं ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र अनित्य आहे, व तें अनित्य असल्यामुळे, लिङाने कृत्य व तृच्प्रत्ययांचा नेहमीकरिता बाध होण्याचा संभव होता. तसे न व्हावे म्हणून त्या सूत्रात कृत्य व तृच्प्रत्ययांचें ग्रहण केले आहे, व अशारीतीने ते ग्रहण ' वासरूप ' सूत्राच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक

ठरते व ते सूत्र अनित्य असल्यामुळे परिभाषा ६८ ते ७० या सांगण्याची कांहीं गरज नव्हती व त्या तीन्ही परिभाषा अनावश्यक ठरतात.) इतर ग्रन्थात या विषयाचे विस्तृत विवेचन केले आहे. 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ३-१-९४ या सूत्रावरील भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ७०

ननु श्वः पक्तेत्यत्र वासरूपविधिना लृडपि प्राप्नोति, कृते आदेशे वैरूप्यादत आह—

'श्व. पक्ता' या स्थली 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम' या सूत्रान्वयें लृटाची देखील प्राप्ति आहे (कारण लुट् व लृट् हे जरी लकारत्वामुळे सरूप आहेत तरी,) 'लुट्' व 'लृट्' ह्यांचे जागी आदेश केल्यावर ते असरूप होतात. ('लृट्' हा 'लृट् शेषे च' सू० २१९३ ह्या सुत्रान्वये 'सामान्य' भविष्यकाळाच्या अर्थामध्ये होणारा उत्सर्ग-लकार आहे 'लुट्' हा 'अनद्यतने लुट्' सू० २१८५ ह्या परसूत्रान्वये अनद्यतन' भविष्यदर्थामध्ये होणारा अपवादलकार आहे वास्तविक जरी ह्या दोहोंमध्ये 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' प० ८ ह्या न्यायाने सारूप्य आहे, तथापि त्याचे जागीं 'ता, तारौ तारः' व 'स्यति, स्यतः, स्यन्ति' इत्यादि आदेश झाल्यावर, त्याच्यातील असारूप्य स्पष्ट होते. अशा रीतीने 'लुट्' व 'लृट्' असरूप होत असल्यामुळे. 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' ह्या सूत्रान्वये अपवाद 'लुट्' उत्सर्ग लृटाचा नेहमकिरितां बाधक न होतां विकल्पेकरून बाधक होईल, व 'श्वः पक्ता' ह्या स्थलीं, 'श्वः पक्ष्यति' असे विकल्पेकरून रूप होईल तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ॥ ७० ॥

"लादेशांच्या विषयांत 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र लागत नाहीं"

(ही परिभाषा असल्यामुळे लुटाचे जागीं 'लृट्' विकल्पेकरून होऊं शकत नाहीं, व 'लुट्' हा लृटाचा नेहमीकरितां बाधक होतो.)

आदेशकृतवैरूप्यवत्सु लकारेषु स नास्तीत्यर्थः ॥

लकारांचे जागी आदेश झाल्यावर जरी ते असरूप होतात तरी त्यांचे ठिकाणीं 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र लागू पडत नाहीं असा ह्या परिभाषेचा अर्थ आहे.

अत्र च हशश्वतोर्लङ् चेति लङ्विधानं ज्ञापकम्। अन्यथा परोक्षे लिडिति लिटा लङः समावेशोऽसारूप्यात्सिद्ध इति किं लङ्विधानेन।

'हशश्वतोर्लङ् च ' सू० २५७६ ह्या सूत्रात केलेले लडाचे विधान ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. (जर ही परिभाषा नसती तर) 'परोक्षे लिट् सू० २१७१ ह्या परसूत्राने होणारा अपवाद ' लिट ' लकार ' अनद्यतने लङ् ' सू० २२०५ ह्या पर्वसूत्राने होणाऱ्या उत्सर्ग ' लङ् लकाराचा, ' वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' सू० २८३० ह्या सूत्रान्वये नेहमीकरितां, बाधक न होता, विकल्पेकरून बाधक झाला असता, व विकल्पामुळे लडाची आपोआपच प्राप्ति झाली असती. आणि ' हशश्वतो ' ह्या सूत्रात ' लङ्हि होतो ' असे विधान करण्याची काहीच गरज नव्हती (परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे ' लिट् ' हा लडाचा नेहमीकरिता बाधक ठरत असल्यामुळे, पाणिनीला दोन्ही लकार होणे इष्ट होते म्हणून, लडाचे विधान ' हशश्वतो ' ह्या सूत्रात करावे लागले)

शत्रादिभिस्तिङा समावेशार्थं शतृविधायके विभाषाग्रहणानुवृत्तिर्लिटः कानज्वेति वा ग्रहणं च कृतम्। तज्ज्ञापयति वासरूपसूत्रेऽपवाद आदेशत्वानाक्रान्तः प्रत्यय एव गृह्यत इति कैयटादौ ध्वनितम्। तत्फलं तु सदादिभ्यो भूतसामान्ये लिटः क्सुरेव न तु पक्षे तिङिति बोध्यम् ॥ ७० ॥

' लट शतृशानचौ ' सू० ३१०० ह्या शतृविधायक सूत्रांत, जसा लटाचे जागी ' शतृ ' आदेश होतो तसेच तिङादेशहि व्हावे म्हणून, (' नन्वोर्विभाषा ' सू० २७८१ ह्या पूर्वसूत्रातून) 'विभाषा' ह्या पदाची अनुवृत्ति केली आहे, व तसेच 'लिट. कानज्वा' सू० ३०९८ ह्या सूत्रात ' वा ' हे पद घातले आहे. ह्यावरून हे ज्ञापित होते कीं 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' हे सूत्र अशाच अपवादप्रत्ययाना लागू पडते कीं जे दुसऱ्याचे जागीं आदेशरूपाने होत नाहीत–असे कैयटाच्या भाष्यवृत्तींत व इतर ठिकाणीं ध्वनित केले आहे. 'अपवाद' शब्दाचा असा अर्थ केल्यामुळे, त्याचा परिणाम हा होतो कीं, ('भाषायां सदवसश्रुव. ' सू० ३०९७ ह्या सूत्राने) सदादि धातूंना भूतसामान्यार्थामध्ये होणाऱ्या लिटाचे जागीं 'क्सु' प्रत्ययच होतो व विकल्पेकरून तिङादेश होत नाहीत (लटाचे जागी दोन प्रकारचे आदेश होतात (१) ' तिप्तस्झि ' सू० २१५४ ह्या सूत्राने होणारे तिडादेश, व (२) 'लट. शतृशानचौ' ह्या सूत्राने होणारे शतृशानच् आदेश हे दोन प्रकारचे आदेश असरूप असल्यामुळे, शतृशानजादेशरूपी अपवाद, तिङादेशाचा 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ' ह्या सूत्रान्वये विकल्पेकरून बाधक व्हावा. परतु प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, अपवादरूपी आदेश विकल्पेकरून बाधक न होता, नेहमीकरितां बाधक होत असतो ही परिभाषा पाणिनीला मान्य असल्यामुळेच, लटाचे जागी होणारा शत्रादेश तिडादेशाचा नेहमीकरिता बाधक न व्हावा म्हणून, ' लट शतृशानचौ ' ह्या सूत्रांत पूर्वसूत्रातून ' विभाषा ' ह्या पदाची अनुवृत्ति केली आहे तसेच लिटाचे आदेश दोन प्रकारचे आहेत (१) 'क्सु,' 'कानच्' व (२) णलादि, हे असरूप आहेत, व ह्या परिभाषेप्रमाणे ' कानच् ' हा अपवादरूपी आदेश णलादि आदेशाचा नेहमीकरिता बाधक ठरेल. तो तसा न ठरावा म्हणून, ' लिट कानज्वा ' ह्या सूत्रात ' वा ' शब्दाचे

ग्रहण केले आहे, आणि त्यामुळे, ही परिभाषा असून देखील, दोन्ही प्रकारचे आदेश विकल्पेकरून होतात. परंतु 'भाषाया सदवसश्रुवः ' ह्या सूत्राने भूतसामान्य अर्थामध्यें 'सद्' 'वस्,' 'श्रु' ह्या धातूना लिटाचे जागीं होणारा अपवादरूपी आदेश 'क्वसु', णलादि आदेशाचा, नेहमीकरितां बाधक ठरतो. म्हणून तशा लिटांत सेदिवान्, ऊषिवान् शुश्रुवान् अशींच रूपे होतात, व ससाद, उवास, शुश्राव इत्यादि रूपे भूतसामान्य अर्थांमध्ये न होतां, परोक्षभूत अर्थात होतात आता 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' सू० २८३० ह्या सूत्राचा अर्थ 'असरूपः अपवादप्रत्यय. उत्सर्गस्य बाधको वा स्यात्' असा आहे व नुकतेंच वर सांगितले आहे कीं अपवाद शब्दानें अशाच प्रत्ययाचें ग्रहण होते की जे इतराचे जागीं आदेशरूपाने होत नाहींत. त्यामुळे लकाराचे जागीं होणाऱ्या असरूप आदेशास 'वाऽसरूपोऽस्त्रियाम्' हे सूत्र लागूच पडत नाहीं, आणि त्यामुळे ही परिभाषा असण्याची कांहींच आवश्यकता दिसत नाहीं. असो.)

परिभाषा ७१

ननु ङमो ह्रस्वादित्यादौ ङमः परस्याचोऽचि परतो ङम इति वेति सन्देहः स्यादतआह—

'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' सू० १३४ इत्यादि सूत्रात ङमाचेपुढे असणाऱ्या अचाला, किंवा अचाचे पूर्वीं असणाऱ्या ङमाला कार्य व्हावे असा संदेह उत्पन्न होतो. ('तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' सू० ४० 'तस्मादित्युत्तरस्य' सू० ४१ अशा दोन परिभाषा अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित आहेत प्रथम परिभाषा सांगते कीं जेथे एखाद्या शब्दाचा सप्तमीविभक्तीत निर्देश करून काहीं कार्य करणे सांगितले असेल तेथें, त्या शब्दाच्या लगेच पूर्वीं असणाऱ्या वर्णास ते कार्य होते, जसे–'इको यणचि' येथें सप्तमिनिर्दिष्ट अचाचे पूर्वीं असणाऱ्या इकाच्या जागीं यणादेश होतो. दुसरी परिभाषा सांगते कीं, सूत्रात एखाद्या शब्दाचा पञ्चमीविभक्तींत निर्देश करून कांहीं कार्य करणे सांगितलें असेल तेथे, त्या शब्दाच्या लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णास ते कार्य होते. जसे 'उद. स्थास्तम्भो. पूर्वस्य' सू० २१८ येथे 'उदः' हा पञ्चमीनिर्देश असल्यामुळे त्याच्या लगेच पुढे असणाऱ्या सकाराचे जागी पूर्वसवर्णरूपी कार्य होते परंतु जेथे सूत्रांत एक शब्द पञ्चमीविभक्तींत व दुसरा सप्तमीविभक्तीत वापरला आहे तेथे वरील दोन्हीं परिभाषा उपस्थित होतात, व त्या दोन्ही लावल्यास, दोन भिन्न रूपे होतील 'ङमो ह्रस्वात्' ह्या सूत्रांत 'ङमः' हा शब्द पञ्चमीविभक्तीत व 'अचि' हा शब्द सप्तमीविभक्तीत वापरला आहे. येथे 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही परिभाषा लावल्यास, 'ङम्' कार्यी ठरेल व त्याला 'ङमुट्' आगम होईल; व 'तस्मादित्यु-

तरस्य ' ही परिभाषा लावल्यास, ङमापुढे असणारा अच् कार्यी ठरून त्याला ङमुट्-आगम होईल. अशा स्थितीत काय करावे ?) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् ॥ ७१ ॥

" जेथे सूत्रात उभयनिर्देश असेल (म्हणजे एक शब्द पञ्चमींत व दुसरा सप्तमींत वापरला असेल) तेथे पञ्चमी निर्देश बलवत्तर समजावा (व तस्मादित्युत्तरस्य ' ही परिभाषा लावून कार्य करावे. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' ङमो ह्रस्वात् ' ह्या स्थलीं ङमाच्या लगेच पुढे असणाऱ्या अचास ' ङमुट् ' आगम होतो, व तो आगम ङमास होत नाहीं)

अचीति सप्तमीनिर्देशस्य मय उञ इत्युत्तरत्र चारितार्थ्यात्पञ्चमीनिर्देशोऽनवकाश इति तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिः ।

' ङमो ह्रस्वादचि ङमुट् नित्यम् ' ह्या सूत्रात सप्तमीविभक्तींत वापरलेला ' अचि ' हा शब्द ' मय उञो वो वा ' सू० १०८ ह्या सूत्रात अनुवृत्त होतो. त्यामुळे सप्तमीनिर्देश (वाया न जातां,) चरितार्थ ठरतो. पण त्या सूत्रातील पञ्चमीविभक्तींत वापरलेला ' ङम. ' हा शब्द पुढील कोणत्याहि सूत्रांत अनुवृत्त होत नसल्यामुळे, निरवकाश—म्हणजे व्यर्थ—ठरतो. म्हणून ' तस्मादित्युत्तरस्य ' ह्या परिभाषेप्रमाणे पञ्चमीनिर्देशाने होणारे कार्य होते—म्हणजे ङमाच्या लगेच पुढें असणाऱ्या अचास ' ङमुट् ' आगमरूपी कार्य होते

यत्र तु डः सि धुडित्यादावुभयोरप्यचारितार्थ्यं तत्र तस्मिन्निति सूत्रापेक्षया तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्य परत्वात्तेनैव व्यवस्था ।

जेथे ' डः सि धुट् ' सू० १३१ इत्यादि सूत्रात उभयनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथे, ' तस्मिन्निति निर्दिष्टे ' ह्या सूत्रानंतर ' तस्मादित्युत्तरस्य ' हे सूत्र असल्यामुळे, परसूत्राला धरून व्यवस्था करावी. (' ड सि धुट् ' ह्या सूत्रात ' डः ' हा पञ्चम्यन्त शब्द असून ' सि ' हा सप्तम्यन्त शब्द आहे ' ड. ' व ' सि ' ह्या दोन्ही शब्दाची पुढील कोणत्याहि सूत्रात अनुवृत्ति होत नसल्यामुळे, ते अचरितार्थ ठरतात. अशा स्थलीं ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् सू० १७५ हा न्याय लावून परसूत्रान्वये होणारें कार्य—म्हणजे पञ्चमीनिर्देशान्वयें होणारें कार्य—लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णास करावे. त्यामुळे डकाराच्या लगेच पुढे असणाऱ्या सकारास ' धुट् ' आगम होतो.)

एवमुभयोश्चारितार्थेऽपि, यथामि सर्वनाम्न इत्यादौ । तत्रामीति सप्तमी त्रेस्त्रय इत्यत्र चरितार्था । आदिति पञ्चम्या ङसेरसुगित्यत्र चरितार्थेति स्पष्टं तस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये कैयटे च ॥ ७१ ॥

जेथें ' आमि सर्वनाम्न. सुट् ' इत्यादि सूत्रांत पञ्चमीनिर्दिष्ट व सप्तमीनिर्दिष्ट असे दोन्ही शब्द असून ते चरितार्थ असतात तेथे देखील, असेच करावे (म्हणजे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, ' विप्रतिषेध ' न्याय लावून पञ्चमीनिर्देशाने होणारें कार्य उत्तर वर्णास करावे.) ' आमि सर्वनाम्न सुट् ' सू० २१७ ह्या सूत्रांत ' आमि ' ही सप्तमी ' त्रेस्त्रय ' सू० २६४ ह्या पुढच्या सूत्रात अनुवृत्त होऊन चरितार्थ होते, व तसेच ' आज्जसेरसुक् ' सू० ३५७२ ह्या पूर्वीच्या सूत्रातून ' आमि सर्वनाम्नः सुट् ' या सूत्रात अनुवृत्त होणारी ' आत् ' ही पञ्चमी ' आज्जसे ' या सूत्रात चरितार्थ झाली आहे (अशा रीतीने पञ्चमी व सप्तमी या दोन्ही चरितार्थ झाल्या असल्यामुळे, ' विप्रतिषेधे पर कार्यम् ' या न्यायान्वये, पञ्चमीनिर्देशाचे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे पञ्चमीनिर्देश सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. सारांश जेथे पञ्चमीनिर्देश व सप्तमीनिर्देश हे दोन्ही चरितार्थ किंवा दोन्ही अचरितार्थ असतात तेथे परत्वा-मुळें पञ्चमीनिर्देश सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो जेथें सप्तमीनिर्देश चरितार्थ असून पञ्चमीनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथें पञ्चमीनिर्देश अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो. जेथे पञ्चमीनिर्देश चरितार्थ असून सप्तमीनिर्देश अचरितार्थ असतो तेथे काय होतें याबद्दल ग्रन्थकारानी उल्लेख केला नाही, पण तशा ठिकाणीं अनवका-शत्वामुळे सप्तमीनिर्देश पञ्चमीनिर्देशाचा बाधक ठरतो असे टीकाकाराचे म्हणणे आहे व याचें उदाहरण ते ' शि तुक् ' सू० १३३ हे सूत्र देतात. या सूत्रांत ' नः' हें पञ्चम्यन्त पद ' नश्च ' या पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होऊन चरितार्थ होते, पण ' शि ' हे सप्तम्यन्त पद पुढे कोणत्याहि सूत्रांत अनुवृत्त होत नसल्यामुळे अचरि-तार्थ ठरते म्हणून या स्थली अनवकाशत्वामुळे सप्तमीनिर्देश पञ्चमीनिर्देशाचा बाधक ठरून शकाराच्या लगेच पूर्वी असणाऱ्या पदान्त नकारास तुगागम होतो.) ' तस्मि-न्निति निर्दिष्टे ' १-१-६६ या सूत्रावरील भाष्यांत व कैयटाच्या वृत्तीत हे सांगितले आहे.

द्वितीय प्रकरणं समाप्तम्.

तृतीय प्रकरणम्.

परिभाषा ७२

नन्वतः कृकमीति नत्वमयस्कुम्भीत्यत्र न स्यात्कुम्भशब्दस्यैवोपादा नादत आह—

अत कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ' सू० १६० ह्या सूत्रात ' कुम्भ ' शब्द वापरला असल्यामुळें (व ' कुम्भी ' शब्द नसल्यामुळे), ह्या सूत्रान्वये 'अयस्कुम्भी' ह्या स्थलीं, विसर्गाला सत्व होणार नाहीं. (तसे न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ॥ ७२ ॥

" जेथे सूत्रात प्रातिपदिकाचें ग्रहण केलें असेल, तेथें लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकाचेंहि ग्रहण करावें " (—म्हणजे अशा स्थलीं, त्या प्रातिपदिकास तिन्ही लिङ्गाचे बोधक प्रत्यय लावून तिन्ही प्रकारच्या रूपांचे ग्रहण करावें)

(ही परिभाषा असल्यामुळे ' कुम्भ ' ह्या प्रातिपदिकानें जसें ' कुम्भ ' ह्या पुल्लिङ्ग शब्दाचें ग्रहण होतें तसें ' कुम्भी ' ह्या स्त्रीलिङ्ग शब्दाचेंहि ग्रहण होतें व 'अयस्कुम्भ ' आणि 'अयस्कुम्भी' अशीं रूपें सिद्ध होतात)

सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे सति लिङ्गबोधकप्रत्ययविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणं बोध्यम् ॥ अपिना केवलस्यापीत्यर्थः ॥

जो शब्द उच्चारला असतां प्रातिपदिकाचा सामान्येकरून बोध होतो असा सामान्य शब्द, (जसें ' ङ्याप् प्रातिपदिकात् ' ह्या सूत्रात ' प्रातिपदिकात् ' हा सर्व प्रातिपदिकाचा बोधक सामान्य शब्द उच्चारला आहे,) अथवा प्रातिपदिकबोधक विशेष शब्द जेथे सूत्रांत उच्चारला आहे (जसें ' अत. कृकमिकंस ' ह्या सूत्रांत 'कुम्भ' इत्यादि प्रातिपादिकबोधक विशेष शब्द उच्चारले आहेत) अशा स्थलीं, तिन्ही लिङ्गाचे बोधक प्रत्यय लावून प्रातिपदिकाचीं जीं तीन भिन्न रूपें होतात त्या तिन्ही रूपाचें ग्रहण करावें. परिभाषेत ' अपि ' शब्द घातला आहे त्यामुळें, (ही परिभाषा नसती तर जसें केवळ प्रातिपदिकाचें ग्रहण झालें असतें तसें) केवळ प्रातिपदिकाचेंहि ग्रहण करिता येतें

अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिकरणाधिकारस्थे कुमारश्रमणादिभिरिति सूत्रे स्त्रीलिङ्गश्रमणादिशब्दपाठः । स्त्रीप्रत्ययविशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यं न तु कुमारशब्दस्येति तदेतज्ज्ञापकम् ॥

' समानाधिकरण ' अधिकारांत (हा अधिकार ' पूर्वकालैकसर्व ' सू० २-१-४९ ह्या सूत्रापासून सुरू होतो व ह्या अधिकारात 'कुमार श्रमणादिभिः' हे सूत्र पठित आहे.) पठित असलेल्या ' कुमार. श्रमणादिभि. ' सू० ७५२ ह्या सूत्रात वापरलेले ' श्रमणादिभि ' हे स्त्रीप्रत्ययान्त पद ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे (' श्रमणादि ' गणांत श्रमणा, प्रव्रजिता, कुलटा, गर्भिणी, तापसी, दासी, व बन्धकी हे स्त्रीप्रत्ययान्त शब्द पठित आहेत) स्त्रीप्रत्ययान्त ' श्रमणा ' इत्यादि शब्दाचे ' कुमरी ' शब्दाशींच सामानाधिकरण्य होऊं शकतें, ' कुमार ' शब्दाशीं होऊं शकत नाही हेच ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. (कारण सूत्रांत वापरलेल्या ' कुमार ' शब्दाने 'कुमारी' शब्दाचेंहि ग्रहण होतें असे ह्या सूत्रावरून स्पष्ट होते.)

इयं च द्विषत्परयोरित्याद्युपपदविधौ समासान्तविधौ महदात्वे ङित्स्वरे राजस्वरे ब्राह्मणकुमारयोर्बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि इत्यादौ समाससङ्घातग्रहणेषु च न प्रवर्तत इति ङ्याप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। विभक्तिनिमित्तककार्ये च नेत्यपि तत्रैव ॥ तत्र समासान्तविधाववयवग्रहण एव न समाससङ्घातग्रहणे तु प्रवर्तत एव स्वरविधावेव समाससंङ्घातग्रहणे तत्र दोषोक्तेः ॥ बहुव्रीहेरूधस इति सूत्रस्थभाष्याच्च ॥ एतावत्सु एवानित्यत्वादप्रवृत्तिर्दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेः ॥

' ङ्याप्प्रातिपदिकात् ' ४-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात असे सागितले आहे कीं, ही परिभाषा (१) उपपदविधि सांगणाऱ्या ' द्विषत्परयोस्तापेः ' सू० २९५४ इत्यादि सूत्रांस लागत नाहीं. (द्विषत्परयोस्तापे ' ह्या सूत्रात ' द्विषत् ' व ' पर' हीं दोन प्रातिपदिके उपपदे सागितलीं आहेत. अशा उपपदांना ही परिभाषा लागत नसल्यामुळें, ' द्विषत् ' व ' पर ' ह्या प्रातिपदिकांनीं, ' द्विषती ' व ' परा ' ह्या स्त्रिप्रत्ययान्त शब्दाचे ग्रहण होऊं शकत नाहीं, म्हणून ' खचि ह्रस्व· ' सू० २९५५ ह्या सूत्रानें ह्रस्व होऊन जसे ' द्विषन्तपः ' असे रूप होतें तसे, 'खच्' प्रत्यय लागू शकत नसल्यामुळें, व त्यामुळे मुमागम होऊं शकत नसल्यामुळें, 'द्विषतिन्तप. ' असें रूप न होतां, 'द्विषतीतापः ' असें रूप होते.) तसेच, (२) समासान्त प्रत्यय होण्याचे विधान करणाऱ्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या प्रातिपदिकांना देखील ही परिभाषा लागत नाहीं (जसे— ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' सू० ७८८ ह्या सूत्रांत तत्पुरुष समासाच्या अन्तीं, 'राजन्' ' अहन् ' व सखि ' शब्द असल्यास, ' टच् ' प्रत्यय होतो असे सांगितले आहे येथे ' राजन् ' इत्यादि प्रातिपदिकांनीं, स्त्रीप्रत्ययान्त शब्दांचें ग्रहण होत नाहीं. म्हणून ' मद्राणां राजा मद्रराजः ' असे जरी रूप होतें तरी, ' मद्राणां राज्ञी ' ह्या स्थलीं, समासान्त टच् प्रत्यय होत नाहीं, व ' मद्रराज्ञी ' असे रूप होते.) तसेच, (३) ' महत् ' शब्दाच्या अन्त्य वर्णाचे जागी आकारादेश होतो हे सांगणाऱ्या ' आन्महत. समा-

नाधिकरणजातीययो. ' सू० ८०७ ह्या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ' महत् ' ह्या प्रातिपदिकाला ही परिभाषा लागत नाहीं (–म्हणजे ' महत् ' शब्दानें स्त्रीप्रत्ययान्त ' महती ' शब्दाचें ग्रहण होत नाहीं. जसें—' महान् प्रियः यस्य सः ' येथें आत्व होऊन जसे ' महाप्रियः ' असें रूप होतें, तसे ' महती प्रिया यस्य सः ' ह्या ठिकाणीं, आत्व न होतां, ' महतीप्रिय ' असे रूप होतें) ' तसेंच (४) ' ञित् ' प्रत्ययान्त व ' नित् ' प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाना ज्या सूत्रांत स्वर होणें सांगितलें आहे त्या सूत्राना, ही परिभाषा लागत नाहीं. (' ञ्नित्यादिर्नित्यम् ' सू० ३६८६ ह्या सूत्रांत असें सागितलें आहे कीं, ' ञित् ' प्रत्ययान्त व ' नित् ' प्रत्ययान्त प्रातिपदिकांचा आद्यच् उदात्त होतो. म्हणून ' अत इञ् ' सू० १०९५ ह्या सूत्रान्वयें होणाऱ्या ' ञित् ' प्रत्ययान्त ' दाक्षिः ' ह्याचा आद्युदात्त स्वर होतो; स्त्रीप्रत्यय लागून होणाऱ्या ' दाक्षी ' ह्या शब्दास तो स्वर होत नाहीं. तसेंच ' अहिचुम्बकायनि. ' येथें आद्युदात्त स्वर होतो, पण ' अहिचुम्बकायनी ' येथें तो होत नाहीं) तसेंच, (५) कर्मधारय समासात ' ब्राह्मण ' व ' कुमार ' हे शब्द पुढें असताना, ' राजन् ' ह्या शब्दास विकल्पेकरून प्रकृतिस्वर होतो असे ज्या सूत्रांत सागितलें आहे त्या ' राजा च ' सू० ३७९३ ह्या सूत्राला, ही परिभाषा लागत नाहीं. (म्हणजे ' राजब्राह्मणः ' ' राजकुमार. ' येथें जसा प्रकृतिस्वर होतो तसा ' राजब्राह्मणी ', ' राजकुमारी ' येथे होत नाहीं.) तसेंच, (६) ' बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ' सू० ३९०९ इत्यादिसूत्रान्वयें, पूर्ण सामासाला जेथें स्वर सांगितला आहे तशा सूत्राना देखील, ही परिभाषा लागत नाहीं. (म्हणून 'बहव. गोमन्त यस्मिन् ग्रामे स बहुगोमान ' ह्या ठिकाणीं बहुव्रीहि समासास होणारा अन्तोदात्त स्वर, ' बहवो गोमन्तो यस्यां नगर्यां सा बहुगोमती ' ह्या बहुव्रीहि समासास होत नाहीं.) त्याच—म्हणजे ' ङ्याप्प्रातिपदिकात् ' ह्या सूत्रावरील— भाष्यांत असेंहि सागितलें आहे कीं, (७) विभक्तिप्रत्यय पुढें असताना काहीं कार्य होणे ज्या सूत्रात सांगितलें आहे अशा सूत्रांना देखील, ही परिभाषा लागत नाहीं, (जसें—' उगिदचां सर्वनामस्थाने ' सू० ३६१ व ' अत्वसन्तस्य चाधातोः ' सू० ४२५ ह्या सूत्रानीं, गोमान् ' येथें जसा नुमागम व उपधादीर्घ होतो तसें ' गोमती ' येथें होत नाहीं ह्याच अर्थाची परिभाषा ७३ आहे. मागें असें सागितलें आहे कीं, ज्या सूत्रांत समासान्तविधि सागितला आहे तशा सूत्रांना ही परिभाषा लागत नाहीं. पण त्या विषयासंबंधानें हें लक्षात ठेवावें की,) ही परिभाषा समासान्तविधि सांगणाऱ्या अशाच सूत्रांना लागत नाहीं कीं, जेथें अवयव ग्रहण केले आहे. पण ज्या सूत्रांत पूर्ण सामासिकशब्दाहून समासान्तविधि होणें सागितले आहे तशा ठिकाणी, ही परिभाषा लागते. (जसें—' शेषाद्विभाषा ' सू० ८९१ ह्या सूत्रानें, पूर्ण सामासिकशब्दाहून ' कप् ' प्रत्यय होणें सागितले आहे. म्हणून तशा सूत्राला ही परिभाषा लागते, आणि 'कप्' प्रत्यय लागून जशी ' महायशस्का ', ' बहुगोमत्का ' इत्यादि रूपें होतात तशींच

' बहुमालका', बहुखट्वका ' इत्यादि रूपे होतात पण ' राजाहःसखिभ्यष्टच् ' सू० ७८८ इत्यादि सूत्रात समासाच्या अन्त्यावयवाला प्रत्यय सांगितला आहे. म्हणून तेथे ही परिभाषा लागत नाही आणि ' मद्रराज ' येथे जसा ' टच् ' प्रत्यय होतो तसा, ' मद्रराज्ञी ' येथे होत नाही.) पूर्ण सामासिकशब्दास, जेथे स्वरविधि सांगितला आहे तशा सूत्रांना ही परिभाषा लागत नाही असे भाष्यांत सांगितले असल्यामुळे, हे स्पष्ट होते की, जेथे पूर्ण सामासिकशब्दाला समासान्तविधि सांगितला आहे अशा सूत्रांना, ही परिभाषा लागू पडते ' बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ' ४–१–२५ ह्या सूत्रावरील भाष्यात देखील हेच सांगितले आहे वर जेवढी स्थले सांगितलीं आहेत तेवढ्याच (सात) स्थलीं ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, लागत नाहीं, कारण भाष्यात असे म्हटले आहे की जेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं तीं सर्व दोषाची स्थले निवडून मोजून काढली आहेत.

नन्वेवं बहुव्रीहेरूधसो ङीषिति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः । तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र नद्यृतश्चेति कबापादितो नद्यन्तबहुव्रीहेरित्यर्थात् नद्यन्तस्य- व्रीहित्वाभावात्तदसङ्गतिः । नद्यन्तानां यः समास इत्यर्थेन च परि- हृतम् । नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकः समास इतीति चेत् । न । अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्रहिते दृष्टानां प्रातिपदिकत्वतद्- व्याप्यधर्माणां विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यत इत्याशयात् ॥ ७२ ॥

('सामान्यरूपेण विशेषरूपेण वा तेन ग्रहणं बोध्यम्' असा) वर ह्या परिभाषेचा जो अर्थ दिला आहे तो बरोबर मानल्यास, 'बहुव्रीहेरूधसो ङीष्' ह्या सूत्रावरील भाष्य चूक ठरू पाहते कारण त्या भाष्यांत, ' नद्यन्त बहुव्रीहिसमासाहून कप् प्रत्यय होतो,' असा ' नद्यृतश्च ' सू ८३३ ह्या सूत्राचा प्रथम अर्थ करून त्या सूत्रान्वये, ' कुण्डोध्नी ' ह्या उदाहरणात 'कप्' प्रत्यय प्राप्त होतो, अशी शङ्का उपस्थित केली आहे, पण ' कुण्डोध्नी ' ह्या नद्यन्त शब्दाचे ठिकाणीं बहुव्रीहित्व नसल्यामुळे, हे भाष्य विसंगत दिसते परंतु ' सुबन्त नदीसंज्ञक शब्द जेथे बहुव्रीहि समासात अन्त्यावयव असतो तशाच बहुव्रीहि समासास कप् प्रत्यय होतो ' असा ' नद्यृतश्च ' ह्या सूत्राचा अर्थ करून, भाष्यकारानीं त्या शंकेचे निवारण केले आहे. (प्रकृत उदाहरणात, ' ऊधस् ' शब्द बहुव्रीहिसमासाचा चरमावयव आहे, ' यू स्त्र्याख्यौ नदी ' सू २६६ ह्या सूत्रान्वये 'नदी' संज्ञा प्राप्त होणारा शब्द ह्या ठिकाणीं बहुव्रीहिसमासाचा चरमावयव नाही, ह्मणून या उदाहरणात 'कप्' प्रत्यय होत नाही असे ह्मणून भाष्यकारांनी शंकेचे समाधान केले आहे. पण शंकेचे समाधान करतेवेळीं देखील, भाष्यकारांनीं ' कुण्डोध्नी ' हा बहुव्रीहीच मानिला आहे. पण ह्या परिभाषेचा अर्थ जसा वर दिला आहे तसा मानल्यास, ' कुण्डोध्नी ' हा शब्द बहुव्रीहि मानता येत नाहीं, व भाष्य चुक ठरू पाहते, असे कोणी म्हटल्यास) हें ह्मणणे बरोबर नाहीं. कारण एखाद्या

शद्वास स्त्रीप्रत्यय लावून तो शद्व स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट उच्चारला असता स्त्रीप्रत्ययरहित त्या शद्वाचे ठिकाणी जो प्रातिपदिकत्व धर्म किंवा प्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्म असतो त्या धर्मांचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट त्या शद्वाचे ठिकाणी अतिदेश–ह्मणजे आरोप–करतां येतो, असा भाष्याचा आशय आहे. (जेथें सामान्यप्रातिपदिकबोधक अथवा प्रातिपदिकविशेषबोधक शद्व उच्चारून सूत्रांत प्रातिपदिक ग्रहण केलें आहे तेथें त्या प्रातिपदिकानें तिन्ही लिङ्गाच्या रूपाचें ग्रहण होतें असा ह्या परिभाषेचा अर्थ वर दिला आहे ' बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ' सू० ४०४ ह्या सूत्रांत 'बहुव्रीहि ' शद्व उच्चारला आहे तो शद्व कोणत्याहि प्रातिपदिकबोधक सामान्यशद्वाचा वाचक शद्व नाहीं, व तसेंच तो प्रातिपदिकविशेषाचा बोधक शद्व नाहीं ह्मणून बहुव्रीहि ' शद्वानें ' कुण्डोध्नम् ' ह्या प्रातिपदिकाचें ग्रहण करतां येतें. स्त्रीप्रत्ययविशिष्ट ' कुण्डोध्नी ' शद्वाचें ग्रहण करतां येत नाहीं कारण ' कुण्डोध्नम् ' हा वास्तविक बहुव्रीहि समास आहे व त्या सामासिक शद्वाला 'ङीष् प्रत्यय लावून ' कुण्डोध्नी ' हें स्त्रीप्रत्ययान्त रूप झालें आहे असें असून देखील भाष्यकारानीं, वर सांगितलेली शंका उपस्थित करतेवेळीं व त्या शंकेचें समाधान करतेवेळीं देखील, ' बहुव्रीहि ' शद्वानें 'कुण्डोध्नी' शद्वाचें जें ग्रहण केलें आहे तें बरोबर दिसत नाहीं अशी टीकाकाराची शंका आहे ह्या शंकेचें ग्रंथकार असें उत्तर देतात कीं, ' कृत्तद्धितसमासाश्च ' सू १७९ ह्या सूत्रान्वयें ' कुण्डोध्नम् ' हा बहुव्रीहि प्रातिपदिकसंज्ञक होतो, व ह्या ' कुण्डोध्नम् ' शद्वांत जो प्रातिपदिकत्व धर्म आहे किंवा प्रातिपदिकत्वव्याप्य–' प्रातिपदिकत्व ' हा व्यापक धर्म व ' बहुव्रीहित्व ' हा व्याप्य धर्म अशा रीतीनें ' बहुव्रीहित्व ' हा प्रातिपदिकत्व-व्याप्य–धर्म आहे तो बहुव्रीहित्वरूपी धर्म, जेव्हां ' कुण्डोध्नम् ' ह्या शद्वास 'ङीष्' प्रत्यय लावून ' कुण्डोध्नी ' असा शद्व होतो तेव्हां, त्या ' कुण्डोध्नी ' शद्वाचे ठिकाणी, ह्या परिभाषेच्या आधारें, आरोपित करतां येतो असा भाष्याचा आशय समजावा, ह्मणजे ह्या परिभाषेचा जो अर्थ वर दिला आहे त्याशीं भाष्य जुळतें सारांश, समासाला ' प्रातिपदिक ' ही संज्ञा आहे. ह्मणून बहुव्रीहि हा समासाचा एक प्रकार असल्यामुळे, त्यालाहि प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते आणि ' बहुव्रीहि ' शद्वानें जसें पुल्लिङ्ग बहुव्रीहि समासाचें ग्रहण होतें तसेंच, त्याच्या स्त्रीलिङ्गाचेंहि ग्रहण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, होतें त्यामुळें ' कुण्डोध्नम् ' ह्याला जशी प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते त्याच प्रमाणें, ' कुण्डोध्नी ' ह्याला देखील प्रातिपदिकसंज्ञा प्राप्त होते मग ' कुण्डोध्नी ' हा बहुव्रीहिसमास मानल्यास, तो नद्यन्त असल्यामुळे, ' नद्यृतश्च ' या सूत्रान्वयें त्याला 'कप्' प्रत्यय कां होऊं नये ? या प्रश्नाचे उत्तर हें आहे कीं ' कुण्डोध्नी ' या स्थलीं बहुव्रीहिसमासाचा अन्त्यावयव नदीसंज्ञक शद्व नसून असन्त 'ऊधस्' शद्व असल्यामुळे, येथें 'कप्' प्रत्यय होत नाहीं. या पंक्तीचा अन्वय नीट लक्षांत येण्याकरिता ' इति चेत् ' या पदाचा ' तदसङ्गति. ' या पदाशीं अन्वय करावा व ' नद्यन्तानाय समास इत्यर्थेन च परिहृतम् ' हें वाक्यान्तर्गत वाक्य–ह्मणजे उपवाक्य-

समजावे, आणि ‘ [illegible] समास इति ’ हा त्या उपवाक्याचा अर्थ समजावा, व ‘इति’ शद्वापुढे ‘आशय ’ हे पद अध्याहृत करावे म्हणजे पंक्तीच्या अर्थाचा नीट बोध होईल कित्येक वैयाकरणाच्या मते ही परिभाषा असण्याची काहींच गरज नाही, कारण ‘ अत कृकमि ’ इत्यादि सूत्रात जी विशिष्ट प्रातिपदिके उच्चारली आहेत ती ‘ पुमान् स्त्रिया ’ सू० ९३३ या सूत्रान्वये एकशेष करून उच्चारली आहेत असे मानल्यास, स्त्रीबोधक शद्वांचेहि ग्रहण करता येते पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण तसे मानल्यास, ‘प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च’ या गणसूत्रात ‘प्रातिपदिक’ शद्वाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ‘ रमा, गौरी ’ इत्यादि आबन्त व ङीबन्त शद्वाहून ‘णिच्’ न होण्याची आपत्ति येईल)

परिभाषा ७३

नन्वेवं यूनः पश्येत्यत्रेव युवतीः पश्येत्यत्रापि श्वयुवेति संप्रसारणं स्यादत आह—

(जर प० ७२ प्रमाणे प्रातिपदिकाने लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकाचे ग्रहण होते तर मग, ‘ युवन् ’ शद्वाने ‘ युवन् ’ शद्वाच्या स्त्रीलिङ्ग रूपाचे—ह्मणजे ‘ युवति ’ शद्वाचेहि—ग्रहण होईल, आणि) ‘ यून. पश्य ’ ह्या स्थली ‘ श्वयुवमघोनामतद्धिते ’ सू० ३६२ ह्या सूत्राने (‘ युवन्+शस् ’ अशा स्थितींत ‘ युवन् ’ शद्वास संप्रसारण होऊन जसे ‘ यून ’ असें रूप होते तसे (‘यूनस्ति ’ सू० ५३१ ह्या सूत्राने ‘ ति ’ प्रत्यय लागून झालेल्या) ‘ युवति ’ शद्वास (‘ युवति+शस् ’ अशा स्थितीत) संप्रसारण होईल. (तसे होऊ नये) ह्मणून ही परिभाषा सांगतात —

विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणम् ॥ ७३ ॥

“ ज्या ठिकाणी सूत्रांत, विभक्तिप्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारे कांहीं कार्य सांगितले आहे तशा ठिकाणी, त्या सुत्रात उच्चारलेल्या प्रातिपदिकाने लिङ्गविशिष्ट प्रातिपदिकाचे ग्रहण होत नाही ”

(‘ विभक्तिनिमित्तककार्ये च न ’ असे जे मागील परिभाषेत सांगितले आहे तेच ही स्वतंत्र परिभाषा सांगते; व ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ श्वयुवमघोनाम् ’ ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या ‘ युवन् ’ ह्या प्रातिपदिकानें, विभक्तिप्रत्ययनिमित्तक कार्य करतेवेळीं, स्त्रीलिङ्गविशिष्ट ‘ युवति ’ शद्वाचे ग्रहण करतां येत नाही)

स्पष्टा चेयं युवोरनाकावित्यत्र भाष्ये । घटघटीग्रहणेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तन्मूलैवेत्यन्ये ॥ ७३ ॥

‘युवोरनाकौ’ ७-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे. ‘शक्तिलाङ्गलाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीधनुष्षु ग्रहेरुपसंख्यानम्’ —सू० [illegible] ह्यात सांगितलेले वार्तिक—ह्या वार्तिकात ‘घट’ शब्दाचे ग्रहण करून पुन्हा ‘घटी’ शब्दाचे ग्रहण केले आहे. त्यावरून प० ७३ अनित्य आहे असे सिद्ध होते. (‘घट’ ह्या प्रातिपदिकाने स्त्रीलिङ्गविशिष्ट ‘घटी’ शब्दाचे, प० ७२ प्रमाणे, ग्रहण होतेच, मग ‘घटी’ शब्द पुन्हा वार्तिकात घालण्याचे काही कारण नव्हते. तरी पण तो शब्द वार्तिकात घातला आहे, व ह्याने त्या परिभाषेचे अनित्यत्व ज्ञापित होते.) व ती अनित्य असल्यामुळे, ही परिभाषा आपोआपच सिद्ध होते, (व ही स्वतन्त्र परिभाषा करण्याचे काही कारण नव्हते,) असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.

परिभाषा ७४

ननु तस्यापत्यम् इत्येकवचननपुंसकाभ्यां निर्देशाद् गार्ग्यौ गार्ग्याविल्याद्ययुक्तमत आह—

‘तस्यापत्यम्’ सू० १०८८ ह्या सूत्रांत ‘अपत्यम्’ हा शब्द एकवचनांत व नपुंसकलिङ्गात घातला असल्यामुळे, ‘गार्ग्य,’ ‘गार्ग्यौ’ हीं रूपे चूक ठरतील (‘गर्गादिभ्यो यञ्’ सू० ११०७ ह्या सूत्रान्वये, गर्गादिगणात पठित असलेल्या शब्दांना अपत्यार्थे ‘यञ्’ प्रत्यय होऊन ‘गर्गस्य अपत्यम् गार्ग्यम्’ असें रूप व्हावें. ‘गार्ग्य,’ ‘गार्ग्यौ’ अशी पुल्लिङ्गाची किंवा द्विवचनाची रूपे होऊ नयेत. तसेच, ‘तस्यापत्यम्’ या सूत्रांत ‘तस्य’ हा शब्द पुल्लिङ्गात व एकवचनांत वापरला असल्यामुळे स्त्रीलिङ्गाहून किंवा नपुंसकलिङ्गाहून व तसेच द्विवचनाहून किंवा बहुवचनाहून अपत्यार्थ प्रत्यय होऊं नये. पण ‘सुमातु. अपत्यं सौमात्र.,’ ‘क्षत्रस्यापत्यं क्षात्रि.’ इत्यादि रूपें भाषेत प्रचलित आहेत तशीं रूपें व्हावीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

सूत्रे लिङ्गवचनमतन्त्रम् ॥ ७४ ॥

“सूत्रांत लिङ्ग व वचन विवक्षित नसतात”.

(सारांश लिङ्ग व वचन लावल्याशिवाय शब्दप्रयोग करणें अशक्य असल्यामुळें सूत्रांत लिङ्गवचननिर्देश केला असतो; म्हणून त्यांकडे दुर्लक्ष करून लौकिक रूपें सिद्ध करावीं.) .

अर्द्धर्चनपुंसकमिति नपुंसकग्रहणमस्या ज्ञापकम्। नित्यनपुंसकत्वार्थं तु न तदित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

' अर्धं नपुंसकम् ' सू० ७१२ या सूत्रात केलेले ' नपुंसकम् ' या शब्दाचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक आहे (सूत्रात ' अर्ध ' हा शब्द नपुंसकलिङ्गांत वापरलाच आहे; म्हणून पुन्हा ' नपुंसकम् ' हा शब्द सूत्रात घालण्याचे कांहींच कारण नव्हते. परतु ही परिभाषा असल्यामुळें वरील सूत्रांत नपुंसकलिङ्ग विवक्षित आहे हे सागण्याकरिता त्या सूत्रात ' नपुंसकम् ' हा शब्द मुद्दाम घालावा लागला, व अशा रीतीने तो शब्द या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो) ' अर्ध ' हा शब्द नित्य नपुंसकलिङ्गी असतो असे साग-ण्याकरिता ' अर्धं नपुंसकम् ' या सूत्रांत ' नपुंसकम् ' हे पद घातले नाहीं हे इतर ग्रन्थात सांगितले आहे. (कारण समांशवाची अर्ध शब्द पुल्लिङ्गी देखील असतो हे 'एओङ्, ऐऔच्' या शिवसूत्रावरील भाष्यांतील प्रयोगावरून स्पष्ट होते. त्या भाष्यात ' अर्ध एकार॰, अर्ध ओकार: ' असा प्रयोग आढळतो)

धान्यपलालन्यायेन नान्तरीयकतया तयोरुपादानमिति तस्यापत्यमि-त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥

लिङ्ग व वचन लावल्याशिवाय शब्दप्रयोग करणे अशक्य असल्यामुळे सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या शब्दास लिङ्ग व वचन लावलेली असतात (पण तीं विव-क्षित नसतात.) जसे–धान्य विकत घेताना, त्या बरोबर मिसळलेला भुसा घ्यावा लागतो. (परंतु धान्य शिजविण्यापूर्वी भुसा वेगळा काढून अवशिष्ट धान्यच शिज विले जाते तसेच, लिङ्ग व वचन जरी सूत्रांत निर्दिष्ट असलीं तरी, त्यांच्याकडे लक्ष न देतां, रूपांची सिद्धि करावी,) असे ' तस्यापत्यम् ' ४–१–९२ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे

अत एवाकडारसूत्रे एकेति चरितार्थमित्यन्यत्र विस्तर॰ ॥ ७४ ॥

(ही परिभाषा आहे) म्हणूनच ' आकडारादेका संज्ञा ' सू० २३२ ह्या सूत्रात ' एका ' ह्या शब्दाचे ग्रहण चरितार्थ ठरते ह्या बद्दल इतर ग्रन्थांत विस्तारपूर्वक सांगि-तलें आहे. (' आकडारात् एका संज्ञा ' ह्या सूत्रांत ' संज्ञा ' हा शब्द एकवचनात वाप रला असल्यामुळें त्या शब्दाचा अर्थ एकसंज्ञा असाच होतो. तरी पण, ह्या परिभाषे-प्रमाणे, सूत्रांत सांगितलेले लिङ्ग व वचन अविवक्षित असल्यामुळे, ' एका ' ह्या शब्दाचा प्रयोग सूत्रांत मुद्दाम करावा लागला, व त्यामुळे ' एका ' हा शब्द व्यर्थ ठरत नसून, चरितार्थ ठरतो.)

परिभाषा ७५

ननु भृशादिभ्यो भुव्यच्वेरित्यादौ विधीयमानः क्यङ् क दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि स्यादत आह—

'भृशादिभ्यो भुव्यच्वे' सू० २६६७ ह्या क्यङ्विधायक सूत्रान्वये, 'क दिवा भृशा भवन्ति' ह्या स्थलीं देखील, 'भृश' शब्दाला 'क्यङ्' होईल (तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात –

नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ ७५ ॥

"सूत्रांत 'नञ्' किंवा 'इव' ह्यांनीं युक्त असलेल्या शब्दाचा अर्थ 'तद्भिन्न पण तत्सदृश वस्तु' असा होतो कारण (लौकिक व्यवहारांत) तशा शब्दापासून अशाच अर्थाचा बोध होत असतो."

नञ्युक्तमिवयुक्तं वा यत्किञ्चिद् दृश्यते तत्र तस्माद्भिन्ने तत्सदृशेऽधिकरणे द्रव्ये कार्यं विज्ञायते हि यतस्तथार्थगतिरस्ति । नह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवति । अतश्च्व्यन्तभिन्ने च्व्यन्तसदृशे ऽभूततद्भावविषये क्यङिति नोक्तदोषः ॥

जेथें सूत्रांत 'नञ्' किंवा 'इव' ह्यांनें युक्त असें पद उच्चारलें असतें तशा ठिकाणीं, त्या सूत्रांत सांगितलेलें कार्य त्याहून भिन्न पण तत्सदृश अशालाच होतें असें समजावें, कारण लौकिक व्यवहारांत अशाच रीतीनें अर्थाचें ग्रहण केलें जातें. एखाद्यास 'अब्राह्मणमानय' अशी आज्ञा केल्यास, व त्यानें त्या आज्ञेप्रमाणें मृत्पिंड आणल्यास, त्याचें तसें करणें आज्ञेला धरून आहे असें म्हणतां येत नाहीं म्हणूनच 'भृशादिभ्य.' ह्या सूत्रांतील 'अच्वे' ह्या पदाचा अर्थ 'च्व्यन्तभिन्न परंतु च्व्यन्तसदृश' असाच केला पाहिजे (व 'अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्'–सु० २११७ वरील वार्तिक—ह्या वार्तिकांत सांगितल्याप्रमाणें, 'अभूततद्भावविषयांत'—म्हणजे जें पूर्वी नव्हतें तें झालें अशा अर्थांत–'च्वि' प्रत्यय होत असल्यामुळें,) 'च्व्यन्तसदृश' म्हणजे अभूततद्भाव ह्या अर्थाचा द्योतक' असाच अर्थ केला पाहिजे, व असा अर्थ केला म्हणजे ('क दिवा भृशा भवन्ति' ह्या स्थलीं 'भृश' शब्दास 'क्यङ्' होऊं शकत नाहीं व) वर सांगितलेला दोष येत नाहीं ('क दिवा भृशा भवन्ति' ह्याचा अर्थ 'रात्रीं जे पुष्कळ दिसत होते ते दिवसा कोठें नाहींसे झाले आहेत?' असा आहे. ह्या उदाहरणांत 'भृश' शब्द च्व्यन्त नाहीं–म्हणजे च्व्यन्तभिन्न आहे–हें खरें, परंतु तो शब्द अभूततद्भावाचा वाचक नसल्यामुळें, च्व्यन्तसदृश नाहीं 'क दिवा भृशा भवन्ति' ह्या वाक्यानें पूर्वीं जें होतें त्याचा अभाव द्योतित होतो, पूर्वीं जें नव्हतें त्याचा भाव द्योतित होत नाहीं. सारांश येथें 'भृश' शब्द च्व्यन्तसदृश—म्हणजे अभूततद्भावाचा द्योतक नसल्यामुळें 'क्यङ्' प्रत्यय होत नाहीं)

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायामित्यादौ विभक्तिग्रहणमेतन्न्यायसिद्धार्थानुवाद एव । एतेन विभक्ताविल्याद्यस्यानित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्तः

परास्ताः । अनित्यत्वे भाष्यसम्मतफलाभावात् । अत एवाकर्त्तरि चेति सूत्रे कारकग्रहण भाष्ये प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥

' ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ' सू० ३५३४ ह्या सूत्रांत (' अप्रथमायाम् ' असा नञ्युक्त शब्द असून देखील,) ' विभक्तौ ' हा शब्द पुन्हा घातला आहे (वास्तविक, तो घालण्याची कांहींच गरज नव्हती कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, ' अप्रथमायाम् ' ह्याचा अर्थ ' प्रथमाभिन्न पण प्रथमासदृश ' असाच होऊं शकतो, व प्रथमाभिन्न व प्रथमासदृश अशी द्वितीयादिविभक्तीच असूं शकते. तरीपण तो शब्द वापरला आहे) ह्यावरून तो शब्द ह्या परिभाषेने सिद्ध केलेल्या न्यायाचा केवळ अनुवाद कारणारा आहे असे समजावे, व असे मानले म्हणजे कित्येक वैयाकरण जे म्हणतात कीं, हा शब्द ह्या परिभाषेचे अनित्यत्व दाखवितो ते म्हणणे चुकीचे ठरते. कारण ही परिभाषा अनित्य मानल्याने, असे कोणतेहि फल निष्पन्न होत नाही की जे भाष्यकाराना मान्य असून, या परिभाषेला अनित्य मानल्याशिवाय, इतर रीतीनें सिद्ध होऊ शकत नाही (कित्येकाचे असे म्हणणे आहे की, जर ही परिभाषा अनित्य न मानली तर ' अनचि च ' सू० ४८ या सूत्रांतील ' अनचि ' या शब्दाचा ' अज्भिन्ने किन्तु अच्सदृशे वर्णे परे सति ' असा अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ केल्यास, वाक्, रामात् रामाद् ' इत्यादि स्थलीं ककार, तकार व दकार यांच्यापुढे कोणताहि वर्ण नसून अवसान असल्यामुळे, ककाराचे, तकाराचे किंवा दकाराचे द्वित्व होऊं शकणार नाहीं. पण ही परिभाषा अनित्य मानल्याने, तसे द्वित्व होण्यात कांहीं अडचण येत नाहीं या शंकेवर हे उत्तर आहे की भाष्यकारानी प्रकृतपरिभाषा अनित्य न मानतां वर सांगितलेले द्वित्व इतर रीतीने सिद्ध करून दाखविले आहे. भाष्यकाराचे असे म्हणणे आहे की ' अनचि च ' या ठिकाणी ' अनचि 'हा पर्युदास न मानता, प्रसज्यप्रतिषेध मानावा, व ' अनचि ' या शब्दाचा अर्थ ' न तु अचि परे सति ' असा करावा, व असा अर्थ केल्याने, ककार, तकार व दकारापुढे अच् नसल्यामुळे द्वित्व होऊं शकते. सारांश ही परिभाषा अनित्य मानल्याने जी फले, सिद्ध होतात ती फले ही परिभाषा नित्य मानून देखील सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य मानण्याचे कांहींच प्रयोजन नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) आणि भाष्यकारांनी ही परिभाषा नित्य मानली आहे म्हणूनच, 'अकर्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्' सू० ३१८६ ह्या सूत्रांतील 'कारके' ह्या शब्दाचे भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यान केले आहे. (कारण नञान युक्त ' अकर्तरि ' ह्या शब्दाचा अर्थ ह्या परिभाषेप्रमाणे, 'कर्तृभिन्ने, कर्तृसदृशे ' असा होतो व असे कारक इतर प्रकारचे कारकच असूं शकते)

स्पष्टा चेयं भृशादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये ॥ अत्रान्यसदृशेत्युक्त्या सादृश्यस्य भेदाघटितत्व सूचयति । निरूपितं चैतन्मञ्जूषायाम् ॥ ७५ ॥

'भृशादिभ्य.' ३-१-१२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे. ह्या परिभाषेंत 'अन्यसदृश' असा शब्द वापरला असल्यामुळें, असें ध्वनित होते कीं, भेद नसून देखील सादृश्य राहू शकते. (नैयायिक लोक सादृश्याचे लक्षण 'तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यम्' असे करितात हें लक्षण वैयाकरणांना मान्य नाही त्यांच्या मतें, भेद नसून देखील, सादृश्य असू शकते. लौकिकव्यवहारात 'रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव' इत्यादि स्थली भेद नसून देखील सादृश्यवाचक शब्दप्रयोग केला जातो तसेंच व्याकरणशास्त्रात 'कृष्ण+अर्पण' किंवा 'हरि+इच्छा' इत्यादि स्थली, अकार व इकार याच्या पुढे अनुक्रमे अकार व इकार—म्हणजे तेच वर्ण—असून देखील त्यांना सवर्ण मानून 'अकः सवर्णे दीर्घः' या सूत्रानें सवर्णदीर्घकार्य केले जाते 'सादृश्यं भेदाघटितम्' हा न्याय मानल्याशिवाय असें सवर्णदीर्घकार्य करता येणार नाही परन्तु प्रकृतपरिभाषेत तशा प्रकारच्या सादृश्याचे ग्रहण होऊं नये म्हणूनच, 'अन्यसदृश' ह्याठिकाणी, 'अन्य' हा शब्द वापरला आहे). मञ्जूषा ग्रन्थात ह्या बद्दल विवेचन केले आहे.

परिभाषा ७६

ननु व्याघ्री कच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्ततोऽप्यन्तरङ्गत्वाट्टा-प्यदन्तत्वाभावाज्जातिलक्षणो ङीष् न स्यादत आह—

'व्याघ्री,' 'कच्छपी' इत्यादि स्थलीं, सुबन्ताशीं समास होत असल्यामुळें विभक्तिप्रत्यय प्रथम लागणार. पण तो लागण्यापूर्वीच, 'टाप्' अन्तरङ्गत्वामुळे प्रथम लागणार, व तो प्रथम लागल्यास, शब्दाचे अदन्तत्व नष्ट होणार, आणि त्यामुळे, जातिलक्षण 'ङीष्' प्रत्यय होऊं शकणार नाहीं ('व्याघ्री,' 'कच्छपी' इत्यादि उदाहरणात, 'सुबन्तं समर्थेन सह समस्यते' असा नियम असल्यामुळें, 'आतोऽनुपसर्गे कः' सू० २९१५ ह्या सूत्राने, 'जिघ्रति इति घ्र' अशा, 'क' हा कृत् प्रत्यय करून सिद्ध झालेल्या 'घ्र' ह्या कृदन्त शब्दाचा 'वि' आणि 'आ' ह्या गतीशी, 'कुगतिप्रादय:' सू० ७६१ ह्याने, गतिसमास करतेवेळीं, व तसेच 'पाति इति प' ह्या 'क' प्रत्ययान्त 'प' ह्या कृदन्त शब्दाचा 'कच्छेन' ह्या उपपदाशीं, 'उपपदमतिङ्' सू० ७८२ ह्या सूत्रानें, उपपदसमास करतेवेळीं, पदद्वयनिमित्तक समासाच्या मानाने, विभक्तिप्रत्ययोत्पत्तिरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, 'प' व 'घ्र' ह्यांना विभक्तिप्रत्यय प्रथम लागला पाहिजे. पण विभक्तिप्रत्ययोत्पत्तिरूपी कार्याच्या मानाने देखील, प० ५० मध्ये सांगितल्याप्रमाणे, लिङ्गकार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे 'घ्र' व 'प' ह्या शब्दाना विभक्तिप्रत्यय लावण्यापूर्वी लिङ्गबोधक प्रत्यय प्रथम लावला पाहिजे. 'व्याघ्र' व 'कच्छप' हे शब्द जरी जातिवाचक आहेत तरी, 'घ्र' व 'प' हे

शब्द जातिवाचक नाहीत म्हणून ' जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ' सू० ५१८ ह्या सूत्रान्वये जातिलक्षण ' ङीष् ' प्रत्यय—म्हणजे जातिवाचक शब्दास होणारा ' ङीष् ' प्रत्यय—' घ्र ' व ' प ' ह्या शब्दाना होऊ शकत नाही, व ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्राने ' टाप् ' प्रत्यय होणार, व तो प्रत्यय लावून ' घ्रा ' व ' पा ' अशी रूपे होणार, व त्यांना ' सु ' हा विभाक्तिप्रत्यय लावल्यानंतर त्यांचा अनुक्रमे गति व उपपद ह्याशी समास केला असतां, ' व्याघ्रा ' व ' कच्छपा ' अशी रूपें होतील, व हे शद्ब जरी जातिवाचक असले तरी, अदन्त नसल्यामुळे, जातिलक्षण ' ङीष् ' होणार नाही, व ' व्याघ्री, ' ' कच्छपी ' अशी रूपे सिद्ध होणार नाहीत. ही अडचण दूर व्हावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः ॥ ७६ ॥

" गति, कारक, व उपपद ह्याचा कृदन्ताशीं जो समास होतो तो, 'सुप्' विभक्तिप्रत्यय उत्पन्न होण्यापूर्वींच, होतो. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' सुप् ' प्रत्यय व स्त्रीवाचकप्रत्यय लागण्यापूर्वींच, ' घ्र ' व ' प ' ह्या कृदन्त शब्दाचा अनुक्रमे गति व उपपद ह्याशी समास होऊन 'व्याघ्र' व 'कच्छप' असे जातिवाचक अदन्त शद्ब होत असल्यामुळे, त्याना ' जाते. ' सू० ५१८ ह्या सूत्राने ' ङीष् ' प्रत्यय होऊन, ' व्याघ्री, ' ' कच्छपी ' अशीं शुद्ध रूपे सिद्ध होतात येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, ह्या परिभाषेत असलेला ' सुबुत्पत्ते ' हा शब्द ' स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते. ' ह्याचे देखील उपलक्षण आहे, आणि म्हणूनच, कृदन्ताला ' सुप् ' प्रत्यय आणि तसेच स्त्रीप्रत्यय लागण्यापूर्वीं गतिकारकोपपदाचा कृदन्ताशी समास होत असतो.)

उपपदमिति सूत्रेऽतिङ्ग्रहणेन कुगतीत्यत्र तदपकर्षणेनातिङन्तश्च समास इत्यर्थात्तयोः सूत्रयोः सुप्सुपेत्यस्य निवृत्त्यैकदेशानुमत्या कारकांशे च सिद्धेयं तेनाश्वक्रीतीति सिद्धा । अन्यथा पूर्वं टाप्यदन्तत्वाभावात् क्रीतात्करणपूर्वादिति ङीष् न स्यात् ॥

'उपपदमतिङ्' सू० ७८२ ह्या सूत्रांत ' अतिङ् ' शद्बाचे ग्रहण केलें असल्यामुळें व ' कुगतिप्रादय ' सू० ७६१ ह्या सूत्रांत (—म्हणजे ह्या सूत्रातील ' गति ' शब्द पृथक् करून, ' गतिः ' अशा योगविभागाने तयार झालेल्या पृथक् सूत्रात, ' उपपदमतिङ् ' ह्या सूत्रांतून) ' अतिङ् ' शब्दाचे अपकर्षण केले म्हणजे ' उपपदमतिङ् ' व ' गतिरतिङ् ' ह्या दोन सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, उपपदसमास व गतिसमास अतिङन्त असतात. आणि ह्या दोन्ही सूत्रांत ' सह सुपा ' सू० ६४९ ह्या सूत्रांतील ' सुपा ' ह्या शब्दाची (अनुवृत्ति करण्याची गरज राहत नाही, कारण तशी अनुवृत्ति केल्यास, ' अतिङ् ' हा शब्द व्यर्थ पडेल म्हणून ' सुपा ' ह्या शब्दाची) निवृत्ति होते. (सारांश, 'उपपदमतिङ्' व 'गति. अतिङ्' ह्या दोन्ही सूत्रांत 'सुपा'

ह्या शब्दाची अनुवृत्ति होत नसल्यामुळें, हें सिद्ध होतें कीं, गति व उपपद ह्यांचा समास सुबन्ताशीं होत नसून, सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वींच, अतिङन्ताशीं होतो. अशा रीतीने ह्या परिभाषेत सांगितलेल्या ' गति ' ' कारक ' व ' उपपद ' ह्या तीन विषयांपैकीं दोन विषयांत—म्हणजे गति व उपपद ह्यांच्या विषयांत—ही परिभाषा सिद्ध होते,) व अशा रीतीने, गति व कारक ह्या एकदेशांत ती सिद्ध होऊन स्वीकारल्यामुळें बाकी राहिलेल्या ' कारक ' ह्या अंशांत ती स्वीकारणें योग्य आहे, व कारकांशांत ती स्वीकारली म्हणजेच, ' अश्वक्रीती ' हें रूप सिद्ध होतें. कारकांशांत ती न स्वीकारल्यास, पूर्वी ' टाप् ' प्रत्यय होऊन अदन्तत्व नाहींसें होईल, व ' क्रीतात्करणपूर्वात् ' सू० ५०६ ह्या सूत्रानें ' ङीप् ' प्रत्यय होणार नाहीं. (वर हें सांगितलेंच आहे कीं, ह्या परिभाषेत असलेल्या ' सुबुत्पत्ते: ' ह्या शब्दानें ' स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ते ' ह्याचेंहि उपलक्षणानें ग्रहण होतें. व त्यामुळें अर्थ असा होतो कीं, सुबुत्पत्ति व स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वीं समास होतो. हें जसें ' गति ' व ' उपपद ' ह्यांच्या विषयांत लागू पडतें तसेंच, कारकांशातहि लागू पडतें कारकांशात हें लागू पडत नाहीं असें मानल्यास, ' अश्वेन ' ह्या करणरूपी कारकाचा कृदन्त ' क्रीत ' शब्दाशीं स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तीनंतर समास केला तर, ' क्रीत ' शब्द अदन्त असल्यामुळें, 'अजाद्यतष्टाप् सू० ४५४ ह्या सूत्रानें 'टाप्' होऊन, ' अश्वेन क्रीता=अश्वक्रीता ' असा समास झाल्यावर, ' क्रीत ' शब्द अदन्त राहत नाहीं, आदन्त होतो. व त्यामुळें, ' क्रीतात्करणपूर्वात् ' हें सूत्र लागू पडत नाहीं व ' ङीप् ' प्रत्यय होऊं शकत नाहीं, आणि 'अश्वक्रीती ' असें रूप होऊं शकत नाहीं पण कारकांशात ही परिभाषा स्वीकारली म्हणजे, ' अश्वेन ' ह्या कारकाचा ' क्रीत ' ह्या कृदन्ताशीं, स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वींच, समास होतो, व 'अश्वेन क्रीत=अश्वक्रीत' असा समास केला असता, कृदन्त ' क्रीत ' शब्द अदन्त राहत असल्यामुळे ' क्रीतात्करणपूर्वात् ' हें सूत्र लागून ' ङीप् ' प्रत्यय होतो व ' अश्वक्रीती ' हें शुद्ध रूप सिद्ध होतें)

अस्या अनित्यत्वात् क्वचित् सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो यथा सा हि तस्य धनक्रीतेति ।

(कित्येक वैयाकरण ही परिभाषा अनित्य मानतात व ती अनित्य मानण्याचें कारण हें सांगतात कीं ' कर्तृकरणे कृता बहुलम् ' सू० ६९४ या सूत्रांत ' बहुल ' शब्दाचें ग्रहण केलें असल्यामुळें हें सिद्ध होतें कीं, कर्तरि किंवा करणेतृतीयेचा सुबन्ताशीं सुबुत्पत्तीनंतर देखील समास होऊं शकतो तसेंच ' अम्बाम्बगोभूमि ' सू० २९१८ या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांपुढें समासांत ' स्थ ' हा शब्द आला असतां, " स्थ ' यांतील सकाराचें षत्व होतें असें सांगितलें आहे. प्रकृतपरिभाषा नित्य असती तर, ' अम्बाम्ब ' या सूत्रांत 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचें ग्रहण करण्याची कांहींच गरज नव्हती; कारण ' गोष्ठः, भूमिष्ठ. ' येथें सुबुत्पत्तिपूर्वीं समास होतो असें

मानल्यास, 'स्थ' ला पदसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, 'सात्पदाद्योः' सू० २१२३ हा निषेध लागू पडला नसता, व 'आदेशप्रत्यययोः' सू० २१२ या सूत्राने षत्व होऊं शकले असते पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, क्वचित् स्थलीं सुबुत्पत्तिनंतर देखील कृदन्ताशीं समास होऊ शकतो, व तशा स्थली 'सात्पदाद्यो.' हा निषेध न लागावा म्हणून 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे जे ग्रहण केले आहे ते व्यर्थ ठरत नाहीं सारांश अशा रीतीने) प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरत असल्या-मुळे, कोठे कोठे सुबुत्पत्तिनंतर (व तसेच स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तिनंतर) देखील कृदन्ताशी समास होतो. म्हणून 'सा हि तस्य धनक्रीता' या वाक्यातील 'धनक्रीता' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो (ही परिभाषा नित्य असती तर, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे, 'धनक्रीता' असे रूप न होतां 'धनक्रीती' असे रूप झाले असते, पण भाषेत तर 'धनक्रीता' असा प्रयोग आढळतो, व तो प्रयोग, ही परिभाषा अनित्य मानल्यानेच, शुद्ध ठरतो)

अन्ये त्वनित्यत्वे न मानं तत्राजादित्वाट्टाबित्याहुः ॥

इतर वैयाकरण असे म्हणतात की, ही परिभाषा अनित्य मानण्यास कांहीच प्रमाण नाही. ('कर्तृकरणे कृता बहुलम्' या सूत्रात 'बहुल' शब्दाचें ग्रहण केले असल्यामुळे प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरते असें मानता येत नाहीं, कारण 'बहुल' शब्दाने एवढेच ज्ञापित होते कीं कोठें कोठे कर्तरि व करणेतृतीयेचा कृदन्ताशी समास न होतां, वाक्यच कायम राहते जसे, 'दात्रेण लूनवान्' इत्यादि स्थलीं समास होत नाहीं व वाक्यच कायम राहतें. तसेच, ते वैयाकरण म्हणतात की 'अम्बाम्ब' या सूत्रात 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दाचे जे ग्रहण केले आहे ते नियमार्थ आहे— म्हणजे समासांत असलेल्या पूर्वपदातील इणापुढे 'स्थ' आल्यास त्याच्या सका-रास षत्व होणे असेल तर तो शब्द 'गो, भूमि' इत्यादि समासातील पूर्वपदाच्या पुढे असल्यासच होते—आणि म्हणूनच 'हृदिस्थ' इत्यादि स्थली षत्व होत नाहीं. तसेच 'सात्पदाद्यो.' या सूत्रांतील 'पदादि' या शब्दाचा 'पदस्य आदिः' असा षष्ठीतत्पुरुष समास न करिता 'पदात् आदि' असा पञ्चमीतत्पुरुष समास केल्यास, त्या सूत्रान्वये पदाच्या पुढे सकार आल्यास त्याला षत्व होऊं शकत नाहीं, व त्यामुळे 'गोष्ठः, भूमिष्ठ.' इत्यादि स्थलीं षत्व होणार नाहीं. ते षत्व व्हावे म्हणून 'अम्बाम्ब' या सूत्रांत 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दाचें ग्रहण केले आहे व त्यामुळे त्या सूत्रांतील 'गो, भूमि' इत्यादि शब्दांचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरत नाहीं. मग जर ही परिभाषा नित्य मानली तर, 'धनक्रीता' असा जो प्रयोग भाषेत आढळतो तो कसा सिद्ध व्हावा? या प्रश्नाचे ते वैयाकरण असे उत्तर देतात की,) 'धनक्रीता' हा शब्द 'अजादि' या आकृतिगणांत अन्तर्भूत होत असल्यामुळे ('क्रीतात्करणपूर्वात्' या सूत्रानें ङीष् प्रत्यय न होतां, 'अजाद्यतष्टाप्' सू० ४५४ या सूत्राने) टाप् प्रत्यय होऊन 'धनक्रीता' असें रूप सिद्ध होते असें इतर वैयाकरणांचे मत आहे.

अत एव कुम्भकार इत्यादौ षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्ते पूर्वमेव। षष्ठीसमासाभावे चोपपदसमासकृत एकार्थीभाव इति न तत्र वाक्यमित्युपपदमिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

(ही परिभाषा कारकांगात देखील लागू पडते) म्हणूनच 'कुम्भकार.' इत्यादि स्थली षष्ठीतत्पुरुषसमास देखील सुबुत्पत्तिपूर्वीच होतो ('कुम्भस्य कार= कुम्भकार' असा प्रथम षष्ठीतत्पुरुषसमास झाल्यानंतरच मग सुबुत्पत्ति होऊन 'कुम्भकार' असे रूप होते) षष्ठीसमास न केल्यास ('विभाषा' या अधिकारात 'षष्ठी' हे सूत्र पठित असल्यामुळे, विकल्पेकरून 'कुम्भस्य कार' असा प्रयोग देखील होण्याची आपत्ति येईल या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात की) उपपदसमास केल्याने, 'कुम्भ' व 'कार' हे दोन शब्द उपपदसमासात एकत्र संघटित झाले असता, 'कुम्भकार' अशा पूर्ण सामासिक शब्दानच अर्थप्रतिपादन करण्याची शक्ति असते, आणि म्हणूनच अशा ठिकाणी वाक्यप्रयोग होऊं शकत नाहीं असे 'उपपदमतिङ्' २-२-१९ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे. (त्या भाष्यात असे म्हटले आहे की 'उपपदसमासो नित्यसमासः। नित्य य समास स नित्यसमासः यस्य विग्रहो नास्ति।' याचा अर्थ असा की 'उपपदसमास हा नित्यसमास असल्यामुळे व नित्यसमास हा नेहमी समासरूपानेंच राहणारा असल्यामुळे त्याचा विग्रह करता येत नाहीं' 'कुम्भं करोतीति कुम्भकार' हे विग्रहवाक्य नसून केवळ समासाच्या अर्थाचा बोध, करून देणारे वाक्य आहे हें लक्षात ठेवावे.)

तत्र हि षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्तिकम्। अथवा विभाषा षष्ठीसमासो यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति तत्प्रत्याख्यानं च।

'उपपदमतिङ्' २-२-१९ ह्या सूत्रावरील भाष्यात, 'षष्ठीसमासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेन' असे वार्तिक प्रथम सांगून, नतर 'अथवा विभाषा षष्ठीसमास, यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासः' असे म्हणून, भाष्यकारांनी त्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे. ('षष्ठी' सू० ७०२ हे षष्ठीसमासाचे सूत्र पूर्वसूत्र आहे, व 'उपपदमतिङ्' सू० ७८२ हे उपपदसमासाचे सूत्र परसूत्र आहे 'कुम्भकार' इत्यादि उदाहरणात, दोन्ही प्रकारच्या समासाची प्राप्ति आहे. परंतु उपपदसमास पर असल्यामुळे, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' ह्या न्यायानें, वरील उदाहरणात षष्ठीसमास न होता, उपपदसमास होतो–असा वार्तिकाचा अर्थ आहे. भाष्यकारांना हें वार्तिक संमत नाहीं. कारण 'विभाषा' सू० ६६५ ह्या अधिकारसूत्रान्वये, षष्ठीसमास विकल्पेकरून होणारा समास आहे. जेव्हां षष्ठीसमास करणे नसेल तेव्हा, उपपद समास करावा. दोन्ही समासांची नित्य प्राप्ति असती तर विप्रतिषेधन्याय लागू पडता, पण षष्ठीसमास विकल्पानें होणारा असल्यामुळें येथें

विप्रतिषेधन्याय लागू पडत नाही, व दोन्ही प्रकारचे समास विकल्पेकरून होऊं शकतात. मात्र दोन्ही प्रकारचे समास, सुबुत्पत्ति व तसेच स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वी, केले पाहिजेत, असा भाष्याचा आशय आहे.)

यद्यप्युपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रायकं न वा षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास इति वार्तिककृतोक्तं तथापि तदुभयप्रत्याख्यानपरमथवेत्यादि भाष्यं परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्तेन कृद्भि समासमात्रस्य सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव लाभात्।

('उपपदमतिङ्' ह्या सूत्रावरील भाष्यात, 'षष्ठीसमासादुपपदसमासो भवति विप्रतिषेधेन' असे वार्तिक प्रथम सागून, भाष्यकारानीं लगेच 'न वा, षष्ठीसमासाभावादुपपदसमास' असे दुसरे वार्तिक सांगितले आहे. पहिल्या वार्तिकाचा अर्थ वर दिलाच आहे दुसऱ्या वार्तिकाचा अर्थ असा कीं, 'विप्रतिषेधामुळे षष्ठीसमास न होतां, उपपदसमास होतो असे म्हणण्याची गरज नाही; कारण षष्ठीसमासाची प्राप्तीच होत नसल्यामुळें, उपपदसमास होतो. 'कुम्भकार' इत्यादि स्थली, षष्ठीसमासाची प्राप्तीच होत नाही असे जे वार्तिककाराने म्हटले आहे ते कोणत्या कारणामुळे म्हटलें आहे हे आता ग्रन्थकार सागतात—) उपपदसमास षष्ठीसमासाच्या मानाने अन्तरङ्ग आहे ह्या आशयाने वरील वार्तिक वार्तिककाराने केले आहे (उपपदसमास सुबुत्पत्तीपूर्वी होत असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे, व षष्ठीसमास सुबुत्पत्तीनतर होत असल्यामुळे बहिरङ्ग आहे, व बहिरङ्ग परिभाषेप्रमाणे, षष्ठीसमास न होतां, अन्तरङ्ग उपपदसमास होतो ह्या कारणामुळे वार्तिककाराने दुसरे वार्तिक सांगितले आहे) तथापि भाष्यकारांनीं, 'अथवा विभाषा षष्ठीसमास. यदा न षष्ठीसमासस्तदोपपदसमासो भविष्यति' असे म्हणून वरील दोन्ही वार्तिकाचे प्रत्याख्यान केले आहे. हे प्रत्याख्यान करण्याचे कारण हे की, प्रकृतपरिभाषेत 'कारक' अशा सामान्यपदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ह्या परिभाषेवरून असें सिद्ध होते कीं, कारकविभक्तिप्रत्ययान्त शब्दाचा कृदन्ताशीं जो जो म्हणून समास होतो तो सर्वप्रकारचा समास कृदन्ताला 'सुप्' प्रत्यय (व तसेंच स्त्रीप्रत्यय) लागण्यापूर्वीच होतो (षष्ठीसमास विकल्पेकरून होणारा असल्यामुळे, षष्ठीसमास व उपपदसमास ह्यांच्या विषयात विप्रतिषेध सूत्र लागू पडत नाहीं असे सागून भाष्यकारानीं प्रथम वार्तिकाचें प्रत्याख्यान केले आहे हे वर सांगितलेच आहे. दुसऱ्या वार्तिकाचे प्रत्याख्यान भाष्यकार अशा रीतीने करितात कीं, वार्तिककाराने उपपदसमास अन्तरङ्ग व षष्ठीसमास बहिरङ्ग मानून त्याच्या आधारावर ते वार्तिक केले असल्यामुळे चूक आहे, कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणे, जसा उपपदसमास कृदन्ताशीं, कृदन्ताला सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वीच, होतो, तसाच विकल्पाने होणारा षष्ठीसमास देखील, कृदन्ताला सुबुत्पत्ति होण्यापूर्वीच, होतो. सारांश, दोन्ही प्रकारचे

समास सुबुत्पत्तीपूर्व च होत असल्यामुळे, एक बहिरङ्ग व दुसरा अन्तरङ्ग मानता येत नाही म्हणून अन्तरङ्गत्वामुळे उपपदसमासच होतो व बहिरङ्गत्वामुळे षष्ठीसमासाची प्राप्तीच होत नाही ह्या अर्थाचें द्वितीय वार्तिक चुक ठरते अशा रीतीने दोन्ही वार्तिकाचे प्रत्याख्यान करून भाष्यकार असा सिद्धान्त सागतात कीं, ' कुम्भकार ' इत्यादि उदाहरणात, षष्ठीसमास विकल्पेकरून होणारा असल्यामुळे, जेव्हा षष्ठीसमास करणे असेल तेव्हा षष्ठीसमास करावा व तो करणे नसेल तेव्हा उपपदसमास करावा मात्र दोन्ही प्रकारचे समास, कृदन्ताला सुबुत्पत्ति अथवा स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति होण्यापूर्वीच, केले पाहिजेत येथे हे लक्षांत ठेवावे कीं, ' कुम्भस्य कार ' ह्या समासात ' कुम्भस्य ' ही कर्मणि षष्ठी आहे, व ' कुम्भस्य ' हा कारकविभक्त्यन्त शब्द आहे.)

एतेनैषा कारकतद्विशेषयोरुपादान एवेति परास्तम् । अस्या विध्येकवाक्यत्वाभावेन विप्रतिषेधादिशास्त्रवत् कार्यव्यवस्थापकत्वेनोपादान एवेत्यर्थालाभाच्च ॥ ७६ ॥

असे असल्यामुळे, ज्या ज्या सूत्रात सामान्यत कारकाचे अथवा कारकविशेषाचे ग्रहण आहे तशाच सूत्राना ही परिभाषा लागू पडते असे जे काही वैयाकरण म्हणतात ते चूक ठरते. (कारण ' षष्ठी ' सू० ७०२ ह्या सूत्रात सामान्यतः कारकाचा किंवा कारकविशेषाचा निर्देश केला नसून देखील, त्या सूत्राला भाष्यकारानीं ही परिभाषा लावली आहे. दुसरे कारण असे कीं,) इतर सूत्राशी एकवाक्यतापन्न होऊन त्या सूत्राचा अर्थ करून देण्यास उपयोगी पडणारी अशा प्रकारची ही परिभाषा नाही ज्याप्रमाणे ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र कार्यव्यवस्थापक आहे त्याचप्रमाणे ही परिभाषा देखील कार्यांची व्यवस्था लावून देणारी आहे. त्यामुळे जेथे सूत्रात सामान्यत कारकग्रहण केले आहे किंवा कारकविशेषाचे ग्रहण केले आहे तेथेच ही परिभाषा लागते असा अर्थ ह्या परिभाषेतून मुळीच काढता येत नाहीं. (' तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ' ' तस्मादित्युत्तरस्य ह्या परिभाषा, ज्या सूत्रात सप्तमीनिर्देश अथवा पञ्चमीनिर्देश करून कार्य सांगितले आहे त्या सूत्रांशीं जशा एकवाक्यतापन्न होऊन त्या सूत्राचा अर्थ योग्य रीतीने करून देण्याच्या उपयोगी पडतात तशा प्रकारची प्रकृत परिभाषा नाही ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' हे सूत्र ज्याप्रमाणे कोणते कार्य प्रथम करावे व कोणते नंतर करावे अशा प्रकारची व्यवस्था लावून देणारे सूत्र आहे त्याच तऱ्हेची ही परिभाषा आहे—म्हणजे कृदन्ताशीं प्रथम समास करावा, नतर कृदन्ताचे ठिकाणी सुबुत्पत्ति अथवा स्त्रीप्रत्ययोत्पत्ति करावी असा केवळ कार्यक्रम सांगणारी ही परिभाषा आहे)

परिभाषा ७७

ननूगिदचामित्यत्र धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियमेनाधातोरेव नुमि सिद्धेऽधातुग्रहण व्यर्थमत आह—

'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातो. ' सू० ३६१ हे सूत्र, धातूला जर नुमागमरूपी उगित्कार्य करणे असेल तर ते केवळ 'अञ्चु' धातूलाच होऊं शकते असा नियम सांगणारे सूत्र असल्यामुळे, जो धातु नाहीं अशाच उगिताला 'नुम्' कार्य होते हे आपोआपच सिद्ध होते व त्यामुळे, 'अधातो·' ह्या शद्वाचे वरील सूत्रात केलेले ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहते, म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिः ॥ ७७ ॥

"सूत्रात, जो सद्य स्थितिदर्शक नाही असा शब्द वापरला असल्यास, तो पूर्वस्थितिदर्शक आहे असे समजावे"

तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायसिद्धेयम् ।

'तत्तद्वचनसामर्थ्यन्यायानें' ही परिभाषा सिद्ध होते (कोणत्याहि वाक्यांत किंवा सूत्रात जेवढे म्हणून शब्द वापरले असतात ते सर्व शब्द अर्थबोधक असून, त्यापैकीं कोणताहि शब्द निरर्थक नसतो अशा तऱ्हेने प्रत्येक शब्दात असणाऱ्या स्वार्थद्योतनरूपी शक्तीमुळे ही परिभाषा सिद्ध होते. सारांश, सूत्रांत सांगितलेला प्रत्येक शब्द अर्थबोधक असल्यामुळे, जर तो शब्द सद्य.स्थितिदर्शक होत नसेल तर तो पूर्वकालिकस्थिति दर्शविणारा शब्द आहे असे समजावे, व तो शब्द सूत्रात व्यर्थ घातला आहे असे समजू नये ही परिभाषा असल्यामुळे, 'उगिदचाम्' ह्या सूत्रातील 'अधातो.' हा शद्ब जरी सद्य स्थितीला लागू पडणारा नाही तरी तो निरर्थक न मानतां, पूर्वस्थितिबोधक आहे असे समजावे)

तत्सामर्थ्याद्धातुभूतपूर्वस्यापीत्यर्थेन गोमत्यते· क्विपि गोमानित्यादौ नुम्सिद्धिः । नामीत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टा ॥ ७७ ॥

प्रत्येक शद्वात असे स्वार्थद्योतनरूपी सामर्थ्य असल्यामुळे 'अधातोः' हा शद्ब पूर्वस्थितिबोधक आहे असा अर्थ करावा, व तसा अर्थ केल्यास, 'गोमत्यति' ह्या धातूला 'क्विप्' प्रत्यय करून 'गोमत्' असा शद्ब सिद्ध झाल्यावर, त्याचे ठिकाणीं नुमागमाची सिद्धि होते. ('सुप आत्मन. क्यच्' सू० २६५७ ह्या सूत्राने 'गोमत्' शद्वाला 'क्यच्' प्रत्यय केल्यास, 'गोमन्तमात्मनः इच्छति = गोमत्यति असे रूप सिद्ध होते. 'सनाद्यन्ता धातवः' सू० २३०४ ह्या सूत्राने, 'क्यच्' प्रत्ययान्ताला धातुसंज्ञा प्राप्त होते; कारण, 'क्यच्' सनादिमध्ये पठित आहे 'गोमत्य' ह्या क्यजन्त धातूहून 'क्विप् च' सू० २९८३ ह्या सूत्राने 'क्विप्' प्रत्यय केल्यास आर्धधातुक

'क्विप्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळें, 'गोमत्य' ह्यांतील 'य' चा 'यस्य हलः' सू० २२३१ व 'अतो लोप' सू. २३०८ ह्या सूत्रांनी लोप होऊन, व तसेंच 'क्विप्=व्' चा 'वेरपृक्तस्य' सू० ३७५ ह्या सूत्रानें लोप होऊन, 'गोमत' असें रूप सिद्ध होतें. नंतर 'गोमत+सु' अशा स्थितींत. 'सु' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' सू० ४२५ ह्यानें उपधादीर्घ करून, नंतर 'उगिदचां' सू० ३६१ ह्यानें नुमागम करून, व 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू० २५२ ह्यानें सुलोप करून, व 'संयोगान्तस्य लोपः' सू० ५४ ह्यानें अन्त्य तकाराचा लोप करून, 'गोमान्' असें रूप सिद्ध होतें आतां येथे अशी शंका उत्पन्न होते की, 'गोमत्+सु' अशा स्थितींत, 'गोमत्' हा शब्द 'क्विप्'-प्रत्ययान्त असल्यामुळें, 'सनाद्यन्ता धातवः' सू० २३०४ ह्या सूत्रान्वयें तो धातु-संज्ञक आहे, मग त्याला 'उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः' सू० ३६१ ह्या सूत्रानें नुमागम कसा व्हावा? ह्या शंकेचें उत्तर ही परिभाषा देते, व तें उत्तर हें आहे कीं, जरी सांप्रतकाळीं 'सु' प्रत्यय लावतेवेळीं 'गोमत्' शब्द 'क्विप्' प्रत्ययान्त अस-ल्यामुळे, धातुसंज्ञक आहे व त्याला 'अधातु' मानता येत नाहीं तरी, 'क्यच्, क्विप्' प्रत्यय होण्यापूर्वी, 'गावो विद्यन्ते यस्य' असा 'मतुप्' प्रत्ययान्त 'गोमत्' शब्द अधातु होता व त्या शब्दाच्या या पूर्वकालिक 'अधातु' संज्ञेचा आश्रय करून व त्यायोगानें त्याला 'अधातु' असें मानून नुमागम करावा म्हणूनच बालमनोरमेंत असें म्हटलें आहे कीं, 'क्यजाचारक्विबन्तत्वेनन्तर धातुत्वे सत्यपि क्यजाद्युत्पत्तेः पूर्वमधातु-त्वसत्त्वान्नुम् निर्बाधः' पहा बालमनोरमा द्वितीयावृत्ति पान १९६ कित्येक वैयाकरण असें म्हणतात कीं ही परिभाषा 'काकवद्देवदत्तस्य गृहम्' या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली आहे, व चित्रप्रभेंत त्या न्यायाचें खालीं दिल्याप्रमाणें वर्णन केलें आहे, 'लोके यथा देवदत्तीयगृहोपरितनकाकोड्डयनेन काकवदिति व्यवहारो यथा वा केन-चिद्देवदत्तेन स्वीयगृहे विक्रीतेऽन्येन क्रीतेऽपि देवदत्तगृहमिति व्यवहारस्तथा शास्त्रेऽपि तत्त्वाभावे भूतपूर्वगत्या तद्व्यवहार इति लोकन्यायसिद्धेयम्।'—म्हणजे देवदत्ताच्या घरावर जरी आतां कावळे बसत नाहींत तरी त्या घरावर पूर्वी कावळे बसत होते म्हणून पूर्वकालीन वस्तुस्थितीचा आश्रय करून त्या घराला 'काकवद्देवदत्तस्य गृहम्' असें म्हणतात किंवा देवदत्तानें आपलें स्वतःचें घर दुसऱ्यास विकून टाकलें तरी तें घर पूर्वी देवदत्ताचें असल्यामुळें, देवदत्ताचें घर असें लौकिक व्यवहारांत म्हणण्याचा प्रचार आहे त्याचप्रमाणे व्याकरणशास्त्रात देखील पूर्वकालीन वस्तुस्थितीचा आश्रय करून, सद्यःस्थिति भिन्न असली तरी, तसा ('पूर्वस्थित्यनुरूप') व्यवहार केला जातो अशा रीतीनें ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे.) 'नामि' ६–१–६ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यांत ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ७८

(' अनेकमन्यपदार्थे ' सू० ८३० असें सूत्र असल्यामुळे, बहुव्रीहिसमासानें केवळ अन्यपदार्थांचेंच ग्रहण होईल व समासातील अवयवांचें ग्रहण होणार नाहीं. पण तसें झाल्यास, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ या स्थलीं ' सर्व ' शब्दास सर्वनामसंज्ञा न होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टळावी म्हणून ही परिभाषा सांगतात.)

बहुव्रीहौ तद्गुणसंविज्ञानमपि॥ ७८ ॥

" सूत्रांत बहुव्रीहिसमास वापरला असल्यास, कोठें कोठें त्या समासानें त्या समासांतील अवयवाचें देखील ग्रहण होतें "

अपिनाऽतद्गुणसंविज्ञानम्। तेषां गुणानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं विशेष्यान्वयित्वमिति तदर्थः ॥

या परिभाषेत ' अपि ' हा शब्द वापरला असल्यामुळे, अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहीचें देखील ग्रहण होतें—म्हणजे कोठें कोठें बहुव्रीहिसमासानें त्याचा विशेष्य जो अन्यपदार्थ त्याचेंच ग्रहण होतें व समासातील अवयवाचें ग्रहण होत नाहीं समासाचे गुण—म्हणजे अवयव—जेथे विशेष्यामध्यें—म्हणजे अन्यपदार्थामध्ये—अन्वित असतात त्याला तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात. (व जेथे समासातील अवयव विशेष्यात अन्वित नसतात त्याला अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि म्हणतात)

यत्र समवायसंबन्धेन सबन्ध्यन्यपदार्थस्तत्र प्रायस्तद्गुणसंविज्ञानम्। अन्यत्र प्रायोऽन्यत् ॥ लम्बकर्णचित्रगू उदाहरणे। सर्वादीनि जक्षित्यादय इति चोदाहरणे। सर्वनामसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ७८ ॥

(या पंक्तींतील ' समवाय ' हा शब्द संयोगाचें उपलक्षण आहे. म्हणून या पंक्तींचा अर्थ असा करावा कीं) जेथे बहुव्रीहिसमासाचा विशेष्य जो अन्यपदार्थ व त्या समासाचे अवयव या दोहोमध्यें समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध असतो तशा ठिकाणीं बहुव्रीहिसमास बहुधा तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि असतो. इतर स्थलीं—म्हणजे जेथें अन्यपदार्थ व बहुव्रीहिसमासाचे अवयव या दोहोत समवायसंबंध किंवा संयोगसंबंध नसून इतर प्रकारचा संबंध असतो तशा ठिकाणीं—बहुव्रीहिसमास बहुधा अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि असतो. (' लम्बकर्णमानय ' या उदाहरणात लांबकान्या पुरुषाचा त्याच्या कानांशीं समवायसंबंध आहे, म्हणून या स्थलीं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमास होतो, व जसा लांबकान्या पुरुषाचा आनयनक्रियेंत अन्वय होतो त्याचप्रमाणे त्याच्या कानांचाहि त्या क्रियेंत अन्वय होतो—म्हणजे लांबकान्या पुरुष त्याच्या कानासह आणला जातो त्याचे कान त्याचे ठिकाणीं समवायसंबंधानें अन्वित असल्यामुळे त्याला त्याच्या

कानाशिवाय आणणे शक्य नाहीं. 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' या उदाहरणात ऋत्विजाचा त्याच्या लाल पागोट्याशीं संयोगसंबंध आहे. म्हणून येथे देखील जसा ऋत्विजाचा प्रचरणक्रियेत अन्वय होतो तसाच त्याच्या लाल पागोट्याचा देखील त्या क्रियेत अन्वय होतो, व त्या वाक्याचा अर्थ असा होतो कीं ऋत्विज लाल पागोटे घालून यज्ञमंडपांत संचार करितात परंतु वरील पक्तीत 'प्रायः' असा शब्द वापरला असल्यामुळे कोठे कोठे अन्यपदार्थ व समासातील अवयवात संयोग किंवा समवाय-संबंध असून देखील अवयवाचे ग्रहण होत नाही व अशा ठिकाणीं अतद्गुणसंविज्ञानबहु-व्रीहि होतो जसे 'लम्बकर्णो भोज्यताम्' किंवा 'चित्रवासा भोज्यताम्' या उदाहर-णांपैकी प्रथम उदाहरणात समवायसंबंध व द्वितीय उदाहरणात संयोगसंबंध आहे तरी, कानाना किंवा कपड्याना जेव घालणे अशक्य असल्यामुळ, अशा ठिकाणीं केवळ अन्यपदार्थांचाच भोजनक्रियेत अन्वय होतो व समासातील अवयवाचा भोजनक्रियेत अन्वय होत नाही 'चित्रगुमानय' या उदाहरणात रंगीबेरंगी गाईंचा त्याच्या माल-काशी जो संबंध आहे तो संयोग किंवा समवायसंबंध नसून स्वस्वामिभावसंबंध आहे. म्हणून या स्थली अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि होतो व आनयनक्रियेत गाईंचा अन्वय न होतां, विशेष्यरूपी अन्यपदार्थांचाच–म्हणजे गाईंच्या मालकाचाच–अन्वय होतो. तथापि 'अन्यत्र प्रायोऽन्यत्' या पक्तींत देखील 'प्रायः' हा शब्द घातला असल्या-मुळे हे स्पष्ट होते कीं, कोठें कोठे बहुव्रीहिसमासाच्या अवयवात व अन्यपदार्थांत संयोग किंवा समवायसंबंध नसून देखील तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि होतो जसे 'तरुणवत्सा गां ददाति' येथे गाईचा तरुणवत्साशीं जन्यजनकभावसंबंध आहे. तरी पण येथें तद्गुण संविज्ञानबहुव्रीहि होतो व जसा गायीचा दानक्रियेत अन्वय होतो तसाच तिच्या तरुण वासराचाहि दानक्रियेत अन्वय होतो. सारांश वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होतें कीं, कोठें तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि करावा व कोठे अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि करावा हे संदर्भा-वरूनच निश्चित करतां येते.) लंबकर्ण व चित्रगु हीं अनुक्रमें तद्गुणसंविज्ञान व अत-द्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिचीं लौकिक उदाहरणे होत. 'सर्वादीनि सर्वनामानि' व 'जक्षि-त्यादयः षट्' हीं अनुक्रमें तद्गुणसंविज्ञान व अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहिसमासाचीं शास्त्रीय उदाहरणे आहेत. ('सर्वादीनि सर्वनामानि' सू० २१३ ह्या सूत्रांतील 'सर्वादीनि' हा तद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि आहे, कारण सर्वनामसंज्ञा 'सर्व' शब्दाला देखील लागते असा सूत्रार्थ आहे. पण 'जक्षित्यादयः षट्' सू० ४२८ ह्या स्थलीं, 'जक्षित्यादयः' हा अतद्गुणसंविज्ञान बहुव्रीहि आहे. कारण 'षट्' ह्या अन्यपदार्थांत 'जक्ष्' धातु समाविष्ट नसून 'षट् धातवोऽन्ये, जक्षितिश्च सप्तमः एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः' असा सूत्रार्थ आहे) सर्वनामसंज्ञाविधायकसूत्रावरील (१-१-२७) भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा ७९

ननु वदःसुपि क्यप् चेति चेनानुकृष्टस्य यतो भुवो भावे इत्यत्राप्यनुवृत्तिः स्यादत आह—

' वद सुपि क्यप् च ' सू० २८५४ ह्या सूत्रांत चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या (ओढून जवळ आणलेल्या) 'यत्' ह्या प्रत्ययाची 'भुवो भावे'या उत्तरसूत्रात अनुवृत्ति होण्याचा प्रसङ्ग येतो ('अचो यत्' सू २८४२ ह्या सूत्रातून, 'यत्' हा प्रत्यय, 'वद. सुपि क्यप् च ' सू० २८५४ ह्या सूत्रात, चकाराने अनुकृष्ट केला आहे त्यामुळ ' वद् ' धातूला ' क्यप् ' व ' यत् ' प्रत्यय होतात असा सूत्रार्थ होतो ' भुवो-भावे' सू० २८५५ हे सूत्र 'वद सुपि क्यप् च' ह्या सूत्राच्या लगेच पुढचे सूत्र आहे ह्या सूत्रांत ' वद सुपि क्यप् च ' ह्या मत्रातून जशी ' क्यप् ' ची अनुवृत्ति होते तशीच, पूर्वसूत्रांत चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या ' यत् ' प्रत्ययाची देखिल अनुवृत्ति होण्याची आपत्ति येते तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

चानुकृष्टं नोत्तरत्र ॥ ७९ ॥

" पूर्वसूत्रातून उत्तरसूत्रात चकाराने अनुकृष्ट केलेल्या पदाची अनुवृत्ति, त्या उत्तरसूत्राच्या पुढील सूत्रांत, होत नाही "

(ही परिभाषा असल्यामुळे ' भुवो भावे ' ह्या सूत्रात ' यत् ' प्रत्ययाची अनुवृत्ति होत नाहीं)

णमुल्यनुवर्तमानेऽव्ययेऽयथाभिप्रेतेति सूत्रे पुनर्णमुल्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् । अन्यथा क्त्वा चेति वदेत् । तद्धि उत्तरत्रोभयोः सम्बन्धार्थम् ।

' स्वादुमि णमुल् ' सू० ३३४७ ह्या पूर्वसूत्रांतून ' अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ' सू० ३३८१ ह्या उत्तरसूत्रात ' णमुल् ' ची अनुवृत्ति होत असून देखील, त्या उत्तरसूत्रात पुन्हा 'णमुल्' चे ग्रहण केले आहे, ते ह्या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, ' क्त्वा च ' असे म्हटले असते. (पण ' क्त्वा च ' असे म्हटले असते तर, ही परिभाषा असल्यामुळे, ' तिर्यच्यपवर्गे ' सू० ३३८२ ह्या उत्तरसूत्रांत ' णमुल् ' ची अनुवृत्ति झाली नसती, केवळ क्त्वाची अनुवृत्ति झाली असती) दोहोंचीहि—म्हणजे ' क्त्वा ' व ' णमुल् ' ह्याची ' तिर्यच्यपवर्गे ' ह्या उत्तरसूत्रांत अनुवृत्ति व्हावी म्हणून, ' क्त्वाणमुलौ ' असें म्हटले आहे; आणि ' णमुल्' चे पुन्हा ग्रहण केले आहे. (व अशा रीतीने केलेले ' णमुल्' चें ग्रहण ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते.)

उदाहरणानि स्फुटानि । इदमनित्यम् । अत एव तृतीया च होरित्यत्र चानुकृष्टाया अपि द्वितीयाया अन्तरान्तरेणेत्यत्र सम्बन्धः ।

ह्या परिभाषेची वाटेल तेवढी उदाहरणे (अष्टाध्यायीत) सांपडतात. ही परिभाषा अनित्य आहे, आणि म्हणूनच, ('कर्मणि द्वितीया' सू० ५६७ ह्या सूत्रातून) 'तृतीया च होश्छन्दसि' सू० ५६८ ह्या सूत्रांत 'द्वितीया' हें पद चकाराने अनुकृष्ट झालेलें असून देखील 'अन्तरान्तरेण युक्ते' सू० ५४५ ह्या उत्तरसूत्रांत अनुवृत्त झालें आहे. (ही परिभाषा नित्य असती तर चकाराने अनुकृष्ट केलेलें 'द्वितीया' हें पद उत्तरसूत्रांत अनुवृत्त व्हावयास नको होतें.)

लुटि च क्लृप इति सूत्रस्थेनानुवृत्त्यर्थकसकलचकारप्रत्याख्यानेन विरुद्धेयम्। व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्त्योर्निर्वाह इति तदाशयः॥ कुलिजाल्लुक्खौ चेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च। तत्र हि द्विगोः ष्ठंश्चेति सूत्रात् ष्ठनस्तत्र चेनाप्यनुकृष्टस्य खोऽन्यतरस्यामित्यस्य चानुवृत्तिं स्वीकृत्य लुक्खौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यानम् ॥ ७९ ॥

'लुटि च क्लृपः'–१-३-९३ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत (पूर्वसूत्रांतून उत्तरसूत्रांत) अनुवृत्ति व्हावी ह्या हेतूने ठिकठिकाणी सूत्रांत वापरलेल्या सर्व 'च' शब्दाचें भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केलें आहे. त्यामुळे ही परिभाषा भाष्यविरुद्ध ठरते. त्या भाष्याचा आशय हा आहे की, (पूर्वसूत्रातून उत्तरसूत्रांत पदाची) अनुवृत्ति करावी किंवा अनुवृत्ति न करितां निवृत्ति करावी हें व्याख्यानावरूनच ठरवावें. (ही परिभाषा अनित्य मानली असल्यामुळे ती कोणत्या सूत्राच्या विषयांत नित्य मानावी व कोणत्या सूत्राच्या विषयांत अनित्य मानावी ही अडचण सदैव उपस्थित होणार, व त्या अडचणीच निवारण करण्याकरितां, अखेरीस व्याख्यानाचाच आश्रय केला पाहिजे. म्हणून ही परिभाषा असण्याची काहीच गरज नाही, व 'स्वरितेनाधिकारः' या भाष्यसिद्धान्तान्वये, ज्याची अनुवृत्ति करणे आहे ते पद स्वरित केल्यावर सर्व अडचणी दूर होतात. असे केल्याने पाणिनीय सूत्रांत असलेला चकार व्यर्थ ठरतो हे खरे आहे. पण तो केवळ अदृष्टार्थप्रयोजनक आहे असें मानावें.) त्याचप्रमाणे 'कुलिजाल्लुक्खौ च' ५-१-५५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्याहि विरुद्ध ही परिभाषा आहे. कारण त्या सूत्रांत 'द्विगोः ष्ठंश्च' सू० १७२० ह्या पूर्वसूत्रातून 'ष्ठन्' ची अनुवृत्ति भाष्यकारांनीं केली आहे, व तसेंच 'द्विगोः ष्ठंश्च' ह्या सूत्रांतील चकाराने 'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्' सू० १७१९ ह्या पूर्वसूत्रांतून अनुकृष्ट केलेल्या 'खोऽन्यतरस्याम्' ह्या पदाची देखील अनुवृत्ति 'कुलिजात् लुक् खौ च' सू० १७२१ ह्या सूत्रांत केली आहे. (व अशा तऱ्हेनें 'ष्ठन्' व 'खोऽन्यतरस्याम्' ह्या दोहोंचीहि अनुवृत्ति 'कुलिजात् लुक्खौ च' ह्या सूत्रांत करून, त्या सूत्रांत असलेल्या) 'लुक्खौ च' ह्या शब्दाचें प्रत्याख्यान केले आहे.—(म्हणजे 'कुलिजात्' एवढेंच सूत्र पुरे आहे असे भाष्यकारांनी म्हटले आहे. ही परिभाषा भाष्यकारास मान्य

असती तर त्यांनीं असें केले नसते. साराश, प्रकृतपरिभाषा, भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे, स्वीकारार्ह नाही)

परिभाषा ८०

नन्वनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोतीत्यत आह—

अनुदात्तादि किंवा अन्तोदात्त शब्दानंतर कांहीं कार्य करणें सूत्रांत सांगितले असल्यास, जेथे व्यञ्जनादि किंवा व्यञ्जनान्त शब्द असेल तेथे, सूत्रात सांगितलेले कार्य होऊं नये असा प्रसङ्ग येईल (तो न यावा) म्हणून ही परिभाषा सागतात:—

स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८० ॥

" जेथे सूत्रात स्वराला उद्देशून काहीं कार्य सांगितले असेल तशा ठिकाणीं व्यञ्जन नाहींच असे समजावे. "

स्वरोद्देश्यके विधावित्यर्थः ॥ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्विति सूत्रे पृथिव्यादिपर्युदासोऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा पृथिव्यादीनामनुदात्तादित्वाभावादप्राप्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ॥ धर्मिग्राहकमानादेव च स्वरोद्देश्यकविधिविषयमिदम् ।

' ज्या सूत्रात स्वराला उद्देशून कांहीं कार्य सागितलें आहे तेथे' असा या परिभाषेतील 'स्वरविधौ ' ह्या शब्दाचा अर्थ आहे ' नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु' सू० ३८७६ ह्या (' देवताद्वन्द्वांत, पृथिव्यादि शब्द खेरीज करून उत्तरपद अनुदात्तादि असल्यास दोन्ही पदाना प्रकृतिस्वर होत नाही ' असा अर्थ सांगणाऱ्या) सूत्रांतील ' अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ' हा पृथिव्यादि शब्दांचा पर्युदास ह्या परीभाषेचा ज्ञापक आहे.(या पर्युदासांत निर्दिष्ट असलेलीं ' पृथिवी, रुद्र, पूषन् मन्थिन् ' हीं सर्व प्रातिपदिकें ' फिषोऽन्त उदात्तः ' फिट् सू० १ या सूत्रान्वये अन्तोदात्त असल्यामुळें, ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' सू० ३६५० या सूत्रान्वये अनुदात्तादि आहेत) ही परिभाषा न मानल्यास, पृथिव्यादिकांचा पर्युदास व्यर्थ ठरेल; कारण पर्युदासांत असलेले ' पृथिवी ' इत्यादि सर्व शब्द व्यञ्जनादि असल्यामुळें, अनुदात्तादि मानले जाऊं शकणारच नाहींत, व त्यामुळें 'नोत्तरपदे' हें सूत्र तशा स्थलीं लागूच पडणार नाहीं. (पण पर्युदास सांगितला असल्यामुळे, हें स्पष्ट होते कीं, स्वरविधीत व्यञ्जन नाहीं असें समजलें पाहिजे, व अशा रीतीनें हा पर्युदास ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ह्या परिभाषेचा ज्ञापक जो पर्युदास वर सांगितला आहे त्यावरून हें देखील सिद्ध होतें

की, ही परिभाषा स्वराला उद्देशून ज्या सूत्रांत काही कार्य सांगितलें आहे तशाच सूत्रांना लागू पडते (केवळ स्वरविधायक–म्हणजे अमुक स्वर व्हावा एवढेच सांगणारें–सूत्र असल्यास तशा सूत्राला ही परिभाषा लागत नाहीं.)

अत एव शतुरनुमो नद्यजादी अचः कर्तृयकीत्यादावजादी अच इत्यादेश्चारितार्थ्यम् ।

(स्वराला उद्देशून जेथें कार्य सांगितलें आहे तेथेच ही परिभाषा लागू पडते असा नियम आहे,) म्हणूनच, ' शतुरनुमो नद्यजादी ' सू० ३७१९ व ' अच कर्तृयकि ' सू० ३६७८ इत्यादि सूत्रांत ' अजादी ' व ' अच. ' हे शब्द चरितार्थ ठरतात. (' शतुरनुमो नद्यजादी ' व ' अच· कर्तृयकि' हीं दोन्हीं सूत्रें केवळ स्वरविधायक सूत्रें आहेत स्वराला उद्देशून–म्हणजे उद्देश्यकोटींत स्वराचा अनुवाद करून–कार्य सांगणारीं हीं सूत्रें नाहींत त्यामुळे ह्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाहीं, आणि म्हणूनच, ' अजादि ' व ' अच ' हे शब्द पाणिनीला मुद्दाम वरील सूत्रांत घालावे लागले; व ते शब्द घातले असल्यामुळे, असा अर्थ होतो की, अजादि ' शस् ' विभक्तीला उदात्त स्वर होतो, व तसेच अजन्त धातूपुढें ' कर्तरि यक् ' प्रत्यय असल्यास त्या धातूला आद्युदात्त स्वर होतो अशा केवळ स्वरविधायक सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडली असती तर ' अजादि ' ' अच. ' हे शब्द सूत्रात घालण्याचें काहींच कारण नव्हतें, कारण, ह्या परिभाषेप्रमाणें ' व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' असें मानल्यास, प्रत्येक विभक्तिप्रत्यय अजादि व प्रत्येक धातु अजन्त मानली गेली असती तसें न व्हावें म्हणून ही परिभाषा केवळ स्वरविधायक सूत्रास लाविली जात नाहीं, व त्यामुळें ' अजादी ' व ' अच ' हे शब्द चरितार्थ ठरतात.)

अत एव राजवतीत्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वादव्यन्तत्वादन्तोऽवत्या इति स्वरो न उदश्वित्वानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यामिति मतुबुदात्तत्वं च नेत्याकरः ॥

(केवळ स्वरविधायक सूत्रांस ही परिभाषा लागत नाहीं) म्हणूनच, भाष्यात असें म्हटलें आहे कीं, ' राजवती ' इत्यादि स्थलीं, (' न लोप. प्रातिपदिकान्तस्य ' सू० २३४ ह्या असिद्धकाण्डांतील सूत्रानें होणारा) नलोप असिद्ध असल्यामुळें, ' राजवती ' हा शब्द ' अवत्यन्त ' समजतां येत नाहीं, व त्यामुळें ' अन्तोऽवत्या. ' सू० ३७०६ ह्या सूत्रानें होणारा अन्तोदात्त स्वर त्या शब्दास होत नाहीं. (' अन्तोऽवत्या. ' हे केवळ स्वरविधायक सूत्र आहे. त्या सूत्रास जर ही परिभाषा लागू पडली असती तर, 'राजवती' ह्यातील ' न् ' लोप जरी असिद्ध आहे व तो झालाच नाहीं असें मानलें पाहिजे तरी, ह्या परिभाषेप्रमाणें, 'न् ' हें व्यञ्जन 'राजवती' ह्या शब्दात नाहींच असें समजून, 'राजवती' हा शब्द अवत्यन्त शब्द आहे असें मानता आलें असतें, व ' अन्तोऽवत्या. ' ह्या सूत्रान्वये अन्तोदात्त स्वर प्राप्त झाला असता.) तसेंच भाष्यांत

असेहि सांगितले आहे कीं, ' उदश्वित्वान् ' ह्या स्थलीं, ' ऱ्हस्वनुड्भ्यां मतुप् ' सू० ३७२२ ह्या सूत्रान्वये, मतुपाला उदात्त स्वर होत नाहीं. (' ऱ्हस्वनुड्भ्यां मतुप् ' हे केवळ स्वरविधायक सूत्र असल्यामुळे, त्याला ही परिभाषा लागत नाहीं त्यामुळे, ' उदश्वित् ' येथील अन्त्य तकार नाही व ऱ्हस्वान्तानंतर ' मतुप् ' आहे असे मानता येत नाही, व मतुपाला उदात्त स्वर करिता येत नाहीं, आणि ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' सू० ३७०९ ह्या सूत्रान्वये असणारे त्याचे अनुदात्तत्व कायम राहते)

स्पष्टं चेदं समासस्येति सूत्रे भाष्ये ॥ उच्चैरुदात्त इति सूत्रे कैयटस्त्वियमनावश्यकी समभिव्याहृताज्झुपरागेण हलोऽप्युदात्तादिवद्‌वभासात्तदुपपत्तेरित्याह । तत्र भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ॥ ८० ॥

वर जे सांगितले आहे ते सर्व ' समासस्य ' ६ १-२२३ ह्या सुत्रावरील भाष्यांत स्पष्टपणे सांगितले आहे. परंतु ' उच्चैरुदात्तः ' १ २-२९ ह्या सुत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटाने असें म्हटले आहे कीं, ही परिभाषा मानण्याचे कांहीं कारण नाही, कारण व्यञ्जनाबरोबर जो अच् उच्चारला जातो त्या अचाच्या स्वराने ते व्यञ्जन (जपाकुसुमाजवळ ठेवलेला स्फटिक जसा उपरक्त होतो त्याप्रमाणे) उपरक्त होत असल्यामुळें, उपपत्ति लागते (म्हणजे त्या व्यञ्जनाचे ठिकाणी देखील तो स्वर भासमान होत असल्यामुळे, अनुदात्तादि, अन्तोदात्त ह्या सञ्ज्ञा हलादि हलन्त शब्दास देखील लागू पडतात, व अशा रीतीने ही परिभाषा नसून देखील काम भागते) त्या सूत्रावरील भाष्यांत देखील हे ध्वनित केले आहे.

परिभाषा ८१

नन्वेवमपि राजदृषदित्यादौ समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं षकाराकारस्य न स्यादत आह—

मागील परिभाषा स्वीकारली तरी, ' राजदृषद् ' इत्यादि स्थलीं, ' समासस्य ' सू० ३७३४ ह्या सूत्रान्वये 'ष' ह्यांतील अकाराला अन्तोदात्तत्वाची प्राप्ति होऊं शकणार नाहीं. (' समासस्य अन्तः उदात्तः स्यात् ' असा ' समासस्य ' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे ' राज्ञः दृषद् राजदृषद् ' ह्या तत्पुरुष समासांत, ' द् ' हा अन्त्यवर्ण असल्यामुळे तो उदात्त होईल. ' द् ' च्या लगेच मागें असलेल्या ' ष ' तील अकार अन्त्यवर्ण नसल्यामुळें, तो उदात्त होऊं शकणार नाहीं. तसे न व्हावें,) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥ ८१ ॥

" व्यञ्जनाला स्वराची प्राप्ति झाली असतां, ते व्यञ्जन नाहींच असे समजावें "

(व्यञ्जनाला प्राप्त झालेला स्वर त्याच्या लगेंच पूर्वी किंवा पुढें असणाऱ्या अचास होतो ही परिभाषा असल्यामुळें, नकार उदात्त न होता, त्याच्या पूर्वी असलेल्या 'प' मधील 'अ' उदात्त होतो.)

अस्याश्च यतोऽनाव इति सूत्रेऽनावितिप्रतिषेधो ज्ञापकः । नाव्यमित्यत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यो यश्चाकारस्तद्योग्यो नासावादिरिति स प्रतिषेधोऽनर्थकः ॥ न चादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टान्तरतमाज्रूपोऽस्त्विति वाच्यम् । तथा सति निमित्तभूतद्व्यचकत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनादुदात्तत्वाप्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ स्पष्टा चेयं समामन्येति सूत्रे भाष्ये ॥ ८१ ॥

'यतोऽनाव' सू० ३७०१ ह्या सूत्रांतील 'अनाव' हा प्रतिषेध ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ('नौ' शब्दाचें 'यत्' प्रत्ययान्त रूप खेरीज करून, इतर 'यत्' प्रत्ययान्त द्व्यचक शब्दाचा आदि उदात्त होतो असा 'यतोऽनाव.' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे 'नाव्यम्' हा शब्द 'यत्' प्रत्ययान्त आहे. 'तार्यम्' ह्या अर्थांत, 'ना' शब्दाला 'नौवयोधर्म' सू० १६४३ ह्या सूत्राने 'यत्' प्रत्यय होतो, व 'वान्तो यि प्रत्यये' सू० ६३ ह्या सूत्रानें, 'औ' चे जागीं 'आव्' असा आदेश होऊन 'नावा तार्यम् नाव्यम्' असे द्व्यचक 'यत्' प्रत्ययान्त रूप होतें. 'अनाव.' असा प्रतिषेध असल्यामुळे, 'नाव्यम्' ह्यांतील आद्यच् उदात्त होत नाहीं हा प्रतिषेध ह्या परिभाषेचा ज्ञापक कसा आहे हें आता ग्रन्थकार सांगतात.) 'नाव्यम्' ह्यात आदिवर्ण 'न्' आहे तो हल् असल्यामुळे, स्वर पावण्यालायक नाहीं. त्यापुढील आकार स्वर पावण्यालायक आहे. पण तो आदिवर्ण नाहीं (त्यामुळें त्याला उदात्त स्वराची प्राप्तिच नाही.) म्हणून 'अनाव' हा प्रतिषेध व्यर्थ ठरतो (परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे तो चरितार्थ ठरतो ह्या परिभाषेच्या अन्वये, 'नाव्यम्' येथील आकाराला उदात्त स्वर झाला असता, तो न व्हावा म्हणून, 'अनाव.' हा प्रतिषेध सूत्रात केला आहे, व अशा रीतीने तो ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो. आता, शंकाकार अशी शंका उपस्थित करतो कीं, 'अनाव' हा प्रतिषेध, इतर रीतीनें चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, ह्या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाहीं, व त्या प्रतिषेधाची इतर रीतीनें सार्थकता दाखविण्याच्या हेतूने शंकाकार असे म्हणतो कीं, सूत्रात 'अनाव.' असा प्रतिषेध जर नसता व 'यत.' एवढच सूत्र केलें असते तर, त्या सूत्राने 'नाव्य' येथील) आदि नकाराचे जागीं स्थानसाम्याने अत्यन्त सदृश अशा उदात्तस्वरयुक्त अज्रूपी ऌकार या वर्णान्तराचा आदेश करण्याची आपत्ति आली असती. (कारण 'ऌतुलसानां दन्ताः' ह्यानें ऌकार व तवर्ग ह्याचे स्थानसाम्य सांगितलें आहे ती आपत्ति टाळण्याकरिता 'अनाव' हा प्रतिषेध केला आहे आणि तो अशा रीतीनें चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ह्या परिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाही, असे शंकाकाराचे म्हणणे आहे पण) हें म्हणणें बरो-

बर नाहीं. कारण नकाराचे जागी 'ल' असा आदेश केल्यास उदात्तस्वर होण्याचे निमित्त जें द्व्यच्कत्व त्याचा नाश होईल व 'उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वम्' या न्याया-न्वये उदात्तस्वराची प्राप्तीच होणार आहे (कारण 'न्' चे जागी 'ल' असा आदेश केल्यास, 'नाव्य' हा द्व्यच्क शब्द त्र्यच्क होणार व आद्युदात्तस्वर प्राप्तीचे द्व्यच्करूपी निमित्त अशा रीतीने नष्ट झाल्यामुळे, 'नाव्य' ह्या स्थलीं आद्युदात्त स्वराची प्राप्तीच होणार नाहीं. म्हणून प्रतिषेध व्यर्थ ठरणार, पण ही परिभाषा असल्यामुळे, तो चरितार्थ ठरतो आता, कोणी असे म्हणेल कीं, 'तीन' ह्या संख्येत 'दोन' ही संख्या अंतर्भूत असल्यामुळे, 'नाव्य' हा शब्द त्र्यच्क झाला तरी, तो द्व्यच्क मानता येतो. पण हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण 'उत्तरा संख्या पूर्वां संख्या बाधते' असा न्याय आहे. ज्याला तीन मुलगे आहेत त्याला दोन मुलगे आहेत असे ज्याप्रमाणे म्हणता येत नाहीं त्याचप्रमाणे, त्र्यच्क शब्दाला द्व्यच्क म्हणता येत नाहीं,) ह्या संम्बधाने इतर ग्रन्थांत विस्तृत विवेचन केले आहे. 'समासस्य'–६–१–२२३ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे

परिभाषा ८२ व ८३

ननु पूरणगुणेति निषेधस्तव्यत्यपि स्यात्। दिव औदित्यौत्वं दिवेः क्विप्यपि स्यात्। तथा यतोऽनाव इति स्वरो ण्यत्यपि स्यात्। ऋदृशोऽङि गुण इति चङ्यपि स्यादत आह—

'पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन' सू० ७०५ ह्या सूत्रात 'तव्य' प्रत्ययान्त शब्दाचा षष्ठीशी समास होत नाहीं, असा जो निषेध सांगितला आहे तो 'तव्यत्' प्रत्ययास देखील लागेल, (व 'तव्यत्' प्रत्ययान्त 'कर्तव्य' शब्दाचा षष्ठीशीं 'स्वस्य कर्तव्यम् स्वकर्तव्यम्' असा समास होणार नाहीं) व तसेच 'दिव औत्' सू० ३३६ ह्या सूत्राने, 'सु' प्रत्यय पुढे असता, 'दिव्' ह्या शब्दाच्या अन्त्यवर्णाचे–म्हणजे वकाराचे–जागीं होणारा 'औ' हा आदेश, 'दिवु' ह्या धातूस 'क्विप्' प्रत्यय लागून होणाऱ्या 'दिव्' शब्दाच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं देखील होईल, आणि त्याचप्रमाणे 'यतोऽनावः' सू० ३७०१ ह्या सूत्राने द्व्यच्क 'यत्' प्रत्ययान्त शब्दास होणारा आद्युदात्त स्वर 'ण्यत्' प्रत्ययान्त द्व्यच्क शब्दाला देखील होईल, तसेंच 'ऋदृशोऽङि गुण.' सू० २४०६ ह्या सूत्राने, 'अङ्' प्रत्यय पुढे असता, होणारा गुण, 'चङ्' प्रत्यय पुढे आल्यास देखील, होईल (तसे न व्हावे) म्हणून ह्या दोन परिभाषा सांगतातः—

निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धस्य ॥ ८२ ॥

तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ॥ ८३ ॥

(प. नं. ८२) —" सूत्रात अनुबन्धरहित शब्द उच्चारला असल्यास, त्याने अनुबन्धसहित त्या शब्दाचें ग्रहण होत नाहीं. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' तव्य ' ह्या अनुबन्धरहित प्रत्ययाने ' तव्यत ' ह्या अनुबन्धसहित प्रत्ययाचे ग्रहण करितां येत नाही, ' तव्यत् ' येथे ' त् ' हा अनुबन्ध ' तित् ' स्वर होण्याकरिता लावला आहे हें लक्षात ठेवावे. तसेच ' दिव औत् ' यथे ' दिव् ' हे अव्युत्पन्न प्रातिपदिक असून त्याचा अर्थ ' स्वर्ग ' असा आहे. हा शब्द अनुबन्धरहित आहे. पण ' दिवु ' हा धातु उकारानुबन्धसहित आहे, व तो अनुबन्ध ' उदितो वा ' सू० ३३२८ ह्या सूत्रान्वये, ' क्त्वा ' प्रत्यय पुढे असता, विकल्पेकरून इडागम होण्याकरिता लावला आहे म्हणून ' दिव् ' ह्या अनुबन्धरहित शब्दाने अनुबन्धसहित ' दिवु ' धातूच्या ' क्विप् ' प्रत्ययान्त ' दिव् ' ह्या रूपाचे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ग्रहण होऊं शकत नाहीं. त्यामुळे ' अक्ष+दिव्+क्विप्+सु ' ह्या स्थली, ' च्छ्वोः शूठ् ' सू० २५६१ ह्या सूत्राने ऊठ् होऊन, ' अक्षद्यूः ' असे रूप होतें, ' दिव औत् ' ह्या सूत्राने वकाराचे जागीं ' औ ' असा आदेश होत नाही, व ' अक्षद्यौः ' असे रूप होत नाहीं.)

(प. नं. ८३) —" सूत्रांत एखादा शब्द विशिष्ट अनुबन्ध लावून उच्चारला असल्यास, तशा शब्दाने, तो अनुबन्ध व त्या बरोबर इतर अनुबन्ध लावून उच्चारलेल्या शब्दाचे ग्रहण होत नाही. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, ' यत् ' प्रत्ययाने ' ण्यत् ' प्रत्ययाचे, व तसेच ' अङ् ' प्रत्ययाने ' चङ् ' प्रत्ययाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं. ' यत् ' प्रत्ययात ' त् ' हा अनुबन्ध आहे. ' ण्यत् ' प्रत्ययात ' त् ' हा अनुबन्ध असून, ' ण् ' देखील दुसरा अनुबन्ध आहे. तसेच अङ् प्रत्ययात ' ङ् ' हा अनुबन्ध आहे, पण ' चङ् ' प्रत्ययांत ' ङ् ' हा अनुबन्ध असून, ' च् ' देखील दुसरा अनुबन्ध आहे.)

वामदेवाड्ड्यड्ड्याविति सूत्रे ड्यड्यतोर्ङित्वमनयोर्ज्ञापकम् । तद्धि ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र तयोरग्रहणार्थम् ॥ नञःपरस्य यदन्तस्योत्तरपदस्यान्त उदात्त इति तदर्थः । एवं चावामदेव्येऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति ॥

' वामदेवात् ड्यत् ड्यौ ' सू० १२१० ह्या सूत्रात सांगितलेले ' ड्यत् ' व ' ड्य ' हे प्रत्यय ङित् केले आहेत. त्याचे हे ङित्वकरण ह्या दोन्ही परिभाषांचे ज्ञापक आहे. हे प्रत्यय ङित् केले आहेत ह्याचे कारण हे कीं, ' ययतोश्चातदर्थे ' सू० ३८९० ह्या सूत्रांत सांगितलेल्या ' य ' व ' यत् ' प्रत्ययांनी त्यांचे ग्रहण होऊं नये. ' ययतोश्चातदर्थे ' ह्या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं, नञाच्या पुढें असलेल्या ' य ' प्रत्ययान्त व ' यत् ' प्रत्ययान्त उत्तरपदाचा अन्त्य स्वर उदात्त होतो. 'ड्य' व ' ड्यत् ' हे प्रत्यय ङित् केले असल्यामुळे, ('वामदेवेन दृष्टम् वामदेव्यम्, न वाम-

देव्यम् अवामदेव्यम् ' ह्या नञ् समासांतील ड्य प्रत्ययान्त ' वामदेव्य ' ह्या उत्तरपदांतील अन्त्यस्वर उदात्त न होतां, ' तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया ' सू० ३७३६ या सूत्राने,) ' अवामदेव्य ' ह्या स्थली अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरच होतो. (—म्हणजे ' नञ् = अ ' हा आद्यच् उदात्त होतो. ह्या परिभाषा जर नसत्या तर, ' अवामदेव्य' ह्या स्थलीं, 'ययतोश्चातदर्थे' हे सूत्र लागून अन्तोदात्त स्वर झाला असता तो न व्हावा म्हणून, डित्करण केले आहे. वरील अर्थाचा श्लोक भाष्यांत दिला आहेः—

' सिद्धे यस्येति लोपेन किमर्थं ययतौ डितौ ।
ग्रहणं मा तदर्थे भूद्वामदेव्यस्य नञ्स्वरे ' ॥

ह्या श्लोकाचा अर्थ असा आहे की, वामदेव शब्दाहून ' य ' ' यत् ' प्रत्यय केला तरी, ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्रानें अकाराचा लोप होऊन 'वामदेव्य' असे रूप सिद्ध होतेच मग पाणिनीने हे प्रत्यय सू० १२१० मध्ये डित् कां केले आहेत ? त्याचे कारण हे कीं, ' ययतोश्चातदर्थे ' ह्या सूत्रांतील ' य ' व ' यत् ' प्रत्ययानी त्याचे ग्रहण न व्हावे व अन्तोदात्त स्वर न होता, आद्युदात्त व्हावा.)

तन्मात्रानुबन्धकग्रहणे स चान्यश्चानुबन्धो यस्य तद्ग्रहणं नेत्यन्त्यार्थ. ॥

प० नं० ८३ चा अर्थ असा आहे कीं, सूत्रांत एक किंवा अधिक अनुबन्धांनीं युक्त असा शब्द उच्चारला असल्यास, त्या शब्दाने, त्या शब्दात असलेल्या अनुबन्धांनीं युक्त असून शिवाय इतर अनुबन्धांनीं युक्त असणाऱ्या शब्दाचे, ग्रहण होत नाहीं.

एते च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे दिव औदित्यादौ संचारितत्वात् ।

ह्या दोन्ही परिभाषा प्रत्ययाना व तसेच अप्रत्ययांना देखील लागू पडतात, कारण भाष्यकारानीं ' दिव औत् ' सू० ३३६ ह्या सूत्राचे ठिकाणी त्याचा उपयोग केला आहे. (अनुबन्धरहित ' दिव् ' हे प्रातिपदिक व अनुबन्धसहित ' दिवु ' धातूस ' क्विप् ' प्रत्यय होऊन क्विप्प्रत्ययान्त ' दिव् ' हे दोन्ही प्रत्यय नसून देखील, भाष्यकारांनीं त्यांना प० ८२ लावली आहे, हे वर सांगितलेच आहे. ह्यावरून हे सिद्ध होते कीं, अप्रत्ययांना देखील ह्या परिभाषा लागू पडतात.)

वर्णग्रहणे चानयोरप्रवृत्तिरिति स्पष्टमौङ आप इत्यत्र भाष्ये ।

जेथे सूत्रांत केवल वर्णाचे ग्रहण केले आहे तशा ठिकाणी ह्या परिभाषा लागू पडत नाहींत असे ' औङ आपः ' ७-१-१८ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत सांगितले आहे. (' औङ् ' ह्यांतील ङकार अनुबन्ध नव्हे, व तो अनुबन्ध नसल्यामुळे; ' औङ् ' म्हणजे ' औ ' वर्ण असे समजावे. कैयटाने स्पष्ट म्हटले आहे कीं, ' औङ इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्त्वसंदेहार्थो नानुबन्धार्थः ' सारांश 'औङ आपः ' ह्या

सूत्रांत अशा रीतीनें केवळ वर्णग्रहण केले असल्यामुळे, ' ओ ' ह्या वर्णानें जसे प्रथमाद्विवचनाच्या प्रत्ययाचे ग्रहण होतें तसेच द्वितीयाद्विवचनाच्या अनुबन्धसहित ' औट् ' प्रत्ययाचे देखील ग्रहण होते. येथें हे सांगणें जरूर आहे कीं, कांहीं तरी कार्य व्हावे किंवा न व्हावे ह्या हेतूनें लावलेल्या इत्संज्ञक वर्णास ' अनुबन्ध ' असे म्हणतात. जसें-कित्येक प्रत्ययाना ' क् ' किंवा ' ङ् ' हा अनुबन्ध लावला असतो. तो अनुबन्ध ह्या हेतूने लावला असतो कीं तसे कित् किंवा ङित् प्रत्यय पुढे असल्यास 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१६८ व २१८९ या सूत्रानीं प्राप्त होणारा गुण, ' क्ङिति च ' सू० २२१७ ह्या निषेधात्मक सूत्रान्वयें होऊं नये. तसेंच, कित्येक धातूंना धातुपाठात ' इ ' हा अनुबन्ध लावला आहे. तो अशा करिता कीं, ' इदितो नुम् धातोः ' सू० २२६२ ह्या सूत्रान्वयें, तशा धातूंना नुमागम व्हावा ' औङ् ' ह्यातील ङकार, कोणतेहि कार्य होण्याकरिता किंवा कोणत्याहि कार्याचा निषेध होण्याकरिता लावला नसल्यामुळे त्याला ' अनुबन्ध ' असे म्हणतां येत नाहीं ' उपदेशे अन्त्य हल् इत्सज्ञ स्यात् ' हे सांगणाऱ्या ' हलन्त्यम् ' सू० १ ह्या सूत्रान्वयें तो इत्संज्ञक वर्ण आहे. म्हणून ' औङ् ' शद्वानें केवळ ' ओ ' ह्या वर्णाचें ग्रहण होतें. ' औङ् ' ही प्रथमेच्या व द्वितीयेच्या द्विवचनाच्या प्रत्ययाची पूर्वाचार्यांची संज्ञा आहे, व त्या संज्ञेचा उपयोग ' औङ आपः ' ह्या सूत्रात पाणिनीनें केला आहे.)

येनानुबन्धेन सानुबन्धकत्वं द्व्यनुबन्धकत्वादि वा तदनुच्चारणे एवैषा धर्मिग्राहकमानात्, तेन जश्शसोरित्यत्र नैषेति निरनुबन्धकत्वात्त द्धितशस एवात्र ग्रहणं स्यादिति न शक्यम् ।

ह्या दोन परिभाषांचें जे ज्ञापक वर सांगितले आहे त्यावरून हे सिद्ध होतें कीं, जेथें अनुबन्धरहित शद्वास एक किंवा अनेक अनुबन्ध लावल्याने तो शद्व एकानुबन्धसहित किंवा अनेकानुबन्धसहित होतो तशाच ठिकाणीं ह्या परिभाषा लागू पडतात. असा नियम असल्यामुळे, ' जश्शसोः शि ' सू० ३१२ ह्या सूत्रास प्रथम परिभाषा नं. ८२ लागू शकत नाहीं, आणि त्यामुळे वरील सूत्रात सांगितलेल्या 'शस् ' प्रत्ययाने अनुबन्धरहित तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचेंच ग्रहण होऊं शकते अशी शंका मुळींच उत्पन्न होऊं शकत नाहीं. (' शस् ' प्रत्यय दोन प्रकारचा आहे एक ' शस् ' प्रत्यय अनुबन्धरहित तद्धित प्रत्यय आहे, व दुसरा ' श् ' ह्या अनुबन्धाने युक्त असा द्वितीया विभक्तीच्या बहुवचनाचा ' शस् ' प्रत्यय आहे आता कोणी असे म्हणेल कीं, ' निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य ' अशी परिभाषा असल्यामुळे, जेथें अनुबन्धरहित प्रत्ययाचे ग्रहण होऊ शकतें तेथे अनुबन्धसहित प्रत्ययाचे ग्रहण करूं नये, आणि म्हणून, ' जश्शसोः शि ' ह्या सूत्रात सांगितलेल्या ' शस् ' प्रत्ययाने, अनुबन्धरहित तद्धित 'शस्' प्रत्ययाचें ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे, अनुबन्धसहित द्वितीया विभक्तीच्या

बहुवचनाच्या ' शस् ' प्रत्ययाचे ग्रहण करणे बरोबर नाही पण ह्या शंकेत काहींच अर्थ नाही, कारण तद्धित अनुबन्धरहित ' शस् ' प्रत्यय असा नाही कीं ज्याला विभक्ति ' शस् ' प्रत्ययात असणारा ' श् ' हा अनुबन्ध लावला असता, त्याला विभक्ति- ' शस् ' प्रत्ययाचे रूप प्राप्त होईल. ' श् ' हा अनुबन्ध, अनुबन्धरहित तद्धित ' शस् ' प्रत्ययास लावला असतां, त्याचे ' श्शस् ' असे रूप होईल ' शस् ' असे जे विभक्ति प्रत्ययाचे रूप आहे तसे रूप, त्या तद्धित प्रत्ययाला ' श् ' हा अनुबन्ध लावल्याने येत नसल्यामुळे, ' जश्शसो शि. ' ह्या सूत्रातील ' शस् ' प्रत्ययाने, तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचे ग्रहण करिता येत नाहीं. दुसरें असेहि येथे म्हणता येईल कीं, ' जश्शसो. शिः ' ह्या सूत्रात ' जस् ' ह्या विभक्तिप्रत्ययाबरोबर ' शस् ' प्रत्यय उच्चारला असल्यामुळे, ' सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ' ह्या न्यायाने, तद्धित ' शस् ' प्रत्ययाचे ग्रहण न करिता, विभक्ति ' शस् ' प्रत्ययाचेच ग्रहण करणे योग्य आहे. ह्या वरील न्यायाचे येथे अवलंबन केले नसून, प. नं ८२ चा आधार दिला आहे ह्याचे कारण भैरवीत असे दिले आहे कीं, वरील न्याय-प. नं. ११२-लौकिकसिद्ध असून, प. नं ८२ ही ज्ञापकसिद्ध आहे, व लौकिकन्यायसिद्ध परिभाषेपेक्षा ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अधिक प्रबल असल्यामुळे ह्या ठिकाणी प० नं० ८२ चा आधार दिला आहे)

एवमन्त्यान्यतरानुबन्धोच्चारणे एव । तेन वनो र चेत्यादौ ङ्वनिप्क्वनिपोर्ग्रहणसिद्धिः ।

(ह्या परिभाषेच्या ज्ञापकावरून हे देखील सिद्ध होते कीं,) प० नं० ८३ अशाच ठिकाणीं लागू पडते कीं, जेथे दोन पैकीं एक अनुबन्ध उच्चारला आहे. असे आहे म्हणूनच 'वनो र च' सू० ४५६ ह्या सूत्रातील 'वन्' शद्बाने ङ्वनिप्' व 'क्वनिप्' ह्या दोहोंचेहि ग्रहण होते. (' वन् ' असा स्वतंत्र अनुबन्धरहित प्रत्यय पाणिनीने कोठेंहि सांगितला नाहीं आणि म्हणूनच दीक्षितांनीं ' वन्निति ङ्वनिप्क्वनिब्वनिपां सामान्यग्रहणम् ' असें म्हटले आहे. साराश ' वनो र च ' ह्या सूत्रात, ' वन् ' असा सामान्य उच्चार केला असल्यामुळे, ह्या ठिकाणी प० नं० ८२ व ८३ लागू पडत नाहींत. ' वन् ' असा निरनुबन्धक प्रत्यय पाणिनीने सांगितला असता तर, प० नं० ८२ लागू पडती. ' वन् ' ह्यात, ' ङ्वनिप् ' व ' क्वनिप् ' ह्यांत असलेला कोणताहि अनुबन्ध नसल्यामुळे, प० नं० ८३ लागू पडत नाहीं, हे उघड आहे)

एकानुबन्धकग्रहणे संभवतीति त्वर्थो न भाष्यादिग्म्यमन इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८२ ॥ ॥ ८३ ॥

(कित्येक वैयाकरणानीं प. नं. ८३ चा अर्थ असा केला आहे की,) 'सूत्रांत उच्चारलेल्या शद्बाने ज्या शद्बाला एक अनुबन्ध लागला आहे अशा शद्बाचे ग्रहण संभवत

असल्यास, ज्या शब्दाला दोन अनुबन्ध लागले आहेत अशा शब्दाचें, ग्रहण करूं नये.' पण हा अर्थ भाष्यकारादिकांना संमत नाहीं. (कारण 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' ८-३-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं, 'वन उपसंख्यानम्' असें वार्तिक पठित करून ह्या वार्तिकाचें 'प्रातरित्वः' असें उदाहरण दिलें आहे. 'प्रातरेति इति प्रातरित्वा' ह्या ठिकाणीं, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' सू० २९८० ह्या सूत्रानें, 'इण्' धातूस 'क्वनिप्' प्रत्यय होऊन 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' सू० ३६२८ ह्या सूत्रानें सम्बुद्धीचें रूप करतेवेळीं रुत्व होतें 'वन उपसंख्यानम्' ह्या वार्तिकांत अनुबन्धरहित 'वन्' शब्दाचें ग्रहण केलें आहे. ह्या 'वन्' शब्दानें एकानुबन्धसहित 'वनिप्' प्रत्ययाचें ग्रहण संभवत असून देखील, भाष्यकारांनीं द्व्यनुबन्धसहित 'क्वनिप्' प्रत्ययाचें ग्रहण केलें आहे. म्हणून वर सांगितलेला अर्थ भाष्याशीं असंगत असल्यामुळें, ग्राह्य नाहीं.)

परिभाषा ८४

ननु कुटीर इत्यादौ स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानां प्रकृतितो लिङ्गवचनानुवृत्तेर्न्यायप्राप्तत्वात्पुंस्त्वानुपपत्तिरप्कल्पमित्यत्र नपुंसकत्वैकवचनयोरनुपपत्तिश्चेत्यत आह—

'कुटीर' इत्यादि स्थलीं, ('कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' सू० २०४३ ह्या सूत्रानें, 'र' प्रत्यय) स्वार्थें होत असल्यामुळें आणि 'स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यनुवर्तन्ते'—म्हणजे प्रकृतिच्या लिङ्गवचनाप्रमाणे स्वार्थिकप्रत्ययान्त प्रकृतीचें लिङ्गवचन असतें असा न्याय असल्यामुळें. 'कुटीर' येथें पुंस्त्व होणार नाहीं (कारण 'कुटी' ह्या स्त्रीलिङ्ग प्रकृतीला स्वार्थिक 'र' प्रत्यय झाला असल्यामुळें, 'कुटीर' हा शब्द, 'कुटी' शब्दाप्रमाणे, स्त्रीलिङ्ग होईल) तसेंच. (नित्य स्त्रीलिङ्ग बहुवचनान्त 'अप्' शब्दास 'ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः' सू० २०२२ ह्या सूत्रानें, स्वार्थिक 'कल्पप्' प्रत्यय लावून, 'ईषदूनाः आपः') 'अप्कल्पम्' असें नपुंसकलिङ्गी एकवचनान्त रूप होणार नाहीं. (स्त्रीलिङ्ग बहुवचनाचें रूप होईल. तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

क्वचित्स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ॥ ८४ ॥

" कोठें कोठें स्वार्थिक प्रत्यय झाल्यावर, ज्या प्रकृतीला तो प्रत्यय झाला आहे त्या प्रकृतीच्या लिङ्गवचनांहून भिन्न असें स्वार्थिकप्रत्ययान्त प्रकृतीचें रूप होतें."

णच्च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रियामित्युक्तिरस्या ज्ञापिका। अन्यथा कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति स्त्रियामेव विधानात्किं तेन॥ स्पष्टा चेयं बह्वच्विधायके भाष्ये ॥ ८४ ॥

' णचः स्त्रियामञ् ' सू० ३२१६ ह्या सूत्रांत असलेला ' स्त्रियाम् ' हा शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर, ' स्त्रियाम् ' हा शब्द वरील सूत्रांत घालण्याची कांहींच गरज नव्हती कारण ' कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ' सू० ३२१५ ह्या सूत्राने, स्त्रीलिङ्गांतच ' णच् ' प्रत्यय होत असतो (तरी पण ' णचः स्त्रियामञ् ' ह्या सूत्रांत पुन 'स्त्रियाम्' हा शब्द घातला आहे ह्यावरून हे सिद्ध होते की, कोठे कोठें स्वार्थिक प्रत्यय लागल्यानंतर, प्रकृतीच्या लिङ्गांत फरक पडतो, तो फरक ' अञ् ' प्रत्यय लागला असतां, न व्हावा, व प्रकृतीचे स्त्रीलिङ्गरूप कायम राहावे म्हणून ' स्त्रियाम् ' हा शब्द ' णचः स्त्रियाम् ' ह्या सूत्रात घातला आहे, आणि अशा रीतीने तो शब्द ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ' विभाषा सुपो बहुच्पुरस्तात्तु ' ५-३-६८ ह्या [illegible] भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ८५

ननु सुपथी नगरीति युवोरनाकाविति सूत्रभाष्योदाहृत इनः स्त्रियामिति कप्स्यादत आह—

' युवोरनाकौ ' ७-१-१ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, ' सुपथी नगरी ' असा प्रयोग आढळतो. वास्तविक ' सुपथी ' ह्या स्थली, ' इनः स्त्रियाम् ' सू० ८९० ह्या सूत्रान्वये, ' कप् ' प्रत्यय केला पाहिजे होता (तो कां केला नाही हे कळावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

समासान्तविधिरनित्यः ॥ ८५ ॥

" ज्या सूत्रांत समासान्तप्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे ते सूत्र अनित्य समजावे."

(व असे सूत्र अनित्य असल्यामुळे, कोठे कोठे समासान्त प्रत्यय होत नाही. ह्यामुळें ' सुपथी ' ह्या स्थली समासान्त ' कप् ' प्रत्यय झाला नाही)

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे इत्यन्तोदात्तत्वायांश्वादिषु राजञ्शब्दपाठोऽस्या ज्ञापकः । अन्यथा टचैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे किं तेन । द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्द्धस्विति स्वरविधायके भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ ८५ ॥

' प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ' सू ३९२७ ह्या सूत्रात सांगितलेल्या ' अंश्वादि ' गणांत, अन्तोदात्तत्व होण्याकरितां, ' राजन् ' शब्दाचा पाठ केला आहे, व तो पाठ ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, अंश्वादिगणांत 'राजन्'

शब्दाचा पाठ करण्याची काहींच गरज नव्हती कारण 'टच्' प्रत्यय होऊन अन्तोदात्तत्व आलेच असते (तत्पुरुष समासात 'प्रति' हे अव्यय पूर्वावयव असून अंश्वादिगणात पठित असलेला शब्द चरमावयव असल्यास तो समास अन्तोदात्त होतो असा 'प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे. 'राजन्' शब्द तत्पुरुष समासाच्या अन्तीं असल्यास, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' सू० ७८८ ह्या सूत्राने समासान्त 'टच्' प्रत्यय होत असतो व त्यामुळे 'चितः' सू० ३७१० ह्या सूत्रान्वये, समास अन्तोदात्त होतोच. असे असून, 'राजन्' शब्द अंश्वादिगणात का पठित केला आहे? त्याचे उत्तर हे की, ह्या परिभाषेप्रमाणे समासान्तविधि अनित्य असल्यामुळे, कोठे कोठे 'राजन्' शब्द समासाच्या अन्तीं असून देखील, 'टच्' प्रत्यय होणार नाही, व तो न झाल्यास, 'चितः' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होणार नाही, व समास अन्तोदात्त होणार नाही पण तो समास अन्तोदात्त होणे इष्ट असल्यामुळे अंश्वादिगणात 'राजन्' शब्दाचा समावेश केला आहे, व अशा रीतीने त्या शब्दाचा अंश्वादिगणात केलेला पाठ ह्या परिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु' ६-२-१९७ ह्या स्वरविधायक सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा पठित केली आहे.

परिभाषा ८६

ननु शतानीत्यादौ नुमि कृते षट्संज्ञा प्राप्नोति ततश्च लुक् स्यात्तथोपादास्तेत्यत्रात्त्वे कृते स्थाघ्वोरिच्च इतीत्त्वं प्राप्नोत्यत आह—

'शतानि' इत्यादि स्थलीं, नुमागम केल्यावर 'षट्' संज्ञा प्राप्त होऊन (इकाराचा) लुक् होईल, तसेच, 'उपादास्त' ह्या स्थलीं, आत्व केल्यावर, 'स्थाघ्वोरिच्च' सू० २३८९ ह्या सूत्राने इत्व होईल ('शत + जस्' अशा स्थितीत, 'जश्शसोः शिः' सू० ३१२ ह्या सूत्राने 'जस्' च्या जागीं 'शि'–म्हणजे 'इ'–असा आदेश होतो, नंतर, 'शि सर्वनामस्थानम्' सू० ३१३ ह्या सूत्राप्रमाणे 'शि' हे सर्वनामस्थान असल्यामुळे, 'नपुंसकस्य झलचः' सू० ३१४ ह्या सूत्राने नुमागम होऊन 'शतन् + इ' अशी स्थिति होते. 'शत' ह्या सख्यावाचक शब्दाचें अशा रीतीने 'शतन्' असे नान्त रूप झाले असता, 'ष्णान्ता षट्' सू० ३६९ ह्या सूत्रानें, 'शतन्' ह्याला 'षट्' संज्ञा प्राप्त होऊन, 'षड्भ्यो लुक्' सू० २६१ ह्या सूत्राने 'जस्' व 'शस्' च्या जागीं होणाऱ्या 'शि' (इ) ह्या आदेशाचा लुक् पावला आहे. तसेच उपपूर्वक 'दीङ् क्षये' ह्या दिवादिगणातील धातूचें लुङाचे रूप करतेवेळीं, 'उप+अ+दी+सिच्–त' अशा स्थितीत, 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' सू० २५०८ ह्या सूत्राने, 'दी' ह्यांतील ईकाराचे

आत्व झाले असतां, ' उप+अ+दा+सिच्+त ' अशी स्थिति होते. अशा रीतीने ' दी ' चा ' दा ' झाला असतां, ' दाधाघ्वदाप् ' सू० २३७३ ह्या सूत्राने त्या ' दा ' ला ' घु ' संज्ञा प्राप्त होते, व ' स्थाघ्वोरिच्च ' सू० २३८९ ह्या सूत्राने ' दा ' ह्यांतील आकाराला इत्वाची प्राप्ति होते असे झाले असता, ' शतानि ' व ' उपादास्त ' अशी रूपें सिद्ध होऊ शकणार नाहीत, व विकृत रूपे सिद्ध होतील तसे न व्हावे,) म्हणून ही परिभाषा सागतात.—

सँन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य ॥ ८६ ॥

" दोहोंच्या संबन्धामुळे सूत्रात सागितलेल्या एखाद्या कार्याची प्रवृत्ति झाली असतां, ते झालेले कार्य, त्या संबन्धाच्या नाशाचे कारण होऊं शकत नाहीं—म्हणजे त्या संबन्धाचा नाश करणाऱ्या कार्याचे निमित्त होऊ शकत नाहीं, व तशा कार्याची प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं ",

(' शतानि ' ह्या उदाहरणात ' शत ' ही नपुंसक अजन्त प्रकृति व पुढे असलेले ' इ ' हे सर्वनामस्थान ह्या दोहोंच्या संबन्धामुळे, ' नपुंसकस्य झलच ' ह्या सूत्राने नुमागम कार्य झाले आहे. ते कार्य ' ष्णान्ता षट् ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ देत नाहीं, कारण ' शतन् ' ह्याला ' षट् ' सञ्ज्ञा प्राप्त झाल्यास, ' षड्भ्यो लुक् ' ह्या सूत्राने इकाराचा लोप होणार, व तो लोप झाल्यास, ' शत+इ ' ह्याचा सयोग नष्ट होणार त्याचप्रमाणे, ' उपादास्त ' ह्या उदाहरणात, ' उप+अ+दी+सिच्+त ' ह्यातील 'दी' व ' सिच् ' ह्या दोहोंच्या संबन्धामुळे ' मीनातिमिनोतिदीङा ल्यपि च ' ह्या सूत्राने ' दी ' ह्यातील इकाराचे जागीं झालेले आत्वरूपी कार्य ' स्थाघ्वोरिच्च ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं, कारण ते सूत्र प्रवृत्त झाल्यास, ' दा ' ह्यातील आकाराचे इत्व होईल, व अङ्ग ह्रस्व होईल, आणि त्यामुळें, ' ह्रस्वादङ्गात् ' सू० २३६९ ह्या सूत्राने सिचाचा लोप होईल व तो लोप झाल्यास, ' दा+सिच् ' ह्याचा संयोग नष्ट होईल.)

सन्निपातो द्वयोः सम्बन्धस्तन्निमित्तो विधिस्तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्यानिमित्तम् ॥ उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वमिति न्यायमूलैषा ।

' सन्निपात ' म्हणजे दोहोंचा संबंध. त्या संबंधामुळे झालेले कार्य, त्या सम्बन्धाचा नाश करणाऱ्या कार्याचे निमित्त (कारण) होत नाहीं (म्हणजे तशा सम्बन्धाचा नाश करणाऱ्या कार्याची प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं.) ज्याच्यामुळे अस्तित्व प्राप्त झाले आहे त्याच्याशी विरोध करणें अयोग्य आहे ह्या लौकिक न्यायाच्या पायावर ही परिभाषा रचली आहे.

अत एवात्र सन्निपातशब्देन न पूर्वपरयोः सम्बन्ध एव किंतु विशेष्यविशेषणसान्निपातोऽपि गृह्यते । अत एव ग्रामणि कुलमित्यादौ नपुंसकह्-

त्वत्वेऽपि ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुग्न । प्रातिपदिकाजन्तत्वसन्निपातेन जातस्य ह्रस्वस्य तद्विघातकत्वात् । तुक्यजन्तत्वविघातः स्पष्ट एव ॥ न चार्थाश्रयत्वेन ह्रस्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वम् । अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणस्योक्तत्वात् ।

(ही परिभाषा लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली आहे) म्हणूनच, 'एक पूर्वी असणारे व त्यापुढे दुसरे असणारे ह्या दोहोंचा–म्हणजे पूर्व व पर ह्याचा–संयोग' एवढाच 'सन्निपात' शब्दाचा अर्थ होत नसून, 'विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध' असा देखील त्या शब्दाचा अर्थ होतो (कारण 'सन्निपात' ह्याचा अर्थ एकत्र येणे हा आहे, व विशेषण आणि विशेष्य हे एकत्र आले असता सन्निपात होतोच.) आणि तसा देखील अर्थ होतो म्हणूनच, 'ग्रामणि कुलम्' इत्यादि उदाहरणात, ('ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू० ३१८ ह्या सूत्राने) ह्रस्वत्व झाले तरी ते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊ देत नाही, व तुक्कार्य होऊ देत नाही. ('ग्राम+नी+क्विप्+सु' अशा स्थितीत, 'स्वमोर्नपुंसकात्' सू० ३१९ ह्या सूत्राने सुलोप होतो, व 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' सू० ३१८ ह्या सूत्राने, 'नी' ह्यातील ईकाराचा ह्रस्व होतो ह्या सूत्राचा अर्थ 'क्लीबे अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य ह्रस्वः स्यात्' असा आहे येथे 'अजन्तस्य' हे विशेषण व 'प्रातिपदिकस्य' हे विशेष्य आहे, आणि ह्या विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धामुळे, 'नी' ह्यातील ईकाराला ह्रस्व कार्य झाले आहे. हे ह्रस्व कार्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं, व 'तुक्' कार्य होऊ देत नाहीं; कारण 'तुक्' झाल्यास, प्रातिपदिक हलन्त होईल व त्याचे अजन्तत्व नष्ट होईल, व त्यामुळें) 'अजन्तस्य प्रातिपदिकस्य' असा जो विशेषणविशेष्यभावसम्बन्ध होता व ज्यामुळें ह्रस्व कार्य झाले तो सम्बन्ध नष्ट होईल म्हणून ह्रस्व कार्य, (विशेषणविशेष्यभावरूप) सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या 'तुक्' कार्याच्या प्रवृत्तीचे, कारण होत नाहीं 'तुक्' झाल्यास, ('ग्रामणित्' असे हलन्त रूप होईल व त्यामुळे,) प्रातिपदिकाचें अजन्तत्व नष्ट होईल हे स्पष्ट आहे कोणी असें म्हणेल की, ('ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' ह्या सूत्रान्वयें, नपुंसकत्वरूपी) अर्थाच्या आश्रयामुळें–म्हणजे त्या अर्थाला मानून–होणारें ('ग्रामणी' ह्यांतील ईकाराचा ह्रस्व होणें हें) ह्रस्व कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध–म्हणजे झालेंच नाहीं–असे (प० नं० ५० प्रमाणें) मानले पाहिजे, (व तसे मानल्यास, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' हे सूत्र प्रवृत्तच होऊं शकत नाहीं, व तुगागम होऊं शकत नाहीं.)–पण हे म्हणणे बरोबर नाहीं; कारण पूर्वी सांगितलेच आहे कीं, अर्थाला मानून होणारे कार्य बहिरङ्ग असते असा पक्ष स्वीकारतां येत नाहीं.

किं च षत्वतुकोरसिद्ध इत्येतद्बलात्कृतितुग्ग्रहणाच्च तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेः ॥

दुसरे असे की, 'षत्वतुकोरसिद्ध' सू० ३३३३ ह्या सूत्रात 'तुक्' ग्रहण केले असल्यामुळे, व तसेच 'नलोप सुप्स्वरसञ्ज्ञातुग्विधिषु कृति' सू० ३१२ ह्या सूत्रात) 'कृति तुक्' ग्रहण केले असल्यामुळे, हे सिद्ध होते कीं, तुग्विधि करितांना, बहिरङ्ग परिभाषा लागू पडत नाही (षत्व किंवा तुग्विधि करिताना, एकादेश असिद्ध समजावा असा 'षत्वतुकोरसिद्ध' ह्या सूत्राचा अर्थ आहे 'अधि+इ+क्त्वा' ह्या स्थली, 'अधि+इत्वा' ह्यांचा समास होऊन 'अधी+क्त्वा' अशी स्थिति झाली असता, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' सू० ३३३२ ह्या सूत्राने 'क्त्वा' चे जागी 'ल्यप्' होतो, व 'ल्यप्' हा पित् कृत् प्रत्यय असल्यामुळे, 'इ' ह्या ऱ्हस्व धातूला मानून तुक् प्राप्त होतो. पण 'अधि+इत्वा' ह्याचा समास होऊन, 'अक सवर्णे दीर्घ' ह्या सूत्राने दीर्घ ईकाररूपी एकादेश झाल्यामुळे ऱ्हस्वत्व नष्ट झाले आहे, व 'तुक्' प्राप्ति नाहीं, पण 'तुक्' होणे इष्ट आहे, म्हणून एकादेश असिद्ध–म्हणजे झालाच नाही–असे समजून तुगागम करावा वास्तविक पहिले असता, 'ल्यप्' प्रत्ययाला मानून होणारे तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग आहे, व दोन पदात असणाऱ्या वर्णद्वयाला मानून होणारे एकादेशरूपी कार्य बहिरङ्ग आहे म्हणून एकादेशरूपी कार्य असिद्ध ठरून, तुगागमरूपी अन्तरङ्ग कार्य होऊं शकते असे असून देखील, ज्याअर्थी पाणिनीने 'षत्वतुकोरसिद्ध' ह्या सूत्रात 'तुक्' ग्रहण केले आहे त्यावरून हे सिद्ध होते की, 'तुक्विधि' करितांना, बहिरङ्ग परिभाषा नं० ५० लागू पडत नाही. दुसरे असे की, 'नलोप सुप्स्वरसंज्ञा तुक्विधिषु कृति' ह्या सूत्रात, 'कृति तुक्' ग्रहण केले आहे त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की, कृत् प्रत्यय पुढे असतां, 'ऱ्हस्वस्य पिति कृति तुक्' ह्या सूत्राने तुगागम करतेवेळीं, 'नलोप प्रातिपदिकान्तस्य' सू० २३६ ह्या सूत्राने होणारा नलोप असिद्ध–म्हणजे झाला नाही असे–समजावा म्हणूनच 'वृत्र +हन्+क्विप्+भ्याम्' ह्या स्थली, जरी 'हन्' ह्यातील नलोप होतो व 'ह' असा ऱ्हस्वान्त शब्द राहतो, व 'क्विप्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, त्याला तुगागमाची प्राप्ति होते तरी, नलोप झाला नाहीं असे समजावे लागत असल्यामुळें 'ह' ला तुगागम होत नाहीं, व 'वृत्रहद्भ्याम्' असे रूप न होता, 'वृत्रहभ्याम्' असे रूप होते. वास्तविक पाहिले असता, 'भ्याम्' ह्या पलीकडे असणाऱ्या निमित्तामुळे पदसंज्ञा प्राप्त होऊन नलोप रूपी कार्य झाले आहे, त्यामुळे तें बहिरङ्ग ठरते, व जवळ असणाऱ्या 'क्विप्' प्रत्ययाला मानून होणारे तुगागमरूपी कार्य अन्तरङ्ग ठरते त्यामुळे परिभाषा ५० प्रमाणे, नलोपरूपी कार्य आपोआपच असिद्ध ठरते. असे असून देखील, 'नलोप सुप्स्वर' ह्या सूत्रात 'कृति तुक्' ग्रहण केले आहे ह्यावरूनहि हे सिद्ध होते की, 'तुक्' विधि करितांना, परिभाषा नं० ५० लागू पडत नाही)

सर्वविध्रसंनिपातग्रहणादेव वर्णाश्रय· प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्येतत्परिभाषादोषनिरूपणावसरे वार्तिककृतोक्तम् ।

ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'सन्निपात' शब्दाने सर्वप्रकारच्या सन्निपातांचे (–म्हणजे पूर्वपरसन्निपात व तसेच विशेषणविशेष्यभावरूप सन्निपात ह्या दोन्ही प्रकारच्या सन्निपातांचे) ग्रहण होत असल्यामुळेच, व निःसंशयपणे, (ही परिभाषा नित्य मानल्यास,) कोणकोणते दोष उपस्थित होतील हे सांगतेवेळी, असे म्हटले आहे की, 'वर्णाला मानून होणारा प्रत्यय त्या वर्णाच्या नाशाचे कारण होऊ शकणार नाही.' जसे–'दक्ष–इञ्' येथे, 'अत इञ्' सू० १०९५ ह्या सूत्राने होणारा 'इञ्' प्रत्यय, 'दक्ष' ह्यातील 'अ' वर्णाला मानून होत असल्यामुळे ही परिभाषा नित्य मानल्यास, तो प्रत्यय 'यस्येति च' सू० ३११ ह्या सूत्रान्वये 'अ' वर्णाच्या नाशाचे कारण होऊ शकणार नाही, व तो 'अ' वर्णाचा नाश करू न शकल्यास 'दाक्षि' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊ शकणार नाही. हा दोष दाखवितेवेळी वार्तिककाराने–म्हणजे सिद्धान्तीने–विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात देखील असतो असे गृहीत धरले आहे. अशा प्रकारचा सन्निपात जर वार्तिककाराला मान्य नसता तर वर दर्शविलेला प्रकारचा दोष दाखविता आलाच नसता. कारण 'अत इञ्' ह्या सूत्रान्वये जो 'इञ्' प्रत्यय होतो तो, पूर्वी काही असणे व त्याच्यापुढे काही असणे अशा प्रकारच्या पूर्वपरसन्निपाताला मानून होणारा नसून, 'अदन्तस्य प्रातिपदिकस्य' ह्या विशेषणविशेष्यभावाला मानून होणारा आहे. सारांश, विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपाताचा देखील, ह्या परिभाषेत वापरलेल्या 'सन्निपात' शब्दात समावेश होतो हे वरील सिद्धान्तभाष्यावरून स्पष्ट होते)

न हि प्रत्ययः पूर्वपरसन्निपातनिमित्तकः स एव च सन्निपातशब्देन गृह्यत इति मत्वा न प्रत्ययः सन्निपातनिमित्तक इति शङ्कायां तदभ्युपेत्यैवाङ्गसंज्ञा तन्निमित्तं स्यादित्येकदेशिनोक्तमिति न तद्भाष्यविरोधः ।

(आता, शंकाकार वरील सिद्धान्तभाष्यावर अशी शंका घेतो की,) प्रत्यय जो होत असतो तो मागे काही असणे व पुढे काही असणे अशा प्रकारच्या सन्निपातामुळे होत नसतो, व पूर्वपरसन्निपातच ह्या परिभाषेत अभिप्रेत आहे. (विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या परिभाषेत अभिप्रेत नाही, त्यामुळे तुम्ही–म्हणजे सिद्धान्ती ह्यानीं–दाखविलेला दोष येऊं शकत नाही. ह्या शंकेचे उत्तर देताना, सिद्धान्ती, शंकाकाराचेच म्हणणे तेवढ्यापुरते बरोबर मानून ती शंका खोडतेवेळीं असे म्हणतो की, अदन्तप्रकृति व 'इञ्' प्रत्यय ह्यांच्या 'सन्निपातामुळे यस्मात् प्रत्ययविधिः' सू० १९० या सूत्रान्वये प्रकृतीला प्राप्त झालेली) अङ्गसंज्ञा ('दाक्षि' ह्या उदाहरणात, 'यस्येति च' ह्या सूत्रान्वये, अकारलोपाचें) निमित्त होऊं शकणार नाही. (व तुझी–म्हणजे शंकाकाराची–शंका बरोबर मानली तरी, अकारलोप होऊं शकत नाही, व आम्ही–म्हणजे सिद्धान्ती ह्यानी–दाखविलेला दोष कायम राहतोच म्हणून तुझी शंका व्यर्थ आहे. येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, उत्तर देतेवेळी, सिद्धान्तीने विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्नि-

पात न मानतां, प्रकृतिप्रत्ययरूप पूर्वपरसन्निपात मानूनच उत्तर दिले आहे म्हणून उत्तरभाष्य आपातत पूर्वभाष्याच्या विरुद्ध दिसते ह्यावर ग्रन्थकार असे म्हणतात की, भाष्यकारांनी शंकाकाराचे मत घटकाभर खरें मानून त्याची शका खोडताना जे उत्तर दिले आहे ते वास्तविक सिद्धान्तीचे उत्तर नसून) एकादेशीची उक्ति आहे, व त्यामुळे पूर्वीच्या सिद्धान्तभाष्याशीं काही विरोध येत नाहीं. (व विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात देखील ह्या परिभाषेंतील ' सन्निपात ' शद्धांत समाविष्ट आहे हे सिद्धान्त-भाष्यावरून स्पष्ट होते)

किं चैवं शैवो गार्ग्यो वैनतेय इत्यादावप्यङ्गसंज्ञाया लोपनिमित्तत्व-नापत्त्या वर्णाश्रय इत्यस्य वैयर्थ्यम् ॥

दुसरे असें कीं (' अङ्गसंज्ञा वर्णविचालस्य अनिमित्तं स्यात् ' ही एकदेश्युक्ति न मानली व ' वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्य अनिमित्तं स्यात् ' ह्या सिद्धान्तोक्तीचा अर्थ ' अङ्गसञ्ज्ञा वर्णविचालस्य अनिमित्तं स्यात् ' असा केला तर,) ' शैव ,' ' गार्ग्यः, ' ' वैनतेयः ' इत्यादि स्थलीं देखील, अङ्गसंज्ञानिमित्तामुळे लोप होणार नाही व ' वर्णाश्रय प्रत्यय वर्णविचालस्य अनिमित्तं स्यात् ' हे म्हणणे व्यर्थ ठरेल. (' शिवस्य अपत्यं शैव ' येथे, ' शिवादिभ्योऽण् ' सू ११९५ ह्याने ' अण् ' प्रत्यय होतो. ' गर्गस्य गोत्रापत्य=गार्ग्य ' येथे, ' गर्गादिभ्यो यञ् ' सू० ११०७ ह्या सूत्राने ' यञ् ' प्रत्यय होतो. ' विनतायाः अपत्यं=वैनतेयः ' येथे, ' स्त्रीभ्यो ढक् ' सू. ११२३ ह्या सूत्राने ' विनता ' ह्या स्त्रीप्रत्ययान्त शद्बाहून ' ढक् ' प्रत्यय होऊन ' आयनेयी ' सू० ४७५ या सूत्रान्वये, ' ढ् ' चे जागीं ' एय् ' असा आदेश होतो वरील तिन्ही उदाहरणांत, वर्णाला मानून प्रत्यय झाला नसून, शद्बाला मानून प्रत्यय झाला आहे– म्हणजे वर्णाश्रय अथवा वर्णनिमित्तक प्रत्यय झाला नसून, शद्बाश्रय अथवा शद्बनिमि-त्तक प्रत्यय झाला आहे प्रत्यय लावला असतां, ' शिव, ' ' गर्ग ' व ' विनता ' ह्यांना ' यस्मात्प्रत्ययविधि. ' सू० १९९ ह्या सूत्रान्वये अङ्गसंज्ञा प्राप्त होते, व प्रत्यय लागल्यामुळे प्राप्त झालेली अङ्गसंज्ञा, अङ्ग+प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपाताच्या नाशाला, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, कारणीभूत होऊं शकणार नाहीं, व ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सूत्रानें, तद्धितप्रत्यय पुढे असतांना होणारा, अकाराचा व आकाराचा लोप होणार नाही, आणि त्यामुळे ' शैवः,' ' गार्ग्य., ' 'वैनतेय.' अशीं रूपे सिद्ध होणार नाहींत. तसें झाल्यास, ' वर्णाश्रय. प्रत्यय. वर्णविचालस्य अनिमित्त स्यात् ' हे म्हणणे अनाव-श्यक ठरेल, कारण वार्तिककारानें, ही परिभाषा नित्य मानल्यास, जो दोष दाखविला आहे तो ज्या ठिकाणीं वर्णाला मानून प्रत्यय होतो तेवढ्यापुरताच दाखविला आहे. त्यामुळें जेथे शद्बाला मानून प्रत्यय होणे सांगितले आहे तशा ठिकाणी ही परिभाषा लागूच पडत नाहीं हें सिद्ध होते; कारण तशा ठिकाणीं वार्तिककाराच्या मते प्रकृति-प्रत्ययरूपी सन्निपाताचा, ' एकदेशविकृतमनन्यवत् ' ही परिभाषा असल्यामुळें,

विघात होत नाहीं. पण जर विशेषणविशेष्यभावरूपी सन्निपात ह्या देखील ते 'सन्निपात' शब्दात समाविष्ट आहे असें मानले तर, ते म्हणणें व्यर्थ पडणार नाहीं म्हणून पूर्वपरसन्निपात असल्या तरच ही परिभाषा लागते असा ह्या परिभाषेचा संकुचित अर्थ न करिता, कोणत्याहि प्रकारचा सन्निपात असला तरी ही परिभाषा लागू पडते असा ह्या परिभाषेचा अर्थ मानल्यास, वार्तिककाराचें म्हणणें व्यर्थ ठरत नाहीं दुसरें असें कीं, ही परिभाषा नित्य मानल्यास, वार्तिककाराने एकच प्रकारचा दोष दाखविला आहे, सर्वप्रकारचे दोष दाखविले नाहींत तथापि वार्तिक उपलक्षणाने सर्वदोषकथनपर आहे असें मानल्यास, कोणतीच अडचण उपस्थित होत नाहीं.)

ग्रामणिकुल ग्रामणिपुत्र इत्यादावुत्तरपदनिमित्तके ह्रस्वत्वे यथाकथंचिद्बहिरङ्गपरिभाषयापि वारणं संभवतीति कृन्मेजन्त इत्यत्र ह्रस्वस्य पितीति सूत्रे चैकदेशिना तया परिभाषया तुग्वारितो भाष्ये । अत एव परिभाषाफलत्वेनेदमुक्तं कृन्मेजन्त इति सूत्रे वार्तिककृतेति केचित् ॥

('तुग्विधौ बहिरङ्गपरिभाषायाः अप्रवृत्ते'—म्हणजे तुग्विधि करिताना बहिरङ्ग परिभाषा नं० ५० लागू पडत नाहीं—असें वर सांगितलें आहे, म्हणून) कित्येक वैयाकरणांचें असें म्हणणें आहे कीं, 'कृन्मेजन्त' १-१-३९ व 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' ६-१-७१ ह्या सूत्रावरील भाष्यात, 'ग्रामणिकुलम्' 'ग्रामणिपुत्र.' इत्यादि स्थलीं ('इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' सू० ९९९ ह्या सूत्रान्वयें,) उत्तरपद पुढे असल्यामुळे, पूर्वपदातील अन्त्य इकाचा ह्रस्व झाला असता 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' सू० २८५८ ह्या सूत्राने जो तुगागम प्राप्त होतो त्याचे निवारण, बहिरङ्ग परिभाषा नं० ५० प्रमाणे देखील, कसें तरी करता येते असे जे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे ती सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेश्युक्ति आहे असें समजावे, आणि (तुक्विधि करताना, वास्तविक बहिरङ्गपरिभाषा नं० ५० लागू पडत नाहीं,) म्हणूनच, 'कृन्मेजन्त' ह्या सूत्रावरील भाष्यात वार्तिककाराने, 'ग्रामणिकुलम्' 'ग्रामणिपुत्र' इत्यादि स्थलीं, प्रकृतपरिभाषा असलयामुळें तुग्विधि होत नाहीं असे म्हटलें आहे. (तुक्विधि करिताना बहिरङ्गपरिभाषा लागू पडत नाहीं व तुकाचें निवारण प्रकृतपरिभाषेनेच होते हा सिद्धान्त आहे; असें असून देखील, भाष्यांत कांहीं ठिकाणीं बहिरङ्गपरिभाषा लावून तुकाचें निवारण केले आहे. म्हणून हे अशा रीतीने केलेले तुक्निवारण सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति आहे हे स्पष्ट होते, व पुढील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा लावूनच ज्या अर्थीं तुक्निवारण केले आहे त्याअर्थीं वरील उक्ति एकदेशीचीच आहे हे म्हणण्यास पुष्टि मिळते. वास्तविक पाहिले असता, बहिरङ्गपरिभाषेने तुकाचे निवारण होऊं शकत नाहीं, कारण 'नाजानन्तर्ये' ही परिभाषा नं० ५१ तुक्निवारणाच्या आड येते अचाच्या लगेच जवळ (अव्यवहित) असलेल्या निमित्तामुळें कांहीं कार्य करणें

झाल्यास बहिरङ्गपरिभाषा लागत नाही असा प० नं० ५१ चा अर्थ आहे त्यामुळें ' ग्रामणि ' येथील ऱ्हस्वइकारापुढे तुगागम होतेवेळी बहिरङ्गपरिभाषा आड येऊं शकत नाहीं. असे असून देखील ज्याअर्थी भाष्यात नुगागमनिवारणार्थ त्या परिभाषेचा उपयोग केला आहे व वार्तिककाराने–सिद्धान्तीने–प्रकृतपरिभाषा लावून तुग्निवारण केले आहे त्यावरुन हे स्पष्ट होते की, ते भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति आहे)

[illegible]त्वमस्या लिङ्गम् । स्वप्रवृत्ते प्राक् स्वनिमित्तभूतो यः सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वातिरिक्तशास्त्रस्य स्वयमनिमित्तमिति फलति ॥

ही परिभाषा तेथेच लागू पडते की जेथे दोहोच्या सन्निपातामुळे एखाद्या सूत्राची–म्हणजे सूत्रात सांगितलेल्या कार्याची–प्रवृत्ति होते. या परिभाषेचा असा अर्थ निष्पन्न होतो की, एखाद्या सूत्राची–म्हणजे सूत्रविहित कार्याची–प्रवृत्ति होण्यास कारणीभूत, व ते सूत्र प्रवृत्त होण्यापूर्वी असणारा, जो सन्निपात त्या सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या कोणत्याहि स्वत हून भिन्न सूत्राच्या प्रवृत्तीचे ते सूत्र निमित्त होऊ शकत नाही. (' यं सन्निपातं निमित्तं कृत्वा स्वस्य प्रवृत्तिस्तस्य सर्वथा विघटकं यच्छास्त्र तस्य स्वप्रयोज्या प्रवृत्तिर्नेति फलितम् ' असा या पंक्तीचा भैरवीत अर्थ केला आहे. या पंक्तीच्या अर्थाचे स्पष्टीकरण करण्याकरितां आपण ' रामाय ' हे उदाहरण घेऊं ' राम + ङे ' या दोहोच्या सन्निपातामुळे 'ङेर्यः' सू० २०४ या सूत्राची प्रवृत्ति होऊन ङिचे जागी यादेश होतो व ' राम + य ' अशी स्थिति होते. हा यादेश होण्यापूर्वी जो सन्निपात–म्हणजे ' राम ' हे अदन्त अङ्ग व त्यापुढे ' ङे ' हा विभक्तिप्रत्यय या दोहोचा जो सन्निपात–होता त्या सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या ' सुपि च ' या स्वत हून भिन्न शास्त्राची प्रवृत्ति करून देण्यास ' ङेर्यः ' हे सूत्र कारणीभूत होऊं शकत नाही, कारण ' सुपि च ' हे दीर्घविधायकशास्त्र असे आहे की ते प्रवृत्त झाल्यास ' ङेर्य ' हे सूत्र प्रवृत्त होतेवेळी जो सन्निपात होता त्या सन्निपाताचा, अदन्ताङ्ग दीर्घ करून, नाश करणारे आहे. तथापि ' कष्टाय क्रमणे' या सूत्रांत ' कष्टाय ' असा निर्देश असल्यामुळे व त्यायोगाने ही परिभाषा अनित्य ठरत असल्यामुळे, ' सुपि च ' या सूत्राची प्रवृत्ति होते हे ग्रन्थकार पुढे सांगणार आहेत. ही परिभाषा नित्य असती तर ' सुपि च ' हे सन्निपातविघातकशास्त्र प्रवृत्त होऊं शकले नसते)

नन्वेवं रामायेत्यादौ सुपि चेति दीर्घानापत्तिः । अदन्ताङ्गङेसन्निपातेन जातस्य यादेशस्य तद्विघातकत्वात् ॥

(ही परिभाषा मानल्यास) ' रामाय ' इत्यादि स्थलीं, ' सुपि च ' सू० २०२ या सूत्रान्वयें दीर्घ होऊं शकणार नाही, कारण अदन्त अङ्ग व ' ङे ' प्रत्यय याच्या सन्निपातामुळे ' ङे ' च्या जागी झालेला यादेश त्या सन्निपाताचा विनाश

करणाऱ्या (' सुपि च ' ह्या) सूत्राच्या प्रवृत्तीस कारणीभूत होऊं शकत नाहीं (' राम + ङे ' ह्या उदाहरणांत ' ङेर्यः ' सू. ७।१।१३ ह्या सूत्रानें ' ङे ' च्या जागीं ' य ' असा आदेश होऊन ' राम + य ' अशी स्थिति झाली असतां, ' सुपि च ' ह्या सूत्रानें, यञादि सुप्प्रत्यय पुढें असतां अदन्त अङ्गाच्या अन्त्य स्वराला दीर्घ होत असल्यामुळें 'रामाय' असें रूप होतें त्यावर शंकाकार अशी शंका करितो कीं, ' राम+ ङे ' ह्या स्थळीं अदन्त अङ्ग व ङे प्रत्यय ह्यांचा सन्निपात असल्यामुळें ' ङे ' च्या जागीं यादेश होत असल्यामुळें त्या सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या ' सुपि च ' ह्या सूत्राची प्रवृत्ति, ह्या परिभाषेप्रमाणें, होऊं नये. कारण ' सुपि च ' हें सूत्र प्रवृत्त झाल्यास ' राम ' ह्यांतील अन्त्य अकाराचे जागीं आकार होऊन अदन्त अङ्ग नष्ट झाल्यानें, सन्निपाताचा नाश होणार.)

न च यञादित्वमाश्रित्य दीर्घस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वान्न सन्निपात-विघात इति वाच्यम्। आरोपितासिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जाय-मानत्वेनैतत्प्रवृत्तेः।

यञादि प्रत्यय पुढें असतां अदन्ताङ्ग दीर्घ होत असल्यामुळें, हें दीर्घकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतें, आणि त्यामुळें सन्निपाताचा नाश झाला नाहीं असें मानतां येतें—असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं कारण दीर्घकार्य झाल्यावर, तें बहिरङ्ग असल्यामुळें झालेंच नाहीं असा त्याचे ठिकाणीं जरी असिद्धत्वाचा आरोप करतां येतो तरी, सन्निपाताचा नाश करणारें कार्य प्रवृत्त होतेवेळींच ही परिभाषा प्रवृत्त होत असते (व तें कार्य होऊं देत नाहीं ' राम + ङे ' ह्या स्थळीं, ' ङे ' च्या जागीं यादेश होणें हें अन्तरङ्ग कार्य आहे, व यञादि सुप् प्रत्ययाला मानून होणारें दीर्घकार्य बहिरङ्ग आहे. म्हणून दीर्घ कार्य बहिरङ्ग व असिद्ध ठरत असल्यामुळें, दीर्घ झालाच नाहीं असें मानतां येतें, व तसें मानल्यास, सन्निपाताचा नाश झाला नाहीं, व सन्निपात पूर्ववत् कायमच आहे असें मानण्यांत कांहींच हरकत नाहीं— अशी कोणी शंका केल्यास ह्या शंकेवर शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, हें म्हणणें बरो-बर नाहीं, कारण सन्निपाताचा नाश करण्यास कारणीभूत असें दीर्घकार्य करणारें सूत्र प्रवृत्त होतेवेळींच, ही परिभाषा एकदम प्रवृत्त होते, व दीर्घकार्य मुळींच होऊं देत नाहीं, त्यामुळें ' राम + य ' येथें दीर्घ होऊं शकत नाहीं. ' रामाय ' असें दीर्घकार्य झाल्यानंतर जर ही परिभाषा लागू पडली असती तरच शंका योग्य ठरली असती, असें वरील शंकेसम्बन्धानें शंकाकाराचें उत्तर आहे.)

किं चान्तरङ्गे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेऽपि तत्र कृते तस्यासि-द्धत्वे मानाभावः।

(वास्तविक ' रामाय ' या स्थळीं अन्तरङ्गपरिभाषा लागूच पडत नाहीं असें शंकाकार सिद्ध करूं इच्छितो व म्हणतो कीं,) दुसरें असें कीं अन्तरङ्गकार्य करतेवेळीं

(पूर्वी झालेले किंवा युगपत् प्राप्त असलेले) बहिरङ्गकार्य जरी असिद्ध ठरते तरी, अन्तरङ्गकार्य झाल्यानंतर प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरते असे मानण्यास कांहींच प्रमाण नाहीं. (प० ५० मध्ये ग्रन्थकाराने असे स्पष्ट म्हटले आहे कीं 'अन्तरङ्गे कर्तव्ये जात तत्कालप्राप्तिकं च बहिरङ्गमसिद्धम्' पण 'भविष्यद्बहिरङ्गमसिद्धं भवति' असे म्हटले नाही. कारण तसे म्हणण्यास काहीच प्रमाण नाही. सारांश अन्तरङ्गकार्य केल्यानंतर पुढे प्राप्त होणारे बहिरङ्गकार्य असिद्ध ठरत नसल्यामुळे, आणि 'राम+ङे' येथे 'ङे' च्या जागीं यादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य झाल्यानंतरच दीर्घरूप बहिरङ्गकार्याची प्राप्ति होत असल्यामुळे, तसे बहिरङ्गकार्य असिद्ध मानण्यास काहीच प्रमाण नाहीं. म्हणून अन्तरङ्गकार्य झाल्यावर जेव्हा बहिरङ्ग दीर्घकार्याची प्राप्ति होऊन 'रामा' असा दीर्घ होतो तेव्हां त्याला असिद्ध मानता येत नाहीं, आणि 'रामा' असा दीर्घ झाल्याने अदन्ताङ्ग नष्ट होऊन सन्निपाताचा नाश होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे दीर्घ कार्य होऊं शकत नाहीं असे शङ्काकाराचे म्हणणे आहे.)

किं यत्रातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतदप्रवृत्तौ गौरीत्यादौ संबुद्धिलोपेऽपि स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्तसन्निपातविघाताभावात्तत्रैतस्यातिव्याप्तिपरकृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्यासङ्गतिः ।

दुसरे असे की, जेथे सन्निपाताच्या नाशाचा अभाव अतिदेशाने मानला जाऊं शकतो–म्हणजे सन्निपाताचा वास्तविक नाश झाला असून देखील तो नाश असिद्धत्वामुळे किंवा स्थानिवद्भाव मानल्याने, झालाच नाहीं असे जेथे मानले जाऊं शकते–तेथे ही परिभाषा लागू पडत नाहीं असे मानल्यास, 'गौरि' इत्यादि स्थलीं ('गौरी+सु' या स्थलीं, संबुद्धीचा 'सु' प्रत्यय पुढे आला असल्यामुळे 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व.' सू० २६७ या सूत्राने ह्रस्व होऊन 'गौरि+सु' अशी स्थिति झाली असता, 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे.' सू० १९३ या सूत्राने) संबुद्धीचा जरी लोप होतो तरी, तो लोपरूपी आदेश 'सु' प्रत्ययच आहे असे स्थानिवद्भावाने मानले तर–म्हणजे ह्रस्वामुळें झालेल्या संबुद्धिप्रत्ययाचा नाश झालाच नाहीं व तो प्रत्यय पुढेंच आहे आणि त्यामुळे सन्निपाताचा विघात झालाच नाहीं आणि सन्निपात जसाचा तसाच कायम आहे असें मानले तर–'कृन्मेजन्त.' १–१–३९ या सूत्रावरील ज्या भाष्यात प्रकृत परिभाषेच्या ठिकाणीं अतिव्याप्तिरूप दोष दाखविला आहे त्या दोषकथनपर भाष्याशीं वरील म्हणणे विसङ्गत ठरेल. (कारण त्या भाष्यात असे सांगितले आहे की, 'गौरी+सु' येथे संबुद्धीच्या 'सु' प्रत्ययामुळे झालेले ह्रस्वकार्य, प्रकृत परिभाषा नित्य मानल्यास, सुप्रत्ययाचा नाश करूं शकणार नाहीं, आणि या परिभाषेत असा दोष येत असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य मानणे भाग आहे. सुलोप होत असून देखील 'स्थानिवदादेशः' या सूत्रान्वये तो झालाच नाहीं असे अतिदेशाने मानल्यावर प्रकृत परिभाषा वरील उदाहरणांत लागू पडली नसती तर, भाष्यकारांनीं त्या स्थलीं प्रकृत

परिभाषा लावली नसती व सुलोपामुळे सन्निपाताचा नाश होतो–असें म्हटलें नसतें आणि प्रकृतपरिभाषा अनित्य असल्यामुळे सुलोप होतो असें म्हणण्याची भाष्यकारास कांहींच गरज नव्हती. सारांश या भाष्यावरून हे स्पष्ट होतें कीं, जेथें सन्निपाताच्या नाशाचा अभाव अतिदेशानें मानला जाऊ शकतो तेथें ही परिभाषा लागू पडत नाहीं हें म्हणणें चूक आहे, कारण तशा ठिकाणीं देखील भाष्यकारानें प्रकृतपरिभाषा लावली आहे आणि तिच्यात अतिव्याप्तिरूप दोष दाखविला आहे.)

सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तर्हि तत्रासिद्धत्वमपि कथमिति विभावय । अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेरीदूदेदिति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तत्वात् । एवं च पूर्वत्रासिद्धीयेऽपि कार्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवेति चेन्न । कष्टायेति निर्देशेनैतस्या अनित्यत्वात् ॥

सन्निपात अशास्त्रीय असल्यामुळे (सन्निपाताचा नाश झाला नाहीं व तो कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरिता) जर स्थानिवद्भाव मानतां येत नाहीं तर (सन्निपाताचा विघात झाला असून तो सन्निपात कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरिता) असिद्धत्व तरी कसें मानता येतें याबद्दल तुम्ही विचार करावा, कारण 'ईदूदेद्' १-१-११ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटानें असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं अशास्त्रीय कार्याच्या सिद्धिकरिता असिद्धत्व मानलें जाऊ शकत नाहीं. ('एकपदप्रतिपाद्यत्वं शास्त्रीयत्वमनेकपदप्रतिपाद्यत्वमशास्त्रीयत्वम्' अशी शास्त्रीय व अशास्त्रीय कार्यांची व्याख्या आहे. जें कार्य पाणिनीय सूत्रात विधेयरूपानें प्रतिपादित केलें आहे तें कार्य शास्त्रीय होय, जें कार्य तशा रीतीनें प्रतिपादित केलें नाहीं तें अशास्त्रीय होय. जसें 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या सूत्रात द्वित्वाचें विधान केलें आहे म्हणून तें द्वित्व-कार्य शास्त्रीयकार्य आहे. पण एकाच्त्वाचें कोठेंहि विधान केलें नसल्यामुळें एकाच्त्व अशास्त्रीय आहे. तसेंच सन्निपाताचें पाणिनीय शास्त्रात कोठेंहि विधान केलें नसल्यामुळें सन्निपात अशास्त्रीय ठरतो. अशा अशास्त्रीय सन्निपाताचा नाश झाला असून देखील तो कायमच आहे हें सिद्ध करण्याकरितां स्थानिवद्भाव मानता येत नाहीं, कारण शास्त्रीय कार्याची सिद्धि करण्याकरितांच स्थानिवद्भाव मानता येतो. ह्यावर शंकाकार असें म्हणतो कीं जसा अशास्त्रीयकार्याची सिद्धि करण्याकरिता स्थानिवद्भाव मानतां येत नाहीं तसेंच अशा ठिकाणीं असिद्धत्व देखील मानता येत नाहीं, कारण शास्त्रीयकार्य करण्याकरितांच असिद्धत्व मानता येतें असें कैयटानें स्पष्ट म्हटलें आहे मग 'राम+ङे' अशा स्थितींत, 'ङे' च्या जागीं यादेशरूपी अन्तरङ्गकार्य झाल्यावर त्या यादेशाला मानून होणारें बहिरङ्ग दीर्घकार्य, सन्निपाताचा नाश झाला नाहीं हें दाखविण्याकरिता, असिद्ध कसें मानतां? सारांश 'रामाय' या स्थलीं होणाऱ्या दीर्घकार्याला असिद्ध मानता येत नाहीं. म्हणून त्या ठिकाणी, प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, 'सुपि च' हें सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व 'रामाय' हें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं

अशी शंकाकाराची शंका आहे, व तो म्हणतो कीं ज्याअर्थीं अशास्त्रीय कार्य करतेवेळीं दुसरें कोणतेहि कार्य असिद्ध मानतां येत नाहीं त्याअर्थीं जरी सपादसप्ताध्यायीच्या दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध आहे तरी) त्रिपादीतील सूत्रानी होणाऱ्या कार्याला देखील प्रकृतपरिभाषा लागू पडते (कारण अशास्त्रीय सन्निपातरूपी कार्याचे प्रतिपादन करणाऱ्या प्रकृत परिभाषेच्या दृष्टीने कोणतेहि कार्य, मग ते सापादिक असो अथवा त्रैपादिक असो, असिद्ध ठरूं शकत नाहीं येथे हें लक्षात असूं द्यावे कीं प्रकृत परिभाषा त्रिपादीस लागू पडते हे शंकाकाराचे म्हणणे आहे. वास्तविक सिद्धांतपक्ष असा आहे कीं ही परिभाषा सपादसप्ताध्यायींत पठित असल्यामुळे त्रिपादीस लागू पडत नाहीं. ‘ ननु एवं रामायेत्यादौ ’ येथून ‘ भवत्येवेति चेत् ’ पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे, व या शंकाग्रन्थांत अनेक शंका उपस्थित करून शंकाकाराने त्या सर्व शंकांचे निरसन केले आहे. त्याचे थोडक्यांत म्हणणे हे आहे की ‘ रामाय ’ या स्थली, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, दीर्घकार्य होऊं शकत नाहीं व ‘रामाय’ असे रूप सिद्ध होऊं शकत नाही या शंकेवर ग्रन्थकार असे उत्तर देतात कीं) वरील शंका बरोबर नाही, कारण ‘ कष्टाय क्रमणे ’ सू० २६७० या सूत्रांत ‘ कष्टाय ’ असा निर्देश असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते (साराश ही परिभाषा असल्यामुळे ‘ रामाय ’ हे रूप सिद्ध करण्यात ज्या अडचणी उपस्थित होतात त्याच अडचणी ‘ कष्टाय ’ हे रूप सिद्ध करण्यांत देखील उपस्थित होतात. पण ज्याअर्थीं पाणिनीने वरील सूत्रांत ‘ कष्टाय ’ असा प्रयोग केला आहे त्याअर्थीं हे सिद्ध होते कीं, ही परिभाषा अनित्य आहे व इष्टरूप सिद्ध करतेवेळीं जेथे ती आड येत असेल तेथे ती न लावतां इष्टरूपाची सिद्धि करावी)

ययोः सन्निपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः सन्निपातनिमित्तकविध्यनुपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः । अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतीञ्सन्निपातनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञानया परिभाषयाल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेन समाहितं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये, न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति ॥

इतर सूत्रांची प्रवृत्ति झाली असतां, ज्या दोहोंच्या सन्निपाताचा नाश होत असेल त्या दोहोंचा निर्देश, त्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे होणारें कार्य ज्या सूत्रांत सांगितले आहे त्या सूत्रांत, केलाच असला पाहिजे अशी कांहीं आवश्यकता नाहीं. (तसा निर्देश त्या सूत्रांत केला नसला तरी ही परिभाषा प्रवृत्त होते आणि सन्निपाताचा नाश करणारें कार्य ज्या सूत्रांत सांगितले आहे त्या सन्निपातविघातक सूत्राची प्रवृत्ति होऊं देत नाही) असे आहे म्हणूनच ‘ दाक्षिः ’ या स्थलीं अकारान्त प्रकृति ‘दक्ष’ व ‘ इञ् ’ प्रत्यय या दोहोंच्या सन्निपातामुळे झालेली अङ्गसंज्ञा, ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ दक्ष ’ यांतील अकाराच्या लोपाच निमित्त होऊ नये अशी शंका उपस्थित करून भाष्यकारांनी ‘ कृन्मेजन्तः’ १-१-१९ या सूत्रावरील भाष्यांत,

ही परिभाषा अनित्य आहे असे म्हणून, त्या शंकेचे समाधान केले आहे. अङ्गसंज्ञाविधायक सूत्रांत अदन्त प्रकृतीला अङ्गसंज्ञा होते असे विधान केले नाहीं. ('दाक्षि. या उदाहरणांत ' अत इञ् ' या सूत्राने ' दक्ष या अदन्त प्रकृतीस ' इञ् ' प्रत्यय लागला असता अदन्त प्रकृति व इञ् प्रत्यय या दोहोंचा सन्निपात होतो व त्या सन्निपातामुळे ' यस्मात् प्रत्ययविधि ' सू० १७१ या सूत्रान्वयें 'दक्ष' याला अङ्गसंज्ञा प्राप्त होते. म्हणजे ' यस्मात् प्रत्ययविधि ' हे सूत्र प्रकृति व प्रत्यय यांचा सन्निपात झाला असता, प्रकृतीला अङ्गसंज्ञा होण्यास निमित्त होते. या सन्निपाताचा नाश करणारे ' यस्येति च ' सू० ३११ हे सूत्र आहे; तें सूत्र प्रवृत्त झाल्यास प्रकृतीचे अदन्तत्व नष्ट होते. असल्यामुळे अदन्तप्रकृति व इञ्प्रत्यय यांच्या सन्निपाताचा नाश होतो हे खरे की ' यस्मात् प्रत्ययविधिः ' या अङ्गसंज्ञा-विधायकसूत्रांत ज्या दोहोंच्या—म्हणजे अदन्त प्रकृति व प्रत्यय यांच्या—सन्निपाताचा, ' यस्येति च ' हे सूत्र प्रवृत्त झाल्याने, नाश होणार आहे त्यांचे ग्रहण केले नाहीं. पण सन्निपातनिमित्तकसूत्रांत तसें ग्रहण केलें असलेच पाहिजे असा कांहीं आग्रह नाही म्हणून ' दाक्षि. या उदाहरणांत प्रकृत परिभाषा लागू पडते. पण ती लावल्यास ' यस्येति च ' हें सन्निपातविघातकसूत्र प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं व तें सूत्र प्रवृत्त न झाल्यास ' दाक्षि.' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं, म्हणून भाष्यकारांनीं ही परिभाषा अनित्य मानून ' दाक्षि हे रूप, ही परिभाषा न लावता, सिद्ध केले आहे. सारांश ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, जेथें ती लावल्यास इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं तेथें ती न लावता इष्ट रूपाची सिद्धि करून घ्यावी.)

न च कुम्भकारेभ्य आधये इत्यादावव्ययसंज्ञाया अनया परिभाषया वारणपरभाष्यासङ्गतिः । अनया परिभाषया लुग्मा भूत् । अव्ययत्वं तु स्यादेव । लुका हि तदीयसन्निपातस्य विघातो नाव्ययसंज्ञया । संज्ञाफलं त्वकच् स्यादिति वाच्यम् । एतदुदाहरणपरभाष्यप्रामाण्येन साक्षात्परंपरया वा स्वनिमित्तसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमित्यर्थेनादोषात् । एते-नात्राकच् स्यादित्यपास्तम् ॥

(पुन्हा शंकाकार असे म्हणतो कीं) 'कुम्भकारेभ्य ' ' आधये ' इत्यादि स्थलीं, ही परिभाषा असल्यामुळें, ' कुम्भकारे ' व ' आधे ' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होत नाही असे जे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे ते बरोबर दिसत नाहीं. ह्या परिभाषेमुळे लुक् होत नाहीं हे म्हणणे बरोबर आहे, परंतु ' कुम्भकारे ' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होण्यांत ही परिभाषा आड येत नाहीं. ह्याचे कारण असे की, लुक् झाल्यास, सन्निपाताचा नाश होतो, पण अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्याने सन्निपाताचा नाश होत नाहीं व त्या संज्ञेमुळे ' अकच् ' प्रत्यय होऊं शकतो.

('कर्मण्यण्' सू० २९१३ ह्या सूत्राने 'अण्' हा कृत्प्रत्यय होऊन 'कुम्भकार' असें कृत्प्रत्ययान्त अदन्त प्रातिपदिक होते. ह्या अदन्त प्रातिपदिकाचे चतुर्थीचे बहुवचन करितांना 'कुम्भकार + भ्यः' अशी स्थिति झाली असता, 'बहुवचने झल्येत्' सू० २०५ ह्या सूत्रानें 'कुम्भकार' ह्याच्या अन्त्य अकाराचे जागीं एकार होऊन 'कुम्भकारे + भ्य.' अशी स्थिति होते 'कुम्भकारे' हे एजन्त कृदन्त असल्यामुळे,' कृन्मेजन्तः' सू० ४४९ ह्या सूत्राने त्याला अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यास, 'अव्ययादाप्सुपः' सू० ४५२ ह्या सूत्रानें 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊं पाहतो. तसेंच, 'आधि' हा शब्द, 'उपसर्गे घोः कि.' सू० ३२७० ह्या सूत्रानें 'कि' हा कृत्प्रत्यय होऊन, झाला असल्यामुळे, कृत्प्रत्ययान्त आहे ह्याचे चतुर्थीचे एकवचनाचें रूप करिताना 'आधि + ङे' अशी स्थिति झाली असतां, 'घेर्ङिति' सू० २४५ ह्या सूत्राने 'आधि' ह्यांतील अन्त्य इकाराचा गुण होऊन 'आधे + ङे' अशी स्थिति होते 'आधे' हे एजन्त कृदन्त असल्यामुळे, 'कृन्मेजन्तः' ह्या सूत्रान्वये त्याला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊं पाहते व 'अव्ययादाप्सुप.' ह्या सूत्राने 'ङे' प्रत्ययाचा लुक् होऊं पाहतो अशा स्थली भाष्यकारानी ही परिभाषा लावली आहे व म्हटले आहे की, ही परिभाषा असल्यामुळें, 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होत नाहीं, व अवयवसंज्ञा प्राप्त होत नसल्यामुळे, सुब्लुग्हि होत नाहीं. ह्यावर शंकाकार असे म्हणतो कीं, 'कुम्भकार+भ्य' ह्या उदाहरणांत 'कुम्भकार' ही अदन्त प्रकृति व 'भ्यस्' हा बहुवचनाचा झलादि प्रत्यय ह्या दोहोच्या सन्निपातामुळे एत्व होत असल्यामुळे, ते एत्व त्या सन्निपाताचा नाश करूं शकत नाहीं, व त्यामुळे 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् होऊं शकत नाहीं. कारण 'भ्यस्' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास सन्निपाताचा नाश होणार, तसेच 'आधि + ङे' ह्या उदाहरणांत, घिसंज्ञक 'आधि' शब्द व 'ङे' हा ङित् प्रत्यय ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळें गुण झाला आहे. म्हणून तो गुण त्या सन्निपाताचा नाश करूं शकत नाहीं, व त्यामुळें 'ङे' प्रत्ययाचा लुक् होऊं शकत नाहीं.— असे जे भाष्यकारांनी ह्या परिभाषेचा उपयोग करून म्हटले आहे ते बरोबर आहे, परतु भाष्यकारांनीं 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांनां, ही परिभाषा असल्यामुळे, अव्ययसंज्ञा देखील प्राप्त होत नाहीं असे जें म्हटले आहे ते म्हणणे बरोबर दिसत नाही असे शंकाकार म्हणतो, व त्याचे कारण तो असे देतो कीं, प्रत्ययाचा लुक् झाल्याने जसा सन्निपाताचा नाश होतो असा अव्ययसंज्ञा झाल्याने सन्निपाताचा नाश होत नाहीं. केवळ अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊन फायदा काय ? असा कोणी प्रश्न केल्यावर, शंकाकार असें उत्तर देतो कीं, अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यानें, 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' सू० २०२६ ह्या सूत्राने 'अकच्' होऊं शकतो, व तो 'अकच्' 'टि'च्या पूर्वीं होत असल्यामुळें, सन्निपाताचा नाश न होतां, तो सन्निपात जसाचा तसाच कायम राहतो. म्हणून 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्याना अव्ययसंज्ञा व 'अकच्' होण्यांत

ही परिभाषा आड येत नाहीं ह्या शंकेवर ग्रन्थकार असे म्हणतात कीं, ही शंका बरोबर नाहीं, कारण), ज्या भाष्यात वरील दोन—म्हणजे अकच्रहित 'कुम्भकारे' व 'आधे' ही—उदाहरणें दिलीं आहेत, त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं, दोहोंच्या सन्निपातामुळे होणारें कार्य त्या सन्निपाताचा साक्षात किंवा परंपरेने देखील नाश करण्यास कारण होऊ शकत नाहीं असा ह्या परिभाषेचा अर्थ समजला पाहिजे, व हा अर्थ मानल्यास कांहींच दोष उपस्थित होत नाहीं व अशा ठिकाणीं 'अकच्' होऊ शकतो असे जे (शंकाकाराने) म्हटले आहे ते म्हणणे देखील चूक ठरते. ('कुम्भकार + भ्यस्' व आधि + ङे ह्या उदाहरणांतील सन्निपातामुळे एत्व व गुण अनुक्रमें होतात, व त्यामुळे 'कुम्भकारे आणि 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा होऊं पाहते, व अव्ययसंज्ञा झाल्यास, त्या अव्ययसंज्ञेच्या द्वारा, सुब्लुक् व अकच होऊं पाहतात. अव्ययसंज्ञेमुळे सुब्लुक् होऊन सन्निपाताचा नाश होणार असल्यामुळे अव्ययसंज्ञा होत नाहीं, व अव्ययसंज्ञा होत नसल्यामुळे, अव्ययसंज्ञाद्वारा होणारें 'अकच्' कार्य देखील होत नाहीं.)

न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेऽप्यकजेकवाक्यतापन्ना संज्ञा स्यादिति वाच्यम् । अन्तरङ्गाया तदेकवाक्यतापन्नसंज्ञायां बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात्, लुगेकवाक्यतापन्ना तु न गुणादितोऽन्तरङ्गेत्यस्योरपि शब्दत: सुबाश्रयत्वात् ॥

कार्यकालपक्षामध्ये 'कृन्मेजन्त.' हे अव्ययसंज्ञाविधायक सूत्र 'अव्ययादाप्सुप' ह्या सूत्राजवळ जाऊन दोन्ही सूत्रांचे एक वाक्य बनले असतां, 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना (ही परिभाषा असल्यामुळे) अव्ययसंज्ञा प्राप्त न होणे हे योग्य आहे (कारण यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त झाल्यास 'भ्यस्' व 'ङे' ह्या विभक्तिप्रत्ययांचा लुक् होणार, व लुक् झाल्यास, 'कुम्भकार+भ्यस्' व 'आधि+ङे' ह्याच्या सन्निपाताचा नाश होणार) पण 'कृन्मेजन्त.' हे सूत्र 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टे.' ह्या सूत्राजवळ कार्यकालपक्षात जाऊन दोहोंचें एक वाक्य बनले असता, 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होण्यास कांहींच हरकत नाहीं (कारण अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊन 'अकच्' झाल्यास, तो 'टि' पूर्वीं होत असल्यामुळे सन्निपाताचा नाश करीत नाहीं)—असे कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणे बरोबर नाहीं; कारण 'कृन्मेजन्तः' हे सूत्र 'अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः' ह्या सूत्राजवळ जाऊन त्या सूत्राशी एकवाक्यतापन्न झाले असता, अव्ययसंज्ञा अन्तरङ्ग ठरते, व एत्व आणि गुणकार्य बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतात ('कुम्भकार+भ्यस्=कुम्भकारे+भ्यस्,' व 'आधि+ङे=आधे+ङे' ह्या उदाहरणांत, 'कुम्भकारे' व 'आधे' ह्या कृदन्तांना, त्यांच्या अन्तीं एकार असल्यामुळे, त्या एकारवर्णाला मानून होणारी अव्ययसंज्ञा आहे, पण एकार जो झाला आहे तो पलीकडे असणाऱ्या 'भ्यस्' व 'ङे' ह्या प्रत्ययामुळें झाला आहे. अव्यय-

संज्ञा पूर्वोपस्थितनिमित्तक असल्यामुळे अन्तरङ्ग आहे, व पुढे असणाऱ्या निमित्तामुळे झालेले ' एत्व ' बहिरङ्ग व असिद्ध ठरतें. त्यामुळे ते एत्व झालेच नाहीं असे, बहिरङ्ग परिभाषेप्रमाणे, मानले पाहिजे; व एत्व झालेच नाही असे मानल्यास,–म्हणजे 'कुम्भकारे ' व ' आधे ' हे एकारान्त नाहींत असें मानल्यास,— ' कृन्मेजन्त. ' ह्या सूत्राने त्यांना अव्ययसंज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहीं व त्यामुळे ' अकच् ' होऊ शकत नाहीं) परतु ' कृन्मेजन्त. ' हे सूत्र 'अव्ययादाप्सुप ' ह्या सूत्राशीं एकवाक्यतापन्न झाल्यावर ' कुम्भकारे ' व 'आधे' ह्यांना प्राप्त होणारी अव्ययसंज्ञा, एत्व व गुण ह्याऱ्या मानानें, अन्तरङ्ग ठरत नाहीं, कारण दोन्हीं कार्यें ' सुप् ' प्रत्ययरूपी एकाच निमित्तामुळे होणारीं कार्यें आहेत ('कृन्मेजन्तः ' हे अव्ययसंज्ञाविधायक सूत्र ' अव्ययादाप्सुप ' या लुक्‌विधायक सूत्राजवळें जाऊन जेव्हां त्याशी एकवाक्यतापन्न होतें तेव्हा त्या दोहोंचा मिळून असा अर्थ होतो कीं, ' सुपि परे यदेजन्तं तत् अव्ययं भवति, तत्परस्य सुपो लुक् भवति '—म्हणजे एजन्त शब्दापुढे विभक्तिप्रत्यय आल्यास, त्या एजन्त शब्दाला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होते, व पुढे असलेल्या विभक्तिप्रत्ययाचा लुक् होतो. असा अर्थ भाष्यकारांनीच केला असल्यामुळे, तो स्वीकारणे भाग आहे. त्या अर्थाप्रमाणे, जसें एत्व व गुणकार्य विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळें होते, तसेच अव्ययसंज्ञा देखील विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळेच होते. दोहोंचे निमित्त एकच असल्यामुळे, एक कार्य अन्तरङ्ग व दुसरे कार्य बहिरङ्ग असे मानता येत नाही, व दोन्ही कार्यें सारखी असल्यामुळे येथे बहिरङ्ग परिभाषा नं० ५० लागू पडत नाही, आणि त्यामुळे येथे प्रकृत परिभाषा लावणे भाग आहे; व हा परिभाषा लावल्यास, सन्निपातामुळे झालेले एत्व व गुणकार्य, त्या सन्निपाताचा परंपरेने नाश करणाऱ्या अव्ययसंज्ञाप्राप्तिरूपकार्याची, प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं, व अव्ययसंज्ञा होत नसल्यामुळे सुब्लुक् होत नाहीं आणि इष्ट रूपे सिद्ध होतात.)

न यासयोरिति निर्देशाच्चैषाऽनित्या तेन नातिप्रसङ्गः । स्पष्टा चेयं कृन्मेजन्त इति सूत्रे भाष्ये ॥ अस्या अनित्यत्वे फलानि भाष्ये परिगणितानि ।

' न यासयोः ' सू० ४६४ ह्या सूत्रांत ' या ' ' सा ' अशा रूपांचा निर्देश केला असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असे सिद्ध होते, व ही अनित्य असल्यामुळें, जेथे ही लावली असतां, इष्टरूप सिद्ध होत नाही तशा ठिकाणीं ही लावली जात नसल्यामुळे अनिष्टरूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति टळते. ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, हिचा सर्वत्र उपयोग केल्यास, जेथे जेथें दोष उत्पन्न होतील तीं सर्व स्थळे भाष्यकारांनीं मोजून काढली आहेत. (व तीं स्थळे खाली दिली आहेत.)

वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तम् । दाक्षिः ॥

(१) 'दाक्षि ' या स्थली वर्णाला मानून होणारा प्रत्यय त्या वर्णाच्या नाशास कारण होऊं शकणार नाहीं. (पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, ' अत इञ् ' सू०

१०९५ ह्या सूत्रान्वयें ' अ ' वर्णान्त—म्हणजे अदन्त प्रातिपदिकास—होणार अपत्यार्थे ' इञ् ' प्रत्यय. ' दाक्षि ' ह्या उदाहरणात ' यस्येति च ' सू० ३११ ह्या सन्निपातविघातक सूत्राची प्रवृत्ति करून त्या ' अ ' वर्णाच्या नाशास कारण होतो, व ' दाक्षि ' असे रूप होते.)

आत्वं पुग्विधेः । क्रापयति ॥

(२) आत्व झाल्यावर, ' क्रापयति ' या स्थलीं पुगागम होऊं शकणार नाहीं. (' डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये ' ह्या धातूहून ' णिच् ' केल्यास ' अचो ञ्णिति ' सू० २५४ ह्याने वृद्धि होऊन ' क्री + णिच्=क्रै + णिच् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' क्रीङ्जीनां णौ ' सू० २६०० ह्या सूत्राने एचाचे ठिकाणीं आत्व होऊन ' क्रा+णि ' अशी स्थिति होते, व आत्व झाल्यामुळे, ' अर्तिह्री० ' सू० २५७० ह्या सूत्राने पुगागम होतो व ' क्राप्+णि(इ)+अ+ति=क्रापि+अति=क्रापे+अति=क्रापयति ' असे रूप होते. ह्या उदाहरणात, ' क्री ' व ' णिच् ' ह्यांच्या सन्निपातामुळे आत्व झाले आहे. हे आत्व त्या सन्निपाताचा विनाशक जो पुगागम, त्याच्या प्रवृत्तीस, ह्या परिभाषेप्रमाणे, कारणीभूत होऊ नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे आत्व पुगागमास प्रवृत्त होऊ देते, आणि त्यामुळे ' क्रापयति ' असे इष्ट रूप सिद्ध होते.)

पुग्ह्रस्वत्वस्य । अदीदपत् ॥

(३) 'अदीदपत्' या स्थलीं पुगागम झाल्यावर ह्रस्व होऊं शकणार नाहीं. ('अ+दा+णि+चङ्+त्' अशा स्थितींत, ' अर्तिह्री० ' सू० २५७० ह्या सूत्रानें आदन्त 'दा ' धातूस पुगागम होऊन ' अ+दाप्+णि+चङ+त् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' णौ चङि उपधाया ह्रस्वः ' सू० २३१४ ह्या सूत्रानें ' दाप् ' ह्यातील ' आ ' ह्या उपधेचा ह्रस्व होतो. या स्थलीं आकारान्त ' दा ' धातु व ' णिच् ' प्रत्यय ह्यांच्या सन्निपातामुळे पुगागम झाला आहे, व ह्या परिभाषेप्रमाणें, त्या पुगागमानें, सन्निपाताचा नाश करणाऱ्या उपधाह्रस्वकार्यास, प्रवृत्त होऊं देऊ नये, कारण ह्रस्व झाल्यानें, ' दा ' धातूंतील आकार नष्ट होऊन त्याचे जागीं अकार होतो. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, पुगागम ह्रस्वकार्य होऊ देतो)

त्यदाद्यकारष्टाब्विधेः । या सेति ॥

(४) ' त्यद् ' इत्यादि स्थलीं अकार झाल्यावर ' टाप् ' होऊं शकणार नाहीं. (' त्यदादीनामः ' सू० २५६ ह्या सूत्रान्वयें त्यदादि सर्वनामांपुढें विभक्तिप्रत्यय आल्यास, त्यांच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं ' अ ' असा आदेश होतो. जसें—' यत् + सु=य + अ + सु ' अशा स्थितींत ' अतो गुणे ' सू० १९१ ह्या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन, ' य. ' असें रूप होतें. ' य ' हा अदन्त असल्यामुळें, ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें त्याला ' टाप् = आ ' हा स्त्रीप्रत्यय होऊन ' या ' असें रूप होतें. ह्या उदाहरणांत ' यत् + सु ' ह्या दोहोंच्या सन्निपातामुळे ' यत् '

ह्यांतील अन्त्य वर्णाचे जागी अकारादेश झाला आहे ' टाप् ' प्रत्यय त्या सन्निपाताचा नाश करणारा आहे. कारण तो झाला म्हणजे, ' हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् ' सू० २५२ ह्या सूत्राने ' सु ' प्रत्ययाचा लोप होणार. म्हणून ह्या परिभाषेप्रमाणे, तशा सन्निपातविघातक कार्याची प्रवृत्ति होऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, ' टाप् ' प्रत्यय होतो व ' या ', ' सा ' अशी स्त्रीलिङ्गाचीं रूपें होतात.)

इड्विधिराकारलोपस्य । पपिवान् ।

(५) 'पपिवस्' या स्थलीं इडागम झाल्यावर आकारलोप होऊं शकणार नाहीं. (' पा + क्वसु=पपा +वस् ' अशा स्थितीत, ' वस्वेकाजाद्घसाम् ' सू० ३०९६ या सूत्राने, वलादि ' वस् ' प्रत्ययास इडागम होऊन ' पपा + इ + वस् ' अशी स्थिति होते, व नंतर ' आतो लोप इटि च ' सू० २३७२ या सूत्राने, इडागम पुढे असल्यामुळे, 'पपा' ह्यांतील आकाराचा लोप होऊन, 'पप्+इ+वस्=पपिवस्' असें रूप होते ह्या उदाहरणांत, आदन्त 'पा' धातु व 'वस्' प्रत्यय या दोहोंच्या सन्निपातामुळे इडागम झाला आहे, व आकारलोप त्या सन्निपाताचा नाश करणारा आहे, म्हणून, या परिभाषेप्रमाणे, आकारलोप होऊं नये. परंतु ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, आकारलोप होऊन ' पपिवस् ' असे रूप होते.)

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् अन्तोदात्तादुत्तरपदादिति मतुब्विभक्त्युदात्तत्व पूर्वनिघातस्य अग्निमान् परमवाचा ॥

(६) ' ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ' व ' अन्तोदात्तादुत्तरपदात ' या सूत्रानी 'मतुप्' व विभक्तिप्रत्यय अनुक्रमे उदात्त झाल्यावर ' अग्निमान् ' व ' परमवाचा ' या स्थली पूर्ववर्णाचा अनुदात्त स्वर होऊं शकणार नाहीं. ('अग्नि+मतुप्' ह्या स्थली, 'अग्नि' हा ह्रस्वान्त शब्द 'फिषोऽन्त उदात्तः'–फिट् सू० १ या सूत्रान्वये, अन्तोदात्त आहे. म्हणून 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्' सू० ३७२२ ह्या सूत्राने 'अग्नि' शब्दापुढील 'मतुप्', 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' सू० ३७०९ ह्या सूत्राप्रमाणे जरी पित् प्रत्यय 'मतुप्' अनुदात्त आहे तरी, उदात्त होतो; व त्यामुळे, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू० ३६५० ह्या सूत्राने ' अग्निमत् ' ह्या पदांतील बाकीचे स्वर अनुदात्त होतात. ह्या उदाहरणांत अन्तोदात्त प्रकृति ' अग्नि ' व ' मतुप् ' प्रत्यय ह्याच्या सन्निपातामुळे ' मतुप् ' उदात्त झाला आहे, म्हणून ही परिभाषा नित्य मानल्यास, तो उदात्तस्वर त्या सन्निपाताच्या नाशास कारणीभूत होऊं नये, व ' अग्नि ' ह्यातील अन्तोदात्तत्व नष्ट होऊं नये तरी पण, ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तसें होते. ' परमवाचा ' हे ' परमवाच् ' शब्दाचें तृतीयाविभक्तीचे एकवचनाचे रूप आहे; म्हणून ' अन्तोदात्तादुत्तरपदात् अन्यतरस्यामनित्यसमासे ' सू० ३७१५ ह्या सूत्रान्वये, तृतीयाविभक्तिप्रत्यय विकल्पेकरून अन्तोदात्त होतो, व त्यामुळे, ' परमवाचा ' ह्या पदांतील बाकीचे स्वर, ' अनुदात्त पदमेकवर्जम् ' सू० ३६५० ह्या सूत्रान्वये, अनुदात्त होतात ' वाच् ' याच्या

उदात्तत्वामुळे तृतीयाविभक्तीच्या प्रत्ययाला उदात्तत्व आले आहे म्हणून ' वाचा ' ह्यातील ' चा ' मधील ' आ ' च्या उदात्तत्वामुळे ' वा ' मधील ' आ ' च्या उदात्तत्वाचा, ह्या परिभाषेप्रमाणे, नाश होऊं नये. पण, ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तसे होते)

नदीह्रस्वत्वे संबुद्धिलोपस्य । नदि कुमारीत्यादि ॥

(७) 'नदी कुमारी' इत्यादि स्थलीं ह्रस्व झाल्यावर सम्बुद्धिप्रत्ययाचा लोप होऊं शकणार नाहीं. (' नदी + सु ' ह्या स्थलीं अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ' सू० २६७ ह्या सूत्राने ह्रस्व होऊन, ' नदि + सु अशी स्थिति झाली असता, ' एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः ' सू० १९३ ह्या सूत्राने संबुद्धीच्या सु ' प्रत्ययाचा लोप होऊन ' नदि ' असें सम्बुद्धीच्या एकवचनाचे रूप होते ह्या उदाहरणात ' नदी ' व सम्बुद्धीचा ' सु ' प्रत्यय ह्याच्या सन्निपातामुळें झालेल्या ह्रस्वकार्यानें, ' सु ' प्रत्ययाचा लोप करून सन्निपाताचा नाश करण्यास, ह्या परिभाषेप्रमाणे, कारणभूत होऊ नये पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, ' सु ' लोप होतो, व ' नदि ', ' कुमारि ' अशीं सम्बुद्धीच्या एकवचनाचीं रूपें होतात)

यादेशो दीर्घत्वस्य । कष्टाय ॥

(८) 'कष्टाय' या स्थलीं 'य' असा आदेश झाल्यावर दीर्घ होऊं शकणार नाहीं. (' कष्ट+ङे या स्थलीं, ' ङेर्यः ' सू० २०४ या सूत्रानें, ' ङे ' च्या जागीं यादेश होऊन ' कष्ट + य ' अशी स्थिति झाली असतां, ' सुपि च ' सू० २०२ ह्या सूत्रानें दीर्घ होऊन कष्टाय' असे रूप होते. ह्या उदाहरणात, अदन्त प्रकृति ' कष्ट ' व ' ङे ' प्रत्यय ह्याच्या सन्निपातामुळे यादेश आला आहे, व ' सुपि च ' ह्या सूत्रानें होणारे दीर्घकार्य त्या सन्निपाताचा नाश करणारें आहे म्हणून ही परिभाषा नित्य मानल्यास, यादेशाने दीर्घ कार्य होऊं देऊं नये. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, दीर्घ होऊन ' कष्टाय ' असे रूप होते. साराश वरील आठ उदाहरणांत ही परिभाषा लावल्यास इष्ट रूप सिद्धि होत नसल्यामुळे, ही परिभाषा तेथे न लावतां, इष्टरूपसिद्धि करून घ्यावी.)

इतोऽन्यत्र प्रवृत्तिरेव, दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिता इति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ८६ ॥

वर दिलेलीं उदाहरणें खेरीज करून बाकी सर्व ठिकाणीं ही परिभाषा लागू पडते; कारण भाष्यांत असे म्हटले आहे कीं, (ही परिभाषा सर्वत्र लावली असतां जेथे जेथे दोष उत्पन्न होतील तीं) सर्व दोषस्थळे वर दाखविलीं आहेत. ह्या सम्बन्धानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ८७

ननु पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य पञ्चेन्द्र इत्यादौ द्विगोर्लुगित्यणो लुकि लुक्तद्धित इति स्त्रीप्रत्ययलुक्यानुकः श्रवणापत्तिरत आह—

' पञ्च इन्द्राण्य. देवता अस्य स. पञ्चेन्द्र ' इत्यादि स्थली, 'द्विगोर्लुगनपत्ये' सू० १०८० ह्या सूत्राने ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् झाला असतां, ' लुक् तद्धितलुकि ' सू० १४०८ ह्या सूत्राने स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होऊन, आनुक् आगम कायम राहण्याची आपत्ति येते. (' पञ्चेन्द्राण्यो देवता अस्य ' ह्या स्थली, ' साऽस्य देवता ' सू० १२२६ ह्या सूत्राने ' पञ्चेन्द्राणी ' शद्बाहून ' अण् ' प्रत्यय होतो, व ' द्विगोर्लुगनप० ' ह्या सूत्राने त्या ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् होतो, व नतर ' लुक् तद्धितलुकि ' ह्या सूत्राने ' इन्द्राणी=इन्द्र+आनुक्+ङीष् ' ह्यांतील ' ङीष् ' या स्त्रीप्रत्ययाचा लुक् होतो ' इन्द्र ' शद्बास ' आनुक् ' आगम व तसेच ' ङीष् ' हा स्त्रीप्रत्यय ' इन्द्र-वरुणभवशर्व ' सू० ५०५ या सूत्राने झालेले आहेत वरील उदाहरणांत, केवळ 'ङीष् ' प्रत्ययाचा लुक् झाल्यास व ' आनुक् ' आगम कायम राहिल्यास, ' पञ्चेन्द्र ' असें रूप सिद्ध होणार नाहीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः ॥ ८७ ॥

" जेथे एखाद्या सूत्रात दोन कार्ये एकेच वेळीं होण्याचे सांगितले आहे तशा ठिकाणी, एका कार्याचा नाश होत असला तर, दुसऱ्या कार्याचाहि नाश करावा—म्हणजे दोन्ही कार्ये करू नये "

(' इन्द्रवरुणभवशर्व ' ह्या सूत्राने ' इन्द्र ' शद्बास ' आनुक् ' आगम व ' ङीष् ' प्रत्यय हीं दोन कार्यें एकेच वेळीं होण्याचे सांगितले आहे. त्यामुळे ' लुक् तद्धितलुकि ' ह्या सूत्राने जेव्हा ' ङीष् ' प्रत्ययाचा लुक् होतो तेव्हां, त्या प्रत्ययाबरोबर झालेल्या ' आनुक् ' आगमाचा देखील, या परिभाषेप्रमाणे, नाश होतो, व 'पञ्चेन्द्र.' असे इष्ट रूप सिद्ध होतें. प्रकृतपरिभाषेची शद्बरचना विलक्षण आहे. जरी कित्येक टीकाकारांनीं ' सन्नियोगशिष्टानाम् ' या बहुवचनाचे समर्थन करितांना बरीच मल्लि-नाथी केली आहे तथापि ती मनास रुचत नाहीं, व ' सन्नियोगशिष्टयोरन्यतरस्यापाये-ऽपरस्याप्यपायः ' असा ह्या परिभाषेचा पाठ असावयास पाहिजे होता)

अत्र च बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिति सूत्रस्थं छग्रहणं ज्ञापकम् । तद्धि छमात्रस्य लुग्बोधनद्वारा कुकोऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थम् । कृतकुगागमा नडाद्यन्तर्गता बिल्व दय एव तत्र निर्दिष्टा बिल्वकादिशब्देन ।

' बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक् ' सू० १३११ ह्या सूत्रांत केलेलें ' छ ' ग्रहण ह्या परिभाषेचें ज्ञापक आहे. ' छ ' ग्रहण करण्याचे कारण हे कीं, 'कुक्' आगमाचा 'लुक्'

न होतां, केवळ 'छ' प्रत्ययाचा लुक् व्हावा वरील सूत्रांत असलेल्या 'बिल्वकादिभ्य' ह्या शद्बाने, नडादिगणात अन्तर्भूत असलेल्या कुगागमसहित 'बिल्वादि' शद्बाचे ग्रहण केले आहे. ('उत्करादिभ्यश्छः.' व 'नडादीनां कुक्च' सू० १३१९, व १३१० अशी चतुर्थाध्यायाच्या द्वितीयपादात सूत्रे आहेत. 'नडादीनां कुक् च' ह्या सूत्रांतील चकाराने पूर्वसूत्रांतील 'छ' प्रत्ययाची अनुवृत्ति होते, व सूत्राचा अर्थ असा होतो की, 'नडादि' शद्बांना 'छ' प्रत्यय आणि तसेच कुगागम होतो. बिल्वादि शद्ब नडादिगणांत पठित आहेत त्यामुळे त्यांना देखील 'नडादीनां कुक् च' ह्या सूत्रान्वये एकेच वेळीं 'छ' प्रत्यय व कुगागम होतो, जसे–'बिल्वा: सन्ति यस्यां सा बिल्वकीया' अशा कुगागमयुक्त 'छ' प्रत्ययान्त 'बिल्वादि' शद्बापुढे इतर तद्धित-प्रत्यय आल्यास, 'छ' प्रत्ययाचा लुक् होतो, असे 'बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्' हे सूत्र सांगते, जसे—'बिल्वकीयायां भवा' ह्या ठिकाणीं, 'तत्र भव' ह्या अर्थांत 'अण्' प्रत्यय केल्यास, तद्धित 'अण्' प्रत्यय पुढे असल्यामुळे 'छ' प्रत्ययाचा लुक् होऊन 'बैल्वका' असे रूप होते. 'छ' प्रत्यय व कुगागम होणे हीं दोन्हीं कार्यें एकाच सूत्राने सांगितलीं असल्यामुळे, या परिभाषेप्रमाणें, 'छ' चा लुक् झाल्यास, 'कुक्' चाहि लुक् होणार परन्तु 'कुक्' चा लुक् न होता, तो कायम राहावा म्हणून, 'बिल्वकादिभ्य छस्य लुक्' ह्या सूत्रात 'छ' ग्रहण केले आहे, व 'बिल्वकादिभ्य' अशा कुगागमविशिष्ट शद्बाचा उच्चार केला आहे. 'बिल्वादिभ्य लुक्' असे सूत्र केले असते तर, 'छ' प्रत्यय व कुगागम ह्या दोहोंचाहि, या परिभाषेप्रमाणे, लुक् झाला असता)

न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं कृतकुगागमानुवादसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिसिद्धेः। अन्यथा बिल्वादिभ्य इत्येव वदेत्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बिल्वादिपुरस्कारेण विहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानान्नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन बिल्वादिभ्योऽण् इति विकाराद्यर्थस्य लुगापत्तिनिवारणार्थं कुगनुवादचारितार्थ्यात्।

('बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक्' ह्या सूत्रातील 'छ' ग्रहण जरी ह्या परिभाषेचें ज्ञापक मानलें तरी, त्या सूत्रांत केलेले) 'छ' ग्रहण व्यर्थ ठरतें; कारण त्या सूत्रांत 'बिल्वकादिभ्यः' असा कुगागमविशिष्ट शद्बाचा उच्चार केला असल्यामुळे, तेवढ्यावरूनच हें सिद्ध होते कीं, कुगागमाचा लुक् होत नाहीं. जर पाणिनीला कुगागमाचा देखील लुक् इष्ट असता तर, 'बिल्वादिभ्यः' असें सूत्र केलें असतें, व असें सूत्र असतें तरी, अतिव्याप्तिरूप दोष आला नसता, कारण 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' अशी परिभाषा असल्यामुळे, 'बिल्वादिभ्य.' ह्या शद्बानें ('नडादीनां कुक् च' सू० १३१० ह्या सूत्रान्वये, नडादिगणात साक्षात् पठित असलेल्या 'बिल्वादि' शद्बांहून 'छ' प्रत्यय होणें सांगितले असल्यामुळें, प्रतिपदोक्त

' छ ' प्रत्ययाचेच ग्रहण झाले असते, व इतर सूत्रांनीं होणाऱ्या इतर प्रत्ययाचे ग्रहण झाले नसते, आणि त्यामुळे, सूत्रात साक्षात् सांगितलेल्या) ' छ ' प्रत्ययाचाच लुक् पावला असता—असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाही कारण ' बिल्वादिभ्यो-ऽण् ' सू० १५१६ या सूत्रांत ' बिल्वादि ' शब्दाहून ' अण् ' प्रत्यय व्हावा असे अधिक स्पष्टपणे प्रतिपदविधान केले आहे (कारण नडादिगणांत साक्षात् पठित अस-लेल्या ' बिल्व ' इत्यादि शब्दाहून ' बिल्वादिभ्योऽण् ' या सूत्राने विकारार्थें ' अण् ' प्रत्यय होण्याचे विधान केले आहे. त्या गणात कुगागमसहित ' बिल्व ' इत्यादि शब्द साक्षात् पठित नाहीत म्हणून, ' नडादीना कुक् च ' ह्या सूत्राच्या मानाने, ' बिल्वा-दिभ्योऽण् ' हे सूत्र जास्त स्पष्टपणे ' अण् ' प्रत्ययाचे विधान करणारे सूत्र आहे, आणि त्यामुळे ' बिल्वकादिभ्यः छस्य लुक् ' असे सूत्र न करिता ' बिल्वादिभ्यो लुक् ' असे सूत्र केले असते तर, त्या सूत्राने ' बिल्वादिभ्योऽण् ' ह्या सूत्रांतील 'अण्' प्रत्ययाचे ग्रहण होऊन त्याचा लुक् पावला असता) विकारार्थें होणाऱ्या त्या ' अण् ' प्रत्ययाचा लुक् न व्हावा व कुगागमविशिष्ट बिल्वादिगणाहून होणाऱ्या ' छ ' प्रत्ययाचाच लुक् व्हावा म्हणून (' बिल्वकादिभ्य. छस्य लुक् ' ह्या सूत्रात ' बिल्वकादिभ्य. ' असे) कुगागमसहित पद उच्चारले आहे, व अशा रीतीने ते पद चरितार्थ ठरते (आणि त्यामुळे ' बिल्वकादिभ्यः ' हे पद या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही. केवळ ' छ ' ग्रहणच ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते, कारण तसे ग्रहण केले नसते तर, ह्या परिभाषेप्रमाणे, कुगागम व ' छ ' प्रत्यय ह्या दोहोंचाहि लुक् पावला असता)

समुच्चयार्थकचशब्दयोगे तु विधेययोरेककालिकत्वैकदेशत्वनियमा-न्न्यायसिद्धापीयम् ॥

' समुच्चय ' ह्या अर्थाचा वाचक ' च ' शब्द असल्यामुळे, ' च ' शब्दाचा जेथे प्रयोग केला जातो तेथे ज्या दोन कार्यांचे विधान केले आहे तीं दोन कार्यें एकेचवेळी व एकेच जागीं होतात असा सामान्य नियम असल्यामुळे, ही परिभाषा (जशी ज्ञापक-सिद्ध आहे तशी) लौकिकन्यायसिद्ध देखील आहे. (कैयटाने देखील असेच म्हटले आहे ' लौकिकोऽयं न्यायः । एकेकस्मिन्प्रयोजने येषा सहाधिकारस्तत्रान्यतरनिवृत्ता-वितरनिवृत्ति. ।

यत्तु णाविष्ठवदित्यनेन पुंवत्वविधानमेतदानित्यत्वज्ञापनार्थमन्यथैतय तीत्यादौ टिलोपेनैव ङीपि निवृत्ते संनियोगशिष्टपरिभाषया नस्यापि निवृत्त्यै-तयतीत्यादिसिद्धौ पुंवत्ववैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति टेरिति सूत्रे कैयट, स्तन्न । इडविडमाचष्ट ऐडबियतीत्यादौ पुंवत्वस्यावश्यकत्वात् ॥ ऐनेयः श्यैनेय इत्यादि तु स्थानिवत्वेन सिद्धमित्यन्यत्र विस्तर ॥ ८७ ॥

' टेः ' ५–४–१५५ ह्या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेत कैयटाने असें म्हटले आहे कीं, ' णौ इष्ठवत् प्रातिपदिकस्य ' ह्या वार्तिकाने, ' णि ' प्रत्यय पुढे असतां

प्रातिपदिकाला पुंवद्भाव व्हावा असे विधान केले असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य ठरते. ही परिभाषा नित्य असती तर, पुंवद्भावाचे विधान करण्याची काहीच गरज नव्हती व तें विधान व्यर्थ ठरले असते, कारण 'एतयति' इत्यादि उदाहरणांत 'टि' लोपाने 'णि' प्रत्ययाची निवृत्ति होऊन त्याच्याच बरोबर, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, नकाराचा देखील लोप झाला असता व 'एतयति' असे रूप सिद्ध झालेच असते ('वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः' सू० ४९६ ह्या सूत्राने, वर्णवाचक अनुदात्तान्त व 'त्' आहे उपधेत ज्याच्या अशा प्रातिपदिकाहून स्त्रीवाचक 'ङीप्' प्रत्यय विकल्पे करून होतो, व तो झाल्यास, उपधेतील तकाराचा नकार होतो. म्हणून 'एत' ह्या शब्दाचीं 'एनी' व 'एता' अशी स्त्रीलिङ्गाचीं रूपें होतात. 'तत्करोति तदाचष्टे' ह्या अर्थामध्ये 'एनी' शब्दाहून 'णिच्' केल्यास, 'एनीमाचष्टे एतयति' अशा स्थलीं, 'एनी+णिच्' ह्या स्थितीत, 'णाविष्टवत्प्रातिपदिकस्य' ह्या वार्तिकान्वये, 'टेः' सू० १०८६ ह्या सूत्राने टिलोप—म्हणजे 'एनी' यांतील 'ङीप्=ई' प्रत्ययाचा लोप होतो, व ज्या अर्थी 'वर्णादनुदात्तात' ह्या सूत्राने 'ङीप्' प्रत्यय होणे व उपधेतील तकाराचा नकार होणे अशा दोन कार्याचे विधान केले आहे त्या अर्थी 'ङीप्' चा लोप होताच, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे, नकाराचे जागीं पूर्ववत तकार होणारच, व 'एतयति' असे रूप आपोआप सिद्ध होणारच मग 'णौ इष्टवत्' ह्या वार्तिकाने पुंवद्भावाचे विधान कशाला केले आहे? ह्या विधानावरूनच हे सिद्ध होते की, ही परिभाषा अनित्य आहे, व ती अनित्य असल्यामुळे जेथे लागू पडत नाही व पुंवद्भाव होत नाहीं तशा ठिकाणीं देखील पुंवद्भाव व्हावा म्हणून पुंवद्भावाचे वार्तिकाने विधान केले आहे असे कैयटाचे म्हणणे आहे.) पण ते म्हणणे बरोबर नाहीं. कारण पुंवद्भावाचे विधान वार्तिकाने केले नसते तर, 'इडविडमाचष्टे ऐडविडयति' (व 'दरदमाचष्टे दारदयति') इत्यादि उदाहरणांत 'ऐडविडयति' इत्यादि रूपें सिद्ध झालीं नसती, म्हणून पुंवद्भावाचे विधान करणें आवश्यक होते. ('जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' सू० ११८६ ह्या सूत्राने 'इडविड्' शब्दाहून अपत्यार्थे 'अञ्' प्रत्यय होऊन 'इडविड· अपत्यं पुमान्=ऐडविड.' असे रूप होते. पण 'इडविड. अपत्यं स्त्री' या स्थलीं, 'अतश्च' सू० ११९६ ह्या सूत्राने 'अञ्' लुक् होऊन, 'इडविड्' असे रूप होतें. ह्या प्रातिपदिकाला 'तत्करोति तदाचष्टे' ह्या अर्थामध्ये 'णिच्' केल्यास, 'इडविड्+णि' अशा स्थितीत, 'णौ इष्टवत् प्रातिपदिकस्य' ह्या वार्तिकान्वये पुंवद्भाव होते वेळीं, 'अतश्च' ह्या सूत्राने झालेल्या 'अञ्' लुकाची निवृत्ति होऊन, 'ऐडविड' असा शब्द पुन. होऊन, व टिलोप होऊन, 'ऐडविडयति' असे रूप होते व असे रूप सिद्ध होण्याकरितां, पुंवद्भावाचे विधान करणे जरूर होते सारांश पुंवद्भावविधानामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असे सिद्ध होत नाहीं) 'एनेयः' 'शेनेयः' हीं रूपें स्थानिवद्भावाने सिद्ध होतात. ह्या विषयासंबधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे. ('एन्या. अपत्य पुमान्' व 'शेन्याः अपत्य पुमान्' ह्या अर्थांत, 'स्त्रीभ्यो

ढक्' सू० ११२३ ह्या सूत्रानें अपत्यार्थ 'ढक्' प्रत्यय झाला असतां, 'यस्येति च' सू० ३११ ह्या सूत्राने, तद्धित प्रत्यय पुढे असल्यामुळे, ईकाराचा लोप होतो. 'ई' लोप 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' सू० ५० ह्या सूत्रान्वये स्थानिवत् मानल्यास–म्हणजे 'ई= ङीप्' कायमच आहे असे मानल्यास-'न्'लोपाची प्राप्ति होत नाही या परिभाषेसंबंधाने कित्येक वैयाकरणांचे असे मत आहे की जेथे एखाद्या सूत्राने दोनकार्यें एकेवेळीं होणें सागितले आहे व त्या दोन कार्यांपैकी एका कार्याचा लुक् होतो तथेच ही परिभाषा लागू पडते, पण इतर रीतीनें त्या दोन कार्यांपैकी एका कार्याचा नाश झाला असल्यास ही परिभाषा लागू पडत नाहीं. जसे 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीब' सू० ३०३५ या सूत्राने 'फल्' धातूपुढे 'क्त' प्रत्यय आला असतां, अकाराचा उकार व तकाराचा लकार अशी दोन कार्यें एकेचवेळी होऊन 'फुल्ल' असे रूप होते 'फुल्ल' शद्वास 'अत इञ्' सू १०९५ या सत्राने अपत्यार्थें इञ् प्रत्यय लावला असता, 'अचो ञ्णिति' सू० २०४ या सूत्राने उकाराची वृद्धि होत असल्यामुळे जरी उकाराचा नाश होतो तरी, त्याबरोबर लकाराची निवृत्ति न होता, 'फौल्लिः' असे रूप होते. तसेच 'ई च खनः' सू० २८६० या सूत्राने 'खन्' धातूस 'क्यप्' प्रत्यय होणे व अन्त्य नकाराचा ईकार होणे ही दोन कार्यें सांगितली आहेत नकाराचे जागीं ईकार झाल्यावर 'ख+ई+क्यप्' अशी स्थिती झाली असता, 'आद्गुणः' सू० ६९ या सूत्राने होणाऱ्या गुणरूपी एकादेशाने जरी ईकाराचा नाश होतो तरी, त्या बरोबर क्यप् प्रत्ययाची निवृत्ति न होता, 'खेयम्' असे रूप होतें. तसेंच 'त्रेः सम्प्रसारणं च' सू० १८५५ या सूत्राने 'त्रि' शद्वाला 'तीय' प्रत्यय होणे व रकाराचे संप्रसारण होणे हीं दोन कार्यें सांगितली आहेत, व त्यामुळे 'तृतीय' असें रूप होतें. 'तीयादिकक्स्वार्थे वा वाच्य.'–सू० १९९४ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये 'तृतीय' शद्वास स्वार्थे 'ईकक्' प्रत्यय होऊन व 'किति च' सू० १०७६ या सूत्राने आद्यचाला वृद्धि होऊन जरी संप्रसारण कार्याचा नाश होतो तरी, त्याबरोबर 'तीय' प्रत्ययाची निवृत्ति न होतां, 'तार्तीयीक.' असे रूप सिद्ध होते वरील तीन उदाहरणांवरून हे स्पष्ट होते कीं, एकेवेळीं झालेल्या दोन कार्यांपैकी एका कार्याचा नाश झाला तरी, तो नाश लुकाने झाला नसल्यास, दुसरें कार्य नष्ट होत नाही, आणि म्हणून ही परिभाषा लुङ्मात्रविषयकच मानली पाहिजे. परंतु इतर वैयाकरण म्हणतात की हे म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण ते म्हणणे बरोबर मानल्यास, 'वातातीसाराभ्यां कुक्च' सू० १९३५ या सूत्रान्वये 'वात' शद्वाला मत्वर्थक 'इनि' प्रत्यय व कुगागम एकेचवेळीं होणे सागितले असल्यामुळे 'वात. अस्यास्तीति वातकी' असा शद्ब सिद्ध झाल्यावर त्याला अपत्यार्थक अण् प्रत्यय लावल्यावर, 'नस्तद्धिते' सू० ६७९ या सूत्राने टिलोप झाला असतां, कुगागमाची निवृत्ति न केल्यास, 'वात.' असे इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. सारांश ही परिभाषा लोपाचे ठिकाणी देखील लागू पडत असल्यामुळे, ती लुङ्मात्रविषयक आहे हें म्हणणे बरोबर ठरत नाही दुसरे असे का, ह्या परिभाषेचा अर्थ असा करावा कीं

जेथें एखाद्या सूत्रानें दोन कार्यें युगपत् होणें सांगितलीं आहेत तेथें त्या दोन कार्यांपैकीं प्रधानकार्याचा नाश झाल्यास अप्रधानकार्याची निवृत्ति होते, पण अप्रधानकार्याचा नाश झाला असल्यास, प्रधानकार्याची निवृत्ति होत नाहीं. अशा रीतीनें ह्या परिभाषेचा अर्थ केल्यास वरील सर्व उदाहरणाची उपपत्ति लागते. 'फुल्ल' या स्थलीं निष्ठेचे जागीं होणारे आदेश सांगणाऱ्या प्रकरणांत निष्ठातकाराचे जागीं लकार होणें हें प्रधान कार्य आहे, व अकाराचा उकार होणें हें अप्रधानकार्य आहे. म्हणून वृद्धिकार्यानें उकाराचा नाश झाला तरी लत्वाची निवृत्ति होत नाही. तसेंच 'स्वयम्' व 'तार्तीयीक' या दोन्हीं स्थलीं, प्रकरणावरून प्रत्ययाचें विधान प्रधान असल्यामुळें जरी इत्व व संप्रसारण या अप्रधानकार्यांचा अनुक्रमें नाश होतो तरी, प्रत्ययाची निवृत्ति होत नाहीं.)

परिभाषा ८८

ननु चुरा शीलमस्या सा चौरीत्यादौ शील छत्रादिभ्योण इति णे ङीप् न प्राप्नोतीत्यत आह—

'चुरा शीलमस्याः सा चौरी' इत्यादि स्थलीं, 'शीलम्' सू० १६११ ह्या अर्थामध्यें 'छत्रादिभ्यो ण.' सू० १६१२ ह्या सूत्रानें 'ण' प्रत्यय केला असता, ('चुरा शीलमस्य स चोरः' असें अकारान्त रूप होत असल्यामुळें, 'अजाद्यतष्टाप्' सू० ४५४ ह्या सूत्रानें 'टाप्' होईल व) 'ङीप्' प्रत्यय प्राप्त होऊं शकणार नाही. म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

ताच्छीलिके णेऽणकृतानि भवन्ति ॥ ८८ ॥

"अण् प्रत्ययाला मानून होणारीं कार्यें जेथे ताच्छीलिक 'ण' प्रत्यय लागतो तेथें देखील होतात"

('टिड्ढाणञ्' सू० ४७० ह्या सूत्रानें 'अण्' प्रत्ययान्त प्रातिपदिकाला स्त्रीवाचक 'ङीप्' प्रत्यय होत असतो, 'चौर' हें ताच्छीलिक णप्रत्ययान्त प्रातिपदिक आहे. ह्या परिभाषेप्रमाणे, 'अण्' प्रत्ययान्ताला होणारीं कार्यें ताच्छीलिक 'ण' प्रत्ययान्ताला होत असल्यामुळें, 'चौर' ह्याला स्त्रीवाचक 'ङीप्' प्रत्यय होऊन, 'चौरी' असें रूप सिद्ध होतें.)

अन् इत्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थं कार्मस्ताच्छील्ये इति निपातनमस्या ज्ञापकम् ॥

'अण्' प्रत्यय पुढे असतां, 'अन्' सू० ११५५ या सूत्रान्वयें, अन्नन्त प्रकृतीच टिलोप न होता, प्रकृतिभाव कायम राहतो. ह्या प्रकृतिभावाचा बाध व्हावा म्हणून, 'कार्म-

स्ताच्छील्ये ' सू० १६१३ असे सूत्र करून ' कार्म ' शद्वाची निपातनाने जी सिद्धि केली आहे ती ह्या परिभाषेची ज्ञापिका आहे. (' कर्म शीलं यस्य स.' या स्थली, ' छत्रादिभ्यो ण ' सू० १६१२ या सूत्राने ' ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय होतो, व 'कर्मन्+ण' अशी स्थिति झाली असता, ' अन् ' सू० ११५५ हे सूत्र लागू पडूं नये, कारण त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं, अन्नन्त प्रकृतीपुढे, भाववाचक किंवा कर्मवाचक खेरीज करून इतर अर्थाचा वाचक ' अण् ' प्रत्यय आल्यास, ' नस्तद्धिते ' सू० ६७९ या सूत्राने होणारा टिलोप होत नाहीं. ' कर्मन् ' ह्या अन्नन्त प्रकृतीपुढे ' अण् ' प्रत्यय नसून ताच्छीलिक ' ण' प्रत्यय असल्यामुळे, ' नस्तद्धिते ' सू० ६७९ ह्या सूत्रान्वये टिलोप होऊन, ' कार्म. ' असे रूप सिद्ध होऊं शकतेच, मग ' कार्मस्ताच्छील्ये ' हे सूत्र पाणिनीने का केले ? ह्या सूत्रावरून हे सिद्ध होते कीं, ' अण् ' प्रत्यय पुढे असता जसा प्रकृतिभाव कायम राहतो तसाच ताच्छीलिक ' ण ' प्रत्यय पुढे असता देखील, तो प्रकृतिभाव, या परिभाषेप्रमाणे, कायम राहील, व ' कार्मः ' असे इष्ट रूप सिद्ध होणार नाही. तो प्रकृतिभाव कायम न राहता टिलोप व्हावा म्हणून, ' कार्मस्ताच्छील्ये ' हे सूत्र पाणिनीला मुद्दाम करावे लागले, व अशा रीतीने ते सूत्र ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते)

ताच्छीलिकणान्तादणो द्व्यच इति फिञ्सिद्धिरप्यस्याः प्रयोजनमिति नव्याः ।

नवीन वैयाकरणाच्या मताप्रमाणे, 'अणो द्व्यचः' सू० ११८० ह्या सूत्राने द्व्यचक ' अण् ' प्रत्ययान्त शद्वाहून जसा अपत्यार्थी ' फिञ् ' प्रत्यय होतो त्याचप्रमाणे, द्व्यचक ताच्छीलिक ' ण 'प्रत्ययान्त शद्वाहून देखील अपत्यार्थी ' फिञ् ' प्रत्यय व्हावा हे देखील या परिभाषेचे प्रयोजन आहे (जसेः—' कर्तुः छात्र. कार्त्र. ' ह्या स्थळीं, ' तस्येदम् ' सू० १५०० या सूत्राने ' अण् ' प्रत्यय होऊन ' अण् 'प्रत्ययान्त द्व्यचक ' कार्त्र ' शद्व होतो. ' कार्त्रस्य अपत्य कार्त्रायणिः ' असे ' अणो द्व्यचः ' ह्या सूत्रानें अपत्यार्थी ' फिञ् ' प्रत्यय होऊन, रूप जसे होते तसेच ' छत्रं शीलं यस्य सः छात्र. ' या स्थलीं, 'छत्रादिभ्यो णः' सू० १६१२ ह्या सूत्रान्वये झालेल्या ताच्छीलिक 'ण'प्रत्ययान्त द्व्यचक 'छात्र' शद्वास देखील अपत्यार्थी ' फिञ् ' प्रत्यय होऊन 'छात्रस्य अपत्य छात्रायणि.' असे रूप व्हावे, हें देखील या परिभाषेचें प्रयोजन आहे असे नव्य वैयाकरण म्हणतात. कांही टीकाकारांचे असे मत आहे कीं, पाणिनीनें 'छत्रादिभ्योऽण्' असे सूत्र न करिता 'छत्रादिभ्यो णः' असे सूत्र केले असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते व त्यामुळेच ' टिड्ढाणञ् ' सू० ४७० ह्या सूत्रान्वये 'छात्र' या प्रातिपदिकास 'ङीप्' न होतां, ' अजाद्यतष्टाप् ' सू० ४५४ ह्या सूत्राने ' टाप् ' होऊन ' छात्रा ' असें स्त्रीप्रत्ययान्त रूप होतें).

ताच्छीलिक इत्युक्तेस्तदस्यां प्रहरणमिति णे दाण्डेत्येव ॥ कार्म इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ ८८ ॥

या परिभाषेत 'ताच्छीलिके णे' असे शब्द घातले असल्यामुळे, जेथे 'तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः' सू. नं. १२६२ ह्या सूत्राने 'तदस्यां प्रहरणम्' ह्या अर्थामध्ये 'ण' प्रत्यय होतो, तेथे (ही परिभाषा लागू पडत नाहीं व त्यामुळे 'टिड्ढाणञ्' हे सूत्र न लागता, 'अजाद्यतष्टाप्' हे सूत्र लागून, 'दण्ड' या 'ण' प्रत्ययान्त शब्दाचे स्त्रीलिङ्गाचे रूप दाण्डी' असे न होतां,) 'दाण्डा' असेच रूप होतें. 'कार्मस्ताच्छील्ये' ६-४-१७२ ह्या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ८९

ननु कंसपरिमृड्भ्यामित्यादौ मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारेत्यत आह—

'कंसपरिमृड्भ्याम्' ह्या स्थलीं 'भ्याम्' प्रत्यय 'मृज्' धातूच्या पुढें असल्यामुळे, 'मृज्' धातूंतील ऋकारास) 'मृजेर्वृद्धिः' सू० २४७३ ह्या सूत्रान्वये वृद्धि होण्याची आपत्ति येते.(ती टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात .—

धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ॥ ८९ ॥

"धातूला जे कार्य होणे सांगितले आहे ते कार्य, धातूहून विहित प्रत्यय धातूच्या पुढे असला तरच, होतें."

('भ्याम्' हा विभक्तिप्रत्यय धातूहून होणारा प्रत्यय नसून प्रातिपदिकाहून होणारा प्रत्यय आहे म्हणून 'कंसपरिमृड्भ्याम्' ह्या स्थलीं, 'मृजेर्वृद्धिः' हे सूत्र लागू पडत नाहीं, व वृद्धि होत नाहीं.)

भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनमस्या ज्ञापकम् ॥

'भ्रौणहत्ये' या स्थलीं, अन्त्य नकाराचे जागीं निपातनाने जो तकार केला आहे तो ह्या परिभाषेचा ज्ञापक आहे. ('भ्रूणं हतवान्' इति 'भ्रूणहा' ह्या स्थलीं, 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्' सू. नं. २९९८ या सूत्राने 'भूते क्विप्' प्रत्यय झाल्यानंतर, पुढे त्या शब्दाहून भावे 'ष्यञ्' प्रत्यय केला असता, 'दाण्डिनायनहास्तिनायन' सू० ११४५ ह्या सूत्रान्वये, 'भ्रूणहन्' येथील अन्त्य नकाराचे जागीं निपातनाने तकार होऊन, 'भ्रौणहन्य' असें रूप न होतां, 'भ्रौणहत्य' असे रूप होतें 'हनस्तोऽचिण्णलोः' सू० २५७४ ह्या सूत्रान्वयें, 'हन्' धातुपुढे, 'चिण्' किंवा 'णल्' खेरीज करून इतर कोणताहि 'ञित्' किंवा 'णित्' प्रत्यय आल्यास, 'हन्'

धातूच्या नकाराचे जागी तकारादेश होतो ' भ्रूणहन् + ष्यञ् ' ह्या स्थळी, ' हन् ' धातूपुढे ' ष्यञ् ' हा ञित् प्रत्यय आला असल्यामुळे, ' हन् ' धातूच्या नकाराचे जागी, ' हनस्तोऽचिण्णलो ' या सूत्राने तकारादेश होऊं शकत असतां व ' भ्रौणहत्य ' असे रूप सिद्ध होऊ शकत असता, पाणिनीने ' [illegible] ' या सूत्रात निपाताने होणारीं जीं रूपे सांगितलीं आहेत त्यांत ' भ्रौणहत्य ' हे रूप कां सांगितलें आहे ? याला उत्तर हेच की, ' ष्यञ् ' हा तद्धित प्रत्यय असून धातूहून होणारा प्रत्यय नाहीं, म्हणून तो प्रत्यय ' हन् ' धातूपुढे आला असतां, ' हनस्तोऽचिण्णलो.' या सूत्राने होणारे कार्य होऊं शकत नाही ह्यामुळे निपाताने होणाऱ्या रूपामध्ये 'भ्रौणहत्य' हे रूप ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' ह्या सूत्रांत पाणिनला घालावे लागले, व अशा रीतीने ते रूप ह्या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते कित्येक येथे अशी शंका करितात कीं 'हो हन्ते.' सू० ३५८ या सूत्राने 'हन् ' धातूच्या हकारास जे कुत्व पावले आहे त्याचे निवारण होण्याकरितां ' भ्रौणहत्य ' हा शब्द ' दाण्डिनायनहास्तिनायन ' सू० ११४५ या सूत्रांत पठित केला आहे, व अशा रीतीने ते निपातन चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक मानता येत नाहीं. पण ही शंका बरोबर नाहीं; कारण ' हो हन्ते. ' या सूत्रात ' णित् ' प्रत्ययाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, णित्च्या साहचर्यामुळे ' हन् ' धातूहून होणारे ' हो हन्ते ' या सूत्रात उद्दिष्ट असलेले ञित् प्रत्यय देखील कृत्प्रत्ययच घेतले पाहिजेत, व त्यामुळे ' ष्यञ् ' हा तद्धितप्रत्यय पुढे असतांना ' भ्रूणहन् ' यातील हकाराला कुत्व पावतच नाहीं, आणि म्हणून ' भ्रौणहत्य ' हे निपातित रूप कुत्वाचे निवारण होण्याकरितां पठित केले आहे असे मानतां येत नाहीं, व ते प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानणेच योग्य ठरते. दुसरें असे कीं, कुत्वनिवारणार्थ ' भ्रौणहत्य ' या रूपाचे निपातन केले आहे असे मानले तरी, त्यावरून हे सिद्ध होत नाही कीं, ते निपातन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरत नाहीं, कारण एखादे पाणिनीय सूत्र किंवा त्यांतील एखादा शब्द एकापेक्षा अधिक वस्तूचा देखील ज्ञापक होऊं शकतो.)

धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसृड्भिरित्यादावनुदात्तस्य चर्दुपधस्येत्यमापादनेन भाष्ये दूषितः ।

' धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम् '—म्हणजे जर सूत्रांत धातूचे साक्षात् ग्रहण केले असेल व त्या धातूला कांही कार्य होणे सांगितले असेल तर ते कार्य, धातूहून होणारा प्रत्यय तशा धातूपुढे आला तरच, होते,—असा या परिभाषेचा पाठ (जो प्राचीन वैयाकरणांनीं मानला आहे तो) स्वीकारल्यास, दोष उत्पन्न होतो, कारण ' प्रसृड्भिः ' इत्यादि स्थलीं, ' अनुदात्तस्य च ऋदुपधस्य ' सू० २४०२ ह्या सूत्राने अमागम होण्याचा प्रसंग येणार असे त्या सूत्रावरील—६-१-५९ भाष्यांत सांगितले आहे. (' प्रसृड्भि =प्र+सृज्+क्विप्+भिस्=प्रसृज्+भिस् ' येथे ' सृज् ' धातूपुढे ' भिस् ' प्रत्यय आला आहे ' धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्य-

विज्ञानम् ' हा पाठ स्वीकारल्यास, ' अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य ' या सूत्रांत कोणत्याहि धातूचा नामनिर्देश केला नसल्यामुळे जरी ' भिस् ' हा धातूहून होणारा प्रत्यय नाहीं तरी ते सूत्र लागू पडेल, व अमागम होण्याची आपत्ति येईल म्हणून भाष्यकारानीं त्या पाठाला दूषित ठरवून त्याचें प्रत्याख्यान केलें आहे व त्या ऐवजीं ' धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति ' अशी परिभाषा पठित केली आहे, व ह्या पाठाप्रमाणें, सूत्रांत धातूचा नामनिर्देश असण्याची गरज नसल्यामुळे, व ' भिस् ' हा धातूहून होणारा प्रत्यय नसल्यामुळे, ' सृड्भिः ' ह्या स्थळीं ' अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य ' हे सूत्र लागू पडत नाहीं, व अमागम होत नाहीं)

यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तं तत्रेयं व्यवस्थापिका । तेन पदान्तत्वनिबन्धनं नशेर्वेति कुत्वं प्रणङ्भ्यामित्यादौ भवत्येव ।

जेथे सूत्रांत प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे कार्य होणे–म्हणजे धातूपुढें अमुक प्रत्यय आल्यास अमुक कार्य व्हावें असें सांगितलें आहे तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते. असें आहे म्हणूनच, पदान्तत्वनिमित्तामुळे, ' नशेर्वा ' सू० ४२१ या सूत्रानें होणारें कुत्व, ' प्रणग्भ्याम् ' इत्यादि स्थळीं होतें. (' प्र+नश्–क्विप्+भ्याम् येथें ' उपसर्गादसमासेऽपि ' सू० २२८७ या सूत्रानें णत्व होऊन व ' वेरपृक्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्रानें ' क्विप्=व् ' चा लोप होऊन ' प्रणश्+भ्याम् ' अशी स्थिति झाल्यावर ' नश् ' धातूपुढें ' भ्याम् ' हा धातूहून न होणारा विभक्तिप्रत्यय आला असल्यामुळें, ' नशेर्वा ' या सूत्रानें सांगितलेलें कुत्व कार्य, ह्या परिभाषेप्रमाणें, होऊं नये, व ' प्रणग्भ्याम् ' असें विकल्पेंकरून रूप होऊं नये. पण नशेर्वा ' ह्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारें कार्य नाहीं ते कार्य होण्यास ' पदान्तत्व ' हें निमित्त सांगितलें आहे—म्हणजे ' नश् ' पदान्तीं असल्यास त्याच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं विकल्पेंकरून कवर्गाचा आदेश होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ आहे. त्यामुळें प्रकृत परिभाषा ' नशेर्वा ' या सूत्रास लागू पडत नाहीं, व ' प्रणड्भ्याम् ' आणि ' प्रणग्भ्याम् ' अशीं विकल्पेंकरून रूपें होतात ' नश् ' धातु शकारान्त असल्यामुळे ' व्रश्चभ्रस्ज ' सू० २९४ या सूत्रानें शकाराचे जागीं षकार होऊन व ' झलां जश् झशि ' सू० ५२ या सूत्रानें षकाराचे जागीं डकार होऊन ' प्रणड्भ्याम् ' असें रूप होतें.)

इयङादिविधौ तु नैषा । न भूसुधियोरिति निषेधेनानित्यत्वात् ॥ मृजेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टा ॥ ८९ ॥

(प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, ' सुधी + औ=सुधियौ ' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं, कारण ' ध्यै चिन्तायाम् ' या धातूस क्विप् प्रत्यय लागून व ' ध्यायतेः सम्प्रसारणं च '– सू० ३१५८ वरील वार्तिक—या वार्तिकान्वयें ' ध्यै ' यांतील यकारास सम्प्रसारण होऊन, व ' सम्प्रसारणाच्च ' सू० ३३० या सूत्रानें पूर्वरूपएकादेश होऊन, आणि ' हलः ' सू० २५५९ या सूत्रानें इकाराचा दीर्घ होऊन

व ' वेरपृक्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्राने ' क्विप=व् ' चा लोप होऊन, ' धी ' हा शद्ब झाला आहे ' सुष्ठु ध्यायतीति सुधी. ' या स्थली ' सुधी ' हे गतिपूर्वक ईकारान्त प्रातिपदिक अनेकाच् असून धात्वन्त आहे, व याचे प्रथमेचें द्विवचन करितांना ' सुधी+औ ' अशी स्थिति झाली असतां, जरी 'औ ' हा अजादि प्रत्यय आहे तरी, तो धातूहून होणारा प्रत्यय नसून सुप्प्रत्यय असल्यामुळे, ' एरनेकाचः ' सू० २७२ या सूत्राची किंवा ' अचि श्नु' सू० २७१ या सूत्राची, प्रकृत परिभाषा असल्यामुळे, प्राप्ति होऊं शकत नाहीं व सुधियो ' असे इष्ट रूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते तसेच ' प्रतिभू + औ ' या स्थलीं ' प्रतिभू ' हे गतिपूर्वक अनेकाच् धात्वन्त प्रातिपदिक असून त्यापुढे ' औ ' हा सुप् प्रत्यय असल्यामुळे, ' ओ. सुपि' सू० २८१ किंवा ' अचि श्नुधातु ' या सूत्राची प्राप्तीच होऊं शकत नाही, व त्यामुळे 'प्रतिभुवौ' असे इष्टरूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति कशी टळते याचा खुलासा ग्रन्थकार या पंक्तींत करितात) ज्या सूत्रात इयडादि-म्हणजे इयङ्, उवङ् व यण्-आदेश होण्याचे विधान केले आहे त्या सूत्राना ही परिभाषा लागत नाही, कारण ' न भूसुधियो ' सू.२७३ या निषेधात्मक सूत्रावरुन हे सिद्ध होते कीं ही परिभाषा अनित्य आहे. (' अचि श्नुधातु ' सू० २७१या इयङुवङ्विधायक सूत्रात 'धातो ' हे पद आहे व या सूत्रान्वये इवर्णान्त उवर्णान्त धातूपुढे अजादि प्रत्यय आला असतां, अन्त्य इकाराचे जागीं इयङ् व उकाराचे जागी उवङ् आदेश होतो. ' एरनेकाचोऽसंयोग-पूर्वस्य ' सू० २७२ या सूत्रांत ' धातोः ' हे पद पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त आहे व या सूत्रान्वये धात्वन्त अङ्ग अनेकाच् असून धातूचा अन्त्य इकार असंयोगपूर्व असल्यास आणि त्यापुढे अजादि प्रत्यय आल्यास, त्या इकाराचे जागीं यणादेश होतो. वरील दोन्ही सूत्रात धातूस कार्य होणे सांगितले असल्यामुळे त्यांना ही परिभाषा लागू पडते, व त्यांना ही परिभाषा लावल्यास, धातूहून विहित असा अजादि प्रत्यय धातूपुढे आल्यास इयङ्, उवङ् व यण् आदेश होतात असाच त्या सूत्राचा अर्थ केला पाहिजे. पण तसा त्या सूत्रांचा अर्थ केल्यास, ' सुधी + औ ' या स्थलीं, जरी ' सुधी ' हे अनेकाच् अङ्ग असून ध्यैधात्वन्त आहे व तसेच असंयोगपूर्व आहे तरी, त्याच्यापुढे आलेला ' औ ' हा सुप् प्रत्यय धातूहून विहित नसल्यामुळे, ' एरनेकाचः ' या सूत्राची प्राप्तीच नाहीं व त्यामुळे ' सुधी ' यांतील अन्त्य ईकारास त्या सूत्रान्वये यणादेश होऊंच शकत नाहीं. मग, ' सुधी ' या धात्वन्त शद्बापुढे अजादि सुप् प्रत्यय आल्यास ' सुधी ' यांतील अन्त्य ईकाराचे जागी यणादेश होऊं नये असा निषेध सांगणारे ' न भूसुधियोः ' हे निषेधात्मक सूत्र पाणिनीने कां केले? ' प्राप्तस्यैव निषेधः ' या न्यायान्वयें जें प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो; जे प्राप्त नाहीं त्याचा निषेध करण्याची गरज काय? सारांश ही परिभाषा नित्य मानल्यास, ' न भूसुधियो. ' हें सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. पण कोणतेहि पाणिनीय सूत्र व्यर्थ ठरूं शकत नाहीं. आणि म्हणून ते सूत्र सार्थक ठरण्याकरितां प्रकृत परिभाषा

अनित्य मानणे भाग आहे–म्हणजे धा-वन्त शब्द इकारान्त असल्यास व त्यांतील अन्त्य इकार असंयोगपूर्व असल्यास आणि त्यापुढे अजादि सुप् प्रत्यय देखील आला असल्यास, तशा इकाराचे जागी ' एरनेकाच ' या सूत्रान्वये यणादेश होतो असे मानणे भाग आहे—व अशा रीतीने प्रकृत परिभाषा अनित्य मानली म्हणजेच, ' न भूसुधियो ' हे निषेधसूत्र चरितार्थ ठरते. व त्या निषेधसूत्रावरून हे स्पष्ट होते कीं प्रकृत परिभाषा अनित्य असल्यामुळे ती इयङुवङ्यणादेशविधायक सूत्रांना लागू पडत नाही. सारांश ' न भूसुधियो ' हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे ' सुधी + औ ' या स्थली यणादेश न होता, ' अचि श्नु ' या सूत्राने इयङादेश होऊन ' सुधियौ ' व ' प्रतिभुवौ ' अशी इष्टरूपें सिद्ध होतात) ' मृजेर्वृद्धिः ' ७-२ ११४ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ९०

ननु सर्वक उच्चकैरित्यादौ सर्वनामाव्ययसंज्ञे न स्यातामत आह—

' सर्वक ' ' उच्चकैः ' इत्यादि स्थली, सर्वनाम व अव्ययसंज्ञा अनुक्रमें होणार नाहींत ('सर्वादीनि सर्वनामानि' सू० २१३ ह्या सूत्रान्वये, सर्वादिगणांत जे शब्द पठित आहेत त्यांनाच सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते ' सर्व ' हा शब्द सर्वादिगणांत पठित आहे, पण ' सर्वक ' हा शब्द त्या गणांत पठित नाही. म्हणून ' सर्वक ' शब्दाला सर्वनामसंज्ञा होणार नाहीं तसेच ' स्वरादिनिपातमव्ययम् ' सू० ६४७ ह्या सूत्रान्वये, स्वरादिगणांत पठित असलेल्या शब्दांनाच अव्ययसंज्ञा प्राप्त होते. ' उच्चैः ' हा शब्द स्वरादिगणांत पठित आहे, पण ' उच्चकैः ' हा शब्द पठित नाहीं. म्हणून ' उच्चकैः ' या शब्दाला अव्ययसंज्ञा प्राप्त होणार नाहीं. तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते ॥ ९० ॥

" (सूत्रात एखादा शब्द उच्चारला असल्यास त्या शब्दाने जसें सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होतें तसेंच) त्या शब्दामध्ये–म्हणजे त्या शब्दांतील आदि व अन्त्य वर्णांच्या आंत–काहीं वर्ण पडून त्या वर्णासह बनलेल्या शब्दाचें देखील ग्रहण होतें. "

(' सर्वकः ' व 'उच्चकैः ' हे शब्द ' अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्राक्टेः ' सू० २०२६ या सूत्रान्वयें, ' टि ' च्या पूर्वी ' अकच्=अक् ' होऊन सिद्ध झाले आहेत व ' अक् ' हा ' सर्व ' व ' उच्चैः ' या शब्दांच्या आदि व अन्त्य वर्णांच्या आंत पडला आहे. म्हणून या परिभाषेप्रमाणें ' सर्व ' व ' उच्चैः ' या शब्दांनीं जसें त्या शब्दाचें ग्रहण होतें

तसेच ‘ सर्वक ’ व ‘ उच्चकै ’ या शब्दाचे देखील ग्रहण होते, व त्यांना सर्वनामसंज्ञा व अव्ययसंज्ञा अनुक्रमे प्राप्त होतात)

नेदमदसोरकोरिति सूत्रेऽकोरिति निषेधोऽस्या ज्ञापकः ॥ तदेकदेश-भूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते इति येन विधिरिति सूत्रे भाष्ये पाठः ॥ ९० ॥

‘ नेदमदसोरको ’ सू. ३४९ या सूत्रांतील ‘ अको ’ हा निषेध प्रकृत परिभाषेचा ज्ञापक आहे. (सर्वादिगणांत ‘ इदम् ’ व ‘ अदस् ’ हे शब्द पठित आहेत, अकच्सहित ‘ इदम् ’ व अदस् ’ हे शब्द त्या गणात पठित नाहीत व त्यामुळे, जर ही परिभाषा नसती तर, ‘ इदम् ’ व ‘ अदस् शब्दानीं अकच्सहित ‘ इदम् ’ व ‘ अदस् ’ शब्दांचे ग्रहण होऊं शकलेच नसते, कारण ‘ इदम् ’ व ‘ अदस् ’ हे शब्द ज्या विशेषवर्णानुपूर्वीनें युक्त आहेत त्याहून भिन्न वर्णानुपूर्वीनें अकच्सहित ‘ इदम् ’ व ‘ अदस् ’ शब्द युक्त आहेत म्हणून ‘ इदमदसोः अककारयो भिस. ऐस् न स्यात् ’ असा ‘ भिस् ’ प्रत्ययाचे जागी ‘ ऐस् ’ आदेशाचा निषेध सागणाऱ्या ‘ नेदमदसोरको ’ या सूत्रांत ‘ अको.’ हे पद घालण्याची कांहीच गरज नव्हती पण ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ इदम् ’ व ‘ अदस् ’ या शब्दानी अकच्सहित तशा शब्दांचे ग्रहण होऊ शकते हे पाणीनीस माहीत होते, व तशा शब्दांना ‘ नेदमदसो ’ या सूत्रांत सागितलेला निषेध लागू नये, व ‘ इमकैः ’ व ‘ अमुकै ’ अशी इष्टरूपे सिद्ध व्हावीं म्हणून त्याला त्या सूत्रात ‘ अको ’ हे पद घालणें भाग पडले, व अशा रीतीनें ते पद प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते) ‘ येन विधि ’ १–१–७२ या सूत्रावरील भाष्यांत ‘ तदेकदेशभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यते ’—म्हणजे एखाद्या शब्दाच्या आत काही वर्ण पडून ते वर्ण त्या शब्दाचे अवयव बनल्यामुळें, त्या शब्दानें तशा अवयवसहित शब्दाचे ग्रहण होते—अशा रीतीनें ही परिभाषा पठित केली आहे (पण जरी ही परिभाषा त्या भाष्यांत भिन्न शब्दांनी पठित केली आहे तरी दोन्ही पाठ एकाच अर्थाचे बोधक आहेत. त्या भाष्यावरून हे देखिल सिद्ध होते की ‘ अनेका नदी गङ्गां यमुनां च प्रविष्टा गङ्गायमुनाग्रहणेन गृह्यते । तथा देवदत्तास्थो गर्भो देवदत्ताग्रहणेन गृह्यते ॥’ या लौकिकन्यायान्वये प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होऊं शकत नाही , कारण अव्यय, सर्वनाम, इत्यादि संज्ञा त्या त्या गणात पठित असलेल्या आनुपूर्वीविशिष्ट शब्दानाच होतात, व त्यांत कोणताहि वर्ण अधिक किंवा कमी झाल्यास, कांही तरी शास्त्रीय प्रमाण असल्याखेरीज, तशा शब्दांना त्या संज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहीत. प्रकृतपरिभाषा ते शास्त्रीय प्रमाण आहे, व ‘ नेदमदसोरको.’ या सूत्रांतील ‘ अको ’ हा निषेध, वर सांगितल्याप्रमाणें, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक आहे. साराश ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध नसून ज्ञापकसिद्ध आहे हे लक्षांत ठेवावे.)

परिभाषा ९१

ननु "गातिस्थाघुपाभूभ्य " इति सिचो लुगपासीदित्यादौ पातेरपि स्यादत आह—

'गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ' सू. २२२३ या सूत्रान्वयें होणारा सिचाचा लुक् (लुग्विकरण) ' पा ' धातूच्या लुडाच्या ' अपासीत् ' इत्यादि रूपांचे ठिकाणी होईल. (व ' अपासीत् ' असे इष्ट रूप न होता, ' अपात् ' असें अनिष्ट रूप होईल. तसे न व्हावें म्हणून ही परिभाषा सांगतात

लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ॥ ९१ ॥

" सूत्रात उच्चारलेला एखादा धातु जर असा असेल की तो लुग्विकरण असून अलुग्विकरण देखील आहे तर तशा धातूने अलुग्विकरण धातूचेच ग्रहण करावें "

(' अदिप्रभृतिभ्यः शपः ' सू० २४२३ या सूत्रान्वये अदादिगणात पठित असलेल्या धातूपुढे येणाऱ्या शप् विकरणाचा लुक होतो—म्हणजे विकरणाचे जागी लुक् होतो. म्हणून अदादिगणांतील धातूना ' लुग्विकरण ' म्हणतात. इतर गणातील धातूंच्या विकरणाचा लुक् होत नसल्यामुळे, त्याना ' अलुग्विकरण ' म्हणतात ' गातिस्थाघुपा ' या सूत्रात उच्चारलेला ' पा ' धातु लुग्विकरण असून, अलुग्विकरण देखिल आहे ' पा रक्षणे' हा धातु अदादिगणात पठित आहे, व ' पा पाने ' हा धातु भ्वादिगणात पठित आहे. म्हणून वरील सूत्रात उच्चारलेल्या ' पा ' धातूने अदादिगणात पठित असलेल्या ' पा ' धातूचे ग्रहण न होता, प्रकृत परिभाषेप्रमाणे, भ्वादिगणात पठित असलेल्या ' पा ' धातूचेच ग्रहण होते, व त्यामुळे अदादिगणात पठित असलेल्या ' पा धातूच्या लुडाचे रूप करिताना, सिचाचा लुक् न होता, ' अपासीत् असे इष्ट रूप सिद्ध होते, भ्वादिगणात पठित असलेल्या ' पा ' धातूच्या लुडाचे रूप करिताना सिचाचा लुक् होऊन ' अपात् ' असे रूप होते)

अस्याश्च ज्ञापकः स्वरति सूतीति सूत्रे सूङिति वक्तव्ये सूतिसूयत्योः पृथङ्निर्देश इति कैयटः । तन्न । साहचर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पृथङ्निर्देशस्य तज्ज्ञापकत्वासम्भवात् ।

कैयटाचे असें म्हणणे आहे की ' स्वरतिसूतिसूयति ' सू० २२७९ या सूत्रात ' सूङ् ' असा निर्देश न करिता ' सूतिसूयति ' असा जो पृथक् निर्देश केला आहे तो प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक आहे. (' षूङ ' धातु अदादिगणांत व तसेच दिवादिगणात पठित आहे पाणिनीने वरील सूत्रांत जर ' सूङ् ' असा निर्देश केला असता तर, ही परिभाषा असल्यामुळे, तशा निर्देशाने दिवादिगणांतील अलुग्विकरण ' षूङ् ' धातूचेच ग्रहण झाले असते, अदादिगणातील लुग्विकरण ' षूङ् ' धातूचे ग्रहण झाले

नसते. पाणिनीला दोन्ही प्रकारच्या धातूंचे ग्रहण करावयाचे होते. म्हणून त्याला वरील सूत्रांत लुग्विकरणबोधक 'सूति' व अलुग्विकरणबोधक 'सूयति' अशा दोन्ही शब्दांचा पृथक् निर्देश करावा लागला, आणि अशा रीतीने तो निर्देश प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो. जर ही परिभाषा नसती तर 'षूङ्' अशा निर्देशाने दोन्ही प्रकारच्या धातूचे आपोआपच ग्रहण होऊं शकले असते, व 'सूतिसूयति' असा पृथक् निर्देश करण्याची काहीच गरज नव्हती.)—पण हे कैयटाचे म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'स्वरतिसूयति' या सूत्रांत उच्चारलेल्या इतर सर्व धातु अलुग्विकरण असल्यामुळें, ('सहचरितासहचरितयो सहचरितस्यैव ग्रहणम्' प ११२ या) साहचर्यन्यायान्वये, 'सूङ्' असा शब्द जरी वरील सूत्रांत उच्चारला असता तरी, ही परिभाषा नसती तरी, त्या शब्दाने अलुग्विकरण 'षूङ्' धातूचेच ग्रहण झालें असेत (व अदादिगणात पठित असलेल्या लुग्विकरण 'षूङ्' धातूचे ग्रहण झाले नसते पण पाणिनीला दोन्ही प्रकारच्या धातूंचे ग्रहण वरील सूत्रांत करावयाचें होतें, म्हणून त्याला 'सूतिसूयति' असा पृथक् निर्देश करावा लागला सारांश तो निर्देश अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे) तो पृथक् निर्देश प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरू शकत नाहीं.

ध्वनिता चेयं परिभाषा यस्य विभाषेत्यत्र भाष्ये। तत्र हि विदिते इति प्रयोगे निषेधमाशङ्क्य यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेधो विभाषा गमहनविद्विशामिति सूत्रे शविकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणश्चायमित्युक्तम्। तत्र चो हेतौ। यतोऽयं लुग्विकरणोऽतो विशिसाहचर्याच्छविकरणस्य ग्रहण न तु हनिसाहचर्यादस्यापि, एतत्परिभाषाविरोधादिति तदाशयः॥

(ही परिभाषा भाष्यात कोठेंहि साक्षात् पठित नसून) 'यस्य विभाषा' ७-२-१५ या सूत्रावरील भाष्यांत ध्वनित केली आहे. त्या भाष्यांत 'विदितः' या स्थलीं इडागमाचा निषेध व्हावा अशी शंका उपस्थित करून भाष्यकार असें म्हणतात कीं, ज्या उपाधिविशिष्टधातूसंबंधाने इडागमविभाषा सांगितली आहे तशाच उपाधिविशिष्ट धातूला, 'यस्य विभाषा' या सूत्रात सांगितलेला इडागमनिषेध लागू शकतो 'विभाषा गमहनविद्विशाम्' सू० ३०९९ या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'विद्' धातूने शविकरण—म्हणजे तुदादिगणांत पठित असलेल्या—'विद्' धातूचे ग्रहण होतें व असें म्हणण्याचें कारण भाष्यकार असे देतात की, 'लुग्विकरणश्चायम्', या वाक्यांतील 'च' हा शब्द (समुच्चय' या अर्थाचा वाचक नसून) 'हेतु' या अर्थाचा वाचक आहे. भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं ज्या अर्थी 'विद् ज्ञाने' हा धातु लुग्विकरण आहे त्या अर्थी 'विश्' धातूच्या साहचर्यामुळे शविकरण 'विद्' धातूंचेच ग्रहण करावे, 'हन्' धातूच्या साहचर्यामुळे लुग्विकरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करूं नये, कारण तसे केल्यास प्रकृतपरिभाषेशीं विरोध येईल. ('विभाषा

गमहनविदविशाम् ' या सूत्रान्वये 'गम्, हन्, विद्' व 'विश्' या धातूंहून क्सु प्रत्यय झाला असतां, त्या प्रत्ययास विकल्पेंकरून इडागम करावा असें विधान केलें आहे. ज्या धातूहून होणाऱ्या कोणत्याहि प्रत्ययाला विकल्पेंकरून इडागम होण्याचें विधान केलें आहे त्या धातूहून होणाऱ्या 'निष्ठा' प्रत्ययाला—म्हणजे क्त व क्तवत् या प्रत्ययांना—इडागम होत नाहीं असें 'यस्य विभाषा' सू० ३०२५ या सूत्रांत सांगितलें आहे. म्हणून 'विभाषा गमहनविदविशाम्' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या 'विद्' धातूनें लुग्विकरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करावें, कीं अलुग्विकरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करावें, किंवा दोहोंचेंहि ग्रहण करावें असा प्रश्न सहज उपस्थित होतो. त्या सूत्रांत 'विद्' धातु 'हन्' व 'विश्' या दोन धातूंच्यामध्ये पठित केला आहे. 'हन्' हा अदादिगणांत पठित असलेला धातु लुग्विकरण आहे व त्या धातूच्या साहचर्यामुळें 'विद्' हा धातु देखील लुग्विकरणच आहे असें मानतां येतें. तसेंच 'विश' हा धातु तुदादिगणांत पठित असल्यामुळें अलुग्विकरण आहे व त्या धातूच्या साहचर्यामुळें अलुग्विकरण 'विद्' धातूचें—म्हणजे तुदादिगणांत पठित असलेल्या 'विद्' धातूचें—ग्रहण वरील सूत्रांत केलें आहे असें देखील मानतां येतें. त्या सूत्रांत पठित असलेला 'विद्' धातु लुग्विकरण मानल्यास, त्या धातूचें क्तप्रत्ययान्त रूप 'विदित' असें न होतां, 'वित्त' असें रूप होण्याची आपत्ति येते. असा प्रश्न उपस्थित झाला असतां त्या प्रश्नाचें भाष्यकार असें उत्तर देतात कीं, जेथें सूत्रांत उच्चारलेला एखादा धातु लुग्विकरण असून अलुग्विकरणहि आहे तेथें तशा धातूनें लुग्विकरण धातूचें ग्रहण न करितां, अलुग्विकरण धातूचेंच ग्रहण करावें, आणि हेंच ही परिभाषा सांगते. साराश ही परिभाषा कोणत्याहि पाणिनीय सूत्रानें ज्ञापित होत नसून, वरील भाष्यानेंच ज्ञापित होते आणि ही परिभाषा असल्यामुळें, 'विभाषा गमहनविदविशाम्' या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'विद्' धातूनें तुदादिगणांतील शविकरण 'विद्' धातूचेंच ग्रहण करितां येतें, अदादिगणांतील लुग्विकरण 'विद्' धातूचें ग्रहण करितां येत नाहीं. यामुळें 'यस्य विभाषा' या सूत्रांत सांगितलेला इडागमनिषेध लुग्विकरण 'विद्' धातूला लागू शकत नाहीं, व त्या धातूचें क्तप्रत्ययान्त 'विदित' असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

अत एव परिभाषायां लुग्विकरणस्यैवेति नोक्तम् ॥ कण्ठतस्तु भाष्ये एषा क्वापि न पठिता ॥ गातिस्थेति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिककृता, सर्वत्रैव पाग्रहणेऽलुग्विकरणस्य ग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम् ॥ स्वरतिसूतीति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्ता ॥ ९१ ॥

('यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्यावरून 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव' अशाच प्रकारची परिभाषा ज्ञापित होत असल्यामुळें) या परिभाषेंत 'लुग्विकरणस्यैव' असें म्हटलें नाहीं—म्हणजे 'लुग्विकरणालुग्विकरणयो लुग्विकरण-

स्यैव' अशा तऱ्हेची परिभाषा पठित केली नाहीं. ('सूतिसूयति' हा पृथक् निर्देश कैयटाच्या म्हणण्याप्रमाणे जर या परिभाषेचा ज्ञापक मानला असता तर, तशा तऱ्हेची देखील परिभाषा त्या ज्ञापकावरून निघूं शकली असती, कारण तशा तऱ्हेची परिभाषा मानल्याने देखील, तो पृथक् निर्देश चरितार्थ ठरूं शकला असता, आणि त्या पृथक् निर्देशांत 'सूति' या लुग्विकरण धातूचा प्रथम निर्देश केला असल्यामुळे, असे देखील म्हणतां आले असते कीं जेथे सूत्रात असा धातु उच्चारला आहे कीं जो लुग्विकरण असून अलुग्विकरणहि आहे तशा ठिकाणी त्या धातूने, अलुग्विकरण धातूचे ग्रहण न करिता, लुग्विकरण धातूचेच ग्रहण करावे पण वर सांगितल्याप्रमाणें तो पृथक् निर्देश अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत असून प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरत नसल्यामुळे व 'यस्य विभाषा' या सूत्रावरील भाष्यावरून जशी प्रकृत परिभाषा पठित केली आहे तशाच प्रकारची परिभाषा ध्वनित होत असल्यामुळे, या परिभाषेचा जो पाठ दिला आहे तसाच पाठ मानणे योग्य आहे) भाष्यात ही परिभाषा कोठेहि साक्षात् पठित केली नाहीं 'गातिस्था' २-४ ७७ या सूत्रावर 'पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्यम्' असें वार्तिककाराने वार्तिक केले आहे. परंतु भाष्यकारानी असे म्हटलें आहे की जेथे जेथें सूत्रांत 'पा' असा निर्देश केला आहे तेथे तेथे अलुग्विकरण 'पा' धातूचेच ग्रहण करावे. (लुग्विकरण 'पा' धातूचें ग्रहण करू नये यावरून देखील प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते आणि वरील वार्तिक मानण्याची काहीच गरज राहत नाही.) 'स्वरतिसूति' ७-२-४४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटाने ही परिभाषा साक्षात् पठित केली आहे.

परिभाषा ९२

ननु प्रजिघाययिषतीत्यादौ हेरचङीति विधीयमानं कुत्वं न स्यादत आह—

'प्रजिघाययिषति' इत्यादि स्थलीं 'हेरचङि' सू० २५३१ या सूत्राने सांगितलेले कुत्व होऊ शकणार नाहीं. (कारण त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं 'अभ्यासात्परस्य हिनोतेः हस्य कुत्वं स्यात्, न तु चङि'. 'प्र+हि+णि+सन्+ति=प्र+है+णि सन्+ति=प्र+हाय्+इ+सन्+ति' या स्थलीं 'सन्यङोः' सू० २३९५ या सूत्रान्वयें द्विर्वचन केले असता, अभ्यासापुढें येणारा हकार 'हि' धातूचा राहत नसून 'हि'-च्या णिजन्त रूपाचा हकार राहणार कुत्व 'हि' धातूच्या अभ्यासापुढे असणाऱ्या हकाराला सांगितलें आहे. 'हि' च्या णिजन्त रूपाच्या–म्हणजे 'हायि' च्या–अभ्यासापुढें असणाऱ्या हकारास कुत्व सांगितले नाहीं. त्यामुळें 'प्रजिघाययिषति' या स्थलीं णिजन्ताच्या अभ्यासापुढें येणाऱ्या हकारास कुत्व न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

प्रकृतिग्रहणे ण्यधिकस्यापि ग्रहणम् ॥ ९२ ॥

" सूत्रांत एखादा धातु उच्चारून त्या धातूला कांहीं कार्य होणे सांगितले असल्यास, त्या धातूच्या णिजन्त प्रकृतीला देखील ते कार्य होते "

(ही परिभाषा असल्यामुळे, हेरचङि ' या सूत्रांत ' हि ' धातूला सांगितलेले कुत्वकार्य त्या धातूच्या णिजन्त प्रकृतीला देखील होते म्हणून ' हापि ' चा हकार अभ्यासापुढे आल्यास, त्याला देखील ' हेरचङि ' या सूत्रान्वये कुत्व होते.)

अचङीति प्रतिषेध एवास्या ज्ञापकः ॥ इयं च कुत्वविषयैव । हेरच-ङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ९२ ॥

' हेरचङि ' या सूत्रांत ' अचङि ' असा जो प्रतिषेध केला आहे तो या परिभाषेचा ज्ञापक होय. (जर ही परिभाषा नसती तर तसा प्रतिषेध करण्याची कांहींच गरज नव्हती, कारण ' णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्तरि चङ्' सू० २३१० या सूत्रान्वयें धातूच्या णिजन्ताहूनच कर्तरि चङ् होऊं शकतो, व सूत्रांत उच्चारलेल्या धातूनें जर त्या धातूच्या णिजन्त प्रकृतीचें ग्रहण होऊं शकत नसतें तर ' अचङि ' असा प्रतिषेध ' हेरचङि ' या सूत्रांत करण्याची कांहींच गरज नव्हती. ' प्राप्तस्यैव निषेधः ' या न्यायान्वयें जे प्राप्त आहे त्याचाच निषेध केला जातो. जे प्राप्तच नाहीं त्याचा निषेध करण्याची गरज काय? परतु ज्या अर्थी तसा निषेध केला आहे त्या अर्थी त्या निषेधावरूनच हें स्पष्ट होतें कीं धातूला सांगितलेले कार्य त्या धातूच्या णिजन्त प्रकृतीला देखील होतें आणि अशा रीतीनें वरील प्रतिषेध चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.) ज्या सूत्रांत कुत्व होण्याचें विधान केलें आहे तशाच सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडते (ज्या सूत्रांत इतर कार्याचें विधान केलें आहे त्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाहीं. जसें, ' अदिप्रभृतिभ्यः शपः' सू० २४२३ या सूत्रानें सांगितलेला शपाचा लुक्, अदादिगणांतील धातूच्या णिजन्त प्रकृतीपुढे येणाऱ्या शपाला लागू पडत नाहीं, म्हणूनच ' आदयति, शाययति ' इत्यादि रूपें सिद्ध होतात. कित्येक वैयाकरण असें म्हणतात कीं, ' न भाभूपूकमि ' सू० २८४० या णत्वाचा निषेध करणाऱ्या सूत्रावर ' ण्यन्तभादीनामुपसंख्यानम् ' असें वार्तिक वार्तिककारानें केलें असल्यामुळें, ही परिभाषा अनित्य ठरत पण हे म्हणणे बरोबर नाहीं; कारण ' हेरचङि' या सूत्रावरील भाष्यावरून हे स्पष्ट होते कीं प्रकृतपरिभाषा कुत्वाचें विधान करणाऱ्या सूत्रांनाच लागू पडते व इतर प्रकारचें विधान करणाऱ्या सूत्रांना ती लागू पडत नाहीं. म्हणून इतर प्रकारचे विधान करणाऱ्या सूत्रांचा दाखला देऊन ही परिभाषा अनित्य ठरविणें बरोबर नाहीं.) ' हेरचङि ' ७-३-५६ या सूत्रावरील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा सांगितली आहे.

परिभाषा ९३

ननु युष्मभ्यमित्यादौ भ्यसः इत्यत्र भ्यमितिच्छेदे भ्यसो भ्यमि कृतेऽन्त्यलोपे एत्वं स्यादत आह—

'युष्मभ्यम्' इत्यादि स्थली, 'भ्यसोभ्यम्' सू० ३९५ या सूत्रांत 'भ्यम्' असा पदच्छेद केल्यास ('युष्मद्+भ्यम्' अशा स्थितीत) 'भ्यम्' चे जागी 'भ्यम्' असा आदेश केल्यावर ('युष्मद्+भ्यम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'शेषे लोप.' सू० ३८५ या सूत्रानं) अन्त्य दकाराचा लोप होऊन ('युष्म' असें अदन्त रूप झाल्यावर, 'बहुवचने झल्येत्' सू० २०५ या सूत्रान्वयें, 'भ्यम्' हा झलादि विभक्तिप्रत्यय पुढे असल्यामुळे,) एत्व होईल (व 'युष्मेभ्यम्' असें विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः ॥ ९३ ॥

"अङ्गाधिकारातील एखाद्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य केल्यावर जर पुन्हा त्याच अधिकारातील दुसऱ्या सूत्रानें दुसरें कार्य प्राप्त होत असेल तर, तो विधीच नाहीं असें समजावें (व तें दुसरें सूत्र नाहीं असें समजून त्या सूत्रानें सांगितलेलें कार्य करूं नये)"

अङ्गेऽङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य वृत्तौ प्रवृत्तावविधानं भवतीत्यर्थः ॥

('अङ्गे वृत्तं अङ्गवृत्तम् तस्मिन् अङ्गवृत्ते' या स्थली) 'अङ्गे' या पदाचा अर्थ 'अङ्गाधिकारे'—म्हणजे अङ्गाधिकारांत सांगितलेल्या सूत्रानें—असा समजावा. 'वृत्तम्' या पदाचा अर्थ 'झालेलें' असा समजावा असें कार्य झाल्यावर पुन्हा अङ्गाधिकारोक्त दुसऱ्या कार्याची प्रवृत्ति होत असल्यास, तशा कार्याचें विधानच केलें नाहीं, (असें समजून तें दुसरें कार्य करूं नये) असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. ('युष्मद्+भ्यस्' या स्थली 'भ्यसोभ्यम्' या अङ्गाधिकारांतील सूत्रान्वयें एकदां 'भ्यस्' चे जागीं 'भ्यम्' असा आदेश होऊन व 'शेषे लोप.' या सूत्रानें 'युष्मद्' यांतील अन्त्य दकाराचा लोप होऊन 'युष्म+भ्यम्' अशी स्थिति झाली असतां, 'बहुवचने झल्येत्' या अङ्गाधिकारांतील दुसऱ्या सूत्राची प्रवृत्ति होऊं पाहते पण ही परिभाषा असल्यामुळे तें सूत्र नाहींच असें समजून, त्या सूत्रान्वयें होणारें कार्य करूं नये. तसें कार्य न केलें म्हणजेच, 'युष्मभ्यम्' हें इष्टरूप सिद्ध होतें, तसें कार्य केल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणें 'युष्मेभ्यम्' असें अनिष्ट रूप होईल)

एषा च ज्यादादीयस इत्याद्विधानेन ज्ञापिता । अन्यथेकारलोपेनाकृत्सार्वेति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

'ज्यादादीयसः' सू. २०१२ या सूत्रांत केलेले 'आत' चे विधान या परिभाषेचे ज्ञापक आहे. ही परिभाषा नसती तर, ईकाराचा लोप झाल्यावर व 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' सू० २२९८ या सूत्रानें दीर्घ केल्यावर रूपसिद्धि झालीच असती व 'आत' चे विधान व्यर्थ ठरले असतें ('प्रशस्य+ईयस्' या स्थळी, 'ज्य च' सू० २०१३ या सूत्रानें 'प्रशस्य' च्या जागीं 'ज्य' असा आदेश होऊन 'ज्य+ईयस्' अशी स्थिति झाली असतां, 'ज्यादादीयसः' या सूत्राने 'ज्य' च्या पुढें असणाऱ्या 'ईयस्' च्या आदि-वर्णाचे–म्हणजे ईकाराचे–जागीं 'आ' असा आदेश होऊन 'ज्य+आयस्=ज्यायस्' असें इष्ट रूप सिद्ध होते 'ज्यादादीयसः' असें सूत्र न करिता, 'ज्यादीयसः' एवढेंच सूत्र जरी पाणिनीने केले असते तरी रूपसिद्धि झाली असती, कारण 'ज्यादीयसः' या सूत्रात, 'बहोर्लोपः' सू० २०१३ या पूर्वसूत्रातून 'लोपः' या पदाची अनुवृत्ति झाली असती व 'ज्यादीयस. लोप.'—म्हणजे 'ज्य' च्या पुढे येणाऱ्या ईयस्च्या आदिवर्णाचा लोप होतो– असा त्या सूत्राचा अर्थ झाला असता व त्या सूत्रान्वये 'ज्य +ईयस्=ज्य+यस' अशी स्थिति होऊन, 'ज्य' हे अदन्त अङ्ग असल्यामुळे व त्यापुढे असलेला 'यस्' हा यादि तद्धित प्रत्यय असल्यामुळे, 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' या सूत्राने 'ज्य' चा दीर्घ होऊन 'ज्या+यस्=ज्यायस्' असे रूप आलेच असते, व अशा रीतीनें 'ज्यादादीयसः' या सूत्रात केलेले 'आत्' चे ग्रहण व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. परंतु ही परिभाषा असल्यामुळे, 'ज्यादीयस. लोप.' अशा अङ्गाधिका-रोक्त सूत्राने एकदां ईलोपरूपी कार्य झाल्यावर पुन्हा 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' या दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने प्राप्त झालेले दीर्घरूप कार्य होऊं शकले नसते. म्हणून 'ज्यादादीयसः' या सूत्रांत पाणिनीला 'आत्' हें पद मुद्दाम घालावें लागले व अशा रीतीनें ते 'आत्' ग्रहण चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरतें ।

अत एव भिन्नस्थानिकाङ्गकार्यविषयाप्येषा ॥

वर सांगितलेल्या ज्ञापकसूत्रावरून हे देखील सिद्ध होतें कीं, ज्यांना अङ्गाधि-कारोक्त कार्यें होणे आहे ते कार्यी भिन्न असले तरी प्रकृत परिभाषा लागू पडते (या पंक्तींत 'अपि' शब्द घातला असल्यामुळे, जेथे अङ्गाधिकारोक्त कार्यांचा कार्यी एकच आहे तेथें तर ही परिभाषा लागतेच, पण कार्यी भिन्न असले तरी ही परिभाषा लागू पडते असें या पंक्तीवरून स्पष्ट होते. 'ज्य+ईयस' या वरील उदाहरणात लोपरूपी कार्याचा स्थानी 'ई' आहे व दीर्घरूप कार्याचा स्थानी 'ज्य' यांतील अन्त्य 'अ' आहे. असे भिन्न स्थानी असून देखील ही परिभाषा लागू पडते व त्यामुळेच 'ज्यादात्' या सूत्रात 'आत्' ग्रहण पाणिनीला करावे लागलें.)

इयं चानित्या द्वयोरिति निर्देशात् ।

('अस्मदो द्वयोश्च' सू० ८१८ व 'किमत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य' सू० २०४७ या दोन सूत्रात) 'द्वयो.' असा निर्देश केला असल्यामुळे ही परिभाषा

अनित्य ठरते. (' द्वि ' हा शब्द सर्वादिगणांत पठित असल्यामुळे, ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' सू० २१३ या सूत्रान्वये तो शब्द सर्वनामसंज्ञक आहे. म्हणून ' द्वि+ओस् ' अशा स्थितींत, ' त्यदादीनामः ' सू० २६५ या सूत्रानें ' द्वि ' च्या अन्त्यवर्णाचे-म्हणजे इकाराचे-जागीं ' अ ' असा आदेश होतो. त्यामुळें ' द्व+ओस् ' अशी स्थिति झाली असतां 'द्व' हे अदन्त अङ्ग झाल्यामुळे व त्यापुढे 'ओस्' हा प्रत्यय आल्यामुळे ओसि च' सू० २०७ या सूत्राने ' द्व ' यातील ' अ ' चे जागीं ' ए ' असा आदेश होऊन द्वे+ओस् =द्वय्+ओस्=द्वयोः' असें रूप सिद्ध होते. या उदाहरणांत ' त्यदादीनामः ' या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने अकारादेशरूपी कार्य झाल्यावर, ' ओसि च ' या दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने प्राप्त झालेले एत्वरूपी कार्य, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, व्हावयास नको होते. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, तसे कार्य झाले आहे, व अशा रीतीने ' द्वयोः' हा निर्देश प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचा ज्ञापक ठरतो. त्याचप्रमाणे ही परिभाषा अनित्य आहे याचे 'येषाम्' हे देखील उदाहरण देतां येईल ' यत्+आम् ' या स्थलीं ' त्यदादीनामः ' या सूत्रान्वये ' यत् ' यातील अन्त्य तकाराचे जागी अकार होऊन व 'अतो गुणे' सू० १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन, आणि 'आमि सर्वनाम्नः सुट् ' सू० २१७ या सूत्राने ' आम् ' प्रत्ययास सुडागम होऊन ' य+साम् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' बहुवचने झल्येत् ' सू० २०५ या सूत्राने ' य ' यांतील अकाराचे जागी ' ए ' असा आदेश होऊन व ' आदेशप्रत्यययोः ' सू० २१२ या सूत्राने षत्व होऊन ' येषाम् ' असे रूप सिद्ध होते. वास्तविक ही परिभाषा नित्य असती तर ' त्यदादीनामः ' या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने कार्य झाल्यावर पुन्हा ' बहुवचने झल्येत्' या दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने प्राप्त झालेले कार्य करावयास नको होते. पण ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळें, इष्टरूप सिद्ध होण्याकरिता तसे कार्य केलें आहे.)

अनित्यत्वबललभ्यार्थमादायैव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे भाष्ये निष्ठितस्येति पठितम् ॥

प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वापासून निघणाऱ्या अर्थाच्या आधारावर भाष्यकारांनीं ' भ्यसोभ्यम् ' ७-१-३० या सूत्रावरील भाष्यांत या परिभाषेत ' निष्ठितस्य ' हें पद घालून ('अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' अशा रीतीने) ही परिभाषा पठित केली आहे. (व त्यामुळे या परिभाषेचा अर्थ असा होतो कीं अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने प्रथम कार्य केल्यावर जर प्रयोगार्ह रूप सिद्ध होत असेल तर दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेले कार्य करू नये, पण प्रयोगार्ह रूप सिद्ध होत नसेल तर दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने प्राप्त झालेले कार्य करण्यास कांहीं हरकत नाही.)

केचित्त्वनया परिभाषया न किञ्चिल्लक्ष्यं साध्यते । अत एव ज्ञाजनोर्जा ज्यादादीयस इति सूत्रयोरेनां ज्ञापयित्वा किं प्रयोजनमिति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेध उक्तः स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तम्, न तु लक्ष्य सिद्धिरूपम् ।

किंत्येक वैयाकरणांचें असें मत आहे कीं प्रकृतपरिभाषा इष्ट रूपाची सिद्धि करण्याकरिता मुळींच उपयोगी पडत नाहीं—म्हणजे प्रकृतपरिभाषा नसून देखील अन्य रीतीनें इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकतात (आणि म्हणून ही परिभाषा अनावश्यक असल्यामुळें, ती मानण्याचें काहींच कारण नाही.) असें असल्यामुळेंच. 'ज्ञाजनोर्जा' व 'ज्यादादीयसः' या दोन सूत्रांनीं जरी ही परिभाषा ज्ञापित होते तरी ही परिभाषा मानून उपयोग काय होणार असा प्रश्न उपस्थित करून त्या प्रश्नाचें भाष्यकारांनीं असें उत्तर दिलें आहे कीं, ही परिभाषा मानल्यानें वार्तिककारानें 'पिबेर्गुणप्रतिषेधः' असें जें वार्तिक केलें आहे तें वार्तिक करण्याची गरज राहत नाहीं. परंतु ही परिभाषा इष्ट रूप सिद्ध करण्याच्या कामी मदत देते असें भाष्यकारानें म्हटलें नाहीं. (भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे कीं, 'पा + शप् + ति' या स्थितींत 'पाघ्राध्मा' सू. २३६० या अङ्गाधिकारोक्त सूत्रानें 'पा' चे जागीं 'पिब्' असा आदेश झाल्यावर, 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू. २१८९ या दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्रानें प्राप्त झालेलें गुणरूपी कार्य, ही परिभाषा मानल्यास होऊं शकत नाहीं, व त्यामुळें 'पिबेर्गुणप्रतिषेधः' असें वार्तिक असण्याची काहींच गरज नाहीं. पण भाष्यकारानें ही परिभाषा मानण्याचें जें वर प्रयोजन सांगितलें आहे तें देखील अगदीं लंगडें आहे; कारण ही परिभाषा नसून देखील, 'पा' चे जागीं होणारा आदेश 'पिब्' असा होत नाहीं व अदन्त 'पिब' असा आदेश होतो असें मानल्यानें, वरील वार्तिक असण्याची व त्याचप्रमाणें प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज राहत नाहीं. 'ज्यादादीयसः' हें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें कसें ज्ञापक ठरतें हें वर सांगितलेंच आहे. पण 'ज्ञाजनोर्जा' हें सूत्र देखील प्रकृत परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असें जें भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे त्याचें कारण हें कीं, 'ज्ञाजनोर्जा' सू० २५११ असें सूत्र न करिता 'ज्ञाजनोर्जः' असें जरी सूत्र केलें असतें तरी—म्हणजे 'ज्ञा' व 'जन्' या धातूंपुढें 'शित्' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागीं 'जा' असा आदेश न होतां, 'ज' असा आदेश होतो असें जरी पाणिनीनें विधान केलें असतें तरी—'ज्ञा+श्ना+ति=ज+ना+ति' व 'जन्+श्यन्+ते=ज+य+ते' अशी स्थिति झाली असता, 'अतो दीर्घो यञि' सू० २१७० या सूत्रानें 'ज' यातील अकाराचा दीर्घ झालाच असता, व 'जानाति' व 'जायते' अशीं रूपें सिद्ध झालींच असतीं. मग 'ज्ञाजनोर्जा' असें सूत्र पाणिनीनें का केलें? त्याचें कारण हेंच कीं, ही परिभाषा असल्यामुळें, 'ज्ञाजनोर्जः' अशा अङ्गाधिकारोक्त सूत्रानें एकदां 'ज' असा आदेश झाल्यावर पुन्हा 'अतो दीर्घो यञि' या दुसऱ्या अङ्गाधिकारोक्त सूत्रानें दीर्घकार्य होऊं शकलें नसतें. म्हणून 'ज्ञाजनोर्जा' असें सूत्र करावें लागलें. अशा रीतीनें तें सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) .

तदुक्तम्, भसोभ्यमित्यत्राभ्यमिति च्छेदः शेषे लोपश्चान्त्यलोप एवातो गुणे इति पररूपेण सिद्धं युष्मभ्यमित्यनत्र निरूपितम्। एवं च

सूत्रद्वयस्थमेतज्ज्ञापनपरं भाष्यं भ्यसोऽभ्यमिति सूत्रस्थं च भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः ॥ ९३ ॥

(ही परिभाषा इष्टरूपे सिद्ध करण्याकरितां उपयोगी पडत नसल्यामुळे, अनावश्यक आहे व ती मानण्याची कांहींच गरज नाही) म्हणून, इतर स्थली सांगितल्याप्रमाणे, ते वैयाकरण असे म्हणतात की 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्राचा ('भ्यसःभ्यम्' असा पदच्छेद न करितां) 'भ्यस.अभ्यम्' असा पदच्छेद करावा, व 'शेषे लोपः' या सूत्राने ('युष्मद्' यांतील 'टि'चा–म्हणजे 'अद्' चा–लोप न करतां) अन्त्य दकाराचा लोप केल्यास व 'अतो गुणे' सू. १९१ या सूत्राने पररूप एकादेश केल्यास 'युष्मभ्यम्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकते व त्यामुळे जी दोन सूत्रे—म्हणजे 'ज्ञाजनोर्जा' व 'ज्यादादीयसः'—ह्या परिभाषेची ज्ञापके मानली आहेत त्या दोन सूत्रांवरील भाष्य व तसेच 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्य (सिद्धान्तीची उक्ति नसून) एकदेशीची उक्ति आहे असे समजावे ('भ्यसोभ्यम' या सूत्रावरील भाष्यात, त्या सूत्राचा 'भ्यस:अभ्यम्' असा पदच्छेद केल्यास, 'शेषे लोपः' या सूत्राने, 'युष्मद्' यांतील अन्त्य दकाराचा लोप न करिता टिलोप करावा असे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे तसे केल्यास, 'युष्मद् + भ्यस् = युष्मद् + अभ्यम् = युष्म् + अभ्यम्' युष्मभ्यम्' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकते पण तसे केल्यास उदात्त स्वराची निवृत्ति होईल अशी शंका उपस्थित करून भाष्यकारांनीं त्या शंकेचें देखील निवारण केलें आहे पण काही वैयाकरण असे म्हणतात कीं, 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्राचा, भाष्यकारांनीं सुचविल्याप्रमाणे, 'भ्यस अभ्यम्' असा पदच्छेद करावा, पण 'शेषे लोपः' या सूत्राने भाष्यकारानी जसा 'युष्मद्' यांतील टिलोप केला आहे तसा टिलोप न करितां, अन्त्य दकाराचा लोप करावा तसे केल्यास 'युष्मद् + भ्यस् = युष्मद् + अभ्यम् = युष्म + अभ्यम्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'अतो गुणे' या सूत्राने पररूप एकादेश केल्यास, 'युष्मभ्यम्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकते, व ते रूप सिद्ध करण्याकरितां प्रकृतपरिभाषा मानण्याची कांहींच गरज नाही; कारण 'भ्यसोभ्यम्' या अङ्गाधिकारोक्त सूत्राने प्रथम कार्य केल्यावर 'अतो गुणे' या सूत्राने जरी नंतर कार्य केले जाते तरी, ते सूत्र अङ्गाधिकारातील सूत्र नसल्यामुळे, कोणतीच अडचण उपस्थित होत नाही मग प्रकृतपरिभाषा मानण्याची गरज काय असा त्या वैयाकरणांच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण त्याचें म्हणणे बरोबर मानल्यास, जीं दोन सूत्रे या परिभाषेची भाष्यकारांनीं ज्ञापके मानली आहेत त्या दोन सूत्रावरील भाष्य व तसेच 'भ्यसोभ्यम्' या सूत्रावरील भाष्य त्याच्या विरुद्ध जाते यावर ते वैयाकरण असे म्हणतात की, ज्याअर्थी भाष्यकारानी भाष्यात हे स्पष्ट म्हटले आहे कीं प्रकृतपरिभाषा इष्टरूपे सिद्ध करण्याच्या उपयोगी मुळीच पडत नाही व ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं ती परिभाषा मानण्याचे जे कारण दिले आहे ते अगदी लंगडे व सहज खोडण्यासारखें आहे त्या अर्थी वरील तीन्ही सूत्रांवरील भाष्य सिद्धान्तभाष्य आहे

असे मानतां येत नाही व ते भाष्य केवळ एकदेशीचें उक्ति आहे हे स्पष्ट होतें. त्यामुळें त्यांच्या म्हणण्यांत कांहीं दोष येत नाही, व प्रकृतपरिभाषा अनावश्यक असल्यामुळे, ती मानण्याची कांहींच गरज नाही असा त्यांच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

परिभाषा ९४

यत्वोरोदिति वाच्ये ओर्गुण इति गुणग्रहणात्—

(आतां ग्रन्थकार नव परिभाषा—म्हणजे प० ९४ ते प० १०२—अशा सांगतात की ज्या भाष्यांत कोठेंहि पठित नाहीत किंवा ध्वनित नाहीत व त्यामुळे, ग्रन्थकाराच्या मतें, स्वीकारार्ह नाहीत. कित्येक वैयाकरणांनी त्या परिभाषा पठित केल्या असल्यामुळे ग्रन्थकारानें त्यांचा उल्लेख केला आहे आणि त्यांचे खंडन देखील केलें आहे.) 'ओरोत्' असे सूत्र न करितां, पाणिनीनें 'ओर्गुण' सू० ७१२ असें सूत्र करून त्या सूत्रांत संज्ञावाचक 'गुण' शब्दाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे खाली दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात)

संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वम् ॥ ९४ ॥

" सूत्रांत संज्ञावाचक शब्दाचे (विधेयांशांत) ग्रहण करून काही कार्य होणें सांगितलें असल्यास, तें विधान अनित्य समजावें "

('ओर्गुणः' या सूत्रान्वयें, स्थानसाम्यानें उकाराचे जागीं 'ओ' असाच आदेश होतो मग वरील सूत्रांत 'ओत्' अशा रीतानें साक्षात् निर्देश न करिता, 'गुणः' असा अप्रत्यक्ष निर्देश का केला? 'ओत्' असा लघुनिर्देश न करितां, 'गुण' असा गुरुनिर्देश करण्याचे कांहीं तरी विशेष कारण असलें पाहिजे, नाहीं तर तसा निर्देश अप्रयोजक व व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते. पण प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित करणें हे त्या निर्देशाचें प्रयोजन मानल्यास, तो निर्देश चरितार्थ ठरतो असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

इयं च विधेयकोटौ संज्ञापूर्वकत्व एव। तेन स्वायम्भुवमित्यादि सिद्धम् ॥ ९४ ॥

जेथे संज्ञावाचक शब्दाचे ग्रहण सूत्रांत विधेयांशांत केलें असेल तेथेंच ही परिभाषा लागू पडते. (व हें 'ओर्गुणः' या ज्ञापकसूत्रावरूनच सिद्ध होतें, कारण त्या सूत्रांत संज्ञावाचक 'गुण' शब्दाचें विधेयांशांत ग्रहण केलें आहे. ज्ञापकसूत्रावरून असें सिद्ध होत असल्यामुळें, उद्देश्यांत संज्ञावाचक शब्दाचे ग्रहण केलें असल्यास, ही परिभाषा लागू पडत नाही, जसें–'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' सू० ५० या सूत्रांत

संज्ञावाचक ' अच् ' शब्दाचे ग्रहण उद्देश्यकोटींत केलें असल्यामुळे, त्या सूत्राला ही परिभाषा लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे त्या सूत्राने केलेले विधान अनित्य मानतां येत नाहीं. त्या सूत्राने केलेले विधान नित्य असल्यामुळेच, ' न पदान्तद्विर्वचन ' सू० ५१ या सूत्रात सांगितलेला निषेध चरितार्थ ठरतो ' अचः परस्मिन् ' हे सूत्र अनित्य असते तर, ' न पदान्त ' हे निषेधक सूत्र करण्याची कांहीच गरज नव्हती) ही परिभाषा असल्यामुळे ' स्वायम्भुवम् ' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. (' तस्यापत्यम् ' सू० १०८८ या सूत्रान्वये ' स्वयम्भू ' शब्दाहून अपत्यार्थक ' अण् ' प्रत्यय केला असता ' तद्धितेष्वचामादेः ' सू० १०७५ या सूत्राने आद्यचाला वृद्धि होऊन ' स्वाय-म्भू+अण् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' ओर्गुण. ' या सूत्राची प्राप्ति होते, व ते सूत्र नित्य मानल्यास, ' स्वायम्भो+अण्=स्वायम्भव्+अ=स्वायम्भव ' असे रूप झाले पाहिजे, ' स्वायम्भुव ' असें रूप होऊं शकत नाही पण त्या सूत्रात संज्ञावाचक ' गुण ' शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे, ते सूत्र अनित्य ठरते. त्यामुळे गुणकार्य न होतां, ' अचि श्नुधातु ' सू० २७१ या सूत्रान्वये उकाराचे जागीं उवङ् आदेश होऊन ' स्वायम्भुव ' असे रूप सिद्ध होतें.)

परिभाषा ९५

तथा निलोडित्येव सिद्ध आनिग्रहणात्—

त्याचप्रमाणे ' नि लोट् ' एवढेच सूत्र करून काम भागत असतां, ' आनि लोट् ' सू० २२३१ असे सूत्र केले असल्यामुळे व त्या सूत्रांत (' आडुत्तमस्य पिच्च' सू० २२०४ या सूत्रान्वयें होणाऱ्या आडागमासहित ' नि ' प्रत्ययाचे ग्रहण करून) ' आनि ' असा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, खालीं दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

आगमशास्त्रमनित्यम् ॥ ९५ ॥

" आगमाचें विधान करणारे सूत्र अनित्य समजावे "

(उपसर्गामध्ये णत्व होण्याचे निमित्त असल्यास, लोट् लकारात झालेल्या ' आनि ' या आदेशात असणाऱ्या नकाराचे णत्व होते असा 'आनि लोट् ' या सूत्राचा अर्थ आहे. ' मेर्निः ' सू० २२०३ या सूत्राने लोट् लकारांत ' मि ' प्रत्ययाचे जागीं ' नि ' असा आदेश होणे सांगितले आहे, व 'आडुत्तमस्य पिच्च' या सूत्राने त्या 'नि' प्रत्ययाला आडागम केल्यास ' आनि ' असा आडागमसहित प्रत्यय होतो 'आनि लोट्' या सूत्रात जें णत्वविधान केलें आहे ते णत्व ' नि ' यातील नकारासच होणे आहे मग ' नि लोट् ' असे लहानसें सूत्र न करितां ' आनि लोट् ' असे मोठे सूत्र पाणिनींनें

का केले ? तसें मोठे सूत्र करण्यांत पाणिनीचा काही तरी विशेष हेतु असलाच पाहिजे व तो हेतु हाच की जेथे लोट् लकारात धातूला आडागमरहित ' नि ' प्रत्यय लागला आहे तशा स्थलीं धातूच्यापूर्वी असलेल्या उपसर्गात णत्व होण्याचे निमित्त असले तरी ' नि ' प्रत्ययातील नकारास णत्व होऊ नये, पण जेथे लोट् लकारात धातूला आडागमसहित ' नि ' प्रत्यय—म्हणजे ' आनि '—लागला आहे तशाच स्थलीं ' आनि ' यातील नकारास णत्व व्हावे यावरून हे सिद्ध होते की आगमरहित प्रत्यय देखील लावता येतो व त्यामुळे आगमशास्त्र अनित्य आहे हे सिद्ध होते असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात)

तेन सागरं तर्तुकामस्येत्यादि सिद्धम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे ' सागरं तर्तुकामस्य ' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (' तॄ ' धातु सेट्क असल्यामुळे त्या धातूहून होणाऱ्या ' तुमुन् ' प्रत्ययास ' आर्धधातुकस्येड्वलादेः ' सू० २१८४ या सूत्राने इडागम व्हावयास पाहिजे होता, व ' वॄतो वा ' सू० २३९१ या सूत्रान्वये ' तरीतुकामस्य ' किंवा ' तरितुकामस्य ' असा प्रयोग असावयास पाहिजे होता, पण आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळे इडागम न करितां ' तर्तुकामस्य ' असे रूप केले आहे व तसा प्रयोग ही परिभाषा असल्यामुळे, शुद्ध मानला जातो असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात तसेच ' शाकं पचानस्य ' व ' क्षुब्धो राजा ' असे जे भाषित प्रयोग आढळतात ते, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच शुद्ध मानले जातात. वास्तविक ' शाकं पचानस्य ' या स्थलीं, ' आने मुक् ' सू० ३१०१ या सूत्रान्वये मुगागम होऊन ' शाकं पचमानस्य ' असा प्रयोग असावयास पाहिजे होता, व त्याचप्रमाणे ' क्षुब्धो राजा ' या स्थलीं, ' क्षुभ् ' धातु सेट्क असल्यामुळे, ' आर्धधातुकस्येट् ' या सूत्रान्वये आर्धधातुक ' क्त ' प्रत्ययाला इडागम होऊन ' क्षुभितो राजा ' असा प्रयोग असावयास पाहिजे होता. पण आगमशास्त्र अनित्य असल्यामुळे, तसे प्रयोग देखील शुद्ध मानले जातात, असे कित्येक वैयाकरणांचे म्हणणे आहे.)

परिभाषा ९६

तथा तनादिपाठादेव सिद्धे तनादिकृञ्भ्य इति सूत्रे कृञ्ग्रहणात्—

त्याचप्रमाणे तनादिगणांत ' कृञ् ' धातु पठित असल्यामुळे, ' तनादिभ्य उः ' एवढेच सूत्र करून काम भागत असतां, ' तनादिकृञ्भ्य उः ' सू० २४६६ असें सूत्र करून त्या सूत्रात ' कृञ् ' धातूचे ग्रहण केले असल्यामुळें, खालीं दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

गणकार्यमनित्यम् ॥ ९६ ॥

" सूत्रांत गणाचा उच्चार करून काही कार्य होणे सांगितले असल्यास ते कार्य अनित्य समजावे. "

(' तनादिभ्य उः ' एवढे सूत्र केले असते तरी, ' कृञ् ' धातु तनादिगणांत पठित असल्यामुळे, त्या धातूला ' उ ' हे विकरण लागलेच असते. मग पाणिनीने ' तनादिभ्य उः ' असें लहानसे सूत्र न करिता, ' तनादिकृञ्भ्य. उः ' असे मोठे सूत्र कां केले ? त्या सूत्रावरून हे सिद्ध होते की सूत्रात गणाचा उच्चार करून सांगितलेलें कार्य अनित्य असतें.)

तेन न विश्वसेदविश्वस्तमित्यादि सिद्धम् ॥ ९६ ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, ' न विश्वसेदविश्वस्तम् ' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (वास्तविक ' श्वस् ' धातु अदादिगणांत पठित असल्यामुळे, ' अदिप्रभृतिभ्य. शप. ' सू० २४२३ या सूत्राने शपाचा लुक् व्हावयास पाहिजे होता. पण त्या सूत्रात 'अदिप्रभृतिभ्य.' असा गणवाचक शद्ब उच्चारून कार्य सांगितले असल्यामुळे ते कार्य, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, अनित्य ठरते–म्हणजे क्वचित् स्थली ते कार्य होत देखील नाहीं. त्यामुळें ' विश्वस्यात्' असा प्रयोग न करितां, ' विश्वसेत् ' अशा रीतीने केलेला प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

परिभाषा ९७

तथा चक्षिङो ङित्करणात्—

त्याचप्रमाणें ' चक्षिङ् ' हा धातु ङित् करून पठित केला असल्यामुळे, खालीं दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ॥ ९७ ॥

" धातु अनुदात्तेत् असल्यास त्याला आत्मनेपदाचे प्रत्यय होतात असे सूत्रांत केलेले विधान अनित्य समजावे. "

(' चक्षिङ् ' हा धातु अनुदात्तेत् असल्यामुळे, 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ या सूत्रान्वये त्या धातूला आत्मनेपदाचेच प्रत्यय प्राप्त होतात. मग पुन्हा त्या धातूला ' ङ् ' हा अनुबन्ध लावण्याची काय गरज होती ? पण तो धातु अनुदात्तेत् असून देखील त्याला ' ङ् ' हा अनुबन्ध लावला असल्यामुळे हे सिद्ध होते कीं, अनुदात्तेत् धातूला क्वचित् स्थलीं आत्मनेपदाचे प्रत्यय होत नाहींत ' चक्षिङ् ' धातूला आत्मनेपदाचेच प्रत्यय व्हावे म्हणून तो धातु ' ङित् ' करून धातुपाठांत पठित केला

आहे. अशा रीतीने त्या 'इन्' कारणामुळे प्रकृत परिभाषा ज्ञापित होते असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

तेन स्फायन्निर्मोक इत्यादि सिद्धम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे, 'स्फायन्निर्मोक' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. (वास्तविक 'स्फायी वृद्धौ' हा भ्वादिगणात पठित असलेला धातु अनुदात्तेत् आहे त्यामुळे त्याला शतृप्रत्यय न होता शानच् प्रत्यय व्हावयास पाहिजे होता व 'स्फायमान निर्मोक'–म्हणजे सापाची वाढत जाणारी कात–असा प्रयोग करावयास पाहिजे होता; परंतु अनुदात्तेत् धातूंना क्वचित् म्हणजे, या परिभाषेप्रमाणे, परस्मैपदाचे प्रत्यय देखील होत असल्यामुळे, 'स्फायन्निर्मोक.' असा प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

परिभाषा ९८

तथा विनार्थनञा समासेनानुदात्तं पदमनेकमित्येव सिद्धे वर्जग्रहणात्—

(नञाचे जे सहा अर्थ सांगितले आहेत त्यापैकीं) 'विना' या अर्थाच्या वाचक नञाशीं ('एक' शब्दाचा) समास करुन 'अनुदात्तं पदमनेकम्' असें सूत्र करून काम भागत असता, ('अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' असे सूत्र करून त्या सूत्रात) 'वर्ज' शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे खाली दिलेली परिभाषा ज्ञापित होते (असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात)

नञ्घटितमनित्यम् ॥ ९८ ॥

"सूत्रात 'नञ्' चा प्रयोग करुन काहीं कार्य होणें सांगितलें असल्यास तसा विधि–म्हणजे तें कार्य–अनित्य समजावा."

तेन नेयङुवङित्यस्यानित्यत्वाद्धे सुभ्रु इति सिद्धमिति ।

ही परिभाषा असल्यामुळें 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' सू० ३०३ हे सूत्र अनित्य ठरते व त्यामुळे 'हे सुभ्रु' इत्यादि प्रयोग शुद्ध मानले जातात. ('अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' सू० २७१ या सूत्रान्वयें, अजादि प्रत्यय पुढे असल्यास, 'भ्रू' यांतील ऊकाराचे जागीं उवङ् आदेश होतो. त्यामुळे 'नेयङुवङ्' या सूत्रान्वयें ज्या ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दांना अनुक्रमे इयङ् व उवङ् आदेश होणें सांगितले आहे त्या शब्दांना, 'यू स्त्र्याख्यौ नदी' सू० २६६ या सूत्रानें प्राप्त होणारी नदीसंज्ञा, होत नाहीं. 'सुभ्रू' हा शब्द असा आहे की त्यापुढे अजादि विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यातील अन्त्य

ऊकाराला उवड् आदेश होतो. म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणे तो शब्द नदीसंज्ञक होऊं शकत नाही, आणि त्यामुळे ' सुभ्रू ' या शब्दाचे संबुद्धीचे रूप करितांना ' सुभ्रू+सु ' अशा स्थितींत, ' अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ' सू० २६७ हे सूत्र लागू पडत नाहीं व ' हे सुभ्रु ' असे संम्बुद्धीचे रूप होऊं शकत नाहीं तथापि ' नेयङुवङ् ' हे सूत्र नञ्घटित असल्यामुळें ते, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, अनित्य मानल्यानें ' हे सुभ्रु ' असा प्रयोग देखील शुद्ध मानला जातो असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात.)

तन्न । भाष्येऽदर्शनात् । भाष्यनुक्तज्ञापितार्थस्य साधुतानियामकत्वे मानाभावात् भाष्याविचारितप्रयोजनानां सौत्राक्षराणां पारायणादावदृष्ट-मात्रार्थकत्वकल्पनाया एवौचित्यात् ॥

वर सांगितलेल्या (९४ ते ९८ या पांच) परिभाषा स्वीकारतां येत नाहीत; कारण त्या भाष्यांत कोठेंहि पठित नाहींत. जी परिभाषा भाष्यांत पठित नाहीं ती ज्ञापकसिद्ध असली तरी, शब्दांचे साधुत्व ठरविण्यास-म्हणजे अमुक शब्द व्याकरण-रीत्या शुद्ध आहे हे ठरविण्यास-ती ऊपयोगी पडते असे मानण्यास कोणतेंहि प्रमाण नाहीं पाणिनीय सूत्रांतील ज्या (आपाततः अनावश्यक) अक्षराच्या प्रयोजनाबद्दल भाष्यांत कांहीं विचार केला नाहीं त्या अक्षराच्या पारायणाने-म्हणजे पाठानें-अदृष्टार्थाची प्राप्ति होते हेंच त्याचे प्रयोजन आहे असेच मानणे उचित आहे. (पाणिनीय सूत्रांत कोठें कोठें एखादा शब्द आनावश्यक वाटण्याचा संभव आहे, आणि भाष्यकारानीं तशा शब्दाचे जर भाष्यात आवश्यकत्व किंवा प्रयोजन सांगितलें नसेल तर तसा शब्द सूत्रांतून काढून टाकणें योग्य नाहीं. अष्टाध्यायी ही श्रुति मानली असल्यामुळें, त्या अष्टाध्यायींतील शब्दांच्या-मग त्यापैकीं काहीं शब्द आवश्यक वाटत नसले तरी-पाठानेच पुण्य लाभतें आणि म्हणून जशीं सूत्रे अष्टाध्यायींत पठित आहेत तशाच रीतीने त्याचा पाठ करणे योग्य आहे. सूत्रात फेरबदल करून त्याचा पाठ केल्याने पुण्यप्राप्ति होणार नाही. जसे ' आनि लोट् ' या सूत्रात ' आनि ' यातील ' आ ' व ' लोट् ' हे शब्द जरी आपातत. अनावश्यक वाटतात तरी ' नि ' असे सूत्र पठित न करिता, ' आनि लोट् ' असेच सूत्र पठित केले पाहिजे.)

किञ्च ज्ञापितेऽप्यानीत्यस्य न सार्थक्यमाडागमशून्यप्रयोगस्याप्र-सिद्धेः । आड्ग्रहणं तु लोड्ग्रहणवदिति बोध्यम् ।

दुसरे असें कीं, ' आनि लोट् ' या सूत्राने ' आगमशास्त्रमनित्यम् ' ही परि-भाषा ज्ञापित होत असली तरी (ही परिभाषा ज्ञापित झाल्याने त्या सूत्रांतील) 'आनि' हा प्रयोग सार्थक ठरत नाहीं, कारण आट् आगम न लावतां ' नि ' एवढाच प्रत्यय लावून (लोटाच्या उत्तमपुरुषाच्या एकवचनाचा) कोठेहि प्रयोग केलेला आढळत नाहीं. (जर तसा प्रयोग भाषेत रूढ असता तर परिभाषा चरितार्थ झाली असती, पण तसा प्रयोग भाषेंत कोठेंहि आढळत नसल्यामुळे ज्ञापकाला ' स्वांशे चारितार्थ्यम् '

येत नसल्यामुळें, ती परिभाषा मानता येत नाहीं.) आट् ग्रहण हें लोट् ग्रहणाप्रमाणेंच समजावें–म्हणजे ' आनि लोट् ' या सूत्रांतील ' लोट् ' या पदाचें ग्रहण जसें अनावश्यक मानलें आहे तसेंच ' आनि ' यांतील आट् ग्रहण अनावश्यक समजावें. (' आनि लोट् ' ८–४–१६ या सूत्रावरील भाष्यांत, लोट ग्रहण अशाकरितां केलें आहे कीं 'प्रहिमानि कुलानि' व ' प्रवपानि मांसानि ' अशा स्थलीं णत्व होऊं नये, असें म्हणून भाष्यकार ' आनिल्लोड्ग्रहणानर्थक्यमर्थवद्ग्रहणात ' असें वार्तिक पठन करून म्हणतात कीं, ' आनिल्लोड्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अर्थवद्ग्रहणात् । अर्थवतः आनि शब्दस्य ग्रहणम् । नैषोऽर्थवान् '. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं ' आनि लोट् ' या सूत्रांतील ' लोट् ' ग्रहण अनर्थक आहे, व तें जसें अनर्थक आहे तसें ' आनि ' यांतील ' आट् ' ग्रहण देखील, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, अनावश्यक आहे. म्हणून अशा अनावश्यक व ' स्वांशे ' चरितार्थ नसणाऱ्या आट् ग्रहणानें ' आगमशास्त्रमनित्यम् ' ही परिभाषा ज्ञापित होऊं शकत नाहीं.)

अत एव घोर्लोपो लेटि वेति सूत्रे वेति प्रत्याख्यानम् । लोपेऽप्याट्पक्षे आटः श्रवणं भविष्यति दधादिति । अटि दधदिति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाट्यसति दधादित्यसिद्ध्या वाग्रहणस्यावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिः स्पष्टैव ।

(' आगमशास्त्रमनित्यम् ' ही परिभाषा नाहीं) म्हणूनच ' घोर्लोपो लेटि वा ' सू० ३५८४ या सूत्रांतील ' वा ' हें पद भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केलें आहे. (आगमशास्त्र अनित्य असतें तर भाष्यकारांनीं ' वा ' या पदाचें प्रत्याख्यान केलें नसतें; कारण तसें प्रत्याख्यान केल्यानें ' धा ' धातूंतील आकाराचा लेट् लकारांत नित्य लोप होऊन, आगमशास्त्राच्या अनित्यत्वामुळें प्रत्ययास आगम न करतेवेळीं, ' दधात् ' व ' दधत् ' अशीं वैकल्पिक इष्टरूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं. पण आगमशास्त्र नित्य असल्यामुळेंच, ' धा ' धातूंतील आकाराचा) लोप झाला तरी, ' आट् ' आगम प्रत्ययास लावल्यानें आट्चें श्रवण होऊन ' दधात् ' असें रूप, व तसेंच अडागम प्रत्ययास लावल्यानें ' दधत् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकतें पण आगमशास्त्र अनित्य मानल्यास (व ' धा ' धातूंतील आकाराचा लोप केल्यास), आडागम प्रत्ययास न लावतेवेळीं, ' दधात् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. तसें रूप सिद्ध होण्याकरितां (' घोर्लोपो लेटि वा ' या सूत्रांत केलेलें) ' वा ' पदाचें ग्रहण आवश्यक मानणें भाग आहे. पण तसें मानल्यास, ज्या भाष्यांत ' वा ' या पदाचें प्रत्याख्यान केलें आहे तें भाष्य असंगत–चूक–ठरण्याची आपत्ति येते हें उघड आहे. (' धा ' धातूचें लेट् लकाराचें प्रथमपुरुषाचें एकवचनाचें रूप करितांना ' धा+लेट्=दधा+ति ' अशा स्थितींत ' इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ' सू० ३४२६ या सूत्रानें ' ति ' प्रत्ययांतील इकाराचा लोप करून ' लेटोऽडाटौ ' सू० ३४२७ या सूत्रानें ' त् ' प्रत्ययाला विकल्पेंकरून

'अट्' किंवा 'आट्' आगम केल्यावर 'दधा+आत्' व 'दधा+अत्' अशी स्थिति झाली असता, ' घोर्लोपो लेटि ' अशा ' वा ' रहित सूत्राने ' धा ' धातूतील आकाराचा लोप केल्यावर ' दध्+आत्=दधात् ' व 'दध्+अत्=दधत् ' अशी वैकल्पिक इष्ट रूपे सिद्ध होतात. पण आगमशास्त्र अनित्य मानल्यास आणि त्यामुळे ' त् ' प्रत्ययाला ' अट् ' किंवा ' आट् ' आगम न केल्यास, ' धा ' धातूंतील आकाराचा लोप केल्यावर ' दध्+त् ' अशी दोन्हीं स्थलीं स्थिति होईल, व ' झषस्तथोर्धो ' सू० २२८० या सूत्राने ' त् ' चे जागीं धकार होऊन ' दध्ध् ' अशी स्थिति झाली असता, ' संयोगान्तस्य लोपः ' सू० ५४ या सूत्राने अन्त्य धकाराचा लोप होऊन ' दध् ' असे विकृत रूप होईल व ' दधात् ' आणि ' दधत् ' अशीं इष्ट रूपे होऊं शकणार नाहीत तशीं रूपे सिद्ध होण्याकरिता ' घोर्लोपो लेटि वा ' या सूत्रातील वाग्रहण आवश्यक मानावे लागेल, व आगमशास्त्र अनित्य मानले असता, ' त् ' प्रत्ययास आगम न करतेवेळी ' धा ' धातूंतील आकाराचा विकल्पेकरून लोप न केला तरच, ' दधा+त्=दधात् ' असे रूप सिद्ध होऊं शकेल. तरी पण ' दधत् ' असे रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं, विकल्पेकरून ' धा ' धातूंतील आकाराचा लोप केला व ' त् ' प्रत्ययास अडागम केला तरच तसे रूप सिद्ध होऊं शकेल पण घोर्लोपो लेटि वा ' या सूत्रातील ' वा ' ग्रहण आवश्यक मानल्यास, वरील भाष्याशी विरोध येणार. म्हणून तसे मानता येत नाहीं हे उघड आहे. सारांश प्रत्याख्यानपरभाष्यावरून हे सिद्ध होते की आगमशास्त्र अनित्य नाहीं आणि त्यामुळे आगमशास्त्रमनित्यम् ' ही परिभाषा मानता येत नाहीं.)

एतेन यत्कैयटेन केचिदित्यादिनास्यैव वाग्रहणस्य तदनित्यत्वज्ञापकतोक्ता सापि चिन्त्या । प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात् ।

(' घोर्लोपो लेटि वा ' या सूत्रात) जे ' वा ' ग्रहण केले आहे ते कित्येक वैयाकरणाच्या मते ' आगमशास्त्रमनित्यम् ' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक आहे असें जे कैयटाने म्हटले आहे ते देखील बरोबर मानतां येत नाहीं, कारण तसें मानल्यास. प्रत्याख्यानपरभाष्याशीं विरोध येईल. (भाष्यकारानी ' वा ' पदाचे प्रत्याख्यान केले असल्यामुळे, तसे प्रत्याख्यात पद ' आगमशास्त्रमनित्यम् ' या परिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक मानणे हे, प्रत्याख्यानपरभाष्य चूक आहे असे म्हणण्यासारखें, होईल. पण भाष्य चूक आहे असे म्हणण्याचा कोणासहि अधिकार नाही)

चक्षिङो ङकारस्यान्त इदित्वाभावसम्पादनेन चारितार्थ्याच्च ।

' चक्षिङ् ' यांतील ङकार ' चक्ष् ' धातु इदित् नाही असे दर्शवीत असल्यामुळे, ङकार ग्रहण चरितार्थ ठरते. (व ते ङकारग्रहण ' अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम् ' या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं धातुपाठात 'चक्षिङ्' असा धातु पठित न करतां ' चक्षि ' असा धातु पठित केला असता तर, तो इदित्

मानला जाऊन ' इदितो नुम् धातोः ' सू० २२६३ या सूत्रान्वये त्याला नुमागम होऊन विकृत रूप झाले असते तसे न व्हावे म्हणून ' चक्षिङ् ' असा धातु धातुपाठात पठित केला आहे आणि अशा रीतीने ' चक्षिङ् ' यांतील इकार चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, ते टीकाकार परिभाषा ९७ चे ज्ञापक मानता येत नाही)

तनादिसूत्रे कृञ्ग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाच्च ॥

' तनादि कृञ्भ्य उ. ' ३-१ ७९ या सूत्रावरील भाष्यात त्या सूत्रातील ' कृञ् ' या पदाचे भाष्यकारांनी प्रत्याख्यान केले आहे (म्हणून त्या सूत्रात केलेले कृञ् ग्रहण नाहीच असे मानले पाहिजे, आणि त्यामुळे ते प्रत्याख्यात कृञ ' ग्रहण ' गणकार्यमनित्यम् ' या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाही.)

परिभाषा ९९ व १००

एवमेव—

याच प्रमाणे खाली दिलेल्या दोन परिभाषा (कित्येक प्राचीन वैयाकरण पठित करितात.)

आतिदेशिकमनित्यम् ॥ ९९ ॥

" सूत्रात अतिदेशाने सांगितलेले कार्य अनित्य समजावे "

सर्वविधिभ्यो लोपविधिरिड्विधिश्च बलवान् ॥ १०० ॥

" लोपविधायक व इड्विधायक सूत्रे इतर कार्य सांगणाऱ्या सूत्रांच्या मानाने बलवत्तर असतात. "

(अमुक कार्यासारखे दुसरे कार्य व्हावे असे ज्या सूत्रात सांगितले जाते त्याला आतिदेशिकविधि म्हणतात. जसे 'लोटो लङ्वत' सू० २१९८ या सूत्रात लङ्लकारांत जसे कार्य होते तसेच कार्य लोट्लकारात करावे असे सांगितले असल्यामुळें, हें सूत्र आतिदेशिकविधीचें उदाहरण आहे ग्रन्थकारानें वर ज्या दोन परिभाषा सांगितल्या आहेत त्यांची ज्ञापके दिली नाहीत. ग्रन्थकारास या परिभाषा मान्य नसल्या-मुळे त्याने कदाचित् या परिभाषांची ज्ञापके दिली नसतील. परंतु टीकाकारांनी या दोन्ही परिभाषांची ज्ञापके सांगितली आहेत (१) ' लोटो लङ्वत् ' हें सूत्र प० ९९ चें ज्ञापक मानले आहे. ' लोटो लङ्वत् ' असे सूत्र न करिता, ' ङ्लोट् ' एवढेच लहानसे सूत्र जरी केले असते तरी काम भागलें असते. असें असून देखील ज्याअर्थी ' लोटो लङ्वत् ' असे मोठे अतिदेशविधायक सूत्र रचले आहे त्या अर्थी अतिदेश हा साक्षात् विधानाहून भिन्न अर्थाचा बोधक मानला पाहिजे सारांश

साक्षात् विधानाने जसे नित्य कार्य होते तसें आतिदेशिकविधानाने होत नाहीं—म्हणजे आतिदेशिककार्य क्वचित् स्थली होत देखील नाहीं—असे मानले म्हणजे ' जुह्वतु ' हे रूप सिद्ध होते ' जुहु + झि ' अशा स्थितीत, ' लोटो लङ्वत् ' या अतिदेशामुळे, ' सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' सू० २२२६ या सूत्राने ' झि ' चे जागी ' जुस् ' आदेश पावला आहे पण आतिदेशिककार्य अनित्य असल्यामुळे, ' झि ' चे जागीं ' जुस् ' आदेश न होता ' अदभ्यस्तात् ' सू २४७९ व ' एरु: ' सू० २१९६ या सूत्रांनी ' झि ' चे जागी ' अतु ' असा आदेश होऊन ' जुह्वतु ' असे रूप सिद्ध होते असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात. वास्तविक पाहिले असतां, ' आतिदेशिकमनित्यम् ' ही परिभाषा न मानली तरी, ' जुह्वतु ' असे रूप सिद्ध होण्यांत काहीं अडचण येत नाहीं, कारण ' सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' या सूत्रांत ' सिच् ' चे ग्रहण केले असल्यामुळे व ' सिच् ' हा ङित्लुङ्लकारांतच होत असल्यामुळे, ' सिच् '-च्या साहचर्यामुळे ' अभ्यस्त ' पदाने ङित्लकारात होणाऱ्या अभ्यस्ताचेच ग्रहण होऊं शकते, व तशा अभ्यस्त धातूपुढेच ' झि ' प्रत्यय आल्यास त्याचे जागी ' जुस् ' आदेश होतो असा ' सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ' या सूत्राचा अर्थ केल्यास, लोट्लकारात अभ्यस्त धातूपुढे येणाऱ्या ' झि ' प्रत्ययाचे जागी ' जुस् ' आदेश होऊं शकत नाहीं व वर दाखविलेली अडचण दूर होते सारांश ' लोटो लङ्वत् ' हे सूत्र प० ९९ चे जे ज्ञापक मानले आहे तसे ते ज्ञापक मानतां येत नाहीं, व त्यामुळे प० ९९ ज्ञापित होत नाहीं म्हणून ती स्वीकारार्ह नाहीं इतर वैयाकरणांच्या मते, ' आतिदेशिकमनित्यम् ' या परिभाषेचे ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' सू० २६२ हे सूत्र ज्ञापक आहे. त्याच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, ' स्थानिवदादेश. ' सू० ४९ असें सूत्र असून देखील ' प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ' हे सूत्र केलें असल्यामुळे, हे सूत्र या परिभाषेचे ज्ञापक ठरते व ते म्हणतात कीं या परिभाषेचे फल हे आहे कीं ' उभये ' या उदाहरणात, ' जस् ' प्रत्यय पुढे असतां, वैकल्पिक सर्वनामसंज्ञा प्राप्त न होतां, नित्य सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते ' उभ ' शद्बाहून ' संख्यायाः अवयवे तयप् ' सू० १८४३ या सूत्राने पावलेल्या ' तयप् ' प्रत्ययाचे जागीं ' उभादुदात्तो नित्यम् ' सू० १८४५ या सूत्रान्वये ' अयच् ' आदेश केल्यावर, ' अयच् ' हा स्थानिवद्भावाने ' तयप् ' आहे असे मानल्यास, ' प्रथमचरमतयाल्प ' सू० २२६ या सूत्रान्वये ' उभय ' शद्बास, ' जस् ' प्रत्यय पुढे असता, विकल्पेकरून सर्वनामसंज्ञा प्राप्त होते. पण ' स्थानिवदादेश. ' या अतिदेशविधायक सूत्राने सांगितलेले आतिदेशिककार्य अनित्य असल्यामुळे, त्याला विकल्पेकरून सर्वनामसंज्ञा न होता, नित्य सर्वनामसंज्ञा होते. परंतु हे म्हणणे बरोबर नाही, कारण ' उभय ' शद्ब सर्वादिगणांत पठित असल्यामुळे व तसेच ' उभ ' शद्बाहून जो ' अयच् ' प्रत्यय होतो तो तयपाचे जागीं होणारा आदेश नसून स्वतंत्र निराळा प्रत्यय भाष्यकारांनीं मानला असल्यामुळे, त्याला ' प्रथमचरम ' या सूत्रान्वये

विकल्पेकरून सर्वनामसंज्ञा प्राप्तच होत नाही. याचें कारण हें कीं तो शब्द 'तयप्' प्रत्ययान्त नसून 'अयच' प्रत्ययान्त आहे. 'स्थानिवदादेशः' १-१-५५ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानीं स्पष्ट म्हटलें आहे की 'अयच् प्रत्ययान्तरम्' व त्याचा अर्थ हा आहे कीं 'अत्र अयजेव विधीयते, न तु तयप. आदेशः'. सारांश वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होतें कीं ज्या ज्ञापकाच्या आधारें 'आतिदेशिकमनित्यम्' ही परिभाषा मानली आहे तीं त्या परिभाषेचीं ज्ञापकें ठरत नसल्यामुळे, ती परिभाषा मानता येत नाही (२) 'सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्' या परिभाषेचे देखील 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र ज्ञापक आहे असें प्राचीन वैयाकरण म्हणतात. त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, प्रत्यय लागताक्षणींच प्रत्ययनिमित्तक कार्य करून व नंतर प्रत्ययाचा लोप करून काम भागत असता, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हें सूत्र करण्याची गरज काय होती? पण ज्याअर्थी पाणिनीनें हे सूत्र मुद्दाम केले आहे त्याअर्थीं त्या सूत्रावरूनच हे सिद्ध होते कीं लोपरूपी कार्य इतर कार्यांच्या मानानें बलवत्तर असल्यामुळे, तें प्रथम होते, व त्यामुळें प्रत्ययलोप प्रथम झाला असतां प्रत्ययनिमित्तक कार्य होणार नाहीं, तसें न व्हावें म्हणून पाणिनीला 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे सूत्र करणें भाग पडले, व अशा रीतीनें तें सूत्र चरितार्थ होऊन 'सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्बलवान्' या परिभाषेचें ज्ञापक ठरतें, व ही परिभाषा असल्यामुळेच 'कानि सन्ति, कौस्त.' इत्यादि प्रयोग सिद्ध होऊं शकतात या दोन उदाहरणात 'इको यणचि' सू० ४७ व 'एचोऽयवायावः' सू० ६१ या सूत्रानीं यणादेश व आवादेश अनुक्रमें प्राप्त आहेत, व तसेंच 'श्नसोरल्लोपः' सू० २४६९ या सूत्रानें 'अस्' धातूच्या अलोपाची प्राप्ति आहे. अलोप प्रथम न केल्यास, यणादेश व आवादेश होण्याची आपत्ति येते. पण ही परिभाषा असल्यामुळे अलोप प्रथम होतो, व त्यामुळे यणादेशाचे व आवादेशाचे निमित्त नष्ट होत असल्यामुळे तसे आदेश होत नाहींत व इष्ट प्रयोग सिद्ध होतात असें प्राचीन वैयाकरणांचें म्हणणें आहे पण प्रत्ययाला मानून होणारे अलोपरूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, व शब्दान्तराला मानून होणारें यणादेश कार्य व आवादेश कार्य बहिरङ्ग असल्यामुळें, अन्तरङ्ग परिभाषेप्रमाणे, लोपकार्य प्रथम होतें व त्यामुळें यणादेश व आवादेश होऊं शकत नाहींत. सारांश ही परिभाषा न मानली तरी इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकतात. दुसरें असें कीं, 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' हे नियामक सूत्र मानलें असल्यामुळें, ते सूत्र या परिभाषेचें ज्ञापक ठरू शकत नाहीं आणि म्हणून ही परिभाषा स्विकारता येत नाहीं. (३) 'सर्वविधिभ्यो इड्विधिर्बलवान्' या परिभाषा १०० च्या द्वितीयांशाचें 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' सू० २१८४ या सूत्रात केलेलें इट्ग्रहण ज्ञापक आहे असें प्राचीन वैयाकरण म्हणतात त्यांच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं, 'नेड्वशि कृति' या पूर्व सूत्रांतून इट्ची अनुवृत्ति, 'आर्धधातुकस्येट्', या सूत्रांत होत असून देखील, पुन्हा त्या सूत्रात इट्ग्रहण केले असल्यामुळें हें ज्ञापित होते कीं,

इडागमकार्य, इतर कार्याच्या अपेक्षेने, प्रथम होतें. पण हें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण भाष्यकारांनीं 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांत 'नेड्वशि कृति' या सूत्रातून इट्ची अनुवृत्ति होत असतां देखील पुन्हा जे इट्ग्रहण केले आहे त्याची सार्थकता भिन्न रीतीने दाखविली आहे. त्याचे म्हणणें असे आहे कीं इट्ला गुण किंवा वृद्धि न होतां तो इट् इट्रूपानेच कायम राहावा या करितां 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांत इट्ग्रहण केले आहे. आणि अशा रीतीने ते इट्ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, इडागम सर्वांच्या पूर्वी होतो या अर्थाचें, ते इट्ग्रहण, ज्ञापक मानतां येत नाही दुसरे असें कीं भाष्यकारानी सिद्धांत सागतेवेळीं 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांतील इट्चे प्रत्याख्यान केले आहे त्यामुळे ह्या सूत्रांत 'इट्' नाहींच असें मानणे भाग आहे, व ते प्रत्याख्यात केलेलें इट्ग्रहण 'सर्वविधिभ्यो इड्विधिर्बलवान्' या परिभाषेचे ज्ञापक मानता येत नाहीं साराश ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ती स्वीकारार्ह नाहीं)

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् ॥ स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

वरील दोन्ही परिभाषा भाष्यांत पठित नाहींत हे लक्षांत ठेवावे. 'स्वायम्भुवम्' हा लौकिक प्रयोग अशुद्ध आहे. या संबंधाने इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०१

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्याशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह—

'हन्' धातूच्या यङ्लुकाचे आशीर्लिङाचे रूप करितांना ('हन्' असा धातु राहत नसून 'जङ्घन्' असा यङ्लुकांत धातु होत असल्यामुळें, 'हनो वध लिङि' सू० २४३३ या सूत्राने 'हन्' चे जागीं होणारा) वधादेश होणार नाहीं. म्हणून (कित्येक वैयाकरण) ही परिभाषा सांगतात.—

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

"सूत्रांत धातु उच्चारून त्या धातूस काही कार्य सागितले असल्यास, तें कार्य त्या धातूच्या यङ्लुकासहि होते."

षाष्ठद्वित्वस्य द्वि प्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति । तदपि न । भाष्येऽदर्शनात् ।

अष्टाध्यायीच्या सहाव्या अध्यायांत जे द्विर्वचनकार्य सांगितले आहे त्यामध-ल्यानें, मूळ धातूचा दोनदा प्रयोग करावा असा सिद्धान्त असल्यामुळें, दोन वेळ उच्चारलेला–म्हणजे साभ्यास–धातु मूळ धातूच आहे हा जो न्याय आहे ह्या न्यायानेंच ही परिभाषा सिद्ध होते (म्हणूनच, यङ्लुकांत दोन वेळ उच्चारलेला साभ्यास 'हन्' धातु मूळ 'हन्' धातूच आहे असे समजून त्या दोहोंचे जागी आशीर्लिङांत वधादेश होतो, व 'वध्यात' असे 'हन्' धातूच्या यङ्लुकांत्य आशीर्लिङाचें रूप सिद्ध होतें असें कित्येक वैयाकरण म्हणतात.) असा सिद्धान्त आहे म्हणूनच, 'जुहुधि' इत्यादि स्थळीं, द्वित्व केल्यावर 'धि' हा आदेश होतो ('श्लौ' सू. २३०९ ह्या सूत्रानें, 'हु' धातूचे द्वित्व केल्यावर, 'जुहु + हि' अशा स्थितींत, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' सू २४२५ ह्या सूत्रानें, 'हि' प्रत्ययाचे जागीं 'धि' असा आदेश होतो वास्तविक पाहिले असता, 'हु' धातूपुढे 'हि' प्रत्यय आल्यास, त्या प्रत्ययाचे ठिकाणीं 'धि' असा आदेश व्हावा असे 'हुझल्भ्य' ह्या सूत्रांत सांगितलें आहे 'जुहु + हि' ह्या उदाहरणांत 'हि' हा प्रत्यय 'हु' धातूपुढें नसून 'जुहु' पुढे आहे. म्हणून 'हि' चे जागीं 'धि' असा आदेश होऊं नये परंतु द्विर्वचन करून दोनदां उच्चारलेला साभ्यास धातु मूळ धातूच मानावा असा नियम असल्यामुळें, 'जुहु' हा 'हु' च आहे असे समजून, त्याच्यापुढील 'हि' प्रत्ययाचे जागीं 'धि' असा आदेश होतो.) पण ही परिभाषा देखील स्वीकारतां येत नाहीं. कारण तें भाष्यांत कोठेंच आढळत नाहीं.

किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः ॥ अत एव दयतेर्दिगि लिटि सूत्रेऽस्तेः परत्वाद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुक्तरीत्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोगं तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या ॥

दुसरें असे की, षष्ठाध्यायांत सांगितलेल्या पूर्वोक्त द्विर्वचनसिद्धान्तावरून जरी अभ्यास व धातु ह्या दोहोंपैकीं, प्रत्येकास मूळ धातूच मानावा असे सिद्ध होत असलें तरी, अभ्यास व धातु ह्या दोहोंच्या समुदायास मूळ धातु मानावा असे मानण्यास काहींच प्रमाण नाहीं. समुदायास मूळ धातु मानतां येत नसल्यामुळेंच, 'दयतेर्दिगि लिटि' ७–४–९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, द्विर्वचनाचें सूत्र परसूत्र असल्यामुळें 'अस्' धातूचें प्रथम द्विर्वचन केल्यास व नंतर उत्तरखंडाचे जागीं 'भू' असा आदेश केल्यास, पूर्वखंडाचें श्रवण होण्याची आपत्ति येईल अशी शंका उपस्थित करून, भाष्यकारांनी ह्या शंकेचें निवारण विषयसप्तमी मानून केलें आहे. ('अस् + लिट्' ह्या स्थितींत, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सू० २१७७ ह्या सूत्रानें द्विर्वचन प्राप्त

इडागमकार्य, इतर कार्यांच्या अपेक्षेने, प्रथम होते. पण हे म्हणणे बरोबर नाहीं; कारण भाष्यकारांनीं 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांत 'नेड्वशि कृति' या सूत्रांतून इट्ची अनुवृत्ति होत असतां देखील पुन्हा जे इट्ग्रहण केले आहे त्याची सार्थकता भिन्न रीतीने दाखविली आहे. त्याचे म्हणणें असे आहे की इट्ला गुण किंवा वृद्धि न होतां तो इट् इट्रूपानेच कायम राहावा या करितां 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांत इट्ग्रहण केले आहे. आणि अशा रीतीने ते इट्ग्रहण चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, इडागम सर्वांच्या पूर्वी होतो या अर्थाचें, ते इट्ग्रहण, ज्ञापक मानतां येत नाहीं दुसरें असें कीं भाष्यकारांनी सिद्धांत सागतेवेळी 'आर्धधातुकस्येट्' या सूत्रांतील इट्चे प्रत्याख्यान केले आहे त्यामुळे ह्या सूत्रांत 'इट्' नाहींच असें मानणे भाग आहे, व ते प्रत्याख्यात केलेले इट्ग्रहण 'सर्वविधिभ्यो इड्विधिर्बलवान्' या परिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाहीं. साराश ही परिभाषा ज्ञापकसिद्ध ठरत नसल्यामुळे, ती स्वीकारार्ह नाहीं)

इत्यादि भाष्यानुक्तं बोध्यम् ॥ स्वायम्भुवमित्यादि लोकेऽसाध्वेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

वरील दोन्ही परिभाषा भाष्यांत पठित नाहींत हे लक्षांत ठेवावे. 'स्वायम्भुवम्' हा लौकिक प्रयोग अशुद्ध आहे. या संबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १०१

यदपि ननु हन्तेर्यङ्लुक्याशीर्लिङि वधादेशो न स्यादत आह—

'हन्' धातूच्या यङ्लुकाचे आशीर्लिङाचे रूप करितांना ('हन्' असा धातु राहत नसून 'जङ्घन्' असा यङ्लुकात धातु होत असल्यामुळे, 'हनो वध लिङि' सू० २४३३ या सूत्राने 'हन्' चे जागीं होणारा) वधादेश होणार नाहीं. म्हणून (कित्येक वैयाकरण) ही परिभाषा सागतात.—

प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् ॥ १०१ ॥

"सूत्रात धातु उच्चारून त्या धातूस कांहीं कार्य सागितले असल्यास, ते कार्य त्या धातूच्या यङ्लुकासहि होते."

षाष्ठद्वित्वस्य द्विःप्रयोगत्वसिद्धान्तेन प्रयोगद्वयरूपे समुदाये प्रकृतिरूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धम् । अत एव जुहुधीत्यादौ द्वित्वे कृते धित्वसिद्धिरिति । तदपि न । भाष्येऽदर्शनात् ।

अष्टाध्यायीच्या सहाव्या अध्यायात जे द्विर्वचनकार्य सांगितले आहे त्यासंबं--धानें, मूळ धातूचा दोनदां प्रयोग करावा असा सिद्धान्त असल्यामुळे दोन वेळ उच्चारलेला-म्हणजे साभ्यास-धातु मूळ धातूच आहे हा जो न्याय आहे ह्या न्यायानेच ही परिभाषा सिद्ध होते. (म्हणूनच, यङ्लुगन्त दोन वेळ उच्चारलेला साभ्यास 'हन्' धातु मूळ 'हन्' धातूच आहे असे समजून त्या दोहोंचे जागी आशीर्लिङात वधादेश होतो, व 'वध्यात्' असे 'हन्' धातूच्या यङ्लुकाच्या आशीर्लिङाचे रूप सिद्ध होते असे कित्येक वैयाकरण म्हणतात) असा सिद्धान्त आहे म्हणूनच, 'जुहुधि' इत्यादि स्थळीं, द्वित्व केल्यावर 'धि' हा आदेश होतो ('श्लौ' सू २३०९ ह्या सूत्राने, हु' धातूचे द्वित्व केल्यावर, 'जुहु + हि' अशा स्थितीत, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' सू २४२५ ह्या सूत्राने, 'हि' प्रत्ययाचे जागी 'धि' असा आदेश होतो वास्तविक पाहिले असता, 'हु' धातूपुढे 'हि' प्रत्यय आल्यास, त्या प्रत्ययाचे ठिकाणी 'धि' असा आदेश व्हावा असे 'हुझल्भ्यः' ह्या सूत्रात सांगितले आहे 'जुहु + हि' ह्या उदाहरणात 'हि' हा प्रत्यय 'हु' धातूपुढे नसून 'जुहु' पुढे आहे. म्हणून 'हि' चे जागी 'धि' असा आदेश होऊ नये परंतु द्विर्वचन करून दोनदा उच्चारलेला साभ्यास धातु मूळ धातुच मानावा असा नियम असल्यामुळे, 'जुहु' हा 'हु' च आहे असे समजून, त्याच्यापुढील 'हि' प्रत्ययाचे जागी 'धि' असा आदेश होतो.) पण ही परिभाषा देखील स्वीकारतां येत नाहीं. कारण ती भाष्यात कोठेच आढळत नाही

किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं द्वयोस्तत्त्वबोधनेऽपि समुदायस्य तत्त्वबोधने मानाभावः ॥ अत एव दयतेर्दिगीति सूत्रेऽस्तेः परत्वाद् द्वित्वे कृते परस्यास्तेर्भूभावे पूर्वस्य श्रवण प्राप्नोतीत्याशङ्क्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये । अन्यथा त्वदुक्तरीत्यैकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैवादेशापत्तौ तदसङ्गतिः स्पष्टैव । तस्मादुत्तरखण्डमादायैव यथायोग तत्तत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या ॥

दुसरे असे कीं, षष्ठाध्यायांत सांगितलेल्या पूर्वोक्त द्विर्वचनसिद्धान्तावरून जरी अभ्यास व धातु ह्या दोहोंपैकीं, प्रत्येकास मूळ धातूच मानावा असे सिद्ध होत असले तरी, अभ्यास व धातु ह्या दोहोंच्या समुदायास मूळ धातु मानावा असें मानण्यास कांहींच प्रमाण नाही. समुदायास मूळ धातु मानतां येत नसल्यामुळेंच, 'दयतेर्दिगि लिटि' ७-४-९ ह्या सूत्रावरील भाष्यांत, द्विर्वचनाचे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे 'अस्' धातूचे प्रथम द्विर्वचन केल्यास व नंतर उत्तरखंडाचे जागी 'भू' असा आदेश केल्यास, पूर्वखंडाचे श्रवण होण्याची आपत्ति येईल अशी शंका उपस्थित करून, भाष्यकारांनी ह्या शंकेचे निवारण विषयसप्तमी मानून केले आहे. ('अस् + लिट्' ह्या स्थितीत, 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सू० २१७१ ह्या सूत्राने द्विर्वचन प्राप्त

होते, व तसेच ' अस्तेर्भूः ' सू २४७० ह्या सूत्राने ' अस् ' चे जागी ' भू ' हा आदेश होणे प्राप्त होते ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' हे परसूत्र असल्यामुळे, त्याने होणारें द्वित्वकार्य प्रथम केल्यास, ' अस् + अस् ' अशी स्थिति होईल, व नंतर ' अस्तेर्भूः ' ह्या पूर्वसूत्रान्वये, ' अस् ' धातूचे जागी म्हणजे उत्तरखंडाचे ठिकाणी ' भू ' असा आदेश केल्यास, ' अस् + भू ' अशी स्थिति होऊन लिटाच्या रूपात पूर्वखंडाचे –म्हणजे ' अस् ' ह्या अभ्यासाचे––श्रवण होईल अशी शंका भाष्यकारांनी उपस्थित केली आहे, व ह्या शंकेचे निवारण अशा रीतीने केले आहे की, ' अस्तेर्भूः ' हे सूत्र 'आर्धधातुके ' ह्या अधिकारात पठित असल्यामुळे, ह्या सूत्रात ' आर्धधातुके' हें अधिकार सूत्र अनुवृत्त होते व त्यामुळे ' आर्धधातुके अस्तेर्भूः ' असे ते सूत्र पठित केलें पाहिजे, व ह्या सूत्रातील ' आर्धधातुके ' ह्या पदाचा अर्थ ' आर्धधातुके परे '–– म्हणजे ' आर्धधातुक प्रत्यय पुढे असतां '–– असा न करितां, ' आर्धधातुके ' ही विषयसप्तमी समजावी. तसे समजल्यास, ' आर्धधातुके ' ह्याचा अर्थ ' आर्धधातुके विषये '––म्हणजे आर्धधातुकाच्या विषयात = ' आर्धधातुक प्रत्यय लावण्याचा प्रसंग आला असता '–––असा होतो असा अर्थ केला म्हणजे, आर्धधातुक ' लिट् ' लावण्याचा प्रसंग आला असता, प्रथम ' अस् ' चे जागी ' भू ' असा आदेश करून मग ' लिट् ' लावावा, व त्यानंतर द्विर्वचन करावे असा सूत्रार्थ होऊन इष्ट रूप सिद्ध होते) तुमच्या–म्हणजे शंकाकाराच्या–म्हणण्याप्रमाणे 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या न्याया-न्वये पूर्वोत्तरखंडरूप समुदायास धातु मानल्यास, ह्या समुदायाचे ठिकाणी ' भू ' असा आदेश करण्याची आपत्ति येईल व वरील भाष्यात केलेले समाधान असंगत ठरेल. ('अस्+अस्' या समुदायाचे ठिकाणीं 'भू' असा आदेश केल्यास, स्थानिवद्भावानें ' भू ' हा साभ्यास धातु होईल व त्यामुळें ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' हे जे अनभ्यस्त धातूस लागू पडणारे सूत्र आहे ते सूत्र त्या साभ्यास ' भू ' ला लागू पडणार नाहीं, आणि तसेच ' लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्तिः.' या न्यायान्वये एकदा द्विर्वचन झाले असल्यामुळें पुन्हा ' भू ' चे द्विर्वचन होऊं शकणार नाहीं. त्यामुळे ' अस् + अस् + लिट् = भू + लिट् = भू + णल् = भौ + अ = भाव् + अ = भाव' असे विकृत रूप होईल, आणि प्रथम ' अस् ' चे जागी ' भू ' हा आदेश करून, व नंतर ' लिट् ' लावून द्विर्वचनादि कार्यें करावी असे जे भाष्यकारानीं सांगितलें आहे त्या म्हणण्याशीं विरोध येईल.) म्हणून धातूला मानून जे कार्य होणे सूत्रांत सांगितले आहे तें कार्य उत्तरखंडांत असणाऱ्या धातूलाच मानून केले पाहिजे.

भूसुवोरित्यस्य नङन्ताङ्गभिन्नेष्वप्राप्तस्य गुणनिषेधस्य बोभूत्विति नियम इति न तद्विरोधः ।

(ग्रन्थकारानें वर असें म्हटलें आहे कीं ही परिभाषा भाष्यांत पठित किंवा ध्वनित नसल्यामुळे स्वीकारार्ह नाहीं. यावर शंकाकार असे म्हणतो कीं हे म्हणणें बरो-

वर नाहीं, कारण ' दाधर्तिदर्धर्ति ' ७-४-६५ या सूत्रावरील भाष्यावरून हें स्पष्ट होतें कीं, जरी ' भूसुवोस्तिङि ' या गुणनिषेधक सूत्रांत मूळ धातु ' भू ' व ' सू ' याचा निर्देश केला आहे तरी भाष्यकारानीं त्या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या ' भू ' धातूनें त्या धातूच्या यङ्लुकान्त प्रकृतीचें ग्रहण केलें आहे, व त्यामुळें प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारास मान्य होती हें ध्वनित होतें, आणि म्हणून ही परिभाषा स्वीकारणें योग्य आहे त्या भाष्यांत भाष्यकार असें म्हणतात ' बोभूत्विति किं निपात्यते । भवतेर्यङ्लुगन्तस्यागुणत्वं निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धमत्रागुणत्वं भूसुवोस्तिङीति । एवं तर्हि नियमार्थं भविष्यति । ' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं ' बोभूतु ' हें रूप, ' दाधर्तिदर्धर्ति ' या सूत्रांत जीं निपातित रूपें पठित आहेत त्या रूपांत पठित करण्याची गरज नव्हती कारण ' भूसुवोस्तिङि ' या सूत्रानें ' भू ' धातूस गुणनिषेध सांगितला असल्यामुळें त्या सूत्रान्वयेंच ' बोभूतु ' हें रूप सिद्ध होतें पण ज्या अर्थी त्या रूपाचा निपातित रूपामध्यें पाणिनीनें पाठ केला आहे त्या अर्थी तो पाठ नियमार्थ आहे असें समजावें—म्हणजे ' भूसुवो. ' या सूत्रानें सांगितलेला गुणनिषेध केवळ वेदांत ' बोभूतु ' एवढ्याच रूपास लागू पडतो व तो गुणनिषेध त्या धातूच्या यङ्लुकाच्या इतर रूपांना वेदांत देखील लागू पडत नाहीं व लौकिकप्रयोगाला तर मुळींच लागू पडत नाहीं सारांश भाष्यकारानी प्रकृतपरिभाषा लक्षांत घेऊनच वरील भाष्य लिहिलें आहे हें स्पष्ट आहे. जर त्याना प्रकृतपरिभाषा मान्य नसती तर मूळ धातूस लागणारें ' भूसुवोस्तिङि ' हें गुणनिषेधक सूत्र ' भू ' धातूच्या यङ्लुकाच्या रूपास त्यांनीं लावलें नसतें—असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे या शंकेला ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं, ' भू किंवा ' सू ' धातु ज्या अङ्गाच्या अन्तीं आहे अशा अङ्गापुढें सार्वधातुक ' तिङ् ' प्रत्यय आल्यास, त्या अङ्गातील अन्त्य स्वराला गुण होत नाहीं असा ' भूसुवोस्तिङि ' या सूत्राचा अर्थ लक्षांत धरून भाष्यकारांनीं वरील भाष्य लिहिलें आहे, व तसा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे, तें सूत्र ' भू ' धातूच्या यङ्लुकाच्या रूपांना देखील लागू पडणारें सूत्र ठरत असल्यामुळें, वरील भाष्य, प्रकृतपरिभाषा न मानून देखील, ठीक जुळतें, व त्यामुळें भाष्यकारानीं वरील भाष्य लिहितांना प्रकृतपरिभाषा ध्वनित केली व त्याना ती मान्य होती हें म्हणणें चूक ठरतें या पंक्तीचें हें विवेचन लक्षात ठेवल्यास, तिचा जो अर्थ पुढें दिला आहे तो नीट ध्यानांत येईल) ' भू ' किंवा ' सू ' ज्या अङ्गाच्या अन्तीं आहे अशा अङ्गाला गुण होत नाहीं असा ' भूसुवोस्तिङि ' या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे त्या सूत्रानें प्राप्त असलेला गुणनिषेध ' बोभूतु ' एवढ्याच रूपास लागू पडतो असा जो नियम (भाष्यकारानीं) सांगितला आहे तो नियम (ही परिभाषा स्वीकारार्ह नाहीं कारण ती भाष्यकारास मान्य नाही असे जें पूर्वी म्हटलें आहे त्याच्या) विरुद्ध ठरत नाही.

तस्माद्धन्तेर्यङ्लुकि वध्यादिर्त्यादि माधवाद्युक्तं चिन्त्यमेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥

(धातूचे द्विर्वचन केले असतां साभ्यास समुदायाला धातु मानता येत नाही आणि तसेच प्रकृतपरिभाषा नाही) म्हणून ' हन् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या आशीर्लिङाचीं ' वध्यात् ' इत्यादि रूपे होतात असे जे माधव इत्यादि वैयाकरणांनी म्हटले आहे तें बरोबर नाही (कारण ' हन्हन् ' या समुदायास वर सांगितल्याप्रमाणें धातु मानता येत नसल्यामुळे, त्या समुदायाचे जागीं ' हनो वध लिङि ' या सूत्रान्वये वधादेश करितां येत नाही तसेच तें सूत्र मूळ ' हन् ' धातूला लागू पडणारे असल्यामुळे व प्रकृतपरिभाषा स्वीकाराई मानली नसल्यामुळे, तें सूत्र ' हन् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या रूपांना लागू शकत नाही, म्हणून ' हन् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या आशीर्लिङाचे रूप, ' वध्यात् ' असे न होतां, ' जङ्घन्यात् ' असे होते.) या संबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०२

यदपि ननु वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रेकपरिभाषोपस्थितौ शालीयाद्यसिद्धिरत आह--

'वृद्धिर्यस्याचामादिः' सु० १३३५ या सूत्रांत ' इको गुणवृद्धी ' सू० ३४ ही परिभाषा उपस्थित झाल्यास, 'शालीय 'इत्यादि रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहींत ('वृद्धिर्यस्याचामादिः' या सूत्रांत ' वृद्धि ' शब्द वापरला असल्यामुळे, ' इको गुणवृद्धी ' ही परिभाषा तेथें उपस्थित होऊन 'वृद्धि' शब्दाशीं एकवाक्यतापन्न झाली असतां, त्या सूत्राचा ' यस्य अचा आदि इकः स्थाने वृद्धिः तत् वृद्धम् '-म्हणजे इकाचे स्थानीं होणारी वृद्धि ज्या शब्दाचा आदि स्वर आहे त्या शब्दाला ' वृद्ध ' संज्ञा प्राप्त होते-- असा अर्थ होईल, व त्या सूत्राचा असा अर्थ केल्यास, ' शाला ' या शब्दांतील आद्यच् इकाचे जागीं होणारा वृद्धिरूप स्वर नसल्यामुळें, ' शाला ' या शब्दाला वृद्धसंज्ञा प्राप्त होणार नाही, व त्यामुळें ' वृद्धाच्छ. ' सू० १३३७ या सूत्रान्वये त्याला 'छ' हा प्रत्यय होणार नाही आणि 'शालीयः' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाहीं. तसे न व्हावें) म्हणून (कित्येक वैयाकरण) ही परिभाषा सांगतातः—

विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे ॥ १०२ ॥

" विधेयाच्या विशेषणाच्या अर्थाचा संकोच किंवा नियमन करण्याकरितां –म्हणजे त्याचा अर्थ ठरविण्याकरितां–परिभाषा उपस्थित होते–म्हणजे त्याशीं संबद्ध अथवा अन्वित होते. अनुवाद्याच्या–म्हणजे उद्देशाच्या विशेषणाच्या–अर्थाचे नियमन करण्याकरितां परिभाषा उपस्थित होत नसते–म्हणजे तशा विशेषणाशी संबद्ध किंवा अन्वित होत नसते. "

(या परिभाषेचा वर जो अर्थ दिला आहे तो अक्षरशः अर्थ केला नसून पुढील पंक्तीत ग्रन्थकाराने या परिभाषेचा जसा अर्थ सांगितला आहे त्याच्या अनुरोधाने केला आहे. वास्तविक या परिभाषेचा अक्षरार्थ असा आहे की विधेयाच्या ठिकाणी परिभाषा उपस्थित होते, अनुवाद्याचे ठिकाणी ती उपस्थित होत नाही—म्हणजे परिभाषा विधेयाची नियामिका होत असून उद्देश्याची नियामिका होत नाही. या परिभाषेतील ' विधि ' शब्दाचा ' विधानकर्मन ' असा अर्थ नसून ' विधेय ' असा अर्थ आहे, व लक्षणावृत्तीने त्या शब्दाचा अर्थ ' विधेयविशेषण ' असा समजावा. त्यामुळे ' विधौ परिभाषा उपतिष्ठते ' या वाक्याचा 'विधेयविशेषणनियामिका परिभाषा भवति' असा अर्थ होतो. त्याचप्रमाणे, या परिभाषेतील ' अनुवादे ' या पदाचा लक्षणावृत्तीने ' अनुवाद्यविशेषणे ' असा अर्थ करावा व तसा अर्थ केला म्हणजे 'नानुवादे' या पदाचा ' अनुवाद्यविशेषणनियामिका परिभाषा न भवति ' असा अर्थ सिद्ध होतो. असा जो लक्षणावृत्तीने वर दोन पदांचा अर्थ केला आहे तो लक्षात ठेवला म्हणजे पुढील पंक्तीत ग्रन्थकाराने या परिभाषेचा जो अर्थ केला आहे तो नीट ध्यानात येईल.)

अनूद्यमानविशेषणेषु तन्नियामिका परिभाषा नोपतिष्ठत इति तदर्थः॥

अनूद्यमानाच्या—म्हणजे उद्देश्याच्या—विशेषणाचे ठिकाणीं, त्या विशेषणाच्या अर्थाचा संकोच अथवा नियमन करणारी परिभाषा उपस्थित—म्हणजे प्रवृत्त—होत नसते असा (या परिभाषेतील ' नानुवादे ' या पदाचा) अर्थ आहे. (हा जो ग्रन्थकाराने प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ केला आहे त्या अर्थाला धरून आपण ' वृद्धिर्यस्याचामादिः ' या सूत्राचे विवेचन करूं. या सूत्रांत ' वृद्धम् ' हें विधेय असून, ' तत् ' हें उद्देश्य आहे, व ' वृद्धिर्यस्याचामादिः ' हें वाक्य त्या उद्देश्याचे विशेषण आहे. या विशेषणवाक्यात ' वृद्धि ' हे पद घातले आहे व त्या पदाला लागू पडणारी ' इको गुणवृद्धी ' ही परिभाषा आहे. ती परिभाषा ' वृद्धि ' शब्दास लावून त्या शब्दाचा अर्थ केल्यास, ' इकाला होणारी वृद्धि ' असा त्या पदाचा मर्यादित अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ केल्यास, पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें, ' शाला ' या शब्दास वृद्धसंज्ञा प्राप्त होणार नाहीं व ' वृद्धाच्छः ' हें सूत्र लागू पडणार नाहीं, आणि त्यामुळें ' शालीयः ' असें इष्ट रूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं. परंतु ' अनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषा नोपतिष्ठते ' असा नियम घालून देणारी प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें व ' वृद्धि ' हें पद विधेय किंवा उद्देश्य नसून उद्देश्याचें जे विशेषणवाक्य आहे त्यांत निर्दिष्ट केलेलें असल्यामुळें, त्या ' वृद्धि ' शब्दाच्या अर्थाचा संकोच करण्याकरिता ' इको गुणवृद्धी ' ही परिभाषा प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं, व त्यामुळें, ' वृद्धिरादैच् ' या वृद्धिसंज्ञाविधायकसूत्रांत 'वृद्धि' शब्दाचा जो अर्थ सांगितला आहे त्या अर्थान्वयेंच ' वृद्धिर्यस्याचामादि ' या सूत्रांतील 'वृद्धी' पदाचा अर्थ केला पाहिजे, व तसा अर्थ केल्यास, 'शाला' या प्रातिपदिकांत 'आ' हा वृद्धिसंज्ञक आद्यच् असल्यामुळे, त्या प्रातिपदिकाला ' वृद्ध ' संज्ञा प्राप्त होते व

' वृद्धाच्छः ' हे सूत्र लागून ' शालीयः ' असे इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं.)

विध्यङ्गभूतानां परिभाषाणां विधेयेनासिद्धतया सम्बन्धासम्भवेऽपि तद्विशेषणे व्यवस्थापकत्वेन चरितार्थाना तद्विशेषणव्यवस्थापकत्वे मानाभाव इति तर्कमूलेयम् ॥

विधेयाला उपकारक–म्हणजे विधेयाचा अर्थ निश्चितपणे ठरविण्याकरितांच रचलेल्या—परिभाषाचा, विधेय असिध्द—म्हणजे साध्य—असल्यामुळे, जरी विधेयाशीं साक्षात् अन्वय होणे असंभवनीय आहे तरी त्या, विधेयाच्या विशेषणाचा–म्हणजे उद्देश्याचा–अर्थ निश्चितपणे ठरवून चरितार्थ ठरत असल्यामुळे. (व अशा रीतीने त्यांची आकाक्षा पूर्ण होत असल्यामुळे) त्या उद्देश्याच्या विशेषणाशीं अन्वित होऊन त्याच्या अर्थाचे नियमन करतात असे म्हणण्यास कोणतेहि प्रमाण नाहीं. या न्यायान्वये प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होते–म्हणजे याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (पाणिनीय व्याकरणशास्त्राचा उद्देश इष्टरूपे कशा रीतीनें सिद्ध होतात हे सागण्याचा असल्यामुळे, पाणिनीने उद्देश्यविधेयघटित सूत्रे रचलीं आहेत–म्हणजे प्रत्येक कार्यविधायक सूत्रात उद्देश्य व विधेय असून अमुक शद्वाला अमुक प्रकारचें कार्य व्हावे असे सागितलें आहे. उद्देश्य व विधेय या दोहोंमध्ये विधेय प्रधान असून उद्देश्य अप्रधान असते, व उद्देश्य विधेयाचे विशेषण असून सिद्ध असते आणि विधेय साध्य असते. विधायकसूत्राशीं एकवाक्यतापन्न होऊन त्याचा अर्थ निश्चितपणें ठरविणे या करिता परिभाषा निर्माण केल्या असल्यामुळे, सूत्रांत जे प्रधानरूपाने निर्दिष्ट आहे त्याशीं त्याचा अन्वय होणे योग्य आहे. सूत्रात विधेय प्रधान असतें हे नुकतेंच वर सागितलें आहे. पण विधेय सिद्ध नसून साध्य असल्यामुळें–म्हणजे त्याला अजून अस्तित्व प्राप्त झाले नसल्यामुळे व तें पुढे सूत्रनिर्दिष्ट कार्य झाल्यावर प्राप्त होणारे असल्यामुळे –जेथे परिभाषेचा विधेयाशीं साक्षात् अन्वय होणे संभवत नाहीं तेथे ती विधेयाशीं साक्षात् अन्वित असलेले जे त्याचे विशेषण–म्हणजे उद्देश्य–त्याशीं अन्वित होऊन, विशेषणद्वारा विधेयार्थ निश्चित करण्यास प्रवृत्त होते; व उद्देश्याशी अन्वित होऊन ती चरितार्थ होत असल्यामुळें, जे विधेयाशीं साक्षात् संबंद्ध नसून उद्देश्याशीं साक्षात् संबंद्ध आहे अशा उद्देश्याच्या विशेषणाशीं अन्वित होण्याची तिला आकाक्षा उरत नाहीं. म्हणून प्रकृतपरिभाषेतून टीकाकार असा मतितार्थ काढतात कीं ' परिभाषया प्रधानविधिसंस्कारे कर्तव्ये यावती परम्परा नाप्राप्ता (आवश्यकी) ततोऽधिकपरम्परा परिभाषाप्रवृत्तिं न प्रयोजयति'–म्हणजे प्रधान जे विधेय त्याला संस्कार करणे व त्याचा अर्थ निश्चितपणें ठरविणें हे परिभाषेचें प्रयोजन असल्यामुळें, परिभाषा प्रवृत्त होण्यास जेवढ्या परंपरेची आवश्यकता आहे त्याहून अधिक परंपरा त्या परिभाषेच्या प्रवृत्तीस कारणीभूत होत नाहीं. विषय कठिण असल्यामुळें तो स्पष्ट होण्याकरितां आपण ' इको

यणचि' हें सूत्र घेऊ. या सूत्रांत 'यण्' हे विधेय आहे—म्हणजे यणादेश होणें हें कार्य सांगितलें आहे—व 'इकः' हे उद्देश्य आहे—म्हणजे इकाला यणादेश होणें सांगितलें आहे 'इकः' हें उद्देश्य 'यण' या विधेयाचे विशेषण आहे व 'इकः यण' याचा अर्थ 'इकूस्थानिको यण् भवति' असा होतो. या सूत्रांतील 'अचि' हें पद 'इकः' या उद्देश्याचें विशेषण आहे व 'अचि इकः' याचा अर्थ 'अजव्यवहितपूर्वस्य इकः' असा होतो त्यामुळे संपूर्ण सूत्राचा अर्थ 'अजव्यवहितपूर्वस्य इकः स्थाने यणादेशो भवति' असा होतो पण इकाच्या जागीं यणादेश होतो असा जरी सूत्रार्थ होतो तरी कोणत्या इकाच्या जागीं कोणत्या यणाचा आदेश व्हावा हे निश्चित होत नाहीं. हें निश्चित करण्याकरिता 'स्थानेऽन्तरतमः' ही परिभाषा प्रवृत्त होते. व विधेयार्थ निश्चित करणें—म्हणजे कोणत्या प्रकारचा आदेश होतो हे ठरविणें—हे त्या परिभाषेचें प्रयोजन असल्यामुळे, ती परिभाषा 'यण्' या विधेयाशीं साक्षात अन्वित होते व त्यामुळें 'स्थानार्थगुणप्रमाणत स्थानिना इका य सदृशतमः तादृश एव यण् भवति' असा सूत्रार्थ होतो. सारांश 'स्थानेऽन्तरतमः' या परिभाषेस प्रवृत्त होण्यास विधेयापेक्षा अधिक परंपरेची आवश्यकता नसल्यामुळे ती साक्षात विधेयाशीं अन्वित होऊन चरितार्थ होते व त्यामुळे तिला विधेयविशेषणाशीं—म्हणजे उद्देश्याशीं—अन्वित होण्याची आकांक्षा राहत नाहीं. पण 'षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा अशी आहे कीं ती साक्षात् विधेयाशीं अन्वित होऊं शकत नाहीं व विधेयविशेषणाशींच—म्हणजे 'इकः' या षष्ठ्यन्त उद्देश्याशींच—अन्वित होऊं शकते, कारण ती परिभाषा प्रवृत्त होण्यास उद्देश्यगत अनिर्धारितसंबंधा—म्हणजे स्थानसंबंध खेरीजकरून इतर कोणत्याहि प्रकारच्या संबंधाचा बोध न करणारी—षष्ठी असणें हे निमित्त आवश्यक आहे. असें निमित्त 'इकः' या पदात उपलब्ध असल्यामुळे, षष्ठी स्थानेयोगा' ही परिभाषा त्या पदाशीं अन्वित होऊन त्या पदाचा 'इकः स्थाने' असा मर्यादित अर्थ करिते सारांश ही परिभाषा साक्षात् विधेयाशीं अन्वित न होतां, विधेयविशेषण जे उद्देश्य त्याशीं अन्वित होऊन चरितार्थ ठरत असल्यामुळें तिला अधिकपरंपरेची आवश्यकता नाहीं. पण 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ही परिभाषा प्रवृत्त होण्यास सूत्रांत सप्तमीविभक्तीचा निर्देश असणें हें निमित्त आवश्यक आहे आणि तसें निमित्त उद्देश्याचे विशेषणच होत असतें. जसें 'इको यणचि' या सूत्रांत, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'अचि' हें सप्तम्यन्त पद 'इकः' या उद्देश्याचें विशेषण आहे. तरी पण 'अचि' हा सप्तमीनिर्देश सूत्रांत असल्यामुळें, 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही परिभाषा प्रवृत्त होते, कारण ती प्रवृत्त होण्यास उद्देश्यविशेषणापर्यंतच्या परंपरेची आवश्यकता आहे. सारांश परिभाषा प्रवृत्त होण्यास जेवढ्या परंपरेची आवश्यकता आहे तेथेंच ती प्रवृत्त होते. जेथे एखाद्या सूत्रांत प्रवृत्त होण्यास आवश्यक परंपरेहून अधिक परंपरेची गरज आहे तेथे ती प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं व याचीं उदाहरणे ग्रन्थकार पुढे सांगणार आहेत.)

किञ्चोदीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानेग्रहणमस्या लिङ्गम् । अन्यथा षष्ठी स्थाने इति परिभाषयैव तल्लाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ।

(' प्रधानाप्रधानयोः ' प १०६ या न्यायाच्या आधारावर ही परिभाषा रचली असून ती युक्तिसिद्ध आहे असे ग्रन्थकारांनीं पूर्वीं म्हटलें आहे, आतां ग्रन्थकार असे सांगतात कीं, प्राचीन वैयाकरणाच्या मते, ही परिभाषा युक्तिसिद्ध असून ज्ञापकसिद्ध देखील आहे व प्राचीन वैयाकरण तिचे जे ज्ञापक देतात ते ग्रन्थकार या पंक्तीत सांगतात.) दुसरे असे कीं 'उदीचामात. स्थाने' सू० ४६५ या सूत्रांत केलेले 'स्थाने' या पदाचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक आहे. जर ही परिभाषा नसती तर, (' आतः ' ही षष्ठी असल्यामुळे तिच्यापुढे) ' षष्ठी स्थानेयोगा ' या परिभाषेप्रमाणे, ' स्थाने ' या शद्बाचा अध्याहार होऊं शकलाच असता (व ' आत. ' याचा अर्थ ' आतः स्थाने ' असा झालाच असता व वरील सूत्रात ' स्थाने ' हे पद घालण्याची कांहीच गरज नव्हती;) व ते पद व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते हे उघड आहे. (' उदीचामात. स्थाने ' या सूत्रात ' प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ' सू० ४६३ हे सूत्र अनुवृत्त होते व त्यामुळें त्या सूत्राचा ' यकपूर्वस्य स्त्रीप्रत्ययाऽऽत. स्थाने यो अत् तस्य कात्पूर्वस्य इत् वा स्यात् आपि परे ' असा अर्थ होतो. येथे ' इत् ' हे विधेय असून ' अत. ' हें उद्देश्य आहे–म्हणजे अकाराचे जागी इकारादेश होणें सांगितले आहे–व ' अत. ' या उद्देश्याचे ' आतः स्थाने ' हे विशेषण आहे, व ' आतः स्थाने अत. ' याचा अर्थ ' आत्स्थानिकस्य अतः ' असा होतो. येथे ' आतः ' व ' अतः ' या दोन्ही षष्ठी आहेत व ' षष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' आतः ' व ' अतः ' या दोन्हीं ठिकाणीं प्रवृत्त केल्यास, ' आतः, अतः ' यांचा अर्थ ' आतः स्थाने यः अत् तस्य स्थाने ' असा होतोच. मग पाणिनीने ' आत. ' या पदापुढे ' स्थाने ' या पदाचे ग्रहण कां केले? या प्रश्नाचे उत्तर हेच आहे कीं, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, ' षष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' अतः ' या उद्देश्यषष्ठीचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊन चरितार्थ झाली असल्यामुळे, ती आतः ' या उद्देश्यविशेषणषष्ठीचे जागीं प्रवृत्त होऊं शकली नसती व ' आत. ' या पदाचा ' आतः स्थाने ' असा अर्थ होऊं शकला नसता. त्यामुळे पाणिनीला ' आत. ' या पदापुढे ' स्थाने ' हे पद घालावे लागले व अशा रीतीनें ते ' स्थाने ' ग्रहण, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे चरितार्थ होऊन, प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते. जर ही परिभाषा नसती तर ' स्थाने ' ग्रहण वरील सूत्रांत व्यर्थ ठरले असते. अशा रीतीने प्रकृतपरिभाषा ज्ञापित होते असे प्राचीन वैयाकरण म्हणतात.)

तन्न । उदात्तस्वरितयोर्यण इत्यादौ ष्यङः सम्प्रसारणमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्याल्लोपोऽन इत्यादौ चैतस्या व्यभिचरितत्वात् । भाष्यानुक्तत्वाच्च । स्थानसम्बन्धो न परिभाषालभ्य इत्यर्थस्य षष्ठी स्थाने इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेन त्वदुक्तज्ञापकासम्भवाच्च । तत्र स्थानेग्रहणं तु स्पष्टार्थमेव ॥

वर जे म्हटले आहे ते बरोबर नाही; (व प्रकृतपरिभाषा स्वीकारार्ह नाही). कारण ' उदात्तस्वरितयोर्यण.' सू० ३६५७ इत्यादि सूत्रांत, व ' ष्यङः सम्प्रसारणम् ' ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यांत जसें व्याख्यान केले आहे त्या व्याख्यानान्वयें 'अल्लोपोऽन.' इत्यादि सूत्रांत, ही परिभाषा व्यभिचरित होते—म्हणजे या परिभाषेच्या विरुद्ध रचलेलीं तीं सूत्रे आहेत व त्या सूत्रांच्या रचनेवरूनच ही परिभाषा नाहीं असें स्पष्ट होतें. व तसेंच प्रकृतपरिभाषेचा भाष्यांत कोठेंहि उल्लेख केलेला आढळत नाहीं. (' उदात्तस्वरितयोर्यण या सूत्रांत ' उदात्तस्वरितयो.' ही षष्ठी असून यणः' ही पञ्चमी आहे, व त्या सूत्राचा अर्थ ' उदात्तस्थाने स्वरितस्थाने च यो यण ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् ' असा आहे. येथें ' स्वरितः ' हे विधेय असून ' अनुदात्तस्य ' हें उद्देश्य आहे, व त्या उद्देश्याचें ' यण ' हे विशेषण असून उदात्तस्वरितयोः' हें यणाचें विशेषण—म्हणजे उद्देश्याच्या विशेषणाचें विशेषण—आहे त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा मानल्यास, उद्देश्याचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊन चरितार्थ ठरणारी ' षष्ठी स्थानेयोगा ' ही परिभाषा ' उदात्तस्वरितयो. ' या उद्देश्यविशेषणाच्या विशेषणाचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं आणि म्हणून पाणिनीने ' उदात्तस्वरितयोः ' या पदापुढे ' स्थाने ' हे पद उच्चारावयास पाहिजे होतें पण ते पद उच्चारलें नसल्यामुळे, पाणिनीस प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती हे स्पष्ट होतें. तसेंच ष्यङ. सम्प्रसारणम् ' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारानीं ' अल्लोपोऽनः या सूत्राचे व्याख्यान करितांना 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' ही परिभाषा उद्देश्याच्या विशेषणाच्या विशेषणाला लावली आहे. 'अल्लोपोऽन.'या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं 'असर्वनामस्थानयजादौ प्रत्यये परे अन अवयवः य. अकारः तस्य लोप स्यात्'. येथें 'लोप.' हें विधेय असून ' अत् ' हे उद्देश्य आहे व त्या उद्देश्याचे 'अन·' हे विशेषण असून 'अनः' या विशेषणाचे ' यजादौ प्रत्यये ' हें विशेषण आहे. 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही परिभाषा उद्देश्याच्या विशेषणाचे ठिकाणीं प्रवृत्त होऊन चरितार्थ होणारी आहे तिला चरितार्थ होण्यास यापेक्षां अधिक परंपरेची आवश्यकता नाहीं. म्हणून जर प्रकृतपरिभाषा असती तर, भाष्यकारांनीं तस्मिन्निति निर्दिष्टे' ही परिभाषा उद्देश्याच्या विशेषणाच्या विशेषणाचें ठिकाणीं प्रवृत्त केली नसती पण ती त्यानी तशा ठिकाणीं उपयोगात आणली असल्यामुळें त्याना प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती हे स्पष्ट होतें. तसेंच 'अचो रहाभ्या द्वे' सू ५९ या सूत्रांत 'द्वे' हे विधेय असून 'यरः' हे उद्देश्य आहे, व त्या उद्देश्याचे 'रहाभ्याम्' हे विशेषण असून त्या विशेषणाचें 'अचः' हे विशेषण आहे. असे असून देखील, 'अच.' याचा अर्थ मर्यादित व स्पष्ट करण्याकरिता 'तस्मादित्युत्तरस्य ' ही परिभाषा लावल्याशिवाय गत्यन्तर नाहीं. सारांश पाणिनीयसूत्ररचना प्रकृतपरिभाषेच्या विरुद्ध असल्यामुळें, व भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेचा भाष्यात कोठेंहि उल्लेख केला नसल्यामुळें आणि प्रकृतपरिभाषेविरुद्ध परिभाषांची प्रवृत्ति केली असल्यामुळे, प्राचीन वैयाकरणांनीं मानलेली प्रकृतपरिभाषा स्वीकारार्ह नाहीं.) ' षष्ठी स्थानेयोगा ' १-१-४९ या सूत्रावरील

भाष्यांत भाष्यकारांनी असे स्पष्ट म्हटले आहे कीं, पाणिनीयसत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या पष्ठीचा स्थान्यादेशसंबंधरूप अर्थ सांगण्यास तें सूत्र आवश्यक नाहीं (कारण एका शद्वाचा दुसऱ्या शद्वाशी स्थान्यादेशरूपसंबंधच सभवतो. दुसरा कोणताहि संबंध संभवतच नाही, व अशा रीतीने तो सबंध शद्वसामर्थ्यामुळे व अन्तरङ्गत्वामुळे व्यक्त होत असल्यामुळे 'षष्ठी स्थानेयोगा' हे सूत्र असण्याची कांहीच गरज नाहीं. भाष्यकार म्हणतात 'ननु चोक्तम्–एकशतं षष्ठ्यर्था., यावन्तो वा सन्ति ते सर्वे षष्ठ्यामुच्चारिताया प्राप्नुवन्तीति । नैष दोष., यद्यपि लोके बहवोऽभिसंबंधा आर्या यौना मौखा. स्रौवाश्चेति । शद्वस्य तु शद्वेन कोऽन्योऽभिसंबंधो भवितुमर्हति–अन्यदत. स्थानात् ।' या भाष्याचा अर्थ असा आहे कीं, 'षष्ठीविभक्तीचे शंभर अर्थ आहेत असे म्हटले आहे. म्हणून सूत्रांत षष्ठीविभक्त्यन्त शद्व उच्चारला असता, षष्ठीचे जेवढे म्हणून अर्थ आहेत ते सर्व एकदम उपस्थित होतील मग त्यापैकी कोणत्या अर्थाचे ग्रहण करावे? पण या शकेत काहीच अर्थ नाही जरी लौकिक व्यवहारात अनेक प्रकारचे संबंध दिसून येतात–जसे स्वस्वामिभावसंबंध, जन्यजनकभावसंबंध, गुरुशिष्यसंबंध, यजमानयाजयितृसंबंध इत्यादि–तथापि शद्वाचा शद्वान्तराशीं स्थानसंबंधाखेरीज दुसरा कोणताहि सबंध संभवत नाही ' असे म्हणून भाष्यकार पुढे असें म्हणतात कीं 'षष्ठी स्थानेयोगा' हे सूत्र स्थान्यादेशसंबध सागणारे सूत्र नसून, 'निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति' या अर्थाचे प्रतिपादन करणारे ते सूत्र आहे, व अशा रीतीने भाष्यकारांनीं ते सूत्र प्रत्याख्यात केले असल्यामुळे, ज्या सूत्राच्या भंरवशावर 'उदीचामात स्थाने' या सूत्रांत केलेले 'स्थाने' या पदाचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे ते प्रत्याख्यातसूत्र नाहींच असे मानले पाहिजे, व तसे मानल्यास,) 'उदीचामातस्थाने' या सूत्रात केलेले 'स्थाने' या पदाचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरूं शकत नाहीं त्या सूत्रात 'स्थाने' या पदाचे ग्रहण स्पष्ट अर्थबोध होण्याकरिताच केले आहे. (वास्तविक त्या सूत्रांत 'स्थाने' या पदाचे ग्रहण केले नसते तरी 'आत.' या षष्ठीचा 'आत· स्थाने' असाच अर्थ झाला असता. तथापि स्वतत्र महर्षि पाणिनीने स्पष्ट अर्थबोध होण्याकरिता तो शद्व सूत्रात घातला आहे. अमुकच शद्व उच्चारून पाणिनीनें सूत्र रचले पाहिजे होते असे म्हणण्याचा आपणांस मुळींच अधिकार नाहीं)

किञ्च विधौ परिभाषेति प्रवाद इको गुणवृद्धी अचश्च इत्यनयोर्विधीयत इत्यध्याहारमूलकोऽन्यत्र तु नास्याःफलमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०२॥

'विधौ परिभाषा उपतिष्ठते' ही जी परिभाषा प्राचीन वैयाकरणांनीं मानली आहे ती, 'इको गुणवृद्धी' व 'अचश्च' सू० ३४ व ३५ या दोन सूत्रांत 'विधीयते' असा जो अध्याहार करावा लागतो तेवढ्याकरिताच व त्या अध्याहाराच्या आधारावरच मानलेली आहे ही दोन सूत्रे खेरीजकरून इतर कोठेहि ही परिभाषा मानल्याने,

काहींच फलनिष्पत्ति होत नाहीं. (' इको गुणवृद्धी ' या सूत्रात ' वृद्धिरादैच् ' व ' अदेङ् गुण.' या दोन पूर्वसूत्रातून ' गुण ' व ' वृद्धि ' हे शब्द अनुवृत्त होत असत देखील पुन्हा या सूत्रात गुण व वृद्धि या शब्दांचे जे ग्रहण केलें आहे ते अशाकरिता केलें आहे की जेथें गुण किंवा वृद्धि हा शब्द विधेयकोटींत उच्चारून गुण किंवा वृद्धि होणें सांगितलें आहे—जसें ' मृजेर्वृद्धिः, मिदेर्गुणः.' इत्यादि—तशाच ठिकाणीं ' इक ' हें षष्ठयन्त पद उपस्थित होतें, इतरत्र तें उपस्थित होत नाहीं, आणि म्हणूनच 'वृद्धिर्यस्याचामादि ' या सूत्रात ' वृद्धि ' शब्द विधेयकोटींत उच्चारला नसून वृद्धीचें विधान केलें नसल्यामुळें त्या सूत्रात उद्देश्यकोटींत उच्चारलेल्या ' वृद्धि ' या पदाशीं ' इक ' हे पद अन्वित होऊं शकत नाहीं. सारांश ' विधीयते ' या पदाचा ' इको गुणवृद्धी ' व ' अचश्च ' या दोन सूत्रांत जो अध्याहार करावा लागतो त्याच्या आधारावरच प्रकृतपरिभाषा कल्पिली आहे, या परिभाषेच्या आधारावर तसा अध्याहार केला नाहीं हें लक्षात ठेवावें. वरील विवेचनावरून हे स्पष्ट होतें कीं प्रकृतपरिभाषा पाणिनीस किंवा भाष्यकारास मान्य नव्हती, व ती मानल्यानें इष्टरूपसिद्धि होण्याकरिता कोणत्याहि प्रकारची मदत होत नसल्यामुळें व इष्टरूपें इतर रीतीनें सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळें, ती स्वीकारार्ह नाहीं) या विषयासंबधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १०३

ननु नमस्करोति देवान्नमस्यति देवानित्यादौ नमः स्वस्तीति चतुर्थी दुर्वारेत्यत आह—

' नमस्करोति देवान्, नमस्यति देवान् ' इत्यादि स्थली ' नमःस्वस्ति ' सू० ५८३ या सूत्रान्वये चतुर्थीविभक्तीचा प्रयोग टाळता येणें अशक्य आहे. (साक्षात्प्रभृतिगणांत ' नमस् ' शब्द पठित असल्यामुळें त्याचा ' कृञ् ' धातूशीं संबंध झाला असतां, ' साक्षात्प्रभृतीनि च ' सू० ७७५ या सूत्रान्वये त्याला गतिसंज्ञा प्राप्त होऊन, व सकाराचे जागीं रुत्व व विसर्ग होऊन आणि ' नमस्पुरसोर्गत्योः ' सू० १५४ या सूत्रानें विसर्गाचे जागीं सत्व होऊन, ' नमस्करोति ' असें रूप होतें तसेंच ' नमोवरिवश्चित्रङः क्यच् ' सू० २६७५ या सूत्रानें ' नमस् ' शब्दास 'नमस: पूजायाम्' या वार्तिकान्वयें ' पूजा ' या अर्थामध्यें क्यच् प्रत्यय होऊन ' नमस्यति ' असें रूप होतें ' नमस्करोति ' व ' नमस्यति ' या दोन्ही स्थळीं ' नमस् ' शब्द असल्यामुळें, ' नमः स्वस्ति ' या सूत्रान्वये ' देव ' शब्दास चतुर्थी विभक्ति पावली आहे तसेंच ' देवान् ' हे पद कर्मरूपसंबधानें धातूशीं अन्वित असल्यामुळें त्याला ' कर्मणि द्वितीया ' सू० ५३७ या सूत्रानें द्वितीया देखील पावली आहे पण ' नमःस्वस्ति ' हे सूत्र ' कर्मणि

द्वितीया ' या सूत्राच्या मानाने परसूत्र असल्यामुळे, ' विप्रतिषेधे परं कार्यम् ' या न्यायान्वये ' देव ' शब्दास चतुर्थी प्राप्त होते व ती टाळतां येऊं शकत नाहीं ' नम ' या पदाच्या अर्थाशीं ' देव ' या शब्दाचा अन्वय करण्याची विवक्षा असल्यास ' नमः स्वस्ति ' या सूत्रान्वये चतुर्थी पावते, पण ' कृञ् ' धातूच्या अर्थामध्ये ' देव ' या शब्दाचा कर्मरूपाने अन्वय करण्याची विवक्षा असल्यास, 'कर्मणि द्वितीया' या सूत्राने ' देव ' शब्दास द्वितीया पावते , सारांश ' नम.स्वस्ति ' व ' कर्मणि द्वितीया ' या दोन सूत्राचे विषय भिन्न असल्यामुळे, द्वितीया व चतुर्थी या विभक्तीची युगपत् प्राप्ति होत नाहीं व त्यामुळे येथे विप्रतिषेधन्याय लागू पडत नाहीं—असे कोणी म्हटल्यास त्याला उत्तर हे आहे कीं, ' नमःस्वस्ति ' या सूत्रांत ' नम ' इत्यादि पदार्शीं दुसऱ्या पदाचा अमुक प्रकारचा संबंध असल्यासच ते सूत्र प्रवृत्त होते, नाही तर होत नाहीं असा उद्देश्यकोटीत निर्देश केला नसल्यामुळे, ' देव ' शब्दाचा 'नमः' शब्दाशीं क्रिया-द्वारा संबंध असला तरी, ' नम स्वस्ति ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकतें, व अशा रीतीने द्वितीया व चतुर्थी या दोन्ही विभक्तींची युगपत् प्राप्ति होत असल्यामुळे, व चतुर्थीचे सूत्र परसूत्र असल्यामुळे, ' देव ' शब्दास चतुर्थी होणे अपरिहार्य आहे. असे असून देखील अशा ठिकाणी चतुर्थी न होता द्वितीया का होते याचे कारण कळावे) म्हणून ही परिभाषा सागतात. —

उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ॥ १०३ ॥

" उपपदविभक्तीपेक्षां कारकविभक्ति अधिक बलवती असते "

कारकविभक्तित्वं च क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं तच्च प्रथमाया अप्यस्तीति सापि कारकविभक्तिरिति सहयुक्ते इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् ॥

(जवळ असलेल्या पदामुळे प्राप्त होणारी विभक्ति उपपदविभक्ति होय. ' उपपदविभक्तित्वं पदयोगनिमित्तकविभक्तित्वम् ' अशी उपपदविभक्तीची व्याख्या केली आहे.) जी विभक्ति प्रातिपदिकास लावली असता, प्रातिपदिकार्थ क्रियेच्या उत्पत्तीस कारणीभूत होतो असा बोध होतो ती विभक्ति कारकविभक्ति होय. (' कारके ' या अधिकारात जीं कारके सागितलीं आहेत त्यांचा अर्थ सागणारी जी विभक्ति ती कारकविभक्ति होय असा कारकविभक्तीचा अर्थ केल्यास, प्रथमाविभक्ति कारकविभक्ति ठरणार नाहीं , कारण जरी कर्ता व कर्म हीं कारके कारकाधिकारात सागितलीं आहेत तरी कर्तरि किंवा कर्मणि प्रथमाविभक्ति होते असे पाणिनीने कोठेहि सागितलें नाहीं. ' प्रातिपदिकार्थे ' सू० ५३२ व ' सम्बोधने च ' सू० ५३३ एवढींच प्रथमाविभक्ति होण्यासंबंधाचीं सूत्रे पाणिनीने सागितली आहेत. परंतु प्रथमाविभक्ति देखील भाष्यकारानीं कारकविभक्ति मानली असल्यामुळे, ग्रन्थकाराने ' क्रियाजनकार्थ-विभक्तित्वम् ' अशी कारकविभक्तीची व्याख्या केली आहे व) हे लक्षण प्रथमा-विभक्तीस देखील लागू पडत असल्यामुळें, ती देखील कारकविभक्ति मानतां येते असे

' सहयुक्ते ' २–३–१९ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात ध्वनित केले आहे. (त्या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारानीं ' सहयुक्ते अप्रधाने ' या सूत्रातील ' अप्रधाने ' या पदाचे प्रत्याख्यान करतेवेळीं ' पुत्रेण सह आगतो देवदत्त ' हे उदाहरण देऊन असे म्हटलें आहे कीं ' देवदत्तः ' याला तृतीयाविभक्ति न होता प्रथमा होते व याचें कारण ' उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ' हे होय. प्रथमाविभक्तीला कारकविभक्ति न मानल्यास, भाष्यकारांचे वरील म्हणणे असंगत ठरेल. सारांश वरील उदाहरणात ' देवदत्त ' या पदाला सहयोगे तृतीया ही विभक्ति पावली आहे कारण ' सह ' या पदाच्या अर्थाचा जसा पुत्राशी सम्बन्ध आहे तसाच देवदत्ताशींहि आहे तसेच ' देवदत्त ' आगमनक्रियेचा जनक असल्यामुळे त्याला कर्तरि प्रथमा ही कारकविभक्ति पावली आहे. तथापि प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, उपपदविभक्तीचा बाध करून कारकविभक्ति होते. त्याचप्रमाणें ' नमस्यति देवान् ' इत्यादि उदाहरणात देखील, चतुर्थी या उपपदविभक्तीचा बाध करून कर्मणिद्वितीयाविभक्ति होते ' नमोवरिव. या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात ' नमस. करणे द्वितीया नोपपद्यते । नमस्यति देवानिति । किं कारणम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते सा प्राप्नोति । प्रकृत्यन्तरत्वात् सिद्धम् । नमःशब्देन योगे चतुर्थी विधीयते । नमस्यतिशब्दश्चायम् । ननु च नमस्यतिशब्दे नम शब्दोस्ति तेन योगे प्राप्नोति । नैष दोषः । अर्थवतो नमःशब्दस्य ग्रहणम् । न च नमस्यतिशब्दे नमः शब्दोऽर्थवान् । अथवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति द्वितीयाविभक्तिर्भविष्यति ।')

इयं च वाचनिक्येव । अत एव यस्य च भावेन इति सप्तम्यपेक्षया-ऽधिकरणसप्तम्या बलवत्त्वमनेन न्यायेन तत्र च दीयते इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम् ॥

ही परिभाषा (प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली नसून) वाचनिकीच आहे—म्हणजे सूत्रासारखी वचनरूपानें भाष्यकारानीं भाष्यांत पठित केली आहे, आणि ती सूत्रासारखीच प्रमाणभूत आहे. आणि ती वाचनिकी असल्यामुळेंच, ' सप्तम्यधिकरणे च ' सू. ६३३ या सूत्रान्वयें होणारी अधिकरणसप्तमी (कारकविभक्ति असल्यामुळें) ' यस्य च भावेन ' सू० ६३४ या सूत्रानें होणाऱ्या भावेसप्तमीपेक्षां –भावेसप्तमी उपपदविभक्ति असल्यामुळें–अधिक बलवती आहे असें ' तत्र च दीयते' ५–१–९६ या सूत्रावरील भाष्यात ध्वनित केले असून कैयटानें स्पष्ट म्हटले आहे. (त्या भाष्यांत भाष्यकारांनीं अशी शंका उपस्थित केली आहे कीं, ' तत्र च दीयते कार्यं भववत् ' सू० १७६० हे वेगळे सूत्र असण्याची कांहींच गरज नाहीं, कारण त्या सूत्रानें होणारें कार्य ' तत्र भवः' सू. १४२८ या सूत्रान्वयें होऊं शकतेंच. पण भाष्यकार पुढे या शंकेचें अशा रीतीनें निवारण करितात कीं ' तत्र भवः' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेली ' तत्र ' ही सप्तमी औपश्लेषिक अधिकरणसप्तमी आहे व त्या सूत्रा-

न्वये तशा अर्थामध्येच प्रत्यय होऊं शकतो, पण ज्याअर्थीं 'तत्र च दीयते' हे वेगळें सूत्र केले आहे आणि त्या सूत्राने होणारे कार्य ' तत्र भव ' या सूत्रान्वये देखील होऊं शकते असे मानल्यास ते सूत्र व्यर्थ ठरण्याची आपत्ति येते त्याअर्थीं, ' तत्र च दीयते ' या सूत्रांतील 'तत्र' ही सप्तमी भावेसप्तमी मानणें उचित आहे, आणि तसे मानल्यास, दोन्ही सूत्रे आपापल्या विषयात चरितार्थ ठरतात आणि अशा रीतीने ' मासे गते दीयते ' किंवा ' मासे गते कार्यम् ' या अर्थामध्ये प्रत्यय होण्याकरिता ' तत्र च दीयते ' हें सूत्र आवश्यक आहे. प्रकृतपरिभाषा वाचनिकी मानल्यासच, वरील भाष्य उपपन्न ठरतें ही परिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली आहे असे मानल्यास, ते भाष्य असंगत ठरण्याची आपत्ति येते, कारण अधिकरणसप्तमी व भावेसप्तमी या दोन्ही प्रकारच्या सप्तमीचा क्रियेत अन्वय होत असल्यामुळे एक सप्तमी प्रधान व दुसरी अप्रधान मानता येत नाहीं व दोन्ही सप्तमी सारख्याच दर्जाच्या ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा वाचनिकी मानल्याशिवाय, कारकविभक्ति उपपदविभक्तीपेक्षां अधिक बलवती मानता येत नाहीं. या विषयासंबधानें अधिक चर्चा पुढे करण्यांत येईल)

एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तं, यस्य च भावेनेति सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात् ।

(या पंक्तींतील ' एतेन ' या पदाचा 'वक्ष्यमाणप्रकारेण'—म्हणजे पुढे जे सांगण्यांत येत आहे त्यामुळें—असा अर्थ समजावा.) पुढे जें लगेच सांगण्यात येत आहे त्यामुळे, क्रियेशीं जे अन्वित असतें ते कारक होय अशी जी कित्येक वैयाकरण ' कारक ' शब्दाची व्याख्या करितात ती चूक ठरते कारण ' यस्य च भावेन ' सू० ६३४ या सूत्रान्वयें होणाऱ्या भावेसप्तमीचा देखील क्रियेंत अन्वय असतोच. (साराश जशी अधिकरणसप्तमी क्रियेत आन्वित असते तशीच भावेसप्तमी देखील क्रियेत आन्वित होत असल्यामुळे, दोन्ही सप्तमी कारकविभक्ति होतील, व एक सप्तमी दुसऱ्या सप्तमीपेक्षां बलवती मानता येणार नाही. तरी पण भाष्यकारानीं भावेसप्तमी उपपदविभक्ति मानून व अधिकरणसप्तमी कारकविभक्ति मानून, भावेसप्तमीपेक्षा अधिकरणसप्तमी, त्यामुळे, अधिक बलवती मानली आहे. भावेसप्तमी ही कारकविभक्ति नसून उपपदविभक्ति आहे याबद्दल दोन्ही पक्षात ऐकमत्य आहे. असे असल्यामुळें ' क्रियान्वयित्वं कारकत्वम् ' ही जी ' कारक ' शब्दाची व्याख्या दिली आहे ती बरोबर मानतां येत नाहीं.)

ये तु प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धनिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसङ्गतिः स्पष्टैव । नमोवरिव इति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये उपन्यासस्यासङ्गतिश्च ॥

कित्येक वैयाकरण-मीरदेव इत्यादि-असे म्हणतात की वाक्यात असलेल्या प्रधानक्रियेशी ज्या विभक्तीचा संबंध असतो तिलाच विभक्तीचे ठिकाणी कारकविभक्तित्व ही संज्ञा प्राप्त होते, व त्यामुळे कारकविभक्ति (उपपदविभक्तीपेक्षा) अधिक बलवती ठरते. पण अधिकरणसप्तमी व भावेसप्तमी या दोन्ही सप्तमींचा प्रधानक्रियेत अन्वय होत असल्यामुळे, त्यांचे म्हणणे चुक ठरत हे उघड आहे (' कटे आस्ते ' किंवा ' स्थाल्या पचति ' येथील अधिकरणसप्तमीचा जसा प्रधानक्रियेत अन्वय होतो त्याच-प्रमाणे ' गोषु दुह्यमानासु गत '-म्हणजे ' गोदोहनदशायां गत '-येथे देखील भावे सप्तमीचा प्रधानक्रियेत अन्वय होतो असे असून देखील भाष्यकारांनी अधिकरणसप्तमी ही कारकविभक्ति मानली आहे व भावेसप्तमी ही उपपदविभक्ति मानली आहे त्यामुळे ' प्रधानीभूतक्रियासम्बन्धीनिमित्तकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वम् ' ही कारकविभक्तीची व्याख्या भाष्यविरुद्ध ठरत असल्यामुळे बरोबर आहे असे मानता येत नाही तसेच ' नमो वरिवः ' ३-१-१९ या सूत्रावरील भाष्यात ' नमस्यति देवान् ' इत्यादि स्थली चतुर्थीचे निवारण करण्याकरिता भाष्यकारांनी जो उपन्यास केला आहे त्याच्या देखिल विरुद्ध त्यांचे म्हणणे पडते (त्या भाष्यात भाष्यकारांनी ' प्रकृत्यन्तरत्वात सिद्धम् ' असे वार्तिक पठित करून व तसेच ' अथवोपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बली-यसी' असे दुसरें कारण सांगून चतुर्थीचे निवारण केले आहे. त्या भाष्यात प्रधानीभूत क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वं कारकविभक्तित्वम् ' अशी कारकविभक्तीची व्याख्या करून चतुर्थीविभक्तीचे 'नमस्यति देवान्' या स्थली निवारण केले नाही तशा व्याख्येने चतुर्थीचें निवारण करतां आले नसते, कारण उपपदविभक्ति व कारकविभक्ति या दोन्ही विभक्ति क्रियेत सारख्याच अन्वित असतात सारांश वर दिलेल्या कारकविभक्तीच्या दोन्ही व्याख्या बरोबर आहेत असे मानता येत नाही, व ' क्रियाजनकार्थकविभक्तित्वं कारकविभक्तित्वम् ' हीच कारकविभक्तीची व्याख्या मानणे योग्य ठरते.)

एतेन क्रियाकारकसम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गो-पपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गेत्यपास्तम् । नमस्यतीत्यत्र नमःपदार्थेऽपि क्रियाकारकभावे-नैवान्वयात् । अत्र च नमःपदार्थस्यापि क्रियात्वं मुण्डयतौ मुण्डस्येव ॥

क्रिया व कारक याचा संबंध अन्तरङ्ग असतो व त्या संबंधामुळें होणारी विभक्ति अन्तरङ्ग ठरते; जवळ असलेल्या पदाच्या अर्थाशीं संबंध होऊन त्या संबंधामुळें जी विभक्ति उत्पन्न होते ती बहिरङ्ग होय, कारण तसा संबंध कोणत्यातरी क्रियेचा अध्या-हार करून व उपपदनिमित्तकविभक्ति त्या अध्याहृतक्रियेचे कारक मानून करावा लागतो (म्हणून कारकविभक्ति अन्तरङ्ग ठरते, व तिच्या मानानें उपपदविभक्ति बहिरङ्ग ठरत असल्यामुळे, प्रधानाप्रधानन्यायमूलक प्रकृतपरिभाषा आहे व त्या न्यायान्वये उपपद-विभक्तीपेक्षां कारकविभक्ति अधित बलवती ठरते) असे जे (कैयटाने) म्हटलें आहे

ते म्हणणे देखील चूक ठरते. 'नमस्यति देवान्' या उदाहरणांत ('देवान्' या पदाचा) ' नमः ' या पदाच्या (नमस्क्रियारूप) अर्थाशीं क्रियाकारकरूपसंबंधानेच अन्वय होतो (' मुण्डमिश्र ' सू० २६७७ या सूत्रानें ' मुण्ड ' शब्दाहून 'करोति' या अर्थामध्यें ' णिच् ' केला असतां ' मुण्डं करोति ') 'मुण्डयति ' या स्थली 'मुण्ड' शब्दाचे जागीं जसे क्रियात्व आहे तसेच ' नमस्यति ' यांतील ' नमः ' या पदाचा क्रियारूपच अर्थ आहे (' देवेभ्यो नमः ' व ' नमस्यति देवान् ' या दोन्ही वाक्यांच्या अर्थांमध्यें काहीच फरक नाहीं; कारण दोन्ही स्थलीं नमस्क्रियारूप अर्थामध्येच ' देव ' पदाचा अन्वय आहे प्रथम वाक्यात ' नमः ' शब्दास पारिभाषिक ' अव्यय ' संज्ञा आहे व दुसऱ्या वाक्यांत ' नमस्यति ' यांतील ' नमस्य ' या क्यच्प्रत्ययान्ताला ' सनाद्यन्ता धातव ' सू० २३०४ या सूत्रान्वयें पारिभाषिक ' धातु ' सज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळें ' देव ' शब्दास ' कर्म ' संज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे त्याला कारकविभक्तित्व येते. हा केवळ पारिभाषिक फरक आहे पण अर्थबोधात काहीच फरक नाहीं म्हणून एक विभक्ति अन्तरङ्ग व दुसरी बहिरङ्ग मानतां येत नाही व त्यामुळे प्रकृतपरिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायाच्या आधारावर रचली आहे असे मानता येत नाही, व ती वाचनिकीच आहे हे मानणे योग्य ठरते.)

सहयुक्ते इत्यादौ च प्रधाने प्रथमासाधनार्थमियं भाष्य उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०३ ॥

' सहयुक्ते ' २-३-१९ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यांत (' पुत्रेण सहागतो देवदत्तः ' या उदाहरणांत देवदत्त जो प्रधान आहे त्या) प्रधानाचे ठिकाणीं प्रथमाविभक्ति साधण्याकरितां भाष्यकारानी प्रकृतपरिभाषेचा उपन्यास करून तिचा उपयोग केला आहे. (' सह ' या पदाच्या अर्थामध्ये जसा ' पुत्र ' या पदाचा अन्वय आहे तसाच ' देवदत्त ' या पदाचा देखील आहे, कारण ' सह ' या पदाने द्योतित संबध दोघांवर सारखाच आहे. मग ' पुत्रेण ' येथे जशी ' सहयुक्ते ' या सूत्राने तृतीया होते तशी देवदत्ताला तृतीया का होऊं नये? या प्रश्नाचे उत्तर हेच आहे कीं ' आगतः ' या पदाने जी आगमनरूप क्रिया सांगितली आहे त्या क्रियेचा उत्पत्तिकर्ता देवदत्त हा प्रधानत्वाने विवक्षित आहे, पुत्र विवक्षित नाहीं, पुत्रनिष्ठव्यापार ' सह ' शब्दाने द्योतित होतो. म्हणून ' देवदत्त ' या शब्दास तृतीया न होतां प्रथमाविभक्ति होते.) या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे. (कित्येक वैयाकरणांस ग्रन्थकाराचे विवेचन मान्य नसल्यामुळें, ' उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी ' या सारख्याच शब्दांत पठित केलेल्या दोन परिभाषा आहेत असे ते मानतात त्यापैकी एक परिभाषा वाचनिकी असून, तिचा उद्देश सूत्रात निर्दिष्ट असलेली विभक्ति कोणत्या प्रकारची आहे— म्हणजे उपपदविभक्ति आहे कीं कारकविभक्ति आहे—याचा निर्णय करणे हा होय, व तसा निर्णय भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानानेंच होऊ शकतो. म्हणून 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी व्याख्यानतः' अशा रीतीने ते पहिल्या प्रकारची प्रकृतपरि-

भाषा पठित करितात व म्हणतात की 'नञ च दीर्घतेः' या सूत्रावरील भाष्यात अशा तऱ्हेची परिभाषा ध्वनित केली आहे. त्यांच्या मताप्रमाणे दुसऱ्या प्रकारची प्रकृतपरिभाषा प्रधानाप्रधानन्यायमूलक असून, लौकिकप्रयोग न कोण व प्रकारच्या विभक्तींचा—म्हणजे उपपदविभक्तींचा किंवा कारकविभक्तींचा—उपयोग व्याकरणरीत्या शुद्ध असतो याचा निर्णय करणें हा तिचा उद्देश आहे)

परिभाषा १०४

नन्वदमुयङित्यादौ पूर्वस्यापि मुत्वापत्तिरत आह—

' अदमुयङ् ' इत्यादि स्थलीं पूर्व दकारास देखील मुत्व होण्याची आपत्ति येते (' अदस् + अञ्च + क्विन् ' येथे ' ऋत्विग्दधृक् ' सू० ३७३ या सूत्राने ' अञ्च ' धातूस ' क्विन्=व् ' प्रत्यय झाला असता, ' अनिदिताम् ' सू० ४१५ या सूत्राने ' अञ्च् ' यातील नकाराचा लोप होऊन, व ' वेरपृक्तस्य ' सू० ३०४ या सूत्राने 'क्विन्=व ' या प्रत्ययाचा लोप होऊन ' अदस् + अच ' अशा स्थितीत ' विष्वग्देवयो. ' सू० ४१८ या सूत्राने ' अदस् ' यातील ' टि ' चे जागी—म्हणजे ' अस ' चे जागी—' अद्रि ' असा आदेश झाल्यावर ' अदद्रि + अच ' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत ' अदसोऽसेर्दादु दो म ' सू० ४१२ या सूत्राने उत्तर दकाराचे जागीं मकार व त्याच्या लगेच पुढच्या वर्णाचे जागी उकार होऊन जसे ' अदमुयच् ' असे रूप होते त्याचप्रमाणे पूर्वदकाराचे जागीं मकार व त्याच्या लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णाचे जागी उकार होऊन ' अमुमुयच् ' असे देखील रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य ॥ १०४ ॥

" जेथें एखाद्या सूत्राने सांगितलेलें आदेशरूपी कार्य अन्त्यवर्णाहून भिन्न दोन वर्णांना एखाद्या शब्दस्वरूपांत युगपत् प्राप्त होते तशा ठिकाणी ते कार्य अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागें असणाऱ्या वर्णासच—म्हणजे उपान्त्यवर्णासच—होतें "

(वास्तविक या परिभाषेचा अक्षरार्थ असा आहे की ' जेथें सूत्रात सांगितलेले आदेशरूपी कार्य अन्त्यवर्णाहून भिन्न वर्णास प्राप्त होतें तशा ठिकाणी ते कार्य अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागे असलेल्या वर्णास करावे. पण असा अर्थ केल्यास इष्टरूपांची सिद्धि होण्यात अडचण येईल असे ग्रन्थकाराने सांगून वर जसा प्रकृत परिभाषेचा अर्थ दिला आहे तसा अर्थ त्यांनी पुढील पंक्तीत केला आहे, व त्यामुळें त्या अर्थाला धरून वरील अर्थ केला आहे ' अदद्रि + अच् ' या उदाहरणांत एकेच वेळी दोन दकाराचे जागीं मकार व त्याच्या लगेच पुढें असणाऱ्या वर्णाचे

जागी उकार होणे, ' अदसोऽसेः ' या सूत्रान्वयें, प्राप्त झाले आहे. परंतु प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे ते कार्य अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागें असणाऱ्या रकारास व दकारास होतें, प्रथम दकारास व लगेच त्याच्या पुढे असणाऱ्या वर्णास ते कार्य होत नाही, आणि त्यामुळे ' अमुमुयच् ' असें विकृत रूप न होतां, ' अदमुयच्' असे इष्टरूप सिद्ध होते. ज्याना प्रकृतपरिभाषा मान्य नाहीं त्यांच्या मतें ' अदसोऽसे ' या सूत्रान्वये ' अदद्रि+अच् ' यातील दोन्ही दकारांचे जागीं मकार व त्यांच्या लगेच पुढे असणाऱ्या वर्णाचे जागी उकार होऊन ' अमुमुयच् ' असे जे रूप सिद्ध होते तेंच इष्टरूप आहे. ते म्हणतात कीं, ' चरीकृप्यते ' या उदाहरणांत ज्याप्रमाणे ' कृपो रा लः ' सू० २३५० या सूत्राने दोन्ही रकाराचे जागीं लकार होऊन ' चलीक्लृप्यते ' असे रूप होते त्याचप्रमाणे ' अदद्रि+अच् ' येथे ' अमुमुयच् ' असेच रूप होऊं शकते. इतर वैयाकरण ' अदसोऽसेः ' या सूत्रातील ' असे ' या पदाचा ' मकाररहितस्य ' असा अर्थ न करितां त्या पदाचा ' अः से यस्य स असि. ' असा बहुव्रीहिसमास करून ' सकारस्थानिकाकारवतः' असा त्या पदाचा अर्थ करितात व म्हणतात कीं, ' त्यदादीनाम. ' सू० २६५ या सूत्रान्वये जेथे ' अदस् ' यातील अन्त्यवर्णाचे जागी अकार होऊन व ' अतो गुणे' सू० १०१ या सूत्राने पररूप एकादेश होऊन ' अद ' असे रूप होते तेथेच ' अदसोऽसेः ' हे सूत्र लागू पडते ' अदद्रि + अच् ' येथे ' अदस् ' यांतील ' टि ' चे जागीं ' अद्रि ' असा आदेश झाला असल्यामुळे, या उदाहरणास ' अदसोऽसे. ' हे सूत्र लागूच पडत नाहीं व त्यामुळे प्रकृत परिभाषा उपस्थित होऊंच शकत नाहीं त्याच्या मते ' अदद्र्यच् ' असेच शुद्ध रूप आहे सारांश तीन भिन्न मतानुसार तीन भिन्न रूपे—म्हणजे ' अदमुयच्, अमुमुयच्, व अदद्र्यच् ' सिद्ध होतात; व असें आहे म्हणूनच भाष्यकारांनीं भाष्यात खालील श्लोक पठित केला आहे. ' अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते॥)

अन्त्यसदेशानन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अन्यथा धात्वादेर्नत्वसत्वे नेता सोतेत्यादावेव स्यातां न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ ॥

जेथें एखाद्या सूत्राने सांगितलेले कार्य शब्दस्वरूपातील अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागें असणाऱ्या—म्हणजे उपान्त्य—वर्णास व तसेंच अधिक मागे असलेल्या वर्णास युगपत् प्राप्त होत असेल तर तेथे तें कार्य उपान्त्यवर्णासच करावे असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. प्रकृतपरिभाषेचा असा अर्थ न केल्यास (व जेथे सूत्रांत सांगितलेलें कार्य एखाद्या शब्दस्वरूपाच्या अन्त्यवर्णास पावत नाहीं तशा ठिकाणीं ते कार्य त्या शब्दस्वरूपाच्या उपान्त्य वर्णास करावे असा या परिभाषेचा अर्थ केल्यास) 'नेता, सोता,' इत्यादि स्थलीच नत्व व सत्व होईल, पण ' नमति, सिञ्चति ' इत्यादि

स्थलीं नत्व व सत्व होणार नाहीं. । ' नी सृ. नम् व सिच् ' हे धातु धातुपाठांत ' णीञ्, षृङ्, णम, षिच अशा रीतीने पठित केले आहेत. ' धात्वादेः ष. स सू० २२६४ व ' णो न. ' सू० २२८६ या सूत्रांत, ज्या धातूंच्या आदिवर्णात षकार व णकार धातुपाठांत पठित आहे तशा धातूंच्या षकाराचे जागीं सकार व णकाराचे जागी नकार होणे सांगितले आहे ' धात्वादे ष स ' या सूत्राने होणारें सत्व ' षृ ' यांतील अन्त्यवर्ण जो ऋकार त्याला पावले नसून, ष् ' या उपान्त्यवर्णास पावले आहे पण षिच्' या स्थलीं ते कार्य 'च्' या अन्त्यवर्णास किंवा 'इ' या उपान्त्यवर्णास पावले नसून उपान्त्यवर्णाच्या मागे असलेल्या षकारास पावले आहे. तसेंच णो न.' या सूत्रानें होणारें नत्व ' णी ' या धातूंतील ' ई ' या अन्त्यवर्णास पावले नसून ' ण् ' या उपान्त्यवर्णास पावले आहे. पण णम् ' या स्थलीं ते कार्य ' णम् ' या धातूंतील ' म् ' या अन्त्यवर्णास किंवा 'अ' या उपान्त्यवर्णास पावले नसून उपान्त्यवर्णाच्या मागे असणाऱ्या णकारास पावले आहे प्रकृतपरिभाषेचा ग्रन्थकाराने जसा अर्थ केला आहे तो बरोबर मानल्यास, ' णी, षृ, णम व षिच् ' या चारहि उदाहरणांत नत्व व सत्व उपान्त्यवर्णास व तसेंच मागें असलेल्या वर्णास युगपत् पावलें नसल्यामुळे त्या चारहि उदाहरणांना प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाहीं व त्यामुळे त्या उदाहरणांत नत्व व सत्व होण्यास कांहीच अडचण येत नाहीं. पण ग्रन्थकाराने केलेला प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ बरोबर न मानता ' जेथें सूत्रांत सांगितलेलें कार्य अन्त्यवर्णास पावत नाही तशा ठिकाणी ते कार्य उपान्त्यवर्णास करावें ' असा या परिभाषेचा अर्थ केल्यास, ' णी ' व ' षृ ' या स्थलीं उपान्त्यवर्ण णकार व षकार असल्यामुळें तेथें नत्व व सत्व होईल, पण ' णम् ' व ' षिच् ' येथें उपान्त्यवर्ण णकार व षकार नसल्यामुळें त्याठिकाणीं नत्व व सत्व होणार नाहीं व ' णमति ' व ' षिञ्चति ' अशीं विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येईल म्हणून तो अर्थ बरोबर न मानता ग्रन्थकारानें जसा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ केला आहे तोच अर्थ बरोबर मानणें योग्य आहे. 'निर्दिश्यमानस्य आदेशा भवन्ति ' ही परिभाषा असल्यामुळें वरील चारहि उदाहरणांत अन्त्यवर्णास नत्व व सत्व पावत नाहीं हे उघड आहे.)

अनन्त्यविकार इति च लिङ्गम् ॥

जेथें सूत्रनिर्दिष्ट कार्य एखाद्या शब्दस्वरूपांतील (' निर्दिश्यमानस्य ' ही परिभाषा असल्यामुळें) अन्त्यवर्णास पावत नाहीं तशाच ठिकाणीं प्रकृतपरिभाषा लागू पडते-म्हणजे ' यत्रानन्त्यविकारस्तत्रैव अन्त्यसदेशस्येत्युपतिष्ठते ' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो. (जेथें ' अलोऽन्त्यस्य ' या परिभाषेप्रमाणे, अन्त्यवर्णास कार्य पावलें आहे तेथें ही परिभाषा लागू पडत नाहीं हें उघड आहे. ' अन्त्यसदेशस्य ' एवढीच जर ही परिभाषा असती तर अन्त्यवर्णास पावलेलें कार्य उपान्त्यवर्णास करण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टळावी म्हणूनच ' अनन्त्यविकारे ' हें पद प्रकृतपरिभाषेत घातले आहे)

अन्त्येन समानो देशो यस्य सोऽन्त्यसदेशः। तत्व चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधानेन बोध्यम्। अत एव विद्ध इत्याद्यर्थं न संप्रसारणे इति चरितार्थम्॥

ज्या वर्णाचा देश अन्त्यवर्णाशी समान आहे तो अन्त्यसदेश वर्ण होय. याचा अर्थ असा की ज्या वर्णाच्या व अन्त्यवर्णाच्या मध्ये इतर वर्णांचे व्यवधान नाहीं-म्हणजे इतर कोणताहि वर्ण नाही—त्या वर्णालाच अन्त्यसदेश असे म्हणता येते. प्रकृतपरिभाषेतील 'अन्त्यसदेश' शब्दाचा असा अर्थ असल्यामुळेच, 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' सू० ३६३ हे सूत्र, 'विद्ध' इत्यादि रूपें सिद्ध होण्याकरिता, चरितार्थ ठरतें ('व्यध्+क्त' अशा स्थितीत 'ग्रहिज्यावयिव्यधि' सू० २४१२ या सूत्राने 'व्यध्' यांतील दोन्ही यणांस-म्हणजे वकारास व यकारास-संप्रसारण पावले आहे. या दोन वर्णांपैकीं यकार हा वकाराच्या मानाने अन्त्यवर्णाच्या अधिक जवळ आहे, व प्रकृतपरिभाषेतील 'अन्त्यसदेशस्य' या पदाचा 'अनेक वर्णांपैकी अन्त्यवर्णाच्या अधिक जवळ असलेला वर्ण' असा अर्थ असता तर, 'विद्ध' इत्यादि रूपें सिद्ध होण्याकरिता रचलेले 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' हे सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती, व यकार अन्त्यवर्णाच्या अधिक जवळ असल्यामुळे, 'ग्रहिज्या या सूत्राने प्राप्त झालेलें संप्रसारण यकारासच झाले असते, व वकार यकाराच्या मानाने दूर असल्यामुळे त्याला संप्रसारण झालेच नसते. पण 'अन्त्यसदेश' या शब्दाचा 'उपान्त्यवर्ण' असा अर्थ असल्यामुळे व 'व्यध्' या स्थलीं अकार उपान्त्यवर्ण असून दोन्ही यणापैकीं कोणताहि यण् उपान्त्यवर्ण नसल्यामुळे, 'व्यध्' या उदाहरणास प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही, व त्यामुळे 'ग्रहिज्या' या सूत्राने दोन्ही यणांस संप्रसारण होऊन विकृत रूप झाले असतें. तसे न व्हावे व पूर्वयणास संप्रसारण न होतां केवळ उत्तरयणासच संप्रसारण व्हावें म्हणून, पाणिनीला 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' हे सूत्र मुद्दाम करावे लागले व 'अन्त्यसदेश' या शब्दाचा 'उपान्त्यवर्ण' असा अर्थ असल्यामुळेच ते सूत्र चरितार्थ ठरते.)

अल्लोपो न इत्यादेरनस्तक्ष्णेत्यादावाद्याकारादावप्रवृत्तिरप्यस्या· फलं, यजादिस्वादिपरान्नन्ताङ्गस्याकारस्य लोप इत्यर्थस्यैवाङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षतैयौचित्यादङ्गावयवयजादिस्वादिपरस्यान इत्यादिक्रमेणानेकत्रानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्या उचितत्वात्॥

या परिभाषेचे फळ हें आहे कीं—म्हणजे ही परिभाषा असल्यामुळेच—'अनस्तक्ष्णा' इत्यादि उदाहरणांत 'अल्लोपोऽन' या सूत्राची आद्य अकाराचे ठिकाणीं प्रवृत्ति होत नाहीं—म्हणजे त्या सूत्राने 'अनस्तक्ष्णा' यांतील आद्य अकाराचा लोप न होतां उपान्त्य अकाराचाच लोप होतो. प्रत्ययाला (अङ्गावयवाची आकांक्षा राहत नसून) अङ्गाची आकांक्षा राहत असल्यामुळे, 'अल्लोपोऽनः' या सूत्राचा 'यजादि-

स्वादिप्रत्यय असल्स अङ्गापुढे आल्यास त्यातील अकाराचा लोप होतो ' असाच अर्थ करणे उचित आहे तसा अर्थ न करितां, अनेक क्लिष्ट कल्पना लढवून त्या सूत्राचा अङ्गावयव जो अन् त्याच्या लगेच पुढे यजादिस्वादिप्रत्यय आल्यास तशा अन् मधील अकाराचा लोप होतो.' असा अर्थ करणे बरोबर नाहीं (' अनस्नक्षन्+टा' येथे अन-स्नक्षन्' या अङ्गापुढे असर्वनामस्थान अजादि ' टा=आ ' हा सुप् प्रत्यय आला असल्यामुळे त्या अङ्गाला 'यचि भम् ' सू० २३१ या सूत्रान्वये भसंज्ञा होते, व 'अल्लोपो-ऽनः हे सूत्र अङ्गाधिकारात व तसेच ' भस्य ' या अधिकारात पठित असल्यामुळें, अङ्गस्य ' व ' भस्य ' ही दोन्ही सूत्रे त्यात अनुवृत्त होऊन त्या सूत्राचा ' अन्नन्तस्य भसंज्ञकस्य अङ्गस्य अनः अकारलोपः स्यात् असा सरळ अर्थ होतो असा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे ' अनस्नक्षन्+टा ' येथे अन्नन्त भसंज्ञक ' अनस्नक्षन् ' या अङ्गांतील ' अन् ' मधील अकारास लोप पावतो. पण या अङ्गात दोन ' अन् ' आहेत. त्यापैकीं प्रथम ' अन् ' ' अनस् ' या अङ्गावयवात आहे व दुसरा अन् ' अङ्गाच्या अन्ती आहे, व दोन्ही 'अन्' मधील अकाराचा लोप पावला आहे. परंतु प्रकृतपरिभाषा' असल्यामुळे, ' न् ' या अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागे असलेला उपान्त्य अकाराचा लोप होतो व ' अनस् ' यांतील आद्य अकाराचा लोप होत नाहीं आणि ' अनस्नक्ष्णा ' असे इष्टरूप सिद्ध होते असे असून देखील दीक्षितांनी दोन्ही 'अन् मधील अकाराचा लोप टाळण्याकरिता व अन्त्य ' अन् ' मधीलच अकाराचा लोप व्हावा या हेतूने ' अल्लोपोऽ नः ' या सूत्राचा, वर जसा सरळ अर्थ दिला आहे तसा न करिता, असा अर्थ केला आहे कीं, अङ्गांतील ज्या ' अन् ' पुढे असर्वनामस्थान यजादिस्वादिप्रत्यय येतो त्या ' अन ' मधील अकाराचा लोप होतो, व ' अनस्नक्षन् ' यातील प्रथम ' अन् ' पुढें तसा प्रत्यय नसल्यामुळे व अखेरच्या ' अन् ' पुढेच तसा प्रत्यय असल्यामुळे, दीक्षि-तांनीं केलेल्या अर्थान्वये प्रथम ' अन् ' मधील अकाराचा लोप पावतच नाहीं व अन्त्य ' अन् ' मधील अकाराचा लोप पावत असल्यामुळे, त्या अकाराचाच लोप होतो पण प्रत्ययाला अङ्गावयवाची आकांक्षा राहत नसून अङ्गाची आकांक्षा राहत असल्या-मुळें, तसा अर्थ करणें बरोबर नाहीं. दोन ' अन् ' मधील अकारलोप टाळण्याकरितांच दीक्षितांनीं तसा क्लिष्ट सूत्रार्थ केला आहे पण प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, ज्याअर्थी सरळ अर्थ करून देखील इष्टरूप सिद्ध होते त्याअर्थी दीक्षितांना ओढाताण करून तसा अर्थ करण्याची काहींच गरज नव्हती असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

न चैषा ष्यङः संप्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमित-व्यम् । वार्तिकोक्तफलानामनेकक्लिष्टकल्पनाभिरन्यथासिद्धिं प्रदर्श्यापि या-न्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा कर्त्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु, प्रतिविधानं चोदात्तनिर्देशात्सिद्धमित्युपसंहारात् । मिमार्जिषतीत्यर्थं चैषा ।

तत्र वृद्धेः पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे परत्वादभ्यासकार्ये ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणायवश्यकी । न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वत्वेन सिद्धिः । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः ॥

' ष्यङः सम्प्रसारणम् ' ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं प्रकृत-परिभाषेचे प्रत्याख्यान केले आहे असा गैरसमज होऊं देऊं नये वार्तिककाराने प्रकृतप-रिभाषेचीं जीं अनेक प्रयोजनें सांगितलीं आहेत ती प्रयोजने, प्रकृतपरिभाषा नसून देखील, इतर रीतीने सिद्ध होऊं शकतात असे, अनेक क्लिष्ट कल्पना लढवून, दाखवि-ल्यानंतर देखील, भाष्यकार असे म्हणतात की ही परिभाषा असण्याची जीं प्रयोजने आहेत–म्हणजे ही परिभाषा मानल्याशिवाय जीं रूपे सिद्ध होऊं शकत नाहींत–त्याक-रितां ही परिभाषा असणे आवश्यक आहे, ही परिभाषा मानल्याने जेथे दोष उत्पन्न होत असतील–म्हणजे जेथे अनिष्टरूपे होण्याचा संभव आहे–तेथे प्रतिविधान करावे–म्हणजे उपायान्तर योजावे, आणि ते प्रतिविधान हे आहे की जेवढ्या सूत्राना ही परिभाषा लागू पडते तेवढ्या सूत्राचे ठिकाणीं उदात्त निर्देश करावा. (असे केल्यास कोणत्या सूत्रांना ही परिभाषा लागू पडत नाहीं व कोणत्या सूत्राना ही लागू पडते हे सहज कळूं शकेल व अशा रीतीने दोषांचें निवारण होईल,) अशा तऱ्हेचा भाष्यकारांनीं उप-संहार केला आहे. (या उपसंहारावरून हे स्पष्ट होते कीं भाष्यकारानीं ही परिभाषा प्रत्याख्यात केली नाहीं. भाष्यकार म्हणतात ' न हि दोषा सन्तीती परिभाषा न वक्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयं, न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते, न च मृगाःसन्तीति यवा नोप्यन्ते तस्माद्यान्येतस्या. परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परि-भाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु ॥ इदं प्रतिविधीयत उदात्तनिर्देशात् सिद्धम् । यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्य. । ततो वक्तव्यमनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश इति ') ' मिमार्जिषति ' हे रूप सिद्ध होण्याकरिता ही परिभाषा असण्याची आवश्यकता आहे. ' मिमार्जिषति ' या उदाहरणात, वृद्धिकार्याच्या मानाने द्विर्वचन कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळे, द्विर्वचन प्रथम केल्यानंतर, आणि अभ्यासकार्य सांगणारी सूत्रें (' मृजेर्वृद्धिः ' या) वृद्धिविधायकसूत्राच्या मानानें परसूत्रे असल्या-मुळें, अभ्यासकार्य केल्यावर अभ्यासांतील इकाराला वृद्धि न व्हावी म्हणून ही परि-भाषा असणें आवश्यक आहे. वृद्धि केल्यानतर ' लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्रवृत्ति. ' हा न्याय असल्यामुळें, अभ्यासाचे जागीं पुन्हा ऱ्हस्वकार्य करतां येत नाहीं. (' मृज्+ सन् ' अशा स्थितींत, ' सन्यङोः ' सू० २३९५ या सूत्रानें द्विर्वचन पावलें आहे. हे द्विर्वचनकार्य प्रत्ययाला मानून होणारें कार्य नाहीं; कारण सन्नन्त व यङन्त अङ्गाला द्वित्व होतें असा ' सन्यङोः' या सूत्राचा अर्थ आहे म्हणून हें कार्य अन्तरङ्ग आहे ' मृजेर्वृद्धि. ' सू० २४७३ या सूत्रानें होणारे वृद्धिकार्य प्रत्ययाच्या निमित्तामुळे होणारें असल्यामुळें, द्विर्वचनकार्याच्या अपेक्षेने बहिरङ्ग आहे. म्हणून प० ५० प्रमाणे

द्विर्वचनरूपी अन्तरङ्गकार्य प्रथम होते ते कार्य प्रथम होऊन ' मृजमृज ' असे द्विर्वचन झाल्यावर, ' मृजेर्वृद्धिः ' या सूत्राने वृद्धि प्रथम न होता, अभ्यासकार्य सांगणाऱ्या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होते, कारण ती सूत्रे परसूत्रे आहेत आणि ' पूर्वात् परं बलवत् ' या न्यायाने ती सूत्रे प्रथम प्रवृत्त होतात. प्रकृत उदाहरणास लागू पडणारी अभ्यासविकाराची सूत्रे ' ह्रस्वः ' सू० २१८०, ' हलादिः शेषः ' सू० २१८२ ' उरत् ' सू० २२८४ व ' सन्यतः ' सू० २२९१ ही सूत्रे होत. ' अभ्यासविकारेषु बाध्यबाधकभावो नास्ति ' या न्यायान्वये ती सूत्रे अष्टाध्यायीपाठक्रमानुसार प्रवृत्त होतात. वरील चार सूत्रांपैकी ' ह्रस्वः ' हे प्रथम सूत्र असल्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त होते. हे खरे की 'मृज्' या अभ्यासातील ऋकार ह्रस्व आहे. तरी पण, ' पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ' प. १२० हा न्याय असल्यामुळे, ह्रस्व ऋकाराचे जागी ह्रस्व ऋकार करून ' ह्रस्वः ' हे सूत्र आपली कामगिरी बजावते. त्यानंतर ' हलादिः शेषः ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ' मृज् ' या अभ्यासातील जकाराचा लोप होतो व त्यामुळे ' मृमृज ' अशी स्थिति झाली असता, ' उरत् ' या सूत्राने अभ्यासातील ऋकाराचा अकार होऊन ' ममृज ' असे रूप झाल्यावर, ' सन्यतः ' या सूत्राने अभ्यासातील अकाराचे जागी इकार होऊन ' मिमृज्+सन ' अशी स्थिति झाली असता, ' मृजेर्वृद्धिः ' हे वृद्धिविधायक सूत्र प्रवृत्त होते. या सूत्राने ' मिमृज् ' यातील इकारास व ऋकारास वृद्धि पावली आहे. परंतु ' मिमृज् ' यांतील अन्त्यवर्णाच्या लगेच मागे ऋकार असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे केवळ ऋकारास वृद्धि होते व मागे असलेल्या इकारास वृद्धि होऊं शकत नाहीं, आणि त्यामुळे ' मिमार्ज+सन्+ति ' अशा स्थितीत ' आर्धधातुकस्येट् ' सू० २१८४ या सूत्राने सनाला इडागम होऊन ' मिमार्ज्+इ+स+ति=मिमार्जिषति ' असे रूप सिद्ध होते. प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेंच, ' मिमृज् ' यातील दोन्हीं इकांना वृद्धि होत नाही आणि त्यामुळेच इष्टरूप सिद्ध होते; ही परिभाषा नसती तर ' मैमार्जिषति ' असे विकृत रूप होण्याची आपत्ति आली असती. म्हणून ' मिमार्जिषति ' हे रूप सिद्ध होण्याकरिता प्रकृत परिभाषा असणे आवश्यक आहे असे ग्रन्थकाराने म्हटले आहे. येथें शंकाकार अशी शंका करतो कीं, प्रकृतपरिभाषा नसली तरी ' मिमार्जिषति ' असें इष्टरूप सिद्ध होऊं शकते, कारण 'मिमृज्' यातील ऋकाराची व इकाराची वृद्धि करून ' मैमार्ज् ' असे रूप झाल्यावर, ' मै ' या अभ्यासांतील ' ऐ ' चे जागीं ' ह्रस्वः ' या सूत्रान्वये, ' एच इग्घ्रस्वादेशे ' सू० ३२३ या सूत्राने, इकार होऊन ' मिमार्जिषति ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकते. पण ही शंका बरोबर नाही, कारण ' ह्रस्वः ' हें सूत्र प्रथम प्रवृत्त झाले असल्यामुळे, ' लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः ' या न्यायानुसार ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकत नाही, आणि त्यामुळे ' मैमार्ज् ' याचे जागीं ' मिमार्ज् ' असे रूप होऊं शकत नाहीं म्हणून ' मिमार्जिषति ' हे रूप सिद्ध करण्याकरिता प्रकृतपरिभाषा मानणे आवश्यक आहे असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.)

यत्तु न सम्प्रसारण इति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानीत्युक्तं तस्यायमर्थः । एतत्सूत्रप्रयोजनान्येतस्याः परिभाषाया न भवन्ति व्यधादावन्त्यसमानदेशयणोऽभावादिति । नैतान्येतस्याः प्रयोजनानीति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते ॥ वाचनिक्येवैषा । स्पष्टा च ष्यङ इति सूत्रेऽदसोऽसेरिति सूत्रे च केचिदन्त्यसदेशस्येत्यनेन भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १०४ ॥

'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' ६-१-३७ या सूत्रावरील भाष्यांत 'नैतस्या. परिभाषाया प्रयोजनानि' असे जे भाष्यकारांनीं म्हटले आहे त्याचा अर्थ असा आहे कीं ज्या प्रयोजनाकरितां 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' हे सूत्र केले आहे ते प्रकृतपरिभाषेचे प्रयोजन नव्हे; कारण 'व्यध्' इत्यादि स्थली अन्त्यवर्णाच्या मागे 'यण्' नाहीं. (पूर्वी सागितलेच आहे कीं 'विद्ध' इत्यादि रूपांची सिद्धि करण्याकरिता 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' हे सूत्र केले आहे 'ग्रहिज्या' या सूत्राने 'व्यध्' यातील दोन्ही यणांस—यकारास व वकारास–संप्रसारण पावलें होते व दोहोंचेहि सम्प्रसारण केले असते तर 'विद्ध' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकले नसते. म्हणून पूर्वयणास सम्प्रसारण न होता, केवळ उत्तरयणास सम्प्रसारण होऊन 'विद्ध' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावी या करिता ते सूत्र पाणिनीस करावें लागले. 'व्यध्' या स्थली अन्त्य धकाराचे लगेच मागे अकार असून 'यण्' नसल्यामुळे, त्या स्थलीं प्रकृतपरिभाषा लागूच पडत नाही. म्हणून 'विद्ध' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावीं हे प्रकृतपरिभाषेचे प्रयोजन मानतांच येत नाही असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) 'नैतान्येतस्या. प्रयोजनानि' असा देखील पाठ भाष्याच्या काहीं प्रतींत आढळतो. (परंतु वरील पाठाचा जो अर्थ वर सागितला आहे तोच अर्थ या पाठाचा देखील आहे) ही परिभाषा (ज्ञापकसिद्ध किंवा न्यायसिद्ध नसून) वाचनिकीच आहे. 'ष्यङः सम्प्रसारणम्' ६-१-१३ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा पठित केली आहे व 'अदसोऽसे' ८-२-८० या सूत्रावरील भाष्यात 'केचिदन्त्यसदेशस्य' या शब्दानीं सागितली आहे. ('अदसोऽद्रेः पृथङ्मुत्वम्' ही जी कारिका त्या भाष्यात पठित केली आहे त्या कारिकेत 'केचिदन्त्यसदेशस्य' हे शब्द आहेत व त्या शब्दांनी प्रकृतपरिभाषा भाष्यकारानीं पठित केली आहे.) या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा १०५

नन्वव्यक्तानुकरणस्यात इति पररूपं पटत् इति पटितीत्यादावलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य प्राप्नोतीत्यत आह—

' अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ' सू० ८१ या सूत्रान्वये ' पटत् इति ' अशा स्थली ' अत् ' व ' इ ' या दोहोंच्या ठिकाणीं पररूप एकादेश-म्हणजे इकार-होऊन ' पटिति ' असे रूप होते पण अशा स्थलीं ' पटत् ' यांतील ' अत् ' मध्ये ' त ' हा जो अन्त्यवर्ण आहे त्याचे जागीं, ' अलोऽन्त्यस्य ' सू० ८२ या सूत्रान्वय पररूप आदेश होणे प्राप्त आहे (' पटत् ' हा ध्वनीचे अनुकरण करणारा अदन्त शब्द आहे. अशा शब्दापुढे ' इति ' हे अव्यय आल्यास ' अत् ' व ' इ ' याचे जागीं ' इ ' असा पररूप एकादेश होऊन ' पटत् + इति=पटिति ' असे रूप होते परंतु ' अलोऽन्त्यस्य ' ही परिभाषा असल्यामुळे त्या परिभाषेप्रमाणे 'अत्' यांतील अन्त्यवर्ण ' त् ' व त्यापुढील ' इ ' या दोहोंचे जागीं पररूप एकादेशाची प्राप्ति होते, व तस एकादेश झाल्यास, पटत्+इति=पट+इति' अशी स्थिति होऊन 'आद्गुणः' सू० ६४ या सूत्रान्वयें ' पटेति ' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे ॥ १०५ ॥

" जेथे (सूत्रांत षष्ठ्यन्त) अनर्थक वर्णसमूहाचे जागीं आदेशरूपी कार्य होणें सांगितले आहे तेथे ' अलोऽन्त्यस्य ' ही परिभाषा लागू पडत नाही पण जेथे सूत्रांत अभ्यासविकाररूप कार्य सांगितले असेल तेथे अनर्थकाचे जागीं आदेश होणे सांगितले असल्यास, ' अलोऽन्त्यस्य ' ही परिभाषा लागू पडते. "

(ही परिभाषा असल्यामुळे व 'पटत' हा शब्द ध्वनीचे अनुकरण करणारा अर्थरहित वर्णसमुदाय असल्यामुळे, अशा ठिकाणीं ' अलोऽन्त्यस्य ' ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही, व त्यामुळे 'अत्' व 'इ' याचे जागीं पररूप एकादेश होऊन ' पटिति असे इष्टरूप सिद्ध होते. प्रकृतपरिभाषा कोणत्या प्रकारची आहे—म्हणजे न्यायसिद्ध, कीं ज्ञापकसिद्ध, की वाचनिकी आहे—हे ग्रन्थकारानें सांगितलें नाही तथापि ' नाम्रे-डितस्यान्त्यस्य तु वा' सू० ८२ या सूत्रातील 'अन्त्यस्य' हे पद प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमांशाचें ज्ञापक आहे. प्रकृतपरिभाषा नसती तर ' पटत्पटत् ' अशा द्विरुक्तरूपाच्या अन्त्यवर्णाचे व पुढील ' इति ' यांतील इकाराचे जागीं, ' अलोऽन्त्यस्य ही परिभाषा असल्यामुळें, पररूप एकादेश झालाच असता व त्या सूत्रात केलेलें ' अन्त्यस्य ' या पदाचें ग्रहण व्यर्थ ठरलें असतें, परंतु ' नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः ' ही परिभाषा असल्यामुळें, ' अत् ' व ' इ ' याचे जागीं पूर्वसूत्राप्रमाणें जो एकादेश प्राप्त झाला होता तो न होतां, ' त् ' या अन्त्यवर्णाचे व पुढील इकाराचे जागींच पररूप एकादेश व्हावा म्हणून ' नाम्रेडितस्य ' या सूत्रात केलेलें ' अन्त्यस्य ' या पदाचे ग्रहण चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमांशाचे ज्ञापक ठरते. तसेच ' अर्तिपि-पर्त्योश्च ' सू० २४९३ या सूत्रांत केलेला ' पिपर्ति ' हा निर्देश प्रकृतपरिभाषेच्या ' अनभ्यासविकारे ' या द्वितीयांशाचा ज्ञापक आहे ' अर्तिपिपर्त्योश्च ' या सूत्राने

' पृ ' या जुहोत्यादिगणांतील धातूच्या अभ्यासाच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं इकारादेश होणें सांगितले आहे. अभ्यास अनर्थक—म्हणजे अर्थरहित—असल्यामुळे संपूर्ण ' पृ ' या अभ्यासाचे जागी. ' नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः ' या परिभाषेच्या प्रथमांशान्वयें, इकारादेश पावला होता. पण अभ्यासाच्या अन्त्यवर्णाचे—म्हणजे दीर्घ ऋकाराचेच-जागीं इकारादेश होणे इष्ट असल्यामुळें, 'अर्तिपिपर्त्योश्च' या सूत्रांत 'पिपर्ति' चे ग्रहण करावें लागले व अशा रीतीने ते ग्रहण चरितार्थ होऊन, ' अनभ्यासविकारे ' या अशाचे ज्ञापक ठरते ही परिभाषा असल्यामुळेच, ' इदम्+भ्याम् ' अशा स्थितींत ' त्यदादीनाम. ' सू० २६५ या सूत्राने ' इदम् ' यांतील अन्त्य मकाराचे जागीं अकार होऊन व अतो गुणे ' सू० १९१ या सूत्रानें पररूप एकादेश होऊन ' इद+भ्याम् ' अशी स्थिति झाली असता, ' हलि लोपः ' सू० ३४७ या सूत्राने ' इद् ' यातील संपूर्ण अनर्थक ' इद् ' चा लोप होतो, ही परिभाषा नसती तर, अलोऽन्त्यस्य ' या सूत्रान्वये, ' इद् ' यातील अन्त्य दकाराचाच लोप झाला असता तसेंच ' भ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ' सू० २४७१ व त्याचप्रमाणे ' अत्र लोपोऽभ्यासस्य ' सू० २६२० या सूत्रानीं सांगितलेला अभ्यासलोप संपूर्ण अनर्थक अभ्यासाचा होतो, ही परिभाषा नसती तर, ' अलोऽन्त्यस्य ' या सूत्रान्वये अभ्यासातील अन्त्य अलाचाच लोप झाला असता)

अनभ्यासेत्युक्तेर्बिभर्तीत्यादौ भृञामिदित्याद्यन्त्यस्यैवाभ्यासोऽनर्थकोऽर्थावृत्त्यभावात् किंतूत्तरखण्ड एवार्थवानित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

'अनभ्यासविकारे' असा या परिभाषेत प्रतिषेध सागितला असल्यामुळें, ' भृञामित् ' सू० २४९६ या सूत्रान्वयें (संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं इकारादेश न होता) अभ्यासातील अन्त्य अलाचेच जागीं इकारादेश होतो. अभ्यास हा अर्थवान् नसतो, कारण धातूचे द्विर्वचन केल्याने धातूच्या अर्थाची पुनरावृत्ति होत नसते आणि म्हणून ज्यात मूळ धातु असतो तो उत्तरखंडच फक्त अर्थवान् असतो असें इतर ठिकाणीं सागितले आहे. ('भृ' या जुहोत्यादिगणातील धातूचें 'श्लौ' सू २४९० या सूत्राने द्विर्वचन होऊन व 'अभ्यासे चर्च' सू० २१८२ या सूत्राने अभ्यासातील भकाराचे जागीं बकार होऊन 'बृभृ' अशी स्थिति झाली असता,'बृ' हा अभ्यास अनर्थक असल्यामुळें, 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' या प्रकृतपरिभाषेच्या प्रथमांशान्वये 'बृ' या संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं ' भृञामित् ' या सूत्राने इकारादेश पावला आहे, पण ' अनभ्यासविकारे ' हा प्रतिषेध प्रकृतपरिभाषेंत सागितला असल्यामुळें, येथें ' अलोऽन्त्यस्य ' हे सूत्र प्रवृत्त होतें, व त्यामुळें संपूर्ण अभ्यासाचे जागीं इकारादेश न होतां, अभ्यासातील अन्त्य अलाचे —म्हणजे ऋकाराचे—जागीं इकार होऊन ' बिभृ ' अशी स्थिति होते.)

एषालोऽन्त्यात्सूत्रे भाष्ये स्पष्टा । फलानामन्यथासिद्धिकरणेन प्रत्याख्याता चेति तत एवावधार्यम् ॥ १०५ ॥

'अलोऽन्त्यात' १-१-६५ या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे, आणि ही परिभाषा असल्यामुळें, सिद्ध होणारीं रूपें, ही परिभाषा नसली तरी, इतर रीतीनें सिद्ध होऊं शकतात असें सांगून, भाष्यकारानीं प्रकृतपरिभाषेचें प्रत्याख्यान केलें आहे हें देखील या भाष्यावरून ध्यानात येईल (ग्रन्थविस्तारभयास्तव त्या भाष्याचें येथें विवेचन केलें नाहीं. ते भाष्य सहज लक्षात येण्याजोगें आहे व त्या भाष्यात प्रकृतपरिभाषा न मानली तरी ज्या प्रयोजनाकरिता ही परिभाषा सांगितली आहे तीं प्रयोजने इतर रीतीनें कशीं सिद्ध होऊ शकतात हें भाष्यकारानीं स्पष्टपणें दाखविले आहे.)

परिभाषा १०६

ननु ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्यादौ पुमान् स्त्रिया इत्येकशेषापत्तिः स्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्तकृतविशेषाभावादत आह—

'ब्राह्मणवत्साच ब्राह्मणीवत्सश्च' इत्यादि उदाहरणात 'पुमान् स्त्रिया' सू० ९३३ या सूत्रान्वये एकशेष होण्याची आपत्ति येते, कारण वरील दोन शब्दात पुल्लिङ्गत्व व स्त्रीलिङ्गत्व याखेरीज दुसऱ्या कोणत्याच प्रकारचा फरक नाहीं—म्हणजे एकेस्थलीं 'ब्राह्मण' शब्द पुल्लिंग असून 'वत्सा' हा शब्द स्त्रीलिंग आहे, व दुसरें ठिकाणीं 'ब्राह्मणी' हा शब्द स्त्रीलिंग असून 'वत्स' हा शब्द पुल्लिंग आहे आणि म्हणून दोहोंत केवळ लिङ्गाचाच फरक आहे (अशा ठिकाणीं एकशेष होण्याची आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्ययः ॥ १०६ ॥

"सूत्रात सांगितलेलें कार्य प्रधान व अप्रधान या दोहोंस सारखेंच लागू पडणारें असल्यास, ते कार्य (अप्रधानास न होता) प्रधानास होते"

('ब्राह्मणवत्सा' व 'ब्राह्मणीवत्सः' या उत्तरपदार्थप्रधान षष्ठीतत्पुरुषसमासांत 'वत्स' व 'वत्सा' हे प्रधान असून 'ब्राह्मण' व 'ब्राह्मणी' हे अप्रधान आहेत, कारण ते जन्यजनकभावरूपसंबंधानें 'वत्सा' व 'वत्स' या शब्दात विशेषणरूपाने अन्वित होतात. म्हणून ही परिभाषा असल्यामुळें, 'पुमान् स्त्रिया' या सूत्रानें सांगितलेलें एकशेषरूपी कार्य 'ब्राह्मण' व 'ब्राह्मणी' या अप्रधानांचे ठिकाणीं होऊं शकत नाहीं आणि त्यामुळे 'ब्राह्मणीवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा च' यांचा 'ब्राह्मणवत्सौ' असा एकशेष होऊं शकत नाहीं. 'ब्राह्मणवत्सश्च ब्राह्मणवत्सा च' असें जर समासाचे अवयव असते तर 'ब्राह्मणवत्सौ' असा एकशेष होऊ शकला असता.)

तेन प्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वातिरिक्ताप्रधानस्त्रीत्वपुंस्त्वकृतविशेषस्यापि सत्त्वेन न दोषः ।

वरील उदाहरणांत केवळ ' प्रधान ' शब्दांत स्त्रीत्व व पुंस्त्व हा फरक नसून अप्रधान शब्दांत देखील तसा फरक असल्यामुळे, एकशेष होऊं शकत नाहीं व काहीं अडचण उपस्थित होत नाही.

स्पष्टा चेयं पुमान् स्त्रिया नपुंसकमनपुंसकेनेत्यनयोर्भाष्ये ॥ अन्तरङ्गोपजीव्यादपि प्रधानं प्रबलमिति हेतुमति चेत्यत्र भाष्यकैयटयोः ॥१०६॥

' पुमान् स्त्रिया ' १–२–६७ व 'नपुंसकमनपुंसकेन' १–२–६९ या सूत्रांवरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे व ' हेतुमति च ' ३–१–२६ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं व तसेच कैयटाने आपल्या वृत्तींत म्हटले आहे कीं अन्तरङ्गापेक्षा व तसेच उपजीव्यापेक्षां देखील प्रधान अधिक प्रबल असते. (' पाचयति ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेन ' या वाक्यात ' यज्ञदत्तेन' हा प्रयोज्यकर्ता आहे तो अन्तरङ्ग व उपजीव्य आहे, कारण पचनक्रिया त्याचे शिवाय होऊं शकत नाही व ती सर्वस्वी त्याच्यावर अवलंबून आहे तरी ' देवदत्त. ' हा प्रयोजककर्ता 'पाचयति' या णिजन्ताने उक्त असल्यामुळे प्रधान ठरतो व प्रयोज्यकर्ता अनुक्त असल्यामुळे, अन्तरङ्ग व उपजीव्य असून देखील, अप्रधान ठरतो. म्हणून प्रयोजककर्त्याला उक्तेकर्तरि प्रथमा होऊन प्रयोज्यकर्त्याला, ' गतिबुद्धि ' सू० ५४० हे नियामकसूत्र असल्यामुळें कर्मत्व न होता, अनुक्तेकर्तरितृतीया होते. ही परिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध आहे व तो लौकिकन्याय पुढें दिल्याप्रमाणे कैयटाने सांगितला आहे. 'यथा लोके बहुषु गच्छत्सु राजा गच्छतीति प्रधानं राजा व्यपदिश्यते । राज्ञश्च प्राधान्यं तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्तित्वादन्येषाम् ।)

परिभाषा १०७

ननु स्वस्रादित्वप्रयुक्तो मातृशब्दस्य ङीब्निषेधः परिच्छेत्तृवाचकमातृशब्देऽपि स्यादत आह—

' न षट्स्वस्रादिभ्य. ' सू० ३०८ या सूत्राने सांगितलेला ' ङीप् ' प्रत्ययाचा निषेध जसा जननीवाचक ' मातृ ' शब्दास लागतो तसाच तो निषेध ' परिच्छेत्ता ' –म्हणजे मोजणारा–या अर्थाच्या वाचक ' मातृ ' शब्दास देखील लागू पडण्याची आपत्ति येईल (व तो निषेध तशा ' मातृ ' शब्दास लागू पडल्यास ' ऋन्नेभ्यो ङीप्' सू० ३०६ या सूत्रान्वयें त्या शब्दाचे ' मात्री ' असे स्त्रीलिंगाचें इष्टरूप सिद्ध न होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसी ॥ १०७ ॥

" शब्दाच्या अवयवांपासून उत्पन्न होणाऱ्या यौगिक अर्थापेक्षां त्या पूर्ण शब्दा-हून उत्पन्न होणारा स्वतन्त्र रूढ अर्थ अधिक बलवान् असतो "

तेन शुद्धरूढस्य जननीवाचकस्यैव ग्रहणं न परिच्छेत्तृवाचकस्य ॥ योगजबोधे तदनालिङ्गितशुद्धरूढिज्ञोपस्थिति प्रतिबन्धिकेति व्युत्पत्तिरेव तद्बीजम । रथकाराधिकरणन्यायसिद्धोऽयमर्थः ॥

ही परिभाषा असल्यामुळे (' न षट्स्वस्रादिभ्य ' या सूत्रांतील ' स्वस्रा-दिभ्य. ' यांत अन्तर्भूत असलेल्या ' मातृ ' शब्दानें) ' जननी ' या केवळ रूढ अर्थाच्या वाचक ' मातृ ' शब्दाचें ग्रहण होत. ' परिच्छेत्ता ' या यौगिक अर्थाच्या वाचक ' मातृ ' शब्दाचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं, कारण अवयवांच्या अर्थापासून उत्पन्न होणाऱ्या अर्थाशीं ज्याचा कांहीं संबंध नाहीं—म्हणजे जो अवयवार्थाहून भिन्न अर्थ आहे–व जो संपूर्ण शब्दापासून स्वतंत्र उत्पन्न होणारा शुद्ध रूढ अर्थ आहे तो (शब्द उच्चारताक्षणींच) प्रथम मनांत येतो, व अवयवापासून उत्पन्न होणाऱ्या अर्थाचा बोध होऊं देण्यात तो प्रतिबंधक होतो–म्हणजे तो अवयवार्थाचा बोध होऊं देत नाहीं. (जननीवाचक ' मातृ ' शब्द ' मान पूजायाम ' या धातूस ' तृच् ' प्रत्यय होऊन व नकाराचा लोप होऊन सिद्ध होतो 'मातृ' म्हणजे मोजणारा हा शब्द 'मा माने' या धातूस ' तृच्' प्रत्यय लागून सिद्ध होतो. जननीवाचक ' मातृ' शब्द यातील अव-यवांच्या अर्थाचा बोध करणारा नसून लोकांत रूढ असलेल्या ' जननी ' या अर्थाचा वाचक आहे ' मातृ ' हा मोजणारा या अर्थाचा वाचक शब्द त्यातील अवयवाच्या अर्थाचा बोधक शब्द आहे—म्हणजे ' मा ' म्हणजे मोजणें व ' तृच्' म्हणजे करणारा या प्रत्ययप्रकृतींच्या यौगिक अर्थाचा बोधक शब्द आहे ' मातृ ' हा शब्द उच्चारल्यास 'जननी' या रूढ अर्थाचाच एकदम बोध होतो, मोजणारा हा अर्थ मनांत येत नाहीं. म्हणून ' न षट्स्वस्रादिभ्य.' या सूत्रांत सांगितलेला निषेध ' मातृ ' या जननीवाचक रूढ अर्थ सांगणाऱ्या शब्दासच लागू पडतो, मोजणारा असा यौगिक अर्थ सांग-णाऱ्या ' मातृ ' शब्दास तो निषेध लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे त्या शब्दाला स्त्री-वाचक ' ङीप् ' प्रत्यय होऊन त्याचें ' मात्री ' असें स्त्रीलिंगाचें रूप होतें. ' योगा-द्रूढिर्बलीयसी ' या लौकिक) न्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व रथाधिकरणन्यायान्वयें ही परिभाषा सिद्ध होते (' वर्षासु रथकार आदधीत ' अशी श्रुति आहे व तिचा अर्थ असा आहे कीं वर्षाऋतूंत रथकारानें अग्न्याधान करावें. येथें हा प्रश्न उपस्थित होतो कीं ' रथकार ' या शब्दाचा कोणता अर्थ घ्यावा. ' रथं करो-तीति रथकारः '–म्हणजे रथ करणारा असा या शब्दाचा यौगिक अर्थ आहे व 'रथ-कार ' शब्दानें रथ करणाऱ्या त्रैवर्णिक पुरुषाचें ग्रहण करावें असा पूर्वपक्ष आहे परंतु ' रथकार ' या शब्दाचा रूढ अर्थ, याज्ञवल्क्य स्मृतींत सांगितल्याप्रमाणें, माहि-ष्यापासून करणीचे ठायीं उत्पन्न होणारा पुरुष असा आहे. क्षत्रियापासून वैश्य-

स्त्रियेचे ठिकाणीं उत्पन्न होणाऱ्या पुरुषास ' माहिष्य ' म्हणतात, व वैश्यापासून शूद्र-स्त्रियेचे ठिकाणी उत्पन्न होणाऱ्या मुलीस ' करणी ' म्हणतात, व अशा माहिष्यापासून करणीचे ठिकाणीं उत्पन्न होणारा पुरुष ' रथकार ' होय म्हणून सिद्धान्तपक्ष असा आहे की वरील श्रुतींत पठित असलेल्या ' रथकार ' शब्दाने रथ करणाऱ्या त्रैवर्णिक पुरुषाचे ग्रहण न होतां रूढार्थवाचक रथकाराचेच ग्रहण होतें माधवकृत जैमिनीयन्यायमालाविस्तर या ग्रन्थात या न्यायाचे स्पष्टीकरण केले आहे व तेथे असे म्हटले आहे कीं ' आधाने श्रूयते । वर्षासु रथकार आदधीत इति । तत्र रथं करोति इति व्युत्पत्त्या त्रैवार्णिको रथकार. इति चेत् । मैवम् । सङ्कीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैश्यायां क्षत्रियादुत्पन्नो माहिष्यः । शूद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहिष्यादुत्पन्नो रथकार· । तथाच याज्ञवल्क्यः—माहिष्येण करण्यां तु रथकार प्रजायते '– पहा आनंदाश्रम सीरीज् पान ३१०. याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे)

कश्चित्तु दीधीवेवीटामित्यत्रानया परिभाषया दीधीङ्वेवीङोरेव ग्रहणं न दीङ्धीङ्वेञ्वीनामिति । नन्न । तथा सति दीवेधीवीटामित्येव वदेदित्यन्ये ॥ १०७ ॥

एक वैयाकरण (प्रकृतपरिभाषेचा भिन्न रीतीने अर्थ करून–म्हणजे जेथे समुदायाचे ग्रहण होऊं शकते तेथे अवयवांचे ग्रहण न करिता समुदायाचे ग्रहण करावें असा अर्थ करून–) असे म्हणतो की, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें ' दीधीवेवीटाम्' सू २१९० या सूत्राने 'दीधीङ्' व 'वेवीङ्' या (समुदायात्मक) धातूंचेच ग्रहण होऊं शकते, ' दी, धी, वे 'व'वी' या (अवयवात्मक) धातूंचे ग्रहण करिता येत नाहीं. इतर वैयाकरण म्हणतात कीं हे वरील म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण पाणिनीला जर वर दिलेल्या चार धातूंचे सूत्रात ग्रहण करणे अभिप्रेत असते तर (संदेह उत्पन्न न व्हावा म्हणून) ' दीवेधीवीटाम् ' असें त्याने सूत्र केले असते

परिभाषा १०८

ननु वातायनार्थे गवाक्षेऽवङो वैकल्पिकत्वाद्गोक्ष इत्याद्यपि स्यादत आह—

(पदाच्या अन्तीं ' गो ' शब्द असल्यास व त्याच्या लगेच पुढे ' अच् ' आल्यास, ' गो ' यातील ओकारचे जागीं, ' अवङ् स्फोटायनस्य ' सू० ८८ या सूत्रानें) विकल्पेंकरून ' अवङ् ' असा आदेश होणें सांगितले असल्यामुळे, ज्याप्रमाणें वातायन–म्हणजे झरोका किंवा खिडकी–या अर्थाच्या वाचक ' गवाक्ष ' या

ठिकाणी जसा अवङादेश होतो त्याचप्रमाणे (पशुद्रव्यवाचक-म्हणजे गाईचा किंवा बैलाचा डोळा या अर्थाच्या वाचक-) 'गोक्ष' या शब्दाचे ठिकाणी देखील अवङादेश होण्याची आपत्ति येते. (कारण वरील दोन्ही उदाहरणात 'गो+अक्ष' याचाच संधि करणे आहे व दोन्ही स्थली 'गो' शब्द पदान्ती असून त्याच्या पुढे 'अ' हा अच् आहे म्हणून दोन्ही स्थली अवङादेश होऊन 'गवाक्ष' असे रूप होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.—

व्यवस्थितविभाषयापि कार्याणि क्रियन्ते ॥ १०८ ॥

' (सूत्रात एखादे कार्य विकल्पेकरून करावे असे सांगितले असल्यास) कोठे कोठे व्यवस्थितविभाषेने देखील ते कार्य केले जाते-म्हणजे लक्ष्यानुसार काही उदाहरणांत ते कार्य अवश्य केले जाते, काही उदाहरणात ते कार्य मुळीच केले जात नाही. व काही स्थली ते कार्य विकल्पेकरून केले जाते. '

(बालमनोरमेत 'अवङ् स्फोटायनस्य' या सूत्राच्या टीकेत 'क्वचित् प्रवर्तन्त्यश एव प्रवर्तते, क्वचित्तु न प्रवर्तन्त्यश एव क्वचिदुभयमित्येवं लक्ष्यानुसारेण व्यवस्थया प्रवृत्ता विभाषा व्यवस्थितविभाषा '—पहा द्वितीयावृत्ति पान ४०-असा 'व्यवस्थितविभाषा' या शब्दाची व्याख्या केली आहे ही परिभाषा असल्यामुळे, 'गवाक्ष' या स्थली नित्य अवङ् होतो 'गोक्ष' या स्थली अवङ् मुळीच होत नाही व 'एङः पदान्तादति' सू० ८६ या सूत्रान्वये संधि होऊन 'गोऽक्षः' असे रूप होते पण जेथे वातायन किंवा प्राण्यङ्ग हा अर्थ विवक्षित नाही तेथे विकल्पेकरून 'अवङ्' होऊन दोन्ही प्रकारची वैकल्पिक रूपे होतात पण येथे अशा तऱ्हेने विभाषेची व्यवस्था करण्यास कोणते साधन उपलब्ध आहे हा प्रश्न सहजच उपस्थित होतो व त्या प्रश्नाचे उत्तर म्हणून ग्रन्थकार पुढील पंक्ति सांगतात)

लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्था बोध्या ॥

लक्ष्याकडे-म्हणजे भाषेत जी रूपे शुद्ध मानली आहेत त्याच्याकडे-नजर देऊन अशी विभाषेची व्यवस्था केली जाते हे जाणावे. (अखिललक्ष्यैकचक्षुष्क पुरुष-म्हणजे लौकिकप्रयोगांत प्रचलित असलेली सर्व शब्दाची सर्व रूपे ज्याला पूर्णपणे अवगत आहेत असा भाष्यकारासारखा अलौकिक विद्वान सर्वज्ञ पुरुष-विभाषेची व्यवस्था लावून देऊ शकतो म्हणून भैरवीत असे म्हटले आहे की ' एतादृशव्यवस्थानिश्चयो लक्ष्यैकचक्षुष्क-साध्य इति भाष्यकारीयव्याख्यानतो निर्णयः कार्यः ' सारांश, ज्याच्या नजरेसमोर सर्व शुद्ध रूपे खेळत होती अशा सर्वज्ञ भाष्यकाराच्या व्याख्यानानुसारच विभाषेची व्यवस्था लावली जाते ' शाच्छोरन्यतरस्याम् ' ७-४-४१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनी व्यवस्थितविभाषेची उदाहरणे 'देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः । मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः' या कारिकेत दिली आहेत (१) 'नुदविदोन्दत्रा सू० ३०३८ या सूत्राने, 'त्रा' धातूस निष्ठा 'क्त' प्रत्यय लागला असता त्याचे जागी

विकल्पेकरून ' न ' असा आदेश होणे सांगितले आहे पण ' देवत्रात', भवत्रात: ' इत्यादि संज्ञावाचक शद्वांचे जागीं तकाराचा नकार मुळींच होत नाहीं. जेथे संज्ञा-विवक्षित नाही तशाच ठिकाणी ' त्राण, त्रात ' अशी वैकल्पिक रूपे होतात. (२) तसेच ' गॄ + अच् ' या स्थली ' मार्वेधातुकार्धधातुकयो ' सू० २१६८ या सूत्रानें ' गॄ ' यातील ऋकारास गुण होऊन ' गर् + अच् (अ) ' अशी स्थिति झाली असतां, ' अचि विभाषा ' सू० २५४१ या सूत्राने, अजादि प्रत्यय पुढे आल्यास, ' गॄ ' धातूच्या रकाराचे जागी विकल्पेकरून लकार होणे सांगितले आहे पण 'गळा' या प्राण्यङ्गवाचक ' गल ' शद्वांत रकाराचे जागीं लकार नित्य होतो, 'विष' या अर्थाच्या वाचक ' गर ' शद्वांत लकारादेश मुळींच होत नाहीं (३) 'विभाषा ग्रह' ' सू० २९०५ या सूत्राने ' ग्रह् ' धातूस ' ण ' व ' अच् ' प्रत्यय विकल्पेकरून होणे सांगितले आहे पण मत्स्यादि जलचर हा अर्थ वाच्य असल्यास, ' ग्रह् ' धातूस ' ण ' प्रत्ययच होतो, ' अच् ' प्रत्यय होत नाहीं, व ' अत उपधाया. ' सू० २२८२ या सूत्राने उपधावृद्धि होऊन ' ग्राह. ' असेंच रूप होते. पण सूर्यचन्द्रादि वाच्य असल्यास, ' ग्रह् ' धातूस केवळ ' अच् ' प्रत्यय हातो, ' ण ' प्रत्यय होत नाही, व ' ग्रह. ' असेच रूप होते. (४) ' लक्षणहेत्वो क्रियाया. ' सू० ३१०३ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानीं ' सदादयश्च बहुलम्' असे वार्तिक पठित केले आहे व त्यामुळे ' सत् '–म्हणजे शतृशानच्–विकल्पेंकरून होतो पण ' इति ' हे पद पुढे आल्यास, लटाचे जागीं शतृशानच् मुळींच होत नाहीं. म्हणून ' हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावति ' असाच प्रयोग होतो ' लट: शतृशानचौ ' सू० ३१०० या सूत्रांत भाष्यकारानीं ' नन्वोर्विभाषा ' या पूर्वसूत्रातून ' विभाषा ' या पदाची अनुवृत्ति केली आहे व ' लट. शातृशानचौ ' या सूत्रात ' अप्रथमासमानाधिकरणे ' हे पद असणे आवश्यक आहे कीं काय असा प्रश्न उपस्थित करून त्याचे असे उत्तर दिले आहे की ' वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । नित्यार्थम् । अप्रथमासमानाधिकरणे नित्यौ शतृशानचौ यथा स्याताम् । क्व तर्हिदानीं विभाषा । प्रथमासमानाधिकरणे पचन् पचतीति पचमान पचते इति ' (५) ' गन्नाक्ष. ' या उदाहरणासबंधाने पूर्वी विवेचन केलेच आहे व ' अवङ् स्फोटायनस्य ' या सूत्रांत सांगितलेल्या विभाषेची भाष्यकारानीं कशी व्यवस्था लावली हे सांगितलेच आहे (६) ' शो तनूकरणे ' या धातूस निष्ठा क्तप्रत्यय लावला असतां, ' आदेच उपदेशेऽशिति ' सू० २३७० या सूत्राने ओकाराचे आत्व होऊन ' शा+क्त' अशी स्थिति झाली असतां, ' शाच्छोरन्यतरस्याम् ' सू० ३०७५ या सूत्राने ' आ ' चे जागी विकल्पेकरून इकारादेश होणे सांगितले आहे. परतु ' व्रत ' हा अर्थ विवक्षित असल्यास, तशा ठिकाणी आकाराचे जागी नित्य इकार होतो. त्यामुळे ' संशितं व्रतम्, संशितो ब्राह्मण., संशितव्रत: ' अशी रूपे सिद्ध होतात, या ठिकाणीं विकल्पेकरून आत्व होत नाही. म्हणूनच ' श्यतेरित्व व्रते नित्यम् ' असे वचन पठित

केले आहे. सारांश या विवेचनावरून कारिकेत सांगितलेल्या सहा उदाहरणांत भाष्यकारांनीं विभाषेची व्यवस्था कशी लावली आहे हे स्पष्ट होईल व ही व्यवस्थितविभाषा भाष्यकारांनी इष्टरूपसिद्धि करितांच केली आहे हे उघड आहे)

शाच्छोरन्यतरस्यामिति सूत्रे लटः शतृक्रियादिसूत्रेषु च भाष्ये स्पष्टा ॥ १०८ ॥

' शाच्छोरन्यतरस्याम् ' ७-४-४१ व ' लटः शतृशानचौ ' ३-२-१२४ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे

परिभाषा १०९

विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायान् ॥ १०९ ॥

" जेथे एखादे सूत्र विधिपर व तसेंच नियमपर लावता येत असेल तर ते सूत्र विधिपर लावणे हा बलवत्तर पक्ष आहे–म्हणजे जेथे शक्य असेल तेथे सूत्र नियामक न मानता विधायक मानून तशा रीतीने त्या सूत्राचा अर्थ करणे हा योग्य पक्ष आहे "

(' विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति गीयते ॥' अशी विधि नियम, व परिसंख्या यांची मीमांसकांनीं व्याख्या केली आहे. व्याकरणशास्त्रांत ' नियम ' शब्दानें ' तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या ' अशी जी परिसंख्या सांगितली आहे तिचेंच ग्रहण केलें जातें मीमांसकांच्या मतें परिसंख्या दोषत्रयदुष्ट आहे—म्हणजे परिसंख्या मानल्यानें तीन दोष उद्भवतात–आणि म्हणून शक्य असल्यास, कोणतेंहि श्रुतिवचन किंवा स्मृतिवचन परिसंख्यावचन मानू नये. ' श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् । प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा ॥' असे परिसंख्येंत तीन दोष सांगून, मीमांसक ' पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ' हें परिसंख्येचें उदाहरण देतात व त्या उदाहरणांत खालीं सांगितल्याप्रमाणें तीन दोष दाखवितात – श्रुतस्य पञ्चनखभक्षणस्य हानात्, अश्रुतापञ्चनखभक्षणनिवृत्तेः कल्पनात्, प्राप्तस्य चापञ्चनखभक्षणबाधनात् इति । अस्मिंश्च दोषत्रये दोषद्वयं शब्दनिष्ठम् । प्राप्तबाधस्त्वर्थनिष्ठ इतिदिक् ।' पहा अर्थसंग्रह विद्याविलास प्रेस काशीमध्ये छापलेली प्रत पान १५३ व १५४ एखादें सूत्र नियमपर मानल्यास, त्या सूत्रांत वर दिलेले तीन दोष उत्पन्न होत असल्यामुळे तें सूत्र नियमपर न मानता विधिपर मानणें योग्य आहे हें आतां ग्रन्थकार पुढील पङ्क्तींत सांगतात)

नियमे ह्यश्रुतायाः अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनं श्रुतानुवाददोषश्चेति लाघवाद्विधिरेवेति बोध्यम् ॥ यस्य हल इत्यत्र इजादेः सनुम इत्यादौ च भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १०९ ॥

सूत्र नियमपर मानल्यास सूत्रांतील शब्दानीं जो अर्थ सांगितला नाही पण (सूत्र करण्याच्या उद्देशाकडे लक्ष दिले असतां) शब्दसामर्थ्याने जो अन्यनिवृत्तिपर अर्थ निघतो तशा अर्थाची कल्पना करणे, व तसेच पूर्वी सांगितलेल्या विधिसूत्राचा अनुवाद करणे असे दोष उत्पन्न होतात म्हणून (हे दोष टाळण्याकरितां) सूत्र विधिपर मानणे यात लाघव आहे. (एखाद्या सूत्राचा नियमपर अर्थ केल्यास (१) त्या सूत्रांत उच्चारलेल्या शब्दांचा जो वास्तविक अर्थ होतो त्याचा परित्याग करावा लागतो (२) सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दानीं जो निषेधात्मक अर्थ सांगितला नाही त्या अर्थाची कल्पना करावी लागते (३) व पूर्वी पठित असलेल्या विधिसूत्राचा नियमसूत्रात अनुवाद करून विधिसूत्राने प्राप्त होणाऱ्या कार्याचा बाध करावा लागतो. साराश श्रुतहानि अश्रुतकल्पना व प्राप्तबाध असे तीन दोष, सूत्र नियमपर मानल्याने, उत्पन्न होत असल्यामुळे, सूत्र नियमपर न मानता विधिपर मानणे हे योग्य आहे, व वरील मीमासान्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे आणि म्हणून ती युक्तिसिद्ध समजावी.) ' यस्य हल. ' ६–४–४९ व ' इजादे. सनुमः ' ८–४–३२ इत्यादि सूत्रांवरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे (' हेतौ ' सू० ५६८ या सूत्रातील ' हेतु ' शब्दाचा लोकात रूढ असलेला अर्थ–म्हणजे कारण, किंवा निमित्त, किवा प्रयोजन–केल्यास ते सूत्र विधिपर ठरते, व त्या सूत्राचा अर्थ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् ' असा होतो; पण ' हेतु ' शब्दाच्या लौकिकार्थाचे ग्रहण न करिता, ' तत्प्रयोजको हेतुश्च ' सू० २५७५ या सूत्रान्वये होणारा कृत्रिम अर्थ केल्यास–म्हणजे प्रयोजक कर्ता असा अर्थ केल्यास–' हेतौ ' या सूत्राचा असा नियमपर अर्थ होईल की, हेतुवाचक शब्दाहून जर तृतीया करणे असेल तर णिजन्तप्रकृतीच्या प्रयोजकाहूनच ती तृतीया करावी. प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे सूत्राचा विधिपर अर्थ करणे संभवत असतांना नियमपर अर्थ करणें योग्य नसल्यामुळें, ' हेतौ ' या सूत्राचा, वर सांगितल्याप्रमाणे, नियमपर अर्थ न करितां विधिपर अर्थ करणेच श्रेयस्कर आहे. नियमपर अर्थ केल्यास अनिष्टापत्ति येईल हे उघड आहे. ' यस्य हल. ' या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानीं असा प्रश्न उपस्थित केला आहे कीं, हे सूत्र अतो लोप. ' या सूत्रानंतर पठित केलें असल्यामुळें, त्या सूत्राचे ' यस्य हलः ' हे सूत्र नियामक सूत्र मानावे किंवा स्वतंत्र विधायक सूत्र मानावे? 'यस्यः हल' हे नियामकसूत्र मानल्यास, त्याचा असा अर्थ होईल कीं यकारापुढील अकाराचा ' अतो लोप. ' या सूत्राने पावलेला लोप तेव्हाच करावा कीं जेव्हा तो यकार हलापुढे आहे. पण त्या सूत्राचा असा नियमपर अर्थ केल्यास, 'लोलूयिता, योयूयिता' इत्यादि स्थली, यकार हलापुढे नसून उकारापुढे असल्यामुळें, अकाराचा लोप होणार नाहीं व 'लोलूयेता, योयूयेता' इत्यादि अनिष्ट रूपे सिद्ध होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरिता भाष्यकारांनी ' यस्य हलः ' या सूत्रावरील भाष्यांत प्रकृतपरिभाषा पठित केली आहे व म्हटले आहे की, जेथे सूत्राचा विधिपर अर्थ होऊं शकतो तेथे त्याचा नियमपर अर्थ करूं नये, व असे म्हणून भाष्यकारांनीं

'यस्य हल' हे स्वतंत्र विधायक सूत्र मानले आहे, व 'यस्य हल.' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'य' ने 'य्' व 'अ' या संघाताचे ग्रहण करून 'आदेः परस्य' या सूत्राने केवळ यकाराचा लोप केला आहे, व 'अतो लोपः' सू० २३०८ या सूत्राने अकाराचा लोप करून इष्ट रूपाची सिद्धि केली आहे.)

परिभाषा ११०

ननु आशंसायां भूतवच्चेत्यनेन लुङ् इव लङ्लिटोरप्यतिदेशः स्यादत आह—

'आशंसायां भूतवच्च' सू० २७०० या सूत्रात, उच्चारलेल्या अर्थाचे अभिधान करणे असल्यास—म्हणजे जी इष्ट वस्तु अजून प्राप्त झाली नाही ती पुढे प्राप्त व्हावी अशी इच्छा प्रदर्शित करणे असल्यास—भूतकाल वाचक प्रत्यय देखील लावावा असे सांगितले असल्यामुळे, जसा लुङ्चा अतिदेश होतो तसाच लङ् व लिट्चा अतिदेश होण्याची आपत्ति येते. (कारण 'भूते' या अधिकारात लुङ् लङ् व लिट् हे तिन्ही लकार पठित आहेत व त्या अर्थी 'भूतवत्' या अतिदेशात भूतकालाचे प्रत्यय देखील विकल्पेकरून लावावे असे सांगितले आहे त्याअर्थी वरील तिन्ही लकार भूतकालवाचक असल्यामुळे, तीन्ही लकाराचा विकल्पेकरून प्रयोग करता येईल व त्यामुळे 'देवश्चेत् वर्षिष्यति' या अर्थामध्ये जसा 'देवश्चेदवर्षीत्' असा लुङाचा प्रयोग करता येतो त्याचप्रमाणे 'देवश्चेदवर्षत्' व 'देवश्चेद्ववर्ष' असा लङाचा व लिटाचा देखील प्रयोग करता येईल. तसा प्रयोग होण्याची आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात—

सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः ॥ ११० ॥

"सूत्रात सामान्यार्थवाचक शब्दाचा उच्चार करून अतिदेशाने कार्य करणे सांगितले असल्यास, तशा सामान्य अतिदेशाने विशेषाचा—म्हणजे विशेष धर्माचा—अतिदेश होत नसतो."

('अतिदेशो नाम इतरधर्मस्य इतरस्मिन् प्रयोगाय आदेशः' किंवा 'अन्यत्रैव प्रणीतायाः कृत्स्नाया धर्मसंहतेः। अन्यत्र कार्यतः प्राप्तिरतिदेशः स उच्यते॥' अशी मीमांसकांनी अतिदेशाची व्याख्या केली आहे, व अतिदेश बहुधा शब्दास इवार्थक 'वति' प्रत्यय लावून सांगितला जातो; जसे, 'इष्वदिक, स्थानिवदादेश, भूतवत्' इत्यादि. 'आशंसायां भूतवच्च' या सूत्रात सामान्यभूतकालवाचक 'भूत' या शब्दाचा उच्चार करून अतिदेश सांगितला आहे 'लुङ्' सू० २२१८ या सूत्राने होणारा लुङ् लकारच सामान्यभूतकालाचा वाचक आहे लङ् व लिट् हे लकार सामान्यभूतकालाचे वाचक

नसून विशेषभूतकालाचे वाचक आहेत. ' अनद्यतने लङ् ' सू० २२०५ या सूत्रान्वयें लङ् हा ' अनद्यतन ' अशा विशेषभूतकालाचा वाचक असून, ' परोक्षे लिट् ' सू० २१७१ या सूत्राने होणारा लिट् ' अनद्यतन परोक्ष ' अशा विशेषभूतकालाचा वाचक आहे म्हणून प्रकृतस्थली सामान्यभूतकालवाचक 'भूत' असा शब्द उच्चारून भूतवच्च' असा सामान्यातिदेश केला असल्यामुळे, त्या अतिदेशाने, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, लङाचा व लिटाचा प्रयोग करितां येत नाहीं, केवळ सामान्यभूतकालवाचक लिङाचाच प्रयोग करितां येतो, आणि त्यामुळे ' देवश्चेदवर्षत् ' किंवा ' देवश्चेद्ववर्ष ' असे प्रयोग ' देवश्चेद्वर्षिष्यति ' या अर्थामध्ये करिता येत नाहीत)

सामान्योपस्थितिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभावोऽस्या बीजम् । तेनानद्यतनभूतरूपे विशेषे विहितयोस्तयोर्नातिदेशः ।

(सामान्यार्थवाचक शब्द उच्चारला असता, त्या शब्दापासून उत्पन्न होणाऱ्या सामान्यार्थाचा बोध होतेवेळी, विशेष अर्थाचा बोध होण्याचे साधन नियमेकरुन— म्हणजे नेहमी—विद्यमान असतेच असे नाहीं (व त्यामुळें तसा सामान्यार्थवाचक शद्ब कानी पडला असतां विशेषार्थाचा बोध होऊं शकत नाही. तुम्हास भेटण्याकरिता बाहेर कोणी आला आहे असे नोकरानं सांगितल्यास. कोणी तरी मनुष्य भेटीस आला आहे असा बोध होतो, पण तो गृहस्थ कोण आहे व तो ब्राह्मण आहे कीं इतर जातीचा आहे इत्यादि विशेष अर्थाचा बोध होत नाही अमुक वेळी अमुक गृहस्थ भेटीस येणार आहे असे जर पूर्वी ठरले असेल तरच तो विशेष गृहस्थ भेटीस आला असावा असा बोध होऊं शकतो पण बहुधा सामान्यार्थवाचक शब्द उच्चारला असतां विशेष अर्थाचा बोध होऊं शकत नाहीं, आणि कोणताहि शब्द उच्चारला असतां त्या शद्बापासून उत्पन्न होणाऱ्या ज्या अर्थाचा सर्वांस प्रथम बोध होतो तोच त्या शब्दाचा अर्थ समजला पाहिजे) आणि याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे (व ती युक्तिसिद्ध आहे) आणि ही परिभाषा असल्यामुळे, 'अनद्यतन भूत' या विशेष अर्थामध्ये होणाऱ्या लङ् व लिट् या लकारांचा (' भूतवच्च ' असा सामान्य अतिदेश असल्यामुळे, प्रकृतस्थली) अतिदेश करिता येत नाही

इयमनित्या न ल्यपीति लिङ्गात् । तेन स्थानिवत्सूत्रेण विशेषातिदेशोऽपि ॥ स्पष्टं चैतत्सर्वं स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये ॥ ११० ॥

प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे याचे ' न ल्यपि ' सू० ३३३५ हे सूत्र ज्ञापक आहे. (हलादि आर्धधातुक कित् किंवा ङित् प्रत्यय पुढे असल्यास, ' घुमास्था ' सू० २४६२ या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या धातूंच्या अकाराचे जागी ईकार होतो असे त्या सूत्रात सांगितले आहे तशा धातूच्या पुढे ' ल्यप् ' प्रत्यय आल्यास त्या धातूंच्या अकाराचे जागी ईकार होऊं नये म्हणून ' न ल्यपि ' हे निषेधसूत्र केले आहे. पण ' ल्यप् ' हा प्रत्यय तर कित् नाहीं आणि त्यामुळे, ल्यप् प्रत्यय पुढे आल्यास अका-

राचे जागीं ईकार होत नाहीं असे सांगणारें ' न ल्यपि ' हे निषेधसूत्र करण्याचा काहीच गरज नव्हती. ल्यप् जर कित असता तरच, ' प्रासम्येव निषेधः ' या न्यायान्वये तसें सूत्र करणें आवश्यक झालें असतें हे खरें की ' समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ' सू० ३३३२ या सूत्राने जेव्हा ' क्त्वा ' चे जागीं ल्यप् होतो तेव्हा ' स्थानिवदादेशः ' सू० ४९ या सूत्रान्वये, ' ल्यप् ' हा ' क्त्वा ' च आहे असे मानता येतें पण प्रकृत परिभाषेप्रमाणें ' स्थानिवदादेशः ' अशा सामान्य अतिदेशानें, क्त्वा चे ठिकाणीं जो कित्वरूपी विशेष धर्म आहे त्या विशेष धर्माचा ल्यपाचे ठिकाणीं अतिदेश करतां येत नाहीं—म्हणजे ल्यपला कित् मानतां येत नाहीं. कित्व हा ' क्त्वा ' चा सामान्यधर्म असता—म्हणजे प्रत्येक ' क्त्वा ' व्यक्तीचे ठायीं जर कित्व धर्म राहत असता—तर प्रकृत परिभाषेप्रमाणें कित्वाचा अतिदेश ल्यपाचे ठिकाणीं होऊं शकला असता. परंतु ' न क्त्वा सेट् ' सू० ३३२२ हे सूत्र असे सांगतें कीं ' सेट् '—म्हणजे इडागम-सहित—' क्त्वा ' कित् नसतो. या सूत्रावरून हे स्पष्ट होतें कीं प्रत्येक ' क्त्वा ' कित् असतो असें काहीं नाहीं. अनिट् ' क्त्वा ' कित् असतो पण सेट् ' क्त्वा ' कित् नसतो. सारांश कित्व हा धर्म प्रत्येक ' क्त्वा ' व्यक्तीचे ठायीं राहत नस-ल्यामुळे, त्याला ' क्त्वा ' चा सामान्यधर्म मानता येत नाहीं. विशेष ' क्त्वा ' व्यक्तीचे ठिकाणीं राहणारा तो धर्म असल्यामुळे तो विशेषधर्म ठरतो, व अशा विशेष धर्माचा अतिदेश, ' स्थानिवदादेश ' या सामान्यातिदेशविधायकसूत्रानें प्रकृतपरिभा-षेप्रमाणे, ल्यपाचे ठिकाणीं करता येत नाहीं. मग ' न ल्यपि ' हे निषेधसूत्र पाणि-नीनें कशास केलें ? पण तें सूत्र मुद्दाम केलें असल्यामुळे, हे सिद्ध होतें कीं प्रकृतप-रिभाषा अनित्य आहे—म्हणजे कोठें कोठें सामान्यातिदेशविधायकसूत्रानें विशेष धर्माचा देखील अतिदेश होत असतो, व ' क्त्वा ' च्या कित्व या विशेषधर्माचा ल्यपाचे जागीं अतिदेश झाल्यास इष्ट रूपें सिद्ध होणार नाहींत म्हणून पाणिनीला ' न ल्यपि ' हे निषेधसूत्र मुद्दाम करावें लागलें व अशा रीतीनें तें सूत्र प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक ठरतें) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळे, ' स्थानिवदादेशः ' या (सामान्यातिदेशविधायक) सूत्रान्वये विशेष धर्माचा देखील अतिदेश होत असतो ' स्थानिवदादेशः ' या सूत्रावरील भाष्यांत हे सर्व स्पष्टपणें सांगितलें आहे)

परिभाषा १११

ननु तित्स्वरितमिति स्वरितत्वं किरतीत्यादावपि स्यादत आह—

' तित्स्वरितम् ' सू० ३७२९ या सूत्रान्वये ' किरति ' इत्यादि स्थलीं स्वरि-तत्व होण्याची आपत्ति येईल. (' कृ+श+ति ' अशा स्थलीं, ' ऋत इद्धातोः ' सू० २३९० या सूत्रानें ' कृ ' धातूंतील ऋकाराचे जागीं ' इत् '—म्हणजे इ—असा आदेश

होतो व ' उरण्रपर. सू० ७० या सूत्राने इकारापुढे रकार होऊन ' किर्+अ+ति= किरति ' असे रूप होते. 'तित्स्वरितम् ' या सूत्राचा, ज्यांत तकार इत् आहे अशा वर्णाचा इतर वर्णाचे जागीं आदेश झाला असता तो अच्रूपी वर्ण स्वरित होतो, असा अर्थ केल्यास, ' कॄ ' यातील ऋकाराचे जागीं तकार आहे इत् ज्यांत असा ' इत्=इ ' आदेश झाला असल्यामुळे, ' कि ' यांतील इकार स्वरित होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणम् ॥ १११ ॥

" सूत्रात जर एखादा असा शब्द उच्चारला असेल कीं जो प्रत्ययाचा व तसेच प्रत्ययभिन्नाचा वाचक आहे तर तशा ठिकाणी त्या शब्दाने प्रत्ययाचेच ग्रहण केले जाते. "

(' कॄ ' यांतील ऋकाराचे जागी ' इत् ' हा आदेश झाला आहे, प्रत्यय झाला नाहीं ' तित्स्वरितम् ' या सूत्रात असलेल्या, 'तित्' या पदाने, प्रकृतपरिभाषे-प्रमाणे, तकार आहे इत् ज्यात अशा प्रत्ययाचेच ग्रहण होते, आदेशाचे ग्रहण होत नाहीं. म्हणून प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ' किरति ' या स्थलीं ' कि ' यातील इकारास स्वरितत्व होत नाही.)

इयं चाङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये पठिता। वर्णग्रहणे च न प्रवर्तते इति तत्रैव कैयटे स्पष्टम्।

' अङ्गस्य ' ६-४-१ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा (वचनरूपानें) पठित केली आहे (व त्यामुळें ती वाचनिकी समजावी.) आणि त्या भाष्याच्या वृत्तींत कैयटाने असे स्पष्ट म्हटले आहे कीं जेथें सूत्रात वर्णाचे ग्रहण केले असेल तेथे ही परि-भाषा लागू पडत नाही (जसे, ' इको यणचि ' या सूत्रात ' इकः ' हे पद उच्चा-रले आहे व ते द इक्प्रत्याहारांतील वर्णाचे-म्हणजे इ, उ, ऋ, ऌ या वर्णांचे-वाचक आहे. म्हणून ' इक. ' याचे जागी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही. ती परि-भाषा लावल्यास, ' इको यणचि' या सूत्राचा असा अनिष्ट अर्थ होईल कीं इक्प्रत्या-हारातील प्रत्ययरूपी वर्णापुढे अच् आल्यास तशा वर्णाचे जागी यणादेश करावा, व असा त्या सूत्राचा अर्थ केल्यास, ' अस्य=विष्णोः अपत्यम् इ., एः अयनम् ययनम् ' अशा स्थलींच यणादेश होईल; कारण ' अ ' या प्रातिपदिकास ' अत इञ् ' सू० १०९५ या सूत्रान्वयें अपत्यार्थीं इञ् प्रत्यय लावला असतां, ' यस्येति च ' सू० ३११ या सूत्राने अकाराचा लोप होऊन, ' इ ' हा प्रत्ययच शिलक राहतो व तशा प्रत्यय-रूपी वर्णापुढें ' अयनम् ' यांतील अकार आला असल्यामुळे, ' इ+अयनम्=ययनम् ' असे यणादेश होऊन रूप होईल. पण ' दधि+अत्र ' किंवा ' मधु+अत्र ' या स्थलीं अन्त्य इकार व उकार प्रत्ययरूपी वर्ण नसल्यामुळे यणादेश होणार नाहीं व ' दध्यत्र, मध्वत्र ' अशीं इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहीत. तसेच ' आद्गुणः ' सू० ६९ या

सूत्राचा, प्रत्ययरूपी अवर्णापुढे अच् आल्यास गुणरूपी एकादेश होतो असा अर्थ केल्यास, 'उपेन्द्रः, रमेशः' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. त्याचप्रमाणे 'अस्य च्वौ' सू० २११८ या सूत्राचा, प्रत्ययरूपी अकारापुढे च्वि प्रत्यय आल्यास त्या अकाराचे जागी ईकार होतो असा अर्थ केल्यास, 'शुक्लीभवति कृष्णीभवति' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊ शकणार नाहीत. म्हणूनच कैयटाने म्हटले आहे की 'वर्णग्रहणे त्वेषा न प्रवर्तते.')

अत एव सनाशंसभिक्ष उः वले इत्यत्र सन्वल्योः प्रत्यययोर्ग्रहणम् ॥

ही परिभाषा असल्यामुळेच 'सनाशंसभिक्ष उः' सू० ३१४८ व तसेच 'वले' सू० १०४० या सूत्रातील 'सन्' व 'वल्' या शब्दांनी 'सन्' व 'वल्' प्रत्ययाचेच ग्रहण होते. ('षण संभक्तौ' किंवा 'षणु दाने' व 'वल संवरणे' या धातूंचे ग्रहण होत नाही)

परे तु तित्स्वरितमिति सूत्रे एषा परिभाषा लक्ष्यसंस्कारार्थं भाष्ये क्वापि नाश्रितेति कैयटेनोक्तम् । अङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानार्थैषा भाष्य एकदेशिनोक्ता । अत एव तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिककृतोक्तम् ॥ उक्तसूत्रयोर्व्याख्यानात्प्रत्यययोरेव ग्रहणमित्याहुः ॥ ११३ ॥

इतर वैयाकरणाचे असे म्हणणे आहे की (– व 'परे तु' या शब्दांनी ही पंक्ति सुरु केली असल्यामुळे, हेच ग्रन्थकाराचे मत आहे असे समजावे–) 'तित्स्वरितम्' ६-१-१८५ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेंत कैयटाने असे म्हटले आहे की भाष्यकारांनीं प्रकृतपरिभाषेचा इष्ट रूपे सिद्ध करण्याकरिता कोठेहि उपयोग केला नाही (आणि म्हणून जिचा इष्ट रूपे सिद्ध करण्याच कामी मुळीच उपयोग होऊ शकत नाही अशी ही निरुपयोगी परिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाही असे ते वैयाकरण म्हणतात. हें खरे की) 'अङ्गस्य' ६-४-१ या सूत्रावरील भाष्यात ही परिभाषा सांगितली आहे, पण 'अङ्गस्य' या सूत्राचे कसे तरी प्रत्याख्यान करण्याकरिता, एकदेशीनें ती पठित केली आहे. (त्या भाष्यांत एकदेशीने असे म्हटले आहे की 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य'–प० १४–व प्रकृतपरिभाषा या दोन परिभाषांनी सर्व काम भागू शकत असल्यामुळे, 'अङ्गस्य' हे सूत्र असण्याची कांहीं गरज नाही पण सिद्धान्तपक्ष असा आहे की 'अङ्गस्य' या सूत्राचे प्रत्याख्यान केल्यास, 'निस्तम , दुस्तम्' इत्यादि अनेक इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकणार नाहींत, म्हणून 'अङ्गस्य' या सूत्राचे प्रत्याख्यान करणे योग्य नाही व ते सूत्र असणे आवश्यक आहे. साराश सिद्धान्तीने प्रकृतपरिभाषा पठित केली नसल्यामुळे व ती मानल्याने इष्ट रूप सिद्ध करण्यात कोणतीहि मदत होत नसल्यामुळे ती मानण्याची काहींच गरज नाहीं. आणि सिद्धान्त पक्षाप्रमाणे) ही परिभाषा नसल्यामुळेंच, 'तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम्' असे वार्तिक

वार्तिककाराने पठित केले आहे (जर ही परिभाषा वार्तिककारास मान्य असती तर त्याला वरील वार्तिक करण्याची कांहीच गरज नव्हती, कारण प्रकृतपरिभाषेनें ' तित्स्वरितम् ' या सूत्रातील 'तित्' या पदाने, ज्यांत तकार इत् आहे अशा प्रत्ययांचेच–म्हणजे यत्, तव्यत् इत्यादि तित् प्रत्ययाचेच–ग्रहण झाले असते.ही परिभाषा न मानल्यास, ' सनाशंसभिक्ष उः ' व ' वले ' इत्यादि सूत्रांतील ' सन् ' व 'वल' या शब्दांनीं ' सन् ' व ' वल ' या प्रत्ययाचे ग्रहण न होता ' सन ' व ' वल् ' या धातूंचे ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल—असे कोणी म्हटल्यास ग्रन्थकार म्हणतात कीं) वरील दोन सूत्रांत व्याख्यानाच्या आधारे ' सन् ' व ' वल या प्रत्ययाचेच ग्रहण करता येते. (भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानाचा आश्रय केल्यास,' सन्' व ' वल ' हे वरील दोन सूत्रांत प्रत्ययांचेच वाचक आहेत असे स्पष्टपणे कळूं शकत असल्यामुळे व अशा रीतीनें व्याख्यानाने काम भागूं शकत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं. दुसरे असे की ' अपृक्त एकाल् प्रत्ययः ' सू० २५० या सूत्रांत पाणिनीने ' प्रत्यय ' या शब्दाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्याला देखील ही परिभाषा मान्य नव्हती हे उघड आहे. त्याला ही परिभाषा मान्य असती तर त्याने ' एकाल् अपृक्तः ' एवढेच सूत्र केले असतें व प्रकृतपरिभाषान्वये, ' एकाल् ' या पदानें एकाल् प्रत्ययाचेच ग्रहण झालें असतें सारांश ही परिभाषा सूत्रकारास व वार्तिककारास मान्य नसल्यामुळें, व भाष्यकारांनीं इष्ट रूपे सिद्ध करण्यात तिचा कोठेंहि उपयोग केला नसल्यामुळें–म्हणजे ही परिभाषा न मानल्यास अमुक इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहींत असे कोठेंहि म्हटले नसल्यामुळे—आणि ही परिभाषा सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति असल्यामुळे, व व्याख्यानाने सर्व काम भागूं शकत असल्यामुळे, ही परिभाषा स्वीकारार्ह नाही असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

परिभाषा ११२

ननु विपराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं परा सेना जयतीत्यर्थके पराजयति सेनेत्यत्र प्राप्नोतीत्यत आह—

' परा सेना जयति ' या अर्थामध्यें प्रयोग केलेल्या ' परा जयति सेना ' या वाक्यातील ' परा जयति ' या स्थली ' विपराभ्यां जेः ' सू. २८५ या सूत्रान्वये आत्मनेपद प्रत्यय होण्याची आपत्ति येते (व ' पराजयते सेना ' असा विकृत वाक्यप्रयोग होईल. ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

सहचरितासहचरितयोः सहचरितस्यैव ग्रहणम् ॥ ११२ ॥

‘ जेथे सूत्रात एखादा शब्द इतर शब्दाबरोबर उच्चारला असून तो एक धर्माने इतर सहउच्चारलेल्या शब्दाशी सदृश आहे व दुसऱ्या धर्माने या शब्दाशी सदृश नाही तर अशा ठिकाणी त्या शब्दात सहउच्चारलेल्या शब्दात जो धर्म आहे तत्सदृशधर्मवाचक त्या शब्दाचे ग्रहण करावे. ’

(एखादा शब्द अनेकार्थवाचक असल्यास त्या शब्दाच्या कोणत्या अर्थाचे ग्रहण करावे या संबंधाची भर्तृहरीने खाली दिलेली कारिका सांगितली आहे—‘ संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः । सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’ ही कारिका मम्मटाने काव्यप्रकाशाच्या दुसऱ्या उल्लासात पठित करून तिचे सोदाहरण विवेचन केले आहे. या कारिकेत अनेकार्थवाचक शब्दाचा विशिष्ट अर्थ निश्चित करण्यास उपयोगी पडणारी जी अनेक निमित्ते सांगितली आहेत त्यापैकी ‘साहचर्य’ हे एक निमित्त आहे. ‘ साहचर्य ’ याचा अर्थ ‘ सादृश्य ’ असा आहे, व असे सादृश्य दोन शब्दांत समानधर्मत्वामुळे राहू शकते. म्हणून प्रकृतपरिभाषेत ‘ सहचरित ’ या शब्दाचा सदृशधर्मवान व ‘असहचरित’ या शब्दाचा विसदृशधर्मवान असा अर्थ होतो. ‘ विपराभ्यां जेः ’ या सूत्रात ‘ वि ’ व ‘ परा ’ हे दोन शब्द ‘ विपराभ्याम् ’ या सामासिकशब्दात एकत्र उच्चारले आहेत व या दोन शब्दात ‘ उपसर्गत्व ’ हा समानधर्म आहे. कारण हे दोन्ही शब्द प्रादिगणात पठित आहेत व त्यांचा क्रियेशी संबंध झाला असता ‘ उपसर्गाः क्रियायोगे ’ सू० २२ या सूत्रान्वये त्यांना उपसर्ग-संज्ञा प्राप्त होते. पण ‘ वि ’ या शब्दाचा अर्थ पक्षी व ‘ परा ’ या शब्दाचा अर्थ ‘ दुसरी ’ असा केल्यास, ते दोन शब्द विसदृश ठरतात. म्हणून त्यांचे ठिकाणी उपसर्गत्वरूपी समानधर्म असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे ‘ विपराभ्याम् ’ या पदाने ‘ वि ’ व ‘ परा ’ या उपसर्गांचेच ग्रहण केले पाहिजे. ‘ अन्या ’ या अर्थाच्या वाचक ‘ परा ’ शब्दाचे किंवा पक्षिवाचक ‘ वि ’ शब्दाचे ग्रहण करता येत नाही. ‘ परा सेना जयति ’ या अर्थामध्ये प्रयोग केलेल्या ‘ परा जयति सेना ’ या वाक्यात ‘ परा ’ हा शब्द उपसर्ग नसून ‘ अन्या ’ या अर्थाचे वाचक ते पद आहे. म्हणून ‘ विपराभ्यां जेः ’ हे सूत्र येथे लागू पडत नाही व त्यामुळे ‘ जि ’ धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय होऊं शकत नाहीत.)

तेन विशब्दसाहचर्यादुपसर्गस्यैव पराशब्दस्य ग्रहणमिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ॥ सहचरणं सदृशयोरेवेति सहचरितशब्देन सादृश्यमेवानुच्यते । रामलक्ष्मणावित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकम् । सदृशयोरेव सहविवक्षा तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्च ।

ही परिभाषा असल्यामुळे, ‘ वि ’ व ‘ परा ’ या दोहात उपसर्गत्वरूपी समान-धर्म असल्यामुळे (‘विपराभ्यां जेः’ या सूत्रात ‘ वि ’ या शब्दाबरोबर उच्चारलेल्या)

'परा' या शद्वाने 'परा' या उपसर्गाचेच ग्रहण करता येते असे त्या सूत्रावरील भाष्यांत–१–३-१९–भाष्यकारांनी म्हटलें आहे. सारख्या स्वभावाचेच लोक एकत्र आढळतात (व त्यांचा एकत्र सहवास घडतो व मैत्री जुळून येते. या लौकिकन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे. व ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी) म्हणून या परिभाषेतील 'सहचरित' या शद्वाचा 'सादृश्यवान्' असा अर्थ होतो. 'रामलक्ष्मणौ' इत्यादि उदाहरणांत, 'राम' व 'लक्ष्मण' यांचे ठिकाणीं असणारा (दशरथपुत्रत्वरूपी) समानधर्म त्यांचा अर्थ निश्चित करण्यांत कारणभूत होतो ('राम' व 'लक्ष्मण' हे शद्व अनेकार्थवाचक आहेत. 'राम. पशुविशेषे स्याज्जामदग्न्ये हलायुधे । राघवे चासिते श्वेते मनोज्ञेऽपि च वाच्यवत् ।' असें 'राम' शद्वाचे विश्वकोशांत अनेक अर्थ सांगितले आहेत तसेच लक्ष्मण' शद्वाचे दशरथपुत्र लक्ष्मण, दुर्योधन पुत्र लक्ष्मण, चागल्या लक्षणानीं युक्त किंवा भाग्यशाली, व सारस पक्षी असे अनेक अर्थ आहेत. पण 'रामलक्ष्मणौ' या पदांत राम व लक्ष्मण यांचा एकत्र उच्चार केला असल्यामुळे व त्यांच्यात दशरथपुत्रत्वरूपी समानधर्म असल्यामुळे, 'राम' शद्वाने दाशरथि रामाचेच व 'लक्ष्मण' शद्वानें दशरथपुत्र लक्ष्मणाचेच ग्रहण होते) दुसरे असे की ज्यांचा धर्म समान आहे असेच शद्व एकत्र उच्चारले जातात व तशाच शब्दाचा (सूत्रात) एकत्र प्रयोग केला जातो असा सामान्य नियम आहे (आणि असा सामान्य नियम असल्यामुळेच, वर सांगितल्याप्रमाणे, 'विपराभ्याम्' यातील वि' व 'परा' या शद्वानीं, उपसर्गत्वरूपी समानधर्म ज्याच्यामध्ये आहे अशा 'वि' व 'परा' या उपसर्गांचेच ग्रहण होते.)

ध्वनितं चेदं कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयेति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि पञ्चम्यपाङ्परिभिरिति सूत्रेण लक्षणादिद्योतकपरियोगे पञ्चमीमाशङ्क्य यद्यप्ययं परिर्दृष्टापचारो वर्जने चावर्जने च, अयं खल्वपशब्दोऽदृष्टापचारो वर्जनार्थ एव कर्मप्रवचनीयस्तस्य कोऽन्यः सहायो भवितुमर्हत्यन्यो वर्जनार्थाद्यथास्य गोः सहायेनार्थ इति गौरेवानीयते नाश्वो न गर्दभ इत्युक्तम् । तेन हि सदृशानामेव प्रयोगे सहायभावो बोधितः ॥

'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया' २–३–८ या सूत्रावरील भाष्यांत वर जे सांगितले आहे ते ध्वनित केले आहे, आणि त्या भाष्यांत 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' सू०५९८ या सूत्रान्वयें लक्षणादि अर्थांच्या वाचक 'परि' या कर्मप्रवचनीयाच्या योगे पञ्चमी कां होऊं नये अशी शंका उपस्थित करून त्या शंकेचें निरसन करितांना भाष्यकार असे म्हणतात कीं, जरी 'परि' हा शद्व एकच अर्थाचा वाचक नसून ('अपपरी वर्जने' सू० ५९६ या सूत्रान्वये) वर्जनार्थाचा वाचक आहे व तसेच ('लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः' सू० ५५२ या सूत्रान्वयें लक्षण, इत्थंभूताख्यान, भाग, व वीप्सा या) 'वर्जन' या अर्थाखेरीज इतर अर्थांचा देखील वाचक आहे तरी, 'अप'

हा शब्द एकच अर्थाचा–म्हणजे ' वर्जन ' या अर्थाचाच– वाचक कर्मप्रवचनीय आहे. म्हणून या ' अप ' शब्दाला वर्जनार्थवाचक ' परि ' शब्दाखेरीज इतर कोणत्या अर्थामध्ये असलेल्या ' परि ' शब्दाचे साहचर्य राहं शकते ? जसे या बैलाला जोड पाहिजे असे कोणी म्हटल्यास बैलच आणला जातो. घोडा किंवा गाढव आणले जात नाही (त्याचप्रमाणे वर्जनार्थवाचक ' अप ' या शब्दाचा वर्जनार्थवाचक ' परि ' हा शब्दच जोड होऊं शकतो. लक्षणादि अर्थामध्ये असणारा 'परि' हा शब्द त्याचा जोड होऊं शकत नाहीं. म्हणून ' अपपरी वर्जने ' या सूत्रात असलेला ' परि ' हा शब्द वर्जनार्थवाचकच मानला पाहिजे, आणि अशा वर्जनार्थवाचक ' परि ' शब्दाच्या योगीच पञ्चमी होऊं शकते, ' लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सा ' या अर्थांच्या वाचक ' परि ' शब्दाच्या योगें पञ्चमी होऊं शकत नाहीं असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) या भाष्यावरून हे देखील स्पष्ट होते की ज्याचा धर्म समान आहे अशाच शब्दाचा सूत्रात एकत्र प्रयोग केला जातो

द्विस्त्रिश्चतुरिति सूत्रे साहचर्येणैव कृत्वोऽर्थस्य ग्रहणे सिद्धे कृत्वोऽर्थग्रहणादेषाऽनित्या । तेन दीधीवेवीटामित्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येटो ग्रहणमित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११२ ॥

' द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे' सू० १५७ या सूत्रात ' द्विस्, त्रिस् ' या (सुजन्त) शब्दाच्या साहचर्यामुळे, (प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे) कृत्वोऽर्थवाचक (सुजन्त ' चतुर् ' शब्दाचेच) ग्रहण होऊं शकत असून देखील, त्या सूत्रात ' कृत्वोऽर्थे ' या पदाचे ग्रहण केलें असल्यामुळे, ही परिभाषा अनित्य ठरते. ('द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' सू० २०८६ या सूत्रान्वये, 'द्वि, त्रि,' व 'चतुर्' या शब्दांना 'क्रियाभ्यावृत्तिगणन' या अर्थामध्ये ' सुच् =स् ' प्रत्यय होत असतो, व ' चतुर् ' शब्दास ' सुच्=स ' प्रत्यय लागला असतां, ' रात्सस्य ' सू० २८० या सूत्रानें सकाराचा लोप होऊन ' चतुर् ' असेंच सुजन्त रूप राहते. 'चतुर्' हा शब्द रकारान्त प्रातिपदिक आहे व तसेंच सुजन्त अव्यय आहे. त्यामुळें ' द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ' असें सूत्र न करिता पाणिनीनें ' द्विस्त्रिश्चतुरिति ' एवढेंच जर सूत्र केलें असतें तर ' चतुर् ' या शब्दानें रकारान्त ' चतुर् ' या प्रातिपदिकाचें व तसेंच ' चतुर् ' या सुजन्त अव्ययाचें देखील ग्रहण झालें असतें; तसें न व्हावें व ' कृत्व० ' या अर्थाचा वाचक सुजन्त ' चतुर् ' या अव्ययाचेंच ग्रहण व्हावें म्हणून वरील सूत्रात ' कृत्वोऽर्थे ' या पदाचें पाणिनीनें ग्रहण केलें आहे–असें कोणी म्हटल्यास, तें म्हणणें बरोबर नाहीं; कारण द्विस् व त्रिस् या सुजन्त अव्ययाबरोबर ' चतुर् ' हा शब्द वरील सूत्रात उच्चारला असल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, 'चतुर्' या रकारान्त प्रातिपदिकाचें ग्रहण न होतां ' चतुर् ' या सुजन्त अव्ययाचेंच ग्रहण झालें असतें. असें असून देखील ज्याअर्थी वरील सूत्रात ' कृत्वोऽर्थे ' हें पद घातलें आहे त्याअर्थी हे सिद्ध होते कीं, प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे–म्हणजे कोठें कोठें

ज्याचा धर्म समान नाही अशा शब्दाचा देखील एकत्र प्रयोग किंवा उच्चार केला जातो असे असल्यामुळे ' चतुर् ' या शब्दाने सुजन्त ' चतुर् ' या अव्ययाचेच ग्रहण व्हावे म्हणून पाणिनीला वरील सूत्रात ' कृत्वोऽर्थे ' हे पद घालावे लागले व अशा रीतीने ते पद प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचे ज्ञापक ठरते.) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच 'दीधीवेवीटाम् ' सू० २१९० या सूत्रात ' दीधी ' व ' वेवी ' या धातूंचे साहचर्य असून देखील ' इट् ' या शब्दाने (भ्वादिगणांत पठित असलेल्या ' इट् गतौ ' या धातूचे ग्रहण न होता) इडागमाचे ग्रहण केले जाते. (जर ही परिभाषा नित्य असती तर ' इट् ' शब्दाने ' इट् ' धातूचेच ग्रहण करणे भाग पडले असते, व 'दीधीवेवीटाम् ' हे गुणवृद्धीचा निषेध करणारे सूत्र असल्यामुळें, 'इट्+अ ति ' अशा स्थितींत ' पुगन्तलघूपधस्य च ' सू० २१८९ या सूत्राने गुण होऊं शकला नसता, व ' एटति ' असे इष्टरूप सिद्ध न होता ' इटति ' असे विकृत रूप झाले असते.) या विषयासंबधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे

परिभाषा ११३

नन्वस्थीत्यनङ् प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेनेत्यत्र न स्यादङ्गस्य नपुंसकत्वाभावादत आह—

' प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन ' या उदाहरणात 'प्रियसक्थ्ना' यांतील अङ्ग नपुंसक नसल्यामुळे, ' अस्थिदधि ' सू० ३२२ या सूत्राने होणारा अनङ् आदेश होऊं शकणार नाही. ('अस्थिदधि' या सूत्रांत ' नपुंसकस्य ' हे पद 'नपुंसकस्य झलच.' या पूर्वसूत्रातून अनुवृत्त होते व हे सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे, ' नपुंसकस्य ' हे अनुवृत्त पद ' अङ्गस्य ' या अधिकारसूत्रांतील ' अङ्गस्य ' या पदाचे विशेषण मानल्यास, ' अस्थिदधि ' या सूत्राचा अर्थ असा होईल कीं अस्थ्यादिशब्दान्त नपुंसकलिंगी अङ्गाच्या पुढे तृतीयादिविभक्तीचा अजादि प्रत्यय आल्यास, त्या अङ्गांतील अन्त्य इकाराचे जागी ' अनङ्=अन् ' असा आदेश करावा, व तसा सूत्रार्थ केल्यास, प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेन ' या प्रयोगांतील ' प्रियसक्थ्ना ' याचे अङ्ग नपुंसक नसून पुल्लिंगी असल्यामुळें, त्या अङ्गांतील अन्त्य इकाराचे जागीं अनङादेश होणार नाही व ' प्रियसक्थ्ना ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाही. तसे रूप सिद्ध व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

श्रुतानुमितयोः श्रुतसम्बन्धो बलवान् ॥ ११३ ॥

" जेथे सूत्रात पठित किंवा अनुवृत्त असलेल्या विशेषणवाचक पदाचा सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या पदाशी संबंध होऊं शकतो व तसेच ज्या प्रकरणांत—म्हणजे

अधिकारांत ते सूत्र पठित आहे त्या प्रकरणांतील पदार्थाशी देखील संबंध होऊ शकतो तर तशा ठिकाणीं त्या विशेषणवाचक पदाचा प्रकरणप्राप्तपदार्थाशी संबंध न करितां सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या पदाशी संबंध-अन्वय-करणें-म्हणजे ते विशेषणवाचक पद प्रकरणप्राप्त पदाचें विशेषण न मानतां, सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या पदाचें विशेषण मानणें-हा पक्ष अधिक बलवान आहे ''

(' अस्थिदधि ' या सूत्रांत ' नपुंसकस्य ' हें पद पूर्वसूत्रांतून अनुवृत्त होतें व तें सूत्र अङ्गाधिकारात पठित आहे हें वर सांगितलेंच आहे. ' नपुंसकस्य ' हें अनुवृत्त विशेषणवाचक पद ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत साक्षात पठित असलेल्या 'अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि ' यांचे विशेषण होऊं शकतें व तसेंच ' अङ्गस्य ' या अधिकारसूत्रांतील 'अङ्गस्य' या प्रकरणप्राप्त पदाचें देखील विशेषण होऊं शकतें परंतु प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, ' नपुंसकस्य ' हें पद प्रकरणप्राप्त ' अङ्गस्य ' या पदाचें विशेषण न मानतां सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या ' अस्थि, दधि ' इत्यादि शब्दांचेंच विशेषण मानलें पाहिजे, व तसें मानलें म्हणजे ' अस्थिदधि ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं, ज्या अङ्गाच्या अन्तीं ' अस्थि, दधि ' इत्यादि शब्दांपैकीं शब्द असून तो शब्द जर नपुंसकलिंगी असेल तर तशा अङ्गाच्या-मग तें अङ्ग नपुंसकलिंगी असो किंवा नसो-अन्त्यवर्णाचे -म्हणजे इकाराचे—जागीं अनङादेश करावा वरील अर्थावरून हें स्पष्ट होतें कीं अङ्ग नपुंसक असण्याची गरज नाहीं; मात्र अङ्गाच्या अन्तीं असणारा ' अस्थि , दधि शब्दांपैकीं शब्द नपुंसकलिंगीच असला पाहिजे तो भिन्न लिंगाचा शब्द असल्यास त्याच्या अन्त्यवर्णाचे जागीं अनङादेश होऊं शकत नाहीं ' आदेशमहनजन. किकिनौ लिट्च ' सू० ३१५१ या सूत्रान्वयें आकारान्त धा ' धातूस ' कि ' प्रत्यय होऊन व लिटांत होणारें कार्य होऊन ' दधि ' हा शब्द पुल्लिंगी होऊं शकतो म्हणून अङ्गाच्या अन्तीं असणारा ' अस्थि दधि ' इत्यादि शब्दांपैकीं शब्द नपुंसकलिंगी असला पाहिजे असें म्हटलें आहे ' प्रियसक्था ब्राह्मणेन ' या उदाहरणात ' प्रियसक्था ' हें पद जरी पुल्लिंगी आहे तरी त्याच्या ' प्रियसक्थि 'या अङ्गाच्या अन्तीं असणारा सक्थि ' हा शब्द नपुंसकलिंगी असल्यामुळें, वर दिलेल्या अर्थाप्रमाणें, ' सक्थि' यांतील अन्त्य इकाराचे जागीं ' अनङ=अन् ' आदेश होऊन व ' अल्लोपोऽनः ' सू० २३४ या सूत्रानें ' अन् 'यातील अकाराचा लोप होऊन ' प्रियसक्था असें इष्टरूप सिद्ध होतें व ' प्रियसक्था ब्राह्मणेन ' हा प्रयोग शुद्ध ठरतो येथें जें विवेचन केलें आहे तेंच आतां ग्रन्थकार पुढील पंक्तींत थोडक्यांत सांगतात.)

श्रुतेनैव सम्बन्धो नानुमितेन प्रकरणादिप्राप्तेनेत्यर्थः । प्रकरणादितः श्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । एवं च तत्र लिङ्गमस्थ्यादीनामेव विशेषणं नाङ्गस्य ।

' श्रुतेनैव '-म्हणजे सूत्रांत साक्षात् पठित असलेल्या शब्दाशीच-संबंध करावा, ' अनुमित '-म्हणजे प्रकरणादिप्राप्त-शब्दाशीं संबंध-अन्वय-करूं नये, कारण ' श्रुत-

म्हणजे साक्षात् पठित–हे प्रकरणादिकांपेक्षां बलवत्तर असते ('श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' हा प्रसिद्ध मीमांसा न्याय आहे, व त्याचा अर्थ असा आहे की 'श्रुति, लिङ्ग, वाक्य, प्रकरण, स्थान, व समाख्या' या प्रमाणापैकी पुढचे पुढचे प्रमाण पूर्वपूर्वप्रमाणाच्या मानाने दुर्बल असते, कारण पूर्वपूर्वप्रमाणाने लौकर अर्थबोध होत असून उत्तरोत्तरप्रमाणाने अर्थबोध होण्यास विलंब लागतो या न्यायाच्या आधारावरच प्रकृतपरिभाषा रचली आहे, आणि म्हणून ती युक्तिसिद्ध समजावी. वरील मीमांसान्याय देखील लौकिक व्यवहाराच्या आधारावरच रचला आहे. म्हणून प्रकृतपरिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध देखील मानतां येते) असा न्याय असल्यामुळे (अस्थिदधि ' या सूत्रांत अनुवृत्त असलेले) 'नपुंसकस्य' हे पद (सूत्रात साक्षात् पठित असलेल्या) 'अस्थि, दधि' या शब्दाचे विशेषण होते 'अङ्गस्य' या (प्रकरणप्राप्त) पदाचे विशेषण होत नाही.

शिशीलुग्नुम्विधिषु तु गृह्यमाणस्याभावात् प्रकरणप्राप्ताङ्गस्यैव विशेषणम् ।

'शि, शी, व लुक्' हे आदेश होण्याबद्दल सांगणाऱ्या सूत्रांत व तसेच नुम्विधायकसूत्रात 'नपुंसकस्य' हे पद 'अङ्गस्य' या प्रकरणप्राप्तपदाचेच विशेषण होते, कारण त्या सर्व सूत्रांत 'नपुंसकस्य' हे पद ज्याचे विशेषण होऊं शकेल असा शब्द साक्षात् पठित नाही. ('जश्शसोः शिः' सू० ३१२ हे सूत्र 'जस्' व 'शस्' या प्रत्ययांचे जागी 'शि'–म्हणजे इ–आदेश होतो हें सांगणारे सूत्र आहे. 'औ' प्रत्ययाचे जागी 'शी'–म्हणजे ई —आदेश होतो असे सांगणारे 'नपुंसकाच्च' सू० ३१० हे सूत्र आहे. 'सु' व 'अम्' या प्रत्ययांचा 'लुक्' होतो हे सांगणारे 'स्वमोर्नपुंसकात्' सू० ३१९ हे सूत्र आहे. 'नपुंसकस्य झलचः' सू० ३१४ हे नुम्विधायकसूत्र आहे. ही सर्व सूत्रे अङ्गाधिकारप्रकरणांत पठित आहेत. या सर्व सूत्रात 'नपुंसकस्य' हा विशेषणवाचक शब्द साक्षात् पठित किंवा अनुवृत्त आहे. परंतु त्या सर्व सूत्रात असा कोणताहि शब्द साक्षात् पठित नाही कीं ज्याचे 'नपुंसकस्य' हा विशेषणवाचकशब्द विशेषण होऊं शकेल म्हणून विशेषणाला विशेष्याची आकांक्षा असल्यामुळे, 'नपुंसकस्य' हे पद 'अङ्गस्य' या प्रकरणप्राप्तपदाचे विशेषण होते व 'नपुंसकस्य अङ्गस्य' असा अर्थ होतो.)

अत एव वा नपुंसकस्येति सूत्रं वा शाविति न कृतम् । तत्र नपुंसकग्रहणं हि गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वे यथा स्याद्बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददतीत्यत्र मा भूद्बहू निददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥ स्पष्टं चेदं स्वमोर्नपुंसकादित्यत्र भाष्ये ॥

ही परिभाषा असल्यामुळेच, 'वा शौ' असे सूत्र न करितां, 'वा नपुंसकस्य' सू० ४४४ असे सूत्र केले आहे व त्या सूत्रांत 'नपुंसक' हे पद

अशाकरितां घातले आहे की त्या सूत्रात अनुवृत्त असणारा अभ्यस्त शत्रन्त शब्द नपुंसक असल्यासच विकल्पेकरून नुमागम व्हावा ' बहवो ददतो येषु तानि कुलानि बहुददति ' अशा स्थली नुमागम होऊ नये व ' बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त.' अशा स्थली नुमागम व्हावा याकरिता त्या सूत्रात नपुंसकस्य ' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे ' [illegible] ' [illegible] या सूत्रावरील भाष्यात हे स्पष्ट सांगितले आहे (' वा नपुंसकस्य ' असे सूत्र न करता ' वा शि ' असे सूत्र केले असते तर ' शि ' हा प्रत्यय नपुंसक शब्दापुढेच येत असल्यामुळे, त्या सूत्रात नपुंसकस्य ' हे पद अनुवृत्त करण्याची गरज राहिली नसती, व ते सूत्र अङ्गाधिकारात पठित असल्यामुळे, ' अङ्गस्य ' हे प्रकरणप्राप्तपद अनुवृत्त झाले असते व तसेच ' नाभ्यस्तात् शतुः ' या पूर्वसूत्रातून ' अभ्यस्तात् शतुः ' ही पदे अनुवृत्त झाली असती, व त्या सूत्राचा अभ्यस्त पर य शतृप्रत्ययान्त शब्द असे यस्य अङ्गस्य तस्य अङ्गस्य नुम् वा स्यात्, शि परे सति '—म्हणजे ज्या अङ्गाच्या शेवटी अभ्यस्त शत्रन्त शब्द असेल–मग तो शत्रन्त शब्द पुल्लिंगी असो किंवा नपुंसकलिंगी असो–तशा अङ्गापुढे ' शि ' प्रत्यय आल्यास त्या अङ्गाला नुमागम होतो–असा अर्थ झाला असता, व त्यामुळे ' बहवो ददतो येषु तानि बहुददति कुलानि ' अशा स्थली शत्रन्त ' ददत् ' शब्द पुल्लिंगी असता देखील विकल्पेकरून नुमागम झाला असता व ' बहुददान्ति ' असे वैकल्पिक अनिष्ट रूप सिद्ध होण्याची आपत्ति आली असती पण तसे होणे इष्ट नसल्यामुळे, पाणिनीने ' वा नपुंसकस्य ' असे सूत्र करून त्या सूत्रात 'नपुंसकस्य' या पदाचे ग्रहण केले आहे, व या विशेषणवाचक नपुंसक शब्दाला विशेष्याची आकांक्षा असल्यामुळे आणि त्या सूत्रात ' नाभ्यस्तात् शतुः ' या पूर्वसूत्रातून ' अभ्यस्तात् शतुः ' ही पदे अनुवृत्त होत असल्यामुळे व त्या रीतीने सूत्रोपात्त ठरत असल्यामुळे नपुंसकस्य ' हे पद ' अभ्यस्तात् शतुः ' या पदाचे विभक्तिविपरिणामाने विशेषण होते, ' अङ्गस्य ' या प्रकरणप्राप्त पदाचे विशेषण होत नाही, व त्यामुळे ' वा नपुंसकस्य ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो की, ज्या अङ्गाच्या अन्ती नपुंसक अभ्यस्त शत्रन्त शब्द आहे—मग ते अङ्ग पुल्लिंगी असो किंवा नपुंसकलिंगी असो—तशाच अङ्गाला विकल्पेकरून नुमागम होतो. आणि असा सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, ' बहवो ददतो येषु तानि बहुददति ' या स्थली जरी अङ्ग नपुंसकलिंगी आहे तरी अङ्गाच्या अन्ती असणारा अभ्यस्त शत्रन्त शब्द पुल्लिंगी असल्यामुळे येथे नुमागम होऊ शकत नाही. पण ' बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त ' या स्थली अङ्ग पुल्लिंगी असता देखील या अङ्गाच्या अन्ती नपुंसक अभ्यस्त शत्रन्त शब्द असल्यामुळे नुमागम होतो. येथे हे लक्षात ठेवावे की पूर्वसूत्रांतून उत्तर सूत्रात अनुवृत्त होणारे शब्द त्या उत्तरसूत्रात साक्षात पठितच आहेत असे मानले पाहिजे, व ते शब्द तसे अनुवृत्त होत असल्यामुळेच, त्यांचे उत्तरसूत्रात पुनरुच्चारण केले जात नाही. तसे केल्यास सूत्र व्यर्थ मोठे होईल ।

नसे करणे ' अर्धमात्रालाघवेन ' प० १३२ या न्यायाविरुद्ध होईल. परंतु प्रकरण प्राप्त असलेले पद त्या प्रकरणांत पठित असलेल्या सूत्रात साक्षात् पठित आहे असें मानता येत नाही. हा भेद ध्यानात ठेवला म्हणजे प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ नीट लक्षात येईल)

केचित्त्वचो रहाभ्यां द्वे इत्यत्र श्रुतेन रेफस्य निमित्तत्वेन यरन्तर्भावादनुमितं कार्यित्वं बाध्यत इत्येतदुदाहरणमाहुः । तन्न । तक्रकौण्डिन्यन्यायेन सिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११३ ॥

कित्येक वैयाकरण (सीरदेव इत्यादि) ' अचो रहाभ्यां द्वे ' सू० ५९ हे सूत्र प्रकृतपरिभाषेचे उदाहरण होय असे म्हणतात व सागतात कीं त्या सूत्रांत रकार हा निमित्तरूपाने साक्षात् पठित असून, तो ' यर् ' प्रत्याहारांत अंतर्भूत असल्यामुळे, कार्यी या रूपाने केवळ अनुमित होतो आणि म्हणून त्याचे निमित्तत्व त्याच्या कार्यित्वाचे बाधक ठरते–म्हणजे तो रकार केवळ द्वित्वाचे निमित्त होतो व तो द्वित्वाचा कार्यी होऊं शकत नाहीं–आणि त्यामुळे त्याला द्वित्व होऊं शकत नाही. (' अच. पराभ्या रेफहकाराभ्या परस्य यर. द्वे वा स्त. ' असा ' अचो रहाभ्या द्वे ' या सूत्राचा अर्थ आहे. या सूत्रातील ' रहाभ्याम् ' या निमित्तवाचक पदात रकाराचे निमित्तरूपाने साक्षात् ग्रहण केले आहे—म्हणजे रकाररुपाने ग्रहण केले आहे. त्या सूत्रात 'यरोऽनुनासिके ' या पूर्वसूत्रातून ' यर. ' हे षष्ठ्यन्त पद अनुवृत्त आहे व ' यर् ' हा कार्यित्वरूपाने निर्दिष्ट आहे–म्हणजे यर्‌ला द्वित्वकार्य होणे सागितले आहे. ' यर् ' प्रत्याहारात रकार हा अंतर्भूत आहे हे खरे तरीपण जसा तो रकार निमित्तकोटीत साक्षात् रकाररूपाने निर्दिष्ट आहे तसा तो उद्देश्यकोटींत साक्षात् रकाररूपानें निर्दिष्ट नसून यरप्रत्याहारान्तर्गतत्वरूपसामान्यधर्मविशिष्ट—म्हणजे यरत्वधर्मविशिष्ट–अशा स्वरूपात निर्दिष्ट आहे. सारांश रकार हा निमित्तरूपाने साक्षात् पठित असून कार्यी या रूपाने अनुमित असल्यामुळे, तो कार्यी न ठरता केवळ निमित्त ठरतो आणि म्हणून जसें यर्प्रत्याहारांतील इतर वर्णांना द्वित्व होते तसे त्याला द्वित्व होत नाहीं. जसे ' मद्रन्हद:' या स्थली अकारापुढे हकार असून व त्यापुढे रकार असून देखील त्या रकाराला द्वित्व होत नाही, असे सीरदेव इत्यादि वैयाकरणाचे म्हणणे आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं) हे म्हणणे बरोबर नाहीं; कारण तक्रकौण्डिन्यन्यायान्वये रकार द्वित्वाचा कार्यी होऊं शकत नाहीं हे सिद्ध होते (' सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम् तक्रं कौण्डिन्याय ' या स्थली तक्रदानाने दधिदानाचा बाध होतो व कौण्डिन्यास दही न मिळता केवळ ताक मिळते हे मागे सागितलेच आहे हा न्याय प्रकृतस्थलीं लावल्यास, सर्व यराना द्वित्वाचे दान सागितले असल्यामुळे व रकाराला निमित्ताचे दान सांगितले असल्यामुळें, त्याचे ठिकाणी निमित्तदानामुळे द्वित्वदानाचा बाध होतो असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो परंतु प० ५८ मध्ये ग्रन्थकाराने असें म्हटले आहे

कीं ' तक्रकौण्डिन्यन्यायोऽपि तद्ग्राहितयेऽच्चरितार्थविषयो विशेषविषय [illegible] अ[illegible]
त्यामुळे यर् व रकार यांचा विधेयकोटींत निर्देश नसून उद्देश्य कोटींत निर्देश [illegible]-
मुळे, प्रकृतस्थलीं तक्रकौण्डिन्यन्याय न लागू पडता [illegible] [illegible] -
म्हणजे रकाराचे द्विकार्याचे द्वित्वाचें निमित्त व [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
अनुभवूं शकत नाहीं—असे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
हे ' हे सूत्र प्रकृतपरिभाषेचें उदाहरण मानतां येत नाहीं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] विषय
संबंधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११४

ननु तत्पुरुषे तुल्यार्थ इति स्वरः परमेण कारकेण परमकारकेणेत्यादौ स्यात्तथा "गातिस्थाघुपाभूभ्य" इति लुक् पेऽशोपण इत्यत्र [illegible] स्यापि स्यादत आह—

' परमेण कारकेण परमकारकेण ' असा [illegible] [illegible] [illegible] समास केल्यास, ' तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीय ' सू० ३७३६ या सूत्रानें [illegible] होण्याची आपत्ति येते आणि तसेच ' पे [illegible] ' [illegible] [illegible] करतेवेळीं ' गातिस्था सू० २२२३ या सूत्रान्वयें सिचाचा लुक् [illegible] [illegible] (ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ॥ ११४ ॥

" जर सूत्रांत असा एखादा शब्द उच्चारला असेल [illegible] [illegible] स्वरूपाचा वाचक आहे व तसेच दुसऱ्या एखाद्या शब्दास पाणिनीय सूत्र [illegible] शब्दासारख्या तयार झालेल्या शब्दाचा देखील वाचक आहे तर तसा [illegible] उच्चारलेल्या शब्दानें त्या शब्दाच्या लाक्षणिक रूपाचें ग्रहण न करितां मूळ [illegible]-चेंच ग्रहण करावें. "

(' परमकारकेण ' या स्थलीं वास्तविक ' परमश्चासौ कारकश्च परमकारक असा प्रथमातत्पुरुष—म्हणजे कर्मधारय—समास होऊन ' परमकारक ' असा [illegible] शब्द तयार झाल्यावर त्याला तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय लावून [illegible] असें रूप होतें. हे खरें की ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' असा [illegible] ' परमका-रकेण ' या शब्दाचा समास होऊ शकतो, कारण ' विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ' सू० ७३६ या सूत्रानें होणारा विशेषणसमास केवळ प्रथमान्त पदांचाच होतो असें नसून द्वितीयाद्यन्त पदाचा देखील तसा समास होऊ शकतो [illegible] [illegible] [illegible] ' विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव भवत्यपि तु द्वितीया[illegible] [illegible] [illegible]

वरून ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' हा तृतीया तत्पुरुष मानला जाऊं शकत नाहीं. तृतीया तत्पुरुष तोच होय की जो 'तृतीया ' या अधिकारांत जीं सूत्रे पठित आहेत त्यापैकीं कोणत्या तरी सूत्रानें झाला आहे, व तीं सूत्रे ६९२-६९७ हीं होत त्या सूत्रांपैकीं कोणत्याहि सूत्राच्या कक्षेत ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' हा समास येऊ शकत नसल्यामुळे, त्याला प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुषसमास मानता येत नाहीं 'परमेण कारकेण ' असा तृतीयाविभक्तीचा त्या समासांत उपयोग केला असल्यामुळे, तो केवळ लाक्षणिक तृतीयातत्पुरुष होय. म्हणून प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ' तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या तृतीयातत्पुरुषानें लाक्षणिक तृतीयातत्पुरुषाचें ग्रहण होत नसून, प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुषाचेंच ग्रहण होत असल्यामुळे, ' परमेण कारकेण परमकारकेण ' या स्थलीं पूर्वपदप्रकृतिस्वर होऊं शकत नाहीं, व ' समासस्य ' सू० ३७३४ या सूत्रान्वयें होणारा अन्तोदात्त स्वरच पूर्ण सामासिकशब्दाला होतो. तसेंच ' गातिस्थाघुपाभूभ्यः ' सू० २२२३ या सूत्रात उच्चारलेल्या ' पा ' धातूनें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, जो धातु धातुपाठात ' पा ' अशा रूपानें उच्चारला आहे तशाच प्रतिपदोक्त ' पा ' धातूचें ग्रहण करता येतें ' पै ' धातूला ' आदेच उपदेशे ' सू० २३७० हे सूत्र लावल्यानें आत्व होऊन जरी तो मूळ ' पा ' धातूसारखा बनतो तरी तशा लाक्षणिक ' पा ' धातूचें, ' गातिस्था ' या सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या ' पा ' धातूनें, ग्रहण करता येत नाहीं. त्यामुळे 'पै' धातूच्या लुङ्चें रूप करिताना सिचाचा लुक् न होता ' अपासीत् ' असे इष्ट रूप सिद्ध होतें)

लक्षण लाक्षणिकमुपचारात् ॥ तत्तद्विभक्तिविशेषाद्यनुवादेन विहितो हि समासादिः प्रतिपदोक्तस्तस्यैव ग्रहणं शीघ्रोपस्थितिकत्वात् । द्वितीयो हि विलम्बोपस्थितिकः । पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसन्धानपूर्वकं विलम्बोपस्थितिकं पिबतेस्तु तच्छीघ्रोपस्थितिकम् । इदमेव ह्येतत्परिभाषाबीजम् ॥

(प्रकृतपरिभाषेत लक्षणप्रतिपदोक्तयोः ' या ठिकाणीं जो ' लक्षण ' शब्द घातला आहे त्या)' लक्षण' शब्दाचा अर्थ 'उपचारानें'—म्हणजे लक्षणावृत्तीनें—'लाक्षणिक ' असा होतो (वास्तविक ' लक्षण ' या शब्दाचा अर्थ ' सूत्र' असा आहे व ' लक्षणेन सम्पादितम् '—म्हणजे सूत्र लावून तयार झालेलें—असा ' लाक्षणिक ' शब्दाचा अर्थ आहे. तरी पण अभेदोपचारानें ' लक्षण ' या शब्दाचा अर्थ ' लाक्षणिक' असा होतो व तसा अर्थ केला म्हणजे 'लाक्षणिकप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम् ' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो.) त्या त्या विशेषविभक्तीचा—म्हणजे द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी अशा प्रकारचा—सूत्रांत उच्चार करून जेथे तत्पुरुषसमास होण्याचें विधान केलें आहे तशा सूत्रांनीं होणाऱ्या प्रतिपदोक्त तत्पुरुषसमासाचेंच ' तत्पुरुषसमास ' या शब्दानें ग्रहण होतें. ' (म्हणून ' तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया ' या

सूत्रांत निर्दिष्ट असलेल्या तृतीयातत्पुरुष या शब्दात, 'तृतीया' असा उच्चार करून ६९२ ते ६९७ हीं जी सर्व पठित केलीं आहेत व त्या सर्व सूत्रांत सू० ६९२ मध्ये उच्चारलेले 'तृतीया' हे पद अनुवृत्त आहे तशा सूत्रांनी होणाऱ्या प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुषाचेच ग्रहण होते. ('विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' या सूत्रान्वये होणाऱ्या 'परमेण कारकेण परमकारकेण' असा लाक्षणिक समासाचे, प्रकृतपरिभाषेने ग्रहण होऊं शकत नाहीं) याचे कारण हे आहे की ('तृतीयातत्पुरुष' असा शब्द उच्चारतांक्षणीच) प्रथम प्रकारचा—म्हणजे प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुष—समासच एकदम ध्यानात येतो दुसऱ्या प्रकारचा—म्हणजे लाक्षणिक तृतीया तत्पुरुष—समास उशीराने ध्यानात येतो—म्हणजे तसा लाक्षणिक तृतीयातत्पुरुषाचा प्रथम बोध न होता प्रतिपदोक्त तृतीयातत्पुरुषाचा एकदम बोध होतो. तसेच (कोठेहि सूत्रात 'पा' असा धातु उच्चारला असता 'पा पाने' या प्रतिपदोक्त धातूचाच एकदम बोध होतो. ('आदेच' या सूत्राने आत्व केल्यावर होणाऱ्या 'पा' या धातूसारख्या होणाऱ्या लाक्षणिक) 'पै शोषणे' या धातूचा बोध होण्यास विलंब लागतो (म्हणून सूत्रात उच्चारलेल्या 'पा' धातूने प्रतिपदोक्त 'पा' धातूचेच ग्रहण करता येते. प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे 'पै शोषणे' असा लाक्षणिक धातूचे ग्रहण करता येत नाहीं.) प्रतिपदोक्त शब्दस्वरूपाचा चटकन बोध होणे व लाक्षणिक शब्दस्वरूपाचा विलंबाने बोध होणे (असा जो लौकिक व्यवहारात सर्वत्र अनुभव येतो) त्याच्याच आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (व ती लौकिकन्याय सिद्ध समजावी)

इयं च वर्णग्रहणेऽप्योत्सूत्रे भाष्ये सञ्चारित्वात् ।

जेथे सूत्रात केवळ अलाचे—म्हणजे वर्णाचे—ग्रहण केले आहे तेथे देखील ही परिभाषा लागू पडते, कारण 'ओत्' १-१-१५ या सूत्रवरील भाष्यात भाष्यकारानीं तशा ठिकाणी देखील या परिभाषेचा उपयोग केला आहे (हो, अहो, आहो उताहो ' इत्यादि ओदन्त निपात ' चादि 'या आकृतिगणात अन्तर्भूत आहेत व अशा साक्षात् पठित ओदन्त निपातांना ' ओत् ' सू० १०८ या सूत्रान्वये, प्रगृह्यसंज्ञा प्राप्त होते व त्यांच्यापुढें अच् आल्यास, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ' सू० ७० असे सूत्र असल्यामुळे, दोहोंचा सन्धि होत नाहीं ' ऊर्यादिच्विडाचश्च ' सू० ७६२ या सूत्रान्वये च्विप्रत्ययान्ताला देखील निपातसंज्ञा होत असते. असा च्विप्रत्ययान्त शब्द जर ओदन्त असला तर त्याला देखील ' ओत् ' या सूत्रान्वये प्रगृह्यसंज्ञा व्हावी, व त्याला तशी संज्ञा प्राप्त झाल्यास, ' अनद: अद: अभवत् अदोभवत् , अतिर तिरः अभवत् तिरोभवत् ' अशा स्थलीं, ' अदो ' व ' तिरो ' हे च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपात असल्यामुळे, त्यांतील ओकारापुढे असलेल्या अकाराचा त्याच्याशी सन्धि होणार नाहीं, व 'अदो अभवत्, तिरो अभवत् ' अशीं विकृत रूपे होण्याची

आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी म्हणून वार्तिककाराने 'ओतश्चिवप्रतिषेध.' असें वार्तिक केले आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे की 'ओत्' हे प्रगृह्यसंज्ञाविधायकसूत्र च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपाताना लागत नाही व तशा निपातांना प्रगृह्यसंज्ञा होत नाही, आणि त्यामुळे तशा निपातांपुढे अच् आल्यास सन्धि होतो.' ओत्' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारानी हे वार्तिक पठित करून त्याचे वर दिलेले प्रयोजन सांगितलें आहे. पण भाष्यकार पुढे म्हणतात कीं असे वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाहीं, कारण ज्या प्रयोजनाकरितां ते वार्तिक केले आहे ते प्रयोजन प्रकृतपरिभाषेने सिद्ध होऊं शकते कारण च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपात मूळचे-म्हणजे प्रतिपदोक्त-ओदन्त निपात नसून, पाणिनीय सूत्रे लावल्यावर त्याना ओदन्तत्व येत असते जसे 'अनदः अदः अभवत्' येथे मूळ शब्द 'अदस्' आहे व 'ससजुषो रु.' सू० १६२, 'अतो रो रु.' सू० १६३ इत्यादि सूत्रांनीं कार्य केल्यावरच त्याला 'अदो' असे ओदन्तत्व प्राप्त होते. म्हणून 'ओत्' या सूत्राने, अशा लाक्षणिक च्विप्रत्ययान्त ओदन्त निपाताचे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ग्रहण करतां येत नाही, व जे मूळचे ओदन्त निपात आहेत तशाचेच ग्रहण करता येते व त्यामुळे 'अदो अभवत्' असा प्रकृतिभाव न होता, 'अदोभवत्' असा सन्धि होतो. या भाष्यावरून हे स्पष्ट होते की, 'ओत्' या सूत्रात 'ओ' या अलाचे ग्रहण केले असून देखील तशा ठिकाणीं भाष्यकारानी प्रकृतपरिभाषा लावली आहे आणि म्हणूनच 'इयं च वर्णग्रहणेऽपि' असे ग्रन्थकाराने म्हटले आहे.)

यत्तु वर्णग्रहणे नैषादेच इत्यत्रोपदेशग्रहणादिति, तत्तु तस्मिन्नेव सूत्रे शब्देन्दुशेखरे दूषितमिति तत एव द्रष्टव्यम् ॥

'आदेच उपदेशे' या सूत्रात 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, ज्या सूत्रांत केवळ अलाचे ग्रहण केले आहे तशा सूत्राना प्रकृत परिभाषा लागू पडत नाही हे सिद्ध होते असें जे (सीरदेवाचे) म्हणणे आहे ते 'आदेच' या सूत्रावरील शब्देन्दुशेखरांत चूक आहे असे सिद्ध करून दाखविले आहे, व ते त्या ग्रन्थातच पाहून घ्यावे. ('आदेच' या सूत्राने 'ए, ऐ, ओ, औ' या वर्णांपुढे शित्भिन्न प्रत्यय आला असतां त्याचे जागी आकार होणे सांगितले आहे सारांश या सूत्रात केवळ वर्णग्रहण केले आहे—म्हणजे वर्णाला कार्य होणे सांगितले आहे. सीरदेवाचे असें म्हणणे आहे कीं, ज्या सूत्रांत केवळ वर्ण ग्रहण केले आहे अशा सूत्राना प्रकृतपरिभाषा लागू पडली असती तर 'आदेच उपदेशे' या सूत्रांत 'उपदेशे' हे पद घालण्याची कांहीच गरज नव्हती, कारण 'आदेच. अशिति' एवढेंच जरी सूत्र केले असते तरी, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, धातुपाठात उपदिष्ट असलेल्या प्रतिपदोक्त एजन्त धातूंनीं त्याचेच ग्रहण झाले असते व लाक्षणिक एजन्त धातूंचे-म्हणजे 'चि, नी, स्तु' इत्यादि धातूंपुढे आर्धधातुकप्रत्यय आला असतां, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' सू० २१६८ या

सूत्रानें गुण होऊन चे, ते, स्तो अशीं एजन्त रूपें आल्यावर तशा लाक्षणिक एजन्त रूपांचें-ग्रहण होऊं शकलेंच नसतें. असें असून देखील ज्याअर्थी त्या सूत्रांत 'उपदेशे' हा शब्द पाणिनीनें मुद्दाम घातला आहे त्याअर्थी हें स्पष्ट होतें कीं, ज्या सूत्रांत वर्ण ग्रहण केलें आहे तशा सूत्रांना प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाहीं पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं हें सीरदेवाचें म्हणणें बरोबर नाहीं. कारण भाष्यकारांनीं 'आदेच' या सूत्रांत घातलेल्या 'उपदेश' या पदाचें असें फल सांगितलें आहे कीं, त्या सूत्रांत 'धातु' हा शब्द साक्षात् पठित किंवा अनुवृत्त नसल्यामुळें तें सूत्र प्रातिपदिकास देखील लाग-ण्याचा संभव होता, व 'गोभ्याम्' या रूपांत 'गो' या ओदन्त शब्दापुढें 'भ्याम्' हा अशित् प्रत्यय आला असल्यामुळें, 'गो' यांतील ओकाराला आत्व होण्याची आपत्ति आली असती. ती आपत्ति टळावी म्हणून 'आदेच' या सूत्रांत 'उपदेशे' हें पद पाणिनीनें मुद्दाम घातलें आहे. ज्या धातुपाठ तयार करून पाणिनीनें त्यांत धातु उपदिष्ट—म्हणजे पठित-केलेला आहेत तसा प्रातिपदिकपाठ तयार केला नाहीं व त्यांत प्रातिपदिकें उपदिष्ट केलीं नाहींत. त्यामुळें 'आदेच' या सूत्रांत 'उपदेशे' हें पद घातलें असल्यामुळें, प्रातिपदिकाचें ग्रहण न होतां, धातूंचेंच ग्रहण होतें व 'आदेच' या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं धातुपाठांत पठित असलेल्या एजन्त धातूंपुढें अशित् प्रत्यय आल्यास धातूच्या एचाला आत्व होतें. सारांश 'आदेच' या सूत्रांत केलेलें 'उपदेशे' या पदाचें ग्रहण, भाष्यकारांनीं वर सांगितल्याप्रमाणें, अन्य रीतीनें चरि-तार्थ ठरत असल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषा, ज्या सूत्रांत वर्णग्रहण केलें आहे तशा सूत्रांना लागू पडत नाहीं याचें तें पद ज्ञापक मानतां येत नाहीं. 'आदेच' या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटलें आहे कीं 'उद्देशश्च प्रातिपदिकानां, नोपदेशः'.)

अनित्या चेयं भुवश्च महाव्याहृतेरिति महाव्याहृतिग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११४ ॥

'भुवश्च महाव्याहृतेः.' सू० ३६०४ या सूत्रांत 'महाव्याहृतेः' हें पद घातलें असल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरते ('भुवस्' हा शब्द महाव्याहृतीचा वाचक आहे हें सर्वत्र प्रसिद्ध आहे. 'भू' धातूस क्विप् प्रत्यय लागून 'भू' असें जें प्राति-पदिक तयार होतें त्या प्रातिपदिकाचें प्रथमेचें बहुवचन 'भुवः' असें होतें, पण महा-व्याहृतिवाचक 'भुवः' या प्रतिपदोक्त शब्दानें तशा लाक्षणिक 'भुवः' या शब्दाचें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ग्रहण होऊं शकलेंच नसतें असें असून देखील ज्याअर्थी 'भुवश्च महाव्याहृतेः' या सूत्रांत 'महाव्याहृतेः' हें पद पाणिनीनें घातलें आहे त्याअर्थी हें स्पष्ट होतें कीं प्रकृतपरिभाषा अनित्य आहे—म्हणजे कोठें कोठें प्रतिपदोक्त शब्दानें लाक्षणिक स्वरूपाचें देखील ग्रहण होतें 'भुवश्च' या स्थलीं तसें न व्हावें म्हणून पाणिनीनें 'महाव्याहृतेः' हें पद त्या शब्दापुढें घातलें आहे अशा रीतीनें तें पद प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक ठरतें.) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११५

नन्वेवं देङो दोधातोश्च कृतात्वस्य घुसंज्ञा न स्यात्तथा मेङ आत्वे प्रणिमातेत्यादौ नेर्गदनदेति णत्वं न स्यात्तथा गै इत्यस्यात्वे घुमास्थेतीत्व न स्यादत आह—

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा–प. ११४—स्वीकारल्यास, ' देङ् ' व ' दो ' धातु यांचें आत्व केल्यावर त्यांना घुसंज्ञा प्राप्त होणार नाही, तसेच ' मेङ् ' धातूचे आत्व केल्यावर ' नेर्गदनद ' सू० २२८५ या सूत्रान्वये ' प्रणिमाता ' इत्यादि स्थली णत्व होऊं शकणार नाही, व त्याचप्रमाणे ' गै ' धातूचे आत्व केल्यावर ' घुमास्था ' सू० २४६२ या सूत्रान्वये ईत्व होऊं शकणार नाही. (' आदेच ' सू० २३७० या सूत्रा न्वये ' देङ् ' व ' दो ' या धातूचे आत्व केल्यावर व त्यांचे ' दा ' असे लाक्षणिक रूप झाल्यावर, ' दाधा घ्वदाप् ' सू० २३७३ या सूत्रांत ' दा ' व ' धा ' या प्रतिपदोक्त धातूना ' घु ' संज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे, तशा लाक्षणिक ' दा ' धातूस घुसंज्ञा होणार नाही व त्यामुळे ' घुमास्था ' सू० २४६२ व ' स्थाघ्वोरिच ' सू० २३८९ इत्यादि सूत्रांन्वये घुसंज्ञक धातूंना जे कार्य होणे सांगितले आहे ते ' देङ् ' व ' दो ' धातूना होऊं शकणार नाही व त्या दोन धातूंची विकृत रूपे होण्याची आपत्ति येईल. तसेच ' आदेच ' या सूत्राने, ' मेङ् ' धातूपुढे तृच्प्रत्यय आला असतां, आत्व होऊन ' माता ' असे रूप झाल्यावर त्याच्यामागे ' प्र ' व 'नि' हे उपसर्ग आल्यास, ' नेर्गदनद ' सू० २२८५ या सूत्रान्वये ' नि ' यांतील नकारास णत्व होऊ शकणार नाही कारण ' नेर्गदनद ' या सूत्रांत प्रतिपदोक्त ' मा ' धातूचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या प्रतिपदोक्त ' मा ' धातूने, आत्व केल्यावर तयार झालेल्या ' मा ' अशा ' मेङ् ' धातूच्या लाक्षणिक रूपाचे, ग्रहण होऊं शकणार नाहीं. त्याचप्रमाणे 'आदेच' या सूत्रानें ' गै ' धातूचे आत्व केल्यावर जसे ' घुमास्थागापा ' सू० २४६२ या सूत्रान्वयें प्रतिपदोक्त ' गा ' धातूस ईत्व होते तसे ' गै ' च्या लाक्षणिक ' गा ' रूपास होणार नाही ही आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सागतात:—

गामादाग्रहणेष्वविशेषः ॥ ११५ ॥

" ' गा ' धातूला. ' मा ' धातूला व तसेच ज्या सूत्रांत ' दा ' धातूचे ग्रहण केले आहे त्या सूत्राला–म्हणजे ' दाधा घ्वदाप् ' सू० २३७३ या सूत्राला–लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा–प. ११४–लागू पडत नाही (व त्याचप्रमाणे लुग्विकरणपरिभाषा–प ९१–व तसेच निरनुबंधकपरिभाषा–प ८२–देखील लागू पडत नाहीत)

(ही परिभाषा प. ११४ चा अपवाद आहे. ही परिभाषा असल्यामुळे, ' देङ् ' व ' दो ' धातूंना आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक धातूंना देखील ' दाधा घ्वदाप् ' या

सूत्रान्वयें घुसंज्ञा प्राप्त होते व त्यामुळे घुसंज्ञक धातूंना जीं कार्यें होणें सांगितलीं आहेत तीं कार्यें या धातूंना देखील होतात. तसेंच 'मा' या प्रतिपदोक्त धातूनें, 'मेङ्' धातूला आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक 'मा' धातूचें देखील, ग्रहण होतें, आणि तसेंच 'गा' या प्रतिपदोक्त धातूनें, 'गै' धातूला आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक 'गा' धातूचें देखील, ग्रहण होतें, आणि त्यामुळे इष्ट रूपें सिद्ध होण्यास कांहीं अडचण येत नाहीं. या परिभाषेतील 'गमदाग्रहणेषु' या पदाचा 'गामादाग्रहणं येषु सूत्रेषु' असा बहुव्रीहिसमास करूं नये. तसा समास केल्यास, 'गातिस्था' सू० २२२३ या सूत्रांत 'पा' धातूचें ग्रहण केलें असल्यामुळे, त्या सूत्रास प्रकृतपरिभाषा लागून 'पा' धातूनें 'पै' धातूचें ग्रहण होण्याची आपत्ति येईल व त्याप्रमाणें 'पा' धातूचें 'अपात्' असें लुङाचें रूप होतें तसेंच 'पै' धातूचें लुङाचें 'अपासीत्' असें इष्ट रूप न होता, 'अपात्' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल. म्हणून 'दाग्रहणं यस्मिन् सूत्रे तत् दाग्रहणम्' असा प्रथम बहुव्रीहिसमास करावा. त्यायोगानें 'दाधा घ्वदाप्' या सूत्रांत 'दा' व 'धा' या दोन्हीं धातु निर्दिष्ट असल्यामुळें, 'दाग्रहण' या शब्दानें 'दा' व 'धा' या दोन्हीं धातूंचें ग्रहण होतें, व 'धा' धातूनें जसें प्रतिपदोक्त 'धा' धातूचें ग्रहण होतें तसेंच 'धेट्' धातूला आत्व केल्यावर तशा लाक्षणिक धातूचें देखील ग्रहण होतें. 'दाग्रहणम्' या शब्दाचा वर सांगितल्याप्रमाणें बहुव्रीहिसमास केल्यावर, 'गा च मा च दाग्रहणं च तानि गामादाग्रहणानि' असा द्वंद्वसमास करावा. असा समास केला म्हणजे 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः'–म्हणजे 'तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषा. नोपतिष्ठन्ते' असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ होतो व या अर्थानुसारच या परिभाषेचें वर भाषांतर केलें आहे. कित्येक वैयाकरण 'दाग्रहणम्' या पदानें 'दो दद्घोः' सू० ३०७७ या सूत्राचें ग्रहण करतात व त्या सूत्रांत 'धा' धातु पठित नसल्यामुळे, 'धाग्रहणेष्वविशेष.' अशी वेगळी परिभाषा पठित करितात. पण 'दाग्रहण' या पदाचा वर जसा अर्थ केला आहे तसा केल्यानें अशी वेगळी परिभाषा मानण्याचें कांहीं कारण राहत नाहीं, व प्रकृतपरिभाषेनें 'दा' व 'धा' या दोन्हीं धातूंचें ग्रहण होतें.)

अत्र च ज्ञापकं दैपः पित्वम्। तद्धयदाविति सामान्यग्रहणार्थम्। अन्यथा लाक्षणिकत्वादेव विधौ तद्ग्रहणे सिद्धे किं निषेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन, तेन चैकदेशानुमतिद्वारा सम्पूर्णपरिभाषा ज्ञाप्यते ॥

'दैप् शोधने' (या भ्वादिगणांतील) धातूला पकारानुबंध लावून तो धातु पित असा जो पठित केला आहे ते त्याचें पित्वकरण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे. तें पित्व अशाकरितां केलें आहे की ('दाधा घ्वदाप्' या सूत्रांत) 'अदाप्' असें जें सामान्य उच्चारण केलें आहे त्यानें 'दैप्' धातूचें देखील ग्रहण व्हावें प्रकृतपरि-

भाषा नसती तर, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेप्रमाणे, 'दा' या प्रतिपदोक्त धातूनें ('आदेच' या सूत्राने आत्व करून प्रतिपदोक्त 'दा' धातूसारख्या होणाऱ्या लाक्षणिक) 'दैप्' धातूचे ग्रहण झालेंच नसते, व 'दैप्' धातूचे ग्रहण न व्हावे म्हणून त्या धातूला पकारानुबंध लावून 'अदाप्' असा जो सामान्यनिषेध सांगितला आहे तसा निषेध सांगण्याची काहींच गरज नव्हती. ('दाप्' व 'दैप्' या दोन धातूंचे वास्तविक भिन्न स्वरूप आहे, एक आकारान्त असून दुसरा ऐकारान्त आहे. हे खरें कीं 'आदेच' या सूत्राने 'दैप्' चे आत्व केल्यावर त्याचे 'दाप्' असे लाक्षणिक रूप होते. पण लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषान्वयें, 'दाप्' या प्रतिपदोक्त धातूने, 'दाप्' असें लाक्षणिक स्वरूप प्राप्त होणाऱ्या 'दैप्' धातूचे ग्रहण झालेच नसते परंतु प्रकृत परिभाषेप्रमाणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा 'दा' धातूस लागू पडत नसल्यामुळे, 'दाप्' धातूने 'दैप्' धातूचे ग्रहण होते तथापि 'दै' या धातूस पकारानुबंध न लावता 'दै' असा धातु धातुपाठात पठित केला असता तर 'दाप्' ने 'दैप्' चे ग्रहण होऊं शकले नसते, व त्यामुळे 'अदाप्' या पदाने केवळ 'दाप्' धातूचेच ग्रहण झाले असते व 'दै' धातूचे ग्रहण झाले नसते. पण 'दाप्' व 'दैप्' या दोन्ही धातूंना घुसंज्ञा प्राप्त होणे इष्ट नसल्यामुळे, व 'दा' या प्रतिपदोक्त धातूने प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे 'दाप्' व 'दै' या दोन्हीं धातूंचे ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे, घुसंज्ञाविधायकसूत्रात त्याचे ग्रहण होऊं नये म्हणून त्या सूत्रात 'अदाप्' असा सामान्यनिषेध सांगितला आहे, व त्या सामान्यनिषेधात 'दै' धातूचा अन्तर्भाव व्हावा म्हणून त्या धातूला पकारानुबंध लावला आहे आणि अशा रीतीने त्याचे पित्वकरण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक ठरते.) अशा रीतीने प्रकृतपरिभाषेचा एक अंश—म्हणजे 'दा' हा अंश—ज्ञापित झाला असल्यामुळे, त्या योगाने संपूर्ण परिभाषा ज्ञापित होते.

इयं च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानिरनुबन्धकपरिभाषालुग्विकरणपरिभाषाणां बाधिका । दाधाघ्विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥

'दाधा घ्वदाप्' १-१-२० या सूत्रावरील भाष्यात हे स्पष्ट सांगितले आहे की प्रकृतपरिभाषा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषेची, लुग्विकरणपरिभाषेची, व तसेच निरनुबंधकपरिभाषेची बाध करणारी—म्हणजे अपवादात्मक—परिभाषा आहे (व त्यामुळे 'गा, मा, दा,' व 'धा' या चार धातूंना त्या तीन परिभाषा लागू पडत नाहींत, आणि म्हणूनच 'दा' धातूने 'देङ्' धातूचे, व लुग्विकरण 'दा' धातूचे, ग्रहण होते)

गातिस्थेति सूत्रे इणादेशगाग्रहणमेवेष्यत इति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११५ ॥

'गातिस्था' सू० २२२३ या सूत्रातील 'गा' या शब्दाने ('इणो गा लुङि' सू० २४५८ या सूत्रान्वयें) 'इण्' धातूच्या जागी लुङ्लकारांत जो 'गा' असा

आदेश होतो त्याचेच ग्रहण करावे अशी भाष्यकाराची इष्टि असल्यामुळे—म्हणजे असें भाष्यकारांनी सांगितले असल्यामुळे–' गातिस्था ' या सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या ' गा ' शब्दाने ' गै ' धातूचे ग्रहण होत नाहीं आणि म्हणून काही दोष उत्पन्न होत नाही. (वास्तविक प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे ' गा ' धातूने ' गै ' धातूचे ग्रहण होते, व ' गातिस्था ' या सूत्रात ' गा ' असा प्रतिपदोक्त धातु असता तर त्या धातूने ' गै ' धातूचे ग्रहण झाले असते. पण भाष्यकारांनीं असे म्हटले आहे कीं ' गातिस्था ' या सूत्रात उच्चारलेला जो ' गा ' शब्द आहे तो ' गा ' या प्रतिपदोक्त धातूचा वाचक नसून ' इणो गा लुङि ' या सूत्राने ' इण ' धातूच्या जागीं लुङ्लकारात होणाऱ्या ' गा ' या आदेशाचा वाचक आहे, आणि भाष्यकाराचे म्हणणे प्रमाण मानलेच पाहिजे म्हणून ' इण् ' च्या जागी होणाऱ्या ' गा ' या आदेशाने ' गै ' धातूचे ग्रहण होऊ शकत नाही, व असे ग्रहण न होणे प्रकृतपरिभाषेच्या विरुद्ध जात नाहीं. अशी, वर सांगितल्याप्रमाणे, भाष्यकाराची इष्टि असल्यामुळे ' गै ' धातूचे किंवा ' गा ' धातूचे लुङाचे रूप करिताना, सिचाचा लुक् न होता 'अगासीत् अगासिष्टाम्, अगासिषुः' अशीं रूपे होतात पण ' इण् ' धातूचे लुङाचे रूप करिताना ' अगात्, अगाताम्, अगुः ' अशीं रूपे होतात) या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११६

ननु वृद्ध्यादिसंज्ञा समुदाये स्युरत आह—

(' वृद्धिरादैच् , अदेङ्गुणः ' सू० १६ व १७ इत्यादि सूत्रांन्वये होणाऱ्या) ' वृद्धि ' इत्यादि संज्ञा समुदायाला होण्याची आपत्ति येते ('वृद्धिरादैच् , अदेङ्गुणः' इत्यादि सूत्रात ' आदैच् ' व ' अदेङ् ' असा उद्देश्यकोटीत निर्देश करून त्या उद्देश्याला अनुक्रमे वृद्धिसंज्ञा व गुणसंज्ञा होणे सांगितले असल्यामुळे, ' आदैच् '–म्हणजे ' आ, ऐ, औ '–या समुदायास वृद्धिसंज्ञा व तसेच ' अदेङ् '–म्हणजे ' अ, ए, ओ '- या समुदायास गुणसंज्ञा, प्राप्त होईल व त्या समुदायातील प्रत्येक वर्णास वृद्धिसंज्ञा व गुणसंज्ञा प्राप्त होणार नाही तसे न व्हावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतात —

प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ॥ ११६ ॥

" (सूत्रात उद्देश्यकोटींत अनेक उद्देश्यांचा निर्देश केला असल्यास) प्रत्येक उद्देश्य विधेयाशी अन्वित करून वेगळीं वेगळीं वाक्ये करावी, "

(' वृद्धिरादैच् ' या सूत्रात आ व ऐच्—म्हणजे ऐ, औ–या तीन वर्णांचा उद्देश्य कोटींत निर्देश केला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ' आ वृद्धिसंज्ञः स्यात्'

ऐ वृद्धिसंज्ञः स्यात्, औ वृद्धिसंज्ञः स्यात् ' अशी तीन भिन्न वाक्ये करावी, व असें केल्याने आ, ऐ, औ या प्रत्येकास वृद्धिसंज्ञा प्राप्त होते व समुदायास तशी सञ्ज्ञा होण्याची आपत्ति टळते.)

देवदत्तादयो भोज्यन्तामित्यत्र भुजिवत् ॥ ११६ ॥

' देवदत्तादयो भोज्यन्ताम् ' या वाक्यात जसा देवदत्तादिकांपैकीं प्रत्येकाचा भोजनक्रियेशीं अन्वय होतो तसेच या ठिकाणीं समजावे (' देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रा. भोज्यन्ताम् ' या लौकिकप्रयोगात जसा ' देवदत्तः भोज्यताम्, यज्ञदत्तः भोज्यताम्, विष्णुमित्रः भोज्यताम्' असा अर्थ होतो त्याप्रमाणे जेथे सूत्रांत अनेक उद्देश्ये उच्चारलीं असून एक विधेय उच्चारले आहे तेथे प्रत्येक उद्देश्याचा विधेयाशीं अन्वय करून भिन्न वाक्ये करावीं—म्हणजे सूत्रात सांगितलेलें कार्य प्रत्येक उद्देश्यास करावे. साराश ही परिभाषा वरील लौकिकव्यवहाराच्या आधारावर रचली असून लौकिकन्यायसिद्ध आहे.)

परिभाषा ११७

नन्वेवं संयोगसंज्ञासमाससंज्ञाभ्यस्तसंज्ञा अपि प्रत्येक स्युरत आह—

' प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिः ' ही मागील परिभाषा स्वीकारल्यास संयोगसंज्ञा, समाससंज्ञा, व अभ्यस्तसंज्ञा समुदायांतील प्रत्येक घटकास प्राप्त होण्याची आपत्ति येते. (' हलोऽनन्तराः संयोगः ' सू० ३० हे संयोगसंज्ञा होण्याबद्दलचें सूत्र आहे व या सूत्रांत ' अनन्तराः हलः ' हे उद्देश्य असून या सूत्रानें अनेक अजव्यवहित हलांना संयोगसंज्ञा होणे सांगितले आहे. मागील परिभाषेप्रमाणे, तशा हलांपैकी प्रत्येक हलास संयोगसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते. तसेच ' प्राक् कडारात् समासः ' सू० ६४८ या अधिकारांत ' सह सुपा ' सू० ६४९ हे सूत्र पठित आहे व ' सुबन्तं सुबन्तेन सह समस्यते ' असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळे, ज्या दोन सुबन्ताचा समास होतो त्या दोहोंना मिळून समाससंज्ञा प्राप्त होते. मागील परिभाषा स्वीकारल्यास, समासातील प्रत्येक अवयवास समाससंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते. त्याचप्रमाणे ' उभे अभ्यस्तम् ' सू० ४२६ हें अभ्यस्तसंज्ञेचे सूत्र आहे. षष्ठाध्यायांत जें द्वित्व प्रकरण सांगितले आहे त्याच्या अन्वये द्विर्वचन केलें असतां, पूर्वखण्ड व उत्तरखण्ड या दोहोंनाहि, मागील परिभाषेप्रमाणे, अभ्यस्तसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येते. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सागतातः—

क्वचित्समुदायेऽपि ॥ ११७ ॥

कोठे कोठे (सूत्रांत अनेक उद्देश्ये निर्दिष्ट असलीं तरी त्या सर्वांना एकच उद्देश्य समजून तसे) समुदायरूप उद्देश्य विधेयाशी अन्वित करून एकच वाक्य करावें. ''

गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्तीत्यादौ दण्डनवत् ॥ लक्ष्यानुरोधेन च व्यवस्था ॥ ११७ ॥

' गर्गांजवळून शभर (निष्क) दंड वसूल करावा, राजांना पैशाशीं काम आहे ' इत्यादि स्थलीं जसा प्रत्येक गर्गापासून शंभर (निष्क) दंड वसूल न करिता गर्गसमुदायापासून तो दंड वसूल केला जातो त्याचप्रमाणे येथें समजावें व (या दोन परस्परविरुद्ध परिभाषांचा) लक्ष्यानुसार उपयोग करावा–म्हणजे या दोन परिभाषांपैकीं जेथे जी परिभाषा लावून इष्ट प्रयोजन सिद्ध होत असेल तेथें ती लावावी. (वरील लौकिकन्यायान्वये ' हलोऽनन्तराः संयोगः ' या सूत्रात ' अनन्तराः ' असा पर्युदास असल्यामुळे, व ' सह सुपा ' या सूत्रात ' सह ' या शब्दाचा निर्देश केला असल्यामुळे. आणि तसेच ' उभे अभ्यस्तम् ' या सूत्रात ' उभे ' हे पद घातले असल्यामुळें, येथें समुदायाचे ठिकाणीं संज्ञा होण्याची विवक्षा आहे हें लक्षात ठेवून या ठिकाणीं मागील परिभाषा न लावता प्रकृतपरिभाषा लावावी. जेथें सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या उद्देश्यापैकीं प्रत्येकास कार्य होण्याची विवक्षा असेल तेथें मागील परिभाषा लावावी, आणि अशा रीतीने प० ११६ व ११७ यांची लक्ष्यानुसार व्यवस्था लावावी. प्रकृतपरिभाषा देखील वर सांगितलेल्या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली आहे आणि ती लौकिकन्यायसिद्ध आहे)

परिभाषा ११८

ननु यू स्त्र्याख्याविवित्यत्र व्यक्तिपक्षे दीर्घनिर्देशादनण्त्वेन ग्राहकसूत्राप्राप्त्योदात्ताद्यन्यतमोच्चारणेऽन्यस्वरकस्य संज्ञा न स्यादत आह—

व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास ' यू स्त्र्याख्यौ नदी ' सू० २६६ या सूत्रांत दीर्घ ईकार व ऊकार यांचा निर्देश केला असल्यामुळें. व दीर्घ ईकार व ऊकार हे अणूप्रत्याहारान्तर्गत वर्ण नसल्यामुळें, त्यांना ' अणुदित् सवर्णस्य ' सू० १४ हें ग्रहणकशास्त्र लागू पडत नाहीं त्यामुळे उदात्तादि तीन स्वरांपैकीं ज्या विशिष्ट स्वरात वरील सूत्रामध्यें ' यू ' हा शब्द उच्चारला आहे त्याहून भिन्न स्वराचा दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त नित्यस्त्रीलिंग शब्द असल्यास त्याला नदीसंज्ञा प्राप्त होणार नाहीं. (' ईश्च ऊश्च यू ' येथे ' यू ' हे प्रथमेचे द्विवचन आहे. ' यू + औ ' या स्थितींत ' प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ' सू० १६४ या सूत्राने पूर्वसवर्णदीर्घरूप एकादेश झाला आहे वास्तविक ' दीर्घाज्जसि च ' सू० २३९ हे निषेधक सूत्र असल्यामुळे तसा एका-

देश व्हावयास नको होता, पण येथे निषेधाभाव छान्दस आहे असे बालमनोरमेंत म्हटले आहे. ' यू ' हे प्रातिपदिक ' फिषोऽन्त उदात्त. ' फिट् सू० १ या सूत्रान्वयें उदात्त असून, ' औ ' हा प्रत्यय ' अनुदात्तौ सुप्पितौ ' सू० ३७०९ या सूत्रान्वयें अनुदात्त आहे व दोहोंचे जागीं होणारा एकादेश ' एकादेश उदात्तेनोदात्त ' सू० ३६५८ या सूत्रान्वये उदात्त होतो. त्यामुळें ' यू स्त्र्याख्यौ ' या सूत्रांतील ' यू ' हा शब्द पाणिनीयस्वरप्रक्रियान्वयें उदात्तस्वरांत उच्चारला असल्यामुळे, उदात्तस्वराहून भिन्न स्वरात उच्चारलेल्या दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त नित्यस्त्रीलिंग शब्दास नदीसंज्ञा प्राप्त न होण्याची आपत्ति येते; कारण 'स्वं रूपं शब्दस्य' सू० २५ असे सूत्र असल्यामुळें भिन्न स्वरांत उच्चारलेल्या शब्दात फरक होतो व तशा स्वरांत उच्चारलेल्या शब्दाने मूळस्वरांत उच्चारलेल्या शब्दाचें ग्रहण होणार नाही. ही जी शंका ग्रन्थकाराने उपस्थित केली आहे ती अष्टाध्यायी त्रिस्वरयुक्त पठित आहे हा सिद्धान्तपक्ष स्वीकारल्यास व तसेच व्यक्तिपक्षाचा आश्रय केल्यासच उपपन्न होते. म्हणूनच ग्रन्थकाराने या पंक्तींत ' व्यक्तिपक्षे ' असा शब्द घातला आहे. व्यक्तिपक्ष स्वीकारल्यास, दीर्घ ईकार किंवा ऊकार ज्या स्वरात उच्चारला आहे त्याहून भिन्न स्वरांत उच्चारलेल्या ईकाराचा व ऊकाराचा तो वाचक होऊ शकत नाहीं. ' अणुदित् सवर्णस्य ' हे ग्रहणकशास्त्र दीर्घ ईकारास व ऊकारास लागू पडत नाही; कारण अण्प्रत्याहारांत ऱ्हस्व इकार व उकार निर्दिष्ट आहेत. त्यामुळे ऱ्हस्व इकारानें व उकाराने जसे अठराहि प्रकारच्या इकाराचें व उकाराचें ग्रहणकशास्त्रान्वये ग्रहण होऊं शकते तसे दीर्घ ईकाराने व ऊकारानें होऊं शकत नाहीं. दीर्घ ईकार व ऊकार हे केवळ दीर्घ ईकार व ऊकार या जातीचेच वाचक आहेत. परंतु जातिपक्ष स्वीकारल्यास, दीर्घ ईकारानें व ऊकाराने सर्व प्रकारच्या इकाराचे व उकाराचें ग्रहण होऊं शकते व तो पक्ष मानल्यास, ' अणुदित् सवर्णस्य ' या सूत्रात केलेले अण्प्रत्याहाराचे ग्रहण व्यर्थ ठरते म्हणूनच ग्रन्थकारानी व्यक्तिपक्ष स्वीकारून वरील शंका उपस्थित केली आहे. जातिपक्ष स्वीकारल्यास ती शंका उपस्थित होऊंच शकत नाही. वर दाखविलेली आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

अभेदका गुणा ॥ ११८ ॥

" (गुणांत होणाऱ्या फरकामुळे शब्दस्वरूप भिन्न होत नाही; कारण) गुणामुळे भेद उत्पन्न होत नसतो. "

(प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे ' यू स्त्र्याख्यौ नदी ' या सूत्रांत ' यू ' हा शब्द उदात्तस्वरांत उच्चारला असला तरी त्या शब्दानें भिन्न स्वरांत उच्चारलेल्या दीर्घ ईकारान्त व ऊकारान्त नित्यस्त्रीलिग शब्दाचे ग्रहण होते)

असति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित इत्यर्थः ॥

यत्न न करिता स्वरूपानें उच्चारलेला गुण त्या विशिष्ट गुणानें युक्त अशाच शब्दाचा वाचक होतो असे नसून भिन्न गुणांनी युक्त अशा त्या शब्दाचा देखील वाचक होतो, व स्वरूपाने उच्चारलेला गुण विवक्षित नसतो असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (या परिभाषेत उच्चारलेल्या ' गुण ' या शब्दानें उदात्तत्व, अनुदात्तत्व, स्वरितत्व, अनुनासिकत्व, व निरनुनासिकत्व या पाच गुणांचे ग्रहण होते 'स्वरूपेण उच्चारितः' या पदाचा ' उदात्तादिरूपेण उच्चारितः, न तु उदात्तादिशब्दोच्चारणपूर्वकमुच्चारितः ' असा अर्थ समजावा. प्रत्येक अच् तीन स्वरांपैकीं कोणत्याहि एका स्वरात उच्चारला जाऊं शकतो तथापि पाणिनीयस्वरप्रक्रियेप्रमाणें अचाला जो स्वर प्राप्त होत असेल त्या स्वराने युक्त तो अच सूत्रात उच्चारला असल्यास, स्वरूपतः प्राप्त अशाच स्वराने तो अच् उच्चारला आहे असे समजावे व अशा ठिकाणीं तो स्वरूपत प्राप्त स्वर विवक्षित नसतो पण पाणिनीयस्वरप्रक्रियेप्रमाणें जेथे एखाद्या अचाला विशिष्ट प्रकारच्या स्वराची प्राप्ति होत असून देखील त्या अचाला अमुकच प्रकारचा भिन्न स्वर व्हावा असा सूत्रात शब्दानें निर्देश केला असेल तर तशा ठिकाणीं यत्न करून स्वर सांगितला आहे असें समजावें, व तसा शब्दोच्चारणपूर्वक मुद्दाम सूत्रात सांगितलेला स्वर विवक्षित असतो, आणि तशा स्वराने युक्त अशा अचानें भिन्नस्वरयुक्त त्या अचाचे ग्रहण होऊं शकत नाहीं तसेच सर्व अच् व य्, व्, ल् हीं अन्तःस्थ व्यञ्जनें अनुनासिक व निरनुनासिक अशीं उच्चारलीं जाऊं शकतात, व ङ्, ञ्, ण्, न्, म् या पाच वर्गांतील अन्त्य व्यञ्जन अनुनासिक आहे अनुनासिकाच्या व निरनुनासिकच्या जागीं स्थानिसादृश्याने अनुक्रमे अनुनासिक व निरनुनासिक आदेश होणे हे 'स्थानेऽन्तरतमः' सू० ४९ या सूत्रान्वयें प्राप्त असून देखील जेथे अनुनासिकाचे जागीं निरनुनासिक आदेश व्हावा किंवा निरनुनासिकाचे जागीं अनुनासिक आदेश व्हावा असे सूत्रांत शब्दोच्चारणपूर्वक सांगितले असेल तर तशा ठिकाणीं यत्न करून सांगितलेला विशिष्ट प्रकारचा गुण विवक्षित आहे असे समजावें व तशा गुणविशिष्ट वर्णानें भिन्नगुणविशिष्ट त्या वर्णाचे ग्रहण होऊं शकत नाहीं असे या परिभाषेचे तात्पर्य आहे.)

अत्र अस्थिदधीत्यादावनङादेरुदात्तस्यैवोच्चारणेन सिद्धे उदात्तग्रहणं ज्ञापकम् ॥

' अस्थिदधि ' इत्यादि सूत्रात ' अनङ् ' इत्यादिकाचे उदात्तस्वरांत उच्चारण केल्याने काम भागत असता, पुन्हा त्या सूत्रांत, ' उदात्त ' हा जो शब्द उच्चारला आहे तो प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक आहे. (अष्टाध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे असा पक्ष स्वीकारला, किंवा ती स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारला, तरी सूत्रांत विशिष्टस्वरयुक्त शब्द उच्चारला असल्यास, तसा स्वर विवक्षित नसतो व तसा स्वर शब्दोच्चारणपूर्वक उच्चारला असल्यासच विवक्षित असतो असा नियम असल्यामुळें, पाणिनीला ' अस्थिदधि ' या सूत्रात ' उदात्त ' हा शब्द मुद्दाम घालावा लागला

तसा नियम नसता तर ‘ अनङ् ’ यांतील आद्य अकार उदात्तस्वरांत पठित असल्यामुळे, किंवा अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, तसा पठित केल्याने काम भागले असतें. पण पाणिनीला हे माहित होतें कीं तशा रीतीने उच्चारलेला ‘ अनङ् ’ यांतील उदात्तस्वर, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, विवक्षित समजला जाणार नाही व त्याला तर ‘ अनङ् ’ नेहमी उदात्तच असणे इष्ट होते. म्हणून त्याने ‘ अस्थिदधि ’ या सूत्रांत ‘ उदात्तः ’ या शब्दाचा उच्चार केला आहे, व अशा रीतीने यत्नपूर्वक उच्चारलेला तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

स्वरूपेणोच्चारित इत्युक्तेरनुदात्तादेरन्तोदात्तादित्युदात्तादिशब्दोच्चारणे विवक्षैव ।

‘ स्वरूपेणोच्चरितो गुणो न विवक्षित. ’ असा वर सांगितलेला नियम असल्यामुळे, ज्या ठिकाणीं सूत्रांत ‘ अनुदात्तादे ’ अन्तोदात्तात् ’ इत्यादि विशिष्ट शद्बांचे उच्चारण केले असेल तेथे गुण——म्हणजे स्वर—विवक्षित आहे असे समजावे. (अशा ठिकाणीं विशेष यत्न करून ‘ अनुदात्तादेः ’ किंवा अन्तोदात्तात् ’ असा शद्ब सूत्रांत मुद्दाम उच्चारला असल्यामुळे, स्वर विवक्षित आहे असे मानले पाहिजे, आणि त्यामुळे ‘ अनुदात्तादेः ’ या पदाने ‘ उदात्तादे. ’ किंवा ‘ स्वरितादेः ’ अशा भिन्न स्वराचे ग्रहण करता येत नाहीं, आणि तसेच ‘अन्तोदात्तात्’ या पदाने ‘अनुदात्तान्तात्’ अशा भिन्न स्वराचे ग्रहण करता येत नाही)

उञ ऊँ इत्यत्राननुनासिके एवोच्चारणीये यत्नाधिक्येनानुनासिकोच्चारणाद्विवक्षा बोध्या । पथिमथ्यृभुक्षामित्यादौ स्थान्यनुरूपतयानुनासिक एवोच्चारणीये निरनुनासिकोच्चारणात्तद्विवक्षा । एतदर्थमेवासति यत्न इत्युक्तम् ॥

‘ उञ. ’ सू० १०६ व ‘ ऊँ ’ सू० १०७ या दोन सूत्रांपैकीं ‘ ऊँ ’ या सूत्रांत निरनुनासिक ऊकाराचा उच्चार करणे प्राप्त असून देखील, अनुनासिक ऊँकाराचे मुद्दाम विशेष यत्न करून उच्चारण केले असल्यामुळे, उकाराचे जागीं अनुनासिक ऊँकाराचा आदेश व्हावा अशी विवक्षा आहे असे मानले पाहिजे. (वास्तविक निरनुनासिक उकाराचे जागीं ‘ स्थानेऽन्तरतम. ’ सू० ३९ या सूत्रान्वये स्थानिसदृश—म्हणजे निरनुनासिक—ऊकाराचाच आदेश व्हावयास पाहिजे होता असे असून देखील ज्याअर्थी पाणिनीने सू० १०७ मध्ये अनुनासिक ऊँकार मुद्दाम उच्चारला आहे त्या अर्थीं हे स्पष्ट होत की अशा स्थलीं अनुनासिक ऊँकाराचाच आदेश व्हावा, निरनुनासिक ऊकाराचा आदेश होऊं नये हे सांगण्याचा पाणिनीचा हेतु होता त्यामुळे अशा ठिकाणीं अनुनासिक ऊँकाराने निरनुनासिक ऊकाराचे ग्रहण करतां येत नाहीं व तसा आदेश उकाराचे जागीं करतां येत नाही) तसेच ‘पथिमथ्यृभुक्षामात्’ सू० ३६५ या सूत्रात स्थानीला अनुरूप अशा अनुनासिक आकाराचे उच्चारण करणे प्राप्त असून

देखील, विशेष यत्न करून सूत्रांत मुद्दाम निरनुनासिक आकाराचे उच्चारण केले असल्यामुळे अशा ठिकाणी निरनुनासिक गुण विवक्षित आहे असे मानले पाहिजे. (पथिन्, मथिन् ऋभुक्षिन् या शब्दांपुढे 'सु' हा विभक्तिप्रत्यय आल्यास त्यांच्या अन्त्यवर्णाचे जागी 'आ' असा आदेश होतो हा वरील सूत्राचा अर्थ आहे या सूत्रांत सांगितलेले तीन्ही शब्द नकारान्त आहेत, व नकार अनुनासिक वर्ण असल्यामुळे त्याचे जागी होणारा आदेश 'स्थानेऽन्तरतमः' या सूत्रान्वये वास्तविक अनुनासिक आकार असला पाहिजे होता. असे असून देखील पाणिनींनी निरनुनासिक आकाराचे सूत्रांत मुद्दाम उच्चारण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, पाणिनींना निरनुनासिक आकाराचाच वरील शब्दांतील अन्त्य नकाराचे जागी आदेश होणे इष्ट होते. म्हणून अशा ठिकाणी निरनुनासिक आकाराने अनुनासिक आकाराचे ग्रहण करता येत नाही व अननुनासिक आकारादेश करता येत नाही.) याकरिताच 'अस्ति यत्न' हे शब्द 'अस्ति यत्ने स्वरूपेणोच्चारितो गुणो न भेदको न विवक्षित' या पंक्तीत घातले आहेत (व ते शब्द त्या पंक्तीत घातले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, सूत्रांत विशिष्टस्वर-युक्त शब्द उच्चारला असल्यास तसा स्वर विवक्षित नसतो, व या स्वराचा सूत्रांत शब्दोच्चारणपूर्वक निर्देश केला असला तरच तो स्वर विवक्षित आहे असे मानता येते.)

न चैवमस्थ्यादीनां नब्विषयस्येत्याद्युदात्तत्वात्त्यादेशस्यानङः स्थान्यनुरूपेऽनुदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारण विवक्षार्थं भविष्यतीति कथमस्य ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । परमास्थिशब्दादावन्तोदात्त उदात्तगुणकस्यापि स्थानित्वेन विवक्षायां मानभावात् ॥

'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' फिट् सू० २६ या सूत्रान्वये इसन्त प्रातिपदिक खेरीज करून इतर सर्व नपुंसकलिंगी प्रातिपदिकास आद्युदात्तस्वर होत असल्यामुळे व 'अस्थिदधि' या सूत्रांत सांगितलेली तीन्ही प्रातिपदिके नपुंसकलिंगी असल्यामुळे ती आद्युदात्त आहेत, (व 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' सू० ३६५० या सूत्रान्वये त्यांचा अन्त्यस्वर अनुदात्त आहे) म्हणून त्या अन्त्यस्वराचे जागी होणारा 'अनङ्' आदेश स्थानिसादृश्यामुळें—म्हणजे 'स्थानेऽन्तरतमः' या सूत्रान्वये—अनुदात्त व्हावयास पाहिजे होता, असे असून देखील 'अस्थिदधि' या सूत्रांत 'उदात्तः' हा शब्द उच्चारला असल्यामुळे, 'अनङ्' उदात्त असावा अशी विवक्षा आहे हे सिद्ध होते. (आणि अशा रीतीने 'उदात्तः' हा शब्द चरितार्थ ठरत असल्यामुळे) तो शब्द प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक मानतां येत नाही—असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण 'परमास्थि'-इत्यादि सामासिक शब्द ('समासस्य' सू० ३७३४ या सूत्रान्वये) अन्तोदात्त होत असल्यामुळें व अशा ठिकाणी उदात्त इकाराचे जागी स्थानिसादृश्याने उदात्त अनङादेशच पावत असल्यामुळें, 'अस्थिदधि' या सूत्रांत अनङाचे उदात्तत्व

विवक्षित आहे असे मानण्यास कांहीच प्रमाण नाहीं. (सूत्रांत निर्दिष्ट असलेला एखादा शब्द एखाद्या परिभाषेचा ज्ञापक तेव्हांच मानता येतो की जेव्हा, ती परिभाषा नसल्यास, तो शब्द व्यर्थ ठरतो व ती परिभाषा मानल्यानेच त्या शब्दाला सार्थकता येते असें पूर्वी सांगितलेच आहे ' अस्थिदधि ' या सूत्रात उच्चारलेला ' उदात्त. ' हा शब्द असा आहे काय कीं ही परिभाषा मानल्यानेच तो चरितार्थ ठरतो, नाहींतर व्यर्थ ठरतो? कित्येक वैयाकरण म्हणतात की ही परिभाषा नसली तरी तो शब्द इतर रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळे या परिभाषेचा ज्ञापक ठरू शकत नाहीं, व आपलें म्हणणे सिद्ध करण्याकरिता ते असे सांगतात की, अस्थि, दधि, सक्थि, व अक्षि ' ही प्रातिपदिके नपुंसक असल्यामुळे, ' नब्विषयस्य ' या सूत्रान्वयें आद्युदात्त आहेत व त्यामुळें त्याचा अन्त्यस्वर इकार हा ' अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ' या सूत्रान्वये अनुदात्त आहे. अशा अनुदात्त इकाराचे जागी स्थानिसदृश अनुदात्त अनङादेशाची प्राप्ति होते परंतु उदात्त अनङादेश होणे इष्ट असल्यामुळे, ' अस्थिदधि ' या सूत्रांत पाणिनीला ' उदात्तः ' हा शब्द घालावा लागला, व अशा रीतीने, ही परिभाषा न मानली तरी, तो शब्द चरितार्थ ठरत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक होऊ शकत नाहीं. यावर ग्रन्थकार असे म्हणतात की ' अस्थि, दधि, सक्थि, अक्षि ' हे शब्द नेहमी आद्युदात्त असते तर वरील शंका कदाचित् योग्य ठरली असती, पण ते शब्द नेहमीच उदात्त असतात असें नसून जेव्हा ते समासाचे चरमावयव असतात तेव्हा ते ' समासस्य ' या सूत्रान्वयें अन्तोदात्त होतात–म्हणजे त्यांचा अन्त्य इकार उदात्त होतो–व तशा उदात्त इकाराचे जागी स्थानिसदृश उदात्तच अनङादेश पावतो मग पुन्हां त्या सूत्रात ' उदात्त ' हा शब्द घालण्याची गरज काय होती ? तो शब्द वास्तविक व्यर्थ ठरूं पाहतो. पण सूत्रांत शब्दोच्चारणपूर्वक स्वराचा निर्देश केला नसल्यास स्वर विवक्षित नसतो या अर्थाची प्रकृतपरिभाषा मानल्यासच तो शब्द चरितार्थ ठरतो, व अशा रीतीने प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळेच तो शब्द चरितार्थ होत असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा ज्ञापक ठरतो.)

चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते वधादेशे आद्युदात्तनिपातन करिष्यते पदादयोऽन्तोदात्ता निपात्यन्ते सहस्य स उदात्तो निपात्यत इत्यादिभाष्यं त्वेकश्रुत्याष्टाध्यायीपाठे क्वचिदुदात्ताद्युच्चारणं विवक्षार्थमित्याशयेन । त्रैस्वर्येण पाठ इति पक्षे तु ज्ञापकपरं भाष्यमिति कैयटादयः ॥

' चतसृ ' हा शब्द निपातनाने आद्युदात्त करावा, ' वध् ' हा आदेश निपातनाने आद्युदात्त करावा, ' पद् ' इत्यादि आदेश निपातनाने अन्तोदात्त करावे, ' सह ' चे ठिकाणीं होणारा ' स ' हा आदेश निपातनानें उदात्त करावा असें जे भाष्यांत त्या त्या ठिकाणी सांगितले आहे ते, अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, तशा ठिकाणीं निपातन करून सांगितलेला तो तो स्वर विवक्षित आहे असे ज्ञापित करण्याच्या हेतूने भाष्यकारांनी तसे म्हटलें आहे असे समजावे. पण अष्टा-

ध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास तें भाष्य प्रकृतविभागाचें ज्ञापक समजावें—असें कैयटादिकांचें म्हणणें आहे. ((१) 'चतेरुरन्' उणादि सू० ७३६ या सूत्रानें 'चते याचने' या भ्वादिगणांतील 'चत्' धातूस उणादि 'उरन्' प्रत्यय होऊन 'चतुर' असा शब्द होतो. तो नित्य-प्रत्ययान्त असल्यामुळें 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' सू० ३६८६ या सूत्रान्वयें आद्युदात्त होतो. त्या शब्दापुढें 'शस्' हा द्वितीयाविभक्तीच्या बहुवचनाचा प्रत्यय आल्यास 'चतुरः शसि' सू० ३६८२ या सूत्रान्वयें 'चतुर्' शब्द अन्तोदात्त होतो. स्त्रीवाचक 'चतुर्' शब्दापुढें विभक्तिप्रत्यय आल्यास 'त्रिचतुरोः' सू० २९८ या सूत्रानें 'चतुर्' चे जागीं 'चतसृ' असा आदेश होतो, त्यामुळें तो आदेश स्थानिसाम्यानें अन्तोदात्त होतो. 'चतसृ—शस=चतसृ+अस' अशा स्थितीत 'इको यणचि' सू. ४७ या सूत्रानें यणादेश होऊन 'चतस्-र्-अस=चतस्रस्' अशी स्थिति झाली असता, 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' सू० ३७२० या सूत्रानें उदात्ताच्या जागीं होणाऱ्या हल्पूर्वक यणादेशापुढील शसादि विभक्तिप्रत्यय उदात्त होत असल्यामुळें 'अस्' या प्रत्ययांतील अकार उदात्त होऊन 'चतस्रः' हा शब्द अन्तोदात्त होतो. तसा तो शब्द अन्तोदात्त न व्हावा व 'चतुरः शसि' या सूत्रानें प्राप्त होणाऱ्या स्वराचा बाध व्हावा म्हणून 'चतसर्याद्युदात्तनिपातनं च' असें वार्तिक 'त्रिचतुरोः' ७–२–९९ या सूत्रावरील भाष्यात पठित करून भाष्यकार म्हणतात 'चतसर्याद्युदात्तनिपातनं कर्तव्यम्। किं प्रयोजनम्। चतस्रः पश्य। शसिस्वरो मा भूत् इति.' या भाष्याचा अर्थ वरील विवेचनावरून स्पष्ट होईल (२) 'हन्' धातु धातुपाठात अनुदात्त असा पठित आहे व 'अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम्' या कारिकेंत तो धातु संगृहीत केला आहे. तो एकाच् असल्यामुळें त्याच्यापुढें वलादि आर्धधातुक प्रत्यय आल्यास, 'एकाच उपदेशे' सू० २२४६ या सूत्रानें त्या प्रत्ययाला इडागम होत नाहीं. 'हनो वध लिङि' व 'लुङि च' सू० २४३३ व २४३४ या सूत्रांनीं आशीर्लिङांत व लुङांत 'हन्' चे जागीं 'वध्' असा आदेश होतो. तो वधादेश स्थानिसाम्यानें अनुदात्त मानल्यास, त्याच्या पुढें येणाऱ्या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययाला इडागम होणार नाहीं व 'आवधिषीष्ट' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहींत म्हणून 'वधादेशे आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते' असें 'स्थानिवदादेश' १-१-५६ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं म्हटलें आहे. त्या भाष्यात भाष्यकार 'इड्विधिश्च' असें आक्षेपवार्तिक पठित करून त्याचा अर्थ असा सांगतात की 'इड्विधिश्च। आवधिषीष्ट। एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति' याचा अर्थ असा की 'हन्' च्या जागीं होणारा 'वध्' हा आदेश स्थानिसाम्यानें अनुदात्त झाल्यास, 'एकाच उपदेशे' या सूत्रान्वयें त्याला इडागम होणार नाहीं व त्यामुळें 'आवधिषीष्ट' इत्यादि इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकणार नाहींत असें सांगून पुढें समाधान करतेवेळीं भाष्यकार असें म्हणतात की 'नैष दोषः। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते। स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति' याचा अर्थ असा की वार्तिककारानें वर जो दोष दाख-

विला आहे तो दोष, ' वध् ' हा आदेश निपातनाने आद्युदात्त केला म्हणजे, टाळता येतो व तसा निपातनाने केलेला स्वर, स्थानिसाम्याने ' वध् ' चे जागीं होणाऱ्या अनुदात्तस्वराचा, बाधक होईल, आणि अशा निपातनानें ' वध् ' चे अनुदात्तत्व नष्ट होऊन तो उदात्त झाल्याने, ' एकाच उपदेशे ' हें सूत्र त्याला लागू पडणार नाहीं व त्यामुळें त्याला इडागम होऊन लिडाचीं व लुङाचीं इष्ट रूपे सिद्ध होण्यांत काहीं अडचण येणार नाहीं येथे हे लक्षात ठेवावें कीं ' हनो वध लिङि ' या सूत्राने 'हन्' चे जागी ' वध् ' असा एकाच् आदेश होतो असे गृहीत करून वरील भाष्य लिहिले आहे. पण ' हन् ' चे जागीं ' वध ' असा द्व्यचक आदेश होतो असे मानले म्हणजे उदात्त निपातन करण्याची काहीच गरज राहत नाहीं, कारण ' एकाच उपदेशे ' हें इडागमनिषेधकसूत्र एकाच् धातूलाच लागते, ' वध ' अशा द्व्यचक आदेशाला लागू पडत नाहीं, व त्यामुळे इडागम होऊन इष्ट रूपे अनायासेंच सिद्ध होऊं शकतात. ' हनो वध लिङि ' २-४-५२ या सूत्रावरील भाष्यांत ' अथादन्त. । न दोषो भवति ' असे ' वध ' या आदेशासंबंधाने म्हटलें आहे. (३) ' पाद ' हा स्वाङ्गवाचक शब्द असल्यामुळे, ' स्वाङ्गशिटामदन्तानाम् ' फिट् सू० २९ या सूत्रान्वये तो आद्युदात्त आहे. ' पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ' सू० ९९० या सूत्राने जेव्हा ' पाद ' चे जागी ' पद ' असा आदेश होतो तेव्हां तो आदेश स्थानिसाम्यानें आद्युदात्त होतो. तो आद्युदात्त न होता अन्तोदात्त व्हावा म्हणून ' पादस्य ' ६-३-५२ या सूत्रावरील भाष्यात ' पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनम् ' असे वार्तिक पठित करून भाष्यकार म्हणतात ' पदादेशेऽन्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पदोपहतार्थम् । पादेनोपहतम् पदोपहतम् । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ।' या भाष्याचा भावार्थ असा आहे कीं ' पाद ' चे जागीं होणारा ' पद ' हा आदेश आद्युदात्त होत असला तरी तो निपातनाने अन्तोदात्त करावा, व तसें निपातन करण्याचे प्रयोजन हे आहे कीं ' तृतीया कर्मणि ' सू० ३७८२ या सूत्राने, कर्मणि क्तान्त पद पुढें असता तृतीयान्त पूर्वपदाला जेव्हां प्रकृतिस्वर होतो तेव्हा तो अन्तोदात्त व्हावा, व तो तसा झाल्याने ' स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ' सू० ३६५९ या सूत्रान्वये ' पद+उपहतम्=पदोपहतम् ' या स्थली ' आद्गुणः ' सू० ६९ या सूत्राने होणारा गुणरूपी एकादेश विकल्पेंकरून उदात्त किंवा स्वरित व्हावा. (४) ' सह ' हा शब्द 'चादि' या आकृतिगणांत अन्तर्भूत असलेला निपात असल्यामुळें, ' निपाता आद्युदात्ताः ' फिट् सू० ८० या सूत्रान्वये तो आद्युदात्त आहे. ' सहस्य सः संज्ञायाम् ' सू० १००९ या सूत्राने जेव्हां ' सह ' चे जागीं ' स ' असा आदेश होतो तेव्हा त्याचा स्थानी 'सह' यांतील ' स ' मधील अकार उदात्त व ' ह ' मधील हकार अनुदात्त असल्यामुळें ' स ' हा आदेश स्थानिसाम्याने स्वरित होतो व तसे झाल्यास, सपुत्रः, सभार्यः इत्यादि बहुव्रीहिसमासांत ' स ' यांतील अकार स्वरित होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टाळण्याकरितां भाष्यकारांनी त्या ' स ' चें आद्युदात्त निपातन करावें असें

म्हटले आहे ‘ सहस्य मः संज्ञायाम् ’ ६ ३-७८ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं ‘ सहस्य हलोपवचनम् ’ असें आक्षेपवार्तिक पठित केलें आहे व त्या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं पाणिनीनें ‘ सहस्य सः संज्ञायाम् ’ असें सूत्र न करितां ‘ सहस्य ह-लोप संज्ञायाम् ’ असें सूत्र केलें पाहिजे होतें व तसें सूत्र केल्यानें स्वरामध्यें यणारा दोष जो वर दाखविला आहे तो टाळता आला असता. यावर भाष्यकार म्हणतात कीं असें वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाहीं कारण वार्तिककारानें दाखविलेला दोष सकाराचें आद्युदात्त निपातन केल्यानें टाळता येतो ते म्हणतात ‘ स तर्हि लोपो वक्तव्यः । न वक्तव्य । आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति । ’ भाष्यकारांनीं केलेल्या या पर्कीत जीं चार निपातनें सांगितलीं आहेत तीं करण्याचा हेतु काय होता याचें अत्तापर्यंत विवेचन केलें आता अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा एक पक्ष असून ती स्वरसहित पठित आहे असा दुसरा पक्ष आहे असें ग्रन्थकारानीं सांगितलें आहे, व ते म्हणतात कीं कैयटादिकांचें असें मत आहे कीं अष्टाध्यायी स्वररहित पठित आहे असा पक्ष स्वीकारल्यास, निपातन करून अमुक अमुक प्रकारचे स्वर करावे असें जे टिकटिकाणीं भाष्यात म्हटलें आहे तेथे तेथें तसा निपातनानें सांगितलेला स्वर विवक्षित आहे असें समजावें. पण द्वितीय पक्ष स्वीकारल्यास वरील भाष्य प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक समजावें पण हें कैयटादिकांचें मत ग्रन्थकारास मान्य नाहीं, व तें स्वतःचें मत पुढील पर्कींत सांगतात)

परे तु निपातनं नामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगाकरणं तत्तद्रूपाद्यत्वात्तत्र तत्रोदात्तादिविवक्षा । तिसृचतस्रित्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्र स्थान्यनुरूपे स्वर उच्चारणीये तत्तदुच्चारणं विवक्षार्थम् ॥ सम्पूर्णाष्टाध्याय्याचार्येणैकश्रुत्या पठितेत्यत्र न मानम् । क्वचित्पदस्यैकश्रुत्यापि पाठो यथा दाण्डिनायनादिसूत्रे ऐक्ष्वाकेति । यद्यप्यध्येतार एकश्रुत्यैवाङ्गानि पठन्ति ब्राह्मणवत्तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकत्वादिवदुदात्तनिपातनादिज्ञानमित्याहुः ॥

(ही पंक्ति ‘ परे तु ’ या शब्दानीं सुरु केली असल्यामुळें या पंक्तीत जें मत सांगितलें आहे तें ग्रन्थकाराचें मत आहे असें समजावें) इतर वैयाकरण असें म्हणतात कीं पाणिनीय सूत्रांन्वयें एक प्रकारचें रूप सिद्ध होत असता भिन्न प्रकारच्या रूपाचें उच्चारण करणें याला ‘ निपातन ’ म्हणतात. (जसें ‘ अचतुरविचतुर सू० ९४५ या सूत्रात पंचवीस अदन्त शब्द उच्चारले आहेत. पाणिनीय सूत्रें लावल्यास तशीं अदन्त रूपे सिद्ध होऊं शकत नाहींत, पण तशींच रूपें असणें इष्ट असल्यामुळें त्याचें निपातन करून वरील सूत्रात उच्चारण केलें आहे. तसेंच ‘दाण्डिनायनहास्तिनायन’ सू० ११४५ या सूत्रात निर्दिष्ट केलेलीं रूपें पाणिनीयसूत्रानीं प्रक्रिया केल्यास सिद्ध न होता भिन्न प्रकारचीं रूपें सिद्ध होतात, पण तशींच रूपें सिद्ध होणें इष्ट असल्यामुळें निपातन करून तीं रूपें त्या सूत्रात उच्चारलीं आहेत. आणि पाणिनीयसूत्रान्वयें किंवा स्थानि-

साम्यामुळे एका विशिष्ट प्रकारच्या स्वराची किंवा अनुनासिकाची किंवा निरनुनासिकाची प्राप्ति होत असतां भिन्न स्वराचा किंवा निरनुनासिकाचा अथवा अनुनासिकाचा उच्चार करून जेथे सूत्रात निर्देश केला आहे तेथे) त्या त्या प्रकारचा विशेष प्रयत्न करून उच्चार केला असल्यामुळे उदात्तादि गुणांची विवक्षा आहे असे समजावे (व त्यामुळे तशा ठिकाणी भिन्न गुणविशिष्ट शब्दाचे ग्रहण करतां येत नाही) 'तिसृचतसृ' हा द्वंद्वसमास असल्यामुळे ('समासस्य' या सूत्रान्वये तो समास) अन्तोदात्त होत असून देखील ('चतसर्याद्युदात्तनिपातन करिष्यते' असे म्हणून) 'चतसृ' हा शब्द आद्युदात्त व्हावा असे उच्चारण करणे—म्हणजे यथाप्राप्तस्वर न होतां भिन्नस्वर व्हावा असे सांगणे—व तसेच स्थानी ज्या स्वराने युक्त आहे तशा स्वराने युक्त असा आदेश न उच्चारता भिन्नस्वरयुक्त आदेशाचे उच्चारण करणे म्हणजे 'हन्, पाद' व 'सह' या स्थानींचा जसा स्वर आहे तसा स्वर स्थानिसाम्याने त्यांचे जागी होणाऱ्या 'वध्, पद' व 'स' या आदेशांना प्राप्त होत असून देखील त्यांचे ठिकाणीं निपातनाने भिन्न स्वराचे उच्चारण करणे—अशा सर्व स्थली जे जे भिन्न स्वराचे उच्चारण केले जाते तेथे तसाच स्वर विवक्षित आहे हे सांगण्याच्या हेतूने केले जाते. सपूर्ण अष्टाध्यायी पाणिनीने स्वररहित पठित केली आहे असे मानण्यास कांहीच प्रमाण नाहीं. हे खरे की कोठे कोठे सूत्रात एखादा शब्द स्वररहित पठित केला आहे, जसे 'दाण्डिनायन' सू० ११४५ या सूत्रात 'ऐक्ष्वाक' हा शब्द स्वररहित पठित केला आहे (पण तसे करण्याचे कारण हे कीं एक प्रकारचा 'ऐक्ष्वाक' शब्द आद्युदात्त असून दुसऱ्या प्रकारचा 'ऐक्ष्वाक' शब्द अन्तोदात्त आहे, व वरील सूत्रात निर्दिष्ट असलेल्या 'ऐक्ष्वाक' शब्दानें तशा भिन्नस्वरयुक्त दोन्ही प्रकारच्या शब्दांचे ग्रहण व्हावे म्हणून तो शब्द मुद्दाम स्वररहित उच्चारला आहे 'जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ्' सू० ११८६ या सूत्राने 'इक्ष्वाकु' शब्दास अपत्यार्थें अञ् प्रत्यय होऊन 'ऐक्ष्वाक' हा शब्द निपातनाने सिद्ध होतो व हा शब्द ञित् प्रत्ययान्त असल्यामुळे, 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' सू० ३६८६ या सूत्रान्वयें तो आद्युदात्त होतो. तसेच दुसरा 'ऐक्ष्वाक' शब्द 'कोपधादण्' सू० १३५६ या सूत्राने 'तत्र भवः' या अर्थामध्ये 'इक्ष्वाकु' शब्दास अण्प्रत्यय होऊन निपातनाने सिद्ध होतो व 'आद्युदात्तश्च' सू० ३७०८ या सूत्रान्वये अण्प्रत्यय आद्युदात्त असल्यामुळें, तो अण्प्रत्ययान्त 'ऐक्ष्वाक शब्द अन्तोदात्त होतो, व 'दाण्डिनायन' या सूत्रांत उच्चारलेल्या स्वररहित 'ऐक्ष्वाक' शब्दाने वरील दोन्ही प्रकारच्या आद्युदात्त व अन्तोदात्त 'ऐक्ष्वाक' शब्दाचे ग्रहण होते.) जरी वैदिक ग्रन्थांचा पाठ करणारे द्विज जसें ब्राह्मणग्रन्थांचे स्वररहित पठन करतात त्याचप्रमाणे ('शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां गणः। ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥' या श्लोकांत सांगितलेल्या सहाहि) वेदाङ्गांचे स्वररहित पठन करितात तरी (जरी आतां अष्टाध्यायी स्वरयुक्त लिहिली जात नाहीं व पठित केली जात नाही व कोणता अच् अनुनासिक उच्चारला आहे हें त्या ग्रन्थांत दर्शविले जात नाही तरी 'प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणि-

पाणिनीया ' या न्यायान्वये) त्याप्रमाणे कोणता अच्‌ अनुनासिक उच्चारला आहे याचें भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानावरून ज्ञान होते त्याचप्रमाणे सूत्रात कोणता स्वर निपातनाने उच्चारला आहे याचे देखील ज्ञान भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानावरूनच करून घेतले पाहिजे. (सारांश अष्टाध्यायीसंबधात कयटाने जे दोन पक्ष सांगितले आहेत ते दोन्ही पक्ष न स्वीकारता अष्टाध्यायी स्वरयुक्त पठित आहे हाच पक्ष मानणे योग्य आहे अष्टाध्यायीत निपातनाने केलेले स्वर देखील पठित होते. पण दुर्दैवाने पाणिनीने जशी स्वरयुक्त अष्टाध्यायी पठित केली होती तशी अष्टाध्यायी आता उपलब्ध नसल्यामुळे भाष्यकारादिक जे पाणिनींचे विश्वसनीय व पूज्य अनुयायी आहेत त्यांच्या व्याख्यानाच्या सहायानेच सूत्रात कोठे कोणता स्वर निपातनाने पठित केला आहे याचे ज्ञान करून घेतले पाहिजे. महर्षि पाणिनीने अष्टाध्यायी रचताना सर्व काही यथास्थित करून ठेविले होते पण कालाच्या सपाट्यात आता स्वर लुप्त झाले असल्या-मुळे निपातित स्वराचे ज्ञान भाष्यकारादिकांच्या व्याख्यानाच्या सहायाशिवाय होणे शक्य नाही म्हणून व्याख्यानमेव शरणम्‌ या न्यायाचे अवलंबन केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय दिसतो)

विधेयाणुविषये त्वप्रत्यय इति निषेधात्र गुणाभेदकत्वेन सवर्णग्रह-णम्‌ । अत एव घटवदित्यादौ मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः । अत एव तद्वानासामिति सूत्रनिर्देशः । अन्यथा प्रत्यये भाषायामिति नित्यमनुना सिकः स्यात्‌ ।

(' अणुदित्‌ सवर्णस्य चाप्रत्ययः ' सू० १४ या सूत्रात) ' अप्रत्यय ' असा निषेध सांगितला असल्यामुळे, (व ' प्रत्यय.' या शब्दाचा अर्थ विधीयमान. किंवा ' भाव्यमानः ' असा असल्यामुळे) प्रत्ययामध्ये अणप्रत्याहारातील वर्ण असल्यास तशा वर्णाने भिन्नगुणविशिष्ट सवर्णाचे ग्रहण करता येत नाही (सारांश अशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत नाही व ' भाव्यमानेन सवर्णाना ग्रहण न ' प ११ ही परि भाषा लागू पडते). असें आहे म्हणूनच 'घटवत' इत्यादि स्थली 'मतुप्‌' यांतील मकाराचे जागीं अनुनासिक वकार होत नाही. (' तदस्यास्ति ' सू० १८९४ या सूत्रात 'घट' शब्दाहून 'मतुप्' प्रत्यय केला असतां ' घट+मतुप्‌ ' अशा स्थितीत, ' मादुपधायाश्च मतोर्वः ' सू० १८९७ या सूत्रान्वये ' मतुप्‌ ' प्रत्ययातील मकाराचे जागीं वकार होतो मकार अनुनासिक असल्यामुळे त्याचे जागी स्थानिसाम्याने अनुनासिक वका-राचा आदेश झाला पाहिजे. परंतु वकार अण्प्रत्याहारातील वर्णांत अन्तर्भूत असल्यामुळे व तो भाव्यमान–म्हणजे पुढे होणारा–असल्यामुळे, प्रत्ययांतील मकाराचे जागी अनु नासिक वकार न होता निरनुनासिक वकार होतो व त्यामुळे ' घटवॅत ' असे अनिष्ट रूप न होता ' घटवत ' असे इष्टरूप सिद्ध होते. आणि ' भाव्यमानेन सवर्णाना ग्रहणं न ' असा नियम असल्यामुळेच व तशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडत

नसल्यामुळेच ' तद्वानासामुपधानो मन्त्रः ' सू० ३४७१ या सूत्रांत) ' तद्वान् ' असा जो निर्देश केला आहे तो शुद्ध ठरतो. (' तत् ' या शद्वाहून मतुप् प्रत्यय केला असतां ' तत् ' या शब्दाच्या उपधेत अकार असल्यामुळे, ' मादुपधायाश्च ' या सूत्राने ' मतुप् ' यातील मकाराचे जागी वकार होतो पण मकार अनुनासिक असल्यामुळे त्याचे जागी होणारा वकार स्थानिसाम्याने अनुनासिक होण्याची आपत्ति येते व 'तद्वाँन्' =तन्वान् असे अनिष्ट रूप होऊ पाहते. पण ज्याअर्थी पाणिनीने वरील सूत्रांत 'तद्वान्' असा शब्द उच्चाराला आहे त्याअर्थी हे स्पष्ट होतें की प्रत्ययात [illegible] असल्यास, तशा वर्णाने सवर्णाचे ग्रहण होऊं शकत नाही.) असा नियम नसता तर ' प्रत्यये भाषायां नित्यम् ' या वार्तिकान्वये मागील वर्ण अवश्य अनुनासिक झाला असता. ('प्रत्यये भाषाया नित्यम् '—सू० ११६ वरील वार्तिक—या वार्तिकाचा अर्थ असा आहे कीं अनुनासिक वर्णानें सुरु होणारा प्रत्यय पुढे आल्यास, त्याच्या लगेच मागे पदान्ती असणाऱ्या ' यर् ' प्रत्याहारांतील वर्णाचे जागी नियमेकरून अनुनासिक वर्ण होतो ' तत्+वतुप् ' या स्थलीं ' मतुप् ' यांतील मकाराचे जागी होणारा वकार स्थानिसाम्याने अनुनासिक होतो असे मानल्यास, ' तत् ' या पदाच्या अन्तीं ' यर् ' प्रत्याहारात अंतर्भूत असलेला तकार आल्यामुळे व पुढे अनुनासिक वकाराने सुरु होणारा ' वतुप् ' प्रत्यय असल्यामुळे, ' तन्वाँन् ' असे रूप झालें असते व ' तद्वानासाम् ' या सूत्रात ' तद्वान् ' असा जो पाणिनीने निर्देश केला आहे तो चूक ठरला असता.)

जातिपक्षे तु नास्योपयोग इति बोध्यम् । यू इत्यादौ दीर्घमात्रवृत्ति-जातिनिर्देशान्न क्षतिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ ११८ ॥

जातिपक्ष स्वीकारल्यास ही परिभाषा असण्याची कांहींच गरज राहत नाहीं (पण जातिपक्ष स्वीकारल्यास ' यू स्त्र्याख्यौ नदी ' सू० २६६ या सूत्रांतील दीर्घ ईवर्ण व ऊवर्ण यानी ऱ्हस्व इवर्ण व उवर्ण यांचे देखील ग्रहण होईल व त्यामुळे ऱ्हस्व इकारान्त व उकारान्त नित्य स्त्रीलिंगी शद्वांना नदीसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल-असे कोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाही, कारण) ' यू स्त्र्याख्यौ नदी' या सूत्रांत दीर्घ ईकाराचा व ऊकाराचा निर्देश केला असल्यामुळें, व तशा दीर्घ जातीचीच विवक्षा आहे असा बोध होत असल्यामुळे, दीर्घ ईकार व ऊकाररूप जाति ज्यांचे ठिकाणी आहे अशाच दीर्घ ईकार व ऊकाराचे ' यू ' शद्वाने ग्रहण होऊं शकते (व त्यामुळे ऱ्हस्व इकारान्त व उकारान्त नित्य स्त्रीलिंगी शद्वास नदीसंज्ञा प्राप्त होण्याचा प्रसग येत नाहीं) आणि कांही दोष उद्भवत नाहीं. या विषयासंबंधाने इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा ११९

ननु सर्वनामानीत्यत्र णत्वाभावनिपातनेऽपि लोके सणत्वप्रयोगस्य साधुत्वं स्यादत आह—

'सर्वादीनि सर्वनामानि' सू० २१३ या सूत्रांत 'सर्वनामानि' या शब्दांत जरी निपातनानें णत्व केलें नाहीं तरी व्यवहारप्रचारांत 'सर्वणामानि' असा णत्वयुक्त प्रयोग केल्यास तसा प्रयोग शुद्ध ठरण्याचा प्रसंग येईल ('सर्वनाम' हा संज्ञावाचक शब्द असल्यामुळें, 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' सू० [illegible] या सूत्रानें 'नाम' यांतील नकाराचें णत्व झालें पाहिजे होतें. तसें णत्व न करितां स्वतः महर्षि पाणिनीनें जरी निपातनानें 'सर्वनाम' असा शब्द वरील सूत्रांत उच्चारला आहे तरी भाषेंत 'सर्वणाम' असा प्रयोग शुद्ध मानण्यास कांहीं हरकत नसावी. कारण 'पूर्वपदात्' या सूत्रानें तसाच णत्वयुक्त शब्द सिद्ध होतो. पण तसें होणें इष्ट नाहीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात:—

बाधकान्येव निपातनानि ॥ ११८ ॥

"(सूत्रानें जसा शब्द सिद्ध होतो तसा तो शब्द न उच्चारतां) निपातन करून भिन्न रूपानें तो शब्द उच्चारला असल्यास, तें निपातन (त्या शब्दापुरतें त्या सूत्राच्या नेहमीकरितां) बाधकच होतें."

तत्तत्कार्ये नाप्राप्ते निपातनारम्भात् ।

एखाद्या सूत्रानें सांगितलेल्या कार्याची अवश्यप्राप्ति असून देखील ज्याअर्थी (त्या सूत्रान्वयें प्राप्त होणारें कार्य न करितां) निपातनानें भिन्न स्वरूपाच्या शब्दाचा उच्चार केला जातो त्याअर्थी तें निपातन स्वतःपुरतें त्या सूत्राचें नेहमींकरितां बाधक होतें. (असा नियम असल्यामुळें ज्या अर्थीं पाणिनीनें 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' या सूत्रान्वयें अवश्यप्राप्त होणारें णत्व कार्य न करितां, 'सर्वनाम' असा शब्द निपातन करून उच्चारला आहे त्याअर्थी तो शब्द स्वतःपुरता वरील सूत्राचा नेहमींकरितां बाधक होतो, आणि त्यामुळें भाषेंत देखील 'सर्वणाम' असा प्रयोग केल्यास तो वरील निपातनाच्या विरुद्ध असल्यामुळें चूक ठरतो)

पुराणप्रोक्तेष्विति निपातितपुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृषोदरादित्वान्नेति बोध्यम् । पुराणेति पृषोदरादिः पुरातनेति त्वन्ये ॥ इयं सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टा ॥ अबाधकान्यपि निपातनानीति तु भाष्यविरुद्धम् ॥ ११९ ॥

'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' सू० १४८१ या सूत्रांत निपातन करून उच्चारलेल्या 'पुराण' या शब्दानें 'पुरातन' या रूपाचा बाध होऊं पाहतो (कारण 'सायंचिरम्' सू० १२९१ या सूत्रांत अस्मात् 'तुट्' या आगमसहित 'ट्यु=अन' असा प्रत्यय होणें सांगितलें आहे 'पुरा' हें कालवाचक अव्यय असल्यामुळें त्याला तुडागमसहित 'ट्यु' प्रत्यय केल्यास—म्हणजे 'तन' असा प्रत्यय केल्यास—'पुरातन' असें रूप सिद्ध होतें, 'पुराण' असें रूप सिद्ध होत नाहीं असें असून देखील ज्याअर्थी 'पुराणप्रोक्तेषु' या सूत्रांत पाणिनीनें निपातन करून

' पुराण ' असा शद्ब उच्चारला आहे त्याअर्थीं ' पुरातन ' हा प्रयोग अशुद्ध ठरण्याचा प्रसंग येतो) तरी पण ' पुरातन ' हा शद्ब ' पृषोदरादि ' या आकृतिगणांत अतभूंत असल्यामुळे (व तो तशा रीतीने शुद्ध ठरत असल्यामुळे,) ' पुराण ' शद्बाने ' पुरातन ' या शद्बाचा बाध होत नाही इतराचे असें म्हणणे आहे कीं ' पुराण' व ' पुरातन ' हे दोन्ही शद्ब पृषोदरादि या आकृतिगणात अतर्भूत आहेत (तसें असल्यास ' पुराणप्रोक्तेषु ' या सूत्रात उच्चारलेला ' पुराण ' हा शद्ब निपातन करून उच्चारला आहे असे मानता येत नाही व तो मूळ शुद्ध रूपानेच उच्चारला आहे असे मानले पाहिजे व दोन्ही शद्ब पृषोदरादिगणात अतर्भूत असल्यामुळे, दोन्ही रूपे शुद्ध ठरतात) 'सर्वादीनि सर्वनामानि' १-१-२७ या सूत्रावरील भाष्यात प्रकृतपरिभाषा पठित केली आहे (त्या भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात की, 'सम्+तत' अशा स्थितीत ' मोऽनुस्वारः ' सू० १२२ या सूत्रांने मकाराचा अनुस्वार होऊन ' संतत ' असें रूप सिद्ध होत असतां. ' अपरस्पराः क्रियासातत्ये ' सू०१०५९ या सूत्रात पाणिनीने ' सतत ' असे निपातित रूप करून ' सातत्ये' असा प्रयोग केला असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेमुळें ' सतत ' हे रूप शुद्ध मानतां येत नाही, पण भाषेत तसे रूप देखील प्रचलित असल्यामुळे, ते रूप सिद्ध करण्याकरितां यत्न करणे अवश्य आहे, आणि असे म्हणून, भाष्यकार ' समो हिततर्तोर्वा ' असे वार्तिक पठित करतात, व त्या वार्तिकान्वये ' सम् ' या शब्दापुढे ' हित ' व ' तत ' हे शद्ब आले असतां ' सम् ' यांतील मकाराचा विकल्पेकरून लोप होऊन ' सतत ' व ' संतत ' अशीं पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात.) ' अबाधकान्यपि निपातनानि अशी जी परिभाषा कित्येक वैयाकरण पठित करितात ती भाष्यविरुद्ध असल्यामुळे स्वीकारार्ह नाहीं (कारण जर तशी परिभाषा असती तर ' संतत ' हा शब्द देखील शुद्ध ठरला असता व तें रूप शुद्ध ठरविण्याकरिता ' समो हिततर्तोर्वा ' असे जें वार्तिक भाष्यकारानी मुद्दाम पाठत केले आहे ते वार्तिक पठित करण्याची कांहीच गरज नव्हती म्हणून ' बाधकान्येव निपातनानि ' अशीच परिभाषा मानणे योग्य आहे.)

परिभाषा १२०

ननूखधातोर्द्वित्वे स्वत एव ह्रस्वत्वात्पूर्वमभ्यासह्रस्वत्वाप्रवृत्तौ हलादिःशेषे सवर्णदीर्घे, ह्रस्वापत्तिरत आह—

(' उख गतौ ' या भ्वादिगणांतील धातूचें लिटाचे प्रथमपुरुषाच्या द्विवचनाचें रूप करतेवेळीं ' लिटि धातोरनभ्यासस्य ' सू० २१७७ या सूत्रानें) ' उख् ' धातूचें द्विर्वचन केलें असतां, अभ्यासांतील अच् मूळचा ऱ्हस्व असल्यामुळें, ' ऱ्हस्व ' सू० २१८० या सूत्राची प्रथम प्रवृत्ति होऊं शकत नाही. ' हलादिः शेषः ' सू० २१७९

या सूत्रान्वयें ' उख् ' या अभ्यासातील ' ख् ' या हलाचा लोप होऊन ' अकः सवर्णे दीर्घः ' सू० ८१ या सूत्राने सवर्णदीर्घ झाल्यावर-म्हणजे ' उख+उख=उ-उख=ऊख् अशी स्थिति झाल्यावर-(' अन्तादिवच्च ' सू० ३४ या सूत्रान्वये दीर्घ ऊकाररूपी एकादेश अभ्यासवर्णाचा अन्त आहे असे मानता येत असल्यामुळे, ' ह्रस्वः ' हे सूत्र तेव्हाच प्रवृत्त होऊ शकते व ते सूत्र तेव्हा प्रवृत्त झाल्यास, एकादेश ह्रस्व होण्याची आपत्ति येते) व ' ऊखतुः ' असे शुद्ध रूप सिद्ध न होता ' उखतुः ' असे विकृत रूप होण्याचा प्रसंग येतो तसे न व्हावे म्हणून ही परिभाषा सांगतात --

पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तिः ॥ १२० ॥

" (सूत्रात सांगितलेली कार्ये करण्याकरिता सूत्रे पर्जन्याप्रमाणे प्रवृत्त होतात. "

(जेथे पावसाची गरज आहे तेथे पाऊस पडतो व जेथे गरज नाही तेथ देखील पाऊस पडतो. जसे एखाद्या मोठ्या सरोवरांत अगाध जल भरले असल्यामुळे किंवा समुद्रात अगाध जल असल्यामुळे, तेथे पाऊस पडल्याने कांहीच फायदा होत नाही. तरी पण तेथे देखील पाऊस पडतोच त्याचप्रमाणे गरज असो किंवा नसो-म्हणजे सूत्रें प्रवृत्त झाल्याने काही फायदा होवो किंवा न होवो-सूत्रे आपापली कार्ये करण्यास प्रवृत्त होतच असतात)

एवं च ह्रस्वस्यापि ह्रस्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न पुनर्ह्रस्वः। तदुक्तमिको झलिति सूत्रे भाष्ये। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवदिति। सिद्धेऽपि ह्रस्वादिकारीत्यर्थः॥

(' उख ' धातूचे ' उख्उख् ' असे द्विर्वचन केल्यावर व ' हलादि शेषः ' या सूत्राने अभ्यासातील खकाराचा लोप झाल्यावर, ' ह्रस्वः ' हे सूत्र प्रवृत्त होते व अभ्यासखण्डातील ' उ ' हा अच् जरी मूळचा ह्रस्व अच् आहे तरी त्या) ह्रस्व अचाचे ठिकाणीं ह्रस्वकार्य होतेच, व अशा रीतीने ' ह्रस्वः ' या सूत्राची एकदा प्रवृत्ति झाल्यावर, ' लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः ' या न्यायान्वये ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं (व सवर्णदीर्घकार्य केल्यानंतर ' ऊख् ' असे रूप झाल्यावर दीर्घ ऊकाराचा, ' ह्रस्वः ' या सूत्रानें, ह्रस्व करता येत नाही, आणि त्यामुळेंच ' ऊखतुः ' हे इष्टरूप सिद्ध होतें.) ' इको झल् ' १-२-९ या सूत्रावरील भाष्यात ' कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् ' असें भाष्यकारानीं म्हटले आहे (व त्याचा अर्थ असा आहे की जे पूर्वीं सिद्ध होतें ते देखील कार्य, सूत्र पर्जन्याप्रमाणे निश्चयेकरून करते त्या भाष्यात ' अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत् ' असें वचन प्रथम पठित करून, नंतर त्याच्या विरुद्ध ' कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् ' असे वचन पठित केले आहे म्हणून ' उख् ' या अभ्यासांतील उकार जरी मूळचा ह्रस्व अच् आहे व त्याचे ठिकाणी

ऱ्हस्वत्व करण्यापासून कांहीं फायदा नाही तरी) ऱ्हस्व सिद्ध असून देखील, 'ऱ्हस्व: ' हें शास्त्र प्रवृत्त होऊन त्या ऱ्हस्वाचे ठिकाणी ऱ्हस्वत्व करते

न च लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरित्यत्र न मानमिति वाच्यम्। समो वा लोपमेक इति लोपेनैकसकारस्य द्वित्वेन द्विसकारस्य पुनर्द्वित्वेन च त्रिसकारस्य सिद्धौ समः सुटीति सूत्रस्यैव मानत्वात् । सम्प्रसारणाच्च सिचि वृद्धिरित्यादौ भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वाच्च ।

'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति ' हा न्याय मानण्यास काहींच प्रमाण नाही– असे कोणी म्हटल्यास, ते म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण 'समो वा लोपमेके' या भाष्यवचनाप्रमाणें 'सम्' यातील मकाराचा लोप करून एक सकारयुक्त, व ('अनचि च' सू० ४८ या सूत्रान्वये) द्वित्व केले असता द्विसकारयुक्त, आणि पुन्हा त्याच सूत्राने द्वित्व केले असता त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध होत असून देखील, 'सम सुटि' सू० १३५ हे जे सूत्र केले आहे ते सूत्र वरील न्यायाचे ज्ञापक आहे. ('सम्+कृ+तृच्' या स्थलीं 'सम्परिभ्या करोतौ भूषणे' सू० २५५० या सूत्राने 'कृ' धातूस 'सुट्' होऊन 'सम्+स्कृ+तृच्=सम्+स्कर्ता' अशी स्थिति झाली असता. 'समो वा लोपमेके' या भाष्यवचनानुसार, 'अलोऽन्त्यस्य' सू० ४२ या सूत्रान्वये 'सम्' यातील मकाराचा लोप होतो हा लोप रुप्रकरणात सांगितला असल्यामुळे, या ठिकाणीं 'अत्रानुनासिक. पूर्वस्य तु वा' सू० १३६ व 'अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः' सू० १३७ हीं दोन्हीं सूत्रे प्रवृत्त होतात–पहा सू० १३८ वरील कौमुदी–व त्यामुळे 'सस्कर्ता' व सँस्कर्ता' अशी एकसकारयुक्त पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात. तशीं रूपे सिद्ध झाल्यावर, 'अनचि च' या सूत्राने 'संस्स्कर्ता' व 'सँस्स्कर्ता' अशी द्विसकारयुक्त पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात, आणि पुन्हा तेंच सूत्र लावले तर त्रिसकारयुक्त पाक्षिकरूपे सिद्ध होऊं शकतात. मग द्विसकारयुक्त रूपे सिद्ध करण्याकरिता पाणिनीनें 'सम. सुटि' हें सूत्र का केले? या प्रश्नाचे उत्तर हें आहे कीं पाणिनीला हें पूर्णपणें माहित होते कीं 'अनचि च' हे सूत्र एकदा लागल्यावर, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्ति.' या न्यायान्वये ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं, आणि पाणिनीला तर एकसकारयुक्त, द्विसकारयुक्त व त्रिसकारयुक्त अशी तीन प्रकारचीं रूपे सिद्ध करणें इष्ट होतें. म्हणून 'अनचि च' या सूत्रान्वये द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध केल्यास, तें सूत्र त्रिसकारयुक्त रूप सिद्ध करण्याकरितां प्रवृत्त होऊं शकणार नाहीं हें जाणून, पाणिनीने द्विसकारयुक्त रूप सिद्ध करण्याकरिता 'सम. सुटि' हे सूत्र मुद्दाम केलें व अशा रीतीने ते सूत्र 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' या न्यायाचे ज्ञापक ठरते. 'समः सुटि' या सूत्रान्वयें 'सम्+स्कर्ता' अशा स्थितींत 'सम्' यातील मकाराचे जागीं रकार होऊन 'सर्+स्कर्ता' अशी स्थिति झाली असता 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू० ७६ या सूत्राने रकाराचा विसर्ग होऊन व 'संपुकाना सो वक्तव्यः'

–सू० १३८ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये विसर्गाचा सकार होऊन व त्याच्या पूर्व-वर्णाचे जागी विकल्पेंकरून अनुस्वार व अनुनासिक होऊन, 'संस्कर्ता व संस्कर्ता' अशीं पाक्षिक रूपे सिद्ध होतात, आणि अशी रूपे सिद्ध झाल्यावर 'अनचि च' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन त्रिसकारयुक्त पाक्षिक रूपें सिद्ध होतात यावरून हे सिद्ध होतें की 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय पाणिनीस मान्य होता. हा न्याय नसता तर 'अनचि च' हे सूत्र पुनः पुनः प्रवृत्त होऊन अनंतसकारयुक्त रूपें सिद्ध होण्याची आपत्ति आली असती ती आपत्ति टाळण्याकरितां हा न्याय मानणे भाग आहे) दुसरे असे कीं 'सम्प्रसारणाच्च ६–१–१०८ व 'सिचि वृद्धि ७–२–१ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यात हा न्याय स्पष्टपणे सांगितला आहे (सारांश हा न्याय वर सांगितल्याप्रमाणे, पाणिनीस मान्य असल्यामुळे व तसेच भाष्यकारांनी तो न्याय अनेक ठिकाणीं सांगितला असल्यामुळे, तो न्याय मानण्यास कांहीं प्रमाण नाहीं हे म्हणणें व्यर्थ आहे.)

अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो नेति सिचि वृद्धिरिति भाष्यात्प्रतीयत इ-त्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२० ॥

'सिचि वृद्धि' या सूत्रावरील भाष्यावरून असे दिसून येते की 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय लावतेवेळीं, विकारामुळे–म्हणजे आदेश झाल्या-मुळे किंवा आगम लागल्यामुळे–मूळ शब्दस्वरूपात फरक झाला असला तरी तसा झालेल्या फरकामुळे मूळ शब्दस्वरूपात बदल झाला आहे असे समजू नये, व विका-रामुळे मूळ शब्दस्वरूपात फरक झाला असला तरी तो न्याय प्रवृत्त होतोच व त्या न्यायान्वये एखादें सूत्र एकदा प्रवृत्त झाल्यावर, मूळ शब्दस्वरूपात फरक पडला असला तरी, ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं 'सिचि वृद्धि' या सूत्रावरील भाष्यात वरील न्यायाचे 'उदवोढाम्' हे उदाहरण दिले आहे या उदाहरणात उदपूर्वक 'वह्' या अनिट्क धातूच्या लुङाचे प्रथमपुरुषाचें द्विवचन करतेवेळीं 'उद्+अ+वह्+सिच्+ताम्' अशा स्थितींत, 'वदव्रजहलन्तस्याचः' सू० २२६७ हें वृद्धिविधायक सूत्र, ओत्वकार्यविधायक सूत्राच्या मानाने, परसूत्र असल्यामुळें, प्रथम प्रवृत्त होतें, व त्या सूत्रानें 'वह्' यातील अकाराची वृद्धि होऊन 'उद्+वाह्+सिच् +ताम्' अशी स्थिति झाल्यावर, आणि 'झलो झलि' सू. २२८१ या सूत्राने सिचाचा लोप झाल्यावर, 'हो ढः' सू० ३२४ या सूत्राने 'वाह्' यातील हकाराचा ढकार होऊन, व नंतर 'झषस्तथोर्धः' सू० २२८० या सूत्राने 'ताम्' या प्रत्ययातील तका-राचा धकार होऊन, व 'ष्टुना ष्टुः' सू ११२ या सूत्राने या धकाराचा ढकार होऊन, 'ढो ढे लोपः' सू० २३३५ या सूत्राने पूर्व ढकाराचा लोप होऊन, व नंतर, ढलोप झाला असल्यामुळे, 'सहिवहोरोदवर्णस्य' सू० २३५७ या सूत्राने 'वा' यातील आकाराचा ओकार होऊन, 'उदवो+टाम्' अशी स्थिति होते. अशा स्थितीत जरी

सिचाचा लोप पूर्वी झाला आहे तरी 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' सू० २६२ या सूत्रान्वयें त्या लुप्त सिचाला मानून पुन्हा 'वदव्रजहलन्तस्य' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं पाहते, व ते सूत्र पुन्हा प्रवृत्त झाल्यास, 'वो' यांतील ओकारास वृद्धि होऊन 'उदवौटाम्' असे अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येते. पण तें सूत्र पूर्वी एकदा 'वह्' यांतील अकाराची वृद्धि करण्याकरिता प्रवृत्त होऊन गेले असल्यामुळे, जरी 'वह्' धातूंतील अकाराचे मूळ स्वरूप बदलून त्याचे जागी ओकार झाला आहे तरी 'अत्र विकारकृतो लक्ष्यभेदो न' असे पूर्वी सांगितले असल्यामुळे, येथे 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय प्रवृत्त होतो, व तो 'वदव्रज' या सूत्राची पुन्हा प्रवृत्ति होऊं देत नाहीं, आणि त्यामुळे 'उदवौढाम्' असे अनिष्ट रूप न होता, 'उदवोढाम्' असें इष्टरूप सिद्ध होते या उदाहरणावरुन हे स्पष्ट होते की ज्याला कार्य होणें आहे त्या कार्याच्या मूळ स्वरूपात फरक पडला असला तरी, 'लक्ष्ये लक्षणस्य' हा न्याय लागू पडतो, व एकदां जे सूत्र प्रवृत्त होऊन गेले आहे ते अशा ठिकाणी देखील पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकत नाही. परंतु येथे हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, कार्यी भिन्न असल्यास —म्हणजे एखाद्या सूत्राने ज्याला प्रथम कार्य झाले आहे त्याहून भिन्न कार्यीला त्याच सूत्राने कार्य होणे प्राप्त झाले असल्यास–तशा ठिकाणी कार्यी भिन्न असल्यामुळे, 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत् प्रवृत्तिः' हा न्याय लागू पडत नाही व एकदा प्रवृत्त झालेले सूत्र पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकते. त्यामुळे जरी 'सुधी+उपास्य.' या स्थलीं 'इको यणचि' सू० ४७ या सूत्राने यणादेश होऊन 'सुध्य्+उपास्यः' अशा स्थितीत, 'अनचि च' सू० ४८ या सूत्राने एकदां धकारास द्वित्व झाल्यावर पुन्हा, तोच अचानंतरचा धकार कार्यी असल्यामुळे, 'अनचि च' हे सूत्र प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं तरी, 'षड्+सन्तः' या स्थली 'ड. सिधुट्' सू० १३१ या सूत्राने सकारास 'धुट्=ध्' हा आगम होऊन 'षड्+ध्सन्तः' अशी स्थिति झाली असतां, 'खरि च' सू० १२१ या सूत्रानें धकाराचा प्रथम तकार झाल्यावर षड्+त्सन्त·' अशा स्थितीत पुन्हा तेंच सूत्र—म्हणजे 'खरि च' हें सूत्र–प्रवृत्त होऊन डकाराचा टकार होतो, कारण ते सूत्र प्रथम प्रवृत्त होतेवेळीं धकार हा कार्यी होता व तें सूत्र दुसऱ्याने प्रवृत्त होतेवेळी तो धकार कार्यी नसून, डकार हा कार्यी होता म्हणून अशा ठिकाणी कार्यी भिन्न असल्यामुळें 'लक्ष्ये लक्षणस्य' हा न्याय लागू पडत नाही, व 'खरि च' हे सूत्र एकदा प्रवृत्त झाले असून देखील, पुन्हा प्रवृत्त होऊं शकते या विषयासंबंधानें अनेक उदाहरणें देता येतील पण ग्रन्थविस्तारभयास्तव तीं देतां यत नाहींत. ही परिभाषा 'पर्जन्यवत्'– पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च] सर्वमभिवर्षति–या लौकिकन्यायाच्या आधारावर रचली असल्यामुळे, लौकिकन्यायासिद्ध आहे.) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १२१

ननु स्यन्दूधातोः स्यन्त्स्यतीत्यादौ सकारादिविशेषार्धधातुकत्वादात्मनेपदनिमित्तत्वाभावनिमित्तत्वाच्च न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वेनान्तरङ्गत्वादूदिल्लक्षणस्येड्विकल्पस्यापत्तिरत आह—

' स्यन्दू ' धातूची ' स्यन्त्स्यति ' इत्यादि रूपें करतेवेळी, ' न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ' सू० २३४८ या सूत्रानें सांगितलेल्या ' इट् ' निषेधाला सकारानें सुरू होणाऱ्या विशेष आर्धधातुक प्रत्ययाची व तसेच आत्मनेपदाच्या अभावाची अपेक्षा असल्यामुळें, तें ' इट् ' निषेध कार्य, ऊदित्वामुळें होणाऱ्या इड्विकल्परूपी कार्याच्या मानानें बहिरङ्ग ठरतें व इड्विकल्परूपी कार्य अन्तरङ्ग असल्यामुळें, तें कार्य होण्याची आपत्ति येते. (' स्यन्दू प्रस्रवणे ' हा भ्वादिगणांतील धातु ऊदित असल्यामुळें—म्हणजे त्या धातूंतील ऊकार इत् असल्यामुळें— ' स्यन्द् + स्य + ति ' अशा स्थितींत, ' स्यन्द् ' धातूपुढें वलादि आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळें ' स्वरतिसूति ' या सूत्रान्वयें ' स्य ' या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययास विकल्पेंकरून इडागमाची प्राप्ति होते पण तो धातु वृतादि चार धातूंत अंतर्भूत असल्यामुळें व त्याच्यापुढें सकारानें सुरु होणारा ' स्य ' हा आर्धधातुक प्रत्यय असल्यामुळें आणि त्याच्यापुढें परस्मैपदी प्रत्यय आला असल्यामुळें, ' न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ' या सूत्रानें इडागमनिषेध पावतो इडागमनिषेधाची प्रवृत्ति होण्याकरितां सकारानें सुरू होणाऱ्या अशा विशिष्ट आर्धधातुकप्रत्ययाची व तसेच आत्मनेपदिप्रत्यय पुढें नसणें या दोन निमित्तांची अपेक्षा आहे, पण विकल्पेंकरून इडागम होण्याकरितां ऊदित् धातूपुढें कोणताहि आर्धधातुकप्रत्यय असला तरी चालतें व आत्मनेपदिप्रत्यय पुढें नसणें या निमित्ताची देखील आवश्यकता नाहीं. म्हणून इड्निषेधाच्या मानानें इड्विकल्परूपी कार्य अन्तरङ्ग ठरतें व इड्निषेध बहिरङ्ग ठरतो. त्यामुळें ' असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ' या परिभाषेप्रमाणें इड्निषेधक शास्त्र असिद्ध ठरत असल्यामुळें. विकल्पेंकरून इडागमरूपी अन्तरङ्गकार्य केल्यास, ' स्यन्दिष्यति ' व ' स्यन्त्स्यति ' अशीं पाक्षिक रूपें होण्याची आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी व ' स्यन्दिष्यति ' असें पाक्षिक रूप न होतां, ' स्यन्त्स्यति ' एवढेंच इडागमरहित रूप व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

निषेधाश्च बलीयांसः ॥ १२१ ॥

" निषेधकसूत्रें बलवत्तर असतात "

अन्तरङ्गादुपजीव्यादपि बलीयांस इत्यर्थः ॥ चतुर्भ्य इति तु स्पष्टार्थमेव । अत एव तत्प्रत्याख्यानं भाष्योक्तं सङ्गच्छते ॥

विधायकसूत्राने होणारे कार्य अन्तरङ्ग असले तरी आणि विधायकसूत्र जरी उपजीव्य आहे तरी तशा सूत्रापेक्षा देखील निषेध सांगणारे सूत्र बलवत्तर ठरते असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (अन्तरङ्गकार्यविधायक सूत्र परसूत्रापेक्षा व तसेच नित्य-सूत्रापेक्षां देखील बलवत्तर असते असे प ३८ मध्ये पूर्वी सांगितलेच आहे व ज्या-अर्थी निषेधकसूत्र [illegible] अन्तरङ्गकार्यविधायकसूत्रापेक्षां देखील प्रबल असते त्याअर्थी ते पर व नित्यसूत्रापेक्षां प्रबल असते हे आपोआपच सिद्ध होते विधायकसूत्र उपजीव्य असून निषेधकसूत्र उपजीवक आहे, कारण विधायकसूत्र असल्यामुळेच व ते सूत्र सर्वत्र प्रवृत्त झाल्यास कित्येक अनिष्ट रूपे होण्याची आपत्ति येते म्हणूनच, निषेधसूत्र सांगितले जाते. सारांश विधायकसूत्र असल्यामुळेच निषेधक-सूत्र अस्तित्वांत येते. आणि ' उपजीव्यविरोधस्यायुक्तत्वम् '—म्हणजे ज्याच्यावर आपले अस्तित्व व जीवन सर्वस्वी अवलंबून आहे अशा उपजीव्याचा उपजीवकाने विरोध करणे अयोग्य आहे—असा जरी न्याय आहे तरी, निषेधकशास्त्र उपजीवक असून देखील उपजीव्यविधायकशास्त्राचा बाध करते व त्याला प्रवृत्त होऊ न देतां, स्वत.च प्रवृत्त होते अशी ही परिभाषा असल्यामुळे ' न वृद्भ्य. ' हे निषेधकसूत्र बहिरङ्गशास्त्र असून देखील ' स्वरतिसूति ' या अन्तरङ्ग विकल्पविधायकसूत्राचा बाध करते व इडागम मुळीच होऊ देत नाही, आणि त्यामुळे ' स्यन्दिष्यति ' असे पाक्षिक रूप न होता, ' स्यन्त्स्यति ' असेच रूप होते.) ' न वृद्भ्यश्चतुर्भ्य· ' या सूत्रात ' चतुर्भ्यः ' या पदाचें ग्रहण अर्थ स्पष्ट व्हावा एवढ्याकरितांच केले आहे. (कित्येक वैयाकरण असे म्हणतात की ' न वृद्भ्य. ' एवढेच सूत्र जरी पाणिनीने केले असते तरी, ' स्यन्दू ' धातु वृतादिगणात पठित असल्यामुळे, त्याला इट्निषेध लागू पडलाच असता, व त्यामुळे त्या सूत्रात केलेले ' चतुर्भ्यः ' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहते. पण पाणि-नीय सूत्रांतील कोणताहि शब्द व्यर्थ आहे असे मानतां येत नाही म्हणून ' चतुर्भ्य· ' हा शब्द वरील सूत्रांत कांही तरी विशेष प्रयोजनाकरितां घातला आहे असे मानणे भाग आहे, व ते प्रयोजन हेच आहे की, वैकल्पिक इडागम अन्तरङ्ग असल्यामुळे व इडागम-निषेध बहिरङ्ग असल्यामुळे, [illegible] बहिरङ्गशास्त्राचा बाध होण्याची जी आपत्ति येते ती आपत्ति टळावी अशा रीतीने वरील सूत्रात ' चतुर्भ्य. ' हा शब्द घातला असल्यामुळे, ही परिभाषा न मानतां देखील, ' स्यन्दू ' धातूचीं इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे, ही परिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाहीं—यावर ग्रन्थकार असे म्हणतात कीं, वरील सूत्रांत ' चतुर्भ्यः ' हे जे पद घातले आहे ते केवळ सूत्राचा अर्थ स्पष्ट होण्याकरितां घातले असून शंकाकाराने सांगितलेल्या विशेष प्रयोजनाकरितां घातले नाही) आणि म्हणूनच भाष्यकारांनीं त्या पदाचे जे प्रत्याख्यान केले आहे ते योग्य ठरते (शंकाकाराने सुचविलेल्या विशेष प्रयोजनाकरितां जर ' न वृद्भ्यः ' या सूत्रांत ' चतुर्भ्यः ' हे पद घातले असते तर, भाष्यकारांनी त्या पदाचे प्रत्याख्यान न करितां, उलट त्या पदाची सार्थकता व आवश्यकता दाखविली असती. सारांश,

भाष्यकारांनी 'चतुर्थ्यं.' या पदाचें प्रत्याख्यान केलें असल्यामुळे त्या पदाच्या आधारावर शंकाकाराने जी शंका रचली आहे ती निर्मूल व व्यर्थ ठरते. प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें निषेधशास्त्र बहिरङ्ग असून देखील अन्तरङ्गविधायकशास्त्राचा बाध करतें म्हणूनच भाष्यकारांनीं 'चतुर्थ्यं.' या पदाचें प्रत्याख्यान केलें आहे.)

अत एव सवर्णसंज्ञादेर्निषेधविषये न विकल्पः । अन्यथा मीमांसकरीत्या विधेरुपजीव्यत्वेन प्राबल्यात्तस्य सर्वथा बाधानुपपत्त्या दुर्वारः स इति मञ्जूषायां विस्तरः ।

ही परिभाषा असल्यामुळेच जेथें निषेधसूत्र लागू पडतें तेथें विकल्पाकरून सवर्णसंज्ञा इत्यादि संज्ञा प्राप्त होऊं शकत नाहींत. प्रकृतपरिभाषा न मानल्यास—म्हणजे निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचा बाध करीत नाहीं असें मानल्यास—विधायकशास्त्र उपजीव्य असल्यामुळें प्रबल ठरेल, व निषेधशास्त्र त्याचा बाध करूं शकणार नाहीं आणि त्यामुळें मीमांसकाच्या तऱ्हेनें विकल्प होण्याची आपत्ति येईल व तो विकल्प टाळता येणें अशक्य होईल. या विषयाची मञ्जूषाग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे. ('तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' सू० १० हें सवर्णसंज्ञाविधायक सूत्र असून 'नाज्झलौ' सू० १३ हें सवर्णसंज्ञेचा निषेध करणारें सूत्र आहे आणि तें निषेधकसूत्र असल्यामुळेंच, अच् व हल् यांचे उच्चारणस्थान एकच असलें तरी ते सवर्ण होत नाहींत. सर्व श्रुति सारख्याच प्रमाणभूत असल्यामुळें श्रुतींत परस्पर विरोध मानतां येत नाही—म्हणजे 'उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति' व तसेंच 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' इत्यादि श्रुति जरी परस्पर विरुद्ध दिसतात तरी त्यांच्यात विरोध मानता येत नाहीं—व अशा ठिकाणीं विकल्प मानावा असा जो मीमांसान्याय आहे तो न्याय व्याकरणशास्त्रांत लागू केल्यास, 'नाज्झलौ' हें निषेधसूत्र 'तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम्' या विधायकसूत्राचें बाधक न ठरतां, केवळ विकल्प सांगणारें सूत्र होईल. व अकार, हकार, व कवर्गांतील वर्ण यांना वैकल्पिक सवर्णसंज्ञा प्राप्त होण्याची आपत्ति येईल. सारांश वर सांगितलेला मीमांसान्याय व्याकरणशास्त्रांत लावणें अयोग्य आहे, व निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचें बाधक ठरतें हेंच मानणें योग्य आहे.)

अत एव द्वन्द्वे च विभाषा जसीति चरितार्थम् ॥ विप्रतिषेधे परं कार्यम्‌निर्णय प्रवृत्तिरस्या बीजम् ॥ न लुमता कर्मणिङित्यनयोर्भाष्ये स्पष्टा ॥ १२१ ॥

निषेधकसूत्र विधायकसूत्राचें बाधक ठरतें असा नियम असल्यामुळेच 'द्वन्द्वे च' सू० २२३ व 'विभाषा जसि' सू० २२५ हीं सूत्रें चरितार्थ ठरतात. ('सर्वादीनि सर्वनामानि' सू० २१३ हें सर्वनामसंज्ञाविधायक सूत्र असून, सर्वनामसंज्ञेचा निषेध सांगणारी जी सूत्रें आहेत त्यांपैकीं 'द्वन्द्वे च' हें एक सूत्र आहे, व त्या सूत्राचा अर्थ असा आहे की द्वन्द्वसमासाच्या अन्तीं सर्वनाम असल्यास तशा सामासिक शब्दास सर्व-

नामसंज्ञा होत नाही. या सूत्राच्या लगेंच पुढें 'विभाषा जसि' हे सूत्र आहे व तें सूत्र असे सागतें कीं, सर्वनामान्तद्वन्द्वसमासापुढे 'जस्' प्रत्यय आल्यास तशा सामासिक शब्दास विकल्पेंकरून सर्वनामसंज्ञा होते. निषेधकसूत्राने विधायकसूत्राचा नेहमीकरिता बाध न होतां, मीमांसकरीत्या केवळ विकल्प होतो असा नियम व्याकरणशास्त्रात असता तर, 'द्वन्द्वे च' या निषेधकसूत्राने सर्वनामसंज्ञेचा बाध न होतां, विकल्पेंकरून द्वन्द्वसमासात सर्वनामसंज्ञा प्राप्त झालीच असती, आणि 'विभाषा जसि' हें सर्वनामसंज्ञेचा विकल्प सागणारें सूत्र करण्याची कांहींच गरज नव्हती. पण ते सूत्र पाणिनीने मुद्दाम केले असल्यामुळे हें स्पष्ट होते कीं, निषेधक सूत्रांनी विकल्प होत नसून विधायकसूत्राचा बाध होत असतो, व 'जस्' प्रत्यय पुढें असतां सर्वनामसंज्ञेचा बाध न होता ती संज्ञा विकल्पेंकरून होणें इष्ट असल्यामुळें, पाणिनीस 'विभाषा जसि' हें सूत्र करावे लागले, आणि अशा रीतीने 'द्वन्द्वे च' हे सूत्र असून देखील 'विभाषा जसि' हें सूत्र चरितार्थ ठरतें.) विधायकसूत्राचा बाध व्हावा म्हणूनच निषेधकसूत्र केले जातें व ते सूत्र प्रवृत्त होते, आणि याच न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे (कंसाचा नाश करण्याकरिताच श्रीकृष्णाचा अवतार झाला, व श्रीकृष्ण कंसापेक्षा अधिक बलाढ्य असल्यामुळेंच ते कंसाचा नाश करूं शकले. साराश एखाद्याचा नाश करण्याकरिता ज्याचा अवतार होतो तो ज्याचा नाश करणें आहे त्याच्यापेक्षां अधिक बलवान् असलाच पाहिजे हा लौकिकन्याय आहे, आणि या लौकिकन्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली असल्यामुळें, ती लौकिकन्यायसिद्ध आहे.) 'न लुमताङ्गस्य' १-१-६३ व 'कमेर्णिङ्' ३-१-३० या सूत्रावरील भाष्यात या परिभाषेचा उल्लेख केला आहे. ('कमेर्णिङ्' या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'णिङ्' ला णकार व ङकार हे दोन अनुबन्ध लावले आहेत. 'अत उपधायाः' सू० २२८२ या सूत्रान्वयें 'कम्' या धातूंतील अकारास वृद्धि व्हावी म्हणून 'णिङ्' ला णकारानुबन्ध लावला आहे, व 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ या सूत्रान्वये 'कम्' धातूला आत्मनेपदाचे प्रत्यय व्हावे म्हणून 'णिङ्' ला ङकारानुबन्ध लावला आहे. पण भाष्यकार म्हणतात कीं 'क्ङिति च' सू० २२१७ हें गुणवृद्धिनिषेधक सूत्र असल्यामुळें व 'णिङ्' हा प्रत्यय ङित् असल्यामुळे, 'प्रतिषेधबलीयस्त्वात् प्रतिषेधः प्राप्नोति'—म्हणजे निषेधकसूत्र बलवत्तर असल्यामुळे 'क्ङिति च' या निषेधकसूत्रान्वयें 'अत उपधायाः' या वृद्धिविधायक सूत्राचा बाध होणें प्राप्त होतें व वृद्धि होऊं नये. जरी हें भाष्य एकदेशि आहे तरी त्या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते कीं निषेधकसूत्र विधिसूत्रापेक्षां बलवत्तर असल्यामुळें त्याचें बाधक होतें. वास्तविक 'क्ङिति च' हें सूत्र इग्लक्षणगुणवृद्धीचें बाधक असल्यामुळें, 'अत उपधायाः' या सूत्रानें अकारास होणाऱ्या वृद्धीचें तें बाधक होऊं शकत नाहीं. 'न लुमताङ्गस्य' या सूत्रावरील भाष्यांत देखील 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' या वार्तिकाचें प्रत्याख्यान करतेवेळीं, 'स्वादिषु असर्वनाम-

स्थाने ' सू० २३० या सूत्रांत ' असर्वनामस्थाने ' असा प्रतिषेध सांगितला असल्यामुळें, ' प्रतिषेधाश्च बलीयांस इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ' असें भाष्यकारानीं म्हटलें आहे. या भाष्याचे विवेचन न करिता एवढें सांगणें पुरे आहे कीं, या भाष्यावरून देखील हें स्पष्ट होतें कीं निषेधकसूत्रानें विकल्प सांगितला जात नसून तें सूत्र विधायकसूत्राचा बाध करीत असतें. तसेंच ' सर्वादीनि सर्वनामानि ' १—१—२७ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकार म्हणतात ''अथ क. प्रतिषेधो नाम? अविशेषेण किंचिदुक्त्वा विशेषेण 'न' इत्युच्यते, तत्र व्यक्तमाचार्यस्याभिप्रायो गम्यते-' इदन्न भवति ' इति '')

परिभाषा १२२

नन्वत्यन्तस्वार्थिकानामर्थप्रत्यायकत्वरूपप्रत्ययत्वानुपपत्तिरत आह—

जो प्रत्यय स्वतः कांहीं विशेष अर्थाचा बोधक असतो त्याचेच ठिकाणीं 'प्रत्यय' ही संज्ञा उपपन्न होत असल्यामुळें, जे प्रत्यय प्रकृतीच्या अर्थाहून अधिक अर्थाचा बोध करीत नाहींत त्याना ' प्रत्यय ' ही संज्ञा प्राप्त होऊ शकणार नाहीं. कारण ' प्रत्याय-यतीति प्रत्ययः '—म्हणजे जो कांहीं तरी विशेष अर्थाचा बोध करतो—अशी ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति असल्यामुळें, जो स्वतः कोणत्याहि अर्थाचा वाचक नसून केवळ प्रकृतीचा अर्थ सांगतो तशा प्रत्ययाला 'प्रत्यय' ही संज्ञा प्राप्त होऊं नये 'इञ्, ढक्, ढ्रक, फञ् ' इत्यादि प्रत्यय अपत्यार्थाचे वाचक आहेत, व तसेंच इतर प्रत्यय इतर अर्थांचे वाचक आहेत, आणि म्हणून ते प्रत्ययसंज्ञार्ह आहेत, पण ' गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ' सू. २३९३,'कर्मणिङ्' सू २३१०, 'द्वित्रात्तल् , अवे कः, यावादिभ्यः कन्, ते तिलन्मसा सूः २०९५–२०९८ इत्यादि सूत्रानीं होणाऱ्या प्रत्ययाना कांहींच अर्थ नसून ज्या प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतात त्या प्रकृतीच्या अर्थाचाच केवळ अनुवाद करतात म्हणून त्यांना 'प्रत्यय' संज्ञा होऊं नये पण तसें होणें इष्ट नाहीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात·—

अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे ॥ १२२ ॥

" ज्या प्रत्ययांचा पाणिनीय सूत्रांत कोणताच अर्थ सांगितला नाहीं ते प्रत्यय जरी प्रकृतीच्याच अर्थाचे बोधक असतात तरी ते प्रत्ययसंज्ञार्ह समजावे. "

यस्यार्थः प्रकृत्या प्रत्याय्यते सोऽपि प्रत्यय इत्यस्याप्यङ्गीकारात्तस्य प्रत्ययत्वमिति न दोषः । स्वार्थे इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थ इत्यर्थः ॥ महासंज्ञा-बलादर्थाकाङ्क्षायामन्यानुपस्थितिरस्या बीजम् ॥

(ज्याला स्वतःचा कांहीं अर्थ आहे तोच प्रत्ययसंज्ञार्ह आहे असे नसून) ज्याचा अर्थ प्रकृति सांगते तो देखील (व्याकरणशास्त्रात) प्रत्ययसंज्ञार्ह मानला असल्या-मुळे, कांहीं दोष उद्भवत नाही (' प्रत्याययतीति प्रत्ययः ' एवढीच ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति न मानता, ' प्रत्याय्यते इति प्रत्यय ' अशी देखील ' प्रत्यय ' शब्दाची व्युत्पत्ति मानावी. त्यामुळे ज्याचा अर्थ प्रकृतीने ज्ञापित होतो त्याला देखील प्रत्यय-संज्ञा प्राप्त होऊ शकते सारांश स्वार्थिकप्रत्यय अर्थरहित नसून प्रकृतीच्या अर्थाचा बोध करणारे असल्यामुळे, ते देखील प्रत्ययसंज्ञार्ह आहेत.) ' प्रत्यय ' ही महासंज्ञा असल्यामुळे, प्रत्ययाला कांहीं तरी अर्थ असलाच पाहिजे अशी आकांक्षा उत्पन्न होते, आणि स्वार्थिकप्रत्यय होतेवेळीं, प्रकृतीहून भिन्न अशा कोणत्याहि अर्थाची उपस्थिति होत नसल्यामुळें तसे प्रत्यय, त्याच्या जवळ जी प्रकृति उपस्थित आहे—म्हणजे ज्या प्रकृतीहून ते प्रत्यय होतात—त्या प्रकृतीच्या अर्थाचा ते बोध करतात, या ('उपस्थितं परित्यज्य ' इत्यादि) न्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे (व ही युक्ति-सिद्ध आहे. ' प्रत्ययः ' ३–१–१ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकार म्हणतात ' प्रत्यय इति महती संज्ञा क्रियते । संज्ञा च नाम यतो न लघीयः । कुत एतत् । लघ्वर्थं हि संज्ञा-करणम् । तत्र महत्याः संज्ञायाः करणे एतत् प्रयोजनमन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत प्रत्याय-यतीति प्रत्ययः । यदि प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽविकादीनां प्रत्ययसंज्ञा न प्राप्नोति, नहि ते किंचित् प्रत्याययन्ति । एवं तर्हि प्रत्याय्यते इति प्रत्ययः । एवमपि सनादीनां न प्राप्नोति । एवं तर्ह्युभयसाधनश्चायं कर्तृसाधनः कर्मसाधनश्च ' ।)

सुपि स्थ इत्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टैषा ॥ १२२ ॥

' सुपि स्थः ' ३–२–४ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे (' सुपि स्थः ' या सूत्रावरील भाष्यात ' सुपिस्थो भावे च ' असें वार्तिक पठित करून भाष्यकार त्या वार्तिकाचे प्रयोजन असे सांगतात कीं ' स्था ' धातूहून भावे 'क' प्रत्यय होऊन ' आखूत्थः, श्येनोत्थः, शलभोत्थः' इत्यादि रूपे सिद्ध व्हावी. 'आतोऽ-नुपसर्गे कः' सू० २९१५ या सूत्राने होणारा 'क' प्रत्यय, कर्मणि उपपद असतां, कर्तृ-वाचक अर्थात होत असतो. ' आखूत्थः ' इत्यादि वरील उदाहरणात ' भावे '—ह्मणजे क्रियार्थक–' क ' प्रत्यय झाला आहे व ' उत्थः ' याचा अर्थ ' उत्थानम् ' असा आहे, आणि हीं रूपे ' सुपि स्थः ' सू० २९१६ या सूत्राने होणाऱ्या कर्तृवाचक कप्रत्य-याने सिद्ध होऊं शकत नाहींत. ह्मणून त्या सूत्रात 'भावे च' हीं पदे घालावीं असा वार्तिककाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. पण भाष्यकार म्हणतात कीं हे वार्तिक असण्याची कांहीं गरज नाही; कारण ' सुपि स्थः ' या सूत्राचा ' स्थः ' असा योग-विभाग केल्याने, भावे ' क ' प्रत्यय होऊन वरील रूपें सिद्ध होऊं शकतात हें खरें की भावे ' क ' प्रत्यय केल्यास, तो प्रत्यय स्वतः कांहींच अर्थाचा वाचक न होतां, केवळ क्रियेच्याच अर्थाचा वाचक होईल. पण तसें झाले तरी त्याला प्रत्ययसंज्ञा होऊं

िकणार नाही असे नाहीं, कारण प्रकृतपरिभाषा असत्यामुळे, त्याला प्रत्ययसंज्ञा होऊ िकते असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. येथें हें लक्षात ठेवावें की प्रकृत िरिभाषेत निर्दिष्ट असलेल्या 'प्रत्यय' या शब्दाने आदेश व आगम यांचे ग्रहण होत ाही, व ते कोणत्याहि अर्थाचे वाचक नसल्यामुळें त्यांना प्रत्ययसंज्ञा होऊं शकत नाही.)

परिभाषा १२३

योगविभागादिष्टसिद्धिः ॥ १२३ ॥

" सूत्राचा विभाग करून विभक्त केलेल्या भागानें इष्टरूपाचीच सिद्धि करावी "

इष्टसिद्धिरेव नत्वनिष्टापादनं कार्यमित्यर्थः । तत्तत्समानविधिकाद्वितीययोगेन विभक्तस्यानित्यत्वज्ञापनमेतद्बीजम् ॥ १२३ ॥

सूत्राचा विभाग करून जे पृथक् सूत्र तयार केले जातें त्याचा उपयोग इष्टरूपें सिद्ध करण्यांतच करावा, अनिष्टरूपें करण्यांत करू नये असा या परिभाषेचा अर्थ आहे (पाणिनीय सूत्रें इष्ट रूपांची सिद्धि करण्याकरिताच रचली आहेत व तीं, ' अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ ' या सूत्रालक्षणान्वये, विश्वतोमुख—म्हणजे सर्वत्र लागू पडणारी व सर्व इष्टरूपांची सिद्धि करणारी —आहेत असे मानले पाहिजे. जेथे क्वचित् स्थलीं योगविभाग केल्याशिवाय एखाद्या सूत्राने कांही इष्ट प्रयोग सिद्ध होऊं शकत नाहीत तशा स्थली, योगविभाग करून तीं रूपे सिद्ध करावीं, व असे केल्यानेच सूत्राचे विश्वतोमुखत्व सिद्ध होत असल्यामुळें, क्वचित् स्थलीं योगविभाग करणे इष्ट आहे पण योगविभागाने तयार केलेल्या पृथक् सूत्राचा अनिष्ट रूप सिद्ध करण्याकडे कधींहि उपयोग करूं नये जसें—' समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' सू० ३३३२ या सूत्रांत 'क्त्वा' या आकारान्त शब्दाचे 'क्त्व' असे षष्ठीच्या एकवचनाचें रूप निर्दिष्ट केलें आहे. पण 'क्त्वा' हा शब्द आकारान्त धातुरूप शब्द नसल्यामुळें, त्याला 'आतो धातोः' सू० २४० हें सूत्र लागू शकत नाही. म्हणून त्या सूत्राचा ' आतः ' असा विभाग करावा व ' आतः ' असें पृथक् सूत्र केल्यानें, त्या सूत्राचा ' आकारान्तस्य भसंज्ञकस्य अङ्गस्य लोपो भवति ' असा अर्थ होत असल्यामुळें, 'क्त्व.' हे षष्ठीचे रूप सिद्ध होते, व असें रूप सिद्ध करण्याकरिताच त्या पृथक् सूत्राचा उपयोग करावा, ' हाहा ' या गंधर्वविशेषवाचक आकारान्त शब्दाचे ठिकाणी त्याचा उपयोग करूं नये, कारण तसें केल्यास, त्या शब्दाच्या षष्ठीच्या एकवचनाचें ' हाहाः ' असे इष्ट रूप न होतां, ' हाहः ' असें अनिष्ट रूप होण्याची आपत्ति येईल आणि म्हणूनच ' इष्टसिद्धिरेव, नत्वनिष्टापादनं कार्यम् ' असें ग्रन्थकारानें म्हटलें आहे.)

ज्या सूत्राचा विभाग केला जातो त्या सूत्रांत जें विधेय असते तेंच, योगविभाग करून तयार केलेल्या पृथक् सूत्रांत, विधेय राहत असल्यामुळे, तसे तयार केलेले पृथक् सूत्र अनित्य आहे असें ज्ञापित होते, व याच्याच आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली आहे. (व ही युक्तिसिद्ध आहे. योगविभाग करून तयार केलेले पृथक् सूत्र केवळ इष्ट रूपांचीच सिद्धि करण्याकरितां केले जात असल्यामुळें, व ते सूत्र सर्वत्र लावल्यास अनिष्टरूपे देखील होण्याची आपत्ति येत असल्यामुळे, ते सूत्र अनित्य असते हें उघड आहे आणि म्हणूनच तशा सूत्राचा इष्टरूपे सिद्ध करण्यांतच उपयोग करावा, व ते अनित्य मानून त्याचा अनिष्टरूपे तयार करण्यांत उपयोग करूं नये.)

परिभाषा १२४

पर्यायशब्दानां लाघवगौरवचर्चा नाद्रियते ॥ १२४ ॥

" सूत्रात पर्यायवाचक शब्दांचा उपयोग करतेवेळीं, एक शब्द मोठा व दुसरा शब्द लहान आहे याकडे लक्ष दिले जात नसते "

तत्र तत्रान्यतरस्यां विभाषा वेति सूत्रनिर्देशज्ञापितमिदम् ॥ १२४ ॥

कोठें कोठें सूत्रांत पाणिनीने ' अन्यतरस्याम् ' हा शब्द घातला आहे, कोठें कोठें ' विभाषा ' हा शब्द वापरला आहे, व कोठें कोठे ' वा ' हा शब्द उपयोगांत आणला आहे. यावरूनच ही परिभाषा ज्ञापित होते. (व ती ज्ञापकसिद्ध समजावी. ' अन्यतरस्याम्, ' ' विभाषा, ' व ' वा ' हे तीन्ही पर्यायवाचक—म्हणजे एकाच अर्थाचे वाचक—शब्द आहेत. त्यांपैकी ' वा ' हा शब्द सर्वांत लहान आहे. सूत्रांत सर्वांत लहान पर्यायवाचक शब्द घालावा असा जर नियम असता तर, पाणिनीने सर्व विकल्पविधायकसूत्रात ' वा ' हाच शब्द घातला असता, व ' विभाषा, अन्यतरस्याम् ' असे मोठे शब्द उपयोगांत आणले नसते यावरूनच हे सिद्ध होतें कीं सूत्रांत पर्यायवाचक शब्दांचा उपयोग करतेवेळीं लहान मोठा याकडे लक्ष न देतां वाटेल तो पर्यायवाचक शब्द उपयोगांत आणला जातो, आणि त्यामुळे ही परिभाषा प० १३३ चा अपवाद आहे असे समजावे.)

परिभाषा १२५

ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र ॥ १२५ ॥

" ज्ञापकाने (व तसेंच लौकिकन्यायाने किंवा युक्तीने) ज्ञापित होणारी परिभाषा सर्वत्र लागू पडत नाही. "

स्पष्टमेव पठितत्वेऽनुमानाद्बोधनमसार्वत्रिकत्वार्थमित्यर्थः । तेन ज्ञापकसिद्धपरिभाषयानित्यं नोपादेयमिति तात्पर्यम् । भाष्येऽपि ध्वनितमेतत् ङ्याप्सूत्रादौ ॥ ज्ञापकेति न्यायस्याप्युपलक्षणम् ॥ न्यायज्ञापकसिद्धानामपि केषाञ्चित्कथनमन्येषामनित्यत्वबोधनार्थमिति भावः यथा तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ इति न्यायसिद्धं स्थानिवत्सूत्रं, ज्ञापकसिद्धं च तत्रानल्विधाविति ॥ १२५ ॥

(उदाहरणार्थ अष्टाध्यायींत कित्येक परिभाषा—म्हणजे तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य ' इत्यादि—साक्षात् पठित केलेल्या आहेत यावरून प्रकृत ग्रन्थांत सांगितलेल्या ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अष्टाध्यायींत) साक्षात् पठित करावयास पाहिजे असून देखील, (त्या साक्षात् पठित न करितां सूत्रांत ज्ञापक शब्द उच्चारून) त्यांचा अनुमानानें बोध करून देण्यांत—म्हणजे त्यांना ज्ञापित करून देण्यांत—(सूत्रकाराचा) हेतु हाच होता कीं ज्या परिभाषा अष्टाध्यायींत साक्षात् पठित केलेल्या नाहींत त्या सर्वत्र लागू पडणाऱ्या परिभाषा नव्हत हें समजावें आणि ज्ञापकसिद्ध परिभाषा सर्व उदाहरणांना लागू पडणाऱ्या परिभाषा नसल्यामुळे, जेथें त्या उपयोगांत आणल्या असतां इष्ट रूपें सिद्ध होऊं शकत नाहींत तेथें या उपयोगांत आणूं नयेत असें या परिभाषेचें तात्पर्य आहे (सारांश जेथें ज्ञापकसिद्ध परिभाषा उपयोगांत आणल्यास इष्टरूपाची सिद्धि होऊं शकत असेल तेथेंच त्यांचा उपयोग करावा जेथें त्या लावल्यानें अनिष्ट रूपें सिद्ध होत असतील तेथें, त्या अनित्य मानून, त्यांचा उपयोग करूं नये, कारण परिभाषा करण्याचा मुख्य हेतु हाच आहे कीं त्याच्या योगानें इष्टरूपांची सिद्धि व्हावी.) ' ङ्याप् प्रातिपदिकात् ' ४-१-१ या सूत्रावरील भाष्यांत हें ध्वनित केलें आहे. (त्या भाष्यांत ' प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् ' ही परिभाषा पठित करून ती असल्याची अनेक प्रयोजनें दाखविलीं आहेत, व ती मानल्यास कोणकोणते दोष उत्पन्न होण्याचा संभव आहे हें देखील विस्तारपूर्वक सांगून भाष्यकार म्हणतात कीं, एखादी परिभाषा मानल्यानें कांहीं स्थलीं दोष उत्पन्न होण्याचा संभव असेल तरी अशी परिभाषा न करणें हें योग्य नव्हे ज्या परिभाषेचा उपयोग पुष्कळ ठिकाणीं होत असून क्वचित् स्थलीं होत नसेल तशी परिभाषा मानण्यांत कांहीं हरकत नाहीं असा भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. भाष्यकार म्हणतात ' न हि दोषाःसन्तीति परिभाषा न कर्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयम् । न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो: नाधिश्रीयन्ते । न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषाया प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं च दोषेषु ।'' हेंच प्राकृत भाषेंत सांगणे असल्यास ·असें म्हणतां येईल कीं, घर बांधल्यानें घरांत घुशी बिळें करतील या भीतीनें लोक घरें बांधत नाहींत असें नाहीं व ते घरें बांधतातच व घुशींचा उपद्रव न व्हावा म्हणून अवश्य उपाय योजितात. या पंक्तींत ज्ञापकसिद्ध परिभाषा अनित्य अस-

तात असे सांगितले असल्यामुळे, लौकिकन्यायसिद्ध व युक्तिसिद्ध परिभाषा नित्य असतात असा ग्रह होण्याचा संभव आहे. तसा ग्रह न व्हावा म्हणून ग्रन्थकार म्हणतात की) प्रकृतपरिभाषेत जो ' ज्ञापक ' शब्द उच्चारला आहे तो न्यायाचे देखील उपलक्षण आहे–म्हणजे ' ज्ञापक ' शब्दाने केवळ ज्ञापकसिद्ध परिभाषाचे ग्रहण न करितां, लौकिकन्यायसिद्ध व युक्तिसिद्ध परिभाषांचे देखील ग्रहण करावे व तशा परिभाषा देखील ज्ञापकसिद्ध परिभाषेसारख्याच सर्वत्र लागू पडणाऱ्या नसून अनित्य आहेत असे समजावे अष्टाध्यायीत कांही न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा साक्षात् पठित केल्या असून, इतर न्यायसिद्ध व ज्ञापकसिद्ध परिभाषा पठित केल्या नाहींत, याचे कारण हेच की तशा पठित न केलेल्या परिभाषा अनित्य आहेत हे ज्ञापित व्हावे (कांही ज्ञापकसिद्ध व न्यायसिद्ध परिभाषा अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित केल्या आहेत असे जे ग्रन्थकाराने वर म्हटले आहे त्याच्या पुष्टिकरणार्थ ते अष्टाध्यायीत साक्षात् पठित असलेल्या एका परिभाषेचे उदाहरण देतात) उदाहरणार्थ, 'तत्स्थानापन्ने तद्धर्मलाभ '– म्हणजे जो ज्याच्या जागी होतो त्याला, ज्याच्या जागी तो स्थानापन्न होतो त्याचे, धर्म प्राप्त होतात–(जसे राजा मेल्यावर त्याचा पुत्र जेव्हा राज्यारूढ होतो तेव्हा राजाचे सव धर्म त्याला प्राप्त होतात) या लौकिकन्यायानेच ' स्थानिवदादेश ' सू० ४९ ही परिभाषा सिद्ध होते, व त्या परिभाषेचा ' अनल्विधौ ' हा अंश ज्ञापक- सिद्ध आहे. (' अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ' सू० ३०८० या सूत्रांत केलेले ' ल्यप् ' ग्रहण ' अनल्विधौ ' या अंशाचे ज्ञापक आहे. ' अदो जग्धि· ति किति ' एवढेच सूत्र जरी केले असते तरी त्याचा अर्थ असा झाला असता की, 'अद्' धातूपुढे तकाराने सुरू होणारा कित्प्रत्यय आल्यास, 'अद्' चे जागी 'जग्ध्' असा आदेश करावा, आणि 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' सू० ३३३२ या सूत्रान्वये ' क्त्वा ' चे जागीं ल्यबादेश झाल्यावर, ' स्थानिवदादेश :' या सूत्रान्वये 'क्त्वा' चे धर्म 'ल्यप्' ला प्राप्त झालेच असते, व त्यामुळे ' अद् ' धातूपुढे ल्यप् प्रत्यय आला असतां, ' अद् ' चे जागी ' जग्ध् ' असा आदेश होऊं शकलाच असता. असे असून देखील ' अदो जग्धि. ' या सूत्रांत पाणिनीने ल्यपाचे ग्रहण का केले ? या प्रश्नाचे उत्तर हेच आहे की, तकारादित्व हा धर्म तकार या वर्णाचे ठिकाणी असणारा धर्म आहे, व वर्णाश्रयनिमि- त्तक—म्हणजे वर्णाचे ठिकाणी असणारा धर्म—'अनल्विधौ' या सूत्रान्वये आदे- शास प्राप्त होऊ शकत नसल्यामुळे, जरी ' क्त्वा ' चे जागीं होणाऱ्या ल्यबादे- शास ' क्त्वा ' चे ठिकाणी असणारा कित्व धर्म प्राप्त होतो तरी, वर्णाचे ठिकाणी असणारा तादित्वरूपी धर्म त्याला प्राप्त होऊं शकत नाही, व त्यामुळे ल्यप् 'तादि' मानता येत नाहीं. म्हणून ' अद् ' धातूपुढे ' ल्यप् ' आल्यास तो ' तादि' मानतां येत नसल्यामुळे, ' अद् ' चे जागीं ' जग्ध् ' असा आदेश होऊं शकणार नाही. पण तसा आदेश होणे इष्ट असल्यामुळें, पाणिनीला ' अदो जग्धि. ' या सूत्रांत ' ल्यप् ' ग्रहण करावें लागलें, आणि अशा रीतीने ते ' ल्यप् ' ग्रहण ' अनल्विधौ'

या अर्थाचे ज्ञापक ठरते. 'स्वप्नमेव परिभाषा [illegible]' या न्यायान्वये प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होत असल्यामुळे, तो युक्तिसिद्ध [illegible], न असा न्याय असल्यामुळेच 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' सू० [illegible] या सूत्रान जरी असे ज्ञापित होते की 'बहिः' या शब्दाच्या योगात पञ्चमी होते तरी 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' असा न्याय असल्यामुळे [illegible] बहि [illegible] इत्यादि प्रयोग शुद्ध ठरतात.)

परिभाषा १२६

ननु द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेत्यादौ घत्वढत्वयोरसिद्धत्वात्पूर्वं द्वित्वे एकत्रघत्वमपरत्र ढत्वमित्यस्याप्राप्तिरत आह—

'घत्व, ढत्व इत्यादि कार्ये असिद्ध असल्यामुळे द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढा इत्यादि उदाहरणात प्रथम द्विर्वचन केल्यास, दोन पैकी एका स्थली घत्व व दुसऱ्या स्थली ढत्व होण्याची आपत्ति येईल (पदद्विरुक्तप्रकरण अष्टाध्यायीच्या आठव्या अध्यायाच्या प्रथम पादात—म्हणजे सिद्धकाण्डात—सांगितले आहे. घत्व व ढत्व होणे ही कार्ये त्रिपादीत सांगितली आहेत. 'पूर्वत्रासिद्धम्' सू० १२ या सूत्रान्वये सिद्धकाण्डाच्या—म्हणजे सपादसप्ताध्यायीच्या—दृष्टीने त्रिपादी असिद्ध ठरत असल्यामुळे 'द्रुह्' धातूस 'ण्वुल् तृचौ' सू० २८९५ या सूत्राने तृच् प्रत्यय लावून 'द्रुह्+तृच्' अशा स्थितीत, त्रिपादींत सांगितलेले घत्व व ढत्व कार्य प्रथम न करिता 'नित्यवी-प्सयो:' सू० २१४० या सापादिक सूत्रान्वये द्विर्वचनकार्य प्रथम केल्यास 'द्रुह्+तृच् द्रुह्+तृच्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्राने उपधेतील उकाराचा गुण होऊन 'द्रोह्+तृच् द्रोह्+तृच्' अशी स्थिति होते अशा स्थितीत 'वा द्रुहमुह' सू० ३२७ या त्रिपादीतील सूत्राची प्राप्ति होते या सूत्राने 'द्रुह्' यांतील हकारास विकल्पेकरून घत्व होणे सांगितले असल्यामुळे, जेव्हा घत्व करणे नसेल तेव्हां 'हो ढः' सू० २२४ या सूत्राने हकारास ढत्व होते हे घत्वढत्व-कार्य वैकल्पिक असल्यामुळे, 'द्रोह्+तृच् द्रोह्+तृच्=द्रोह्+ता, द्रोह्+ता' या उदाहरणांतील प्रथम भागांतील हकाराचे जागी घकार व द्वितीय भागातील हकाराचे जागीं ढकार केल्यास, 'द्रोघ्+ता, द्रोढ्+ता' अशी स्थिति होऊन व 'झषस्तथोर्धोऽधः' सू० २२८० या सूत्राने 'ता' यांतील तकाराचा धकार होऊन 'द्रोघ्+धा, द्रोढ्+धा' अशी स्थिति झाली असतां, प्रथमभागाचे, 'झलां जश् झशि' सू० ५२ या सूत्राने घकाराचा गकार होऊन 'द्रोग्धा' असे रूप होईल, व द्वितीय भागाचे 'ष्टुना ष्टुः' सू० ११३ या सूत्राने 'धा' यांतील धकाराचा टकार होऊन व 'ढो ढे लोपः' सू० २३३५ या सूत्राने पूर्व ढकाराचा लोप होऊन 'द्रोढा' असे रूप होईल व द्विर्वच-

नाचा ‘ द्रोग्धा द्रोग्धा ’ किंवा ‘ द्रोढा द्रोढा ’ असा इष्ट प्रयोग सिद्ध न होतां, ‘ द्रोग्धा द्रोढा ’ किंवा ढत्व प्रथम भागांत व धत्व द्वितीय भागांत केल्यास ‘ द्रोढा द्रोग्धा ’ असा अनिष्ट प्रयोग होण्याची आपत्ति येईल. ती आपत्ति टळावी) म्हणून ही परिभाषा सांगतात .—

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे ॥ १२६ ॥

“ द्वित्वभिन्न कार्य पूर्वसूत्रानें करतेवेळीं, ‘ पूर्वत्रासिद्धम् ’ हे सूत्र लागू पडते.”

द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्तव्ये परमसिद्धमित्यर्थः ।

पूर्वसूत्रान्वये द्वित्वभिन्न कार्य करतेवेळीं त्रिपादींतील परसूत्रे असिद्ध ठरतात असा या परिभाषेचा अर्थ आहे. (या परिभाषेतील ‘ अद्वित्वे ’ या पदांत असलेल्या ‘ द्वित्व ’ या शब्दानें, षष्ठाध्यायाच्या प्रथम पादांत पठित असलेल्या ‘ लिटि धातोरनभ्यासस्य, सन्यङो., चङि ’ इत्यादि सूत्रानीं सांगितलेल्या द्विर्वचनाचे, व तसेच अष्टमाध्यायाच्या प्रथम पादातील ‘ सर्वस्य द्वे ’ या अधिकारांत पठित असलेल्या सूत्रानीं होणाऱ्या पदद्विर्वचनाचे, आणि त्याचप्रमाणें अष्टमाध्यायांतील चतुर्थ पादांत सांगितलेल्या वर्णद्वित्वाचें, ग्रहण होतें द्वित्वकार्य करणे असल्यास, ‘पूर्वत्रासिद्धम् ’ हे सूत्र लागू पडत नाहीं असा प्रकृतपरिभाषेचा अर्थ करूं नये. तसा अर्थ केल्यास, ‘ दिव्+भ्याम् ’ या स्थलीं ‘अनचि च ’ सू० ४८ या त्रैपादिक सूत्राने द्वित्व करतेवेळीं, तें सूत्र ‘ दिव उत् ’ सू० ३३७ या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें असिद्ध ठरणार नाहीं, व द्वित्वकार्य प्रथम होऊन ‘ दिव्व्+भ्याम् ’ अशी स्थिति झाल्यावर ‘ दिव उत् ’ हें सूत्र प्रवृत्त केल्यास, अन्त्य वकाराचे जागीं उकार होऊन पूर्व वकार जसाचा तसाच कायम राहील व विकृत रूप होण्याची आपत्ति येईल म्हणून प्रकृत परिभाषेचा असा अर्थ समजावा की, द्वित्वरूपी कार्य करणें झाल्यास—मग तें कार्य सापादिक सूत्रान्वयें होणारे असो किंवा त्रैपादिक सूत्रान्वयें होणारे असो—त्या द्वित्वकार्यविधायक सूत्राच्या दृष्टीनें त्रैपादिक परसूत्रे असिद्ध ठरत नाहींत. पण द्वित्वभिन्न कार्य सांगणाऱ्या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें द्वित्वकार्य सांगणारें त्रैपादिक सूत्र असिद्ध ठरतेंच, आणि तसेंच द्वित्वभिन्नकार्य सांगणाऱ्या त्रैपादिक पूर्वसूत्राच्या दृष्टीने द्वित्वकार्य सांगणारे त्रैपादिक परसूत्र देखील असिद्ध ठरतें. प्रकृतपरिभाषेचा असा तात्पर्यार्थ असल्यामुळें, ‘ दिव्+भ्याम्’ या स्थलीं ‘दिव उत् ’ व ‘ अनचि च’ हीं दोन सूत्रे युगपत् प्राप्त झालीं असतां, ‘दिव उत् ’ या सापादिक सूत्राच्या दृष्टीनें ‘ अनचि च ’ हें द्वित्वकार्य सांगणारें त्रैपादिक सूत्र ‘ पूर्वत्रासिद्धम् ’ या न्यायान्वयें, असिद्ध ठरत असल्यामुळे, द्वित्वकार्य प्रथम न होतां उत्वकार्य प्रथम होते, व त्यामुळे ‘ द्युभ्याम् ’ असें इष्टरूप सिद्ध होण्यांत कांहीं अडचण येत नाहीं. त्याचप्रमाणे ‘ वाच्+सु ’ या स्थलीं ‘ हल्ङयाब्भ्य· ’ सू० २५२ या सूत्रानें सुलोप होऊन व ‘ चो. कुः ’ सू० ३७८ या सूत्राने कुत्व होऊन ‘ वाक् ’ अशी स्थिति झाली असतां, ‘ झलां जशोऽन्ते ’ सू० ८४ व ‘ अनचि च’ सू० ४८ या दोन त्रैपादिक सूत्रांची युगपत् प्राप्ति होते. या दोन सूत्रांपैकीं ‘ झलां जशोऽन्ते ’ हें ‘अन·

चि च ' या सूत्राच्या मानानें, पूर्वसूत्र असल्यामुळें, ' पूर्वत्र सिद्धम् ' या न्यायान्वयें, प्रथम प्रवृत्त होतें व ' अनचि च ' हे द्वित्वकार्य सांगणारें सूत्र असून त्रैपादिक असल्यानें त्याची प्रथम प्रवृत्ति होऊं शकत नाही. ' झलां जशोऽन्ते ' हे सूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन ' वाग् ' अशी स्थिति झाली असतां, ' अनचि च ' हे सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊं शकतें. पण या द्वित्व-कार्यसंपादक सूत्राच्या दृष्टीनें, या सूत्रानंतर पठित असलेलें सूत्र प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें असिद्ध ठरत नसल्यामुळें ' वाऽवसाने ' सू० २०६ हे उत्तरसूत्र प्रथम प्रवृत्त होऊन ' वाक् ' व ' वाग् ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' अनचि च ' हे सूत्र प्रवृत्त होऊन ' वाक्क् ' व ' वाग्ग् ' अशी इष्टरूपें सिद्ध होतात. सारांश द्वित्वकार्य करणें असल्यास मग तें सापादिकसूत्रानें होणारें द्वित्वकार्य असो किंवा त्रैपादिकसूत्रानें होणारें द्वित्वकार्य असो— द्वित्वकार्यसंपादक सूत्राच्या पलीकडे असणारीं त्रैपादिकसूत्रें, या द्वित्वकार्यसंपादक सूत्राच्या दृष्टीनें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, असिद्ध ठरत नाहीत, पण ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या न्यायान्वयें द्वित्वकार्यसंपादक त्रैपादिकसूत्र त्याच्या पूर्वी पठित असलेल्या सूत्राच्या दृष्टीनें, असिद्ध ठरतेंच असा या परिभाषेचा तात्पर्यार्थ आहे. ही परिभाषा असल्यामुळें ' द्रुह्+तृच् ' या स्थलीं, ' नित्यवीप्सयोः ' सू० २१६० या सापादिकसूत्रानें द्वित्वकार्य करण्याचा प्रसंग आला असतां, घत्व व ढत्वकार्य सांगणारीं त्रैपादिक सूत्रें असिद्ध ठरत नाहींत म्हणून तीं परसूत्रें असल्यामुळें प्रथम प्रवृत्त होतात, आणि ' द्रोग्धा ' व ' द्रोढा ' अशीं वैकल्पिक रूपें सिद्ध झाल्यावर, ' नित्यवीप्सयोः ' या सूत्रानें द्विर्वचन कार्य केलें असतां, ' द्रोग्धा द्रोग्धा ' किंवा ' द्रोढा द्रोढा ' असे वैकल्पिक इष्ट प्रयोग सिद्ध होतात. येथें सहज असा प्रश्न उद्भवतो की, प० १२७ प्रमाणें ' द्रोग्धारं द्रोग्धारं हन्ति ' किंवा ' द्रोढारं द्रोढारं हन्ति ' असाच प्रयोग होऊं शकतो व ' द्रोग्धारं द्रोढारं हन्ति ' असा किंवा ' द्रोढारं द्रोग्धारं हन्ति ' असा प्रयोग होऊंच शकत नाहीं म्हणून इष्ट प्रयोगांची सिद्धि करण्याकरितां प्रकृत परिभाषेची मदत घेण्याची कांहीच आवश्यकता नाहीं. या प्रश्नाचें कैयटानें ' सर्व-स्य द्वे ' ८–१–१ या सूत्रावरील भाष्याच्या टीकेंत समर्पक उत्तर दिलें आहे व तें हे आहे ' ननु न ह्येकस्या आकृतेश्चरित. प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्या इति न्यायाद्यदा पूर्वस्य घत्वादि तदा परस्यापि लाघवाद्भविष्यति । एवं मन्यते धा त्वाकृतिः प्रत्ययाकृति-श्चैकैव, प्रक्रान्तार्थभेदाशङ्कापि नास्ति । ' कैयटाच्या म्हणण्याचा अर्थ हा आहे कीं प० १२७ अशाच ठिकाणी लागू पडतें कीं जेथें भिन्न स्वरूपाचा प्रयोग केल्यास संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे पण प्रकृतउदाहरणांत प्रकृति व प्रत्यय–म्हणजे ' द्रुह् ' ही प्रकृति व ' तृच् ' हा प्रत्यय–हे दोन्हीं द्विर्वचनस्थलीं एकच असल्यामुळें व ' द्रोग्धारं द्रोढारं हन्ति ' असा प्रयोग केला तरी अर्थासंबधानें संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव नसल्यामुळें, या स्थलीं प० १२७ मुळींच लागू पडत नाहीं व प्रकृतपरिभाषाच लागू पडते.)

पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारभवं शास्त्रमस्या लिङ्गम् । यत्र च सिद्धत्वासिद्धत्वयोः फले विशेषस्तत्रैवेयम् । कृष्णर्द्धिरित्यादौ जश्त्वात्पूर्वमनन्तरं वा द्वित्वे रूपे विशेषाभावेन नास्याः प्रवृत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः ॥ सर्वस्य द्वे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टेयम् ॥ १२६ ॥

' पूर्वत्रासिद्धम् ' या अधिकारात पठित असलेलें त्रैपादिकसूत्र लावण्याचा प्रसंग आला असता, ही परिभाषा उपस्थित होते–म्हणजे प्रवृत्त होते. जेथें त्रैपादिक परसूत्र सिद्ध किंवा असिद्ध मानल्याने रूपात काही फरक पडत असेल तेथेच ही परिभाषा लागू पडते ' कृष्णर्द्धि. ' इत्यादि उदाहरणात जश्त्व करण्यापूर्वी किंवा जश्त्व केल्यानंतर द्वित्व केले तरी रूपात काही फरक पडत नसल्यामुळे, अशा ठिकाणीं ही परिभाषा प्रवृत्त होत नाही–म्हणजे लागू पडत नाहीं (' कृष्ण+ऋद्धि. ' या उदाहरणात ' ऋध् ' धातूस ' स्त्रियां क्तिन् ' सू० ३२७२ या सूत्राने 'भावे' या अर्थामध्ये ' क्तिन्=ति ' प्रत्यय झाला आहे. ' कृष्ण+ऋध्+ति ' येथे ' आद्गुण. ' सू० ६९ या सूत्रानें गुणरूपी एकादेश होऊन व ' उरण्रपर. ' सू० ७० या सूत्राने तो रपर होऊन, व ' झषः तथोर्धः. ' सू० २२८० या सूत्राने ' ति ' या प्रत्ययातील तकाराचा धकार होऊन ' कृष्णर्ध् +धि ' अशी स्थिति झाली असता, ' अचो रहाभ्या द्वे ' सू० ५९ या द्वित्वकार्यसंपादकसूत्राची व तसेच ' झला जश् झशि ' सू० ५३ या जश्त्वकार्यसंपादकसूत्राची युगपत् प्राप्ति होते हीं दोन्ही त्रैपादिकसूत्रे असून या दोहोत ' झला जश् झशि ' हे परसूत्र आहे. हे सूत्र जरी द्वित्वकार्यसंपादकसूत्राच्या पलीकडील सूत्र आहे तरी, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणे, ते असिद्ध ठरत नाहीं. म्हणून परसूत्र असल्यामुळे ते प्रथम प्रवृत्त केल्यास, 'कृष्णर्द् +धि. ' अशी स्थिति झाल्यावर, 'अचो रहाभ्या द्वे' हें सूत्र नंतर प्रवृत्त होऊन त्या सूत्राने दकाराचे द्वित्व होऊन व नंतर ' झरो झरि सवर्णे ' सू० ७१ या सूत्रानें पूर्व दकाराचा लोप होऊन ' कृष्णर्द्धिः ' असे रूप होते. 'कृष्णर्ध+धिः ' येथे प्रकृतपरिभाषा न लावता जश्त्व करण्यापूर्वी द्वित्व प्रथम केले तरी, कृष्णर्ध्ध+धि. ' अशी स्थिति झाल्यावर ' झला जश् झशि ' या सूत्राने दोन्ही धकारांचा दकार होऊन व ' झरो झरि ' या सूत्राने पूर्वदकाराचा लोप होऊन ' कृष्णर्द्धिः ' असेच रूप सिद्ध होते. साराश ' कृष्णर्द्धिः ' या उदाहरणात प्रकृतपरिभाषा लावली किंवा न लावली तरी एकसारखेच इष्टरूप तयार होत असल्यामुळें, अशीं उदाहरणे प्रकृतपरिभाषेचा विषय नव्हत असे समजून अशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा उपयोगांत आणण्याची कांही गरज नाहीं.) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे ' सर्वस्य द्वे ' या सूत्रावरील भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे (ही परिभाषा वार्तिककाराने वार्तिकरूपाने पठित केली असल्यामुळे ती स्वतंत्र वाचनिकी समजावी. कित्येक वैयाकरण ' न मु ने ' सू० ४३९ या सूत्राचा ' न ' असा योगविभाग करून म्हणतात कीं या योगविभागाने प्रकृतपरिभाषा सिद्ध होते. पण ' न ' असा योगविभाग करण्याकरितां भाष्यांत कोठेहि आधार नसल्यामुळें तसा

योगविभाग करता येत नाहीं असें शेखरकाराचें मत आहे. काहीं वैयाकरण ' अणुदित् ' सू० १४ या सूत्रांत केलेलें अणप्रत्याहाराचें ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक आहे असें म्हणतात. ' अणुदित् ' या सूत्रांत अण्प्रत्याहाराचें ग्रहण न करितां अच्प्रत्याहाराचें ग्रहण करून ' अजुदित् ' असें सूत्र केलें असतें तरी काम भागूं शकलें असतें. त्या सूत्रांत अण्प्रत्याहाराचें ग्रहण एवढ्याचकरितां केलें आहे कीं निरनुनासिक य्, व्, ल्, यांनी अनुनासिक यँ्, वँ्, लँ् यांचें ग्रहण व्हावें व तसें ग्रहण केल्यानें निरनुनासिक य्, व्, ल् यांना, ' अनचि च ' या सूत्रानें जसें द्वित्व होतें तसेंच अनुनासिक यँ्, वँ्, लँ् यांना देखील व्हावें व ' सय्यँन्ता ' इत्यादि स्थलीं ' सय्यँय्यँन्ता ' असें वैकल्पिक रूप व्हावें. पण ' अनचि च ' हें त्रैपादिक पूर्वसूत्र असून ' अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ' सू० १२४ हें परसूत्र आहे, आणि ही परिभाषा न मानल्यास, ' पूर्वत्रासिद्धम् ' या न्यायान्वयें, तें परसूत्र, ' अनचि च ' या पूर्वसूत्राच्या दृष्टीनें, असिद्ध ठरत असल्यामुळें अनुनासिक यँ्, वँ्, लँ् यांना द्वित्व होण्याचा प्रसंगच येऊं शकत नाहीं, व त्यामुळें ' अणुदित् ' या सूत्रांत केलेलें अणप्रत्याहाराचें ग्रहण व्यर्थ ठरतें. पण प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें, ' अनचि च ' या द्वित्वसंपादकसूत्राच्या दृष्टीनें, ' अनुस्वारस्य ' हें परसूत्र असून देखील, असिद्ध ठरत नाहीं, व त्यामुळें तें प्रथम प्रवृत्त होऊन अनुस्वाराच्या जागीं अनुनासिक यँकार होतो, व नंतर ' अनचि च ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन त्या अनुनासिक यँकाराचें द्वित्व होतें. अशा रीतीनें प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें तें अणग्रहण चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक ठरतें असें ते वैयाकरण म्हणतात. कित्येक वैयाकरणाच्या मताप्रमाणें ' उभौ साभ्यासस्य ' सू० २६०३ हें सूत्र केलें असल्यामुळें, प्रकृतपरिभाषा अनित्य ठरते, कारण ' प्र+अन्+णि+चङ्+त् ' अशा स्थितींत ' चङि ' सू० २३१५ या सापादिक सूत्रानें द्वित्व पावलें असून त्या सूत्राच्या दृष्टीनें, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, ' उभौ साभ्यासस्य ' हें णत्वसंपादक त्रैपादिकसूत्र असिद्ध ठरत नाहीं म्हणून प्रथम णत्व करून नंतर द्वित्व केल्यानें ' प्राणिणत् ' असें रूप सिद्ध होऊं शकलेंच असतें. म्हणून 'उपसर्गस्थात् निमित्तात् अनितेः णत्वं भवति ' या अर्थाचें सूत्र करून काम भागलें असतें व ' उभौ साभ्यासस्य ' असें सूत्र करण्याची काहींच गरज नव्हती. पण प्रकृतपरिभाषा अनित्य असल्यामुळें, ती क्वचित् स्थलीं लागू पडत नाहीं व त्यामुळें पाणिनीला 'उभौ साभ्यासस्य' हें सूत्र करावें लागलें, आणि अशा रीतीनें तें सूत्र प्रकृतपरिभाषेच्या अनित्यत्वाचें ज्ञापक ठरतें असें त्या वैयाकरणाचें मत आहे.)

परिभाषा १२७

ननु गोष्वश्वेषु च स्वामीत्यादिवद् गोष्वश्वानां च स्वामीत्यपि स्यात्स्वामीश्वरेति सूत्रेण षष्ठीसप्तम्योर्विधानादत आह—

' स्वामीश्वराधिपति ' सू० ६३६ या सूत्रांत ' स्वामी' शद्वाच्या योगें विकल्पेंकरून षष्ठी व सप्तमी होण्याचे विधान केले असल्यामुळे, जसा ' गोषु अश्वेषु च स्वामी ' (किंवा गवामश्वानां च स्वामी) असा वाक्यप्रयोग होतो, त्याचप्रमाणें ' गोषु अश्वानां च स्वामी ' असा देखील प्रयोग करतां येईल (पण तसा प्रयोग करणे इष्ट नाहीं) म्हणून ही परिभाषा सांगतात

एकस्या आकृतेश्वरितः प्रयोगो द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च न भविष्यति ॥ १२७ ॥

" (वाक्यांतील अनेक शद्व त्या वाक्यांतील एखाद्या शद्वाशीं सारख्याच संबंधाने अन्वित असल्यास, तशा अन्वित असलेल्या शद्वांपैकी) पहिल्याने उच्चारलेल्या शद्वाचा ज्या विशिष्ट प्रकाराने वाक्यांत प्रयोग केला असेल त्याहून भिन्न प्रकारानें, पुढे उच्चारलेल्या इतर अन्वित शद्वांचा, प्रयोग करूं नये "

(स्वस्वामिभावादि संबंध दाखविणे असल्यास षष्ठी विभक्तीचा, ' षष्ठी ' सू० ६०६ या सूत्रान्वये, उपयोग केला जातो. पण ' स्वामीश्वर ' सू० ६३७ या सूत्रांत जे सात शद्व निर्दिष्ट केले आहेत त्याच्या योगें, स्वस्वामिभावसंबंध दाखविणे असल्यास, विकल्पेकरून षष्ठी किंवा सप्तमी करावी असे त्या सूत्रांत सांगितलें आहे त्यामुळे ' गवामश्वानां च स्वामी ' हा प्रयोग जसा शुद्ध ठरतो तसाच ' गोषु अश्वेषु च स्वामी ' हा प्रयोग देखील शुद्ध ठरतो वरील वाक्यांत ' गो ' आणि ' अश्व ' हे शद्व ' स्वामी ' या शद्वाशी एकाच प्रकारच्या संबंधानें—म्हणजे स्वस्वामिभावसंबंधाने–अन्वित आहेत. म्हणून या वाक्यात ' गो ' हा प्रथम शद्व षष्ठींत किंवा सप्तमींत उच्चारला असतां, ' अश्व ' या दुसऱ्या शद्वाचा, प्रकृतपरिभाषेप्रमाणें, त्याच विभक्तीत प्रयोग केला पाहिजे. म्हणून ' गवामश्वेषु च स्वामी' हा प्रयोग शुद्ध ठरत नाही. तसा प्रयोग केल्यास, वाक्याच्या अर्थाबद्दल संदेह उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, व त्या वाक्याचा ' गवा स्वामी अश्वेषु तिष्ठति ' असा अर्थ होण्याचा संभव आहे. म्हणून तसा संदेह उत्पन्न न व्हावा याकरितां, दोन्ही अन्वित शद्वांचा एकाच विभक्तीत–मग ती षष्ठी असो किंवा सप्तमी असो–प्रयोग करावा असे ही परिभाषा सांगते)

यत्रान्याकृतिकरणे भिन्नार्थत्वसंभावना तद्विषयोऽयं न्याय इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ कृञ्चानुप्रयुज्यते इति सूत्रे स्पष्टेयम् ॥ १२७ ॥

जेथे अन्वित पदांचा वेगवेगळया प्रकाराने उपयोग केला असतां वाक्यार्थाबद्दल संशय उत्पन्न होण्याचा संभव आहे तशाच ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा लागू पडते. (जेथें संशय उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं तशा ठिकाणी प्रकृतपरिभाषा उपयोगात आणण्याची गरज नाहीं·) ' कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ' ३-१-४० या सूत्रावरील

भाष्यांत ही परिभाषा सांगितली आहे. (व त्या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तीत कैयटानें असें म्हटलें आहे कीं ' वेदलोकप्रसिद्धोऽयं न्यायः । यथा हि । खादिरे बध्नाति पालाशे बध्नातीत्यादौ विकल्पितेषु साधनेषु येनैव साधनेनोपक्रान्ता क्रिया तेनैव निर्वाह्यते । तस्माद्योऽर्थो यथा शब्दात् प्रतीयते तमनुसृत्य तस्मादेव सोऽर्थो निर्वाह्यो न त्वन्यथा शब्दात्प्रत्येयोऽर्थः । एवं हि प्रतिपत्तिलाघवं भवति । ' या लौकिक न्यायाच्या आधारावर प्रकृतपरिभाषा रचली असल्यामुळें ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी)

परिभाषा १२८

ननु विव्याधेत्यादौ परत्वाद्धलादिः शेषे वस्य संप्रसारणं स्यादत आह—

' विव्याध ' इत्यादि स्थलीं, ' हलादिः शेषः ' सू० २२७९ हें परसूत्र असल्यामुळे, वकारास संप्रसारण होण्याची आपत्ति येईल (' व्यध् + लिट् ' या स्थलीं 'लिटि धातोः ' सू० २१७५ या सूत्रान्वयें द्विर्वचन करून ' व्यध्व्यध् ' अशी स्थिति झाली असता, ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ' सू० २४०८ या सूत्रानें ' व्यध् ' या अभ्यासांतील यणाला–म्हणजे यकारास व वकारास–संप्रसारण प्राप्त होतें आणि तसेंच ' हलादिः शेषः ' या सूत्रानें यकारलोपाची प्राप्ति होते. ' हलादिः शेषः ' हे परसूत्र असल्यामुळें यकाराचा लोप प्रथम केल्यास, अभ्यासातील वकारास संप्रसारण होण्याची आपत्ति येते व वकाराचें संप्रसारण केल्यास, ' विव्याध ' असें इष्टरूप सिद्ध न होता ' उव्याध' असें अनिष्ट रूप सिद्ध होईल तसें न व्हावें) म्हणून ही परिभाषा सांगतात.

सम्प्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् ॥ १२८ ॥

" (एखाद्या उदाहरणांत सम्प्रसारणकार्य व तसेंच इतर कार्य युगपत् प्राप्त झाल्यास, इतर कार्यांच्या मानानें) संप्रसारणकार्य व त्या संप्रसारणाच्या आश्रयानें होणारें कार्य बलवत्तर ठरते. "

(ही परिभाषा असल्यामुळें ' व्यध् ' या अभ्यासातील यकाराचा लोप प्रथम न होता, यकाराचें संप्रसारण होतें, व तें झाल्यावर ' न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' सू० ३६३ हें सूत्र असल्यामुळे, वकारास सम्प्रसारण होत नाहीं नंतर ' हलादिः शेषः ' हें सूत्र प्रवृत्त होऊन अभ्यासांतील धकाराचा लोप होतो व ' विव्याध ' असें इष्टरूप सिद्ध होतें.)

तदाश्रयं सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वरूपम् ॥ वस्तुतो लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे उभयेषांग्रहणमुभयेषां संप्रसारणमेव यथा स्यादित्यर्थकत्वेनेदं सिद्धमित्येषा व्यर्थेति लिट्यभ्यासस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । फलान्तरान्यथासिद्धिरपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टा ।

'सम्प्रसारणाच्च' सू० ३३७ या सूत्राने होणारे पूर्वरूप एकादेशकार्य हे संप्रसारणाच्या आश्रयाने होणारे कार्य होय वास्तविक 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' या सूत्रांत 'उभयेषाम्' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, त्या सूत्राचा अर्थ असा होतो की ('वचिस्वपि' सू० २४०९ व 'ग्रहिज्या' सू० २४१२ या) दोन्ही सूत्रात सांगितलेल्या धातूंच्या अभ्यासाला संप्रसारण कार्यच होते (व इतर युगपत् प्राप्त झालेले कार्य संप्रसारणकार्य होण्यापूर्वी होऊ शकत नाही) व असा त्या सूत्राचा अर्थ असल्यामुळे, 'विव्याध' हे इष्टरूप सिद्ध होते आणि प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहींच गरज नाही असे 'लिट्यभ्यासस्य' ६-१-१७ या सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारानी म्हटले आहे, आणि त्या भाष्यांत हे देखील स्पष्टपणे सांगितले आहे कीं, ही परिभाषा मानल्याने जीं रूपे सिद्ध होतात तीं इतर रीतीने सिद्ध होऊ शकतात. (त्या भाष्यात प्रकृतपरिभाषा वार्तिकरूपाने पठित केली असल्यामुळे ती स्वतंत्र वाचानिकी समजावी. भाष्यकारांनीं 'रमाद्युपेयड्यण' असे प्रकृतपरिभाषेचे प्रयोजन सांगून पुढे असे म्हटले आहे की संप्रसारणकार्य नित्य असल्यामुळे ते प्रथम होते व रमादेश इत्यादि कार्ये पर असून देखील संप्रसारणकार्य होण्यापूर्वीं होऊ शकत नाहींत. आणि तसेच संप्रसारणाच्या आश्रयाने होणारें पूर्वरूप एकादेशकार्य अन्तरङ्ग ठरत असल्यामुळें ते देखील प्रथम होते, आणि म्हणून प्रकृतपरिभाषा मानण्याची काहीच गरज नाहीं. सारांश भाष्यकारानीं प्रकृतपरिभाषा प्रत्याख्यात केली आहे)

णौ च संश्चङोरित्यादौ संश्चङोरित्यादि विषयसप्तमीति तत्रापि न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १२८ ॥

'णौ च संश्चङोः' सू० २५७९ इत्यादि स्थली 'संश्चङो' इत्यादि विषयसप्तमी मानल्यास, तशा ठिकाणीं देखील काही दोष उत्पन्न होत नाही. ('णौ च संश्चङो' या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं 'श्वि' धातूपुढे 'णिच्' प्रत्यय व त्यापुढे 'सन्' किंवा 'चङ्' आल्यास 'श्वि' धातूंतील वकारास विकल्पेकरून संप्रसारण होतें. 'अ+श्वि+णि+चङ्+त्' या स्थलीं 'अचो ञ्णिति' सू. २५४ या सूत्राने 'श्वि' यांतील इकारास वृद्धि पावली आहे आणि तसेंच 'णौ च संश्चङोः' या सूत्राने 'श्वि' यांतील वकारास वैकल्पिक संप्रसारण पावले आहे केवळ 'णि' या प्रत्ययाला मानून होणारे वृद्धिकार्य अन्तरङ्ग ठरतें, व त्याच्या मानाने, 'णि' व 'चङ्' यांना मानून होणारे संप्रसारणकार्य बहिरङ्ग ठरते. म्हणून अन्तरङ्गपरिभाषेप्रमाणें वृद्धिकार्य प्रथम केल्यास 'अशूशवत्' असें इष्टरूप सिद्ध न होतां, 'अशीशुयत्' असे अनिष्टरूप, प्रकृतपरिभाषा

न मानल्यास, सिद्ध होईल म्हणून प्रकृतपरिभाषा मानणें आवश्यक आहे अशी शंका-काराची शंका आहे या शंकेचें ग्रन्थकार असें उत्तर देतात कीं ' संश्वङोः ' ही विषय-सप्तमी मानल्याने वर दाखविलेली आपत्ति सहज टाळता येते तो विषयसप्तमी मान-ल्याने ' णौ च संश्वङोः ' या सूत्राचा अर्थ असा होतो कीं णिजन्त ' श्वि ' धातूस ' सन् ' किंवा ' चङ् ' प्रत्ययांचा प्रसंग आला असता संप्रसारणकार्य प्रथम करावें व नंतर इतर कार्यें करावीं. असा त्या सूत्राचा अर्थ होत असल्यामुळें, संप्रसारण कार्य प्रथम केल्याने ' अशूशवत् ' असें इष्टरूप सिद्ध होतें व प्रकृतपरिभाषा मानण्याची कांहीं गरज नाहीं) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १२९

यत्तु—

(आता ग्रन्थकार अशा तीन परिभाषा सांगतात कीं ज्या भाष्यांत कोठेंहि पठित किंवा ध्वनित नसल्यामुळें स्वीकारार्ह नाहींत.)

क्वचिद्विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥ १२९ ॥

“ कोठें कोठें मूळशब्दाहून साधलेल्या शब्दस्वरूपानें मूळ शब्दस्वरूपाचें ग्रहण होतें. ”

तेन निसमुपविभ्यो ह्वः इत्यत्र ह्वाग्रहणेन ह्वेञो ग्रहणसिद्धिः ॥

(कित्येक वैयाकरण वर सांगितलेली परिभाषा पठित करतात व म्हणतात कीं) ही परिभाषा असल्यामुळें, 'निसमुपविभ्यो ह्वः ' सू० २७०३ या सूत्रांत उच्चारलेल्या 'ह्वः' या शब्दानें ' ह्वेञ् ' धातूचें ग्रहण होतें (' ह्वेञ् ' धातूचें ' आदेच ' सू० २३७० या सूत्रानें आत्व करून तयार झालेल्या ' ह्वा ' या आकारान्त शब्दाचें, ' आतो धातोः' सू २४० या सूत्रानें आकाराचा लोप करून, पञ्चमीचें रूप केलें आहे. व या शब्दानें, प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळें 'ह्वेञ्' धातूचें ग्रहण होत असल्यामुळें, त्या धातूपूर्वी 'नि, सम्, उप ' किंवा 'वि' हा उपसर्ग असल्यास त्या धातूस केवळ आत्मनेपदाचेच प्रत्यय होतात व उभय पदांचे प्रत्यय होत नाहींत) आणि ' निह्वयते, उपह्वयते ' इत्यादि इष्ट-रूपें सिद्ध होतात. ही परिभाषा नसती तर ' ह्वा ' या शब्दानें मूळ ' ह्वेञ् ' धातूचें ग्रहण झालें नसतें व ' निह्वयते ' इत्यादि रूपें सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं आणि तेथें ' आदेच ' या सूत्रानें ' ह्वेञ् ' धातूचें ' ह्वा ' असें रूप होतें तशाच ठिकाणीं आत्मने-पदप्रत्यय नियमेंकरून झाले असते. ही आपत्ति टळावी म्हणून कित्येक वैयाकरणांनी ही परिभाषा पठित केली आहे.)

परिभाषा १३०

औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणम् ॥ १३० ॥

" जेथे सूत्रांत एखादा असा शब्द वापरला असेल की जो पाणिनीय उपदेशांत साक्षात् उच्चारलेला आहे व जो भाषेत रूढ असलेल्या प्रयोगांतहि आढळतो तेथे त्या शब्दाने, उपदेशांत साक्षात् उच्चारलेल्या शब्दाचेंच, ग्रहण करावे "

तेन दादेर्धातोरित्यत्रौपदेशिकधातोरेव ग्रहणमिति ।

ही परिभाषा असल्यामुळे ' दादेर्धातोर्घ. ' सू० ३२५ या सूत्रांतील ' दादेर्धातोः ' या शब्दानी, औपदेशिक धातूचेच—म्हणजे धातुपाठात साक्षात् पठित असलेल्या व दकाराने सुरु होणाऱ्या धातूंचेच–ग्रहण होते. (व ' दामलिह् ' इत्यादि दकारानें सुरु होणाऱ्या नामधातूंचे ग्रहण होत नाही असे कित्येक वैयाकरणाचे म्हणणे आहे)

तन्न । तयोर्निर्मूलत्वाद्भाष्याव्यवहृतत्वाच्च । न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णातीति ग्रहिज्येति सूत्रस्थभाष्येणाद्यायास्तिरस्काराच्च । निसमुपविभ्यो ह्व इत्यादौ ह्वेञोऽनुकरणे सौत्रः प्रयोगः । आत्वविषय एवात्मनेपदं प्रयोगस्थानामेवानुकरणस्य घुसंज्ञासूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वादित्यन्ये ।

वर ज्या दोन परिभाषा–म्हणजे प. १२९ व १३०—सांगितल्या आहेत त्या स्वीकारता येत नाहींत, कारण त्यांचे ज्ञापक कोठेहि आढळत नाही व भाष्यात त्याचा कोठेहि उपयोग केला नाही. उलटे ' ग्रहिज्या ' ६-१ १६ या सूत्रावरील भाष्यात ' न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ' असे म्हटले असल्यामुळे प. १२९ तिरस्काराई ठरते. (त्या भाष्यात भाष्यकारांनीं ' विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ' असे वचन पठित न करितां त्याच्या उलट ' न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ' असे म्हटले आहे व त्या वचनाचा अर्थ करिताना कैयटाने असे म्हटले आहे कीं ' प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावात्, न तु विकृत्या प्रकृतिः, भिन्नरूपत्वात् ' सारांश प. १२९ भाष्यविरुद्ध असल्यामुळें स्वीकाराई नाही.) ' निसमुपविभ्यो ह्व ' इत्यादि सूत्रात ' ह्वेञ् ' धातूचे अनुकरण करून सौत्रप्रयोग केला आहे (व सौत्रप्रयोगांत त्या मूळ धातूचें अनुकरण केलें असल्यामुळे, ' ह्व. ' या पदाने ' ह्वेञ् ' धातूचे ग्रहण होण्यात काही हरकत येत नाहीं.) इतर वैयाकरणाचे असे म्हणणे आहे का, ' दाधा घ्वदाप् ' १-१-१९ या घुसंज्ञाविधायक सूत्रावरील भाष्यांत, लौकिकप्रयोगात जसे शब्दस्वरूप असते तशाच शब्दस्वरूपाचे सूत्रांत अनुकरण केले जाते असे भाष्यकारांनीं स्पष्ट म्हटले असल्यामुळें, (' निसमुपविभ्यो ह्वः ' या सूत्रांत) जो ' ह्वा ' या शब्दाचा निर्देश केला आहे त्याने, आत्व केलें असतां जेव्हां ' ह्वेञ् ' धातूचे ' ह्वा ' असे स्वरुप होते तेव्हाच केवळ आत्मने-

पदाचे प्रत्यय होतात (जेथे 'ह्वेञ्' धातूचे आ होत नाही तेथे, 'ह्वेञ्' धातु ञित असल्यामुळे 'स्वरितञितः' सू. १-३-७२ या सूत्रान्वये विकल्पेकरून उभय-पदाचे प्रत्यय त्या धातूस होतात. म्हणून 'ह्वाययते' मधील 'ह्व' या विकृतीत 'ह्वेञ्' या प्रकृतीचे ग्रहण होऊ शकत नाही)

अन्यथापि तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो वार्तिककृतश्चासम्मता। इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति. रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते क उपदेशो नामेति घसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण प्रायोगिकासम्भवे औपदेशिकस्य ग्रहणमित्यर्थस्य लाभेन भाष्यासम्मता च ॥ भाष्ये सानुबन्धकेष्वित्यादि प्रकृताभिप्रायेण । दाधेरिति सूत्रे दाधिग्रहणस्यौपदेशिकदाद्यन्वयानि लक्षणानीति न दोष इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३० ॥

तसेच ठिकठिकाणी सूत्रांत व वार्तिकांत सूत्रकार पाणिनीने व वार्तिककाराने 'उपदेशे' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे हे स्पष्ट होते की, त्याना प० १३० मान्य नव्हती (त्याना जर ती परिभाषा मान्य असती तर, त्या परिभाषेप्रमाणेच प्रायोगिक शब्दस्वरूपाचे ग्रहण न होता औपदेशिक शब्दस्वरूपाचेच ग्रहण झाले असते, व सूत्रात किंवा वार्तिकात 'उपदेश' हे पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती आता ग्रन्थकार पुढील पङ्क्तीत असे सांगतात की भाष्यकारास देखील प. १३० मान्य नव्हती) 'तरप्तमपौ घः' १-१-२२ या घसंज्ञाविधायकसूत्रा-वरील भाष्यात भाष्यकारांनी असे म्हटले आहे की 'या व्याकरणशास्त्रात जेथे जेथे अनुबन्धसहित शब्दस्वरूपाचे ग्रहण केले जाते तेथ तेथे त्या शब्दाने त्याच सानुबन्धक शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होऊ शकते एखादा शब्द सूत्रात उच्चारला असता त्या शब्दाने कोणत्या शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होते हा निश्चय करतेवेळी, लौकिकप्रयोगाचा आश्रय केल्याखेरीज तसा निश्चय करतां येत नाही पण लौकिकप्रयोगात अनुबन्धयुक्त शब्दाचा कधींहि प्रयोग केला जात नसतो. म्हणून अशा ठिकाणी दुसऱ्या प्रकारच्या प्रयोगाचा आश्रय करणे भाग आहे तो दुसऱ्या प्रकारचा प्रयोग 'उपदेश' हा होय. या भाष्या-वरून हे स्पष्ट होते की जेथें सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाने लौकिकप्रयोगात रूढ असलेल्या शब्दस्वरूपाचे ग्रहण होणे असंभवनीय आहे तशाच ठिकाणी औपदेशिक शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करावे, आणि वरील भाष्याचा असा तात्पर्यार्थ असल्यामुळें, प. १३० भाष्य-कारास संमत नव्हती हे उघड आहे. (वरील भाष्यात भाष्यकारांनी 'घसंज्ञायां नदी-तरे प्रतिषेधः' असे वार्तिक पठित केले आहे व त्याचा अर्थ असा आहे की 'नदीतर' या शब्दांतील 'तर' याला 'घ' संज्ञा होऊं नये नद्याः तरः नदीतरः '–म्हणजे नदीच्या पार होण्याचा उतारघाट-या शब्दातील 'तर' हा शब्द 'तॄ' धातूस ऋदो-

रप् सू० ३२३२ या सूत्राने 'अप्' प्रत्यय होऊन व 'सार्वधातुकार्धधातुकयो.' सू॰ २१६८ या सूत्राने ऋकारास गुण होऊन, 'तॄ+अप्=तर्+अप्=तरप्=तर' अशा रीतीने सिद्ध झाला आहे. या 'तर' शब्दाचे घसंज्ञक 'तरप्' ने ग्रहण होऊं शकते काय या प्रश्नाचे उत्तर देतेवेळी भाष्यकारांनीं 'इह हि व्याकरणे......उपदेशो नाम' हे भाष्य लिहिले आहे, व ते पुढें म्हणतात 'न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । अथ वाऽस्त्वस्य घसंज्ञा, को दोषः? । घादिषु नद्या ह्रस्वो भवतीति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत । समानाधिकरणेषु घादिष्वित्येवं तत् । यदा तर्हि सैव नदी, स एव तरस्तदा प्राप्नोति ।' भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा आशय हा आहे कीं 'तॄ' धातूस 'अप्' प्रत्यय होऊन बनलेला 'तर' हा शब्द, उपदेशांत—म्हणजे 'तरप् तमपौ घः' या सूत्रात—पठित असलेला 'तरप्' शब्द नव्हे. 'नदीतरः' या शब्दातील 'तर' हा शब्द 'तरप्' च आहे असें मानल्यास, 'घरूप' सू० ९८५ या सूत्रानें 'नदी' या शब्दातील इकार ह्रस्व होऊन 'नदितरः' असें विकृतरूप होण्याची आपत्ति येईल दुसरें असे की, 'तरप्' प्रत्यय स्वार्थिक असल्यामुळे, जेथे 'तरप्' हा प्रकृतीच्या अर्थाचा वाचक असून त्याचे प्रकृतीशीं सामानाधिकरण्य असते तशाच ठिकाणीं तो 'तरप्' घसंज्ञक 'तरप्' शब्द आह असे मानलें जाऊं शकते. 'नद्याः तर नदीतरः' या षष्ठीतत्पुरुष समासात 'नदी' व 'तर' या दोन शब्दाचें सामानाधिकरण्य नसून वैयधिकरण्य आहे, व 'नदी' हा ह्रस्व नसून दीर्घ आहे. म्हणून या लौकिकप्रयोगावरूनच हे स्पष्ट होते कीं 'नदीतर' हा शब्द घसंज्ञकतरप्-प्रत्ययान्त नाही, आणि म्हणून वरील वार्तिकाची काहींच गरज नाहीं. भाष्यकाराचें असे मत असल्यामुळें, ते वरील वार्तिकात अकारप्रश्लेष करून तेच वार्तिक 'घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेध.' अशा रीतीने पठित करतात व म्हणतात कीं 'घसंज्ञायां नदीतरेऽप्रतिषेध., अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेध. । घसंज्ञा कस्मान्न भवति । तरब्ग्रहणं ह्यौपदेशिकम् । औपदेशिकस्य तरपो ग्रहणम् । न चैष उपदेशे तरप्शब्दः । किं वक्तव्यमेतत्? । नहि । कथमनुच्यमानं गंस्यते? ।' आणि 'कथमनुच्यमानं गस्यते' या प्रश्नाचे उत्तर देतांना त्यानीं 'इह हि व्याकरणे......उपदेशो नाम' हे भाष्य लिहिलें आहे. त्या भाष्याचा अर्थ वर सांगितलाच आहे. या भाष्यावरून हें स्पष्ट होते कीं, भाष्यकारांनीं सूत्रात उच्चारलेल्या शब्दाने कोणत्या शब्दस्वरूपाचें ग्रहण करावे हा निश्चय करिताना, औपदेशिकप्रयोगास प्राधान्य न देता, लौकिकप्रयोगास प्राधान्य दिले आहे, आणि प. १३० या भाष्याच्या अगदीं विरुद्ध असल्यामुळे, ती स्वीकारार्ह नाहीं असे ग्रन्थकाराचे म्हणणें आहे हे खरें कीं त्या भाष्यांत सानुबन्धक शब्दांचाच उल्लेख केला आहे पण ग्रन्थकार म्हणतात कीं तें भाष्य उभयसाधारण भाष्य असून सानुबन्धक व निरनुबन्धक शब्दांस लागू पडणारे भाष्य आहे, आणि त्या भाष्यांत सानुबन्धक 'तरप्' शब्द हा चर्चेचा विषय असल्यामुळे, तेथे सानुबन्धक शब्दांचा उल्लेख केला आहे. हेच आता ग्रन्थकार पुढील पंक्तींत सांगतात.) वरील भाष्यांत सानुबन्धक शब्द चर्चेचा विषय होता म्हणून त्या भाष्यांत 'सानुबन्धक' इत्यादि शब्द वापरले आहेत. 'दादे-

ीतोर्घ. ' सू० २२५ या सूत्रांत उच्चारलेल्या ' दादि या पदाचा, उपदेशात साक्षात् ठित असलेले व दकाराने सुरु होणारे धातु, असा लक्षणेने अर्थ होत असल्यामुळे काहीं दोष उद्भवत नाहीं (व त्या पदाने उपदेशात—म्हणजे धातुपाठात—पठित नसलेल्या ' दामलिह् ' इत्यादि नामधातूचें ग्रहण होऊं शकत नाहीं. म्हणून तसा शब्दाचें ग्रहण न व्हावे या करिता प. १३० मानण्याची काहीं गरज नाहीं सारांश प. १२९ व १३० स्वीकारार्ह नाहींत असे ग्रन्थकाराचे मत आहे.) या विषयासंबधानें दुसर ग्रन्थात विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १३१

यदपि नत्वजर्घा बेभिदीतीत्यादौ तत्तद्गणप्रयुक्ता विकरणा यङ्लुकि स्युस्तथा यङ्लुकि बेभिदितेत्यादावेकाच इतीण्निषेधः स्यादत आह—

' अजर्घा', बेभिदीति ' इत्यादि स्थली त्या त्या गणात सांगितलेलीं विकरणें यङ्लुकांत देखील लावण्याची आपत्ति येईल, (म्हणजे ' गृधु ' धातु दिवादिगणात पठित असल्यामुळे त्याला ' श्यन् ' विकरण, व तसेच ' भिद् ' धातु रुधादिगणात पठित असल्यामुळें त्याला ' श्नम् ' विकरण, यङ्लुकाचे रूप करिताना, लावण्याची आपत्ति येईल) व तसेच ' बेभिदिता' इत्यादि यङ् लुकाच्या रूपात, 'एकाच उपदेशे' सू० २२६६ असे इडागमनिषेधक सूत्र असल्यामुळे, (व 'भिद् ' धातु हा धातुपाठात एकाच् व अनुदात्त असा पठित केला असल्यामुळें) इडागम न होण्याची आपत्ति येईल- (ती आपत्ति टळावी म्हणून काहीं वैयाकरण) ही परिभाषा पठित करितात.

श्तिपा शपानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । यत्रैकाज्ग्रहणं चैव पञ्चैतानि न यङ्लुकि ॥ १३१ ॥

" सूत्रांत मूळ धातूस (१) ' श्तिप् ' प्रत्यय लावून, किंवा (२) ' शप् ' विकरण लावून, किंवा (३) अनुबन्धसहित धातूचा निर्देश करून, किंवा (४) गणाचा उच्चार करून, किंवा (५) ' एकाच् ' या शब्दाचें ग्रहण करून, कार्य होणे सांगितले असल्यास, तीं पांच प्रकारचीं सूत्रें यङ् लुकांत लागू पडत नाहीत. (व त्या सूत्राना सांगितलेलीं कार्यें यङ्लुकात होत नाहींत.) "

अनुबन्धनिर्देशो द्विधा स्वरूपेण ङित इत्यादिपदेन च । हन्ति याति वाति, सनीवन्तर्धेति सूत्रे भरेति, दीङोयुडचि अनुदात्तङितः, दिवादिभ्यः श्यन्, एकाच उपदेशे, इत्युदाहरणानि ।

सूत्रांत अनुबन्धाचा निर्देश दोन प्रकारांनीं केला जातो; (१) जसा धतुपाठांत

अनुबन्धसहित धातु पठित आहे त्याच स्वरूपाने तो उच्चारणें, किंवा (२) 'ङितः' इत्यादि सामान्यपद उच्चारणे 'हन्ति, याति वाति, ' (हीं 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे'– सू० ३२८५ वरील वार्तिक–या वार्तिकान्वये होणारा कृत् श्तिप् प्रत्यय धातूंना लावून त्यांचा सूत्रांत निर्देश केल्याची उदाहरणे आहेत. 'हो हन्तेः' सू० ३५८ या सूत्रात 'हन्' धातूचा व 'नेर्गदनद' सू० २२८५ या सूत्रांत 'या', 'हन्', व 'वा' या धातूंचा श्तिप् प्रत्यय लावून निर्देश केला आहे.) 'सनीवन्त' सू० २६१८ या सूत्रात ('भृञ् भरणे' या भ्वादिगणातील धातूस शप् प्रत्यय लावून) 'भर' असा निर्देश केला आहे 'दीङो, युडचि' सू० २५०७ (या सूत्रांत 'दीङः' अशा सानुबन्धक धातूचा मूळ स्वरूपाने निर्देश केला आहे—म्हणजे तो धातु जसा धातु-पाठात पठित आहे त्याच रूपाने त्याचा सूत्रांत निर्देश केला आहे,) 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ (या सूत्रांत 'ङित.' हे सामान्यपद उच्चारून सामान्य रीतीने अनुबन्धाचा निर्देश केला आहे.) 'दिवादिभ्य. श्यन्' सू० २५०५ (या सूत्रांत 'दिवादिभ्यः' असा गणनिर्देश केला आहे) 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' सू० २२४६ (या सूत्रात 'एकाच्' या शब्दाचे ग्रहण केले आहे) ही उदाहरणे प्रकृत-परिभाषेची उदाहरणे होत.

द्वित्वं सनाद्यन्ता इति भूवादय इति धातुत्वं च भवत्येव गुणो यङ्लुकोरित्यादिभिर्निषेधानित्यत्वकल्पनात् । तेन भष्भावोऽप्यजर्घा इत्यादौ भवति । अत एव श्वीदित इति सूत्रे कैयटे यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चिदिति पाठः ॥

('सन्यङो :' सू० २३९५ या, यङन्ताचे द्वित्व होणे असे विधान करणाऱ्या, सूत्रांत 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' या पूर्व सूत्रातून 'एकाच' हे पद अनुवृत्त होत असून देखील–म्हणजे त्या सूत्रांत 'एकाच·' या अनुवृत्तपदाचे ग्रहण केलें असून देखील–यङ्लुगन्त धातूस) द्वित्व होतेच, (व त्यामुळे, 'यत्रैकाज् ग्रहणं न तद्यङ्लुकि' असे जे प्रकृतपरिभाषेत म्हटले आहे तें अनित्य ठरते.) तसेच 'सनाद्यन्ता धातवः' सू० २३०४ व 'भूवादयो धातव.' सू० १८ या सूत्रांन्वये यङ्लुगन्त धातूस धातुसंज्ञा प्राप्त होतेच. ('सनाद्यन्ता धातव·' या सूत्राचा असा अर्थ आहे की 'सन्, क्यच्, काम्यच्, क्यङ्, क्यष् आचारक्विप्, णिच्, यङ्, यक्, आय, ईयङ् व णिङ्' या बारा प्रत्ययापैकीं कोणताहि प्रत्यय ज्याच्या अन्तीं असतो त्याला धातुसंज्ञा प्राप्त होते. वर सागितलेल्या प्रत्ययापैकीं 'यङ्' या प्रत्ययानें यङ्लुक्चे ग्रहण होते वरील सूत्रात 'सनाद्यन्ताः' असा समुदायरूपाने–म्हणजे गणरूपाने–निर्देश केला आहे असे असून देखील यङ्लुगन्ताला या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा प्राप्त होते. त्यामुळे 'गणेन यन्निर्दिष्टं तन्न' असे जे या परिभाषेत सांगितले आहे ते अनित्य ठरते. 'सनाद्यन्ता धातवः' हें सूत्र भाष्यकारांनीं प्रत्याख्यात केले अस-

ल्यामुळे, कदाचित् कोणी असे म्हणेल की असा प्रत्याख्यान केलेल्या सूत्रानें यङ् लुगन्ताला धातुसंज्ञा प्राप्त होऊ शकत नाही. वास्तविक या सूत्राचें प्रत्याख्यान करणारें भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति नसून एकदेशीची उक्ति आहे. तथापि ते भाष्य सिद्धान्तीची उक्ति आहे असे मानले तरी, ' भूवादयो धातवः ' या सूत्रानें यङ्लुगन्ताला धातुसंज्ञा प्राप्त होते. धातुपाठात ' भू सत्तायाम् ' हा धातु प्रथम उच्चारला आहे व 'वा' धातूचाहि धातुपाठात अदादिगणामध्ये निर्देश केला आहे. तसेच अदादिगणाच्या शेवटीं धातुपाठात ' चर्करीतं च ' हे गणसूत्र पठित केले आहे व ' यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यम् '–म्हणजे यङ्लुगन्त धातु अदादिगणात अन्तर्भूत आहे असे समजावें–असा त्या गणसूत्राचा दीक्षितानी अर्थ केला आहे. सारांश ' भूवादयो धातवः ' या सर्वगणाचा उच्चार करणाऱ्या सूत्रानें यङ्लुगन्तास धातुसंज्ञा प्राप्त होत असल्यामुळे, ' गणेन यत् निर्दिष्टं तद्यङ्लुकि न ' असें जें प्रकृतपरिभाषेंत म्हटले आहे ते अनित्य ठरतें हे उघड आहे.) तसेच ' गुणो यङ्लुकोः ' सू. २३३० इत्यादि सूत्रावरून देखील हें स्पष्ट होते कीं प्रकृतपरिभाषेंत सांगितलेला (श्नुनाति न यङ्लुकि ' हा) निषेध अनित्य आहे असे मानलें पाहिजे. (' गुणो यङ्लुकोः ' या सूत्राचा अर्थ असा आहे कीं ' अभ्यासस्य गुण स्यात् यङि यङ्लुकि च ' व या सूत्राचा असा अर्थ असल्यामुळें हे स्पष्ट होतें कीं, यङ्लुकात द्वित्व होते. वास्तविक ही परिभाषा नित्य मानल्यास, वर सांगितल्याप्रमाणें, 'सन्यङोः' या सूत्रात 'एकाचः' हे पद अनुवृत्त असल्यामुळें, यङ्लुगन्त धातूला द्वित्व होऊं नये, पण द्वित्व होत असल्यामुळे ही परिभाषा अनित्य आहे असें मानणे भाग आहे.) ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच, 'अजर्घाः' इत्यादि यङ्लुकाच्या रूपांत ' भष् ' होतो–म्हणजे गकाराचे जागीं घकार होतो. (वास्तविक ही परिभाषा नित्य असती तर, 'एकाचो बशो भष्' सू० २८६ या सूत्रात ' एकाच् ' या शब्दाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, यङ्लुकाच्या रूपात भष्भाव व्हावयास नको होता. ' अजर्घाः ' हे ' गृह् ' धातूच्या यङ्लुकाच्या लङाचें द्वितीयपुरुषाचें एकवचन आहे व या रूपाची सिद्धि बालमनोरमेत करून दाखविली आहे—पहा बालमनोरमा, द्वितीयावृत्ति पान ९२१.) आणि ही परिभाषा अनित्य असल्यामुळेच, ' श्वीदितः ' ७–२–१४ या सूत्रावरील भाष्याच्या वृत्तींत कैयटाने (या परिभाषेच्या तृतीय चरणाचा) ' यत्रैकाज्ग्रहणं किञ्चित् ' असा पाठ केला आहे. (व त्यामुळें या परिभाषेचा अर्थ असा होतो कीं या परिभाषेंत सांगितलेला पाच प्रकारचा निषेध यङ्लुकांत कोठे कोठे लागू पडत नाहीं.)

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादिति सूत्रे एकाज्ग्रहणेनैकदेशानुमत्यैषा ज्ञाप्यते । अन्यथोपदेशेऽनेकाचामुदात्तत्वस्यैव सत्त्वेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति ।

'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' सू० २२४६ या सूत्रात ' एकाचः ' या पदाचें ग्रहण केले असल्यामुळे, प्रकृतपरिभाषेचा एक भाग–म्हणजे ' यत्रैकाज् ग्रहणं चैव ' हा

भाग—ज्ञापित होतो व अशा रीतीने या परिभाषेच्या एका भागाला पाणिनीची समति आहे असे मानता येत असल्यामुळे, त्या पदाने संपूर्ण परिभाषा ज्ञापित होते. जर ही परिभाषा नसती तर, धातुपाठात पठित असलेल्या सर्व अनेकाच् धातु उदात्तच असल्यामुळें, 'एकाच्' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरले असते हे उघड आहे. (धातुपाठात जे अनेकाच् धातु पठित आहेत ते सर्व उदात्त असल्यामुळे, ' उपदेशेऽनुदात्तात् ' एवढेच जरी सूत्र पाणिनीने केले असते तरी इडागमनिषेध अनेकाच् धातूना लागू पडलाच नसता व तो केवळ अनुदात्त एकाच् धातूंना लागू पडला असता असे असल्यामुळे, ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रात केलेले ' एकाच. ' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरूं पाहते. पण ज्या सूत्रात ' एकाच् ' या पदाचे ग्रहण केले असते ती सूत्रे यङ्लुकात लागू पडत नाहींत अशी प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे व यङ्लुकात इडागमनिषेधाचे सूत्र लागणे इष्ट नसल्यामुळे, त्या सूत्रांत केलेले ' एकाचः ' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरत नाही, व अशा रीतीने. प्रकृतपरिभाषा असल्यामुळे, ते पद चरितार्थ होऊन प्रकृतपरिभाषेच्या एका अंशाचे ज्ञापक ठरते, व त्यामुळे ही संपूर्ण परिभाषा पाणिनीस मान्य होती असें अनुमान करण्यास काही हरकत नाही असे जे वैयाकरण ही परिभाषा पठित करितात त्याचे म्हणणें आहे.)

तदपि न ॥ भाष्यानुक्तत्वात् । एकाज्ग्रहणस्य वधिव्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च । न च वधिस्स्थान्युपदेश एकाजेवेतिवाच्यम् । साक्षादुपदेशासम्भवेनैतद्विषये स्थानिग्रहणादुपदेशवाचकत्वेनैकाजित्यर्थाच्च । किं चोत्तरार्थमेकाज्ग्रहणम् । अत एव जागरितवानित्यादावुपदेश उगन्तत्वमादाय श्र्युकः कितीतीण्निषेधो न । तत्रोपदेश इत्यनुवृत्तिश्च स्तीर्णमित्यादाविण्निषेधायेत्याकरे स्पष्टम् ।

पण ही परिभाषा देखील स्वीकारार्ह नाहीं, कारण ती भाष्यात कोठेहि पठित (किंवा ध्वनित) केली नाहीं. (आणि ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रात केलेल जे ' एकाचः ' या पदाचे ग्रहण प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानले आहे ते) एकाच् ग्रहण, (' हन् ' या धातूचे ठिकाणी होणाऱ्या) ' वध ' या आदेशास इडागम निषेध लागू न पडावा याकरितां, करणे आवश्यक होते. (ज्या स्थानीचे जागी ' वध ' हा आदेश होणे सागितले आहे तो मूळ स्थानी—ह्मणजे ' हन् ' हा धातु—धातुपाठात अनुदात्त पठित असल्यामुळे, ' वध ' हा आदेश, स्थानिसाम्याने, अनुदात्त झाला असता, व ' उपदेशेऽनुदात्तात् ' एवढेच जर सूत्र केले असते तर, तो आदेश द्वयच्क असून देखील, त्याला इडागमनिषेध लागू पडला असता तो निषेध त्याला लागू पडण इष्ट नसल्यामुळे, वरील सूत्रांत ' एकाच. ' या पदाचें ग्रहण केले आहे, व ' वध ' द्वयच्क असल्यामुळे, त्याला इडागमनिषेध लागू पडत नाहीं सारांश वरील सूत्रात ' एकाच. ' या पदाचे ग्रहण व्यर्थ ठरत नसून अन्य रीतीने चरितार्थ ठरत असल्यामुळें, ते पद प्रकृतपरिभाषेचें ज्ञापक मानतां येत नाही, व ज्या ज्ञापकाच्या आधारावर प्रकृतपरि-

षा मानली आहे ते या परिभाषेचे ज्ञापक ठरत नसल्यामुळे व इतर कोठेंहि पक उपलब्ध नसल्यामुळे, ही ज्ञापकशून्य परिभाषा स्वीकारता येत नाहीं असे न्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे) या 'वध' आदेशाच्या स्थानी जो 'हन' धातु हे तो उपदेशात–म्हणजे धातुपाठात–एकाच् पठित असल्यामुळे, याचे ठिकाणी णाऱ्या 'वध' या आदेशास देखील 'एकाच उपदेशे' हे इडागमनिषेधाचे सूत्र ागू पडते (व तो द्वयच्क असून देखील त्याला इडागम होऊ शकणार नाहीं)–असे ोणी म्हटल्यास ते म्हणणे बरोबर नाहीं, कारण (हनो वध लिङि) या साक्षात् पठित त्राने 'वध' या आदेशाचे (द्वयच्क रूपाने) ग्रहण होऊं शकत असल्यामुळे, त्याच्या थानीचें ज्या उपदेशांत–धातुपाठात–ग्रहण केले आहे तो उपदेश याचे ठिकाणी लावणे नयोग्य आहे, व दुसरे असे की जो उपदेशात साक्षात् एकाच् रूपाने पठित आहे यालाच 'एकाच्' म्हणतां येते. ('हन' धातु धातुपाठात एकाच् रूपाने पठित केला आहे, पण त्याचे ठिकाणीं होणारा 'वध' हा आदेश 'हनो वध लिङि' या साक्षात् पठित सूत्रात द्वयच्करूपाने पठित केला आहे, आणि या साक्षात पठित सूत्राने 'वध' चे द्वयच्करूपानें ग्रहण संभवत असून देखील, त्याच्या स्थानी 'हन' धातुपाठात एकाच्रूपानें पठित आहे एवढ्याचमुळे, तो स्थान्युपदेश आदेशाचे ठिकाणीं लागू करणे अयोग्य आहे 'वध' हा आदेश उपदेशात द्वयच्करूपाने पठित असल्यामुळे त्याच्या स्थानी एकाच् आहे एवढ्यावरून त्याला एकाच् मानता येत नाहीं जो एकाच रूपानें साक्षात् पठित आहे त्यालाच 'एकाच्' ही संज्ञा प्राप्त होऊ शकते 'वध' हा द्वयच्करूपाने पठित असल्यामुळे त्याला कोणत्याहि तऱ्हेनें एकाच् मानतां येत नाहीं आणि म्हणून 'एकाच उपदेशे' या सूत्रात 'एकाचः' या पदाचे ग्रहण केले असल्यामुळे, 'वध' चे ठिकाणीं इडागमनिषेध लागू पडत नाहीं.) दुसरे असे कीं 'एकाच उपदेशे' या सूत्रात केलेले 'एकाच' या पदाचे ग्रहण अशाकरितां केले आहे कीं तें पद उत्तरसूत्रात–म्हणजे 'श्र्युक. किति' सू० २३८१ या सूत्रात–अनुवृत्त व्हावे, व तें पद उत्तरसूत्रात अनुवृत्त होत असल्यामुळेच, 'जागृ' हा धातु उपदेशात उगन्त असा पठित केला असून देखील, त्याला 'श्र्युक: किति' या सूत्राने सांगितलेला इट्निषेध लागू पडत नाहीं व 'जागरितवान' इत्यादि रूपे सिद्ध होतात. (जर 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांत 'एकाच' हे पद घातले नसते तर, 'श्र्युक किति' या सूत्रांत त्या पदाचा उच्चार केला नसल्यामुळे ते सूत्र द्वयच्क उगन्त धातूस देखील लागू पडले असते, व 'जागृ' या अनेकाच् उगन्त धातूपुढे 'क्तवत' हा कित्प्रत्यय आला असता, त्या प्रत्ययाला इडागम झाला नसता व 'जागरितवान्' इत्यादि इष्ट रूपे सिद्ध होऊं शकलीं नसतीं म्हणून 'एकाच उपदेशे' या सूत्रात 'एकाचः' या पदाचे ग्रहण करावें लागले व अशा रीतीनें देखील ते पद चारितार्थ ठरत असल्यामुळें, तें प्रकृतपरिभाषेचे ज्ञापक मानतां येत नाहीं 'श्र्युक. किति' या सूत्रात जशी 'एकाच उपदेशे' या सूत्रातून 'एकाच.' या पदाची अनुवृत्ति केली आहे त्याच

प्रमाणे त्या सूत्रांतून) 'उपदेशे' या पदाची देखील अनुवृत्ति केली आहे व ती अशा करिता केली आहे की 'स्तीर्णम्' इत्यादि स्थलीं इट्निषेध लागू पडावा असे ('एकाच उपदेशे' ७-२-१० या सूत्रावरील) भाष्यांत सांगितले आहे ('स्तॄ' धातुपाठात उगन्त असा पठित आहे, पण जेव्हां 'ऋत इद्धातोः' सू० २३९० या सूत्राने 'स्तॄ' यातील ऋकाराचे जागीं इकार होतो व 'उरण्रपरः' सू० ७० या सूत्राने तो इकार रपर होतो तेव्हां 'स्तॄ+क्त' अशा स्थितींत 'स्तिर्+क्त' असे रूप होऊन 'स्तॄ' धातूचे उगन्तत्व नष्ट होते, व मूळ 'स्तॄ' धातूचे स्वरूप बदलून त्याचे 'स्तिर्' असें रूप झाल्यामुळे, 'श्र्युक किति' या सूत्रात 'एकाच उपदेशे' या सूत्रांतून 'उपदेशे' या पदाची अनुवृत्ति केली नसती तर, क्तप्रत्याला इडागम झाला असता व 'स्तीर्णम्' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकलें नसतें. पण त्या सूत्रात पूर्व सूत्रांतून 'उपदेशे' हे पद अनुवृत्त केले असल्यामुळे व 'स्तॄ' हा धातु उपदेशान-धातुपाठान-उगन्त असा पठित असल्यामुळे, जरी क्तप्रत्यय लावला असतां त्याच्या रूपांत फरक पडतो तरी, 'क्त' या कित् प्रत्ययाला इडागम होत नाहीं व 'हलि च' सू० ३५४ या सूत्राने 'स्तिर्' यांतील इकाराचा दीर्घ होऊन व 'रदाभ्याम्' सू० ३०१६ या सूत्राने निष्ठाप्रत्ययाचे जागी नकार होऊन व 'रषाभ्या नो णः' सू० २३५ या सूत्राने त्या नकाराचे णत्व होऊन 'स्तीर्ण' असें इष्ट रूप सिद्ध होतें.)

न च भाष्ये यङ्लोपे बेभिदितेत्यादाविट्प्रवृत्त्यर्थमुपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादङ्गादित्यर्थे सनीट्प्रतिषेधो वक्तव्यो बिभित्सतीति दोषोपन्यासवद्यङ्लुकि दोषानुपन्यासेन तत्रेडिष्टः। यङ्लोपेत्यादिभाष्यं तूपक्रमोपसंहारबलेन न यङ्लुग्विषयम्। किंच तस्य तद्विषयकत्वे यङ्लोपे स्थानिवत्त्वस्येव यङ्लुक्युपायाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम्। इड्विषये यङ्लुको लोकेऽनभिधानेन छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन च तत्र दोषानुपन्यासेनादोषात्। अन्यथैकाज्ग्रहण किमर्थमिति प्रश्नस्योत्तरत्र जागर्त्यर्थमिह च वध्यर्थमित्युत्तरस्य च भाष्ये निरालम्बनतापत्तेः॥

(या पंक्तीतील 'न च भाष्ये यङ्लोपे' पासून 'न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम्' पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे व बाकीच्या पक्तीत त्या शकेचे उत्तर दिले आहे. ग्रन्थकारानें पूर्वी असे म्हटले आहे कीं प्रकृतपरिभाषेचा भाष्यात कोठेहि उल्लेख केला नसल्यामुळे ती स्वीकारार्ह नाही. यावर शंकाकाराचे असें म्हणणे आहे की जरी ही परिभाषा भाष्यकारांनीं साक्षात् पठित केली नाही तरी ती भाष्यकारास मान्य होती, व तो आपले म्हणणे सिद्ध करण्याकरितां भाष्याचा दाखला देतो.) 'बेभिदिता' इत्यादि स्थलीं यङ्लोप झाला असतां इडागम व्हावा याकरिता 'एकाच उपदेशे' या सूत्राचा जर

असा अर्थ केला की ' जो धातु उपदेशात अनुदात्त पठित आहे तशा धातूच्या एकाच् अङ्गापुढे वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आला असता त्याला इडागम होऊ नये ' तर, ' बिभित्सति ' या स्थली इडागम न व्हावा याकरितां ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य ' –म्हणजे ' सन् ' प्रत्यय पुढे आल्यास त्याला इडागम करू नये–अशा प्रकारचे वचन पठित करावे लागेल अशा प्रकारचा सनाचे ठिकाणी दोष दाखवितेवेळीं भाष्यकारानी तशा प्रकारचा दोष यङ्लुकाच्या रूपांत दाखविला नाहीं यावरून हे सिद्ध होते की यङ्लुकाच्या रूपांत इडागम होणे भाष्यकारास इष्ट होते. ('भिद्+यङ्+ता' या स्थलीं ' सन्यङोः ' सू० २३९५ या सूत्राने द्विर्वचन करून व ' हलादिः शेषः ' या सूत्राने अभ्यासातील दकाराचा लोप करून, व ' गुणो यङ्लुको ' सू० २६३० या सूत्राने अभ्यासाला गुण करून व ' अभ्यासे चर्च ' सू० २१८१ या सूत्राने अभ्यासवर्गाला जश्त्व करून ' बेभिद्य+ता ' अशी स्थिति झाली असता, यस्य हल सू० २६३१ व ' अतो लोपः सू० २३०८ या सूत्रांनीं यकाराचा व अकाराचा लोप होऊन ' बेभिद्+ता ' अशी स्थिति होते अशा स्थितींत ज्या मूळ धातूचे ' बेभिद् ' असे रूप झाले आहे तो धातु धातुपाठात अनुदात्त पठित असल्यामुळे व त्या एकाच् ' भिद् ' धातूपुढे ' ता ' हा वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आल्यामुळे, ' एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ' हे सूत्र असल्यामुळे, इडागम होणार नाहीं पण त्याला इडागम होणे इष्ट असल्यामुळे ' एकाच उपदेशे ' या सूत्राचा वर जसा अर्थ केला आहे तसा अर्थ करावा लागेल व तसा अर्थ केल्यास ' बेभिद् ' हे अङ्ग अनेकाच् असल्यामुळे इडागमनिषेध लागू पडणार नाही व ' ता ' या प्रत्ययाला इडागम होऊन ' बेभिदिता ' असे इष्टरूप सिद्ध होईल. पण त्या सूत्राचा तसा अर्थ केल्यास, ' भिद्+सन्+ति ' अशा स्थितींत, वर सांगितल्याप्रमाणे गुणकार्य खेरीजकरून इतर द्वित्वादि कार्ये केल्यावर ' बिभिद्+सन्+ति ' अशी स्थिति झाली असतां, ' सन् ' हा आर्धधातुक वलादिप्रत्यय ' बिभिद् ' या अनेकाच् अङ्गापुढे असल्यामुळे, त्याला इडागम होण्याची आपत्ति येईल व इष्टरूप सिद्ध होणार नाही असा भाष्यकारानीं दोष दाखविला आहे, व ते म्हणतात कीं ही आपत्ति टाळण्याकरितां ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य ' असे वचन पठित करावे लागेल. शंकाकार म्हणतो कीं सनाच्या रूपात असा दोष दाखवितेवेळी भाष्यकारानी यङ्लुकाच्या रूपांत तशा प्रकारचा दोष दाखविला नाहीं व ' यङ्लुकि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य. ' अशा प्रकारचे वचन पठित करावे लागेल असे ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रावरील भाष्यांत म्हटले नाही. वास्तविक पाहिले असता, ' एकाच उपदेशे ' या सूत्राचा वर जसा अर्थ केला आहे तसा केल्यास, जसा सनाच्या रूपात दोष उत्पन्न होतो तसाच यङ्लुकाच्या रूपांत देखील होतो. असे असून देखील ज्याअर्थी भाष्यकारांनीं यङ्लुकाच्या रूपांत तसा दोष दाखविला नाही त्याअर्थी हे स्पष्ट होते की, यङ्लुकांत इडागमप्रतिषेध न होतां इडागम व्हावा हे भाष्यकारास इष्ट होते. पण ' यत्रैकाज्ग्रहणं न तद्यङ्लुकि ' अशा प्रकारची परिभाषा मानल्याशिवाय इडागमप्रतिषेधाचे निवारण

होणार कसे ? सारांश भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य असल्यामुळेच त्यांनीं यङ्लुकांत दोष दाखविला नाहीं व वरील भाष्यावरून भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य होती हे ध्वनित होते, असा शंकाकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे. यावर कोणी अशी शंका करील कीं वरील भाष्य यङ्लोप व यङ्लुक् या दोहोंच्या संबंधाचे भाष्य असल्यामुळे भाष्यकारानीं वरील भाष्यांत जो दोष दाखविला आहे. व दोषनिवारणार्थ जो उपाय सुचविला आहे तो केवळ यङ्लोपासंबंधाने नसून यङ्लुकासंबंधाने देखील आहे. या शंकेवर शंकाकाराचे असे उत्तर आहे कीं, वरील भाष्यात जसा विषयोपक्रम व विषयोपसंहार केला आहे त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं ते भाष्य केवळ यङ्लोपासंबंधाचेच आहे. (एखाद्या प्रकरणाचे तात्पर्य काय आहे याचा निर्णय करण्याकरितां 'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोपूर्वताफलम् ' हीं जी पाच साधनें सागितलीं आहेत त्यांपैकीं ' उपक्रम ' व ' उपसहार ' हीं मुख्य साधने आहेत. वरील भाष्यांत भाष्यकारांनीं ' किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत उपदेशेऽनुदात्तादेकाच श्रूयमाणादिति। यङ्लोपार्थम्। यङ्लोपे मा भूदिति ' असा उपक्रम करून, ' अकारेण व्यवहित्वान्न भविष्यति। ननु च लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। ' अशा रीतीने उपसंहार केला आहे. उपक्रम व उपसंहार केवळ यङ्लोपासंबंधानेच असून त्या भाष्यात यङ्लुकासंबंधाने मुळींच चर्चा केली नाहीं व ' यङ्लुक् ' असा शद्ब देखील वापरला नाहीं. म्हणून ते भाष्य यङ्लुक्या देखील लागू पडते असे मानणें अयोग्य आहे.) दुसरे असे कीं वरील भाष्याचा विषय यङ्लुक् देखील होता असे मानले तर, जसा यङ्लोपाच्या विषयांत स्थानिवद्भाव मानून दोषनिवारणाचा उपाय भाष्यकारानीं सुचविला आहे तसा कोणताहि उपाय यङ्लुकाच्या विषयांत सुचविला नसल्यामुळे, त्या भाष्यांत न्यूनतादोष येण्याची आपत्ति येते. (' एकाच उपदेशे ' या सूत्रावरील भाष्यात सिद्धान्त सागतेवेळीं भाष्यकारानीं असें म्हटले आहे कीं त्या सूत्रांतील ' उपदेशे ' हे पद केवळ ' अनुदात्तात् ' या पदाचें विशेषण न समजता, ' एकाच. ' व ' अनुदात्तात् ' या दोन्हीं पदाचे विशेषण समजावें, व तसे मानल्यास सूत्रार्थ असा होतो कीं ' उपदेशे एकाचः उपदेशे अनुदात्तात् धातोः परस्य वलाद्यार्धधातुकप्रत्ययस्य इडागमो न भवति. ' या अर्थान्वयें ' बेभिद्य+ता ' या स्थळीं पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें ' यस्य हलः ' व 'अतो लोपः ' या सूत्रानी यकाराचा व अकाराचा लोप होऊन ' बेभिद+ता ' अशी स्थिति झाल्यावर, ' भिद् ' या एकाच् व अनुदात्त धातूपुढे ' ता ' हा वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आला असल्यामुळे त्याला इडागमनिषेध पावतो व त्याला इडागम न केल्यास, ' बेभिदिता ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकत नाहीं. यावर भाष्यकार असे म्हणतात कीं ' भिद्य ' यातील यकाराचा व अकाराचा जरी लोप झाला आहे तरी ' अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ' सू० ५० या सूत्रान्वयें अकाराचे जागीं झालेला लोपरूपी आदेश स्थानिवद्भावाने अकारच आहे असे मानतां येते, व त्यामुळें ' भिद् ' या एकाच् व अनुदात्त धातूमध्यें व ' ता ' या प्रत्ययामध्यें अका-

राचे व्यवधान असल्यामुळे, 'ता' या प्रत्ययाला इडागम होण्यास काहीं अडचण येत नाहीं व 'बेभिदिता' असे इष्टरूप सिद्ध होऊं शकते. पण यङ्लुगन्त यङाचा लुक् होतो व 'न लुमताङ्गस्य' सू २६३ हे सूत्र असल्यामुळे, तशा ठिकाणी लोपरूपी अतादेश स्थानिवद्भावाने अकारच आहे असे मानता येत नाहीं व त्यामुळे धातूत व 'ता' प्रत्ययात अकाराचे व्यवधान राहत नसल्यामुळे 'ता' प्रत्ययाला इडागम होऊं शकत नाहीं. पण इडागम होणे तर इष्ट आहे, तरी पण भाष्यकारांनी वरील भाष्यात यङ्लुगन्ताच्या रूपांत इडागम होण्याकरितां कोणताहि उपाय सुचविला नाहीं म्हणून जर वरील भाष्य यङ्लोपाच्या व यङ्लुकाच्या संबंधाचे आहे असे मानले तर, यङ्लुकाच्या रूपांत, वर सांगितल्याप्रमाणे, जो दोष उद्भवतो त्या दोषाचे निवारण करण्याकरितां कोणताहि उपाय सुचविला नसल्यामुळे, त्या भाष्यात न्यूनतादोष येऊं पाहतो. पण भाष्य दोषयुक्त आहे असे मानणे अयोग्य आहे, व भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य होती हे मानल्याशिवाय त्या न्यूनतारूपी दोषाचे निवारण होऊं शकत नाहीं म्हणून भाष्यकारास ही परिभाषा मान्य होती असेच मानले पाहिजे असा शंकाकाराचा म्हणण्याचा आशय आहे. येथें शंकाग्रन्थ संपला व यापुढे ग्रन्थकार या शंकेचें असे उत्तर देतात कीं) इडागमसहित यङ्लुकाचा प्रयोग भाषेत कोठेहि होत नाहीं, व वैदिक प्रयोगात ('सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पयन्ते' प. ३५ अशी परिभाषा असल्यामुळे) सर्वच कार्यें विकल्पेकरून होत असतात त्यामुळे भाष्यात यङ्लुक् सबंधाने जरी दोष दाखविला नाहीं तरी ते भाष्य न्यूनतादोषयुक्त आहे असे मानता येत नाहीं. (सारांश जर भाषेत इडागमसहित यङ्लुकाचा प्रयोग असता तर वरील भाष्यास न्यूनतारूप दोष लागू पडला असता पण तसा प्रयोग भाषेत होत नसल्यामुळें, भाष्यकारास यङ्लुकाच्या रूपामध्ये इडागम होण्याकरिता उपाय सुचविण्याची कांहीं गरज नव्हती, आणि म्हणून वरील भाष्य न्यूनतादोषयुक्त ठरत नाहीं.)

न चार्धधातुकाक्षिप्तधातोरेकाच इति विशेषणम् । एवं च बिभित्नीत्यादावुत्तरखण्डस्य धातोरेकाच्त्वमस्त्येव उत्तरखण्डेऽस्त्विवत् । एतच्च दयतेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गतिरिति वाच्यम् । आक्षेपे आक्षिप्तस्यान्वये च मानाभावात् । अङ्गत्व तु विशिष्ट एवेत्येकाचो द्वे, इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । निरूपितं च तनादिशेषे शब्देन्दुशेखरे । धातुत्वं तूत्तरखण्ड एव ।

(या पंक्तींत 'आर्धधातुकाक्षिप्तधातो.' येथून 'एवं च प्रकृतभाष्यासङ्गति.' पर्यंत शंकाग्रन्थ आहे व बाकीच्या पक्तींत त्या शंकेचें उत्तर दिलें आहे. शंकाकार अशी शंका करतो की 'एकाच उपदेशे' हें सूत्र 'धातोः' या अधिकारांत पठित नसून अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळें, जरी त्या सूत्रांत 'धातोः' हें पद अनुवृत्त होऊं शकत नाहीं तरी, आर्धधातुकप्रत्यय धातूहूनच होत असल्यामुळें आणि अशा

इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं, आणि म्हणूनच ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः ' असें वचन पठित करावे लागेल असे भाष्यकारानीं पूर्वभाष्यात म्हटले आहे. त्या भाष्यात कोठेहि परस्पर विरोध दिसत नाहीं आणि म्हणून ते भाष्य असंगत ठरतें हें म्हणणे अयोग्य आहे हे खरे की, सिद्धान्तपक्ष मांगतेवेळीं उत्तरभाष्यात, ' एकाच उपदेशे ' हे पद ' एकाचः व ' अनुदात्तात् या दोहोंचेहि विशेषण मानून, ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः ' हे वचन पठित करण्याची आवश्यकता नाहीं असे भाष्यकारांनी म्हटले आहे तथापि हा सिद्धान्तपक्ष जरी सांगितला नसता तरी त्याच्या पूर्वीच्या भाष्यात परस्परविरुद्धतारूप दोष आढळून येत नसल्यामुळे ते भाष्य देखील सुसंगत ठरते असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

अत एवैकाचो बशो भषिति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्घा इति ।

उत्तरखण्डाला धातुसंज्ञा असते म्हणूनच (' दादेर्धातोर्घः ' ८-२-३२ या सूत्रावरील भाष्यात) ' एकाचो बशो भष् ' या सूत्रातील ' एकाच ' या पदाचा ' धातोः ' या अनुवृत्त पदाशी ' धातोः अवयवस्य एकाच ' असा वैयधिकरण्यानें अन्वय करण्याचे प्रयोजन भाष्यकारांनीं हे सांगितलें आहे कीं ' गर्धप् ' हें रूप सिद्ध व्हावे, आणि तसा अन्वय करण्याचे प्रयोजन सांगताना ' अजर्घाः ' हे जे प्रसिद्ध रूप आहे त्या रूपाची सिद्धि व्हावी असे भाष्यकारानीं म्हटले नाहीं. (' प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच ' या गणसूत्रान्वये ' गर्दभ ' या प्रातिपदिकास ' तत्करोति तदाचष्टे ' या अर्थामध्ये णिच् प्रत्यय केला असता, ' गर्दभ+णिच् ' या णिजन्ताला ' सनाद्यन्ता धातवः ' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर, तशा नामधातूहून 'क्विप् च सू० २९८३ या सूत्राने क्विप् प्रत्यय केला असता, ' टेः ' सू० १७८६ या सूत्राने ' गर्दभ ' यातील ' टि ' चा–म्हणजे अकाराचा–लोप होऊन, व ' णेरनिटि ' सू० २३१३ या सूत्राने णिलोप व ' वेरपृक्तस्य ' सू० ३०५ या सूत्रानें 'क्विप्=व् ' लोप होऊन ' गर्दभ् ' असें प्रातिपदिक होतें. याला ' सु' हा विभक्ति-प्रत्यय लावला असता ' गर्दभ्+सु ' अशा स्थितींत, ' एकाचो बशो भष् ' सू० ३२६ या सूत्रांचा ' एकाचः झषन्तस्य धातोः बशो भष् भवति' असा सामानाधिकरण्याने–म्हणजे ' एकाचः ' हें ' धातो ' या अनुवृत्त पदाचे विशेषण करून—अन्वय केल्यास, ' गर्दभ् ' हा नामधातु अनेकाच् असल्यामुळें, त्याला ते सूत्र लागू पडणार नाहीं व भष्भाव–म्हणजे ' दभ् ' यातील दकाराचा धकार–होणार नाहीं. तो व्हावा म्हणून भाष्यकारानी ' धातोः अवयव यः एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् भवति ' असा वैयधिकरण्याने–म्हणजे ' धातोः ' ही अवयवषष्ठी मानून–अन्वय केला आहे, व तसा अन्वय केला असल्यामुळे, ' गर्धभ् ' असें रूप होऊन व ' वाऽवसाने ' सू० २०६ या सूत्राने भकाराचा विकल्पेकरून पकार होऊन ' गर्धप् ' असे रूप सिद्ध होते ' अजर्घाः ' हे ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' या दिवादिगणातील

रीतीने आर्धधातुकप्रत्ययाला धातूची आकांक्षा असल्यामुळे, त्या आकांक्षेची पूर्ति होण्याकरितां आर्धधातुकप्रत्यय असा शब्द उच्चारतांक्षणींच) आर्धधातुकप्रत्ययाने धातु आक्षिप्त होतो व तशा ' धातोः ' या आक्षिप्त पदाचे ' एकाच. ' हे विशेषण होते (व त्यामुळें सूत्रार्थ असा होतो की उपदेशांत जो धातु अनुदात्त पठित आहे तशा एकाच् धातूपुढे वलादि आर्धधातुकप्रत्यय आल्यास त्याला इडागम होत नाहीं, व असा त्या सूत्राचा अर्थ केला म्हणजे) ' बिभित्सति ' इत्यादि स्थली उत्तरखण्डांत असणारा धातु एकाच्च सापडतो (व त्यामुळे त्या स्थलीं सन्प्रत्ययाला इडागम होऊं शकत नाही व इष्टरूप सिद्ध होते ' अस् ' धातूचे द्विर्वचन करून ' अस् अस् ' अशी स्थिति झाली असतां उत्तरखण्डात असलेला) ' अस् ' जसा धातु मानला जातो तसेच याठिकाणीं समजावे (—म्हणजे ' भिद् भिद्+सन्+ति ' या स्थली उत्तरखण्डांत असलेला जो ' भिद् ' तो धातु मानला जातो व तो धातुपाठांत अनुदात्त पठित असल्यामुळे आणि तो एकाच् असून त्याच्यापुढे वलादि आर्धधातुक ' सन् ' प्रत्यय आला असल्यामुळे, त्या प्रत्ययाला इडागम होत नाही) ' दयतेर्दिगि ' ७ ४-९ या सूत्रा वरील भाष्यांत हे सांगितले आहे की जो उत्तरखण्डांत असतो तो धातु समजावा असे असल्यामुळे ' एकाच उपदेशे ' या सूत्रांतील वरील भाष्य असगत ठरते, (कारण ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य. ' हे वचन पठित करावे लागेल असे त्या भाष्यांत म्हटले आहे वास्तविक ' एकाच उपदेशे ' या सूत्राचा जो नुकताच वर अर्थ दिला आहे तो बरोबर मानल्यास, तसे वचन पठित केले पाहिजे असे म्हणण्याची कांहींच गरज नव्हती, आणि म्हणून ते भाष्य असंगत ठरते येथे शंकाग्रन्थ संपला आतां ग्रन्थकार या शंकेवर असे उत्तर देतात की) हे म्हणणे बरोबर नाहीं. (कारण ' एकाच उपदेशे ' हे सूत्र धात्वधिकारात पठित नसल्यामुळे त्या सूत्रांत) 'धातोः ' हे पद आक्षिप्त करण्यास व त्या आक्षिप्त पदाचें एकाच ' हें विशेषण मानण्यास कांहीच प्रमाण नाहीं. (वास्तविक ते सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे त्या सूत्रांत ' अङ्गस्य ' हे पद आक्षिप्त होऊन ' एकाचः ' हे त्याचे विशेषण होणे योग्य आहे) व अङ्गसंज्ञा साभ्यास धातूलाच होत असते असे ' एकाचो द्वे प्रथमस्य ' ६-१-१ या सूत्रावरील भाष्यात सांगितले आहे व शब्देन्दुशेखरांत तनादिगणाच्या शेवटी या संबंधाने निरूपण केलें आहे मात्र धातु उत्तरखण्डातच असतो—म्हणजे उत्तरखण्डालाच धातुसंज्ञा असते (साराश ' एकाच उपदेशे' हे सूत्र अङ्गाधिकारांत पठित असल्यामुळे 'एकाच.' हे पद ' धातोः ' याचे विशेषण न मानतां ' अङ्गस्य ' याचेच विशेषण मानले पाहिजे, आणि जरी उत्तरखण्डाला धातुसंज्ञा होत असते तरी धातूच्या साभ्यास शब्दस्वरूपाला अङ्गसंज्ञा होत असल्यामुळे, व ' बिभिद् + सन् + ति ' या उदाहरणात ' सन् ' या वलादि आर्धधातुक प्रत्ययापूर्वी असलेले ' बिभिद् ' हे अङ्ग अनेकाच् असल्यामुळे, या स्थलीं सनाला इडागम पावतो, व त्याला इडागम केल्यास, ' बिभित्सति ' असे

इष्टरूप सिद्ध होऊं शकणार नाहीं, आणि म्हणूनच ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य ' असें वचन पठित करावें लागेल असें भाष्यकारानीं पूर्वभाष्यात म्हटले आहे त्या भाष्यांत कोठेहि परस्पर विरोध दिसत नाहीं आणि म्हणून तें भाष्य असंगत ठरतें हें म्हणणे अयोग्य आहे हे खरे कीं, सिद्धान्तपक्ष सांगतेवेळीं उत्तरभाष्यात ' एकाच उपदेशे ' हे पद ' एकाच ' व ' अनुदात्तात् ' या दोहोंचेहि विशेषण मानून, ' सनि इट्प्रतिषेधो वक्तव्य ' हे वचन पठित करण्याची आवश्यकता नाहीं असे भाष्यकारानीं म्हटले आहे तथापि हा सिद्धान्तपक्ष जरी सांगितला नसता तरी त्याच्या पूर्वीच्या भाष्यात परस्परविरुद्धतारूप दोष आढळून येत नसल्यामुळे ते भाष्य देखील सुसंगत ठरते असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे)

अत एवैकाचो बशो भषिति सूत्रे धातोरवयवस्यैकाच इति वैयधिकरण्येनान्वये गर्धप्सिद्धिः प्रयोजनमुक्तं भाष्ये न तु प्रसिद्धमजर्घा इति ।

उत्तरखण्डाला धातुसंज्ञा असते म्हणूनच (' दादेर्धातोर्घः ' ८-२-३२ या सूत्रावरील भाष्यात) ' एकाचो बशो भष् ' या सूत्रांतील ' एकाच ' या पदाचा ' धातो. ' या अनुवृत्त पदाशी ' धातो. अवयवस्य एकाच. ' असा वैयधिकरण्यानें अन्वय करण्याचे प्रयोजन भाष्यकारानीं हे सांगितले आहे कीं ' गर्धप् ' हे रूप सिद्ध व्हावे, आणि तसा अन्वय करण्याचे प्रयोजन सांगताना ' अजर्घा. ' हे जें प्रसिद्ध रूप आहे त्या रूपाची सिद्धि व्हावी असे भाष्यकारानीं म्हटले नाहीं. (' प्रातिपदिकात् धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ' या गणसूत्रान्वये ' गर्दभ ' या प्रातिपदिकास ' तत्करोति तदाचष्टे ' या अर्थामध्ये णिच् प्रत्यय केला असता, ' गर्दभ+णिच् ' या णिजन्ताला ' सनाद्यन्ता धातव. ' सू० २३०४ या सूत्रान्वये धातुसंज्ञा प्राप्त झाल्यावर, तशा नामधातूहून 'क्विप् च सू० २९८३ या सूत्राने क्विप् प्रत्यय केला असता, ' टे ' सू० १७८६ या सूत्राने ' गर्दभ ' यांतील ' टि चा-म्हणजे अकाराचा-लोप होऊन, व ' णेरनिटि ' सू० २३१२ या सूत्राने णिलोप व ' वेरपृक्तस्य ' सू० ३७५ या सूत्रानें 'क्विप्=व् ' लोप होऊन ' गर्दभ् ' असें प्रातिपदिक होते. याला ' सु' हा विभक्ति-प्रत्यय लावला असतां ' गर्दभ्+सु ' अशा स्थितींत, ' एकाचो बशो भष् ' सू० ३२६ या सूत्रांचा ' एकाचः झषन्तस्य धातो. बशो भष् भवति' असा सामानाधिकरण्यानें—म्हणजे ' एकाचः ' हें ' धातो ' या अनुवृत्त पदाचे विशेषण करून—अन्वय केल्यास, ' गर्दभ् ' हा नामधातु अनेकाच् असल्यामुळें, त्याला ते सूत्र लागू पडणार नाहीं व भष्भाव-म्हणजे ' दभ् ' यातील दकाराचा धकार-होणार नाहीं तो व्हावा म्हणून भाष्यकारांनी ' धातोः अवयव य एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष् भवति ' असा वैयधिकरण्यानें-म्हणजे ' धातो. ' ही अवयवषष्ठी मानून-अन्वय केला आहे, व तसा अन्वय केला असल्यामुळे, ' गर्धभ् ' असे रूप होऊन व ' वाऽवसाने ' सू० २०६ या सूत्रानें भकाराचा विकल्पेकरून पकार होऊन ' गर्धप् ' असे रूप सिद्ध होते. ' अजर्घाः ' हे ' गृधु अभिकाङ्क्षायाम् ' या दिवादिगणातील

धातूच्या यङ्लुगन्त्या लङाचे मध्यमपुरुषाचे एकवचन आहे येथे 'सन्यङोः' सू० २३९५ या सूत्राने द्वित्व होऊन, व 'हलादिः शेषः' सू० २१७९ या सूत्राने अभ्यासांतील धकाराचा लोप होऊन, व 'उरत्' सू० २२४४ या सूत्राने अभ्यासांतील ऋकाराचे जागी अकार होऊन 'अ+जगृध्+स्' अशी स्थिति झाली असतां, 'रुग्रिकौ च लुकि' सू० २६५२ या सूत्रानें 'ज' या अभ्यासाला 'रुक्=र्' हा आगम होऊन, व 'पुगन्तलघूपधस्य च' सू० २१८९ या सूत्रानें 'गृध्' यांतील ऋकाराला गुण होऊन, व 'हल्ङ्याब्भ्यः' सू० २५२ या सूत्रानें 'स्' प्रत्ययाचा लोप होऊन 'अजर्गर्ध्' अशी स्थिति होते. या स्थलीं 'गर्ध्' हा उत्तरखण्डांत असणारा झषन्त एकाच् धातूच आहे आणि म्हणून भाष्यकारानीं 'एकाचो बशो भष्' या सूत्राचा वैयधिकरण्याने अन्वय करतेवेळीं 'अजर्घाः' हे प्रसिद्ध उदाहरण तस अन्वय करण्याचें प्रयोजन आहे असे म्हटले नाहीं. जर 'गर्ध्' हा उत्तरखण्डांतील धातूचा अवयव असता तर तें उदाहरण भाष्यकारानी दिले असतें. प्रकृत उदाहरणा सामानाधिकरण्याने अन्वय करून देखील भष्भाव होऊ शकतो, व तसा भष्भा केल्यावर 'अजर्घर्ध्' अशी स्थिति झाली असतां 'झलां जशोऽन्ते' सू० ८४ र सूत्राने अन्त्य धकाराचा दकार होऊन, व 'दश्च' सू० २४६८ या सूत्राने त्या दकाराचा रकार होऊन 'अजर्घर्र्' अशी स्थिति झाल्यावर, 'रो रि' सू० १७३ या सूत्रानें पूर्वरकाराचा लोप होऊन व 'ढ्रलोपे' सू० १७४ या सूत्रानें 'घर्' यातील अकाराचा आकार होऊन, व 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' सू० ७६ या सूत्राने अन्त्य रकाराचा विसर्ग होऊन 'अजर्घाः' हे प्रसिद्ध रूप सिद्ध होते. वरील विवेचनावरून हें सिद्ध होते की, भाष्यकारानीं म्हटल्याप्रमाणे, उत्तरखण्डालाच धातुसंज्ञा आहे व पूर्वोत्तरखण्डरूप समुदायाला अङ्गसंज्ञा आहे जर द्विर्वचन केल्यावर साभ्यास समुदायाला धातुसंज्ञा होत असती तर भाष्यकारानी 'एकाचो बशो भष्' या सूत्राचा वैयधिकरण्याने अन्वय करण्याचे प्रयोजन सांगतांना, 'अजर्घाः' या प्रसिद्ध रूपाची सिद्धि होणे हें प्रयोजन आहे असे सांगितले असतें, व 'गर्धप्' या अप्रसिद्ध रूपा सिद्धि होणे हे प्रयोजन आहे असे म्हटलें नसते)

अजर्घा बेभिदीतीत्यादौ श्नम्श्यनादयस्तु चर्करीतं चेत्यस्यादादौ पाठेन यङ्लुगन्ते गणान्तरप्रयुक्तविकरणस्याप्राप्त्या न भवन्ति ॥ छान्दसत्वादेव कार्यान्तराणामपि छन्दसि दृष्टप्रयोगेष्वदृष्टानामभावो बोध्यः ॥ भाषायां तु तादृशानामभाव एव । श्तिप्शबादिनिर्देशास्तु 'भवतेर' इत्यादिसूत्रस्थतन्निर्देशवन्नार्थसाधका इत्यन्यत्र विस्तरः ॥ १३१ ॥

'अजर्घाः, बेभिदीति' इत्यादि यङ्लुकांच्या रूपांत 'श्यन्, श्नम्' इत्यादि विकरणे होत नाहीत याचें कारण हें आहे की 'चर्करीतम्' असा अदादिगणांत पाठ असल्यामुळें, इतर गणांत होणाऱ्या विकरणांची यङ्लुकात प्राप्ति होत नसल्यामुळें,

तशीं विकरणे यङ्लुकांत होत नाहींत ('चर्करीतम्' ही यङ्लुकाची संज्ञा असल्या-मुळे, यङ्लुगन्त धातु अदादिगणात अन्तर्भूत होतात व तशा धातूंना 'कर्तरि शप्' सू० २१६७ या सूत्राने ' शप् ' लागून 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' सू० २४२३ या सूत्राने त्या शपाचा लुक् होतो आणि म्हणून यङ्लुगन्त धातु लुग्विकरण समजले जातात सारांश यङ्लुकांत गणप्रयुक्त कार्यें होत नाहींत याचें कारण प्रकृतपरिभाषा नसून ते धातु लुग्विकरण आहेत हें होय 'श्तिपा शपानुबन्धेन' या प्रकृतपरिभाषेत सांगितलेल्या कार्यांचा अभाव वेदांतील यङ्लुकाच्या रूपांत जेथें आढळून येतो तेथें देखील त्या कार्यांच्या अभावाला प्रकृतपरिभाषा कारण नसून, 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' प. ३५ ही परिभाषा कारण आहे असें ग्रन्थकार आता सांगतात) वेदांत आढळणाऱ्या यङ्लुकाच्या रूपांत जेथें इतर कार्यांचा अभाव दिसून येतो तेथें तीं रूपें वैदिक असल्यामुळे (व वैदिक प्रयोगांत सर्व कार्यें विकल्पेंकरून होत अस-ल्यामुळे) तसा अभाव दिसून येतो पाणिनीय सूत्रांत 'श्तिप्' किंवा 'शप्' प्रत्यय लावून जेथें धातूंचा निर्देश केला आहे तेथें तो कोणत्याहि विशिष्टप्रयोजनाच्या सिद्धी-करिता केला नसून, ज्याप्रमाणे 'भवतेरः' सू० २१८१ या सूत्रांत 'भू' धातूला 'श्तिप्' प्रत्यय लावून 'भू' धातूचा निर्देश कोणत्याहि प्रयोजनाकरिता केला नाहीं त्याचप्रमाणे, तसा निर्देश निष्प्रयोजनक–म्हणजे निरर्थक–आहे असें समजावें. ('भव-तेरः' या सूत्रांत लिट् लकारामध्यें 'भू' धातूच्या अभ्यासाचे जागी अकार होणें सांगितलें आहे म्हणून त्या कार्याची यङ्लुकांत प्राप्तिच होऊं शकत नाहीं, व ते कार्य न होण्यास प्रकृतपरिभाषा कारण नाहीं. तसेंच 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्' सू० २१५७ या सूत्राने होणारे आत्मनेपदप्रत्यय यङ्लुकांत होत नाहींत याचें कारण 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्' सू० २१५९ हें सूत्र होय, व त्या सूत्रान्वयें यङ्लुकाच्या रूपांत परस्मैपदीप्रत्ययच होतात. सारांश प्रकृतपरिभाषेत जी कार्यें यङ्लुकांत न होणें सांगितलीं आहेत त्या सर्व कार्यांचा यङ्लुकांत अभाव इतर रीतीनें सिद्ध होऊं शकत असल्यामुळे ही ज्ञापकशून्य व भाष्यकारानीं पठित किंवा ध्वनित न केलेली परिभाषा मानण्याचें काहींच कारण नाहीं असा ग्रन्थकाराच्या म्हणण्याचा आशय आहे.) या विषयासंबंधानें इतर ग्रन्थांत विस्तृत चर्चा केली आहे.

परिभाषा १३२

ननु जभोचि, रधेश्च, नेट्यलिटीत्येव सूत्र्यतां किं द्वी रधिग्रहणेनेत्यत आह—

('रधिजभोरचि' सू० २३०२ व 'नेट्यलिटि रधेः' सू० २५१६ अशीं दोन सूत्रें न करितां पाणिनीनें वास्तविक) 'जभोऽचि, रधेश्च' व 'नेट्यलिटि'

अशीं तीन सूत्रे करावयास पाहिजे होतीं (असे न करिता त्याने वरील दोन सूत्रे करून) ' रध् ' धातूचा दोनदा उच्चार का केला ? (वर सांगितल्याप्रमाणे पाणिनीने तीने सूत्रें केलीं असतीं तर तृतीय सूत्रात ' रधे. ' हे पद अनुवृत्त झालेच असते व त्या सूत्रात पुन्हा ' रधे. ' या पदाचे उच्चारण करण्याची गरज पडली नसती व पाणिनीने केलेल्या दोन सूत्राचा जो अर्थ होतो तोच वर सांगितलेल्या तीन सूत्राचा अर्थ झाला असता. असे असून देखील त्याने दोनच सूत्रे करून ' रधेः ' या शब्दाचे उच्चारण दोनदा का केले याचे कारण कळावे) म्हणून ही परिभाषा सांगतातः—

पदगौरवाद्योगविभागो गरीयान् ॥ १३२ ॥

" सूत्रांत जास्त पदे घालण्यापेक्षा अधिक सूत्रे करणें यात गौरव आहे."

प्रतिवाक्यं भिन्नवाक्यार्थबोधकल्पनेन गौरवं स्पष्टमेव । परन्तु भाष्यासम्मतेयम् । टाङसाति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धा च । तत्र च इनादेशे इकारप्रत्याख्यानं योगविभागेनैव कृतमिति बहवः ॥ १३२ ॥

प्रत्येक वाक्याचा अर्थ भिन्न होत असल्यामुळे, जितकी वाक्ये अधिक तितका त्यातील प्रत्येक वाक्याच्या अर्थाचा बोध करून घेण्यात क्लेश अधिक हें उघड आहे (सारांश दोन सूत्रे करून काम भागत असता, तीन सूत्रे करणे यात गौरवदोष येतो. प्रत्येक सूत्राचा अर्थ निश्चित करतेवेळी त्यात पूर्वसूत्रातून कोणकोणती पदें अनुवृत्त होतात हे ठरवून त्याचा अर्थ करावा लागतो त्यामुळे जितकी सूत्रे अधिक तितका त्याचा अर्थ निश्चित करण्यात अधिक क्लेश पडतो हे उघड आहे. म्हणून सूत्रसंख्या जेवढी कमी करणे शक्य असेल तेवढी करावी, सूत्रे थोडीं मोठी झालीं तरी हरकत नाहीं असे या परिभाषेचे तात्पर्य आहे आणि अशी परिभाषा असल्यामुळेंच पाणिनीनें तीन सूत्रे न करिता दोनच सूत्रे केली. लाघवगौरवमूलक लौकिकन्यायाच्या आधारावरच ही परिभाषा रचली आहे व ती लौकिकन्यायसिद्ध समजावी.) परंतु बऱ्याच वैयाकरणाचे असे मत आहे की ही परिभाषा भाष्यकारास संमत नाहीं, (कारण तिचा भाष्यात कोठेहि उल्लेख केला नाही व अधिक सूत्रे करण्यात गौरव आहे असे भाष्यात कोठेहि म्हटले नाहीं. एवढेच नसून) ही परिभाषा ' टाङसि ' ७-१-१२ या सूत्रावरील भाष्याच्या विरुद्ध आहे, कारण त्या भाष्यात ' इन ' या आदेशातील इकाराचे प्रत्याख्यान, योगविभाग करूनच, भाष्यकारानीं केले आहे (वृक्ष+टा=वृक्ष+इन ' या स्थलीं ' टाङसि ' सू० २०१ या सूत्रान्वये ' टा ' चे जागीं ' इन ' असा आदेश न केला तर, ' आद्गुणः ' सू० ६९ या सूत्राने होणारा गुणरूपी एकादेश होणार नाही व ' वृक्षेण ' असे इष्टरूप सिद्ध होणार नाहीं. याकरिता ' टा ' चे जागी ' इन ' असा आदेश करावा असें पाणिनीचे म्हणणे दिसते. पण भाष्यकार म्हणतात कीं ' आङि चाप. ' सू० २८९ या सूत्राचा योगविभाग करून ' आङि च ' व ' आप. '

अशी दोन पृथक सूत्रें केल्यास ' इन ' या आदेशात इकार असण्याची गरज राहून नाहीं व ' न ' असा आदेश केल्यानें देखील काम भागते, कारण ' आङि च ' या सूत्रात, ' बहुवचने झल्येत् ' या पूर्वसूत्रातून ' एत् ' या पदाची अनुवृत्ति केल्यानें त्या सूत्राचा असा अर्थ होईल कीं ' आङ् '-म्हणजे ' टा '-प्रत्यय पुढे असल्यास अदन्त अङ्गाच्या अन्त्य अकाराचे जागीं ' ए ' असा आदेश करावा व त्या अर्थान्वयें ' वृक्ष+टा=वृक्षे+टा=वृक्षे+न=वृक्षेण ' असे इष्टरूप सिद्ध होऊ शकतें. साराश वरील भाष्यावरून असे दिसून येते कीं, एक वर्ण अधिक उच्चारण्यापेक्षा एक सूत्र अधिक करण्यात लाघव आहे, व या मताविरुद्ध ही परिभाषा असल्यामुळे ती स्वीकाराई नाहीं असे बरेच वैयाकरण म्हणतात परंतु वरील भाष्य एकदेशीची उक्ति असून ती सिद्धान्तीची उक्ति नसल्यामुळे व प्रकृतपरिभाषा लौकिकन्यायसिद्ध असल्यामुळे आणि भाष्यकारानीं तिचे कोठेहि साक्षात् प्रत्याख्यान केले नसल्यामुळें, ' अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति ' या न्यायान्वयें ही परिभाषा भाष्यकाराना मान्य नव्हती हे म्हणणे बरोबर नाहीं, व या परिभाषेचें प्रत्याख्यान करूं नये, ' ऋलृक् ' या शिवसूत्रातील लृकार गाळण्याकरिता वार्तिककारानें अनेक वार्तिकें रचून जो प्रयत्न केला आहे त्याचा उपहास करतेवेळीं भाष्यकारानीं ' महतो वंशस्तम्भात् लट्वानुकृष्यते '—म्हणजे वेळूचा मोठा पुंज कापून त्यातून लहानसा पक्षी काढणें किंवा डोंगर पोखरून उंदीर काढणे-असे म्हटले आहे. यावरून हे सिद्ध होते कीं भाष्यकारास प्रकृतपरिभाषा मान्य नव्हती असे म्हणता येत नाहीं आणि म्हणून तिचें प्रत्याख्यान करूं नये असे इतर वैयाकरणाचें मत आहे.)

परिभाषा १३३

अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणाः ॥ १३३ ॥

" (सूत्रात) अर्धमात्रा देखील कमी केल्यानें वैयाकरणाना, पुत्र झाला असता जसा आनंद होतो तसा, आनंद होतो."

एओङ्ऐऔच्सूत्रयोर्ध्वनितेयं भाष्ये । तत्रानेकपदघटितसूत्रे प्रायेण पदलाघवविचार एव न तु मात्रालाघवविचार इति ऊकालोऽज्झ्रस्व, अपृक्त एकालिल्यादिसूत्रेषु भाष्ये ध्वनितम् । तत्र हि सूत्रे अल्ग्रहणहल्ग्रहणयोर्विशेषविचारे संज्ञायां हल्ग्रहण एवक्षत्रियेतिसूत्रे अणिञोरिनि वाच्यमिति त्रीणि पदान्यल्ग्रहणे तदेक स्वादिलोपे हल्ग्रहणं ण्येतिसूत्रे अणिञोरिनि न वाच्यमपृक्तस्येति वाच्यमिति त्रीण्येव पदानीति नास्ति लाघवकृतो विशेष इत्युक्तम् ।

'एओङ् ऐऔच्' या मनिश्रग्गनगरगीन भाष्यात ही परिभाषा ध्वनित केली आहे (त्या भाष्याचा आशय हा आहे की एकमात्रिक ऱ्हस्व एकार व ओकार असते तर पाणिनीने 'एओङ्' या शिवसूत्रांत द्विमात्रिक दीर्घ एकार व ओकार याचे उच्चारण न करिता ऱ्हस्व एकार व ओकार याचेच उच्चारण केले असते, कारण तसे केल्याने 'एओङ्' या सूत्रात ज्या साडेचार मात्रा आहेत त्याऐवजी अडीच मात्राचे सूत्र झालें असते, व अशा रीतीने त्या सूत्रात दोन मात्रा कमी होऊ शकल्या असत्या पण तसे अडीच मात्रांचे सूत्र केलें असते तर 'अदेङ् गुण' या सूत्राऐवजी 'अदे ओ गुणः असे सूत्र पठित करावे लागले असते, कारण दीर्घ एकार व दीर्घ ओकार यानाच गुण-संज्ञा होणें इष्ट होतें, असे जरी केले असते तरी, 'एओङ्' या सूत्राच्या अडीच मात्रा व 'अदे ओ गुण.' या सूत्रांतील दीर्घ ए व ओ याच्या चार मात्रा अशा एकदर साडेसहा मात्रा झाल्या असत्या पण पाणिनीने अर्धमात्रालाघव होत असून देखील तशी सूत्रे न करितां, 'एओङ्' असे दीर्घ एकाराचे व ओकाराचे ज्यात ग्रहण आहे असे साडेचार मात्राचे सूत्र व 'अदेङ् गुण.'—येथे 'एङ्' च्या अडीच मात्रा होतात —अशी एकदर सात मात्रा असणारी जी दोन सूत्रे केली त्यावरून हे स्पष्ट होते कीं अर्ध एकार व अर्ध ओकार कोठेहि पठित नाहीत. वेदातील एका शाखेत अर्ध एकार व अर्ध ओकार उच्चारण्याची जरी प्रथा आहे तरी भाष्यकार म्हणतात कीं, 'पारिषद-कृतिरेषा तत्रभवताम्। नैव हि लोके नान्यस्मिन्वेदेऽर्ध एकारोऽर्ध ओकारो वास्ति।' सारांश या भाष्यांत भाष्यकारांनी अर्धमात्रालाघवाचा विचार केला आहे असा नागेशाच्या म्हणण्याचा अभिप्राय आहे व हे नागेशाने उद्योतांत स्पष्टपणे म्हटले आहे) 'ऊकालोऽच्' १-२-२७ व 'अपृक्त एकाल्' १-२-४१ इत्यादि सूत्रावरील भाष्यावरून हे ध्वनित होते की जेथे सूत्रांत अनेक पदे घातलीं आहेत तेथे त्या पदांपैकी कांही पदे गाळता येणे शक्य आहे काय या सबंधानेच बहुधा विचार केला जातो, कांही मात्रा गाळतां येतील काय यासंबधाने बहुधा विचार केला जात नाहीं वरील दोन सूत्रांपैकीं 'अपृक्त एकाल्' या सूत्रावरील भाष्यात, या सूत्रात 'अल्' या पदाचे ग्रहण करावयास पाहिजे होते किंवा 'हल्' या पदाचे ग्रहण करावयास पाहिजे होते असा प्रश्न उपस्थित करून, त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना भाष्यकार म्हणतात कीं ('अपृक्त एकाल्' सू० २५१ या सूत्रांत 'अल्' चे जागी 'हल्' हे पद घातल्यास त्या) अपृक्तसंज्ञाविधायक सूत्रांत 'हल्' हे पद असावे लागेल व 'ण्यक्ष-त्रियार्ष' सू० १२७६ या सूत्रात 'अण्' व 'इञ्' ही दोन पदं असावी लागतील व अशा रीतीने एकदर तीन पदे राहणार ('अपृक्त एकाल्' या सूत्रात 'अल्' या पदाचे जे पाणिनीने ग्रहण केले आहे ते पद त्या सूत्रात तसेच राहू दिले तर) त्या अपृक्तसंज्ञाविधायकसूत्रांत 'अल्' हे पद असावे लागेल, पण 'ण्यक्षत्रियार्ष' या सूत्रात 'अण्' व 'इञ्' ही दोन पदे असण्याची गरज राहणार नाहीं. तथापि त्या सूत्रात 'अपृक्त' हे पद घालावे लागेल, आणि तसेच 'हल्ङ्याब्भ्य.' सू० २५२ या

सूत्रात 'हल्' हे पद राहूं द्यावें लागेल, व अशा रीतीने देखील एकंदर तीन पदे राहणारच, व ('अपृक्त एकाल्' या सूत्रात 'अल्' या पदाऐवजी 'हल्' हे पद घातल्याने काहींच लाघवनिष्पत्ति होणार नाही. (सारांश वरील भाष्यात भाष्यकारानी पदलाघवावाच विचार केला आहे मात्रालाघवाचा विचार केला नाही)

अचि श्नु इति सूत्रे इण इत्येव सिद्धे य्वोरिति समृद्य ग्रहणान्न पूर्वेणेण्ग्रहणं तत्र विभक्तिनिर्देशे संमृद्य ग्रहणे च सार्धास्तिस्रो मात्रा इण्ग्रहणे तिस्रो मात्रा इति लण्सूत्रे भाष्योक्तेः। तथा ओतः श्यनीति सूत्रे शितीति वक्तव्यम्। तत्रायमप्यर्थः। ष्ठिवुक्लम्वित सूत्रे शितीति न कर्तव्यं भवतीति भाष्ये न केवलं मात्रालाघवं यावदयमप्यर्थ इति कैयटोक्तेः प्रायेणेति शिवम् ॥ १३३ ॥

(वरील पंक्तीत ग्रन्थकाराने असे म्हटले आहे की सूत्रांतून एखादे पद गाळता येणे शक्य आहे काय याबद्दलच प्राय. भाष्यकारानी विचार केला आहे व मात्रालाघवाबद्दल विचार केला नाही परतु त्या पंक्तीत 'प्रायेण'—म्हणजे बहुधा—हे पद घातले आहे. त्याचे कारण हे की भाष्यकारानी जसा पदलाघवविचार केला आहे तसा क्वचित् स्थली मात्रालाघव विचार देखील केला आहे, व हे म्हणणे सिद्ध करण्याकरिता ग्रन्थकार 'लण्' या शिवसूत्रावरील भाष्याचा दाखला देतात.) 'लण्' सूत्रावरील भाष्यात भाष्यकारांनीं असे म्हटल आहे कीं 'अचि श्नु' सू २७१ या सूत्रांत 'इणः' हे पद घालून काम भागत असतां, इ व उ याचा सधि करून 'य्वो.' असे पद उच्चारले आहे त्याचे कारण हे की 'इण्' प्रत्याहारातील णकाराने पूर्व णकाराचे ग्रहण होऊ नये ('इण्' प्रत्याहारात असलेल्या णकाराने जर 'अइउण्' या प्रथम शिवसूत्रात असलेल्या णकाराचे ग्रहण होऊं शकले असते तर 'इण्' चा अर्थ इ व उ असा झालाच असता व 'अचि श्नु' या सूत्रात 'इण' असे पद उच्चारल्याने इकार व उकार याचेच ग्रहण झाले असते. पण तीन मात्रांचे 'इणः' हे पद न उच्चारता, पाणिनीने 'य्वो.' असे साडेतीन मात्रांचे पद मुद्दाम घातले आहे. यावरूनच हे स्पष्ट होते की 'इण्' प्रत्याहारांत असलेल्या णकाराने पूर्वणकाराचे ग्रहण होत नसून उत्तरणकाराचे ग्रहण होत असते, आणि 'इणः' असे पद उच्चारले असते तर इवर्णापासून लवर्णापर्यंत जेवढे वर्ण शिवसूत्रांत उच्चारले आहेत तेवढ्या सर्व वर्णांचे ग्रहण झाले असते. पण पाणिनीला 'अचि श्नु' या सूत्रांत इकार व उकार या दोनच वर्णांचे ग्रहण करणे इष्ट होते. म्हणून 'य्वो' या पदात अर्धमात्रा जास्त असून देखील त्याने त्या सूत्रात 'इणः' हे पद न घालता 'य्वो.' हे पद घातले आहे.) इ व उ याचा संधि करून त्या संधीने तयार झालेल्या शब्दाचा षष्ठीच्या द्विवचनांत निर्देश केल्यामुळे, त्यात—म्हणजे 'य्वो.' या शब्दात—साडेतीन मात्रा होतात पण 'इण' या पदाचे ग्रहण केले असतां तीन मात्रा होतात. (सारांश

या भाष्यात भाष्यकारांनी मात्रालाघवासंबंधाने विचार केला आहे.) त्याचप्रमाणे ' ओतः श्यनि ' ७-३-७१ या सूत्रावरील भाष्यांत भाष्यकारानीं असे म्हटले आहे की त्या सूत्रांत ' श्यनि ' हे पद घालण्याऐवजी ' शिति ' हे पद घातले पाहिजे होते व तसें केल्याने हे देखील प्रयोजन सिद्ध झालें असते कीं ' ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ' सू० २३२० या सूत्रातून ' शिति ' हे पद गाळतां आले असतें. या भाष्यात ' तत्रायमप्यर्थः ' हीं जीं पदे घातलीं आहेत त्यातील ' अपि ' पदाचा अर्थ सागतांना कैयटानें असे म्हटले आहे कीं, केवळ मात्रालाघवच होईल असे नाहीं (कैयटाचे म्हणणे असे आहे कीं ' तत्रायमप्यर्थः ' या वाक्यात ' अपि ' हे पद घातले असल्यामुळे, भाष्यकाराच्या म्हणण्याचा असा आशय आहे की ' ओतः श्यनि ' या सूत्रांत ' श्यनि ' हे पद न उच्चारतां ' शिति ' हे पद उच्चारले असते तर ' ष्ठिवुक्लमुचमां शिति ' या सूत्रांत ' शिति ' हे पद घालण्याची काहीच गरज नव्हती व अशा रीतीनें एक पद कमी करतां आले असते, आणि तसेच 'श्यनि ' हे पद साडेतीन मात्राचे व 'शिति' हे पद तीन मात्रांचे असल्यामुळे, अर्धमात्रालाघव देखील झाले असते. साराश येथे देखील केवळ पदलाघवाचा विचार केला नसून भाष्यकारानी मात्रालाघवाचा देखील विचार केला आहे.) आणि याचकरितां वरील पंक्तींत ' प्रायेण ' हे पद घातले आहे सर्वत्र मंगल असो.

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृतः
परिभाषेन्दुशेखरः समाप्तः ॥

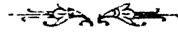
याप्रमाणे उपाध्यायोपनामक शिवभट्ट व सती यांचा पुत्र नागेशभट्ट याने रचलेला परिभाषेन्दुशेखर ग्रन्थ समाप्त झाला आहे

तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ।

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम् ॥
घाटेकुलावतंसं विद्वच्छ्रेष्ठं नमामि जयकृष्णम् ।
अविरतविद्यादानाद्बहवश्छात्राः सुसंस्कृता येन ॥
तत्प्रियशिष्यं विद्यादानेऽनलसं सदाचरणशीलम् ।
शास्त्राध्यापननिपुणं गोपालाख्यं गुरुं मुदा वन्दे ॥

शुद्धिपत्र.

मूळ संस्कृत ग्रन्थात झालेल्या छापण्याच्या सर्व चुका व तसेंच मराठी विवरणा ाील महत्वाच्या चुका खाली दाखविल्या आहेत. नेहमीच्या प्रचारातील व ज्यांच या सूत्रांचे नंबर दिले आहेत अशा सूत्राच्या चुका दाखविल्या नाहीत. कोठें कोठें काच पानांत झालेल्या चुका एकाच ओळींत अनुक्रमानें दाखवून प्रत्येक चुकीपुढें ामी । रेघ दिली आहे 'व्युत्पत्ति, उत्पन्न, पित्व, कित्व, तत्व, सत्व, पदान्तत्व, नेष्टा, षष्टी, सत्पम' वगैरे सहज समजण्याजोग्या चुका येथें कित्येक स्थळीं दाखविल्या ाहींत या शुद्धिपत्राच्या सहाय्यानें ग्रन्थ वाचण्याची वाचकास विनंति आहे.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	१०	इण् इत्यादि प्रत्याहारात	इण् प्रत्याहारात
६	१८	ऐक्यमत	ऐकमत्य
१०	११	कार्यकालपक्षात । देखील अर्थाचा	पण कार्यकालपक्षात । अर्थाचा
१४	२०	जतनेनाविशेषात्	जननेनाविशेषात्
१७	४,१२	हलन्त्यामित्यत्रात्यशद्ब । तत्रपो	हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशद्ब । तत्रोप-
१९	१,१५,१६	अनेकाल । तो । पत्यय	अनेकाल् । ते । प्रत्यय
२०	८,२०,२९	'प' चा । मेङ । निबृत्ते	'प्' चा । मेङ् । निवृत्ते
२१	३,४,९,२१	अनुवृति । मेङ । सत्रा । वास्तरुप	अनुवृत्ति । मेङ् । सूत्रा । वास्तरूप
२४	१०,१५,२६	शास्त्राणां । श्राहे । भ्युपगमोऽपि	शास्त्राणा । आहे । भ्युपगमोऽपि
२४	१७ व १९	नवीन	लोकात रूढ नसलेल्या
२४	१९	भर घालून ....जोडून दिला	अभिव्यक्ति करून दिली
२६	१०	'नो' चें	'ऊर्णो+इम्=ऊर्णविम' यातील 'नव्' या द्वितीय एकाचाचें
२७	४,८,१८	लाकिक । दापयतात्यादौ । शद्बाच	लौकिक । दापयतीत्यादौ । शद्बाचे
३१	१७,३०	समा । न स्यात् तच्च ।	सन- । न स्यात् । तच्च
३३	२५	अर्थातपत्ति, देतदत्तो	अर्थापत्ति, देवदत्तो
३४	२३	बुध्दध्यैव	बुद्ध्यैव
३५	३,१२,१५	हाण्या । 'प्राघ्राध्मा' । प्रवृतो	होण्या । पाघ्राध्मा । प्रवृत्तौ
३९	१९ २१	मादेशानपत्ति । च्वो' सू ११८	मादेशानापत्ति । च्वौ' सू २११८
४०	६,११,२६	त्याचेच । निदिश्य । जागी ?	त्यांचेच । निर्दिश्य । जागीं
४१	९,१५	स्थ निरूपाने । सागून,	स्थानिरूपानें । सांगून,
४२	८ व ९	हें सूत्र लागत नाहीं तें सूत्र लावल्यास	या सूत्रानें बाधित पदान्त शद्बास स्थानी मानता येत नाही. तसे मानल्यास

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
४२	१०,२६,३०	पर्ण । आदश । 'स्थाना', कला	पूर्ण । आदेश । 'स्थानी', केर
४३	२२,२३	बाधकाघिति । भाष्ये	बाधकाविति । भाष्ये
४४	२१	मतिम्य	मतिस्य
४६	१६	प्रात्प । स्थानेयागो '	प्राप्त । स्थानेयोगा '
४७	२,१०,१७	थ । आह । हाऊं	थ् । आहे । होऊं
४८	१३,१४	' क्राष्टृ', कोष्टु' । 'भतृ' ।	'क्रोष्टृ', 'क्रोष्टु' । 'भर्तृ'
५०	११,१२	अथर्वान्, क्तवत् । उढवत्	अर्थवान् ; क्तवत् । ' ऊढवत्
५०	१९,२२,२८	' प्राढवान् । सुत्रे । ता	' प्रोढवान् ' । सूत्रे । तो
५१	२,४,१४	' क्तवत ' । बाध । त्याच	' क्तवत् ' । बोध । त्याचे
५२	४,५,२९	'वृत्रहाणो' । 'वृत्रहणो' । सांगत	'वृत्रहाणौ' । 'वृत्रहणौ' । स
५३	४	' अमहान् भृत'	' अमहान् महान् भूतः
५६	२२,२७	श्वाशुिर । गौणाथर्वाचक	श्वाशुरिरि । गौणार्थवाचक
५७	१२,२४,३०	झाल्य स । असा । वर्ततप्रवृत्या	झाल्यास । असो । वेतत्प्रवृत्त्या
५८	११,१५,२१	वास्तवित । याला । ' गा ' ।	वास्तविक । त्याला । ' गो '
६१	३,७,१४	उपध- । अथाचे । आकारादश	उपधे- । अर्थाचे । आकारादेश
६१	९,१२,२६	त्वादश । करतवळीं । गापाठय	त्वादेश । करतेवेळीं । गा पाठय
६४	१,१६	बिशिष्ट । अस ', सबंधाने	विशिष्ट । ' अस् ' , संबंधाने
६४	२८	' राजन ' ' सामन '	' राजन् ' ' सामन् '
६५	९,३०,३१	आह । अज्ञातू । लिङ्टाघः '	आहे । अज्ञात् । लुङ्लिटां ध.
६६	४,२६	अज्ञातू । ' लिङसिचौ '	अज्ञात् । ' लिङ्सिचौ '
६७	१८,२६	नेत्वस्या । नेङ्वशि	नेत्यस्या । नेड्वशि
६८	५,१३	आर्थधातुक । तप्रत्याख्यान	आर्धधातुक । तत्प्रत्याख्यान
६९	१,१०	प्रागनङ्ग । न्विता असून	प्रागनङ । न्वित असून)
७१	५,२४,२६	केयटाने । उदि च । किंञ्च	कैयटाने । उदित् च । किञ्च
७२	११,२४	'अणुदितू ' । रित्यादिनाम्	' अणुदित् ' । रित्यादिनामू
७३	२३,२६	ह्वितं । हितम	हितं । हितम्
७४	१५,२१	स्धानिव- । लाग ।	स्थानिव- । लागू
७५	११	रेवतारिराहेणीभ्यः	रेवतीरोहिणीभ्यः
७६	२७	व्यप्तन्नानीत्यपि	व्युत्पन्नानीत्यपि
७७	१,१९,२८,	व्युसत्तिपक्ष । लुक । मिक्ष उ.'	व्युत्पत्तिपक्ष । लुक् । भिक्ष उः
७८	३,१८	सनू । गृह्यमाणे	सन् । गृह्यमाणे
८१	१२,२७	पूर्वपदम्य । कलें	पूर्वपदस्य । केले
८२	२१,२३,२७	अपत्याथक । फक । यज	अपत्यार्थक । फक् । यञ्
८३	१४,२०	ग्रइण । ' उदित् '	ग्रहण । ' उगित् '
८५	३१	प्रत्ययय्यान्त	प्रत्ययान्त । या पानांत ' निष्टा चे जागी सर्वत्र 'निष्ठा' वाचा
८६	१, ३२	स्यातासी । पञ्चाम्यन्त	स्यतासी । पञ्चम्यन्त
८७	१८	स्पष्ठमेव	स्पष्टमेव

ान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
?८	२२	धरूपेति	धरूपेति
?९	१३	भिधानातू	भिधानात्
?३	१	ब्यङ्	व्यङ्
?४	२६,२८	उपसजनत्व । आहे.	उपसर्जनत्व । आहे.)
?९	१,१६,२१	वतत्पेन । क्तास्त । ' अवतत्पे '	वतप्तेन । क्तान्त । ' अवतप्ते '
०१	५,१८,२५,	तदप्रात्पेः । 'पदर' । 'आक क्षा'	तदप्राप्ते. । 'पदस्य ' । आकांक्षा
०२	४,६,७	वाभिना । पूर्वपद । तस्मादा	वभिना । पूर्वपदं । तस्माद्-
०३	४,१२,१९	हाते । भाषया । पत्यय	होत । भायाया । प्रत्यय
०४	२८	सामा यग्रहणे	सामान्यग्रहणे
०८	११,१५	वेदकस्मिन् । सभ्दावा	वदेकस्मिन् । सद्भावा
०९	४,३०	ज्यष्टः । अतिदश	ज्येष्ठ । अतिदेश
१०	१९,२५	प्रत्यविधि । इत्यम्याअङ्गत्वम्	प्रत्ययविधि ' । इत्यस्याङ्गत्वम्
११	१९,२२,२४	' ङाप् । ताम्ताला । सुबुप्तत्ति	' ङ्याप् । तान्ताला । सुबुत्पत्ति
११३	१०	स साची	समासाची
१२३	३	(पदाच्या अन्ती नकार असल्यास	(पदसंज्ञक ' अहन् ' च्या अन्त्य
		त्याला	नकारास
१२४	२०,२६	' डाप्तरस्य । शखरे	' डाप्परस्य । शेखरे
१२९	३,२३,३०	दिनित्या । हाता । याल	दनित्या । होतो । याला
१३४	१९,२०	था । ' श्रेयस्+औ '	या । ' श्रायस्+औ '
१३७	१५,१७	सत्रूच । (तृजादि ..दृष्टान्तानें)	सूत्रच । हे शब्द गाळावे.
१३९	६	प्रवृत्त होऊन	प्रवृत्त व्हावें व त्यानें
१४१	१२	श्र्ययणस्य	श्रयणस्य
१४४	२१,२२	' मिदचेऽन्त्यात्परः ' । स्वारला ।	' मिदचोऽन्त्यात्पर ' । स्वराला
१४५	२४,३१	ह्रस्वान्ताङ्ग । हस्व	ह्रस्वान्ताङ्ग । ह्रस्व
१५१	६,३०	वृम्द्य । पाप्त	वृद्भ्यः । प्राप्त
१५२	१,१८,२०	उसन्न । शाखाण । संज्ञासू	उत्पन्न । शाखाणा । संज्ञासूत्र
१५३	५,१९,३०	' शेष. । जे कोणा । निवृति'	'शेषात्कर्तरि । जे कोणी । निवृत्ति
१५५	१३	(या परसूत्रानें	या परसूत्रानें
१५६	३१	विक-	विकर-
१५७	३	ह्या सूत्राने	ह्या परसूत्रानें
१६२	१२,१३	ध चा ढ होतो । पूर्व ढ चा	ध् चा द् होतो । पूर्व द चा
१६३	१६	निमितं	निमित्तं
१६५	१७,२३,२६	प्रसाङ्ग । स्ववितयो । पष्ट	प्रसक्ति । स्वरितयो । स्पष्टं
१६७	५	रङ्गस्था	रङ्गस्या
१६८	५,१३	निमि'; वरूपाला । मम ामुळे	निमित्त, ' स्वरूपाला । मित्त्वामुळें
१७१	५,३१	अदन्ताङ्ग . यासुद्सज्ञा ।	अत्संज्ञा, अङ्गसंज्ञा व सार्वधातु-
	.	बव्हपक्ष	कसंज्ञा । बव्हपेक्ष
१७४	२३,२४,२५	ञोक्तम् । बाधित्वाद । मङ्ग	तत्रोक्तम् । बाधित वाद । मङ्ग

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१७६	२८,२९	' क्नय् ' । ' क्नय् +णिच् '	' क्नूय् ' । ' क्नूय + णिच् '
१७८	१७,१९,३१	सख्यावा- । षडभ्यो । यसदं	संख्यावा- । षड्भ्यो । यत्पद् '
१८५	४,२०	हाऊन । विश्वौह:'	होऊन । विश्वोह. '
१९०	१५,२१	त्तदभावन । परिभाषेची	त्तदभावेन । या परिभाषेची
१९५	२,२६	क्रिया । प्रासिकम् '	कारक- । प्रासिकम् '
१९६	१४,१६ २५	साधन । पूर्वं । सयोग	साधना । पूर्वं । सयोग
२०२	३,१५	त्सामन्यापेक्ष । देखालि	त्सामान्यापेक्ष । देखील
२०५	१०,१६,२५	म्हणतो की । तसेच । ह्या स्थली	म्हणतो कीं (। तसेच (।(ह्या स्थली
२०६	९ व १४	' संख्यापूर्वो द्विगु '	' तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च '
२०९	२८,३४	अन्तरङ्गत्व, बहिरङ्गत्व । मादेशे	अन्तरङ्ग, बहिरङ्ग । मादेश
२१०	१	होणाऱ्या	होण्याचें जें निमित्त आहे त्या
२११	६	प्रातरुत्थाय	प्रातरुत्थाय प्रथमं
२१२	१४,१५,२८	बीहरङ्ग । मन्तरङ्गत्वम् ' । 'य'	बहिरङ्ग । मन्तरङ्गम् । ' य् '
२१३	१,२६	सन्तरङ्गत्वम् ' । त्वदुक्तरात्या	मन्तरङ्गम् ' । त्वदुक्तरीत्या
२१४	१	असल्यामुळें,	असल्यामुळे ' स्त्रग्विन् ' यातील टिलोपाचा बाध होऊन,
२२०	१,४	बव्हापेक्षं । बहिरङ्गत्व, सज्ञेची	बव्हपेक्षं । बहिरङ्गत्वत्र, संज्ञेची
२२२	३,२३	नितय । रीसद्धः '	नित्या । रसिद्ध. '
२२२	२५	पदद्वय .रङ्गमिति	पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयापेक्ष-कादेशस्य बहिरङ्गत्वमिति
२२३	१,१२,२५	'ञिइन्धी । प्रतिषेधा । ज्ञापकम् अन्यथा ।	(' ञि इन्धी । प्रतिषेधो । ज्ञापकम् । अन्यथा
२३१	३३	स्यानया	स्य तया
२३२	१६,२९	हा । लुक	ही । लुकं
२३४	२६	आदेश होऊन–	आदेश होऊन व, ' अतो गुणे याने पररूप एकादेश होऊन
२३६	१८	प्रामाण्याध्रस्व	प्रामाण्याद्न्हस्व
२३७	१९,३३	क्विप । अन्यथाऽकडादेश	क्विप् । अन्यथा आकडादेश
२३८	१,३२	नेन्त्यादेशन्त्यापत्ति । अनुवुत्ति	नान्त्यादेशत्वापत्ति । अनुवृत्ति
२४२	३,२४	नसल्यामळे । -न्तजागीं	नसल्यामुळे । न्तजागींच
२४६	१६	विरोधा	विरोधाद्य
२४८	१४	' गोमान्‌प्रिय. '	' गोमान्प्रिय. '
२४९	२३,२९,२४	पूर्वान्तवत्वे । न्द्रस्यैकदेश	पूर्वान्तवत्त्वे । न्द्रशब्दस्यैकदेश
२५१	८,२५	सोम + एन्द्र । या) एकादेशास	सोम् + एन्द्र । या एकादेशास ' अ ' च मानल्यास व)
२५२	७,१०,१७	' आद्गुण ' । पूर्वं । कार्यं	' आद्गुणः ' । पूर्वं । कार्यं.
२५७	१२	वर्णादाङ्गं	वार्णादाङ्गं
२६३	१३,३२	लहानसे । आचरक्विबन्तेभ्यः	(लहानसें । आचारक्विबन्तेभ्य.

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२६४	१,३,४,६	सत्वेन । क्त्विा । क्विप् । क्विन्त	सत्त्वेन । क्त्विा । क्विप । क्विबन्त
२६७	२ १०,३३	सदिवस् ’ । अमतं । पूर्वान्तवत्वे	सेदिवस् ’ । अमता । पूर्वान्तवत्त्व
२७०	७,	पीयायेषेत्राद्यसिद्धेः	पीत्रायेत्ये-त्राद्यसिद्धे.
२७१	७,८,२६	सामर्थ्यादेव । वत्वा । स्थानिवत्वं	सामर्थ्यादेव । वत्त्वा । स्थानिवत्त्वं
२७२	१ ४	स्थानिवत्वा । सुत्राने	स्थानिवत्त्वा । सूत्रानें
२७९	९,१७	तत्वं । ‘ ओ ’ चे	तत्त्व । ‘ औ ’ च
२८०	१३	त्यादेरप्यस्या	त्यादेरप्यस्या
२८६	७,१८,२३	तो अर्थ । परार्थान्ता । उत्पन्न	(तो अर्थ । परार्थान्ता । उत्पन्न
२८८	२७	नसल्यास	नसल्यासच
२९६	१३,२०	विसर्जनीय । विसर्गांचा रेफ	विसर्जनीय. । रेफाचा विसर्ग
३०३	१२,१५	कृत । संवनाम्न·	कृते । सर्वनाम्नः
३०५	२,१७,१९,	तिस्थिति । शास्त्राचे । तिस्र	तिलिति । शास्त्राचे । तित्र्
३०६	१२	अशा स्थितीत ‘ विन्मतोर्लुक् ’	अशा स्थितीत ‘त्वग्विन् ’ यातील टिलोपाचा ‘ विन्मतो ’ या अप-वादसूत्राने बाध होतो व तो बाध पुढे प्राप्त होणाऱ्या सर्व प्रकारच्या टिलोपाचा बाधक ठरतो व विन्मतोर्लुक् ’
३०७	८,१२,२७	विज्ञानात् । असे । भाव	विज्ञानात् । कैयटाने असे । भाव
३०८	१२	कौण्डिन्यन्याय	कौण्डिन्याय
३१२	२०व२२,२४	परिभाषिक । लक्षणवृत्तीनें	पारिभाषिक । लक्षणावृत्तीनें
३१९	६,१५,२२	नुपसर्गौ । कृत्प्रत्यग । अपघाद	नुपसर्गौ । कृत्प्रत्यय । अपवाद
३२२	११,१६	बाध्यसामान्य । (एत्येधत्यठ्सु ’	(बाध्यसामान्य । (‘एत्येधत्यूठ्सु’
३२३	६,८,१५,१८	सुत्राच्या । त्युठ्सु । निषेव	सूत्राच्या । त्यूठ्सु । निषेध
३२७	२४,२६	सामर्थ्येन । टाबङीपोः	सामर्थ्येन । टाब्ङीपोः
३३८	१०,११	बलवत्वं । विधियो	बलवत्त्व । विधयो
३३९	२३	सवर्णदीर्घेण	सवर्णदीर्घेण
३४१	५,१५,२४	शुठ । यत्वागमा । भिन्न आहेत	शूठ । यत्त्वागमा । भिन्न आहेत)
३४४	१,१०,१८	दीर्घौः । दीर्घकार्य । प्रवृत्युत्तर	दीर्घौ । दीर्घकार्य । प्रवृत्त्युत्तर
३४८	११,२८	‘ ईषत्पान , (१) । प्रत्ययान्त	‘ ईषत्पानः ; ((१) । प्रत्ययान्त
३४९	२२	ग्रहण केले आहे.	ग्रहण केलें आहे. (
३५०	१०,१८	सुत्रान्वये । तसें न व्हावे	सूत्रान्वयें । तसे न व्हावें)
३५१	१३	क्सुरवे	क्सुरेव
३५३	७,२९	ही परिभाषा । श्चारितार्थेऽपि	(ही परिभाषा । श्चारितार्थ्येऽपि
३५७	२०,२२	होणारा । ङ्याप्	होणारा नञ्वत्—म्हणजे । ङ्याप
३५८	१३,१७,१८	नद्यन्तस्य- । धमाणां । विशेण	नद्यन्तस्य बहु- । धर्मांणा । विशेष
३६७	५	गति व कारक	गति व उपपद
३७२	२९	‘ गामेत्य ’	‘ गोमत्य ’